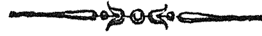
The Department of Public Instruction, Bombay.

THE KÂVYAPRAKÂS'A

A TREATISE ON POETICS

BY

MAMMAṬA

EDITED WITH

His own Commentary the Bâlabodhinî

BY

BHAṬṬA VÂMANÂCHÂRYA BIN RÂMABHATTA JHALAKÎKARA,

SENIOR S'ÂSTRI, DECCAN COLLEGE, POONA.

SECOND EDITION.

Bombay.

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT

1901.

Price Rs. 5-4-0

BOMBAY

PRINTED AT JAVAJI DADAJI'S "NIRNAYA-SAGARA" PRESS

॥ श्रीः ॥

काव्यप्रकाशः

अलङ्कारसंदर्भः

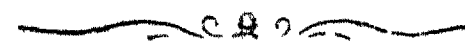
मम्मटभट्टविरचितः

पुण्यपत्तनस्थराजकीयप्रधानपाठशालायां दक्षिणकालेजाभिधायाम् अलङ्कारव्याकरणादिशास्त्राध्यापकेन झळकीकरोपनाम्ना रामभट्टात्मजेन

भट्टवामनाचार्येण

विरचितया बालबोधिन्याख्यटीकया समन्वितः,

तेनैव संशोधितः ।

स च

राजानुशासनेन मुम्बापुर्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये मुद्रितः ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शकाब्दाः १८२३ । ख्रिस्ताब्दाः १९०१ ।

मूल्यं सपादरूपकपञ्चकम् ।

ग्रन्थोपन्यासः ।

सः

अथ प्रस्तावना.

१. काव्यप्रकाशोऽयमलंकारशास्त्रग्रन्थेष्वेकतमो निबन्धः। यस्मिन् खल्ववगते काव्यस्य निर्माणे स्वरूपदोषगुणालंकारादीनामवधारणे च शक्तिरुन्मिषति, तदलंकारशास्त्रम्। यथा च व्याकरणं भाषायां व्युत्पत्त्यै अपेक्ष्यते, तथा अलंकारशास्त्रमपि काव्ये नैपुण्यायापेक्ष्यते। न केवलमलंकारशास्त्रं विना काव्ये नैपुण्यमेव न भवति, अपि तु वाक्यदोषदृष्टिरपि न जायते। यो हि अलंकारशास्त्रं न जानाति, केवलं व्याकरणादिकमेव जानाति, स कथं जानीयात्,—'चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि' (९४६ पृष्ठे)—इति, 'गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः' (९४७ पृष्ठे)—इति चानयोस्तुल्येऽपि उपमानोपमेययोर्लिङ्गभेदे पूर्वं दुष्टं न परमिति। एवं जघनकाञ्च्यादिपद-कर्णावतंसादिपदयोः (४९३ पृष्ठे ४९६ पृष्ठे च) अविशिष्टेऽपि पौनरुक्त्ये पूर्वं दुष्टं परमदुष्टमिति। तस्मादेतदपि शास्त्रं व्याकरणादिवदवश्यमध्येतव्यश्रेण्यामन्तर्भावमर्हति॥

२. अलंकारशास्त्रं कदा केन प्रथममाविष्कृतमिति निर्णेतुं न शक्यमस्माभिः। परंतु प्रसिद्धेषु सर्वेषु अलंकारनिबन्धेषु कालिदासकृतेरुद्धरणात्कालिदासादुत्तरकालमेवास्य बाहुल्येन चर्चाऽजनीति संभाव्यते इति विवरणकाराः।

वयं तु इत्थं संभावयामः—दण्डिना भामहेन वेदं शास्त्रं प्रथममाविष्कृतमिति। ताभ्यां प्राक्तनस्यालंकारशास्त्रनिर्मातुरनुपलम्भात्। तयोर्यथा परमप्राचीनत्वं तथाऽस्यामेव प्रस्तावनायां नवमे प्रवट्टे स्फुटीकरिष्यते। किंचाग्निपुराणे भगवता वेदव्यासेन व्यासेन सर्वस्यापि काव्यप्रपञ्चस्य प्रायशः कथनात्कालिदासात्पूर्वकालेऽप्यस्य चर्चा आसीदिति। तथाहि—अग्निपुराणे, ३४३ अध्याये ३४४ अध्याये च "स्यादावृत्तिरनुप्रासो वर्णानां, पदवाक्ययोः"। इत्यादिना अनुप्रासादयः[1] शब्दालंकाराः, "अलंकरणमर्थानामर्थालंकार इष्यते। तं विना शब्दसौन्दर्यमपि नास्ति मनोहरम्॥ अर्थालंकाररहिता विधवेव सरस्वती।"—इत्युपक्रम्य "उपमा नाम सा यस्यामुपमानोपमेययोः। सत्ता चान्तरसामान्ययोगित्वेऽपि विवक्षितम्॥ किंचिदादाय सारूप्यं लोकयात्रा प्रवर्तते।"—इत्यादिना उपमादयोऽर्थालंकाराश्च लक्षिताः। तथा, ३३७ अध्याये "संक्षेपाद्वाक्यमिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली। काव्यं स्फुरदलंकारं गुणवद्दोषवर्जितम्॥"—इत्यादिना काव्यस्यापि लक्षणमुक्तम्। किं बहुना, "रत्यादिभाववर्गोऽयं यमाजीव्योपजायते। आलम्बनविभावोऽसौ नायकादिभवस्तथा॥"—इत्यादिना "विभाव्यते हि रत्यादिर्यत्र येन विभाव्यते। विभावो नाम स द्वेधाऽऽलम्ब-

१ आदिपदेन "अनेकधावृत्तवर्णविन्यासैः शिल्पकल्पनम्। तत्तत्प्रसिद्धवस्तूनां बन्ध इत्यभिधीयते"—इत्यादिनोक्ताश्चित्रालंकारादयो ग्राह्याः॥

नोद्दीपनात्मकः॥''—इत्यादिना च विभावस्तद्भेदोऽपि (३३९ अध्याये) लक्षितः। किंच "वाग्विद्यासंप्रतिज्ञाने रीतिः साऽपि चतुर्विधा। पाञ्चाली गौडदेशी च वैदर्भी लाटजा तथा॥"—इत्यादिना (३४० अध्याये) चतुर्धा रीतिरप्युक्ता। एवंचास्यालंकारशास्त्रस्याग्निपुराणं मूलमिति॥

३. सत्यप्यस्मिन् दोषगुणादीनामपि[१] निरूपणीयत्वेऽस्यालंकारनाम्नैव व्यपदेशस्य[२] बीजं वयं तत्त्वतो न विद्मः। परंतु, अलंक्रियतेऽनेनेति करणव्युत्पत्तिनिष्पन्नो यमकोपमादिबोधको नायमलंकारशब्दः, किंतु 'अलंकृतिरलंकारः'—इति भावव्युत्पन्नो दोषापगमगुणालंकारसंवलनकृतसौन्दर्यपरः, तत्प्रतिपादकत्वादेवास्यालंकारनाम्ना व्यपदेश इत्युद्भावयामः। अत्र साधकं च वामनसंदर्भमुदाहरामः, "काव्यं ग्राह्यमलंकारात् ।१।००००० सौन्दर्यमलंकारः ।२। अलंकृतिरलंकारः। करणव्युत्पत्त्या पुनरलंकारशब्दो यमकोपमादिषु वर्तते। स दोषगुणालंकारहानोपादानाभ्याम्[३] ।३। स खलु अलंकारो दोषहानात् गुणालंकारयोरादानाच्च संपाद्यः कवेः''—इति—इति विवरणकारः।

वयं त्वेवमपि तर्कयामः—यथा "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानरूपाणां षोडशपदार्थानां प्रतिपादकमपि गोतमशास्त्रं परार्थानुमानपर्यायस्य न्यायस्य सकलविद्यानुग्राहकतया सर्वकर्मानुष्ठानसाधनतया च तत्र शास्त्रे प्रधानत्वेन न्यायशास्त्रमिति व्यपदिश्यते, "प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति''—इति न्यायात्, तद्वत्, दोषगुणादीनां प्रतिपादकमपि इदं शास्त्रं यमकोपमादीनामलंकाराणां भूयोविषयकतया[४] काव्यव्यवहारप्रयोजकतया चात्र शास्त्रे प्रधानत्वेन तत्प्रतिपादकत्वादेवालंकारशास्त्रमिति व्यपदिश्यते। अलंकाराणां काव्यव्यवहारप्रयोजकत्वं च "काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्''—इति ग्रन्थेन ध्वनिकारोक्तं पञ्चमोल्लासे (२९९ पृष्ठे) मम्मटभट्टैरेव प्रतिपादितम्। व्याख्यातं च तत्रैवोद्द्योतकारैः—"काव्यवृत्तेरिति। काव्यपदप्रवृत्तेरित्यर्थः। सालंकारत्वस्य काव्यलक्षणघटकत्वादिति भावः। यद्वा, काव्यवृत्तेः काव्यनिष्पत्तेरित्यर्थः। अलंकारकृतचारुत्वेनैव शब्दार्थयोः काव्यत्वनिर्वाहादिति भावः''—इति। एवमेव चक्रवर्तिभट्टाचार्यप्रभृतिभिरपि व्याख्यातमिति तत्रैव द्रष्टव्यम्। किंचाष्टमोल्लासे (५७२ पृष्ठे) मम्मटभट्टैः स्वयमप्युक्तम्—"स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनी। अस्या रदच्छदरसो न्यक्करोतितरां सुधाम्॥—इत्यादौ विशेषोक्तिव्यतिरेकौ गुणनिरपेक्षौ काव्यव्यवहारस्य प्रवर्तकौ''—इति। अपि च दशमोल्लासेऽपि (८६० पृष्ठे) भामहोक्तं स्वयमुपपादितम्—"अविरलकमलविकासः—इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिम्नैव समाम्नासिषुर्न पुनर्हेत्वलंकारकल्पनया''—इति—इति॥

१ आदिपदेनालंकाररसादयो ग्राह्याः॥ २ व्यपदेशस्य व्यवहारस्य॥ ३ हान त्यागः, उपादानम् आदानम्, ग्रहणमिति यावत्॥ ४ भूयोविषयकतयेति। भूयांसो विषयाः काव्यरूपस्थलानि येषां ते भूयोविषयकाः, (पञ्चमहाकाव्यादिषु अलंकारघटितकाव्यानां बाहुल्यादिति भावः) तेषां भावः भूयोविषयकता तयेत्यर्थः॥

वस्तुतस्तु अलंकारशास्त्रमिति व्यपदेशे बीजं वयं तत्त्वत इत्थं विद्मः । तथाहि—ये दण्डि-भामह-भट्टोद्भट-रुद्रट-वामनान्ताः प्राञ्चोऽलंकारशास्त्रप्रणेतारो बभूवुस्तैर्ध्वन्यमानमर्थं वाच्योपस्कारकतयाऽलंकारपक्षनिक्षिप्तं मन्यमानैः 'अलंकारा एव काव्ये प्रधानम्'—इति सिद्धान्तितम् । अतस्तदानी "प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति"—इति न्यायेन तच्छास्त्रस्यालंकारशास्त्रमिति व्यपदेशः सप्रमाण एवासीत् । ततस्तेभ्योऽर्वाचीनैर्गूढविचारशालिभिरानन्दवर्धनाचार्यैर्ध्वन्यालोकाख्यस्वप्रणीतप्रबन्धे ध्वन्यमानस्यैवार्थस्य गुणालंकारोपस्कर्तव्यत्वेन प्राधान्ये संस्थापिते अलंकाराणां प्राधान्याभावेऽपि तत्प्रबन्धस्य प्राचीनव्यपदेशप्रणाल्यनुसारेणालंकारनाम्नैव व्यपदेशः प्रचरति स्म । ततो मम्मटोपाध्यायेनात्र शास्त्रे (अष्टमोल्लासे ६९९ पृष्ठे) "ये रसस्याङ्गिनो धर्माः"—इत्यादिना 'शब्दार्थौ काव्यस्य शरीरम्, गुणाः रसस्य साक्षादुत्कर्षकाः, अलंकारास्तु शब्दार्थरूपकाव्यशरीरोत्कर्षद्वारा रसस्यैवोत्कर्षकाः, रसश्चात्मस्थानीयः'—इति सिद्धान्तिततया रसः शरीरेष्वात्मवत्काव्ये प्राधान्येन स्थित इति प्रागुक्तन्यायेनास्य शास्त्रस्येदानी यद्यपि रसशास्त्रमिति व्यपदेशो युक्तः, तथाऽपि स एव प्राक्प्रचारमुपगतो व्यपदेशोऽद्यावधि तथैव प्रचरतीति ।

तदेतत्प्राचीनानामलंकाराचार्याणा मतमलंकारसर्वस्वे राजानकरुय्यकेण प्रदर्शितम्—"इह हि तावद्भामहोद्भटप्रभृतयश्चिरन्तनालंकारकाराः प्रतीयमानमर्थं वाच्योपस्कारकतयाऽलंकारपक्षनिक्षिप्तं मन्यन्ते । तथाहि—पर्यायोक्ताप्रस्तुतप्रशंसासमासोक्त्याक्षेपव्याजस्तुत्युपमेयोपमाऽनन्वयादौ वस्तुमात्रं गम्यमानं वाच्योपस्कारकत्वेन 'स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम्'—इति यथायोगं द्विविधया भङ्ग्या प्रतिपादितं तैः । रुद्रटेन तु भावालंकारो द्विधैवोक्तः । रूपकदीपकापह्नुतितुल्ययोगितादावुपमाद्यलंकारो वाच्योपस्कारकत्वेनोक्तः । उत्प्रेक्षा तु स्वयमेव प्रतीयमाना कथिता । रसवत्प्रेयःप्रभृतौ तु रसभावादिर्वाच्यशोभाहेतुत्वेनोक्तः । तदित्थं त्रिविधमपि प्रतीयमानमलंकारतया ख्यापितमेव । वामनेन तु सादृश्यनिबन्धनाया लक्षणाया वक्रोक्त्यलंकारत्वं ब्रुवता कश्चिद्ध्वनिभेदोऽलंकारतयैवोक्तः । केवलं गुणविशिष्टपदरचनात्मिका रीतिः काव्यात्मत्वेनोक्ता । उद्भटादिभिस्तु गुणालंकाराणां प्रायशः साम्यमेव सूचितम्, विषयमात्रेण भेदप्रतिपादनात् । संघटनाधर्मत्वेन चेष्टेः । तदेवमलंकारा एव काव्ये प्रधानमिति प्राच्यानां मतम् । वक्रोक्तिजीवितकारः पुनर्वैदग्ध्यभङ्गीभणितिस्वभावां बहुविधां वक्रोक्तिमेव प्राधान्यात्काव्यजीवितमुक्तवान् । व्यापारस्य प्राधान्यं च काव्यस्य प्रतिपेदे । अभिधानप्रकारविशेषा एव चालंकाराः । सत्यपि त्रिभेदे प्रतीयमाने व्यापाररूपा भणितिरेव कविसंरम्भगोचरः । उपचारवक्रतादिभिः समस्तो ध्वनिप्रपञ्चः स्वीकृतः । केवलमुक्तिवैचित्र्यजीवितं काव्यम्, न व्यङ्ग्यार्थजीवितमिति त-

१ प्रभृतिना दण्ड्यादय इति तट्टीकायां विमर्शिन्याख्याया जयरथ. ॥ २ गम्यमानमिति । ध्वन्यमानमित्यर्थः, व्यङ्ग्यमिति यावत् ॥

दीयं दर्शनं व्यवस्थितम् । भट्टनायकेन तु व्यङ्ग्यव्यापारस्य प्रौढोक्त्याऽभ्युपगतस्य काव्यांशत्वं ब्रुवता न्यग्भावितशब्दार्थस्वरूपस्य व्यापारस्यैव प्राधान्यमुक्तम् । तत्राप्यभिधाभावकत्वलक्षणव्यापारद्वयोत्तीर्णो रसचर्वणात्मा भोगापरपर्यायो व्यापारः प्राधान्येन विश्रान्तिस्थानतयाऽङ्गीकृतः । ध्वनिकारः पुनरभिधातात्पर्यलक्षणाख्यव्यापारत्रयोत्तीर्णस्य ध्वननद्योतनादिशब्दाभिधेयस्य व्यञ्जनव्यापारस्यावश्याभ्युपगम्यत्वाद्व्यापारस्य च वाक्यार्थत्वाभावाद्वाक्यार्थस्यैव च व्यङ्ग्यरूपस्य गुणालंकारोपस्कर्तव्यत्वेन प्राधान्याद्विश्रान्तिधामत्वादात्मत्वं सिद्धान्तितवान् । व्यापारस्य विषयमुखेन स्वरूपप्रतिलम्भात्तत्प्राधान्येन प्राधान्यात्स्वरूपेण विदितत्वाभावाद्विषयस्यैव समग्रभरसहिष्णुत्वम् । तस्माद्विषय एव व्यङ्ग्यनामा जीवितत्वेन वक्तव्यः, यस्य गुणालंकारकृतचारुत्वपरिग्रहसाम्राज्यम् । रसादयस्तु जीवितभूता नालंकारत्वेन वाच्याः, अलंकाराणामुपस्कारकत्वाद्रसादीनां च प्राधान्येनोपस्कार्यत्वात् । तस्माद्व्यङ्ग्य एव वाक्यार्थीभूतः काव्यजीवितमित्येष एव पक्षो वाक्यार्थविदां सहृदयानामावर्जकः[1], व्यञ्जनव्यापारस्य सर्वैरनपह्नुतत्वात्तदाश्रयेण च पक्षान्तरस्याप्रतिष्ठानात् । यत्तु [2]व्यक्तिविवेककारो वाच्यस्य प्रतीयमानं प्रति लिङ्गितया व्यञ्जनस्यानुमानान्तर्भावमाख्यत्, तत् वाच्यस्य प्रतीयमानेन सह तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावादविचारिताभिधानम् । तदेतत्कुशाग्रधिषणैः क्षोदनीयमतिगहनगहनमिति नेह प्रतन्यते"—इति ॥

४. अत्र हि काव्यप्रकाशे (१०२ पृष्ठे) भट्टलोल्लटः, (१०९ पृष्ठे) श्रीशङ्कुकः, (१०६ पृष्ठे) भट्टनायकः, (१११ पृष्ठे) अभिनवगुप्ताचार्यः, (२९९ पृष्ठे, २९७ पृष्ठे, ९४० पृष्ठे च) ध्वनिकारः (आनन्दवर्धनः), (६०२ पृष्ठे) वामनः, (६३० पृष्ठे) रुद्रटः, (७१६ पृष्ठे) भट्टोद्भटः—इति ग्रन्थकाराणां नामान्युपलभ्यन्ते । किंच (२७६ पृष्ठे) "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्"—इति जैमिनिसूत्रम् (अंशपरिवृत्तिसहितम्), (३२७ पृष्ठे) "आशिषि नाथः" —इति कात्यायनमुनिप्रणीतं वार्तिकम्, (३९ पृष्ठे) "गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः" इति पतञ्जलिप्रणीतं महाभाष्यम्, (१०१ पृष्ठे) "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः"—इति, (१३३ पृष्ठे) "निर्वेदग्लानिशङ्काख्याः"—इत्यादि च भरतमुनिप्रणीतं साहित्यसूत्रम्, (११६ पृष्ठे) "शृङ्गारहास्यकरुण"—इत्यादि, (१३२ पृष्ठे) "रतिर्हासश्च शोकश्च"—इत्यादि च भरतमुनिप्रणीतं संगीतनाट्यशास्त्रम्, (३१३ पृष्ठे) "रूपकादिरलंकारः"—इत्यादिः, (९१० पृष्ठे) "सैषा

१ आवर्जकः अनुरञ्जकः ॥ २ महिमभट्टमतं खण्डयितुमुपन्यस्यति—यत्त्वित्यादि । ध्वनिकारानन्तरभावी व्यक्तिविवेककार इति तन्मतमिह पश्चान्निर्दिष्टम् । यद्यपि वक्रोक्तिजीवितहृदयदर्पणकारावपि ध्वनिकारानन्तरभाविनावेव, तथापि तौ चिरतनमतानुयायिनावेवेति तन्मतं पूर्वमेवोद्दिष्टम्—इति विमर्शिन्या (१२ पृष्ठे २६ पङ्क्तौ) जयरथ ॥

सर्वत्र वक्रोक्तिः"—इत्यादिश्च भामहप्रणीतग्रन्थः, (३६ पृष्ठे) "नहि गौः स्वरूपेण गौः०"—इत्यादि, (७३ पृष्ठे) "संयोगो विप्रयोगश्च"—इत्यादि च भर्तृहरिप्रणीतं वाक्यपदीयम्, (९६ पृष्ठे) "अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिः०"—इत्यादि, (३४३ पृष्ठे) "निरूढा लक्षणाः काश्चित्"—इत्यादि च कुमारिलभट्टप्रणीतं तन्त्रवार्तिकम्, (३२८ पृष्ठे) "दैवतानि पुंसि वा"—इति अमरप्रणीतो नामलिङ्गानुशासनाख्यः कोशः, (४९३ पृष्ठे) "कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः"—इत्यादिर्वामनसूत्रवृत्तिस्थः श्लोकः, (८३२ पृष्ठे) "यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम्"—इति सरस्वतीकण्ठाभरणाद्यनेकग्रन्थकृद्भोजराजवर्णनपरं वाक्यं चोपलभ्यते । अपि चात्र काव्यप्रकाशे प्रायः प्राचीनकविकृतान्येव पद्यानि उदाहरणत्वेनोपन्यस्तानि, न तु रसगङ्गाधरकारवत् स्वकृतानि । तेषां हि प्राचीनकवीनां नामानि तु अग्रे सप्तमे प्रघट्टे प्रदर्शयिष्यन्ते इति तत्रैव द्रष्टव्यानि ॥

९. मम्मटेन कदा काव्यप्रकाशो निरमायि?—इति प्रश्नस्योत्तरतया खृस्त १३३९ मिताब्दात्पूर्वमेव निरमायीत्येतावन्मात्रमवधृत्योच्यते, यतः १३३९ मिताब्दकालीनेन माधवाचार्येण सर्वदर्शनसंग्रहे पातञ्जलदर्शनप्रस्तावे 'तदुक्तं काव्यप्रकाशे'—इत्यादिना काव्यप्रकाशोऽधारि इति—इति विवरणकाराः ।

वयं तु खृस्ताब्दानामेकादशशतकस्य (सन्न ११००) चरमभागे मम्मटेन काव्यप्रकाशो निरमायीति निश्चिनुमः, यतोऽयं मम्मटः मालवाधीशात् सिन्धुराजपुत्रात्सरस्वतीकण्ठाभरणाद्यनेकग्रन्थकर्तुर्भोजराजादर्वाक्तनः, काव्यप्रकाशटीकाकर्तुर्माणिक्यचन्द्रात्प्राक्तनश्चेति । मम्मटेनैव दशमोल्लासे (८३२ पृष्ठे) उदात्तालंकारोदाहरणतयोपन्यस्तः 'भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम्'—इति पद्यांश एव मम्मटस्य भोजराजादर्वाक्तनत्वं स्पष्टं व्यनक्ति । उक्तभोजराजस्य स्थितिकालस्तु खृस्त ९९६ वत्सरादारभ्य १०५१ वत्सरपर्यन्त इति सकलविद्वज्जनप्रसिद्धमेव । तथा, काश्मीरिककह्लणकविकृतायां काश्मीरेतिहासराजतरङ्गिण्यां सप्तमे तरङ्गे विद्यमानः 'स[1] च भोजनरेन्द्रश्च दानोत्कर्षेण विश्रुतौ । सूरी तस्मिन् क्षणे तुल्यं द्वावास्तां कविबान्धवौ ॥'—इति २५९ श्लोकोऽपि १०२८ मिते खृस्ताब्दे काश्मीरदेशे राज्यपदाधिष्ठितस्य अनन्तराजस्य, मालवाधीशस्य भोजराजस्य च समकालकत्वं दानशूरत्वं विद्वत्त्वं च प्रतिपादयन् भोजराजस्य पूर्वोक्तमेव स्थितिकालं प्रत्याययति । एवं भोजराजीयहस्ताक्षरसहितं खृस्त १०२२ मिते वत्सरे भट्टगोविन्दसुताय धनपतिभट्टाय ब्राह्मणाय दत्तं दानपत्रमपि भोजराजस्य पूर्वोक्तमेव स्थितिकालं स्पष्टं कथयति । तच्च दानपत्रं पण्डितदुर्गाप्रसादेन प्राचीनलेखमालायामङ्कयित्वा प्रसिद्धिं प्रापितमस्माभिरस्मिन्नेव प्रघट्टेऽधस्तात्प्रदर्श्यते इति तत्रैव द्रष्टव्यम् । मम्मटस्य माणिक्यचन्द्रात्प्राक्त-

१ स चेति । अनन्तराजश्चेत्यर्थः ॥

नत्वं तु स्फुटमेव, यतो माणिक्यचन्द्रेण खृस्त ११६०वर्षे संकेताख्या काव्यप्रकाशटीकाऽकारि । स्फुटीकरिष्यते चेदमपि १२ प्रघट्टे माणिक्यचन्द्रप्रस्तावनायामिति तत एव द्रष्टव्यम् ।

किच ग्रन्थकारोक्तयोऽपि मम्मटस्य भोजराजादर्वाक्तनत्वं स्पष्टं द्योतयन्ति । तथाहि—दशमोल्लाससमाप्तौ काव्यप्रकाशटीकायां संकेताभिधायां "श्रीभोजेन जैमिन्युक्तषट्[1]प्रमाणानि संभवश्चालंकारतयोक्तानि, केषांचिदुक्तेष्वन्तर्भावात् केषांचिदचमत्कारित्वात् केषांचित्काव्यशरीरत्वाच्च तानि नात्र (काव्यप्रकाशे) काव्यालंकारतया प्रतिपादितानि"—इति माणिक्यचन्द्रोक्तिः । पञ्चमोल्लासे (२३९ पृष्ठे) उदाहृतस्य 'अत्युच्चाः'—इति पद्यस्य व्याख्यानावसरे "पञ्चाक्षरी नामा कविरनेन श्लोकेन भोजराजं स्तुतवान्"—इति दीपिकाख्यकाव्यप्रकाशटीकायां जयन्तभट्टोक्तिः । प्रथमोल्लासे (९ पृष्ठे) 'श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्'—इति प्रतीके "आदिपदात् भोजप्रबन्धकारिभिर्भोजात् बहुतरं धनं प्राप्तमित्याद्यूह्यम्"—इति सुधासागरे भीमसेनोक्तिश्चेति दिक् ।

धारानगराधिपतेः सुप्रसिद्धस्य भोजनरेन्द्रस्य दानपत्रम्—

जयति व्योमकेशोऽसौ यः सर्गाय बिभर्ति ताम् ।
ऐन्दवी शिरसा लेखां जगद्बीजाङ्कुराकृतिम् ॥
तन्वन्तु वः स्मरारातेः कल्याणमनिशं जटाः ।
कल्पान्तसमयोद्दामतडिद्वलयपिङ्गलाः ॥

परमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वर**श्रीसीयकदेव**पादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वर**श्रीवाक्पतिराजदेव**पादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वर**श्रीसिन्धुराजदेव**पादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वर**श्रीभोजदेवः** कुशली नागह्रदपश्चिमपथकान्तःपातिवीराणके समुपगतान् समस्तराजपुरुषान् ब्राह्मणोत्तरान् प्रतिनिवासिप[2]ट्टकिलजनपदादींश्च समादिशति—अस्तु वः संविदितम्, यथा अतीताष्टसप्तत्यधिकसाहस्रिकसंवत्सरे माघासिततृतीयायां रवावुदगयनपर्वणि कल्पितहलानां लेख्ये श्रीमद्धा[3]रायामवस्थितैरस्माभिः स्नात्वा चराचरगुरुं भगवन्तं भवानीपतिं समभ्यर्च्य संसारस्यासारतां दृष्ट्वा

'वाताभ्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्य-
मापातमात्रमधुरो विषयोपभोगः ।
प्राणास्तृणाग्रजलबिन्दुसमा नराणां
धर्मः सखा परमहो परलोकयाने ॥

---

१ प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशब्दा अर्थापत्तिरनुपलब्धिश्चेति । २ अधुना काशीदेशभाषाया येषां 'पटैल'—इति, महाराष्ट्रदेशभाषाया 'पाटील'—इति च नाम्ना व्यवहारः ॥ ३ धारानगर्याम् ॥

भ्रमत्संसारचक्राग्रधाराधारामिमां श्रियम् ।
प्राप्य ये न ददुस्तेषां पश्चात्तापः परं फलम् ॥'

इति जगतो विनश्वरं स्वरूपमाकलय्य उपरिलिखितग्रामः स्वसीमातृणागोचरयूतिपर्यन्तः सहिरण्यभागभोगः सोपरिकरः सर्वादायसमेतः ब्राह्मणधनपतिभट्टाय भट्टगोविन्दसुताय बह्वृचाश्वलायनशाखाय त्रिप्रवराय वेल्लवल्लप्रतिबद्धश्रीवादाविनिर्गतराधसुरसङ्गकर्णाटाय मातापित्रोरात्मनश्च पुण्ययशोऽभिवृद्धये अदृष्टफलमङ्गीकृत्य आचन्द्रार्कार्णवक्षितिसमकालं यावत् परया भक्त्या शासनेनोदकपूर्वं प्रतिपादित इति मत्वा यथादीयमानभागभोगकरहिरण्यादिकमाज्ञाश्रवणविधेयैर्भूत्वा सर्वमस्मै समुपनेतव्यम् । सामान्यं चैतत्पुण्यफलं बुद्ध्वाऽस्मद्वंशजैरन्यैरपि भाविभोक्तृभिरस्मत्प्रदत्तधर्मादायोऽयमनुमन्तव्यः पालनीयश्च । उक्तं च—

'बहुभिर्वसुधा दत्ता राजभिः सगरादिभिः ।
यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलम् ॥
यानीह दत्तानि पुरा नरेन्द्रैर्दानानि धर्मार्थयशस्कराणि ।
निर्माल्यवान्तप्रतिमानि तानि को नाम साधुः पुनराददीत ॥
अस्मत्कुलक्रममुदारमुदाहरद्भिरन्यैश्च दानमिदमभ्यनुमोदनीयम् ।
लक्ष्म्यास्तडित्सलिलबुद्बुदचञ्चलाया दानं फलं परयशःपरिपालनं च ॥
सर्वानेतान्भाविनः पार्थिवेन्द्रान्भूयो भूयो याचते रामभद्रः ।
सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नराणां काले काले पालनीयो भवद्भिः ॥
इति कमलदलाम्बुबिन्दुलोलां श्रियमनुचिन्त्य मनुष्यजीवितं च ।
सकलमिदमुदाहृतं च बुद्ध्वा नहि पुरुषैः परकीर्तयो विलोप्याः ॥'

—इति ॥ संवत् १०७८ चैत्रसुदि १४ स्वयमाज्ञा मङ्गलं महाश्रीः । स्वहस्तोऽयं श्रीभोजदेवस्य[1] ॥''

६. काव्यप्रकाशकृतो मम्मटस्येतिवृत्तं न सकलमासादितमस्माभिः, केवलं "........ इति शिवागमप्रसिध्या षट्त्रिंशत्तत्त्वदीक्षाक्षपितसकलमलपटलः प्रकटितसत्स्वरूपचिदानन्दघनः राजानककुलको मम्मटनामा दैशिकवरः"—इति निदर्शनाख्यकाव्यप्रकाशटीकाग्रन्थादेतदवगम्यते, यत् शैवागमानुयायी शैवोऽयमासीदिति । किंचायं शब्दव्यापारविचाराख्यग्रन्थस्य कर्तेति ज्ञायते, यतः स ग्रन्थः पुण्यपत्तनस्थराजकीयप्रधानपाठशालायां (दक्षिणकॉलेजसंज्ञिकायां) दृष्टिविषयतामद्यापि प्रतिपद्यते । मम्मटः कं जनपदं जन्मनाऽलंचकारेति निर्णयप्रवृत्ता वयं 'काश्मीरं जनपदम्'—इति निश्चिनुमः, यदस्य मम्मटेति नाम

---

१ श्रीभोजदेवस्येति । एवमेवास्यैव धारानगराधिपसुप्रसिद्धभोजमहीपतेः पितामहस्य वाक्पतिराजस्य दानपत्रम्, तस्यैव प्रसिद्धभोजमहीपतेर्वंश्यस्यार्जुनदेवस्य दानपत्रं च प्राचीनलेखमालायामङ्कयित्वा प्रसिद्धिं प्रापितम्, परंतु ग्रन्थगौरवभिया नात्रास्माभिः प्रदर्शितमिति बोध्यम् ॥

देशान्तरासुलभानां जैयट-कैयट-वज्रट-उवट(औवट)—उद्भट-रुद्रट-धम्मट-कल्लट-भल्लट-लोल्लट-अल्लट-इत्यादिनाम्नां सादृश्यमनुभवति। किंचास्य काश्मीरदेशीयत्वादेव काव्यप्रकाशदर्पणे पञ्चमोल्लासे (२८७ पृष्ठे) चिङ्कुपदव्याख्यानावसरे विश्वनाथेनोक्तम्—"चिङ्कुपदं काश्मीरादिभाषायामश्लीलार्थबोधकम्"—इति।

सुधासागराख्यकाव्यप्रकाशटीकायां भीमसेनेन तु 'अयं मम्मटः काश्मीरदेशीयः जैयटपुत्रः वाराणसीमागत्याधीतशास्त्रः, अस्य च मम्मटस्य पतञ्जलिप्रणीतव्याकरणमहाभाष्यटीकाकर्ता कैयटः, वेदचतुष्टयभाष्यकर्ता (उवटापर नामा) औवटश्चेति द्वावपि कनिष्ठौ भ्रातरौ'—इति वर्णितम्। तथा हि—

"शब्दब्रह्म सनातनं न विदितं शास्त्रैः क्वचित्केनचित्,
तद्देवी हि सरस्वती स्वयमभूत्काश्मीरदेशे पुमान्।
श्रीमज्जैयटगेहिनीसुजठराज्जन्माप्य युग्मानुजः
श्रीमन्मम्मटसंज्ञयाऽश्रिततनुं सारस्वतीं सूचयन्॥ ४॥
मर्यादां किल पालयन् शिवपुरीं गत्वा प्रपठ्यादरात्
शास्त्रं सर्वजनोपकाररसिकः साहित्यसूत्रं व्यधात्।
तद्वृत्तिं च विरच्य गूढमकरोत्काव्यप्रकाशं स्फुटं
वैदग्ध्यैकनिदानमर्थिषु चतुर्वर्गप्रदं सेवनात्॥ ५॥
कस्तस्य स्तुतिमाचरेत्कविरहो, को वा गुणान्वेदितुं
शक्तः स्यात्किल मम्मटस्य भुवने वाग्देवतारूपिणः।
श्रीमान्कैयट औवटो ह्यवरजो यच्छात्रतामागतो
भाष्याब्धिं निगमं यथाक्रममनुव्याख्याय सिद्धिं गतः॥ ६॥
काव्यं वर्णद्वयं यद्विवृतिमुपगतं सर्वशास्त्रार्थसारो-
द्धारं कुर्वद्रसेन श्रुतिगतमपि दुर्ज्ञेयमाद्यं व्यनक्ति।
सा देवी मम्मटाख्या निजविकटकृतिव्याकृतिव्याकुलं मां
मज्जन्तं मोहसिन्धौ परमकरुणया प्राप्तपारं करोतु॥ ७॥

१ जैयटः कैयटस्य पिता, तदुक्त महाभाष्यप्रदीपे कैयटेनैव—"कैयटो जैयटात्मजः"—इति। कैयटो महाभाष्यप्रदीपकर्ता। वज्रटस्तु उवटस्य पिता। उवटस्तु वज्रटस्य पुत्र इति अत्रैव प्रघट्टे स्फुटीकरिष्यते। उद्भटरुद्रटौ तु ९ प्रघट्टे दर्शयिष्येते। धम्मटस्तु काश्मीरेतिहासराजतरङ्गिण्यां सप्तमतरङ्गे १०१७ श्लोकमारभ्य १०४८ श्लोकेषु वर्णितः। कल्लटस्तु भट्टमुकुलस्य पिता सन्दकारिकाकर्ता च। भल्लटस्तु भल्लटशतकाख्यकाव्यकर्ता। लोल्लटस्तु ४ प्रघट्टे दर्शितः। अल्लटस्तु अत्रैव प्रघट्टे दर्शयिष्यते एते सर्वेऽपि काश्मीरिका एव॥ २ प्राप्य॥ ३ लोकमर्यादामित्यर्थः॥ ४ वाराणसीम्॥ ५ काव्यप्रकाशसूत्रम्॥ ६ वैदग्ध्यं नैपुण्यम्॥ ७ यस्य मम्मटस्य छात्रता शिष्यताम्॥ ८ भाष्याब्धिं समुद्रसदृशं व्याकरणमहाभाष्यम्॥ ९ निगम वेदम्॥ १० निजा स्वीया विकटा भयंकरा या कृतिः काव्यप्रकाशरूपा तस्याः व्याकृतौ व्याख्यानविषये व्याकुलं भीत मां भीमसेनाख्यम्॥

व्याख्यातं हि पुराऽत्र यैः, सुकवयः सर्वे महापण्डिताः
ते वन्द्याः सुतरां, न तेषु मम कोऽप्यस्त्याग्रहः स्पर्धितुम् ।
किं तु ग्रन्थसहस्रसारमपि यद्वृत्त्या विरुद्धं वचः,
तत्क्षन्तुं न समुत्सहे, न च पुनर्भीतिः सुरेज्यादपि ॥ ८ ॥"—इति ।

इदं हि भीमसेनोक्तं न सर्वांशे प्रमाणत्वेन संभावयितुं शक्यते, 'मम्मटस्य भ्राता औवटः'—इत्याद्यंशे संशयोदयात् । तथा हि—औवटकृतस्य वाजसनेयसंहिताभाष्यस्य पुस्तके

'ऋष्यादींश्च पुरस्कृत्य अवन्त्यामुवटो[1] वसन् ।
मन्त्रभाष्यमिदं चक्रे भोजे राष्ट्रं प्रशासति ॥'

—इति पद्यमुपलभ्यते । तथा तस्यैव भाष्यस्य पुस्तकान्तरे

'आनन्दपुरवास्तव्य[2]वज्रटाख्यस्य सूनुना ।
मन्त्रभाष्यमिदं क्लृप्तं भोजे पृथ्वीं प्रशासति ॥'

—इति पद्यमुपलभ्यते । तेन च पद्यद्वयेन औवटस्य वज्रटपुत्रत्वं भोजसमकालकत्वं च प्रतिपाद्यते । यद्ययमौवटः भीमसेनोक्तरीत्या मम्मटस्य भ्राता स्यात्तदा मम्मटस्य जैयटपुत्रत्ववर्णनान्मम्मटभ्रातुरौवटस्य जैयटपुत्रत्वमेव स्यात् । तथा च जैयटपुत्रस्योवटस्य वज्रटपुत्रत्वं भोजसमकालकत्वं च कथं संगच्छेत इति । यद्यपि काश्मीरदेशीयस्य जैयटसगोत्रस्य वज्रटाख्यस्य दत्तकपुत्रोऽयमिति कल्पनायां जैयटपुत्रस्यापि औवटस्य वज्रटपुत्रत्वमुपपद्यते, तथापि भोजसमकालकत्वमनुपपन्नमेव, यतो ज्येष्ठभ्रातुर्मम्मटस्य भोजराजादर्वाक्तनत्वे स्थिते तत्कनिष्ठभ्रातुरुवटस्य सुतरां भोजराजादर्वाक्तनत्वमिति विद्वद्भिर्विभावनीयम् ।

मम्मटेनायं काव्यप्रकाशः परिकारालंकारपर्यन्त एव कृतः, शेषांशस्तु अल्लटसूरिणा पूरितः। तदुक्तं निदर्शनाख्यायां काव्यप्रकाशव्याख्यायां परिकरालंकारे (८९२ पृष्ठे) आनन्दकविना—'कृतः श्रीमम्मटाचार्यवर्यैः परिकरावधिः । प्रबन्धः, पूरितः शेषो विधायाल्लट[3]सूरिणा ॥'—इति । उक्तं च तस्यामेव व्याख्याया दशमोल्लासे 'इत्येष मार्गो विदुषाम्०'—इति श्लोकव्याख्यानावसरे (९९२ पृष्ठे)—'काव्यप्रकाश[4] इह कोऽपि निबन्धकृद्भ्यां द्वाभ्यां कृतेऽपि कृतिनां रसतत्त्वलाभः । लोकेऽस्ति विश्रुतमिदं नितरां रसालं बन्ध[5]प्रकाररचितस्य तरोः फलं यत् ॥'—इति । उक्तं चैवमेवान्यैरपि माणिक्यचन्द्रसरस्वतीतीर्थप्रभृतिभिर्बहुभिष्टीकाकारैः । तदेतत्सर्वं प्रदर्शितमस्माभिः 'इत्येषमार्गो विदुषाम्०'—इति श्लोकव्याख्यानावसरे इति तत एव द्रष्टव्यम् । अयमल्लटोऽपि राजानकजयानकसूनुः रत्नाकरकविप्रणीतस्य हरविजयाख्यकाव्यस्य यत् विषमपदोद्द्योताभिधं टिप्पणं तत्कर्तेति ज्ञायते ।

---

१ अवन्त्याम् उज्जयिन्याम् ॥ २ आनन्दपुर गुर्जरदेशे प्रसिद्धम् ॥ ३ अल्लटसूरिणेति । अलकसूरिणेति क्वचित्पाठः ॥ ४. काव्यप्रकाश इह कोपीति । 'काव्यप्रकाशदशकेऽपि'—इति क्वचित्पाठः । ५ बन्धप्रकारेति । बन्धप्रकारेण रचितस्य निर्मितस्येत्यर्थः । 'कलमी'—इति देशभाषायां प्रसिद्धस्येति भावः ॥

अयं हि मम्मटोऽनुपमः पण्डितः, अतएवानेन प्रणीतोऽयं काव्यप्रकाशग्रन्थः आकर[1] इति व्यवह्रियते टीकाकारैः। अतएव च वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषादौ 'तदुक्तं काव्यप्रकाशे'–इत्यादिना ग्रन्थेन काव्यप्रकाशमतं स्वकल्पितेऽर्थे प्रमाणत्वेनोपन्यस्तवन्तो नागोजीभट्टादयः। किंचायं मम्मटो भीमसेनेन सुधासागरे वाग्देवतावतारत्वेन वर्णितः। अपि च तत्रैव सुधासागरे काव्यप्रकाशस्य शैथिल्यमापादयन्तं गोविन्दठक्कुरकृतं काव्यप्रदीपं युक्तिप्रयुक्तिभिः खण्डयित्वा स्वमतरीत्या काव्यप्रकाशस्य निष्कलङ्कत्वं संस्थाप्योक्तं भीमसेनेन–"तस्माद्गोविन्दमहामहोपाध्यायानामीर्ष्यामात्रमवशिष्यते, न हि गीर्वाणगुरवोऽपि श्रीवाग्देवतावतारोक्तिम् (मम्मटोक्तिम्) आक्षेप्तुं प्रभवन्ति, किं पुनर्मानुषा मशकाः। सुष्ठूक्तं देवनाथतर्कपञ्चाननैः–'य एष[2] कुरुते मनो विपदि गौरवीणां गिरां, स वामन इवाम्बरे हरिणलाञ्छनं वाञ्छति। लिलङ्घिषति सिंहिकारमणकेसरं फेरुवत्, पतङ्ग इव पावकं, नृहरिमावकं धावति॥'–इति"–इति सप्तमोल्लासे 'उपपरिसरं गोदावर्याः'–इत्युदाहरणे (४७१ पृष्ठे)–'चरणत्रपरित्राण०'–इत्युदाहरणे (४९९ पृष्ठे) चेति दिक्।

अयं खलु मम्मटोऽवगतसर्वशास्त्रहृदयो[3]ऽपि मुख्यतया वैयाकरणः। अतएव प्रथमोल्लासे (२४ पृष्ठे) "बुधैर्वैयाकरणैः"–इत्युक्तं मम्मटेनैव। अतएवच द्वितीयोल्लासे संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा"–इति १० सूत्रे तद्वृत्तौ च वैयाकरणसंमतो जात्यादिरिति पक्षः स्वाभिमतत्वात्प्रथमत एवोपन्यस्तः। किंच दशमोल्लासे (८०८ पृष्ठे) विद्यमानं विरोधालंकारविभाजकं "जातिश्चतुभिर्जात्याद्यैः ०००" इति सूत्रमपि जात्यादिरिति पक्ष एव मूलकृन्मम्मटाभिप्रेत इत्यत्रानुकूल्यं भजते। यद्ययं मम्मटो वैयाकरणमतानुयायी न स्यात्, किंतु मीमांसकमतानुयायी नैयायिकमतानुयायी वा स्यात्तदा मीमांसकादिमते पदार्थचतुष्टयाभावेन दशानां विभागानामनुपपत्तौ "ते दश" इति दशत्वसंख्याकथनपूर्वकं तत्सूत्रमेवासंगतं स्यात्। अपि च शब्दव्यापारविचाराख्ये स्वकृतग्रन्थान्तरेऽपि वैयाकरणसंमतं जात्यादिरिति पक्षमेव युक्तिप्रयुक्तिभिः संस्थाप्य जातिरेवेति मीमांसकसंमतं पक्षं मम्मटः स्वयमेव निराकृतवानिति तत्कृतं ग्रन्थान्तरमपि तस्य वैयाकरणत्वं स्पष्टमवगमयति। तथा (३४४ पृष्ठे) 'अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः'–

---

१ "खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्"—इत्यमरः॥ २ य एष इति। देवनाथभट्टाचार्यकृतायां काव्यकौमुद्याख्यायां काव्यप्रकाशटीकायां विद्यमानं मम्मटप्रशंसापरं पद्यमिदम्। यः एषः लौकिकः पुरुषः गौरवीणां गुरुसंबन्धिनीनाम्, मम्मटोपाध्यायसंबन्धिनीनामिति यावत्। गिरां काव्यप्रकाशरूपवाचां विपदि विपत्तौ, अनुपपत्ताविति यावत्। मनः चित्तं कुरुते करोति सः वामन इव खर्ववत् अम्बरे आकाशे विद्यमानं हरिणलाञ्छनं चन्द्रं वाञ्छति करेणादातुमिच्छति। तथा, पतङ्गः कीटविशेष इव पावकम् आग्निं धावति। तथा, आवकम् अविसमूह इव नृहरिं नरसिंहं धावतीत्यर्थः॥ ३ हृदयमत्र तत्वम्॥

इति क्लिष्टपदोदाहरणमपि मम्मटस्य वैयाकरणत्वमेवावेदयति, अन्यथा "सुप्तिङन्तं पदम्" (१।४।१४) इति पाणिनिमुनिप्रणीतं पदलक्षणमनादृत्य 'शक्तं पदम्'-इति पदलक्षणं कुर्वतां समासे शक्त्यभावं च वदतां नैयायिकादीनां मते 'अत्रिलोचन'-इत्यादौ समस्ते शक्त्यभावात्पदत्वाभावेन तस्य पदोदाहरणत्वमनुपपन्नमेव स्यात् । एवं (८२७ पृष्ठे) 'भस्मोद्धूलन०'-इत्युदाहरणे 'सुखालोकोच्छेदिनि'-इत्यस्य समस्तत्वेन एकपदत्वात् सुखालोकोच्छेदित्वस्यैकपदार्थत्वमुक्तम्, तदपि मम्मटस्य वैयाकरणत्वमेव बोधयति। वैयाकरणत्वादेव च मम्मटेनात्र काव्यप्रकाशे बहुषु स्थलेषु वैयाकरणानां पारिभाषिकशब्दैर्व्यवहारः कृतः । यथा-असंगत्यलंकारे (८७१ पृष्ठे) 'अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य व्यवस्थितेः'-इति । अतएवच "क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना"-इति सूत्रव्याख्यानावसरे (७९८ पृष्ठे) प्रदीपकारैरुक्तम्-"वैयाकरणमते क्रियैव हेतुरिति क्रियेत्युक्तम्, वस्तुतस्तु कारणप्रतिषेधेऽपि विभावना"-इति । अतएव च मम्मटेन दशमोल्लासे उपमायाः पूर्णालुप्ताविभागो वैयाकरणमतमवलम्ब्य वाक्य-समास-क्विप्-क्यच्--क्यङ्-णमुलादिप्रत्ययविशेषविषयतया पञ्चविंशतिविधो व्युत्पादितः । अतएव च तत्रैव (७०१ पृष्ठे) नागोजीभट्टाः"वस्तुतोऽयं पूर्णालुप्ताविभागो वाक्य-समास-प्रत्ययविशेषगोचरतया शब्दशास्त्रव्युत्पत्तिकौशलप्रदर्शनपरत्वादत्र शास्त्रे न व्युत्पाद्यतामर्हति"-इति प्राहुः । एवं चायं मम्मटो वैयाकरणसिद्धान्तानुसार्येव । एवं भट्टोद्भटप्रभृतयोऽलंकारशास्त्रनिर्मातारः प्राञ्चोऽपि वैयाकरणसिद्धान्तानुसारिण एवेति प्रपञ्चयिष्यतेऽस्माभिर्नवमे प्रघट्टे इति तत एव द्रष्टव्यम् । किंबहुना, यदेव वैयाकरणानां मतं तदेवालंकारिकाणां मतम् । अतएव परिसंख्यालंकारे (८५६ पृष्ठे) नागोजीभट्टैरुक्तम्-"नियमोऽप्यत्र[1] दर्शने (अस्मिन्नलंकारशास्त्रे) उक्तलक्षणाक्रान्तत्वात्परिसंख्यैव "-इति । उक्तं च 'शरत्कालसमुल्लासि०'-इत्युदाहरणीयवृत्तिग्रन्थव्याख्यानावसरे (३४४ पृष्ठे) तैरेव नागोजीभट्टैः-"वैयाकरणनये इवालंकारिकैरपि वृत्तावेकार्थीभावाङ्गीकारात् "-इति । उक्तं च कुवलयानन्दटीकायामलंकारचन्द्रिकायां तुल्ययोगितालंकारे वैद्यनाथेनापि-"एवमप्यभावस्य कथं गुणबहिर्भावः, जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तस्यैव 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः '-इति वदद्भिः (३९ पृष्ठे) वैयाकरणैस्तदनुसारिभिश्चालंकारिकैर्गुणत्वाङ्गीकारात् "-इति । उक्तं च प्रथमोल्लासे (२४ पृष्ठे) मम्मटभट्टैरेव-"बुधैर्वैयाकरणैः ००० शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः, ततस्तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि (अलंकारिकैरपि)"-इति । किंच (७११ पृष्ठे) 'लिम्पतीव०'-इत्युदाहरणे "व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितम् "-इति ग्रन्थेन क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षास्थापनपूर्वकं लेपनकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षायाः वर्षणकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षायाश्च निरसनं कृतम्, तदपि वैयाकरणानां नये इवालंकारिकाणां नयेऽपि क्रियामुख्यविशेष्यकबोधमेव व्यनक्ति, न तु नैयायिकनये इव कर्तृमुख्यविशेष्यकबोधम् ।

---

१ अत्र दर्शने इति । 'वैयाकरणदर्शने इव'- इति शेषः ॥

अतएव काव्यादर्शे दण्डिनापि तस्मिन्नेवोदाहरणे " कर्ता यद्युपमानं स्यात्०० "—इति ग्रन्थेन कर्तुरुपमायामुपमानतयाऽन्वयं निराकृत्योपमाया निराकरणं कृतम्। तदेतदप्यस्माभिः 'लिम्पतीव०'—इत्युदाहरणे प्रदर्शितमिति तत्रैव द्रष्टव्यम्। अपिचोपमाप्रकरणे (६९९ पृष्ठे) प्रदर्शितः " अलंकारिकाणामपि सादृश्यं पदार्थान्तरम्, न तु साधारणधर्मरूपम् "—इति रसगङ्गाधरग्रन्थः " अपिना वैयाकरणादिसमुच्चयः "—इति तट्टीकाग्रन्थोऽपि यदेव वैयाकरणमतं तदेवालंकारिकाणां मतमिति सूचयति। एवं 'भद्रात्मनः०'—इत्युदाहरणे (८० पृष्ठे) संदर्शितः " मुख्यार्थबाधग्रहनिरपेक्षबोधजनको मुख्यार्थसंबद्धासंबद्धसाधारणः प्रसिद्धाप्रसिद्धार्थविषयको वक्त्रादिवैशिष्ट्यज्ञानप्रतिभाद्युद्बुद्धः संस्कारविशेषो व्यञ्जना। अतएव 'च, वा'—इत्यादिनिपातानां द्योतकत्वं स्फोटस्य व्यङ्ग्यता च [भर्तृ—]हर्यादिभिरुक्ता। द्योतकत्वं च क्वचित्समभिव्याहृतपदीयशक्तिव्यञ्जकत्वमिति वैयाकरणानामप्येतत्स्वीकार आवश्यकः "—इति आकाङ्क्षावादोक्तवैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषाग्रन्थोऽपि वैयाकरणानामलंकारिकाणा च मतस्यैक्यमेव द्योतयति। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्यैवाभिज्ञाः 'इदमलंकारशास्त्रं व्याकरणशास्त्रस्यैव परिशिष्टोभागः'—इति 'व्याकरणशास्त्रस्यैव पुच्छभूतमिदं शास्त्रम्'—इति च वदन्ति। युक्तं चैतत्। अतएव व्याकरणशास्त्रेण साधुत्वेनान्वाख्यातानामपि शब्दानां प्रयोगनियमः प्रयोगनिषेधश्चानेन शास्त्रेण विधीयते। तत्र प्रयोगनियमो यथा—'अनङ्गमङ्गल०'—इत्युदाहणे (३२३ पृष्ठे) कार्तार्थ्यमिति श्रुतिकटुः शब्दः सहृदयैः रौद्रादिरसे एव प्रयोक्तव्यः, न तु शृङ्गारादौ रसे इति। एवं रणित—क्वणित—शिञ्जित—गुञ्जितादिशब्दाः (४४२ पृष्ठे) यथाक्रमं मञ्जीर—रशना—घण्टा—भ्रमरादिध्वनिष्वेव प्रयोज्याः, नान्यत्र। तथा, रवादिशब्दाः (४४३ पृष्ठे) मण्डूकादिशब्देष्वेव प्रयोक्तव्याः, न तु सिंहनादादाविति। तथा, अश्लीलादिशब्दाः (५१० पृष्ठे) सुरतारम्भगोष्ठ्यादावेव प्रयोक्तव्याः, नान्यत्रेति। तथा, ग्राम्यादयोऽपि (५१७ पृष्ठे) विदूषकाद्युक्तावेवानुगुणा नान्यत्रेति यथायथं प्रयोगनियमो बोध्यः। प्रयोगनिषेधो यथा—'यथाऽयं दारुणाचारः'—इत्युदाहरणे (३२८ पृष्ठे) दैवतशब्दः पुंस्याम्नातोऽपि विदग्धैर्न प्रयोज्य इति। एवं कर्णावतंसादिशब्दानां (४९३ पृष्ठे) जघनकाञ्च्यादिशब्दानां (४९६ पृष्ठे) च तुल्येऽपि पौनरुक्त्ये कर्णावतंसादयः पण्डितैः प्रयोक्तुं योग्याः, न तु जघनकाञ्च्यादय इति यथायथं प्रयोगनिषेधोऽवगन्तव्यः। अत एव च वैयाकरणशिरोमणिना भट्टिकविना तृतीयं प्रसन्नकाण्डं स्वकृतभट्टिकाव्ये प्रवे-

१ उक्तेति। वाक्यपदीयादाविति भाव.॥ २ वैयाकरणानामपीति। अपिना अलंकारिकाणां समुच्चयः॥ ३ एतत्स्वीकारः, व्यञ्जनास्वीकारः॥ ४ अतएवचेति। अस्य शास्त्रस्य व्याकरणपरिशिष्टत्वादेव चेत्यर्थः॥

शितम् । तथा हि— भट्टिकाव्यस्य द्वाविंशतिः सर्गाः । ते प्रकीर्णाधिकारप्रसन्नतिङन्तकाण्डैश्चतुर्धा विभक्ताः । तत्र प्रथमे प्रकीर्णकाण्डे व्याकरणशास्त्रानुसारेण सामान्यविशेषकार्याण्युदाहरणद्वारा प्रदर्शितानि । द्वितीयेऽधिकारकाण्डे पाणिनीयाष्टकान्तर्गताधिकारानुसारेण कार्याण्युदाहृतानि । तृतीये प्रसन्नकाण्डे साहित्यशास्त्रानुसारतः अनुप्रासयमकादिशब्दालंकारा उपमाद्यर्थालंकारा माधुर्यादिगुणाश्च संदर्शिताः । चतुर्थे तिङन्तकाण्डे सर्वेषु लकारेषु नियतान्यपोदितानि च धातुरूपाणि संकलितानि । यदीदमलंकारशास्त्रं व्याकरणशास्त्रान्तःपाति न भवेत्तदा व्याकरणार्थनिरूपणैकतात्पर्ये[1]ऽस्मिन्काव्ये व्याकरणशास्त्रानुसार्युदाहरणप्रपञ्चप्रदर्शनप्रसङ्गेऽनुप्रासादीनामलंकाराणां माधुर्यादीनां गुणानां च प्रदर्शनं किंप्रसङ्गकं स्यात् । उक्तं च भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलाख्यायां प्रसन्नकाण्डारम्भे जयमङ्गलेनापि—“ शब्दलक्षणमुक्तमपि लक्षयन् काव्यलक्षणार्थं प्रसन्नकाण्डमुच्यते, काव्यस्य प्रसन्नत्वात् ”—इति । किमत्र बहुना कथनेन, यदयं भट्टिकविः स्वयमेव द्वाविंशे सर्गे ‘ दीपतुल्यः प्रबन्धो[2]ऽयं शब्दलक्षणचक्षुषाम् । हस्तामर्श इवान्धानां भवेद्व्याकरणादृते ॥ ’—इति ३३ श्लोकेन स्वकाव्यस्य साहित्यशास्त्रानुसार्यलंकारादिदर्शकस्यापि व्याकरणविदेकादरणीयत्वं दर्शितवान् । किंचोक्तश्लोकस्य जयमङ्गलेन “ य एव व्याकरणमधीतवान् तस्यैवात्र (काव्ये) आदरो युक्त इति दर्शयन्नाह—दीपतुल्य इत्यादि ”—इत्यवतरणवाक्यमपि दर्शितम् । तस्मादिदं शास्त्रं व्याकरणस्यैव पुच्छभूतम्, न तु न्यायादेर्मीमांसादेर्वा शास्त्रस्य । अन्यथा[3] न्यायादिशास्त्रे कण्ठरवेणैव निरासितायाः मीमांसादिशास्त्रे नामतोऽप्यश्रूयमाणायाः व्यञ्जनायाः खपुष्पायमाणतया व्यञ्जकशब्दस्य व्यङ्ग्यार्थस्य चाभावेनात्र शास्त्रे ‘ वाचको लाक्षणिको व्यञ्जकश्च ’—इति त्रिविधस्य शब्दस्य, ‘ वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्यश्च ’—इति त्रिविधस्यार्थस्य, ‘ अभिधा लक्षणा व्यञ्जना च ’—इति त्रिविधायाः वृत्तेश्च प्रतिपादनं कथं संभवेदिति विदांकुर्वन्तु विद्वांसः ॥

७. काव्यप्रकाशस्य त्रयोंऽशाः, कारिका वृत्तिरुदाहरणं चेति । कारिकैव सूत्रनाम्ना व्यपदिश्यते । अत एव परिसंख्याऽलंकारे (८९६ पृष्ठे १३ पङ्क्तौ) महेश्वरभट्टाचार्यकृते काव्यप्रकाशादर्शे “ उदाहरणेषु दृष्टत्वात्सूत्रानुक्तमपि प्रभेदद्वयमाह ”—इति, उ-

---

१ व्याकरणार्थेत्यादि । तदुक्तं प्रसङ्गवशात्काव्यप्रकाशटीकायां विद्यासागरभट्टाचार्यैः—“भट्टिकाव्यस्य व्याकरणार्थनिरूपणैकतात्पर्यस्य”—इति । तदप्यस्मत्कृतटीकायां (३६१ पृष्ठे) प्रदर्शितमिति तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ २ अयं प्रबन्धो महाकाव्यसंज्ञकः । प्रबध्यते विरच्यते इति कृत्वा । शब्दलक्षणमेव चक्षुर्येषां तेषां दीपतुल्यः । अत एवैतत्काव्याधिगमात्स्वातन्त्र्येणान्यानपि शब्दान् प्रयोक्तुं क्षमत्वात् । व्याकरणादृते विना हस्तामर्श इवान्धानां हस्तामर्श इवावबोधः, यथा अन्धानां हस्तेन घटपटादिवत् । स्वपरामृश्यसंस्थानमात्रपरिज्ञानं यथावस्थितस्वरूपपरिज्ञान एवमनधीतव्याकरणानां न शब्दस्वरूपपरिज्ञानं अन्यत्र शब्दश्रवणात् ततश्च तत्स्वरूपापरिज्ञानात् कुतोऽप्यन्यशब्दप्रयोग इति ॥ ३ अन्यथा कथं प्रतिपादनं संभवेदित्यन्वयो बोध्यः ॥

त्तरालंकारे (८६३ पृष्ठे १० पङ्क्तौ) भीमसेनकृते सुधासागरे " सूत्रे प्रश्नोत्तरपदं पूर्वापरवाक्योपलक्षकम् "–इति । एकावल्यलंकारे (८८९ पृष्ठे १४ पङ्क्तौ) वैद्यनाथकृतायां प्रभायां " सूत्राक्षराननुसाराच्चोपेक्ष्यम् "–इति, संदेहसंकरालंकारे वैद्यनाथकृतायां कुवलयानन्दचन्द्रिकायां " स्फुटमेकत्रविषये शब्दार्थालंकृतिद्वयम्–इति सूत्रेणेत्यर्थः"–[1]इति, विषमालंकारे (८७८ पृष्ठे २९ पङ्क्तौ)गोविंदठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे " सूत्रे विभागः उपलक्षणपरः "–इति, तत्रैव नागोजीभट्टकृते उद्द्योते " एवमन्यालंकारसूत्रेष्वपि विभागः उपलक्षणमिति ध्वनितम् "–इति, प्रतीपालंकारे (८९८ पृष्ठे ९ पङ्क्तौ) काव्यप्रदीपे " सूत्रं चोपलक्षणपरतया योज्यम् "–इति, अतद्गुणालंकारे (९१० पृष्ठे २९ पङ्क्तौ) काव्यप्रदीपे " अत्र सूत्रे प्रकृतमिवाप्रकृतमुच्यते "–इति चोक्तमिति दिक् । एतासां कारिकाणां सूत्रत्वेन व्यवहारादेव तद्व्याख्यानभूताया मम्मटोक्त[2]फक्किकायाः वृत्तिरिति नाम संगच्छते, सूत्रव्याख्याया एव प्रायशो वृत्तिरिति शिष्टव्यवहारदर्शनात् । यथा–पाणिनिसूत्रव्याख्यायाः काशिका वृत्तिरिति । यथा वा–वामनसू[3]त्रवृत्तिरिति । अत एव संसृष्ट्यलंकारे (९१८ पृष्ठे १७ पङ्क्तौ) ' एकत्र शब्दभागे एव '–इत्यस्याः सूत्रव्याख्यानरूपफक्किकाया वृत्तिग्रन्थ इति व्यवहारश्चक्रवर्तिभट्टाचार्याणामिति बोध्यम् ।

ताश्च कारिकाः १४२ संख्याकाः, सूत्राणि च २१२ संख्याकानि । तत्र[4] सर्वासामपि कारिकाणां परिकरालंकारपर्यन्तायाः वृत्तेः तत्पर्यन्तस्योदाहरणोपन्यासस्य च कर्ता मम्मट एव । परंतु उदाहरणानि प्रायोऽन्यदीयान्येव गृहीतानि, न तु स्वकृतानि ।

अत्र विवरणकारा अपि–" काव्यप्रकाशस्य द्वावंशौ कारिका वृत्तिश्चेति । ' भरतमुनिप्रणीता या कारिका सा अलंकारसूत्रनाम्ना व्यवह्रियते, मम्मटप्रणीता तु वृत्तिः सैव काव्यप्रकाशनामभाक् '–इति वङ्गीयानां प्रवादः । स चाविचारविजृम्भित एव । यदि कारिकाकृत् भरतमुनिः स्यात्तदा चतुर्थोल्लासे (१०१ पृष्ठे) कारिकया उक्तस्यार्थस्य प्रमाणतया ' उक्तं हि भरतेन '–इत्यादिना भरतोक्तिरुद्धृता न स्यात् । कः खल्वनुन्मत्तस्तदुक्तावेव तदुक्तिं प्रमाणतया उपन्यस्यति । अपि च ना[5]ट्यसूत्रकृदेव भरतः प्रसङ्गात् रसादिविषयकाण्यपि सूत्राण्येव प्रणिनाय, न त्वलंकारसूत्राण्यपि । अतएव नाट्याचार्यतयैव तस्य प्र[6]सिद्धिः । अलंकारसूत्रतया प्रसिद्धं द्वयमेवाधिगतमस्माभिः, एकं शौद्धोद[7]निकृतम्, अपरं वा[8]मनकृतम् । किंतु शौद्धोदनिसूत्रोक्तकाव्यलक्षणविलक्षणं काव्यलक्षणमा-

१ इदं तु कुवलयानन्दचन्द्रिकायामेव द्रष्टव्यम् ॥ २ फक्किका च विवरणात्मको गद्यमयः शब्दसदोहो वाक्य समूहो वा ॥३" काव्यालकारसूत्राणां स्वार्थो वृत्तिर्विधीयते "–इति वामनः ॥ ४ तत्रेति । कारिकावृत्त्युदाहरणेषु मध्ये इत्यर्थः ॥ ५ ' यं नाट्यवेदं वेदेभ्यः सारमादाय ब्रह्मा कृतवान्, यत्संबद्धमभिनयं भरतश्चकार '–इति दशरूपकम् ॥ ६ '००० भरतमप्यादिकृतिन नाट्याचार्यं नमस्कुर्मः '–इति नाट्यप्रकाशः ॥ ७' अलकारविद्यायाः सूत्रकारो भगवान् शौद्धोदनिः काव्यस्य स्वरूपमाह–काव्यं रसादिमद्वाक्यम् '–इत्यलकारशेखर. ॥ ८ '००० काव्यालकारसूत्राणां स्वार्थो वृत्तिर्विधीयते '–इति वामनसूत्रवृत्तिः ॥

विष्कुर्वन् वामनसूत्रं च (६७१ पृष्ठे) दूषयन् मम्मटो नानयोः प्रामाण्यमङ्गीचकार । ततश्च ‘ वृत्तिकृन्मम्मट एव कारिकामपि प्रणिनाय ’—इति पाश्चात्यानां प्रवाद एव साधीयान् । कारिकयाऽनुक्ताया अपि वृत्त्युपदर्शितमालोपमायाः दृष्टान्ततामुद्भावयन्ती “ माला तु पूर्ववत् ” (७२६ पृष्ठे) कारिकैवास्य प्रवादस्य प्रामाण्यं व्यवस्थापयति । एषा हि ‘ पूर्ववत् ’—इत्यनेन मालोपमायाः पूर्वोक्ततां व्यनक्ति । न च मालोपमा कारिकया पूर्वमुक्ता, किंतु वृत्त्यैवेति । अत्रानुकूलानि बहूनि ग्रन्थकृल्लिखनानि सन्ति । तथाहि—“यत्तु ‘ येनास्यभ्युदितेन ००’—इत्यत्र (७९६ पृष्ठे) समासोक्तिरनुग्राहिकेति मम्मटभट्टैरुक्तम्, तत्र विचार्यते, अत्र विशेषणमहिम्ना प्रतीयमानः कापुरुषवृत्तान्तः किं प्रस्तुतः, आहोस्विदप्रस्तुतः?, आद्ये समासोक्तेर्विषय एव नास्ति, ‘परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः’ (७४१ पृष्ठे)—इति समासोक्तेर्लक्षणस्य तैरेवोक्तत्वात् ”—इति रसगङ्गाधरः । “ प्रथमं कारणं विवक्षुः सावतरणिकां[1] कारिकामाह, ‘ अस्य कारणमाह शक्तिर्निपुणता ’—इति ”—इति निदर्शनम् । ‘दुरितशान्तये ग्रन्थकृत् संस्तौति—नियतिकृतेति ’—इति काव्यप्रदीपव्याख्यानावसरे “ ग्रन्थकृन्मम्मटः ”—इत्युद्द्योतः । “तच्च ‘ तददोषौ शब्दार्थौ ०००’—इति प्रकाशकारेणोक्तम् ”—इति रसप्रदीपः ”—इत्याहुः[2] । किंच “ अथ मम्मटाचार्यः स्वकृतकाव्यरूपसूत्रारम्भरचितं स्वस्वरूपसूचकं मङ्गलं स्वीयमनुस्मरन्नाह—ग्रन्थारम्भे इति । अत्र सूत्रकारो वृत्तिकारश्चैक एवेति तत्त्वम् । उक्तं च प्रागस्माभिर्ग्रन्थकारवर्णनायाम् । किंच नायमाचार्यो मानुषः, किंतु वाग्देवतैव, प्रमाणं तु ग्रन्थस्यालौकिकत्वम् ”—इति भीमसेनकृतसुधासागरोऽप्यत्रानुकूल इति दिक् । एतेन ‘ नियतिकृतनियमरहिताम् ०००’—इत्यादिकारिकाः व्याचिख्यासुना विद्याभूषणेन साहित्यकौमुद्याख्यग्रन्थारम्भे ‘ सूत्राणां भरतमुनीशवर्णितानां वृत्तीनां मितवपुषां कृतौ ममास्याम् । लक्ष्याणां हरिगुणशालिनां च सत्त्वात्कुर्वन्तु प्रगुणधियो बतावधानम् ॥’—इति श्लोके काव्यप्रकाशसूत्राणां भरतमुनिप्रणीतत्वं यद्वर्णितम्, तत्तु दूरत एवापास्तमिति प्रमाणविदो बहुश्रुता विभावयन्तु ।

सत्यं मम्मट एव कारिकाकृत्, किंतु नासौ सर्वा अभिनवाः कारिकाश्चकार, क्वचिदविकलां क्वचिच्च अंशतो विकलां कृत्वाऽन्यकृतिमपि (तत्तत्कृतीनां नामान्यनुल्लिख्यैव) स्वकृतावन्तर्भावयामास । तथाहि—“ शृङ्गारहास्यकरुण ” (११६ पृष्ठे)—इत्यादिकम्, “ रतिर्हासश्च शोकश्च ” (१३२ पृष्ठे)—इत्यादिकं च भरतमुनिप्रणीतं संगीतनाट्यशास्त्रश्लोकम्, “ कर्णावतंसादिपदे ” (४९३ पृष्ठे)—इत्यादिकं वामनसूत्रवृत्तिस्थं श्लोकं च अविकलमेव स्वकृतेः कारिकाया अन्तश्चिक्षेप । “ व्यभिचारिभावविभाजकानि निर्वेदग्लानिशङ्काख्याः ” (१३३ पृष्ठे)—इत्यादीनि भरतसूत्राण्यपि ‘प्रयान्ति रसरूप-

---

१ अवतरणिका तु वृत्तिरूपा, तथा च येनैव वृत्तिरकारि तेनैव कारिकेत्यायाति, वृत्तिकृत्तु मम्मट एवेति सर्वमिदं विवरणकारैरेव स्पष्टीकृतम् ॥ २ ‘ अत्र विवरणकारा अपि—इत्याहुः,’ इति संबन्धः ।

ताम् '—इत्यन्त्यमंशं ' समाख्यातास्तु नामतः '—इत्यन्यथा कृत्वा स्वसूत्रत्वेन जग्राहेति—इति बोध्यम् ॥

८. काव्यप्रकाशस्योल्लासाभिधेयाः दश विभागाः । ते च " तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि " (१७ पृष्ठे)—इति काव्यलक्षणं विधाय तदनुरोधेनैव प्रणीताः । तथा हि—प्रथमे उल्लासे मङ्गलाचरणानन्तरं क्रमेण काव्यस्य फलं कारणं "तददोषौ शब्दार्थौ "—इत्यादिना स्वरूपं च निरूपितम् । अनन्तरं काव्यभेदस्य जिज्ञासितत्वात् उत्तममध्यमाधमरूप—त्रिविधभेदोऽपि न्यरूपि । ततः " शब्दार्थौ काव्यम् "—इत्युक्तत्वात् शब्दार्थविभागादेरपि जिज्ञासितत्वेन द्वितीये उल्लासे शब्दार्थविभागः, आर्थी व्यञ्जना, वाचकशब्दः, मतभेदेन संकेतितार्थः, अभिधा, लक्षणा, लक्षणामूला व्यञ्जना, अभिधामूला व्यञ्जना च न्यरूपि । ततोऽर्थस्य व्यञ्जकता कथमित्याकाङ्क्षायां तृतीये उल्लासेऽर्थस्य व्यञ्जकता न्यरूपि । ततः उत्तमकाव्यप्रभेदानां जिज्ञासितत्वात् चतुर्थे उल्लासे १०४५५ संख्याकाः[1] ध्वनिकाव्यप्रभेदाः, रसभावादयश्च निरूपिताः । ततो मध्यमकाव्यप्रभेदानां जिज्ञासितत्वात् पञ्चमे उल्लासे ४५१५८४ संख्याकाः गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यप्रभेदाः, प्रसङ्गात् व्यञ्जनावृत्तिसंस्थापनयुक्तयश्च निरूपिताः । ततोऽधमकाव्यप्रभेदजिज्ञासायां षष्ठे उल्लासे चित्रकाव्यप्रभेदयोः स्वरूपं निरूपितम् । ततः काव्यलक्षणे दोषाणां प्रागुपादानात् सप्तमे उल्लासे सप्तति संख्याकाः (१६ पददोषाः, २१ वाक्यदोषाः, २३ अर्थदोषाः, १० रसदोषाः) दोषाः निरूपिताः । कुत्रचित्तेषामदोषताऽपि निरूपिता । ततः ' सगुणौ '—इति विशेषणाद्गुणनिरूपणस्याकाङ्क्षिततया अष्टमे उल्लासे गुणलक्षणम्, 'गुणालंकारयोर्नास्ति भेदः '—इति वदतां केषांचिन्मतं निराकर्तुम् अलंकारलक्षणम्, माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयो गुणाः, वामनोक्तदशविधगुणानां स्वोक्तगुणेष्वन्तर्भावश्चेत्येतानि निरूपितानि । ततः काव्यलक्षणे ' अनलंकृती '—इति विशेषणात् अलंकाराणां जिज्ञासितत्वात्, तत्रापि शब्दस्य प्राथम्यात् काव्यलक्षणे प्रागुपादानाच्च नवमे उल्लासे वक्रोक्त्यादयो रीतिसहिताः षट् शब्दालंकाराः निरूपिताः । ततोऽर्थालंकाराणामुपस्थितत्वात् दशमे उल्लासे उपमादयः एकषष्टिसंख्याकाः अर्थालंकाराः निरूपिताः, वामनाद्युक्तानामलंकारदोषाणां स्वोक्तेषु दोषेष्वन्तर्भावश्च निरूपित इति ।

तदेतदाहुर्विस्तरेण सुधासागरे ग्रन्थसमाप्तौ भीमसेना अपि, तथाहि—

" त्रिभिर्विशेषणैः[2] काव्यं शब्दार्थयुगलं स्मृतम् ।
षट्[3]फलोत्पादकं चास्य[4] कारणं त्रिविधं मतम् ॥ १ ॥

१ एतेषु ध्वनिकाव्यप्रभेदेषु मध्ये ये शुद्धभेदास्तेऽत्रैव प्रघट्टेऽधस्तात् प्रदर्शयिष्यन्त इति तत एव द्रष्टव्याः ॥ २ अदोषौ, सगुणौ, सालंकाराविति त्रिभिर्विशेषणैरित्यर्थः ॥ ३ " काव्यं यशसेऽर्थकृते " (८ पृष्ठे)—इत्यादिना दर्शितानि षट् फलानि ॥ ४ काव्यस्य ॥

स्वयं चापि त्रिधा प्रोक्तं, प्रभेदा बहवो मताः ।
शब्दोऽर्थश्च त्रिधा प्रोक्तो वृत्त्यो, साऽपि त्रिधा मता ॥ २ ॥
शक्तिरिच्छेश्वरीया, सुप्रसिद्धा लक्षणाऽपि च ।
व्यञ्जना तु विदग्धैकवेद्याऽत्र प्रतिपादिता ॥ ३ ॥
षड्विधा लक्षणा चात्र, व्यञ्जना बहुधोदिता ।
स्वतः शब्दश्चतुर्धा स्याज्जात्यादिः सर्वसम्मतः ॥ ४ ॥
प्रभुसम्मित इत्यादिशब्दोऽत्र कथितस्त्रिधा ।
नागरादिपदं चात्र त्रिधाऽत्रैव प्रदर्शितम् ॥ ५ ॥
परिवृत्तिसहः शब्दः परिवृत्त्यसहस्तथा ।
विभावो द्विविधश्चात्रानुभावा बहुधा मताः ॥ ६ ॥
संचारिणस्त्रयस्त्रिंशद्रसस्तु नवधा स्मृतः ।
रत्यादयः स्थायिभावास्तावन्तोऽष्टौ तु सात्त्विकाः ॥ ७ ॥
भावोऽथ भावाभासश्च बहुधा समुदाहृतः ।
भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलता तथा ॥ ८ ॥
श्रुतिकट्वादयो दोषा पदस्योक्ता हि षोडश ।
क्लिष्टादि त्रितयं तत्र समस्तस्यैव, नान्यथा ॥ ९ ॥
अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।
वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन ॥ १० ॥
प्रतिकूलवर्णमुख्या वाक्य एवैकविंशतिः ।
अर्थदोषा ह्यपुष्टाद्यास्त्रयोविंशतिसंख्यकाः ॥ ११ ॥
रसदोषा दश प्रोक्ताः सर्वे दोषास्तु सप्ततिः ।
माधुर्यौजः प्रसादाख्यास्त्रय एव गुणा मताः ॥ १२ ॥
दिव्यादिभेदात्प्रकृतिः षड्विंशद्धा प्रकीर्तिता ।
वैदर्भीप्रमुखा रीतिस्त्रिधाऽत्रापि प्रदर्शिता ॥ १३ ॥
शब्दालंकृतयः षट् च वक्रोक्त्याद्या उदाहृताः ।
अर्थालंकृतयस्त्वेकषष्टिसंख्याः प्रकीर्तिताः ॥ १४ ॥"–इति ॥

चतुर्थोल्लासे निरूपितानां ध्वनिकाव्यप्रभेदानां ये शुद्धभेदास्ते एवम्–ध्वनेर्लक्षणाऽभिधामूलत्वेन अविवक्षितवाच्य–विवक्षितान्यपरवाच्याख्यौ प्रथमं द्वौ भेदौ । अविवक्षितवाच्यस्य अर्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्यतया द्विविधस्य वाक्यपदगतत्वेन द्वैविध्ये चातु-

१ काव्यम् ॥ २ त्रय्या उपाधित्वेन हेतुभूतया त्रिधा प्रोक्त इत्यन्वयः ॥ ३ वृत्तिरपि ॥

विध्यम्। विवक्षितान्यपरवाच्यस्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यतया द्वौ भेदौ । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये शब्दशक्तिमूले वस्त्वलंकाररूपतया द्वैविध्ये वाक्यपदगतत्वेन चातुर्विध्यम्। अर्थशक्तिमूले संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये अर्थस्य स्वतःसंभवित्वेन कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वेन कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धत्वेन च त्रैविध्यम्। त्रिविधस्यापि वस्त्वलंकाररूपतया द्वैविध्ये षड्विधत्वम्। षड्विधस्यापि व्यङ्ग्यव्यञ्जकतया द्वैविध्ये द्वादशविधत्वम्। द्वादशविधस्यापि प्रबन्धगतत्वेन वाक्यगतत्वेन पदगतत्वेन त्रैविध्ये षट्त्रिंशत्प्रकारोऽर्थशक्तिमूलोऽनुरणनध्वनिः । उभयशक्तिमूलो वाक्यगतत्वेनैकविध एव। एवं संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेरेकचत्वारिंशद्भेदाः। असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः प्रबन्ध—वाक्य—पद—पदैकदेश—रचना—वर्णगतत्वेन षड्विधः । एवं विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः सप्तचत्वारिंशद्भेदाः। अविवक्षितवाच्यभेदैश्चतुर्भिः सह ध्वनेः प्रथमं शुद्धा एकपञ्चाशद्भेदाः।एतेषां शुद्धानामेकपञ्चाशद्भेदानां नामधेयानि तु—"पदगतार्थान्तरसंक्रमिताविवक्षितवाच्यध्वनिः १। वाक्यगतार्थान्तरसंक्रमिताविवक्षितवाच्यध्वनिः २। पदगतात्यन्ततिरस्कृताविवक्षितवाच्यध्वनिः ३। वाक्यगतात्यन्ततिरस्कृताविवक्षितवाच्यध्वनिः ४। पदगतशब्दशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमवस्तुध्वनिः ५ । पदगतशब्दशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमालंकारध्वनिः ६। वाक्यगतशब्दशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमवस्तुध्वनिः ७। वाक्यगतशब्दशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमालंकारध्वनिः ८ । पदगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः ९ । पदगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनाऽलंकारध्वनिः १० । पदगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः ११। पदगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः १२ ।वाक्यगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः १३ । वाक्यगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनाऽलंकारध्वनिः १४ । वाक्यगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः १५। वाक्यगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः १६ । प्रबन्धगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः १७ । प्रबन्धगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनाऽलंकारध्वनिः १८ । प्रबन्धगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः १९ । प्रबन्धगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः २० । पदगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः २१ । पदगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनाऽलंकारध्वनिः २२ । पदगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः २३ । पदगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः २४ । वाक्यगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः २५ । वाक्यगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनाऽलंकारध्वनिः २६ । वाक्यगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः २७ । वाक्यगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः २८ । प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः २९ । प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनाऽलंकारध्वनिः ३० । प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः

३१ । प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः ३२ । पदगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः ३३ । पदगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनाऽलंकारध्वनिः ३४ । पदगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः ३५ । पदगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः ३६ । वाक्यगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः ३७। वाक्यगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनाऽलंकारध्वनिः ३८ । वाक्यगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः ३९।वाक्यगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः ४० । प्रबन्धगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः ४१ । प्रबन्धगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनाऽलंकारध्वनिः ४२ । प्रबन्धगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः ४३ । प्रबन्धगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः ४४ । प्रबन्धगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः ४५ । वाक्यगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः ४६ । पदगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः ४७ । पदैकदेशगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः ४८ । रचनागतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः ४९ । वर्णगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः ५० । वाक्यगतोभयशक्तिमूलो ध्वनिः ५१ । ''—इति बोध्यानि ।

या च द्वितीयोल्लासे निरूपिता पञ्चमोल्लासे संस्थापिता व्यञ्जनाख्या वृत्तिः सा श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यस्यैवोपज्ञाविषया, प्राचीनेषु दण्डिभामहभट्टोद्भटवामनादिनिबन्धेष्वस्यास्तथाऽनुपलम्भात्, आनन्दवर्धनकृतग्रन्थे एवोपलम्भाच्च । आनन्दवर्धनेन हि व्यञ्जनामुद्भावयितुमेव ध्वन्याख्यं कारिकाग्रन्थं विधाय, आलोकाख्या तद्व्याख्याऽपि व्यधायि । तदुपरि अभिनवगुप्ताचार्येण लोचनाख्या टीकाऽप्यकारि । स एव विशिष्टो निबन्धो ध्वन्यालोकलोचननामा सर्वत्र सुप्रसिद्धः । अनन्तरं च गतवति कियति काले नैयायिकमताभिमानी महिमभट्टस्तामेवानन्दवर्धनोद्भावितां व्यञ्जनामनुमानेऽन्तर्भावयन् व्यक्तिविवेकाख्यं ग्रन्थं कृतवान् । तदुक्तं सरस्वतीतीर्थप्रभृतिकृतासु काव्यप्रकाशटीकासु पञ्चमोल्लासे (३०५ पृष्ठे)—'' तथा चाह व्यक्तिविवेककारो महिमभट्टः—' अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् । व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम् ॥ '—इति''—इति । ततस्तामेव व्यञ्जनां पृथक्स्थापयितुं तदेतन्महिमभट्टमतं खण्डयन् मम्मटः प्रसङ्गात् भट्ट-

१ अस्यास्तथाऽनुपलम्भादिति । उक्तं हि अलंकारसर्वस्वे रुय्यकेण—'' इह हि तावत् भामहोद्भटप्रभृतयश्चिरन्तनालकारकाराः प्रतीयमानमर्थं वाच्योपस्कारकतयाऽलकारपक्षनिक्षिप्तं मन्यन्ते । ००० ''—इति । '' प्रभृतिना दण्ड्यादयः ''—इति अलकारसर्वस्वटीकाया जयरथः । यद्यपि काव्यादर्शे प्रथमपरिच्छेदे '' मधुर रसवद्, वाचि वस्तुन्यपि रसस्थिति· ''—इत्यादिना, द्वितीयपरिच्छेदे '' इह त्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् ''—इत्यादिना च दण्ड्याचार्यै. रसोट्टङ्कन कृतम्, तेन च व्यञ्जनाऽपि तत्र व्यक्तैव, तथापि आनन्दवर्धनाचार्योपदर्शितरीत्या नोद्भावितेत्यवधेयम् ॥ २ अनुमानेऽन्तर्भावितामेव ॥

लोल्लटादिमीमांसकमतमपि खण्डयित्वा पञ्चमोल्लासे व्यञ्जनां युक्तिप्रयुक्तिभिः स्थापयामास। अत एव बहवो हि टीकाकाराः ' तथा निःशेषच्युतेत्यादौ गमकतया ००० '—इति मम्मटोक्तग्रन्थस्य (३०९ पृष्ठे) " ध्वनिकारोक्तोदाहरणेऽनुमानं निरस्य, स्वोक्तोदाहरणेऽपि तन्निराकुर्वन् स्वोक्तं ध्वनिलक्ष्यं समर्थयति "—इत्यवतरणिकामाहुः । अतएव चोक्तग्रन्थव्याख्यानावसरे एव चक्रवर्तिभट्टाचार्यैर्व्याख्यातम् " गमकतया संभोगज्ञापकतया । तदाह व्यक्तिविवेककारो महिमभट्टः—' जात्यन्तराभिव्यक्तौ या सामग्री सन्निबन्धनम् । सैवानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन सम्मता ॥ '—इति "—इति । उक्तं च पञ्चमोल्लाससमाप्तौ काव्यप्रकाशदर्पणे विश्वनाथेनाऽपि—" इति काव्यपुरुषावतारस्य निखिलशास्त्रतत्त्ववेदिनः श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यस्य पृथग्व्यञ्जनाव्यापारस्थापनमिति सर्वमवदातम् "—इति । तदेतत्सर्वमस्माभिः स्पष्टीकृतं टीकायां ३०४ पृष्ठे, २७ पङ्क्तिमारभ्य पञ्चमोल्लाससमाप्तिपर्यन्ते ग्रन्थे इति तत एव द्रष्टव्यम् । किंचालंकारसर्वस्वे राजानकरुय्यकेणाऽपि महिमभट्टमतमनूद्य खण्डितम्—" यत्तु व्यक्तिविवेककारो वाच्यस्य प्रतीयमानं प्रति लिङ्गितया व्यञ्जनस्यानुमानान्तर्भावमाख्यत्, तत् वाच्यस्य प्रतीयमानेन सह तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावादविचारिताभिधानम् "—इति ॥

९. अलंकारनिबन्धकर्तारो बहवो हि जाताः । यथा, दण्डि[१]—भामह[२]—भट्टोद्भट[३]—रुद्रट[४]—भट्टनायक[५]-वामन[६]—मुकुल[७]—प्रतीहारेन्दुराज[८]—आनन्दवर्धन[९]—महिमभट्ट[१०]—वक्रोक्तिकार[११]—हृदयदर्पणकार[१२]—अभिनवगुप्त[१३]—शौद्धोदनि[१४]—वाग्भट[१५]—वाग्भट[१६]—रुय्यक[१७]—भोजराज[१८]—मम्मट[१९]—हेमचन्द्र[२०]—केशवमिश्र[२१]—पीयूषवर्ष[२२]—विद्यानाथ[२३]—विश्वनाथ[२४]—गोविन्दठक्कुर[२५]—विद्यानाथ[२६]—अप्पय्यदीक्षित[२७]—जगन्नाथ[२८]—विद्याभूषण[२९]—विश्वेश्वरपण्डित[३०]—अच्युतराय[३१]प्रभृतयः ।

तत्र दण्डिकविः कस्मिन् देशे कस्मिन् काले वा जात इति निश्चेतुं न शक्यते, किंतु तत्कृतकाव्यादर्शाख्यालंकारप्रबन्धे वैदर्भमार्गस्य नितरां प्रशंसनेन तन्मार्गानुसारिगुणालंकारोदाहरणप्रदर्शनेन च दाक्षिणात्यो विदर्भदेशजोऽयमिति संभाव्यते । ' जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाऽभवत् । कवी इति ततो व्यासे, कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥'—इति प्राचीनपद्येन प्राचीनतरः कविवरश्चायमिति नात्र संदेहः । परंतु शूद्रककविकृते मृच्छकटिकनाम्नि नाटके विद्यमानस्य 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि०' (७१० पृष्ठे)—इति पद्यस्य यत् प्रथमार्धं तस्य स्वकृतकाव्यादर्शे उपादानात् शूद्रककवेरर्वाचीन इत्येव निश्चीयते । अयं च काव्यादर्श—दशकुमारचरित—छन्दोविचिति—कलापरिच्छेदप्रभृतिग्रन्थकर्ता। अस्य दण्डिनो भामह—भट्टोद्भट—रुद्रट—भट्टनायक—वामन—आनन्दवर्धन—महिमभट्ट—वक्रोक्तिकार—हृदयदर्पणकाराणां च मतप्रकारो राजानकरुय्यकप्रदर्शितोऽस्माभिस्तृतीये प्रघट्टे निदर्शित इति तत्रैव द्रष्टव्यः । १

१ विदर्भो वराड इति प्रसिद्धः ॥

भामहस्तु काश्मीरदेशीयः। तथा च,यस्य ग्रन्थस्य विवरणं भट्टोद्भटेन कृतं तस्य कर्ता। तदुक्तमुद्भटालंकारसारसंग्रहलघुवृत्तौ प्रथमे वर्गे प्रतीहारेन्दुराजेन–"स्पष्टमिदं भामहविवरणे भट्टोद्भटेन"–इति। अयं हि भामहः प्राचीनतरः। अत एवोक्तं प्रतापरुद्रयशोभूषणे विद्यानाथेन–"पूर्वेभ्यो भामहादिभ्यः सादरं विहिताञ्जलिः। वक्ष्ये सम्यगलंकारशास्त्रसर्वस्वसंग्रहम्॥"–इति। उक्तं चालंकारसर्वस्वे रुय्यकेणापि–"भामहोद्भटप्रभृतयश्चिरंतनालंकारकाराः"–इति। किंच ध्वन्यालोकलोचने द्वितीयोद्द्योते 'ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे०'–इति २१ कारिकाया वृत्तिव्याख्यानावसरे 'उक्तः'–इति प्रतीकमुपादायाभिनवगुप्ताचार्यैरभिहितम्–"भामहादिभिरलंकारलक्षणकारैः"–इति। अपि च (८६० पृष्ठे) काव्यप्रकाशवृत्तिग्रन्थस्थे 'समाम्नासिषुः'–इति पदे "प्राञ्चो भामहादय इति शेषः"–इत्युक्तं काव्यप्रकाशटीकाकारैः। भामहस्य प्राचीनतरत्वादेव च मम्मटेनापि स्वोक्तेऽर्थे सम्मतिं दर्शयितुं (३१३ पृष्ठे) "रूपकादिरलंकारः"–इत्यादिः, (९०६ पृष्ठे) "सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिः"–इत्यादिश्च भामहग्रन्थः उपन्यस्त इति दिक्। २

भट्टोद्भटस्तु काश्मीरिको जयापीडस्य राज्ञः सभापतिरासीदिति ज्ञायते, 'भट्टोऽभूदुद्भटस्तस्य भूमिभर्तुः सभापतिः'–इति राजतरङ्गिण्यां चतुर्थे तरङ्गे ४९५ श्लोके कल्हणोक्तेः। अयं चालंकारसारसंग्रहाख्यमलंकारनिबन्धं चकारेत्यपि ज्ञायते, यतः प्रतीहारेन्दुराजविरचिता तद्वृत्तिरद्याप्युपलभ्यते। किं चायं कुमारसंभवाख्यकाव्यप्रबन्धस्य कर्ता, तदुक्तमुद्भटालंकारसारसंग्रहलघुवृत्तौ प्रतीहारेन्दुराजेन (११ पत्रे)–"अनेन ग्रन्थकृता (भट्टोद्भटेन) स्वोपरचितकुमारसंभवैकदेशोऽत्र (अलंकारसारसंग्रहे) उदाहरणत्वेनोपन्यस्तः"–इति। दर्शितश्चास्माभिर्दशमोल्लासे व्यतिरेकालंकारे (७९४ पृष्ठे) माणिक्यचन्द्रसरस्वतीतीर्थादिकृतटीकासूदाहृतः 'या शैशिरी श्रीस्तपसा०'–इति तत्काव्यगतश्लोकोऽपि। प्रागुक्तस्य काश्मीरदेशीयस्य जयापीडाख्यस्य राज्ञो राज्यकालः ख्रिस्त ७७९ वत्सरमारभ्य ८१३ वत्सरपर्यन्त इति तत्कालभवत्वं तत्सभापतेरस्य भट्टोद्भटस्येति राजतरङ्गिणीतो निश्चीयते। अयं च भट्टोद्भटोऽवगतानेकशास्त्रतत्त्वोऽपि मुख्यतया वैयाकरणः। अतएवानेन "क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि यत् फलस्य विभावनम्। ज्ञेया विभावना"–इति विभावनालंकारलक्षणे 'कारणस्य निषेधेऽपि'–इति प्रयोक्तव्ये कारणपदस्थाने क्रियापदं प्रयुक्तम्। तदुक्तमलंकारसर्वस्वे राजानकरुय्यकेण, तट्टिकायामलंकारविमर्शिन्याख्यायां जयरथेनाऽपि "भट्टोद्भटादिभिः कारणपदस्थाने क्रियाग्रहणं कृतम्, वैयाकरणैः क्रियाफलमेव कार्यमित्यभ्युपगमात्"–इति। एष एव हि भट्टोद्भटः

१ भट्टोद्भटेनेदं भामहविवरणे स्पष्टं कृतमित्यर्थः॥

काव्यप्रकाशटीकाकारैरुद्भट इति उद्भटभट्ट इति उद्भटाचार्य इति च व्यवह्रियते। ३ *

रुद्रटस्तु रुद्रटालंकार–(काव्यालंकार)त्वेन प्रसिद्धो यो निबन्धस्तत्कर्ता। वाभटोपि वाभटालंकारत्वेन प्रसिद्धो यो निबन्धस्तत्कर्ता। स च ग्रन्थोऽङ्कनेन प्रसिद्धिमुपगतः सर्वत्र वर्वर्ति। वाभटमेव वाग्भट इति नाम्ना केचित्कचिद्व्यवहरन्ति। वस्तुतस्तु द्वौ भिन्नावेव, वाग्भट्टस्य काव्यानुशासनाख्यग्रन्थकर्तृत्वात्। वामनस्तु काव्यालंकारसूत्रतद्वृत्त्योश्च कर्ता। तस्यां हि वामनसूत्रवृत्तौ तृतीयाधिकरणे द्वितीयाध्याये मृच्छकटिककर्तुः शूद्रकस्य कवेर्नाम समुपलभ्यते, दृश्यते च "दृष्ट्वैकासनसंगते प्रियतमे"–इत्याद्यमरुशतकपद्यम्। एवं चायं वामनो नवीन एव, यतः शारीरकभाष्यादिकर्ता पञ्चचत्वारिंशदधिकाष्टशतीमिते (८४९) विक्रमार्कसंवति, काल्पीनामकग्रामे (जिल्हा कडपा) द्रविडकुले शिवगुरुशर्मणो भार्यायां लब्धजन्मा शंकराचार्यः परकायप्रवेशविद्यया कस्यचिन्मृतस्यामरुनाम्नो राज्ञः शरीरं प्रविश्य अमरुशतकं काव्यं चकारेति जनप्रसिद्धम्। उक्तं चामरुशतकटीका कुर्वता गुर्जरदेशीयेन रानेरपुरवासिना (रांधेरग्राम वासिना) पुरोहितोपनाम्ना देवशंकरेणापि "क मे मन्दा बुद्धिः क च रसमयं शंकरवचस्तथाऽपि व्याख्यातुं तरलमनसः शंकरकृतिम्"–इति। शौद्धोदनिस्तु जैनोऽलंकारसूत्रकर्ता। शौद्धोदनिकृतान्येवालङ्कारसूत्राणि केशवमिश्रेणालङ्कारशेखराख्ये स्वग्रन्थे मूलत्वेनोपसङ्गृहीतानि। इदं चानुपदमेव स्फुटीभविष्यति। मुकुलस्तु कल्लटपुत्रः अभिधावृत्तिमातृकाख्यग्रन्थकर्ता प्रतीहारेन्दुराजस्य गुरुः। तदुक्तमुद्भटालंकारसारसंग्रहलघुवृत्तौ प्रारम्भे प्रतीहारेन्दुराजेन–"विद्वदग्र्यान्मुकुलकादधिगम्य विविच्यते। प्रतीहारेन्दुराजेन काव्यालंकारसंग्रहः॥"–इति। उक्तं च स्वकृताभिधावृत्तिमातृकाख्यग्रन्थसमाप्तौ मुकुलेनैव–"भट्टकल्लटपुत्रेण मुकुलेन निरूपिता। सूरिप्रबोधनायेयमभिधावृत्तिमातृका॥"–इति। इयं हि प्रतीहारेन्दुराजकृता लघुवृत्ति षड्वर्गात्मिकाऽस्माभिः सर्वांशेन दृष्टा। अत्र च दण्डिवामनादीनां नामानि, अमरुशतकपद्यानि च दृश्यन्ते। इमौ मुकुलप्रतीहारेन्दुराजौ काश्मीरिकौ। ग्रन्थसमाप्तावप्युक्तम्–"महाश्रीप्रतीहारेन्दुराजविरचितायामुद्भटालंकारसारसंग्रहलघुवृत्तौ षष्ठोऽध्यायः। 'मीमांसासार[1]मेघात् पदजलधिविधोस्तर्कमाणिक्यकोशात् साहित्यश्रीमुरारेर्बुधकुसुममधोः[2] सौरिपादाब्जभृङ्गात्। श्रुत्वा सौजन्यसिन्धोर्द्विजवरमुकुलात् कीर्तिवल्लयालवालात् काव्यालंकारसारे लघुविवृतिमधात्कौङ्कणः श्रीन्दुराजः॥'"–इति। ये प्रागुक्ता भट्टलोल्लट श्रीशङ्कुक-भट्टनायकास्त्रयस्ते तु भरतमुनिप्रणीतनाट्यसूत्रस्य (क्रमेण मीमांसा-न्याय-सांख्यरीत्या) व्याख्यातार इति प्राचीनटीकास्थमस्माभिश्चतुर्थोल्लासे (१०१ पृष्ठे) निरूपितमेव। तत्र श्रीशङ्कुकस्तु

* द्वितीयाङ्कनावृत्तेः सर्वमेव टीकासंस्करणं विधायैतावन्तमेव प्रस्तावनाग्रन्थं सम्यक् पत्रार्पितं कृत्वा टीकाकारो भट्टवामनाचार्यो दैवदुर्विपाकाद्विकलाङ्गकरणो जातः, अतोऽवशिष्टो ग्रन्थस्तेनैवेषत्संस्कृतः प्रथमावृत्तिस्थप्रस्तावनात एवोद्धृत्यात्र दीयते।

१ इदं यज्ञेश्वरपण्डितकृतादार्यविद्यासुधाकराल्लभ्यते॥ २ सारशब्दो जलवाची। "सारो बले स्थिरांशे च मज्जि पुंसि जले धने"–इति मेदिनीकोशात्॥ ३ मधुवसन्त। अत्र सर्वत्र श्लिष्ट मालारूप परम्परितं रूपकमलंकारः॥

"दुर्वाराः स्मरमार्गणाः"–(८३९ पृष्ठे) इति पद्यस्य कर्ता सूर्यशतककर्तुर्मयूरकवेः पुत्र इति केचित्कल्पयन्ति। आनन्दवर्धनस्तु ध्वनिग्रन्थस्य आलोकाख्यतद्वृत्तेश्च कर्ता। अभिनवगुप्तस्तु भरतमुनिप्रणीतसूत्रस्य अभिनवभारत्याख्यव्याख्यायाः, आनन्दवर्धनकृत-ध्वन्यालोकस्य लोचनाख्यव्याख्यायाश्च नाट्यलोचनस्य च शैवशास्त्रस्य च कर्ता। अस्येतिवृत्तं यथोपलब्धं चतुर्थोल्लासे (१११ पृष्ठे) अस्माभिर्दर्शितम्। भोजराजस्तु सरस्वतीकण्ठाभरण-रामायणचम्पू-शृङ्गारप्रकाशादिकर्ता[1] मालवदेशे धारानगरीमधिवसति स्म। महिमभट्टस्तु व्यक्तिविवेककर्तेति स्पष्टीकृतमेव (३०९।३०७ पृष्ठे)। रुय्यकस्तु अलंकारसर्वस्वाख्यनिबन्धकर्ता। स च निबन्धः जयरथकृतया विमर्शिन्याख्यया व्याख्यया समेतोऽद्यापि पुण्यपत्तनस्थदक्षिणकालेजाख्यविद्यामन्दिरमलंकरोति। रुय्यकस्यालंकारसर्वस्वाख्यनिबन्धकर्तृत्वादेव रसगङ्गाधरे विषमालंकारे जगन्नाथेन "अरण्यानी क्वेयं धृतकनकसूत्रः क्व स मृगः"–इति अलंकारसर्वस्वे रुय्यकोदाहृतं पद्यमुपक्रम्य "इत्यलंकारसर्वस्वकृतोदाहृतमपि प्रत्युक्तम्"–इति ग्रन्थेन रुय्यकोदाहरणं खण्डितम्। एवमुद्द्योतकारेणापि खण्डितं ८३१ पृष्ठे १७ पङ्क्तौ द्रष्टव्यम्। एवमयं रुय्यको मम्मटापेक्षयाऽपि किंचित्प्राचीनः। अत एव 'राजति तटीयम्' (९२३ पृष्ठे)–इति श्लोके मम्मटेन रुय्यकमतं खण्डितम्। अत एव च व्यतिरेकालंकारस्य द्वितीयं लक्षणं तदुदाहरणं च रुय्यकोपन्यस्तं मम्मटेन खण्डितम्। किंच 'योऽलंकारो यदाश्रितः' (९३६ पृष्ठे)–इत्यपि ग्रन्थेन रुय्यकस्यैव खण्डनं कृतमिति बोध्यम्। अत एव च "ननु स्वरितादिगुणभेदात्"–इत्यादिकं–"कथमयं शब्दालंकारः"–इत्यन्तं (६२४ पृष्ठस्थं) काव्यप्रकाशग्रन्थम् अलंकारसर्वस्वग्रन्थखण्डनपरतयैव योजयन्ति (६२९ पृष्ठे १७ पङ्क्तौ) काव्यप्रदीपकारा अपि। पीयूषवर्षस्तु पक्षधरनाम्ना जयदेवनाम्ना च प्रसिद्धः, चन्द्रालोकाख्यालंकारग्रन्थस्य काव्यप्रकाशटीकायाः शिरोमणिग्रन्थटीकायाश्च कर्तेति ज्ञेयम्। अप्पय्यदीक्षितस्तु चित्रमीमांसा-कुवलयानन्द-वृत्तिवार्तिकानामलंकारग्रन्थानां विधिरसायनमिति पूर्वमीमांसाग्रन्थस्य रत्नत्रयपरीक्षादीनामद्वैतग्रन्थानां च कर्ता शिवकाञ्चीवास्तव्यो द्रविडकुलोद्भवः। अनेन हि अप्पदीक्षितेन स्वकृतसिद्धान्तलेशाख्यग्रन्थसमाप्तावेव लिखितम्,–"विद्वद्गुरो[रखिल] विश्वजिदध्वरस्य श्रीसर्वतोमुखमहाजितयाजिसूनोः। श्रीरङ्गराजमखिनः श्रितचन्द्रमौलिरस्त्यप्पदीक्षित इति प्रथितस्तनूजः॥ तन्त्राण्यधीत्य सकलानि सदावदातव्याख्यानकौशलकलाविशदीकृतानि। आस्थाय मूलमनुरुध्य च संप्रदायं सिद्धान्तभेदलवसंग्रहमित्यकार्षीत्॥"–इति। विश्वनाथस्येतिवृत्तं तु १६ प्रघट्टे स्फुटीभविष्यति। गोविन्दठक्कुरस्यापि २० प्रघट्टे स्फुटीभविष्यति। जगन्नाथस्तु तैलङ्गजनपदीयराजमहेन्द्रप्रान्ताभिजनो वाराणसीवास्तव्यो लक्ष्मीगर्भजः पितुः पेरुभट्टाज्ज्ञानेन्द्रभिक्ष्वादिभ्यश्चाधिगत-

---

१ द्रष्टव्यमिदं प्रकृतटीकाया ४११ पृष्ठे॥ २ अयं च काश्मीरिको राजराजनृपमन्त्रिप्रवरस्य शृङ्गारकवेरात्मजः॥

नानाविधविद्याप्रपञ्चः । तदुक्तं रसगङ्गाधरस्य प्रारम्भे स्वेनैव, "पाषाणादपि पीयूषं स्यन्दते यस्य लीलया । तं वन्दे पेरुभट्टाख्यं लक्ष्मीकान्तं महागुरुम् ॥ श्रीमज्ज्ञानेन्द्रभिक्षोरधिगतसकलब्रह्मविद्याप्रपञ्चः, काणादीराक्षपादीरपि गहनगिरो यो महेन्द्रादवेदीत् । देवादेवाध्यगीष्ट स्मरहरनगरे शासनं जैमिनीयं, शेषाङ्कप्राप्तशेषामलभणितिरभूत्सर्वविद्याधरो यः ॥"–इति । किंचायं जगन्नाथः रसगङ्गाधर-कुचमर्दन[२]-पीयूषलहरी(गङ्गालहरी)-सुधालहरी-अमृतलहरी-करुणालहरी-लक्ष्मीलहरी-यमुनावर्णनचम्पू-रतिमन्मथनाटक-वसुमतीपरिणयनाटक-अश्वधाटीकाव्य-प्राणाभरणकाव्य-जगदाभरणकाव्य-आसफविलास-भामिनीविलासादीनां ग्रन्थानां कर्ता कदाचिन्मथुराया निवसन् कदाचित् हस्तिनापुर्यामपि (दिल्ल्यामपि) निवसन् पण्डितराजपदाभिधेयत्वं कविराजपदाभिधेयत्वं चानुभवन् संवत् १६७६–१७१६ (खृस्त १६२०–१६६०) पर्यन्ते काले आसीदित्यादि विस्तरेण भामिनीविलासटिप्पनकर्त्रा स्पष्टीकृतमिति तत एव द्रष्टव्यम् । केशवमिश्रस्तु उत्तरदेशीयो माणिक्यचन्द्रनृपकारितस्यालंकारशेखराख्यग्रन्थस्य कर्ता । अयं केशवमिश्रः अलङ्कारसूत्रकारशौद्धोदनिकृतानि कारिकारूपाणि सूत्राणि स्वग्रन्थे मूलत्वेनोपसङ्गृह्य तेषामुपरि वृत्तिं निबबन्ध । तदुक्तमलङ्कारशेखरे केशवमिश्रेण ग्रन्थारम्भे, "अलंकारविद्यासूत्रकारो भगवाञ्शौद्धोदनिः परमकारुणिकः स्वशास्त्रे प्रवर्तयिष्यन्प्रथमं काव्यस्वरूपमाह–'काव्यं रसादिमद्वाक्यं श्रुतं सुखविशेषकृत्'–इति" । विद्यानाथस्तु तैलङ्गदेशीयः प्रतापरुद्रयशोभूषणस्य कर्ता । हेमचन्द्रस्तु जैनो गुर्जरदेशस्थोऽलंकारचूडामणिसंज्ञकवृत्तिसमेतकाव्यानुशासन-शब्दानुशासन-योगशासन-द्याश्रयमहाकाव्य-देशीनाममालादिबहुग्रन्थानां कर्ता । स च कुमारपालनृपसमकालिकः । इति तत्तद्ग्रन्थावलोकनेनावधार्यते, इत्यलमधिकप्रसङ्गेन ॥

१० अलंकारनिबन्धानां रचनाप्रणाल्योऽपि विविधाः । वामनसूत्रादौ दोषगुणालंकाराः क्रमेण निरूपिताः । काव्यादर्शादौ प्रथमं गुणः ततोऽलंकारः ततश्च दोष इति । किंतु सर्वत्रैव प्रथमं काव्यलक्षणमभिहितम् ।

एवं काव्यलक्षणेऽपि परस्परं मतभेदो विद्यते । गुणालंकारयुक्तौ शब्दार्थौ काव्यमिति वामनमतम् । अदोषावित्यधिकविशेषणयुक्तौ तौ काव्यमिति मम्मटमतम् । एवमेव प्रभाकरमतम् । निर्दोषं गुणालंकाररसवत् वाक्यं काव्यमिति भोजमतम् । गुणालंकाररीतिरसोपेतः साधुशब्दार्थसंदर्भः काव्यमिति वाभटमतम् । निर्दोषं गुणालंकारलक्षणरीतिवृत्तिमत् वाक्यं काव्यमिति पीयूषवर्षमतम् । रसादिमद्वाक्यं काव्यमिति शौद्धोदनिमतम् । एव-

१ श्रीमज्ज्ञानेन्द्रेति । ज्ञानेन्द्राख्ययतेः सकाशादित्यर्थः । देवादेव । एव. प्रसिद्धौ । खण्डदेवादेवेत्यर्थः, [पूर्वमीमासाकौस्तुभकारादेवेति यावत्] । स्मरहरनगरे काश्याम् । शेष इत्यङ्क उपनाम यस्य तस्माद्वीरेश्वरपण्डितात्प्राप्ता शेषस्य पतञ्जलेरमला भणितिर्महाभाष्यरूपा येन तादृश –इति रसगङ्गाधरटीकाया मर्मप्रकाशाख्याया नागोजीभट्टाः ॥ २ कुचमर्दनस्तु भट्टोजीदीक्षितकृतप्रौढमनोरमानामकव्याकरणग्रन्थस्य खण्डनरूपः । सच कारकप्रकरणान्तोऽद्यापि मन्निकटे वर्तते ॥

मेव विश्वनाथादिमतम् । इष्टार्थैपेता पदावली काव्यमिति दण्डिमतम् । रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यमिति जगन्नाथमतम् । ध्वन्यात्मकं वाक्यं काव्यमिति महिमभट्टमतम् । रसालंकारयुक्तं सुखविशेषसाधनं वा काव्यमिति केशवमिश्रमतम् । एवमन्यमतेऽप्यन्यविधमिति विवरणकारैः स्पष्टीकृतम् ॥

११ प्राचीनानां वामन-वाभट-दण्डि-भोजदेवादीना निबन्धाः अतीव प्रसन्नाः प्रायः सूक्ष्मविचारविहीनाश्च, स्थूलतः प्रकृतविषयप्रतिपादनार्थमेव हि ते प्रवृत्ता इति तेषां निर्विवाद एवोत्कर्षः । जगन्नाथस्य नवीनोऽपि रसगङ्गाधरः उत्कृष्टः, तत्र नैकोऽपि विषयः प्रायो निर्युक्तिकः उक्त्वः, प्रत्युत सर्व एव ते अतीव सूक्ष्मानुसंधानेन निर्णीताः, नापिच रचनायाः काठिन्यम्, यच्च क्वापि क्वापि काठिन्यं दृश्यते, तत् प्रतिपाद्यविषयाणां दोषः, न ग्रन्थकर्तुः ।–इत्येव बहवो गुणाः विद्यन्ते, केवलमेको दोषः, यदनेकत्र नैयायिकसमयानुसारितर्केण दूषणभूषणादिकरणमिति । अयं हि युक्त्या स्वोक्तिमुपपादयतां सूक्ष्मं च विषयमाविष्कुर्वतां मम्मटोपाध्यायानां काव्यप्रकाशाख्यो निबन्धः सर्वांशे नितरामुत्कर्षमाश्रयते, परं त्वत्रायमेको महान् दोषः, यत् कस्यचित्कस्यचिदंशस्य[1] अभिप्रायो दुरधिगम इति, यं कृतधियोऽपि कृतिनस्तत्त्वतोऽधिगन्तुं न शक्नुवन्ति । किं पुनरधिकम्, एकेन यदंशस्य[2] योऽभिप्रायोऽवाधारि, अन्येन तदंशस्यैव तद्विपरीत इति । अत एवास्य टीकाः बह्व्यः संवृत्ताः । उक्तं च महेश्वरभट्टाचार्येण "काव्यप्रकाशस्य कृता गृहे गृहे टीका, तथाऽप्येष तथैव दुर्गमः"–इति । उक्तं च साहित्यदीपिकाख्यायां काव्यप्रकाशटीकायां भास्करसूरिणा–"टीकाः काव्यप्रकाशस्य कामं सन्तु परःशताः" –इति । उक्तं च कमलाकरभट्टैरपि "काव्यप्रकाशे टिप्पन्यः सहस्रं सन्ति यद्यपि"– इति । नरसिंहठक्कुरेणाप्युक्तम्, "नानाविधं बहुविधैर्विबुधैर्निबद्धं व्याख्यानमत्र न तथा मुदमातनोति"–इति । भीमसेनेनाप्युक्तम्, "व्याख्यातं हि पुराऽत्र यैः सुकवयः सर्वे महापण्डितास्ते वन्द्याः सुतरां न तेषु मम कोऽप्यस्त्याग्रहः स्पर्धितुम्"–इति । अत एवास्मदवलोकितासु काव्यप्रकाशटीकासु बहूनि काव्यप्रकाशटीकानामान्युपलभ्यन्ते, तान्यपि सर्वाणि अस्माभिः पद्यैर्निबद्धान्येवेति तत एव द्रष्टव्यानि ।

१२ अस्मदुपलब्धाः काव्यप्रकाशटीकाः कृतवतामयं कालक्रम इति संभाव्यते,–प्रथमतो माणिक्यचन्द्रः, ततः सरस्वतीतीर्थः, ततो जयन्तभट्टः, ततः सोमेश्वरः, ततो विश्वनाथः, ततश्चक्रवर्ती, तत आनन्दकविः, ततः श्रीवत्सलाञ्छनः, ततः प्रदीपकारः, ततः कमलाकरभट्टः, ततो महेश्वरः, ततो नरसिंहठक्कुरः, ततो वैद्यनाथः, ततो भीमसेनः, ततो नागोजीभट्टः, ततो महेशचन्द्र इति । तथा हि,–

१ 'अनयोर्लक्ष्यस्य लक्षकस्य च' (५२ पृष्ठे)–इत्यादेः ॥ २ श्लेषविचारादेः (६३१ पृष्ठे) ॥

तत्र माणिक्यचन्द्रकृताया संकेताख्यटीकाया न कस्याश्चिदपि टीकायाः, टीकाकारस्य वा नाम समुपलभ्यते, किंतु अभिधावृत्तिमातृकाकर्तुर्मुकुलस्य सरस्वतीकण्ठाभरणकर्तुर्भोजराजस्यैव च नाम " तदुक्तं मुकुलेन "–इत्यादिना " तदुक्तं श्रीभोजराजेन "–इत्यादिना च दृश्यते, अत एवास्माभिर्निश्चीयते ' अयं माणिक्यचन्द्रः अस्मदुपलब्धकाव्यप्रकाशटीकाकारेषु प्रथमः '–इति। अयं हि जैनो गुर्जरदेशीयः विक्रमार्कसमयात् षोडशाधिकद्वादशशतीमिते (१२१६) [खृस्त ११६०] संवत्सरे आसीत् । तदेतत्सर्वमुक्तं माणिक्यचन्द्रेणैव स्वकृतटीकायाः समाप्तौ । तथाहि, " इत्याचार्यमाणिक्यचन्द्रविरचिते काव्यप्रकाशसंकेते काव्यप्रकाशदशमोल्लाससंकेतः समाप्तः ।

गुणानपेक्षिणी यस्मिन्नर्थालंकारतत्परा ।
प्रौढाऽपि जायते बुद्धिः संकेतः सोऽयमद्भुतः ॥ १ ॥
नानाग्रन्थसमुद्धृतैरसकलैरप्येष संसूचितः
संकेतोऽर्थलवैर्लविष्यति नृणां शङ्के विशङ्कं तमः ।
निष्पन्ना ननु जीर्णशीर्णवसनैर्नीरन्ध्रविच्छित्तिभिः
प्रालेयप्रथिता न मन्थति कथं कन्थाव्यथां सर्वथा ॥ २ ॥
श्रीशीलभद्रसूरीणां पट्टे माणिक्यसन्निभाः ।
परमज्योतिषो जाता भरतेश्वरसूरयः ॥ ३ ॥
भरतेन[1] परित्यक्तोऽस्मीति कोपं वहन्निव ।
शान्तो रसस्तदधिक भेजे श्रीभरतेश्वरम् ॥ ४ ॥
पदं तदन्वलंचक्रे वेरस्वामिमुनीश्वरः ।
अनुप्रद्योतनोद्द्योतं दिवमिन्दुमरीचिवत् ॥ ५ ॥
वाञ्छन् सिद्धिवधूं, हसन् सितरुचिं कीर्त्या, रतिं रोदयन्
पञ्चेषोर्मथनात्, दहन् भववनं, क्रामन् कषाय[2]द्विषः ।
त्रस्यन् रागमलङ्घनाद्यनशक्तद्धस्त्रास्त्यजन् योषितो,
बिभ्राणः शममद्भुतं, नवरसीं यस्तुल्यमस्फोरयत् ॥ ६ ॥
षट्तर्कीललनाविलासवसतिः, स्फूर्जत्तपोहर्पति-
स्तत्पट्टोदयचद्रमाः समजनि श्रीनेमिचन्द्रप्रभुः ।
निःसामान्यगुणैर्भुवि प्रसृमरैः प्रालेयशैलोज्ज्वलै-
र्यश्चक्रे कणभोजिनो मुनिपतेर्व्यर्थं मतं सर्वतः ॥ ७ ॥
यत्र प्रातिभशालिनामपि नृणां संचारमातन्वतां
संदेहैः प्रतिभाकिरीटपटली सद्यः समुत्तार्यते ।

१ भरताचार्येण, नाट्यशास्त्रकर्त्रेति यावत् ॥ २ पापरूपशत्रून् ॥

नीरन्ध्रं विषमप्रमेयविटपिव्राताववकीर्णे सदा
तस्मिंस्तर्कपथे यथेष्टगमना जज्ञे यदीया मतिः ॥ ८ ॥
यस्मात्प्राप्य पृथुप्रसादविशदां विद्योपदेशात्मिकां
पत्रीं मुक्तिकरीमतीव जडतावस्त्वन्विता मन्मतिः ।
विक्षिप्य भ्रमशौल्किकात् कलयतो लब्धाश्रयं मानसे
मध्ये वाङ्मयपत्तनं प्रविशति द्वारि स्थिता तत्क्षणात् ॥ ९ ॥
मदमदनतुषारक्षेपपूषा विभूषा
जिनवदनसरोजावासिवागीश्वरीया ।
द्युमुखमखिलतर्कग्रन्थपङ्केरुहाणा
तदनु समजनि श्रीसागरेन्दुर्मुनीन्द्रः ॥ १० ॥
माणिक्यचन्द्राचार्येण तदङ्घ्रिकमलालिना ।
काव्यप्रकाशसंकेतः स्वान्योपकृतये कृतः ॥ ११ ॥
रसवक्त्रग्रहाधीशवत्सरे[1] (१२१६) मासि माधवे ।
काव्ये काव्यप्रकाशस्य संकेतोऽयं समार्थितः ॥ १२ ॥"—इति ।

यत्तूक्तमार्यविद्यासुधाकरे (२२६ पृष्ठे) यज्ञेश्वरपण्डितेन, "विक्रमार्कसमयात् पञ्चाशदधिकैकादशशतीमिते संवत्सरे (११५०) गुर्जराधिपो जयसिंहनामा बभूव, तदानी श्रीपत्तनेऽधिवसतो देवसूरिनामकजैनाचार्यस्य शिष्यो माणिक्यनामा कश्चित् पण्डितः आसीदिति मेरुतुङ्गाचार्यकृतप्रबन्धचिन्तामणिग्रन्थाल्लभ्यते । स च माणिक्यपण्डितः स्वकृतायां काव्यप्रकाशग्रन्थस्य संकेताभिधटीकायां द्वितीयोल्लासे लक्षणावृत्तिनिरूपणप्रसङ्गे, "यदाह कुमारिलः—'निरूढालक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत् ।' "—इत्यादिना कुमारिलभट्टाचार्यस्य मतं स्वख्यातेऽर्थे प्रमाणत्वेनोपन्यस्तवान्"—इति। तत्तु चिन्त्यमेव, प्रागुक्तमाणिक्यचन्द्रोक्तिविरोधात्, प्रबन्धचिन्तामणिग्रन्थधृतो माणिक्यचन्द्रस्त्वन्य एवेति कल्पनेन प्रबन्धचिन्तामणिग्रन्थविरोधाभावाच्चेति विद्वद्भिराकलनीयम् ॥

१३ एवं सरस्वतीतीर्थकृतायां बालचित्तानुरञ्जन्याख्यटीकायामपि न कस्यचिट्टीकाकारस्य मतं दूषणाय भूषणाय वा समुपन्यस्तम्, किंतु अष्टमोल्लासे (५८६ पृष्ठे) "राजा भोजो गुणानाह विंशतिं चतुरश्च यान् । वामनो दश तान् वाग्मी, भट्टस्त्रीनेव भामहः"—इत्युक्तम् । अतोऽयं सरस्वतीतीर्थोऽपि प्राचीन एव । अस्य देशकालादिकं सर्वं स्वकृतटीकायामादौ स्वेनैव वर्णितम् । तथा हि,

"ढुण्ढिसंज्ञमभिनौमि सिद्धिदं०००० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

---

१ वत्सरे इति । विक्रमस्येति शेषः । जैनानामुत्तरदेशीयानां च विक्रमसंवत्सरलेखनस्यैव सुप्रसिद्धत्वात् ॥

विधातुकामः सुकृतं गरीयः, क्षमातलं स्वर्ग इवावतीर्णः ।
आलम्बनं सर्वविशेषणानां, जयत्यखण्डस्थितिरान्ध्रदेशः ॥ ५ ॥

फलमिव सुकृतानां लोकधात्र्याः समग्रं,
विगलितमिव भूमौ नाकलोकस्य खण्डम् ।
नगरमतिगरीयः सर्वसंसारसारः,
त्रि[1]भुवनगिरिनाम्ना तत्र विख्यातमास्ते ॥ ६ ॥

तत्राभवत्सकलशास्त्रविचारपात्रं, श्रीवत्सगोत्रसुरकाननपारिजातः ।
अन्यद्विधातुरवलम्बनमाप्तवाचां, रामेश्वरः कलिकलङ्ककथान्तरायः ॥ ७ ॥
आसीत्प्र[2]माणपदवाक्यविचारशीलः साहित्यसूक्तिबिसिनीकलराजहंसः ।
ब्रह्मामृतग्रहणनाटितिलोभवृत्तिस्तस्यात्मजो निपुणधीर्नरसिंहभट्टः ॥ ८ ॥

तस्मादचिन्त्यमहिमा महनीयकीर्तिः श्रीम[3]ल्लिनाथ इति मान्यगुणो बभूव ।
यः सोमयागविधिना कलिखण्डनाभिरद्वैतसिद्धमिव सत्ययुगं चकार ॥ ९ ॥

लक्ष्मीरिव मुरारातेः, पुरारातेरिवाम्बिका ।
तस्य धर्मवधूरासीन्नागम्मेति गुणोज्ज्वला ॥ १० ॥

ज्येष्ठस्तदीयतनयो विनयोदितश्रीर्नारायणोऽभवदशेषनरेन्द्रमान्यः ।
वाग्देवताकमलयोरपि यस्य गात्रे सीमाविवादकलहो न कदाऽपि शान्तः ॥ ११ ॥

विरिञ्चेः पर्यायो, भुवि सदवतारः फ[4]णिपतेः,
त्रिदोषो दोषाणां, सकलगुणमाणिक्यजलधिः ।
अवाचां प्राचां वा सकलविदुषां मौलिकुसुमं,
कनीयांस्तत्सूनुर्जयति नयशाली नरहरिः ॥ १२ ॥

---

१ त्रिभुवनगिरिनामक नगर काल्पीग्रामप्रान्ते (कडपाजिल्हाख्य) अस्तीति श्रूयते ॥ २ अत्र प्रमाणेत्यनेन नैयायिकत्वम्, पदेत्यनेन वैयाकरणत्वम्, वाक्येत्यनेन मीमांसकत्वं च ध्वनितम् ॥ ३ अयं मल्लिनाथो रघुकाव्यादिटीकाकृन्मल्लिनाथ एवेति न भ्रमितव्यम्, यतः स काश्यपगोत्रज इति, तद्वंशजाः कर्णाटके जनपदे गजेन्द्रगडाख्यनगरीमद्याप्यधिवसन्ति–इति च किंवदन्ती कर्णात्कर्णमधिरोहति । यत्तु शिशुपालवध–(माघ)–काव्यपुस्तके उपोद्घाते दुर्गाप्रसादेनोक्तम्–"अयमेव मल्लिनाथो रघुकाव्यादीनां टीकायाः कर्ता"–इति तत्तु न युक्तिसहम्, तस्य च काश्यपगोत्रजत्वेन भिन्नगोत्रत्वात्, कोलाचलोपनामकत्वाच्च । यद्ययं मल्लिनाथः तदुपनामकः स्यात्तदा रघुटीकादौ स्वपित्रोल्लिखितं स्वकीयमुपनाम सरस्वतीतीर्थेनापि स्वकृतायां काव्यप्रकाशटीकायां स्वकृते स्मृतिदर्पणाख्यधर्मशास्त्रग्रन्थे चावश्यमुल्लिखितं स्यात् । किंच सरस्वतीतीर्थेन स्वपितुः सोमयागकर्तृत्वमिव रघुवंशादिमहाकाव्यटीकाकर्तृत्वमपि वर्णितं स्यात् । अपि च सोमयागकरणे व्यापृतोऽयं मल्लिनाथः रघु–कुमार–किरात–शिशुपालवधादीनां काव्यानां टीकायाः करणे कथं लब्धावसरः स्यात् । तस्मादुभौ मल्लिनाथौ भिन्नावेवेति विद्वद्भिर्विवेचनीयम् ॥ ४ फणिपतेः शेषस्य, शेषावतारस्य महाभाष्यकर्तुः, पतञ्जलेरिति यावत् ॥

सवसुग्रहहस्तेन ब्रह्मणा[1] समलंकृते (१२९८) [खृस्त १२४२] ।
काले[2] नरहरेर्जन्म कस्य नासीन्मनोरमम् ॥ १३ ॥
तत्काले[3] सह मङ्गलेन गुरुणा मित्रेण लेभे वणिग्
राशिस्तु प्रमदाश्रयेण समभूदुच्चैः सकाव्यो बुधः ।
सत्केतुः शुभहेतवे द्विजपतिर्जातः कुलीरागतो,
मैत्रः शान्तिमयं दधार कलशं जन्मोत्सवाडम्बरे ॥ १४ ॥
विचार्य सर्वं सुखमेव दुःखं, सुधामये ब्रह्मणि लोलुपस्य ।
सन्न्यस्यतस्तस्य बभूव सार्था सरस्वतीतीर्थ इति प्रसिद्धिः ॥ १५ ॥
तर्के कर्कशकेलिना, बलवता वेदान्तविद्यारसे,
मीमांसागुणमांसलेन, परितः सांख्येऽप्यसंख्योक्तिना ।
साहित्यामृतसागरेण, फणिनो व्याख्यासु विख्यावता,
काश्यां तेन महाशयेन किमपि ब्रह्मामृतं पीयते ॥ १६ ॥
काश्यां सरस्वतीतीर्थयतिना तेन रच्यते ।
टीका काव्यप्रकाशस्य बालचित्तानुरञ्जनी ॥ १७ ॥ "–इति ।

वर्णितं च सरस्वतीतीर्थेनैव स्वकृतटीकायाः समाप्तावपि, तथा हि,–

"पञ्च[4] क्लेशानजैषुर्जगति सुकृतिनो दुश्चरैर्ये तपोभि-
र्येषां चेतोऽरविन्दे स किल पुरहरो वासमङ्गीचकार ।
येषां पादारविन्दे स्मृतिरपि जडताहारिणी देहभाजां,
तैष्टीकेयं सरस्वत्युपपदविलसत्तीर्थसंज्ञैरकारि ॥ १ ॥
साहित्यकुमुदकाननिद्राविद्राणयामिनीनाथाः ।
काव्यप्रकाशटीकां व्यरचंस्ते सरस्वतीतीर्थाः ॥ २ ॥
एवं सरस्वतीतीर्थयतिना तेन निर्मिता ।
टीका काव्यप्रकाशस्य मुदे स्याद्विदुषां चिरम् ॥ ३ ॥

इति श्रीसरस्वतीतीर्थविरचितायां काव्यप्रकाशटीकायां दशमोऽर्थालंकारनिर्णय उल्लासः ॥"–इति ।

---

१ ब्रह्मेत्येकसख्यायाः सज्ञा, "एकमेवाद्वितीय ब्रह्म "–इति श्रुतेः ॥ २ काले इति । विक्रमस्येति भाव', वाराणस्यामद्यापि विक्रमसंवत्सरलेखनस्यैव प्रसिद्धत्वात् ॥ ३ तत्काले इति । गुरुणा बृहस्पतिना । मित्रेण रविणा । वणिग्राशिः तुलाराशिः । प्रमदाश्रयेण कन्याश्रयेण । सकाव्यः सशुक्र । सत्केतुः विद्यमानकेतुः । द्विजपतिः चन्द्रः । कुलीरागतः कर्कराशिगत. । मैत्रः मित्रस्य सूर्यस्यापत्यं पुमान् शनिः। कलशं कुम्भराशिम् । नन्वत्र स्वजन्मकालस्थग्रहाणा स्थानप्रदर्शनप्रसङ्गे राहोः स्थानप्रदर्शन कुतो न कृतमिति चेत्, शृणु, केतोः स्थानप्रदर्शने राहोस्तत्सप्तमराशिनियतस्थितिकत्वेन मकररूपस्थानस्य प्रदर्शितप्रायत्वात् । तथा चोक्त मुहूर्तमालायाम्, " तमः शिखी द्वौ तु सदैव वक्रिणौ, तथा मिथः सप्तमराशिचारिणौ "– इति ॥
४ पञ्च क्लेशा मत्कृतलक्षणकोशे द्रष्टव्याः ।

अनेन हि सरस्वतीतीर्थेन स्मृतिदर्पणाख्यो धर्मशास्त्रग्रन्थोऽपि विरचितः, यतोऽत्रत्यानि इमानि पद्यानि प्रायः स्मृतिदर्पणेऽपि दृश्यन्ते। एवमनेन तर्करत्नाख्यो मूलग्रन्थः, तर्करत्नदीपिकाख्यस्तट्टीकाग्रन्थश्च निर्मितः। अत एव पञ्चमोल्लासे श्रुतिलिङ्गवाक्येतिकाव्यप्रकाशीयग्रन्थव्याख्यानावसरे स्वेनैवोक्तम्, "श्रुतिलिङ्गादीनां लक्षणानि अस्माभिस्तर्करत्नप्रकरणे प्रदर्शितानि, एतेषामुदाहरणानि तर्करत्नदीपिकायां प्रदर्शितानि"—इति॥

१४ तथा, जयन्तभट्टकृतायां दीपिकाख्यटीकायामपि क्वचित्क्वचिन्मुकुलस्यैव नाम दृश्यते, नान्यस्य। अस्य जयन्तभट्टस्योदन्तस्तु स्वकृतदीपिकाख्यटीकाया अवसाने स्वयमेव लिखितः। तथा हि,—

"संवत् १३५० वर्षे ज्येष्ठवदि ३ रवौ अद्येह आशापल्लीसमावासितश्रीमद्विजयकटके सकलारातिभूपालमौलिमुकुटालंकारभूषितपादपङ्कजमहाराजाधिराजश्रीसारङ्गदेवकल्याणविजयराज्ये साहित्यविद्याबिसिनीविकासनैकभास्करस्य सकलालंकारविवेकचतुरमानसमानसराजहंसस्य षड्दर्शनपारावारपोतायमानावान्तरप्रतिभानिमज्जनैकमहापोतस्य निखिलपुराणपुराणीकृतमार्गेतरविद्वज्जनमनोऽज्ञानमहान्धकारसंहारसहस्रकरस्य श्रुतिस्मृतिमहार्थनिर्भ्रान्तविभ्रान्तविद्वज्जनमनोऽज्ञानतिमिरपरिहारचन्द्रोदयस्य श्रीमद्गूर्जरमण्डलेशमुकुटालंकारप्रभापरिचुम्बनबहुलीकृतचरणनखकिरणस्य महामात्यपुरोहितश्रीमद्भरद्वाजस्याङ्गभुवा पुरोहितश्रीजयन्तभट्टेन सकलसुधीजनमनोऽज्ञानतिमिरविनाशकारणं विरचितेयं काव्यप्रकाशदीपिका।

श्रीमद्भरद्वाजपदाम्बुजीयप्रसादतो ग्रन्थरहस्यमेतत्।
विज्ञाय किंचित् कृतवान् जयन्तस्तत्र प्रमाणं सुधियां वितर्कः॥ १॥

काव्यप्रकाशदीपिका समाप्ता।"—इति॥

१५ तथैव, सोमेश्वरकृतायां संकेतापरनाम्नि काव्यादर्शाभिधटीकायामपि न कस्यचिदपि काव्यप्रकाशटीकाकारस्य नामोपलभ्यते, अपि तु भट्टनायकः, भट्टतौतः, भट्टमुकुलः, भामहः, रुद्रटः—इत्यादीनि प्राचीनमूलग्रन्थकाराणामेव नामानि दृश्यन्ते। अस्य च सोमेश्वरस्येतिवृत्तं न किंचिदपि आसादितमस्माभिः, किंतु अयं सोमेश्वरः कान्यकुब्जदेशीय इत्येव तर्कयामः, यतः सोमेश्वरेण स्वकृतटीकायां सप्तमोल्लासे 'वेषव्यवहारादिकम्'—(५३९ पृष्ठे)—इति प्रतीके कान्यकुब्जदेशो निर्दिष्ट इति। तथा हि, "वेषव्यवहारादीति देशादिभिः प्रत्येकं संबध्यते, तेन, देशवेषव्यवहाराकारवचनानामौचित्यान्निबन्धः कार्य इत्यर्थः, यथा, कान्यकुब्जदेशे उद्धतो वेषो, दारुणो व्यवहारो, भयंकर आकारः, परुषं वचनमनुचितम्, म्लेच्छेषु तदेवोचितम्"—इति। नन्वेतावतैवायं सोमेश्वरः कान्यकुब्जदेशीय एवेति निर्णेतुं न शक्यम्, कान्यकुब्जदेशस्य सौष्ठवादिवर्णनार्थमेव तथोक्तेरित्यपि कल्पयितुं शक्यत्वादिति चेत्, मैवम्, स्वदेशतदीयपदार्थानामेव

पुरस्करणे ग्रन्थकारशैलीसिद्धत्वात्। अत एव नागोजीभट्टाः 'भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया' (२१९ पृष्ठे)—इति पद्यव्याख्यानावसरे "वलभी छज्जा—इति प्रसिद्धम्"—इति उत्तरहिन्दुस्थानभाषया व्याचख्युः। किंच 'स्तोकेनोन्नतिमायाति' (६२८ पृष्ठे)—इत्युदाहरणे तुलापदव्याख्यानावसरे 'कांटा'—इति प्रसिद्धमित्याहुर्नागोजीभट्टा एव। अत एव चामरकोशटीकाकारो महेश्वरः पर्कटीशब्दव्याख्यानावसरे "अयं गोमान्तकभाषया केळा इति ख्यातस्य"—इति व्याख्यातवान्। न चायमपि गोमान्तकदेशीय इत्यत्र न दृढतरं प्रमाणमिति शङ्क्यम्, "गोमान्तकप्रान्तजुषा श्रीमहेश्वरशर्मणा"—इति तेनैवोपोद्घाते वर्णितत्वात्।

अनेन हि सोमेश्वरेण स्वकृतटीकायाः समाप्तावपि नाधिकं किंचिल्लिखितम्, किंतु,

"भरद्वाजकुलोत्तंसभट्टदेवकसूनुना।
सोमेश्वरेण रचितः काव्यादर्शः सुमेधसा॥ १॥

संपूर्णश्च काव्यादर्शो नाम काव्यप्रकाशसंकेत इति शुभम्"—इत्येव लिखितम्॥

१६ विश्वनाथकृते काव्यप्रकाशदर्पणे तु चण्डीदासः, वाचस्पतिमिश्रः, श्रीधरसांधिविग्रहकः—इत्यादीनि काव्यप्रकाशटीकाकाराणां नामान्युपलभ्यन्ते। अयं हि विश्वनाथः साहित्यदर्पणकर्तैव, अत एवोक्तं तेनैव स्वकृतटीकायां द्वितीयोल्लासे लक्षणानिरूपणप्रसङ्गे "एषां च षोडशानां लक्षणाभेदानामिह दर्शितान्युदाहरणानि मम साहित्यदर्पणेऽवगन्तव्यानि"—इति। उक्तं च दशमोल्लासेऽनुमानालंकारेऽपि, "तदुक्तं मत्कृते साहित्यदर्पणे"—इति। अयं हि चन्द्रशेखरकवेः पुत्रः, अत एव साहित्यदर्पणे उक्तम्, "श्रीचन्द्रशेखरमहाकविचन्द्रसूनुश्रीविश्वनाथकविराजकृतं प्रबन्धम्। साहित्यदर्पणममुं सुधियो विलोक्य"—इति। अयं हि नारायणदासस्य पौत्रः, तदप्युक्तं स्वेनैव रसप्रकरणे "यदाहुः श्रीकलिङ्गभूमण्डलाखण्डलमहाराजाधिराजश्रीनरसिंहदेवसभायां धर्मदत्तं स्थगयन्तः सकलसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितास्मत्पितामहश्रीमन्नारायणदासपादाः"—इति। अयं हि काव्यप्रकाशटीकाकर्तुश्चण्डीदासस्यानुबन्धी। तदप्युक्तं रसप्रकरणे तेनैव, "इहास्मत्पितामहानुजकविपण्डितमुख्यचण्डीदासपादैरुक्तम्"— इति। अयं हि उत्कलब्राह्मणः, अत एवोक्तं पञ्चमोल्लासे 'कुरुरुचिमिति पदयोर्वैपरीत्ये'—इति प्रतीके (२८६ पृष्ठे) "वैपरीत्यं रुचिङ्कुर्विति पाठः, अत्र चिङ्कुपदं काश्मीरादिभाषायामश्लीलार्थबोधकम्, उत्कलादिभाषायां 'धृतवांडकद्रव' इत्यादि"—इति। अयं च रसगङ्गाधरादिकृज्जगन्नाथरायापेक्षया प्राचीनः, अतएव "यत्तु रसवदेव काव्यमिति साहित्यदर्पणे निर्णीतम्, तन्न"—इति रसगङ्गाधरे (१२ पृष्ठे) उक्तम्। अनेन हि विश्वनाथेन नरसिंहविजयाख्यं काव्यमपि कृतम्, तदुक्तं तेनैव पञ्चमोल्लासे 'कष्टत्वादीनामनित्यदोषत्वम्'—इति प्रतीके

(२८७ पृष्ठे), "यथा मम नरसिंहविजये 'स्फुटविकटचपेटापातनेनायमष्टौ सपदि कुलगिरीन्वा खण्डशश्चूर्णयामि । प्रलयमरुदुदारस्फीत०००० '—इत्यादि "—इति । अनेन हि चन्द्रकलाख्या नाटिकाऽप्यकारीति गम्यते, तदप्युक्तं तेनैवाष्टमोल्लासे, "तत्र मसृणवर्णनिर्वाहो यथा मम चन्द्रकलायां नाटिकायाम् "—इति । अनेन विश्वनाथेन स्ववृत्तं स्वकृतटीकायामारम्भे स्वल्पमेव लिखितम्, तथा हि—

"प्रमातृप्रमाणप्रमेयप्रपञ्चप्रसूतिं प्रमिण्वन्ति यां योगिवर्याः ।
गिरां देवतां दैवतं देवतानां प्रबोधं प्रदेयादियं मत्प्रबन्धे ॥ १ ॥
टीका काव्यप्रकाशस्य दुर्बोधानुप्रबोधिनी ।
क्रियते कविराजेन विश्वनाथेन धीमता ॥ २ ॥
इह सर्वग्रहग्रस्ताः कुर्वन्ति कुधियो मुदा ।
न दोषः, किंतु तत्रापि विचिन्वन्तु गतिं चिरात् ॥ ३ ॥"—इति ।

स्वकृतटीकायाः समाप्तौ तु,—

"लक्ष्मीर्वक्षो मुरारेस्त्विति कवयगतेर्भोगमालाङ्गमौने
मौनिं सिन्धुः स्वराणामधिवसति विधेर्भाविता यावदस्य ।
तावत्काव्यप्रकाशा त्ववधिगमान्वारभासार्ककोटि-
व्याख्या विख्यातिमेषा कविमुकुटमणेर्विश्वनाथस्य यायात् ॥ १ ॥

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुकरालंकारिकचक्रवर्ति-ध्वनिप्रस्थानपरमाचार्याष्टादशभाषाविलासिनीभुजङ्ग-संगीतविद्याविद्याधर-कलाविद्यामालतीमधुकर-विविधविद्यार्णवकर्णधार-सांधिविग्रहकमहापात्र-श्रीविश्वनाथकविराजकृतौ काव्यप्रकाशदर्पणेऽर्थालंकारनिर्णयो नाम दशम उल्लासः "—इति लिखितम् ॥

१७ परमानन्दचक्रवर्तिभट्टाचार्यकृतायां विस्तारिकाख्यटीकायां तु 'इति मिश्राः,' 'इति दीपिकाकृतः,' 'यच्चोक्तं विश्वनाथेन '—इत्यादिना सुबुद्धिमिश्र-दीपिकाकृज्जयन्तभट्ट-काव्यप्रकाशदर्पणसाहित्यदर्पणकृद्विश्वनाथादीनां नामान्युपलभ्यन्ते । अत्र दीपिकापदेन जयन्तभट्टकृतदीपिकैव ज्ञेया, नतु प्रदीपकारकृतोदाहरणदीपिका, प्रदीपकारस्य चक्रवर्त्यपेक्षया नवीनत्वात् । अयं हि चक्रवर्ती प्रतापरुद्राख्यालंकारग्रन्थकर्तुर्विद्यानाथादर्वाचीन एव, यतोऽनेन चक्रवर्तिना स्वकृतविस्तारिकाख्यटीकायां दशमोल्लासे श्लेषालंकारे 'उदयमयते ' (७३९ पृष्ठे)—इत्युदाहरणव्याख्यानावसरे "विभाकरः सूर्यः, राज्याभिषेकसमये पुरोहितादिभिस्तत्तुल्यत्वेन प्रतापरुद्रादिवत् संकेतितो नृपतिविशेषश्च "—इत्यादिना ग्रन्थेन प्रतापरुद्रस्य नामानुकीर्तनात् । अयं चक्रवर्त्युपाख्यः परमानन्दो वङ्गदे-

१ अन्तिमपत्रमतिशिथिलमशुद्धं चासीदिति यथोपलब्धं तथैवात्र सर्वत्र मया लिखितम् ॥

शीय एव। किंबहुना, ये ये भट्टाचार्यपदाधिरूढास्ते सर्वेऽपि वङ्गदेशीया एव, वङ्गजनपदे एव पण्डितानां भट्टाचार्यपदाभिधेयत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात्। श्रूयते ह्यत्र किंवदन्ती, 'वङ्ग-जनपदे नद्याशान्तिनामकराजधान्यां[1] पण्डितसमाजे दत्तसम्यङ्न्यायशास्त्रपरीक्षाः काव्यप्रकाशटीकाकर्तारो भट्टाचार्यपदं लेभिरे'–इति। अयं च चक्रवर्ती महानैयायिकः, अत एव गङ्गेशोपाध्यायकृतचिन्तामणिग्रन्थस्योपरि एतत्कृतं लक्षणं चक्रवर्तिलक्षणमिति नाम्ना गादाधर्यां चतुर्दशलक्षण्यामुपलभ्यते। अत एव च स्वेनाप्युक्तं सप्तमोल्लासारम्भे "अन्धा दोषान्धकारेषु के वा न स्युर्विपश्चितः। नाहं तु दृष्टिविकलो धृतचिन्तामणिः सदा॥"–इति। परं तु अयं चक्रवर्ती केवलनैयायिक एव, नतु वैयाकरणोऽपि। अतएवानेन "सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य ०००" (१९८ पृष्ठे २७ पङ्क्तौ) इति कात्यायनकृतवार्तिकस्य पाणिनिसूत्रत्वेन व्यवहारः कृत इत्यलम्॥

१८ आनन्दकविकृतायां सारसमुच्चयापरनाम्नि निदर्शनाख्यटीकायां तु दशमोल्लासे 'मालाप्रतिवस्तूपमावत् मालाव्यतिरेकोऽपि संभवति'–इति प्रतीके (७९१ पृष्ठे) "वि-स्तारिकाकृता विवृतम्"–इत्यादिग्रन्थेन चक्रवर्तिभट्टाचार्यस्यैव नामोपलभ्यते। अयं हि आनन्दकविः काश्मीरदेशीयः शैवश्चेति तद्ग्रन्थावलोकनेन संभाव्यते। अत एवानेन स्वकृतटीकाया आरम्भे "प्रणम्य शारदां काव्यप्रकाशो बोधसिद्धये। पदार्थविवृतिद्वारा स्वशिष्येभ्यः प्रदर्श्यते[2]॥"–इति प्रतिज्ञाय, "०००००–इति शिवागमप्रसिद्ध्या षट्त्रिंशत्तत्त्वदीक्षाक्षपितमलपटलः प्रकटितसत्स्वरूपश्चिदानन्दघनः राजानककुलतिलको मम्मटनामा दैशिकवरोऽलौकिककाव्यस्य प्रकाशने प्रवृत्तोऽपि 'आत्मतत्त्वं ततस्त्यक्त्वा विद्यातत्त्वे नियोजयेत्। ००००० परस्मिंस्तेजसि व्यक्ते तत्रस्थः शिवतां व्रजेत्'–इत्यादिस्वच्छन्दशास्त्रोक्तदशाऽनवच्छिन्नपरिस्फुरितस्वच्छस्वच्छन्दप्रकाशादिकमपरित्यजन् संवित्स्वरूपस्याभ्यन्तरस्य काव्यस्य शिवतत्त्वस्य प्रकाशिकामभेदप्रथोत्थापिकां शुद्धविद्यां प्रथममवतार्य शिष्येषु अनुग्रहाय दर्शयति ग्रन्थारम्भे इति"–इति ग्रन्थेन शिवागमप्रसिद्धान् षट्त्रिंशत्तत्त्वरूपान् पदार्थान् प्रदर्श्य काव्यप्रकाशो व्याख्यातः।

१९ श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यकृतायां सारबोधिन्याख्यटीकायां तु मिश्रः, विद्यासागरः, भास्करः, जयरामः, विश्वनाथः (प्रतापरुद्रकारः)–इति पञ्चैव टीकाकाराणां नामानि उपलभ्यन्ते। किंच 'अधिकं तत्त्वबोधिन्यां द्रष्टव्यम्'–इति ग्रन्थेन तत्त्वबोधिनीकारस्यापि नाम निर्दिश्यते। नवीनोऽप्ययं श्रीवत्सलाञ्छनः तत्र तत्र "इति केचित्" "इत्यन्ये"–इत्येव लिखितवान्। अयं च रसगङ्गाधरादिकृज्जगन्नाथपण्डितराजात्प्राचीनः।

---

१ नडिया–इति प्रसिद्धायाम्॥ २ 'स्वशिष्येभ्यः प्रदर्श्यते'–इत्यत्र 'शितिकण्ठस्य दर्श्यते'–इति पाठो विवरणकारैरङ्गीकृतः। अस्मदुपलब्धपुस्तके तु 'स्वशिष्येभ्यः प्रदर्श्यते'–इत्येव पाठ उपलभ्यते॥

अतएव रसगङ्गाधरे " इति श्रीवत्सलाञ्छनोक्तमुदाहरणं परास्तम् "—इत्युक्तम्। एष श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्योऽपि केवलनैयायिक एव, न तु वैयाकरणोऽपि। अतएव " इवेन नित्यसमासः० "—इति कात्यायनकृतवार्तिकस्य (६७३ पृष्ठे १ पङ्क्तौ) ' अनेन सूत्रेण '—इति व्याख्यानं कृतवानिति बोध्यम्। अयं हि चक्रवर्तिकृतां विस्तारिकामेव क्वचित्क्वचित् संक्षिप्य विस्तृत्य च सारबोधिनीं रचयामासेति स्पष्टं तदुभयद्रष्टॄणां कुशाग्रधिषणानामित्यलमधिकलेखनेन॥

२० गोविन्दठक्कुरकृतायां काव्यप्रदीपाख्यच्छायाव्याख्यायां तु भास्करभट्टाचार्यचण्डीदासभट्टाचार्ययोरेव नाम्नोपादानमुपलभ्यते। अयं गोविन्दः ठक्कुरोपनामकः, केशवात्मजः, रुचिकरकवेः सापत्नभ्रातुः कनीयान्, श्रीहर्षाख्यकवेर्ज्येष्ठो भ्रातेति ज्ञायते। अयं हि उदाहरणदीपिकाख्यमुदाहृतश्लोकव्याख्यानग्रन्थम्, काव्यादिग्रन्थं च चकारेति निश्चीयते। तदेतत्सर्वमभिहितं तेनैव काव्यप्रदीपारम्भे तत्समाप्तौ च। तत्रारम्भे यथा,—

" सोनोदेव्याः[1] प्रथमतनयः केशवस्यात्मजन्मा
श्रीगोविन्दो रुचिकरकवेः स्नेहपात्रं कनीयान्।
श्रीमन्नारायणचरणयोः सम्यगाधाय चित्तं,
नत्वा सारस्वतमपि महः काव्यतत्त्वं व्यनक्ति॥ १॥ "—इति।

समाप्तौ यथा,—

" ज्येष्ठे सर्वगुणैः, कनीयसि वयोमात्रेण, पात्रे धियां,
गात्रेण स्मरगर्वखर्वन (ण) परे, निष्ठाप्रतिष्ठाश्रये।
श्रीहर्षे त्रिदिवं गते, मयि मनोहीने च कः शोधये-
दत्राशुद्धमहो महत्सु विधिना भारोऽयमारोपितः॥ १॥
परिशीलयन्तु सन्तो मनसा सन्तोषशीलेन।
इममद्भुतं प्रदीपं प्रकाशमपि[2] यः प्रकाशयति॥ २॥
दीपिकाद्वितयं कन्ये प्रदीपद्वितयं सुतौ।
स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य गोविन्दः शर्म विन्दते॥ ३॥ "—इति।

किंच प्रथमोल्लासे "शब्दचित्रं वाच्यचित्रम् "—इति सूत्रे (२४० पृष्ठे) ' मदीयं पद्यमुदाहरणीयम्, यथा, मध्ये व्योम स्फुरति०००० '—इति, सप्तमोल्लासे " स्थितेष्वेतत्समर्थनम् "—इति सूत्रे (४९६ पृष्ठे) ' तस्मान्मदीयं पद्यमुदाहरणीयम्, यथा, निर्वातपद्मोदरसोदराभ्यां०००० '—इति च प्रदीपोऽपि प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुमीष्टे—इति लिपि-

---

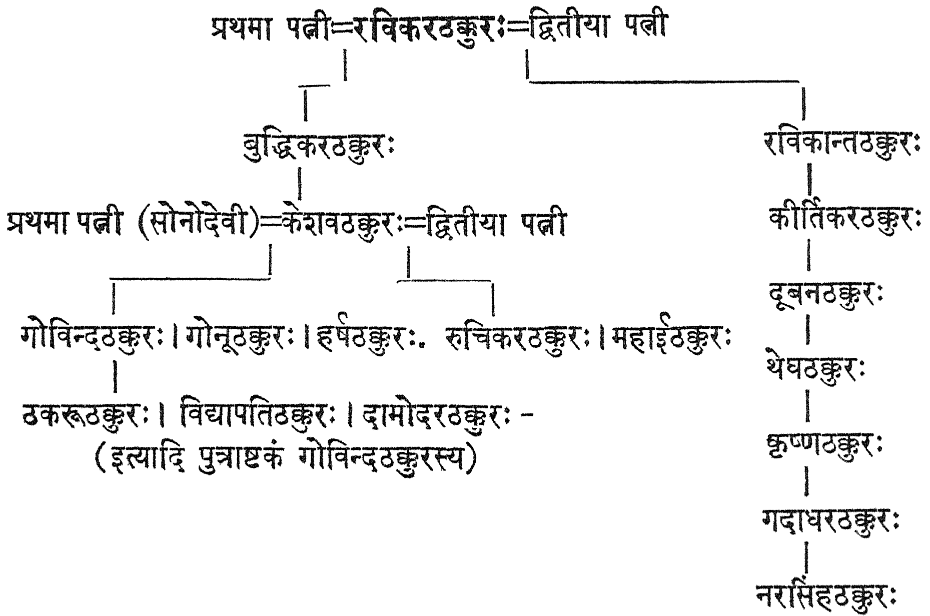
१ सोनोदेव्या इति। रुचिकरकविः सपत्नभ्रातेति ज्ञेयम्। अन्यथा प्रथमतनयः कनीयानिति च न सगच्छते। तस्माद्वैमात्रेयो रुचिकरकविः। अयं श्रीगोविन्दस्तु स्वमातुर्ज्येष्ठ एवेतिज्ञेयमिति प्रभाया स्पष्टम्॥
२ काव्यप्रकाशमपीत्यर्थः॥

भूयस्त्वादुपरम्यते। अयं हि प्रदीपोऽतीव समीचीनः, अत एवैतदुपरि वैद्यनाथेन प्रभा नागोजीभट्टेनोद्द्योतोऽप्यकारि। अयं हि गोविन्दठक्कुरोऽर्वाचीन एव, अत एव सुधासागरे चतुर्थोल्लासे भीमसेनेनोक्तम्, "इति सर्वतन्त्रविदो वाचस्पतिमिश्राः, आधुनिककाव्यप्रदीपकारादयस्तु"—इति। अस्य च प्रदीपकारस्य मुख्यं शास्त्रं तर्कशास्त्रमेव न तु व्याकरणम्, अत एव प्रदीपे "मुख्यार्थबाधे तद्योगे"—इति सूत्रे (४४ पृष्ठे) "शक्यसम्बन्धो लक्षणा"—इति, "यदिति गुणीभूतक्रियाविशेषणम्"—इति च नैयायिकरीत्यैव व्याख्यातम्, न तु 'शक्यतावच्छेदकारोपो लक्षणा'—इति, 'यदिति प्रधानीभूतक्रियाविशेषणम्'—इति च वैयाकरणरीत्या। अत एवोद्द्योते गुणीभूतेति प्रतीकमुपादाय नागोजीभट्टाः प्राहुः, "कारकविशेष्यकबोधनये इदम्, क्रियाविशेष्यकबोधनये तु न कश्चिद्दोषः"—इति। अत एव च नागोजीभट्टैरुद्द्योते क्वचित्क्वचिदुक्तम्, "अत्रत्यप्रदीपस्तु मतान्तरपरतया कथंचिन्नेयः"—इति। किं च सप्तमोल्लासे न्यूनपदोदाहरणे "अन्याराद्इतरर्ते दिक्शब्द०"—इति पाणिनिसूत्रानुरोधेन 'खिन्ने इत्यस्मात्पूर्वम्'—इति प्रयोक्तव्ये 'खिन्ने इत्यस्य पूर्वम्'—इति प्रदीपकारप्रयोगोऽपि प्रदीपकारस्यावैयाकरणत्वं सूचयति। अपि च सप्तमोल्लासे च्युतसंस्कृत्युदाहरणे (३२७ पृष्ठे) "आशिषि नाथः" —इति वार्तिकेनेति वक्तव्ये "आशिषि नाथः"—इति सूत्रेणेति प्रदीपाक्षराण्यपि प्रदीपकारस्य वैयाकरणत्वं परिजिहीर्षन्तीत्यलं महतां दोषोद्धाटनेन।

अस्य च प्रदीपकारस्य कनिष्ठभ्रात्रा श्रीहर्षेणापि किमपि काव्यं निर्मितमिति गम्यते, यतः प्रदीपे विरोधालंकारे 'पेशलमपि खलवचनं०'—इति ४८६ उदाहरणानन्तरं "यथा मद्भ्रातुः श्रीहर्षस्य, 'सर्वतः पुरत एव दृश्यते, पात्रतां न पुनरेति चक्षुषोः। हृद्गतोऽपि भुजयोर्न भाजनं, कोऽयमालि वनमालिनः क्रमः॥"—इत्युदाहृतमिति। न चायं श्रीहर्षो नैषधकाव्यकर्तेति भ्रमितव्यम्, प्रदीपे विशेषोक्त्यलंकारे "इति नैषधदर्शनात्"—इति व्यवहृतत्वात्; अन्यथा 'मद्भ्रातुः काव्यदर्शनात्'—इत्येव व्यवहृतं स्यात्। किं चायं श्रीहर्षः प्रदीपकारसहोदरत्वात्केशवात्मजः, नैषधकाव्यकृत् श्रीहर्षस्तु हीरात्मज इत्यप्यनयोर्भेदः सुवचः, यतो नैषधे एव "श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्"—इत्युल्लिखितमित्यलमधिकप्रसङ्गेन।

तदेतत्सर्वं महामहोपाध्यायगोविन्दठक्कुरस्य यथोपलब्धो वृत्तान्तो वंशवृक्षश्च प्रकटतां प्रापितः काव्यमालाकर्त्रा। तथा हि,—"अयं ठक्कुरोपनामको विद्वद्वरश्रीगोविन्दो मिथिलायां श्रीरविकरवंशे जन्म लेभे इति तद्देशप्रसिद्धपञ्जीकारपुस्तकेषु समुपलभ्यते। अधुनाऽपि गोविन्दवंशोद्भवा मिथिलान्तर्गत—'भटसीमरि'—ग्रामे निवसन्तीत्यपि तत्पुस्तकेभ्य एव ज्ञायते। समयस्त्वनिश्चित एव। केवलमेतदनुमीयते, यत्काव्यप्रकाशव्याख्या

नरसिंहमनीषाभिधा ताराभक्तिसुधार्णवश्चेति ग्रन्थद्वयं नरसिंहठक्कुरप्रणीतमुपलभ्यते । स च नरसिंहठक्कुरः १६६८ मिते विक्रमाब्दे निर्णयसिन्धुनिर्मातुः काव्यप्रकाशटीकाकर्तुश्च कमलाकरभट्टादर्वाचीनः—इति तद्ग्रन्थपर्यालोचनया प्रतीयते । एतेन नरसिंहः ख्रिस्ताब्दीयषोडशशतकोत्तरभागसमुद्भूतः स्यादित्यनुमीयते । स च नरसिंहो गोविन्दात्पञ्चम इति गोविन्दोऽपि ख्रिस्ताब्दीयपञ्चदशशतकोत्तरभागासन्नकाले विद्यमान आसीदिति वक्तुं युज्यते । अथ च कमलाकरभट्टप्रणीतकाव्यप्रकाशटीकायां प्रदीपकारस्य नाम समुपलभ्यते। कमलाकरश्च १६१२ मिते ख्रिस्ताब्दे निर्णयसिन्धुं जग्रन्थेति ख्रिस्ताब्दीयषोडशशतकान्तिमभागतः कथमपि नार्वाचीनः प्रदीपकारो गोविन्द इति सुव्यक्तमेव ॥

२१ महेश्वरभट्टाचार्यकृतायामादर्शाख्यटीकायां तु परमानन्दचक्रवर्तिभट्टाचार्यस्यैव नामोपलभ्यते, नान्यस्य । इयं हि आदर्शाख्यटीका नातीव समीचीना । " इवेन नित्यसमासः"—इति कात्यायनकृतवार्तिकस्य (६७३ पृष्ठे १९ पङ्क्तौ) " इदं पाणिनिसूत्रम्"—इत्युक्तवतोऽस्य महेश्वरभट्टाचार्यस्य स्वोक्तिरेव स्वस्यावैयाकरणत्वं व्यनक्तीत्यलम्। यद्यप्यस्य महेश्वरभट्टाचार्यस्य वङ्गदेशीयस्येतिवृत्तं न किंचिदप्यासादितमस्माभिः, यतो महेश्वरेण स्वकृतटीकायाः समाप्तौ स्वल्पमेव लिखितम् । तथा हि—

" काव्यप्रकाशस्य कृता गृहे गृहे टीका, तथाऽप्येषं[1] तथैव दुर्गमः ।
सुखेन विज्ञातुमिमं[2] य ईहते धीरः स एतां[3] विपुलं विलोकताम् ॥ "—इति ।

---

१ काव्यप्रकाशः ॥ २ काव्यप्रकाशम् ॥ ३ स्वकृतटीकाम् ॥

तथापि तात्पर्यविवरणकृन्महेशचन्द्रदेवप्रेषितपत्रमुखेनेत्थं श्रूयते, तथा हि–" स्वस्ति श्रीयुतेभ्यो निखिलगुणनिधिभ्यः पण्डितप्रवरेभ्यो महेशानुगृहीतेभ्योऽपि महेशानुग्राहकेभ्यो झळकीकरोपनामकवामनाचार्यमहाशयेभ्यः सविनयं नमस्काराः सन्तु । अथोदन्तः,–काव्यप्रकाशटीकाऽऽदर्शकृन्महेश्वरः संवदभिधानायाः षोडशशताब्द्याश्चरमसंधौ सप्तदशशताब्द्यां वा जन्मना वङ्गं जनपदमलंचकारेति अस्माकमभिमतम्, तस्य हि महेश्वरेति नाम, न्यायालंकारेत्युपाधिः, वङ्गजनपदप्रचलितदायभागटीकाकर्तृत्वम्, (साहित्यदर्पणकृद्विश्वनाथापेक्षया नवीनत्वम्, (अनन्तरोक्तयुक्त्या प्रतिपादितं) वैद्यनाथापेक्षया प्राचीनत्वं च । उक्तमर्थं द्रढयति, उदाहरणचन्द्रिकाकारवैद्यनाथापेक्षया काव्यप्रकाशटीकाऽऽदर्शकृन्महेश्वरः प्राचीन इत्ययमर्थः उदाहरणचन्द्रिकाग्रन्थादेवास्माभिरवाधारि, वैद्यनाथः खलु उदाहरणचन्द्रिकायां महेशनाम्ना महेश्वरमुल्लिख्य महेश्वरकृतमादर्शं क्वचिदविकलं क्वचिच्च अंशतो विकलं कृत्वा बहुश उद्धृत्य निराचकार, तदुदाहरणं च भवद्भिरेव उदलेखि, दृश्यतां च पुनः ' चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी '–इत्यस्य (३९२ पृष्ठे) ' किमुच्यतेऽस्य भूपाल० '–इत्यस्य (३९९ पृष्ठे) ' जा ठेरं व हसन्ती '–इत्यस्य (१७० पृष्ठे) च पद्यस्य वैद्यनाथकृतं व्याख्यानम् ।

कलिकातासंस्कृतकालेज । भवदीयः,
२रा डिसेम्बर १८८२ । श्रीमहेशचन्द्रदेवशर्मा "–इति ॥

२२ कमलाकरभट्टकृतायां काव्यप्रकाशटीकायां तु चण्डीदासः, मधुमतीकारः (रविभट्टाचार्यः), सरस्वतीतीर्थः, पद्मनाभः, सोमेश्वरः, परमानन्दचक्रवर्ती, देवनाथः, श्रीवत्सलाञ्छनः, प्रदीपकारः,–इत्यादीनि बहून्येव काव्यप्रकाशटीकाकाराणां नामान्युपलभ्यन्ते, मूलग्रन्थकारयोस्तु भोजराजाप्पय्यदीक्षितयोरेव । अयं हि कमलाकरः भट्टोपनामको वाराणसीस्थोऽस्मद्व्याकरणशास्त्रगुरूणां सखारामभट्टानां वृद्धपितामहः[1] विश्वामित्रगोत्रो महाराष्ट्रब्राह्मणो महामीमांसकः । अनेन च निर्णयसिन्धु-शूद्रकमलाकर-तत्त्वकमलाकर-दानकमलाकर-पूर्तकमलाकर-मीमांसाकमलाकर-शान्तिरत्न-प्रायश्चित्तरत्न-आह्निकप्रयोग-षोडशसंस्कारप्रयोग-हिरण्यकेशीयज्योतिष्टोमप्रयोग-गोत्रप्रवरदर्पण-विवादताण्डव-पूर्वमीमांसावार्तिकटीका-वेदान्तकुतूहलादयो बहवो ग्रन्था निर्मिताः । तदेतत्सर्वं स्वयमेव स्वकृतटीकायाः समाप्तावुक्तम्, तथा हि,–

" गुणिनोऽनन्तपुत्रस्य विनोदाय सतां मुदे ।
कमलाकरसंज्ञेन श्रम एष विनिर्मितः ॥ १ ॥

१ वृद्धपितामह इति । तथा हि,–कमलाकरभट्टस्य पुत्रः श्यामभट्टः, तस्य पुत्रो गोविन्दभट्टः, तस्य पुत्रो दिवाकरभट्टः, तस्य पुत्रो बालभट्ट, तस्य पुत्रः सखारामभट्ट इति ॥

तर्केन्दुस्तर्कमेवः, फणिपतिभणितिः[1] पाणिनीये प्रपञ्चे,
न्याये प्रायः प्रगल्भः, प्रकटितपटिमा भट्टशास्त्रप्रघट्टे ।
प्रायः प्राभाकरीये पथि, मथितदुरूहान्तवेदान्तसिन्धुः,
श्रौते साहित्यकाव्ये प्रखरतरगतिर्धर्मशास्त्रेषु यश्च ॥ २ ॥
येनाकारि प्रोद्भटा वार्तिकस्य[2] टीका, चान्या विंशतिर्ग्रन्थमाला ।
श्रीरामाङ्घ्र्योरर्पिता, निर्णयेषु सिन्धुः शास्त्रे तत्त्वकौतूहले च ॥ ३ ॥
श्रीमन्नारायणाख्यात्[3] समजनि विबुधो रामकृष्णाभिधानः,
तत्सूनुः सर्वविद्याम्बुधिनिजचुलुकीकारतः कुम्भजन्मा ।
टीकां काव्यप्रकाशे कमलपदपरस्त्वाकरोऽरीरचद्यः
श्रीपित्रोः पादपद्मे रघुपतिपदयोः स्वं श्रमं प्रार्पयच्च ॥ ४ ॥ "–इति ।

अनेन च कमलाकरभट्टेन स्वस्य स्थितिकालोऽपि स्वकृतनिर्णयसिन्ध्वाख्यग्रन्थान्ते लिखितः । तथा हि,–

" वसुऋतुऋतुभूमिते (१६६८) गतेऽब्दे नरपतिविक्रमतोऽथ याति रौद्रे ।
तपसि[4] शिवतिथौ समापितोऽयं रघुपतिपादसरोरुहेऽर्पितश्च ॥ १ ॥"–इति ॥

२३ नरसिंहठक्कुरकृतायां नरसिंहमनीषाऽऽख्यटीकायां तु चण्डीदासः, लाटभास्करमिश्रः, सुबुद्धिमिश्रः, मधुमतीकारः (रविभट्टाचार्यः), कौमुदीकृत्, आलोककृत्, यशोधरोपाध्यायः, मणिसारः, रुचिमिश्रः (रुचिकरमिश्रः), परमानन्दचक्रवर्ती, प्रदीपकारः,–इत्यादीनि काव्यप्रकाशटीकाकाराणां नामान्युपलभ्यन्ते । अयं हि नरसिंहः प्रदीपकारकुलज एवेति वयं तर्कयामः, अत एवोभयोः ठक्कुरोपनामकत्वम् । अत एव चानेन नरसिंहेन स्वकृतटीकायां तत्र तत्र सुबुद्धिमिश्रमतं, परमानन्दचक्रवर्तिमतं च " इति सुबुद्धेः कौबुद्ध्यमपास्तम् "–इत्यादिना " इति परमानन्दप्रलपितमपास्तम् "–इत्यादिना च ग्रन्थेन यथा तुच्छताबोधकशब्दैः खण्डितम्, तथा स्वमतविरुद्धमपि काव्यप्रदीपमतं न कुत्रचिदपि खण्डितम्, किंतु यत्र स्वमतविरुद्धः प्रदीपस्तत्र " इति प्रदीपकाराः वदन्ति, वयं तु वदामः "–इत्यादिना मतद्वयमात्रं प्रदर्शितम् । यत्र तु स्वमतानुकूलः प्रदीपस्तत्र " इति प्रदीपकृत्पवित्रीकृतः पन्थाः "–इत्यादिना पक्षपात एव प्रत्युत प्रदर्शित इति प्रत्येतव्यम् । अयं नरसिंहः कमलाकरभट्टसमनन्तरकालिक एवेति संभाव्यते, ' अभेदावगमश्च प्रयोजनम् '–इति प्रतीके (९९ पृष्ठे) ' सारोपायां धर्मयोः, साध्यवसानायां धर्मिणोर्धर्मयोश्चाभेदप्रतीतिः प्रयोजनम् '–इति स्वमतप्रदर्शनपरस्य कमलाकर-

---

१ फणिपतिः शेषः (पतञ्जलि)स्तस्येव भणितिर्यस्य तादृश इत्यर्थः ॥ २ कुमारिलभट्टकृतस्य पूर्वमीमांसावार्तिकस्य ॥ ३ नारायणभट्टाद्यादिग्रन्थकर्तुः ॥ ४ तपसि माघमासे । शिवतिथौ त्रयोदश्याम् ॥

ग्रन्थस्य अनेन नरसिंहेन "इति नवीनाः"–इत्यादिनोपपादितत्वात्। अनेन नरसिंहमहामहोपाध्यायेन किमपि काव्यमपि विरचितम्, अत एव "निर्वेदग्लानिशङ्काख्याः"–इतिसूत्रव्याख्यानावसरे (१३३ पृष्ठे) "भूषणानां स्थानविपर्यासो विभ्रमः, यथा मम" इत्यादिना स्वकीयं पद्यमुदाहृतम्। स्पष्टीकृतमिदं प्रदीपकारप्रस्तावनायां २० प्रघट्टे, इति अधिकं तत्रैव द्रष्टव्यम्। अयमसाधारणो नैयायिकः, अत एव सुधासागरे भीमसेनेनोक्तम् "न्यायविद्यावागीशनरसिंहठक्कुराः" –इति। सूचितश्च स्वपाण्डित्यगर्वः सप्तमोल्लासारम्भे स्वेनापि, "दोषप्रदानपटवो बहवोऽपि धूर्ता मूका भवन्ति कठिने, सरले प्रगल्भाः। मातर्भवानि करवाणि ततोऽत्र काकुं, मा कुण्ठितोऽस्तु मयि ते करुणाकटाक्षः॥"–इति। किंच स्पष्टमेव तन्नैयायिकत्वं तट्टीकालेखनपद्धतिं पश्यतां विदुषाम्। परं त्वेतेषां सारबोधिनीकारनरसिंहठक्कुरादीनां "शाब्दीव्यञ्जनायाः"–इति प्रयोगस्तु केवलनैयायिकत्वमेव प्रकाशयन् वैयाकरणत्वं व्यवच्छिनत्तीति मन्तव्यम्। किंच दशमोल्लासे उपमालंकारे (६७३ पृष्ठे) "इवेन समासो विभक्त्यलोपः००००"–इति वार्तिकस्य सूत्रत्वेन व्यवहारोऽपि श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यस्य केवलनैयायिकत्वमभिव्यनक्ति। इयं हि नरसिंहमनीषा सप्तमोल्लासपददोषपर्यन्तैवास्माभिरुपलब्धेत्यलम्॥

२४ वैद्यनाथकृतायामुदाहरणचन्द्रिकायां तु चण्डीदासः, सुबुद्धिमिश्रः, दीपिकाकृत्, चक्रवर्ती, महेशः, इत्यादीनि नामान्युपलभ्यन्ते। अत्र दीपिकाकृदित्यत्र दीपिकापदवाच्या गोविन्दठक्कुरकृतोदाहरणदीपिकैव, न तु जयन्तभट्टकृतदीपिकेति मन्तव्यम्, अत्रोपपादितस्य दीपिकाकृन्मतस्य जयन्तभट्टकृतदीपिकायामनुपलम्भात्, उदाहृतश्लोकव्याख्यानार्थमेवोदाहरणदीपिकोदाहरणचन्द्रिकयोः प्रवृत्तत्वेनोदाहरणचन्द्रिकायां दूषणाय भूषणाय वोदाहरणदीपिकाया एवानुवादस्यौचित्याच्चेति बोध्यम्। किं चास्यामुदाहरणचन्द्रिकायां यत्र यत्र "महेशः"–इति नाम लभ्यते, तत्र महेशपदेन काव्यप्रकाशादर्शकृन्महेश्वर एव ग्राह्यः, "इति महेशः"–इत्यादिनाऽनूदितस्य ग्रन्थस्य महेश्वरकृतादर्शाख्यटीकायामर्थत उपलम्भात्। तदेतत्सर्वं महेश्वरभट्टाचार्योदन्तकथनप्रस्तावे प्रपञ्चितमेवेत्यलं मुहुः कथनेन।

अनेन हि वैद्यनाथेन काव्यप्रदीपटीका प्रभा, कुवलयानन्दटीका चन्द्रिका च कृता। उक्तं च वैद्यनाथेनैव प्रथमोल्लासे "तददोषौ शब्दार्थौ"–इति सूत्रे प्रभायाम् "उदाहरणश्लोकार्थस्तु विस्तरेणास्मत्कृतोदाहरणचन्द्रिकायां द्रष्टव्यः"–इति। अयमपि नैयायिकः, अतएव "तिष्ठेत्कोपवशात्"–इति ३११ उदाहरणे 'स्वर्गायेति' कर्मणि चतुर्थी, "क्रियार्थोप०"–इति सूत्रादिति वक्तव्ये "तुमर्थाच्च०"–इति सूत्रेण चतुर्थीत्युक्तमुदाहरणचन्द्रिकायाम्। अतश्च स्वकृतप्रभायां तत्र तत्र मूलप्रदीपानुरोधेन नैयायिकमते-

नैव व्याख्यातवान्, न तूद्द्योतकारवत् वैयाकरणरीत्या । एवं स्पष्टमिदं सर्वं तत्तद्ग्रन्थाद्रष्टॄणां सूक्ष्मदृशामिति ग्रन्थगौरवभिया विरम्यते । अनेन च स्वकालादिकमपि स्वकृतोदाहरणचन्द्रिकायाः समाप्तौ लिखितम् । तथा हि,–

" अनल्पकविकल्पिताखिलसदर्थमञ्जूषिकां
सदन्वयविबोधिकां विबुधसंशयोच्छेदिकाम् ।
उदाहरणयोजनाजननसज्जनाह्लादिकाम्
उदाहरणचन्द्रिकां भजत वैद्यनाथोदिताम् ॥ १ ॥
वियद्वेदमुनिक्ष्माभिर्मिते (१७४०) ऽब्दे[१] कार्तिके सिते ।
बुधाष्टम्यामिमं ग्रन्थं वैद्यनाथोऽभ्यपूरयत् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञ-धर्मशास्त्रपारावारपारीण-तत्सत्-विठ्ठलभट्टात्मज-श्रीरामभट्टसूरिसूनुना वैद्यनाथेन रचिताया काव्यप्रकाशोदाहरणविवृतावुदाहरणचन्द्रिकायां दशम उल्लासः संपूर्णः "–इति । उक्तं च स्वकृतप्रभायाः समाप्तावपि,–" इति श्रीमत्सकलशास्त्रधुरंधर-तत्सदुपाख्य-श्रीरामभट्टसूनु-वैद्यनाथकृतायां काव्यप्रदीपव्याख्यायां प्रभाख्यायां दशम उल्लासः "–इति । एवमेव कुवलयानन्दस्य चन्द्रिकायामप्युक्तमिति बोध्यम् । अयं हि वैद्यनाथः प्रतापरुद्रकृद्विद्यानाथादर्वाचीन एव । अतएवानेन वैद्यनाथेन स्वकृतकुवलयानन्दचन्द्रिकायां संकरालकारे ' तदुक्तं विद्यानाथेन '–इत्युक्त्वा तत्कृतप्रतापरुद्रग्रन्थोऽप्यनूदित इति दिक् ॥

२९ दीक्षितभीमसेनकृतायां सुधासागराख्यटीकायां तु चण्डीदासभट्टाचार्याः, भास्करभट्टाचार्याः, देवनाथतर्कपञ्चाननाः, मिथिलेशसचिवाच्युतभट्टाचार्याः, तत्पुत्ररत्नपाणिभट्टाचार्याः, तत्पुत्ररविभट्टाचार्याः, जयरामपञ्चाननाः, सर्वतन्त्रविदो वाचस्पतिमिश्राः, सुबुद्धिमिश्राः, मुरारिमिश्राः, रुचिमिश्राः, पक्षधरोपाध्यायाः, चक्रवर्तिभट्टाचार्याः, श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्याः, काव्यप्रदीपोदाहरणदीपिकाकृद्गोविन्दठक्कुराः, न्यायविद्यावागीशनरसिंहठक्कुराः, महेशाः (महेश्वरपदाभिधेयाः), उदाहरणचन्द्रिकाकारवैद्यनाथाः–इत्यादीनि टीकाकाराणां नामानि लभ्यन्ते । अनेन हि भीमसेनेन स्वदेशकालादिकं सर्वमपि स्वकृतटीकारम्भे तत्समाप्तौ च स्वयमेव लिखितम् । तत्रारम्भे यथा,–

" जाग्रत्त्रैलोक्यराजोद्भवविभवपरीरम्भ००००००० ॥ १ ॥
श्रीमच्छाण्डिल्यवंशे कृतविविधमखः कीर्तिमान् दीक्षितोऽभू-
द्गङ्गादासः प्रसिद्धः सुरगुरुसदृशः कान्यकुब्जाग्रगण्यः ।

---

१ अब्दे इति । विक्रमस्येति भावः ॥

तस्माद्वीरेश्वराख्यस्तनय इह महाभाग्यवान् विष्णुभक्तो
जातः संकीर्तनीयः सकलबुधजनैर्भूपतीनां सभासु ॥ २ ॥
तस्माच्छ्रीमुरलीधरो हि कवितापाण्डित्यपुण्यावधि-
र्जातस्तस्य सुतौ त्रिलोचनशिवानन्दौ गुणैस्तत्समौ ।
शैवे वा पथि वैष्णवे समरसः श्रीमच्छिवानन्दतः
संजातः किल भीमसेन इति सद्विद्याविनोदी कविः ॥ ३ ॥
शब्दब्रह्म सनातनं न विदितं००००० ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥[1]
क्वाहं मन्दमतिः क्व चातिगहनः काव्यप्रकाशाभिधो
ग्रन्थः, कुत्र सहायता कलियुगे, कुत्रास्ति शिष्टादरः ।
युक्तो नैव महाप्रबन्धरचने यत्नस्तथाऽपि ध्रुवं
श्रीकृष्णाङ्घ्रिसरोजसेवनपरः शङ्के न किंचित् क्वचित् ॥ ९ ॥
वन्देऽहं गजवक्त्रमिन्दु०००० ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥[2]
शक्यः पण्डितमानिनां न विजयः साक्षात्कथंचित्सुरा-
चार्येणापि, पुनः सतामनुचितः प्रौढा च वाग्देवता ।
इत्यालोच्य विवादबुद्धिविधुरो गर्विष्ठगर्वापह-
ग्रन्थं विद्वदमन्दसम्मदपदं कुर्वे सुधासागरम् ॥ १४ ॥
यच्छास्त्रेषु परिश्रमोऽस्ति मम, यद्भक्त्या च देवार्चनं,
यत्पुण्यं च, तपश्च, काव्यमपि यद्यद्वंशशुद्धिः परा ।
यद्गोविन्दपदारविन्दभजनान्नैर्मल्यमंतः स्थितं,
सन्तः साधु परीक्षयन्तु कृपया, सर्वं तदत्र स्फुटम् ॥ १५ ॥
नो किंचित्पठितं स्मरामि, न च मे शक्तिः पुनस्तादृशी,
नो वा कोऽपि सहायतामुपगतो, नाप्यस्ति किंचिद्बलम् ।
सङ्गी चोरशिरोमणेः प्रतिदिनं गृह्णाम्यनर्घ्यान् गुणान्
सर्वस्यापि, परं तु मां द्विषति यस्तस्याशु नाक्री गतिः ॥ १६ ॥
व्याख्यातं हि पुराऽत्र यैः सुकवयः सर्वे महापण्डिताः
ते वन्द्याः सुतरां, न तेषु मम कोप्यस्त्याग्रहः स्पर्धितुम् ।
किंतु ग्रन्थसहस्रसारमपि यद्वृत्त्या विरुद्धं वचः
तत्क्षन्तुं न समुत्सहे, न च पुनर्भीतिः सुरेज्यादपि ॥ १७ ॥

---

१ एते चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठ-सप्तमाष्टमश्लोकाः प्राक् ६ प्रघट्टे लिखिताः ॥ २ एते दशमैकादश-द्वादश-त्रयोदशश्लोकाः गजवदनादिस्तुतिपराः ॥ ३ श्रीकृष्णस्य ॥ ४ यद्वृत्त्या मम्मटकृतसूत्रवृत्त्या ॥ ५ विरुद्धं वच इति । काव्यप्रदीपवच इति भावः ॥

अभ्यासः पञ्चमाऽब्दात्सकलसुखपरित्यागपूर्वं कृतो यो
नानाशास्त्रेषु नित्यं निशिततरधियाऽत्यन्तरागानुवृत्त्या ।
तस्येदानीं फलं मे भवतु सहृदयस्वान्तसंतोषकारि
श्रीमत्काव्यप्रकाशोज्ज्वलविवृतिमयं श्रीसुधासागराख्यम् ॥ १८ ॥ "—इति ।

समाप्तौ यथा,—

" संवद्ब्रह्माश्वमुनिभूज्ञाते (१७७९) मासे मधौ सुदि ।
त्रयोदश्यां सोमवारे समाप्तोऽयं सुधोदधिः ॥ १ ॥

इति पदवाक्यपारावारपारीणदीक्षितभीमसेनकृते सुधासागरे दशम उल्लासः ॥ "—इति ।

अस्य च भीमसेनस्य मुख्यं शास्त्रं व्याकरणम्, अत एवानेन चतुर्थोल्लासे ' पथि पथि शुकचञ्चू '—इत्याद्युदाहरणव्याख्यानावसरे (२०६ पृष्ठे) " अत्र तार्किकाः "—इत्यादिना तार्किकमतमनूद्य " अत्र वदामः "—इत्यादिना तन्मतं खण्डितम् । अत एव चानेन बहुषु स्थलेषु व्याकरणविषयः विनैव स्खलनं स्फुटतया उपपादितः । अत एव च पञ्चमोल्लासे " अन्योऽन्ययोगादेवं स्यात् " —इति सूत्रे ' मुख्यार्थबाधाद्यभावान्न पुनर्लक्षणीयः '—इति प्रतीके (२६१ पृष्ठे) अनेन भीमसेनेनोक्तम्, " हेतुत्रयमपेक्ष्य लक्षणा भवतीति नियमात्तदन्तरेण भवन्ती वृत्तिस्तदन्यैव व्यञ्जना नाम, मात्सर्यमात्रात्तु तर्ककर्कशैर्लक्षणेत्युच्यते "—इति । अत एव चानेन "मुख्यार्थबाधे तद्योगे "—इति सूत्रे (४४ पृष्ठे) " इति जरन्नैयायिकाः " " इति नवीनतार्किकाः "—इति ग्रन्थेन तन्मतमनूद्य खण्डितम्।

अनेन हि भीमसेनेन अलंकारसारोद्धाराख्यो ग्रन्थोऽपि निर्मितः, अत एव दशमोल्लासे उपमालंकारे उक्तम्, " अलंकारसारोद्धारेऽस्माभिर्जयदेवाद्युक्तलक्षणस्थं लक्ष्मीपदं खण्डितम् "—इति । किं चानेन कुवलयानन्दखण्डनाख्यो ग्रन्थोऽपि निर्मितः । तदप्युक्तं तत्रैव तेनैव, ' उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः '—इत्यप्पय्यदीक्षितानामुपमालक्षणं कुवलयानन्दखण्डने खण्डितमस्माभिः "—इति ।

अनेन हि भीमसेनेन स्वकृतटीकायां काव्यप्रकाशप्रतीकमुपादाय प्रायः काव्यप्रदीप एव लिखितः, क्वचित्क्वचित्तु श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यकृता सारबोधिन्येव चक्रवर्तिभट्टाचार्यकृता विस्तारिकैव च लिखिता । परं तु यत्र काव्यप्रकाशविरुद्धः काव्यप्रदीपस्तत्र काव्यप्रकाशं युक्तिप्रयुक्तिभिः स्वमतरीत्या संस्थाप्य काव्यप्रदीपः खण्डित इति बोध्यम् ॥

२६ नागोजीभट्टकृतायामुद्द्योताख्यायां काव्यप्रदीपव्याख्यायां तु चण्डीदासः, दीपिकाकृत् (उदाहरणदीपिकाकारः), परमानन्दचक्रवर्ती—इति त्रीण्येव नामानि लभ्यन्ते, अन्येषा नामानि तु " इति केचित्, इत्यन्ये, इति परे, इति कश्चित् "—इत्येवंप्रकारेणैव लिखितानि । क्वचित्तु ' इति कुवलयानन्दकृतः '—इत्यादिना ' इति दाक्षिणात्याः '—इत्या-

दिना च कुवलयानन्दकारस्याप्पय्यदीक्षितस्य नाम निर्दिष्टम् । अयं हि नागोजीभट्टः शिवभट्टसुतः, सती[1]गर्भजः, आश्वलायनशाखाध्यायी, उपाध्यायोपनामकः, काळे-इत्युपनामकश्च, वाराणसीवास्तव्यः, महाराष्ट्र[2]ब्राह्मणः, महावैयाकरणः, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीकृद्भट्टोजीदीक्षितपौत्रस्य हरिदीक्षितस्य शिष्यः, पायगुण्डोपाख्यस्य परिभाषेन्दुशेखर-लघुशब्देन्दुशेखर-लघुमञ्जूषाख्यग्रन्थत्रयस्य टीकायाः कर्तुर्बाळंभट्टापरपर्यायस्य वैद्यनाथस्य गुरुः, शृ[3]ङ्गवेरपुराधीशस्य रामसिंहनामकराजस्याश्रितः । तदुक्तं प्रायः तेनैव स्वकृते शब्देन्दुशेखरे वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषादौ च, तथा हि,–

“ शिवभट्टसुतो धीमान् सतीदेव्यास्तु गर्भजः ।
याचकानां कल्पतरोरर[4]रिकक्षहुताशनात् ॥
शृङ्गवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः ।
नत्वा फ[5]णीशं नागेशः कुरुतेऽर्थप्रकाशकम् ॥ ”–इति ।

उक्तं च तेनैव काव्यप्रदीपटीकायामुद्द्योताख्यायामादावन्ते च, तत्रादौ यथा,–

“याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात् ।
शृङ्गवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः ।
नागेशभट्टः कुरुते प्रणम्य शिवया शिवम् ।
काव्यप्रदीपकोद्द्योतमतिगूढार्थसंविदे ॥ ”–इति ।

समाप्तौ यथा,–

“ शृङ्गवेरपुराधीशरामप्रेरणया दृढम् ।
सद्युक्तिमुक्तासंदर्भैर्विद्वच्छ्रुतिमनोहरैः ॥
सेतौ नागेशबद्धेऽस्मिन्नलंकारमहोदधेः ।
सतां मतिः संचरतां यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
काव्यप्रदीकोद्द्योतः शिवयोरर्पितो मया ।
यन्निर्मितौ सहायो मे जाता सा प्रतिभा सखी ॥

इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते लघुप्रदीपोद्द्योते दशम उल्लासः ॥ ”–इति । एवमेव रसगङ्गाधरटीकायां मर्मप्रकाशाख्यायाम्, अन्येषु च स्वकृतबहुग्रन्थेष्वपि लिखितम् । वाराणसीवास्तव्यत्वादेवानेन ‘ भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया ’–(२१९ पृष्ठे)–इत्युदाहरणव्याख्यानावसरे उद्द्योते “ वलभी छज्जेति प्रसि-

---

१ सई–इति तन्मातुः संज्ञा ॥ २ महाराष्ट्रब्राह्मण इति । देशस्थो न तु कोङ्कणस्थ इति बोध्यम् ॥ ३ शृङ्गवेरपुरं तु प्रयागत उत्तरे ६ क्रोशे सम्प्रति ‘ शिगरौर ’–इति प्रसिद्धम् ॥ ४ अरय एव कक्षः शुष्ककाननं तत्र हुताशनोऽग्निरित्यर्थः ॥ ५ फणीशः शेषम्, शेषावतारं पतञ्जलिमिति यावत् ॥

द्धम् "–इत्युक्तम् । किंच 'स्तोकेन'–इत्युदाहरणे (६२८ पृष्ठे) 'तुला कांटा'–इत्युक्तम् । अन्यथा (महाराष्ट्रदेशवास्तव्यत्वे तु) 'सज्जा'–इति, 'तराजु'-'ताजवा' वेति च यथाक्रमं वदेदिति दिक् ।

अयं हि नागोजीभट्टः पण्डितेष्वग्रगण्यः, अत एवानेन बहवो ग्रन्था विरचिताः । ते च–बृहन्मञ्जूषा, लघुमञ्जूषा, परमलघुमञ्जूषा, बृहच्छब्देन्दुशेखरः, लघुशब्देन्दुशेखरः, परिभाषेन्दुशेखरः, लघुशब्दरत्नम्[1], भट्टोजीदीक्षितकृतस्य कौस्तुभस्य विषमीनाम्नी टीका, कैयटकृतायाः प्रदीपाख्यायाः व्याकरणमहाभाष्यव्याख्याया उद्द्योताख्या व्याख्या, ज्ञापकसंग्रहः, प्रत्याख्यानसंग्रहः, एकश्रुतिवादश्चेत्येवमादयो व्याकरणशास्त्रग्रन्थाः; प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः, आचारेन्दुशेखरः, तीर्थेन्दुशेखरः, श्राद्धेन्दुशेखरः, कालेन्दुशेखरः–इत्यादयो द्वादशशेखराः; आशौचनिर्णयः, सापिण्ड्यप्रदीपश्चेत्येवमादयो धर्मशास्त्रग्रन्थाः; योगवृत्त्याख्यो योगशास्त्रग्रन्थः; बृहदुद्द्योतो लघूद्द्योतश्चेति काव्यप्रदीपव्याख्याद्वयम्[2], मर्मप्रकाशाख्या रसगङ्गाधरव्याख्या, रसमञ्जरीटीका, गीतगोविन्दटीका, कुवलयानन्दटीका[3], पण्डितराजजगन्नाथकृतसुधालहर्याष्टीका चेत्येवमादयः साहित्यशास्त्रग्रन्थाः; वाल्मीकिरामायणटीका, अध्यात्मरामायणटीका[4], मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतसप्तशतीटीका चेत्येवमादयः शास्त्रान्तरग्रन्थाश्चेति बोध्यम् ।

इयं हि उद्द्योताख्या काव्यप्रदीपव्याख्याऽतीव समीचीना, यतोऽत्र काव्यप्रदीपाशयोऽत्यन्तसमीचीनतयोपपादितः । उदाहरणश्लोकव्याख्यानावसरे यद्यपि वैद्यनाथकृतोदाहरणचन्द्रिकैव क्वचित्क्वचिदुपचित्य क्वचित्क्वचिदपचित्य क्वचित्क्वचिदन्यथा कृत्वा च लिखिता, तथाऽपि वैद्यनाथकृतं प्रभाख्यं व्याख्यानं यत्र यत्र स्वस्मै न रोचते, यत्र यत्र च तन्नास्त्येव, तत्र स्वाभिमतमभिनवं च व्याख्यानं कृतम् ।

विद्वदग्रेसरस्य सकलशास्त्रपारावारपारीणस्य व्याकरणाब्धितरणिकर्णधारस्य नागेशोपाध्यायस्य विषये एषा हि किंवदन्ती,–"यदयं महाराष्ट्रब्राह्मणजातीयेषु प्रशस्ततमे काळे–इत्युपाख्ये महति कुले लब्धजनिः पित्रा तैस्तैः संस्कारैः संस्कृतो निपुणमतिरपि

---

१ लघुशब्दरत्ने यद्यपि "इति दीक्षितभट्टोजीपौत्रदीक्षितहरिकृते लघुशब्दरत्ने मनोरमाव्याख्यानेऽमुकप्रकरणम् "–इति लिखितम्, तथाऽपि नागोजीभट्टेनैव लघुशब्दरत्नं कृत्वा तत्र स्वगुरोर्हरिदीक्षितस्य नाम लिखितमिति सकलविद्वज्जनप्रसिद्धमेव । बृहच्छब्दरत्नं तु हरिदीक्षितकृतमेवेति तदादिमश्लोकद्रष्टॄणा स्पष्टमेव ॥२ लघूद्द्योतापेक्षया बृहदुद्द्योते क्वचित्क्वचित्किंचित्किंचिदेवाधिकं लिखितम् ॥ ३ कुवलयानन्दटीकेति । तदुक्तं नागोजीभट्टेन मर्मप्रकाशाख्यायाम् रसगङ्गाधरव्याख्याया तुल्ययोगितालंकारे "निरूपितं चैतत् कुवलयानन्दव्याख्याया मञ्जूषायां च "–इति ॥ ४ अध्यात्मरामायणटीकायां यद्यपि "इति रामवर्मकृताऽध्यात्मरामायणटीका "–इति लिखितम्, तथाऽपि नागोजीभट्टेनैव ता टीका कृत्वा स्वजीविकादायिनो रामवर्मणो नाम विन्यस्तमिति प्रसिद्धमेव ॥

यथायथमकृतविद्याभ्यासोऽसभ्यैः सह सदा गोष्ठीसुखमनुभवन् यथेच्छाचारी यथाजातः आषोडशाद्वर्षात्काशीमधिवसति स्म । एकदा च कुलक्रमागतां पौरोहितीं वृत्तिमनुसृत्यो-पजीवन् देशान्तरागतस्वयजमानगृहे समुपस्थितायां सभायां धाष्टर्यान्महापण्डितप्ररोहक्षमे महत्यासने उपविष्टः केन चिद्विदुषा निर्भर्त्सितो महती ग्लानि प्राप्नुवन् विद्यया विहीनस्य मरणं वरमिति निश्चित्य वाग्देवीप्रसादाद्विद्यां लभेय तस्या बलिता वेति संकल्प्य वागी-श्वरीसदने केनचिद्विदुषोपदिष्टं मन्त्रं जपन् कृतदेहत्यागसंकल्पतयाऽनश्नन् कतिपयानहो-रात्रानतिवाहयांचक्रे । ततश्चोदितदयाया वागीश्वर्या लब्धसाक्षाद्दर्शनस्तत्कृपाकटाक्षामृत-स्नातो लब्धमनोरथो भट्टोजीदीक्षितपौत्रपण्डितप्रवरहरिदीक्षिततोऽधीतविद्यो विविधशास्त्री-यग्रन्थान्विरच्य महतीं प्रतिष्ठामवाप "—इति ॥

२७ राघवकृतेऽवचूर्याख्यटिप्पणे तु न कस्यापि नामोपलभ्यते, नापि च किंचिदपि स्वकीयं वृत्तम्, किं तु पञ्चमोल्लाससमाप्तौ " इति पञ्चमोल्लासो राघवेनावचूरितः "—इत्ये-तावन्मात्रम् । साऽप्यवचूरिर्न संपूर्णा, अपि तु सप्तमोल्लासार्धपर्यन्तैवेति बोध्यम् ॥

२८ महेशचन्द्रकृते तात्पर्यविवरणाख्यटिप्पणे तु निदर्शनकृत्, जयरामः, चन्द्रिकाकारः, उद्द्योतकृत्—इत्यादीनि नामानि सन्ति । अयं हि महेशचन्द्रो वङ्गजनपदे कालिकाक्षेत्रे (कलकत्तानगर्याम्) अद्यापि विद्यालयमलंकरोतीति शिवम् ॥

२९ मत्कृतबालबोधिन्याख्यटीकायां तु माणिक्यचन्द्रप्रभृतिकृतासु एकोनविंशतिसंख्यासु टीकासु विद्यमानमवश्योपयोगि तात्पर्यं संगृहीतम् । तेषामेकोनविंशतिसंख्याकानां टीका-ग्रन्थानां नामानि त्वग्रेऽनुपदमेव पद्यैः परिगणिष्यन्ते । यानि च चण्डीदासादिभिः कृताना टीकाग्रन्थानां नामानि परिगणिष्यन्ते, तानि तु अस्मदुपलब्धासु प्राचीनटीकासु प्रायः उपलभ्यन्ते एव । कानि कानि च नामानि कस्यां कस्यां टीकायामुपलभ्यन्ते इति शङ्का तु तत्तट्टीकाकाराणामितिवृत्तप्रपञ्चनप्रसङ्गेऽस्माभिः समाहितैव । यद्यपि रामनाथादिकृत-रहस्यप्रकाशादिटीकाग्रन्थानां नामान्यस्मदुपलब्धग्रन्थेषु नोपलभ्यन्ते, तथापि राजेन्द्रलाल-प्रभृतिकृतासु पुस्तकनामानुक्रमणिकासु समुपलभ्यन्त एवेति बोध्यम् ।

अस्यां हि बालबोधिन्यामस्माभिः क्वचित्क्वचित् पूर्वेषां व्याख्याकृतां संदर्भा अविकला एवोद्धृताः, क्वचित्क्वचित् शब्दान्तरैस्तेषामभिप्राया अनूदिताः । यत्र तु तेषां व्याख्यानं ना-सीत्, तत्र मया स्वयं व्याख्याऽप्यकारि । यत्र च पूर्वेषां व्याख्याकृता संदर्भा अविकला एवोद्धृताः, तत्र प्रायस्तन्नामैव लिखितम् । क्वचित्तु तस्यैव संदर्भस्य आद्याक्षरद्वयमन्त्याक्षरद्वयं च तट्टीकायाः तत्कर्तुर्वा नाम च लिखित्वा अधस्ताट्टिप्पणं दत्तम् । प्रायः पूर्वेषां व्याख्याः न्यायादिकठिनभाषया लिखिताः संकुचिताश्चेति, उद्द्योताख्या व्याख्या तु प्रदीपोपर्येव न प्रकाशोपरीति, महेशचन्द्रदेवकृतं तात्पर्यविवरणाख्यं टिप्पणं त्वतिस्वल्पमिति चापरि-

तुष्यतां विद्यार्थिबालकानां परितोषायैव मयाऽयं विशेषो यत्नोऽकारि । यद्यप्यस्यां टीकाया मया क्वचित्क्वचित् कठिनस्थले उपपादितोऽपि वाक्यार्थो भावार्थादिरूपेण पुनरुपपादितः, तथाऽपि तत्र शास्त्रपरिशीलनशालिभिः पिष्टपेषणन्यायापत्तिश्चर्वितचर्वणन्यायापत्तिर्वा न विधेया, यतो भिन्नानुपूर्व्या भङ्ग्यन्तरेण पुनरुपपादने अध्येतृबालकानां दुरूहोऽपि विषयः सुगमो भवति । किं चेयं टीका पृथुलतां प्रापितेत्यपि दोषो न देयः, यतोऽस्मिन् काव्यप्रकाशे उदाहृतानां श्लोकानां भिन्नभिन्नकविनिर्मितप्रबन्धघटकत्वेनाननुसंहितप्रकरणकतया तदर्थोऽपि दुर्घट इति तेषां व्याख्यानस्यावश्यकतया, अनेकप्राचीनाचार्याणां मतभेदस्य संगृहीततया च टीकायाः पृथुलत्वस्य नाप्राप्तत्वादित्यनुभववद्भिर्विद्वद्भिः परीक्ष्यम् ॥

३० अस्याः बालबोधिन्याख्यटीकायाः सदसद्विवेचने संशोधने चास्मदलंकारशास्त्रगुरुभिर्देवोपाख्यैर्बालशास्त्रिभिः कृतं बहूपकारभारं धारयामि ॥

झळकीकरोपनामा वामनाचार्यशर्मा ।

३१ किंचास्य काव्यप्रकाशग्रन्थस्यातिदुरवगाहविषयतया यत्र यत्र संशयस्तत्र तत्र मया सान्निध्याद्बहुषु स्थलेषु 'सि. आय्. ई.' पदभूषितैः भाण्डारकरोपाख्यैः रामकृष्णपण्डितैः, क्वचित्क्वचित् महामहोपाध्यायपदभूषितैर्न्यायकोशकृद्भिरस्मज्ज्येष्ठभ्रातृभिर्भीमाचार्यैः, क्वचित्क्वचित्पत्रमुखेन कालिकाक्षेत्रस्थैर्महेशचन्द्रदेवपण्डितैः, क्वचित्क्वचिदन्यैः पण्डितैश्च सह विचार्यैव यद्यपि लिखितम् तथाऽपि कुत्रचिन्मम प्रमादाद्भ्रमश्चेत्संशोधयन्तु विद्वांसः— इत्याशास्ते—

वामनाचार्यशर्मा ।

द्विनेत्रवसुभूशाके शार्वर्यब्दे भृगौ शुभे ।
माधवे सितपञ्चम्यां पुनर्वसुयुते विधौ ॥ १ ॥
प्रार्थितो वामनार्येण मन्दो दशरथात्मजः ।
नारायणो मुदा शेषं संस्कारं समपूरयत् ॥ २ ॥

समाप्त.

॥ अत्र काव्यप्रकाशे टीकायां च प्रतिपादितानां विषयाणां वर्णानुसारिणी अनुक्रमणिका ॥

(*एतादृशचिह्नाङ्कितो विषयष्टीकास्थो ज्ञेयः)

अथान्यत्र (ग्रन्थान्तरे) अलंकारतयोक्तानामत्र (काव्यप्रकाशे) उक्तेष्वन्तर्भावितानां खण्डितानां चालंकाराणां नामानुक्रमणिका लिख्यते.

॥ श्रीपाण्डुरङ्गो जयतितराम् ॥

धिष्ण्यं यस्य जगद्गणः, सुरवरा ब्रह्मेशशक्रादयो
दासा यस्य, रमा च लोकजननी यस्यास्ति सा गेहिनी ।
यस्या[1]म्नायवचांसि निर्मलगुणान् शंसन्ति, सोऽयं सुखं
भक्तानां विदधातु पण्ढरिपुरे तिष्ठन् सदा विट्ठल[2]. ॥ १ ॥

पितरं रामचन्द्रं च मातरं च सरस्वतीम् ।
नमस्कृत्य गुरूंश्चापि मया वामनशर्मणा ॥ २ ॥
प्राचीनासु च टीकासु दुरूहासु विमुह्यताम् ।
नानाविधासु विद्यासु सदा व्यापृतचेतसाम् ॥ ३ ॥
इदानींतनबालानां सुखबोधाय यत्नतः ।
टीका काव्यप्रकाशस्य रच्यते बा[3]लबोधिनी ॥ ४ ॥

क्वाहं मन्दमतिः, क्व चातिगहनः काव्यप्रकाशाभिधो
ग्रन्थो, यत्र धि[4]योऽपि निर्मलधियामाकुण्ठिता वै पुन· ।
सर्वं सत्यमिदं, तथाऽपि, सुधियां प्राचां कवीनां वचो-
राशेः कल्पतरोः सुसन्निधिवशाच्छङ्के न किंचित्क्वचित् ॥ ५ ॥

तथा हि,

टीकाः काव्यप्रकाशस्य बहवः सन्ति यद्यपि ।
उपलब्धासु टीकासु लभ्यन्ते नामतो यथा ॥ ६ ॥
श्रीधरेण कृता टीका [१] पुरा[5]तनतरा तथा ।
च[6]ण्डीदासेन रचिता [२] देवनाथेन निर्मिता [३] ॥ ७ ॥

---

१ आम्नायो वेद , आम्नायसमाम्नायशब्दयोर्वेदे एव प्रसिद्धे , "श्रुति स्त्री वेद आम्नाय "—इत्यमराच्चेति बोध्यम् ॥ २ विठ्ठलशब्दे मध्यमे सयुक्ताक्षरे टवर्गस्य प्रथमद्वितीययोर्वर्णयो सयोग , नतु टवर्गस्य द्वितीययोरेव वर्णयो. सयोग·, लक्षणाभावात् । "कालाट्ठञ्" (४ । ३ । ११)–इति पाणिनिसूत्रेऽप्येवमेवाह प्रक्रियाकौमुदीटीकाकार. । "विदा ज्ञानेन ठान् शून्यान् लाति गृह्णाति विठ्ठल । तेनाय विठ्ठल· प्रोक्तः"—इति विठ्ठलपदनिरुक्तेरिति बोध्यम् । "ततो निवृत्त आयात पश्यन् भीमरथीतटे । द्विभुज विठ्ठल विष्णु भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥"—इति पद्मपुराणे उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये षष्ठेऽध्याये विठ्ठलशब्दप्रयोग· ॥ "तत्र श्रीविठ्ठलं देवं प्रियाभ्यां सह शोभितम्"—इति करवीरक्षेत्रमाहात्म्येऽपि विठ्ठलशब्दप्रयोग इति दिक् ॥ ३ बालोऽत्र, अधीतकाव्यव्याकरणोऽनधीतालकारशास्त्र । यद्वा, ग्रहणधारणपटुर्बालो नतु स्तनधय ॥ ४ अपिर्भिन्नक्रमः निर्मलधियामपीत्यन्वयः ॥ ५ पुरातनतरत्व तु विश्वनाथकृतटीकाया स्पष्टम् ॥ ६ अनेन चण्डीदासेन काव्यमपि कृतम् । तदुक्तं विश्वनाथेन, "वादिन श्रीधरसाधिविग्रहकमधिक्षिपन्तश्चण्डीदासपादा यदात्मनो विरचितं 'कण्ठे लुठत्काञ्चनयज्ञसूत्र सवीक्ष्यमाण श्रितरामधैर्य । श्यामोपभासे तडितोपगूढलसद्बलाक किमु वारिवाहः ॥ '–इति श्लोक दर्शयन्ति"–इति ॥

भास्करेण कृता टीका नाम्ना साहित्यदीपिका [४] ।
कृता [५] सुबुद्धिमिश्रेण, पद्मनाभेन निर्मिता [६] ॥ ८ ॥
अच्युतेन कृता टीका [७] मिथिलेशस्य मन्त्रिणा ।
तथा तदात्मजेनापि सुधिया रत्नपाणिना ॥ ९ ॥
भट्टाचार्येण रचिता काव्यदर्पणसंज्ञिका [८] ।
तत्पुत्रेणापि रविणा कृता मधुमती [९] तथा ॥ १० ॥
कृता केनापि विदुषा नाम्ना वै तत्त्वबोधिनी [१०] ।
कौमुद्याख्या हि टीका [११] च केनचित्परिकल्पिता ॥ ११ ॥
आलोकाख्या च टीका [१२] ऽन्या पुनः केनापि निर्मिता ।
रुचकेन[१] कृता टीका संकेताख्या [१३] तथाऽपरा ॥ १२ ॥
जयराम[२]कृता टीका प्रकाशतिलकाभिधा [१४] ।
यशोधरकृता टीका [१५] विद्यासागरनिर्मिता [१६] ॥ १३ ॥
कृता मुरारिमिश्रेण [१७] मणिसारकृता [१८] तथा ।
कृता पक्षधर[३]राख्येन टीका [१९] काचिच्च सूरिणा ॥ १४ ॥
या रहस्यप्रकाशाख्या [२०] रामनाथेन निर्मिता ।
या रहस्यप्रकाशाख्या [२१] जगदीश[४]कृताऽपरा ॥ १५ ॥
गदाधरेण[५] च कृता टीका [२२] काचन धीमता ।
या रहस्यनिबन्धाख्या [२३] भास्करेण विनिर्मिता ॥ १६ ॥
काव्यप्रकाशभावार्थो [२४] रामकृष्णेन निर्मिता ।
वाचस्पत्या[६]ख्यमिश्रेण सुधिया निर्मिता [२५] तथा ॥ १७ ॥
कृता प्रदीपकारेणाप्युदाहरणदीपिका [२६] ।
अवचूरि[७]रिति ख्याता [२७] कृता जैनेन सूरिणा ॥ १८ ॥

---

१ अय खलु रुय्यकापरनामा राजानकरुचक उद्भटविवेकाख्यग्रन्थप्रणेतृराजानकतिलकसूनु कश्मीरदेशे ख्रिस्ताब्दीयद्वादशशतकपूर्वार्धे आसीत्। अयमेव मङ्खकविना श्रीकण्ठचरितकाव्यस्यान्तिमे सर्गे स्वगुरुत्वेन वर्णित । अद्यावधि ज्ञाता एतत्प्रणीता ग्रन्थास्त्वेते–अलकारसर्वस्वम् (१), अलकारानुसारिणीनाम्नी जह्लणकविप्रणीतसोमपालविलासकाव्यस्य टीका (२), काव्यप्रकाशसकेत (३), श्रीकण्ठस्तव (४), सहृदयलीला (५), साहित्यमीमासा (६), हर्षचरितवार्तिकम् (७)–इति सप्तेति काव्यमालापुस्तके स्पष्टम् ॥ २ अयमपि जयरामभट्टाचार्यो महानैयायिक इति ज्ञायते ॥ ३ अय हि पक्षधरमिश्रो महानैयायिक , अत एव तत्कृता शिरोमणिग्रन्थटीकाऽद्यापि जागर्ति । अयमेव जयदेवनाम्ना पीयूषवर्षनाम्ना च प्रसिद्धश्चन्द्रालोकाख्यालकारग्रन्थकर्ता चेति बोध्यम् ॥ ४ जगदीशभट्टाचार्यो जागदीश्याख्यग्रन्थकर्ता ॥ ५ गदाधरभट्टाचार्यो गादाधर्यादीना व्युत्पत्तिवादादीनां च बहुग्रन्थानां कर्ता ॥ ६ अय हि वाचस्पतिमिश्र सर्वतन्त्रज्ञ । अत एवोक्त विश्वनाथभीमसेनादिभिष्टीकाकारै· “ सर्वशास्त्रविदो वाचस्पतिमिश्रा ”–इति ॥ ७ अवचूरिरिति लघुटीकाया नामेति जैनजनेषु सुप्रसिद्धम् ॥

एवमाद्या हि लभ्यन्ते नामतस्तत्र तत्र च ।
तथाऽपि,
माणिक्यचन्द्ररचितां टीकां [२८] संकेतनामिकाम् ॥ १९ ॥
सरस्वतीतीर्थकृतां बालचित्तानुरञ्जनीम् [२९] ।
जयन्तेन कृतां व्याख्यां दीपिकाख्यां [३०] पुरोधसा ॥ २० ॥
काव्यादर्शाभिधां टीकां [३१] कृतां सोमेश्वरेण च ।
साहित्यदर्पणकृता विश्वनाथेन धीमता ॥ २१ ॥
कृतां काव्यप्रकाशस्य टीकां दर्पणसंज्ञिकाम् [३२] ।
टीकां विस्तारिकानाम्नीं [३३] चक्रवर्तीत्युपाधिना ॥ २२ ॥
परमानन्दसंज्ञेन भट्टाचार्येण निर्मिताम् ।
निदर्शनाख्यां व्याख्यां [३४] चाप्यानन्द[1]कविकल्पिताम् ॥ २३ ॥
श्रीवत्सलाञ्छनकृतामाख्यया सारबोधिनीम् [३५] ।
महेश्वरकृतां टीकामादर्शाख्यां [३६] सुदुर्घटाम् ॥ २४ ॥
टीकामन्या विस्तृतां च कमलाकरनिर्मिताम् [३७] ।
नरसिंहमनीषाख्यां नरसिंहकृतां [३८] तथा ॥ २५ ॥
भीमसेनकृतां टीकां सुधासागरसंज्ञिकाम् [३९] ।
महेशचन्द्ररचितां तात्पर्यविवृतिं [४०] तथा ॥ २६ ॥
छायाव्याख्यां प्रदीपाख्यां [४१] गोविन्देन विनिर्मिताम् ।
कृतां नागेशभट्टेन लघ्वीं [४२] च बृहतीमपि [४३] ॥ २७ ॥
उद्द्योताख्यां[2] प्रदीपस्य व्याख्यां गूढार्थबोधिनीम् ।
अन्यां व्याख्या[3] प्रभाख्यां [४४] च वैद्यनाथेन निर्मिताम् ॥ २८ ॥
तथा, तेनैव रचितामुदाहरणचन्द्रिकाम् [४५] ।
अवचूरिरिति ख्यातां राघवेन विनिर्मिताम् [४६] ॥ २९ ॥
प्रयत्नेन च संगृह्य समालोच्य च तत्त्वतः ।
सारं ताभ्यः समुद्धृत्य टीकेयं क्रियते मया ॥ ३० ॥
दोषा भवेयुर्बहवः कृतौ मे, तथाऽप्युपेक्षा न बुधैर्विधेया ।
न केतकी किं बहुकण्टकाऽपि संधार्यते मूर्ध्नि नितम्बिनीभिः ॥ ३१ ॥

---

१ अयमानन्दकविरेव श्रीकण्ठनाम्ना दक्षिणमहापाठशालास्थहस्तलिखितपुस्तकानुक्रमणिकाया व्यवहृत ॥
२ लघूद्द्योतापेक्षया बृहदुद्द्योते क्वचित्क्वचित् किंचिदेवाधिक्यम् । प्रायशस्तदेव तात्पर्य भिन्नानुपूर्व्या शब्दभेदेन च क्वचित्क्वचित् प्रतिपादितम् । यथा लघुशब्देन्दुशेखरापेक्षया बृहच्छब्देन्दुशेखरे, यथा च लघुमञ्जूषापेक्षया बृहन्मञ्जूषायां तद्वदिति ज्ञेयम् ॥ ३ प्रदीपस्येति शेष ॥

॥ काव्यप्रकाशः ॥

ग्रन्थारम्भे विघ्नविघाताय समुचितेष्टदेवतां ग्रन्थकृत् परामृशति ।—

[1]स्वकृतकारिकाः व्याचिख्यासुर्मम्मटोपाध्यायो मङ्गलाचरणरूपस्याद्यश्लोकस्यावतारिकामाह **ग्रन्थेति** । पञ्चाङ्गकं वाक्यं ग्रन्थः । तदुक्तम्—"विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥"—इति । विषयः प्रतिपाद्यः । विशयः संशयः । महाभारतादौ पञ्चाङ्गानां कृष्णार्जुनसंवादादौ सत्त्वान्नाव्याप्तिः । यत्राऽपि कानिचिदङ्गानि तिष्ठन्ति तत्रान्यान्यपि कल्पनीयानि । तथाच वैज्ञानिकसंबन्धेन तत्र तद्वत्त्वम् । यद्वा, संबन्धप्रयोजनज्ञानाहितशुश्रूषा[2]जन्यश्रुतिविषयशब्दसंदर्भो[3] ग्रन्थः । संबन्धो वाच्यवाचकत्वरूपः, "सिद्धार्थं सिद्धसंबन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः संबन्धः सप्रयोजनः ॥"—इति वाक्यात् ग्रन्थश्रवणे तथाविधशुश्रूषायाः कारणत्वात् । यत्र क्वापि 'घटमानय'—इत्यादिवाक्ये तादृशशुश्रूषायाः सत्त्वेऽपि तस्याः न कारणत्वम्, अनेवंविधस्थलीयैवंविधवाक्यश्रुतिसामान्यसामग्र्या तस्या अन्यथासिद्धत्वादिति सारबोधिन्यां स्पष्टम् । केचित्तु—'आम्नास्यमानविषयं महावाक्यं ग्रन्थः । आम्नास्यमानोऽभ्यस्यमानः । विषयो ज्ञाप्यः । वाक्यान्तरनिराकाङ्क्षमाकाङ्क्षादिमद्वाक्यकदम्बकं महावाक्यम् । तेन ग्रन्थावयवमहावाक्ये नातिप्रसङ्गः, तस्य वाक्यान्तरसाकाङ्क्षत्वात्'—इत्याहुः । तन्न, 'अयं घटः'—इत्यादिवाक्येऽतिव्याप्तेः, तदर्थस्याप्यभ्यस्यमानत्वात्, अनभ्यस्तार्थके ग्रन्थेऽव्याप्तेश्चेति विस्तारिकायां स्पष्टम् । **आरम्भे इति** । आरम्भशब्दोऽत्र लक्षणया तत्प्राक्कालवचनः, आद्यकृतिरूपस्य मुख्यार्थस्य बाधितत्वात् । झटिति विघ्नविघातसामर्थ्यप्रतिपत्तिश्च लक्षणायाः प्रयोजनम् । केचित्तु 'आरम्भशब्दः आरभ्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तत्प्राक्कालपरः'—इत्याहुः । तन्न, तावताऽप्यारम्भकालस्यैव लाभेन पूर्वकालासंस्पर्शात् । सप्तमी चेयमधिकरणे—इति नरसिंहमनीषायां स्पष्टम् । यत्तु "आरम्भशब्दो यथाश्रुतार्थक एव, '[4]चर्मणि द्वीपिनं हन्ति'—इतिवत् निमित्तसप्तमीयम्"—इति चक्रवर्ति[5]कृतं कमलाकरकृतं च व्याख्यानम्, तत्तु न युक्तम्, "निमित्तात्कर्मयोगे"—इति (कात्यायनकृत) वार्तिकस्य (निमित्तं क्रियाफ-

१ स्वकृतत्वं दशमोल्लासे मालारूपके "माला तु पूर्ववत्"—इति १४४ सूत्रे, प्रस्तावनायां सप्तमे प्रघट्टे च स्फुटीभविष्यति ॥ २ श्रोतुमिच्छा शुश्रूषा, "शुश्रूषा श्रोतुमिच्छायां परिचर्याप्रदानयोः"—इति विश्वः ॥ ३ संदर्भो रचनम् ॥ ४ "चर्मणि द्वीपिनं हन्ति, दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति, सीम्नि पुष्कलको हतः ॥"—इति । सीमाऽण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः ॥ ५ चक्रवर्तिशब्देन सर्वत्र परमानन्दचक्रवर्तिभट्टाचार्यो ज्ञेयः ॥

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम्।
नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥ १ ॥

लम्। योगः संयोगसमवायात्मकः संबन्धः। निमित्तवाचकात् सप्तमी भवति, तस्य निमित्तस्य प्रत्यासत्त्या[1] स्वान्वयिक्रियाकर्मणा[2] योगे सतीत्यर्थकस्य) अत्राप्रवृत्तेः, विघ्नविघातायेत्यनेन विघ्नविघातस्यैव क्रियाफलत्वेन बोधिततया ग्रन्थारम्भस्य क्रियाफलत्वाभावात्, ग्रन्थारम्भस्य देवतारूपकर्मणा योगाभावाच्चेति दिक्। **विघ्नविघातायेति**। इयं तादर्थ्ये चतुर्थी, 'मुक्तये हरिं भजति'—इतिवत्। विघ्नः प्रतिबन्धकमदृष्टं तस्य विघातो विशिष्टो ध्वंसस्तस्मै इत्यर्थः। शिष्यशिक्षायै वक्तृश्रोतॄणामनुषङ्गतो[3] मङ्गलाय चेत्यपि बोध्यम्। तथाचाह (१ अध्याये १ पादे १ आह्निके) भगवान्महाभाष्यकारः—"मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाणि च भवन्ति, आयुष्मत्पुरुषाणि च, अध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युः—" इति। **समुचितां** योग्याम्। **इष्टाम्** आराध्याम्। **देवतां** भारतीरूपाम्। **ग्रन्थकृत्** मम्मटः। **परामृशति** पर्यालोचयति स्मरति वा, अथवा, स्तौतीत्यर्थः, कारिकास्थजयतीतिपदस्वरसात्। एवं च ग्रन्थारम्भप्राक्कालिको विघ्नविघातादिफलकः समुचितेष्टदेवताकर्मको ग्रन्थकृन्मम्मटकर्तृकः परामर्शनानुकूलो व्यापार इति वाक्यार्थः॥

"मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि च भवन्ति, अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति"—इति भूवादिसूत्रे महाभाष्यकारोक्तेः ग्रन्थादौ कविभारतीस्तवनरूपं मङ्गलमाचरन् ब्रह्मनिर्माणापेक्षया कविवाङ्निर्माणस्योत्कर्षहेतूनाह **नियतिकृतेति**। नियम्यन्ते सौरभादयो धर्मा अनयेति व्युत्पत्त्या नियतिरसाधारणो धर्मः पद्मत्वादिरूपस्तत्कृतो नियमश्च यत्र पद्मत्वं तत्र सौरभविशेष इति व्याप्तिस्तद्रहिताम्, कान्तामुखेऽपि कविप्रतिभानिर्मितसौरभविशेषादेः सत्त्वादिति भावः। यद्वा, नियतिर्दैवापरपर्यायमदृष्टम् (आमुष्मिकस्वर्गादिजनकम्) "दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः"—इत्यमरः, तत्कृतो नियमश्च स्वर्गादियोग्यशरीरान्तरोत्पादनद्वारैव स्वर्गोपधायकत्वरूपस्तद्रहिताम्, "स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनि" इत्यादि (३४६ उदाहरणरूप)—कविनिर्मितौ अनेनैव देहेन स्वर्गप्राप्तेः सत्त्वादिति भावः। तदुक्तम्,—"अपारे[4] काव्यसंसारे कविरेकः[5] प्रजापतिः। यथाऽस्मै रोचते विश्वं तथैव[6] परिवर्तते॥ शृङ्गारी[7] चेत्कविः काव्ये जातं रसमयं

---

१ प्रत्यासत्त्या सामीप्यरूपसबन्धेन॥ २ स्वान्वयिनी या क्रिया तस्याः कर्मणेत्यर्थः॥ ३ अन्यार्थं प्रति प्रवृत्तस्य नान्तरीयकफलजनकोऽनुषङ्गः॥ ४ अपारे इति। अनाद्यन्ते इत्यर्थः॥ ५ कविरेक इति। 'कविरेव'—इत्यपि पाठः॥ ६ तथैवेति। 'तथेदम्'—इत्यपि पाठः॥ ७ यथारुचि परिवृत्तिमाह शृङ्गारीति। शृङ्गारोक्तविभावानुभावव्यभिचारिचर्वणारूपप्रतीतिमयो न तु स्त्रीव्यसनीति मन्तव्यम्। अत एव भरतमुनिः 'कवेरन्तर्गतं भावं' 'काव्यार्थान् भावयति'—इत्यादिषु कविशब्दमेव मूर्धाभिषिक्ततया प्रयुङ्क्ते॥

जगत् । स एव वीतरागश्चेन्नीरसं सर्वमेव तत् ॥"–इति । **ह्लादैकमयीं** ह्लादः सुखम्, एकशब्दः संख्येयवाचकः "संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु" इत्यमरोक्तेः "आदशभ्यः संख्याः संख्येये वर्तन्ते"–इति "तदस्य परिमाणम्"–इति पाणिनिसूत्रे महाभाष्ये कैयटोक्तेश्च । "तत्प्रकृतवचने मयट्" (५।४।२१)–इति सूत्रेण[1] मयट् प्रत्ययः । तथाचैकं (वस्तु) प्राचुर्येण प्रस्तुतं यस्यां सा एकमयी, प्राचुर्यमत्रापरिच्छिन्नत्वरूपम् । ह्लादेनैकमयीति सुप्सुपेति समासः । ह्लादेनेति 'धान्येन धनमयो ग्रामः'–इतिवदभेदे[2] तृतीया, "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्"–इति वार्तिकात् ह्लादैकशब्दयोः कर्मधारयस्तु न, "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" (२।१।२७)–इति सूत्रस्यापवादकेन "पूर्वकालैक०" (२।१।४९) इति पाणिनिसूत्रेण कर्मधारयसमासे एकशब्दस्य एकह्लादेति पूर्वनिपातापत्तेः । एवं च ह्लादमात्रप्रचुरामिति पर्यवसितो[3]ऽर्थः । एकपदेन दुःखमोहयोर्व्यवच्छेदः । प्रदीपप्रभयोस्तु–एकशब्दो मात्रार्थे । स्वार्थे मयट् । ह्लादेनैकमयीम् एकस्वभावामित्यर्थः, ह्लादमात्रस्वभावामिति यावत् । मात्रपदेन दुःखमोहयोर्व्यवच्छेदः । इदं च "सुखदुःखमोहस्वभावाः"–इति व्यतिरेकप्रदर्शकसांख्यसिद्धान्तानुसारिवृत्तिग्रन्थानुरोधात्कार्यकारणयोरभेदमाश्रित्योक्तम्–इति व्याख्यातम् । अस्मिन्व्याख्याने स्वार्थे मयट्प्रत्ययस्तु चिदेव 'चिन्मयम्'–इति–वदुपपादनीयः । तथाचोक्तम् "प्रत्यये भाषायां नित्यम्"–इति वार्तिके शब्देन्दुशेखरे–"चिन्मयमिति स्वार्थिकः 'तत्प्रकृतवचने०'–इति मयट् । तत्र तदिति वाक्यभेदेन क्वचित्प्राचुर्यरूपप्रकृतवचनाभावेऽपि मयडर्थम्[4] । अत एव 'चिन्मयं ब्रह्म'–इति सामानाधिकरण्यम्"–इति । ननु ह्लादैकमयीति कथम्, शत्रुकृतपद्येन दुःखजननात्, करुणादिरसे च दुःखस्य स्फुटत्वात् अर्थावगमाभावेन क्वचिन्मोहजननाच्चेति चेत्, न, शत्रुपद्यश्रवणानन्तरं सुखस्यैवानुभवात्, तदीयत्वप्रतिसंधाने च दुःखजनने तस्यैव तत्त्वं न काव्यस्य, रतिकाले नखक्षतमुष्टिताडनादेरिव करुणादेरपि काव्याभिनयाभ्यामास्वाद्यमानतादशायां हृद्यत्वस्यैवानुभवसाक्षिकत्वात्, विभावादीना विशेषणानां तत्त्वेऽपि विशेष्यांशस्य स्थायिनोऽखण्डानन्दरूपत्वाच्च, अन्यथा तत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्त्ययोगात्, व्युत्पन्नबुद्ध्यविषयीभूतार्थस्य च दुष्टत्वेनाकाव्यत्वात्, अव्युत्पन्नबुद्ध्यविषयार्थत्वे च किमपराद्धं काव्येनेति नरसिंहमनीषाया स्पष्टम् । स्फुटीभविष्यति चेदं ४४ सूत्रस्य ४५ सूत्रस्य च व्याख्यानावसरे इति बोध्यम् । **अनन्यपरतन्त्राम्** अन्यस्य भारतीभिन्नस्य (समवाय्यसमवायिनिमित्तरूपकारणस्य) परतन्त्राऽधीना न

---

१ सूत्रेणेति । प्राचुर्येण प्रस्तुत प्रकृतम्, तस्य वचन प्रतिपादनम् । भावेऽधिकरणे वा ल्युट् । तथाच तदिति प्रथमान्तात्प्रकृतवचने इत्यर्थे मयट् भवतीति सूत्रार्थः ॥ २ धान्याभिन्नं यत् धन तन्मय इत्यर्थः ॥ ३ पर्यवसितः फलित. ॥ ४ तथाच "अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति"–इति न्यायेन मयटः स्वार्थिकत्व सिद्धमिति भाव । स्वार्थे इति । स्वीयप्रकृत्यर्थे इत्यर्थः ॥

भवति ताम् । परतन्त्रशब्दः 'त्वत्परतन्त्रो मत्परतन्त्रः'—इति प्रयोगदर्शनादधीने रूढः, तेनान्यपरपदार्थयोर्न पौनरुक्त्यमिति सरस्वतीतीर्थादयः । प्रदीपकारास्तु "परतन्त्रः पराधीनः"—इत्यमरकोशात्परतन्त्रशब्दः पराधीनवचन एव, न त्वधीनवचन इति प्रकृतेऽन्यपरशब्दयोः पौनरुक्त्यापत्तिरिति मत्वा तत्परिहर्तुकामाः "कवेस्तत्प्रतिभायाश्चान्यो यः आत्मनः (भारत्याः) परस्तदायत्तत्वरहिताम्"—इति व्याचख्युः । तत्र पूर्वोक्तव्याख्यानमेव वरम्, वृत्तौ परतन्त्रशब्दस्याधीनार्थकस्यैवोपादानेन पूर्वोक्तव्याख्यानस्य वृत्त्यनुगुणत्वात्,प्रदीपकारोक्तव्याख्यानस्य क्लिष्टत्वाच्च । ननु पूर्वोक्तव्याख्याने "परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि । अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ ॥ "—इत्यमरविरोधः, पूर्वार्धोक्तानां चतुर्णां शब्दानां पराधीनार्थकत्वम्, उत्तरार्धोक्तानां पञ्चानामधीनार्थकत्वमिति अमरव्याख्यायां व्याख्यातत्वादितिचेत्, न, अमरव्याख्यायां नवानामपि शब्दानामेकार्थकत्वम् (अधीनार्थकत्वम्)—इति मतान्तरस्यापि दर्शितत्वादिति बोध्यम् । **नवरसरुचिरां** नव नवसंख्याकाः रसाः शृङ्गारादयो यस्यां सा नवरसा, सा चासौ अत एव रुचिरा मनोहरा च ताम् । 'शीतोष्णं जलम्'—इत्यादिवत् विशेषणयोरपि मिथो गुणप्रधानभावविवक्षया "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" (२।१।२७)—इति पाणिनिसूत्रेण कर्मधारयः समासः । नवानां रसानां समाहार इति समाहारस्तु न, "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः"—इति महाभाष्यकारेष्टया 'त्रिलोकी' 'पञ्चमूली'—इतिवत् नवरसीत्यापत्तेः । अथवा, नवरसेन[1] रुचिरामिति तृतीयातत्पुरुषः[2] । नवरसेत्यत्र नव अवयवा यस्य स नवावयवः, स चासौ रसश्च नवरस इति शाकपार्थिवादित्वात् मध्यमपदलोपी कर्मधारयः, 'त्रिगुणसचिवः'—इत्यत्र त्र्यवयवको गुणस्त्रिगुण इतिवत् 'त्रिलोकनाथेन सतां मखद्विषः'—इति (३ सर्गे ४९ श्लोके) रघुकाव्यप्रयोगे 'त्रिलोकरक्षी महिमा हि वज्रिणः'—इति (१ अङ्के ९ श्लोके) विक्रमोर्वशीयनाटकप्रयोगे च त्र्यवयवको लोकस्त्रिलोक इतिवच्चेति बोध्यम् । एतेन 'नवरसी'—इति रूपं कुतो नेति शङ्का परास्ता, द्विगुत्वाभावात् । नन्वस्मिन्व्याख्याने शृङ्गारादीनां नवानां रसावयवत्वं वक्तव्यम्, तच्च न संभवति, तेषां रसविशेषत्वात्, नहि ब्राह्मणादीनां मनुष्यविशेषाणा मनुष्यावयवत्वम्? इति चेत्, न, रसपदेन रससमुदायस्य विवक्षितत्वात् । स च समुदायो 'घटपटौ'—इतीतरेतरद्वन्द्ववदुद्भूतावयवभेदक एव विवक्षितः, अन्यथा 'घटपटम्'—इति समाहारद्वन्द्ववत् तिरोहितावयवभेदकत्वे रसस्य नवावयवत्वकथनं विरुद्धं स्यादिति बोध्यम् । तदेतत्पक्षद्वयमपि[3] प्रदीपोद्द्योतप्रभासु प्रतिपादितम् । तथाहि—"नवरसरुचिरामिति कर्मधारयः, वृत्तौ "षड्रसा, नच हृद्यैव तैः"—इ-

१ नवरसेनेति । हेतौ तृतीयेयम् ॥ २ तृतीयातत्पुरुष इति । 'आत्मना पञ्चमः'—इत्यादाविव तृतीयेति योगविभागादिति भावः ॥ ३ नवरसरुचिरशब्दयोः कर्मधारयस्तृतीयातत्पुरुषो वेति पक्षद्वयमित्यर्थः ॥

ति व्यतिरेकद्वयदर्शनात् । नचैवं "हृद्यैव तैः"—इति हेतूपदर्शनवैयर्थ्यम्, तैस्तिक्तादिसाधारणैः षड्सैरुपलक्षिता यतोऽतो नच हृद्यैवेति तदर्थत्वात् । अस्तु वा तृतीयातत्पुरुष एव । नचैवं नवरसीति रूपप्रसङ्गः, 'त्रिगुणसचिवः'—इत्यादिवदुपपत्तेः । नच वृत्तिविरोधः, नवरसरुचिरत्वरूपविशिष्टधर्मव्यतिरेकस्तत्रत्यरसेषु नवत्वाभावेनायोगव्यवच्छेदिहृद्यत्वप्रयोजकत्वविरहेण चेति वृत्तिप्रतिपाद्यत्वात्"—इति प्रदीपः । "**कर्मधारय इति** । नवरसरुचिरशब्दयोर्बहुव्रीहिगर्भः कर्मधारय इत्यर्थः । **तदर्थत्वादिति** । एवं चार्थहेतुत्वस्य श्लोकोक्तस्य व्यतिरेकप्रदर्शनमिति भावः । **तृतीयेति** । द्विगुपूर्वपदक इत्यर्थः । **नचैवमिति** । अकारान्तोत्तरपदद्विगोः स्त्रीत्वादिति भावः । **इत्यादिवदिति** । त्र्यवयवो गुण इतिवन्नवावयवको रस इति मध्यमपदलोपी समासः, रसपदेनोद्भूतावयवभेदतत्समुदायो विवक्षित इति भावः"—इत्युद्द्योतः । "**कर्मधारय इति** । नव रसा यस्यां सा नवरसा, सा चासौ रुचिरा चेत्येवं बहुव्रीहिगर्भ इत्यर्थः । नवरसैः रुचिरेति तृतीयातत्पुरुषत्यागेनोक्तकर्मधारयाङ्गीकारे बीजमाह **हृद्यैवेति** । नचेति चकारेण व्यतिरेकद्वित्वावगतेरित्यर्थः । **नचैवमिति** । नियतहृद्यत्वमात्रव्यतिरेककथने तैरिति व्यर्थम्, प्रत्युत विशिष्टव्यतिरेकबोधकतया विरुद्धार्थकमेवेत्यर्थः । तैरिति न करणे तृतीया, किंतूपलक्षणे, अतो न विशिष्टव्यतिरेके तात्पर्यमिति नोक्तदोष इत्याह **तैरिति** । इतीति षष्ठ्यन्तम्, इत्यस्य तदर्थत्वादित्यर्थः । एवमपि तैरित्यस्य हेतुगर्भत्वादनुपयोग इत्यस्वरसादाह **अस्तु वेति** । एवं द्विगुत्वे सति त्रिगुणेति त्रिशब्दस्य त्र्यवयवकपरत्वेन द्विगुत्वाभावाद्यथारूपप्रसङ्गो नेत्यर्थः । कथं तत्राह **नवेति** । विशेषणविशेष्ययोर्व्यतिरेकद्वयस्य प्रदर्शनं विशिष्टव्यतिरेके द्वयोरपि प्रयोजकत्वमस्तीति प्रदर्शयितुमित्यर्थः"—इति प्रभा । ह्लादैकेत्यनेनालंकाराधीनाह्लादजनकत्वमुक्तमिति नैतस्य विशेषणस्य पौनरुक्त्यम् । एवंविधां **निर्मितिं** निर्माणम् **आदधती** प्रकाशयन्ती **कवेः** काव्यकर्तुः **भारती** काव्यम्, "आपोऽब्रुवन्" "मृदब्रवीत्"—इत्यादिवत् अधिष्ठात्रधिष्ठेययोरभेदाध्यवसायेन काव्याधिष्ठातृदेवता च **जयति** सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः । 'जि जये'—इति भ्वादिगणे धातुः । जय उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् । काव्यपक्षे कवेरिति जन्यजनकभावे षष्ठी, देवतापक्षे तु आराध्याराधकभावे षष्ठी, अनेकसंबन्धविशेषेषु षष्ठीविधानात् । उक्तं च "षष्ठी स्थानेयोगा" (१।१।४९) —इति सूत्रे महाभाष्ये—"एकशतं षष्ठ्यर्थाः"—इति । गीतिश्छन्दः, "आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः । दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान् भुजङ्गेशः ॥"—इति लक्षणात् । आर्यालक्षणं तु कालिदासकृते श्रुतबोधे यथा—"यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके साऽऽर्या ॥"—इति । इयमेव

नियतिशक्त्या नियतरूपा, सुखदुःखमोहस्वभावा, परमाण्वाद्युपादानकर्मा-

गाथेत्युच्यते प्राकृते । यथाऽऽह पिङ्गलनागः—"पढमं[1] बारह मत्ता बीए अट्ठारहेहिँ संजुत्ता। जह पढमं तह तीअं पञ्चदहविहूसिआ गाहा ॥"—इति ॥

कविनिर्मितेरुत्कर्षस्य प्रतियोग्यपेक्षायां ब्रह्मसृष्टिस्वरूपं व्यतिरेकमुखेनं[2] विवृण्वन् कारिकां व्याचष्टे **नियतिशक्त्येति** । यद्वा, अस्याः (कविवाङ्निर्मितेः) सर्वोत्कृष्टत्वं प्रतिपादयितुमेतत्प्रतियोगिभूतायाः ब्रह्मसृष्टेः स्वरूपं प्रदर्शयति **नियतिशक्त्येति** । नियतेरदृष्टरूपायाः शक्त्या स्वभावेन नियतं रूपं यस्यास्तादृशी । **सुखदुःखमोहस्वभावा** । मोहो भ्रमः, सुखदुःखमोहाः स्वभावाः यस्यास्तादृशी । "एकस्या एव कामिन्याः कंचित्प्रति सुखात्मकसत्त्वसमुद्भूतत्वम्, सपत्नीं प्रति दुःखात्मकरजःसमुद्भूतत्वम्, स्वमलभमान प्रति तमोरूपमोहसमुद्भूतत्वमिति रीत्या सर्वपदार्थानां सुखदुःखमोहात्मकत्वमिति सांख्यमतानुसारेणेदम्"—इति प्रभायां स्पष्टम् । यद्वा, सुखदुःखमोहानां स्वस्मिन् भाव उत्पत्तिर्यस्यां तादृशी । **परमाण्वादीति** । अत्र कारणशब्दः प्रत्येकमन्वेति, द्वन्द्वात्परत्र श्रुतत्वात्, "द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते"—इति न्यायात् । "जालसूर्यमरीचिस्थं सूक्ष्मं यद्दृश्यते रजः । तस्य षष्ठतमो भागः परमाणुः स उच्यते ॥"—इत्युक्तलक्षणः परमाणुः । आदिपदेन द्व्यणुकादिपरिग्रहः । कर्म क्रिया, सा च उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनरूपत्वेन पञ्चधा, यद्वा, स्पन्दरूपा एकविधैव, उत्क्षेपणादीनां तत्रैवान्तर्भावात् । कर्मेत्युपलक्षणम्, गुणस्यापि । आदिपदेन निमित्तसंग्रहः । तथा च परमाण्वादि यत् उपादानकारणं समवायिकारणम्[3], तथा, कर्म क्रियारूपमसमवायिकारणम्, आदिप-

१ पढममिति । यस्याः प्रथमे चरणे द्वादश मात्रा भवन्ति, द्वितीये अष्टादशभिर्मात्राभि सयुक्ता भवति, यथा प्रथम चरण तथा तृतीयम्, यस्यास्तृतीय चरणं द्वादशमात्रमेव भवतीत्यर्थः, या च चतुर्थे चरणे पञ्चदशमात्राभिर्विभूषिता भवति, सा गाथेत्यर्थः ॥ २ अत्र व्यतिरेकमुखेणेति णत्वेन भाव्यम्, "कुमति च" (८।४।१३)—इति सूत्रेण नित्य णत्वप्राप्तेः । 'कर्मयोगेन योगिनाम्' (३ अध्या० ३ श्लो०)—इति श्रीमद्भगवद्गीताप्रयोगे तु आर्षत्वाण्णत्वं नेति कल्प्यमित्येके । उभयत्रापि "क्षुभ्नादिषु च" (८।४।३९)—इति सूत्रेण क्षुभ्नादेराकृतिगणत्वाण्णत्वनिषेध इत्यपरे ॥ ३ समवायिकारणमित्यादि । अत्रेदमवधेयम्—कारणं त्रिविधम्, समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् । तत्र, यत्समवेत कार्यमुत्पद्यते तत् समवायि कारणम् । यथा,—घट प्रति मृत्परमाणव समवायि कारणम्, मृत्परमाणुषु समवायसबन्धेन घटाख्यकार्यस्योत्पत्तेः । यथा वा,—पट प्रति तन्तवः समवायि कारणम्, तन्तुषु समवायसबन्धेन पटाख्यकार्यस्योत्पत्ते. । कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति (समवायसबन्धेन विद्यमानत्वे सति) कारणम् असमवायि कारणम् । अत्र कारणेनेतिपद प्रकृतकार्यसमवायिकारणेनेत्यर्थकम् । तत्र कार्येण सह यथा,—घट प्रति मृत्परमाणुक्रिया (स्पन्दरूपा) असमवायि कारणम्, घटाख्यकार्येण सहैकस्मिन्मृत्परमाण्वाख्येऽर्थे मृत्परमाणुक्रियाया (स्पन्दरूपाया.) समवेतत्वात् (समवायसबन्धेन विद्यमानत्वात्) कारणत्वाच्च । यथा वा,—पट प्रति तन्तुसयोग असमवायिकारणम्, पटाख्यकार्येण सहैकस्मिन् तन्त्वाख्येऽर्थे तन्तुसंयोगस्य समवेतत्वात् कारणत्वाच्च । कारणेन सह यथा,—घटरूप प्रति मृ-

दिसहकारिकारणपरतन्त्रा, षड्रसा, न च हृद्यैव तैः, तादृशी ब्रह्मणो निर्मिति-र्निर्माणम्, एतद्विलक्षणा तु कविवाङ्निर्मितिः, अत एव जयतिः जयत्यर्थेन च नमस्कार आक्षिप्यते इति तां प्रत्यस्मि प्रणत इति लभ्यते ॥

दग्राह्यं दण्डचक्रादिरूपमीश्वरेच्छादिकालादिरूपं च निमित्तकारणम्, एतदुभयरूपम् (असमवायिकारणनिमित्तकारणरूपं) यत् सहकारिकारणम् अप्रधानकारणं तत्परतन्त्रा तदधीनेत्यर्थ इति केचिद्व्याचख्युः । सिद्धान्ते तु प्रदीपोद्द्योतयोर्व्याख्यातम्—"परमाण्वादि यत् समवायिकारणं तदीयश्च यः स्पन्दस्तत्प्रभृतिसहकारिपरतन्त्रा"—इति प्रदीपः । "तत्प्रभृतीति निमित्तसंग्रहः । समवायिकारणेऽपि सहकारित्वम्"—इत्युद्द्योतः । एवं चैतन्मते विधातुरत्र प्रधानकारणत्वं विवक्षितम् । **षड्रसा** मधुराम्ललवणकटुकषायतिक्ताख्याः षट् रसा यस्यां तादृशी । **न च हृद्यैव तैरिति** । तैः मधुरादिषड्रसैः न हृद्यैव न मनोरमैवेत्यर्थः, कट्वादीनां प्रायेणाहृद्यत्वात्, शृङ्गारादीनामलौकिकसुखजनकत्वेनैकरूपतया सर्वान् प्रतिपत्तॄन् प्रति हृद्यत्वमेव, मधुरादीनां तु परस्परवैलक्षण्येन कंचित्प्रति क्वचित् कस्यचिदेव हृद्यत्वमिति भाव इति सुधासागरे स्पष्टम् । **ब्रह्मणः** विधातुः । निर्मितिरूपक्रियायां नियतीत्यादिविशेषणासंभवान्मूलस्थं निर्मितिपदं व्याचष्टे **निर्मितिरित्यादिना** । निर्मितिरिति कर्मणि क्तिन् । **निर्माणमिति** । निर्मीयते इति निर्माणं जगत् घटादिरूपमित्यर्थः । कर्मणि ल्युट् । **विलक्षणा** विसदृशी । यद्वा, विशिष्टलक्षणा चारुस्वरूपा । **कविवाङ्निर्मितिः** मुखाद्यात्मकचन्द्रादिरूपा । **जयति** उत्कर्षाश्रयो भवति । **जयत्यर्थेन** उत्कर्षेण । **नमस्कार इति** । नमःशब्दार्थश्च सुबर्थवादे मञ्जूषायामुक्तः—"अपकृष्टत्वज्ञानबोधनानुकूलो व्यापारः स्वरादिपठितनमःशब्दार्थः । तत्रापकर्षः प्रयोक्तृपुरुषविशेषनिष्ठो नमस्कार्यावधिक एव प्रतीयते । व्यापारश्च प्रयोक्तृनिष्ठः प्रतीयते, शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । अन्योच्चारितेन नमःपदमात्रेणान्यदीयनत्यवबोधनात् । स च व्यापारः करशिरःसंयोगादिरीदृशशब्दप्रयोगश्च"—इति । **आक्षिप्यते** व्यज्यते । अयं भावः,—जयत्यर्थ उत्कर्षः । स च विशेषानुपादानात्सर्वप्रतियोगिको लभ्यत इति भारत्यां सर्वोत्कृष्टत्वज्ञाने तुल्यवित्तिवेद्यत्वन्यायेन प्रकारान्तरेण वा भारत्यपेक्षया सर्वस्यापकृष्टत्वज्ञाने सर्वान्तःपातिनि स्वस्मिन्नप्याराध्यापेक्षयाऽपकृष्टत्वज्ञानं व्यञ्जनया वृत्तमेवेति । वक्तृवैशिष्ट्यं (वक्तृसंबन्धः)

त्परमाणुरूपम् असमवायि कारणम्, घटगतरूपं प्रति यत् घटाख्य कारणं (समवायि कारण) तेन सहैकस्मिन्मृत्परमाण्वाख्येऽर्थे मृत्परमाणुरूपस्य समवेतत्वात् कारणत्वाच्च । यथा वा,—पटरूपं प्रति तन्तुरूपम् असमवायि कारणम्, पटगतरूप प्रति यत् पटाख्यं कारणं (समवायि कारणं) तेन सहैकस्मिन् तन्त्वाख्येऽर्थे तन्तुरूपस्य समवेतत्वात् कारणत्वाच्च । समवाय्यसमवाय्युभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणम् । यथा,—घट प्रति दण्डचक्रचीवरकुलालादिकमीश्वरेच्छादिकालादिकं च निमित्तकारणम् । यथा वा,—पटं प्रति तुरी-वेम-कुविन्दादिकमीश्वरेच्छादिकालादिकं च निमित्तकारणमिति ॥

इहाभिधेयं सप्रयोजनमित्याह,—

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥ २ ॥

स्वापेक्षयाऽपि भारत्युत्कृष्टत्वज्ञाने उपयुक्तमिति बोध्यम्। ननु सर्वः प्रणत इति लाभेऽप्यहं प्रणत इति न लब्धम्, तथा प्रणतिरेव च सर्वैर्निबध्यते इत्यत आह इतीति । इति व्यञ्जनयैवेत्यर्थः । प्रणत इति कर्त्तरि क्तदर्शनेन धातोरकर्मकत्वात्तामिति प्रतियोगे[1] द्वितीयेत्याशयेनाह **तां प्रतीति** । **लभ्यत इति** । सर्वान्तर्गतोऽहमप्यपकृष्ट इत्यपि व्यञ्जनयैव लभ्यते इत्यर्थः । अत्र पद्ये ब्रह्मनिर्मितिरूपादुपमानादुपमेयरूपायाः कविवाङ्निर्मितेराधिक्यमिति व्यतिरेकालंकारो व्यङ्ग्य इति अलंकारध्वनिरिति केचित् । अत्र निर्माणव्यतिरेकमुखेन (निर्मित्याधिक्यद्वारा) चतुर्मुखात्कविभारत्याः [आधिक्यमिति] व्यतिरेकालंकारो व्यङ्ग्यः, शिल्पोत्कर्षे शिल्प्युत्कर्षस्यार्थसिद्धत्वादिति प्रदीपप्रभयोः स्पष्टम् । आन्तरालिकव्यङ्ग्यमादायेदम्, तेन पार्यन्तिकदेवताविषयकभावेनापि ध्वनित्वे न क्षतिरित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

ननु प्रयोजनाप्रतिपादने इष्टसाधनताज्ञानाभावात् प्रेक्षावत्प्रवृत्तिर्न स्यात् "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते"—इति न्यायादित्यत आह **इहेति** । अस्मिन् ग्रन्थे इत्यर्थः । **अभिधेयं** "तददोषौ शब्दार्थौ"—इत्यारभ्य वक्ष्यमाणमित्युद्द्योते स्पष्टम् । उक्तं च प्रभायामपि—"अभिधेयं "शक्तिर्निपुणता"—इत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थरूपम् । तथा चाङ्गस्य[2] स्वतन्त्रफलाभावात्प्रधान[3]फलकथनमङ्गभूतग्रन्थस्य फलवत्त्वबोधनार्थमेवेति न निष्फलत्वं ग्रन्थस्य, न वा काव्यफलकथनस्येति भावः । यथाश्रुतेऽभिधेयस्य प्रयोजनमाहेति वाच्ये सप्रयोजनमित्याहेति इतिशब्दानर्थक्यमपि बोध्यम्"—इति । सारबोधिनीकारास्तु—"अथाङ्गिनः काव्यस्य फलेनाङ्गं परीक्षणरूपं ग्रन्थप्रतिपाद्यं फलवदिति हृदि कृत्वाऽऽह **इहेति**। वक्ष्यमाणकारिकायामित्यर्थः । **अभिधेयं** काव्यम् । परीक्षणीयतयेति शेषः । तेन काव्यफलप्रदर्शनं नानुपयुक्तमिति"—इत्याहुः । **सप्रयोजनं** यशःप्रभृतिफलसहितम् । **आहेति**। अत्र 'ग्रन्थकृत्'—इत्यनुषञ्जनीयम् । एवं सर्वत्र बोध्यम् ॥

काव्यमिति । यशसे इत्यादयस्तादर्थ्यचतुर्थ्यन्ताः । कृत्-वित्-युज्-शब्दाः संपदादित्वात्[4] स्त्रियां भावे क्विप्प्रत्ययान्ताः । **यशसे** कीर्तये । **अर्थकृते** धनकरणाय । **व्यवहारविदे**

---

१ "अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि"—इतिवार्तिकेनेति भावः ॥ २ अप्रधानस्येत्यर्थः, काव्यप्रकाशरूपग्रन्थस्येति यावत् ॥ ३ प्रधानमत्र काव्यम् ॥ ४ "स्त्रियां क्तिन्" (३।३।९४)—इति सूत्रस्थेन "संपदादिभ्य. क्विप्"—इति कात्यायनकृतवार्तिकेनेति भावः । सपदादिगणस्तु आकृतिगण इति वर्धमानसूरिकृतगणरत्नमहोदधौ अष्टमेऽध्याये स्पष्टम् ॥

कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्, राजादिग-

---

आचारवेदनाय। **शिवेतरक्षतये** शिवात्कल्याणादितरत् अशिवम् (अमङ्गलम्) तस्य क्षतये नाशाय। **सद्यः** श्रवणसमनन्तरमेव **परनिर्वृतये** परमानन्दाय। "सुखनाशौ च निर्वृती"—इति कोशः। **कान्तेत्यादि**। कान्तायाः रमण्याः सम्मितं तुल्यं तस्य भावस्तत्ता तयेत्यर्थ.। **उपदेशयुजे** उपदेशयोगाय, "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते"—इति न्यायेन युक्तोपदेशायेत्यर्थः। काव्यं भवतीत्यन्वयः। गीतिश्छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (३) पृष्ठे॥

'काव्यात् यशःप्रभृतीनि प्रयोजनानि लभ्यन्ते'—इत्येतत् दृष्टान्तेनोपपादयन् आदौ यशसे-इति व्याकरोति **कालिदासादीनामित्यादिना**। कालिदासः तन्नामकः कविः (रघुकुमारसंभवादिकाव्यकर्ता) प्रसिद्ध एव। 'काल्याः[1] दासः'—इति विग्रहे "ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्" (६।३।६३)—इति पाणिनिसूत्रेण 'रेवतिपुत्रः'—इतिवत्संज्ञात्वात् ह्रस्वः। आदिपदाद्दण्डि-भारवि-बाण-गोवर्धनादयो ग्राह्याः। यश इत्यादिकर्मणां करोतीत्यनेनाग्रिमेणान्वयः। यद्यपि कालिदासादीनामपि धनं धावकादीनामपि यशस्तथाऽपि प्राधान्यादेतदुक्तम्, नतु प्रयोजनान्तरव्यवच्छेदपरतयेत्यवगन्तव्यम्॥

अत्र सुधासागरकाराः—"न खलु कालिदासस्य पित्रादि कुलं वा कश्चिज्जानाति, न वा दानादिकं किंचित्प्रसिद्धम्, येन तादृशं यशः स्यात्, किंतु काव्यमेव तत्कारणम्। ननु वाल्मीकिव्यासादीनामिवेति वक्तव्ये किं कालिदासादीनामित्युक्तमितिचेत्, सत्यम्, किंत्वदिव्यप्रकृत्यपेक्षयेदमुक्तम्[2]। दिव्यादिव्यप्रकृतिवाल्मीक्यादीनां तु न काव्यमात्रं यशःकारणमित्यवेहि"—इत्याहुः।

अर्थकृते—इति व्याकरोति **श्रीहर्षादेरिति**। अपादाने पञ्चमीयम्। **धावकः** तन्नामा कविः। स हि श्रीहर्षनृपनाम्ना रत्नावलीनाम्नीं नाटिकां कृत्वा बहु धनं लब्धवानिति प्रसिद्धिरित्युद्द्योतादौ स्पष्टम्। धावकनामा कश्चित्पण्डितः प्राक् परमदरिद्रश्चिन्तामणिनामकमहामन्त्रविशेषोपासनप्रसादेन विचित्रविद्याशाल्यपि निर्धनत्वेन बहु क्लिश्यमानः सन् नैषधीयचरिताख्यं शतसर्गात्मकं विचित्रं महाकाव्यं विरच्य गुणज्ञशिरोमणि श्रीहर्षनामानं राजानं प्रदर्श्य तेनातितुष्टात्ततः प्रतिवर्षं शतसहस्रात्मकरूप्यमुद्रोत्पत्तियोग्यां भूमिं प्रतिगृह्य तत्काव्ये प्रतिसर्गान्तिमश्लोके तत्पित्रोर्नामभ्यां सहितं तत्कर्तृत्वेन तन्नाम ग्रथितवानिति वृद्धैरुपाख्यायतेइत्यच्युतरायकृतसाहित्यसारटीकायामुक्तम्। आदिपदात् भोजप्रबन्धकारिभिर्भोजात्, माघ-(शिशुपालवध)-कारिभिर्माघाख्यवैश्याद्बहुतरं धनं प्राप्तमित्याद्यूह्यमिति सुधासागरे स्पष्टम्॥

---

१ पार्वत्याः। "उमा कात्यानी गौरी काली हैमवतीश्वरी"—इत्यमरः॥ २ ताश्च प्रकृतयः सप्तमोल्लासे ५३५ पृष्ठे निरूपयिष्यन्ते॥

तोचिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणम्, सकलप्रयो-

व्यवहारविदे-इति व्याकरोति **राजेत्यादि** । राज्ञि आदिना सचिव-गुरु-मुन्यादौ च गतो य उचित आचारः पृथ्वीपालनादिरूपो व्यवहारस्तत्परिज्ञानमित्यर्थः । अनुचिताचारव्यावर्तनाय **उचितेति** । पुराणे वालिवधादावनुचितप्रकारेणाचारनिबन्धनात्, महावीरचरितादौ च तस्यैवौचित्येन[1] निबन्धनादिति भावः ॥

शिवेतरक्षतये–इति व्याकरोति **आदित्यादेरिति** । पञ्चम्यन्तमिदम् । **आदित्यः** सूर्यः । **अनर्थः** पापं तत्फलं च । मयूरनामा कविः श्लोकशतेनादित्यमुपश्लोक्य कुष्ठरोगान्निस्तीर्ण इति जनश्रुतिरिति नरसिंहमनीषायां स्पष्टम् । उक्तं च सुधासागरकारैरपि–"पुरा किल मयूरशर्मा कुष्ठी कविः क्लेशमसहिष्णुः [सूर्यप्रसादेन कुष्ठान्निस्तरामि प्राणान्वा त्यजामीति निश्चित्य हरिद्वारं गत्वा गङ्गातटे] अत्युच्चतरुशाखावलम्बि शतरज्जुशिक्यम्[2] अधिरूढः सूर्यमस्तौषीत्, अकरोच्चैकैकपद्यान्ते एकैकरज्जुविच्छेदम्, एवं क्रियमाणकाव्यपरितुष्टो रविः सद्य एव नीरोगां रमणीयां च तत्तनुमकार्षीत्, प्रसिद्धं च तन्मयूरशतकम् (सूर्यशतकापरपर्यायम्)"इति ॥

मयूरकवेः कुष्ठरोगप्राप्तौ कारणं तु भट्टयज्ञेश्वरकृतायां सूर्यशतकटीकायामभिहितम् तथाहि–"पुरा किल श्रीविक्रमार्कसमयादष्टसप्तत्युत्तरसहस्रसम्मितेषु १०७८ संवत्सरेषु (१०२२ खिस्ताब्देषु) व्यतीतेषु संप्राप्तोदयस्य श्रीमद्भोजराजस्य सभासद्मरत्नदीपो महाकविर्मयूरो धारानगरीमधिवसति स्म । तस्य च भगिनीपतिः कादम्बरीगद्यप्रबन्धनिर्माता[3] बाणकविः परममित्रमासीत् । अथ कदाचिन्मयूरकविर्निशः प्रान्ते संप्राप्तप्रबोधः कतिचित्पद्यानि कवयांचक्रे । तानि चातीव सरसरमणीयान्याकलय्य तदानीमेवोत्कटसमुत्कण्ठावशान्निजसुहृदे बाणकवये निवेदयितुमनास्तदावासभवनमभिजगाम । तत्र च बाणकविर्निजवल्लभां मयूरस्वसारं मानकलुषितां प्रसादयंस्तत्कालकल्पितं 'गतप्राया रात्रिः कृशतनु शशी शीर्यत इव प्रदीपोऽयं निद्रावशमुपगतो घूर्णित इव । प्रणामान्तो मानस्त्यजसि न तथापि क्रुधमहो'–इति पादोनं पद्यं पठित्वा चरमचरणसंगतिं कल्पयंस्तावदेव पापठ्यांचक्रे । अत्रावसरे घनस्तनितस्येव गम्भीरस्य बाणकविभाषणस्य श्रवणेन विवशान्तःकरणो मयूरकविः स्वप्रतिभाप्रवाहं निरोद्धुमक्षमस्तत्पद्येऽपेक्षितं सुसङ्गतं चतुर्थचरणं 'कुचप्रत्यासत्त्या हृदयमपि ते चण्डि कठिनम्'–इत्येवंरूपं केकानिनादमिव मन्द्रमधुरस्वरेणोदीरयामास । तच्छ्रुत्वा सज्जधनुषस्तूर्णं बाणो लक्ष्यमिवायमपि बाणकविर्निजनाम्नोऽन्वर्थतासमर्थ-

१ औचित्येनेति । स्फुटीकरिष्यते चेदमौचित्यं सप्तमोल्लासे प्रकृतिविपर्ययरूपदोषे 'अधिकं तु निबध्यमानम्'–इति वृत्तिग्रन्थव्याख्यानावसरे (५३८ पृष्ठे) ॥ २ शिक्य च दधिभाण्डादिलम्बनार्थं रज्जुसमूहकृत आश्रयविशेषः ॥ ३ कादम्बरीगद्येत्युपलक्षणं हर्षचरितचण्डीशतकपार्वतीपरिणयनाटकानामपि ॥

जनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दम्, प्रभु-

नाय [इव] लीलासद्मनो झटिति विनिर्गत्य प्राणाधिकप्रियं सुहृद्वरं मयूरकविं समाजगाम। ततोऽस्या बाणवनिताया रसभङ्गजनितमनःक्षोभवत्याः पातिव्रत्यप्रभावेणाचिरादेव शापतः स मयूरकविः कुष्ठरोगकवलितसर्वाङ्गः संवृत्तः। अथास्य पापरोगस्य समूलमुन्मूलनाय शतसंख्याकहृद्यतमपद्यघटितकाव्यबन्धेन भगवन्तं भास्करदेवं स्तुत्वा तत्प्रसादमहिम्ना प्रन[1]-ष्टपापरोगः कनकरुचिरगात्रोऽयं मयूरकविः संबभूवेत्येवंतात्पर्यक इतिहासो मेरुतुङ्गाचार्य-कृतप्रबन्धचिन्तामण्यादिग्रन्थे स्थितः"—इति॥

सद्यःपरनिर्वृतये—इति व्याकुर्वन् परपदार्थमाह **सकलेत्यादिना**। सकलेषु यशःप्रभृतिषु प्रयोजनेषु फलेषु मौलिभूतं प्रधानभूतमित्यर्थः। सद्यःपदार्थमाह **समनन्तरमेवेति**। काव्यश्रवणानन्तरमेवेत्यर्थः, न तु यागादिवद्देहान्तरोत्पादनेन, नवा आम्रादिवृक्षारोपणादिवत्कालविलम्बेनेति भावः। तत्र हेतुमाह **रसास्वादनेत्यादिना**। रस्यते आस्वाद्यते इति व्युत्पत्त्या रसपदं रत्यादिस्थायिभावपरम्, तथा च रसस्य स्थायिभावस्य आस्वादनेन विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोजनेन समुद्भूतं निष्पन्नमित्यर्थः। तावन्मात्रापेक्षित्वादेव चाविलम्ब इति भाव इत्युद्द्योतादौ स्पष्टम्। "रसः आस्वाद्यते प्रकाश्यतेऽनेनेति रसास्वादनं विभावादिसंयोजन तेन समुद्भूतं प्रादुर्भूतम्"—इति सारबोधिनी। "रस्यते इति रसः निरुपाधीच्छाविषयः, आस्वादनमास्वादः सुखस्वरूपम्, समुद्भूतः स्वप्रकाशः ज्ञानरूप इति रसास्वादनसमुद्भूतपदानां कर्मधारयः"—इति नरसिंहठक्कुराः। शब्दार्थविषयव्यासङ्गाद्विलम्बः स्यादत आह **विगलितेति**। विगलितम् अस्तमितं वेद्यान्तरं स्वातिरिक्तविषयान्तरं यत्रेत्यर्थः, ज्ञानान्तरे घटादिकं विषयः, ज्ञानं च विषयी, अत्र च ज्ञानात्मकः आनन्द एव विषयो विषयी चेति भाव इति नरसिंहठक्कुराः। स्वविषयातिरिक्तवेद्यान्तरसंपर्कशून्यमिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्। काव्यश्रवणस्यैव महिमा तदा किमपि वेद्यान्तरं न भासते इति। निर्वृतिपदार्थमाह **आनन्दमिति**। मोक्षकालिकब्रह्मानन्दसदृशमित्यर्थः॥

उपदेशार्थं नीतिशास्त्राणि सन्त्येव, किं काव्येनेति शङ्कानिरासार्थमुपात्तं 'कान्तासम्मिततया'—इत्यादि वाक्यं व्याचक्षाणस्तावत् कान्तासम्मितत्वं विवेचयितुमाह **प्रभुसम्मितेति**। प्रभुसम्मितानि प्रभुतुल्यानि शब्दप्रधानानि यानि वेदादिशास्त्राणि तेभ्य इत्यर्थः। विलक्षणमित्यग्रिमेणान्वयः। आदिना स्मृतेर्ग्रहणम्। अयं भावः—शब्दस्तावत् त्रिविधः, प्रभुसम्मितः सुहृत्सम्मितः कान्तासम्मितश्चेति। तत्राद्यः शब्दप्रधानो वेदादिः। शब्दप्राधानत्वं च प्रवर्तनारूपशासनाप्रधानत्वम्। तथा च यथा प्रभुरिष्टसाधनेऽनिष्टसाधने नि-

१ प्रनष्टेति। "उपसर्गादसमासेऽपि०" (८।४।१४)—इति पाणिनिसूत्रेण णत्व तु न, "नशेः षान्तस्य" (८।४।३६)—इति सूत्रेण तन्निषेधात्॥

सम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत् काव्यं लो-

---

ष्फले च नियोजयति, एवं [1]वेदोऽपि इष्टसाधने ज्योतिष्टोमादौ, अनिष्टसाधने श्येनयागादौ, निष्फले (अकरणप्रयुक्तप्रत्यवायपरिहारातिरिक्तफलरहिते) संध्यावन्दनादौ च नियोजयतीति प्रभुसम्मितत्वं वेदादिशास्त्रस्येति बोध्यमितीति प्रदीपनरसिंहमनीषादौ स्पष्टम् । उद्द्योतकारास्तु—शब्दप्रधानत्वं च समीहितार्थलाभायात्यज्यमानमुख्यार्थकत्वम्, उपदेशकविधेयांशस्य लक्षणादिनाऽन्यथानयनाभावादित्याहुः । **सुहृत्सम्मितेति ।** सुहृत्सम्मिताः मित्रतुल्या अर्थतात्पर्यवन्तो ये पुराणादयः ये च इतिहासाः प्राचीनवृत्तवर्णनानि तेभ्य इत्यर्थः । विलक्षणमित्यग्रिमेणान्वयः । इतिहासलक्षणमग्रे (१६ पृष्ठे) वक्ष्यते । आदिनाऽऽख्यानादेर्ग्रहणम् । अयं भावः—द्वितीयस्तु अर्थतात्पर्यवान् अष्टादशपुराणेतिहासादिः । अर्थतात्पर्यवत्त्वं च इष्टानिष्टार्थबोधमात्रपरत्वम् । तथा च यथा सुहृत् 'एवं कृते एवं भवति'—इति वस्तुतत्त्वमात्रं बोधयति, एवं पुराणेतिहासादिरपि 'एवं कृते इदमिष्टं भवति, एवं च कृते इदमनिष्टं भवति'—इत्येतावन्मात्रं बोधयति, न तु नियोजयतीति सुहृत्सम्मितत्वं पुराणेतिहासादेरिति ।

अन्ये तु—शब्दप्रधानत्वं नाम शब्दपरिवृत्त्यसहत्वम्, यथा 'देवदत्तः समरसिंहतया व्यवह्रियताम्'—इति प्रभोरादेशो संग्रामकेसरीति शब्दपरिवृत्त्या न व्यवहारः, किंतु समरसिंहतयैवेति शब्दप्रधानता प्रभोरादेशस्य, एवं वेदस्यापि, नहि "अग्निमीळे पुरोहितम्"—इत्यादौ "वह्निमीडे, ईडेऽग्निम्"—इति वोक्तं फलसाधकं भवति । वेदादीत्यादिपदेनाष्टादशपुराणानां संग्रहः, तेषामपि शब्दपरिवृत्त्यसहत्वात् । अर्थतात्पर्यवत्त्वं नाम अर्थप्रधानत्वम्, तच्च शब्दपरिवृत्तिसहत्वम् । पुराणेतिहासेभ्य इत्यत्र पुराणानामष्टादशपुराणसंबन्धिनो ये इतिहासाः । अनेन धूर्तकल्पितेतिहासानां निरासः । यद्वा, पुराणस्य पुरातनस्य इतिहासाः पुरावृत्तानि पञ्चोपाख्यानहितोपदेशादीनि तेभ्य इत्यर्थ इति व्याचख्युः ।

वेदादिशास्त्रेभ्यः पुराणेतिहासेभ्यश्च काव्यस्य वैलक्षण्ये हेतुमाह **शब्दार्थयोर्गुणभावेनेति ।** शब्दो वाचकः, अर्थो वाच्यस्तयोर्गुणभावेनाप्रधानतयेत्यर्थः । तयोर्गुणभावे हेतुमाह **रसाङ्गेति ।** रसस्य शृङ्गारादेरङ्गभूतः उपायभूतो यो व्यापारो विभावादिसंयोजनं (विभावानुभावव्यभिचारिभावानां मेलनं) व्यञ्जना वा तत्प्रवणतया तत्परतयेत्यर्थः । एवं च काव्ये तादृशव्यापारनिष्पाद्यरसस्यैव प्राधान्यमिति भावः । **विलक्षणं** विसदृशम्, वैधर्म्याश्रय इति यावत् । एवं च गुणीभूतशब्दार्थोभयकत्वमेव काव्ये वैलक्षण्यमिति भावः । **काव्यमिति ।** कवेः [2]कर्म काव्यम्, कविशब्दात् "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः क-

---

१ "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत"—"श्येनेनाभिचरन् यजेत"—"अहरहः सध्यामुपासीत"—इत्यादिरूपो वेदोऽपीत्यर्थः ॥ २ कर्म क्रिया ॥

कोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म, तत् कान्तेव सरसताऽऽपादनेनाभिमुखीकृत्य, रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशं च यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्वथा तत्र यतनीयम् ॥

र्मणि च" (५।१।१२४)—इति पाणिनिसूत्रेण ब्राह्मणादित्वात्कर्मरूपेऽर्थे ष्यञ्प्रत्ययः । तमेव काव्यशब्दार्थमाह **लोकोत्तरेत्यादि** । लोकोत्तरा चमत्कारिबोधजनिका या वर्णना मुखादेः कमलत्वादिरूपेण कथनादि तत्र निपुणस्य कवेरसाधारणतादृग्वर्णनात्मकं कर्मेत्यर्थ इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । "लोकोत्तरवर्णनारूपं निपुणं कविकर्मेत्यर्थः । कर्म योजनम्, नतूच्चारणमपि, मौनिपद्यासंग्रहात्"—इति नरसिंहठक्कुराः । **तत्** काव्यम् । इदं कर्तृपदं करोतीत्यत्रान्वेति । **कान्तेव** कामिनीव । **सरसतापादनेन** रससहितत्वापादनेन। **अभिमुखीकृत्येति** । सम्मुखीकृत्येत्यर्थः, स्वप्रतिपाद्यार्थबोधानुकूलयत्नाश्रयीकृत्येति यावत् । सरसतेत्यादिना कान्तासादृश्यं दर्शितम् । उपदेशस्वरूपमाह **रामादिवदित्यादि** । हितकर्तव्यत्वाहिताकर्तव्यत्वपरमेतत् । तेन रामकृतवालिवधसदृशस्याप्यकर्तव्यत्वम्, रावणकृतहरपूजादेश्च कर्तव्यत्वं बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् । **उपदेशं चेति** । तथा च कान्ता यथा दयितं गुरुमित्राद्यधीनमपि इतरजनवैलक्षण्येन कटाक्षभुजक्षेपादिना सरसतामापाद्य स्वाभिमुखीकृत्य स्वस्मिन् प्रवर्तयति, एवं काव्यमपि सुकुमारमतीन् सुखिस्वभावान् नीतिशास्त्रपराङ्मुखान् राजकुमारादीन् ललितपदकदम्बकोपदर्शितशृङ्गारादिरसेन, मधुरपानादिना कटुकषायौषधपानपराङ्मुखान् बालकानिव सदुपदेशस्वरूपस्वार्थे प्रवर्तयतीति भावः । यदाहुः "स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं वाक्यार्थमुपभुञ्जते । प्रथमालीढमधवः पिबन्ति कटु भेषजम् ॥"—इति । चकारः पूर्वोक्तप्रयोजनसमुच्चायकः । **यथायोगमिति** । यथायोग्यमित्यर्थः । यशोऽर्थावनर्थनिवृत्तिश्च कवेरेव, व्यवहारज्ञानोपदेशयोगौ सहृदयस्यैव, कवेस्तयोः सिद्धत्वात् । परनिर्वृतिरपि सहृदयस्यैव, रसास्वादनकाले कवेरपि सहृदयान्तःपातित्वात् । तदुक्तं प्रदीपे—"काव्यास्वादनकाले कवेरपि सहृदयान्तःपातितया रसास्वादः"—इति । **कवेः** काव्यकर्तुः । **सहृदयस्य चेति** । काव्यवासनापरिपक्वबुद्धेश्चेत्यर्थः । तथाच परोपकारोऽप्यनेनेति भावः । अत एवाह इति **सर्वथेति** । **तत्र** काव्ये । **यतनीयमिति** । उत्पादनायास्वादनाय च यत्नः कर्तव्य इत्यर्थः । अत एव साहित्यदर्पणे विश्वनाथेन काव्याच्चतुर्वर्गफलप्राप्तिः प्रतिपादिता । किंच "धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च । करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥"—इति वृद्धसम्मतिरपि तद्विषये तेनैव दर्शिता । अपिच "नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा । कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ॥"—इति "काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च । शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ॥"—इति चाग्नेयपुराणवच-

एवमस्य प्रयोजनमुक्त्वा कारणमाह,—

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।
काव्यज्ञशिक्षयाऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥ ३ ॥

शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः, यां विना काव्यं न प्रसरेत् प्रसृतं

नेन "त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्"–इति विष्णुपुराणवचनेन च काव्यस्योपादेयत्वमप्युपपादितं तेनैवेति बोध्यम् । न चेदं सर्वं "काव्यालापांश्च वर्जयेत्"–इत्यादिस्मृतिशास्त्रविरुद्धमिति वाच्यम्, तस्य स्मृतिशास्त्रस्य भगवत्तद्भक्तभिन्नवर्णनविषयकत्वात् । अत एव श्रीमद्भागवते १ स्कन्धे ९ अध्याये "न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशः"–इति "स वाग्विसर्गो जनताघविप्लवः"–इति च भगवद्गुणवर्णनविधानं कृतम् । अत एव शाकुन्तलनाटके कालिदासेन दुष्यन्तस्य, नैषधीयचरिते श्रीहर्षेण नलस्य, किरातार्जुनीये भारविणाऽर्जुनस्य, दमयन्तीकथाचम्पूप्रबन्धे त्रिविक्रमेण दमयन्त्यादेश्च [भगवद्भक्तस्य] वर्णनं कृतम् । यत्तु भामिनीविलासे शृङ्गारोल्लासे 'गुरुमध्यगता मया नताङ्गी निहता नीरजकोरकेण मन्दम् । दरकुण्डलताण्डवं नतभ्रूलतिकं मामवलोक्य घूर्णिताऽऽसीत् ॥'–इत्यादिना जगन्नाथपण्डितैः स्वप्रेयसीवर्णनं कृतम्, तत्तु तेषां श्रीगङ्गाप्रसादादेव शोभतेतरामिति साहित्यसारटीकायां स्पष्टम् ॥

नन्वेवंविधस्य काव्यस्योत्पत्तिरेव न संभवति, उपायाभावादित्याशङ्कायां तदुपायप्रतिपादकमुत्तरं पद्यमित्याह **एवमस्येत्यादि** । यद्वा, ननु यतनीयमित्युक्तम्, यत्नस्तु कारणमेव, तर्हि तद्वक्तव्यमिति तत्प्रदर्शयतीत्याह **एवमस्येत्यादि** । **अस्य** काव्यस्य । निर्माणे समुल्लासे चेति शेषः । **प्रयोजनं** फलं (यशःप्रभृतिरूपम्) । **कारणं** हेतुम्, साधनमिति यावत् । "हेतुर्ना कारणं बीजम्"–इत्यमरः ।

शक्तिर्निपुणतेति । शक्तिः, लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् निपुणता, काव्यज्ञशिक्षयाऽभ्यासः,–इति एतत्त्रितयं तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुल्लासे च हेतुरित्यर्थः । श्लोकश्छन्दः " श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥ "–इति लक्षणात् ॥

श्लोकं व्याकुर्वन् शक्तिपदार्थमाह **शक्तिरित्यादिना** । शक्नोति पुमान् काव्यनिर्माणायास्वादानुभवाय चानयेति शक्तिः । **कवित्वबीजरूप इति** । कवित्वं काव्यं सहृद-

---

१ किरातार्जुनीयकाव्यप्रथमश्लोकावतरणिकाया मल्लिनाथेनाप्युक्तम्–"अथ तत्रभवान् भारविनामा कविः " काव्य यशसेऽर्थकृते"–इत्याद्यलङ्कारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेय साधनतां "काव्यालापांश्च वर्जयेत्"–इति निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन् किरातार्जुनीयाख्य महाकाव्य चिकीर्षुः ००० कथामुपक्षिपति"–इति ॥

वा उपहसनीयं स्यात्, लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधानकोशकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानाम्, काव्यानां

यत्वं च, "संख्यावान् पण्डितः कविः"—इत्यमरानुशासनात्। **संस्कारविशेषः** देवताऽऽराधनादिजन्यं विलक्षणादृष्टं प्रतिभापदव्यपदेश्यं[1], तत्तद्रसादिवासना वा। ननु तथाविधायाः शक्तेः कारणतायां किं मानमित्याशङ्क्याऽर्थापत्तिं प्रमाणयति **यां विनेति**। शक्तिं विनेत्यर्थः। **न प्रसरेत्** न सारं प्राप्नुयादित्येके। "**न प्रसरेत्** न जायेत"—इति चक्रवर्तिनः। **प्रसृतं वेति**। वाशब्दोऽत्रानास्थायाम् "किं तेन वा सुतेनास्य यो न चक्रे पितृक्रियाम्"—इत्यत्रेव। **उपहसनीयमिति**। दोषवैशिष्ट्यादिनेति भावः। ननु ["तददोषौ शब्दार्थौ"—इति]—वक्ष्यमाणलक्षणानुसारात्तस्य (उपहसनीयस्य) काव्यत्वमेव नेति चेत्, न, "तददोषौ"—इत्यस्य लक्ष्यतावच्छेदकमप्येतदेवेत्यदोषादित्युद्द्योते स्पष्टम्। एतदेवेत्यस्यानुपहसनीयत्वविशिष्टकाव्यत्वमेवेत्यर्थः। लोकशब्दार्थमाह **स्थावरेत्यादि**। स्वाधीनक्रियाशून्यः स्थावरः, तदितरो जङ्गमः। स्वरूपसल्लोकावेक्षणस्य नोपयोगः व्युत्पत्त्यनाधायकत्वादित्यतोऽन्यथा व्याचष्टे **लोकवृत्तस्येति**। वृत्तमाचरणम्। तथा चोपादानलक्षणया, 'लोक्यते इति लोकः'—इति व्युत्पत्त्या वा लोकपदं लोकवृत्तपरमिति भावः। वृत्तानन्त्येन वर्णनानन्त्यं लक्षणाफलम्। काव्यकरणोपयुक्तानि शास्त्राणि दर्शयति **शास्त्राणामिति**। काव्यवर्णादिनियमबोधकं शास्त्रं छन्दःशास्त्रं पिङ्गलादिमुनिप्रणीतम्, प्रकृतिप्रत्ययविभागव्युत्पादकं व्याकरणं पाणिनिमुनिप्रभृतिप्रणीतम्[2], अभिधानानां नाम्नां कोशः संग्रहोऽमरसिंहादिप्रणीतः, कला नृत्यगीतादयश्चतुःषष्टिकलास्तद्ग्रन्थश्च ब्रह्म-भरत-कोहल-विशाखिलादिमुनिप्रणीतः, कलादेः 'लक्षणग्रन्थानाम्'—इत्यत्रान्वयः। चतुर्वर्गो धर्मार्थकाममोक्षाः (वर्गचतुष्टयम्), तत्र धर्मशास्त्रं पूर्वमीमांसारूपं जैमिनिप्रणीतं मनुयाज्ञवल्क्यादिप्रणीतं स्मृतिशास्त्रं च। अर्थशास्त्रं गर्गभार्गवादिप्रणीतो नीतिग्रन्थः। कामशास्त्रं च वात्स्यायनादिमुनिप्रणीतम्। मोक्षशास्त्रं व्यासकपिलकणादाक्षपाद[3]पतञ्जलि[4]प्रणीतं वेदान्तसांख्यतर्कन्याययोगाख्यम्। एवं च चतुर्वर्गेत्यनेन "गौतमस्य कणादस्य कपिलस्य पतञ्जलेः। व्यासस्य जैमिनेश्चापि दर्शनानि षडेव हि॥"—इति, "काणादं गौतमं चैव मीमांसाद्वयमेव[5] च। आहुः साख्यं च योगं च षट् शास्त्राणि मनीषिणः॥"—इति

---

१ "प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभोच्यते"—इति रुद्रकोशोक्ता प्रतिभा॥ २ तदुक्तम्, "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः। पाणिन्यमरजैनेन्द्राः शब्दशास्त्रप्रवर्तकाः॥" इति। शब्दशास्त्रप्रवर्तका इत्यत्र "जयन्त्य [ष्टौ च] ष्टादिशाब्दिका."—इत्यपि पाठः॥ ३ अक्षपादो गौतमः॥ ४ पतञ्जलिर्व्याकरणमहाभाष्यादिकर्ता॥ ५ जैमिनिकृता द्वादशाध्यायीरूपा पूर्वमीमांसा, व्यासकृता चतुरध्यायीरूपोत्तरमीमांसा चेति द्वयम्॥

च महाकविसंबन्धिनाम्, आदिग्रहणादितिहासादीनां च विमर्शनाद्व्युत्पत्तिः, काव्यं कर्तुं विचारयितुं च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिताः नतु व्यस्तास्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुल्लासे च हेतुर्न तु हेतवः ॥

चोक्तानां पारिभाषिकषट्शास्त्राणामपि संग्रहः। गजतुरगादिग्रन्थश्च शालिहोत्रादिः। **खड्गः** करवालः। आदिपदात् धनुरादिप्रतिपादकशास्त्रस्य, स्त्रीपुरुषलक्षणादिप्रतिपादकसामुद्रकादेरायुर्वेदज्योतिःशास्त्रादेश्च संग्रहः। **लक्षणेति**। एते लक्ष्यन्ते ज्ञाप्यन्ते एभिरिति करणे ल्युट्। स्वकृतकाव्यावेक्षणेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्ग इति व्याचष्टे **महाकवीति**। वाल्मीक्यादयः कालिदासादयश्च महाकवयः। **संबन्धिनामिति**। रामायणादीनां रघुवंशादीनां चेत्यर्थः। काव्यादीत्यादिशब्दार्थमाह **आदीति**। **इतिहासानां** महाभारतादीनाम्। इतिहासलक्षणं तु "धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितम्। पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥"—इत्युक्तम्। अवेक्षणपदार्थमाह **विमर्शनादिति**। मुहुर्मुहुस्तत्तत्पदार्थरसादिगोचरानुसंधानादित्यर्थः। निपुणतापदार्थमाह **व्युत्पत्तिरिति**। तत्तदर्थरसादिगोचरो दृढतरसंस्कार इत्यर्थः। "सकलपदार्थपौर्वापर्यालोचनकौशलमित्यर्थः" इति केचित्। काव्यज्ञेतिव्याचष्टे **काव्यं कर्तुमिति**। **कर्तुं** निर्मातुं। **विचारयितुं** सदसद्विवेचयितुम्। शिक्षापदार्थमाह **उपदेशेनेति**। **करणे** निष्पादने। **योजने** पदानामावापोद्वापे। "**करणं** निर्वाहणम्, **योजनं** झटित्यास्वादोद्बोधकः प्रबन्धावयवविन्यासः"—इति केचित्। "करणे विशकलितरूपे। योजने प्रबन्धादीनां गुम्फे"—इति माणिक्यचन्द्रः।"करणे उक्तरूपतया निष्पादने। योजने प्रबन्धरूपतया संघटने"—इति जयन्तभट्टः। अभ्यासपदं व्याचष्टे **पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति**। पूर्वपूर्वकृतिध्वंससहकृतोत्तरोत्तरा कृतिरित्यर्थः। **इतीति**। मूलस्थं व्याख्येयं पदमिदम्। इति पदार्थमाह **त्रयः समुदिता इति**। **त्रयः** शक्तिनिपुणताऽभ्यासाः। **समुदिताः** मिलिताः। तदुद्भवे इति व्याकरोति **तस्येति**। **निर्माणे** रचनायाम्। **समुल्लासे** उत्कृष्टत्वे। व्याख्यातमिदं चक्रवर्त्यादिभिः,—**समुदिताः** दण्डचक्रादिन्यायेन परस्परसापेक्षाः। **व्यस्ताः** तृणारणिमणिन्यायेन प्रत्येकं कार्यजनकाः। कुत एतदित्याह **हेतुरिति**। हेतुरित्येकवचनोपादानेनैतल्लभ्यते इति भावः। गौतमसूत्रे (द्वितीयेऽध्यायेद्वितीये आह्निके ६८ सूत्रे) "जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः"—इत्यत्रैकवचनेन त्रिष्वेव यथा पदशक्यत्वं नतु प्रत्येकमिति—इति। व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतप्रभासु च, "इतिशब्दो मिलितोपस्थापनाय, अन्यथा तद्वैयर्थ्यमेव स्यात्, तथा च काव्यस्योद्भव उत्कृष्टोत्पत्तिः, तया कार्येण मिलितानामुपधानम्, दण्डचक्रादीनामिव घटेन, नतु मिलितत्वेन कारणतैवेति भ्रमः कार्यः"—इति प्रदीपः। "**मिलितोपेति**। पूर्वोक्तसमु-

एवमस्य कारणमुक्त्वा स्वरूपमाह,–

॥ १ ॥ तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि ।

दायपरामर्शकत्वेनेति भावः । अन्योन्यापेक्षत्वेन मिलितत्वम् । **उत्कृष्टोत्पत्तिः** उपहासाकरणीभूतकाव्यस्योत्पत्तिः । **उपधानं** कारणत्वेन ज्ञानम् । मिलितस्य दण्डचक्रादीनामिव कारणत्वं नतु तृणारणिमणीनामिवेति ध्वनयितुमेव हेतुरित्येकवचनम् । **कारणतैवेति** । कारणतैव मिलितत्वेनेति । **न भ्रमः** । मिलितत्वं कारणतावच्छेदकमिति न भ्रमः । **कार्य इति** । किंतु मिलितानां परस्परसहकृतानां फलोपधायकत्वमित्येवेति बोध्यम् "–इत्युद्द्योतः । "**मिलितेति** । शक्त्यादिसमुदितेत्यर्थः । वैयर्थ्यमुपलक्षणम्, हेतुरित्येकवचनानुपपत्तेः । तथाच समुदायाभिप्रायमेकवचनम् । हेतुत्वं च फलोपधायकत्वरूपं त्रिष्वेकरूपमित्यभिप्रायः–इत्याह **तथेत्यादि** । **उपधानं** प्रयोजकत्वरूपः संबन्धः । दण्डेत्यादिदृष्टान्तेन तृणारण्यादिवद्वैकल्पिकहेतुत्वनिरासः । तेषामन्योन्यनिरपेक्षतया कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वेन समुदायस्य तथात्वविरहादिति । **कारणतैव** स्वरूपयोग्यतैव । मानाभावाद्दण्डादिष्वपि तथात्वापत्तेश्चेति भावः "–इति प्रभा ॥

एवम् उक्तप्रकारेण । **अस्य** काव्यस्य । **स्वरूपमिति** । स्वं लक्ष्यपदार्थो रूप्यते लक्ष्यते (इतरव्यावृत्ततया ज्ञायते) अनेनेति व्युत्पत्त्या स्वरूपं लक्षणमित्यर्थः, इतरभेदकमिति यावत् ।

तददोषाविति । शब्दार्थौ तत्–इत्यन्वयः । अत्र तच्छब्देन काव्यपरामर्शः, काव्यस्यैव प्रकृतत्वात् । तेन शब्दार्थौ काव्यमित्यर्थः, शब्दार्थयुगलं काव्यमित्युच्यते इति यावत् । आस्वादव्यञ्जकत्वस्योभयत्राप्यविशेषात्, प्रागुक्त–(१९ पृष्ठे)–लक्ष्यतावच्छेदकस्योभयवृत्तित्वाच्च, 'काव्यं पठितं श्रुतं गीतं रचितं' 'काव्यं बुद्धम्' इत्युभयविधव्यवहारदर्शनाच्चेति भाव इत्युद्द्योते स्पष्टम् । शब्दार्थावित्यत्रार्थाश्रयत्वाच्छब्दस्य प्रागुक्तिः । अत एव "नामरूपे व्याकरवाणि"–इति वैदिके प्रयोगे "वागर्थाविव संपृक्तौ"–इति लौकिके प्रयोगेऽपि शब्दस्य प्राथम्यम् ॥

यत्तु रसगङ्गाधरकारैः 'रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्'–इति काव्यलक्षणं कृत्वा उक्तम्,–" यत्तु प्राञ्चः (काव्यप्रकाशकृदादयः) शब्दार्थौ काव्यमित्याहुस्तत्र विचार्यते, ००० अपि च काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दार्थयोर्व्यासक्तं (व्यासज्यवृत्ति) प्रत्येकपर्याप्तं वा । नाद्यः, एको न द्वाविति व्यवहारस्येव श्लोकवाक्यं न काव्यमिति व्यवहारस्यापत्तेः । न द्वितीयः, एकस्मिन् पद्ये काव्यद्वयव्यवहारापत्तेः । तस्माद्वेदशास्त्रपुराणलक्षणस्येव काव्यलक्षणस्यापि शब्दनिष्ठतैवोचिता "–इति तत्तु आग्रहमूलकमेव । अत एव

१ व्यासज्यवृत्तित्वं नाम पर्याप्त्याख्यविलक्षणसंबन्धेन वृत्तित्वम् ॥

तट्टीकायां मर्मप्रकाशाख्यायाम् 'उचिता,'—इति प्रतीकमुपादाय नागोजीभट्टाः प्राहुः—"आस्वादव्यञ्जकत्वस्योभयत्राप्यविशेषात्, चमत्कारिबोधजनकज्ञानविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपस्यानुपहसनीयकाव्यलक्षणस्य प्रकाशाद्युक्तलक्ष्यतावच्छेदकस्योभयवृत्तित्वाच्च, काव्यं पठितम्, श्रुतं काव्यम्, बुद्धं काव्यमित्युभयविधव्यवहारदर्शनाच्च काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं व्यासज्यवृत्ति। अत एव वेदत्वादेरुभयवृत्तित्वप्रतिपादकः "तदधीते तद्वेद" (४।२।५९)—इति सूत्रस्थो (इति पाणिनिसूत्रस्थो) भगवान् पतञ्जलिः (पतञ्जलिकृतं महाभाष्यं) संगच्छते। लक्षणयाऽन्यतरस्मिन्नपि तत्त्वात् 'एको न द्वौ' इतिवत् न तदापत्तिः। तेनानुपहसनीयकाव्यलक्षणं प्रकाशोक्तं (काव्यप्रकाशोक्तं) निर्बाधम्"—इति।

अत्र केचित्, कविकर्म काव्यमिति समाख्यानुरोधाच्छब्दे एव काव्यत्वं न त्वर्थे, तस्य तत्कृत्यसाध्यत्वात्, तस्मात् आस्वादजीवातुः पदसंदर्भः काव्यमिति काव्यलक्षणं वदन्ति। तन्न, तथाहि—आस्वादोद्बोधकत्वमेव काव्यत्वप्रयोजकरूपं, तच्च शब्देऽर्थे चाविशिष्टम्, तत्रापि रसोद्बोधकत्वाङ्गीकृतेरिति अर्थेऽपि दृश्यकाव्ये इव काव्यत्वम्, कविकर्मत्वव्यवहारस्तु तत्प्रकाश्यत्वाद्भाक्त एव, शब्दनित्यत्ववादिमते शब्दरूपेऽपि काव्ये कविकर्मत्वव्यवहारस्य भाक्तत्वात्। एवमर्थेऽपि काव्यत्वे सिद्धे काव्यं पठति काव्यं रचयति काव्यं शृणोति—इत्यादिव्यवहारस्तु काव्यपदस्य शब्दमात्रपरत्वादिति सारबोधिन्यामपि स्पष्टम्।

सदोषेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिनष्टि **अदोषाविति**। काव्यत्वविघटका ये च्युतसंस्कारादयः प्रबलदोषास्तद्रहितावित्यर्थविवरणकाराः। नरसिंहठक्कुरास्तु—"ननु दोषसामान्याभावस्य लक्षणप्रवेशे निःशेषेत्यादावुत्तमत्वेनोदाहृतेऽविमृष्टविधेयांशेऽव्याप्तिः; न च तदकाव्यमेवेति वाच्यम्, काव्यपदस्य निर्विषयतायाः प्रविरलविषयताया वा आपातात्, उदाहरणत्वविरोधाच्च; विशेषाभावघटितत्वेऽसाधावप्यतिव्याप्तिः, तत्रापि कस्यचिद्दोषाभावादिति चेत्, न, दोषसामान्याभावस्यैव लक्षणे प्रवेशात्; प्रविरलविषयत्वं चेष्टमेव, पदमात्रस्यापि तथा संभवेन निर्विषतताया अभावात्, निःशेषेत्यादावुत्तमत्वप्रयोजकोपाधेरेवोदाहृतत्वान्न तद्विरोधः। 'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटम्'—इत्याद्यविमृष्टविधेयांशभागं परिहृत्य भागान्तरोदाहरणे एव तात्पर्यमित्यपि केचित्"—इत्याहुः। अर्वाचीनाः साहित्यदर्पणकारादयस्तु—"यथोक्तस्य काव्यलक्षणत्वे काव्यपदं निर्विषयं प्रविरलविषयं वा स्यात्, दोषाणां दुर्वारत्वात्। तस्मात् 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्'—इति काव्यलक्षणम्। तथाच

---

१ शब्देऽर्थे च॥ २ महाभाष्यमिति। तथा हि तदधीते तद्वेद। "किमर्थमिमावुभावप्यर्थौ निर्दिश्येते, न योऽधीते वेत्त्यप्यसौ, यश्च वेदाधीतेऽप्यसौ। नैतयोरावश्यकः समावेशः। भवति हि कश्चित्संपाठं पठति न वेत्ति, तथा कश्चिद्वेत्ति न सपाठं पठति"—इति भाष्यम्। अत्र कैयटः—"न य इति। यो हि यं ग्रन्थमधीते स त स्वरूपतोऽवश्य वेत्ति, यश्च स्वरूपतो वेत्ति सोऽवश्यमधीते इति भावः। नैतयोरिति। अर्थावबोधो वेदनमभिप्रेतम्, न तु स्वरूपमात्रवेदनम्। तत्र परस्परव्यभिचारदर्शनादुभयोपादानमित्यर्थः। सपाठमिति। अर्थनिरपेक्षं स्वाध्यायं पठतीत्यर्थः"—इति॥ ३ समाख्या योगबलमिति पञ्चमोल्लासे जैमिनिसूत्रव्याख्यानावसरे (२८० पृष्ठे) स्फुटीभविष्यति॥ ४ वैयाकरणमते॥

दुष्टेऽपि रसान्वये काव्यत्वमस्त्येव । परं त्वपकर्षमात्रम् । तदुक्तम्—' कीटानुविद्धरत्नादि-साधारण्येन काव्यता । दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः ॥ '—इति । एवं चालंकारादिसत्त्वे उत्कर्षमात्रम् । नीरसे तु चित्रादौ काव्यव्यवहारो गौणः "—इत्याहुः । तत्र-' रसात्मकं काव्यम् '—इति लक्षणं न युक्तम्, तस्य रसाभासाद्यात्मककाव्ये वस्त्वलंकारप्रधानेषु काव्येषु चाव्याप्तेः । नचेष्टापत्तिः, महाकविसंप्रदायभङ्गप्रसङ्गात् । लक्ष्यानुसारेण हि लक्षणव्यवस्था, न तु वैपरीत्येन । वर्णितानि च महाकविभिर्जलप्रवाहवेगादीनि कपिबालादिचरितानि च । तेष्वपि रसाभावादुक्तलक्षणस्याव्याप्तेः[1] । न च तत्रापि यथाकथंचित्परम्परया रससपर्शोऽस्त्येवेति वाच्यम्, ईदृशरसस्पर्शस्य ' गौश्चलति ' ' मृगो धावति '—इत्यादावतिप्रसक्तत्वेनाप्रयोजकत्वात् ॥

यत्तु दोषरहितं काव्यं दुर्लभमिति ' न्यक्कारो ह्ययम् '—इत्यादौ (१८३ उदाहरणे), ' तथाभूतां दृष्ट्वा '—इत्यादौ (२२० उदाहरणे) काव्यत्वं सर्वानुभवसिद्धं नोपपद्यते इति। तत्रोच्यते—दोषत्वं ह्युद्देश्यप्रतीतिप्रतिबन्धकत्वम् । तच्चानुभवबलात्तत्तद्व्यङ्ग्यवाच्यवैचित्र्यप्रतीतिविरहविशिष्टदोषस्य तद्भानस्य चेति ' न्यक्कारः '—इत्यादौ विशिष्टाभावसंभवान्न काव्यत्वक्षतिः । यस्य च न व्यङ्ग्यवैचित्र्यप्रतीतिस्तं प्रति दुष्टत्वाभिप्रायेण तदुदाहरणम् । अत एव "वक्त्राद्यौचित्यवशाद्दोषोऽपि गुणः क्वचित् "—इति ८१ सूत्रं वक्ष्यते। तथा अप्रतीतत्वं तच्छास्त्रज्ञं प्रत्यदोषः, अन्यं प्रति तु दोष इति ' कीटानुविद्ध '—इत्यस्यापि रसादिवैचित्र्ये दुष्टस्यापि काव्यत्वम्, विशिष्टदोषविरहादिति तात्पर्यमिति प्रदीपप्रभादिषु स्पष्टम् ।

निर्गुणेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिनष्टि **सगुणाविति** । माधुर्यौजःप्रसादाख्या ये गुणास्तत्सहितावित्यर्थः । गुणानां रसैकनिष्ठत्वेऽपि परम्परया तदभिव्यञ्जकशब्दार्थनिष्ठत्वमिति भावः । अत एवाष्टमोल्लासे ९६ सूत्रे वक्ष्यति "गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता "—इति । अत्रोक्तं प्रदीपप्रभोद्द्योतेषु—"गुणस्य रसनिष्ठत्वेऽपि तद्व्यञ्जकपरं गुणपदम् "—इति प्रदीपः । " **गुणस्येति** । जातावेकवचनम् । ' ये रसस्याङ्गिनो धर्माः '—इति (८७ सूत्रेण) अष्टमे रसनिष्ठत्वं गुणानां वक्ष्यते "—इति प्रभा । " **तद्व्यञ्जकेति** । ' मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः '—इत्यादिना (९९ सूत्रेण) वक्ष्यमाणवर्णघटनादीत्यर्थः । तेन नीरसेऽव्याप्तिरपि नेति बोध्यम् "—इत्युद्द्योतः ।

निरलंकारेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिनष्टि **अनलंकृती इत्यादि** । " इदं न लक्षणघटकं किंतु सालंकाराविति विशेषणं ग्राहयति । एतच्च ' अनलंकृती '—इति नञोऽस्फुटतारूपेषदर्थताबललभ्यमिति "—इति विवरणकाराः । अयं भावः—अनलंकृती इत्यत्र ईषदर्थे नञ्,

---

१ अव्याप्तेरिति । मूलोक्तलक्षणे तु तेषु रसाभावेऽपि स्वभावोक्त्यलंकारसत्त्वात्काव्यत्वमुपपद्यते इति भावः ॥

'अलवणा यवागूः' 'अनुदरा कन्या'—इत्यादिवत् । तदुक्तमभियुक्तैः—'[1]तत्साहश्यं तदन्यत्वं तदल्पत्वं विरोधिता । अप्राशस्त्यमभावश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥'—इति । ईषत्त्वं चात्र सद्यः सहृदयसंवेदनाविषयत्वरूपमस्फुटत्वमेव, अन्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्, क्वापीत्यपिनाऽनुक्तसमुच्चयार्थकेन स्फुटालंकृती इत्येव समुच्चीयते, तथा चास्फुटालंकृतित्वरूपविशेषाभ्यां सामान्यमाक्षिप्यते, तेन सालंकारौ शब्दार्थौ तदित्येव पर्यवसितोऽर्थ इति—इति नरसिंहमनीषादौ स्पष्टम् ॥

अत्रोक्तं प्रदीपोद्द्योतयोः—"नन्वनलंकारेऽतिव्याप्तिः, सालंकारत्वविशेषणानुपादानादिति न वाच्यम्, यतः 'क्वापि'—इत्यनेनैतदुक्तम्—यत्सर्वत्र सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यम्, क्वचित् स्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः, नञोऽल्पार्थकत्वात्, अल्पत्वस्य चात्रास्फुटत्वे एव विश्रामात् । नीरसेऽप्यस्फुटालंकारे काव्यत्वमिष्टमेवेति ऋजुः पन्थाः । वयं तु पश्यामः—नीरसे स्फुटालंकारविरहिणि न काव्यत्वम्, यतो रसा[2]दिरलंकारश्च द्वयं चम-

१ तत्साहश्यं यथा—अब्राह्मणः, ब्राह्मणसदृश इत्यर्थः । न हि 'अब्राह्मणमानय'—इत्युक्तौ लोष्ठादिरानीयते । यथा वा—"मृग न भीमम्"—इति श्रुतिः, मृगमिव भीममित्यर्थः । तदन्यत्व यथा—अघटः पटः, घटादन्य इत्यर्थः । तदल्पत्वं यथा—अनुदरा कन्या, अल्पोदरीत्यर्थः, कृशोदरीति यावत् । यथा वा—अलवणा यवागूः, अल्पलवणेत्यर्थः। विरोधित्व यथा—असुराः, सुरविरोधिनो दैत्या इत्यर्थः। यथा वा—अधर्म, धर्मविरोधि पापमित्यर्थः। अप्राशस्त्य यथा—अकालाध्यायी, अप्रशस्तकालाध्यायीत्यर्थः, निषिद्धकालाध्यायीति यावत् । अभावो यथा—घटो नास्ति । अत्र नञोऽत्यन्ताभावोऽर्थः । अत्रेदमवधेयम् । एतेऽर्था न शाब्दाः, किंतु प्रयोगोपाधयो भासन्ते । आरोपितत्वेनैव चैतेषामनुगमः। यथा—'अब्राह्मणः'—इत्यादिनञ्समासे आरोपितत्व नञर्थः । आरोपितो ब्राह्मण इति बोधः, आरोपितब्राह्मणत्ववानिति तदर्थः । एवम् 'असर्वः'—इत्यत्रापि आरोपितः सर्व इति बोधः, आरोपितसर्वत्ववानिति तदर्थः । अत एवास्य तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्राधान्य निर्बाधम् । अभावार्थकत्वे तु 'घटो नास्ति'—इत्यादौ तस्य विशेष्यतादर्शनात्पूर्वपदार्थप्राधान्यापत्तिः । आरोपितत्वम् आरोपविषयत्वम् । तत्रारोपमात्र नञर्थो विषयत्व ससर्गः । तदेतदुक्त "सर्वादीनि सर्वनामानि" (१।१।२७)—इति पाणिनिसूत्रे शब्दकौस्तुभे भट्टोजीदीक्षितैः—"नञ्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यमेव, नञ्सूत्रे भाष्यकारेण तथैव सिद्धान्तितत्वात् । आरोपितत्वं नञर्थः । तथा च, मायामनुष्य—मायामृग—व्याजनिशाकर—कपटब्राह्मणादिशब्देभ्य इवारोपितो मिथ्याभूतोऽय ब्राह्मण इत्येव शाब्दबोधपर्यवसाने ब्राह्मणभिन्न इत्यादिकमार्थिकार्थविवरण न तु शाब्दोऽयमर्थ"—इति । असमस्तनञोऽत्यन्ताभावोऽर्थः । तस्य क्रियायामेवान्वय । 'न त्व पचसि'—इत्यादौ त्वदभिन्नाश्रयकपाकानुकूलव्यापाराभाव इति बोधः। 'घटो नास्ति'—इत्यादौ घटाभिन्नाश्रयकास्तित्वाभाव इति बोध । क्वचित्तु 'असूर्यपश्या राजदाराः'—इत्यादौ समस्तनञोऽप्यत्यन्ताभावोऽर्थः । नैयायिकास्तु—सर्वत्रात्यन्ताभाव एव नञ्वाच्यः । 'भूतले घटो नास्ति' इत्यादौ भूतले घटप्रतियोगिकाभावो घटे भूतलनिरूपितसप्तम्यर्थवृत्तित्वाभावो वा भासते । घटाभावो भूतलवृत्तिरिति, भूतलवृत्तित्वाभाववान् घट इति वा बोधः । अभेदस्य प्रकारतामते 'नीलो न घटः'—इत्यादौ स्वरूपसंबन्धेन नीलाद्यभेदाभाववान् घट इति बोधः। ससर्गतामतेऽभेदसबन्धेन नीलाभाववान् घट इति । 'अनीलं घटमानय'—इत्यादौ घटपदसामानाधिकरण्यानुरोधेन नञो भेदवति लक्षणेति वदन्ति ॥
२ आदिपदेन भावादीनामलक्ष्यक्रमाणा लक्ष्यक्रमाणा च सग्रहः ॥

त्कारहेतुः । तथा च यत्र रसादीनामवस्थानं न तत्र स्फुटालंकारापेक्षा । अत एव ध्वनिकारेणोक्तम्–"स्वत एव रसानुगुणार्थविशेषनिबन्धनमलंकारविरहेऽपि च्छायातिशयं पुष्णाति । यथा–'मुनिर्जयति[1] योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसंभवः । येनैकचुलके[2] दृष्टौ[3] दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥'–इत्यादौ । अत्रह्यद्भुतरसानुगुणमेकचुलके मत्स्यकच्छपदर्शनं छायातिशयं पुष्णाति"–इति । नीरसे तु यदि न स्फुटोऽलंकारः स्यात् तत्किंकृतश्चमत्कारः स्यात् । चमत्कारसारं च काव्यमित्यवश्यं स्फुटालंकारापेक्षा । 'अनलंकृती पुनः क्वापि'–इत्यनेनाप्यस्फुटालंकारस्य क्वचिदेव काव्यत्वम्, यत्र रसादिः स्फुटः, न तु सर्वत्रेत्येतदेव प्रतिपाद्यते। तस्मात्सालंकारत्वमात्रं न विशेषणम्, किंतु स्फुटालंकाररसान्यतरत्वम्। नचैवमपि रसवत्यनलंकारे काव्यत्वप्रसङ्गो दोषाय । इष्टापत्तेः । यथोदाहृते 'मुनिर्जयति'–इत्यादौ। यदि तु श्रद्धाजाड्येन तत्रापि न काव्यत्वक्षमा, तदा सालंकारत्वे सतीत्यपि पूरणीयमिति"–इति प्रदीपः ॥

"**ऋजुः पन्थाइति ।** एवं हि सालंकाराविल्येव वदेदित्यरुचिः । अरुच्यन्तरमप्याह **वयं त्विति । चमत्कारहेतुरिति ।** चमत्कारनिदानस्यैव काव्यत्वादिति भावः । **स्वत एवेति ।** अलंकारनिरपेक्षमित्यर्थः । 'छायातिशयं पुष्णाति'–इत्यनेनान्वेति । अलंकारविरहेऽपीत्यस्यैवार्थकथनम् । क्वचित्तु 'अत एव'–इति पाठः । 'मत्स्यकच्छपदर्शनं छायातिशयं पुष्णाति'–इत्यन्तो ध्वनिग्रन्थः । **छाया** चमत्कारः । **रसान्यतरत्वमिति ।** रसान्यतरशब्दः अर्शआद्यजन्तः । रसपदं च भावादीनामप्युपलक्षणम् । क्वचित्तु 'रसान्यतरवत्त्वम्'–इत्येवं पाठः । **यथोदाहृते इति ।** न चात्र जयहेतोर्योगीन्द्रत्वादेरेकत्र चुलके मत्स्यकच्छपदर्शनहेतोर्माहात्म्यादेरुपादानात्काव्यलिङ्गमस्तीति वाच्यम्, तस्याद्भुतरसविरोधित्वात् । एकचुलके मत्स्यकच्छपयोर्विरोधाभासस्तु सन्नपि न स्फुट इत्याहुः। **यदि त्विति ।** अत एव वृत्तौ 'क्वचित्स्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः'–इत्यत्र स्फुटेत्युक्तम् । अलंकारत्व च चमत्कारिबोधजनकत्वगर्भमेवेति 'अद्रावत्र प्रज्वलत्यग्निरुच्चैः प्राज्यः प्रोद्यन्नुल्लसत्येष धूमः'–इत्यादौ (३४५ उदाहरणे) न काव्यत्वम्, सत्यप्यनुमानेऽलंकारपठिते इत्याहुः"–इत्युद्द्योतः ॥

इदमत्र निष्पन्नम्–१ सरसं स्फुटालंकारसहितम्, २ सरसम् अस्फुटालंकारसहितम्, ३ सरसम् अलंकारशून्यम्, ४ नीरसं स्फुटालंकारसहितम्, ५ नीरसम् अस्फुटालंकारसहितम्, ६ नीरसम् अलंकारशून्यम्। एते षड्भेदाः । अत्र मम्मटमते प्रथमद्वितीयतुर्थपञ्चमानां काव्यत्वम् । प्रदीपमते आदितश्चतुर्णां काव्यत्वम्। यदि त्वित्यादिमते प्रथमद्वितीयचतुर्थानामेव काव्यत्वमिति ॥

---

१ कुम्भसभवो मुनिः अगस्त्यः ॥ २ एकस्मिन् चुलके प्रसृतिजले अर्धाञ्जलिजले इत्यर्थः ॥ ३ दृष्टाविति । समुद्रपानसमये इति भाव. ॥

दोषगुणालंकाराः वक्ष्यन्ते । क्वापीत्यनेनैतदाह यत् सर्वत्र सालंकारौ क्वचित्तु स्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः । यथा,—

यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि, तथाऽपि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥ १ ॥

अदोषत्वादिज्ञानं दोषादिज्ञानाधीनमिति के ते दोषादय इत्यत आह **दोषगुणालंकारा इति । वक्ष्यन्ते इति ।** सप्तमे उल्लासे दोषाः, अष्टमे गुणाः, नवमे दशमे च अलंकाराः निरूपयिष्यन्ते इत्यर्थः । अनलंकृती पुनः क्वापीत्येतद्व्याकरोति **क्वापीत्यनेनेत्यादिना ॥**

स्फुटालंकारविरहविशिष्टं काव्यमुदाहरति **यः कौमारेति ।** स्वाधीनपतिकायाः असकृदुपभुक्तेष्वपि वरोपकरणादिषु उत्कण्ठोत्पत्त्या तेषामत्यन्तोपादेयतां सूचयन्त्याः सखीं प्रत्युक्तिरियम् । शीलाभट्टारिकायाः पद्यमिदमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम् । अत्र तच्छब्दा उपभुक्तत्वार्थकाः, हिशब्दो यद्यप्यर्थकः, अव्ययानामनेकार्थकत्वात्, स च सर्वत्रान्वेति, अस्तिक्रियाऽध्याहारश्च । यः कौमारहरः वरः यद्यपि स एवास्ति, चैत्रक्षपाः यद्यपि ता एव सन्तीत्यादिक्रमेणान्वयः । कौमारं बाल्यं (परमरसिकतया तत्रापि संभोगेच्छोत्पादनेन) हृतवान् चोरितवानिति कौमारहरः । व्रियते प्रियत्वेन स्वयमङ्गीक्रियते इति वरः । एतेनोभयानुरागो व्यज्यते । स एव, उपभुक्त एव, नानुपभुक्त इत्यर्थः । चैत्रक्षपाः चैत्ररात्रयः यद्यपि ता एव उपभुक्ता एव सन्ति । उन्मीलिता विकसिता या मालती वासन्तिकलता, नतु जातिः, चैत्रे तस्या असंभवात्, तया सुरभयः शोभनगन्धाः, प्रौढाः रत्युद्दीपनादिप्रागल्भ्यशालिनः, कदम्बस्य धूलीकदम्बाख्यस्य पुष्पविशेषस्य संबन्धिनः अनिलाः वायवः, चोऽवधारणे, ते एवेत्यर्थः, यद्यपि सन्तीति संबन्धः । सा चैवास्मीति । चकारोऽप्यर्थकोऽस्मीनत्यन्तरं योज्यः, अस्मीत्यहमर्थकं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्, 'अन्यत्र यूयं'—इति २० उदाहरणे 'अस्मि करोमि'—इतिवत्, अस्मीत्यस्य तिङन्तत्वे तु सैवेत्यस्य शाब्दोद्देश्यलाभो न स्यात् । तथा चाहमपि सैव उत्कण्ठाहेत्ववस्थान्तरं न प्राप्तैवेत्यर्थः । तथाऽपि तत्तदुपभुक्तसकलसामग्रीसत्त्वेऽपि । तत्रेति उपभुक्ते इत्यर्थकं सुरतेत्यादिसप्तम्यन्तत्रयेऽप्यन्वेति, तेन सर्वेषामुपभुक्तत्वलाभः, तेन सुरतलीलाविधिरपि नान्यादृशो येन क्रीडास्थानैक्येऽपि उत्कण्ठा स्यादिति व्यज्यते । रेवायाः नर्मदायाः रोधसि तीरे, वेतसी वेतसलता (विशालतया लतान्तराश्रयत्वेन च) सैव तरुः, तद्वेष्टितो वाऽन्यस्तरुस्तस्य तलमधःप्रदे-

---

१ शिलानाम्नी भट्टारिका स्वामिनी तस्या इत्यर्थः । कश्मीरदेशस्था शिलाख्या गौरी-विकटनितम्बा-सूरीका-विज्जिकादिवत् काचन कवयित्री तस्या इति यावत् ॥

अत्र स्फुटो न कश्चिदलंकारः, रसस्य च प्राधान्यान्नालंकारता ॥
तद्भेदान् क्रमेणाह,–

शस्तस्मिन्, सुरतहेतुर्यो व्यापारो गमनादिस्तत्संबन्धिनी लीला वेषविन्यासादिस्तस्याः विधौ संपादने चेतः अन्तःकरणं समुत्कण्ठते उत्सुकं भवतीत्यर्थ इति चन्द्रिकोद्द्योतयोः स्पष्टम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः, "सूर्याश्वैर्मसजास्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्"–इति लक्षणात् ॥

अत्र स्फुटो न कश्चिदिति । स्फुटत्वं च झटिति प्रतीयमानत्वम् । अत्र हि 'हरो वरः, इत्याद्यनुप्रासस्य स्फुटस्यापि प्रकृतशृङ्गाररसप्रतिकूलवर्णघटितत्वेन नालंकारता । यद्यपि विभावना-विशेषोक्ती तावत् संभवतः, तथा हि, कारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तिकथनं विभावना, अत्र च वरोपकरणादीनामनुपभुक्तत्वस्य कारणस्याभावेऽपि उत्कण्ठारूपस्य तत्कार्यस्योत्पत्तिकथनाद्विभावना; एवं कारणसत्त्वेऽपि कार्याभावकथनं विशेषोक्तिः, अत्र चोपभुक्तत्वरूपकारणसत्त्वेऽपि अनुत्कण्ठारूपस्य तत्कार्यस्याभावकथनाद्विशेषोक्तिः, तथापि न ते स्फुटे, कारणकार्ययोरभावकथनस्य आर्थिकस्य सत्त्वेऽपि तद्वाचकनञादिनाऽनुपात्तत्वात् । यदि चेतोऽनुत्कण्ठितं नेत्यभिधीयेत तदा विशेषोक्तेः स्फुटत्वं भवेदिति बोध्यम् । अनयोरस्फुटत्वेन एतन्मूलकसंदेहसंकरोऽप्यस्फुट इति निर्विवादम् । न चास्मीति क्रियायाः विभक्तिविपरिणामेन सर्वत्र वरादावन्वयेन क्रियादीपकमेव स्फुटमिति वाच्यम्,अस्मीत्यस्याहमर्थकाव्ययत्वात्, क्रियापदत्वेऽपि नदीपकत्वम्, तदन्वयिनां सर्वेषामेव प्राकरणिकत्वात्, दीपकस्य तु प्राकरणिकाप्राकरणिकविषयत्वात्, विभक्तिविपरिणामकल्पनाया एवास्फुटात्मकत्वाच्च । एवकारस्याभेदपरत्वेनेतरनिषेधपरत्वायोगाच्च न परिसंख्या । वरादीनां गुणक्रियायौगपद्याभावान्न समुच्चयः । वरादीनामुपमानोपमेयभावाभावान्न तुल्ययोगिता । सदृशदर्शनाप्रयोज्यत्वाच्च ' स एव हि '–इत्यादेः प्रत्यभिज्ञाशरीरत्वाच्च न स्मरणालंकारः । यतः सुरभयोऽतः प्रौढाः स्वकार्यसमर्था इति काव्यलिङ्गमप्यस्फुटम्, अशब्दत्वादिति प्रदीपोद्द्योतादिषु स्पष्टम् । ननु विप्रलम्भशृङ्गाररसस्य स्फुटत्वाद्रसवदलंकारः स्फुट इति रसवदलंकारोऽस्तु इत्यत आह **रसस्येति ।** रसस्यात्र प्राधान्यान्नालंकारत्वम्, अप्राधान्ये (इतररसोपपादकत्वे अन्योत्कर्षकत्वे) एव तस्यालंकारत्वोपगमादिति भावः । यथा पञ्चमोल्लासे ' अयं स रशनोत्कर्षी '–इत्यादौ ११६ उदाहरणे । वस्त्वलंकाररसरूपस्य त्रिविधस्यापि व्यङ्ग्यस्य वाच्योपकारकतयाऽलंकारत्वमेवेति भामहभट्टोद्भटप्रभृतिचिरंतनालंकारिकमतेनेयं शङ्का समाधानं चेति बोध्यम्, स्वमते तु रसवदादीनामलंकारत्वमेव नेत्यग्रे १२३ उदाहरणानन्तरं "एते च रसवदाद्यलंकाराः" इति वृत्तौ स्फुटीभविष्यति ॥

तद्भेदानिति । सामान्ये ज्ञाते विशेषजिज्ञासोदयादिति भावः । अत्र, तत्पदं काव्य-

॥२॥ इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः ॥४॥

इदमिति काव्यम्, बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः, ततस्तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि न्यग्भावितवाच्यव्यङ्ग्यव्यञ्जनक्षमस्य शब्दार्थयुगलस्य । यथा,—

परामर्शकम्, भेदपदं भावकरणव्युत्पत्तिभ्यां विभाग-विशेषलक्षणपरम् । तथाहि, भेदनं भेदो विभागः, भिद्यतेऽनेनेति भेदो विशेषलक्षणम् । तथा चोत्तमत्वादिना तत्समनियतध्वनित्वादिना च विभागः, शेषं विशेषलक्षणमिति मन्तव्यमिति प्रभोद्द्योतादिषु स्पष्टम् । **क्रमेणाहेति** । "इदमुत्तमम्"—इत्यादिना, "अतादृशि"—इत्यादिना, "शब्दचित्रम्"-इत्यादिना चेति भावः ।

शिष्याणां प्रथमतः उत्तमकाव्य एव जिज्ञासेत्यतस्तल्लक्षणमेव प्रथमं प्राह **इदमुत्तममिति** । इदं काव्यं वाच्यात् अभिधावृत्तिप्रतिपाद्यादर्थात् व्यङ्ग्ये व्यञ्जनावृत्तिप्रतिपाद्येऽर्थे अतिशयिनि अधिकचमत्कारजनके सति उत्तमम् । तदेव बुधैः ध्वनिपण्डितैः ध्वनिः कथितः ध्वनिरित्युच्यते इत्यर्थः । अत्रोद्द्योतकाराः—"ननु निःशेषेत्यादौ वक्ष्यमाणे दूतीसंभोगरूपव्यङ्ग्यस्य पार्यन्तिकविप्रलम्भरूपव्यङ्ग्यापेक्षया गुणीभावादाह **वाच्यादिति** । शक्तिलक्षणाभ्यां बोधविषयादित्यर्थः । वाच्यार्थरसयोरान्तरालिकव्यङ्ग्योत्कर्षानुत्कर्षाभ्यां ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वव्यवस्थेति भावः"—इति प्राहुः ।

नन्विदमित्यस्य प्रक्रंस्यमानध्वनिपरत्वे ध्वनित्वविध्यनुपपत्तिः, नपुंसकत्वानुपपत्तिश्चेत्यत आह **इदमितीति** । ध्वनिव्यवहारस्य समूलतामाह **बुधैरिति** । इदं वैयाकरणैरित्यनेनान्यैरित्यनेन चान्वितम्, अन्यैरपीत्यत्रापिशब्दबलादिति चक्रवर्तिकृतविस्तारिकादौ स्पष्टम् । नरसिंहठक्कुरादयस्तु—"बुधैरिति अग्रेतनेनान्यैरित्यनेनान्वितम्, न त्वासन्नेन वैयाकरणैरित्यनेन, इतर[1]भेदद्वयानन्वयापत्तेः । वैयाकरणैरित्यादि तु ध्वनित्वसंज्ञायाम[2]सांदृष्टिकत्वशङ्कामात्रनिराकारणाय"—इत्याहुः । **वैयाकरणैरिति** । महाभाष्यादिकृद्भिः पतञ्जलिप्रभृतिभिरित्यर्थः । **प्रधानेति** । प्रधानभूतो यः स्फोटस्तद्रूपं यत् व्यङ्ग्यं तद्व्यञ्जकस्येत्यर्थः । पटादिभिर्वर्णसमुदायरूपैः क्षणिकैः पदैः स्फोटरूपो नित्यः शब्दो व्यज्यते, तेन चाभिव्यक्तेनार्थः प्रतीयत इति तादृशस्य प्रधानीभूतस्फोटव्यञ्जकस्य वर्णसमुदायिस्वरूपस्य पटादिशब्दस्य ध्वनिरिति संज्ञेति वैयाकरणनिर्यास इति विवरणम् । **प्रधानेति** । अर्थप्रत्ययरूपफलोत्पादकत्वात्प्राधान्यम्, स्फुटयति प्रकाशयत्यर्थमिति स्फोट. । अयमर्थः—शब्दात्कथं

---

१ इतरभेदद्वयेति, इतरत् अन्यत् यत् भेदद्वयं गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति चित्रमिति च वक्ष्यमाण काव्यभेदद्वय तत्र 'बुधैः कथितः (त)'—इत्यस्यान्वयापत्तेरित्यर्थः ॥ २ असादृष्टिकत्वेत्यादि । इयं सम्यक् न दृष्टेत्येवमाकारिका या शङ्का तन्मात्रनिराकरणायेत्यर्थः । " सांदृष्टिकं फल सद्यः"—इति त्वमरः ॥

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं, निर्मृष्टरागोऽधरो,
नेत्रे दूरमनञ्जने, पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे !
वापीं स्नातुमितो गताऽसि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥ २ ॥

पदार्थवाक्यार्थधीः, आशुविनाशिनां क्रमिकाणां वर्णानां मेलकाभावादानुपूर्व्याः ज्ञातुमशक्यत्वात् । तस्मात् पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितान्तिमवर्णानुभवेन स्फोटो व्यज्यते, स च ध्वन्यात्मकः (व्यङ्ग्यात्मकः) शब्दो नित्यो ब्रह्मस्वरूपः सकलप्रत्येयप्रत्यायनक्षमोऽङ्गीक्रियते, तद्वाचकञ्जकश्च वर्णात्मकः शब्दः, वृत्तिस्तु व्यञ्जनैव, संकेताद्यभावात्, तद्व्यञ्जकश्च शब्दो ध्वनित्वेन व्यवह्रियत इति वैयाकरणानां मतमिति सारबोधिनी । **ध्वनिरिति** । ध्वनति स्फोटं व्यनक्तीति ध्वनिः । **व्यवहारः कृत इति** । "अथ शब्दानुशासनम्० ०, अथ गौरित्यत्र कः शब्दः, किं यत्तत्सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाण्यर्थरूपं स शब्दः, नेत्याह, द्रव्यं नाम तत् ० ०, कस्तर्हि शब्दः, येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां संप्रत्ययो भवति स शब्दः, अथवा, प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते, तद्यथा, शब्दं कुरु मा शब्दं कार्षीः शब्दकार्ययं माणवक इति, ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते, तस्मात् ध्वनिः शब्दः"—इति (१ अ०, १ पा०, १ आह्नि०) महाभाष्यादिग्रन्थे इति शेषः । **ततः** यतस्तैर्व्यवहारः कृतस्तस्मात् । **तन्मतेति** । वैयाकरणमतेत्यर्थः । **अन्यैरपि** । आनन्दवर्धनाचार्यप्रभृतिभिरलंकारिकैरपि । 'ध्वन्यालोकप्रभृतिषु ग्रन्थेषु'—इति शेषः। **न्यग्भावितेति** । न्यग्भावितं उपसर्जनीकृतं (अप्रधानीकृतं) वाच्यं मुख्योऽर्थो येन तादृशस्य व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जने ध्वनने क्षमस्य समर्थस्येत्यर्थः। **शब्दार्थयुगलस्येति** । तद्रूपस्योत्तमकाव्यस्येत्यर्थः । 'ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः'—इत्यनुषङ्गः ॥

उत्तमकाव्यम् (ध्वनिकाव्यम्) उदाहरति **निःशेषेति** । नायकानयनाय प्रेषितां तं संभुज्य समागतां दूतीं प्रति स्नानकार्यप्रकाशनमुखेन संभोगं प्रकाशयन्त्याः विदग्धोत्तमनायिकाया उक्तिरियम् । अयि मिथ्यावादिनि (तदन्तिकमगत्वैव 'मया गत्वा बहुधा प्रसादितोऽपि नागतः'—इति) मिथ्याभाषणशीले । बान्धवजनस्य मद्रूपस्य सुहृज्जनस्य । बध्नाति स्नेहेनेति बन्धुः,बन्धुरेव बान्धवः, प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्प्रत्ययः। "बान्धवो बन्धुमित्रयोः"—इति हैमः। अज्ञातः (स्वार्थपरायणतया) अनाकलितः पीडाया दुःखस्य आगम आगमनं (प्राप्तिः) यया तथाविधे, अज्ञातबान्धवजनपीडागमे इत्यर्थः। हे दूति संदेशहरे न तु सखि, मत्प्रता-

अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गताऽसीति प्राधान्येनाधमपदेन व्यज्यते ॥

रणादिकर्तृत्वात् । दूतीत्यनेन मिथ्याभाषणशीलत्वयोग्यता व्यज्यते। त्वम् इतः मत्सकाशात् वापीं दीर्घिकां स्नातुं स्नानार्थं (जलावगाहनं कर्तुम्) गताऽसि, तस्य बहुधा कृतापराधस्य, अत एव अधमस्य दुःखप्रयोजककर्मशीलस्य नायकस्य अन्तिकं समीपम्, न पुनरिति पुनरेवार्थे, गताऽसीत्यनुषज्यते, नैव गताऽसीत्यर्थः। वापीस्नानोपपादकान्याह निःशेषेत्यादि। तवेत्यस्य स्तनतटादिभिः सर्वैरन्वयः । यतस्तव स्तनयोः कुचयोः तटं प्रान्तसमदेशः निःशेषं यथा स्यात्तथा च्युतं स्खलितं चन्दनं यस्मात्तथाभूतम्, न तु उरःस्थलं नापि संध्यादिरूपनिम्नोन्नतभागोऽपि,वापीगतबहलयुवजनत्रपापारवश्यादंसद्वयलग्नाग्रस्वस्तिकीकृतभुजलतायुगलेन तटस्यैवोन्नततया मुहुर्मुहुः परामर्शात्। अत एव च्युतमित्युक्तम्,नतु च्यावितं क्षालितं वेति, युवजनसंमर्देन तत्राप्यनवकाशात्। व्यङ्ग्यपक्षे तु तटे एव मर्दनाधिक्यात् संध्यादौ नायककरपरामर्शायोगाच्च तटमेव तथाभूतमिति स्पष्टमेव । एवम्, अधरः अधरोष्ठः निःशेषं यथा स्यात्तथा मृष्टो (नतु ईषन्मृष्टः) रागः ताम्बूलरक्तिमा यस्य तथाभूतः, उत्तानत्वेन बहलजलसंबन्धात्, नतूत्तरोष्ठः न्युब्जतया तदसंबन्धात् । व्यङ्ग्यपक्षे तु अधरोष्ठे एव कामशास्त्रे चुम्बनविधेः उत्तरोष्ठे चुम्बननिषेधाच्च तत्रैव तत्कृतं तथात्वम् । किं च नेत्रे चक्षुषी दूरं प्रान्तभागे एव अनञ्जने कज्जलरहिते, स्नानकाले नयनयोर्मुद्रणान्मध्ये जलसंबन्धाभावात् । व्यङ्ग्यपक्षे तु प्रान्ते एव कामशास्त्रे चुम्बनविधेर्मध्ये तन्निषेधाच्च तत्रैवानञ्जनत्वम्। तथा, इयं दृश्यमाना तव तनुः शरीरं तन्वी कृशा, स्नानजन्यशीतवशात् । अत एव पुलकिता पुलका रोमोद्गमाः संजाता अस्यास्तथाभूता । व्यङ्ग्यपक्षे तु कार्श्यं सुरतश्रमात्, पुलकश्च तत्रानुभूताद्भुतरसस्मरणात् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (२३ पृष्ठे)।

अत्राधमपदस्य प्राधान्येन व्यञ्जकत्वमित्याह **अत्रेत्यादि । प्राधान्येनेति ।** विशिष्टमित्यध्याहारः । प्राधान्यं चेतरनायिकासंभोगस्य विप्रलम्भोद्दीपकत्वेन वाच्यापेक्षयाऽतिशयितत्वात् । **अधमपदेनेति ।** अयं भावः—विदग्धाया गूढतात्पर्ययाऽनया वाचोयुक्त्या[1] स्नानसाधारण्येनैतेष्वर्थेष्ववगतेषु वक्तृबोद्धव्यादिवैशिष्ट्यबलात् दुःखप्रयोजककर्मशीलत्वरूपाधमपदार्थघटककर्मपदार्थो वाच्यतादशायां कर्मान्तरसाधारण्येनावस्थितोऽपि व्यञ्जनया दूतीसंभोगरूपतादृशकर्माकारेण पर्यवस्यतीति । इदमेवाधमपदस्य अधमपदेनेत्युक्ति-

१ वाचोयुक्त्येति । अलुक्समासोऽयम् "वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु"—इति कात्यायनकृतवार्तिकात् ॥

॥ ३ ॥ अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ।

अतादृशि वाच्यादनतिशायिनि । यथा,–

ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् ।
पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया ॥ ३ ॥

ध्वनितं प्राधान्यम्, झटिति इतरानपेक्षतया व्यङ्ग्यबोधकत्वाच्च । चन्दनच्यवनादीनां तु स्नानकार्यतया निबद्धानां योग्यतया संभोगाङ्गभूताश्लेषचुम्बनादिकार्यत्वस्यापि प्रतिसंधाने सति तद्व्यञ्जनद्वारा तत्साहित्येनैव संभोगगमकत्वमिति विशेषः । एतेन नीचकर्मकारित्वस्याधमपदवाच्यस्य साधकं व्यङ्ग्यमित्यपास्तम्, प्रेषणसापेक्षत्वेन विस्मृतप्रेमतयापि तत्संभवादित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

मध्यमकाव्यस्य लक्षणमाह **अतादृशीति** । तुर्भिन्नक्रमः । तेन, व्यङ्ग्ये व्यङ्ग्यार्थे अतादृशि वाच्यादनतिशायिनि (वाच्यापेक्षयाऽतिशयितचमत्कारानाधायके) तु मध्यमं काव्यम् । तदेव गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति ' बुधैः कथितम् '–इति लिङ्गव्यत्ययेनानुषज्यते ॥

व्यङ्ग्यस्य वाच्यादनतिशयश्च न्यूनत्वेन तुल्यत्वेन चेति द्विविधः । तत्राद्यमुदाहरति **ग्रामेति** । रुद्रटालंकारे उदाहृतं पद्यमिदम् । स्वयमेव संकेतं कृत्वा गृहकार्यव्यासङ्गवशेन संकेतस्थानमनागतायाः संकेतस्थानगमनं ज्ञापयितुं तत्रत्यवञ्जुलमञ्जरीमादायोपगतमुपनायकं दृष्ट्वा विषण्णायाः कस्याश्चिदुपनायिकाया विप्रलम्भाभासवर्णनमिदम् । ग्रामतरुणं मुहुः पश्यन्त्याः तरुण्याः मुखच्छाया नितरां मलिना भवतीत्यन्वयः । ग्रामे एकस्तरुणस्तम्, तेन ग्रामस्थसकलयुवतिजनप्रार्थ्यमानतया दुर्लभत्वं व्यज्यते । मुहुः वारंवारम्, जनताभयेन दर्शने सातत्यविरहात् । तरुणं तरुण्या इति द्वयोस्तरुणत्वेन परस्परानुरागोत्कर्षो व्यज्यते । मुखच्छाया मुखकान्तिः । नितराम् अतिशयेन । पश्यन्त्याः भवतीति वर्तमाननिर्देशाभ्यां दर्शनमलिनीभावयोरविरामः सूच्यते । जनकीभूतदर्शनसमकालतया कार्यस्य मुखच्छायामालिन्यस्य कथनात् कारणकार्ययोः पौर्वापर्यविपर्ययलक्षणोऽतिशयोक्तिरलंकारः । केचित्तु मुहुरित्यस्य मलिना भवतीत्यनेनान्वयः, तेन यदा यदा तदनुसंधानं तदा तदाऽनुतापोत्कर्षान्मुखमालिन्यप्रकर्ष इति स्वरस इत्याहुः । नवेत्यादि मलिनीभावोपपादकं तरुणविशेषणम्, नवा नूतना वञ्जुलस्याशोकस्य मञ्जरी तया सनाथो युक्तः करो यस्य तथाभूतम् । नवेत्य-

अत्र, वञ्जुललतागृहे दत्तसंकेता नागतेति व्यङ्ग्यं गुणीभूतं तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात् ॥

॥ ४ ॥ शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् ॥ ५ ॥

चित्रमिति गुणालंकारयुक्तम्, अव्यङ्ग्यमिति स्फुटप्रतीयमानार्थरहितम्, अवरम् अधमम्। यथा,–

नेन नूतनवस्तुनः करग्रहणस्यौचित्येनावितर्कणीयता सूच्यते। सनाथेत्यनेनातिशोभाशालितया नायिकया दर्शनेऽपि अवितर्कणीयता। "बकुलो वञ्जुलोऽशोके" इत्यमरः, "वञ्जुलः पुंसि तिनिशे वेतसाशोकयोरपि"–इति कोशान्तरं च। आर्या छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (९ पृष्ठे)

अत्र, गुणीभूतं व्यङ्ग्यं दर्शयति **अत्रेति। दत्तसंकेतेति।** स्वयमेव संकेतं कृत्वा विफलीकृत इत्यनुतापातिशयो मालिन्यकारणम्। गुणीभूतत्वे हेतुमाह **तदपेक्षयेति।** उक्तव्यङ्ग्यापेक्षयेत्यर्थः। **वाच्यस्य** मुखच्छायामालिन्यातिशयस्य। **चमत्कारः** आस्वादः। अत्र, व्यङ्ग्येन संकेतभङ्गेन वाच्यमुखमालिन्यातिशयरूपानुभावमुखेनैव विप्रलम्भाभासपोषणम्, न केवलेन, संकेतभङ्गस्याकर्तव्यत्वबुद्ध्यापि संभवादिति तदनतिशयित्वं व्यङ्ग्यस्येति भावः। निःशेषेत्यत्र तु बोध्यदूतीवैशिष्ट्येनाधमपदेन च व्यक्तसंभोगेनैव निर्वेदद्वारा विप्रलम्भपोषकत्वमिति बोध्यम्। पर्यन्तव्यङ्ग्यविप्रलम्भाभासेन तु अस्यापि ध्वनित्वमेवेत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

द्वितीयं (व्यङ्ग्यस्य वाच्यादनतिशयश्च तुल्यत्वेनेत्युक्त) यथा,–'ब्राह्मणातिक्रमत्यागः००'–इति पञ्चमोल्लासे वक्ष्यमाणं १३० उदाहरणम्। अत्र 'परशुरामः क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षयं क्षणेन करिष्यति'–इति व्यङ्ग्यं वाच्यतुल्यचमत्कारम्, विग्रहवत्संधेरपि विवक्षितत्वेन 'दुर्मनायते'–इति गभीरोक्त्या वाच्यस्यापि चमत्कारित्वादिति तत्रैवोदाहरणे द्रष्टव्यम्।

अधमकाव्यस्य लक्षणमाह **शब्दचित्रमिति।** अत्र, चित्रमित्यध्याहार्यम्, अन्यथा पूर्वयोरिवास्य संज्ञान्तराकरणान्न्यूनता स्यादित्युद्द्योते स्पष्टम्। तथा चाव्यङ्ग्यं काव्यम् अवरम् अधमं स्मृतम्, तदेव बुधैश्चित्रमिति कथितम्। तच्च चित्रं द्विविधम्, शब्दचित्रं वाच्यचित्रं चेत्यर्थः।

चित्रपदार्थमाह **गुणालंकारेति।** यत्र तयोरेव प्राधान्येन चमत्कारकारित्वमित्यर्थ इति

१ संधिः सधानम्, मैत्रीत्यर्थः ॥

स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा-
मूर्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाऽह्नाय वः।
भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरी दीर्घादरिद्रद्रुम-
द्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥ ४ ॥

सारबोधिन्यां स्पष्टम्। अत्र गुणपदं तद्व्यञ्जकपरम्, अन्यथा तस्य रसधर्मतया तन्निबन्धनचमत्कारित्वे चित्रत्वानुपपत्तेः। यथाकथंचित्सर्वत्र व्यङ्ग्यस्य सत्त्वेनासंभवमाशङ्क्याह **स्फुटप्रतीयमानार्थरहितमिति। प्रतीयमानो** व्यङ्ग्यः। प्रदीपोद्द्योतयोस्तु इत्थं व्याख्यातम्—"अव्यङ्ग्यम् अस्फुटतरातिरिक्तव्यङ्ग्यरहितम्। तादृशं चास्फुटतरव्यङ्ग्यसद्भावे व्यङ्ग्यमात्राभावे वा"—इति प्रदीपः। "ननु व्यङ्ग्यरहितं काव्यमप्रसिद्धम्, पार्यन्तिकरसादिव्यङ्ग्यशून्यस्य प्रहेलिका[1]त्वादत आह **अस्फुटतरेति**। ईषत्त्वस्य न[2]ञर्थत्वात् अव्यङ्ग्यम् अस्फुटतरव्यङ्ग्यमित्यर्थ इत्येके"—इत्युद्द्योतः॥

शब्दचित्रमुदाहरति **स्वच्छन्देति**। मन्दाकिनी गङ्गा वः युष्माकं मन्दताम् अज्ञानं पापं वा अह्नाय झटिति भिद्यात् अपनयतात्। भिन्द्यादिति पाठे अपनयत्वित्यर्थः। कीदृशी मन्दाकिनीत्याशङ्क्य तीर्थान्तराद्व्यतिरेकं दर्शयितुं विशिनष्टि स्वच्छन्देति। स्वच्छन्दं स्ववशं नतु वात्यादिपरतन्त्रं यथा स्यात्तथा उच्छलत् उद्गच्छत् (इदमम्बुविशेषणम्, उत्पूर्वात् 'शल गतौ'—इति धातोः शतृप्रत्ययः, तेनाम्बुबाहुल्याद्गाम्भीर्यलाभः) अच्छं निर्मलं कच्छस्य जलप्रायदेशस्य कुहरे तरङ्गकृतबिले छातं दुर्बलं तदितरत् (वेगातिशयेन) बलवत् यत् अम्बु जलं तस्य छटा परम्परा तया मूर्छन् विनश्यन् मोहोऽज्ञानं येषां तैर्महर्षिभिर्हर्षेण संतोषेण विहिते कृते स्नानं चाह्निकं च स्नानाह्निके यस्यां तादृशी। स्नानस्य आह्निकत्वेन लाभेऽपि प्राधान्यात्पृथगुपन्यासः। एवं महर्षिसेव्यत्वेन तीर्थान्तराद्व्यतिरेकं प्रदर्श्य, नद्यन्तराद्व्यतिरेकं स्वाभाविकं दर्शयितुं पुनर्विशिनष्टि उद्यदित्यादि। उद्यन्तः प्रकाशमानाः उदाराः महान्तो दर्दुराः भेका यासु एवंविधा दर्यः कन्दरा यस्यां तथाभूता। तथा, दीर्घाः आयताः अदरिद्राः शाखादिबाहुल्येनाकृशाः ये द्रुमास्तेषां

---

१ दुर्विज्ञानार्थकप्रश्नक वाक्यं प्रहेलिका। तदुक्त विदग्धमुखमण्डने—"व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात्। यत्र बाह्यान्तरावर्थौ कथ्येते सा प्रहेलिका॥"—इति। यथा—'तरुण्याऽऽलिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः। गुरूणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः॥' इति। अत्रोत्तरम्—ईषदूनजलपूर्णकुम्भ इति केचित्, वीणाख्यः पदार्थ इत्यन्ये॥ २ "तत्सादृश्यं तदन्यत्वं तदल्पत्वं०"—इति प्राक् (२० पृष्ठे) उक्तवचनादिति भावः॥

विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराद्भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयाऽपि यम् ।
ससंभ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियाऽमरावती ॥ ९ ॥

(मदन्योऽपि दीर्घ इति द्वेषात्) द्रोहः पातनं तेन उद्रेकः ऊर्ध्वप्रसरणं येषाम् एवंविधाः ये महोर्मयः महातरङ्गास्तैः मेदुरो निबिडः पुष्टो वा मदो गर्वः (प्रवाहचापल्यं) यस्यास्तथाभूतेत्यर्थः । "जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः"—इति, "अमांसो दुर्बलश्छातः"—इति, "सान्द्रः स्निग्धस्तु मेदुरः"—इति चामरः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (२३) पृष्ठे) ।

अत्र, छकारस्य, महर्षिहर्षेत्यस्य, आह्निकाह्वायेत्यस्य, दकारस्य, मन्दमन्देत्यस्य चानुप्रासः शब्दालंकारः । यद्यपि मन्दाकिनीविषयो रत्याख्यो भावस्तीर्थान्तरादाधिक्यवर्णनाद्व्यतिरेकालंकारश्च व्यङ्ग्योऽस्ति, तथाऽपि अनुप्रासे कवेस्तात्पर्यात्स तिरोधीयते इत्यव्यङ्ग्यमिदं काव्यम् । केचित्तु दर्दुरदरीत्याद्यपुष्टार्थविशेषणवशेन दीर्घसमासेन च सोऽस्फुटीकृत इत्यव्यङ्ग्यमिदमित्याहुः ।

अत्रोक्तं प्रदीपोद्द्योतयोः—"वृत्त्यनुप्रासोऽत्र शब्दालंकारः । ननु कथमेतदव्यङ्ग्यमुच्यते, मन्दाकिनीविषयायाः प्रीतेरभिव्यक्तेः, किंच नास्त्येव स काव्यार्थो यस्य न व्यञ्जकत्वम् अन्ततो विभावत्वेनापीति चेत्, सत्यम्, किंतु तदव्यङ्ग्यमस्फुटतरम् । यद्वा, तत्र न कवेस्तात्पर्यम्, अनुप्रासमात्र एव तस्य संरम्भात् (उद्यमात्) । तात्पर्यविषयीभूतव्यङ्ग्यविरहत्वमेव ह्यव्यङ्ग्यपदेन विवक्षितम् । यदुक्तं [1]ध्वनिकृता—'रस[2]भावादिविषयविवक्षाविरहे सति । [3]अलंकारनिबन्धो यः सचित्रविषयो मतः ॥'—इति । अत्र पक्षे मध्यमकाव्यलक्षणे व्यङ्ग्यपदं विवक्षितव्यङ्ग्यपरम्"—इति प्रदीपः। "**प्रीतेरभिव्यक्तेरिति** । अत्र मन्दाकिनी आलम्बनम्, तद्गुणाः उद्दीपनम्, स्तवोऽनुभावः, स्मृत्यौत्सुक्यादयः संचारिणः । इदमुपलक्षणम्, महर्षिसेवादिना तीर्थान्तराद्व्यतिरेको व्यङ्ग्यो बोध्यः । **विभावत्वेनापीति** । उद्दीपनविभावत्वेनापीत्यर्थः । **अस्फुटतरमिति** । उद्भटालंकारकृतोत्कर्षेण चित्तापकर्षात्तत्प्रतीतिव्यवहितप्रतीतिकत्वादिति भावः । तटभङ्गादिगम्यगङ्गानिष्ठौजःप्रकाशतया श्रुतिकट्वपुष्टार्थपदघटितविकटवर्णदीर्घसमासादेर्गुणत्वेन तदनुप्रासस्यापि विभावानुगुणत्वं बोध्यम्"—इत्युद्द्योतः ॥

अर्थचित्रमुदाहरति **विनिर्गतमिति**। 'हयग्रीवनामा दैत्यो विष्णुना हतः'—इति पुराण-

१ ध्वनिकृतेति । आनन्दवर्धनेनेत्यर्थ. ॥ २ रसभावादीति । ध्वन्यालोके तृतीयोद्द्योते पद्यमिद दृश्यते ॥ ३ अलकाराणां शब्दार्थोभयरूपाणा निबन्ध इत्यर्थः ॥

कथाश्रिते काश्मीरिकमेण्ठकविप्रणीते हयग्रीववधाख्ये नाटके हयग्रीववर्णनप्रस्तावे पद्यमिदमिति चन्द्रिकादौ स्पष्टम्। यं प्रकृतं हयग्रीवं (शत्रूणां) मानं द्यति खण्डयति (मित्राणां) मानं ददातीति मानदस्तथाभूतम्, आत्मनो मन्दिरात् गृहात्, नतु नगरात्, यदृच्छया स्वेच्छयाऽपि, नतु युयुत्सया, यद्वा, अमरावतीजयाविषयिण्याऽपि यया कयाचिदिच्छया विनिर्गतं निःसृतं नतु प्रस्थितं नाप्यमरावत्यां प्रविष्टम् उपश्रुत्य कर्णोपकर्णिकया श्रुत्वा नतु दूतमुखेन, ससंभ्रमेण सभयेन त्वरायुक्तेन वा इन्द्रेण अव्याहतैश्वर्येणापि स्वयमेव, दौवारिकाह्वाने विलम्बासहत्वात्, द्रुत शीघ्रं पातिता यथाकथंचिन्निक्षिप्ता नतु विस्रब्धं निहिता, अर्गला नतु कपाटफलकद्वयमेव यस्याः सा तथाविधा अमरावती इन्द्रनगरी भिया भयेन निमीलिते संकुचिते अक्षिणी यया सा तथाभूतेव भवतीत्यर्थः। द्वारस्य नेत्रस्थानापन्नत्वादिति भावः। संप्राप्ते भये नेत्रनिमीलनमिति स्त्रीणां स्वभावः। अर्गला च निर्गमद्वारि तिर्यगाहितो निर्गमरोधकः (कपाटफलकावष्टम्भकः) मुसलाकारः स्थूलः काष्ठविशेषः। उपश्रुत्येति पातनक्रियया समानकर्तृकम्। "संभ्रमः साध्वसेऽपि स्यात्संवेगादरयोरपि"–इति मेदिनी। वंशस्थं वृत्तम्, "जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ" इति लक्षणात्। इदमेव शुद्धविराट् छन्द इत्युच्यते, "जतौ जरौ शुद्धविराडिदं मतम्"–इति लक्षणात्।

अत्र, निमीलिताक्षीवेत्युत्प्रेक्षाऽर्थालंकारः। उत्प्रेक्षायां कवेस्तात्पर्यात्सन्तोऽपि वीररसादयो व्यङ्ग्यास्तिरोधीयन्ते इत्यव्यङ्ग्यमिदं काव्यम्। यद्यप्यत्र हयग्रीवस्य वीररसः प्रतीयते, तत्र स एवालम्बनम्, प्रतिपक्षेन्द्रगतभयमुद्दीपनम्, मानखण्डनमनुभावः, यदृच्छासंचरणगम्या धृतिर्व्यभिचारिभावः, तथाऽप्युत्प्रेक्षाहितचमत्कारेण तस्य व्यवधानमिति चित्रत्वमिति सारबोधिनीकाराः। द्वारपिधानेन नयननिमीलनमुत्प्रेक्षितम्, अस्याश्चोत्प्रेक्षायाः सहृदयहृदयविश्रामहेतुरुद्भटचमत्कारकारकता। हयग्रीवसंबन्धिनः पूर्णघनानन्दस्य वीरस्य सहृदयानुभवे उत्प्रेक्षोत्थाप्यस्फुटतरश्चमत्कारो व्यवधिः। नायकेन्द्रभयप्रदर्शनप्रभूतममरावतीस्त्रीभयमपि वीररसपरिपोषकृदित्युत्प्रेक्षाया अलंकारत्वमिति चक्रवर्तिनः। "अत्र निमीलिताक्षीवेत्युत्प्रेक्षानामकोऽर्थालंकारश्चमत्कारकारीति वाच्यचित्रता। न च हयग्रीवस्यालम्बनस्य प्रतिपक्षेन्द्रभयस्योद्दीपनस्य शत्रुमानखण्डनस्यानुभावस्य यदृच्छाचर-

१ मेण्ठेति। भर्तृमेण्ठ इत्यपि व्यवहार.॥ २ या च सा इच्छा चेति मयूरव्यंसकादित्वात् कर्मधारयसमासे मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वेन तत्र निपातनाद्यदृच्छाशब्दः साधुः॥

इति काव्यप्रकाशे काव्यस्य प्रयोजन-कारण-स्वरूपविशेष-निर्णयो नाम प्रथम उल्लासः ॥ १ ॥

णव्यङ्ग्याया धृतेः संचारिण्याश्च सत्त्वेन हयग्रीवस्य वीररस एव, हयग्रीवविषयकभावो वा व्यङ्ग्य इति कथमव्यङ्ग्योदाहरणमिति वाच्यम्, वध्यत्वेनोपनिबध्यमाने तदुभयानवभासात्, अलंकारमात्रपरामर्शाधीनचमत्कारेण लीनोदाहरणतासंभवाच्च"—इति नरसिंहठक्कुराः । एषु त्रिविधेषु व्याख्यानेषु नरसिंहठक्कुरकृतं व्याख्यानमेवातिरुचिरम्, अत एव सप्तमोल्लासे ६२ कारिकाया व्याख्यानावसरे मूलकार एव वक्ष्यति "अनङ्गस्य (अप्रधानस्य) अतिविस्तरेण वर्णनं (दोषः), यथा हयग्रीववधे हयग्रीवस्य"—इति । विस्तरस्तु तत्रत्यटीकातोऽनुसंधेयः ॥

इति झळकीकरोपनामकभट्टवामनाचार्यकृतायां काव्यप्रकाशटीकायां बालबोधिन्यां प्रथम उल्लासः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीय उल्लासः ॥

क्रमेण शब्दार्थयोः स्वरूपमाह,–

॥ ५ ॥ स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा ।

अत्रेति काव्ये । एषां स्वरूपं वक्ष्यते ॥

प्रथमोल्लासे शब्दार्थौ काव्यमित्युक्तम्, तत्र कतिविधः शब्दः कतिविधोऽर्थ इत्याकाङ्क्षायां तद्विभागप्रतिपादनपरत्वेनोत्तरसूत्रद्वयमवतारयति **क्रमेणेति** । लक्षणे प्रथमं शब्दस्योपादानादादौ शब्दस्य ततोऽर्थस्येति क्रमेणेत्यर्थः । **स्वरूपं** विभागम् । तदुक्तं प्रदीपोद्द्योतयोः, "अथ काव्यलक्षणस्थपदार्थेषु स्वरूपलक्षणादिभिर्विवेक्तव्येषु शब्दार्थयोः प्राधान्यात्प्रथमं तयोः स्वरूपं निरूपयिष्यन् विभागमाह"–इति प्रदीपः । **स्वरूपलक्षणादिभिरिति** । यथा "योऽभिधत्ते स वाचकः" इति [९ सूत्रेण दर्शयिष्यमाणं] स्वरूपम्, तथाऽभिधातृत्वं च लक्षणम्, एवमन्यत्राप्यूह्यम्, आदिना विभागः । [**प्राधान्यात्** विशेष्यत्वरूपात्] । **स्वरूपमिति** । विभागानन्तर तन्निरूपणस्य सांप्रदायिकत्वादिति भावः । सामान्यलक्षणं तु शब्दत्वजातिमत्त्वं शब्दस्य, तदभिधेयत्वं चार्थस्य प्रसिद्धमेव । एकवचनं सामान्याभिप्रायेणेत्युद्द्योतः ।

स्यादिति । अत्र काव्ये वाचको लाक्षणिको व्यञ्जकश्चेति त्रिधा त्रिप्रकारः शब्दः स्यादित्यर्थः । अत्र लाक्षणिकव्यञ्जकयोर्वाचक उपजीव्यः, व्यञ्जकस्य वाचकलाक्षणिकावुपजीव्याविति क्रमेणोपन्यासः । विभागादेव त्रित्वे सिद्धेऽपि न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदाय त्रिधेत्युक्तम् । एतेन गौणी लक्षणा भिन्नेति गौणशब्दस्यात्रासंग्रहाद्विभागस्य न्यूनता, व्यञ्जनायां च प्रमाणाभावेन व्यञ्जकशब्दस्याभावाद्विभागस्याधिक्यं चेति परविप्रतिपत्तिर्निरस्ता, १६ सूत्रे गौण्याः लक्षणायामन्तर्भावयिष्यमाणतया गौणशब्दस्य लाक्षणिकेऽन्तर्भावात्, व्यञ्जनायाश्च पञ्चमोल्लासे स्थापयिष्यमाणतया काव्ये व्यञ्जकशब्दस्यावश्यंभावादिति बोध्यम् । अत्राहुः सारबोधिनीकाराः, "**त्रिधेति** । अत्रोपाधीनामेव त्रित्वं नतूपाधेयानाम्, नहि कश्चिद्वाचक एव कश्चिल्लाक्षणिक एव कश्चिद्व्यञ्जक एवेत्यस्ति नियमः"–इति । अतएव 'गङ्गायां घोषः'–इत्यादावेकस्यापि गङ्गादिशब्दस्य वाचकत्वं लाक्षणिकत्वं व्यञ्जकत्वं चोपपद्यते ।

ननु वैशेषिकशास्त्रादौ व्यञ्जकशब्दस्य नामापि न श्रूयते, अतः कथं त्रैविध्यमित्यत आह **काव्ये इति** । चमत्कारविशेषस्यान्यथाऽनुपपत्तेरिति भावः । विभागानन्तरं लक्षणस्य जिज्ञासाविषयत्वेनाभिधातुमुचितत्वात्तदनभिधानं समर्थयति **एषामिति** । वाचकलाक्षणि-

॥ ६ ॥ वाच्यादयस्तदर्थाः स्युः,

वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः ॥

॥ ७ ॥ तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित् ॥ ६ ॥

आकाङ्क्षा-योग्यता-सन्निधि-वशाद्वक्ष्यमाणस्वरूपाणां पदार्थानां समन्वये तात्प-

---

कव्यञ्जकानामित्यर्थः । **स्वरूपं** लक्षणम् । **वक्ष्यते** इति । "साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिध-त्ते"—इति ९ सूत्रेण, "तद्भूर्लाक्षणिकः"—इति २९ सूत्रेण, "तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः"—इति ३३ सूत्रेण चेति भावः ॥

अर्थान्विभजते **वाच्यादय** इति । वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः (क्रमेण) तेषां वाचकलाक्ष-णिकव्यञ्जकानां शब्दानामर्थाः स्युरित्यर्थः ॥

ननु पदार्थवद्वाक्यार्थस्यापि व्यञ्जनावृत्त्याश्रयतया भाट्टमीमांसकमतसिद्धतात्पर्याख्यवृ-त्तिप्रतिपाद्यतया च तद्विभागोऽपि कर्तुमुचित इति तदकरणान्न्यूनतेत्यत आह **तात्पर्या-र्थोऽपीति।** तात्पर्याख्यवृत्तिप्रतिपाद्योऽर्थ इत्यर्थः । समुल्लसतीत्यध्याहारः । **केषुचिदिति ।** षष्ठ्यर्थे सप्तमीयम्, अभिहितान्वयवादिनामित्यर्थः । मते इति शेषः । "अभिहितान्वयवादिनां मतम्"—इति वृत्त्यनुरोधादिति बोध्यम् । अयं भावः, वृत्तिं विनाऽर्थबोधनेऽतिप्रसङ्ग इति अ-न्वये (वाक्यार्थरूपे संसर्गे) शब्दस्य तात्पर्याख्या वृत्तिरभ्युपगन्तव्या, तत्प्रतिपाद्योऽर्थस्ता-त्पर्यार्थ इति चक्रवर्ति-कमलाकरभट्ट-नरसिंहठक्कुरकृतटीकास्वंशतः स्पष्टम् ।

एतदेव स्पष्टयति **आकाङ्क्षेत्यादिना ।** प्रतीत्यपर्यवसानमाकाङ्क्षा, बाधविरहो योग्यता, सन्निधिरासत्तिरिति चक्रवर्तिनः । आकाङ्क्षा प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा, योग्यता पदार्थानां परस्परसं-बन्धे बाधाभावः, सन्निधिराकाङ्क्षितानां पदार्थानामेकबुद्ध्युपारूढत्वमिति बहवः । आनुपूर्वीवि-शेषकारणत्वज्ञानरूपाऽऽकाङ्क्षा, एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य प्रकृतसंसर्गवत्त्वं योग्यता, अव्यव-धानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिश्च सन्निधिरित्युद्द्योतकाराः । उक्तं च तर्कसंग्रहादौ, शक्तं पदम्, पदसमूहो वाक्यम्, आकाङ्क्षा योग्यता सन्निधिश्च वाक्यार्थज्ञाने हेतुः । पदस्य प-दान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वमाकाङ्क्षा, अर्थाबाधो योग्यता, पदानामविलम्बेनो-च्चारणं सन्निधिः । आकाङ्क्षादिरहितं वाक्यमप्रमाणम्, यथा 'गौरश्वः पुरुषो हस्ती'—इ-ति 'घटः कर्मत्वम्'—इति च न प्रमाणम्, आकाङ्क्षाविरहात् । 'अग्निना सिञ्चति'—इति न प्रमाणम्, योग्यताविरहात् । प्रहरे प्रहरेऽसहोच्चारितानि गामानयेत्यादिपदानि न प्रमाणम्, सान्निध्याभावादिति । **वशात्** एतद्रूपात्प्रयोजकात् । अस्य 'समन्वये'—इत्यत्रान्वयः । **वक्ष्य-माणेति ।** "जात्यादिर्जातिरेव वा"—इति १० सूत्रेणेति भावः । **पदार्थानां** पदवृत्तिविप-

---

१ वृत्तिर्व्यापारः, व्यञ्जनारूपव्यापाराश्रयत्वेनेत्यर्थः ॥ २ वह्निकरणकसेचनमयोग्यम्, द्रवद्रव्यकरणकय-त्किंचिद्वृत्तिसंयोगानुकूलव्यापारस्य सेचनपदार्थत्वात् । यथा—'पयसा वृक्षं सिञ्चति'—इत्यादौ ॥

र्यार्थो विशेषवपुरपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुल्लसतीत्यभिहितान्वयवादिनां मतम् ॥
वाच्य एव वाक्यार्थ इत्यन्विताभिधानवादिनः ॥

याणामर्थानाम् । **समन्वये** परस्परसंबन्धे बुभुत्सिते । **तात्पर्यार्थः** तात्पर्याख्यवृत्तिप्रतिपाद्यः । अपदार्थत्वे हेतुमाह **विशेषवपुरिति** । वाच्याद्यर्थविलक्षणशरीर इत्यर्थः, वाच्याद्यर्थविलक्षणं संसर्गतारूप शरीरं यस्य स इति भाव इति प्रदीपप्रभयोः स्पष्टम् । "**विशेषवपुः** विशेषाकार', तस्यैव प्रवर्तकत्वात्, घटमानयेत्यादौ घटकर्मकानयनादौ भासमाने तात्पर्यबलाद्यत्किंचिद्धटानयनादिरूपः"—इति तु चक्रवर्त्यादयः । **अपदार्थः** प्रत्येकपदवृत्त्यविषयः । **वाक्यार्थः** पदसमूहगम्यः । **समुल्लसति** अनुभवविषयो भवति । **अभिहितान्वयवादिनामिति** । अभिहितानां स्वस्ववृत्त्या पदैरुपस्थितानामर्थानामन्वय इति वादिनां भाट्टमीमांसकानामित्यर्थः । उक्तं च प्रदीपादावपि, "लाघवात्पदानां पदार्थमात्रे शक्तिर्न त्वन्वयांशेऽपि, गौरवादन्यलभ्यत्वाच्च । तदंशो हि तात्पर्यार्थो वाच्याद्यर्थविलक्षणशरीर आकाङ्क्षादिवशादपदार्थोऽपि प्रतीयते । न चापदार्थप्रतीतावतिप्रसङ्गः, स्वरूपसतः शक्यान्वयत्वस्य नियामकत्वादित्यभिहितान्वयवादिनां मतम्"—इति प्रदीपः । **अतिप्रसङ्ग इति** । अशक्यान्वयभानरूप इत्यर्थ इत्युद्द्योतः । **अतिप्रसङ्ग इति** । पदवृत्त्यविषयस्यापि शाब्दबोधविषयत्वे कथंचिदुपस्थितस्य गगनादेरपि तद्विषयत्वापत्तिरित्यर्थः । **शक्यान्वयत्वस्य** वृत्तिविषयान्वयत्वस्य । **नियामकत्वात्** वृत्त्यविषयस्य शाब्दबोधविषयतायामप्रयोजकत्वात् । तथा चाकाशादेरतथात्वान्न शाब्दधीविषयत्वमित्यर्थ इति प्रभा ।

एतेषामभिहितान्वयवादिनामयमाशयः, घटं करोतीत्यादौ घटवृत्तिकर्मत्वानुकूला कृतिरित्यर्थो बोध्यते, तत्र च घटशब्दस्य घटोऽर्थः, अम्प्रत्ययस्य च कर्मता, वृत्तिता तु न कस्यापीत्यपदार्थोऽपि वृत्तिता तात्पर्यवशात् अनयोः संसर्गविधया भासते इतीति विवरणे स्पष्टम् । अभिहितान्वयवादिनामिति बहुवचनेनायमेव पक्षः प्रामाणिकः (ग्रन्थकृत्सम्मतः) [न त्वन्विताभिधानवादिपक्षः] इति सूचितमिति सरस्वतीतीर्थकृतटीकाया स्पष्टम् । अतएव मूलकारोऽस्मिन्नेवोल्लासे ३१ सूत्रवृत्तौ, पञ्चमोल्लासे व्यञ्जनास्थापनावसरे च यथाक्रमं वक्ष्यति,—"ते चाभिधा-तात्पर्य-लक्षणाभ्यो व्यापारान्तरेण गम्याः"—इति, "अभिधा-तात्पर्य-लक्षणात्मकव्यापारत्रयातिवर्ती ध्वननादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय एव"—इति च । बहुवचननिर्देशस्य स्वसम्मतत्वप्रदर्शनपरत्वादेव चतुर्थोल्लासे ४२ सूत्रवृत्तौ "इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यपादाः"—इत्यन्तग्रन्थेनोपपादितस्याभिनवगुप्ताचार्यसम्मतपक्षस्य 'बहुवचनश्रीपदाचार्यपदैः स्वसम्मतत्वमुक्तम्'—इति टीकाकारैः सर्वैरुक्तमिति दिक् ।

अभिहितान्वयवादिनां मतमित्यनेन सूचितं गुरुसम्मतं पक्षान्तरमाह **वाच्य एवेति** । पूर्वमते यो वाक्यार्थः स वाच्यान्तर्गतपदार्थ एवेत्यर्थः । वादिन इत्यत्र मतमित्यनुषञ्जनीयम्,

वदन्तीत्यध्याहारापेक्षया शीघ्रोपस्थितिकत्वात्। तेनैकवचनेनागौरवं द्योत्यते इति नरसिंह-मनीषायां स्पष्टम्। "अन्विताभिधानवादिन इति षष्ठ्यन्तम्, मतमित्यनुषज्यते"—इति सार-बोधिन्यामपि स्पष्टम्। "पदानि अन्वितानि भूत्वा पश्चाद्विशिष्टमर्थं कथयन्तीति यो वदति सोऽन्विताभिधानवादी तस्य, मतमित्यनुषज्यते"—इति सरस्वतीतीर्थकृतटीकायामपि स्पष्टम्। "अन्वयांशेऽप्यभिधां मन्यमानानां गुरूणां मतमाह **वाच्य एवेत्यादि**। एवकारेण तात्प-र्याख्यवृत्त्यन्तरव्युदासः।वाच्योऽभिधेयः। तथाहि, देवदत्त! गामानयेत्युत्तमवृद्धप्रयोगात्सास्ना-दिमतीं व्यक्तिं मध्यमवृद्धे संचारयति तच्चेष्टया तस्य वाक्यस्य तदर्थबोधकतामनुमायानन्तरम् 'गां नयाश्वमानय'—इति प्रयोगे गवापसरणमश्वाहरणं च दृष्ट्वाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियाप-दार्थान्विते कारके कारकपदस्य, कारकपदार्थान्वितक्रियायां च क्रियापदस्य शक्तिं बालोऽव-धारयति, ततः प्रयोगकाले तस्य प्रथमत एवान्वितबुद्धिर्जायते। नच गौरवेणान्वयांशप-रिहारः, प्रथमगृहीतान्वयशक्तेरुपजीव्यत्वेन तदपरित्यागात्। तेनाभिधयैवान्वयबोधोपपत्तौ किं [तात्पर्यरूप] वृत्त्यन्तरेणेति अन्वितमेवाभिधत्ते इति वादिनः प्रभाकरगुरोर्मतमित्य-र्थः"—इति चक्रवर्तिकृतविस्तारिकायामपि स्पष्टम्। "अन्वितानामेवाभिधानं शब्दबोध्यत्व तद्वादिनो मीमांसकाः तेषां मतेऽन्वितघटादावेव घटादिपदानां शक्तिः, शाब्दबोधे तु आका-ङ्क्षादिवशात् वृत्तितादि विशेषरूपमेव भासते इति नापदार्थो वाक्यार्थः"—इति विवरणम्। "अन्वितमेवाभिधत्ते इति वादिन इत्यर्थः। अत्रारुचिबीजं तु अन्वितत्वेन शक्तावपि अन्वय-विशेषभानायाकाङ्क्षादिकमवश्यं कारणं वाच्यम्, एवं च विशेषरूपेणाशक्यस्यैव भानमिति त्वयाऽप्यवश्यं वाच्यमिति"—इत्युद्द्योतः। "गुरुमतमाह **वाच्य एवेति**। गामानयेति वाक्यात्प्रवर्तमान प्रयोज्यं दृष्ट्वा नूनमनेनास्मादयमर्थो ज्ञात इति व्युत्पित्सुः कल्पयति। न च शक्तिं विना वाक्यात्संसर्गधीर्युज्यते, लक्षणादेस्तत्पूर्वकत्वात्। न च संसर्गमर्यादया तद्धीः, तस्याः शब्दवृत्तित्वाभावात्, शक्तिलक्षणयोरेव तत्त्वात्। न च शब्दतात्पर्यगोच-रत्वं शाब्दत्वम्, तदभावे शुकबालाद्युदीरितेऽबोधकत्वापत्तेः। न च गां नयाश्वमानयेति व्यभिचारात्संसर्गे न शक्तिरिति वाच्यम्, वाक्यस्यैव प्रयोगार्हत्वेन पूर्वगृहीतसंसर्गशक्त्य-बाधेनेतरान्विते स्वार्थे पदानां शक्तिग्रहादित्यन्वितस्य संसर्गविशिष्टस्याभिधानमिति वादिनो मतमित्यनुषङ्गः। एकवचनेन तुच्छत्वमुक्तम्, तथा हि, न संसर्गविशेषेषु शक्तिः, गां नय गां बधानेत्यादौ तेषामानन्त्येन गोपदस्य नानार्थत्वापत्तेः। न च संसर्गसामान्ये सा, विशेषस्या-संकेतविषयत्वेऽशाब्दत्वापत्तेः आकाङ्क्षादिसहकारिवशात्पदादेव तद्धीस्तर्हि तस्मादेव सामा-न्येऽपि तथाऽस्तु धीः किं शक्त्या। इतरान्वितयोर्द्वित्वेन गामानयेत्यत्र वाक्यार्थद्वयधीः स्यात्। संसर्गसामान्ये शक्तौ च सर्ववाक्यानां पर्यायत्वापत्तिः। विशेषस्य संबन्धिविशेषा-देव सिद्धेर्न वाच्यत्वम्, तत्त्वे उक्तदोषाच्च"—इति कमलाकरभट्टाः॥

॥ ८ ॥ सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते।

तत्र वाच्यस्य यथा,—

माए घरोवअरणं अज्ज हु णत्थि त्ति साहिअं तुमए ।
ता भण किं करणिज्जं एमेअ ण वासरो ठाइ ॥ ६ ॥

व्यञ्जकत्वं न केवलं शब्दस्य किंतु तदर्थस्यापि, तत्रापि नैकतरस्य किंतु वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यरूपस्य सर्वस्यापीत्यभिधादिवैधर्म्यसिद्धये प्रतिपादयति **सर्वेषामिति** । सर्वेषां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यानामर्थानामपि व्यञ्जकत्वमिष्यते इत्यर्थः । वक्त्रादिवैशिष्ट्यानवतारेऽर्थान्तरव्यञ्जना न संभवतीति प्रायश इत्युक्तम्, यद्वा, प्रधानस्य रसादेरव्यञ्जकत्वमिति प्रायश इत्युक्तम् । अर्थानामपीत्यपिशब्देन शब्दानां समुच्चय इति प्रदीपाभिप्रायः । उद्द्योतकारास्तु व्यञ्जकत्वमपीत्यपिशब्देन व्यञ्जकतादशायामपि वाचकत्वाद्यप्रच्यवः सूचित इत्याहु. ॥

तत्रेत्यादि। तत्र वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्येषु मध्ये वक्तृवैशिष्ट्यात् वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरतीत्यर्थः । यद्यप्यर्थव्यञ्जकत्वं शब्दव्यञ्जकतोदाहरणानन्तरं तृतीयोल्लासे सविस्तरमुदाहरिष्यते, तथाऽप्यत्रासंभावनापरिहाराय संक्षेपत उदाहरणम् । यदाहुः, "संक्षेपविस्तराभ्यां तु कथयन्ति मनीषिणः"—इति । यद्वा, शब्दव्यञ्जनायाः सकलसम्मतत्वेनार्थव्यञ्जनायामसांदृष्टिकत्वशङ्कावारणाय शब्दव्यञ्जनामनुदाहृत्यैव तां प्रथमत उदाहरतीति द्रष्टव्यमिति प्रभोद्द्योतयोः स्पष्टम् ॥

माए इति । कस्याश्चिदुपनायकसंगमार्थिन्या अन्नेन्धनाद्यानयनव्याजेन बहिर्गन्तुं मातरं प्रत्युक्तिरियम् । "मातर्गृहोपकरणमद्य खलु नास्तीति साधितं त्वया । तद्भण किं करणीयमेवमेव न वासरः स्थायी ॥"—इति संस्कृतम् । भो मातः गृहस्य संबन्धि उपकरणम् उपक्रियतेऽनेनेत्युपकरणम् अन्नेन्धनशाकादिसामग्री अद्य खलु निश्चितं यथा स्यात्तथा नास्तीति त्वया साधितं प्रतिपादितम्, तत् तस्मात् भण वद अन्नेन्धनादिसंपादनार्थं बहिर्गमनमाज्ञापयेति यावत् । किं करणीयम्, किंशब्दः क्षेपे, न किंचित्कर्तव्यमित्यर्थः । किंच, वासरो दिवसः एवमेव अधुना दृश्यमानावस्थ एव स्थायी स्थिरो नेत्यर्थः । यत्तु चन्द्रिकायां व्याख्यातं 'तत् तस्मात् किं करणीयं कर्तव्यं भण'—इति, तत्तु भावानवबोधात्, एवं हि सति यत्किंचित्कार्यमाज्ञापयेति प्रतीयेत, ननु बहिर्गमनमिति सुधासागरे स्पष्टम् । अत्र मातरित्यनेनादेशयोग्यत्वमलङ्घनीयाज्ञत्वं च ध्वन्यते । गृहे इत्यनेनावश्यकता । उपकरणमित्यनेनान्यथासिद्धिपरिहारः एकैकस्येन्धनादेरसत्त्वे तु प्रतिवेशिनीसकाशाद्ग्रहणसंभवः ।

१ वक्तृबोद्धव्यादिसबन्धाभावे। वक्तृबोद्धव्यादयश्च ३७ सूत्रे वक्ष्यते ॥ २ वैशिष्ट्यात् सबन्धात् ॥
३ प्रतिवेशिनी समीपसदनस्था । शेजारिणी—इति महाराष्ट्रभाषाया प्रसिद्धा ॥

अत्र स्वैरविहारार्थिनीति व्यज्यते ।

लक्ष्यस्य यथा,—

साहेन्ती सहि सुहअं खणे खणे दूम्मिआसि मज्झकए ।
सब्भावणेहकरणिज्जसरिसअं दाव विरइअं तुमए ॥ ७ ॥

अद्येत्यनेनाद्यैव संपाद्यत्वम् । साधितमित्यनेन सत्त्वशङ्काराहित्यम् । त्वयेत्यनेन स्वकल्पनाराहित्यम् । तदित्यनेन हेत्वर्थकेनावश्यवक्तव्यत्वम् । भणेत्यनेन स्वप्रेरणम् । एवमेवेत्यनेन दिवसावसाने त्वत्प्रेरणायामपि कुलाङ्गनया मया न गन्तव्यमिति द्योत्यते । अत्र 'तद्भण किं करणीयम्'—इत्युत्तरवाक्येन 'मा गच्छेदानीं किंचित्कर्तव्यमस्ति तदुत्तरं प्रेषयिष्यामि'—इति मात्रुक्तस्य पूर्ववाक्यस्योन्नयनादुत्तरालंकारः । गाथा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

वाचस्य (वाक्यार्थरूपस्य) व्यञ्जकत्व दर्शयति **अत्रेत्यादि** । अत्र वाच्येनैवार्थेन (यथाश्रुतवाक्यार्थेनैव) कामिनीरूपवक्तृ[1]वैशिष्ट्यात् (व्यभिचारिणीरूपवक्तृसंबन्धात्) स्वैरविहारार्थिनी एषेति सामाजिकैर्व्यञ्जनया बुध्यते इत्यर्थः । **स्वैरविहारेति** । उपपतिसमागमोऽत्र स्वैरविहारः । **व्यज्यते इति** । स्वैरविहारेच्छायां वाक्यार्थग्रहोत्तरं प्रतीयमानायां शब्दस्य न व्यापारो विरतत्वात्, अर्थस्य च व्यापारान्तरासंभवाद्व्यञ्जकत्वसिद्धिरित्युद्द्योतसारबोधिन्यादौ स्पष्टम् । न च स्वैरविहारार्थित्वस्य वाक्यार्थव्यङ्ग्यत्वेन वाच्यव्यङ्ग्योदाहरणत्वासंगतिरिति वाच्यम्, अन्विताभिधानपक्षे वाक्यार्थस्यापि वाच्यत्वात्, अभिहितान्वयपक्षेऽपि पदार्थसंसर्गरूपवाक्यार्थस्य व्यञ्जकत्वे संबन्धिनः पदार्थस्यापि व्यञ्जकत्वात्, संबन्धिनोऽभाने सबन्धाभानादिति नरसिंहमनीषायां स्पष्टम् ॥

लक्ष्यस्य यथेति । बोद्धव्यवैशिष्ट्याल्लक्ष्यार्थस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरतीत्यर्थः । **साहेन्तीति** । प्रियानुनयार्थं प्रेषितां तमुपभुज्यागतां दूतीं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । "साधयन्ती सखि ! सुभगं क्षणे क्षणे दूनाऽसि मत्कृते । सद्भावस्नेहकरणीयसदृशकं तावद्विरचितं त्वया ॥ "—इति संस्कृतम् । हे सखि मत्कृते मदर्थं सुभगं सुन्दर (तं नायकं) साधयन्ती अनुनयन्ती त्वं क्षणे क्षणे प्रतिक्षणं दूना खिन्नाऽसि, त्वया तावत् सद्भावः साधुत्वं स्नेहो वात्सल्यं तयोः करणीयं कार्यं सदृशमुचितं विरचितं कृतम्, तथा च सद्भावस्य यत् कार्यं स्नेहस्य च यदुचितं तद्विरचितमित्यर्थः । केचित्तु सद्भावस्नेहाभ्यां यत् करणीयं तेन सदृशं कार्यं विरचितमिति योजयन्ति । 'कृते'—इत्यव्ययं तादर्थ्ये "अर्थे कृतेऽव्ययं तावत् तादर्थ्ये वर्तते द्वयम्"—इति कोशसारः । गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

---

१ अतएव "वक्तृबोद्धव्यकाकूनाम्"—इत्यादिना ३७ सूत्रेण वक्तृवैशिष्ट्यादेरर्थान्तरव्यञ्जकताया सहकारिकारणत्वं वक्ष्यति ॥

अत्र मत्प्रियं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यम्, तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् । व्यङ्ग्यस्य यथा,—

उअ णिच्चलणिप्पंदा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ ।
णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्ति व्व ॥ ८ ॥

अत्र लक्ष्यं किं व्यङ्ग्यं च किमित्याकाङ्क्षायां तद्विभागमाह **अत्रेत्यादि** । अत्र प्रत्यक्षवीक्षितक्षामतादिचिह्नानुमितनिजप्रियोपभोगत्वान्मित्रत्वरूपस्य मुख्यार्थस्य बाधप्रतिसंधानात्सदृशपदेन विसदृशं लक्ष्यते, तच्च मत्प्रियरमणेन शत्रुत्वाचरणरूपम्, मत्कृते इत्यस्य लक्षणया स्वकृते इति, दूनाऽसीत्यस्य हृष्टाऽसीत्यर्थ. । अत्र मुख्यार्थलक्ष्यार्थयोर्मित्रत्वशत्रुत्वयोर्वैपरीत्यं संबन्धः । तदुक्तं प्रदीपोद्द्योतयोः "अत्रापकारिण्यां बाधावतारात् मुख्यार्थः श्रोत्रा प्रत्येतुं न शक्यत इति सद्भावस्नेहकरणीयविसदृशं मत्प्रियरमणेन शत्रुत्वाचरणरूपं विरचितमिति मुख्यविपरीतं लक्ष्यते, तेन च कामुकविषयसापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम्"—इति प्रदीपः । **अपकारिण्यामिति** । ज्ञातापकारिण्यामित्यर्थः । **मत्प्रियरमणेनेति** । इदं न लक्ष्यान्तर्गतम्, किंतु प्रतिपाद्यसखीवैशिष्ट्यबोधनद्वारा व्यङ्ग्यप्रकटनायोक्तम् । ज्ञाप्यत्वं तृतीयार्थ· । **तेनचेति** । लक्ष्यवाक्यार्थेनेत्यर्थ., लक्ष्यघटितवाक्यार्थो लक्ष्य एवेति भावः । [**कामुकेति** । अत्र कामुकी च कामुकश्चेत्येकशेषः] **प्रकाशनं व्यङ्ग्यमिति** । कामुकविषयसापराधत्वमेषा प्रकाशयतीति सहृदयैर्व्यञ्जनया गम्यत इति भाव इत्युद्द्योत· ॥

व्यङ्ग्यस्य यथेति । व्यङ्ग्यार्थस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरतीत्यर्थ· । **उअेति** । उपनायकं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । हालकविकृताया शालिवाहनसप्तशत्यां (गाथाकोशे) प्रथमशतके चतुर्थपद्यमिदम् । "पश्य निश्चलनिष्पन्दा बिसिनीपत्रे राजते बलाका । निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव ॥"—इति संस्कृतम् । उअ—इति पश्येत्यर्थे देशी इति नरसिंहठक्कुराः । उअ—इति पश्येत्यर्थेऽव्ययमिति नागोजीभट्टाः । बिसिनी कमलिनी लता तस्याः पत्रे पर्णे बलाका पक्षिविशेषो बकपङ्क्तिर्वा राजते शोभते, त्वं पश्येति वाक्यार्थस्य कर्मत्वेनान्वयः । समीहितसूचनाय विशिनष्टि निश्चलेत्यादि । निश्चला चासौ निष्पन्दा चेति विशेषणोभयकर्मधारयः, शीतोष्णं जलमितिवत्, "पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु" (६ । ३ । ४२) इति सूत्रेण पुंवद्भावः । चलनं शरीरक्रिया स्थानान्तरप्रापिका, स्पन्दस्त्ववयवक्रिया स्थानान्तराप्रापिका, "स्पदि किंचिच्चलने"—इति धात्वनुसारात् । एवं च न पौनरुक्त्यम् । केचित्तु निश्चल! जनशङ्कया विहारव्यापारनिरुद्योगेति कामुकसंबोधनमित्याहुः, तन्न रुचिरम्, संकेतस्थानरूपव्यङ्ग्यस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गतापत्तेः, एतत् संकेतस्थानं त्वया नानुसंधितं[1] (नानुसंधानविषयीकृतं) किंतु मयैवोन्नीतमिति ज्ञानेनैव नि-

---

१ इद प्राक् ३ पृष्ठे प्रतिपादितम् ॥ २ नानुसहितमिति तु निर्विवाद पठनीयम् ॥

अत्र निष्पन्दत्वेन आश्वस्तत्वम्, तेन च जनरहितत्वम्, अतः संकेतस्थानमेतदिति कयाचित् कंचित्प्रत्युच्यते । अथवा, मिथ्या वदसि न त्वमत्रागतोऽभूरिति व्यज्यते ॥

वाचकादीनां क्रमेण स्वरूपमाह,–

॥ ९ ॥ साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥ ७ ॥

रुढ्योगत्वसिद्धेरिति चन्द्रिकायां स्पष्टम् । केव राजते इत्याशङ्कायामाह निर्मलेत्यादि । निर्मलं स्वच्छं यत् मरकतस्य नीलमणेः भाजनं पात्रं तत्र परिस्थिता विद्यमाना शङ्खशुक्तिरिव । शङ्खशुक्तिश्च शङ्खघटितं शुक्त्याकारं चन्दनादिनिधानपात्रम्; नतु मुक्ताशुक्तिः, तस्या बलाकावर्णत्वाभावात्, शङ्खशुक्तिपदस्य तत्रासामर्थ्याच्च । अत्राचेतनोपमया लेशतोऽपि क्षोभाभावः, तेन निर्जनत्व गम्यते । "बलाका बकपङ्क्तिः स्याद्बलाका बिसकण्ठिका । बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकस्तु बको मतः ॥"–इति कोश । गाथा छन्द. । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ॥

पूर्वं तावत् प्रथमं व्यङ्ग्यं दर्शयति **अत्रेत्यादि** । **अत्र** अस्मिन् काव्ये । **निष्पन्दत्वेन** वाच्येन । **आश्वस्तत्वं** विस्रब्धत्वम् अभीतत्वं वा । व्यङ्ग्यमिति शेषः । व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकत्वं दर्शयति **तेनचेति** । उक्तव्यङ्ग्येन चेत्यर्थः । **जनरहितत्वं** निर्जनत्वम् । व्यङ्ग्यमिति शेषः । फलितमाह **अत इति । कंचित्प्रति** संकेतस्थानाभिलाषिणं प्रति । **उच्यते इति** । व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । संभोगाद्विप्रलम्भस्य मधुरत्वेन[1] तत्र योजयति **अथवेत्यादि । अत्र** संकेतस्थाने । व्याख्यातमिदं प्रदीपे, "अथवा निष्पन्दत्वेनाश्वस्तत्वम्, तेन च जनागमनाभावः, अतो न त्वमत्रागत इति मिथ्या वदसीति कयाचित् 'दत्तसंकेता त्वं नागता, अहं त्वागतः'–इति वादिनं प्रति व्यज्यते" इति ॥

वाचकादीनामिति । (एवमर्थ विभज्य) वाचकादीनां वाचकलाक्षणिकव्यञ्जकानां शब्दानां क्रमेण उद्देशक्रमेण स्वरूपमाहेत्यर्थः । ९ सूत्रेण, २१ सूत्रेण, ३३ सूत्रेण चेति शेषः । स्वं लक्ष्यपदार्थो रूप्यते लक्ष्यते (इतरव्यावृत्ततया ज्ञायते) अनेनेति व्युत्पत्त्या स्वरूपं लक्षणम्, इतर भेदकमिति यावत् । **साक्षादिति ।** अत्र "स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र"–इति ९ सूत्रान्मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवृत्तं शब्द इति विशेष्यं संबध्यते । तथाच यः शब्दः साक्षात्संकेतितम् अव्यवधानेन गृहीतसंकेतम् अर्थं जात्यादिरूपम् अभिधत्ते सः शब्दः वाचक इत्युच्यते इत्यर्थः । **अभिधत्ते** प्रतिपादयतीत्यर्थः, न त्वभिधया प्रतिपादयतीति, वाचकशब्दव्यापारस्याभिधात्वेनान्योन्याश्रयात्, साक्षात्संकेतितमित्यस्य वै-

---

१ मधुरत्वेनेति । मधुरत्वं तु ९१ सूत्रे स्फुटीभविष्यति ॥

इहागृहीतसंकेतस्य शब्दस्यार्थप्रतीतेरभावात्संकेतसहाय एव शब्दोऽर्थविशेषं प्रतिपादयतीति यस्य यत्राव्यवधानेन संकेतो गृह्यते स तस्य वाचकः।

यर्थ्याच्च। संकेतितमित्यत्र संकेतपदेन च शक्तिग्राहकः समयः, सच 'अस्मादयमर्थो बोद्धव्यः'[1]–इत्याकारः, अस्यायं वाच्योऽस्यायं वाचकोऽयमयमित्यादिशब्दप्रयोगरूप इत्युद्द्योतादौ स्पष्टम्। श्लोकश्छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१० पृष्ठे)॥

सूत्रं व्याकरोति **इहेत्यादि।** **इह** लोकव्यवहारे। ननु संकेतज्ञानस्यार्थप्रतीतिहेतुत्वे मानाभाव इत्यत आह **अगृहीतसंकेतस्येति।** तथाचान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव संकेतज्ञानस्यार्थप्रतीतिजनकत्वमिति भावः। **संकेतसहाय एवेति।** संकेतग्रहसहाय एवेत्यर्थः। **अर्थविशेषमिति।** अगृहीतसंकेतस्याप्यर्थसामान्यप्रतिपादकत्वमस्तीति तन्निवृत्तये विशेषग्रहणम्। **यस्य** शब्दस्य। **यत्र** यस्मिन्नर्थे। **संकेतः** संकेतग्रहः। **गृह्यते** ग्रहणे उपयुज्यते। **सः** शब्दः। **तस्य** अर्थस्य। **वाचकः** वाचक इत्युच्यते इत्यर्थः॥

चेष्टायां साक्षादर्थप्रतिपादिकायामतिव्याप्तिवारणाय **यः शब्द इति।** माधुर्यादिव्यञ्जकस्पर्शादिवर्णे[3] अतिव्याप्तिवारणाय **संकेतितमिति।** न च संकेतविशेषणं साक्षादित्यधिकमिति वाच्यम्, वटादिनामा प्रधानवृक्षो यत्र स ग्रामोऽपि तन्नामा, यथा 'वँटो ग्रामः'[4]–इत्यादि, तत्र वटादिनामकवटादियोगिनि ग्रामे प्रतिपाद्ये वटादिपदे लाक्षणिकेऽतिव्याप्तिवारकत्वात्, तत्र (वटादियोगिनि ग्रामे) शक्यसंकेतव्यवहितसंकेतसत्त्वात्। व्यवहितत्वं च शक्यसंकेतग्रहप्रयोज्यग्रहविषयत्वम्, स चेत्थम्,–वृक्षविशेषो वटपदाद्बोद्धव्यः, तद्योगी ग्रामश्च तत्पदाद्बोद्धव्य इति। न च तत्र शक्तिरेव, वटादिपदाद्ग्रामविशेषत्वेन प्रतीतेः, अन्यथा तद्वृक्षनाशे तत्प्रतीत्यनापत्तेरिति वाच्यम्, वटादियोगिनि ग्रामे वटपदप्रयोगस्य लक्षणयैवोपपत्तेः, तद्वृक्षनाशेऽपि "सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः"–इति न्यायेन भूतपूर्वशक्यसंबन्धेनापि तत्प्रतीत्युपपत्तेर्न शक्तिकल्पनेति भावः। तदुक्तम्, "तद्वृक्षच्छेदेऽपि यथाकथंचिच्छक्यसंबन्धोऽस्त्येव, तादृशस्यैव लक्षणाप्रयोजकत्वादिति भावः"–इति। न च 'साक्षात् संकेतितवान् वाचकः'–इत्येतावतैव सुस्थत्वेऽभिधत्ते इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, वक्ष्यमाणे 'भद्रात्मनः'–इत्यादौ १२ उदाहरणेऽभिधामूलव्यञ्जके संयोगादिना (प्रकरणादिना) अभिधायां नियमितायां द्वितीयवाच्यार्थव्यञ्जकतादशायामतिव्याप्तेर्वारणीयत्वात्। न च तथाऽपि तत्रातिव्याप्तिरेवेति वाच्यम्, यथाश्रुतलक्षणसत्त्वे 'यस्य शब्दस्य यदा (यस्मिन्काले) अव्यवहितसंकेतग्रहो यदर्थग्रहे उपयुज्यते तदा (तस्मिन्काले) स तदर्थवाचकः'

---

१ अस्माच्छब्दादयमर्थ इत्यर्थः॥ २ एद्दहमेत्तत्थणिआ'–इति ११ उदाहरणे वक्ष्यमाणायामित्यर्थः॥ ३ कादयो मावसानाः स्पर्शा इत्युक्तम्। "मूर्ध्नि वर्गान्त्यगा स्पर्शाः"–इत्यादिना ९९ सूत्रेण वर्णविशेषाणां माधुर्यादिगुणव्यञ्जकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। सकेतितमित्यस्याभावे माधुर्यादिनिरूपितवाचकत्वापत्तिरिति भावः॥ ४ वडगांव–इति पुण्यनगरप्रान्ते प्रसिद्धः॥

॥ १० ॥ संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।

यद्यप्यर्थक्रियाकारितया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्या व्यक्तिरेव, तथाप्यानन्त्याद्व्य-

---

इति हि लक्षणार्थः संपद्यते इत्यतिव्याप्तेरभावात् । इदं च "यत्राव्यवधानेन संकेतो गृह्यते"—इत्यादिवृत्तिदर्शनात् संकेतविशेषणतया साक्षात्पदं व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु[3] संयोगादिना (प्रकरणेन)अभिधायां नियमितायां यत्र शक्यान्तरध्वननं तत्र (भद्रात्मन इत्यादौ) वाचकत्वं मा प्रसाङ्क्षीदिति अभिधानक्रियाविशेषणं साक्षादिति । तत्र तु वाक्यार्थप्रतीतिव्यवधानेन तत्प्रतीतिरित्यप्रसङ्गः । संकेतितमिति तु साक्षादेव माधुर्यादिव्यञ्जके स्पर्शादिवर्णेऽतिव्याप्तिवारणायेत्युक्तमेव । संकेतितमित्यनेनैव वटादियोगिग्रामबोधकवटादिपदे नातिव्याप्तिरिति प्रदीपोद्द्योतप्रभासु स्पष्टम् ॥

शब्दस्य संकेतितार्थाभिधायकत्वं सकलसंकेतितार्थज्ञानमन्तरेण न संभवतीति संकेतितमर्थं सविभागं दर्शयति **संकेतितश्चतुर्भेद इति** । संकेतितः संकेतग्रहविषयोऽर्थः चतुर्भेदश्चतुर्विधो भवति । तदेवाह **जात्यादिरिति** । आदिना गुणक्रियायदृच्छानां[3] ग्रहणम् । महाभाष्यकारमतमिदम् । मीमांसकमतमाह **जातिरेव वेति** । वाशब्दोऽथवेत्यर्थे । अथवा संकेतितोऽर्थः जातिरेवेत्यर्थः । एवकारेण गुणक्रियायदृच्छानां व्यवच्छेदः ।

नन्वानयनादिव्यवहारः शक्तिग्राहकः, स च व्यक्तावेवेति तत्र शक्तिर्युक्ता नतु जात्यादावित्याशङ्कते **यद्यपीति** । उक्तं च प्रदीपे,—"नन्वयं विभागोऽनुपपन्नः जात्यादेरसंकेतितत्वात्, आद्यसंकेतग्रहस्य व्यवहारमात्राधीनतया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यायां व्यक्तावेव तदौचित्यात्"—इति । **अर्थेति** । अर्थो दुग्धादिरूपप्रयोजनं तस्मै या क्रिया गोरानयनादिरूपा तत्कारितया तन्निर्वाहकत्वेनेत्यर्थः । उक्तं चान्यत्रापि,—अर्थस्य क्रियाऽर्थक्रिया तां करोत्येव शीलमर्थक्रियाकारिणी तस्याः भावोऽर्थक्रियाकारिता तयेत्यर्थः । यथा घटो जलस्याहरणरूपां क्रियां करोतीति घटस्यार्थक्रियाकारित्वमिति । अर्थक्रियेत्युपपदे करोतेर्णिनिप्रत्ययः । **प्रवृत्तिनिवृत्तीति** । प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्योग्या विषयीभूता व्यक्तिरेव जात्याद्याश्रय एव, नतु जात्यादिरित्यर्थः । 'इति तत्रैव (व्यक्तावेव) संकेतो युक्तः'—इति शेषः । समाधत्ते **तथापीति** । किं हि सर्वासु गोव्यक्तिषु संकेतग्रहो व्यवहाराङ्गं (गोपदजन्यशाब्दबोधकारणम्), उत कस्यांचित् एकव्यक्तौ ? इति विकल्प्य, तत्राद्यपक्षे दूषणमाह **आनन्त्यादिति** । अनन्तानां गोव्यक्तीनामेकदोपस्थित्यसंभवेन तत्र संकेतो ग्रहीतुं न शक्यत इत्यर्थः । द्वितीयपक्षे दूषणमाह

---

१ आदिपदेन ११ सूत्रस्थाया "स इति साक्षात्संकेतितः"—इति वृत्तेर्ग्रहणम् ॥ २ ननु लक्षणास्थले (वटो ग्राम इत्यादौ) तत्तत्पदात्तत्तल्लक्ष्यार्थो बोद्धव्य"—इत्यादिसंकेतएव नास्ति, शक्यसंबन्धेनैव तद्बोधात्, एवंच तद्व्यावृत्त्यर्थं संकेतविशेषणं साक्षात्पदं व्यर्थमित्यरुचेराह वस्तुतस्त्विति ॥ ३ यदृच्छा संज्ञा ॥

भिचाराच्च तत्र संकेतः कर्तुं न युज्यते इति, गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादीनां विषयविभागो न प्राप्नोतीति च तदुपाधावेव संकेतः।

उपाधिश्च द्विविधः, वस्तुधर्मो वक्तृयदृच्छासन्निवेशितश्च। वस्तुधर्मोऽपि द्वि-

---

व्यभिचारादिति। "यस्यां गोव्यक्तौ संकेतग्रहः स्वीकृतस्तदतिरिक्तायाः गोव्यक्तेर्गोशब्दाद्भानं न स्यादिति व्यभिचारः"–इति विवरणकाराः। "शक्तिग्रहाविषयीभूतस्यापि शाब्दबोधविषयत्वे व्यभिचारेण शक्तिग्रहस्य कारणताऽनुपपत्तेरित्यर्थः; यद्वा, **व्यभिचारात्** व्यभिचारप्रसङ्गात्, संकेतग्रहाविषयत्वाविशेषेऽश्वादेरपि भानप्रसङ्गादित्यर्थः"–इति नरसिंहठक्कुराः। "संकेतितस्यैव शाब्दबोध इति नियमाभावप्रसङ्गादित्यर्थः"–इति प्रभाकृतः। **तत्र** व्यक्तौ। **संकेतः** संकेतग्रहः। **न युज्यते** न शक्यते (न पार्यते)। **इति** हेतोः। अस्य 'तदुपाधावेव संकेतः'–इत्यग्रिमेणान्वयः। उभयपक्षेऽपि दोषमाह **गौः शुक्ल इति। विषयविभागो न प्राप्नोतीति।** विषयः पदार्थः, प्रवृत्तिनिमित्तमिति यावत्, तस्य विभागो भेदः न प्राप्नोति न स्यादित्यर्थः। तथाहि,–गोत्वरूपजातिमान् शुक्लत्वरूपगुणवान् चलनरूपक्रियावान् डित्थनामाऽयमिति तात्पर्येण 'गौः शुक्लः चलो डित्थः' इति प्रयोगे गवादिभिश्चतुर्भिरपि शब्दैरेका सैव गोव्यक्तिरुच्यते इति प्रवृत्तिनिमित्तस्य भेदो न स्यात्, व्यक्तिवादिमते व्यक्तेरेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्, तस्याश्च व्यक्तेः प्रकृते एकत्वादिति। तथाच विषयविभागाभावे गवादिशब्दानां 'घटः कलशः'–इत्यादीनामिवैकार्थवाचकत्वेन पर्यायतया सहप्रयोगो न स्यात्। उपाधिवादिमते तु जातिगुणक्रियायदृच्छानां प्रवृत्तिनिमित्तानां भेदेन गवादिशब्दानां पर्यायत्वाभावात् भवति सह प्रयोग इति भावः। आप्नोतेः सकर्मकत्वेऽप्यत्र अर्थान्तरवृत्तित्वादकर्मकत्वं "[१]धातोरर्थान्तरे वृत्तेः"–इति वचनादिति बोध्यम्। चकार उक्तदोषसमुच्चायकः। उक्तार्थमुपसंहरति **तदुपाधावेवेति**। तस्याः व्यक्तेरुपाधौ धर्मे (विशेषणे) जात्यावेवेत्यर्थः। एवकारेण व्यक्तिरूपधर्मिव्यवच्छेदः, व्यक्तिबोधस्य तु [२]आक्षेपेणैव निर्वाह इति भावः। **संकेत इति**। 'कर्तुं युज्यते'–इति शेषः।

जात्यादीनां भेदं वक्तुमुपाधिं विभजते **उपाधिश्चेति। वस्तुधर्म इति।** वस्तुनि व्यक्तौ समवेतो धर्मः, जातिगुणक्रियारूप इत्यर्थः। **वक्त्रिति।** वक्ता, या इच्छा यदृच्छेति मयूरव्यंसकादिगणे निपात्यते, स्वेच्छेत्यर्थः, तया सन्निवेशितः संकेतसंबन्धेन तत्तद्धर्मिणि स्था-

---

१ "धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षात: कर्मणोऽकर्मिका क्रिया"॥ इति। धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्यथा, वहति भारम्। नदी वहति, स्यन्दते इत्यर्थः। धात्वर्थेनोपसंग्रहाद्यथा, जीवति, प्राणधारणं करोतीत्यर्थ, नृत्यति, नर्तनं करोतीत्यर्थ। प्रसिद्धेर्यथा, मेघो वर्षति, अत्र जलमिति कर्म प्रसिद्धम्। कर्मणोऽविवक्षातो यथा, 'हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः'। अत्र हितमिति कर्म अविवक्षितमिति बोध्यम्॥ २ आक्षेपपदार्थस्तु अनुमानमिति १० कारिकावृत्तौ स्फुटीभविष्यति॥

विधः, सिद्धः साध्यश्च; सिद्धोऽपि द्विविधः, पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषाधानहेतुश्च; तत्राद्यो जातिः, उक्तं हि वाक्यपदीये—"नहि गौः स्वरूपेण गौर्नाप्यगौः गोत्वाभिसंबन्धात्तु गौः"—इति ।

पित इत्यर्थः, डित्थ-डपित्थ-चैत्र-मैत्र-देवदत्त-यज्ञदत्तादिनामरूप इति यावत् । संज्ञाशक्तादेव च प्रागुक्तरीत्या[1] संज्ञाविशिष्टधर्मिबोध इति बोध्यम् । **साध्यः** साध्यत्वेन विवक्षितः, कृदाख्यातप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः । **पदार्थस्य** पदोद्देश्यस्य (गवादेः) । **प्राणप्रद इति ।** प्राणनं प्राणो व्यवहारयोग्यता तत्प्रदस्तन्निर्वाहक इत्यर्थः, सर्वगोव्यक्तिवृत्तिर्जातिरिति यावत् । व्याख्यातं चैवमेव रसगङ्गाधरे "अयंच जातिरूपः शब्दार्थः प्राणप्रद इत्युच्यते, प्राणं व्यवहारयोग्यतां ददाति संपादयतीति व्युत्पत्तेः"—इति । प्राणप्रदत्वं यावद्वस्तुस्थितिसंबन्धित्वमिति नरसिंहठक्कुरादयः । **विशेषेति ।** सजातीयेभ्यो व्यावर्तनं विशेषः, 'शिष असर्वोपयोगे'—इति धात्वनुसारात्, तस्य आधानं प्रत्ययस्तस्य हेतुरित्यर्थः । **आद्यः** पदार्थस्य प्राणप्रदः । जातेः प्राणप्रदत्वे वृद्धसंमतिमाह **उक्तं हीति ।** वाक्यपदीयं नाम भर्तृहरिकृतो महाभाष्यव्याख्यानरूपो व्याकरणग्रन्थः । **गौः** गोपदोद्देश्यो धर्मी । **स्वरूपेणेति ।** जातिरहितव्यक्तिमात्रेणेत्यर्थ इति टीकाकाराः, अज्ञातगोत्वकेन धर्मिस्वरूपमात्रेणेत्यर्थ इत्युद्द्योतकाराः । **न गौः** न गौरितिव्यवहारविषयः, अन्यथा घटोऽपि गौः स्यात्स्वरूपाविशेषादिति भावः । **नाप्यगौः** नाप्यगौरितिव्यवहारविषयः, तथासति गौरप्यगौः स्यादिति भावः । अगौरित्यत्र "गोरतद्धितलुकि" (५ । ४ । ९२)—इतिपाणिनिसूत्रविहितः टच्प्रत्ययस्तु न, "नञस्तत्पुरुषात्" (५ । ४ । ७१)—इति सूत्रेण तन्निषेधात् । **गोत्वाभिसंबन्धादिति ।** गोत्वज्ञानादित्यर्थः, 'गोत्वसमवायादित्यर्थः'—इति नरसिंहठक्कुराः । एव च यावद्गोव्यवहारं तत्र गोपिण्डे गोत्वस्य सत्त्वात्प्राणप्रदत्वमिति भावः । **गौः** गौरितिव्यवहारविषयः । व्याख्यातमिदमेवमेव रसगङ्गाधरकारैरपि—"गौः सास्नादिमान् धर्मी स्वरूपेण अज्ञातगोत्वकेन धर्मिस्वरूपमात्रेण न गौः न गोव्यवहारनिर्वाहकः, नाप्यगौः नापि गोभिन्न इति व्यवहारस्य निर्वाहकः, तथा सति दूरादनभिव्यक्तसंस्थानतया गोत्वाग्रहदशायां गवि गौरिति गोभिन्न इति वा व्यवहारः स्यात्, स्वरूपस्याविशेषाद्धटे गौरिति गवि चागौरिति वा व्यवहारः स्यादिति भावः । गोत्वाभिसंबन्धात् गोत्ववत्तया ज्ञानात् गौर्गोशब्दव्यवहार्यः"—इति । एवं च "नित्यमेकमनेकानुगतं[2] सामान्यम्[3]"—इति जातिलक्षणं फलितम् । अधिकं तु १६७ सूत्रे द्रष्टव्यम् ।

---

१ 'आक्षेपेणैव निर्वाह'—इति ३५ पृष्ठे उक्तरीत्येत्यर्थ ॥ २ अनेकानुगतम् अनेकसमवेतम् ॥ ३ सामान्यं जातिः । "जातिर्जात च सामान्यम्"—इत्यमर. ॥

द्वितीयो गुणः, शुक्लादिना हि लब्धसत्ताकं वस्तु विशिष्यते। साध्यः पूर्वापरीभूतावयवः क्रियारूपः।

द्वितीयः विशेषाधानहेतुः। शुक्लादेर्गुणस्य विशेषाधानहेतुत्वं कथयति **शुक्लादिना हीति**। अस्य '**विशिष्यते**'—इत्यनेनान्वयः। **लब्धसत्ताकं** जात्या प्राप्तव्यवहारयोग्यताकम्। **वस्तु** व्यक्तिः। **विशिष्यते** सजातीयेभ्यो व्यावर्त्यते। अत्र लब्धेत्यतीतनिर्देशेनोत्पन्नस्य द्रव्यस्य पश्चाद्गुणेन योग इति दर्शितम्। एवं चोत्पन्नस्य द्रव्यस्य क्षणमेकं निर्गुणत्वम्, जातियुक्तद्रव्यस्यैवोत्पत्तिः "जन्मना जायते जातिः"—इत्यभियुक्तोक्तेः, अतो जातिगुणयोर्महान् भेद इति टीकाकाराः। प्रदीपकारास्तु—"यद्यपि शुक्लादिगुणस्य नित्यत्वाभ्युपगमे गोत्वादिना समकालमेव संबन्धित्वम्, तथापि शुक्लादिगुणस्य संबन्धः कदाचित्[1] अपैत्यपि[2] नतु गोत्वादेरिति जातिगुणयोर्भेदः"—इत्याहुः। अतएव "वोतो गुणवचनात्"—(४।१।४४) इति सूत्रे महाभाष्ये गुणलक्षणमुक्तम्—"सत्त्वे[3] निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते। आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः॥"—इति। अत्रेदमवगन्तव्यम्—"चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः"—इति वक्ष्यमाणमहाभाष्योक्तेर्जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तं धर्ममात्रं गुण इति पर्यवस्यति। तेनाभावादेरपि गुणत्वमित्यग्रे १६७ सूत्रे, ४८२ उदाहरणे च स्फुटीभविष्यति। एवमेवोक्तम् "वोतो गुणवचनात्"—इति सूत्रे तत्त्वबोधिन्यामपि—"संज्ञाजातिक्रियाशब्दान् हित्वाऽन्ये गुणवाचिनः। चतुष्टयी शब्दानां प्र-वृत्तिरित्याकरग्रन्थनिष्कर्षादेष निर्णयः"—इति।

साध्यस्य लक्षणमाह **साध्यइत्यादिना**। क्रियात्वं च साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वम्, सा-

---

१ पाकावस्थाया रञ्जनावस्थाया च, पाकेन रञ्जनेन च वर्णान्तरकरणे—इत्यर्थ॥ २ अपैति अपगच्छति॥ ३ सत्त्वे इति। सत्त्व द्रव्यम्। सत्त्वे एव निविशते इति सावधारण व्याख्येयम्। सत्त्वमेवाश्रयते इत्यर्थः। एतेन जातिर्व्यावर्त्यते। सा हि न केवल द्रव्ये वर्तते, किंतु द्रव्यगुणकर्मसु। ननु द्रव्ये एव द्रव्यत्वं वर्तते इति तत्रातिव्याप्तिरत आह अपैतीति। अपगच्छतीत्यर्थः, अर्थात्सत्त्वादेव। यथा पीततताया जाताया फलादेर्नीलता, नैव द्रव्यत्व द्रव्यादपैति। एवमपि गोत्व गोषु वर्ततेऽश्वादेश्चापैति तत्रातिव्याप्तिरत आह पृथग्जातिषु दृश्यते इति। भिन्नजातीयेषु द्रव्येषु दृश्यते इत्यर्थः। गोत्व हि द्रव्यत्वावान्तरनानाजातिषु न दृश्यते गुणस्तु दृश्यते, यथा, अभ्रे दृष्टा नीलता तृणादिष्वपि दृश्यते। एतेन पूर्वार्धेन सकलजातेर्व्यवच्छेदः। एव तर्हि क्रिया द्रव्ये वर्तते, ततोऽपैति, पृथग्जातिषु दृश्यते चेति तत्रातिव्याप्तिरत आह आधेयश्चाक्रियाजश्चेति। आधेयः उत्पाद्यः। यथा, घटादेः पाकजो रूपादिः। अक्रियाज. अनुत्पाद्य। यथा, आकाशादेर्महत्त्वादिः। क्रियातु सर्वाऽप्युत्पाद्यैव न नित्येति तस्या द्वैविध्याभावाद्गुणत्वाभावः। एवमपि द्रव्यस्य गुणत्व प्राप्नोति, अवयविद्रव्य हि अवयवद्रव्येषु निविशते, असमवायिकारणसयोगनिवृत्तौ विनाशात्ततोऽपैति, भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते, द्विविध च भवति नित्यानित्यभेदेन, निरवयवस्य द्रव्यस्यात्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वादवयविद्रव्यस्य तु घटादेरनित्यत्वादत आह असत्त्वप्रकृतिरिति। अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः। अत्र पृथग्जातिष्वित्यसमासः, समासे हि "जात्यन्ताच्छ बन्धुनि" (५।४।९)—इति छः प्रसज्येत। तत्र व्यक्तिषु जात्याधारेषु (पदार्थेषु) दृश्यमानो जातिषु दृश्यते—इत्युच्यते—इति तत्त्वबोधिन्या कैयटे च स्पष्टम्॥ ४ द्रव्यं सज्ञा, सैव यदृच्छेत्युक्तं प्राक्॥

डित्थादिशब्दानामन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं संहृतक्रमं स्वरूपं वक्त्रा यदृच्छया डित्था-

ध्यत्वं चोत्पाद्यमानत्वमिति भूवादिसूत्रे शब्दरत्ने उक्तम्। साध्यत्वमेव दर्शयति **पूर्वापरीभूतेति**। पूर्वापरीभूताः क्रमिका अवयवा एकदेशाः (अधिश्रयणादयोऽवतरणान्ताः) यस्य तथाभूत इत्यर्थः । बौद्धोऽधिश्रयणाद्यवतरणान्तव्यापारसमूहो हि पाकक्रिया, विक्लित्त्यनुकूलत्वेन तेषामनुगमान्न नानार्थता । तत्र सर्वप्रागभावे भविष्यत्वम्, सर्वध्वंसे भूतत्वम्, कस्यचिद्वर्तमानत्वे वर्तमानत्वम् । एवंच भासमानपौर्वापर्यकावयवकत्वसमानाधिकरणो धर्मविशेषः साध्यत्वमिति फलितम् । **क्रियारूप इति** । धातुवाच्य इति यावत् । तथाच पचादीनां धातूनां क्रियायां शक्तिः । यदुक्तं वाक्यपदीये भर्तृहरिणा—"यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते ॥"—इति । अस्यार्थः— सिद्धं भूतं (विद्यमानध्वंसप्रतियोगि) यथा, अपाक्षीदित्यादौ । असिद्धं भूतभिन्नं (वर्तमानतादृशप्रागभावप्रतियोगि) च, यथा, पचति—पक्ष्यतीत्यादौ । यावत् सर्वं व्यापारवृन्दं साध्यत्वेन तत्प्रकारेणाभिधीयते, साऽभिधीयमाना क्रियेत्यभिधीयते क्रियेति कथ्यते—इत्यन्वयः । सिद्धमसिद्धं वेत्यत्र हेतुः आश्रितेति । आश्रितं क्रमरूपं येन तत्त्वादित्यर्थः । यद्वा, आश्रितेति योगप्रदर्शनं कृतम्, अवयवानां क्रमेणोत्पत्त्येति । अत्र केचित् "साध्य इत्युपलक्षणं सिद्धस्यापि । अतएव "एवमेव पाकत्वादि"—इति (४१ पृष्ठे) वक्ष्यमाणं संगच्छते । उक्तं च क्रियाया द्वैविध्यं वैयाकरणभूषणे—"साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना। सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥"—इति । तथाच क्रियान्तराकाङ्क्षाऽनुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं कारकान्वयितावच्छेदकरूपवत्त्वं वा साध्यत्वम् । यथा,—पचति-पक्ष्यति अपाक्षीदित्यादौ । एतदेव चासत्त्वभूतत्वम्, अतएव "असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते"—इति भर्तृहरिणाऽप्युक्तम् । क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं कारकानन्वयितावच्छेदकरूपवत्त्वं वा सिद्धत्वम् । यथा,—पाकः—पक्तिः—पचनमित्यादौ । एतदेव च सत्त्वभूतत्वम्"—इत्याहुः ॥

वक्तृयदृच्छेत्यादिनोक्तं चतुर्थमुपाधिं विशदयति **डित्थादीति** । डित्थादिशब्दानां डित्थ-डपित्थ-चैत्र-मैत्र-देवदत्त-यज्ञदत्तादिसंज्ञाशब्दानां (प्रथमादिवर्णबुद्ध्या क्रमशः अल्पावयवावच्छेदेन चक्षुःसन्निकर्षे पटस्येव किंचित्किंचिदभिव्यक्तम्) अन्त्यो यो वर्णस्तद्बुद्ध्या निर्ग्राह्यं निःशेषतो ग्राह्यमित्यर्थः । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतयाऽन्त्यवर्णबुद्ध्या (सर्वावयवावच्छेदेन चक्षुःसन्निकर्षे संपूर्णपटस्येव) स्फुटतरमभिव्यक्तमिति यावत् । **संहृतक्रममिति**। संहृतः शून्यः क्रमो वर्णक्रमो यस्य तत्, वर्णक्रमशून्यमित्यर्थः, यथा पटप्रत्यक्षे न तन्तुक्रमभानं तद्वत् वर्णक्रमग्रहशून्यमिति यावत् । **स्वरूपमिति** । स्फोटाख्यशब्दस्वरूपमित्यर्थः, एकः पट इतिवदेकं पदमिति व्यवहारात्स्फोटाख्यः शब्दः स्वीक्रियते

दिष्वर्थेषूपाधित्वेन सन्निवेश्यते इति सोऽयं संज्ञारूपो यदृच्छात्मक इति।

"गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः"—इति महाभाष्य-

---

इति भावः। **वक्त्रा** पालकादिना। **यदृच्छयेति**। या इच्छा यदृच्छेति मयूरव्यंसकादित्वात्कर्मधारयसमासे मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वेन तत्र निपातनात्साधु। डित्थादिपदं डित्थादिनामविशिष्टतत्तदर्थबोधकं भवत्वित्याकारया स्वेच्छयेत्यर्थः। **उपाधित्वेन** विशेषणतया नामतया वा। **संनिवेश्यते** स्थाप्यते कल्प्यते वेत्यर्थः। इतिशब्दो हेतौ। द्वितीय इतिशब्दस्तु जात्यादिविभागपरिसमाप्तिद्योतकः। यदृच्छाकल्पितत्वात् यदृच्छाशब्द इति व्यवहारस्तदाह **यदृच्छात्मक इति**। यदृच्छया स्वेच्छया (पुंसः स्वतन्त्रेच्छया) आत्मा स्वरूपं यस्य तादृश इत्यर्थः। अयमेव संज्ञाशब्दो द्रव्यशब्द इति च व्यवह्रियते। श्रावणज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वाङ्गीकाराच्च नात्माश्रयदोष इति बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम्।

चण्डीदासास्तु,—"अन्त्यं व्यवच्छेद्यम्, तच्च स्वलक्षणं धर्मिस्वरूप बुद्ध्या तद्वारा निर्ग्राह्यं निःशेषतो ग्राह्यं यस्य (शब्दरूपस्य) तादृशम्, शब्दज्ञानेन धर्मिप्रत्यायनादिति भावः। **संहृतक्रमं** जातिप्रतीत्यनन्तरं आक्षेपादिना व्यक्तिप्रतीतिरिति गवादिपदे यः क्रमः तच्छून्यम्, आहत्यैव धर्मिप्रत्यायनादिति भावः। **डित्थादिशब्दानां** डित्थादीनां शब्दानां **स्वरूपम्** आनुपूर्वी इत्यन्वयः। ननु गवादिपदे जात्यादिवत् इह संज्ञाया एवोपाधित्वात्कथमेतदत आह **उपाधित्वेनेति**। पदार्थोपस्थित्यनुकूलत्वेनेत्यर्थः। तथा च पदार्थविशेषणत्वरूपमुपाधित्वं न संज्ञाया इति भावः। **सन्निवेश्यते** संकेत्यते, केवलेधर्मिण्येवेति शेषः। उपाध्यन्तरं तेषां नास्ति, किंतु धर्मिमात्रं ततः प्रतीयते। पदान्निर्विकल्पकं तु आकाशपदादाविष्टमेव। अत एवास्य द्रव्यशब्दत्वेन व्यवहारः"—इति वृत्त्यर्थ इत्याहुः। तच्च महाभाष्यविरुद्धम्, महाभाष्ये शब्दस्यैवोपाधित्वेन व्यवस्थापनात्, डित्थादिशब्दात् डित्थादिनामाऽयमिति प्रतीतेश्च। किं चात्र पक्षेऽन्त्येत्यादि व्यर्थम्, सर्वेषामेव शब्दानां स्वज्ञानद्वाराऽर्थज्ञानजनकत्वात्, अर्थज्ञानानन्तरमेव स्वरूपतो बोधाच्च, अन्त्यशब्दस्य प्रागुक्तेऽर्थे शक्त्यभावाच्च। अपि च बहुव्रीहौ बुद्धिनिर्ग्राह्यान्त्यकमिति स्यात्, विशेषणत्वात्[1]। किंचोपाधित्वेनेत्यसमञ्जसम्, सर्वेषामेव शब्दानां तथात्वेनास्य वैलक्षण्यानापत्तेर्लक्षणापत्तेश्चेति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्।

एतदेवं प्राणप्रदो जातिः, विशेषाधानहेतुर्गुणः, साध्यः क्रिया, यदृच्छाशब्दो डित्थादिरिति चतुर्धा उपाधिरुक्तस्तत्र संमतिमाह **गौः शुक्ल इति**। **चतुष्टयीति**। शब्दानामर्थे या प्रवृत्तिः सा प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्प्रकारचतुष्टयवतीत्यर्थः। यद्वा, प्रवृत्तिरित्यस्य "नामैक-

---

१ "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" (२।२।३५)—इति पाणिन्यनुशासनेन विशेषणस्य पूर्वनिपातविधानादिति भावः॥

कारः । परमाण्वादीनां तु गुणमध्यपाठात् पारिभाषिकं गुणत्वम् । गुणक्रियायदृच्छानां वस्तुत एकरूपाणामप्याश्रयभेदाद्भेद इव लक्ष्यते, यथैकस्य मुखस्य खड्गमुकुरतैलाद्यालम्बनभेदात् ।

हिमपयःशङ्खाद्याश्रयेषु परमार्थतो भिन्नेषु शुक्लादिषु यद्वशेन शुक्लः शुक्ल इ-

---

देशे नामग्रहणम्"—इति न्यायेन प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तत्वं च यज्ज्ञानाच्छब्दप्रवृत्तिस्तत्त्वम् । तथा च, शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं चतुर्विधमित्यर्थः; एवं च उपाधेः (विशेषणस्य=जात्यादेः) चातुर्विध्यात् शब्दस्यापि जातिशब्दो गुणशब्दः क्रियाशब्दो यदृच्छाशब्द इति चातुर्विध्यमिति भावः । प्रवृत्तिरितीत्यस्य "ऋलृक्" सूत्रे उवाचेति शेषः । **महाभाष्यकारः** पतञ्जलिः । ननूक्तरीत्या परमाणुत्वस्य प्राणप्रदत्वेन जातितया परमाण्वादिशब्दानामपि जातिशब्दतया कथं वैशेषिकशास्त्रादौ गुणशब्दत्वेन व्यवहार इत्यतआह **परमाण्वादीनामिति**। परमाणुलक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे)। आदिना परममहच्छब्दसंग्रहः। **पारिभाषिकं** परिभाषया प्राप्तम्। जातिशब्दा एव ते, वैशेषिकनयानुसारेण तु गुणशब्दव्यवहारः, स च भाक्त इति भावः। एवं चास्मदुक्तजातित्वस्य वैशेषिकाभिमतगुणत्वेन न विरोध इति तत्त्वम्। ननु शङ्खपयःपटादिनिष्ठानां शुक्लत्वादिगुणानां गुडतण्डुलादिनिष्ठानां[1] पाकादिक्रियाणां च प्रतिधर्मिवैधर्म्यदर्शनात्[2] नानात्वेन तत्र शक्तौ स्वीकृतायां व्यक्तिपक्षवदानन्त्यव्यभिचारयोर्दोषयोरापात इत्यत आह **गुणक्रियेति । वस्तुतः** स्वरूपतः । **भेद इवेति** । स एवायमिति प्रत्यभिज्ञया शुक्लादीनामैक्यसिद्धौ भेदप्रतीतिराश्रयभेदौपाधिकी, तत्संबन्धस्यैव च नाशोत्पादाविति भावः । एकस्योपाधिवशादनेकत्वप्रतीतौ दृष्टान्तमाह **यथैकस्येति । मुकुरो** दर्पणः । **आलम्बनं** प्रतिबिम्बाश्रयः । **भेदादिति** । 'भेद इव लक्ष्यते' इत्यनुषज्यते । यथा हि कृपाणमुकुरतैलादीनां प्रतिबिम्बाश्रयाणां भेदादेकमेव मुखं खड्गे दीर्घं, मुकुरे अणुमहद्रूपं, तैले स्निग्धमिति एवंरीत्या नानाकारत्वेन भासते, तथैव शुक्लत्वादिरेक एव शङ्खाद्याश्रयवशान्नानात्वेन स्फुरतीत्यर्थः ॥

एवं "जात्यादिर्जातिरेव वा"—इतिसूत्रोक्तं जात्यादिरिति पक्षं (महाभाष्यकारसंमतं) व्याख्याय, इदानीं "जातिरेव वा" इति (मीमांसकसंमतं) पक्षं व्याचष्टे **हिमेति**। हिमपयःशङ्खादय आश्रयाः येषामिति बहुव्रीहिः । हिमो बर्फ—इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धः । पयो दुग्धम् । शङ्खः कम्बुः । आदिशब्देन बलादिपरिग्रहः । **परमार्थतः** वस्तुतः । **भिन्नेष्विति** । इदं शुक्लं शुक्लतरं शुक्लतममित्यादिप्रतीतेः, पाकाच्छुक्लं रूपं नष्टं श्याममुत्पन्नमिति अबाधिततारतम्यप्रतीतेश्चेति भावः । न चेयं भ्रान्तिः, बाधाभावादित्याशयः[3] । **शुक्लादिषु गुणेषु** ।

---

१ गुडतण्डुलादिनिष्ठानामिति । तन्निष्ठविक्लित्तीनां भेदे तदनुकूलव्यापाराणामपि भेद इति भावः । कारणभेदस्य कार्यभेदनियामकत्वादित्याशयः ॥ २ वैधर्म्यदर्शनात् भेददर्शनात् ॥ ३ बाधशिरस्कस्यैव भ्रमत्वाङ्गीकारादिति बोध्यम् ॥

त्याद्यभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिस्तत् शुक्लत्वादि सामान्यम्; गुडतण्डुलादिपाकादिष्वेवमेव पाकत्वादि; बालवृद्धशुकाद्युदीरितेषु डित्थादिशब्देषु च, प्रतिक्षणं भिद्यमानेषु डित्थाद्यर्थेषु वा डित्थत्वाद्यस्तीति सर्वेषां शब्दानां जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्ये। तद्वान् अपोहो वा शब्दार्थः कैश्चिदुक्त इति ग्रन्थगौरवभयात् प्रकृतानुपयोगाच्च न दर्शितम्।

अभिन्नेति। अभिधानं शाब्दव्यवहारः, प्रत्ययो ज्ञानम्, अभिन्नौ एकाकारौ यौ अभिधानप्रत्ययौ तयोरुत्पत्तिरित्यर्थः। केचित्तु अभिन्नमेकं यत् अभिधानं शब्दस्तेन या ज्ञानोत्पत्तिरित्याहुः। **सामान्यमिति**। जातिरित्यर्थः। "जातिर्जातं च सामान्यम्"–इत्यमरः। अस्तीत्यग्रिमेणान्वयः। 'अतस्तत्रैव सङ्केत'–इति शेषः। **एवमेवेति**। क्रियाशब्देष्वपि गुडतण्डुलादिद्रव्याश्रिता ये पाकादयोऽन्योन्यमन्यत्वेन स्थिताः क्रियाविशेषास्तत्समवेत सामान्यमस्ति तद्वशेनायं पाकोऽयं पाक इत्यभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिरित्यर्थः। **पाकत्वादीति**। सामान्यमिति शेष। अस्तीत्यग्रिमेणान्वयः। डित्थत्वादिजातेरनेकव्यक्त्यनुगतत्वोपपत्तये तारत्वमन्द्रत्वादिना शब्दे नानात्वं प्रदर्शयितुमाह **बालेत्यादि**। **शुकः** कीरः। आदिशब्देन सारिकायाः संग्रहः। **डित्थादिशब्देषु** यदृच्छाशब्देषु। चकारः पूर्वोक्तसमुच्चायकः। एवं शब्दगता जातिरिति मते[1] शब्दे नानात्वं प्रदर्श्य, अर्थगता जातिरिति मते[2] अर्थे नानात्वं प्रदर्शयितुमाह **प्रतिक्षणं भिद्यमानेष्विति**। प्रतिक्षणं भिन्नेषु पिण्डेषु स्वाभाविकं डित्थत्वादि सामान्यमस्तीत्यर्थः। अत्र पक्षे क्षणरूपविशेषभेदाद्भेदः। यद्वा, क्षणोऽत्र बाल्यौवनाद्यवस्थाकालः, तत्र वृद्धिह्रासदर्शनेन धर्मिभेदस्वीकारात्। वस्तुतस्तु क्षणपदं लवमुहूर्तादिपरम्, कालभेदे स्थौल्यकृशत्वाद्युपलब्धेर्भेदसिद्धिरिति बोध्यम्। डित्थत्वादिजातेरनेकव्यक्तिवृत्तित्वोपपादनाय व्यक्तिभेदप्रदर्शनम्। वाशब्दः शब्दार्थगतजात्योर्वादिभेदेन विकल्पार्थः। केचित्तु वाशब्द इवार्थे "वा स्याद्विकल्पोपमयो."–इति विश्वकोशात्, शब्देष्वित्यनन्तरं योज्यः, शब्देष्विव भिद्यमानेष्वर्थेष्वित्यन्वय इत्याहु। जातिरेवेति पक्षमुपसंहरति **इतीति**। **सर्वेषां** 'गौः शुक्लश्चलो डित्थः'–इत्यादीनाम्। **प्रवृत्तिनिमित्तं** संकेतविषयः। **अन्ये** मीमांसकाः। ननु महाभाष्यकारमते उपाधावेव शक्तिः, मीमांसकमते जातावेव शक्तिस्तदा कथं व्यक्तिभानमितिचेत्, न, १२ सूत्रे "व्यक्त्यविनाभावित्वात्तु जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते"–इति ग्रन्थेन तद्भानस्य वक्ष्यमाणत्वात्। ननु मतान्तराणामपि सत्त्वात्तानि कुतो नोपन्यस्तानीत्यत आह **तद्वानिति**। व्यक्तिविशेषमनुपादाय तद्वान् सामान्यतो जातिमान् शब्दार्थ इति नैयायिकमतम्। एतच्च प्रदीपे तट्टिकायां च विस्तरेण प्रतिपादितम्। तथाहि–"न व्यक्तिमात्रं शक्यं न वा जातिमात्रम्, आद्ये आ-

---

१ प्रथममते॥ २ द्वितीयमते, चण्डीदासास्तु–इत्यादिना (३९ पृष्ठे) उक्ते इत्यर्थ.॥

नन्त्याद्व्यभिचाराच्च, अन्त्ये व्यक्तिप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् । न चाक्षेपाद्व्यक्तिप्रतीतिरिति वाच्यम्, तथा सति वृत्त्याऽनुपस्थितत्वेन शाब्दबोधविषयत्वानुपपत्तिः । तस्माज्जातिविशिष्टे एव संकेतः''–इति । **अपोह इति** । गोशब्दश्रवणात्सर्वासां गोव्यक्तीनामुपस्थितेरतस्मादश्वादितो व्यावृत्तिदर्शनाच्च अतद्व्यावृत्तिरूपोऽपोहो वाच्य इति बौद्धमतम् । व्याख्यातमिदं प्रदीपादौ,–"व्यक्तावानन्त्यादिदोषाद्भावस्य च देशकालानुगमाभावात्तदनुगतायामतद्व्यावृत्तौ संकेत इति सौगताः''–इति प्रदीपः । "**भावस्य** जात्यादिरूपस्य । **देशेति** । भावमात्रस्य क्षणिकत्वादिति भावः । **अतद्व्यावृत्तौ** अघटकव्यावृत्तौ''–इति प्रभा । "**अनुगमाभावादिति** । क्षणभङ्गवादिनः स्थिरसामान्याभावादित्यर्थः''–इत्युद्द्योतः । "अतद्व्यावृत्तिरपोहः पदार्थ इति क्षणभङ्गवादिनः, तन्मते स्थिरस्य सामान्यस्याभावात् अपोहमात्रेणानुगतव्यवहार इति तत्रैव शक्तिः''–इति चक्रवर्तिभट्टाचार्यकृतविस्तारिकायामपि स्पष्टम् । "जातेरदृष्टत्वेन विचारासहत्वात् व्यक्तेश्च क्षणिकत्वादुभयत्रापि सकेतस्य कर्तुमशक्यत्वात् गवादिशब्दानामगवादिव्यावृत्तिरूपोऽपोहोऽर्थः''–इति वैनाशिकमतमित्यन्यत्रापि व्याख्यातम् । ननु गोज्ञानात् गवि प्रवृत्तिवत् अश्वेऽपि निवृत्तेरानुभाविकत्वात्स कथं नोक्त इत्यत आह **ग्रन्थेत्यादि** । **गौरवं** बाहुल्यम् । ननु प्रयोजनसद्भावे गौरवमप्यङ्गीकार्यमित्यत आह **प्रकृतेति** । मतद्वयोपन्यासेनैव संकेतितसाकल्यप्रतीतेर्मतान्तरोपन्यासो व्यर्थ इत्यर्थ इति प्रभायां स्पष्टम् । उद्द्योतसारबोधिनीकारादयस्तु,–तर्हि जात्यादयोऽपि न वक्तव्या इत्यत आह **प्रकृतेति** । उपाधिशक्तिवादे [1]उपाधेयस्य व्यङ्ग्यत्वसंभवात्तन्मतानुवादः प्रकृतोपयोगी, उपहितशक्तिवादस्तु प्रतिकूलप्राय इति न तदनुवाद इति भाव इत्याहुः; तत्र 'व्यङ्ग्यत्वसंभवात्'–इति न रुचिरम्, १३ सूत्रवृत्तौ "व्यक्त्यविनाभावित्वात्तु जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते (अनुमीयते)''–इति ग्रन्थेनोपाधेयस्यानुमानविषयताया एव मूलकृता वक्ष्यमाणत्वात् । **न दर्शितमिति** । न साधकबाधकदर्शनेन दर्शितमित्यर्थः । "अत्र 'इति महाभाष्यकारः' 'इत्यन्ये' 'इति कैश्चित्'–इत्यादिभिः पदैः सर्वस्मिन्नपि पक्षेऽस्वरसोद्भावनम्, तद्बीजं तु भट्टमते च जातेरेव शक्यत्वे गोपदात् गोव्यक्तिभानानुपपत्तिः, व्यक्तिजात्योः सामानाधिकरण्याभावाद्व्याप्तेरभावेनाक्षेपासंभवात्; तादात्म्यसबन्धेन व्याप्तेरभ्युपगमेऽपि व्यक्तेरपदार्थत्वे विभक्त्यर्थसंख्याकर्मत्वादेर्व्यक्तावनन्वयः, सुब्विभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः; प्रकृतितात्पर्यविषये तदन्वयव्युत्पत्तौ लक्षणाद्युच्छेदः, शक्तिग्राहकानयनादिव्यवहारस्य जातिविषयत्वाभावश्च; गुरुमतेऽपि व्यक्तिं विना जातेरग्रहेण व्यक्तेरपि शक्तिग्रहविषयतया तद्विषयत्वाविशेषाज्जातिमात्रविषयत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे विनिगमना[2]विरहः; न्यायादिमतेऽपि जा-

१ उपाधेयस्येति । विशेष्यस्येत्यर्थः, व्यक्तेरिति यावत् ॥ २ एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना तस्या विरहोऽभाव इत्यर्थः ॥

॥ ११ ॥ स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते ॥८॥

त्यादेः शक्तिविषयत्वे गौरवम्; तस्माद्व्यक्तिपक्ष एव क्षोदक्षमः[1]"—इति नरसिंहठक्कुरः। वयंतु इत्थं प्रतीमः,—महाभाष्यकारोक्तपक्ष एव ग्रन्थकृदभिप्रेतः, अत एव प्रथमोल्लासे (१७ पृष्ठे) "बुधैर्वैयाकरणैः"—इत्यादिना "ततस्तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि"—इत्यन्तेन ग्रन्थेन वैयाकरणमतानुसारित्वमलंकारिकाणां ग्रन्थकृता प्रतिपादितम्। अतएव च दशमोल्लासे "जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः। क्रिया द्वाभ्यामपि द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ॥"—इति १६७ सूत्रेण प्रतिपादिता विरोधालंकारस्य दश विभागाः संगच्छन्ते। अन्यथा पदार्थचतुष्टयाभावेन तदसंगतिः स्पष्टैव स्यात्। अत एव च मम्मटः शब्दव्यापारविचाराख्ये स्वकृतग्रन्थान्तरेऽपि जात्यादिरिति वैयाकरणपक्षमेव युक्तिप्रयुक्तिभिः संस्थाप्य जातिरेवेति मीमांसकपक्षमाशङ्क्य खण्डितवानिति ॥

ननु वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः पदार्था इति विभागोऽनुपपन्नः, मुख्यत्वेन प्रसिद्धस्य तुरीयस्यापि सत्त्वादित्यत आह **स मुख्योऽर्थ इति**। स इत्यवधारणगर्भं पदम्। स साक्षात्संकेतित एवार्थो मुख्यः मुख्यत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः। प्रथमं प्रतीयमानत्वेनैवार्थस्य मुख्यत्वोपपत्तिः। तथाहि,—शब्दव्यापारात् योऽर्थोऽव्यवधानेन गम्यते सोऽर्थो मुख्यः, स हि यथा सर्वेभ्यो हस्तादिभ्योऽवयवेभ्यः पूर्वं मुखमवलोक्यते, तथा सर्वेभ्यः (लक्ष्यव्यङ्ग्यतात्पर्यरूपेभ्यः) प्रतीयमानेभ्योऽर्थेभ्यः पूर्वमवगम्यते, तस्मान्मुखमिव मुख्य इति "शाखादिभ्यो यः" (५।३।१०३)—इति पाणिनिसूत्रेण यप्रत्यय इति। एवं मुख्यार्थविषयः शब्दोऽपि मुख्यः, अतएवाग्रे १३ सूत्रे "मुख्यशब्दाभिधानाल्लक्षणायाः को भेदः"—इति वृत्तिग्रन्थ उपपद्यते इति बोध्यम्। यत्तु "मुख्यार्थबाधे तद्योगे"—इत्याद्युत्तरसूत्रोपयुक्ततया वाच्यस्य संज्ञान्तरं करोति **स मुख्यार्थ** इतीति सूत्रावतरणम्, तदयुक्तम्, "वाच्यार्थबाधे तद्योगे"—इत्येवमेव तत्रोपपत्तौ तदर्थं संज्ञान्तरकरणस्य गौरवेणानौचित्यात्।

अभिधाव्यवहारस्य "नाभिधा समयाभावात्"—इति २४ सूत्रादौ दर्शनात्तामभिधां लक्षयति **तत्र मुख्य इत्यादि**। तत्रेति विषयसप्तमी। तत्र साक्षात्संकेतितेऽर्थे (साक्षात्संकेतितार्थविषयकः=साक्षात्संकेतितार्थबोधकः) यः अस्य शब्दस्य (नतु व्याप्तिज्ञानादेः) मुख्यः बाधाद्यनुपजीवकः वृत्त्यन्तरानुपजीवको वा व्यापारो वृत्तिः सोऽभिधेत्युच्यते इत्यर्थः। एवं च शक्त्यपरपर्यायः संकेतितार्थबोधजनको व्यापारोऽभिधा, संकेतश्च शक्तिग्राहकः समयः, स चास्मादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकार इति प्राक् (९ सूत्रे ३३ पृष्ठे) प्रतिपादितमिति द्वयोर्भेदः। अत एव "नाभिधा समयाभावात्"—इति २४ सूत्रे तयोर्भेदेन निर्देशः। "व्यापारस्य मुख्यत्वोत्कीर्तनं वक्ष्यमाणस्य लक्षणायास्तद्बाधपुरःसरत्वस्यो-

१ क्षोदक्षमः विचारसहः ॥

स इति साक्षात्संकेतितः; अस्येति शब्दस्य ॥

॥ १२ ॥ **मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया ॥ ९ ॥**

पपत्तये"–इति प्रदीपः । **तद्बाधेति** । "मुख्यासंभवे हि तदन्याङ्गीकार."–इति न्यायादिति भाव इति प्रभा । **तद्बाधेति** । अस्य मुख्यत्वे एतदभावेऽन्याश्रयणमित्यर्थाल्लभ्यते, लोकेऽपि ग्रामे कस्यचिन्मुख्यत्वे तदभावे गौण आयातीति उद्द्योतः । चक्रवर्त्यादयस्तु,– नानार्थव्यञ्जनावारणाय **मुख्य इति** । मुखे आदौ साधुर्मुख्य· प्रथमप्रत्यायकः, साच (नानार्थव्यञ्जना च) न तथा, अभिधेयार्थप्रतीत्या व्यवधानात् । अपभ्रंशवारणाय **तत्रेति** । तत्र (अपभ्रंशे) साक्षात्संकेताभावस्य दर्शितत्वात् । यत्तु मुख्य इति अभिधेति च नामद्वयमिति केनचिदुक्तम्, तन्न, शाब्दव्यञ्जनायां प्रसङ्गस्य दर्शितत्वादित्याहु· । सूत्रस्थस्य स इत्यस्यार्थमाह **स इतीति** । मुख्यार्थपरामर्शभ्रमं वारयितुमस्येत्यस्यार्थमाह **अस्येतीति** ॥

उद्देशक्रमानुरोधाद्वाचकशब्दनिरूपणानन्तर लाक्षणिकशब्दो निरूपणीयः, तन्निरूपणं लक्षणानिरूपणाधीनमिति लक्षणां लक्षयति **मुख्यार्थेति** । "पुंयोगादाख्यायाम्" (४।१।४८)–इतिसूत्रमहाभाष्योक्ते 'गङ्गायां घोषः'–'कूपे गर्गकुलम्[1]'–इत्याद्युदाहरणे (प्रत्यक्षादिप्रमाणेन) मुख्यार्थस्य वाच्यार्थस्य (प्रवाहादिरूपशक्यार्थस्य) बाधे घोषाद्यधिकरणत्वाद्यसंभवरूपे बाधे सति, यद्वा, अनुपपत्तिरूपे बाधे सति, वस्तुतस्तु, बाधे तद्रूपेण तात्पर्याविषयत्वे सतीत्यर्थः । तद्योगे तस्य (प्रत्यक्षादिप्रमाणेन बाधितस्य) मुख्यार्थस्य योगे संबन्धे, साक्षात्सबन्धे इत्यर्थः, अमुख्येन लक्षणीयेन तटादिनाऽर्थेन सह सामीप्यादिरूपसाक्षात्संबन्धे सतीति यावत् । रूढितः प्रसिद्धेः, प्रयोगप्रवाहादित्यर्थः । अथेति विकल्पे, अथवेत्यर्थः, "अथाथो सशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रश्नकात्स्र्यारम्भसमुच्चये ॥"–इति मेदिनी । प्रयोजनात् शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिरूपफलात्, (प्रवाहादिरूपमुख्यार्थगतस्य शैत्यपावनत्वादिरूपधर्मस्य तटादिरूपलक्ष्यार्थे या प्रतीतिर्ज्ञानं तद्रूपात्फलादिति यावत्)। 'शब्देन कर्त्रा'–इति शेषः । यदिति ययेत्यर्थे लुप्तकरणतृतीयान्तमव्ययम्[2], यया (वृत्त्या[3]) अन्योऽर्थः अर्थान्तरं (मुख्यभिन्नः), तटादिरूप इति यावत्, लक्ष्यते प्रतिपाद्यते, सा (वृत्तिः) लक्षणेत्युच्यते इत्यर्थ· । यद्वा, यदिति लक्षणक्रियाविशेषणम्, अन्योऽर्थो यत् लक्ष्यते यत् प्रतिपाद्यते सा लक्षणेत्यन्वयः, लक्ष्यते इति णिजन्तादाख्यातम्, णिजर्थो हेतुव्यापारः, हेतुश्च शब्द इति अन्यार्थप्रतिपत्तिहेतुः

---

१ गर्गकुल गर्गगृहम् । गर्गस्तन्नामाऽऽचार्य· ॥ २ "यत्सोऽर्थान्तरयुक्ततया"–इति ३४ सूत्रस्थयच्छब्दवत्, "उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः"–इति १६० सूत्रस्थयच्छब्दवच्चेति बोध्यम् । अत एव विश्वनाथनरसिंहठक्कुरप्रभृतिभिष्टीकाकारैर्व्याख्यातम् 'यदिति ययेत्यर्थेऽव्ययम्'–इति ॥ ३ वृत्त्या व्यापारेण ॥

शब्दव्यापारो लक्षणेत्यर्थः। सा च लक्षणा शक्यतावच्छेदकारोपरूपा शक्यसंबन्धरूपा वा वक्तृतात्पर्यरूपा वेत्यन्यदेतत्। आरोपितेति क्रियेति च न लक्षणघटकम्, किंतु लक्षणास्वरूपकथनपरम् । सा हि आरोपिता मुख्यार्थव्यवहितलक्ष्यार्थविषयकत्वात् शब्दे कल्पिता, साक्षात्संबन्धेन मुख्यार्थनिष्ठा परम्परासंबन्धेन तु शब्दनिष्ठेत्यर्थः; क्रिया व्यापाररूपा चेति सूत्रार्थः। यत्त्वत्र यदिति क्रियाविशेषणम्, तथा च यत् लक्ष्यते यत् प्रतिपाद्यते सा प्रतिपत्तिरेव (ज्ञानमेव) लक्षणेति कैश्चिद्व्याख्यातम्, तदज्ञानविजृम्भितम्, लक्षणाया अभिधाव्यञ्जनयोरिव वृत्तिरूपतया वृत्तिजन्यायाः प्रतिपत्तेर्लक्षणात्वासंभवात्, नहि वृत्तेर्व्यापारत्वे कश्चिद्विवादः, अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारिकेश्वरेच्छाऽपि प्रेरणागर्भत्वेन साध्यरूपैवेति प्रतिभावद्भिः सूक्ष्मदृशाऽवधातव्यम् । नच "प्रतीतिर्लक्षणोच्यते"–इत्यग्रिमग्रन्थ[1]विरोधः इति वाच्यम्, तस्यैकदेशिमतोट्टङ्कनमात्रपरत्वात्, प्रतीतिपदस्य करण[2]व्युत्पन्नत्वाद्वेति दिक् ।

अत्र सूत्रे "अन्योर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणा"–इति लक्षणम् । मुख्यार्थबाधः मुख्यार्थयोगः रूढिप्रयोजनान्यतरच्चेति त्रयं लक्षणाया हेतुः। अतएव "हेत्वभावान्न लक्षणा"–इति २९ सूत्रे वक्ष्यमाणो 'मुख्यार्थबाधादित्रयं हेतुः'–इति वृत्तिग्रन्थः संगच्छत इति बोध्यम् । प्रयोजनादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, "ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च"–इति वार्तिकात्; प्रयोजनमुद्दिश्येत्यर्थ इति बहवष्टीकाकाराः; उद्द्योतकारास्तु, प्रयोजनाभिसंधेरित्यर्थः, प्रयोजनाभिसंधिपूर्वक लाक्षणिकशब्दप्रयोगे वक्तुः प्रवृत्तिर्भवतीति प्रयोजनस्य लक्षणाप्रयोजकत्वमित्याहुः । अत्र सूत्रे रूढिलक्षणा प्रयोजनलक्षणा चेति लक्षणाया विभागद्वयमिति नरसिंहठक्कुरादीनां मतम्, प्रदीपकारसिद्धान्ते तु नात्र विभागः, किंतु "व्यङ्ग्येन रहिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने"–इति १८ सूत्रे एवेति "लक्षणा तेन षड्विधा"–इति १७ सूत्रे स्फुटीभविष्यति ।

लक्ष्यते इत्यस्य प्रतिपाद्यते इत्यर्थकत्वान्नात्माश्रयदोषः । 'भद्रात्मनः'–इत्यादिशाब्दव्यञ्जनावारणाय **मुख्यार्थबाधे इति** । असंबन्धे लक्षणायां गङ्गापदाद्यमुनातटस्याप्युपस्थित्यापत्त्याऽतिप्रसङ्ग इति तद्वारणाय **तद्योगे इति** । चक्रवर्त्यादयस्तु, योगपदं प्रमाणान्तरानुत्थापकयोगपरम्, तेन धूमपदात् व्याप्यव्यापकभावसंबन्धेन वह्निज्ञाने त[3]दप्रसङ्गः, तस्यानुमानोत्थापकत्वादित्याहुः । प्रदीपकारास्तु,–व्यञ्जनायां (व्यञ्जनाजन्यबोधे) शक्तिस्मृतौ चातिव्याप्तिवारणाय 'तद्योगे'–इति लक्षणेऽपि प्रवेशनीयम्, योगस्य च हेतुत्वं विवक्षितम्, अतो न मुख्यार्थसंबन्धिव्यञ्जनायां शक्तिस्मृतौ चातिव्याप्तिः । मुख्यस्याप्य-

१ "भेदाविमौ च"–इत्यादि–१६ सूत्रस्थवृत्तिग्रन्थविरोध इत्यर्थः ॥ २ प्रतीयतेऽर्थोऽनयेति प्रतीतिरिति करणव्युत्पत्तिः ॥ ३ तस्याः लक्षणाया अप्रसङ्गः ॥

'कर्मणि कुशलः'–इत्यादौ दर्भग्रहणाद्ययोगात् 'गङ्गायां घोषः'–इत्यादौ च गङ्गा-

भिधारूपमुख्यार्थसंबन्धेन प्रतिपादनं संभवतीति तद्वारणायान्य इत्युक्तमित्याहुः । रूढिप्र-योजनान्यतरशून्यत्वेऽपि यदि लक्षणा स्यात्तदा रूपवान् घट इत्यर्थे 'रूपो घटः'–इति प्रयो-गापत्तिरतस्तद्वारणाय **रूढितोऽथ प्रयोजनादिति** । अतएव सप्तमोल्लासे १९७ उदाहरणे चपेटापातनातिथिपदे नेयार्थत्वं दोष इति मूलकृद्वक्ष्यति । बाधे इत्यस्य 'तद्रूपेण तात्पर्या-विषयत्वे सति'–इत्यर्थकत्वादेव 'मुख्यार्थबाधश्च शक्यतावच्छेदकरूपेण तात्पर्यविषयान्वय-बाधः' इति प्रभायां व्याख्यातम् । अत एव च कमलाकरभट्टादयः,–मुख्यार्थस्यान्यपदार्थासं-सर्ग एव बाधः, शुद्धमुख्यार्थस्य क्वापि बाधायोगात् । यद्यपि 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' 'छत्रिणो यान्ति' इत्यादौ न मुख्यार्थस्य बाध , तथापि तात्पर्यार्थविषयवाक्यार्थबोधाभा-वोऽभिप्रेतः, आद्ये उपघातकत्वेनैव मुख्यार्थस्यान्वयो न तु काकत्वेन, अन्त्ये चैकसार्थप्रवृत्त-त्वेनैव मुख्यार्थस्यान्वयो न तु छत्रित्वेनेति नाव्याप्तिः । यत्र तु काकमात्रे तात्पर्यं तत्र नैव लक्षणा । एतेन तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजम्, नत्वन्वयानुपपत्तिरिति सूचितम् । य-द्यपि 'यष्टीः प्रवेशय' 'गङ्गायां घोषः'–इत्यादौ उभयापेक्षादर्शनात् विनिर्गमनाविरहः[1], तथापि 'गङ्गायां घोषः'–इत्यत्र तात्पर्याभावे घोषपदे एव मीने लक्षणा किं न स्यात्, कु-तश्च गङ्गापदेऽपि स्वार्थसंबन्धिनौकादौ न लक्षणा, तावताऽप्यन्वयानुपपत्तिशान्तेः; अत-स्तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजमित्याहुः । उक्तं च परमलघुमञ्जूषायां नैयायिकमतानुवादा-वसरे नागोजीभट्टैः,–"शक्यसंबन्धो लक्षणा, अन्वयाद्यनुपपत्तिप्रतिसंधानं च लक्षणाबीजम्, वस्तुतस्तु तात्पर्यानुपपत्तिप्रतिसंधानमेव लक्षणाबीजम्, अन्यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र घोषपदे एव मकरादिलक्षणापत्तिः, तावताऽप्यन्वयानुपपत्तिपरिहारात्, 'गङ्गायां पापी ग-च्छति'–इत्यादौ गङ्गादिपदस्य नरके लक्षणापत्तेश्च; अस्माकं तु भूतपूर्वपापावच्छिन्नलक्ष-कत्वे तात्पर्यान्न दोषः, "नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेत्"–इति विधावन्वयसंभवेऽपि तात्पर्यानु-पपत्त्यैव लक्षणास्वीकारात्, एकानुगमस्वीकारेण निर्वाहेऽनेकानुगमस्वीकारे गौरवाच्च"–इति। तथैवोक्तं प्रौढमनोरमायामपि "नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेत्"–इति विधौ नक्षत्रदर्शनस्य काल-विशेषोपलक्षकत्वात् सत्यपि दिवा नक्षत्रदर्शने वाक् न विसृज्यते, उपलक्षितस्य कालविशे-षस्याभावात्; रात्रावसत्यपि नक्षत्रदर्शने वाक् विसृज्यते, तस्य सत्त्वादिति ।

रूढिहेतुकायाः प्रयोजनहेतुकायाश्च लक्षणाया उदाहरणद्वयमेकदैव दर्शयन् सूत्रं व्या-चष्टे **कर्मणीति** । चित्रकर्मणीत्यर्थः । **कुशल इति** । कुशान् दर्भान् लाति आदत्ते (गृह्णाति) इति व्युत्पत्त्या कुशलपदं कुशग्राहिणि शक्तम्[2], दक्षे (चतुरे) तु रूढ्या लाक्षणिक-

१ एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना तस्या विरहोऽभाव ॥ २ शक्तमिति । शक्तिग्राहकशिरो-मणेर्व्याकरणादिति भाव. । तदुक्तम्, "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सन्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥"–इति ॥

दीनां घोषाद्याधारत्वासंभवात् मुख्यार्थस्य बाधे, विवेचकत्वादौ सामीप्ये च संबन्धे, रूढितः प्रसिद्धेः, तथा, गङ्गातटे घोष इत्यादेः प्रयोगात् येषां न तथा प्रतिपत्तिः तेषां पावनत्वादीनां धर्माणां तथाप्रतिपादनात्मनः प्रयोजनाच्च मुख्येन अमुख्योऽर्थो लक्ष्यते यत् स आरोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो लक्षणा ।

मिति भावः । न च मुख्यार्थबाधाप्रतिसधानेऽपि झटिति दक्षबोधाच्छक्तिरेव, अन्यथा मण्डपादिपदस्यापि गृहादौ शक्त्यभावप्रसङ्ग इति वाच्यम्, क्लृप्तावयवशक्तिकस्यान्यत्र लक्षणयैवोपपत्तावतिरिक्तशक्तिकल्पनाया अन्याय्यत्वात्, मण्डपादिपदस्यापि गृहादौ निरूढलक्षणाङ्गीकारात् । न चैवं पङ्कजादिष्वप्येवमापत्तौ योगरूढिविलोपापत्तिरिति वाच्यम्, तत्र योगार्थविशिष्टरूढ्यर्थस्यैव नियमत उपस्थित्या रूढिकल्पनेन वैषम्यात् । मुख्यार्थबाधप्रतिसंधानमपि व्युत्पन्नानामस्त्येव, कदाचिच्छक्तिभ्रमाद्बोधे तदभावेऽपि न क्षतिरिति प्रभायां स्पष्टम् । ये तु कर्मणि कुशलः-लावण्यम्-मण्डपः-कुण्डलमित्यादौ दक्षत्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् व्युत्पत्तिनिमित्तस्य च झटित्यप्रतीतेर्बाधप्रतिसंधानं विनापि तत्प्रतीतेश्च कुशेः कलच्प्रत्यये कुशलपदस्य वैयाकरणैः साधनाच्च रूढिशक्तिरेवात्रेति वदन्ति; तन्मते तैलपदमुदाहरणमिति बोध्यम्, तैलपदस्य तिलविकारद्रवे शक्तस्य सार्षपे निरूढलक्षणेत्युद्द्योते स्पष्टम् । अधिकं त्वग्रे (९०)पृष्ठे स्फुटीभविष्यति । रूढिहेतुकायां मुख्यार्थबाधं दर्शयति **दर्भग्रहणाद्ययोगादिति ।** दर्भग्रहणाद्ययोग्यत्वादित्यर्थः । प्रयोजनहेतुकामुदाहरन् तत्र मुख्यार्थबाधमुपदर्शयति **गङ्गायां घोष इत्यादाविति ।** "पुंयोगादाख्यायाम्"—इतिसूत्रमहाभाष्योक्ते इत्यर्थः । आदिशब्देन 'कूपे गर्गकुलम्'—इत्यस्य संग्रहः । घोषो गोपालग्रामः तद्गृहं वा, "घोष आभीरपल्लिः स्यात्"—इत्यमरात् । **मुख्यार्थस्य** दर्भग्राहकत्वादिरूपस्य प्रवाहादिरूपस्य च । **बाधे** बाधे सति । कुशग्राहकदक्षयोः मुख्यार्थलक्ष्यार्थयोः संबन्धमाह **विवेचकत्वादाविति ।** विवेचकत्वं च सतो ग्रहणमसतः परित्यागरूपम्, तच्च कुशग्राहिणि दक्षे च वर्तते इति भावः । गङ्गातटयोर्मुख्यार्थलक्ष्यार्थयोः संबन्धमाह **सामीप्ये चेति ।** सामीप्यरूपे चेत्यर्थः । **संबन्धे** संबन्धे सति । कुशलपदलक्षणायां रूढिं दर्शयन्नाह **रूढित इति ।** रूढित इत्यस्यार्थमाह **प्रसिद्धेरिति ।** प्रयोगप्रवाहादित्यर्थः । गङ्गापदलक्षणायां प्रयोजनमाह **तथा गङ्गातटे इति ।** तथाशब्दोऽत्र समुच्चयार्थकः । **येषां** पावनत्वादीनाम् । **तथेति ।** विशेषतस्तीरगतत्वेनेत्यर्थः । गङ्गायामिवेति केचित् । अतिशयेनेत्यन्ये । **प्रतिपत्तिः** प्रतीतिः । **तथाप्रतिपादनात्मन इति ।** तथाप्रतिपादनरूपादित्यर्थः । "अन्यत्रान्यशब्दप्रयोगस्तद्धर्मप्राप्त्यर्थः"—इति न्यायादिति शेषः । **मुख्येनेति ।** इत्थंभूतलक्षणे तृतीयेयम्, तेन मुख्येनोपलक्षितोऽमु-

१ 'घोषाद्यधिकरणत्वासंभवात्' इति क्वचित्पाठः ॥ २ मण्डं यूषं पिबतीति मण्डप इति व्युत्पत्तेरितिभावः ॥ ३ अन्यस्मिन् अर्थे, दक्षादिरूपे ॥ ४ रूढिशक्तिकल्पनेन ॥ ५ "कुटीकुग्रामयोः पल्लिः"—इति शाश्वतकोशः ॥

॥ १३ ॥ स्वसिद्धये पराक्षेपः, परार्थं स्वसमर्पणम् ।
उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥ १० ॥

'कुन्ताः प्रविशन्ति' 'यष्टयः प्रविशन्ति'—इत्यादौ कुन्तादिभिरात्मनः प्रवेशसिद्ध्यर्थं स्वसंयोगिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते, तत उपादानेनेयं लक्षणा ।

ख्योऽर्थो लक्ष्यते प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । आरोपितेत्यस्य व्याख्यानमाह **आरोपित इति ।** शब्दे कल्पित इत्यर्थः । क्रियेत्यस्य व्याख्यानमाह **शब्दव्यापार इति । व्यापारो** वृत्तिः। आरोपे हेतुमाह **सान्तरार्थनिष्ठ इति ।** इदं व्यापारविशेषणम् । अन्तरं व्यवधानं तेन सह वर्तत इति सान्तरः (मुख्यार्थबाधाद्युपस्थित्या) व्यवहितो योऽर्थः लक्ष्यरूपः तन्निष्ठः तद्विषयकः (तद्बोधकः) इत्यर्थः । "सर्वं वाक्यं कार्यनिष्ठम्"—इति गुरूक्तिवदिति बोध्यम् । यद्यपि 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गाशब्देन प्रत्यायितं स्रोतः तीरं लक्षयतीत्यर्थव्यापारो लक्षणा, न तु शब्दव्यापारः, तथापि वाच्यधर्मो वाचके शब्दे आरोप्यते, अतः शब्दोऽपि लाक्षणिक इति भावः ॥

अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वन्यादिव्यवस्थायै लक्षणां कारिकात्रयेण षड्विधतया विभजते **स्वसिद्धये इति ।** ('कुन्ताः प्रविशन्ति'—इत्यादौ) स्वस्य शक्यार्थस्य (कुन्तादेः) सिद्धये अन्वयसिद्धये (समभिव्याहृतपदार्थान्वयबोधविषयत्वसिद्धये) पराक्षेपः परस्य अशक्यार्थस्य (कुन्त्यादेः) आक्षेपः उपस्थापनम् उपादानम् उपादानलक्षणेत्युच्यते । ('गङ्गायां घोषः'—इत्यादौ) परार्थं परस्य अशक्यस्य (तीरादेः) अन्वयबोधार्थं स्वसमर्पणं स्वस्य शक्यार्थस्य (प्रवाहादेः) समर्पणं त्यागः लक्षणं लक्षणलक्षणेत्युच्यते; यद्वा, स्वसमर्पणं स्वार्थीकरणम्, प्रवाहं स्वार्थं परित्यज्य गङ्गात्वादिना तीरादिबोधनादिति परार्थः; एवं च स्वार्थापरित्यागेन परार्थोपस्थापनमुपादानम्, स्वार्थपरित्यागेन परार्थोपस्थापनं लक्षणमिति भावः। एते एवान्यत्र[1]ाजहत्स्वार्था—जहत्स्वार्थे[2] इत्युच्यते । इत्थमुभाभ्यामुपादानलक्षणरूपाभ्यामुपाधिभ्यां द्विधा द्विविधा सा लक्षणा शुद्धैव उक्ता न तु वक्ष्यमाणा गौण्यपि असंभवात्[3] इति कारिकार्थः ।

उपादानलक्षणामुदाहरति **कुन्ता इति ।** कुन्तादीनामचेतनत्वात्प्रवेशनक्रियायामन्वयासंभव इति मुख्यार्थबाधः । **इत्यादाविति ।** आदिशब्देन 'कुन्तान् प्रवेशय'—'यष्टीः प्रवेशय'—इत्यस्य पुयोगादितिसूत्रमहाभाष्योक्तस्य परिग्रहः । एवं 'कुन्तान् भोजय'—इत्यपि बोध्यम् । **स्वसंयोगिनः** कुन्त्यादयः । अनेन मुख्यार्थयोगो दर्शितः । **आक्षिप्यन्ते** ल-

१ अन्यत्रेति । शास्त्रान्तरे इत्यर्थः ॥ २ जहत् स्वार्थो या वृत्ति सा जहत्स्वार्था, द्वितीयान्तान्यपदार्थो बहुव्रीहिः । तदन्या अजहत्स्वार्था ॥ ३ असंभवस्तु "लक्षणा तेन षड्विधा"—इति १७ सूत्रे स्फुटीभविष्यति ॥

"गौरनुबन्ध्यः"—इत्यादौ श्रुतिचोदितमनुबन्धनं कथं मे स्यादिति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते न तु शब्देनोच्यते "विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे"— इति न्यायादित्युपादानलक्षणा तु नोदाहर्तव्या, न ह्यत्र प्रयोजनमस्ति न वा रूढिरियम्, व्यक्त्यविनाभावित्वात्तु जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते, यथा

क्ष्यन्ते (लक्षणया बोध्यन्ते)। **ततः** हेतोः। **उपादानेन** स्वार्थापरित्यागपूर्वकपरार्थग्रहणेन। **लक्षणेति**। उपादानलक्षणेत्यर्थः। अत्र कुन्तगततैक्ष्ण्यस्य कुन्तगतबाहुल्यस्य वा पुरुषेषु प्रतीतिः प्रयोजनम्। 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्'—इत्यपि उपादानलक्षणाया एवोदाहरणमिति प्रदीपे स्पष्टम्। काकपदेन दध्युपघातकं लक्ष्यते इति भावः। एवं 'छत्रिणो यान्ति'—इत्यपि उदाहरणम्। अत्रैकस्मिन् छत्रिणि बहुवचनप्रयोगस्यानुपपन्नत्वान्मुख्यार्थबाधे सति गमनरूपक्रियायां छत्रिणा प्रधानभूतेन साहचर्याच्छत्रिशब्देन छत्रशून्या अपि लक्षणयाऽवगम्यन्ते। लक्षणायाः प्रयोजनं तु छत्रशून्यानां सर्वात्मना छत्रोपेतस्वाम्यनुयायितया प्रतिपादनमिति बोध्यम्।

मण्डनमिश्रास्तु 'गौरनुबन्ध्यः'—इत्यादिकमुपादानलक्षणाया उदाहरणमाहुस्तन्मतं दूषयितुमनुवदति **गौरित्यादिना न्यायादित्यन्तेन। अनुबन्ध्यः** आलम्भ्यः, हन्तव्य इति यावत्। **इत्यादाविति**। "गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीयः"—इत्यादिश्रुतावित्यर्थः। श्रुतेः प्रभुसंमिततयाऽनुबन्धनस्यावश्यकर्तव्यत्वं दर्शयति **श्रुतीति**। श्रुतिविहिताऽनुबन्धनक्रिया मे मम (गोपदार्थस्य जातेः) कथं स्यादिति मुख्यार्थबाध इति हेतोः जात्या गोत्वरूपया व्यक्तिराक्षिप्यते लक्ष्यते (लक्षणया बोध्यते) इत्यर्थः; न चेयं लक्षणलक्षणा, जातेः प्रकारत्वात्, किं तूपादानरूपैवेति भावः। **उच्यते** अभिधया बोध्यते। ननु शक्तिः कुतो न तत्राह **विशेष्यमिति**। अभिधा शक्तिः विशेष्यं व्यक्तिरूपं धर्मिणं न गच्छेत् न यायात् न स्पृशेदित्यर्थः। तत्र हेतुमाह **क्षीणशक्तिरित्यादि**। (यतो) विशेषणे जातिरूपे उपाधौ (धर्मे) क्षीणशक्तिः विरतव्यापारा, 'नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये चोपजायते'—इति न्यायेन विशेषणं प्रत्याय्य विरामादित्यर्थः। एवं च 'अनन्यलभ्यः शब्दार्थः'—इति न्यायेन जातिरेव शब्दार्थः, व्यक्तेराक्षेपलभ्यत्वादिति भावः। एवं मण्डनमिश्रमतमनूद्य तदसङ्गतमिति दूषयति **इत्युपादानलक्षणात्विति। नोदाहर्तव्या** न कथनीया। तत्र हेतुमाह **नहीति। अत्रेति**। गौरनुबन्ध्य इत्यादौ गवादिशब्दस्य व्यक्तौ लक्षणायामित्यर्थः। **प्रयोजनमस्तीति**। 'कुन्ताः प्रविशन्ति'—इत्यत्र बाहुल्यादिप्रतीतिवत् अत्र न किंचित् प्रयोजनमस्तीत्यर्थः। ननु प्रयोजनाभावेऽपि रूढिः कुतो न स्यात्तत्राह **नवेति**। "रूढित्वं तु अनादित्वम्, सास्नादिषु तदभावात्; प्रवाहानादिता तु नोपलक्षणं वि-

---

१ अचेतनायामपि जातौ ग्रन्थकृद्वैदग्ध्योक्त्या चेतनत्वव्यवहारमारोपितवानिति बोध्यम्॥

क्रियतामित्यत्र कर्ता, कुर्वित्यत्र कर्म, प्रविश पिण्डीमित्यादौ गृहं भक्षयेत्यादि च।

नेति न लक्षणा"—इति कमलाकरभट्टः। वस्तुतस्तु[1] लक्ष्यार्थेन विना कृते शक्यार्थे प्रयोगो यस्य तादृशे पदे यल्लक्ष्यार्थबोधकप्रयोगबाहुल्यं सा रूढिः[2]। यथा, तिलविकारद्रवमात्रे प्रयुक्तस्य तैलपदस्य सार्षपे—इति प्रतिपादितं प्राक् (४७ पृष्ठे), गवादिपदस्य तु व्यक्तिं विना न क्वापि प्रयोग इति रूढ्यभावेन न लक्षणेति भावः। यद्येवं कथं तर्हि व्यक्तिप्रतीतिरत आह **व्यक्तीति। अविनाभावित्वात्** व्यक्तिं विना जातेरभावात्। **आक्षिप्यते** अनुमीयते। जातिर्व्यक्त्याश्रिता जातित्वात्, यद्वा, इयं गौर्गोत्वादित्यनुमानान्न लक्षणेत्यर्थः। न चानुमितायाः व्यक्तेरशाब्दत्वात्कथं शाब्देन संख्याकर्मत्वादिनाऽन्वयः "शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते"—इति न्यायादिति वाच्यम्, अनुमानस्य शब्दसहकारित्वात्; तथाचानुमानसहकारेण शब्देन जातिविशिष्टधीरित्यर्थः। न च वृत्त्या पदजन्यधीविषयत्वं शाब्दत्वे तन्त्रमिति वाच्यम्, लाघवेन पदजन्यत्वस्यैव तत्त्वादिति भाव इति कमलाकरभट्टादयः। अत्राहुरुद्द्योतकारा अपि—"**आक्षिप्यते इति।** आक्षेपोऽत्रानुमानम्, व्यक्तिं विनेत्यनेन व्याप्तिर्दर्शिता, वृत्तिप्रयोज्योपस्थितिश्च[3] शाब्दादौ कारणम्[4]"—इति। अविनाभावेनाक्षेपे दृष्टान्तमाह **यथेति। क्रियतामिति।** कृतिः साश्रया गुणत्वादित्यनुमानेन कर्तुर्लाभ इति भावः। **कर्ता** संमुखीनः। **कुर्विति।** कृतिः सविषया कृतित्वादित्यनुमानेन कर्मणो लाभ इति भावः। **कर्म** कटादि। उक्तरीत्या गुरुमते अर्थाक्षेपे दृष्टान्तमुक्त्वा भट्टमते शब्दाक्षेपे दृष्टान्तमाह **प्रविशेति।** अयमेव "इग्यणः संप्रसारणम्" (१।१।४९)—इतिसूत्रे महाभाष्ये वाक्यैकदेशप्रयोग इत्युच्यते। प्रविशेत्यत्र गृहमिति कर्मपदं यथाऽऽक्षिप्यते, पिण्डीमित्यत्र भक्षयेति क्रियापदं यथाऽऽक्षिप्यते इति क्रमेणान्वयः। एवं जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते—इति दृष्टान्तार्थः। **पिण्डी** च गुडः पिण्याकं वा ग्रासो वा।

---

१ उद्धृते तथैव काशीमुद्रिते च कमलाकरसन्दर्भे कुत्रचित् काचित् अशुद्धिरस्तीति सभाव्यते। तथापि यथास्थितस्यास्य सदर्भस्य यथाकथञ्चित्तात्पर्यं वर्ण्यते,—गोव्यक्तीनां सान्नाय्यवयवघटिततया प्रत्येकं जन्यत्वात् अनादित्वरूपं रूढित्वं नैकस्यामपि व्यक्तौ सभवति। यदि च व्यक्तिविशेषस्य सादित्वेऽपि व्यक्तिप्रवाहस्यानादित्वमस्ति इति प्रवाहानादित्वमेव रूढित्वमित्युच्यते, तदा रूढिपदस्य प्रवाहानादित्वरूपः अर्थ उपलक्षणम् (अर्थात् लक्षणा) विना न सभवति। जातिशक्तिवादिना केषाचिन्मते जातौ शक्तेरिव लक्षणाया अपि जातावेव युक्तेस्तौल्यात् गङ्गातीरत्वादौ अनादित्वरूपं (अनादिप्रयोगरूपं वा) रूढित्वं नासंभवि, ततश्च लक्षणा तत्र तत्र सभवत्येव। वस्तुत. यथास्थित कमलाकरसदर्भो न विशदार्थः नापिचास्माक रुचिर इति मत्वाऽऽह वस्तुतस्त्विति॥ २ लक्ष्यार्थेन—रूढि—उद्द्यो०॥ ३ वृत्तिप्रयोज्या चासावुपस्थितिश्चेत्यर्थः। प्रयोज्यत्व च जन्यजन्यत्वम्॥ ४ कारणमिति। 'व्यञ्जना वाऽऽक्षेपः'—इत्यधिको ग्रन्थ उद्द्योतपुस्तकान्तरे॥

'पीनो देवदत्तो दिवा भुङ्क्ते'–इत्यत्र च रात्रिभोजनं न लक्ष्यते श्रुतार्थापत्तेरर्थापत्तेर्वा तस्य विषयत्वात्।

'गङ्गायां घोषः'–इत्यत्र तटस्य घोषाधिकरणत्वसिद्धये गङ्गाशब्दः स्वार्थमर्पयति–इत्येवमादौ लक्षणेनैषा लक्षणा। उभयरूपा चेयं शुद्धा, उपचारेणामिश्रितत्वात्।

केचित्तु 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते'–इति वाक्ये रात्रिभोजनवानिति लक्ष्यते, भोजनाभावसमानाधिकरणपीनत्वप्रयुक्तोत्कर्षस्य प्रतीतेः प्रयोजनस्य सत्त्वात्। सेयं लक्षणा 'दिवा न भुङ्क्ते'–इति मुख्यार्थमादायैव भवतीत्युपादानरूपा, अर्थवादे प्राशस्त्यलक्षणावद्वाक्येऽपि लक्षणा साध्वी; पीनत्वेनैव सामानाधिकरण्यात् रात्रिभोजनं वा लक्ष्यते इत्याहुस्तन्मतं पूर्वमीमांसकमतानुसारेण दूषयति **पीन इति। न लक्ष्यते** न लक्षणया बोध्यते। कुतो न लक्षणेत्याशङ्क्य भट्टमते दिवाभोजनाभाववतः पीनत्वं रात्रिभोजनं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्त्या रात्रौ भुङ्क्ते इति शब्दः कल्प्यते, गुरुमते तु तदर्थमात्रं कल्प्यते इत्याह **श्रुतार्थापत्तेरित्यादिना।** श्रुताच्छब्दादर्थस्यापत्तिरापतनं श्रुतार्थापत्तिः, अर्थादर्थस्यापत्तिरापतनमर्थापत्तिरिति संकेते सोमेश्वरः। श्रुतं शब्दः तत्कल्पकार्थापत्तेरित्यर्थ इत्युद्द्योतकारः। यत्रानुपपद्यमानः शब्दः शब्दान्तरं कल्पयति सा श्रुतार्थापत्तिः, यथा द्वारमिति शब्दः पिधेहीति क्रियापदम्, इयमेव पदाध्याहारः (शब्दाध्याहारः)। यत्र च दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽनुपपन्नोऽर्थान्तरं कल्पयति सा अर्थापत्तिः, यथा तत्रैव द्वारमित्यर्थोऽनुपपन्नः पिधेहीति क्रियां कल्पयति, इयमेवार्थाध्याहार इति, मतभेदेनोभयम् इति भावः। केचित्तु आक्षिप्यते इति यथेति च पदयोः सर्वत्रानुषङ्गेणैव योज्यम्, यथा क्रियतामित्यत्र कर्ता आक्षिप्यते (न लक्ष्यते), यथा प्रविशेत्यादौ गृहमित्याद्याक्षिप्यते (न लक्ष्यते), यथा पीन इत्यत्र रात्रिभोजनमाक्षिप्यते (न लक्ष्यते), तथा जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते (न लक्ष्यते) इति अन्वयमाहुः। **तस्य** रात्रिभोजनस्य ॥

उपादानलक्षणां निरूप्य लक्षणलक्षणामुदाहरति **गङ्गायामिति।** सूत्रस्थं परार्थमित्येतद्व्याकरोति **तटस्येति। घोषाधिकरणत्वसिद्धये** घोषाधिकरणत्वान्वयसिद्धये। स्वसमर्पणमित्येतद्व्याकरोति **गङ्गाशब्द इति। स्वार्थं** स्वशक्यम्, प्रवाहरूपमर्थम्। **अर्पयति** त्यजति। यद्वा, स्वार्थमिति भावपरम्, तेन स्वार्थत्वं तटे करोति इत्यर्थः, गङ्गात्वेन तीरबोधनादिति भावः। उपादानलक्षणायां शक्यस्यापीतरपदार्थान्वयः, इह तु लक्ष्यस्यैवेति भेदः। **लक्षणेन** स्वार्थसमर्पणेन, (उपलक्षिता) **एषा लक्षणा** लक्षणलक्षणेत्यर्थः। शुद्धैवेत्येतद्व्याकरोति **उभयरूपेति।** उक्ता इयं द्विरूपा शुद्धैव न गौणीत्यर्थः। शुद्धात्वे हेतुमाह **उपचारेणेति।** सादृश्याख्यसंबन्धेन प्रवृत्तिरुपचारः तेनामिश्रितत्वात् असंबन्धात्। एवंचोपचारामिश्रिता शुद्धा, उपचारमिश्रिता गौणी। सा च गौणी 'गौर्वाहीकः'–इति 'गौरयम्'–

अनयोर्लक्ष्यस्य लक्षकस्य च न भेदरूपं ताटस्थ्यम्, तटादीनां गङ्गादिशब्दैः प्रतिपादने तत्त्वप्रतिपत्तौ हि प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसंप्रत्ययः, गङ्गासंबन्धमात्रप्रतीतौ तु गङ्गातटे घोष इति मुख्यशब्दाभिधानाल्लक्षणायाः को भेदः ॥

इति च वक्ष्यते। तत्र लक्ष्यो वाहीकः, लक्षको गौरिति बोध्यम्। 'अत्यन्तं विशकलितयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमुपचारः'—इति काव्यप्रकाशदर्पणे विश्वनाथः॥

मुकुलभट्टास्तु 'गौर्वाहीकः'—इत्यादिगौण्यां शक्यार्थलक्ष्यार्थयोः सादृश्याख्यसंबन्धेनाभेदः प्रतीयते, शुद्धायां तु शक्यार्थलक्ष्यार्थयोर्भेदः प्रतीयते, तदेव च औदासीन्यापरपर्यायं भेदप्रतीतिरूपं ताटस्थ्यं नाम, इदमेव च शुद्धायाः गौणीतो भेदकम्, न तूपचारामिश्रणमित्याहुः, तन्मतं निराकरोति **अनयोरिति**। भेदयोरिति शेषः। इदं सप्तम्यन्तम्, उक्तयोरुपादानलक्षणा-लक्षणलक्षणारूपयोः शुद्धायाः भेदयोरित्यर्थः। **लक्ष्यस्य** तीरादे[1], **लक्षकस्य** गङ्गादेश्च **भेदरूपं** भेदप्रतीतिरूपं **ताटस्थ्यम्**औदासीन्य न 'अस्ति' इति शेष, किंतु अभेदप्रतीतिरेवेत्यर्थः। यद्वा, लक्ष्यस्य लक्षकस्य च भेदप्रतीतिरूपं ताटस्थ्य न भेदरूपं भदोरूप्यतेऽनेनेति भेदरूपं न भेदकमित्यर्थः, गौणीतः शुद्धायाः न भेदकमिति यावत्, अभेदबुद्धिं विना प्रयोजनप्रतिपत्तेरभावादिति भावः। एतदेव विशदयति **तटादीनामिति।** लक्ष्यार्थानामित्यर्थः। **गङ्गादिशब्दैः** गङ्गादिबोधकशब्दै[2]। **प्रतिपादने** बोधने सति। **तत्त्वप्रतिपत्तौ हीति। तत्त्वं** गङ्गादित्वम्। यद्वा, हिशब्दः एवार्थे, शक्यलक्ष्ययोर्गङ्गातीरयोरभेदप्रतिपत्तौ सत्यामेवेत्यर्थः। **प्रतिपिपादयिषितेति।** प्रतिपादयितुमिष्टस्य प्रयोजनस्य गङ्गागतशैत्यपावनत्वादेः संप्रत्ययः प्रतीतिः, तीरादाविति शेषः; न तु भेदप्रतीतौ, अभेदबुद्धिं विना प्रयोजनाप्रतीतेः; अतो न ताटस्थ्यं भेदकमित्यर्थः। पावनत्वादीनां प्रयोजनज्ञानविषयत्वेन प्रयोजनत्वव्यपदेशः प्रत्यक्षविषयतया विषयस्य प्रत्यक्षव्यपदेश इव। अयं भावः,—'अन्यत्रान्यशब्दप्रयोगस्तद्धर्मप्राप्त्यर्थः' इति न्यायेन तीरे गङ्गाशब्दप्रयोगो गङ्गागतशैत्यपावनत्वादिप्रतीत्यर्थः, शैत्यादिप्रतीतिस्तु गङ्गात्वेन तटस्य प्रतीतावेव जायते, न तु गङ्गासंबन्धमात्रप्रतीतौ, न वा तीरमात्रप्रतीतौ, तथा सति 'गङ्गातटे घोषः'—इत्यत्रापि संबन्धप्रतीतेः शक्यलक्ष्यप्रतीत्योः फलभेदो न स्यात्। तदेवाह **गङ्गासंबन्धेत्यादिना को भेद इत्यन्तेन।** मात्रशब्देनाभेदप्रतीतेर्व्यवच्छेदः। **मुख्यशब्दाभिधानादिति।** मुख्यशब्दप्रयोगापेक्षयेत्यर्थः। **को भेद इति।** को विशेष इत्यर्थः, कः फलातिशय इति यावत्। तथा सति 'गङ्गातीरे घोषः'—इति वाचकं शब्दं स्वायत्तं विहाय 'गङ्गायां घोषः'—इत्यवाचकशब्दप्रयोगानुपपत्तिरेव स्यात्, "स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयोक्ष्या-

---

१ पृथग्भूतयो॥ २ 'न भेदरूप ताटस्थ्यम्'—इति वचनेन भट्टमुकुलमत दूषितमिति विश्वनाथकृते काव्यप्रकाशदर्पणे स्पष्टम्॥

॥ १४ ॥ सारोपाऽन्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ॥

आरोप्यमाणः आरोपविषयश्च यत्रानपह्नुतभेदौ सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते सा लक्षणा सारोपा ॥

महे" इति न्यायात् । अतः शुद्धायामप्यभेदप्रतीतेर्न ताटस्थ्य भेदकं किंतूपचारामिश्रणमेव भेदकमिति भावः ॥

ननु गौणीनामाऽन्या वृत्तिरस्ति, अत एवोक्तं सरस्वतीकण्ठाभरणे पञ्चमपरिच्छेदे भोजराजेन,—"शब्दो हि मुख्या—गौणी—लक्षणाभिर्वृत्तिभिरर्थविशेषप्रतिपत्तिनिमित्तं भवति, तद्यथा, गौरित्ययं शब्दो मुख्यया वृत्त्या सास्नादिमन्तमर्थं प्रतिपादयति; स एव तिष्ठन्मूत्रत्वादिगुणसंपदमपेक्ष्य वाहीकादौ प्रयुज्यमानो गौणीं वृत्तिमनुभवति, यदा तु मुख्यया गौण्या वा उपात्तक्रियासिद्धौ साधनभावं गन्तुमसमर्थस्तदा लक्षणया स्वार्थाविनाभूतम् (स्वार्थसंबद्धम्) अर्थान्तरं लक्षयति, यथा, 'गङ्गायां घोषः प्रतिवसति'—इति, गङ्गाशब्दो विशिष्टोदकप्रवाहे निरूढाभिधानशक्तिर्घोषकर्तृकायाः प्रतिवसनक्रियाया अधिकरणभावं गन्तुमसमर्थः स्वार्थाविनाभूतं तटं लक्षयति"—इति; तथा च कथं शब्दार्थयोस्त्रैविध्यमिति हृदि कृत्वा गौणीं लक्षणायामन्तर्भावयन् लक्षणायाः भेदान्तरमाह **सारोपेत्यादिना सूत्रत्रयेण।** तुशब्देन पूर्वद्वयीव्यवच्छेदः, पूर्वद्वयी शुद्धैवेत्युक्तम् । विषयी आरोप्यमाणः (गवादिः), विषयः (आरोपस्य) आश्रयः वाहीकादिश्च, यत्र यादृशलक्षणास्थले, तथा तेनैव रूपेण, स्वस्वधर्मप्रकारेणेत्यर्थः, गोत्ववाहीकत्वादिरूपधर्मप्रकारेणेति यावत्, उक्तौ सामानाधिकरण्येन शब्दप्रतिपाद्यौ, 'भवतः'—इति शेषः, सा अन्या शुद्धा गौणी च सारोपा सारोपलक्षणेत्युच्यते—इति सूत्रार्थः । प्रदीपकारास्तु,—"अन्या अर्थात् (पूर्वं शुद्धाभिधानसामर्थ्यात्) गौणी, आरोपाध्यवसानाभ्यां भिद्यते, न तूपादानलक्षणाभ्यामिति तुशब्दार्थः"—इति प्राहुः ॥

विषयीत्यस्यार्थमाह **आरोप्यमाण इति** । गवादिरित्यर्थः । विषय इत्यस्यार्थमाह **आरोपविषय इति** । आरोपाधिकरणमित्यर्थः, वाहीकादिरिति यावत् । **यत्र** यादृशलक्षणास्थले । तथेत्यस्यार्थमाह **अनपह्नुतभेदाविति** । भेदो वैधर्म्यम्, तच्च गोत्ववाहीकत्वादि; प्रकाशितवैधर्म्याविव्यर्थः । अनेन सारोपसाध्यवसानयोर्भेदो दर्शितः । 'उक्तौ भवतः'—इत्यस्यार्थमाह **सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते इति ।** समानविभक्तिकपदाभ्यामुपस्थाप्येते—इत्यर्थः । 'सप्रयोजनम्'—इति शेषः । **सारोपेति ।** आरोपेण सह वर्तत इति सारोपेत्यर्थः । विषयविषयिणोर्भेदेनोपन्यासोऽत्रारोपपदार्थ इति प्रदीपकाराः, आरोपो नामानिगीर्णस्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिरिति तु काव्यप्रकाशदर्पणे विश्वनाथः, विरुद्धधर्मरूपेण प्रतीतयोरपि

॥१५॥ विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात्साध्यवसानिका ॥ ११ ॥

विषयिणाऽऽरोप्यमाणेनान्तःकृते निगीर्णे अन्यस्मिन्नारोपविषये सति साध्यवसाना स्यात् ॥

॥ १६ ॥ भेदाविमौ च सादृश्यात्संबन्धान्तरतस्तथा । गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ,

---

सामानाधिकरण्येन सप्रयोजनो निर्देश आरोप इति विवरणकाराः । उदाहरणं तु 'गौर्वाहीकः'—इत्यग्रे (९९ पृष्ठे) स्फुटीभविष्यति ॥

भेदान्तरमाह **विषय्यन्तःकृत** इति । अन्यस्मिन् आरोपविषये (आरोपाश्रये=वाहीकादौ) विषय्यन्तःकृते विषयिणा आरोप्यमाणेन (गवादिना) अन्तःकृते निगीर्णे सति सा साध्यवसानिका साध्यवसानलक्षणा स्यादिति सूत्रार्थः । सूत्रं व्याचष्टे **विषयिणेत्यादि। निगीर्णे इति ।** विषयवाचकवाहीकादिपदेनानुक्ते इत्यर्थ इति केचित्; विषयनिष्ठासाधारणग्रहं विना विषयिणा स्वतादात्म्येन[1] प्रत्यायिते इत्यर्थ इत्यन्ये । **साध्यवसानेति ।** विषयनिगरणेन विषयिणोऽभेदप्रतिपत्तिरध्यवसानम्, तेन सह वर्तत इति साध्यवसानेत्यर्थः, विषयिमात्रं यत्र निर्दिश्यते न तु विषयोऽपि सा साध्यवसानेति यावत् । "विषयिणा विषयतिरोभावोऽत्राध्यवसानपदार्थः"—इति प्रदीपकाराः । "विषयिवाचकपदेनैव विषयप्रतिपादनमध्यवसानम्"—इति केचित् । उदाहरणं तु 'गौरयम्'—इति वक्ष्यते, तत्र विषयिणा गवा विषयो वाहीको निगीर्ण इति साध्यवसानलक्षणेति बोध्यम् । इदमत्र बोद्धव्यम्,—यत्र विषयनिष्ठासाधारणधर्मप्रतिपत्तिसहकृताऽन्यस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिः सा सारोपा, यत्र विषयनिष्ठासाधारणधर्मप्रतिपत्त्यसहकृताऽन्यस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिः सा साध्यवसानेति सारबोधिन्यां स्पष्टम् । एवंच लक्ष्यवाचकपदसत्त्वासत्त्वमात्रेणारोपाध्यवसानव्यवहार इति॥

सारोपसाध्यवसानरूपयोर्लक्षणयोरेव गौणशुद्धभेदाभ्या प्रत्येकं द्वैविध्यं सूचयन् गौणीशुद्धयोर्लक्षणमाह **भेदाविमाविति ।** इमौ सारोपसाध्यवसानरूपौ भेदौ विशेषौ सादृश्यात् सादृश्याख्यसंबन्धात् गौणौ गणशब्दवाच्यौ, तथा, संबन्धान्तरतः सादृश्यान्यसबन्धनात् (कार्यकारणभावादिरूपात्[2]) शुद्धौ च विज्ञेयावित्यर्थः । गौणावित्यत्र गुणेभ्यः (जाड्यमान्द्यादिरूपेभ्यः) आगतौ (प्राप्तौ) इति विग्रहः, "तत आगतः" (४ । ३ । ७४)—इति पाणिनिसूत्रेणाण् प्रत्ययः । तथा च मुख्यार्थबाधादित्रयहेतुसत्त्वात् गौण्याः लक्षणायामन्तर्भाव इति भावः । मुख्यार्थलक्ष्यार्थयोः संबन्धस्तु सजातीयगुणवत्त्वम् ॥

१ भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यम्, अथवा ताद्रूप्यमत्र तादात्म्यम् ॥ २ आदिना तिष्ठन्मूत्रत्वादिपरिग्रहः ॥

इमावारोपाध्यवसानरूपौ सादृश्यहेतू भेदौ 'गौर्वाहीकः'–इत्यत्र 'गौरयम्'–इत्यत्र च।

अत्र हि स्वार्थसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यमाणा अपि गोशब्दस्य परार्थाभिधाने प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपयान्ति[1] इति केचित्। स्वार्थसहचारि-

---

सूत्रव्याख्यया सह सारोपसाध्यवसानौ गौणीभेदावुदाहरति **इमावित्यादि। आरोपाध्यवसानरूपाविति।** सारोपसाध्यवसानरूपावित्यर्थः। **सादृश्यहेतू** सादृश्याख्यसंबन्धहेतुकौ। गौणसारोपाया उदाहरणमाह **गौर्वाहीक इति।** उक्तमिदमुदाहरणं "पुंयोगादाख्यायाम्"–इति पाणिनिसूत्रे कैयटेऽपि–'सिंहो माणवको'–'गौर्वाहीकः'–इति। एवम् "आदित्यो यूपः"–इति वैदिकमप्युदाहरणमूह्यम्। वाहीको नाम देशविशेषः (पञ्जाब इति प्रसिद्धः), तत्रत्यः पुरुषो वाहीक इति केचित्; अन्ये तु बहिर्भवो वाहीक इति व्युत्पत्त्या शास्त्रीयाचाराद्बहिर्भूत इत्यर्थः, "बहिषष्टिलोपो यञ्च" "ईकक् च"–इति वार्तिकद्वयेन बहिःशब्दस्य टिलोपे ईकक्प्रत्यये च कृते बवयोरभेदात् वाहीक इति रूपमित्याहुः। गवाभिन्नो वाहीक इति बोधः। विस्तरस्तु प्रयोजनकथनप्रस्तावे (९९ पृष्ठे) स्फुटीभविष्यति। गौणसाध्यवसानाया उदाहरणमाह **गौरयमिति।** अत्र इदंशब्देन पुरोवर्तित्वरूपेणैव वाहीकादेरुपस्थितिः, न तु वाहीकत्वरूपेणेति न विषयवाचकपदसत्त्वशङ्का। एव 'गौः पठति'–'गां पाठय'–इत्याद्यप्युदाहरणमूह्यम्। शुद्धसारोपाया उदाहरणम् 'आयुर्घृतम्'–इति, शुद्धसाध्यवसानायास्तु 'आयुरेवेदम्'–इति चानुपदमेव स्फुटीभविष्यति॥

'गौर्वाहीकः'–इत्यादौ वाहीकादौ गवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां विप्रतिपत्तिं[2] दर्शयति **अत्र हीति।** यद्वा, गौण्याः स्वरूपे मतभेदानाह **अत्र हीति।** वस्तुतस्तु वादिभेदेन लक्ष्यविकल्पमाह **अत्र हीति।** अत्र 'गौर्वाहीक'–इत्यादौ। **स्वार्थेति।** स्वस्य गोशब्दस्यार्थो गोत्वं जातावेव शक्तेः, तस्य सहचारिणः समानाधिकरणा इत्यर्थः। **जाड्यमान्द्यादय इति।** आदिना तिष्ठन्मूत्रत्वादिपरिग्रहः। जाड्यमान्द्यादिगुणानां गोपदाशक्यत्वादाह **लक्ष्यमाणा इति।** (गोशब्देन) लक्षणया बोध्यमना इत्यर्थः। नन्वेवं वाहीकेन सह कथमन्वय इत्यत आह **परार्थाभिधाने इति।** परार्थो वाहीकस्तस्याभिधाने अभिधया बोधने इत्यर्थः। **प्रवृत्तिनिमित्तत्वं** शक्यतावच्छेदकत्वम्। **उपयान्ति** प्राप्नुवन्ति। गोशब्दात् लक्षणया प्रथमं जाड्याद्युपस्थितिः; ततः अभिधया वाहीकस्य बोध इति भावः। गोशब्दो हि भिन्नार्थकत्वात् वाहीकेन सहानुपपद्यमानसामानाधिकरण्यत्वेन बाधितमुख्यार्थः सन् स्वार्थसहचारित्वसंबन्धेन जाड्यादिगुणान् लक्षयित्वा तानेव प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य (शक्यतावच्छेदकीकृत्य) वाहीकमभिधया बोधयतीति निष्कर्षः। तथा च जाड्यवदभिन्नो वाहीक इति शक्तिलक्षणा-

---

१ उपयन्तीति पाठान्तरम्॥ २ विप्रतिपत्ति विवाद विरुद्धज्ञान वा॥

गुणाभेदेन परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते न तु परार्थोऽभिधीयते इत्यन्ये। साधारणगुणाश्रयत्वेन परार्थ एव लक्ष्यते इत्यपरे।

उक्तं चान्यत्र "अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते। लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता"—इति।

भ्यां बोधः। तदेतत्सर्वं काव्यप्रदीपे शब्दान्तरैर्व्याख्यातम्, तथाहि—"गोशब्दस्य शक्त्या गोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम्, लक्षणया तु गोशब्दार्थगत जाड्यमान्द्यादि प्रवृत्तिनिमित्तं भवतीति गोशब्देन जडत्वेन रूपेण वाहीकः शक्त्या बोध्यते" इति। केचिदित्यस्वरसोद्भावनम्, तद्बीजं तु गोपदस्य वाहीके संकेताभावेनाभिधाभावरूपम्, जाड्यादिगुणानां लक्ष्यत्वात् अशक्यतया प्रवृत्तिनिमित्तत्वासंभवश्च, गोवृत्तिजाड्यादिगुणानां वाहीकावृत्तित्वरूपं चेति बोध्यम्। मतान्तरमाह **स्वार्थेति। अभेदेन** साजात्येन। **गुणा एवेति**। न तु गुणीत्यर्थः, तस्याक्षेपेण वाहीकशब्दादेव लाभादिति भावः। तेनान्यलभ्यत्वेन नाभिधा तदाह **नत्विति।** न तु (गोशब्देन) परार्थो वाहीकोऽभिधीयते अभिधया प्रतिपाद्यते इत्यर्थः। तथाच गोगतजाड्यसजातीयजाड्यवान् वाहीक इति बोधः। **अन्ये इति**। अन्ये इत्यस्मिन्नपि पक्षे अस्वरसोद्भावनम्, तद्बीजं तु एकधर्मिबोधकत्वाभावात् गौर्वाहीक इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः। न च जातिशक्ताविवानुमानसहकृतपदेन व्यक्तिबोधान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, अन्वयानुपपत्त्या प्रसरन्त्याः लक्षणायाः साक्षादन्वययोग्यार्थबोधकतैवोचितेत्यभिप्रायादिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्। नरसिंहठक्कुरास्तु अन्ये इत्यस्वरसोद्भावनम्, तद्बीजं च अनन्यलभ्यतया धर्मिणोऽलक्ष्यत्वे तीरादेरपि गङ्गापदलक्ष्यताऽनापत्तिरित्याहुः। स्वमतमाह **साधारणेति।** साधारणाः सजातीयाः गुणाः जाड्यमान्द्यादयस्तदाश्रयत्वेनेत्यर्थः, गोवृत्तिजाड्यादिगुणसमानजाड्यादिगुणाश्रयत्वरूपसबन्धेनेति यावत्। **परार्थ एव** वाहीक एव। **लक्ष्यते** लक्षणया बोध्यते। गोशब्देनेति शेषः। एवकारेण तद्गतगुणरूपान्ययोगव्यवच्छेदः। तथा चात्र मते जाड्यादिगुणविशिष्टे एव लक्षणा, अतो न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरितिभावः। **अपरे इति।** न परे अपरे, स्वीया इत्यर्थः; इत्यस्मन्मतमिति भावः॥

'साधारणगुणाश्रयत्वेन परार्थ एव लक्ष्यते' इति स्वोक्तेऽर्थे पूर्वमीमांसकसंमतिमाह **उक्तं चेति। अन्यत्रेति।** भट्टवार्तिके[1] इत्यर्थः। वार्तिकमेव दर्शयति **अभिधेयाविनेति।** अस्य "मानान्तरविरुद्धे[2] तु मुख्यार्थस्य परिग्रहे"—इत्यादिः। मुख्यार्थस्य प्रवाहादिरूपार्थस्य परिग्रहे स्वीकारे मानान्तरेण प्रत्यक्षादिना विरुद्धे सति या अभिधेयेन वाच्येन (प्रवाहादि-

---

१ भट्टोऽत्र कुमारिल', जैमिनिसूत्रोपरि वार्तिककारः॥ २ 'मानान्तरविरोधे तु मुख्यार्थस्यापरिग्रहे'—इति पाठान्तरपक्षे मानान्तरविरोधे इति निमित्तसप्तमी, राहूपरागे स्नायादितिवत्, तथाच मानान्तरविरोधनिमित्तके मुख्यार्थस्य प्रवाहादिरूपस्यापरिग्रहे त्यागे सतीति फलितोऽर्थ॥

अविनाभावोऽत्र संबन्धमात्रं न तु नान्तरीयकत्वम्, तत्त्वे हि 'मञ्चाः क्रोशन्ति'—इत्यादौ न लक्षणा स्यात्, अविनाभावे चाक्षेपेणैव सिद्धेर्लक्षणाया नोपयोग इत्युक्तम्।

रूपार्थेन) अविनाभूतं संबद्धं (तटादि) तस्य प्रतीतिः प्रतीतिकरणभूतो व्यापारः (प्रतीयतेऽर्थोऽनयेति प्रतीतिरिति करणे क्तिन्प्रत्ययः) लक्षणोच्यते लक्षणेत्युच्यते इत्यर्थः। यथा 'गङ्गायां घोषः'—इत्यादौ मुख्यार्थः प्रवाहो घोषाधिकरणत्वासंभवात्प्रत्यक्षविरुद्ध इति बोध्यम्। उपचारमिश्रां गौणीमाह **लक्ष्यमाणेति**। लक्ष्यमाणाः 'जाड्यादिगुणविशिष्टे एव लक्षणा'—इत्युक्तरीत्या लक्ष्यार्थविशेषणतया लाक्षणिकबोधविषयाः ये गुणा· जाड्यादयः तैर्योगात् संबन्धात् या वृत्तिः गोशब्दस्य वाहीकार्थोपस्थापकता तस्याः गौणतेष्टेत्यर्थ इति मन्मतम्। "योगादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, लक्ष्यमाणाः साधारण्येन दृश्यमानाः, यद्वा, लक्ष्यमाणस्य प्रतीयमानस्य गोपदार्थस्य गुणाः जाड्यादयस्तैर्योगं लक्ष्यतावच्छेदकमवाप्य वृत्तेर्गौणतेष्टेत्यर्थः"-इति कमलाकरमतम्। "लक्ष्यमाणाः लक्ष्यतावच्छेदकाः ये गुणा जाड्यादयस्तैरेव यदि योगः तद्वारको यदि योगः शक्यसंबन्धस्तदा गौणी वृत्तिरित्यर्थः, गुणलक्ष्यतावच्छेदकिका लक्षणा गौणीति भावः"—इति प्रदीपकारमतम्। "लक्ष्यमाणगुणैरित्यस्य ज्ञायमानगुणैरित्यर्थः, यद्गुणज्ञानपूर्वकं वाहीके गोशब्दप्रयोगस्तद्गुणरूपात्संबन्धादिति यावत्"—इति उद्द्योतकारमतम्।

ननु अविनाभावो व्याप्तिः, सा चानुमानोत्थापकत्वान्न लक्षणाहेतुरत आह **अविनाभाव इति**। अत्र भट्टवार्तिके। **नान्तरीयकत्वमिति**। येन विना यन्न भवति तन्नान्तरीयकम्, अन्तरा विना भवोऽन्तरीयः, गहादित्वाच्छप्रत्ययः, ततः स्वार्थे कप्रत्ययः, 'नैकधा' 'नारायणः'—इत्यादिवत् नशब्देन सह "सह सुपा"—इति समासश्च, नान्तरीयकस्य भावो नान्तरीयकत्वम्, व्याप्तिरित्यर्थ', तत्सत्तानियतसत्ताकत्वमिति यावत्। यथा जातिव्यक्त्योर्नान्तरीयकत्वं तथा वाच्यार्थलक्ष्यार्थयोर्न नान्तरीयकत्वं किं तु संबन्धमात्रमभिप्रेतमिति भावः। नान्तरीयकत्वाङ्गीकारे (व्याप्तिरूपार्थस्वीकारे) दोषमाह **तत्त्वे हीति**। नान्तरीयकत्वे हीत्यर्थः। **इत्यादाविति**। आदिशब्देन पुंयोगादितिसूत्रमहाभाष्योक्तस्य 'मञ्चा हसन्ति'—'गिरिर्दह्यते'—इत्यादेः संग्रहः। **न लक्षणा स्यादिति**। मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ मञ्चानामचेतनत्वेन क्रोशनस्यासंभवे तत्सिद्ध्यर्थ मञ्चपदस्य मञ्चस्थबालके लक्षणा ईष्यते, सा न स्यादित्यर्थः। मञ्चस्य भूतलवृत्तितया मञ्चस्थस्य मञ्चवृत्तितया दैशिकव्याप्तेरभावात्, मञ्चस्थं विनापि मञ्चप्रतीतेः कालिकव्याप्तेरप्यसंभवादिति भावः। ननु क्रोशनकाले व्याप्तिरस्त्येवेत्यतो दूषणान्तरमाह **अविनाभावे चेति**। व्याप्तौ सत्यां तु इत्यर्थः। **आक्षेपेण** अनुमानादिना। तथाच 'गङ्गायां घोषः'—इत्यादौ शब्दसहकृतानुमानेनोपस्थिते तटादौ

---

१ 'तथात्वे हि'—इति पाठान्तरम्॥ नान्तरीयकत्वे हीति तदर्थः॥ २ इष्यते इति। तात्स्थ्यरूपात्संबन्धादिति भाव। लक्षणाया प्रयोजन तु मञ्चगतस्य वाहुल्यस्य बालकेषु प्रतीतिरिति बोध्यम्॥

आयुर्घृतम्, आयुरेवेदमित्यादौ च सादृश्यादन्यत् कार्यकारणभावादि संबन्धान्तरम् । एवमादौ च कार्यकारणभावादिलक्षणपूर्वे आरोपाध्यवसाने ।

घोषाधिकरणत्वान्वय इति भावः । **इत्युक्तमिति** । "स्वसिद्धये पराक्षेपः"—इति १२ सूत्रे 'गौरनुबन्ध्यः'—इत्यत्र (९० पृष्ठे) उक्तमित्यर्थः ।

एवं सादृश्यसंबन्धमूलकयोर्गौणयोः सारोपसाध्यवसानयोर्लक्षणाभेदयोरुदाहरणमभिधाय संप्रति संबन्धान्तरमूलकयोः शुद्धयोः सारोपसाध्यवसानयोर्लक्षणाभेदयोरुदाहरणं दर्शयन् सूत्रस्थं 'संबन्धान्तरतः'—इत्येतद्व्याकरोति **आयुर्घृतमित्यादि** । इदं शुद्धसारोपाया उदाहरणं "द्विर्वचनेऽचि" (१।१।५९)—इति सूत्रे महाभाष्ये स्पष्टम् । "आयुर्घृत यशस्त्यागो भयं चोरः सुखं प्रिया । वैरं द्यूतं गुरुर्ज्ञानं श्रेयस्तीर्थनिषेवणम् ॥"—इति माणिक्यचन्द्रकृतसंकेते स्पष्टम् । "आयुर्वै घृतम्"—इति वेदेऽपि च दृश्यते । आयुर्दीर्घकालजीवनम्, घृतं जनकम्, आयुर्जन्यम्, जन्यजनकभावः संबन्धः, तयोश्च लक्षणयाऽभेदः, आयुर्जनकत्वात् घृतमायुःशब्देन लक्ष्यते इत्यर्थः । तेनायुरभिन्नं घृतमिति बोधः । विस्तरस्तु प्रयोजनकथनप्रस्तावे(६०पृष्ठे)स्फुटीभविष्यति। शुद्धसाध्यवसानाया उदाहरणमाह **आयुरेवेदमिति** । अत्रेदंशब्देन पुरोवर्तित्वरूपेणैव घृतादेरुपस्थितिः, न तु घृतत्वादिरूपेणेति न विषयवाचकपदसत्त्वशङ्का। एवम् 'आयुः पीयते'—इत्याद्यप्युदाहरणमूह्यम्। **इत्यादाविति** । आदिशब्दात् 'इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः'—इत्यादिवक्ष्यमाणपरिग्रहः । **कार्यकारणभावादीति** । आदिशब्दात् वक्ष्यमाणतादर्थ्यादिपरिग्रहः । **संबन्धान्तरमिति** । वर्तत इति शेषः। ननु संबन्धान्तरस्य विद्यमानतामात्रं न शुद्धात्वप्रयोजकम्, 'गौर्वाहीकः'—इत्यत्राप्येकबुद्धिविषयत्वादेः संबन्धान्तरस्य सत्त्वेन शुद्धात्वापत्तेः, 'आयुर्घृतम्'—इत्यत्रापि प्रमेयत्वादिना सादृश्यसत्त्वेन गौणीत्वापत्तेः, अपि तु तत्तत्संबन्धपूर्वकत्वं तथात्वप्रयोजकम्, तत्कथं सादृश्यान्यसंबन्धसत्तामात्रेणेदं शुद्धसारोपसाध्यवसानोदाहरणमित्यत आह **एवमादाविति** । **कार्यकारणेति** । कार्यकारणभावादि लक्षणं स्वरूपं यस्य सः कार्यकारणभावादिलक्षणः सादृश्यातिरिक्तः संबन्ध इत्यर्थः, स एव पूर्वो[1] हेतुभूतः ययोः (आरोपाध्यवसानयोः) ते तत्पूर्वे इत्यर्थः । पूर्ववर्तित्वेन हेतुता । तथा चात्र न तादृशसंबन्धस्य सत्तामात्रम्; अपि तु तत्पूर्वकत्वमपीति नोदाहरणताक्षतिरितिभावः। अन्यथा 'सादृश्यादन्यत्'—इति पूर्वफक्किकया[2] समम् 'एवमादौ'—इति फक्किकायाः पौनरुक्त्यापात इति बोध्यम् । कार्यकारणभावादिलक्षणपूर्वमिति पाठे तु कार्यकारणभावादिलक्षणः पूर्वो हेतुभूतः यत्र (आरोपाध्यवसानक्रियायाम्)—इति क्रियाविशेषणम् । **आरोपाध्यवसाने इति** । 'भवतः'—इति शेषः ।

---

१ पूर्वशब्दस्य हेतुत्वेन व्याख्यानं प्रसिद्धमेव, अत एव रघुकाव्ये द्वितीयसर्गे मल्लिनाथेन व्याख्यातम् । यथा, सबन्धमाभाषणपूर्वमाहु' । सबन्धः सख्यमाभाषणमालापः पूर्वं कारण यस्य तमाहुरित्यर्थ इति ॥

२ फक्किका च यत्किञ्चिदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तं छन्दोऽलकारविरहितं वाक्यम् ॥

अत्र गौणभेदयोर्भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वथैवाभेदावगमश्च प्रयोजनम्। शुद्धभेदयोस्त्वन्यवैलक्षण्येनाव्यभिचारेण च कार्यकारित्वादि।

उक्तेषु चतुर्षु गौणीशुद्धोदाहरणेषु रूढ्यभावात्प्रयोजनविवेकं क्रमेणाह **अत्रेति**। 'गौर्वाहीकः'–इत्यादिचतुर्षूदाहरणेषु मध्ये इत्यर्थ। **गौणभेदयोरिति**। सप्तम्यन्तमिदम्, 'गौर्वाहीकः' 'गौरयम्'–इत्यनयोरित्यर्थः। आदौ 'गौर्वाहीकः'–इत्यत्र प्रयोजन दर्शयति **भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिरिति**। भेदेऽपि (वाहीकादिपदप्रयोगात्) वैधर्म्ये भासमानेऽपि यत् ताद्रूप्यं तादात्म्यं[1] तस्य प्रतीतिरित्यर्थः, गोत्ववाहीकत्वरूपभिन्नधर्मप्रकारकोपस्थितावपि सादृश्यातिशयमहिम्ना ताद्रूप्यप्रत्यय इति भावः। प्रयोजनमित्यग्रिमेण संबन्ध.। गौरयमित्यत्र प्रयोजनं दर्शयति **सर्वथैवेति**। गोत्ववाहीकत्वयोर्भेदप्रतीतिं विनैवेत्यर्थ', वाहीकपदानुपादानेन वाच्यार्थबोधवेलायामपि शब्दजभेदकधर्मानुपस्थितेरिति भाव। **अभेदावगमः** अभेदप्रतीतिः। **प्रयोजनं** फलम्, 'व्यङ्ग्यं भवति'–इति शेषः। शुद्धसारोपशुद्धसाध्यवसानयोः प्रयोजनं दर्शयति **शुद्धभेदयोस्त्विति**। इदमपि सप्तम्यन्तम्। आयुर्घृतमित्यत्र अन्यवैलक्षण्येन जनकान्तरवैलक्षण्येन (क्षीरादिवैसादृश्येन) कार्यकारित्वम्, आयुरेवेदमित्यत्र घृतं क्षीरादिवत् आयुष्यं प्रति न व्यभिचरतीति अव्यभिचारेण नियमेन कार्यकारित्वम्। प्रयोजनमित्यनुषङ्ग.।

अत्राहुरुद्द्योतकाराः,–"परे तु शक्यतावच्छेदकारोपेण शक्यतावच्छेदकप्रकारक एव तीरादिबोधो लक्षणायामिति गौतमसूत्रे पुंयोगादिति पाणिनिसूत्रे महाभाष्ये च स्पष्टमिति निरूपितं मञ्जूषायाम्। न च गङ्गात्वादिनैव तीरबोधः, न चारोपितगङ्गात्वेन बोधेऽपि तस्य ज्ञानस्य भ्रमत्वात् शास्त्रज्ञानवतां सर्वथा तत्त्वेन ग्रहाच्च तदुत्तरं गङ्गागतशैत्यपावनत्वप्रतीतिरूपं प्रयोजनं न सिध्येत्, अत एव शुक्तिरजतज्ञाने भ्रमत्वग्रहे तत्र न प्रवर्तते–इति वाच्यम्, मध्ये व्यञ्जनया मुख्यगङ्गापदार्थाभेदस्य प्रतीतेः, व्यञ्जनाजन्यज्ञाने च बाधज्ञानेन नाप्रामाण्यग्रह इति न दोषः। तदुक्तम् (९२ पृष्ठे), "तटादीनां गङ्गादिशब्दैः प्रतिपादने तत्त्वप्रतिपत्तौ हि प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसंप्रत्ययः"–इति।तत्त्वेत्यस्य मुख्यगङ्गाऽभेदेत्यर्थः। न च लक्षणामूलतया गङ्गासंबन्धप्रतीत्या तत्सिद्धिः, गङ्गातटे घोष इत्यतोऽपि तत्प्रतीत्यापत्तेः। तदुक्तम् (९२पृष्ठे), "गङ्गासंबन्धमात्रप्रतीतौ तु गङ्गातटे घोष इति मुख्यशब्दाल्लक्षणायाः को भेदः"–इति।'कुन्ताः प्रविशन्ति'–इत्यादावपि कुन्तत्वादिना कुन्तयुक्तपुरुषप्रतीतिः, अतएवात्र न मतुप्। तेषु च मुख्यकुन्ताभेदप्रतीत्या कुन्तगततैक्ष्ण्यादिप्रतीतिरूपप्रयोजनसिद्धिः। तदुक्तम् (४८पृष्ठे), "कुन्तादिभिरात्मनः प्रवेशान्वयसिद्ध्यर्थं स्वसंयोगिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते"–इति। आक्षिप्यन्ते–इत्यस्य स्वगतकुन्ताद्याश्रयत्वेन बोध्यन्ते–इत्यर्थः। गौर्वाहीक इत्यत्र साधारणगुणरूपसादृश्याश्रयणेन वाहीकस्यैवारोपितगोत्वेन बोधः, ततो व्यञ्जनया मुख्यगवाभेद-

---

१ भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यम्॥

क्वचित् तादर्थ्यादुपचारः । यथा, इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः । क्वचित् स्वस्वामिभावात् । यथा, राजकीयः पुरुषो राजा । क्वचित् अवयवावयविभावात् । यथा, अग्रहस्त इत्य-

---

प्रतीतिः प्रयोजनम्, तत एव चमत्कारः, आद्यबोधेन तु न चमत्कारः, तस्मिन् भ्रमत्वज्ञानात् । अत एव 'गौर्वाहीको जडः'—इत्यादौ न पौनरुक्त्यम् । आयुर्घृतमित्यादौ कार्यकारणभावसंबन्धादायुष्ट्वेन घृतबोधः, ततो व्यञ्जनयाऽन्यवैलक्षण्येनायुःकारित्वरूपप्रयोजनप्रतीतिः । तदुक्तम् (९६पृष्ठे), "साधारणगुणाश्रयणेन परार्थो लक्ष्यते—इत्यपरे" "लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता" "गौणभेदयोर्भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः प्रयोजनम्, शुद्धभेदयोस्त्वन्यवैलक्षण्येन कार्यकारित्वादिप्रतीतिः"—इति । लक्ष्यमाणगुणैरित्यस्य ज्ञायमानगुणैरित्यर्थः, यद्गुणज्ञानपूर्वकं वाहीके गोशब्दप्रयोगस्तद्गुणरूपात्संबन्धादिति यावत् । साधारणगुणाश्रयणेनेत्यस्य तद्रूपसंबन्धेनेत्यर्थः । अत्रत्यप्रदीपस्तु मतान्तरपरतया कथंचिन्नेयः । प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । अनया रीत्याऽन्योऽपि प्रकाशग्रन्थो योज्यः । एतेन रूपके न लक्षणा, समानविभक्तिकत्वेन नामार्थयोरभेदान्वयोपपत्त्या लक्षणाफलाभावादित्यादि दीक्षितादिन्[1]व्योक्तं परास्तम्, 'गौर्न वाहीकः'—इत्यादिबाधज्ञानेन तद्बोधेऽप्रामाण्यग्रहजननात्ततश्चमत्कारानापत्तेः; मम तु तस्य बोधस्य लक्षणामूलव्यञ्जनाजन्यत्वेन तत्र बाधज्ञानेनाप्रामाण्यग्रहाजननान्न दोष इति वदन्ति । इदमेव युक्तम्, अन्यथा गङ्गादिपदजन्यतटादिशाब्दबोधस्यैव प्रयोजनप्रतीतिनियामकत्वेन गङ्गातटे इत्यादितस्तदभावोपपत्तौ मध्येऽभेदप्रतीतिः प्रकाशाद्युक्ताऽसंगता स्यात्, मम तु यथा तदुपयोगस्तदुक्तम्, तद्बोधे भ्रमत्वग्रहादिति दिक्"—इति ।

कार्यकारणभावादीत्यादिपदग्राह्यान् संबन्धान्[2] आह **क्वचिदित्यादिना** 'तक्षा'—इत्यन्तेन । **तादर्थ्यादिति** । तस्मै इदं तदर्थम्, तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यं तस्मात्, तादर्थ्यरूपसंबन्धादित्यर्थः, उपकार्योपकारकभावरूपसंबन्धादिति यावत् । **उपचारः** लक्षणेति कमलाकरभट्टाः; उपचारो लक्षणया सामानाधिकरण्येन प्रयोग इति प्रभाकृतः । तदुदाहरति **यथेति । इन्द्रार्थेति** । इन्द्रपूजाप्रयोजनिकेत्यर्थः । इन्द्रार्थेति संबन्धप्रकटनार्थम्, न तु लक्षणाकारे प्रदर्शनपरम्, 'स्थूणा इन्द्रः'—इत्येतावतैव तत्प्रदर्शनसंभवात् । **स्थूणा** स्तम्भः । अन्येऽप्याहुः—"स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मनः"—इत्यमरोक्तेः स्तम्भविशेषः स्थूणाशब्दवाच्यः, सा च क्वचिद्यज्ञादिकर्मविशेषे इन्द्रार्था इन्द्राय निवेदिता भवतीति तस्यामिन्द्र इति पदप्रयोगो लाक्षणिक एवेति तत्र तादर्थ्यरूपात्संबन्धादेव से[3]त्यर्थ इति । अत्रेष्टप्रदत्वं प्रयोजनं व्यङ्ग्यम् । **स्वस्वामिभावात्** तद्रूपात्संबन्धात् । उपचार इत्यनुषङ्गः । **राजकीयः** अमात्यादिः । **राजेति** । "पुंयोगादाख्यायाम्" (४।१।४८)—इति सूत्रे महाभाष्यकैयटयोः स्पष्टमिदम् । अत्रालङ्घनीयाज्ञत्वं प्रयोजनं व्यङ्ग्यम् । एवमेव 'राजा राष्ट्रमभवत्'—इति प्रयोगोपि

---

१ दीक्षितोऽत्र कुवलयानन्दादिकर्ता अप्पय्यदीक्षितः ॥ २ सबन्धाश्च बहवः, तदुक्तं "षष्ठी स्थानेयोगा" (१।१।४९) इति सूत्रे महाभाष्ये, "एकशतं षष्ठ्यर्थाः"—इति ॥ ३ सा लक्षणा ॥

ऽग्रमात्रेऽवयवे हस्तः। क्वचित् तात्कर्म्यात्। यथा, अतक्षा तक्षा ॥

॥ १७ ॥ लक्षणा तेन षड्विधा ॥ १२ ॥

आद्यभेदाभ्यां सह ॥

बोध्यः। **अग्रहस्त इति।** अग्रं च तत् हस्तश्चेति कर्मधारयसमासेऽवयवावयविभावसंबन्धेनाग्रमात्रे हस्तशब्दस्य लक्षणेत्यर्थः। अत्र हस्तावयवेन हस्तव्यापारं करोतीति बलाधिक्यं प्रयोजनं व्यङ्ग्यम्। **अग्रमात्रे इति।** अवयवपुञ्ज एवावयवीति मतेऽवयवान्तरव्युदासाय मात्रपदम्। केचित्तु, अग्रहस्त इत्यखण्ड एवायं शब्दो हस्ताग्रवाचक इति वदन्ति; अन्ये तु हस्तस्याग्रमित्येव विगृह्याग्रशब्दस्याहिताग्न्यादिपाठात्पूर्वनिपातं, राजदन्तादित्वाद्धस्तशब्दस्य परनिपातं वा वदन्ति; तन्मते 'पीता कार्पटिकै[1]र्गङ्गा'—इत्युदाहार्यम्। अत्र गङ्गावयवे गङ्गापदं लाक्षणिकमिति ज्ञेयम्। **तात्कर्म्यात्** तत्कर्मकारित्वात्, तद्रूपात्सबन्धादित्यर्थः। **अतक्षा** गोपालादिः, अभ्यस्तगृहनिर्माणः। **तक्षेति** । इदं जातिविशेषावच्छिन्ने रूढम्, वर्धकिरित्यर्थः। अत्र तत्कर्मनिपुणत्वादिकं प्रयोजनं व्यङ्ग्यम्। तदेतदुक्तं परमलघुमञ्जूषायां नागोजीभट्टैरपि,—शक्यसंबन्धो लक्षणा, सा च लक्षणा तात्स्थ्यादिनिमित्तिका, तदाह,—"तात्स्थ्यात्तथैव ताद्धर्म्यात्तत्सामीप्यात्तथैव च। तत्साहचर्यात्तादर्थ्याज्ज्ञेया वै लक्षणा बुधैः ॥"—इति। तात्स्थ्याद्यथा, मञ्चा हसन्ति, ग्रामः पलायितः, गिरिर्दह्यते। ताद्धर्म्याद्यथा, सिंहो माणवकः, आदित्यो यूपः। तत्सामीप्याद्यथा, गङ्गायां घोषः। तत्साहचर्याद्यथा, यष्टीः प्रवेशय। तादर्थ्याद्यथा, इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः—इति ॥

लक्षणामुपसंहरति **लक्षणेति। तेन** उक्तप्रकारेण। **षड्विधेति** । शुद्धागौणीसारोपासाध्यवसानोपादानलक्षणैः षड्भेदेत्यर्थः। ननु "सारोपाऽन्या तु"—इत्यादिना प्रभेदचतुष्टयमेवोक्तमतः कथं षड्विधेत्यत आह **आद्यभेदाभ्यां सहेति** । उपादानलक्षणा—लक्षणलक्षणाभ्यां सहेत्यर्थः। लक्षणा प्रथमतो द्विविधा, शुद्धा गौणी च, शुद्धाऽपि पुनश्चतुर्धा, उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा सारोपा साध्यवसाना चेति । गौण्यपि सारोपा साध्यवसाना चेति द्विविधेति षड्विधेति भावः। वस्तुतस्तु[2] लक्षणा तावत् द्विविधा, शुद्धा गौणी च, तत्राद्या द्विविधा, उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा चेति, उपादानलक्षणालक्षण—लक्षणे अपि प्रत्येकं सारोपा साध्यवसाना चेति द्विविधे इति 'शुद्धायाः भेदाश्चत्वारः' गौणी तु द्वेधा, सारोपा साध्यवसाना चेति । तत्रोपादानसारोपा यथा—'कुन्ताः पुरुषाः प्रविशन्ति'—इति। उपादानसाध्यवसाना यथा—'कुन्ताः प्रविशन्ति'—इति। लक्षणसारोपा यथा—

---

१ कर्पट जीर्णवस्त्रखण्डः ॥ २ प्रागुक्तरीत्या लक्षणाया भेदे शुद्धायाश्चतुर्षु भेदेषु परस्पर सांकर्यापत्तिः, तथाहि—उपादानलक्षणरूपयोर्भेदयोः सारोपत्वस्य साध्यवसानत्वस्य च सत्त्वेन, सारोपसाध्यवसानरूपयोर्भेदयोर्लक्षणत्वस्योपादानत्वस्य च सत्त्वेन सांकर्यमित्यत आह वस्तुतस्त्विति ॥

सा च,

'आयुर्घृतम्'—इति । लक्षणसाध्यवसाना यथा—'आयुरेवेदम्'—इति—'गङ्गायां घोषः'—इति च । गौणसारोपा यथा—'गौर्वाहीकः'—इति । गौणसाध्यवसाना यथा—'गौरयम्'—इतीति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । ननु शुद्धात्वादिभिः षड्भिरुपाधिभिर्लक्षणायाः षड्विधत्वोपवर्णनमयुक्तं निरूढात्वप्रयोजनवत्त्वमादायाष्टविधत्वस्यापि संभवादिति चेत्, शृणु, निरूढाप्रयोजनवती चेति प्रथमतो लक्षणाया विभागः, ततः प्रयोजनवत्याः शुद्धात्वाद्युपाधिभिः षोढा विभाग इति विभक्तविभागोऽयमिति नानुपपत्तिः । "लक्षणा तेन षड्विधा"—इत्यत्र लक्षणापदं प्रयोजनवती या लक्षणा तत्परमिति नरसिंहठक्कुरादिमतम् । वस्तुतस्तु रूढिप्रयोजनाभ्यां भेदाधिक्यं तु नास्त्येव तत्कृतभेदस्येहानुक्तेः, "व्यङ्ग्येन रहिता रूढौ"—इत्यादिना १८ सूत्रेणाग्रे एव वक्ष्यमाणत्वात् । यद्यपि "रूढितोऽथ प्रयोजनात्"—इत्यनेन रूढिप्रयोजने उक्ते, तथापि न ते विभाजकत्वेनोक्ते किंतु हेतुत्वेन, अन्यथा पुनरुक्तिप्रसङ्गः स्यादिति प्रदीपप्रभयोः स्पष्टम् ।

अत्र केचित्, षड्विधत्वमनुपपन्नं गौण्यामप्युपादानलक्षणरूपभेदद्वयसंभवात्, गोवाहीकसाधारण्येन गाव एते समानीयन्ताम्, गावः समानीयन्तामित्युपादानसारोपसाध्यवसानयोरुदाहरणद्वयसंभवात्, तस्मात् षड्भिरुपाधिभिः कल्पिता विधाः प्रकारा यस्यामिति षड्विधेति तदर्थ इत्यामनन्ति, तन्न, शुद्धैवेत्यत्र (१३ सूत्रे) एवशब्दस्य सारोपान्या तु इत्यत्र (१४ सूत्रे) तुशब्दस्यानालोचनात्तथोक्तेः[1], किं च स्वसादृश्यस्य स्वावृत्तित्वेन तत्रोपादानाद्यसंभवात्, संबन्धान्तरेण च गौणत्वायोगात् ।

अत्र, यद्यपि लक्षणामात्रप्रदर्शनेनापि लाक्षणिकशब्दनिरूपणं संभवत्येव, तथापि षड्विधभेदप्रदर्शनं काव्यभेदोपयोगित्वमेतेषां प्रदर्शयितुम्, तथा हि, उपादानलक्षणा अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वन्युपयोगिनी, लक्षणलक्षणा च अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वन्युपयोगिनी, गौणसारोपा रूपकालंकारोपयोगिनी, गौणसाध्यवसाना च प्रथमातिशयोक्तिप्रयोजिका, शुद्धसारोपा तु चतुर्थातिशयोक्तिलक्षिका, शुद्धसाध्यवसाना च सहकारिव्युदासेन कार्यकारित्वरूपसामर्थ्यातिशयरूपव्यङ्ग्योपदर्शिकेति ज्ञेयमिति नरसिंहमनीषायां स्पष्टम् । यत्तु 'शुद्धसारोपशुद्धसाध्यवसाने तु हेत्वलंकारप्रयोजके भवतः' इति सारबोधिनीकारादय आहुस्तच्चिन्त्यम्, कारणमालालंकारे हेत्वलंकारस्य ग्रन्थकृता स्वयमेव खण्डितत्वात् ॥

एवमुक्तोपाधिकृतं[2] भेदषट्कं प्रतिपाद्य व्यञ्जनकृतं[3] भेदत्रयमाह **साचेत्यादिना** **'तच्च गू-**

---

१ एवतुशब्दाभ्या गौण्या उपादानलक्षणरूपभेदद्वयाभावबोधनेन विरोधस्य स्पष्टत्वादिति भाव ॥

२ उक्तोपाधिकृतमिति । प्रकाशमते शुद्धात्वाद्युपाधिकृतम्, प्रदीपमते आरोपाद्युपाधिकृतमित्यर्थः ॥

३ व्यञ्जनकृतमिति । व्यङ्ग्यराहित्येऽपि प्रतियोगिनिरूप्यतया व्यञ्जनप्रयुक्तत्व बोध्यमिति प्रभाया स्पष्टम् ॥

॥ १८ ॥ व्यङ्ग्येन रहिता रूढौ, सहिता तु प्रयोजने ।

प्रयोजनं हि व्यञ्जनव्यापारगम्यमेव ॥

॥ १९ ॥ तच्च गूढमगूढं वा ।

तच्चेति व्यङ्ग्यम् । गूढं यथा,—

मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिम प्रेक्षितं
समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ।

गतं वा'—इत्यन्तेन । **साचेति** । लक्षणा चेत्यर्थः । **व्यङ्ग्येनेति** । रूढौ प्रसिद्धौ सत्यां व्य-गूढव्यङ्ग्यमिदं न रहिता भवति, प्रयोजने सति तु व्यङ्ग्येन सहिता भवतीत्यर्थः । एवंचा- अगूढव्यङ्ग्ङ्ग्या चेति द्विविधा लक्षणेति भावः । अव्यङ्ग्या रूढिलक्षणा, सव्यङ्ग्या च प्रयोजनवती । 'सहिता तु'—इत्यत्र सहिता चेति क्वचित्पाठः । ननु प्रयोजनवत्यां कथं व्यङ्ग्यनियम इत्यत आह **प्रयोजनं हीति । व्यञ्जनव्यापारेति** । व्यञ्जनरूपो यो व्यापारस्तद्गम्यमेवेत्यर्थः । तथा च प्रयोजनव्यङ्ग्ययोरेकार्थत्वात्तथात्वमित्यर्थः । एवकारेणान्यगम्यत्वव्यवच्छेदः । स चात्रैवोल्लासे पञ्चमोल्लासे च सविस्तरं स्फुटीभविष्यति ॥

सव्यङ्ग्यायामपि व्यङ्ग्यभेदेन द्वैविध्यमाह **तच्च गूढमिति** । लक्षणाभेदप्रयोजकोक्तोपाधिर्यथा भिद्यते तथा तत्प्रयोजकं व्यङ्ग्यमपीति चशब्दार्थः । एवं चात्र चशब्दस्त्वर्थे इति भावः । वाशब्दः समुच्चये । "वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये"—इति विश्वः । सहृदयमात्रवेद्यं गूढम्, सहृदयेतरैरपि वेद्यमगूढम्, सहृदयश्च काव्यवासनापरिपक्वबुद्धिः, पण्डित इति यावत् । हृदयं च प्रतिभा । साच "प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभोच्यते"—इति रुद्रकोशे उक्ता । तथा च लक्षणा पूर्वोक्तोपाधिकृतं भेदमादाय षड्विधा, व्यञ्जनकृतं भेदमादाय (अव्यङ्ग्या—गूढव्यङ्ग्या—अगूढव्यङ्ग्या चेति) त्रिविधा वेति बोध्यमिति प्रदीपे स्पष्टम् । एवं च प्रदीपकारसिद्धान्ते रूढिलक्षणायाः शुद्धायां लक्षणसाध्यवसानायामन्तर्भावः । नरसिंहठक्कुरास्तु,—निरूढाया लक्षणमाह **व्यङ्ग्येनेति** । तथा च व्यङ्ग्योपस्थित्यप्रयोजकलक्षणत्वं निरूढात्वमित्यर्थः । प्रयोजनवत्या लक्षणमाह **सहिता त्विति** । तथा च व्यङ्ग्योपस्थितिप्रयोजकलक्षणत्वं तल्लक्षणमिति भावः । ननु व्यङ्ग्योपस्थितिजनकत्वमेव कुतो न प्रयोजनवतीलक्षणमित्यत आह **प्रयोजनं हीति** । न लक्षणागम्यमित्येवकारार्थः । तथा सति जनकत्वगर्भलक्षणेऽसंभव इति भावः । व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वेन पूर्वोक्तषड्भेदस्य द्वैगुण्यात् प्रयोजनवती द्वादशविधेत्याह **तच्च गूढमिति** । तथा च व्यङ्ग्यरहिता रूढिलक्षणा एकविधा, उक्तषड्विधा प्रयोजनलक्षणा गूढव्यङ्ग्यागूढव्यङ्ग्यत्वेन द्विविधा, मिलित्वा लक्षणा त्रयोदशविधा बोध्येति आहुः ॥

गूढव्यङ्ग्यमुदाहरति **गूढं यथेत्यादिना** । कश्चित् युवा कांचित् युवतिमालोक्याह **मुखमिति** । इदं लक्षणामूलध्वनेरुदाहरणम् । इन्दुवदनायाः तनौ शरीरे तरुणिम्नः तारुण्यस्य उद्गम

उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुरं
बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते ॥ ९ ॥

आविर्भावो मोदते स्फीतो भवतीत्यर्थः, उत्कृष्टवस्तुसंबन्धात्स्वयमप्युत्कर्षं प्राप्त इति भावः । प्रकृत्यैवेयमिन्दुवदना तत्राप्येवंविधनवयौवनविजृम्भणमित्यतिकष्टमापतितं विदग्धयुवजनस्येत्येवं खेदे बतेति, अहो रमणीयतातिशय इति विस्मये वा, अहो भाग्येन परमोत्सवस्थानमुपसंपन्नं युवजननयनानामिति हर्षे वा, "बतामन्त्रणसंतोषखेदानुक्रोशविस्मये"—इति नानार्थकोशात् । स्फीतताचिह्नमनेकस्थानेऽनेकविधकार्यजननरूपं दर्शयति मुखमिति । मुखं वक्त्रं विकसितस्मितं विकसितं प्रसृतं स्मितं "ईषद्विकासिनयनं [illegible] ताधरम्"—इत्युक्तलक्षणं हास्यविशेषरूपं यत्र तथाभूतम् । एवम्, प्रेक्षित [illegible] कनमित्यर्थः, भावे क्तः, वशितः वशीकृतः (स्वाधीनीकृतः) वक्रिमा [illegible] तथग्गामित्वं) येन तथाभूतम् । तथा, गतिः गमनं समुच्छलिताः[2] [illegible]न्तरमतिशयेन प्रादुर्भूताः विभ्रमाः हावभेदाः यस्यां तथाभूता । तथा, मतिर्बुद्धिः अपास्ता त्यक्ता संस्था परिमितविषयकत्वं यया तथाभूता, अनेकविषयसंचारिणीति यावत् । तथा, उरः वक्षःस्थलं मुकुलितौ मुकुलाकारौ (ईषदुन्नतौ) स्तनौ यत्र तादृशम् । जघनम् ऊरुमूलभागः अंसबन्धेनावयवानां दृढबन्धेन उद्धुर विलक्षणरतियोग्यम् । यद्वा, अंसबन्धो रतिबन्धविशेषस्तत्र योग्यमित्यर्थः । तथा च साधारणस्मिताद्युन्मेषः स्फुटमेव यौवनोद्गममवगमयतीति भावः । पृथ्वी छन्दः, 'जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः'—इति लक्षणात् ।

अत्र विकासस्य पुष्पधर्मस्य स्मिते, वशीकरणस्य चेतनधर्मस्य प्रेक्षिते, ऊर्ध्वगतिविशेषरूपसमुच्छलनस्य मूर्तद्रवधर्मस्य विभ्रमे, संस्थाया मर्यादायास्त्यागस्य चेतनधर्मस्य मतौ, मुकुलितत्वस्य पुष्पधर्मस्य स्तनयोः, उद्धुरत्वस्योत्कृष्टधुरावत्त्वरूपस्य चेतनधर्मस्य जघने, मोदस्य हर्षस्य चेतनधर्मस्य यौवनोद्गमे बाधितत्वाद्विकसितादिपदैरुपदर्शितपदार्थां लक्ष्यन्ते (लक्षणया बोध्यन्ते) ।

तत्र विकासेनासंकुचितत्वसंबन्धेन सातिशयत्वं लक्ष्यते, सौरभादि व्यङ्ग्यम् । वशीकरणेन स्वाधीनत्वं लक्ष्यते, अभिमतविषयप्रवृत्तिः संबन्धः, युक्तानुरागित्वं व्यङ्ग्यम् । समुच्छलनेन बाहुल्यं लक्ष्यते, प्रयोज्यप्रयोजकभावः संबन्धः, (बहुलं हि समुच्छलति), सकलमनोहारित्व व्यङ्ग्यम् । संस्थाऽपासनेनाधीरत्वं लक्ष्यते, हेतुहेतुमद्भावः संबन्धः, पूर्वं मुग्धतया गुरुजनसन्निधौ प्रियतमेऽप्यङ्गीकृतमर्यादामतिरासीत् इदानीं तु मौग्ध्यत्यागात् न तथेत्यनुरागातिशयो व्यङ्ग्यः । मुकुलितत्वेन काठिन्यं लक्ष्यते, निबिडावयवत्वं संबन्धः, (कठिनं हि तद्भवति), यद्वा, उद्भिन्नत्वं लक्ष्यम्, आलिङ्गनयोग्यत्वं व्यङ्ग्यम् । उद्धु-

---

१ मुख्यार्थस्य बाधितत्वाल्लक्ष्यार्थमुखेन व्याचष्टे प्रसृतमित्यादि ॥ २ शल गताविति धातो रूपमिदम् ॥

अगूढं यथा,–

श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम् ।
उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि ॥१०॥
अत्रोपदिशतीति[1] ॥

रत्वेन विलक्षणरतियोग्यत्वं लक्ष्यते, भारसहनक्षमत्वं संबन्धः, रमणीयत्वं व्यङ्ग्यम् । मोदेनोत्कर्षो लक्ष्यते, जन्यजनकभावः संबन्धः, स्पृहणीयत्वं व्यङ्ग्यमित्युद्द्योतादौ स्पष्टम् । अत्रैतानि व्यङ्ग्यानि काव्यवासनापरिपक्वबुद्धेः सहृदयस्यैव प्रकाशन्ते इति गूढानि, अतो गूढव्यङ्ग्यमिदं काव्यम् ॥

अगूढव्यङ्ग्यमुदाहरति **अगूढं यथेत्यादिना । श्रीपरिचयादिति ।** जडा अनभिज्ञा अपि जनाः श्रियो लक्ष्म्याः परिचयः प्रथमसंबन्धस्तस्मादेव विदग्धानां चतुराणां यानि चरितानि चरित्राणि तेषां (इयं कर्मणि षष्ठी) अभिज्ञाः ज्ञातारो भवन्तीत्यन्वयः । तत्रार्थान्तरं न्यस्यति उपदिशतीति । यौवनस्य मदो हर्षः, भर इति यावत्, "मदो रेतसि कस्तूर्या गर्वे हर्षेभदानयोः"–इति विश्वः, स एव कामिनीनां स्त्रीणाम्, यद्वा, चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, कामिन्यै इत्यर्थः, ललितानि उपदिशति आविष्करोतीत्यर्थः । ललितं च "सुकुमारतयाङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत्"–इत्युक्तलक्षणलक्षितम्, "अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ललितं रतिचेष्टितम्"–इत्युक्तलक्षणं वा । बहुवचनमाद्यर्थकम्, तेन विब्बोकविलासादिसर्वहावसंग्रहः । आर्या छन्दः, लक्षणमुक्तं प्राक्(३)पृष्ठे । यत्तु सारबोधिनीकारकृतं ललितानीत्यस्य विभ्रमान् इति व्याख्यानम्, तत्र च "स्त्रीणां विलासविब्बोकविभ्रमा ललित तथा । हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः"–इत्यमर इति प्रमाणोपन्यसनं च तदज्ञानविलसितम्, कोशस्य 'स्त्रीणां शृङ्गारभावजाः शृङ्गाररससमुद्भूताः क्रिया [illegible]टाः हावा इत्युच्यन्ते, ते च विलासः विब्बोकः विभ्रमः ललितं हेला तथा लीलेत्यमी'–इत्यर्थकत्वेन विभ्रमस्य ललितपर्यायत्वाभावादित्युद्द्योतादौ स्पष्टम् ।

उपदिशतीति । पदम् अगूढव्यङ्ग्यमिति शेषः । अत्र ज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगरूपोपदेशकर्तृकत्वस्य चेतनधर्मस्याचेतने यौवनमदे बाधात् सामान्यविशेषभावसंबन्धेन[2] आविष्कारमात्रं लक्ष्यम्, अनायासेन ललितज्ञानं व्यङ्ग्यम्; इदं च सहृदयेतरैरपि अभिधेयवत् वेद्यमिति अगूढम् । अतो लक्षणामूलागूढाख्यगुणीभूतव्यङ्ग्यमिदम् । नरसिंहठक्कुरास्तु शब्देनाज्ञातज्ञापनमुपदेशः, स च मदे बाधित इति विशेषेणाज्ञातज्ञापनं सामान्यं लक्ष्यते, सामान्यविशेषभावः संबन्धः, नटीनामयत्नेनैव शिक्षाया आदानं निर्वहतीति स्फुटतरं व्यङ्ग्यं प्रतीयते इत्यर्थ इत्याहुः ॥

१ 'अत्र अनायासेन शिक्षादानम् अभिधेयवत् स्फुट प्रतीयते'–इति क्वचित् पाठः ॥ २ उपदेशो विशेषः, आविष्कारः सामान्यः ॥

॥ २० ॥ तदेषा कथिता त्रिधा ॥ १३ ॥

अव्यङ्ग्या गूढव्यङ्ग्या अगूढव्यङ्ग्या च ॥

॥ २१ ॥ तद्भूर्लाक्षणिकः ।

शब्द इति संबध्यते, तद्भूस्तदाश्रयः ॥

॥ २२ ॥ तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।

उक्तं लक्षणायास्त्रैविध्यमुपसंहरति **तदेषेति** । तत् तस्मात्कारणात्, अव्यङ्ग्यत्वगूढव्यङ्ग्यत्वागूढव्यङ्ग्यत्वरूपभेदकथनादित्यर्थः, कथिता उक्ता एषा लक्षणा त्रिधा (रूढौ व्यङ्ग्यरहितत्वेन प्रयोजने गूढव्यङ्ग्यत्वेनागूढव्यङ्ग्यत्वेन च) त्रिप्रकारेत्यर्थः । तद्व्याकरोति **अव्यङ्ग्येत्यादिना** ॥

एवं प्रसङ्गतः सावान्तरभेदां लक्षणां निरूप्य तद्द्वारा पूर्वोपदिष्टं लाक्षणिकं शब्दं लक्षयति **तद्भूरिति** । "स्याद्वाचको लाक्षणिकः"–इति ९ सूत्रस्थं दूरव्यवहितं शब्दं विशेष्यत्वेनानुस्मारयति **शब्द इति** । 'ततो भवति'–इतिभ्रमनिरासाय व्याचष्टे **तदाश्रय इति** । तस्या लक्षणाया आश्रय इत्यर्थः, प्रवाहरूपार्थस्य लक्षणाश्रयत्वेनोपचारात्तद्वाचकोऽयं शब्दोपि लक्षणारूपव्यापाराश्रय इति भावः । अत्र च यः शब्दो यदर्थविषयकलक्षणाश्रयः स तल्लाक्षणिक इति प्रत्येकमेव लक्षणम्, अन्यथा वाचकादावतिव्याप्तिरिति बोध्यम्[1] । लाक्षणिकशब्दप्रतिपाद्यत्वं च लक्ष्यस्यार्थस्य लक्षणमप्यर्थत उक्तमेवेति बोध्यम् ॥

वाचकलाक्षणिकौ शब्दौ लक्षयित्वा व्यञ्जनामुखेन व्यञ्जकं शब्दं लक्षयितुं व्यञ्जनास्वरूपमाह **तत्रेत्यादि** । यद्वा, व्यञ्जकं लक्षयितुं तदुपाधौ व्यञ्जनायां वादिविप्रतिपत्तिनिरासायाह[2] **तत्रेत्यादि** । **तत्र** पावनत्वादिप्रयोजने विषये **व्यापारः** शब्दस्य वृत्तिः **व्यञ्जनात्मकः** व्यञ्जनस्वरूप इति टीकाकाराः । "अथ व्यञ्जकशब्दलक्षणाय व्यञ्जना निरूपणीया, सा च द्वेधा, शब्दनिष्ठाऽर्थनिष्ठा च, तत्रान्त्या शब्दलक्षणेऽनुपयुक्तेत्यग्रे (तृतीयोल्लासे) विवेचनीया, आद्या तु द्वेधा, अभिधामूला लक्षणामूला च, तत्र यद्यप्यभिधायाः प्राथम्यादुपजीव्यत्वाच्च तन्मूला प्रथमं निरूपयितुमुचिता, तथापि सुप्रसिद्धत्वात्[3] लक्षणायाः प्रकृतत्वाच्च तन्मूलामेव प्रथमं निरूपयति **तत्रेत्यादिना** । **तत्र** लाक्षणिके शब्दे, **व्यापारो** व्यङ्ग्यप्रकाशानुकूलः"–इति प्रदीपकाराः । अनयोर्व्याख्यानयोः प्रदीपोक्तव्याख्यानं साधीयः, "एवं लक्षणामूलव्यञ्जकत्वमुक्तम्, अभिधामूलं त्वाह"—इति ३२ सूत्रस्थावतरणवाक्यानुगुणत्वात् ॥

---

१ अत्रच–बोध्यम्–नरसि० ॥ २ विवादो विरुद्धज्ञान वा विप्रतिपत्तिः ॥ ३ लक्षणाप्रयोजननिर्वाहकतया सुबोधत्वादित्यर्थः । यद्वा, लक्षणाया व्यङ्ग्यार्थफलकत्वादितिभावः ॥

कुत इत्याह–

॥ २३ ॥ यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ॥ १४ ॥
फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया।

प्रयोजनप्रतिपिपादयिषया यत्र लक्षणया शब्दप्रयोगस्तत्र नान्यतस्तत्प्रतीतिरपि तु तस्मादेव शब्दात्, न चात्र व्यञ्जनादृतेऽन्यो व्यापारः ॥

उक्तेऽर्थे प्रमाणाभावं शङ्कते कुत इति। "नहि प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिः"–इति न्यायादिति भावः। **इत्याहेति**। ईत्यत आहेत्यर्थः। **यस्येत्यादिना**ऽर्थापत्तिरूपप्रमाणं प्रदर्शितम्। अत्र लक्षणेति पदं लक्षणया लाक्षणिकशब्दपरम्, 'लक्षणया शब्दप्रयोगः'–इति वृत्तिग्रन्थस्वरसात्। तथा च, यस्य शैत्यपावनत्वादिरूपफलस्य प्रतीतिं अनुभवरूपां आधातुं जनयितुं लक्षणा लाक्षणिकः शब्दः समुपास्यते आश्रीयते, सत्यपि वाचकशब्दे[1] तं विहायाद्रियते इत्यर्थः, शब्दैकगम्ये लाक्षणिकशब्दमात्रगम्ये (न त्वनुमानादिगम्ये) अत्र तस्मिन्[2] फले (शैत्यपावनत्वादिप्रयोजनविषये) व्यञ्जनात् व्यञ्जनं विहाय (व्यञ्जनां विना) अपरा क्रिया अन्यो व्यापारो नेत्यर्थः। किंतु व्यञ्जनात्मक एव व्यापार इति भावः। अत्र शब्दैकेत्येकपदेनानुमानादिव्युदासः, "शब्दस्य संभृतसामग्रीकत्वादनुमानस्य व्याप्त्यादिप्रतिसंधानादिविलम्बेन विलम्बितत्वान्नानुमानगम्यं प्रयोजनम्, किंच तथा सति गङ्गाद्यर्थ एव लिङ्गं सत् शैत्यादिकमनुमापयतीति स्वीकार्यम्, न च तटे गङ्गात्वं सिद्धम्, तत्पदप्रयोगविषयत्वे च न व्याप्तिग्राहकं प्रमाणमस्ति, तत्कथमस्य लिङ्गता, कथं वा गङ्गाधर्मस्य शैत्यादेस्तटे बाधावधारणात्साध्यता, कथं वा शैत्यादावेकस्यावच्छेदकस्याभावात्साध्यतावच्छेदकैक्यम्, तावतां विशेषाणामेकदाऽनुपस्थितेर्न समूहालम्बनानुमितिः, व्यञ्जनायां च बाधादेरप्रतिबन्धकत्वात् "अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि"–इति न्यायात् व्यङ्ग्यतावच्छेदकानुपस्थितावपि पानकरसन्यायेन व्यङ्ग्यबोधकत्वाच्च न काप्यनुपपत्तिः। किंच व्याप्त्यादिप्रतिसंधानस्यानियतत्वात् शैत्यादिबोधस्य च नियतत्वान्नानुमित्या व्यञ्जनान्यथासिद्धिरिति भावः"–इति नरसिंहमनीषा। विस्तरस्तु पञ्चमोल्लासे द्रष्टव्यः।

अत्र आधातुमिति तुमुना इच्छा उच्यते, तेन 'यस्य प्रतीतिमाधातुम्'–इत्यस्य यत्प्रतिपिपादयिषयेत्यर्थः, तदेवाह **प्रयोजनप्रतिपिपादयिषयेति**। अन्यथा "स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयोक्ष्यामहे"–इति न्यायविरुद्धो लाक्षणिकप्रयोगो व्यर्थ एव स्यादिति भावः। **यत्र** यस्मिन् वाक्ये, गङ्गायां घोष इत्यादावित्यर्थः। **तत्र** तस्मिन् वाक्ये। **नान्यतः** न प्रमाणान्तरात्। **तत्प्रतीतिः** प्रयोजनप्रतीतिः। **अपि तु** किंतु। **तस्मादेव** लाक्षणिकादेव। **अत्र** प्रयोजनविषये। अपरा क्रियेति व्याचष्टे **अन्यो व्यापार इति** ॥

---

१ 'गङ्गातटे घोषः'–इति ॥ २ इदशब्दस्य वाक्यान्तरगतस्य तच्छब्दार्थकत्व मूले एव ३५२ उदाहरणे स्फुटीभविष्यति ॥

तथाहि,–

॥ २४ ॥ नाभिधा समयाभावात् ।

गङ्गायां घोष इत्यादौ ये पावनत्वादयो धर्मास्तटादौ प्रतीयन्ते, न तत्र गङ्गादिशब्दाः संकेतिताः ॥

॥ २५ ॥ हेत्वभावान्न लक्षणा ॥ १५ ॥

मुख्यार्थबाधादित्रयं हेतुः ॥

तथा च,

॥ २६ ॥ लक्ष्यं न मुख्यं, नाप्यत्र बाधो, योगः फलेन नो ।
न प्रयोजनमेतस्मिन्, न च शब्दः स्खलद्गतिः ॥ १६ ॥

ननु प्रयोजनप्रतिपादने अभिधादिरेव कल्पितो व्यापारोऽस्तु किं व्यञ्जनयेत्यत आह **नाभिधेति** । न शक्तिरित्यर्थः । 'पावनत्वादिप्रतिपादने'–इति शेषः । **समयाभावादिति** । संकेताभावादित्यर्थः, गङ्गादिपदस्य शैत्यपावनत्वादौ संकेताभावादिति यावत् । "शक्तिरतिरिक्तः पदार्थः, तद्ग्राहकः संकेत इति न साध्याविशेषो हेतोरिति बोध्यम्"–इत्युद्द्योते स्पष्टम् । उक्तमिदं "स मुख्योऽर्थः"–इति ११ सूत्रे (४३ पृष्ठे) । "हेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्याभावादनुमित्यनुपपत्तिरतो व्याचष्टे **गङ्गायामित्यादि** । तथा च पावनत्वादिकं प्रयोजनं न गङ्गापदाभिधाप्रतिपाद्यं गङ्गापदनिष्ठसंकेताविषयत्वादित्येवानुमानमिति भावः"–इति नरसिंहमनीषायां स्पष्टम् । **तत्र** पवनात्वादौ ॥

ननु 'गङ्गायां घोषः'–इत्यादौ गङ्गादिशब्दस्य तीरादौ लक्षणायां सत्यां पुनर्गङ्गादिशब्दस्य शैत्यपावनत्वाद्यर्थेऽपि लक्षणैवास्तु, किं प्रयोजनं व्यञ्जनयेति वादिमतं मनसि आशङ्क्य 'पुनर्लक्षणा नैव भवति'–इति सिद्धान्तयति । **हेत्वभावादिति** । **न लक्षणेति** । पावनत्वादाविति शेषः । "अत्रापि पावनत्वादिकं न गङ्गापदलक्षणाप्रतिपाद्यं प्रकृतपदलक्षणाजन्यज्ञानसामग्रीरहितत्वादिति प्रयोगे तात्पर्यम् । एवम्, तात्पर्याख्यवृत्तिनिषेधस्योपसंहारात् पावनत्वादिकं न तात्पर्याख्यवृत्तिप्रतिपाद्यं गङ्गादिपदार्थसंसर्गभिन्नत्वादित्यपि बोध्यम्"–इति नरसिंहठक्कुराः । हेतुपदं व्याचष्टे **मुख्यार्थेति** । **त्रयमिति** । मुख्यार्थबाधः, मुख्यार्थयोगः, रूढिप्रयोजनान्यतरच्चैकमिति त्रयमित्यर्थः । **हेतुरिति** । हेतुरिति फलोपहितपरमेकवचनम्, स्वरूपयोग्यता तु प्रत्येकमेवेति बोध्यम् ॥

हेत्वभावमेवोपपादयति **तथाचेति** । चो ह्यर्थे, तथा हीत्यर्थः । **लक्ष्यमिति** । **लक्ष्यं** तीरादि **न मुख्यं** (गङ्गादिशब्दस्य) न शक्यम् । ननु ज्ञाप्यार्थबाध एव लक्षणाबीजं स्यादत आह **नाप्यत्रेति** । **अत्र** लक्ष्ये (तीरादौ) **बाधः** घोषाधिकरणत्वासंभवरूपो बाधोऽपि न ।

यथा गङ्गाशब्दः स्रोतसि सबाध इति तटं लक्षयति, तद्वत् यदि तटेऽपि सबाधः स्यात् तत् प्रयोजनं लक्षयेत्, न च तटं मुख्योऽर्थः, नाप्यत्र बाधः, न च गङ्गाशब्दार्थस्य तटस्य पावनत्वाद्यैर्लक्षणीयैः संबन्धः, नापि प्रयोजने लक्ष्ये किंचित् प्रयोजनम्, नापि गङ्गाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थः ॥

॥ २७ ॥ एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षयकारिणी ।

एतेन प्रथमो हेतुर्निरस्तः । ननु 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्'—इत्यादाविव तात्पर्यार्थबाध एव लक्षणाबीजमत आह **योग इति । फलेन** प्रयोजनेन (पावनत्वादिना) **योगः** (तीरस्य) साक्षात्संबन्धो न, फलस्य पूरसमवेतत्वादित्यर्थः, साक्षात्संबन्ध एव लक्षणाप्रयोजकमिति भावः । अनेन द्वितीयो हेतुर्निरस्तः । युक्त्यन्तरमाह **न प्रयोजनमिति । एतस्मिन्** प्रयोजने । लक्षयितव्ये इति शेष । **प्रयोजनम्** अन्यत्प्रयोजनं नेत्यर्थः । प्रयोजनेऽपि प्रयोजनान्तरेऽनवस्थापत्तिरिति भावः । एतेन तृतीयो हेतुर्निरस्तः । ननु मुख्यार्थबाधादित्रयं विनैवास्तु लक्षणेत्यत आह **न च शब्द इति ।** शब्दः लाक्षणिकशब्दः स्खलन्ती प्रच्युता भवन्ती गतिः बोधकतारूपसामर्थ्यं यस्य तादृशो नेत्यर्थ. । प्रयोजने इति शेषः । गङ्गादिशब्दः प्रयोजनप्रतिपादनविषये प्रच्युतसामर्थ्यो नेत्यतः प्रयोजनं न लक्ष्यमिति यावत्। अयं भावः,—गङ्गाशब्दात्पावनत्वादिप्रयोजनं न प्रतीयते इति न, किंतु प्रतीयत एव, तथा चाभिधालक्षणाभ्यामनिर्वाहे व्यञ्जनारूपं वृत्त्यन्तरमेव स्वीकार्यमिति पर्यवस्यतीति । 'न च शब्दः स्खलद्गतिः'—इत्यत्र वहवो व्याख्यानभेदाः प्राचीनटीकासु स्पष्टाः, ते च जिज्ञासुभिस्तत एव द्रष्टव्याः, ग्रन्थगौरवभिया नात्र दर्शिताः ॥

लक्ष्यं न मुख्यमिति व्याचष्टे **यथेत्यादिना, न च तटं मुख्योऽर्थ इत्यन्तेन ।** नाप्यत्र बाध इति व्याचष्टे **नाप्यत्र बाध इति ।** योगः फलेन नो इति व्याचष्टे **न च गङ्गाशब्दार्थस्येति । पावनत्वाद्यैरिति ।** प्रतिपिपादयिषितैः पावनत्वाद्यैरित्यर्थः । **संबन्ध इति।** साक्षात्संबन्ध इत्यर्थः । न प्रयोजनमेतस्मिन्निति व्याचष्टे **नापि प्रयोजने इति ।** न च शब्दः स्खलद्गतिरिति व्याचष्टे **नापि गङ्गाशब्द इति ।** मुख्यार्थबाधादिकं विनेति शेषः, यथा गङ्गाशब्दो मुख्यार्थबाधादिकं विना तटं प्रतिपादयितुमसमर्थः तथा प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थो नेति व्यतिरेकदृष्टान्तः । क्वचित्तु 'समर्थः'—इति पाठः, तदा मुख्यार्थबाधादिकमपेक्ष्यैवेति शेषः, यथा गङ्गाशब्दो मुख्यार्थबाधादिकमपेक्ष्यैव तटं प्रतिपादयितुं समर्थस्तथा प्रयोजनं प्रतिपादयितुं समर्थो नेति व्यतिरेकदृष्टान्त एवेति बोध्यम् ॥

पूर्वं प्रयोजनस्य लक्ष्यत्वमेव नास्तीत्युक्तम्, इदानी लक्ष्यत्वेऽपि दूषणमाह **एवमप्यनवस्थेति ।** यद्वा, नन्वस्ति प्रयोजनेऽपि लक्ष्ये प्रयोजनान्तरम्, तच्च तीरनिष्ठशैत्यपावनत्वे लक्ष्ये घोषनिष्ठं पावनत्वादि व्यङ्ग्यमिति वैतण्डिकतां ब्रूयात्तत्राह **एवमप्यनवस्थेति।** अ-

एवमपि प्रयोजनं चेल्लक्ष्यते तत् प्रयोजनान्तरेण तदपि प्रयोजनान्तरेणेति प्रकृताप्रतीतिकृत् अनवस्था भवेत् ॥

ननु पावनत्वादिधर्मयुक्तमेव तटं लक्ष्यते, 'गङ्गायास्तटे घोषः'—इत्यतोऽधिकस्यार्थस्य प्रतीतिश्च प्रयोजनमिति विशिष्टे लक्षणा तत्किं व्यञ्जनयेत्याह,—

॥ २८ ॥ प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते ॥ १७ ॥

कुत इत्याह—

॥ २९ ॥ ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ।

नवस्था अनवस्थितिः । बीजाङ्कुरन्यायेनानवस्था न दोषायेत्याशङ्क्याह **या मूलक्षयकारिणीति** । "या मूलक्षतिकारिणी"—इत्यपि क्वचित्पाठः ।

सूत्रं व्याकुर्वन् एवमपीति प्रतीकमुपादत्ते **एवमपीति** । एवमपीति व्याचष्टे **प्रयोजनं चेल्लक्ष्यते इति** । **तत्** प्रयोजनम् । **प्रयोजनान्तरेणेति** । सहितं लक्ष्यमिति शेषः । **तदपि** प्रयोजनान्तरसहितमपि । **प्रयोजनान्तरेणेति** । सहितं लक्ष्यमिति शेषः । मूलक्षयकारिणीत्येतद्व्याचष्टे **प्रकृतेति** । प्रयोजनपरम्परायां लक्षणास्वीकारे प्रयोजनान्वेषणस्यापर्यवसानेन प्रस्तुतस्य पावनत्वादेः तीरादेर्वा बोधानुदयप्रसङ्ग इति भावः । तदुक्तमुद्द्योते,—"प्रयोजनपरम्परायां लक्षणास्वीकारे यल्लक्षणाप्रयोजने विषयान्तरसंचारादिना लक्षणानिवृत्तिस्तस्याग्रिमलक्षणानिवृत्तौ मूलभूतलक्षणाप्रयोजनप्रतीतिरपि न स्यादिति भावः । एतेन बीजाङ्कुरवदनवस्था न दूषणमित्यपास्तम्, "मूलक्षतिकरीं चाहुरनवस्थां च दूषणम्"—इत्युक्तेः"—इति । नरसिंहठक्कुरास्तु,—मूलक्षतीति व्याचष्टे **प्रकृतेति** । [प्रकृता या लक्षणा (गङ्गाशब्दस्य तटे लक्षणा) तस्या अप्रतीतिकृत् अप्रतीतिकारिणी अनवस्था अनवस्थितिर्भवेदित्यर्थः ।] इदमुपलक्षणम्, प्रयोजनेऽपि प्रयोजनप्रतीतावेकत्रैव पुरुषायुषपर्यवसानादप्रकृताप्रतीतिकृदियमनवस्थेत्यपि बोध्यमित्याहुः ॥

ननु न केवलं प्रयोजनं लक्ष्यते किंतु प्रयोजनसहितं तटादीत्यतो नोक्तदोषप्रसङ्ग इत्येतच्छङ्कानिराकरणपरत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति **नन्विति** । ननु पावनत्वादिविशिष्टस्य तटस्य लक्ष्यत्वे प्रयोजनविरह एव दूषणमत आह **गङ्गायास्तटे घोष इत्यत इति** । 'गङ्गायास्तटे घोषः'—इति प्रयोगापेक्षयेत्यर्थः । **अधिकस्यार्थस्येति** । पावनत्वादिवैशिष्ट्यरूपस्येत्यर्थः । **प्रयोजनं** फलम् । **विशिष्टे** पावनत्वादियुक्ते तटे ।

प्रयोजनेनेति । लक्षणीयं लक्षणाजन्यज्ञानविषयः प्रयोजनेन प्रयोजनीभूतज्ञानविषयेण (पावनत्वादिना) सहितं न युज्यते इत्यन्वयः ॥

तथा सति लक्षणाजन्यज्ञानस्यैव फलज्ञानात्मकत्वात् तज्ज्ञानस्य लक्षणाजन्यज्ञानफलत्वं न स्यादित्याह **ज्ञानस्येति** । अत्र हिशब्दः प्रसिद्ध्यर्थकतया दृष्टान्तार्थकः, अन्यशब्दो

प्रत्यक्षादेर्नीलादिर्विषयः, फलं तु प्रकटता संवित्तिर्वा ॥

ज्ञानादन्य इत्यर्थकः, एवमन्यदित्यपि। तथाच, यथा ज्ञानात् ज्ञानस्य विषयः अन्यः, तथा ज्ञानस्य फलमपि ज्ञानादन्यत्, फलफलिनोः समसमयसमुत्पादासंभवादिति सूत्रार्थः। तत्र दृष्टान्तमाह **प्रत्यक्षादेरिति**। अक्षमिन्द्रियं प्रति यदुत्पद्यते ज्ञानं तत् प्रत्यक्षम्, इन्द्रियार्थ-सन्निकर्षजन्यं ज्ञानमित्यर्थः। आदिपदेनानुमानादेर्ग्रहणम्। अध्वरमीमांसकमतेनाह **प्रकटतेति**। घटज्ञानानन्तरं 'ज्ञातो घटः'—इति प्रत्ययात् तज्ज्ञानेन तस्मिन् घटे ज्ञातताऽपरनाम्नी प्रकटता जायते इति अध्वरमीमांसकमीमांसा। एवंच ज्ञेयधर्मः प्रकटता पूर्वमीमांसकैः प्रत्यक्षादिज्ञानस्य फलमित्युच्यत इति भावः। तार्किकमतेनाह **संवित्तिरिति**। सति च घटज्ञाने 'घटमहं जानामि'—इति प्रत्ययरूपा अनुव्यवसायापरपर्याया संवित्तिर्घटज्ञानात् जायते इति तार्किकतर्कः। एवं च ज्ञातृधर्मः संवित्तिस्तार्किकैः प्रत्यक्षादिज्ञानस्य फलमित्युच्यत इति भावः। तथा च, एतयोः (प्रत्यक्षस्य) विषयफलयोः प्रत्यक्षाद्भिन्नत्वं यथा सुव्यक्तम्, तथा लक्षणाजन्यज्ञानात् तत्फलस्य पावनत्वादिज्ञानस्यान्यत्वमवश्यमेषितव्यमिति भावः। व्याख्यातमिदं सारबोधिन्यादावपि,—"यथा कारणत्वेन ज्ञानाद्विषयो भिद्यते, तथा कार्यत्वेन फलमपीत्यर्थः; अन्यथा तीरत्वपावनत्वज्ञानयोरभेदे जन्यजनकभावानुपपत्तेरिति भावः"—इति। एवं च लक्षणाजन्यज्ञानविषयत्वेन तत्फलस्य शैत्यपावनत्वादेर्लक्षणाविषयत्वं न युक्तमिति फलितोर्थः।

एवं सति 'विषयफलयोर्भेदः'—इति यथाश्रुतसूत्रार्थस्त्वयुक्त एव, विशिष्टलक्षणापक्षे यथाश्रुतसूत्रार्थस्य फलत्वव्याघातकत्वाभावात्। तथाहि,—फलत्वं हि जन्यत्वं वा जन्यप्रतीतिविषयत्वं वा, फलत्वं जन्यत्वं चेत्तर्हि विशिष्टलक्षणापक्षे पावनत्वादिज्ञानस्य लक्षणाजन्यज्ञानत्वात्, विषयभेदसत्त्वाच्च फलत्वमव्याहतमेवेति पावनत्वादौ सूत्रार्थौचित्याभावः, अप्रयोजकत्वात्; प्रकृते फलत्वव्याघातकतयैव सूत्रार्थस्य योग्यतेति यथाश्रुतसूत्रार्थोऽयुक्तः। तथा, मृत्[1] घटोपादानमितीश्वरगतोपादानप्रत्यक्षफले घटादौ तद्विषयभेदासत्त्वाद्व्यभिचरितश्च यथाश्रुतसूत्रार्थः। फलत्वं जन्यप्रतीतिविषयत्वमिति चरमपक्षे "प्रत्यक्षादेर्नीलादिर्विषयः, फलं तु प्रकटता संवित्तिर्वा"—इति वृत्तिविरोधः, प्रकटताज्ञानस्य प्रत्यक्ष-

---

१ मृदिति। मृत् मृत्तिका घटस्योपादानमुपादानकारणमित्यर्थः। इति शब्दो ज्ञानाकारप्रदर्शक.। ईश्वरगतेति। ईश्वरगत यत् उपादानस्य प्रत्यक्ष प्रत्यक्षज्ञान तस्य फले फलरूपे घटादावित्यर्थः। ननु घटादौ प्रत्यक्षफलत्व कथम्? इति तु न शङ्कनीयम्, ईश्वरज्ञानस्य सर्व प्रति कारणत्वादुत्पत्स्यमानस्यापि घटादेरीश्वरज्ञानजन्यत्वेन जन्यत्वरूपस्य फलत्वस्य घटादौ सत्त्वादिति बोध्यम्॥ तदुक्तं तर्कसग्रहटीकायां वाक्यवृत्तावन्यत्र च,—"साधारणकारणान्यष्टौ, ईश्वरस्तज्ज्ञानेच्छाकृतयः प्रागभावो दिक्कालोऽदृष्टमिति। असाधारणकारणं च कार्यभेदेन बहुविधम्"—इति। तद्विषयेति। प्रत्यक्षविषयेत्यर्थः। तथा चेश्वरज्ञानस्य सर्व प्रति कारणत्वादीश्वरप्रत्यक्षफलस्य तत्प्रत्यक्षविषयान्तःपातित्वात्प्रत्यक्षविषयभेदासत्त्वाद्व्यभिचरितश्च यथाश्रुतसूत्रार्थ इति भाव॥

॥ ३० ॥ विशिष्टे लक्षणा नैवं ।

व्याख्यातम्[1] ॥

॥ ३१ ॥ विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ॥ १८ ॥

तटादौ ये विशेषाः पावनत्वादयस्ते चाभिधातात्पर्यलक्षणाभ्यो व्यापारान्तरेण गम्याः । तच्च व्यञ्जनध्वननद्योतनादिशब्दवाच्यमवश्यमेषितव्यम् ॥

एवं लक्षणामूलं व्यञ्जकत्वमुक्तम् ॥ अभिधामूलं त्वाह–

॥ ३२ ॥ अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।
संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनम् ॥ १९ ॥

जन्यत्वाभावात्[2] । तथा, स्वजन्यप्रतीतिविषयरूपे फले स्वविषयाद्भेद इत्यत्र नियमे विशिष्टज्ञानविषये[3] तज्जनकविशेषणज्ञानविषयभेदासत्त्वेन व्यभिचारश्च । तस्माज्जन्यज्ञाप्यसाधारणमेकं साध्यत्वं नास्तीति यथाश्रुतसूत्रार्थस्त्वयुक्त एवेति प्रदीपसुधासागरोद्द्योतादिषु स्पष्टम् ॥

उक्तं विशिष्टस्य लक्ष्यत्वाभावमुपसंहरति **विशिष्टे इति । एवम्** उक्तयुक्त्या । विशिष्टे लक्षणा नैवमित्येतद्व्याकर्तव्यमित्याशङ्क्याह **व्याख्यातमिति** । व्याख्यातप्रायमित्यर्थः ॥

ननु पावनत्वादयो यदि न लक्ष्यास्तर्हि कथं ज्ञायन्ते इत्याशङ्क्याह **विशेषा इति । लक्षिते** लक्षणया बोधिते । लक्षिते इत्यस्य विवरणं **तटादाविति** । विशेषा इत्यस्य विवरणं **पावनत्वादय इति** । प्रतीयन्ते इति शेषः । स्युरित्यस्य "व्यापारान्तरेण गम्याः"–इत्यनेनान्वयः । कीदृशं तत् व्यापारान्तरमित्याशङ्क्याह **तच्चेति** । व्यापारान्तरं चेत्यर्थः । **द्योतनादी**त्यादिशब्देन अञ्जनप्रकाशनप्रत्यायनावगमनबोधनसूचनादिपरिग्रहः । एवं च शक्तिलक्षणाद्यजन्यप्रतीतिजनकः पदादिगतो व्यापारो व्यञ्जनेति लक्षणं बोध्यम् ॥

'लाक्षणिकस्यैव व्यञ्जकत्वम्'–इतिभ्रमनिरासायाह **एवमिति । लक्षणामूलं** तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि[4] । एवमभिधामूलमित्यपि । **अभिधामूलमिति** । व्यञ्जकत्वमित्यनुषज्जते । व्यञ्जकत्वं च व्यञ्जना । अस्यां च व्यङ्ग्यार्थविशिष्टोपस्थितिः शङ्कास्पदमपि नेति भावः ॥

अनेकेति । अनेके अर्थाः (वाच्यत्वेन) यस्य तस्यानेकार्थस्य अनेकत्र गृहीतशक्तिकस्य **शब्दस्य** वाचकत्वे अभिधायां संयोगाद्यैः अनुपदमेव वक्ष्यमाणैः संयोगादिभिः (प्रकरणादिभिः) नियन्त्रिते प्रतिबद्धे सति, एकत्र नियमिते सतीत्यर्थः, अवाच्यार्थः तदाऽभिधया प्रतिपादयितुमशक्यः तद्धीकृत् तत्प्रतीतिहेतुः या व्यापृतिः व्यापारः सा अञ्जनं

---

१ निगदेनैव व्याख्यातमिति पाठान्तरम्, निगदेनैवेत्यस्य पाठमात्रेणैवेत्यर्थः ॥ २ किंतु प्रत्यक्षजन्यप्रतीतिविषयत्वमेवास्तीति भावः ॥ ३ यथा 'दण्डी पुरुष'–इत्यत्र विशिष्टज्ञान दण्डीति, तज्जनक यत् विशेषणज्ञानं दण्डज्ञानम्, तस्य विषयो दण्ड', तस्य विशिष्टज्ञानान्त'पतितत्वाद्विशिष्टज्ञानविषयत्वमिति यथाश्रुतसूत्रार्थस्य व्यभिचारश्चेति भावः ॥ ४ लक्षणान्वयव्यतिरेकानुसारीत्यर्थः । यत्सत्त्वे यत्सत्त्वमन्वयः, यदभावे यदभावो व्यतिरेकः; यथा, धूमसत्त्वे वह्निसत्त्वमन्वयः, वह्न्यभावे धूमाभावो व्यतिरेक इति बोध्यम् ॥

"संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः॥

व्यञ्जनमेवेत्यर्थः। अयं भावः, एकस्य वर्णसमूहात्मनः पदस्यानेकत्रानेकैव शक्तिः, शक्यतावच्छेदकभेदेन तद्भेदात्; ततश्च यस्मिन्नर्थे तात्पर्यग्राहकं प्रकरणादिकमवतरति उद्बुद्धया तद्गोचरशक्त्या तदर्थोपस्थापनम्, अन्यस्याश्च तिरोधानम्, तया निरुद्धयाऽभिधया बोधयितुमशक्यस्यार्थस्य बोधने प्रभवन्ती वृत्तिर्व्यञ्जना[1] नामेति। इयं हि अभिधामूला शाब्दी व्यञ्जनेत्युच्यते इति बोध्यम्। नन्वभिधानिरोधे कथं तद्विषयार्थप्रतीतिरिति चेदनुभवं पृच्छ नास्मान्[2]। ननु श्लेषवदभिधात एव द्वितीयार्थग्रहः स्यादितिशङ्कावारणायोक्तं **वाचकत्वे इति**। "न च सयोगादिनाऽभिधावत् व्यञ्जनापि नियन्त्र्यतामिति वाच्यम्, संयोगादिकमतिक्रम्य बोधकत्वेनैव तत्सिद्धेः, अन्यथा सुगन्धिमांसभोजनप्रकरणे 'सुरभिमांसं[3] भवान् भुङ्क्ते'—इत्यभिधाने गोमांसानुपस्थितौ विदग्धस्य भोक्तुर्जुगुप्साऽनापत्तेः"—इत्युद्द्योते स्पष्टम्। उदाहरणं तु 'भद्रात्मन.'—इत्यादि अग्रे स्फुटीभविष्यति।

संयोगाद्यैरित्याद्यपदसंग्राह्यान् प्रदर्शयन् संयोगादीनां वाचकत्वनियामकत्वे भर्तृहरिसंमतिमाह **संयोग इत्यादिना। संयोगः** सम्यक् योगः, प्रसिद्धसंबन्धः। **विप्रयोगः** प्रसिद्धसंबन्धध्वंसः, विभागो वा। **साहचर्यम्** एककालदेशावस्थायित्वम्, एकस्मिन् कार्ये परस्परसापेक्षत्वं वा। उद्द्योतकारास्तु—साहचर्यं सादृश्यम्, सदृशयोरेव प्रायेण सहचरणदर्शनात्, शब्दयोरपि सदृशार्थयोरेव सहप्रयोग इत्युत्सर्गाच्चेत्याहुः। **विरोधिता** वध्यघातकत्वं सहानवस्थानं च। **अर्थः** प्रयोजनापरपर्यायमनन्यथासाध्यं फलम्। **प्रकरणं** वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता। **लिङ्गं** संयोगातिरिक्तसंबन्धेन परपक्षव्यावृत्तो धर्म इति प्रदीपकारः। नरसिंहठक्कुरास्तु संयोगातिरिक्तसंबन्धेन परपक्षव्यावर्तको धर्मः नत्वसाधारणो धर्मः, सशङ्खचक्र इत्यत्रातिव्याप्तेः, कुपितो मकरध्वज इत्यत्राव्याप्तेश्चेत्याहुः[4]। **शब्दस्यान्यस्य संनिधिः** समासाद्यनधीनसमानार्थताकशब्दान्तरसमभिव्याहारः। समासाद्यनधीनत्वविशेषणात् 'सशङ्खचक्रः'—इत्यत्रातिव्याप्तिः[5], समानार्थताकेति विशेषणात् 'स्थाणुं भज भवच्छिदे'—

---

१ अयं भावः—मेति—सारबोधिनी॥ २ नन्व—स्मान्—सैव॥ ३ "सुरभिर्हेम्नि चम्पके। जातीफले मातृभेदे रम्ये चैत्रवसन्तयोः। सुगन्धौ गवि शल्लक्याम्"—इति हेमचन्द्र॥ ४ इति शालक्योक्तौ॥ ५ अत्र संयोगातिरिक्तेति विशेषण 'सशङ्खचक्रः' इत्यत्र शङ्खचक्रव्यावृत्त्यर्थम्; न च तत्रार्थान्तरव्यावृत्तत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, कोपस्यापि समुद्रे सत्त्वेन प्रसिद्ध्यैव कामलिङ्गताया आश्रयणीयत्वेन शङ्खचक्रयोरपि तत्प्रसक्तेरित्याशयात्, वक्रशङ्खादेरर्थान्तरव्यावृत्तत्वपक्षे तु न कश्चिद्दोष इति प्रभाया स्पष्टम्॥

सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥"–

इत्युक्तदिशा

सशङ्खचक्रो हरिः अशङ्खचक्रो हरिरित्यच्युते । रामलक्ष्मणाविति दाशरथौ ।

इत्यत्रातिव्याप्तिश्च निरस्ता[1] । **सामर्थ्यं** कारणता । **औचिती** योग्यता । **देशकालौ** तद्विशेषौ । **व्यक्तिः** लिङ्गम्, स्त्रीपुंस्त्वादि । **स्वरः** उदात्तादिः; "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः"–इति पाणिनिशिक्षोक्तेः । एते शब्दार्थस्य शब्दवाच्यार्थस्यानवच्छेदेऽनिश्चये सति (कतमोऽर्थोऽत्र विवक्षित इति संदेहे सति) तदपाकरणद्वारेण विशेषस्मृतिहेतवः विशेषस्य विवक्षितार्थस्य या स्मृतिर्ज्ञानं तद्धेतवः तज्जनका भवन्तीत्यर्थः ।

उक्तकारिकाद्वये सूत्रत्वभ्रमं निराकरोति **इत्युक्तदिशेति** । इति भर्तृहरिप्रोक्तमार्गेणेत्यर्थः । अस्यान्वयस्तु अच्युते–इत्यादिसप्तम्यन्तोत्तरं 'नियम्यते'–इत्यध्याहृतक्रियायां बोध्यः।

संयोगादीनां वाचकत्वनियामकतायां क्रमेणोदाहरणानि प्रदर्शयन्नादौ संयोगस्य नियामकत्वमुदाहरति **सशङ्खचक्र इति**। हरिपदमच्युते नियम्यते–इति शेषः।एवमग्रेऽपि सप्तम्यन्तानि योज्यानि। अत्र "यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषुहरिर्ना कपिले त्रिषु"–इत्यमरकोशादनेकार्थकस्य हरिशब्दस्य वाचकत्वं शङ्खादिसंयोगेन अच्युते विष्णौ नियम्यते। विप्रयोगस्य नियामकत्वमुदाहरति **अशङ्खेति** । संयोगपूर्वकत्वात् ध्वंसस्य विष्णोरन्यत्र शङ्खादिध्वंसाभावात् अनेकार्थस्य हरिशब्दस्य वाचकत्वमच्युते नियम्यते। एवम्, 'सवत्सा धेनुरानीयताम्'–इति, 'अवत्सा धेनुरानीयताम्'–इति च यथाक्रमं संयोगविप्रयोगयोरुदाहरणम्[2]। वत्सो गोबालकः, "वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ"–इत्यमरात् । अन्यत्र प्रयोगस्तु औपचारिकः । धेनुशब्दो नवप्रसूतगोमहिषीस्त्र्यादिवाचकः, "धेनुर्गोमात्रके दोग्ध्याम्"–इति हैमात्। तथा चानेकार्थकस्य धेनुशब्दस्य वाचकत्वं वत्ससंयोगविप्रयोगाभ्यां गवि नियम्यते इति बोध्यम् । साहचर्यस्य नियामकत्वमुदाहरति **रामलक्ष्मणाविति**। "रामः पशुविशेषे स्याज्जामदग्न्ये हलायुधे। राघवे चासिते श्वेते मनोज्ञेऽपि च वाच्यवत् ॥"–इति विश्वकोशाद्रामशब्दो-

---

१ समासाद्य–रस्ता–नरसि० ।। २ अतएव "अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः"–इति पाणिनिसूत्रे प्रौढमनोरमायामुक्तम् 'ससर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वादवत्साधेनुरानीयतामित्यत्रेव संभावितानुनासिक्यगुणक एवोपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वाचावधित्वेन सबध्यते'–इति । धेनुशब्दस्यानेकार्थकत्वादेव पर्यायालकारोदाहरणे (५१६) 'धेनुर्दोग्ध्री'–इत्येव व्याख्यात नागोजीभट्टै । अतएव "पोटायुवति ..."–इतिपाणिनिसूत्रस्थ धेनुग्रहण सार्थकम् । 'गोधेनुः'–इत्युदाहरणे "विशेषण विशेष्येण बहुलम्"–इति सूत्रेण समासे सिद्धे जातिवाचकस्य (गोशब्दस्य) पूर्वनिपातार्थं हि तद्ग्रहण कृतम् । धेनुशब्दस्यानेकार्थकत्वाभावे तूभयोर्घटः कलश इत्यादिवत्पर्यायत्वेन विशेष्यविशेषणभावाभावात्समासस्यैवाप्राप्तौ तद्वैयर्थ्य स्पष्टमेव स्यात् । "प्राजापत्यक्रियाऽशक्तौ धेनु दद्यात् पयस्विनीम्"–इत्यादौ तु धेनुशब्दस्य गोपरत्वमेव । "प्राजापत्ये तु गामेकामतिकृच्छ्रे द्वयं स्मृतम्"–इत्यादिवचनान्तरानुरोधादिति दिक् ।।

रामार्जुनगतिस्तयोरिति भार्गवकार्तवीर्ययोः। स्थाणुं भज भवच्छिदे इति हरे। सर्वं जानाति देव इति युष्मदर्थे। कुपितो मकरध्वज इति कामे। देवस्य पुरा-

---

ऽनेकार्थकः, एवं सारसदुर्योधनपुत्रादौ प्रसिद्धत्वाल्लक्ष्मणशब्दोऽप्यनेकार्थकः, तथाचात्र लक्ष्मणसाहचर्याद्रामो न भार्गवादिः, रामसाहचर्याच्च लक्ष्मणो न सारसादिः, किंतूभयोः शब्दयोर्वाचकत्वं साहचर्येण दाशरथौ नियम्यते। वध्यघातकभावरूपस्य विरोधस्य नियामकत्वमुदाहरति **रामार्जुनेति**। अर्जुनविरोधित्वात् रामो भार्गव एव न तु दाशरथ्यादिः, तद्वध्यत्वाच्चार्जुनः कार्तवीर्य एव न पाण्डवादिः, तद्वत् तयोर्द्वयोर्गतिः प्रकारो दशा वा, "गतिः स्त्री मार्गदशयोः"—इति मेदिनी। विरोधिनोः कयोश्चित् विरोधित्वेनोपमायां विवक्षितायामिदमुदाहरणमिति प्रदीपादौ स्पष्टम्। एतेन द्वयोरपि नानार्थकत्वात्परस्पराश्रयग्रस्तमिदमुदाहरणमित्यपास्तम्, प्रकरणसहकारेण रामार्जुनपदयोर्द्वयोरपि परस्परविरोधिद्वये युगपदेव तात्पर्यग्रहात्। असंकीर्णोदाहरणं तु 'रामरावणौ'—इतीति उद्द्योते स्पष्टम्। सहानवस्थानलक्षणविरोधे तु 'छायातपौ'—इत्युदाहार्यम्, अत्र "छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः"—इत्यमरकोशादनेकार्थकस्य छायाशब्दस्य वाचकत्वमातपविरोधेनानातपे नियम्यते। अर्थस्य नियामकत्वमुदाहरति **स्थाणुमिति**। **भवच्छिदे** संसारच्छेदाय, सपदादित्वाद्भावे क्विप्, "स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुः"—इति "स्थाणू रुद्र उमापतिः"—इति चामरकोशादनेकार्थकस्य स्थाणुशब्दस्य वाचकत्वं वृक्षखण्डाद्यसाध्येन भवच्छेदनरूपेण फलेन हरे शिवे नियम्यते। प्रकरणस्य नियामकत्वमुदाहरति **सर्वमिति**। "अमरा निर्जरा देवाः"—इति "राजा भट्टारको देव"—इति चामरकोशात् "देवो मेघे सुरे राज्ञि"—इति विश्वकोशाच्च राजामरादिरूपानेकार्थकस्य देवशब्दस्य वाचकत्वं प्रकरणेन प्रकृते राजनि नियम्यते, राजैवात्र युष्मदर्थः बुद्धिस्थत्वात्, अत्र राजसंबोध्यकदूतकथारूपं प्रकरणम्। प्रकरणमशब्दम्, अर्थस्तु शब्दवानित्यनयोर्भेदः। लिङ्गस्य नियामकत्वमुदाहरति **कुपित इति**। मकरो नक्रस्तदाकारः स एव वा ध्वजो यस्येति विग्रहेऽनेकार्थकस्य मकरध्वजशब्दस्य वाचकत्व मकराकारध्वजसमुद्राभ्यां व्यावृत्तेन समवायसंबन्धवता कोपरूपलिङ्गेन कामे मन्मथे नियम्यते इति प्रदीपकारः। वस्तुतस्तु स्थाणुरपश्यदित्यादि लिङ्गोदाहरणं बोध्यम्, मकरध्वजशब्दस्य कामे प्रसिद्ध्यैव नियमनात्। अत एव मकरध्वजनियमितेत्यत्र १७२ उदाहरणे निहतार्थत्वं वक्ष्यतीति नरसिंहमनीषायां स्पष्टम्। चक्रवर्त्यादयस्तु लिङ्गमसाधारणो धर्मः, मकरः ध्वजश्चिह्नं केतुर्वा यस्येति समुद्रे राज्ञि वा विरहिकोपस्य बाधात् कामपरं मकरध्वजपदमित्याहुः। कमलाकरादयस्तु कुपितपदात्सर्वकोपवतां प्राप्तौ मकरध्वजेन चिह्नेन कुपितपदं कामपरम्, मकरध्वजपदस्य समुद्रे क्वाप्यप्रयोगादित्याहुः। अन्यशब्दसंनिधेर्नियामकत्वमुदाहरति **देवस्येति**। राजाद्यर्थकत्वान्नानार्थकस्य देवपदस्य वाचकत्वं शंभुभिन्नस्य देवपदार्थस्य पुरा-

रातेरिति शंभौ । मधुना मत्तः कोकिल इति वसन्ते । पातु वो दयितामुखमिति सांमुख्ये । भात्यत्र परमेश्वर इति राजधानीरूपात् देशाद्राजनि । चित्रभानुर्विभातीति दिने रवौ, रात्रौ वह्नौ । मित्रं भातीति सुहृदि, मित्रो भातीति रवौ ।

रातित्वासंभवात् पुरारातिशब्दसमभिव्याहारेण शंभौ शिवे नियम्यते । केचित्तु पुरस्यासुरभेदस्य नगरस्य चारातेरित्यर्थभेदेन पुरारातिशब्दस्य नानार्थकतया देवरूपशब्दान्तरसान्निध्यादसुरविशेषशत्रौ शिवे नियमनमित्याहुः । सामर्थ्यस्य नियामकत्वमुदाहरति **मधुनेति ।** "मधु पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिच्चैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति ॥"—इति मेदिनीकोशादनेकार्थकस्य मधुशब्दस्य वाचकत्वं सामर्थ्येन वसन्ते नियम्यते, वसन्तादन्यस्य मधुशब्दार्थस्य कोकिलमादनसमर्थत्वेनाप्रसिद्धत्वात् । औचित्याः नियामकत्वमुदाहरति **पात्विति ।** "मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि । संध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम् ॥"—इति मेदिनीकोशात् । वदनसांमुख्योपायादौ शक्तत्वान्नानार्थकस्य मुखशब्दस्य वाचकत्वम् उत्कण्ठितमनोरथसाधनौचित्येन सांमुख्ये (आनुकूल्ये) नियम्यते । न च मुखशब्दस्य वदनवाचकत्वमस्तु, चुम्बनादिना वदनस्यापि कामत्राणजनकत्वौचित्यादिति वाच्यम्; असंमुखीनदयितावदनस्य वैरस्याधायकत्वेन कामत्राणजनकत्वौचित्याभावात् । नरसिंहसोमेश्वरौ तु पाधात्वर्थो रक्षणम्, तच्चेष्टप्राप्त्यनिष्टनिवृत्त्यादिरूपेणानेकविधम्, तथा चानेकार्थकस्य पात्वित्यस्य वाचकत्वम् औचित्येन सांमुख्ये नियम्यते, तेन दयितामुखं पातु संमुखीभवत्वित्यर्थ इत्यूचतुः । परे तु, औचित्या उदाहरणं यथा—'यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा । यश्चैनं गन्धमाल्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः ॥'—इति । अत्र परशुनेत्यस्य परशुकरणकच्छेदनपरत्वम्, मधुसर्पिःशब्दस्य तत्करणसेचनपरत्वम्, गन्धमाल्याभ्यामित्यस्य तत्करणपूजार्थत्वमित्याहुः । यद्यप्यत्रापि सामर्थ्यमस्त्येव, तथापि मधुनेत्यत्र तृतीयाया इव तद्बोधकस्याभावादौचित्योदाहरणता । देशस्य नियामकत्वमुदाहरति **भातीति ।** विष्णुशिवादौ शक्तत्वेनानेकार्थकस्य परमेश्वरशब्दस्य वाचकत्वम् अत्रेति राजधानीरूपदेशेन राजनि नियम्यते, विष्णोः शिवस्य वा भानं वैकुण्ठे कैलासे वा, राजधान्यां तु राज्ञ एवेति मनीषायां स्पष्टम् । कमलाकरस्तु अत्र राजधानीदेशे परमेश्वरो राजा नतु विष्णुः, तस्य सर्वगतत्वादत्रेत्यस्य वैयर्थ्यादिति व्याचक्रे । कालस्य नियामकत्वमुदाहरति **चित्रभानुरिति ।** चित्रा भानवः किरणा यस्येति विग्रहेऽनेकार्थकस्य चित्रभानुपदस्य वाचकत्वं दिने प्रयोगे सति रवौ सूर्ये नियम्यते, रात्रौ प्रयोगे सति वह्नावग्नौ नियम्यते, तयोस्तत्रैव दीप्त्याधिक्यात् । व्यक्तेर्नियामकत्वमुदाहरति **मित्रमिति ।** "मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्कः"—इति कोशादनेकार्थकस्य मित्रशब्दस्य वाचकत्वं नपुंसकलिङ्गरूपव्यक्त्या सुहृदि, पुंलिङ्गरूपव्यक्त्या रवौ नियम्यते; भातीतिपदाच्च लिङ्ग-

इन्द्रशत्रुरित्यादौ वेदे एव न काव्ये स्वरो विशेषप्रतीतिकृत्।

आदिग्रहणात्—

एद्दहमेत्तत्थणिआ एद्दहमेत्तेहिँ अच्छिवत्तेहिं।
एद्दहमेत्तावत्था एद्दहमेत्तेहिँ दिअएहि॥ ११॥

निर्णयः, अन्यथा द्वितीयैकवचने पुस्त्वेऽपि मित्रमिति प्रयोगसंभवः। स्वरस्य नियामकत्वमुदाहरति **इन्द्रेति**। इन्द्रशत्रुरिति पदे इन्द्रः शत्रुः शातयिता (मारयिता) यस्येति बहुव्रीहौ आद्यपदोदात्तत्वम्, तेन च इन्द्रस्य शातनकर्तृत्वं बोध्यते, इन्द्रस्य शत्रुरिति षष्ठीतत्पुरुषपक्षे अन्त्यपदोदात्तत्वम्, तेन च इन्द्रस्य शातनकर्मतयाऽवगमः। **वेदे एवेति**। तदेतदुक्तं पाणिनीयशिक्षायाम्—"मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्"—इति। **न काव्ये इति**। काव्येषूदात्तादीनां नार्थविशेषनियामकतेत्यर्थः, तथात्वेऽनुरूपस्वरेणार्थविशेषावगतौ समासविषये श्लेषभङ्ग एव स्यादिति भावः, लोके ऐकश्रुत्येनैव प्रयोगाच्चेत्यपि बोध्यम्। अत एव नवमोल्लासे ११९ सूत्रवृत्तौ शब्दश्लेषप्रस्तावे वक्ष्यति "काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते"—इति। ननु काव्येऽपि स्वरो विशेषप्रतीतिकृदस्त्येव, यथा,—'मथ्नामि कौरवशतम्'—इत्यादौ १३१ उदाहरणे काकुस्वरादिनापि विशेषार्थावगतेरिष्टत्वात्, अतः कथं 'न काव्ये'—इत्युक्तमिति चेत्, न, स्वरशब्देनोदात्तादेरेव विवक्षितत्वात्। यद्वा, अभिधानियामकस्वरो वेदे एव अनुशासनात्, न तु काव्ये, 'मथ्नामि'—इत्यादौ तु काक्वादिसहकृतादर्थाद्व्यञ्जनया विशेषार्थावगतिर्नाभिधयेति सिद्धान्तादिति दिक्।

"कालो व्यक्तिः स्वरादयः"—इति मूलस्थादिपदग्राह्यस्याभिनयस्य नियामकत्वमुदाहरति **एद्दहेति**। "एतावन्मात्रस्तनिका एतावन्मात्राभ्यामक्षिपत्राभ्याम्। एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसैः"—इति संस्कृतम्। सौन्दर्यातिशयशालिन्या नयनगोचरमगतायाः गुणश्रवणमात्रजनितानुरागेण नायकेनावस्थायां पृष्टायां दूत्या उक्तिरियमिति चन्द्रिकाकाराः। उद्द्योतकारास्तु चिरप्रवासिनि नायके नायिकावस्थां बोधयन्त्याः कस्याश्चिदुक्तिरियमित्याहुः। एद्दहेत्यत्र "इदंकिमश्च डेतिअ—डेत्तिल—डेद्दहाः" (८।२।९७)—इति हेमचन्द्रकृतप्राकृतव्याकरणसूत्रेणैतच्छब्दात्परस्य परिमाणार्थकस्य वतोः प्रत्ययस्य स्थाने डेद्दहादेशः, एतच्छब्दस्य लुक् च। एतत् आमलकादिरूपं परिमाणं ययोस्तौ एतावन्तौ, "यत्तदेतेभ्यः

---

१ 'वेदे इव काव्ये न स्वर' इति पाठान्तर तु अङ्कितटिप्पणपुस्तके एव॥ २ "बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वम्"—इतिसूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरे "अनुदात्त पदमेकवर्जम्"—इति सूत्रेण शेषनिघाते आद्युदात्तत्वमिति भावः॥ ३ "समासस्य"—इति सूत्रेणेतिभाव.॥ ४ इन्द्र शत्रुः—वगम—विव०॥ ५ एकश्रुतिश्च उदात्तादीना स्वराणामविभागेनावस्थानम्॥

-इत्यादावभिनयादयः ।

इत्थं संयोगादिभिरर्थान्तराभिधायकत्वे निवारितेऽप्यनेकार्थस्य शब्दस्य य क्वचिदर्थान्तरप्रतिपादनम्, तत्र नाभिधा नियमनात्तस्याः, न च लक्षणा मुख्य

परिमाणे वतुप्" (५।२।३९)-इति पाणिनिसूत्रेण परिमाणे वतुप्प्रत्ययः । एतावन्ता वैतावन्मात्रौ "वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ"-इति वार्तिकेन स्वार्थे मात्रच्प्रत्ययः । यद्वा मात्रशब्दोऽवधारणार्थकः । एतावन्तावेव एतावन्मात्राविति मयूरव्यंसकादित्वात्समास चिदेव चिन्मात्रमितिवत् । "मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे"-इत्यमरे मात्रमिति नपुंसकत्वं प्रायिकम्, पुंस्त्वस्यापि दृष्टत्वात् । यथा,-'स विद्धमात्रः किल नागरूपम्'-इति (सर्गे ५१ श्लोके) रघुकाव्यप्रयोगः,-'उच्चैःश्रवा जलनिधेरिव जातमात्रः'-इति (५ सं ५७ श्लोके) माघकाव्यप्रयोगश्चेति दिक् । एवमग्रेऽपि सर्वत्र बोध्यम् । एतावन्मात्रौ स्तनौ यस्यास्तथाभूता । एवम्, एतत् विवक्षितकमलदलादिरूपं परिमाणं ययोस्ते एतावन्मा ताभ्याम् अक्षिपत्राभ्यां नयनदलाभ्याम् । उपलक्षितेत्यर्थः । 'छत्रेण राजानमद्राक्षीत्'-इ त्यत्र छत्रोपलक्षितं राजानमितिवदुपलक्षणे तृतीया, "इत्थंभूतलक्षणे" (२।३।२१)-इति पाणिन्यनुशासनात् । तथा, एतत् विवक्षितं परिमाणम् उच्चतादि यस्याः सा एतावन्मात्रा तथाभूताऽवस्था स्वरूपं यस्याः सा । एवम्, एतत् बुद्धिस्थं परिमाणं संख्या येषां तथा विधैर्दिवसैः (लक्षणया)-वर्षैः उपलक्षिता, परिच्छिन्नेति यावत्, वर्षकथनस्यैव प्रायशो लोकव्यवहारसिद्धत्वात्, दिवसैरिति करणे वा तृतीया । गाथा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्र बुद्धिस्थतत्तदर्थशक्ततया नानार्थानामेतच्छब्दानां वाचकत्वमभिनयेन स्तनादिगतपरिमाणविशेषरूपेऽर्थे नियम्यते । अभिनयोऽत्र स्तनप्रदर्शने आमलकमुकुलाद्याकारः, अक्षिप्रदर्शने पद्मपलाशाद्याकारः, अवस्थाप्रदर्शने उच्चतापुष्ट्यादिप्रदर्शकः, दिवसप्रदर्शनेऽङ्गुल्यग्रधारणादिः । तदेवाह **इत्यादावभिनयादय इति** । विशेषस्मृतिहेतवो भवन्तीति शेषः । हस्तादिक्रियया नायिकाद्यवस्थाऽनुकरणमभिनयः, यद्वा, आकारादिप्रदर्शिका हस्तादिचेष्टाऽभिनयः । 'अभिनयादयः'-इत्यादिपदेन अपदेशो ग्राह्यः । अपदेशो नाम हृदयनिहितहस्तादिनाऽभिमतनिर्देशः । तस्याभिधानियामकत्वं यथा,-"इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् । विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् ॥"-इति कुमारसंभवे द्वितीयसर्गे ५५ पद्यम् । अत्र बुद्धिस्थपरामर्शकत्वेन नानार्थकस्य 'इतः'-इति शब्दस्य वाचकत्वं हृदयनिहितहस्तरूपेणापदेशेन वक्तरि नियम्यते । नायमभिनयोऽनुकरणाभावात् ॥

उक्तानुवादपूर्वकम् अनेकार्थकस्येति सूत्रं संगमयति **इत्थमिति । निवारितेपीति ।** अर्थान्तरं निवार्य प्रकृतार्थबोधनेऽपीत्यर्थः । **क्वचिदिति ।** श्रोतृतात्पर्यग्राहकसूक्ष्मेक्षिकादिसा-

र्थबाधाद्यभावात्, अपितु अञ्जनं व्यञ्जनमेव व्यापारः । यथा,—

भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशालवंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य ।
यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत् ॥ १२ ॥

हृच्चर्यसूचनमिति परमानन्दः । वक्तृवैशिष्ट्यादिसाहाय्यवतीत्यर्थ इत्युद्द्योतकाराः । एवमेवाकाङ्क्षावादे मञ्जूषायामपि,—"क्वचित्प्राकरणिकार्थबोधोत्तरं वक्तृबोद्धव्यवैशिष्ट्यप्रतिभादिसहकारेण द्वितीयार्थबोधोऽपि । यथा शालकादिप्रयुक्तात् 'सुरभिमांसं भवान् भुङ्क्ते'—इत्यादेर्द्वितीयाश्लीलार्थबोधः"—इति । एवमेव चतुर्थोल्लासे 'पन्थिअण'—इति ९८ उदाहरणे उद्द्योतेऽपि,—"अर्थव्यञ्जकतायां वक्त्रादिवैशिष्ट्यस्यावश्यकत्वमात्रम्, न तु शब्दव्यञ्जनायां सर्वथाऽनुपयोगः । अत एव गुर्वादिप्रयुक्तात् 'सुरभिमांसं भुङ्क्ते'—इत्यादितो न द्वितीयार्थप्रतीतिः । अस्ति हि शब्दव्यञ्जना क्वचित् (भद्रात्मन इत्यादौ) तत्साहाय्येन विनाऽपीत्यन्यदेतत्"—इति । मम तु **क्वचिदित्यस्य** श्लिष्टशब्दविन्यासरूपकविकौशल्यवति भद्रात्मन इत्यादौ—इत्यर्थ इति भाति । **प्रतिपादनं** बोधनम् । **तस्याः** अभिधायाः । **नियमनात्** । संयोगादिभिरिति शेषः । **मुख्यार्थबाधाद्यभावादिति** । न च तात्पर्यानुपपत्त्यैव लक्षणास्त्विवति वाच्यम्, द्वितीयार्थस्य तात्पर्यविषयस्यापि तात्पर्यग्राहकप्रकरणाद्यभावादिति भावः॥

यथेति । अभिधामूलां शाब्दीं व्यञ्जनामुदाहरतीत्यर्थः । **भद्रेति** । कस्यचिद्राज्ञो वर्णनमिदम् । अत्र यच्छब्दः प्राकरणिकराजपरः, तत्पक्षे यस्य प्रकृतस्य राज्ञः करः पाणिः सततं निरंतरं दानस्य वितरणस्य संबन्धि यदम्बु जलं तस्य सेकेन सेचनेन सुभगः शोभनोऽभूदित्यन्वयः । कीदृशस्य यस्य, भद्रः शोभनः आत्मा स्वरूपं अन्तःकरणं वा यस्य तथाभूतस्य । तथा, दुरधिरोहा (परैः) अनभिभवनीया तनुः शरीरं यस्य तथाभूतस्य । तथा, विशाले महति वंशे कुले उन्नतिराधिक्यं महत्त्वं वा ख्यातिर्वा यस्य तथाविधस्य; विशालस्य वंशस्योन्नतिर्यस्मादिति वा । तथा, कृतः शिलीमुखानां बाणानां संग्रहोऽभ्यासदार्ढ्यं येन तस्य । तथा, अनुपप्लुता अबाधिता गतिर्ज्ञानं यस्य तादृशस्य; अनुपप्लुतानां अदुष्टानां गतिर्हितकर्ता तस्येति वा । तथा, परान् शत्रून् वारयतीति परवारणः तस्य, शत्रुनिवारकस्येत्यर्थः । अप्राकरणिकगजपक्षे तु यस्य परस्योत्कृष्टस्य वारणस्य गजस्य करः शुण्डादण्डः सततं दानाम्बुसेकसुभगः मदजलसेकसुन्दरः अभूदित्यन्वयः । कीदृशस्य यस्य, भद्रात्मनः भद्रजातीयस्य, "भद्रो मन्दो मृगश्च"—इत्युक्त्वा "एतेऽष्टौ गजयोनयः"—इत्युक्तेः । दुरधिरोहतनोः अत्युच्चत्वात् दुःखाधिरोह्यशरीरस्य । विशालवंशवत् दीर्घवेणुवत् उन्नतिः उच्चता यस्य, यद्वा, विशाला वंशस्य पृष्ठदण्डस्योन्नतिर्यस्य । "वंशः संघेऽन्वये वेणौ पृष्ठाद्यवयवेऽपि च"—इति हैमः । कृतशिलीमुखसंग्रहस्य कृतभ्रमरसंग्रहस्य । अनुपप्लुतगतेः अनुद्धतधीरगमनस्येत्यर्थः । वसन्ततिलका छन्दः, "उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः"—इति लक्षणात् ।

अत्र राजा वाच्यो हस्ती प्रतीयमानः । अत्रानेकार्थकानां 'भद्रात्मनः'—इत्यादिशब्दानाम् अभिधायाः राज्ञि तदन्वययोग्ये चार्थे प्रकरणेन नियन्त्रणेऽपि सहृदयानां वासनाबलात् (प्रतिभासामर्थ्यात्) या गजस्य तदन्वययोग्यस्य चार्थस्य प्रतीतिः सा व्यञ्जनयैवेति भावः । द्वितीयार्थस्य तात्पर्यविषयस्यापि तात्पर्यग्राहकप्रकरणाद्यभावात् व्यङ्ग्यबोधविषयत्वमेवेति बोध्यम् । अत्रोक्तविशेषणविशिष्टहस्तिप्रतीतौ नृपगजयोर्द्वयोरप्यर्थयोर्मिथः संबन्धे उपमानोपमेयभावोऽपि व्यङ्ग्य एव, अन्यथा मिथोऽसंबद्धार्थद्वयबोधकत्वेन वाक्यभेदापत्तेः, उपमाकृतास्वादानुभवाच्च । अत्रेदमवधानीयम्, नानार्थेषु यत्रानेकत्र वक्तृतात्पर्यग्राहकं प्रकरणादिकं युगपदवतरति नावतरति वा तत्र श्लेषः, यत्र तु क्रमेण तत्रावृत्तिः, यथा, अक्षा भज्यन्तां भुज्यन्तां दीव्यन्तामित्यत्र, यत्र त्वेकत्रैव तत्र व्यञ्जनेति सिद्धान्तरहस्यम् । यत्र द्वयोरप्यर्थयोः परस्परान्वयं विना इतरान्वयानुपपत्तिर्विशेष्यमश्लिष्टं च तत्रैव श्लिष्टरूपकम्, यथा, 'विद्वन्मानसहंस'—इत्यत्र ४२९ उदाहरणे। अतो नात्र (भद्रात्मनइत्यत्र) तदित्युद्द्योते स्पष्टम् । काव्यप्रकाशदर्पणे विश्वनाथपण्डितास्तु, इह हि येयं द्वितीयार्थप्रतीतिस्तत्राभिधायाः प्रकृतार्थबोधनविरामात्, लक्षणायाश्च मुख्यार्थबाधादिहेतुकत्वात्, तात्पर्यस्य चाभिहितलक्षितसंसर्गमात्रबोधननैयत्यात् व्यञ्जनाख्या तुरीया वृत्तिरुपास्यैव । ननु 'अर्थभेदेन शब्दभेद'—इति दर्शनादत्र शब्दद्वयमस्ति, तच्च साजात्यादैक्यभ्रमहेतुः । ततश्च प्रथमं परवारणादिशब्देन राजार्थबोधनाद्विरतायां प्रथमाभिधायां द्वितीयः शब्दस्तन्निष्ठाभिधाशक्त्या द्वितीयार्थं बोधयतु, किं वृत्त्यन्तरकल्पनेनेतिचेत् । न । अत्र हि शब्दद्वयकल्पने कथं प्रकृतार्थस्य प्रथमं प्रतीतिः, द्वयोरो.पेयत्वेन पूर्वपश्चाद्भावनैयत्यासंभवात् । किंच द्वितीयार्थबोधने "धर्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पनम्"—इति भिन्नशब्दकल्पनात् भिन्नैव व्यञ्जनाख्या वृत्तिरङ्गीकर्तुमुचितेत्याहुः ॥

अत्रेदं फलितमवगन्तव्यम्,—वृत्तिं विना शब्दादर्थबोधाङ्गीकारेऽतिप्रसङ्ग इति शब्दे वृत्तिरवश्यमङ्गीकार्या । वृत्तिर्नाम शब्दस्य व्यापारः । सा च वृत्तिस्त्रिधा, अभिधा लक्षणा व्यञ्जना चेति । तत्र संकेतितार्थबोधजनको व्यापारोऽभिधा, सैव शक्तिरित्युच्यते—इत्युक्तं प्राक् (४३ पृष्ठे) । मुख्यार्थबाधादिसहकार्यपेक्षया मुख्यार्थसंबद्धार्थबोधजनकः आरोपितः शब्दव्यापारो लक्षणा, सा च शक्यतावच्छेदकारोपरूपा । यथा, 'गङ्गायां घोषः'—इत्यत्र तीरवृत्तिघोषाधारत्वस्य प्रवाहे आरोपः; यथा वा, 'सिंहो माणवकः'—इत्यत्र सिंहपदशक्यतावच्छेदकसिंहत्वस्य माणवके आरोपः । व्यञ्जना च शक्तिलक्षणाद्यजन्यप्रतीतिजनकः पदादिगतो व्यापारः; स च ध्वनन-द्योतन-अञ्जन-व्यञ्जन-अवगमन-प्रत्यायन-प्रकाशनादिपदव्यपदेश्यः । उक्तं चाकाङ्क्षावादे मञ्जूषायाम्,—"मुख्यार्थबाधग्रहनिरपेक्षबोधजनको मुख्यार्थसंबद्धासंबद्धसाधारणः प्रसिद्धाप्रसिद्धार्थविषयको वक्त्रादिवैशिष्ट्यज्ञानप्रतिभा-

द्युद्बुद्धः संस्कारविशेषो व्यञ्जना। अतएव 'च, वा'–इत्यादिनिपातानां द्योतकत्वं स्फोटस्य व्यङ्ग्यता च [भर्तृ] हर्यादिभिरुक्ता। द्योतकत्वं च क्वचित्समभिव्याहृतपदीयशक्तिव्यञ्जकत्वमिति वैयाकरणानामप्येतत्स्वीकार आवश्यकः। एषा च शब्द-तदर्थ-पद-पदैकदेश-वर्ण-रचना-चेष्टादिषु सर्वत्र वर्तते, तथैवानुभवात्। वक्त्रादिवैशिष्ट्यज्ञानं च व्यङ्ग्यविशेषबोधे सहकारीति न सर्वत्र तदपेक्षा"–इति। उक्तं चैवमेवोद्द्योते चतुर्थोल्लासे 'पंथिअ ण०'–इति (९८ उदाहरणे) अन्यत्र च, "अर्थव्यञ्जकतायां वक्तृवैशिष्ट्यादीनामावश्यकत्वमात्रम्, नतु शब्दव्यञ्जनायां सर्वथाऽनुपयोगः। अतएव शालकादिप्रयुक्तात् 'सुरभिमांसं भवान् भुङ्क्ते'–इत्यादितो द्वितीयाश्लीलार्थप्रतीतिः नतु गुर्वादिप्रयुक्तात्। अस्ति हि शब्दव्यञ्जना क्वचित् (भद्रात्मन इत्यादौ) तत्साहाय्येन (वक्तृवैशिष्ट्यादिसाहाय्येन) विनाऽपीत्यन्यदेतत्"–इति। "व्यञ्जना च द्वेधा, शब्दनिष्ठाऽर्थनिष्ठा चेति। तत्राद्याऽपि द्वेधा, अभिधामूला लक्षणामूला चेति"–इति काव्यप्रदीपे "तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः"–इति २२ सूत्रे उक्तम्। तत्र शब्दनिष्ठाऽर्थनिष्ठा चेत्यस्य शाब्दी-आर्थी चेत्यर्थः। अभिधावत् लक्षणाऽपि शब्दस्यैव व्यापार इति शब्दाश्रिता, ततश्च तन्मूला व्यञ्जनापि शब्दाश्रितैव भवितु युक्ता, इदमेव लक्षणामूलव्यञ्जनायाः शाब्दत्वे बीजमिति काव्यप्रदीपाशयः। तत्राभिधामूला यथा,–'भद्रात्मनः'–इत्यादिः। लक्षणामूला यथा,–'गङ्गायां घोषः'–इत्यादिः। आर्थ्या उदाहरणानि तु तृतीयोल्लासे वक्ष्यमाणानि सर्वाण्यपीति बोध्यम्। उद्द्योतकारास्तु–"नियन्त्रितार्थधीजनकत्वं शब्दव्यञ्जनायाः स्वरूपम्; अर्थव्यञ्जनायाः स्वरूपं तु वक्त्रादिवैलक्षण्यहेतुका या प्रतिभाशालिनामन्यार्थधीस्तद्धेतुव्यापारत्वम्"–इति तृतीयोल्लासारम्भे आहुः। "शब्दस्य पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वाच्च शब्दमूलत्वेन व्यपदेशः"–इति च द्वितीयोल्लाससमाप्तावाहुः। एवमेव सुधासागरे भीमसेना अप्याहुः। तत्र शब्दव्यञ्जनायाः स्वरूपमित्यस्याभिधामूलायाः शब्दव्यञ्जनायाः स्वरूपं लक्षणमित्यर्थः। भद्रात्मन इत्यादौ नियन्त्रितार्थधीजनकत्वं स्पष्टमेव, एवं भद्रादिशब्दस्थाने कल्याणादिपर्यायशब्दप्रयोगे व्यङ्ग्यार्थाप्रतीतेः पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वमपि स्पष्टमेव। परंतु एतन्मते 'गङ्गायां घोषः'– इत्यादिलक्षणामूलशब्दव्यञ्जनायां पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वं कथमिति वयं तत्त्वतो न विद्मः, गङ्गादिशब्दस्थाने भागीरथ्यादिपर्यायशब्दप्रयोगेऽपि व्यङ्ग्यार्थप्रतीतेः पर्यायपरिवृत्तिसहत्वात्। तथाऽपि उद्द्योताशयमित्थं यथामति संभावयामः,–अभिधामूलव्यञ्जनावत् लक्षणामूलव्यञ्जनाऽपि शब्दपरिवृत्त्यसहा, गङ्गादिशब्दपरिवृत्तिसहत्वेऽपि लाक्षणिकगङ्गादिशब्दपरिवृत्त्यसहत्वात्। 'गङ्गायां घोषः'–इत्यस्मादेव तीरे शैत्यपावनत्वादिकं प्रतीयते, नतु 'गङ्गातीरे घोषः'–इत्यादिवाचकशब्दघटितवाक्यात्। एतदेवोक्तं मूले "गङ्गातटे घोष इत्यादेः प्रयोगात्"–इत्यादि (४७ पृष्ठे, २५०), "गङ्गासंबन्धमात्रप्रतीतौ"–इत्यादि च (९२ पृष्ठे २५०)–इति॥

॥ ३३ ॥ तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः ।

तद्युक्तो [1]व्यञ्जनयुक्तः ॥

॥ ३४ ॥ यत्सोऽर्थान्तरयुक् तथा ।

अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः ॥ २० ॥

तथेति व्यञ्जकः ॥

इति श्रीकाव्यप्रकाशे शब्दार्थस्वरूपनिर्णयो [2]नाम द्वितीय उल्लासः ॥

एवं व्यञ्जनां निरूप्य तद्द्वारा व्यञ्जकशब्दं लक्षयति तद्युक्त इति । तद्युक्तः शब्दो व्यञ्जक इति कथ्यते इति सूत्रार्थः । अत्राञ्जनमिति प्रस्तुतेऽपि अर्थगत्याऽञ्जनशब्देन व्यञ्जनं परामृश्यते, तेन व्यञ्जनयुक्तो व्यञ्जक इति संपद्यते, अन्यथा अञ्जनयुक्तोऽञ्जक इति [3]स्यात् । तदेवाह तद्युक्तो व्यञ्जनयुक्त इति ॥

ननु 'भद्रात्मनः'–इत्यादौ शब्दमात्रस्य व्यञ्जकत्वे शब्दार्थोभयरूपस्य काव्यस्य व्यञ्जकत्वाभावात्कथं ध्वनित्वमित्याशङ्क्यार्थस्य सहकारितया व्यञ्जकत्वमस्तीत्याह यत्स इति । यत् यस्मात्कारणात् स शब्दः अर्थान्तरयुक् अर्थस्य स्वशक्यप्रकृतार्थस्यान्तरं व्यवधानं तेन युक् युक्तः सन् तथा व्यञ्जको भवति, अतः तत्र काव्ये अर्थोऽपि स्वशक्यप्रकृतार्थोऽपि सहकारितया विशेषणीभावेन (अप्रधानतयेति यावत्) व्यञ्जको मतः संमत इत्यर्थः । स्वशक्यप्रकृतार्थबोधानन्तरमेव व्यङ्ग्यार्थबोधादर्थस्य सहकारित्वमिति भावः । शब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वाच्च शब्दमूलकत्वेन [4]व्यपदेशः । अर्थोऽपीत्यपिशब्देन शब्दस्य समुच्चयः । सूत्रस्थं तथेतिपदं व्याचष्टे तथेतीति ॥

इति झळकीकरोपनामकभट्टवामनाचार्यकृतायां काव्यप्रकाशटीकायां बालबोधिन्यां द्वितीय उल्लासः ॥ २ ॥

---

१ 'व्यञ्जनाव्यापारयुक्तः'–इति पाठस्तु उद्द्योतादिविरुद्ध इति बोध्यम् ॥ २ यद्यपि शब्दनिर्णयो नामेति पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते, तथापि कमलाकरानुरोधेन तथा लिखितम्, तदनुरोधस्यैवोचितत्वात् ॥ ३ अञ्जनमिति–स्यात्–प्रदीपः ॥ ४ स्वशक्य–पदेश.–उद्द्यो० ॥

॥ अथ तृतीय उल्लासः ॥

॥ ३५ ॥ अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषाम्,

अर्थाः वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः । तेषां वाचकलाक्षणिकव्यञ्जकानाम् ॥

॥ ३६ ॥ अर्थव्यञ्जकतोच्यते ।

कीदृशीत्याह–

॥ ३७ ॥ वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः ॥ २१ ॥
प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषाम् ।
योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥ २२ ॥

शब्दव्यञ्जनां प्रतिपाद्योल्लाससङ्गतिप्रतिपादनपूर्वकमर्थव्यञ्जनां प्रतिपादयितुं पूर्वोक्तं स्मारयति **अर्था इति** । पुरा "वाच्यादयस्तदर्थाः स्युः"–इत्यत्र (२६ पृष्ठे) तेषां वाचकादिशब्दानाम् अर्था वाच्यादयः प्रोक्ताः कथिता इत्यर्थः । अर्थस्य संनिकृष्टतरत्वात् तेषामित्यस्यार्थपरत्वे अर्थव्यञ्जकतेत्यग्रिमग्रन्थानन्वय इत्यतो व्याचष्टे **वाचकेत्यादि** ॥

इदानीं किं निरूपणीयमित्याह **अर्थव्यञ्जकतेति** । सापि प्राक्(२९पृष्ठे) उक्तैव "सर्वेषां प्रायशोऽर्थानाम्"–इत्यनेनेत्यत्राह **कीदृशीति** । **कीदृशी** किंस्वरूपा, नियन्त्रितार्थधीजनकत्वं शब्दव्यञ्जनायाः स्वरूपमिवास्याः किं स्वरूपमित्यर्थः । **वक्त्रिति** । यः परप्रतिपत्तये वाक्यमुच्चारयति स वक्ता, स च कविस्तन्निबद्धो नायकादिश्च; बोधनीयः पुरुषो बोद्धव्यः, कायत्यर्थान्तरमिति काकुः, 'कै शब्दे'–इति धातुः । अथ वा, काकुर्जिह्वा, तद्व्यापारविशेषसंपाद्यत्वात् शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेर्विकारः काकुः, उच्चारयितुः शोकाद्यनुमापको जातिविशेष इत्यर्थः । तदुक्तं "भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते"–इति । उक्तं चामरेणापि–"काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः"–इति, तासाम् । तथा, साकाङ्क्षाणां पदानां समूहो वाक्यम्; शक्योऽर्थो वाच्यः; अन्यस्य वक्तृबोद्धव्यभिन्नस्य संनिधिः सामीप्यम्; वाक्यवाच्याभ्यां सहितोऽन्यसंनिधिरिति समासः । तेनेतरेतरद्वन्द्वे बहुवचनम्, समाहारे तु नपुंसकत्वं स्यादिति निरस्तम्, तथा च वाक्यवाच्यान्यसंनिधीनामित्यर्थः[1] । तथा, प्रस्तावः प्रकरणम्, देशो विजनादिः; कालो वसन्तादिः, आदिशब्दग्राह्यचेष्टादिः, तेषां वैशिष्ट्यात् संबन्धात् वैलक्षण्याद्वा, वैशिष्ट्यादित्यस्य वक्तृबोद्धव्याद्यैः प्रत्येकमन्वितस्य 'अन्यार्थधीहेतुः'–इत्यत्रान्वयः । प्रतिभाजुषां प्रतिभा वासना, नवनवोन्मेषशा-

---

१ इद तु समर्थितमस्माभिः (८१ पृष्ठे २४ पङ्क्तौ) ॥

बोद्धव्यः प्रतिपाद्यः। काकुर्ध्वनेर्विकारः। प्रस्तावः प्रकरणम्। अर्थस्य वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मनः।

क्रमेणोदाहरणानि,—

अइपिहुलं जलकुंभं घेत्तूण समागदह्मि सहि! तुरिअम्।
समसेअसलिलणीसासणीसहा वीसमामि खणम्॥ १३॥

लिनी प्रज्ञेति यावत्, तद्वताम्, काव्यवासनापरिपक्वबुद्धीनामित्यर्थः, सहृदयानामिति यावत्, याऽन्यार्थधीः अन्यो वाच्यलक्ष्यव्यतिरिक्तो योऽर्थः व्यङ्ग्यरूपस्तद्धीस्तत्प्रतीतिः तद्धेतुर्योऽर्थस्य वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यरूपस्य त्रिविधस्यार्थस्य व्यापारः व्यक्तिरेव व्यज्यतेऽनया व्यक्तिरिति करणव्युत्पत्त्या व्यञ्जनैवेति सूत्रार्थः। अत्र वैशिष्ट्यादिति पञ्चम्यर्थः सहकारित्वरूपं हेतुत्वम्, तच्च तदभावे व्यञ्जनाऽनुदयाद्बोध्यम्। एवं च वक्त्रादिवैलक्षण्यहेतुका या प्रतिभाशालिनामन्यार्थधीस्तद्धेतुव्यापारत्वमस्याः स्वरूपमिति बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम्। प्रतिभाजुषामित्यनेन जडादीनां व्युदासः, तथाचोक्तं—"सवासनानां नाट्यादौ रसस्यानुभवो भवेत्। निर्वासनास्तु रङ्गान्तर्वेश्मकुड्याश्मसंनिभाः"—इति। अर्थस्येत्यनेन शब्दव्यञ्जनानिरासः। एवकारेणाभिधालक्षणादीनां निरासः, संकेताद्यभावेन नाभिधादिरित्युक्तं प्राक् (६८ पृष्ठे)। अनुमानादिकं त्वग्रे निरसिष्यते। वक्त्रादीनां च संकरे यस्योद्भटता (प्राधान्यं) तन्मूलको व्यवहारः॥

सूत्रस्थानि कठिनपदानि व्याचष्टे **बोद्धव्य इत्यादिना**। बोद्धव्य इत्यस्य बोद्धुं योग्यो बोद्धव्य इति विग्रहेऽपि बोधयितुं योग्य इत्यर्थः, शंभुरितिवत्[1] अन्तर्भावितण्यर्थकत्वात्, अतो न वाच्येन[2] सहाभेदः। तदेवाह **प्रतिपाद्य इति**। यं बोधयितुं शब्द उच्चार्यते स प्रतिपाद्य इत्यर्थः॥

वक्ष्यमाणोदाहरणेषु वैशिष्ट्यविशेषोऽविदग्धानां दुर्ज्ञेय इति तत्सूचयन् वृत्तिकृदाह **क्रमेणेति**। सौत्रेण वक्त्रादिवैशिष्ट्यक्रमेणेत्यर्थः। वक्तृवैशिष्ट्यात् वाच्यस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति **अइपिहुलमिति**। जलाहरणवर्त्मनि नदीगहने उपनायकोपभुक्तायाः घर्मजलनिःश्वासाद्युपभोगचिह्नेनोपभोगं संभावयन्तीं सखीं संबोध्य कस्याश्चिदुक्तिरियम्। "अतिपृथुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागताऽस्मि सखि! त्वरितम्। श्रमस्वेदसलिलनिःश्वासनिःसहा विश्राम्यामि क्षणम्॥"—इति संस्कृतम्। "अइविउलम्"—इति पाठे "अतिविपुलम्"—इति संस्कृतम्। सखीत्यनेनाप्रतार्यत्वम्। अतिशयेन पृथुलं महान्तं जलकुम्भं जलपूर्णं कुम्भमित्यनेन दुर्वहत्वम्, गृहीत्वा समागता, तदपि त्वरितं न तु शनैः, तेन मध्ये विश्रामाद्यभावः, अस्मि[3] अहं (अतिशयितसुकुमारतनुः), आभ्यां खेदातिशययोग्यता, श्रमात् यौ स्वेदस-

१ शं सुखं भवतीति (भावयतीति) शंभु, अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिरिति "विप्रसम्भ्यो ड्वसंज्ञायाम्"—इति पाणिनिसूत्रे वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्या स्पष्टम्॥ २ "वाक्यवाच्यान्यसंनिधिः"—इत्यत्रत्येन वाच्येनेत्यर्थ.॥ ३ अस्मीत्यहमर्थकमव्ययमिति २० उदाहरणे स्फुटीभविष्यति॥

अत्र चौर्यरतगोपनं गम्यते ।

ओण्णिद्दं दोब्बल्लं चिंता अलसत्तणं सणीससिअम् ।
मह मंदभाइणीए केरं सहि! तुह वि अहह परिहवइ ॥ १४ ॥

अत्र दूत्यास्तत्कामुकोपभोगो व्यज्यते ।

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।

लिलनिःश्वासौ ताभ्यां निःसहा निर्बला, चलितुमक्षमेति यावत्, सलिलत्वोक्त्या स्वेदबाहुल्यं व्यज्यते, अतः क्षणं विश्राम्यामि विश्रामं करोमीत्यर्थः । अत्रेदृशजलकुम्भवहनजन्य एवायं श्रमो नान्यथाऽशङ्किष्ठा इति भावः । गाथा छन्दः, लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्र व्यङ्ग्यं किमित्याशङ्क्याह **अत्रचौर्येति** । अत्र प्रमाणान्तरेणासतीत्वेऽवगते सति व्यभिचारिणी वदतीति वक्तृवैशिष्ट्यात् वाच्यघटितवाक्यार्थस्य चौर्येण कृत रतं गोपयतीति सामाजिकान् प्रतिभाशालिनः प्रति व्यङ्ग्यमिति भावः । व्याख्यातमिदं प्रदीपे—"अत्र वक्त्री कामिनी । तस्या दुःशीलत्वरूपवैशिष्ट्यं विजानतां चौर्यरतगोपनं व्यक्तीभवति"— इति । अत्र शब्दपरिवृत्तिसहत्वादर्थस्यैवेयं वृत्तिरिति बोध्यम् । एवमग्रेऽपि सर्वत्र ॥

बोद्धव्यवैशिष्ट्याद्वाच्यस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति **ओण्णिद्दमिति** । कृतस्वकामुकसंभोगां दूतीं प्रत्युपभोगचिह्नैस्तं संभोगं ज्ञातवत्या नायिकाया उक्तिरियम् । "औन्निद्र्यं दौर्बल्यं चिन्ताऽलसत्वं सनिःश्वसितम् । मम मन्दभागिन्याः कृते सखि! त्वामपि अहह परिभवति ॥"—इति संस्कृतम् । तुहेति द्वितीयान्तम्, तत्रापि तथाऽनुशासनात् । केचित्तु शेषषष्ठ्यन्तमाहुः, तदा छाया तवेति । हे सखि! सनिःश्वसितं निःश्वाससहितं औन्निद्र्यं गतनिद्रत्वादि (कर्तृ), मन्दः अल्पः भागो भागधेयं विद्यते यस्याः सा मन्दभागिनी तस्याः "भागो रूपार्धके प्रोक्तो भागधेयैकदेशयोः"—इति विश्वः । मम कृते मदर्थं त्वामपि परिभवति पीडयतीत्यन्वयः । विरहोत्कण्ठितां मां तावत् परिभवत्येव मत्कार्यार्थं गमनागमनादिना कामुकप्रसादने नत्यादिव्यापारेण त्वामपीत्यपेरर्थः । यद्वा, मम मदीयं औन्निद्र्यादिकं मम कृते अर्थात् मत्स्नेहवशात् त्वामपि परिभवतीत्यर्थः । अत्र पक्षे ममेति पदं मध्यमणिन्यायेनोभयत्रापि संबध्यते, अत एव सखीति संबोधनम्, एतेन स्वीयस्यौन्निद्र्यादेरन्यपरिभावकत्वायोगात्स्वीयसजातीये लक्षणेत्यपास्तम्, एकेनोभयपरिभवाभावे अपिशब्दार्थस्य समुच्चयस्यानुपपत्तेश्च । 'कृते'—इति अव्ययं तादर्थ्ये । "अर्थे कृतेऽव्ययं तावत् तादर्थ्ये वर्तते द्वयम्"—इति कोशसारः । गीतिः छन्दः, लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

व्यङ्ग्यमाह **अत्र दूत्या इति** । अत्र दूती बोद्धव्या, तस्या अन्यदाऽपि दृष्टदुष्टचेष्टाया वैशिष्ट्यात् वाच्यघटितवाक्यार्थस्य तस्याः स्वकामुकोपभोक्तृत्वमेषा प्रकाशयतीति सामाजिकान् प्रति व्यङ्ग्यमिति भावः ॥

काकुवैशिष्ट्याद्वाच्यस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति **तथाभूतामिति** । वेणीसंहारे प्रथमाङ्के कु-

विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥ १९ ॥

अत्र मयि न योग्यः खेदः कुरुषु तु योग्य इति काका प्रकाश्यते। न च वाच्यसिद्ध्यङ्गमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं शङ्क्यम्, प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः।

रुनिग्रहाद्यनुद्यमेन युधिष्ठिरमुपलभमानं भीमं प्रति सहदेवस्य "आर्य! कदाचित् खिद्यते गुरुः"—इत्युपालम्भनिषेधपरवाक्यस्योत्तरे "गुरुः किं खेदमपि जानाति"—इत्युपक्रम्य भीमसेनोक्तिरियम्। खिन्ने इत्यस्येत्थमित्यादिः। गुरुः साक्षादनभियोज्यो युधिष्ठिरः इत्थम् अमुना कारणेन खिन्ने म्लाने मयि खिद्यतेऽनेनेति खेदो मात्सर्यम् (अप्रियत्वेन ज्ञानं) तं भजति, कुरुषु कुर्वपत्येषु (अस्य सामान्यशब्दस्यापि विशेषसंनिधानात् विशेषान्तरपरता, तेन दुर्योधनादिलाभः) अद्यापि एवंविधदुरवस्थायामपि, यद्वा, अज्ञातवासनिस्तारात् प्रत्यपकारक्षमकालेऽपि न भजतीति सोपहासः काका वाक्यार्थः। खेदकारणमाह तथाभूतामित्यादिना। तथाभूतां स्त्रीधर्मिणीम् (रजस्वलाम्), दुःशासनाकृष्टवसनकचपाशाम्, विशिष्य भवत्संनिधावप्यकथनीयदुरवस्थाम् (नग्नीक्रियमाणाम्), नृपैरेव सदः सभा तस्यां पाञ्चालस्य द्रुपदराजस्य तनयां न तु यस्य कस्यचित्, तेन जन्मप्रभृत्यतः पूर्वमपरिभूतत्वम् अस्मत्संबन्धेनैव तथात्वमिति भावः, तादृशीं दृष्ट्वा; उषितं स्थितमिति च भावे क्तप्रत्ययसिद्धं द्वितीयान्तं दृष्ट्वेत्यस्य कर्म; तथाच, वल्कलधरैरस्माभिर्वने द्वैतवने व्याधैः वनेचरैः सार्धं न तु वानप्रस्थादिऋषिभिः यत् सुचिरं बहुकालम् उषितं तत्; विराटस्य राज्ञः आवासे गृहे अनुचितस्य सूदादिकर्मण आरम्भेण उद्योगेन निभृतं गुप्तं यथा स्यात्तथा स्थितं च दृष्ट्वेत्यर्थः। दृष्ट्वेति खिन्नत्वक्रियया भजनक्रियया च समानकर्तृकम्। केचित्तु दृष्ट्वेत्येतदुषितमित्यनेन समानकर्तृकं संनिधानात्, तेन पञ्चानामपि (युधिष्ठिरादीनामपि) तद्दर्शनं लभ्यते—इत्याहुः। शिखरिणी छन्दः, "रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी"—इति तल्लक्षणात्।

अत्र नञि काकुः, तद्वैशिष्ट्यात् 'मयि न योग्यं मात्सर्यं कुरुषु तु योग्यम्'—इति व्यज्यते। तदेवाह **अत्रेत्यादिना। खेदो** मात्सर्यम्। **काकेति।** नञ्काकेत्यर्थः। **प्रकाश्यते** व्यज्यते। ननु पात्रापात्रवैपरीत्येन खेदस्य करणाकरणरूपवाक्यार्थस्य अयुक्ततयाऽपर्यवसन्नस्य पर्यवसानरूपसिद्ध्यै व्यङ्ग्योपस्थापनद्वारा काकुरेव प्रभवतीति काकोर्वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वे तद्द्वारीभूतस्य व्यङ्ग्यस्यापि तथात्वेन गुणीभूततया 'मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्'—इति १३१ उदाहरणवत् गुणीभूतव्यङ्ग्यमिदमुदाहरणं न तु ध्वनिरित्याशङ्क्य निराकरोति **न च वाच्यसिद्ध्यङ्गमित्यादि।** न चेत्यस्य शङ्क्यमित्यनेनान्वयः। **वा-**

तइआ मह गंडत्थलणिमिअं दिट्ठिं ण णेसि अण्णत्तो ।
एण्हिं सच्चेअ अहं ते अ कवोला ण सा दिट्ठी॥ १६ ॥

अत्र मत्सखीं कपोलप्रतिबिम्बितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यैवाभूत् चलितायां तु तस्यामन्यैव जातेत्यहो प्रच्छन्नकामुकत्वं ते इति व्यज्यते ।

च्यस्य वाक्यार्थस्य, भ्रातरि खेदभजनरूपस्य कुरुषु तदभजनरूपस्य चेत्यर्थः, **सिद्धिः** पर्यवसानं **तदङ्गं** तत्कारकमित्यर्थः । यद्यपि गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेऽपि काकुवैशिष्ट्योदाहरणताया न क्षतिः, तथापि सुहृद्भावेन वस्तुस्थितिकथनायैतच्छङ्कोत्थापनं बोध्यमिति प्रभायां स्पष्टम् । **प्रश्नमात्रेणापीति** । मात्रपदेन व्यङ्ग्यार्थाक्षेपव्यवच्छेदः । **काकोरिति** व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावे षष्ठी, काकुव्यङ्ग्येन प्रश्नमात्रेणापीत्यन्वयः । **विश्रान्तेरिति** । पर्यवसानादित्यर्थः, वाच्यार्थस्येति शेषः ।

अयमत्राभिसंधिः,—अत्र काकोर्वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वं न व्यङ्ग्यार्थाक्षेपद्वारा, अपि तु न भजति ? इति प्रश्नमात्रोपस्थापनद्वारैव, तेन हि वाच्यार्थे पर्यवसन्ने सति व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति कुतो गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वशङ्का। 'मथ्नामि कौरवशतम्'—इत्यत्र तु प्रतिज्ञातकुरुकुलक्षयस्य भीमस्य 'न मथ्नामि'—इत्युक्तेर्बाधितत्वादपर्यवसन्नस्य वाक्यार्थस्य पर्यवसानरूपसिद्ध्यै मथ्नाम्येवेति व्यङ्ग्योपस्थापनद्वारा काकुरेव प्रभवतीति काकोर्वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वे तद्वारीभूतस्य व्यङ्ग्यस्यापि तथात्वेन गुणीभूततया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेवेति ॥

वाक्यवैशिष्ट्याद्वाच्यस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति **तइआ इति** । नायिकाभयेन निकटवर्तिनीमन्यां प्रियतमां साक्षादपहाय नायिकाकपोलगतं तत्प्रतिबिम्बं नायिकामुखावलोकनमिषेण सादरं दृष्ट्वा तत्प्रतिबिम्बापगमे तादृशनिरीक्षणनिवृत्तं नायकं प्रति दृष्टिविकारेण ज्ञातरहस्याया नायिकाया उक्तिरियम् । "तदा मम गण्डस्थलनिमग्नां दृष्टिं नानैषीरन्यत्र[1] । इदानीं सैवाहं तौ च कपोलौ न सा दृष्टिः ॥"—इति संस्कृतम् । 'गंडत्थलमिलिअम्'—इति पाठे गण्डस्थलमिलितामिति संस्कृतम् । तदा यदा सा कामिनी मत्संनिधावासीदित्यर्थः । निमग्नाम् अनिमेषतया तथाभूतामिव न तु पतिताम् । इदानीं तस्या गमनकाले । सैव तदवस्थैव । सा स्निग्धा अनिमेषा च । तथा च सखीसांनिध्यातिरिक्तसकलसत्त्वे तादृशदृष्टिविरहस्तदेदानींपदात्मकवाक्यगम्यः सखीसांनिध्याभावस्य स्वप्रयोजकत्वमवगमयतीति बोध्यम्[2] । गाथा छन्दः, लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

व्यङ्ग्यमाह **अत्रेति** । तदेदानींरूपपदद्वयात्मकवाक्यवैशिष्ट्यादिति शेषः । **अन्यैवाभूदिति** । निर्निमेषा स्निग्धा चाभूदित्यर्थः । **अन्यैव** सनिमेषा विषण्णा च । इयत्कालं गोपनं कृतमित्याश्चर्ये **अहो इति** । **ते इति व्यज्यते इति** । ते तवेत्युपालम्भप्रकाशनं सामाजि-

---

१ "न नयसन्यत"—इति पाठान्तरम् ॥ २ तथा च—ध्यम्-उद्द्यो० ॥

उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी
कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः।
किं चैतस्मिन् सुरतसुहृदस्तन्वि ! ते वान्ति वाता
येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभूः ॥ १७ ॥

कान् प्रति व्यङ्ग्यमित्यवधेयम्। "अत्र वाक्यपदेन 'तइआ एण्हि'—इति विच्छिन्नवाक्यमुच्यते, अन्यथाऽतिप्रसक्तेः, सर्वत्रैव वाक्यवैशिष्ट्यसत्त्वात्"—इति सारबोधिनीकाराः। **व्यज्यते इति।** विलक्षणैतद्वाक्यसहकृतेन वाक्यार्थेनेति शेषः। उपनायिकासत्त्वासत्त्वयोर्झटिति व्यञ्जकाभ्यां तदेदानींपदाभ्यां विशिष्टत्वाद्वाक्यस्यात्र वैलक्षण्यमिति महेश्वरः॥

वाच्यवैशिष्ट्याद्वाच्यस्य व्यञ्जकत्वम् (प्रकर्षेण विशेषणवत्त्वं वाच्यस्य वैशिष्ट्यं वैलक्षण्यम्; तथाच स्वस्य वैलक्षण्यात् स्वस्य व्यञ्जकत्वम्) उदाहरति **उद्देशोऽयमिति।** नायिकां प्रति रत्यर्थिनः कामुकस्योक्तिरियं दूत्या वा। हे तन्वि हे कृशतायोगिनि अयं नर्मदायास्तन्नामकनद्याः उद्देशः ऊर्ध्वदेशः, उच्चतीरभूप्रदेश इत्यर्थः, तिष्ठतीति अन्वयः। कीदृशस्तत्राह सरसेत्यादि। सरसानां स्निग्धानां कदलीनां श्रेण्याः पङ्क्तेः या शोभा तया अतिशायी अतिशयितः। तथा, कुञ्जानां लतागृहाणामुत्कर्षेण गुञ्जन्मधुकरकरम्बितकुसुमसमृद्ध्यादिरूपेण अङ्कुरितः असन्नेवोत्पादितः रमणीनां विभ्रमः "चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः"—इत्युक्तलक्षणो हावभेदो यत्र तादृशः। किंच अपि च एतस्मिन् प्रदेशे ते मानिनीमानभञ्जनेऽतिनिपुणत्वेन प्रसिद्धाः सुरतस्य सुहृदः (सुरतसुहृत्त्वं रतिश्रमजन्यखेदहरणेन पुनः पुनः प्रवर्तनया बोध्यम्), वाताः वान्ति। तच्छब्दार्थमाह येषामिति। येषां वातानामग्रे पुरः मनोभूः कामः कलितः धृतः अकाण्डे अनवसरे (निमित्ताभावेऽपि) कोपो येन तादृशः सन् सरति चलतीत्यर्थः। यत्तु विभ्रमो विलास इति व्याख्यानं तदज्ञानविलसितम्, विभ्रमविलासयोर्भेदात्, "विलासोऽङ्गे विशेषो यः प्रियाप्रावासनादिषु"—इत्युक्तलक्षणो विलासः, विभ्रमस्तूक्त एव (अत्रैव पृष्ठे)। एवममरोऽपि—"स्त्रीणां विलासविब्बोकविभ्रमा ललितं तथा"—इत्यादिना हावभेदेषु भेदेन तावुपनिबद्धवान्। मन्दाक्रान्ता छन्दः, 'मदाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत्'—इति तल्लक्षणात्।

अत्र तन्वीत्यनेन कन्दर्पवेदनावत्त्वम्, श्रमापनायकसत्त्वादत्रैव रतौचित्यं च व्यज्यते। नर्मदेत्यनेन नर्म क्रीडां ददातीति नर्मदा न तु नदीमात्रमिति। उद्देश इत्यनेन दूरादेतैर्व्यञ्जनैरुद्दिश्यते न त्वत्र गम्यते इति निर्जनत्वम्, ऊर्ध्वदेशत्वेनाधः संचरतां स्खलनभियाऽनवलोकनीयत्वं च। सरसेत्यनेन शुष्कदलराहित्यात्कटुशब्दराहित्यम्। श्रेणीत्यनेन वेष्टनम्। तथा च तत्पत्रावरणात् संचरतामनवलोकनीयता, छाया च सूच्यते। श्रेणिशोभेत्यनेन स्थानान्तरादतिशयितशोभा। कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितेत्यादिना यासामपि न स्मरोद्भेदस्तासामप्यसौ

अत्र रतार्थं प्रविशेति व्यङ्ग्यम् ।

णोल्लेइ अणोल्लमणा अत्ता मं घरभरम्मि सअलम्मि ।
खणमेत्तं जइ संझाइ होइ ण व होइ वीसामो ॥ १८ ॥

अत्र संध्या संकेतकाल इति तटस्थं प्रति कयाचिद्द्योत्यते ।

वहतीति भवत्याः कामवैमुख्ये उरुतरं व्यसनं स्यादिति व्यज्यते, किचेत्यनेन न केवलमेतावदेव वैमुख्ये बाधकम् अपि तु अन्यदप्यस्तीति सूचितम्, वान्तीति वाता इति व्युत्पन्नेन वाता इत्यनेनैव गमनशालित्वे लब्धे पुनर्वान्तीत्यनेन मन्दत्वप्रत्यायनम्; नर्मदाकुञ्जोत्कर्षसंबन्धात् शैत्यसौगन्ध्ये उक्ते एव; येषामग्रे सरतीत्यादिना वायुसंबन्धतुल्यकालं कामिनीजनस्य कामपीडोदयेन कामस्याग्रेसरत्वमुत्प्रेक्षितम्, अनेनैवंविधसंभेदे[1] सुरतवैमुख्यादतिकुपितो मकरध्वजः किवा विधास्यतीति न ज्ञायते इति ध्वन्यते, मनोभूरित्यनेन सचेतसां दुष्परिहरत्वं व्यज्यते इति दिक् ।

अत्र नर्मदोद्देशरूपस्य तद्विशेषणीभूतवातकुञ्जादिरूपस्य च वाच्यस्य यथोक्तविशेषणस्य[2] वैशिष्ट्यात् सुरतार्थं प्रविशेति व्यज्यते—इति प्रदीपः । सुरतार्थं प्रविशेति यन्नायिकायाः प्रेरणं तत्सामाजिकान् प्रति व्यज्यते इत्युद्द्योतः । तदेवाह **अत्र रतार्थमित्यादि ।** उक्तं च महेश्वरेण—"वाच्यवैलक्षण्यमत्रोक्तोद्दीपकविशेषणैः"—इति ॥

अन्यसंनिधिवैशिष्ट्याद्वाच्यस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति **णोल्लेइ इति ।** गुरुजनसांनिध्येन विशिष्य वक्तुमशक्नुवन्ती काचित् तटस्थतयेव संनिहितमुपनायकं प्रति संकेतकालसूचनाय प्रतिवेशिनीं संबोध्य श्वश्रूपालम्भमाह । "नुदत्यनार्द्रमनाः श्वश्रूर्मां गृहभरे सकले । क्षणमात्रं यदि संध्यायां भवति न वा भवति विश्रामः"—इति संस्कृतम् । 'अणण्णमणा'—इति पाठे त्वनन्यमना इति संस्कृतम् । अनार्द्रम् अकरुणं मनो यस्याः सा अनार्द्रमनाः, अनेन श्रमादिव्याजालम्बनेनापि नावकाश इति ध्वन्यते, श्वश्रूरित्यनेनानतिक्रमणीयाज्ञता, सकले समग्रे गृहभरे गृहकार्यनिर्वाहे, सकले इत्यनेन सार्वकालिकी व्यग्रता, मां नुदति प्रेरयति, यदि क्षणमात्रं विश्रामो विश्रान्तिः भवति तर्हि संध्यायां संध्याकाले, तत्रैवावसरप्राप्तेरिति भावः, अथवा न भवत्येवेति योजना । गाथा छन्दः, लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

व्यङ्ग्यमाह **अत्र संध्येति । तटस्थं** संबोध्यादिभिन्नमुदासीनमुपनायकम् । **द्योत्यते इति ।** सुरतसंकेताभिलाषिणस्तटस्थस्यान्यस्य संनिधेर्वैशिष्ट्यात्[3] संनिहितं प्रति यत् संकेतसमयबोधनं तत् सामाजिकेषु व्यज्यते इत्यर्थः ॥

---

१ एवविधाना सभेदे मिलने इत्यर्थः ॥ २ यथोक्तविशेषणस्येति बहुव्रीहिः । उद्देशविशेषणानि सरसेत्यादीनि, वातविशेषण सुरतसुहृत्त्वम्, कुञ्जविशेषण गुञ्जन्मधुकरकरम्बितकुसुमसमृद्ध्यादिरूप उत्कर्ष इति बोध्यम् ॥ ३ वैशिष्ट्यात् तद्विषयकज्ञानादित्यर्थः ॥

सुव्वइ समागमिस्सदि तुज्झ पिओ अज्ज पहरमेत्तेण ।
एमे अ किंत्ति चिट्ठसि ता सहि ! सज्जेसु करणिज्जम् ॥ १९ ॥

अत्रोपपतिं प्रत्यभिसर्तुं प्रस्तुता न युक्तमिति कयाचिन्निवार्यते ।

अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः ।
नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदतायं रचितोऽञ्जलिर्वः ॥ २० ॥

प्रकरणरूपप्रस्ताववैशिष्ट्याद्वाच्यस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति **सुव्वइ इति** । उपपतिं प्रत्यभिसर्तुं प्रस्थितां नायिकां प्रति तत्पत्यागमनवार्तां श्रुतवत्यास्तत्सख्या जनान्तरसंनिधानेऽभिसारनिवारणोक्तिरियम् । "श्रूयते समागमिष्यति तव प्रियोऽद्य प्रहरमात्रेण । एवमेव किमिति तिष्ठसि, तत् सखि! सज्जय करणीयम्"–इति संस्कृतम् । अद्यैव प्रहरमात्रेण तव प्रियः समागमिष्यति इति श्रूयते, तत् तस्मात्कारणात् हे सखि! एवमेव तदीयभोजनाद्युपयोगिव्यापारराहित्येनैव किमिति किमर्थं तिष्ठसि, करणीयं रन्धनादिकं सज्जय साधयेत्यन्वयः । अत्राद्यैवेत्यनेन न तु कालान्तरे इति व्यज्यते; तत्रापि प्रहरमात्रेण न तु विलम्बेनेति; समागमिष्यतीत्यनेन सम्यक्पूर्णकामो बहुतरलब्धधन आगमिष्यतीत्यर्थकेनागमनोत्तरं झटिति पुनरगमनम्; श्रूयते इति वर्तमाननिर्देशेन न तु यदा कदाचित् श्रुतमिति । गाथा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३) पृष्ठे ।

व्यङ्ग्यमाह **अत्रेत्यादिना** । **उपपतिं** जारम् । अत्रोपपतिं प्रत्यभिसरणप्रस्ताववैशिष्ट्यम् । **निवार्यते इति** । विदितरहस्या सखी अभिसरणोपयोगिवेषविन्यासादिप्रकरणे पत्यागमनकथनेनाभिसरणनिषेधं करोतीति सामाजिकानां प्रकरणं जानतां व्यङ्ग्यमित्यर्थः ॥

देशवैशिष्ट्याद्वाच्यस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति **अन्यत्रेति** । सखीवेषधारिणा स्वोपनायकेन सहागतां प्रियसखीं दृष्ट्वा सखीः प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । (यत्तु "पुष्पावचायं नाटयन्तीं सखीं प्रति मालती कथयतीत्यत्रत्यव्याख्यानम्, प्रच्छन्नकामुको माधवः, आश्वस्तां विश्वासवतीं कामन्दकीं प्रति मालत्या व्यज्यते"–इत्यग्रिमव्याख्यानं च सरस्वतीतीर्थकृतं तत्तु चिन्त्यमेव, मालतीमाधवप्रकरणेऽस्य पद्यस्यानुपलम्भात्) । भोः सख्यः अपरिहार्यप्रणयाः यूय कुसुमानां पुष्पाणामवचायं हस्तेनादानं ("हस्तादाने चेरस्तेये" (३।३।४०)–इति पाणिनिसूत्रेण घञ्प्रत्ययः) अन्यत्र इतो दूरे कुरुध्वम्, अत्र अस्मिन् प्रदेशे (अस्मीत्यहमर्थकं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्, 'अस्तिक्षीरा गौः'–इतिवत्), अहं करोमीत्यर्थः, कुसुमावचायमिति संबध्यते । अस्माभिः सहैवागच्छेति नियोगवारणार्थमगमने हेतुमाह **नाहमिति** । हि यस्मात् अहं दूरं भ्रमितुं संचरितुं न समर्था न शक्ता, अयं अञ्जलिः प्रणामाञ्जलिर्वः युष्मभ्यं रचितः कृतः, प्रसीदत प्रसन्नाः भवतेत्यर्थः । अत्र कुसुमावचायमित्यनेन यावद्धस्तप्राप्यकुसुमलाभस्तावत् दूरं गच्छतेति सर्वथा निकटेऽसंचरणं तासां ध्वन्यते; यूयमिति बहुत्वादन्यत्र गमने-

अत्र विविक्तोऽयं देश इति प्रच्छन्नकामुकस्त्वयाऽभिसार्यतामिति आश्वस्तां प्रति कयाचिन्निवेद्यते।

गुरुअणपरवस पिअ! किं भणामि तुह मंदभाइणी अहकम्।
अज्ज पवासं वच्चसि वच्च सअं जेव्व सुणसि करणिज्जम्॥ २१॥

अत्राद्य मधुसमये यदि व्रजसि तदाऽहं तावत् न भवामि तव तु न जानामि गतिमिति व्यज्यते।

ऽपि ससहायतया भयाद्यभावः; अत एवाहमित्येकवचनम्, अत्रेत्यनेन श्रूयमाणमानवशब्दे कुञ्जादिमति चेत्यर्थकेन भयाद्यभावो विजनता च; अञ्जलिर्वे इत्यनेन सर्वाभ्य एकोऽञ्जलिरित्यर्थकेनासामर्थ्यमेव व्यज्यते। उपजातिश्छन्दः, "अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः"—इति लक्षणात्। अनन्तरोदीरितयोः इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः लक्ष्मणी।

अत्र व्यङ्ग्यमाह **अत्र विविक्तेत्यादि**। सख्योऽन्यत्र सन्ति तेन विविक्तो विजनोऽयं देशस्तस्मात् प्रच्छन्नः सख्यादिवेषधारी कामुक उपपतिः त्वयाऽभिसार्यतां प्रेर्यतामिति आश्वस्तां विश्वासवर्तीं प्रियसखीं प्रति देशवैशिष्ट्याद्व्यज्यते इत्यर्थः। अत्र वाच्योऽर्थः सामान्यसखीविषयः, व्यङ्ग्यस्तु प्रियसखीविषय इति बोध्यम्। अत्र कुसुमावचायमुद्दिश्यान्यदेशाधिकरणकत्वस्य विधेयत्वेन प्राधान्याद्देशवैलक्षण्यादेव व्यञ्जकत्वम्। 'उद्देशोऽयम्'—इत्युदाहरणे तु देशस्य विशेषणत्वेनाप्राधान्यात्प्रधानीभूतवाच्यस्यैव वैलक्षण्याद्व्यञ्जकत्वमिति भेदः॥

कालवैशिष्ट्याद्वाच्यस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति **गुरुअणेति**। प्रवासं गन्तुमिच्छन्तं नायकं प्रति नायिकाया उक्तिरियम्। "गुरुजनपरवश प्रिय! किं भणामि तव मन्दभागिनी अहकम्। अद्य प्रवासं व्रजसि व्रज, स्वयमेव श्रोष्यसि[1] करणीयम्"—इति संस्कृतम्। तुहेति द्वितीयान्तं संबन्धसामान्यषष्ठ्यन्तं वा, हे गुरुजनपरवश गुरुजनो मान्यजन एव गुरुर्जडः जनः अविदग्धः वसन्ते प्रवासप्रेरणात्, स एव परः शत्रुस्तद्वश तदायत्त, तेनानिवार्यत्वं व्यज्यते, हे प्रियेत्यनेन गमने दुःखौत्कट्यम्, तव किं भणामि किं वदामि, परायत्ते निरर्थकत्वादिति भावः, अत एवाहं मन्दभागिनी अल्पभाग्या उपायाभावादिति भावः, किं मया क्रियते तत्राह, अद्येत्यादि। अद्य वसन्ते, यत्र प्रवासिनोऽपि गृहमायान्ति, प्रवासं परदेशं व्रजसि गच्छसि व्रज, व्रजेति सदैन्यरोषोक्तिः, स्वयमेव करणीयं श्रोष्यसि, करणीयमित्यस्य मयेत्यादिः, मया करणीयं कर्तुमर्हं (मरणं) त्वमेव श्रोष्यसीत्यर्थः। गीतिश्छन्दः, लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे)।

व्यङ्ग्यमाह **अत्राद्येत्यादिना**। **न भवामीति**। अहं (त्वदेकशरणत्वात्) न जीवामी-

---

१ सुणसीति प्राकृतस्य श्रोष्यसीति परिहृत्य जानासीति संस्कृत लिखित श्रीवत्सलाञ्छनप्रभृतिभिर्बहुभिः, तत्र बीज न विद्मः॥

आदिग्रहणाच्चेष्टादेः । तत्र चेष्टाया यथा,–

द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तया सौन्दर्यसारश्रिया
प्रोल्लास्योरुयुगं परस्परसमासक्तं समासादितम् ।
आनीतं पुरतः शिरोंऽशुकमधः क्षिप्ते चले लोचने
वाचस्तत्र निवारितं प्रसरणं संकोचिते दोर्लते ॥ २२ ॥

अत्र चेष्टया प्रच्छन्नकान्तविषय आकूतविशेषो ध्वन्यते ।

त्यर्थः । **व्यज्यते इति** । अद्यपदोक्तवसन्तकालवैशिष्ट्यात्प्रियं प्रत्यनुरक्तया तया बोध्यते इति सहृदयेषु व्यज्यते इत्यर्थः ॥

सूत्रस्थमादिपदं व्याचष्टे **आदिग्रहणादिति । चेष्टादेरिति ।** ग्रहणमिति शेषः । आदिपदेन लीलादिपरिग्रहः । चेष्टावैशिष्ट्याद्वाच्यस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति **द्वारोपान्तेति ।** स्वगोचरचेष्टाविशेषेण नायिकायाः स्वविषयकभावमवधारितवतो नायकस्य सखायं प्रत्युक्तिरियम् । मयि द्वारोपान्तस्य द्वारसमीपदेशस्य निरन्तरे संनिहिते सति सौन्दर्येण सारा श्रेष्ठा, यद्वा, सौन्दर्यसारात् प्रधानसौन्दर्यात् श्रीः शोभा यस्यास्तादृश्या तया कमनीयतरकान्तया ऊरुयुगं सक्थियुग्मं प्रोल्लास्य प्रसार्य परस्परसमासक्तम् अन्योन्यसंलग्नं समासादितं कृतम्, यद्वा, भावे क्तः, संबन्धं प्रापितमित्यर्थः, आसादयतेः प्राप्त्यर्थकतया तदुत्तरणि जन्तरोपगमेन प्रापणार्थलाभः, स्वयमेव विपरीतसुरतप्रदानमस्य व्यङ्ग्यम्, तदेव स्पृष्टकपदेनोच्यते–इत्युद्द्योतकाराः, यत् दूरस्थस्यैव प्रियस्य दूरात्स्वाङ्गैः स्वाङ्गान्येव मेलयित्वा स्पृष्टकं नामालिङ्गनं क्रियते तदनेन सूचितमिति केचित् । स्पृष्टकालिङ्गनस्वरूपं तु असमागतयोः प्रीतिलिङ्गद्योतनार्थमालिङ्गनचतुष्टयम् । स्पृष्टकं विद्धकमुद्धृष्टकं पीडितकमित्युपक्रम्य "संमुखागतायां प्रयोज्यायामन्यापदेशेन गच्छतो गात्रेण गात्रस्य स्पर्शनं स्पृष्टकम्"–इति वात्स्यायनसूत्रे दर्शितमिति चन्द्रिकाकाराः । तथा, शिरोंऽशुकं शिरःसंबन्धि वस्त्रं पुरतोऽग्रत आनीतम्, अनेन गूढमागच्छेति व्यञ्जितम्, तदनन्तरम्, चले चञ्चले लोचने चक्षुषी अधः क्षिप्ते संचारिते, अनेन सूर्यास्तमयः संकेतकाल इति ध्वनितम्, तत्र तस्मिन् काले वाचः वचनस्य प्रसरणं तारत्वं सखीषु प्रवर्तनं वा निवारितं मुखमुद्रणेनेत्यर्थः, अनेन कोलाहलरहिते काले कोलाहलरहितं यथा स्यात्तथा आगन्तव्यमिति द्योतितम्, ततः, दोर्लते भुजलते संकोचिते, संकुच्य मिथः संयोजिते, अनेनाऽऽगमनपारितोषिकमालिङ्गनं करोमीति ध्वनितम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः, लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

व्यङ्ग्यमाह **अत्रेत्यादिना । प्रच्छन्नेति ।** भावपरीक्षार्थं द्वारि वेषान्तरेण स्थितेत्यर्थः । **आकूतविशेषः** अयं मदनुरागं प्रत्येत्वित्यभिप्रायात्मकः, संभोगसंचारिलज्जालक्षणो वा

निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये प्राप्तावसरतया च पुनः पुनरुदाह्रियते । वक्त्रादीनां मिथःसंयोगे द्विकादिभेदेन, अनेन क्रमेण लक्ष्यव्यङ्ग्ययोश्च व्यञ्जकत्वमुदाहार्यम् ॥

—इत्युद्द्योतकाराः, आकूतविशेषः, स्वाभिप्रायविशेषः, स चात्र आलिङ्गनादिविषयक एवेति विवरणकारादयः । **ध्वन्यत इति** । ऊरुयुग्मप्रसारणादिरूपचेष्टावैशिष्ट्यादिति शेषः ॥

ननु 'अइ पिहुलम्'—इत्यत्र पृथुलरूपवाच्य-वक्तृ-बोद्धव्यानां 'गुरुअणपरवस'—इत्यत्र अद्येतिकाकु-वक्तृ-बोद्धव्य-काल-गुर्वित्यलङ्घनीयाज्ञत्वरूपवाच्यानां संकरेण वैशिष्ट्ये द्वित्रोदाहरणेनैव निर्वाहो भवति किमेतावद्भिरित्यत आह **निराकाङ्क्षेत्यादि** । प्रत्येकं किमुदाहरणमिति शिष्यजिज्ञासानिवृत्तये इत्यर्थः, सा च जिज्ञासा तत्तदुदाहरणे तत्तत्प्राधान्यान्निवर्तते इति भावः । अतएवाहुः प्राञ्चः,—निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये मिलितेषु कस्य व्यञ्जकत्वमिति संदेहे यत्र यस्य प्राधान्यं तत्र तस्य व्यञ्जकत्वमन्येषामानुगुण्यमात्रमिति व्युत्पत्तये—इति। अनवसरे संकोचोऽपि युज्यते सोऽपि नास्तीत्याह **प्राप्तावसरतयेति** । एवं च वाच्यस्य वक्त्राद्येकैकवैशिष्ट्येन व्यञ्जकत्वमुदाहृतम्, वाच्यस्य वक्तृबोद्धव्याद्युभयादिवैशिष्ट्येनापि व्यञ्जकत्वम्, लक्ष्यव्यङ्ग्ययोरेकादिवैशिष्ट्येन व्यञ्जकत्वं चोदाहार्यमित्याह **वक्त्रादीनामित्यादिना। वक्त्रादीनां** वक्तृबोद्धव्यादीनाम् । **मिथःसंयोगे** परस्परसंबन्धे सति । **द्विकादिभेदेनेति** । द्वौ परिमाणमस्येति द्विकम्, द्विकत्रिकादिभेदेनेत्यर्थः, अस्य व्यञ्जकत्वमित्यनेनान्वयः । वक्तृबोद्धव्यादीनां मिथो द्वयोः संयोगे द्विकवैशिष्ट्यम्, त्रयाणां संयोगे त्रिकवैशिष्ट्यमिति ज्ञेयम् । **अनेनेति** । यथा वक्तृवैशिष्ट्यादिना वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्वमुदाहृतं तथेत्यर्थः । **उदाहार्यमिति** । उदाहरणान्तरमन्विष्य ज्ञेयमित्यर्थः ।

द्विकादिभेदेषु वक्तृबोद्धव्यरूपद्विकवैशिष्ट्याद्वाच्यस्य व्यञ्जकत्वं यथा,—

"अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअहए पलोएहि ।
मा पहिअ! रत्तिअंधअ! सेज्जाए मह णिमज्जिहिसि ॥"[1]—इति ।

वसतिं प्रार्थयमानं संजातकामं पथिकं प्रति प्रोषितभर्तृकाया व्यभिचारिण्याः स्वयंदूत्या उक्तिरियम् । हालकविकृतायां गाथासप्तशत्यां सप्तमशतके ६७ पद्यमिदम् । "श्वश्रूरत्र निमज्जति अत्राहं दिवसके प्रलोकय । मा पथिक ! राज्यन्ध[क] ! शय्यायामावयोर्निमङ्क्ष्यसि"—इति संस्कृतम् । "एत्थ अहं एत्थ परिअणो सअलो"—इति द्वितीयचरणपाठे 'अत्राहमत्र परिजनः सकलः'—इति संस्कृतम् । अत्र बहवः पाठभेदाः सन्ति, ते च प्रकृतानुपयुक्तत्वान्न प्रदर्शिताः । निमज्जति जरत्तरत्वेन निष्पन्दा शेते, तेन शङ्काराहित्यं व्य-

---

१ इद पद्य 'द्विकादिभेदे वक्तृबोद्धव्यभेदे यथा'—इत्यवतरणसहित केषुचित्पुस्तकेषु "लक्ष्यव्यङ्ग्ययोश्च व्यञ्जकत्वमुदाहार्यम्"—इति ग्रन्थानन्तर मूले एव दृश्यते ॥

॥ ३८ ॥ शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः ।
अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तत् शब्दस्य सहकारिता ॥ २३ ॥

शब्देति नहि प्रमाणान्तरवेद्योऽर्थो व्यञ्जकः ॥

इति श्रीकाव्यप्रकाशेऽर्थव्यञ्जकतानिर्णयो नाम तृतीय उल्लासः ॥ ३ ॥

ज्यते; अत्र ततो भिन्नस्थले अहं अहमेव, अत्र स्वापबोधकपदानुक्त्या मन्मथपीडया स्वस्याः निद्राराहित्यम्; कुत्सितो दिवसो दिवसकस्तस्मिन् दिवसके (अत्र कुत्सायां कन्-प्रत्ययः, कुत्सा चावयोः श्रेयःप्रतिकूलत्वात्), प्रलोकय सम्यगवलोकय, हे पथिक हे रात्र्यन्धेति च रहस्यगोपनाय, पथिकत्वेन श्रमाद्विस्मरणयोग्यता, रात्र्यन्धत्वेन शय्यायां पतनप्रसक्तिद्योतना, अन्यथा 'आवयोः शय्यायां मा निमङ्क्ष्यसि'—इति अप्रसक्तनिषेधे रहस्यभङ्गापत्तेः, अत एव निमङ्क्ष्यसीत्युक्तिः, 'मह'—इत्यावयोरित्यर्थे निपातः न तु ममेत्यर्थे, अन्यथा स्वमात्रोट्टङ्कने रहस्यप्रकाशापत्तेः । गाथा छन्दः, लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) । अत्र, गृहे श्वश्रूरहं च, श्वश्रूश्च जरत्तरत्वेन बधिरा निष्पन्दा च, जनान्तरसंचारस्तु नास्त्येव, अतो यथेष्टं मम शय्यायामेव स्वपिहीति व्यङ्ग्यं व्यभिचारिणोर्वक्तृबोद्धव्ययोर्वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषां प्रतीयते । एवं त्रिकादिभेदाः स्वयमवगन्तव्याः ॥

ननु "अर्थव्यञ्जकतोच्यते"—इति—सूत्रेणार्थमात्रस्य व्यञ्जकत्वे शब्दार्थोभयरूपस्य काव्यस्य व्यञ्जकत्वाभावात्कथं ध्वनित्वमित्याशङ्क्य शब्दस्यापि सहकारितया व्यञ्जकत्वं दर्शयति **शब्दप्रमाणेति** । यत यस्मात्कारणात् शब्दरूपप्रमाणेन वेद्यः प्रतिपादितोऽर्थः वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यरूपः अर्थान्तरं व्यङ्ग्यलक्षणं व्यनक्ति प्रकाशयति तत् तस्मात्कारणात् अर्थस्य व्यञ्जकत्वे (अर्थशक्तिमूले ध्वनौ) शब्दस्य सहकारिता विशेषणीभाव इति सूत्रार्थः ।

अर्थस्य प्राधान्येन व्यञ्जकत्वेऽपि व्यञ्जकोऽर्थः स्वयं शब्दप्रमाणवेद्य एव न तु प्रमाणान्तरगम्य इत्याह **शब्देत्यादि** । प्रत्यक्षदृष्टे कामिमिथुने तच्चेष्टयाऽनुमितरत्यादौ चाऽऽस्वादानुदयेन शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्छब्दोऽपि व्यञ्जकत्वे निमित्तम्, किंतु पर्यायान्तरेणापि तदुपस्थितौ व्यङ्ग्यप्रतीतेः शब्दस्याप्रधानताऽर्थस्य च प्राधान्यमिति तन्मुखेन व्यपदेशः, "प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति"—इति न्यायादिति भावः । एतेनार्थसहकारेणापि मनसो व्यङ्ग्यप्रमापकत्वे तस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यादित्यपास्तम् । तथा च, अर्थो व्यञ्जने शब्दसाहाय्यमपेक्षते, एवं शब्दोऽप्यर्थमपेक्षते इति शब्दार्थयुगलरूपकाव्यस्य व्यञ्जकत्वं निर्बाधमिति भाव इत्युद्द्योतसुधासागरयोः स्पष्टम् ॥

इति झळकीकरोपनामकभट्टवामनाचार्यकृतायां काव्यप्रकाशटीकायां
बालबोधिन्यां तृतीय उल्लासः ॥ ३ ॥

---

१ अन्वयव्यतिरेकौ ७२ पृष्ठे टिप्पणे व्याख्यातौ ॥

॥ अथ चतुर्थ उल्लासः ॥

यद्यपि शब्दार्थयोर्निर्णये कृते दोषगुणालंकाराणां स्वरूपमभिधानीयम्, तथापि धर्मिणि प्रदर्शिते, धर्माणां हेयोपादेयता ज्ञायत इति प्रथमं काव्यभेदान् आह—

॥ ३९ ॥ अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ।
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥ २४ ॥

लक्षणामूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सत्येव अविवक्षितं वाच्यं यत्र स 'ध्वनौ'—इत्यनुवादात् ध्वनिरिति ज्ञेयः। तत्र च वाच्यं क्वचिदनुपयुज्यमानत्वादर्थान्तरे प-

---

यद्यपि शब्दार्थयोर्निरूपणे कृते अदोषत्वादिधर्मातिरिक्ते आकाङ्क्षैव नोदेति, तथापि सामस्त्येन काव्यरूपधर्मिप्रदर्शनं विना आकाङ्क्षैव न भवतीति शङ्कोत्तराभ्यामाह **यद्यपीति**। **धर्मिणि** काव्ये। **प्रदर्शिते** प्रकर्षेण सावान्तरभेदं निर्दिष्टे। **धर्माणां** दोषगुणालंकाराणाम्। यद्यपि दोषस्य न काव्यधर्मत्वं किं तु तदभावस्य, तथापि परम्परासंबन्धेनोपचारेण चैतदुक्तमित्याहुः, वस्तुतः 'निर्णये कृते दोष०'—इत्यत्र नञ्प्रश्लेषः, तेनादोषगुणालंकाराणामित्यस्य दोषाभावगुणालंकाराणामित्यर्थे सति न कोऽपि दोष इति नरसिंहमनीषायां स्पष्टम्। **हेयोपादेयता** दोषाणा हेयता गुणालंकाराणां चोपादेयता। **ज्ञायत इति**। केषांचिद्धर्माणां विशेषनिष्ठत्वादिति शेषः। तथाहि—शृङ्गारध्वनौ श्रुतिकटुत्वं दोषः, माधुर्यं गुणः, न तु रौद्रध्वनौ, चित्रभेदे तु यमकादिरलंकारः, न तु रसध्वन्यादौ। **प्रथमं** दोषादिनिरूपणात्पूर्वम्। **काव्यभेदान्** उक्तध्वन्यादिरूपकाव्यत्रयभेदान्।

ध्वनिरूप काव्यं द्विविधं लक्षणामूलकमभिधामूलकं च, तत्राद्यम् अविवक्षितवाच्यम् अन्त्यं विवक्षितान्यपरवाच्यमित्युच्यते, तत्र प्रागुक्तत्वादल्पविषयत्वाच्च प्रथमं लक्षणामूलकं लक्षयित्वा विभजते **अविवक्षितेति**। अविवक्षितम् अनुपयुक्तम् अन्वयायोग्यं वा वाच्यं वाच्योऽर्थो यत्र तादृशो यो ध्वनिः तत्र तस्मिन् ध्वनौ (उत्तमे काव्ये) वाच्यं वाच्योऽर्थः अर्थान्तरे वाच्यलक्ष्यसाधारणेऽर्थे संक्रमितं परिणमितम्, अत्यन्तं तिरस्कृतम् त्यक्तं वा भवेदिति कारिकार्थः।

अविवक्षितवाच्य इति पदस्योपविवरणमाह **लक्षणामूलेति**। लक्षणामूलं यत् गूढव्यङ्ग्यं तस्य प्राधान्ये इत्यर्थः। लक्षणामूलेत्यनेन लक्षणान्वयव्यतिरेकानुविधायीत्यर्थकेन निरूढलक्षणावत्पदघटितकाव्यीयध्वनेरस्फुट—संदिग्धप्राधान्य—तुल्यप्राधान्यासुन्दराणां गुणीभूतव्यङ्ग्यानां च निरासः, तेषु व्यङ्ग्योद्देशेन लक्षणाया अप्रवृत्तेः; काक्वाक्षिप्तेऽपि न लक्षणा अनुपपत्त्यभावात्; गूढत्वेनागूढव्युदासः; प्राधान्ये इत्यनेनापराङ्गवाच्यसिद्ध्यङ्गयोर्व्युदास इत्युद्द्योते स्पष्टम्। **ध्वनावित्यनुवादात् इति**। 'यः'—इति यच्छब्दसाकाङ्क्षस्य

रिणमितम्। यथा,—

त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति।
आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत्॥ २३॥

अत्र वचनादि उपदेशादिरूपतया परिणमति।

क्वचिदनुपपद्यमानतया अत्यन्तं तिरस्कृतम्। यथा,—

उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम्।
विदधदीदृशमेव सदा सखे! सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम्॥२४॥

'तत्र'—इति तच्छब्दस्य विशेषणतया कथनादित्यर्थः। **तत्र** अविवक्षितवाच्ये ध्वनौ। **अनुपयुज्यमानत्वात्** यद्रूपेण वाच्यं तद्रूपेण प्रकृतान्वयेऽनभिप्रेतत्वात्। **अर्थान्तरे** अन्यप्रकारेण वाच्यलक्ष्यसाधारणेऽर्थे। **परिणमितमिति।** परिणमितमिवेत्यर्थः, तादृशार्थस्य लक्षकमिति यावत्। यत्र वाच्योऽपि प्रकारान्तरेण लक्ष्य इति तु समुदितार्थः। यथा,—'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्'—इत्यादौ वाच्योऽपि काकः दध्युपघातकरूपेण लक्ष्यः। अयं च उपादानलक्षणास्थले एव संभवतीति विवरणे स्पष्टम्।

अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यं ध्वनिमुदाहरति **त्वामस्मीति**। विद्वत्सभां गच्छन्तं प्रति कस्यचिदाप्तस्योक्तिरियम्। अस्मीत्यहमर्थे अव्ययम्, यत इत्यध्याहार्यम्, यतोऽत्र विदुषाम् असाधारणज्ञानवतां समवाय एकवाक्यतापन्नः समुदायस्तिष्ठति, तत् तस्मात् आत्मीयां स्वकीयां मतिम् आस्थाय अवलम्ब्य अत्र स्थितिं सावधानस्थितिं विधेहि कुरु इति त्वामुपदेशार्हमहमाप्तः वच्मि उपदिशामीत्यर्थः।

अत्र लक्ष्यं दर्शयति **अत्रेत्यादिना**। संबोध्यमुद्दिश्य वक्तव्यविषयकथनेनैव सिद्धे पुनः 'त्वामस्मि वच्मि'—इति कथनमनुपयुक्तमिति त्वाम् उपदेश्यं त्वाम्, अस्मि आप्तोऽहम्, वच्मि उपदिशामि इति लक्ष्यम्; तेन च हितसाधनत्व व्यङ्ग्यम्। एवम्, विद्वत्प्रत्यक्षेऽपि 'विदुषाम्'—इति, आत्ममतेः सार्वकालिकत्वेऽपि 'आत्मीयाम्'—इति च यथाक्रमं सर्वशास्त्रविशारदरूपेण प्रमाणपरतन्त्रपरतया च परिणतम्, तेन च अन्यथाऽऽचरणे उपहसनीयत्वं व्यङ्ग्यमिति भाव इति विवरणे स्पष्टम्।

'अत्यन्त वा तिरस्कृतम्'—इति लक्षणं व्याचष्टे **क्वचिदिति**। **तिरस्कृतमिति**। पूर्वोक्तरीत्यापि प्रकृतान्वयानुपयोगितया इतरार्थमात्रलक्षकमित्यर्थः, वाच्यमिति शेषः। यथा,—गङ्गार्थः तीरे। अयं च उपादानलक्षणातिरिक्तलक्षणास्थले एव संभवति।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यं ध्वनिमुदाहरति **उपकृतमिति**। बहुभिरपकारैस्तप्यमानस्य कस्यचिदुक्तिरियमिति शब्दव्यापारविचारनाम्नि ग्रन्थे मम्मट.। त्वया यत् बहु उपकृतं तत्र विषये किमुच्यते किं वाच्यम् ? बहुत्वाद्वक्तुं न शक्यते इत्यर्थः, 'उपकृतं बहु नाम'—इति

एतद् अपकारिणं प्रति विपरीतलक्षणया कश्चिद्वक्ति ॥

॥ ४० ॥ विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः ।

अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् ॥ एष च,—

॥ ४१ ॥ कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः ॥ २५ ॥

क्वचित्पाठः, भवता परं केवल सुजनता प्रथिता प्रकटिता, तथा च सौजन्यप्रयुक्त एवैतावानुपकारो न तु प्रत्युपकारलोभप्रयुक्त इति भावः, हे सखे ततः यस्मात्सुजनता प्रथिता तस्मात् ईदृशमेव सदा विदधत् कुर्वन् शरदां वर्षाणां शतं व्याप्य सुखितं सुखयुक्तं यथा स्यात्तथा आस्स्व तिष्ठेति मुख्योऽर्थः । स च प्रकरणादिना बुद्धापकारिभावं प्रति बाधितः सन् विपरीतं लक्षयति, तद्यथा, उपकृतम् अपकृतम्, सुजनता दुर्जनता, सखे शत्रो, सुखितं दुःखितमिति । उक्तं च शब्दव्यापारविचाराभिधे ग्रन्थे मम्मटेनैव—"अतो वक्तृमहिम्ना 'मूर्खे बृहस्पतिशब्देन मूर्खत्वमिव' अपकारिदुर्जनत्वादि अत्र लक्ष्यते"—इति । अपकाराद्यतिशयो व्यङ्ग्यः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम्, "द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ"—इति लक्षणात् ॥

अभिधामूलकं ध्वनिं लक्षयति **विवक्षितं चेति** । यत्र यस्मिन् ध्वनौ वाच्यं वाच्योऽर्थः विवक्षितं वाच्यतावच्छेदकरूपेणान्वयबोधविषयः अन्यपरं व्यङ्ग्योपसर्जनीभूतं च सः अपरः विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिरित्युच्यते इत्यर्थः । एष चाभिधामूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सति भवति। अत्रान्यपरमित्यनेनार्थचित्रे गुणीभूतव्यङ्ग्ये चातिव्याप्तिर्वारिता। **व्यङ्ग्यनिष्ठमिति।** व्यङ्ग्यापेक्षकत्वेन व्यङ्ग्ये विश्रान्तमित्यर्थः ॥

विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिं विभजते **एष चेति** । विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिश्चेत्यर्थः । कोऽपि अनिर्वचनीयचमत्कारकारी एकः अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः अलक्ष्यः अज्ञेयः क्रमः पौर्वापर्यम् (अर्थाद्व्यञ्जकेन=वाच्येन=विभावानुभावाद्यर्थेन सह) यस्यैवंभूतं व्यङ्ग्यं यस्मिन् तादृशः, वाच्यव्यङ्ग्ययोः क्रमोऽसंलक्ष्यो यत्र तादृश इति यावत्। अपरस्तु लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्यर्थः । अत्र सूचीकटाहन्यायमाश्रित्यालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य पूर्वमुद्देशः, तस्यैकत्वात्, लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य तु पञ्चदशभेदत्वात् । तथाहि,—लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः प्रथमतः शब्दार्थोभयशक्तिमूलकत्वेन त्रिविधः, तत्र शब्दशक्तिमूलकस्य द्वौ भेदौ वस्तु अलंकृतिरिति, अर्थशक्तिमूलकस्य द्वादश भेदाः वक्ष्यन्ते, उभयशक्तिमूलक एक इति पञ्चदशेति बोध्यम्। पदैकदेशादिकृतभेदास्तु सर्वेषां समाना इति न गण्यन्ते इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । सुधासागरकारास्तु—"सूचीकटाहन्यायमाश्रित्येत्यादि प्रदीपे उक्तम्,

अलक्ष्येति न खलु विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसः, अपि तु रसस्तैः इत्यस्ति क्रमः, स तु लाघवान्न लक्ष्यते ॥

तत्र,

॥ ४२ ॥ रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ।
भिन्नो रसाद्यलंकारादलंकार्यतया स्थितः ॥ २६ ॥

तन्न रमणीयम्, उभयोस्तुल्यकक्षत्वे खल्वयं न्यायः प्रवर्तते, अत्र तु भावाभावयोः पौर्वापर्यनियमाल्लक्ष्यक्रमस्यैव प्राङ्निरूपणं प्राप्नोतीति । वयं तु प्रतीमः, सर्वमेव व्यङ्ग्यं यद्यपि सुखदं तथापि रसस्य निरतिशयानन्दत्वेन प्राधान्यमाविष्कर्तुमलक्ष्यक्रमस्य प्रागुपादानमिति ''–इत्याहुः ।

नन्वक्रम इत्येवोच्यतां नत्वलक्ष्यक्रम इति शङ्कां निराकुर्वन् वृत्तिकृदलक्ष्येति प्रतीकमादायाह **न खल्वित्यादि ।** तथासति श्रोत्रियादीनामपि काव्यादिजन्यविभावादिप्रतीतिसत्त्वेन रसिकत्वापत्तिरिति भावः । **अपि तु** किंतु । **रसस्तैरिति** । अभिव्यज्यते इति शेषः । तथा च तैरित्यनेन हेतुत्वकथनात् व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः रसविभावाद्योः पौर्वापर्यक्रमोऽस्ति, स तु न लक्ष्यते, रसोद्बोधेन झटिति चित्तापकर्षणेन सूक्ष्मकालघटितस्य तस्य शतपत्रपत्रशतभेदनन्यायेनानाकलनादित्यलक्ष्यक्रम इत्युक्तं न त्वक्रम इति । रसोद्बोध एव चित्तापकर्षको न वस्त्वलंकारयोरित्यत्र सहृदयहृदयमेव साक्षीति वस्त्वलंकारध्वनिविषये लक्ष्यत्वं क्रमस्य बोध्यम् । तत्र च वाच्याद्यर्थबोध-व्यङ्ग्यार्थबोधयोः क्रमः स्फुट एवेति दिक् । **न लक्ष्यते** न ज्ञायते ॥

तत्र अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ययोर्मध्ये । अलक्ष्यक्रमं विभजते **रसेति** । रसाः शृङ्गारादयः, भावाः "रतिर्देवादिविषया"–इति ४८ सूत्रेण वक्ष्यमाणा रत्यादयः, तदाभासाः "तदाभासाः"–इति ४९ सूत्रेण वक्ष्यमाणाः रसाभासाः भावाभासाश्च, भावस्य व्यभिचारिभावस्य शान्तिश्चादिः प्रभृतिर्यस्य (समुदायस्य) सः अक्रमः (मध्यमपदलोपिसमासेन) अलक्ष्यक्रम इत्यर्थः । स च रसाद्यलंकारात् रसवदाद्यलंकारात् भिन्नः । भिन्नत्वे हेतुमाह **अलंकार्यतयेति ।** प्रधानतयेत्यर्थः । **स्थित इति ।** यत्र स्थितः स इति शेषः । एवंच ईदृशो रसादिर्यत्र ध्वनौ स्थितः सोऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिरिति भावः ।'अयं स रसनोत्कर्षी'-इत्यादौ (११६ उदाहरणे) गुणीतभूतव्यङ्ग्येऽतिप्रसङ्गवारणाय **भिन्न** इत्याद्युक्तम् । अत्र रसभावतदाभासशान्त्यादिरिति वक्तव्ये भावग्रहणं रसशान्त्यादिप्रतिषेधार्थं व्यभिचारिपरं च, तथाहि,–रसस्य विभावादिजीवितावधित्वेन तदपगम एव शान्तिर्वक्तव्या, न च तदनुपकृतो व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते, न चाव्यक्तश्चमत्कुरुते इति रसशान्तिर्नोक्ता, रसोदयस्तु रसाभिव्यक्तिपर्यवसन्न एव, त-

आदिग्रहणाद्भावोदय—भावसंधि—भावशबलत्वानि। प्रधानतया यत्र स्थितो रसादिस्तत्रालंकार्यः, यथोदाहरिष्यते। अन्यत्र तु प्रधाने वाक्यार्थे यत्राङ्गभूतो रसादिस्तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितादयोऽलंकाराः। ते च गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधाने उदाहरिष्यन्ते ॥

तत्र रसस्वरूपमाह—

॥ ४३ ॥ कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च।

स्य नित्यत्वात्; रससंधिशबलते अप्यसंभवदुक्तिके, रसानां विगलितवेद्यान्तरत्वात्; नापि स्थायिनां विभावाद्यसंवलने रसः, तथा तेषामनभिव्यक्तेः, तत्संवलने रसतापर्यवसानेन विगलितवेद्यान्तरत्वात्। अतएवोक्तं सारबोधिनीकारैः,—अत्र भावशब्देन व्यभिचारिभाव एवोक्त इति बोध्यम्, रत्याख्यभावस्य शान्त्यादेरचर्वणीयत्वादिति। व्याख्यातं चैतदेवाभिप्रेत्य प्रदीपोद्द्योतकारादिभिः,—आदिशब्दाद्भावोदय—भावसंधि—भावशबलत्वानि, न चाभासवद्रसस्य शान्त्यादयः किं नोक्ताः, निरन्तरगृह्यमाणविभावाद्यवयवकस्य देशतः कालतश्चापरिच्छिन्नस्य निरतिशयस्य वेद्यान्तरसंपर्कशून्यस्य तदभावात्, आभासत्वं तु तिर्यगाद्यधिकरणतयाऽविरुद्धमिति।

तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य आदिशब्दार्थमाह **भावोदयेत्यादिना**। अलंकार्यतयेति व्याचष्टे **प्रधानतयेति। यत्रेति**। असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यविषये, शून्यं वासगृहमित्यादौ ३० उदाहरणे इत्यर्थः। **तत्र** असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यविषये। **यथोदाहरिष्यते इति**। शून्यं वासगृहमित्यादिनेत्यर्थः। **अन्यत्र त्विति**। इदं 'गुणीभूतव्यङ्ग्ये'—इत्यस्य विशेषणम्। **प्रधाने** रसान्तरेऽङ्गिनि। **वाक्यार्थे** वाक्योद्देश्ये। **अङ्गभूतः** उत्कर्षकः। **गुणीभूतव्यङ्ग्ये** अयं स रसनोत्कर्षीत्यादौ। तत्र हि, प्रधाने करुणादौ वाक्योद्देश्येऽङ्गं स्मर्यमाणः श्रृङ्गारादिरिति तत्र रसवदादयोऽलंकारा इति भावः। तदुक्तं—"प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः। काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः"—इति। तदेवाह **रसवदित्यादिना**। अलंकार्यरससंबन्धान्मतुप्प्रत्ययः। यद्वा, अङ्गरसस्य परिपोषाभावाद्रसतुल्यता, तुल्यार्थे वतिः। मूलस्थरसादिरित्यादिपदार्थमाह **प्रेय इति**। रसस्याङ्गत्वे रसवदलंकारः, भावस्याङ्गत्वे प्रेयोऽलंकारः, रसाभासस्य भावाभासस्य वाऽङ्गत्वे ऊर्जस्विनामाऽलंकारः, भावशान्तेरङ्गत्वे समाहितः। अत्रादिपदात् भावोदयादेरङ्गत्वेऽलंकारान्तराणि ज्ञेयानि। लक्ष्यदर्शनाकाङ्क्षायामाह **ते चेति। गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधाने इति**। पञ्चमोल्लासे इत्यर्थः। **उदाहरिष्यन्ते इति**। 'अयं स रसनोत्कर्षी'—इत्यादिभिरित्यर्थः॥

तत्र रसभावादिमध्ये। **रसस्वरूपं** रसलक्षणम्। **कारणान्यथेति**। अथशब्दश्चार्थे, समुच्चये इति यावत्। स्थायिलक्षणं ४९ सूत्रे (३० कारिकायां) स्फुटीभविष्यति।

रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥ २७ ॥
विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥ २८ ॥

स्थायिनः अविच्छिन्नप्रवाहस्य **रत्यादेः** ललनादिविषयकप्रीत्यादेः (चित्तवृत्तिविशेषस्येत्यर्थः), **लोके** व्यवहारे **यानि कारणानि** यान्यालम्ब्य रत्यादिराविर्भवति तानि ललनादिरूपाणि आलम्बनपदाभिधेयानि जनककारणानि, प्रादुर्भूते च तस्मिन् रत्यादौ यानि तस्य पुष्टिरूपोद्दीपनकारीणि चन्द्रोदयादीनि उद्दीपनपदव्यपदेश्यानि परिपोषककारणानि, अथ, **कार्याणि** रत्यादिजन्यानि कायिकवाचिकमानसिकभेदेन नानाविधानि कटाक्षभुजोत्क्षेपकाकूक्तिप्रभृतीनि, **सहकारीणि** रत्यादेरुल्लिखितकार्यस्य जनने झटिति प्रतीतौ वा सहायभूतानि वक्ष्यमाणानि निर्वेदादीनि **तानि नाट्यकाव्ययोः** अभिनयात्मकं काव्यं नाट्यं, काव्यं श्रव्यकाव्यम्, नाट्यस्य पृथगुपादानात्, तयोः **चेत्** यदा 'निबध्यन्ते'—इति 'वर्ण्यन्ते'—इति वा, शेषः, **तत्** तदा (क्रमेण) **विभावा अनुभावा व्यभिचारिणः कथ्यन्ते** इत्यन्वयः; कारणानि विभावा इति, कार्याणि अनुभावा इति, सहकारीणि व्यभिचारिण इति कथ्यन्ते इत्यर्थः, रसज्ञैरिति शेषः, विभावादिनामभिर्व्यवह्रियन्ते इति यावत्; विभावादिसंज्ञा च विभावनादिव्यापारयोगात् । तद्यथा,—वासनारूपतयाऽतिसूक्ष्मरूपेणावस्थितान् रत्यादीन् स्थायिनः विभावयन्ति आस्वादयोग्यतां नयन्तीति विभावाः, रत्यादीन् स्थायिनः अनुभावयन्ति अनुभवविषयीकुर्वन्तीति अनुभावाः, विशेषेणाभितः (सर्वाङ्गव्यापितया) रत्यादीन् स्थायिनः काये चारयन्ति संचारयन्ति मुहुर्मुहुरभिव्यञ्जयन्तीति वा व्यभिचारिणः, यद्वा, विशेषेणाभितः (आभिमुख्येन=कार्यजनने आनुकूल्येन) चरन्तीति व्यभिचारिणः । तदुक्तम्,—"विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः । स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ ॥"—इति । अतएवानियतत्वादपि व्यभिचारिण इति ज्ञेयम् । अतएवोक्तम्,—"ये तूपकर्तुमायान्ति स्थायिनं रसमुत्तमम् । उपकृत्य च गच्छन्ति ते मता व्यभिचारिणः ॥"—इतीति प्रदीपप्रभयोः स्पष्टम् । **तैर्विभावाद्यैर्व्यक्तः** व्यञ्जनाख्यवृत्त्या प्रतिपादितः **स** प्रक्रंस्यमानः **स्थायी** अविच्छिन्नप्रवाहो **भावः** चित्तवृत्तिविशेषः **रसः स्मृतः** रस इति ध्वनिकारादिभिराम्नात इति कारिकार्थः । चित्तवृत्तिरूपस्यास्याशुविनाशित्वेऽपि वासनात्मतया सूक्ष्मरूपेणावस्थानात्स्थायित्वं बोध्यम् । स इत्येव सिद्धे स्थायीत्युक्तिः संचारिणो निरासाय, रतिहासक्रोधादीनां हि करुणशृङ्गारवीरादिषु संचारित्वमेव न तु स्थायित्वम् । अत्र व्याचख्युः सा-

१ स्थायिनि समुद्रप्राये उन्मग्नाः उद्गताः निर्मग्नाः विलीनाः ॥ २ आनन्दवर्धनप्रभृतिभिः ॥

उक्तं हि भरतेन "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः"–इति। एतद्विवृण्वते–"विभावैर्ललनोद्यानादिभिरालम्बनोद्दीपनकारणैः रत्यादिको भावो

रबोधिनीकाराः–**व्यक्तः स इति**। व्यञ्जितः स्थायी रस इत्यर्थः। तैरित्यनेनैव सिद्धौ पुनर्विभावाद्यैरिति ग्रहणं विभावादीनां संभूय रसव्यञ्जकत्वप्रतिपादनायेति। वस्तुतस्तु प्रदीपोद्द्योतादिषु व्याख्यातम्। तथाहि,–"**तैर्विभावाद्यैः व्यक्तः**। व्यक्तिश्चर्वणेति पर्यायः, सा च विशेषणं नतूपलक्षणम्। तथा च व्यक्तिविशिष्ट एव स्थायी रसः"–इति प्रदीपः। **व्यक्तिविशिष्ट एवेति**। विभावादिवैशिष्ट्येन चर्वणाविषय इत्यर्थः। सूत्रे तैरित्यनेनैव विभावादिप्रतीतौ विभावाद्यैरिति सहार्थे तृतीया। तेन विभावाद्यैः सह तैर्व्यक्त इत्यर्थाद्रसस्य समूहालम्बनरूपतालाभ इत्युद्द्योतः। "तैरिति सहार्थे तृतीया। विभावादिभिर्व्यक्तः तैर्विभावादिभिः सहेति समूहालम्बनरूपता"–इति परमानन्दचक्रवर्तिभट्टाचार्यकृता विस्तारिकाऽपि। रसस्य समूहालम्बनरूपताऽस्मिन्नेवोल्लासेऽग्रे प्रदीपकारैरप्यङ्गीकृता। तथा हि,–"नन्वेवं स्थायिविभावादिसमूहालम्बनात्मिका रसस्य प्रतीतिरिति पर्यवसन्नम्, तच्च न युक्तम्, विभावादीनां पार्थक्येन प्रतीतिप्रसङ्गात्, घटपटाविति समूहालम्बनवदिति चेन्न, पानकरसन्यायेन चर्वणात्। यथा पानके कर्पूराद्यंशो न पार्थक्येनानुभूयते तथाऽत्रापि विभावाद्यंशः"–इति॥

उक्तेऽर्थे मुनिसंमतिमाह **उक्तं हीति। भरतेन** तन्नामकेन नाट्यशास्त्रकर्त्रा मुनिना। **विभावेति**। विभावानुभावव्यभिचारिणः प्राक् ४३ सूत्रे १००पृष्ठे व्याख्याताः, तैः संयोगात् संबन्धात् रसस्य निष्पत्तिः प्रकाशो भवतीति सामान्यः सूत्रार्थः। विशेषार्थस्तु मतभेदेनानुपदमेव स्फुटीभविष्यति। इदं हि भरतसूत्रं तट्टीकाकृद्भिर्भट्टलोल्लट–श्रीशङ्कुक–भट्टनायक–अभिनवगुप्तपादैश्चतुर्भिः क्रमेण मीमांसा–न्याय–सांख्य–अलंकारमतरीत्या चतुर्धा व्याख्यातम्, तन्मध्ये "स्थायिनां विभावैः ललनादिरूपैरालम्बनकारणैः उद्यानादिरूपैरुद्दीपनकारणैः, अनुभावैः कटाक्षभुजोत्क्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः, व्यभिचारिभिः निर्वेदादिरूपैः सहकारिभिश्च संयोगात् क्रमेणोत्पाद्योत्पादकभावरूपात् गम्यगमकभावरूपात् पोष्यपोषकभावरूपाच्च संबन्धात् रसस्य निष्पत्तिः क्रमेणोत्पत्तिरभिव्यक्तिःपुष्टिश्च भवतीति सूत्रार्थः"–इति भट्टलोल्लटप्रभृतिसंमतं प्रथमं व्याख्यानम्, तदाह **विवृण्वते इति**। अस्य 'भट्टलोल्लटप्रभृतयः'–इत्यनेनान्वयः। **ललनोद्यानादिभिरिति**। ललनादिकान्यालम्बनकारणानि, उद्यानादिकान्युद्दीपनकारणानि तैरित्यर्थः। तथा च ललनादिभिरालम्बनविभावैः स्थायी रत्यादिको जनितः, उद्यानादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीपित इत्यन्वयो ज्ञेयः। उक्तं च विभावद्वैविध्यमग्निपुराणे–"विभाव्यते हि रत्यादिर्यत्र येन विभाव्यते। विभावो नाम स द्वेधाऽऽलम्बनोद्दीपनात्मकः॥"–इति। एवं च यमालम्ब्य लौकिकरस आविर्भवति स आलम्बनविभाव इति फलि-

जनितः अनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः प्रतीतियोग्यः कृतः व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः सहकारिभिरुपचितो मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्ये तद्रूपतानुसंधानान्नर्तकेऽपि प्रतीयमानो रसः"– इति भट्टलोल्लटप्रभृतयः ।

राम एवायम् अयमेव राम इति, 'न रामोऽयम्'–इत्यौत्तरकालिके बाधे रा-

---

तम् । व्याख्यातं चेदं प्राक् (१०० पृष्ठे)। तेन नायकनिष्ठे लौकिकरसे नायिकाऽऽलम्बनविभावः, नायिकानिष्ठे च तस्मिन् नायक इति ज्ञेयम् । उद्यानादिभिरित्यादिपदेन भरतोक्तविशेषरूपाणां सर्वेषां ग्रहणम् । तथा च भरतः–"ऋतुमाल्यालंकारैः प्रियजनगान्धर्वकाव्यसेवाभिः । उपवनगमनविहारैः शृङ्गाररसः समुद्भवति ॥"–इति । इदं चोपलक्षणम्, चन्द्रोदयादयोऽप्यूहनीयाः । एवमग्रेऽपि । तथा, "विपरीतालंकारैर्विकृताचाराभिधानवेषैश्च । विकृतैरर्थविशेषैर्हसतीति रसः स्मृतो हासः ॥ इष्टजनस्य विनाशात् शापाक्रोशाच्च बन्धनाद्व्यसनात् । एतैरर्थविशेषैः करुणाख्यरसः समुद्भवति ॥ आयुधखड्गाभिभवाद्वैकृतभेदात् विदारणाच्चैव । संग्रामसंभवादर्थादिभ्यः संजायते रौद्रः ॥ उत्साहाध्यवसायादविषादित्वादविस्मयान्मोहात् । विविधादर्थविशेषाद्वीररसो नाम संभवति ॥ विकृततरसत्त्वदर्शनसंग्रामारण्यशून्यगृहगमनात् । गुरुनृपयोरपराधात्कृतकः स भयानको ज्ञेयः ॥ अनभिमतदर्शनेन च गन्धरसस्पर्शदोषैश्च । उद्वेजकैश्च बहुभिर्बीभत्सरसः समुद्भवति ॥ यत्त्वतिशयार्थयुक्तं वाक्यं शिल्पं च कर्म रूपं च । तत्संबद्धैरर्थैं रसोऽद्भुतो नाम संभवति ॥"–इति नरसिंहमनीषायां स्पष्टम् । **कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतिभिरिति** । प्रभृतिपदात् "स्तम्भः स्वेदश्च रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः"–इति भरतोक्ता अपि संगृहीताः । **उपचितः** पुष्टीकृतः । **मुख्यया वृत्त्या** साक्षात्संबन्धेन । **अनुकार्ये** नाट्येनाभिनेये नायके । स्थितोऽपीति शेषः । एतच्च नाट्याभिप्रायेण । **तद्रूपतानुसंधानात्** रामस्येव वेषविशेषवाग्विधायिनि नर्तके तत्कालं रामत्वाभिमानादिति विवरणकारः, रामत्वारोपादिति सारबोधिनीकारोद्द्योतकारादयः । नर्तके–इत्युपलक्षणम्, काव्यपाठकेऽपि । **प्रतीयमानः** आरोप्यमाणः । सामाजिकैरिति शेषः । **रस इति** । रसपदाभिधेयो भवतीत्यर्थः ।

तदयं निर्गलितोऽर्थः,–यथा असत्यपि सर्पे सर्पतयाऽवलोकितात् दाम्नोऽपि भीतिरुदेति, तथा सीताविषयिणी अनुरागरूपा रामरतिरविद्यमानाऽपि नर्तके नाट्यनैपुण्येन तस्मिन् स्थितेव प्रतीयमाना सहृदयहृदये चमत्कारमर्पयन्त्येव रसपदवीमधिरोहतीति ॥

---

१ वैकृत विकारस्तस्य भेदात् विशेषात् ॥ २ सत्त्वमत्र जीवच्छरीर तस्य धर्मा सात्त्विका इत्यर्थः । तत्र स्तम्भो गतिनिरोध', वपुषि सलिलोद्गमः स्वेद , वपुषि रोमोत्थान रोमाञ्च', गद्गदाख्य स्वरनिष्ठवैजात्यं स्वरभङ्ग', आलिङ्गनहर्षभीत्यन्यतमजन्य' शरीरस्पन्दो वेपथु , मोहभयक्रोधशीतातपश्रमजन्यवर्णान्यथाभावो वैवर्ण्यम्, हर्षामर्षशोकादिजन्याक्षिसलिलमश्रु, शरीरचेष्टानिरोधः प्रलय इति बोध्यम् । जृम्भा नवम. सात्त्विक इति कश्चित् । सत्त्वगुणोद्रेकेण जायमाना एवैते सात्त्विका भावा इत्यन्ये इति प्रदीपोद्द्योतादिषु स्पष्टम् ॥

मोऽयमिति, रामः स्याद्वा न वाऽयमिति, रामसदृशोऽयमिति च सम्यङ्-मिथ्या-संशय-सादृश्यप्रतीतिभ्यो विलक्षणया चित्रतुरगादिन्यायेन रामोऽयमिति प्रतिपत्त्या ग्राह्ये नटे ।

उक्ते प्रथमव्याख्याने अनुकार्ये रामादावेव रसनिष्पत्त्या सामाजिके रसनिष्पत्त्यभावात्सामाजिकानां चमत्कारानापत्तिरित्यरुचिं मनसि निधाय "स्थायिनो विभावादिभिरुक्तरूपैः संयोगात् अनुमाप्यानुमापकभावरूपात् संबन्धात् रसस्य निष्पत्तिरनुमितिरितिसूत्रार्थः"—इति श्रीशङ्कुकसंमतं द्वितीयं व्याख्यानमाह **राम एवेत्यादिना 'श्रीशङ्कुकः'—इत्यन्तेन । प्रतीति**पदस्य सम्यगादिपदैः प्रत्येकमन्वयः । **राम एवायम् अयमेव राम इति ।** इय सम्यक्प्रतीतिः, तथाहि,—एवकारस्यार्थत्रयम्, यदुक्तम्—"अयोगमन्ययोगं च अत्यन्तायोगमेव च । व्यवच्छिनत्ति धर्मस्य एवकारस्त्रिधा मतः"—इति, अयमर्थः,—यत्र विशेषणान्वित एवकारस्तत्र विशेष्ये विशेषणस्य असंबन्धरूपमयोगं निषेधति, यथा राम एवायमित्यत्र रामस्य विशेषणत्वेन तदन्वितेनैवकारेण इदमर्थे विशेष्ये रामत्वायोगं व्यवच्छिन्दन् अस्य रामत्वं नियमयति, यत्र पुनर्विशेष्यगत एवकारस्तत्र विशेष्येतरस्मिन् विशेषणीभूतधर्मसंबन्धं वारयति, यथा, अयमेव राम इत्यत्र एतद्भिन्ने रामत्वसंबन्धं वारयन् अस्मिन् रामत्वं नियमयति, उभयरूपैवेयं प्रतीतिरवधारणपरतया सम्यक्प्रतीतिः । यत्र तु क्रियान्वित एवकारस्तत्र अत्यन्तः सर्वदा योऽयोगस्तस्य निषेधकः, तत्क्रियाश्रये कुत्रचिदपि संबन्धबोधक इति तु फलितोऽर्थः, यथा, 'नीलं कमलं भवत्येव'—इति, अत्र हि न सकले कमले नीलत्वं नियम्यते नाप्यकमलेऽनीलत्वम्, अपि तु यस्मिन्कस्मिन्नपि कमले नीलत्वसंबन्ध इति प्रसङ्गादुक्तम् । **न रामोऽयमित्यौत्तरकालिके बाधे रामोऽयमितीति ।** इयमनन्तरावतीर्णविपरीतप्रतीतिकतया मिथ्याप्रतीतिः, यथा, नेदं रजतमित्यौत्तरकालिके बाधे सति शुक्तौ रजतप्रतीतिः, बाधाभावे तु न मिथ्यात्वम्, स्वतःप्रामाण्यवादे यावद्बाधं प्रामाण्यात् । **रामः स्याद्वा न वाऽयमितीति ।** इयमुभयकोट्यवलम्बितत्वेन संशयप्रतीतिः । **रामसदृशोऽयमितीति ।** इयं सादृश्यप्रतीतिः । **चित्रतुरगादिन्यायेनेति ।** यथा चित्रे तुरगोऽयमिति पूर्वोक्तप्रतीतिचतुष्टयवैलक्षण्येन प्रतीतिरुदेति तथेत्यर्थः । यद्यप्ययं भ्रम एव तथापि बाधशिरस्कस्यैवात्र भ्रमत्वेन विवक्षणान्न दोषः, अत्र च बाधानवतारः स्पष्ट एव, अन्यथा तद्रूपेण पक्षत्वमेव न स्यात् । **रामोऽयमिति प्रतिपत्त्या** रामत्वप्रकारकपुरोवर्तिमात्रविशेष्यकप्रतीत्या । **ग्राह्ये** विषयीकृते । **नटे इति** पक्षोक्तिः, अस्याग्रिमेणानुमीयमानोऽपीत्यनेनान्वयः । व्याख्यातमिदं काव्यप्रकाशदर्पणे विश्वनाथेनापि—"यथा बालानां चित्रतुरगे वस्तुपरिच्छेदशून्या तुरगोऽयमिति बुद्धिर्भवति तथा रामोऽयमिति प्रतिपत्त्या ज्ञानेन ग्राह्ये नटे अभिनेतरि"—इति ।

'सेयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुपूरकर्पूरशलाकिका दृशोः ।
मनोरथश्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता ॥ २५ ॥
दैवादहमद्य तया चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च ।
अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायम् ॥२६॥'—

इत्यादिकाव्यानुसंधानबलाच्छिक्षाभ्यासनिर्वर्तितस्वकार्यप्रकटनेन च नटेनैव प्रकाशितैः कारणकार्यसहकारिभिः कृत्रिमैरपि तथाऽनभिमन्यमानैर्विभावादिश-

---

हेतुज्ञानोपायमाह **सेयमित्यादिना** । सेयं प्राणेश्वरी मम मनसः सकाशात् लोचनगोचरं गतेति संबन्धः । सा यद्विरहानलसंतप्तेन यद्भावनया इयान् कालो नीतः । गोचरमिति भावप्रधाननिर्देशात् गोचरत्वमित्यर्थः । पूर्वं मनस्येवासीत् इदानीं बहिरपि दृष्टेत्यर्थः । कीदृशी? अङ्गेषु नैकस्मिन्नङ्गे सुधारसस्यामृतरसस्य छटा वृष्टिः, स्पर्शमात्रेणाखिलसंतापशान्तेः । दृशोरिति सप्तमी, शोभनः पूरो द्रवो यस्य तथाभूतस्य कर्पूरस्य शलाकिका अञ्जननलिका, अतिशयितानन्दहेतुत्वादिति चन्द्रिकाकारः; शोभनपूरणकर्त्री चासौ कर्पूरस्य शलाकिका कर्पूराञ्जनदानयोग्यतूलिकेति उद्द्योतकारादयः । शरीरिणी मूर्तिमती मनोरथस्य श्रीः संपत्तिरित्यर्थः । इन्द्रवंशा छन्दः, "स्यादिन्द्रवंशा ततजै रसंयुतैः"—इति लक्षणात् ।

इत्थं संभोगशृङ्गारमुक्त्वा विप्रलम्भशृङ्गारमाह **दैवादिति** । रुद्रटालंकारे उदाहृतं पद्यमिदम् । अद्याहं दैवात् न तु स्वेच्छया तया अनुभवैकवेद्यसमागमसुखया चपले चञ्चले आयते दीर्घे नेत्रे यस्यास्तथाभूतया वियुक्तश्च, अभूवमिति शेषः । अविरलाः निबिडाः विलोलाः सर्वदिक्संचारिणो जलदाः मेघाः यत्र एवंविधः अयं दृश्यमानप्रकर्षः कालः प्रावृट्समयः स एव कालो यम इति श्लेषमूलाभेदाध्यवसानम्, तदा अविरलजलदेत्यस्य अविरलं प्रात्यहिकं विलोलम् अञ्जलिच्यवनेन चञ्चलं यज्जलं तर्पणोदकं तद्ददातीत्यर्थ इति नरसिंहठक्कुराः, सम्यक् प्रतिदिनोपचीयमानः उपागतश्च । चकाराभ्यां तुल्यकालता व्यज्यते, तथा च प्रियवियोगाप्रियसंयोगयोरेककालतारूपः समुच्चयोऽलंकारः । चपलायतनेत्रयेति सहार्थतृतीयान्तं जलदेनाप्यन्वेति, चपला विद्युत् सैवायतनेत्रा कामिनीत्येतत्पक्षेऽर्थः, तेन प्रियतमासंयुक्तनायकान्तरदर्शनरूपमुद्दीपकान्तरमुक्तं भवति इत्युद्द्योते स्पष्टम् । आर्या छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अनुसंधानं कविविवक्षितार्थस्य साक्षादिव करणम् । तेन नटादीनामपि रसास्वाद उपपन्नः, तस्य **बलात्** सहकारात् । **शिक्षेत्यादि** । शिक्षया उपदेशेन अभ्यासेन पुनःपुनरनुशीलनेन च निर्वर्तितं संपादितं यत् स्वकार्यस्याभिनयस्य प्रकटनं प्रकाशनं तेन करणभूतेनेत्यर्थः । हेतुमाह **कारणकार्यसहकारिभिरिति** । **कृत्रिमैरपि** वस्तुतोऽसद्भिरपि । ननु कृत्रिमैर्हेतुभिः कथमनुमितिः? बाधादत आह **तथाऽनभिमन्यमानैरिति** । कृत्रि-

ऽद्व्यपदेश्यैः 'संयोगात्' गम्यगमकभावरूपात् अनुमीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्य-बलाद्रसनीयत्वेनान्यानुमीयमानविलक्षणः स्थायित्वेन संभाव्यमानो रत्यादिर्भा-वस्तत्रासन्नपि सामाजिकानां वासनया चर्व्यमाणो रस इति श्रीशङ्कुकः ।

न ताटस्थ्येन नात्मगतत्वेन रसः प्रतीयते नोत्पद्यते नाभिव्यज्यते, अपि तु

मत्वेनागृहीतैरित्यर्थः । भरतसूत्रं योजयति **विभावादीति** । सूत्रस्थसंयोगपदं व्याचष्टे **संयोगादिति । गम्येति ।** गम्यं साध्यम्, गमको हेतुः, तद्भावो विभावादिसत्त्वे रतेर-वश्यंभाव इत्येवंरूपव्याप्तिस्तद्रूपात्संबन्धात् । **अनुमीयमानोऽपीति ।** सामाजिकैरिति शेषः । तदयं प्रयोगः,—रामोऽयं सीताविषयकरतिमान् सीताद्यात्मकविभावादिसंबन्धित्वात् सीताविषयककटाक्षादिमत्त्वाद्वा यन्नैवं तन्नैवं यथाऽहमिति[1] । **वस्त्वित्यादि ।** वस्तुनोऽनु-मीयमानायाः रतेः सौन्दर्यं चमत्कारिता । लौकिकसुखानुमितिवारणायाह **रसनीयत्वेने-ति ।** रसनमास्वादो निरतिशयसुखरूपता, आस्वाद्यमानत्वेनेत्यर्थः । **अन्येति ।** अन्यो योऽनुमीयमानो वह्न्यादिरूपो लौकिकविषयस्तस्माद्विलक्षणो विभिन्नः । ननु रामनिष्ठस्य रत्यादेर्नटेऽसत्त्वात्कथ नटेऽनुमानमत आह **स्थायित्वेनेति । तत्र नटे असन्नपि** वास्तव-मविद्यमानोऽपि **स्थायित्वेन** नटगतत्वेन **संभाव्यमानो** ज्ञायमान इत्यन्वयः । साध्यमाह **रत्यादिर्भाव इति ।** रसस्य क्षणिकत्वं निरस्यति **चर्व्यमाण इति ।** पुनःपुनरनुसंधीयमान इति केचित् । आस्वाद्यमान इत्यन्ये । नन्वनुमितस्य नानुमानम्, सिद्धिप्रतिबन्धादित्यत आह **वासनयेति ।** धारावाहिनी इच्छा वासना तयेत्यर्थः । अनुमित्सयाऽनुमितौ सिद्धेर्न प्रतिबन्धकत्वमिति सारबोधिन्यां स्पष्टम् ।

एतन्मतस्यायं निष्कर्षः,—यथा कुज्झटिकाकुलिते[2] देशेऽसतोऽपि धूमस्याभिमानात् धूम-नियतस्य वह्नेरनुमानम्, तथा नटेनैव सुनिपुणं 'ममैवैते विभावादयः'—इति प्रकाशितैस्तत्रा-सद्भिरपि विभावादिभिस्तन्नियता रतिरनुमीयमानाऽपि निजसौन्दर्यबलात्सामाजिकानामास्वा-द्यमानतया चमत्कारमादधती रसतामेतीति रतेरनुमितिरेव रसनिष्पत्तिरिति—इति विवरणे स्पष्टम् ।

उक्ते द्वितीयव्याख्यानेऽपि 'प्रत्यक्षमेव ज्ञानं चमत्कारजनकं नानुमित्यादिः'—इति लो-कप्रसिद्धिविरोधः, संज्ञातबाधस्य सामाजिकस्य नटे निरुक्तानुमितिविरहेऽपि आस्वादोदया-द्रसं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायानुपपत्तिश्चेति अरुचिं मनसि निधाय "विभावादिभिः संयोगात् भोज्यभोजकभावसंबन्धात् रसस्य निष्पत्तिर्भुक्तिरिति सूत्रार्थः"—इति भट्टनायकसंमतं तृतीयं व्याख्यानमाह **न ताटस्थ्येनेत्यादिना भट्टनायक इत्यन्तेन ।** अत्र प्रत्यासन्नान्वयः,

---

१ रामोऽयं-मिति—उद्द्यो० ॥ २ कुज्झटिका-'धुके'—इति महाराष्ट्रभाषायाम्, तया आकुलिते व्याप्ते ॥

काव्ये नाट्ये चाभिधातो द्वितीयेन विभावादिसाधारणीकरणात्मना भावकत्व-व्यापारेण भाव्यमानः स्थायी सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दमयसंविद्विश्रान्तिसतत्त्वेन भोगेन भुज्यते इति भट्टनायकः ।

लोके प्रमदादिभिः स्थाय्यनुमानेऽभ्यासपाटववतां काव्ये नाट्ये च तैरेव का-

---

नटो नायकरामादिः सामाजिकश्चेति, तत्र किंगतत्वेन रसः प्रतीयतामित्याशङ्क्य, तत्राद्यद्वयगतत्वं निरस्यति **न ताटस्थ्येनेति** । तटस्थ उदासीनः, स च प्रकृते नटो नायकरामादिश्चेति द्विविधः, तत्संबन्धित्वेनेत्यर्थः । तृतीयगतत्वमपि निरस्यति **नात्मगतत्वेनेति** । सामाजिकसंबन्धित्वेन, **न प्रतीयते** नानुमीयते, तदानीं रामादीनामभावेन तद्रत्यादेरप्यभावात्, असतः सत्त्वेनानुमानप्रमाणाविषयत्वात्, वस्तुतो रामगतया नटगतत्वेनानुमितयाऽपि रत्या सामाजिकेऽसत्या तच्चमत्कारजननासंभवाच्च । **नोत्पद्यते** न जन्यते, विभावादीनां वास्तविकत्वाभावात् । **नाभिव्यज्यते** न व्यञ्जनया उपस्थाप्यते, सिद्धस्यैव तत्संभवादिति भावः । **अभिधात** इत्युपलक्षणम्, लक्षणात इत्यपि बोध्यम् । **द्वितीयेन** अन्येन । **विभावादीति** । अन्यसंबन्धित्वेनासाधारणस्य विभावादेः स्थायिनश्च व्यक्तिविशेषांशपरिहारेणोपस्थापनं साधारणीकरणं तदात्मना । **भाव्यमानः** साधारणीक्रियमाणः । **सत्त्वोद्रेकेत्यादि** । सत्त्वगुणस्योद्रेकेण रजस्तमसी अभिभूयाविर्भावेण यः प्रकाशः स एवानन्दात्मिका संवित् ज्ञानम्, तस्य विश्रान्तिर्ज्ञेयान्तरसंपर्कराहित्येनावस्थानं तत्सतत्त्वेन तत्स्वरूपेण । तत्त्वसतत्त्वशब्दौ पर्यायौ, गोत्रसगोत्रशब्दवत् । अत एव ४८६ उदाहरणे 'सतत्त्वविदाम्'—इति प्रयोगः । **भोगेन** भोजकत्वनामकव्यापारेणेति उद्द्योतादयः । भोगेन साक्षात्कारेण भुज्यते विषयीक्रियते इति सारबोधिन्यादयः ।

भट्टनायकस्यैष सारः,—शब्दस्याभिधारूपव्यापारवत् काव्यनाट्ययोस्तद्विलक्षणं भावकत्वभोजकत्वनामकं व्यापारद्वयमतिरिक्तमस्ति, काव्यार्थबोधोत्तरमेव तत्राद्येन भावकत्वव्यापारेण विभावादिरूपसीतादयो रामसंबन्धिनी रतिश्च सीतात्वरामत्वसंबन्धांशमपहाय सामान्यतः कामिनीत्वरतित्वादिनैवोपस्थाप्यते, अन्त्येन भोजकत्वव्यापारेण तु उक्तरीत्या साधारणीकृतविभावादिसहकृतेन सा रतिः सहृदयैरास्वाद्यते, (अत एव असत्या अपि रतेरास्वादः अलौकिकत्वादुपपन्नः) इति रतेरास्वाद एव रसनिष्पत्तिरिति—इति विवरणादौ स्पष्टम् ।

उक्ते तृतीयव्याख्यानेऽपि एतादृशव्यापारद्वयकल्पने प्रमाणाभावः, साक्षात्कारस्य तथाविधत्वकल्पने प्रमाणाभावश्च, न च व्यञ्जनास्थाने तथाविधभोग एव कश्चिद्व्यापारः कल्पनीय इति वाच्यम्, तथापि भावकत्वरूपाधिकव्यापारान्तरकल्पनस्यैव दोषत्वादित्य-

---

१ ताटस्थ्ये—भाव०—विव० ॥ २ अभि—ध्यम्—सार० ॥ ३ भाव्य—नम्—विवर० ॥ ४ तथाविधत्वेति । सत्त्वोद्रेकेत्याद्युक्तस्वरूपत्वेत्यर्थः ॥

रणत्वादिपरिहारेण विभावनादिव्यापारवत्त्वादलौकिकविभावादिशब्दव्यवहार्यैः ममैवैते शत्रोरेवैते तटस्थस्यैवैते, न ममैवैते न शत्रोरेवैते न तटस्थस्यैवैते—इति संबन्धविशेषस्वीकारपरिहारनियमानध्यवसायात् साधारण्येन प्रतीतैः

रुचिं मनसि निधाय "स्थायिनां विभावादिभिः सम संयोगात् व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपात् संबन्धात् विभावादीनामेव वा परस्परं संयोगात् मिलनात् रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिरिति सूत्रार्थः"—इति अभिनवगुप्तपादाचार्यसंमतं सिद्धान्तभूतं चतुर्थं व्याख्यानमाह **लोके इत्यादिना श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादा इत्यन्तेन । लोके** काव्यनाट्यभिन्नस्थले । **प्रमदादिभिः** प्रमदोद्यानकटाक्षनिर्वेदादिभिः । प्रमदादिभिरित्यस्यानन्तरं 'कारणादिभिः'—इति पाठे आलम्बनकारणोद्दीपनकारणकार्यसहकारिभिरित्यर्थः । **स्थायीत्यादि** । स्थायिनो रत्यादेरनुमाने अनुमानविषये अभ्यासः पुनःपुनरनुशीलनं तेन पाटवं पटुता (नैपुण्यं) तद्वताम् । अस्य सामाजिकानामित्यग्रिमेणान्वयः । तेन रसिका एव रसास्वादे योग्याः न तु विरक्ता यत्यादय इत्युक्तम् । अनुमानं च 'अयमेतद्विषयकरत्यादिमान् रत्यादिकार्यरूपकटाक्षादि—रत्यादिसहकारिरूपनिर्वेदादिमत्त्वात् यो नैवं स नैवं यथा विरक्तादिः'—इति । **काव्ये** उक्तध्वन्यादिरूपे । **नाट्ये** ("कायिको वाचिकश्चैव आहार्यः सात्त्विकस्तथा । चत्वारोऽभिनयाः प्रोक्ता नाट्यशास्त्रविशारदैः"—इत्युक्तचतुर्विधाभिनयरूपे) नटकर्मणि । **तैरेव** प्रमदादिभिरेव । अस्य च 'अभिव्यक्तः'—इत्यग्रिमेणान्वयः । **कारणत्वादिपरिहारेण** कारणत्वकार्यत्वसहकारित्वव्यपदेशपरित्यागेन । **विभावनादिव्यापारेति** । आदिपदेन अनुभावनव्यभिचारणयोर्ग्रहणम्, तत्र वासनात्मतयाऽतिसूक्ष्मरूपेणावस्थितानां रत्यादीनाम् आस्वादयोग्यताऽऽनयनरूपाविर्भावनं विभावनम्, तादृशानां रत्यादीनाम् अनुभवविषयीकरणमनुभावनम्, काये विशेषेण अभितः रत्यादीनां संचारणं व्यभिचारणम्, ते एव व्यापारास्तद्वत्त्वादित्यर्थः । **अलौकिकेति** । लोके हर्षशोककारणेभ्यो हर्षशोकावेव हि जायेते । अत्र पुनः सर्वेभ्य एव तेभ्यः सुखमित्यलौकिकत्वम् । **एते** विभावादयः । 'ममैवैते'—इत्याद्यत्रयेण संबन्धविशेषस्य 'अमुकस्यैवैते'—इत्येवंरूपस्य स्वीकारनियमः, 'न ममैवैते'—इत्यन्त्यत्रयेण तस्य परिहारनियमः, तयोरनध्यवसायात् अनिर्णयात्, **साधारण्येन** सीतात्वादिविशेषांशरहितेन कामिनीत्वादिना, **प्रतीतैः** ज्ञायमानैः ।

अत्रायमाशयः,—लोके हि तिस्रो विधाः, कानिचिद्वस्तूनि स्वस्यैव, कानि च शत्रोरेव, कानि पुनः शत्रुमित्रविलक्षणस्य उदासीनापरमाम्नः तटस्थस्यैव (मित्रवस्तुनोऽपि आत्मसंबन्धित्वेन स्वकीयत्वमिति न विभागन्यूनता) । तत्र यदि स्वकीयत्वेन विभावादयः प्रतीयेरन्, तर्हि इतरसामाजिकसंनिधौ स्वरतिप्रकाशोऽनुचित इति ह्रीरेवोदियात्, रसा-

अभिव्यक्तः सामाजिकानां वासनात्मतया स्थितः स्थायी रत्यादिको नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणोपायबलात् तत्कालविगलितपरिमितप्रमातृभाववशोन्मिषितवेद्यान्तरसंपर्कशून्यापरिमितभावेन प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादभाजा साधारण्येन स्वाकार इवाभिन्नोऽपि गोचरीकृतश्चर्व्यमाणतैकप्राणो

स्वादस्तु दूर एवास्ताम् । शत्रुसंबन्धित्वेन प्रतीतौ च विद्वेषाविर्भावस्यैवावश्यंभावितया रसास्वादप्रत्याशैव कथम् । उदासीनसंबन्धप्रतीतावपि स्वस्मिन् तदसद्भावाभिसंधानप्रसङ्गेन नितरामेव तदास्वादोऽनुपपन्न इति संबन्धविशेषस्वीकारस्यानिश्चयः स्वीकर्तव्यः । एवं तत्परिहारनियमनिर्णयोऽपि नास्तीत्यङ्गीकार्यम्, अन्यथा 'नैते कस्यापि'—इति संबन्धपरिहारनियमनिश्चये 'असंबन्धिनोऽसत्त्वम्'—इति नियमेन अलीकत्वशङ्कया गगनकुसुमगन्धोपलब्धये प्रवृत्तिवत् रसास्वादप्रवृत्तिरेव न स्यात्, तस्मादुभयावधारणवैलक्षण्येन सामान्यतः 'कामिनीयम्'—इति कृत्वा कामिनीत्वादिना प्रतीतैरिति—इति विवरणे स्पष्टम् ।

वासनात्मतया संस्काररूपेण सूक्ष्मतया, **स्थितः** पूर्वमेवावस्थितः, अधुना तु साधारणीकृतविभावादिभिस्तस्यैवाविर्भावमात्रमिति भावः । अत एव येषां वेदाभ्यासजडानां मीमांसकादीनां च तादृशसंस्काराभावः, तेषां रसास्वादोऽपि न भवति । तदुक्तम्—"वासना चेन्न हेतुः स्यात्स स्यान्मीमांसकादिषु"—इति "सवासनानां नाट्यादौ रसस्यानुभवो भवेत् । निर्वासनास्तु रङ्गान्तर्वेश्मकुड्याश्मसन्निभाः ॥"—इति च । **नियतेति** । नियतः रसास्वादयितृतया निश्चितो यः प्रमाता सामाजिकः तद्गतत्वेन तत्संबन्धित्वेन । **साधारणेति** । साधारणः व्यक्तिविशेषसंबन्धित्वेनाप्रतीयमानो य उपायो विभावादिः । **तत्कालेति** । तत्कालं रसास्वादकालं विगलितोऽप्रतीतो यः परिमितप्रमातृभावः 'ममैवैतेऽहमेव रसास्वादयिता'—इत्येवंरीत्या अननुभूयमानो यो व्यक्तिविशेषसंबन्धः तद्वशेन उन्मिषितः प्रादुर्भूतः, एवं वेद्यान्तरस्य लौकिकघटादिविषयस्य संपर्केण ज्ञानरूपसंबन्धेन शून्योऽपरिमितो भावश्चित्तवृत्तिविशेषो यस्य तेन । "अपारिमित्यं साधारण्यं प्रमातृविशेषनिष्ठत्वेनाग्रहे सति गृह्यमाणत्वम्, भावो वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यः"—इति सारबोधिनी । **प्रमात्रा** रसास्वादयित्रा कर्त्रा। **सकलसहृदयसंवादभाजेति।** इदं साधारण्येनेत्यस्य विशेषणम् । सकलानां सहृदयानां संवादभाजा 'एकत्र दृष्टस्यान्यत्र तथादर्शनं संवादः'—इत्युक्तेः संमतिशालिनेत्यर्थः। **साधारण्येनेति** । प्रमातृविशेषानालिङ्गितेन कामिनीविषयकरतित्वसामान्येनेत्यर्थः । अस्य 'गोचरीकृतः'—इत्यनेनान्वयः । ननु विवक्षितविवेचने रत्याद्यास्वादस्यैव रसरूपतया कथं रसस्य आस्वादः, आस्वादास्वाद्ययोर्लोके वैलक्षण्यदर्शनादित्यत आह **स्वाकार इति** । 'स्वस्य ज्ञानस्य आकारविशेष एव विषयः न तु ज्ञानादन्यः'—इति हि योगाचारमते यथा वस्तुतो ज्ञानस्वरूपस्य विषयस्य ज्ञेयत्वम्, तथा आनन्दात्मकास्वादस्वरूपस्यापि

विभावादिजीवितावधिः पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन् अन्यत् सर्वमिव तिरोदधत् ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन् अलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रसः।

रसस्य आस्वाद्यत्वमविरुद्धमिति भावः। **गोचरीकृतः** विषयीकृत इति विवरणे स्पष्टम्। **चर्व्यमाणतेति। चर्व्यमाणता** आस्वादः **एकः** अद्वितीयः **प्राण इव** स्वरूपनिष्पत्तिहेतुर्यस्य सः। **विभावादीति।** उक्तरूपविभावादिरेव जीवितस्य जीवनस्य अवधिः पूर्वापरसीमा यस्य स.। विभावादिकालमात्रस्थायीति परमार्थः। **पानकरसन्यायेन चर्व्यमाण इति।** पानकरसो हि यथा, एलामरीचशर्कराकर्पूराम्लिकादिविलक्षणवस्तुसंपादितोऽपि एलामरीचादिरसवैलक्षण्येन तत्समुदायसंवलनसंपादितेनानिर्वचनीयेनास्वादेनास्वाद्यते तथा विभावादिवैलक्षण्येन लोकातीतेन आस्वादेन **चर्व्यमाणः** आस्वाद्यमान इत्यर्थ इति विवरणे स्पष्टम्। **पुर इवेति।** अत्र सर्वत्र परिस्फुरन्निवेत्यादिरीत्या क्रियाभिरिवशब्दार्थान्वयो ज्ञेयः। **सर्वाङ्गीणमिति।** सर्वाङ्गव्यापनं यथा स्यादिति चक्रवर्ती। सर्वाङ्गव्यापनं यथा स्यात्तथाऽऽलिङ्गन्निवेत्यन्वयः। "तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति" (५। २। ७)—इति सूत्रेण खप्रत्ययः। व्याप्नोतीति कर्तृत्वमविवक्षितमिति चक्रवर्त्याशयः। "अपरिमितः, प्रत्यङ्गममृतमिव सिञ्चन्नित्यर्थः"—इत्युद्द्योतः। अपरिमित इति 'सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्'—इत्यस्य फलितार्थकथनम्। प्रत्यङ्गमित्यध्याहारलभ्यम्। सर्वाङ्गं व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणमम्‍तम्। सर्वाङ्गीणशब्दः पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढः। प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवममृतं सिञ्चन्निवेत्यर्थ इत्युद्द्योताशयः। अनेन सुखरूप एवायमिति ध्वनितम्। **अन्यत्** स्वविषयभूतविभावाद्यतिरिक्तम्। **तिरोदधत्** आच्छादयन्। **ब्रह्मास्वादमिवेति।** अत्रेवशब्दः यथास्थाने एवेत्युद्द्योते स्पष्टम्, ब्रह्मास्वादमिव स्वास्वादम् अनुभावयन्नित्यर्थः, ब्रह्मास्वादे (मुक्तिदशायां) ब्रह्ममात्रं प्रकाशते, रसे तु विभावाद्यपीति भेदात् सादृश्यम्। एतेन 'ब्रह्मैव रसः "रसो वै सः"—इति श्रुतेः'—इति कैश्चित्प्रलपितमपास्तम्, उक्तदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावानुपपत्तिप्रसङ्गात्। 'तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं सादृश्यम्'—इति सादृश्यलक्षणस्य सर्वैरङ्गीकारात्। न चोक्तश्रुतिविरोध इति वाच्यम्, स आत्मा रसः रसपदवाच्य इति तदर्थात्। "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" "नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति"—इत्यादिश्रुत्यन्तरसंवादादिति सुधीभिराकलनीयम्। पुर इवेत्याद्यनुभावयन्नित्यन्तं सर्वमलौकिकत्वप्रतिपादनाय, तदेवाह **अलौकिकेत्यादिना। अलौकिकः** लौकिकसामग्रीजन्यविलक्षणः, लौकिकसामग्रीजन्यस्तु एकस्यैव सुखाय तस्यापि पर्यन्ते वैरस्यायैवेति बोध्यम्। **शृङ्गारादिको रस इति।** इत्युच्यते इति शेषः। एवं च ब्रह्मसहोदररसाविर्भावप्रकारप्रदर्शनेन ब्रह्मावबोधोऽपि सति तादृशेऽधिकारिणि, सति च तादृशसामग्रीसमवधाने "तत्त्वमसि"—इत्यादिश्रुत्यु-

स च न कार्यः, विभावादिविनाशेपि तस्य संभवप्रसङ्गात्; नापि ज्ञाप्यः, सिद्धस्य तस्यासंभवात्; अपि तु विभावादिभिर्व्यञ्जितश्चर्वणीयः ।

कारकज्ञापकाभ्यामन्यत् क्व दृष्टमिति चेत्, न क्वचिद्दृष्टमित्यलौकिकसिद्धेर्भूषणमेतन्न दूषणम् । चर्वणानिष्पत्त्या तस्य निष्पत्तिरुपचरितेति कार्योऽप्युच्य-

---

पनिबद्धवाक्यनिष्ठया सद्गुरूपदिष्टयत्किंचिद्वाक्यनिष्ठया वा व्यञ्जनयैव भवतीति ध्वनितमिति सुधासागरे स्पष्टम् ।

एतन्मतस्य स्थूलत इदं मर्म,—रतिकारणादीनामनुभवादसकृदनुमिता रतिः संस्काररूपेण सहृदयहृदयमधिरोहति, अथ कियता कालेन सुनिपुणमनुष्ठितयोः रामादिव्यक्तिविशेषसंबन्धिरतिकारणविभावादिप्रतिपादकयोरपि काव्यनाट्ययोः पूर्वोक्तभावकत्वव्यापारेण रामसीतादिविशेषांशपरिहारेण रतिकारणसाधारणकामिनीत्वादिना प्रतीतैः विभावादिभिः सहृदयहृदयावस्थिता सा रतिर्व्यञ्जनया अभिव्यक्ता सामाजिकानाम् आस्वाद्यतामायातीति एतादृशास्वाद एव रसनिष्पत्तिरिति । पूर्वमते असत्या अपि रतेरास्वादः, अत्र तु वासनया स्थिताया एवेत्यप्यनयोर्भेद इति विवरणे स्पष्टम् ।

ननु भरतमुनिसूत्रे विभावादिसंयोगादिति पञ्चम्या विभावादीनां हेतुत्वमुक्तम्, तच्च कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा स्यात्, तत्किं रसः कार्यो ज्ञाप्यो वाऽत आह **स चेति** । न कार्य इत्यत्र हेतुमाह **विभावादीति । तस्य** रसस्य। **संभवप्रसङ्गादिति** । अवयवादिरूपोपादानकारणाद्यतिरिक्तकारणनाशेऽपि कार्यनाशस्यावश्यंभावानियमात् दण्डनाशेऽपि घटस्थितेरिति शेषः । **नापि ज्ञाप्य इति** । विभावादिभिरित्यादिः । **असंभवादिति** । अभावादित्यर्थः, तस्य सिद्धत्वाभावादिति यावत् । लोके जातो हि घटादिर्दीपादिना ज्ञाप्यो भवति न तु जायमान एवेति भावः । तर्हि विभावादिभिः किं क्रियते? तत्राह **अपि त्विति । विभावादिभिरिति** तृतीया हेतौ साहित्येऽपि बोध्या, व्यञ्जितश्चर्वणीय इत्युभयान्वयिनी च, एवं च भरतसूत्रे व्यञ्जकत्वमेव पञ्चम्यर्थः । **व्यञ्जितः** व्यञ्जनया गृहीतः सन् **चर्वणीयः** पुनःपुनरास्वादनीयः । विभावादिव्यञ्जितश्च चित्स्वरूपोऽनावृतानन्दांश एव भवतीति तात्पर्यम् ।

नन्वेवमलौकिकीयं प्रक्रियेत्याशङ्क्येष्टापत्तिं शङ्कोत्तराभ्यामाह **कारकेति । ज्ञापकाभ्यामिति** । व्यञ्जकत्वातिरिक्तं ज्ञापकत्वमत्र विवक्षितम्, अतो व्यञ्जकत्वस्य ज्ञापकत्वेऽपि न क्षतिः । **अन्यत्** व्यञ्जनाख्यम् । **अलौकिकेति** । व्यञ्जकोऽप्येको हेतुरिति भावः । अलौकिकस्य कार्यस्य सिद्धेरलौकिकहेतुकत्वं भूषणमेवेत्यक्षरार्थः । कथं तर्हि उत्पन्नो रस इति व्यवहारः? तत्राह **चर्वणेति** । चर्वणाविशिष्टस्यैव रसत्वेन विशेषणस्योत्पन्नतया चर्वणोत्पत्तिमादाय रसस्योत्पत्तिव्यवहार इत्यर्थः । नन्वेवमपि ज्ञाप्य इति व्यवहारः कथं?

ताम्, लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणताटस्थ्यावबोधशालिमितयोगिज्ञानवेद्यान्तरसंस्पर्श-रहितस्वात्ममात्रपर्यवसितपरिमितेतरयोगिसंवेदनविलक्षणलोकोत्तरस्वसंवेदनगोचर इति प्रत्येयोऽप्यभिधीयताम्।

तद्ग्राहकं च न निर्विकल्पकं विभावादिपरामर्शप्रधानत्वात्। नापि सविकल्पकं चर्व्यमाणस्यालौकिकानन्दमयस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वात्।

उभयाभावस्वरूपस्य चोभयात्मकत्वमपि पूर्ववल्लोकोत्तरतामेव गमयति न तु विरोधमिति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादाः।

इत्यत आह **लौकिकेति**। लौकिकं यत् प्रत्यक्षादिज्ञानम्, यच्च प्रमाणताटस्थ्येन प्रमाणौदासीन्येन (चक्षुरादिलौकिकप्रमाणमनपेक्ष्यैवेति यावत्) अवबोधः ज्ञानम्, तच्छालिनां तद्वतां मितयोगिनाम् अपक्वयोगिनां युञ्जानपदवाच्यानां (ध्यानजन्यं) ज्ञानम्, यदपि च वेद्यान्तरस्य ज्ञेयान्तरस्य लौकिकविषयस्य संस्पर्शेन संबन्धेन रहितं स्वस्वरूपात्ममात्रविषयक परिमितेतरयोगिनां पक्वयोगिना युक्तपदाभिधेयानां संवेदनं ज्ञानम्, एतत्त्रितयात् विलक्षणम् (अलौकिकविभावादिमत्त्वेन) विसदृशम्, अत एव च लोकोत्तरं लोकातीतं यत् स्वात्मकं संवेदनं तस्य गोचरः विषय इत्यर्थः। **प्रत्येयः** ज्ञेयः। **अभिधीयताम्**। उच्यताम्। तथा च विभावादिभिरभिव्यक्तानन्दांशस्वरूपतया स्वयंप्रकाशत्वेन ज्ञाप्यत्वव्यवहार इति भावः।

ननु संवेदनगोचर इत्युक्तम्, संवेदनं हि ज्ञानम्, तच्च निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति द्विविधम्, तत्र नामरूपजात्यादिविशेषशून्यं ज्ञान निर्विकल्पकम्, तद्विपरीतं सविकल्पकम्, तयोर्मध्ये रसः केन गृह्यते इत्याशङ्क्य नान्यतरेण गृह्यते इत्याह **तद्ग्राहकं चेति**। रसग्राहकं चेत्यर्थः। **विभावादिपरामर्शेति**। विभावादीनां परामर्शः संबन्धः प्रधानं यस्य तस्य भावस्तत्त्वादित्यर्थः। विभावादिपरामर्शस्य सविकल्पकतया निर्विकल्पकजननायोग्यत्वादिति भावः। **स्वसंवेदनसिद्धत्वात्** स्वात्मकप्रतीतिमात्रसिद्धत्वात्। अयं भावः,—तदानी ज्ञानान्तरासंभवात्, रसमात्रविषयिण्यां चर्वणाया नामरूपाद्युल्लेखासंभवाच्च कुतः सविकल्पकत्वमिति। **उभयाभावस्वरूपस्य** उभयभिन्नस्य। **उभयात्मकत्वमपीति**। 'विरुद्धयोरेकतरनिषेधेऽपरस्मिन् पर्यवसानम्'—इति नियमेन सविकल्पकत्वनिषेधे निर्विकल्पकत्वम्, निर्विकल्पकत्वनिषेधे च सविकल्पकत्वमायातीति उभयात्मकत्वम्। **पूर्ववत्** कारकत्वज्ञापकत्ववत्। **न तु विरोधमिति**। अनुभवबलेन तथैव स्वीकारादिति भावः। **अभिनवगुप्तपादो** नाट्यलोचनादिकर्ता। **पादा इति**। बहुवचनश्रीपदाचार्यपदैः स्वसंमतत्वमुक्तम्। "इदमत्र रहस्यम्,—पुरा किल काचित् वलभीपठतां बहूनां ब्राह्मणबालानामध्ययनशालाऽऽसीत्, तत्र पठन् कश्चिद्गौडबालोऽतिसौबुध्यान्मुखरत्वाच्च निखिलबालानां भयप्रदत्वेन बालवलभीभुजंग इति गुरुणा व्यपदिष्टः, स चाचार्यतामुपगत इति सकलरहस्याभिज्ञः श्रीवाग्देवतावतारो

व्याघ्रादयो विभावा भयानकस्येव वीराद्भुतरौद्राणाम्, अश्रुपातादयोऽनुभावाः शृङ्गारस्येव करुणभयानकयोः, चिन्तादयो व्यभिचारिणः शृङ्गारस्येव वीरकरुणभयानकानामिति पृथगनैकान्तिकत्वात् सूत्रे मिलिता निर्दिष्टाः ।

वियदलिमलिनाम्बुगर्भमेघं, मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः ।
धरणिरभिनवाङ्कुराङ्कटङ्का, प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे ! ॥ २७ ॥—

इत्यादौ

(मम्मटः) गूढं तन्नामाभिनवगोपानसीगुप्तपादैः—इति वैदग्ध्यमुखेनाभिव्यनक्तीति । अत एव मधुमत्यां रविभट्टाचार्यैरुक्तम्,—अभिनवपदेन ध्वनिटीकाकर्तृपुराणगुप्तपादलिखनविरोधोऽत्र न देयः—इति"—इति सुधासागरे स्पष्टम् ।

ननु विभावादिभ्यः प्रत्येकं रसाभिव्यक्तिसंभवे भरतसूत्रे द्वन्द्वेन स्वसूत्रे 'व्यक्तः स तैः'—इत्यत्र बहुवचनेन च किमिति साहित्यमुक्तमित्यत आह **व्याघ्रादय इत्यादि । पृथक्** एकैकस्य, **अनैकान्तिकत्वात्** व्यभिचारित्वात् । तथा हि—एते भीरूणां भयमिव वीराणामुत्साहमपूर्वदर्शिनां विस्मयं व्यापादितबन्धूनां क्रोधं जनयन्ति, अतो भयानकस्येव वीराद्भुतरौद्राणामपि विभावा इति व्यभिचारात् नैकैकस्मिन् व्यञ्जकत्वमित्यर्थः । एवमनुभावमात्रेऽप्याह **अश्रुपातादय इति ।** एते शृङ्गारस्य विप्रलम्भस्येव करुणभयानकयोरपि अनुभावा इति व्यभिचारान्नैकैकस्मिन् व्यञ्जकत्वमित्यर्थः । एवं व्यभिचारिमात्रेऽप्याह **चिन्तादय इति ।** एते शृङ्गारस्य विप्रलम्भस्येव वीरकरुणभयानकानामपि व्यभिचारिण इति व्यभिचारात् नैकैकस्मिन् व्यञ्जकत्वमित्यर्थः । तत्र शृङ्गारे अवगतरूपादीनाम्, वीरे सहायादीनाम्, करुणे बन्धूपकारादीनाम्, भयानके भयहेतुचण्डत्वादीनां चिन्तेति ज्ञेयम् । **सूत्रे** भरतसूत्रे स्वसूत्रे च । **मिलिताः** सहिताः । **निर्दिष्टा इति ।** द्वन्द्वेन तैरिति पदेन चोक्ता इत्यर्थः । एवं च विभावादीनां दण्डचक्रादिन्यायेन सम्भूयैव कारणत्वम्, न तु तृणारणिमणिन्यायेनैकैकस्येति भावः ।

ननु प्रत्येकस्मादपि रसोऽनुभूयते—इत्याशङ्कते **वियदित्यादिना केवलानामेवात्र स्थितिरित्यन्तेन । वियदिति ।** मानिनीं प्रति सख्या उक्तिरियम् । हे मुग्धे हे विवेकरहिते, मानभङ्गावश्यंभावेऽपि मानात्यागादिति भावः । प्रणतिपरे मुहुर्मुहुःप्रणामशालिनि दयिते इति विषयसप्तमी, प्रेमपात्रे न तु स्वामिमात्रे, प्रसीद तद्विषये प्रसादं कुरु । बहुतरोद्दीपकसत्त्वादवश्यंभावी मानभङ्ग इति तव गौरवरक्षा न भविष्यतीति भावः । तामेव मानभङ्गसामग्रीमाह वियदित्यादिना । वियत् आकाशम् अलयो भ्रमरास्तद्वत् मलिना अत्यन्तकृष्णा इत्युपमितसमासः, अम्बु गर्भे येषां ते अम्बुगर्भा इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः, ततः,

---

१ गुप्तपादो भुजग , सर्प इति यावत् । "कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवा."—इत्यमरः ॥

परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं, प्रवृत्तिः
कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु ।
कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मी-
मभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः ॥ २८ ॥

इत्यादौ

अलिमलिना अम्बुगर्भाः मेघाः यत्रेति त्रिपदो बहुव्रीहिः, तादृशम् । अस्तीति शेषः सर्वत्र बोध्यः । अम्बुगर्भत्वेनावृष्टत्वाच्चिरस्थितिर्व्यज्यते । एवं चोर्ध्वमुखी स्थातु न शक्नोषीति भावः। मधुकरेति । मधुकरकोकिलयो. (सहितयोः) कूजितैः, प्रावृषि कोकिलकूजिताभावेऽपि मुग्धायां भयप्रदर्शनार्थं सख्याः प्रतारणोक्तिरियमिति केचित्, वर्षास्वपि कोकिला माद्यन्तीति कश्चित्, वस्तुतस्तु मधुकरा एव (सुखकरत्वात्) कोकिला इति रूपकम्, तत्कूजितैः दिशां श्रीः शोभा। एवंच तिर्यङ्मुखी स्थातुं न शक्नोषीति भावः। धरणिः भूमिः अभिनवा नूतना अङ्कुरा एव अङ्के उत्सङ्गे टङ्काः पाषाणभेदकास्त्रविशेषाः (मर्मभेदित्वात्, पाषाणप्रायकठिनमानभञ्जकत्वाद्वा) यस्यां सा तादृशी। "अभिनवाः अङ्कुरा यत्र एवंविधोऽङ्को मध्यो यस्य स तथाभूतष्टङ्कः पाषाणप्रायकठिनस्थानं यस्यां सा"—इति चक्रवर्तिभट्टाचार्याः । अभिनवाङ्कुरा अङ्कश्चिह्नं यत्र तथाविधष्टङ्कः पाषाणप्रायदेशो यत्रेति केचित् । "टङ्कः पाषाणदारणः"—इत्यमरः । एतेनाधोमुखावस्थानं निराकृतम्। एवंचोर्ध्वमधस्तिर्यक्चोद्दीपकप्रवृत्त्या तद्रहितदृष्टिसंचारस्थलाभावात्प्रणतिपरे प्रेयसि दृष्टिपातं कुर्वीति भावः । पुष्पिताग्रा छन्दः. "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा"—इति लक्षणात् ॥

परिमृदितेति। मालतीमाधवप्रकरणे प्रथमाङ्के 'तथाहि अस्याः'—इत्युपक्रम्य माधवस्य मकरन्दं प्रति मालत्यवस्थावर्णनोक्तिरियम् । अस्याः मालत्या अङ्गं परिमृदिता कराभ्यां शिथिलीकृता या मृणाली बालमृणालं तद्वत् म्लानम् । अङ्गमिति जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । तथा, क्रियासु शरीरमात्रधारणोपयोगिनीषु बह्वीषु परिवारस्य सखीसार्थस्य प्रार्थनाभिर्बह्वीभिः कथमपि अनिच्छन्त्या अपि बलात्कारेण प्रवृत्तिः सकृदुपक्रममात्रम्, न तु चेष्टादि। तेनालस्यातिशयो विषयवैतृष्ण्यं वा व्यज्यते । अन्ये तु क्रियासु बह्वीषु उपन्यस्तासु प्रवृत्तिः क्वचिदुपक्रममात्रमित्याहुः। चकारो भिन्नक्रमः, अस्याः कपोलः अभिनवस्य करिणो यो दन्तस्तस्य यश्छेदः (छिद्यते इति छेदः, कर्मणि घञ्) छिन्नो भागः तद्वत् कान्तः । दन्तस्य कोमलत्वेनाशु रक्तसंबन्धात् अलक्तकमिश्रदुग्धवर्णलाभः । केचित्तु अभिनवो यः करिदन्तच्छेदस्तद्वत् कान्तः, तेन गौरत्वोत्कर्षः। तथा च मेघदूते कालिदासः— 'सद्यःकृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य'—इत्यत्र कर्तनस्य सद्यस्त्वमाहेत्याहुः । ईदृशोऽपि निष्कलङ्कस्य कलामात्रावशिष्टस्य हिमांशोश्चन्द्रस्य लक्ष्मीं शोभां च कलयति धारयति। अनेन क्षामता व्यज्यते । एकपार्श्वशयनाच्चैव किंचिदवच्छेदेन रक्तता किंचिदवच्छेदेन पाण्डुते-

दूरादुत्सुकमागते विवलितं, संभाषिणि स्फारितं,
संश्लिष्यत्यरुणं, गृहीतवसनसे किंचाञ्चितभ्रूलतम् ।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥ २९ ॥

इत्यादौ च

ति कपोल इत्येकवचनम् । आभ्यामपि न शोभाच्युतिरिति कान्तलक्ष्मीपदाभ्यां व्यज्यते—इत्युद्द्योतादौ स्पष्टम् । सुधासागरकारास्तु,—चकारोऽप्यर्थे, कपोलोऽपि निष्कलङ्कस्य हिमांशोः लक्ष्मीं शोभां कलयति, शोभामित्यनेनैवमपि न शोभाच्युतिरिति गम्यते । कपोल इत्येकवचनादेक एव पाण्डुः, सौकुमार्येणाशु सर्वतः पाण्डिमोदयात् । अपर. (कपोलः) तु अभिनवकरिदन्तच्छेदकान्त इत्याहु. । कपोल इत्येकवचनं जात्यभिप्रायकमिति केचित् । 'छेदपाण्डुः'—इति पाठस्तु न युक्तः, प्राचीनबहुषु पुस्तकेषु तथापाठाभावात्, पाण्डुता व्यज्यते इति सकलटीकाविरुद्धत्वाच्चेति बोध्यम् । मालिनीछन्दः, "ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः"—इति लक्षणात् ॥

दूरादिति । अमरुकशतके निराकरणेन प्रसादनान्निवृत्तस्य नायकस्य पुनरागमने जातभावायाः मानिन्याश्चक्षुःक्रियावर्णनमिदम् । उत्सुकमित्यादिविशेषणानि चक्षुरित्यनेनान्वियन्ति[1], सर्वसप्तम्यन्तानां प्रेयसीत्यत्र संबन्धः । जातम् आगः अपराधो यस्मात् (प्रसङ्गतः) तथाभूते न तु कृतागसि "मत्तो जात न तु मया कृतम्"—इति न्यायात् । अत एव प्रेयसि प्रीतिपात्रे न तु स्वामिमात्रे, मानिन्याः मानवत्याः चक्षुः प्रपञ्चे विचित्रव्यापारबाहुल्ये चतुरं कुशलं जातमित्यन्वयः । अहो इति चातुर्यदर्शनाद्विस्मये । प्रपञ्चचातुर्यमेव प्रपञ्चयति । दूरादित्यादिना । दूरात् 'दृष्टे'—इति शेषः, उत्सुकं (इतोऽन्यत्र वा यातीति शङ्कया) उत्कण्ठासूचकचेष्टाविशेषशालि । आगते समीपं प्राप्ते विवलितं (दूरतः पश्यन्त्याः मम औत्सुक्यमनेन ज्ञातमिति लज्जया) तिर्यक्कृतम्, (पूर्वनिराकरणलज्जया) संकुचितं वा । संभाषिणि सम्यक्भाषिणि स्फारितं (निराकरणेऽप्यवैमुख्येन अपूर्वालापेन वा हर्षोदयात्) विकसितम् । संश्लिष्यति (चाटु विनैव आलिङ्गनेच्छया) सांनिध्यं प्राप्नुवति अरुणम् (अप्रसाद्यैव स्पर्शमिच्छतीति क्रोधाविर्भावात्) आरक्तम् । (अत एव क्रोधात् सविधं त्यक्त्वा स्थानान्तरं गच्छन्त्याः) गृहीतवसने गृहीतचैलाञ्चले, किंचेति समुच्चयार्थे किंचिदित्यर्थे वा, किंचित् अञ्चिता (चाटुकरणं विनैवोत्तरोत्तरं तत्तच्चेष्टाधिक्येनासूयोदयात्) कुटिलीकृता भ्रूलता येन तथाभूतम् । चरणयोरानतिः प्रणामः तस्य व्यतिकरः संबन्धः समूहो वा यस्य तथाभूते बाष्पाम्बु (त्वया एवमाचरितं मया कठिनया तत्सोढमित्येवंरूपप्रसादोदयात्) अश्रुजलं तेन पूर्णम् ईक्षणं यस्य तथाभूतम् । अम्बुपदं बाहुल्य-

---

१ "वी गतिप्राप्ति०"—इत्यदादिगणपठिते वीत्यत्र 'ईकारो धात्वन्तर प्रश्लिष्यते'—इत्युक्तम्, तस्येद रूपम्॥

यद्यपि विभावानामनुभावानामौत्सुक्यव्रीडाहर्षकोपासूयाप्रसादानां च व्यभिचारिणां केवलानामत्र स्थितिः, तथाप्येतेषामसाधारणत्वमित्यन्यतमद्वयाक्षेपकत्वे सति नानैकान्तिकत्वमिति ॥

सूचनाय । ईक्षणपदं गोलकाधिष्ठानतेजःपरम्, गोलकस्याश्रुपूर्णतयैव तत्पूर्णत्वोपचारः, चक्षुर्जातमित्यत्र चक्षुःपदं गोलकपरम्, अतो भेदात् बहुव्रीहिसंगतिः । महेश्वरस्तु—ईक्षणपदं गोलकपरम्, चक्षुःपदं च तेजःपरमित्याह, तदयुक्तम्, औत्सुक्यविवलितत्वस्फारणादीनां तेजस्यसंभवात् । वस्तुतस्तु बाष्पाम्बुना पूर्णं समाप्तम् ईक्षणं दर्शनं यस्येत्यर्थ इति चन्द्रिकाकारादयः । उद्द्योतकारास्तु, ईक्षणपदं गोलकपरम्, चक्षुःपदं तेजःपरम्, विपरीतं वा, आद्ये औत्सुक्यादीनां तेजसि सत्त्वं परम्परया बोध्यम्, अन्त्ये बाष्पाम्बुपूर्णत्वं परम्परया बोध्यम्, अतो भेदात् बहुव्रीहेर्नानुपपत्तिः । 'बाष्पाम्बुपूर्ण क्षणात्'—इति पाठस्तु सुगम इत्याहुः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः, लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ॥

यद्यपीति । आद्ये (वियदलीति पद्ये) विभावानां मुग्धादयितमेघादिरूपाणाम् आलम्बनोद्दीपनकारणानाम्, द्वितीये (परिमृदितेति पद्ये) अनुभावानाम् अङ्गम्लानिविषयवैतृष्ण्यपाण्डुताक्षामतादिरूपाणां कार्याणाम्, तृतीये (दूरादुत्सुकमिति पद्ये) व्यभिचारिणाम् औत्सुक्यव्रीडादिरूपाणां सहकारिणां चेत्यर्थः । यद्यपि प्रसादो न व्यभिचारिषु गणितस्तथापि "मनःप्रसादो हर्षः स्यात्"—इति हर्ष एवात्र प्रसादो विवक्षित इत्याहुः । यद्यप्यत्र प्रेयसीत्यालम्बनविभावोऽप्यस्ति, तथापि रत्यनुकूलधर्मवत्त्वेनानिर्देशात् जातागसीति विरुद्धधर्मवत्त्वेन निर्देशाच्चाविद्यमानकल्प एव, तदेवाह **केवलानामिति** । अत्र यथाक्रमसुदाहरणत्रये । **स्थितिः** साक्षादुल्लेखः । वियदलीत्यादिना केवलानामेवात्र स्थितिरित्यन्तेन शङ्कितं समाधत्ते **तथापीति** । नानैकान्तिकत्वमित्यनेन संबन्धः । **असाधारणत्वं** प्राकरणिकरतिनियतावस्थितिकत्वमिति विवरणकाराः, झटित्याख्यापकत्वमिति चक्रवर्ती, मुख्यत्वमिति सारबोधिनीकारः । **अन्यतमेति** । अन्यतमेषु विभावानुभावव्यभिचारिषु द्वयस्य उल्लिखितभिन्नस्य **आक्षेपकत्वे** प्रत्यायकत्वे । उक्तं चोद्द्योते,—आक्षेपो व्यञ्जनेति । **नानैकान्तिकत्वं** न मिलितानां तेषा रसनिष्पत्तिहेतुत्वव्यभिचारः । यथाऽऽह,—"सद्भावश्चेद्विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत् । झटित्यन्यतमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते"—इति । तदयं सिद्धान्तः,—मिलितानामेव रसनिष्पत्तिहेतुत्वम्, यत्र तु एक एव निर्दिष्टः, तत्रापि तेनैवान्ययोर्द्वयोराक्षेपेण रसनिष्पत्तिरिति ॥

केचिदाहुरेक एव शृङ्गारो रस इति, केचिच्च प्रेयांसदान्तोद्धतैः सह वक्ष्यमाणा नवेति

---

१ इतरद्वय तु तत्राद्ये प्रणतिरनुभावः, प्रसादप्रार्थनोन्नेयाऽसूया सचारिणी । द्वितीये मालतीमाधवौ विभावौ प्रकरणगम्यौ, म्लानत्वादिगम्या चिन्ता व्यभिचारिणी । तृतीये मानिनीप्रेयासौ विभावौ, चरणानतिरनुभाव इति बोध्यम् ॥

तद्विशेषानाह—

॥ ४४ ॥ शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ २९ ॥

द्वादश रसाः, तत्र स्नेहप्रकृतिकः प्रेयांसः, अयमेव वात्सल्य इति बोध्यम् । धैर्यस्थायिभावको दान्तः, गर्वस्थायिभावक उद्धतः । "निन्दादितः परावज्ञा गर्वः"—इत्याहुः, तन्मतनिरासाय सामान्यज्ञानोत्तरं विशेषजिज्ञासोदयाच्च वृत्तिकृदाह **तद्विशेषानाहेति । तद्विशेषान्** तस्य रसस्य विशेषान् भेदान् । रससामान्यलक्षणं तु रसत्वमेव, न च तत्र मानाभावः, रसपदशक्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धेः, तच्च बाधकाभावाज्जातिरखण्डोपाधिर्वा ।

शृङ्गारेति । इयं हि कारिका संगीतनाट्यशास्त्रे षष्ठेऽध्याये भरतमुनिना पठिता, सैवात्र मम्मटेनाविकला संगृहीता । रससामान्यलक्षणं तत्तद्रसलक्षणं चोक्तमन्यत्रापि । तथाहि—"विभावैरनुभावैश्च युक्तो वा व्यभिचारिभिः । आस्वाद्यत्वात्प्रधानत्वात्स्थाय्येव तु रसो भवेत् ॥"—इत्युक्तेः रत्यादिः स्थायिभाव एव सामाजिकैश्चर्व्यमाणो रसपदव्यपदेश्यो भवति । तत्र रतिस्थायिभावकः कान्ताद्यालम्बनकः स्रक्चन्दनाद्युद्दीपित कटाक्षाद्यनुभावितो व्रीडादिसंचारितः शृङ्गारः । १ । हासस्थायिभावको विकृतकृदालम्बनको वैकृताद्युद्दीपितो गल्लफुल्लनाद्यनुभावितः श्रमादिसंचारितो हास्यः । २ । शोकस्थायिभावको मृताद्यालम्बनकस्तद्गुणाद्युद्दीपितो रोदनाद्यनुभावितो दैन्यादिसंचारितः करुणः । ३ । क्रोधस्थायिभावको द्विषदालम्बनकस्तदपकाराद्युद्दीपितो विकत्थनाद्यनुभावितो गर्वादिसंचारितो रौद्रः । ४ । उत्साहस्थायिभावको द्विषद्विद्वज्जनदीनालम्बनकोऽपकारगुणापदुद्दीपितः[1] प्रतीकारकरणदानाद्यनुभावितो हर्षावेगचिन्तादिसंचारितो वीरः । ५ । भयस्थायिभावको विकटाद्यालम्बनकस्तद्विकटकर्माद्युद्दीपितः पलायनाद्यनुभावितो जडतादिसंचारितो भयानकः । ६ । जुगुप्सास्थायिभावको विण्मूत्राद्यालम्बनको दुर्गन्धाद्युद्दीपितो निष्ठीवनाद्यनुभावितो ग्लान्यादिसंचारितो बीभत्सः । ७ । विस्मयस्थायिभावको विस्मयजनककर्मकर्त्रालम्बनको विस्मयकर्माद्युद्दीपितश्चकितताद्यनुभावितो हर्षादिसंचारितोऽद्भुतः । ८ ।"—इति ।

अष्टाविति । "सर्वं वाक्यं सावधारणम्"—इति न्यायेन नाट्ये अष्टावेवेत्यर्थः । प्रेयांसादित्रयस्तु भावान्तर्गता इति भावः । एतेनाभिलाषस्थायिको लौल्यरसः श्रद्धास्थायिको[2] भक्तिरसः स्पृहास्थायिकः कार्पण्याख्यो रसोऽतिरिक्त इत्यपास्तम्, त्रयाणामपि भावान्तर्गतत्वात् । व्याख्यातं च सोमेश्वरेणापि—**अष्टाविति** । एते एवोपरञ्जका इति भावः । तेनार्द्रस्थायिकः **स्नेहो रस इत्यसत्**, स्नेहो भक्तिर्वात्सल्यमिति रतेरेव विशेषाः, तेन तुल्ययोरन्योन्यं रतिः स्नेहः,

---

१ इद हि युद्धवीरो दानवीरो दयावीरश्चेति त्रिविधो वीर इति मतेनेति बोध्यम् ॥ २ तत्र श्रद्धा चास्तिक्यनिश्चयात्मिका वेदशास्त्रादिविषया शिष्टाना प्रसिद्धा, भक्तिरपि भगवति प्रसिद्धैव ॥

तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ, संभोगो विप्रलम्भश्च । तत्राद्यः परस्परावलोकना-

---

अनुत्तमस्योत्तमे रतिर्भक्तिः, उत्तमस्यानुत्तमे रतिर्वात्सल्यम्,—इत्येवमादौ भावस्यैवास्वाद्यत्वमिति । अन्येऽप्याहुः,—स्नेहो भक्तिर्वात्सल्यं मैत्री आबन्ध इति रतेरेव विशेषा । तुल्ययोर्मिथो रतिः स्नेहः, प्रेमेति यावत् । तथा तयोरेव निष्कामतया मिथो रतिर्मैत्री । अवरस्य वरे रतिर्भक्तिः । सैव विपरीता वात्सल्यम् । सचेतनानामचेतने रतिराबन्ध इति । रसगङ्गाधरकारा अप्याहुः—अथ कथमेत एव रसाः, भगवदालम्बनस्य रोमाञ्चाश्रुपातादिभिरनुभावितस्य हर्षादिभिः पोषितस्य भागवतादिपुराणश्रवणसमये भगवद्भक्तैरनुभूयमानस्य भक्तिरसस्य दुरपह्नवत्वात् । भगवदनुरागरूपा भक्तिश्चात्र स्थायिभावः। न चासौ शान्तरसेऽन्तर्भावमर्हति, अनुरागस्य वैराग्यविरुद्धत्वात् । उच्यते—भक्तेर्देवादिविषयरतित्वेन भावान्तर्गततया रसत्वानुपपत्तेरिति । **नाट्ये** अभिनयात्मके काव्ये । श्रव्ये काव्ये तु शान्तो नवमोऽपि रसः, नाट्ये हि अवस्थानुकृतौ सर्वविषयोपरमस्वरूपस्य शान्तस्य न संभवः, रोमाञ्चादिविरहेणानभिनेयत्वात्, गीतवाद्यादेस्तद्विरोधित्वाच्च। तदुक्तं—"न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न कदाचिदिच्छा । रसः प्रशान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः"[1]—इति । अन्ये तु अष्टौ इति नाट्ये इति चोपलक्षणम्, तेन "शान्तोऽपि नवमो रसः"—इत्येतद्वक्ष्यमाणं नाट्यश्रव्यसाधारणम्, तस्याप्यभिनेयत्वस्य बहुभिरङ्गीकारात्, गीतवाद्यादिकमपि तद्विषयकं न तद्विरोधि । अतएव चरमाध्याये संगीतरत्नाकरे "अष्टावेव रसा नाट्येष्विति केचिदचूचुदन् । तदचारु, यतः कंचित्[2] न रसं स्वदते नटः ॥"—इत्यादिना नाट्येऽपि शान्तरसोऽस्तीति व्यवस्थापितमित्याहुः । ननु रसः सुखात्मक इति प्रतिपादितम्, तत्कथं शोकाद्युद्बोधकत्वेन दुःखमयस्य करुणादिकस्य रसत्वम्, रसत्वे सुखरूपतापत्तिः, दुःखकार्याश्रुपातादेरनापत्तिः, अरसत्वे तु तत्काव्ये सहृदयानां प्रवृत्तिर्न स्यादिति चेत् । न । लोके तथात्वेऽपि काव्यादौ पार्यन्तिकालौकिकसुखोदयात्, अन्यथा प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यनापत्तेः । अयमाशयः, यद्यपि करुणो रसः सुखदुःखसंभिन्नः, तथापि शोकावच्छिन्नस्य चैतन्यस्यानन्दांशो भग्नावरणस्य करुणरसत्वे निरतिशयस्यानन्दांशस्योत्कटत्वेनोत्कटेच्छाविषयत्वात्, शोकांशे च बलवद्द्वेषाभावात्तत्र सामाजिकानां प्रवृत्तिः; भावनया वर्णनीयमयीभावेन शोकाभिव्यक्तेस्तत्कार्याश्रुपातादयो भवन्तीति न किंचिदनुपपन्नम् । एवं बीभत्सभयानकयोरपीति । अथवा, अश्रुपातादयस्तु तत्तदानन्दानुभवस्वाभाव्याद्भवन्ति न तु दुःखादिति बोध्यम्, न हि दुःखनियता अश्रुपातादयः, भगवद्वर्णनाकर्णनाद्भक्तानां तदुदयात्, तत्र दुःखलेशस्याप्यसंभावनीयत्वादिति दिक् ।

तत्रेति । तेषु रसेषु मध्ये इत्यर्थः । **शृङ्गारस्येति** । "शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागम-

---

१ तदु—धानः—सार० ॥ २ कचित् कचिदपि ॥

लिङ्गनाधरपानपरिचुम्बनाद्यनन्तत्वादपरिच्छेद्य एक एव गण्यते । यथा,—

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनै-
र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।

नहेतुकः । पुरुषप्रमदाभूमिः शृङ्गार इति गीयते ॥"—इति शृङ्गारपदनिरुक्तिः । रत्यादिप्रकृतिकत्वं शृङ्गारादीनां लक्षणम् । रतिस्तु मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं (सुखजनकत्वेन ज्ञानम्)—इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । सुधासागरकारास्तु,—स्मरकरम्बितान्तःकरणयोः स्त्रीपुंसयोः परस्परं रिरंसा रतिः । "रतिर्देवादिविषया"—इत्यादौ तु रतिशब्दप्रयोगो भाक्त । उक्तं च रससुधासागरकारैः,—"यूनोरन्योन्यविषयस्थायिनीच्छा रतिः स्मृता"—इतीत्याहुः । **द्वौ भेदाविति ।** उभयस्यापि रतिप्रकृतिकत्वात् । तदुक्तम्,—"अनुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ । दर्शनस्पर्शनादीनि स संभोग उदाहृतः ॥ भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति । नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भस्तदोच्यते ॥"—इति । प्रकर्ष विभावादिसंवलितत्वम् । न चानुकूलावित्यादि संभोगलक्षणं नायिकानायकयोरन्यतरमात्रदर्शनादिरूपे व्यङ्ग्ये संभोगेऽव्याप्तमिति वाच्यम्, रतिप्रकृतिकत्वे सति विप्रलम्भभिन्नत्वे तात्पर्यात् । तत्र रसाभास एवेत्यपरे । न च विप्रलम्भलक्षणं नायकप्रसाद्यमानमानिनीनायिका[1]विप्रलम्भेऽव्याप्तमिति वाच्यम्, रतिप्रकृतिकत्वे सति संभोगभिन्नत्वे तात्पर्यात् । तदानीं तस्मिन् विरुद्धधर्मग्रहादभीष्टत्वज्ञानाभावेन लब्धत्वज्ञानाभावेन वा न दोष इत्यन्ये—इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । तदेवाह **संभोगो विप्रलम्भश्चेति ।** लज्जाद्यैर्निषिद्धान्यपीष्टदर्शनादीनि कामिनौ यत्र संभुञ्जाते स संभोगः, संभोगसुखास्वादलोभेन विशेषेण प्रलभ्यते आत्मा यत्र स विप्रलम्भ इत्यर्थः । **एक एवेति ।** संयोगत्वसामान्याभिप्रायेणेदम् । तच्च विप्रलम्भभिन्नत्वे सति रतिप्रकृतिकत्वमित्यनुपदोक्तम् । **गण्यते इति ।** एतेन संभोगेऽवान्तरभेदाः संभवन्तीति कैश्चिदुक्तं निरस्तम् ॥

सोऽपि संभोगो द्विधा, नायिकारब्धो नायकारब्धश्चेति, तत्राद्यमुदाहरति **शून्यमिति ।** अमरुकशतके प्रथमावतीर्णमदनविकारमुग्धावर्णनपरं पद्यमिदम् । वासगृह शयनागारं "भोगावासो वासगृहम्"—इति हारावली । शून्य निर्जनं विलोक्य (शून्यत्वेन ज्ञातमपि निभृतसखीसत्त्वशङ्कया) विशेषेण दृष्ट्वा शयनात् किंचित् अपरकायेन न तु सर्वतः, पतिनिद्राभङ्गेऽपि पार्श्वपरिवर्तनेन समाधातुं शक्यत्वादिति भाव । शनै (वलयादिक्वाणेन पतिनिद्राभङ्गो यथा न स्यात्तथा) मन्दम् उत्थाय अनुरागजिज्ञासया निद्रायाः व्याजं मिषम् उपागतस्य प्राप्तस्य न[2] तु व्याजेन निद्राम्, सर्वथा तदसंबन्धात्, पत्युः न तु प्रियस्य, अपूर्वसमागमेनानुद्भिन्नरहस्यत्वात्; तथा निर्वर्णनेऽपि निद्राव्याजस-

---

१ मानिनीनायिकेति उद्द्योतकारप्रयोगे पुंवद्भावाभावो विचार्य. ॥ २ ननु कविना 'निद्राव्याजम्'—इत्यत्र 'व्याजनिद्राम्'—इति कुतो नोक्तमित्यत आह नत्विति ॥

विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जा नम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥ ३० ॥

तथा,—

त्वं मुग्धाक्षि! विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि ।

हिष्णुत्वादित्यन्ये । मुखं सुचिरं यावद्बुद्धिवैभवम्, निर्वर्ण्य (अनुरागातिशयात् निद्रानिर्णयार्थं च) निःशेष वर्णयित्वा । सुचिरं बहुकालं व्याजमुपागतस्येति वा अन्वयः । विस्रब्ध विश्वासयुक्तं यथा स्यात्तथा, (एतावताप्यभङ्गेन निद्रायां वास्तविकत्वभ्रमात्) परिचुम्ब्य परितः कपोलयोर्नेत्रप्रान्तयोश्च चुम्बनं कृत्वा गण्डस्थली जातपुलकां उत्पन्नरोमाञ्चामालोक्य। पुलकस्य सर्वाङ्गीणत्वेऽपि गण्डस्थले एव दर्शनात् गण्डस्थलोक्तिः । गण्डस्य स्थलीत्वेन पुलकस्याङ्कुरता। अत्र गण्डेत्यश्लीलम् । लज्जते इति लज्जेति पृथक्पदं पचादित्वादच्। लज्जावती। लज्जनक्रियया समानकर्तृकत्वेन आलोक्येति क्त्वोपपत्तिः। अन्यानि क्त्वान्तान्यप्येतदपेक्षाण्येव । अत एव नम्रमुखी । लज्जाराहित्यहेतुप्रौढत्वव्यावृत्तये बालेति मुग्धेत्यर्थकम् । हसता। तव सर्वं रहस्यमवगतमिति वा पूर्वं मत्प्रार्थनयापि न प्रवृत्ताऽसि, इदानीं कथमिति वा निद्राव्याजफलं झटित्येव लब्धमिति वा हासः। अत एव प्रियेण चिरं लज्जापगमः संभोगस्वीकारश्च यावत् तावत्पर्यन्तं चुम्बितेत्यर्थः। सवृद्धिकमूलधनग्रहणाय चिरमिति चक्रवर्ती। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः, लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) । अत्र शून्यमित्यनेनोद्दीपनातिशयः चुम्बनप्रवृत्तियोग्यता च ध्वन्यते। वासगृहमित्यनेन स्रक्चन्दनादिसंपत्तिः। पत्युरित्यनेन युक्तानुरागित्वम्, विस्रब्धमित्यनेन रागातिशयादविमृश्यकारित्वम् । नम्रेत्युक्तं न तु नामितेति ।तेन लज्जया तथा विह्वलत्वं यथा मुखनामनेऽप्यशक्तिरिति व्यज्यते । अत्र लज्जाहासयोर्व्यभिचारिणोः स्वपदेनोपादानं चिन्त्यम् ।

अत्र नायक आलम्बनम्, शून्यगृहनायकनिद्रादि उद्दीपनम्, मुखनिर्वर्णनचुम्बनादि अनुभावः, लज्जाहासव्यङ्ग्यहर्षादिर्व्यभिचारिभावः, रतिः स्थायिभावः, तज्ज्ञे सामाजिके रसनिष्पत्तिः । अत्र यद्यपि परस्परस्यालम्बनत्वेनोभयोरपि रतिः प्रतीयते, शून्यगृहं शयनं चोभयोरुद्दीपनम्, बालायाः रतेरुद्दीपनं विभावोऽनुभावो व्यभिचारिणश्चोक्ता एव, नायकरतेरुद्दीपनं नायिकाचुम्बनम्, हासादिरनुभावः, हासव्यङ्ग्यो हर्षो व्यभिचारिभावः, तथापि नायकविषयिण्याः नायिकानिष्ठाया रतेरुद्रेक एव चर्वणाविषय इति सहृदयसाक्षिकम् ॥

"पूर्वं रक्ता भवेन्नारी पुमान् पश्चात्तदिङ्गितैः"—इत्युक्तेर्नायिकारब्धं संभोगमुदाहृत्य नायकारब्धमुदाहरति **त्वं मुग्धेति** । अमरुकशतके कुचोपपीडं परिरभ्य रन्तुकामस्य आलिङ्गनव्यवधानभूतां कञ्चुकीं मोचयितुं प्रवृत्तस्य नायकस्य वर्णनमिदम् । हे मुग्धाक्षि हे

शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दितो
निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥ ३१ ॥

अपरस्तु अभिलाषविरहेर्ष्याप्रवासशापहेतुक इति पञ्चविधः । क्रमेणोदाहरणम्,–

सुन्दरनयने त्वं कञ्चुलिकया विनैव कञ्चुकीं (चोलिकां) विनैव मनोहारिणीं चित्ताकर्षणशीलां (ताच्छील्ये णिनिः) लक्ष्मीं शोभां धत्से धारयसि, अक्ष्णैव जगन्मनोवशीकरणात् । अत एव कञ्चुलिकावैयर्थ्यम् । न केवलं कञ्चुलिकाऽनपसारणे शोभाऽनुत्पत्तिः अपि तु विद्यमानशोभातिरोधानमपीत्येवकारद्योत्यम् । इति एवं अभिधायिनि आभाषमाणे (एतेन नायकस्य प्रेमातिशयो व्यङ्ग्यः) । प्रियतमे अतिशयप्रीतिपात्रे नायके (अनेनानुपेक्षणीयत्वं व्यङ्ग्यम्), तस्याः कञ्चुलिकाया' वीटिका ग्रन्थिस्तां (मोचनाय) संस्पृशि सति, (सखीसार्थाल्लज्जया) शय्याया उपान्ते समीपदेशे (प्रान्तभागे) निविष्टा निबिडसंलग्ना सा चासौ सस्मिता (भवतीषु स्थितास्वप्ययमेवं चेष्टते इति लज्जया) ईषत्संजातहास्या (अनेन कञ्चुलिकाऽपसरणसंमतिप्रकटनम्, अन्यथा भ्रुकुटिलौल्यमेव स्यात्), एतादृशी या सखी (आलीजनस्य) प्रेयसी नायिकैव तस्याः नेत्रयोरुत्सव उत्फुल्लता तेन आनन्दितः संजातानन्दः आलीजनः सखीजन' अलीकानां मिथ्याभूतानां (शुको मया पाठनीयः, सारिका मया भोजनीया, चकोरी मया चन्द्रिकापानाय मोचनीया इत्यादीनां) वचनानामुपन्यासो यस्मिन्कर्मणि यथा स्यात्तथा (अलीकवचनोपन्यासश्च सखीरहस्यज्ञानगोपनेन तस्याः लज्जातिशयपरिहाराय), शनकैः मन्दं निर्यातः मन्दिरात् निर्गत इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र मुग्धाक्षी आलम्बनम्, नयनसौन्दर्याङ्गशोभादि उद्दीपनम्, आभाषणवीटिकास्पर्शावनुभावौ, आभाषणवीटिकासंस्पर्शयोस्तुल्यकालतावगत्या प्रतीयमाना उत्कण्ठादयो व्यभिचारिणः, रतिः स्थायिभावः, तज्ज्ञे सामाजिके रसनिष्पत्तिः । एवमेवाग्रिमेष्वपि ज्ञेयम् । यद्यप्यत्र मुग्धाक्षी प्रियतमश्च परस्पररत्यालम्बनविभावौ, नायकरतेरुद्दीपनविभावोऽनुभावो व्यभिचारिणश्चोक्ता एव, नायिकारतेस्तु नायकरत्यनुभावावेवोद्दीपनम्, स्मितादिरनुभावः, तद्व्यङ्ग्यो हर्षो व्यभिचारिभावः, तथाऽपि प्राधान्येनाऽऽस्वादविषयत्वं नायिकालम्बनायाः नायकनिष्ठरतेरेवेति पूर्वस्माद्भेद इति बोध्यम् ॥

अपरस्त्विति । अपरः विप्रलम्भः । अत्र अभिलाषः पूर्वरागमात्रम्, अप्राप्तसमागमयोरन्योन्यप्राप्तीच्छा वा, तयोर्दूरस्थयोरपि न प्रवासहेतुकः । विरहस्तु एकदेशस्थितयोरपि एकतरस्याननुरागात्, अनुरागे सत्यपि वा दैवप्रतिबन्धात्, गुरुलज्जादिवशाच्चासंयोगः । ईर्ष्या मानहेतुमात्रम् । प्रवासः अनुरक्तयोरपि कार्यान्तरवशात् विभिन्नदेशस्थितिः । स च भूतभविष्यद्वर्तमानसाधारणः । विरहप्रवासयोस्तु भेदं लक्ष्ये विवेचयिष्यामः । शापः

प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।
यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-
दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः ॥ ३२ ॥

एतावन्तं कालं तव नायिकासंयोगो माऽस्त्वित्यादिरूपः सिद्धपुरुषादिवाग्विशेष.। तद्धेतुकश्चैकदेशस्थितयोरपि, पाण्डुमाद्योरिव वक्ष्यमाणोदाहरणे दूरस्थयोरपि यक्षतत्कान्तयोरिति ज्ञेयमिति टीकाकाराः । प्रदीपोद्द्योतप्रभासुधासागरकारास्तु—विप्रलम्भः संगमपूर्वस्तदन्यश्च, तत्रान्योऽभिलाषहेतुक इत्युच्यते, अभिलाषपदेन तद्धेतोः[1] अनादिसंगमाभावस्य लक्षणात् । आद्यस्तु क्वचित् 'प्रिये सपत्नीरक्ते कोप ईर्ष्या'—इत्युक्तलक्षणेर्ष्याहेतुको मानरूपः, प्रणयहेतुको वा मानरूपः । यथा,—भूषणादिलाभेच्छायाम् । स उभयरूप ईर्ष्याहेतुक इत्युच्यते । ईर्ष्यापदेन मानहेतोरुपलक्षणात् । क्वचित्तु कार्यवशाद्देशान्तरस्थितेः, स प्रवासहेतुकोऽभिधीयते । उत्पद्यमानोत्पत्स्यमानावपि प्रवासौ स्वज्ञानद्वारा विप्रलम्भप्रयोजकाविति नाव्याप्तिः, प्रवासशब्देन ज्ञानलक्षणाद्वा । क्वचिच्छापात्, स च शापहेतुक इति व्यवह्रियते । क्वचित् ईर्ष्याप्रवासशापरूपोक्तत्रितयातिरिक्ताद्गुरुलज्जादितः कारणात्, स एष विरहहेतुक इत्युच्यते । गुरुलज्जादितः संगमप्रतिबन्धो विरहः । करुणशृङ्गारस्यापि विप्रलम्भे एवान्तर्भावः । न च करुणो न शृङ्गारस्तस्य शोकप्रकृतिकत्वादिति वाच्यम्, प्रत्युज्जीवनान्तप्रयाणेऽन्यतरस्यापि रतेरनपायात् । अतथाभूते करुणसौलभ्यात् । उक्तं च वाचस्पतिमिश्रप्रमुखैः,—"यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये । विमनायते यदेकस्तदा भवेत्करुणविप्रलम्भः ॥"—इति दर्शनान्मूर्छितनायकविषयकः करुणविप्रलम्भोऽप्यस्ति । यथा,—कादम्बर्यां पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते । शोकश्चात्र (करुणविप्रलम्भे) व्यभिचारी बोध्यः । अत एव संगमप्रत्याशा[2]कालिकस्तदनुत्पादो विप्रलम्भ इतीत्याहुः । **पञ्चविध इति** । केचित्तु "पूर्वानुराग-मानाख्य-प्रवास-करुणात्मना । विप्रलम्भाभिधानोऽयं शृङ्गारः स्याच्चतुर्विधः ॥"—इत्याहुः ॥

तत्राभिलाषहेतुकमुदाहरति **प्रेमार्द्रा इति** । मालतीमाधवे पञ्चमाङ्के मालतीप्राप्त्यै श्मशानसाधने प्रवृत्तस्य माधवस्याभिलाषोऽयम् । मुग्धदृशः मालत्याः तास्ता अनुभूताः चेष्टाः दर्शनहसितादिरूपाः मयि (पुनः) भवेयुरित्यन्वयः । आशंसायां लिङ् । कीदृश्यः ? अयं मम अहमस्येत्याकारकः पक्षपातविशेषः प्रेम तेन आर्द्राः स्निग्धाः, प्रेमव्यञ्जकत्वात् । तथा, प्रेमै-

---

१ तद्धेतोरिति । सिद्धे इच्छाविरहात्संगमप्रागभावोऽभिलाषप्रयोजक इत्यभिलाषपदेन लक्ष्यते, अन्यथा सर्वस्यैव विप्रलम्भस्याभिलाषहेतुकत्वेन भेदानुपपत्तेरिति भाव इति प्रभा । तद्धेतोरिति । एतेन "श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः । दशाविशेषसम्प्राप्तिः पूर्वरागः स उच्यते ॥" "अभिलाषचिन्तास्मृतिगुणकथनोद्वेगसंलापाः । उन्मादो व्याधिर्जडता मूर्छेति दशात्र दशा ॥"—इत्युक्ते पूर्वरागविप्रलम्भीयदशान्तर्गतोऽभिलाषो न विप्रलम्भ इत्यपास्तमित्युद्द्योत. ॥ २ प्रत्याशा प्राप्तिनिश्चय. ॥

अन्यत्र व्रजतीति का खलु कथा, नाप्यस्य तादृक् सुहृद्,
यो मां नेच्छति, नागतश्च हहहा कोऽयं विधेः प्रक्रमः ।
इत्यल्पेतरकल्पनाकवलितस्वान्ता निशान्तान्तरे
बाला वृत्तविवर्तनव्यतिकरा नाप्नोति निद्रां निशि ॥ ३३ ॥

वावलोकनादिना प्रकर्षं नीतम् अपराधसहस्रेणाप्यविचालितं वा प्रणयः, तं स्पृशन्तीति प्रणयस्पृशः प्रणययुक्ताः । तथा, परिचयात् दृढासङ्गात् उद्गाढः (स्थिरतया) निःशेषमुत्सारितगुर्वादिपारतन्त्र्यः रागस्योदयो यासु तथाभूताः। परिचयातिशयेन रञ्जनक्षमः प्रणय एव रागः । तथा, निसर्गेण स्वभावेन मधुराः मनोहराः । यासु (चेष्टासु) आशंसया मनोरथेन परिकल्पितास्वपि, किं पुनरनुभूतासु इत्यपिशब्दद्योत्यम्, क्षणात् बाह्यकरणस्य चक्षुरादेरिन्द्रियस्य व्यापारं विषयग्राहित्वं रुणद्धीति तादृशः, अन्तःकरणस्य मनसः आनन्देन सान्द्रः निबिडः लयः तन्मयत्वं भवतीत्यर्थः। 'तास्ता मुग्धदृशः'—इत्यत्र 'तस्या मुग्धदृशः'—इत्युद्द्योतसम्मतः पाठः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पष्ठे) ।

अत्र मालती आलम्बनम्, तद्विलासानुस्मरणमुद्दीपनम्, आशंसाऽनुभावः, तद्वयञ्चोत्कण्ठा व्यभिचारिभावः, रतिः स्थायिभावः ॥

विरहहेतुकमुदाहरति **अन्यत्रेति** । कृतसंकेतस्य नायकस्य गुरुलज्जादियत्किंचित्कारणात् रात्रावनागमने वितर्कयन्त्याः नायिकायाः (विरहोत्कण्ठितायाः) वर्णनमिदम् । इति एवंप्रकारेण अल्पेतराभिः बह्वीभिः कल्पनाभिर्वितर्कणैः कवलितं ग्रसितं व्याप्तमिति यावत्, स्वान्तं मनो यस्यास्तथाभूता बाला निशान्तस्य शयनगृहस्यान्तरे मध्ये वृत्तः संजातो विवर्तनानां पार्श्वपरिवर्तनानां व्यतिकरः संबन्धः समूहो वा यस्यास्तथाभूता सती, चित्तस्वास्थ्याभावान्मुहुर्मुहुः शय्यायां लुठन्ती सतीति यावत्, निद्रां निशि नाप्नोतीति संबन्धः। कल्पनाप्रकारमाह अन्यत्रेति। उत्तरवाक्यस्थोऽप्यपिशब्दः काकाक्षिगोलकन्यायेनात्रापि संबध्नाति। अन्यत्र नायिकान्तरगृहे व्रजति गच्छतीति कथाऽपि प्रवादोऽपि का कुत्सिता अलीका, किमुत गमनमित्यपिशब्दद्योत्यम्, तादृशमदेकपत्नीव्रतधरप्रियस्यान्यनायिकाभिलाषः स्वप्नेऽप्यसंभावितः कुतः पदार्थसत्तेति भावः । खलु निश्चितम्, अनेन स्वतोऽन्यत्र प्रवृत्तिर्वारिता । ननु तादृङ्मित्रसंगत्या गच्छेत्तत्राह नाप्यस्येति । अस्य नायकस्य तादृक् अन्यत्र गमनशीलः सुहृत् मित्रमपि न । ननु त्वय्यपि विरक्त इत्यत्राह यो मामिति । काकुरियम्, यो मां नेच्छतीति न अपि तु इच्छत्येव । तर्हि हेत्वभावेऽनागमनमप्यसंभाव्यं तत्राह नागतश्चेति । चकारस्त्वर्थे, आगतस्तु नेत्यर्थः, कारणाभावेऽपि कार्यमिति विस्मये हहहेति । हहहेति दैन्ये इति चक्रवर्ती। सहसेति पाठे तु ननु दैववशान्नागतस्तत्राह सहसेति । अकस्मादित्यर्थः । विधेर्दैवस्य कोऽयम् अननुभूतपूर्वः प्रक्रमः आरंभः, अहेतुककार्योत्पाद इत्यर्थः । तथा विधेर्मया किमपराद्धमिति भावः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

एषा विरहोत्कण्ठिता।

सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम्।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः॥ ३४॥

ननु विरहो न भेदान्तरं प्रवासेन सिद्धेः, न च दूरदेशाभावान्न तथा, तद्विशेषणवैयर्थ्यादित्यत आह **एषेति**। अनयोरैक्ये तु प्रोषितभर्तृकातोऽस्याः भेदो न स्यात्; न च मास्तु भेद इति वाच्यम्, भरतमुनिस्वीकृतानां स्वाधीनभर्तृकादिषोडशभेदानामसंगत्यापत्तेः। **विरहोत्कण्ठितेति**। "आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः। तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता मता"—इति तल्लक्षणात्। अत्रानागतपतिरालम्बनम्, अनागमनादिरुद्दीपनम्, विवर्तनादिरनुभावः, हहहेत्यादिसूचितो विस्मयो दैन्यं वा व्यभिचारिभावः, रतिः स्थायिभावः॥

ईर्ष्याहेतुकमुदाहरति **सा पत्युरिति**। अमरुकशतके काचित् नवोढायाः स्वप्रेयस्याः दुःखमसहमाना कांचित्तद्वृत्तान्तं कथयति। सा बाला मुग्धा पत्युर्न तु प्रियस्य, तत्त्वेऽपराधायोगात्; प्रथमो योपराधः अन्याङ्गनासंगमरूपः तस्य समये, प्रथमत्वेनात्यन्तासह्यता, द्वितीयादौ चातुर्यसंभवाद्वा तदुक्तिः। सख्येन सौहार्देन करणेन य उपदेशः (अर्थात्सखीकर्तृकः) तं विना तदभावात्। केचित्तु सख्येत्यसमस्तं कर्तृतृतीयान्तम्, तथा च सखीकर्तृकोपदेशं विनेत्यर्थ इत्याहुः, तन्न, "कर्तृकर्मणोः कृति" (२।३।६९)—इति सूत्रविहितकर्तृषष्ठ्या बाधात्, उभयोः प्रयोगाभावेन "उभयप्राप्तौ कर्मणि" (२।३।६६)—इति सूत्रस्य प्राप्त्यभावाच्च। सविभ्रमं यथा स्यात्तथा अङ्गस्य भ्रुकुट्यादेः वलना चालना वक्रीकरणादिरिति यावत्, याश्च वक्रोक्तयः ताभिः संसूचनं (अर्थान्मानस्य प्रकाशनं) नो जानातीत्यर्थः। तर्हि किं करोतीत्यत्राह स्वच्छैरित्यादि। स्वच्छैरतिनिर्मलैः अच्छयोरतिनिर्मलयोः कपोलयोः मूलेन गलितैः अञ्जनपत्रावलीगमनादश्रुकपोलयोः स्वच्छता, तेन रोदनाधिक्यम्, उत्तानशयनान्मूलेन गलनम्, अश्रुभिरिति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया, अश्रुव्याप्यं केवलं रोदनमेव करोतीत्यर्थः। रोदनं हि अश्रुजनकीभूत आन्तरो व्यापारः। शब्दप्रयोगादिज्ञापकान्तरव्यवच्छेदायाश्रुभिरिति। कीदृशी बाला? पर्यस्ते (परदर्शने लज्जया) परितः अस्ते क्षिप्ते नेत्रोत्पले यया तथाभूता। लुठन्तो विप्रकीर्णाः लोलाश्चञ्चलाः ये अलकास्तैरुपलक्षितेत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्र पतिरालम्बनम्, अपराध उद्दीपनम्, रोदनाद्यनुभावः, तद्व्यङ्ग्या असूया व्यभिचारिभावः, रतिः स्थायिभावः। अत्र पत्युरन्यासङ्गाद्बालाया ईर्ष्या॥

प्रस्थानं वलयैः कृतं, प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं,
धृत्या न क्षणमासितं, व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिताः,
गन्तव्ये सति जीवित! प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥ ३५ ॥
त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम्।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥ ३६ ॥

प्रवासहेतुकमुदाहरति **प्रस्थानमिति**। अमरुकशतके प्रवत्स्यत्पतिका स्वजीवितं संबोध्य सोपालम्भं वदति। हे जीवित प्रियतमे नायके यातुं गन्तुं निश्चितं जातनिश्चयं चेतो यस्य तथाभूते सति न तु गन्तुमुद्युक्ते, सर्वे अर्थात्तव सुहृदः समं (प्रियतमेन) सह प्रस्थिताः प्रचलिताः। तथाच, (तवापि) गन्तव्ये सति गमनावश्यंभावे सति "कृत्यल्युटो बहुलम्"—इति अवश्यार्थे तव्यप्रत्ययः। प्रियस्य नायकस्य सुहृदां च सार्थः समूहः किमु कुतः (त्वया) त्यज्यते, अवश्यमेव प्रियसुहृद्वियोगे त्वयापि गन्तव्यमेवेति सार्थत्यागेन विलम्बकरणं वृथेति भावः। केचित्तु हे प्रियेति जीवितविशेषणम्, सुहृदां सार्थ इत्यन्वय इत्याहुः। के के प्रस्थितास्तत्राह प्रस्थानमित्यादि। वलयैः कङ्कणैः प्रस्थानं कृतम्, वलयानां प्रस्थानं प्रियतमगमनवार्तया कार्श्येन वलयभ्रंशात्। प्रियसखैः प्रीतिपात्रैः प्रियस्य नायकस्य वा मित्रभूतैरिति लिङ्गवचनविपरिणामेन सर्वतृतीयान्तान्वयि, तत्त्वं च वलयानां प्रियसंनिधानान्वयव्यतिरेकानुविधायितया, अस्राणामपि हृदयस्थत्वेन प्रियसखत्वम्, एवं धृतिचित्तयोरपि योज्यम्। अस्रैः अश्रुभिः अजस्रं निरन्तरं गतं नयनाभ्यां निर्गतम्। एवं धृत्या धैर्येण क्षणं क्षणमात्रमपि नासितं न स्थितम्। चित्तेन गन्तुं पुरः पूर्वमेव व्यवसितम् उद्युक्तं, न तु गतम्। अतः सममित्यनेन न विरोधः। सार्थशब्दश्च यद्यपि "संघसार्थौ तु जन्तुभिः"—इत्यमरोक्तेर्जन्तुसमूहे एव प्रयुज्यमानो दृष्टः न त्वचेतनसमूहे, तथापि चेतनत्वारोपात्संगमनीय इत्याहुः। वस्तुतस्तु "सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि संघातमात्रके"—इति मेदिनीकोशात्सार्थशब्दोऽचेतनसमूहेऽपि वर्तत इति नात्र चेतनत्वारोपः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः, लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्र प्रियतम आलम्बनम्, तत्प्रयाणादि उद्दीपनम्, कार्श्यादयोऽनुभावाः, तद्व्यङ्ग्या चिन्ता व्यभिचारिभावः, रतिः स्थायिभावः॥

शापहेतुकमुदाहरति **त्वामिति**। मेघदूतकाव्ये अपरमेघे कुबेरशापेन वियुक्तभार्यस्य यक्षराजस्य प्रियामुद्दिश्य मेघरूपदूतं प्रत्युक्तिरियम्। हे प्रिये प्रणयेन प्रेमातिशयेन कुपितां

हास्यादीनां क्रमेणोदाहरणम्,—

आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या मन्त्राम्भसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे।
तारस्वनं प्रथितथूत्कमदात्प्रहारं हाहा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा॥३७॥

कुपितावस्थायुक्तां त्वां त्वत्प्रतिकृतिमित्यर्थः, धातवो गैरिकादयः "धातुर्वातादिशब्दादिगैरिकादिषु"—इति यादवः। ते एव रागाः रञ्जकद्रव्याणि "चित्रादिरञ्जकद्रव्ये लाक्षादौ प्रणयेच्छयोः। सारङ्गादौ च रागः स्यादारुण्ये रञ्जने पुमान्"—इति शब्दार्णवः। तैः धातुरागैः शिलायां शिलापट्टे आलिख्य निर्माय आत्मानं मां मत्प्रतिकृतिमित्यर्थः, ते तव चित्रगताया इत्यर्थः, चरणपतितं कर्तुं तथा लिखितुं यावत् इच्छामि तावत् इच्छासमकालं मुहुः उपचितैः प्रवृद्धैः अस्रैः अश्रुभिः (कर्तृभिः) "अस्रमश्रुणि शोणिते"—इति विश्वः। मे मम दृष्टिः दर्शनं आलुप्यते आव्रियते इत्यर्थः। ततो दृष्टिप्रतिबन्धात् लेखनं प्रतिबध्यते इति भावः। अर्थान्तरं न्यस्यति क्रूर इति। क्रूरः परश्रेयोविघटने जागरूकः कृतान्तो दैवमेव कृतान्तो यमः "कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु"—इत्यमरः। तस्मिन्नपि आलेख्येऽपि नौ आवयोः संगमं सहवासं न सहते, साक्षात्संगमं न सहते इति किमु वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः। मन्दाक्रान्ता छन्दः, लक्षणमुक्तं प्राक् (८८ पृष्ठे)। अत्र कुपितस्य लौहित्यौचित्यात् धातुरागैरिति सामान्यनिर्देशेऽपि विशेषपरताऽस्येति बोध्यम्। तदा शय्यां विहाय भूमिशयनात् कठिनचित्तत्वाच्च शिलायामिति। आलेख्येऽपि संगमं न सहते इति क्रूरत्वम्। अत्र यद्यपि इच्छासमये एव स्मरणोद्रिक्तविरहजनिताश्रुणा दृष्टिलोपाल्लिखनमेवासभावितम्, तथापि लिखनमपि इच्छाविषयतयैव नेयं न तु निष्पन्नतयेत्याहुः। "यद्यप्यत्र पद्ये प्रबन्धालोचनात् उन्माद एव प्रधानतया प्रतीयते, तथापि तदनालोचनेनोन्मादाभास इत्यभिप्रेत्य रसोदाहरणम्"—इति दीपिकाकृतः।

अत्र नायिकाऽऽलम्बनम्, तत्प्रणयकोप उद्दीपनम्, चरणपातेच्छादि अनुभावः, कृतान्ते असूया व्यभिचारिणी, रतिः स्थायिभावः। अत्र कुबेरशापस्तदनुचरस्य प्रियावियोगहेतुः।

हास्यं रसमुदाहरति आकुञ्च्येति। विष्णुशर्माणमुपहसतः कस्यचिदुक्तिरियम्। मन्त्राम्भसाम् आपोहिष्ठादिमन्त्रपूतानाम् अम्भसां पृषतैः बिन्दुभिः प्रतिपदं प्रत्यवयवरूपप्रतिस्थानं प्रतिमन्त्रपदं वा पवित्रिते कृतसंस्कारे मम मूर्ध्नि मस्तके वेश्या वाराङ्गना अशुचिम् उच्छिष्टाद्युपहितं पाणिं हस्तम् आकुञ्च्य संकुचितं कृत्वा मुष्टीकृत्येति यावत्, तारो दीर्घः स्वनः शब्दो यत्र (प्रहारे) तम्, तथा, प्रथितो विस्तारितः थूदिति शब्दो यत्र (प्रहारे) तथाभूतं प्रहारम् अदात् दत्तवती हाहा हतोऽहमिति शब्दमुच्चार्य विष्णुशर्मा कश्चित् विप्रो रोदितीत्यर्थः। प्रहितथूत्कमिति पाठे प्रहितं प्रक्षिप्तं थूत्कं लाला यत्रेति बोध्यम्। शर्मान्तं नामग्रहणं हासपरिपोषाय। वसन्ततिलका छन्दः, लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे)।

हा मातस्त्वरिताऽसि कुत्र? किमिदं, हा देवताः, क्काऽऽशिषः,
धिक् प्राणान्, पतितोऽशनिर्हुतवहस्तेऽङ्गेषु, दग्धे दृशौ ।
इत्थं घर्घरमध्यरुद्धकरुणाः पौराङ्गनानां गिर-
श्चित्रस्थानपि रोदयन्ति, शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि ॥ ३८ ॥

अत्र विष्णुशर्मा आलम्बनम्, रोदनमुद्दीपनम्, स्मितातिहसितरुदितादय उत्तममध्यमाधमेष्वनुभावाः, द्रष्टुरावेगचापल्यादयो व्यभिचारिणः, हासः स्थायिभावः । यस्य हासस्तदनिबन्धेऽपि सामर्थ्यात्तदवसायः । तदुक्तम्,—"यस्य हासः स चेत्कापि साक्षान्नैव निबध्यते । तथाऽप्येष विभावादिसामर्थ्यादवसीयते ॥"—इति । विकृतवाग्वेषादिदर्शनेऽवश्यं हासोदयादत्र हासप्रकृतिको हास्यो रसो व्यज्यते इति सारबोधिन्यादौ स्पष्टम् ॥

करुणं रसमुदाहरति **हा मातरिति** । काश्मीरराजजननीमरणे उत्साहयित्रा भट्टनारायणेन रुदितं कृतमिति जयन्तभट्टः । मदालसायां दह्यमानायां पौरस्त्रीरुदितवर्णनमिदमिति महेश्वरः । राजपत्न्यां स्वर्यातायां तत्परिजनविलापोक्तिरियमित्यन्ये । पौराणां पुरे भवानामङ्गनानाम् इत्थम् एतत्प्रकाराः गिरः घर्घराः (उच्चैः रोदनात्) घर्घरस्वराः ताश्च ताः (श्रमाद्बाष्पबाहुल्येन) मध्येऽन्तराले रुद्धाः विच्छिन्नाश्चेति कर्मधारयोत्तरं करुणपदेन कर्मधारयः, करुणाः सस्नेहाः कातरा वा, नातो रसस्य शब्दवाच्यतादोष इति शङ्कनीयम्, एवंभूताः सत्यः चित्रस्थानपि आलेख्यगतानपि अचेतनानपीति यावत्, रोदयन्ति, भित्तीरपि शतधा शतखण्डाः कुर्वन्ति किं पुनः सचेतनानित्यन्वयः । किंप्रकाराः गिर इत्यपेक्षायां वाग्भेदरूपानुकरणं पूर्वार्धम् । तदर्थस्तु, हा इति विषादे, भो मातः कुत्र गन्तव्ये त्वरिताऽसि संजातत्वराऽसि, येनास्मानपि नापेक्षितवतीत्यर्थः । किमिदम् आकस्मिकोत्पातरूपम् । हा इति धिगर्थे, देवताः धिक्, विविधबलिदानपूजास्तुतिनतिभिरप्यरक्षणादिति भावः । आशिषः अर्थाद्दानादितुष्टद्विजानाम्, क्क कुत्र, गता इति शेषः । ता अपि विफला इति भावः । प्राणान् आस्माकीनान् धिक्, त्वदभावेऽपि स्थिरत्वात् । ते तव अङ्गेषु (सुकुमारेषु) अवयवेषु अशनिर्वज्रं तद्रूपः तत्तुल्यो वा हुतवहः अग्निः, यज्ञादिषु तर्पितस्य पतनात् पूर्वकृतोपकारविस्मरणाच्चाशनितुल्यता, पतितः स्वयमेव, सचेतनैरेतेष्वङ्गेषु पातयितुमशक्यत्वादिति भावः । यद्वा, पतितोऽशनिरिति भिन्नं वाक्यम्, वज्रपात एवायं यत्तव विपत्तिरिति भावः । दृशौ नेत्रे दग्धे प्लुष्टे । यद्यपि सर्वे एवावयवाः दग्धास्तथापि दृशोर्लीलाविशेषस्य विश्वविलक्षणस्य पूर्वमनुभवात् दग्धे दृशाविति विशेषतो दाहनिर्देशः । यद्वा, अशुभदर्शित्वादस्माकं दृशौ दग्धे इति लोकोक्त्येदम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र मृतनायिकाऽऽलम्बनम्, तद्दाहाद्युद्दीपनम्, रोदनमनुभावः, दैन्यग्लानिमूर्छादयो व्यभिचारिणः, शोकः स्थायिभावः। अत्राभिज्ञे सामाजिके शोकप्रकृतिकः करुणो रसो व्यज्यते॥

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां वलिम् ॥ ३९ ॥

क्षुद्राः! संत्रासमेते विजहत हरयः! क्षुण्णशक्रेभकुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।
सौमित्रे ! तिष्ठ, पात्रं त्वमसि न हि रुषां, नन्वहं मेघनादः,
किंचिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥ ४० ॥

रौद्रं रसमुदाहरति कृतमिति। वेणीसंहारनाटके तृतीयेऽङ्के द्रोणवधोत्तरमर्जुनादीन् प्रति क्रुद्धस्याश्वत्थाम्न उक्तिरियम्। इदं गुरोर्द्रोणस्य वधरूपं पातकमेव गुरुपातकं महापातकं यैः मनुजरूपैः पशुभिः, धर्माधर्मापरिज्ञानादिति भावः, अत एव निर्मर्यादैः मर्यादाशून्यैः, उदायुधैः उद्यतास्त्रैः भवद्भिः कृतं जनितम् अनुमतं अनुज्ञातं दृष्टम् अनिराकृतं वा, तत्र कर्ता धृष्टद्युम्नः, अनुमन्तारः सात्यक्यादयः, अनिराकर्तारः सन्तो द्रष्टारोऽन्ये, नरकरिपुणा नरकासुरशत्रुणा श्रीकृष्णेनानुमन्त्रा सार्धम् तेषां वधादिकर्तॄणां धृष्टद्युम्नादीनां सभीमकिरीटिनां भीमार्जुनसहितानां भवतां असृङ्मेदोमांसैः रुधिरवसापिशितैः अयम् एतत्क्षणवर्ती अहम् अनन्यसहायः (अश्वत्थामा) दिशां (लक्षणया) दिग्देवतानां बलिं पूजोपहारं तृप्तिहेतुकपश्वालम्भनं वा करोमीत्यर्थः । "बलिः पूजोपहारः स्यात्"—इति शाश्वतः । हरिणी छन्दः । "रसयुगहयैन्सौम्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा"—इति लक्षणात् ।

अत्र पशुभिरित्यनेन बलिदानयोग्यता व्यज्यते, उदायुधैरित्यनेन प्रतीकारशक्तत्वेऽपि तथाऽकरणादतिदण्ड्यता ध्वन्यते । कर्त्रनुमन्तृद्रष्टॄणामुत्तरोत्तरापराधस्य लाघवात् 'कृतमनुमतं दृष्टम्'—इति दण्डनक्रमेण निर्देशः । सार्धमिति संबन्धिनि साहित्यं न तु बलिकर्तरीति बोध्यम्। नरकरिपुणेति अनुमन्तुरपि कृष्णस्य क्रोधात् क्रमविस्मृत्या प्रागुक्तिरित्युद्द्योतकारश्रीवत्सलाञ्छनादयः।सुधासागरकारास्तु,—यद्यपि धृष्टद्युम्नस्य संबोधनं क्रमप्राप्तं तथापि महापातकित्वेनाग्राह्यनामकतया तमवज्ञाय पराक्रमयोग्यतया "अरेरे अर्जुनार्जुन सात्यके सात्यके"—इति संबोध्योक्तिरियम्। अत एव संबोधनं व्युत्क्रम्य तेषामित्यनेन बुद्धिस्थतया क्रमप्राप्तधृष्टद्युम्नादयः परामृष्टा इत्याहुः। अत्र पद्ये रौद्ररसव्यञ्जनक्षमा वृत्तिर्नास्तीति कवेरशक्तिर्बोध्या।

अत्रापकारिणोऽर्जुनादय आलम्बनम्, पितृहन्तृत्वमस्त्राद्युद्यमनमुद्दीपनम्, प्रतिज्ञाऽनुभावः, अन्यनैरपेक्ष्यगम्यगर्वो व्यभिचारिभावः, क्रोधः स्थायिभावः । अभिज्ञे सामाजिके क्रोधप्रकृतिको रौद्रो रसो व्यज्यते ॥

वीरं रसमुदाहरति क्षुद्रा इति। हनुमन्नाटके एकादशेऽङ्के रावणपुत्रस्य इन्द्रजित उक्तिरियम् । भोः क्षुद्राः (जात्या पराक्रमाभावेन च) नीचाः हरयः हे वानराः एते द्र-

श्यमानदुरवस्थाः, यूयमिति शेषः, संत्रासं भयं विजहत त्यजतेत्यन्वयः । एते आगताः अर्थान्मयीति केचित् । एते क्षुद्रा इति स्वज्ञानोल्लेख इति चक्रवर्त्यादयः । एते इयन्त इत्यन्ये । हरय इति हनूमदाद्यर्थकमित्युद्द्योतकाराः । भयत्यागे हेतुमाह क्षुण्णेत्यादि । यतः क्षुण्णौ चूर्णितौ शक्रारूढस्य इभस्य ऐरावतनाम्नो गजस्य कुम्भौ यैस्तादृशाः अमी सायकाः बाणाः, सायका इति दन्त्यपाठे स्यन्ति नाशयन्ति प्राणान् ते सायकाः, षोऽन्तकर्मणि, ण्वुल्; तालव्यादिपाठे तु शाययन्ति दीर्घनिद्रां प्रापयन्तीति व्याख्येयम् । रामाद्युद्देशेन पात्यमाना अपि दैववशात् युष्मद्देहेषु निष्पतन्तः पतमानाः परं केवलं यद्वा, परं लज्जां महाव्रीडां दधति धारयन्ति, क्षुद्रकार्यकरणाल्लज्जिता इव मां नानन्दयन्तीत्यर्थः । स्वलज्जाया एव बाणेषु समारोपात् लज्जाम् अर्थान्मदीयां दधति पुष्णन्तीति केचित् । सर्वथा मद्बाणाऽनुद्देश्यत्वात् भयं त्यजतेति भावः । केचित्तु निष्पतन्तो मच्चापान्निर्गच्छन्तः युष्मद्देहेषु अर्थात्पतितुं परं लज्जां दधति न तु पाताभिमुख्यं पौरुषं वेत्यर्थः, न च निष्पतन्त इत्यस्य पतन्त इत्यर्थः, निष्पतनस्य पतनरूपत्वाभावादित्याहुः । लक्ष्मणं प्रत्याह सौमित्रे इति । हे सुमित्रापुत्र ! त्वं तिष्ठ युद्धोद्यमाद्विरमेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह पात्रमित्यादि । हि यस्मात् त्वं रुषां (मम) क्रोधानां पात्रं विषयो नासि न भवसि । तर्हि किमर्थमुद्यमस्तत्राह नन्वहमित्यादि । अहं मेघनादः तत्त्वेन प्रसिद्धः, इन्द्रजिदिति नोक्तं तत्त्वस्याप्यनुत्कर्षकत्वात् । रामं अन्वेषयामि कीदृक्पराक्रमशील इति मार्गयामि । हेतुगर्भविशेषणमाह किंचित् ईषत् भ्रूभङ्गलीलया नियमितो बद्धो वशीकृतो वा जलधिर्येन तथाभूतमित्यर्थः । किंचित्संरम्भ इति पाठे किंचित्संरम्भः ईषत्क्रोध. स एव लीला तयेति प्राग्वत् । किंचिदित्यन्वेषणक्रियाविशेषणम्, तेन सोऽपि न तादृगन्वेषणपात्रमिति भाव इति केचित् । यत्तु राममनुलक्षीकृत्याह एषः यामीत्यन्वयः, अन्यथा सेनाग्रवर्तिनो रामस्यान्वेषणानुपपत्ते, अन्वेषणस्य पलायने एव संभवाच्च, रामस्य वीरचरितस्य प्रभोर्हनुमताऽपकर्षवर्णनानापत्तेरिति । तन्न । हनुमता प्रतिपक्षवाक्यानुवादेन तद्गर्वोक्तिकथनस्य युक्तत्वात्। किंचिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिरपि मां दृष्ट्वा पलायित इति। अत्र 'सौमित्रे'—इति मातृसंबन्धोत्कीर्तनान्निर्वीर्यत्वं ध्वन्यते । रुषामिति बहुवचनेन तदतिशयः प्रकाश्यते । स्रग्धरा छन्दः, "म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्"—इति लक्षणात् ।

अत्र राम आलम्बनम्, तत्समुद्रबन्धनमुद्दीपनम्, क्षुद्रेषूपेक्षा पराक्रमशालिनि रामे प्रतिस्पर्धा चानुभावौ, ऐरावतकुम्भस्थलचूर्णनस्मृतिः, लज्जां दधतीतिगम्यगर्वश्च व्यभिचारिणौ; उत्साहः स्थायिभावः। "कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते"—इत्युत्साहलक्षणम् । स्थेयान् स्थिरतरः । संरम्भः त्वराजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः । अत्राभिज्ञे सामाजिके उत्साहप्रकृतिको वीरो रसो व्यज्यते । "केचित्तु वीररसः त्रिधा, युद्धवीरो दानवीरो

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥ ४१ ॥

दयावीरश्चेति । दर्पणकारमते धर्मवीरोऽप्यधिकोऽस्ति । यदाहुः—"युद्धवीरो धर्मवीरो दानवीर इति त्रिधा । वीरस्यैव च भेदोऽयं कथ्यते सूरिभिः परः ॥"—इति । तत्राद्यस्यैवेदमुदाहरणम् । तत्र दानवीरो बल्यादिः । दयावीरो जीमूतवाहनः, यो दयया पक्षिणे स्वदेहमर्पितवान् । धर्मवीरो युधिष्ठिरः"—इत्याहुः । परेतु निरुपपदवीरपदस्य युद्धवीरे एव प्रयोगोऽतो नेमौ वीररसौ, अन्यथा पलायनवीरादिभेदेनानन्त्यं स्यात्, दानाद्युत्साहस्तु भाव एव । अतएव सप्तमोल्लासे शीर्णघ्राणेति ३०१ उदाहरणं मूलकृता नीरसत्वेन प्रदर्शितमित्याहुः ।

"अथ विभावादिसाम्ये वीररौद्रयोः को भेद इति न शङ्कनीयम्; स्थायिभेदात्, विवेचकत्वतदभावाभ्यां भेदाच्च । इह क्षुद्रान्विहाय राममात्रान्वेषणेन विवेकस्य स्फुटत्वात् । रौद्रे उदाहृते तु कर्तुरनिराकर्तुरनुमन्तुश्च क्रोधविषयत्वतारतम्यलब्धक्रमोपन्यासमपहाय व्युत्क्रमोपन्यासेन सर्वेषां वधोद्यमनेन चाविवेकस्य स्फुटत्वात्"—इत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

भयानकं रसमुदाहरति **ग्रीवेति** । शाकुन्तलनाटके प्रथमेऽङ्के मृगहननाय धावितरथस्य दुष्यन्तस्य राज्ञः सूतं प्रति 'अयं पुनरिदानीमपि'—इत्युपक्रम्योक्तिरियम् । इदानीमपि अयं पुरो दृश्यमानो मृगः पुनः उदग्रप्लुतत्वात् उत्कटोत्फालत्वात् वियति आकाशे बहुतरम् अधिकतरं प्रयाति, उर्व्यां भूमौ स्तोकम् अल्पं प्रयाति । किंभूतो मृगः ? अनु पश्चात् पतति गच्छति धावति वा स्यन्दने रथे ग्रीवायाः भङ्गेन वक्रीभावेन अभिरामं सुन्दरं यथा स्यात्तथा मुहुः वारंवारं बद्धदृष्टिः दत्तदृष्टिः । गम्यदेशवैषम्यावैषम्यज्ञानस्य परिवृत्त्या रथदर्शने विच्छेदात् भयाच्च वारं वारं तथादर्शनम् । तथा, शरपतनभयात् बाणपातभीत्या भूयसा स्थूलेन पश्चार्धेन[1] अपरार्धेन "अपरस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्यः"—इति वार्तिकेन पश्चादेशः । पूर्वकायं प्रविष्टः प्रवेष्टुमारब्धः, आदिकर्मणि क्तः, यद्वा, प्रविष्टः, भूते क्तः । तेन स्थूलं कृशे प्रवेश्य गमनाद्भयातिशयः । तथा, श्रमेण विवृतं विकसितं यत् मुखं तस्मात् भ्रंशिभिः भ्रष्टैः अर्धावलीढैः अर्धास्वादितैः दर्भैः कीर्णं व्याप्तं वर्त्म मार्गो यस्य तथाभूतः । इति पश्येति वाक्यार्थः कर्म । वियति राजस्वाम्याभावाद्बहुतरम्, भूमौ तत्सत्त्वादल्पमिति बोध्यम् । स्रग्धरा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१२८ पृष्ठे) ।

अत्र रथादेव नृपादेव वा भयं स्थायिभावो न तु शरपतनादिति न तस्य शब्दवाच्य-

---

१ पश्चार्धेनेति "प्रकृत्यादिभ्य उपसख्यानम्"—इति वार्तिकेन तृतीया ॥

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्ड्याद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा।
आर्त्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति॥ ४२॥
चित्रं महानेष बतावतारः, क्व कान्तिरेषाऽभिनवैव भङ्गिः।
लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काऽप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः॥ ४३॥

तादोषः। अत्र पश्चाद्दृच्छत्स्यन्दनो राजा वा आलम्बनम्, शरपतनभयमनुसरणं चोद्दीपनम्, ग्रीवाभङ्गपलायनादयोऽनुभावाः, शङ्कात्रासश्रमादयो व्यभिचारिणः, भयं स्थायिभावः। तज्ज्ञे सामाजिके भयप्रकृतिको भयानको रसो व्यज्यते॥

बीभत्सं रसमुदाहरति **उत्कृत्येति**। मालतीमाधवप्रकरणे पञ्चमेऽङ्के श्मशानगतशवभोजिनं प्रेतरङ्कं दृष्ट्वा माधवस्योक्तिरियम्। प्रेतेषु रङ्कः कृपणो दरिद्र इति यावत्, प्रथमम् आदौ कृत्तिं चर्म उत्कृत्योत्कृत्य उत्पाट्योत्पाट्य अथ अनन्तरं पृथुना महता उत्सेधेन उच्छूनतया भूयांसि बहुलानि अंसौ स्कन्धौ स्फिक् ऊरुमूलं कटिसधिभागश्च पृष्ठपिण्डी जङ्घोर्ध्वभागः एवमाद्यवयवेषु सुलभानि उग्रपूतीनि उत्कटदुर्गन्धानि मांसानि जग्ध्वा भक्षयित्वा अङ्कस्थात् उत्सङ्गस्थात् करङ्कात् प्रेतशरीरात् अस्थिशेषात्तन्मस्तकाद्वा, "करङ्को मस्तकः"—इति मेदिनीकोशः। अस्थिसंस्थं अस्थिसंबद्धं स्थपुटं निम्नोन्नतभागः तत्र गतं स्थितमपि क्रव्यम् अपक्वमांसम् (अत एव रङ्कता), अव्यग्रं शनैर्यथा भवति तथा अत्ति भक्षयतीत्यन्वयः। भोजनसमाप्तिभयाच्छनैरिति। कीदृशः प्रेतरङ्कः? आर्त्तः क्षुत्पीडितः। परितः आसमन्तात् अस्ते (बलवत्पिशाचान्तरापहरणशङ्कया) क्षिप्ते नेत्रे येन सः। प्रकिटताः (दैन्यात् स्थपुटगतमांसग्रहणाय च) प्रकाशिताः दशनाः दन्ताः येन स इत्यर्थः। उत्कृत्योत्कृत्येति वीप्सया यावत्कृत्तिसत्त्वमुत्कर्तन सूचितम्। स्रग्धरा छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१२८पृष्ठे)।

अत्र शवः प्रेतरङ्को वा आलम्बनम्, तत्कर्तनं मांसादनं चोद्दीपनम्, तद्द्रष्टुर्नासाकुञ्चनवदनविधूननविवर्तननिष्ठीवनादयोऽनुभावाः, उद्वेगादिर्व्यभिचारिभावः, जुगुप्सा स्थायिभावः। तज्ज्ञे सामाजिके जुगुप्साप्रकृतिको बीभत्सो रसो व्यज्यते। अत्राहु रसगङ्गाधरकाराः—"ननु रतिक्रोधोत्साहभयशोकविस्मयनिर्वेदेषु प्रागुदाहृतेषु यथाऽऽलम्बनाश्रययोः संप्रत्ययः, न तथा हासे जुगुप्सायां च, तत्रालम्बनस्यैव प्रतीतेः, पद्यश्रोतुश्च रसास्वादाधिकरणत्वेन लौकिकहासजुगुप्साश्रयत्वानुपपत्तेरिति चेत्। सत्यम्। तदाश्रयस्य द्रष्टृपुरुषविशेषस्य तत्राक्षेप्यत्वात्। तदनाक्षेपे तु श्रोतुः स्वीयकान्तावर्णनपद्यादिव रसोद्बोधे बाधकाभावात्"—इति॥

अद्भुतं रसमुदाहरति **चित्रमिति**। वामनमुद्दिश्य बलेरुक्तिरियम्। अत्र चित्रादिशब्दाः भङ्गिभेदेन समभिव्याहृतपदार्थस्य तदवच्छेदकस्य वा लोकोत्तरमहिमत्वप्रतिपादकाः

न तु विस्मयार्थकाः, तस्यात्र स्थायितया वाच्यतादोषापत्तेः । तथा च महान् माहात्म्यशील एष पुरुषः चित्रं लोकोत्तरं वस्त्विति संबन्धः । माहात्म्यविशिष्टेऽन्वितस्य लोकोत्तरत्वस्य विशेषणे माहात्म्ये पर्यवसानम्, उत्कटः पण्डित इतिवत् । बतावतार इति । अत्राप्येष इति मध्यमणिन्यायेन संबध्यते । एषोऽवतारः सदाचारप्रवर्तकः, बतेति हर्षे । एषा दृश्यमाना कान्तिः क्व, न क्वापीति भङ्ग्यन्तरेण लोकोत्तरेत्युक्तं भवति । भङ्गिः गमनोपवेशनदर्शनादिगतप्रकारविशेषः अभिनवैव अपूर्वैव । एवकारेण वैलक्षण्यं व्यङ्ग्यम् । यद्वा, विलक्षणैवेत्यर्थः, वैलक्षण्यगतमात्यन्तिकत्वमेवकारार्थः । धैर्यं विरोधिसहस्रैरप्यचलचित्तत्वं लोकोत्तरं लोकविलक्षणम् । प्रभावः सामर्थ्यं सकलवशीकरणरूपम् अहो अलौकिकः । आकृतिः अवयवसंस्थानं कापि अनिर्वचनीया । एष सर्गः निर्माणं नूतनः प्रसिद्धब्रह्मसर्गविलक्षणः । उपजातिः छन्दः, लक्षणमुक्तं प्राक् (९१ पृष्ठे) ।

अत्र वामन आलम्बनम्, कान्तिगुणातिशयादि उद्दीपनम्, स्तवादयोऽनुभावाः, मतिधृतिहर्षादयो व्यभिचारिणः, विस्मयः स्थायिभावः, अभिज्ञे सामाजिके विस्मयप्रकृतिकोऽद्भुतो रसो व्यज्यते । एवं विभावादयो भावादिष्वपि भाव्याः ।

रसगङ्गाधरकारास्तु—"अद्भुतो यथा—'चराचरजगज्जालसदनं वदनं तव । [1]गलद्गगनगाम्भीर्यं वीक्ष्यास्मि हृतचेतना ॥' कदाचिद्भगवतो वासुदेवस्य वदनमवलोकितवत्याः यशोदाया इयमुक्तिः । अत्र वदनमालम्बनम् । अन्तर्गतचराचरजगज्जालदर्शनमुद्दीपनम् । हृतचेतनत्वम्, तेन [2]गम्यं रोमाञ्चनेत्रस्फुरणादि चानुभावः । त्रासादयो व्यभिचारिणः । [3]नैवात्र विद्यमानाऽपि पुत्रगता प्रीतिः प्रतीयते, व्यञ्जकाभावात् । प्रतीता[4]यां वा तस्यां विस्मयस्य गु[5]णत्वं न युज्यते । [6]एवं कश्चिन्महापुरुषोऽयमिति भक्तिरपि तस्या[7]ः पुत्रो ममायं बाल इति निश्चयेन प्रतिबन्धादुत्पत्तुमेव नेष्टे । [8]अतः [9]तस्यामपि विस्मयस्य गुणीभावो न शङ्क्यः । यच्च सहृदयशिरोमणिभिः [10]प्राचीनैः उदाहृतम्—'चित्रं महानेष बतावतारः००'—इति । तत्रेदं वक्तव्यम्—प्रतीयतां नामात्र विस्मयः, परंत्वसौ [11]कथंकारं [अद्भुतरस] ध्वनिव्यपदेशहेतुः । प्रतिपाद्यमहापुरुषविशेषविषयायाः प्रधानीभूतायाः स्तोतृगतभक्तेः प्रकर्षकत्वेना[12]स्य गुणीभूतत्वात् । [13]यथा महाभारते गीतासु विश्वरूपं दृष्टवतः पार्थस्य "पश्यामि देवांस्तव

१ नष्टम् ॥ २ तद्बोधकशब्दाभावादिति भावः ॥ ३ अत्र भावध्वनित्व निराचष्टे नैवेति ॥ ४ प्रकरणादिपर्यालोचनयेति भाव. ॥ ५ विस्मयस्योत्कटत्वेन तस्या एव गुणत्वमनुत्कटत्वात्, हृतचेतनेत्यनेन तस्यैव प्राधान्यप्रकटनाच्चेति भावः ॥ ६ अन्यथाऽपि सभावितत्वं निराचष्टे एवमिति ॥ ७ यशोदायाः । तस्या इत्यस्य मध्यमणिन्यायेन भक्तिरित्यत्र निश्चयेनेत्यत्राप्यन्वय· ॥ ८ उत्पत्त्यभावादेव ॥ ९ भक्तावपि ॥ १० काव्यप्रकाशकारै. ॥ ११ कथ कृत्वा ॥ १२ विस्मयस्य ॥ १३ तत्र दृष्टान्तमाह यथेति ॥

एषां स्थायिभावानाह–

॥ ४५ ॥ **रति[१]र्हास[२]श्च शोक[३]श्च क्रोधो[४]त्साहौ[५] भयं[६] तथा ।**
जुगुप्सा[७] विस्मय[८]श्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ ३० ॥

स्पष्टम् ।

देव देहे सर्वास्तथा भूतविशेषसंघान्''–इत्यादौ वाक्यसंदर्भे[१]। इत्थं चास्य[२] रसालंकारत्वमुचि[३]तम् । भक्तिर्नैवात्र प्रतीयत इति चेदीषन्[४]मुकुलितलोचनं विदांकुर्वन्तु सहृदयाः''–इत्याहुः ॥

नन्वास्वादस्य वैजात्यविरहेण कथमष्टौ भेदाः, स्थायिभेदाद्भेदा इतिचेत्, के ते स्थायिनो भावा इत्यपेक्षायामाह **एषां स्थायिभावानिति** । **एषां** शृङ्गारादीनां रसानाम् । स्थायिसामान्यलक्षणं तु ''विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः । आनन्दाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति संज्ञितः॥''–इति । विरुद्धा अविरुद्धा वेति । व्यभिचारिणः परस्परं विरुद्धा वेत्यर्थः । **रतिर्हासश्चेति** । इयमपि कारिका संगीतनाट्यशास्त्रे षष्ठेऽध्याये भरतमुनिना पठिता, सैवात्र मम्मटेनाविकलोद्धृतेति ज्ञेयम् । उक्तरसानां यथासंख्यमेते स्थायिभावा इत्यर्थः । ते च चित्तवृत्तिविशेषवासनारूपा इति बोध्यम् ।

रत्यादीनामव्याख्याने हेतुमाह **स्पष्टमिति** । रत्यादीनां लक्षणमुक्तं साहित्यदर्पणादिषु । यथा,–''**रति[१]**र्मनोनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम्'' । प्रवणायितम् उत्कट आवेशः । ''वागादिवैकृताच्चेतोविकासो **हास[२]** उच्यते'' । आदिना वेषादिसंग्रहः । वाग्वेषवैकृतादिति पाठान्तरम् । वैकृतं विकारः । ''इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्लव्यं **शोक[३]** उच्यते'' । आदिग्रहणादनिष्टावाप्तिः । वैक्लव्यं दुःखम्, तज्जनकश्चित्तवृत्तिविशेष इति यावत् । ''प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः **क्रोध[४]**संज्ञितः'' । तैक्ष्ण्यस्य अपचिकीर्षायाः प्रबोध उत्कटत्वम्, तैक्ष्ण्यजनकश्चित्तवृत्तिविशेष इति यावत् । ''कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयान**ुत्साह[५]** उच्यते'' । स्थेयान् स्थिरतरः, संरम्भः त्वराजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः । ''रौद्रशक्त्या तु जनितं वैक्लव्यं मनसो **भयम्[६]**'' । 'चित्तवैक्लव्यदं भयम्'–इति पाठान्तरम् । रौद्रः क्रुद्धः तस्य शक्त्या क्रोधरूपया जनितं वैक्लव्यं भाविदुःखे उत्कटो द्वेषः । ''दोषेक्षणादिभिर्गर्हा **जुगुप्से[७]**ति निगद्यते'' । '**जुगुप्सा** गर्हणार्थानां दोषमाहात्म्यदर्शनात्'–इति क्वचित्पाठः । ''**विस्मय[८]**श्चित्तविस्तारो वस्तुमाहात्म्यदर्शनात्'' । उक्तं च, ''विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु । विस्तारश्चेतसो यस्तु **विस्मयः** स उदाहृतः''–इति । 'विरुद्धेषु पदार्थेषु'–इति क्वचित्पाठः । विस्तारश्चेतस इति । दृष्टहेतुभ्योऽसंभाव्यत्वज्ञानं चेतोविस्तार इति बोध्यम् ।

ननु कथं शोकादिसंभिन्नत्वे करुणादीनां रसत्वम्, न च तेषां रसत्वं नास्तीति वाच्यम्,

---

१ इत्यादिरूपवाक्यसदर्भे । तस्य तत्रल*प्रथेत्यर्थः ॥ २ प्राचोक्तस्य पद्यस्य ॥ [३ रसवदलकारवत्त्वम् ॥] ४ ईषन्मुकुलितलोचनमिति क्रियाविशेषणम् ॥–इति नागोजीभट्टकृता मर्मप्रकाशाख्या टीका ॥

व्यभिचारिणो ब्रूते-

॥ ४६ ॥ निर्वेद[1]ग्लानि[2]शङ्का[3]ख्यास्तथाऽसूया[4]मद[5]श्रमाः[6] ।

तर्हि तत्प्रधाने काव्ये सामाजिकानां प्रवृत्तिर्न स्यात्, न च रतिरिव शोकोऽपि ज्ञानसुखात्मक इति केषांचिद्वचनं ग्राह्यमिति वाच्यम्, कुत्राप्येतस्याश्रुतचरत्वात्, अश्रुपातादेर्दुःखाद्याविष्कारस्यानुदयप्रसङ्गाच्चेति चेत्। उच्यते। यद्यपि करुणो रसः सुखदुःखसंभिन्नस्तथापि शोकावच्छिन्नस्य चैतन्यस्यानन्दांशे भग्नावरणस्य करुणरसत्वे निरतिशयस्यानन्दांशस्योत्कटेच्छाविषयत्वात्, शोकांशे बलवद्द्वेषाभावात्तत्र सामाजिकानां प्रवृत्तिः, वर्णनीयतन्मयीभावेन शोकाभिव्यक्तेरश्रुपातादयो भवन्तीति न किंचिदनुपपन्नम्। एवं बीभत्सभयानकयोरपीति दिगिति सारबोधिन्यादौ स्पष्टम् ॥

भावनिरुक्तेर्व्यभिचारिघटितत्वेन तानाह **व्यभिचारिण इति। निर्वेदग्लानीति**। इमा अपि चतस्रः कारिकाः रसतरङ्गिण्यां भरतसूत्रत्वेन भानुदेवधृताः "प्रयान्ति रसरूपताम्"—इत्यन्त्यमंशं "समाख्यातास्तु नामतः"—इत्यन्यथाकृत्य मम्मटः स्वसूत्रत्वेन जग्राहेति ज्ञेयम्। निर्वेदादयोऽपि चित्तवृत्तिविशेषा एव। स्रक्सूत्रन्याये[1]न नियतावस्थानं स्थायिनः,व्यभिचारिणस्तु फेने[2]बुद्बुदन्यायेन अनियतावस्थानमित्यनयोर्भेदः। व्यभिचारिणां सामान्यलक्षणं प्राक् ४३ सूत्रे उक्तम्। अथैषां विशेषलक्षणानि। यथा—"तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्**निर्वेदः** स्वावमाननम्। दैन्यचिन्ताश्रुनिश्वासवैवर्ण्योच्छ्वसितादिकृत्" ॥ तत्त्वज्ञानं नित्यानित्यवस्तुविवेकः, आदिना दैन्यसंग्रहः। तत्र तत्त्वज्ञानजन्यः शान्तरसस्थायी, स्थिरत्वात्; इतरो व्यभिचारीति बोध्यम्। स्वावमाननं स्वस्मिन् (देहावच्छिन्ने) आत्मनि अवमाननं तुच्छत्वबुद्धिः। यथा,—'किं करोमि क्व गच्छामि कमुपैमि दुरात्मना। दुर्भरेणोदरेणाहं प्राणैरपि विमुञ्चितः[3]॥'—इति। अत्रापदा स्वावमाननम् १। "रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसंभवा। **ग्लानि**र्निष्प्राणताकम्पकार्यानुत्साहितादिकृत्" ॥ यथा,—'किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः। ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम्'—इति २। "परक्रौर्यात्मदोषाद्यैः **शङ्का**ऽनर्थस्य चिन्तनम्। वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत्" ॥ यथा,—'आनीतैव मया सीता किं नानीतं पुरु[4]द्विषः। स चेदायाति लङ्कायां न जाने किं भवेत्तदा'—इति ३। "**असूया**ऽन्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता। दोषेक्षणभ्रूविभेदावज्ञोपहसितादिकृत्" ॥ यथा,—'वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्तते सुन्दस्त्रीदमनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते। यानि त्रीण्यकुतोभयान्यपि पदान्यासन् खरायोधने यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुदमने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥'—इत्युक्त-

१ स्रक्सूत्रेति। स्रजि सूत्रेत्यर्थः ॥ २ फेनेति। फेनश्च बुद्बुदश्चेति द्वन्द्वः ॥ ३ विडम्बित इति पाठान्तरम् ॥ ४ पुरु बहु यथा स्यात्तथा द्वेष्टीति पुरुद्विट् तस्य रामस्येत्यर्थः ॥

आ[७]लस्यं चैव दै[८]न्यं च चि[९]न्ता मो[१०]हः [११]स्मृतिर्धृतिः[१२] ॥ ३१ ॥

रराम‌चरिते रामं प्रति कुशोपहासः ४। "संमोहानन्दसंभेदः स्खलदङ्गवचोगतिः । मधुपानादिजो ज्ञेयो **मदो** विविधभावकृत्" ॥ यथा,—'प्रातिभं त्रि[1]सरकेण गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः। गूढ[2]सूचितरहस्यसहासः सुभ्रुवां प्रववृते परिहासः'—इति माघपद्यम् ५। "**खेदो** रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः। श्रमग्लान्योर्विभेदं तु चक्रे कारणकार्यता" ॥ "श्रमस्यातिशयावस्थामथ वा ग्लानिमूचिरे । बलस्यापचयो ग्लानिराधिव्याधिप्रकर्षभूरित्येके" । यथा,—'सद्यः पुरीपरिसरेऽपि शिरीषमृद्वी सीता जवात्त्रिचतुराणि पदानि गत्वा । गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम्'—इति बालरामायणपद्यम् ६। "**आलस्यं** श्रमगर्भाद्यैः पुरुषार्थेष्वनादरः" । यथा,—'चलति कथंचित् पृष्टा यच्छति वाचं कथंचिदालीनाम्। आसितुमेव हि मनुते गुरुगर्भभरालसा सुतनुः'—इति ७। "दौर्गत्यादेरनौजस्यं **दैन्यं** मलिनतादिकृत्" । यथा,—'वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः, स्थूणावशेषं गृहं, कालोऽभ्यर्णजलागमः, कुशलिनी वत्स[3]स्य वार्तापि नो । यत्नात्संचिततैलबिन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूं[4] श्वश्रूश्चिरं रोदिति'—इति बल्लालविरचिते भोजप्रबन्धे पद्यम् ८। "ध्यानं **चिन्ता** हितानाप्तेः, शून्यता-श्वास-तापकृत्" । "प्रयत्नपूर्विकाऽन्वेष्यस्मृ[5]तिश्चिन्तेति केचन" ॥ यथा,—'अस्तमितविषयसङ्गा मुकुलितनयनोत्पला बहुश्वसिता । ध्यायति किमप्यलक्ष्यं बाला योगाभियुक्तेव ॥'—इति ९। "**मोहो** विचित्तता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः । घूर्णनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृत्" ॥ विचित्तता चित्तेन ज्ञानाजननम् । यथा,—'तीव्राभिषङ्गप्रभवेन वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् । अज्ञातभर्तृ[6]व्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥'—इति कुमारसंभवपद्यम् १०। "सदृशज्ञानचिन्ताद्यैर्भ्रूसमुन्नमनादिकृत् । **स्मृतिः** पूर्वानुभूतार्थविषयं ज्ञानमुच्यते" ॥ यथा,—'अवगणितसुरासुरप्रभावं शिशुमवलोक्य तवैव तुल्यरूपम् । कुशिकसुतमखद्विषां प्रमाथे धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि ॥'—इत्युत्तररामचरिते सुमन्त्रोक्तिः ११। "अभीष्टार्थस्य संप्राप्तौ स्पृहापर्याप्तता **धृतिः** । सौहित्यवदनोल्लाससहासवचनादिकृत्" ॥ स्पृहापर्याप्तता इच्छानिवृत्तिः । तत्र ज्ञानजा यथा,—'वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं दुकूलैः सम इह परिणा[7]मे निर्विशेषो विशेषः । स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥'—इति भर्तृहरिकृते वैराग्यशतके पद्यम् १२।

---

१ त्रयाणा सरकाणा समाहारस्त्रिसरक त्रिवारमधुपान तेन, प्रतिभामेव प्रातिभम्, स्वार्थेऽण् ॥ २ गूढानि पूर्वं लज्जया संवृतानि सूचितानि सप्रति मदेन प्रकाशितानि रहस्यानि यस्मिन्स चासौ सहासश्चेति सः ॥ ३ वत्सस्य पुत्रस्य ॥ ४ स्नुषाम् ॥ ५ स्मृतिस्तज्जनको ध्यानाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषः ॥ ६ रतिर्मदनभार्या इन्द्रियाणा वृत्ति स्तम्भयता मोहेन कृतोपकारेव बभूवेत्यन्वयः ॥ ७ परितोषे—इति क्वचित् पाठः ॥

व्रीडा[13] चपलता[14] हर्ष[15] आवेगो[16] जडता[17] तथा।
गर्वो[18] विषाद[19] औत्सुक्यं[20] निद्राऽ[21]पस्मार[22] एव च ॥ ३२ ॥

"संकोचश्चेतसो **व्रीडा** वैवर्ण्याधोमुखत्वकृत्" । यद्वा, "दुराचारादिभिर्व्रीडा धाष्ट्र्याभावोऽभिधीयते । वस्त्राङ्गुलीयकस्पर्शभूरेखाधोमुखादिकृत्" ॥ धाष्ट्र्याभावः चेतसः संकोचः । केचित्तु "चेतोनिमीलनं **व्रीडा** न्यंङ्गरागस्तवादिभिः"—इत्याहुः । यथा,—'अलंकुरु निजं वपुर्दयितमण्डने!, किं पुनस्त्वमेव मम मण्डनं दयित! कि परैर्मण्डनैः । वरं कुरु पयोधराऽधरनितम्बबिम्बेषु माम्, इति प्रतिवचःश्रुतौ जयति नम्रवक्त्रा वधूः ॥'—इति १३ । "मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापल्यं त्वनवस्थितिः । तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः" ॥ अनवस्थितिः अविमृश्यकारिता । यथा,—'अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग! लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु । बालामजातरजसं कलिकामकाले व्यर्थं कदर्थयसि किं? नवमल्लिकायाः ॥'—इति १४ । "मनःप्रसादो **हर्षः** स्यादिष्टावाप्तिस्तवादिभिः" । यद्वा, "मनःप्रसादो लाभादेर्हर्षोऽश्रुस्वेदगद्गदाः" । लाभादेरित्यादिना स्तवः । यथा,—'आगते दयिते बाला हर्षोत्कर्षवशंवदा । उत्तरीयं न जानाति विभ्रष्टं स्तनमण्डलात् ॥'—इति १५ । "अनर्थातिशयाच्चेतस्**यावेगः** संभ्रमो मतः" । यद्वा, "**आवेगो** राजविद्रावरत्यादेः संभ्रमो मतः । तत्र विस्मरण स्तम्भः स्वेदः कम्पः स्खलद्गतिः"॥ यथा,—'एको वाससि विश्लथे, सहचरीस्कन्धे द्वितीयः करः, पश्चाद्गच्छति चक्षुरेकमितरद्भर्तुर्मुखे भ्राम्यति । एकं कण्टकविद्धमस्ति चरणं, निर्गन्तुमुत्कण्ठते चान्यद्राक्षससुभ्रुवां रघुपतेरालोक्य सेनाचरान् ॥'—इति १६ । "क्रियास्वपाटवं **जाड्यं** चिन्तोत्कण्ठाभयादिभिः । आलस्ये तु क्रियाद्वेषो न त्वत्रेति भिदा ततः" ॥ यद्वा, "अप्रतिपत्तिर्**जडता** स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः । अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र" ॥ यथा,—'आगताः प्रथममाहितगर्वं कूलसीम्नि मुषिता इव तस्थुः । वानरा वलितकन्धरबन्धं नीरधौ निदधिरे नयनानि' ॥—इति १७ । "**गर्वो** मदप्रभावश्रीविद्यासत्कुलजन्मभिः । अवज्ञा सविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत्" ॥ अवज्ञेति । परस्मिन्निति शेषः । यद्वा, "**गर्वो**ऽभिजेन-लावण्यधनैश्वर्यादिभिर्मदः । सविलासाङ्गवीक्षाऽविनयावज्ञादिकृत्तु सः" ॥ यथा,—'धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः । यद्वै न सिद्धमस्त्रेण मम, तत्केन सेत्स्यति' ॥—इति १८ । "प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्**विषादः** सत्त्वसंक्षयः । निःश्वासोच्छ्वासकृत्तापसहायान्वेषणादिकृत्" ॥ सत्त्वसंक्षयः उत्साहनाशः । यथा,—'व्यर्थं यत्र हरीन्द्रसख्यमपि मे, वीर्यं हरीणां वृथा, प्रज्ञा जाम्बवतो न यत्र, न गतिः पुत्रस्य वायोरपि । मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं नलोऽपि क्षमः, सौमित्रेरपि पत्त्रिणामविषयस्तत्र प्रिया क्वाऽस्ति मे' ॥—इति १९ ।

१ न्यङ्गं वैकृतम्, वैकृत विकार ॥ २ "अभिजनः ख्यातिः कुल वा ॥

२३ सुप्तं २४ प्रबोधो२५ ऽमर्षश्चाप्य२६वहित्थमथो२७ग्रता ।

"औत्सुक्यं वाञ्छितप्राप्तौ कालक्षेपासहिष्णुता । चित्ततापत्वरास्वेददीर्घनिःश्वसितादिकृत्" ॥ यद्वा, "कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसंभ्रमैः । तत्रोच्छ्वासत्वराश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः" ॥ यथा,—'गतया पुरः प्रतिगवाक्षमुखं दधती रतेषु भृशमुत्सुकताम् । मुहुरन्तरालभुवमस्तगिरेः सवितुश्च योषिदमिमीत दृशा' ॥—इति माघपद्यम् २० । "निद्रा व्यापारवैमुख्यमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः । तत्र जृम्भाङ्गभङ्गाक्षिमीलनोच्छ्वसितादयः" ॥ इन्द्रियाणामित्युपलक्षणं मनसोऽपि, तेन स्वप्नाद्भेदः । यथा,—'निद्रार्धमीलितदृशो मदमन्थराणि नात्यर्थवन्ति न च यानि निरर्थकानि । अद्यापि मे मृगदृशो मधुराणि तस्यास्तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति' ॥—इति २१ । "आधेश्चात्यन्तदुःखादेरपस्मारस्तथाविधः" । अत्रापस्मार इत्युद्देश्यम्, तथाविध इति विधेयम्, "अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव"—इति १९१ काव्यप्रकाशसूत्रवत् । तथाच आधेरत्यन्तदुःखादेश्च यः अपस्मारः अपगता स्मृतिः सः तथाविधः अपस्मारसंज्ञक इत्यर्थः ।"मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहावेशादिसंभवः"—इति केचित् । अस्य व्याधित्वेन प्राप्तावपि पुनरुपादानं बीभत्सभयानकयोरस्यैव नियमाय, इतरो व्याधिस्तु विप्रलम्भादावपि । यथा,—'आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्भुजाकारचलत्तरङ्गम् । फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशङ्के' ॥—इतिमाघपद्यम् २२ । क्वचित्तु अपस्मारस्थाने विस्मृतिः पठिता । तल्लक्षणं तु "विरोधिभावात्पूर्वस्य प्रस्मृतिर्विस्मृतिर्भवेत् । ध्यानजाड्यप्रमोहाधिपरितापादिकृत्तु सा ॥"—इति । प्रस्मृतिः प्रगता स्मृतिः । यथा,—'तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतट०'—इति मूलस्थं ९० उदाहरणम् २२। "सुप्तं निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः । कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकम् ॥" विषयानुभवः स्वाप्नज्ञानम् । सुप्तमित्यत्र स्वप्न इति, दुःखादिकारकमित्यत्र दुःखादिकारक इति च प्रदीपे पाठः । यथा,—'एते लक्ष्मणजानकीविरहिणं मां खेदयन्त्यम्बुदा, मर्माणीव विघट्टयन्त्यलममी क्रूराः कदम्बानिलाः। इत्थं व्याहृतपूर्वजन्मचरितो यो वीक्षितो राधया सेर्ष्यं शङ्कितया स वः सुखयतु स्वप्नायमानो हरिः ॥'—इति २३ । "निद्रापगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः । जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत्" ॥ यथा,—'प्रातः स्मरामि दधिघोषविधूतनिद्रं निद्रावसानरमणीयमुखारविन्दम् । हृद्यानवद्यवपुषं नवनीतचोरमुन्मीलिताब्जनयनं नयनाभिरामम् ॥' इति २४ । "कोप एव स्थिरतरो ह्यमर्ष इति कथ्यते" । यद्वा, "अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता । तत्र स्वेदशिरःकम्पनेत्ररागाङ्गविक्रियाः" ॥ अभिनिविष्टता स्थिरः क्रोधः । यथा,—'प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् । न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥'—इति महावीरचरिते पद्यम् २५ । "अवहित्थं तु लज्जाद्यैर्हर्षाद्याकारगोपनम् । व्यापारान्तरसङ्गित्ववदनानमनादिकृत्" ॥ यथा,—'एवं वादिनि

[२८]मतिर्[२९]व्याधिस्तथो[३०]न्मादस्तथा [३१]मरणमेव च ॥ ३३ ॥
[३२]त्रासश्चैव [३३]वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥ ३४ ॥

देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी । लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥'—इति २६ । "अधिक्षेपापमानादेश्चित्तचण्डत्वमु**ग्रता**" । यद्वा, "द्विष्टेऽपराधदौर्मुख्यचौर्यैश्चण्डत्वमु**ग्रता**। अत्र स्वेदशिरःकम्पताडनातर्जनादयः" ॥ चण्डत्वं साहंकारतदसहिष्णुत्वम् । यथा,—'प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतैर्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् । वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥'—इति दशमोल्लासे ५०१ उदाहरणम् २७। "शास्त्रोपदेशमन्त्राद्यैरर्थनिर्धारणं **मतिः** । स्मेरता धृतिसन्तोषौ बहुमानश्च तद्भवाः" ॥ यथा,—'असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः । सतां हि सदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥'—इति शाकुन्तलनाटकपद्यम् २८। "विरहादेर्मनस्तापो **व्याधिर्**दुःस्थाङ्गतादिकृत्" । यद्वा, "**व्याधयः** संनिपाताद्यास्तेषामन्यत्र विस्तरः । प्रस्वेदकम्पतापाद्या अनुभावतयोदिताः" ॥ यथा,—'पाण्डु क्षामं वदनं, हृदयं सरसं, तवालसं च वपुः । आवेदयति नितान्तं क्षत्रियरोगं सखि! हृदन्तः ॥'—इति सप्तमोल्लासे ३३२ उदाहरणम् २९ । "संनिपातग्रहादिभ्य **उन्माद**श्चित्तविभ्रमः ।" यद्वा, "उत्कण्ठाहर्षशोकादे**रुन्माद**श्चित्तविप्लवः । तस्मिन्नस्थानरुदितगीतहासासितादयः" ॥ चित्तविप्लवः चित्तविभ्रमः । आसितमवस्थानम् । यथा,—'रक्ताशोक! कृशोदरी क्व नु गता०००'—इति सप्तम उल्लासे ३०० उदाहरणम् ३० । "रोगाद्यैः प्रागवस्था तु मरणस्य **मृतिर्**मता" । यद्वा, "जीवस्योद्गमनारम्भो **मरणं** परिकीर्तितम् । समोहेन्द्रियसंग्लानिगात्रविक्षेपणादिकृत्" ॥ जीवस्योद्गमनारम्भ इति । मुख्यमरणस्यालम्बनोच्छेदेन भावत्वायोगादिति भावः । "मूर्छाऽत्र **मरणम्**"—इत्यन्ये । यथा,—'कुशलं तस्या ? जीवति, तत्कुशलं पृच्छामि ?, जीवतीत्युक्तं । पुनरपि तदेव कथयसि, मृतां नु कथयामि ? या श्वसिति ॥'—इति ३१ । "औत्पातिकैर्मनःक्षोभस्**त्रासः** कम्पादिकारकः । पूर्वापरविचारोत्थं भयं त्रासात्पृथग्भवेत्" ॥ औत्पातिकैः उत्पातजन्यैः, गर्जिताद्यैरित्यर्थः । यथा,—'परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः । उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥'—इति किरातार्जुनीये पद्यम् ३२। "ऊहो **वितर्कः** संदेहे भ्रूशिरोऽङ्गुलिनर्तक" । "**तर्को** विचारः संदेहे"—इति पाठे विचारो विमर्शः । तथाच प्राहू रसगङ्गाधरकाराः—"संदेहाद्यनन्तरं जायमान ऊहो वितर्कः" । स च निश्चयानुकूलः । यथा—'यदि सा मिथिलेन्द्रनन्दिनी नितरामेव न विद्यते भुवि । अथ मे कथमस्ति जीवितं न विनाऽऽलम्बनमाश्रितस्थितिः ॥'

निर्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेऽप्युपादानं व्यभिचारित्वेऽपि स्थायिताऽभिधानार्थम् । तेन,

॥ ४७ ॥ निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः ।

यथा,–

अहौ वा हारे वा, कुसुमशयने वा दृषदि वा,
मणौ वा लोष्टे वा, बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
तृणे वा स्त्रैणे वा, मम समदृशो यान्ति दिवसाः
क्वचित्पुण्यारण्ये[1] शिव! शिव! शिवेति प्रलपतः ॥ ४४ ॥

स्वात्मनि भगवतो रामस्योक्तिरिति । अलंकारचूडामणौ हेमचन्द्रोऽप्याह–"संदेहविमर्शविप्रतिपत्त्यादिभ्यः संभावनाप्रत्ययो वितर्कः" । यथा,–'अनङ्गः पञ्चभिः पौष्पैर्विश्वं व्यजयतेषुभिः । इत्यसंभाव्यमथवा विचित्रा वस्तुशक्तयः'॥–इति । ३३ । **समाख्याताः** कथिताः । **नामत इति** । उद्देशक्रमेण, न तु लक्षणोदाहरणप्रदर्शनादिनेत्यर्थः । "त्रयस्त्रिंशदमी भावा रसस्य सहकारिणः"–इति प्रतापरुद्रे पाठः ॥

ननु "अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः"–इति नाट्यस्य विशिष्योपादानेन श्रव्यकाव्ये रसान्तरमायाति, तत् कीदृगित्यपेक्षायां वृत्तिकृदाह **निर्वेदस्येत्यादि** । **अमङ्गलेति** । सर्वत्र हेयत्वबुद्धिरूपतया वैराग्यप्रवर्तिततया चामङ्गलत्वम् । ईर्ष्याजन्यस्यामङ्गलत्वाभावात्**प्रायेति** । रसान्तराननुगुणत्वममङ्गलत्वम् । तेषामीहामयानामनीहामयेनानेन विरोधादित्युद्द्योते स्पष्टम् । सुधासागरकारास्तु,–अमङ्गलप्रायत्वं विषयवैराग्यस्वरूपत्वात्संसारिणां बोध्यमित्याहुः । **स्थायितेति** । स्थायिव्यभिचारिणोर्मध्ये पाठादुभयरूपत्वम् । एवं च तत्त्वज्ञानजन्यस्य निर्वेदस्य स्थायित्वम्, आपदीर्ष्यादिजन्यस्य तस्य व्यभिचारित्वमिति भावः । तदुक्तम्–"स्थायी स्याद्विषयेष्वेषे[2] तत्त्वज्ञानाद्भवेद्यदि । इष्टानिष्टवियोगाप्तिकृतस्तु[3] व्यभिचार्यसौ"–इति।

निर्वेदस्थायी इति । निर्वेदः स्थायिभावो यस्य स निर्वेदस्थायिभाव इत्यर्थः । **अस्तीति** । नत्वाधुनिक इति भावः । अपिशब्देन पूर्वोक्तानां समुच्चयः ॥

शान्तं रसमुदाहरति **अहाविति** । कश्मीरदेशस्थस्याभिनवगुप्ताचार्याणां परमगुरोः प्रत्यभिज्ञासूत्राद्यनेकग्रन्थकर्तुः श्रीमदुत्पलराजस्य पद्यमिदमिति क्षेमेन्द्रकविकृतायामौचित्यविचारचर्चायां तट्टिप्पणे च स्पष्टम् । यद्यपीदं पद्यं भर्तृहरिकृते वैराग्यशतके दृश्यते, तथापि भर्तृहरेः शतकत्रयेऽप्यन्यकविकृतान्यपि बहूनि पद्यान्युपलभ्यन्ते । अतएव "भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः०"–इति पद्यं शाकुन्तलनाटके पञ्चमेऽङ्के विद्यमानं भर्तृहरेर्नीतिशतके

---

१ पुण्येऽरण्ये इति क्वचित्पाठ. ॥ २ एषः निर्वेदः ॥ ३ इष्टवियोगानिष्टावाप्तिभ्यां कृतस्तु इत्यर्थः ॥

दृश्यते । अतएव च "तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः०"–इति पद्यं परिव्राजककविनाम्ना क्षेमेन्द्रोद्धृतं भर्तृहरेर्वैराग्यशतके दृश्यत इति दिक् । अहिः सर्पः, हारो मुक्ताहारः, कुसुमशयनं पुष्पाकीर्णपल्यङ्कः, दृषत् शिला, मणिः रत्नम्, लोष्टं मृत्पिण्डम्, रिपुः शत्रुः, सुहृत् मित्रम्, स्त्रैणं स्त्रीसमूहः । द्वयोर्द्वयोः प्रत्येक वाकारस्तुल्यताद्योतनार्थः । अहिहाराद्योः समा (उपादेयत्वानुपादेयत्वाभानेन) उदासीना (वैषम्यरहिता) दृक् दृष्टिर्यस्य । जगतो मिथ्यात्वेन रागद्वेषयोरभावादिति भावः । उत्तरत्रापि वाशब्दानुषङ्गेणान्वयः, अन्यथा समदृष्टित्वासंगतिः स्यात् । तथा च क्वचित् अमेध्ये देशे वा पुण्यारण्ये नैमिषारण्यादौ वा, शिव शिव शिवेति अर्थाच्छ्रेयस्करं वदतो वा प्रलपतोऽनर्थकं वदतो वा, मम दिवसाः यान्तीत्यर्थः । "प्रलापोऽनर्थकं वचः"–इत्यमरः । यान्तीत्येव पाठः, जीवन्मुक्तेन विद्यमानायाः स्वावस्थाया अत्र परामर्शात् । यान्त्विति पाठस्त्वयुक्त एव, तादृशदिवसगमने रतेः प्रतीयमानत्वेन तत्प्रधानभावध्वनित्वापत्तेः । अन्ये तु शिव शिव शिवेति प्रलपतः इति, शब्दमात्रस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वात् प्रयोजनाभावाच्च शिवेतिशब्दोच्चारणस्यापि प्रलापरूपत्वेन तत्राप्युद्विग्नत्वद्योतनमित्याहुः । उद्द्योतकारास्तु–अत्र क्वचिदित्यनेन मेध्येऽमेध्ये वेत्यर्थकेन शान्तपरिपोषसंभवे पुण्यारण्ये इत्यधिक प्रतिकूलं चेत्याहुः । शिखरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (८६ पृष्ठे) ।

अत्र मिथ्यात्वेन परिभाव्यमानं जगत् आलम्बनम्, तपोवनाद्युद्दीपनम्, अहिहाराद्योः समदर्शनमनुभावः, मतिधृतिहर्षाः व्यभिचारिभावाः, निर्वेदः स्थायिभावः, तज्ज्ञे शान्तरसनिष्पत्तिः ।

यत्तु "अत्र वदन्ति,–शान्तो नाम रसस्तावदनुभवसिद्धतया दुरपह्नवः, न चैतस्य स्थायी निर्वेदो युज्यते, तस्य विषयेषु[1] अलंप्रत्ययरूपत्वात्[2], आत्मावमाननरूपत्वाद्वा[3] । शान्तेश्च निखिलविषयपरिहारजनितात्ममात्रविश्रामानन्दप्रादुर्भावमयत्वानुभवात् । तदुक्तं कृष्णद्वैपायनेन,–"यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥"–इति । अत एव सर्ववृत्तिविरामोऽस्य स्थायीति निरस्तम्, अभावस्य स्थायित्वायोगात् । तस्मात् शमोऽस्य स्थायी, निर्वेदादयस्तु व्यभिचारिणः । स च शमो निरीहावस्थायाम्[4] आनन्दः, स्वात्मविश्रामादिति[5]"–इति प्रदीपे उक्तम् । तन्तु चिन्त्यमेव, विषयेष्वलंप्रत्ययरूपस्य आत्मावमाननरूपस्य वा निर्वेदस्य शोकवत् समाधानात् । वस्तुतो रत्यादिकमुपजीव्य हर्षादेरिव तत्त्वज्ञानजनिर्वेदमुपजीव्य शमादिप्रवृत्तेः स एव स्थायी, न

१ विषयेष्विति । स्वस्मिन् स्वातिरिक्ते चेत्यर्थः ॥ २ अलप्रत्ययः हेयत्वज्ञानम् ॥ ३ आत्मावमानन देहावच्छिन्ने आत्मनि तुच्छत्वबुद्धिः । तथा च सुखरूपलाभावान्न तत्स्थायिकस्य रसत्वमिति भाव. ॥ ४ निरीहावस्थायाम् निस्तृष्णतावस्थायाम् ॥ ५ स्वात्मेति । स्वात्मविश्रामज सुखमित्यर्थः ॥

॥ ४८ ॥ रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाऽञ्जितः ॥ ३५ ॥
भावः प्रोक्तः,

आदिशब्दान्मुनिगुरुनृपपुत्रादिविषया । कान्ताविषया तु व्यक्ता शृङ्गारः ।

शम । न च "क्वचिच्छमः"–इति भरतमुन्युक्तिविरोध इति वाच्यम्, शम्यते यस्मादिति व्युत्पत्त्या तस्य निर्वेदपरत्वात् । तृष्णायाः क्षयो यस्मादिति व्युत्पत्त्या तृष्णाक्षयोऽपि निर्वेद एव । अत एव "एकोनपञ्चाशद्भावाः"–इति मुन्युक्तिः संगच्छते । अष्टौ स्थायिनः[1], अष्टौ सात्त्विकाः[2], त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणः[3]–इत्येव गणनया हि एकोनपञ्चाशत्त्वम्, शमस्यापि भावत्वे त्वाधिक्यापत्तिरित्युद्द्योते स्पष्टम् । सुधासागरकारैरपि, प्रागुक्तः प्रदीपोऽनूद्यैवं खण्डितः, तथा हि,–"न चैतावता[4] 'निर्वेदः स्थायिभावाख्यः'–इति वदतां श्रीवाग्देवतावतारवृत्तिकाराणां प्रमादः शङ्क्यः, तत्त्वज्ञानजन्यनिर्वेदस्यैव शमरूपत्वात्, आपदीर्ष्यादिकारणान्तरजन्यस्य तस्य स्वावमाननरूपत्वात् । अस्यैव च चिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनतादिकार्योत्पादकत्वम् । न खलु ब्रह्मज्ञानजन्यनिर्वेदस्य वैवर्ण्योच्छ्वासादिकार्यजनकता स्वप्नेऽपि संभवतीति सूक्ष्मदृशाऽवधातव्यम् । एवं च तत्त्वज्ञानजन्यनिर्वेदस्य स्थायित्वं कारणान्तरजन्यस्य व्यभिचारित्वमिति तत्त्वम् । उक्तं चान्यत्राचार्यैः,–"स्थायी स्याद्विषयेष्वेष तत्त्वज्ञानाद्भवेद्यदि । इष्टानिष्टवियोगाप्तिकृतस्तु व्यभिचार्यसौ"–इत्यलं बहुना"–इति॥

रसभावतदाभासेति सूत्रे रसवत् भावोऽप्यलक्ष्यक्रमेषु पठितः, स किंरूपः, रत्यादीनां रसरूपत्वात्, व्यभिचारिणां रसाङ्गतानियमेन प्राधान्याभावात्, सात्त्विकानामव्यङ्ग्यत्वादित्यतः क्रमप्राप्तं भावं लक्षयति **रतिरिति** । रतिरिति सकलस्थायिभावोपलक्षणम् । देवादिविषयेत्यपि अप्राप्तरसावस्थोपलक्षणम् । तथाशब्दश्चार्थे । तेन देवादिविषया सर्वप्रकारा, कान्तादिविषयाऽपि अपुष्टा रतिः, हासादयश्च अप्राप्तरसावस्थाः; विभावादिभिः प्राधान्येनाञ्जितो व्यञ्जितो व्यभिचारी च भावः प्रोक्तः भावपदाभिधेयः कथित इति सूत्रार्थः । यदुक्तम्,–"रत्यादिश्चेन्निरङ्गः स्याद्देवादिविषयोऽथ वा । अन्याङ्गभावभाग्वा स्यान्न तदा स्थायिशब्दभाक् ॥"–इतीति प्रदीपे स्पष्टम् ।

देवादीत्यादिशब्दार्थमाह **आदिशब्दादित्यादिना** । देवादिपदव्यावर्त्यमाह **कान्तादीति** । **व्यक्तेति** । प्राधान्येन विभावादिभिः पुष्टेत्यर्थः । तेनाङ्गभूताया अनुभावादिभिरपुष्टायाश्च न रसत्वम्, किं तु भावत्वमेवेति भावः । यत्र पुनरनुभावव्यभिचारिणौ न निबद्धौ तत्राक्षेप इत्युक्तं प्राक् (११९ पृष्ठे) ।

---

१ "रतिर्हासश्च शोकश्च"–इत्यादिना ४५ सूत्रेणोक्ताः ॥ २ "स्तम्भः स्वेदश्च रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥"–इति प्राक् (१०२ पृष्ठे) उक्ता इत्यर्थः ॥ ३ "निर्वेदग्लानिशङ्काख्याः"–इत्यादिना ४६ सूत्रेणोक्ताः ॥ ४ एतावता 'अत्र द्रवन्ति'–इत्यादिप्रदीपोक्त्या ॥

उदाहरणम्,—

कण्ठकोणविनिविष्टमीश ! ते कालकूटमपि मे महामृतम् ।
अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि, मे न रोचते ॥ ४५ ॥
हरत्यघं संप्रति, हेतुरेष्यतः शुभस्य, पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।
शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥ ४६ ॥

तत्र देवविषयां रतिमुदाहरति कण्ठेति । काश्मीरिकश्रीमदुत्पलाचार्यप्रणीतपरेमश्वरस्तोत्रावलौ त्रयोदशे स्तोत्रे पद्यमिदम् । हे ईश ते तव कण्ठस्य कोण एकदेश तत्र विनिविष्टं नितरां संलग्नं, कण्ठरूपतया परिणतमिति यावत्, यद्वा, गलितभेदप्रतीति यथा स्यात्तथा संबद्धं कालकूटमपि उत्कटविषमपि मे मम महामृतम् उत्तमममृतम्, अतिप्रियत्वादिति भावः । उपात्तमपि मूर्ध्ना धृतमपि अमृतं चन्द्रकलारूपं यदि भवद्वपुषो भेदेन वृत्तिरवस्थितिर्यस्य तथाभूतम्, भेदेनावभासमानमिति यावत्, तदा मे मह्यं न रोचते, अन्यस्य यथा तथा भवतु मम तु न रुचिविषय इत्यर्थः । केचित्तु भवद्वपुषो भेदो यत्र तत् (भवद्वपुर्भिन्नम् आकाशादि) तद्वृत्तीत्यर्थः । तथा चानन्यगामित्वेन कालकूटस्य प्रियत्वम्, अतथाभूतत्वेनामृतस्याप्रियत्वमिति भाव इत्याहुः । रथोद्धता छन्दः । "रान्नराविह रथोद्धता लगौ"—इति लक्षणात् ।

अत्र महादेव आलम्बनम्, ईशपदप्रतिपाद्याव्याहतैश्वर्यमुद्दीपनम्, स्तवोऽनुभावः, धृतिमाहात्म्यस्मरणादयो व्यभिचारिणः । अत्रैतैरनुमितस्तावकरतीनां सामाजिकानां तैरेव विभावादिभिर्व्यञ्जिता रतिर्भाव एवेति बोध्यम् । न चास्याः कुतो न रसत्वमिति वाच्यम्; मुनेः स्वतन्त्रेच्छत्वात्, फलबलकल्प्यसामग्रीवैलक्षण्येन सहृदयसंवादेन चोत्कटानन्दांशाप्रकाशाच्चेत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

मुनिविषयां रतिमुदाहरति हरतीति । माघकाव्ये प्रथमे सर्गे नारदं प्रति श्रीकृष्णस्योक्तिरियम् । हे मुने भवदीयस्य भवत्संबन्धिनो दर्शनं कर्तृ, भवदीयस्य कस्यापि दर्शनं तथागुणविशिष्टं किं पुनर्भवत इति द्योतयितुं भवदीयेति । शरीरभाजां देहधारिणां (प्राणिनां) कालत्रितयेऽपि वर्तमानादिकालत्रयेऽपि योग्यताम् इष्टसंपादकगुणवत्त्वरूपां दुरदृष्टराहित्यशुभादृष्टादिमत्त्वरूपां वा व्यनक्ति सूचयतीत्यर्थः, प्रकटीकरोतीति यावत् । कथमित्याकाङ्क्षायामाह हरतीत्यादि । संप्रति वर्तमानकाले अघं (उत्पद्यमानम् उत्पन्नं च) पापं हरति नाशयति, तेनाशुभाभावात् त्वदालापादिशुभसत्त्वाच्च तद्योग्यताध्वननम् । एष्यतः आगमिष्यतः शुभस्य श्रेयःसाधनस्य हेतुः संपादकम्, तत्त्वं चादृष्टद्वारा बोध्यम्, दर्शनस्यादृष्टद्वारा श्रेयःसाधनत्वाददृष्टस्य च दृष्टसामग्रीसंपादकत्वेन हेतुत्वात् । तथा, पूर्वाचरितैः पूर्वजन्मार्जितैः शुभैः सुकृतैः कृतं जनितम् । तथा च वर्तमानकाले पापनाशरूपा योग्यता इष्टसंपादकगुणवत्तैव, निष्पापत्वस्य गुणस्य प्रतिबन्धकाभावत्वेन श्रेयःसंपादकत्वात् । भावि-

एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

अञ्जितव्यभिचारी यथा,–

जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया
मा मां संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः ।
नो यावत्परिरभ्य चाटुशतकैराश्वासयामि प्रियां
भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः ॥ ४७ ॥

नि तु श्रेयःसाधकादृष्टसंपत्तिरिति तत्रापीष्टसंपादकगुणवत्त्वैव योग्यता । भूते तु तथाविधं सुकृतमिति योग्यता तादृशगुणवत्त्वैव । सूचकत्वं चाद्ययोर्जनकतया, अन्त्यस्य जन्यतयेति बोध्यम् । वंशस्थं वृत्तम्, लक्षणमुक्तं प्राक् (२३ पृष्ठे) ।

अत्र मुनिविषयायाः श्रीकृष्णरतेर्मुनिरालम्बनम्, दर्शनयोग्यताव्यञ्जनमुद्दीपनम्, श्रीकृष्णस्येयमुक्तिरेवानुभावः, तद्व्यङ्ग्यो हर्षश्च व्यभिचारी, मुनिविषयश्रीकृष्णरतिज्ञे सामाजिके भावनिष्पत्तिः ॥

एवमन्यदपीति । अनेनैव प्रकारेणाप्राप्तपरिपोषा गुर्वादिविषया रतिः स्थाय्यन्तरं चापुष्टमप्युदाहार्यमित्यर्थः । तत्र गुरुविषया रतिर्यथा,–'भवसागरबान्धवादुपेन्द्रप्रपदक्षालनवारितो विशिष्टम् । भवसागरवैरि वन्दनीयं गुरुपादोदकमेव केवलं नः ॥'–इति । नृपविषया रतिर्यथा,–'संकल्पेऽङ्कुरितं द्विपत्रितमथ प्रस्थानवेलागमे मार्गे पल्लवितं पुरं प्रविशतः शाखान्तरैरावृतम् । प्रादुर्भाविनि दर्शने मुकुलितं श्रीकर्ण ! दृष्टे त्वयि प्रोत्फुल्लं फलितं च संप्रति मनोराज्यद्रुमेनाद्य मे ॥'–इति । पुत्रादिविषया रतिर्यथा,–'एह्येहि वत्स ! रघुनन्दन ! पूर्णचन्द्र !, चुम्बामि मूर्धनि, चिराय परिष्वजे त्वाम् । आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि, वन्देऽथ वा चरणपुष्करकद्वयं ते ॥'–इति महावीरचरिते प्रथमेऽङ्के पद्यम् । इदं हि पद्यं केषुचित्पुस्तकेषु वृत्तावेव पठितम्, व्याख्यातं च सारबोधिनीकारैरिति बोध्यम् । अत्र श्रीरामचन्द्रं प्रति जनकभ्रातुः कुशध्वजस्य वात्सल्यरूपा रतिः । तेन न वात्सल्यनामा रसोऽङ्गीकरणीयः, भावेनैव गतार्थत्वादिति सारबोधिन्यां स्पष्टम् । कान्ताविषयाऽपुष्टा रतिर्यथा,–'हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः । उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥'–इति कुमारसंभवे पद्यम् । हासादयश्चापुष्टाः रसतरङ्गिण्यां द्रष्टव्याः॥

प्राधान्येन वर्णितं व्यभिचारिणमुदाहरति **जाने इति** । वियुक्तस्य कस्यचित् स्वमित्रं प्रत्युक्तिरियम् । हे भ्रातः प्रियतमा कोपेन पराङ्मुखी पराग्वलितवदना सती 'मां मा संस्पृश'–इति पाणिना हस्तेन ज्ञापयित्वेत्यर्थः, कोपे भाषणस्यापि त्यागादिति भावः । रुदती रोदनं कुर्वती पुरः अग्रे गन्तुं प्रवृत्ता ईदृशी अद्य मया स्वप्ने दृष्टा, एतावत्कालं तु स्वप्नेऽपि दर्शनाभावः स्वप्नाभाव एव वेति भावः । ततस्तादृग्दर्शनोत्तरमहं तदवस्थां तां प्रियां परि-

अत्र विधिं प्रत्यसूया।

॥ ४९ ॥ तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः।

तदाभासा रसाभासा भावाभासाश्च।

रम्यालिङ्गच्य चाटुशतकैः प्रियवाक्यशतैः यावत् नाश्वासयामि नानुनयं करोमि तावत् शठेन वञ्चकेन (पराहितकारिणा) विधिना दैवेन निद्रादरिद्रः निद्रारहितः कृत इति जाने निश्चिनोमीत्यर्थः। एतादृशमकार्यं शठस्य विधेरेवेति जाने इति भावः। नो यावदिति लोकोक्तिः, अव्ययानामनेकार्थत्वाद्वितर्के वेत्युद्द्योते स्पष्टम्। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः, लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्र विधिंप्रत्यसूया प्राधान्येन प्रतीयते, शठत्वोपन्यासरूपविचित्रानुभावव्यङ्ग्यकृतचारुत्वेन मुख्यतः प्राधान्यमिति प्रभायाम्। जाने शठेत्यनेन निर्णीतापकारित्वेनासूयाप्रकर्षः, विधिरत्रालम्बनम्, विधिदौर्जन्यमुद्दीपनम्, शठत्वोक्तिरनुभाव. । प्राधान्येन व्यञ्जितोऽसूयारूपो व्यभिचारी भावपदाभिधेयः।

ननु नायिकालम्बनस्य तत्कोपोद्दीपितस्य स्वप्नादिदृष्ट्यनुभावितस्य विप्रलम्भस्य सत्त्वात्तद्ध्वनित्वमेव स्यादत आह **असूयेति**। शठपदगम्या प्राधान्येन प्रतीयते इति शेषः। तथा च पानकरसे उद्भटमरीचादिरूपयत्किंचिदङ्गस्येव विधिविषयायाः शठपदगम्याया असूयायाः पुरस्फूर्तिकत्वेन शठत्वोक्तिरूपानुभावव्यङ्ग्यत्वकृतचारुत्वेनापाततः प्राधान्यमिति भावः। पर्यन्ते तु रसस्यैव प्राधान्यम्, मध्यमव्यङ्ग्यमादायैव ध्वनित्वादिव्यवस्थितेरिति बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम्। नन्वत्र शठेन विधिनेतिवत् 'त्वामालिख्य'—इत्यादौ (१२४ पृष्ठे) क्रूरपदेनासूया प्राधान्येन व्यज्यते इति तत्रापि भावध्वनित्वमेव, तत्कथं विप्रलम्भोदाहरणमिति चेत्, न, तत्र 'दृष्टिरालुप्यते मे'—इत्यन्तेन विप्रलम्भावगमेऽनन्तरं प्रतीयमानाया असूयाया विप्रलम्भाङ्गत्वस्यैवौचित्यात्, अत्र तु यावत्तावत्पदाभ्यामेकवाक्यताऽभ्युपगमेन विशेषादित्याहुः॥

रसाभासं भावाभासं च लक्षयति **तदाभासा इति**। अनौचित्येन प्रवर्तिताः तदाभासाः रसाभासा भावाभासाश्चेति सूत्रार्थः। तत्पदेन रसभावयोः परामर्शो न तु संनिहितत्वेन भावस्यैवेत्याह **रसाभासा भावाभासाश्चेति**। अनौचित्य हि शास्त्रलोकातिक्रमात् प्रतिषिद्धविषयकत्वादिरूपं सामाजिकसंवेद्यम्। तदुक्तमुद्द्योतादौ,—"अनौचित्यं च सहृदयव्यवहारतो ज्ञेयम्, यत्र तेषामनुचितमिति धीः। तच्च शृङ्गारे बहुविषयत्वेन उपनायकादिगतत्वेन ना-

---

१ 'ज्ञा अवबोधने'—इति क्र्यादिगणपठितस्य ज्ञाधातो. परस्मैपदित्वेऽपि "अनुपसर्गाज्ज्ञ" (१।३।७६)—इति सूत्रेणात्मनेपदम्। अत एव 'न जाने को हेतुः शिव शिव कलेरेष महिमा'—इत्यादिप्रयोगाः॥

तत्र रसाभासो यथा,–

स्तुमः कं? वामाक्षि! क्षणमपि विना यं न रमसे,
विलेभे कः प्राणान् रणमखमुखे? यं मृगयसे ।
सुलग्ने को जातः? शशिमुखि! यमालिङ्गसि बलात्,
तपःश्रीः कस्यैषा? मदननगरि! ध्यायसि तु यम् ॥ ४८ ॥

यकनायिकान्यतरमात्रविषयत्वेन गुरुजनगतत्वेन तिर्यगादिगतत्वादि[१]ना च नानैव । तदुक्तम्,– "उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च । बहुनायकविषयायां रतौ तथाऽनुभयनिष्ठायाम् ॥ आभासत्वं कथितं तथैव तिर्यगादिविषयतायाम् । "–इतीति । एवं वीरादावपि ज्ञेयम् । तथा हि,–गुर्वाद्यालम्बनतया हास्स्य, वीतरागाद्याश्रयतया करुणस्य, पित्राद्यालम्बनतया रौद्रवीरयोः, वीरगतत्वेन भयानकस्य, यज्ञीयपशुवसाद्यालम्बनतया बीभत्सस्य, ऐन्द्रजालिकाद्यालम्बनतयाऽद्भुतस्य, चण्डालादिगतत्वेन शान्तस्य चाभासत्वं बोध्यम् । एकवि[२]षया रतिरेव नेति तु प्रलापः । रसाभासस्य भावाङ्गतायां 'बन्दीकृत्य नृप! द्विषां युवतयः०'–इति ११९ उदाहरणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र सैनिकगतैव रतिः न तु बन्दीकृतयुवतिष्विति बोध्यमिति प्रदीपप्रभयोः स्पष्टम् । उक्तंच प्रतापरुद्रेऽपि–"एकत्रैवानुरागश्च तिर्यङ्म्लेच्छगतोऽपि च । योषितो बहुसक्तिश्चेद्रसाभासस्त्रिधा मतः ॥"–इति ।

सुधासागरे तु–"अनौचित्येन प्रक[३]र्षविरोधिना रूपेणेत्यर्थः । तच्चैकाश्रय[४]त्वे तिर्यगादिविषयतायां बहुविषयत्वे व्यभिचारिणामा[५]भासाङ्गतायां वा[६] द्रष्टव्यम्"–इति प्रदीपकाराः । इदं च परिगणनं संप्रदायानुसरणमात्रम्, "हीनपात्रेषु तिर्यक्षु नायकप्रतियोगिषु । गौणेषु च पदार्थेषु तमाभासं विजानते ॥"–इति सरस्वतीकण्ठाभरणादिविसंवादात् । वस्तुतस्त्वनौचित्यमात्रमेवामीषां मनसाऽऽभासताप्रयोजकम् । तिर्यगादौ तु अनौचित्याभावाद्रस एव, न तदाभासः । अत एव वृत्तिकारो 'ग्रीवाभङ्गाभिरामम्'–इत्यादौ (१२९ पृष्ठे) तिर्यग्विषयतया भयानकं, 'मित्रे क्वाऽपि गते'–इत्यादौ (३४४ उदाहरणे) तिर्यग्विषयतया विप्रलम्भं चोदाजहार । अत एवान्यत्रानेककामुकविषयरतेराभासत्वेऽपि पाण्डवेषु द्रौपद्याः न तथा । स्वकान्तायामपि शोकाद्यवस्थायां रतिवर्णनमाभासरूपमेव, अनौचित्येन प्रवर्तितत्वादित्यवसेयम् । यद्यपि काव्यनाट्यश्रवणदर्शनाभ्यां विभावादिसाधारण्यज्ञाने सति सामाजिकानां स्वीयस्थायिव्यक्तिरित्यलौकिकरसः स्वतो नाभासः, तथापि असाधारण्यप्रतीतिप्रयोजककाव्यवर्णिते यत्रानौचित्यप्रतिसधानं तत्र व्यङ्ग्ये रसेऽप्याभासव्यवहार इति ध्येयम्"–इति व्याख्यातम् ।

स्तुम इति । वारयोषितं प्रति कस्यचित्कामुकस्य चाटूक्तिरियमिति वैद्यनाथः । वयं

---

१ आदिशब्देनागम्याविषयत्वसग्रह ॥ २ एकविषया एकमात्राश्रया ॥ ३ प्रकर्षविरोधित्व च ॥ ४ एकाश्रयत्वे नायकनायिकान्यतरमात्राश्रयत्वे, रतेरित्यर्थः ॥ ५ व्यभिचारिणां तु रसाङ्गतायामाभासत्वम् ॥ ६ वा शब्द. कुत्रचित्प्रमादलिखित एवेति प्रभाया स्पष्टम् ॥

अत्रानेककामुकविषयमभिलाषं तस्याः 'स्तुमः'–इत्याद्यनुगतं बहुव्यापारोपादानं व्यनक्ति ।

त्वनौचित्यापादनाय परकीयां प्रति कामुकोक्तिरियमिति ब्रूम इति सुधासागरकाराः । हे वामाक्षि वामं सुन्दरं, (जितेन्द्रियाणामपि वशीकरणात्) विरुद्धं वा अक्षि यस्याः सा तथाविधे! तं कं पुरुषं स्तुमः, यं विना क्षणमपि न रमसे क्रीडसि, हृष्यसीति यावत् । तथा, य मृगयसे अन्विष्यसि कोऽसौ रण. संग्रामः स एव मखो यागः (त्वत्कर्तृकान्वेषणरूपस्वर्गफलकत्वात्), तस्य मुखे पुरतः यः प्राणान् विलेभे दत्तवान्, अर्थाज्जन्मान्तरे । हे शशिमुखि चन्द्रवदने यं बलात् आलिङ्गसि सः क' सुलग्ने शोभनजीवादिग्रहाधिष्ठिते लग्ने राश्युदये जात उत्पन्नः । हे मदननगरि मदनस्य नगरि राजधानि, अत्र स्थितस्यैव मदनस्य प्रभुत्वान्मदननगरीत्वम्, य तु ध्यायसि तस्य कस्यैषा त्वत्कर्तृकध्यानरूपा तपःश्रीः तपोजन्या संपत्तिरित्यर्थः। अत्र शशिमुखीत्यनेनाङ्गीकृतापरित्यागस्य युक्तता ध्वन्यते, शशिनाप्यङ्गीकृतशशापरित्यागात् । नगरीत्वारोपेणानेकविषयकमदनाश्रयत्वसूचनम्, तस्या अनेकाश्रयस्वभावत्वात् । शिखरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (८६ पृष्ठे) ।

अत्र रसस्याभासत्वं दर्शयति **अत्रानेकेति** । अत्र 'तस्याः'–इति मध्यमणिन्यायेनोभयत्राप्यन्वेति । तथा च तस्याः वामाक्ष्या' 'स्तुमः'–इत्यादिषु अनुगतं संबद्धं बहुषु (बहुकामुकविषये) ये व्यापाराः रमणान्वेषणालिङ्गनध्यानरूपास्तेषामुपादानं ग्रहणं (कर्तृ) तस्याः अनेके ये कामुका जारास्तद्विषयकमभिलाषं (कर्म) व्यनक्ति व्यञ्जयतीत्यन्वयः । अभिलाषेण चाभिव्यक्तेन बहुविषया रतिरभिव्यज्यते इत्यर्थात्सिद्धम् । तदुक्तं प्रदीपोद्द्योतादिषु, अत्र बहुषु व्यापारोपादानेन बहुविषया रतिर्व्यज्यते । नन्वत्र व्यापारस्य बहुविषयत्वमसिद्धम्, एकत्रापि तादृशा–(अनेकार्थक–) व्यापारसंभवादिति चेत् । अत्र ब्रूमः । तुशब्दे[१]न व्यवच्छेदार्थकेन व्यापारस्यानेकविषयकत्वं लभ्यते । एवमेकत्र भेदाभिप्रायेऽवगतेऽन्यत्रापि तथैवावगम्यते, "एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽन्यत्रापि तथा"–इति न्यायात् । अथवा, वर्तमानरमणान्वेषणालिङ्गनध्यानरूपव्यापाराणां नैकस्मिन् सम्भवः, वर्तमानध्यानविषये आलिङ्गनादेर्वर्तमानत्वायोगात् । बहुपदमनेकपरं वा । एवं चानेककामुकविषयकत्वेन बलादालिङ्गनगम्यानुभयनिष्ठत्वेन च शास्त्रलोकातिक्रमात् रतेराभासत्वं बोध्यम् । रसानौचित्यस्य रसावगमोत्तरमेवावगमात् आभासताप्रयोजकतैव, न वाच्यवाचकानौचित्यवद्रसभङ्गहेतुतेति बोध्यम् । नन्वेतावता लौकिकस्याभासत्वमागत नतु सामाजिक-

---

१ तुशब्देनेति । 'य तु ध्यायसि'–इति ध्यानकर्मीभूतस्येतरेभ्यो व्यवच्छेदप्रतीतेर्भिन्नत्वमवगम्यते, अत. सर्वेषामपि स्वरसतो भेदप्रतीतेर्नोपद्रवो युज्यते, आभासत्वस्यावर्जनादित्यर्थ ॥

भावाभासो यथा,—

राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी
सा स्मेरयौवनतरङ्गितविभ्रमाङ्गी ।
तत् किं करोमि? विदधे कथमत्र मैत्रीं?
तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इवाभ्युपायः ॥ ४९ ॥

अत्र चिन्ता अनौचित्यप्रवर्तिता । एवमन्येऽप्युदाहार्याः ॥

निष्ठस्यालौकिकस्येति चेत्, न, साधारणीकरणोपायेन सामाजिकस्य वर्णनीयमयीभावात्सामाजिकनिष्ठरतेरप्याभासत्वमितीति ।

यत्तु कैश्चिदुक्तम्,—"यद्यपि बहुव्यापारोपादानस्यैकविषयत्वमपि संभवति, 'हृष्टः स्वपिति गच्छति'—इत्यादिषु विरुद्धक्रिययोः क्रमिकयोरपि स्थूलकालमादाय वर्तमानप्रयोगदर्शनेनाविरोधात्, तथापि यं यमित्यसकृत् कर्मोपादान व्यापारस्यानेकगतत्वमेव प्रकटयति, यद्येकविषयत्वमभिप्रेत स्यात्तदा सकृदेव कर्मोपादानं कुर्यात्"—इति, तत्तुच्छम्, स्तुमो विलेभे इत्यादीनां भिन्नवाक्यस्थानाम्[1] एकविभक्त्यन्तपदोपस्थापितेनानन्वये[2] तदन्वयिनैः[3] अभिन्नस्य (एकस्य) कं कः इत्यादिपदैरुपस्थापनेऽपि भिन्नकर्मपदैरेवोपस्थापनार्हणादित्यपि प्रदीपोद्द्योतादिषु स्पष्टम् ॥

राकेति । सीतामुद्दिश्य रावणोक्तिरियम् । राकायाम् अखण्डचन्द्रायां पूर्णिमायां यः सुधाकरश्चन्द्रस्तद्वन्मुखं यस्यास्तथाविधा, तरले चञ्चले आयते दीर्घे अक्षिणी यस्यास्तादृशी, स्मेरम् ईषत्प्रकाशं यौवनं नवयौवनमिति यावत् तेन तरङ्गिताः तरङ्गवदुत्तरोत्तरारम्भशीलाः विभ्रमाः येषु तथाविधान्यङ्गानि यस्याः तथाभूतेति दर्शनक्रमेण मुखादिगतप्रकर्षविभावनम् । विभ्रमास्येति पाठे विभ्रमयुक्तमुखीत्यर्थः । एतादृशी सा सीता, अस्तीति शेषः । तत् तस्मात् (अनुपेक्षणीयगुणवत्त्वात्) किं करोमि (तल्लाभाय) किमाचरामीत्यर्थः । तया सह मैत्री क्रियतां तत्राह विदधे कथमिति । अत्र अस्यां सीतायां मैत्रीं मित्रतां कथं केनोपायेन विदधे करोमि, मैत्रीकरणे न कश्चिदुपाय इत्यर्थः । एवं सति तया (मम) स्वीकृतिः ममायमिति बुद्धिविषयीकरणं तस्य व्यतिकरे संबन्धे अभ्युपायः हेतुः क इव, अत्र इवशब्दः संभावनायाम्, कः सभाव्यते, न कोऽपीत्यर्थः । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे) ।

अत्र भावस्याभासत्वं दर्शयति **अत्र चिन्तेति । अनौचित्येति ।** "आदौ वाच्यः स्त्रियो रागः पश्चात्पुंसस्तदिङ्गितैः"—इति हि औचित्यम्, तद्वैपरीत्येनाननुरक्तायामनुरागो-

---

१ भिन्नवाक्यस्थानामिति । भिन्नत्व विजातीयत्वम्, तच्च कर्तृकर्मप्रत्ययान्तत्वेन बोध्यम् ॥ २ 'अनन्वये'—इति सप्तमी अर्हणेऽन्वेति ॥ ३ तदन्वयिन इति । एकक्रियान्वयिन इत्यर्थ. ॥

॥ ५० ॥ भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलता तथा ॥ ३६ ॥

ऽयुक्त इति रतेरनौचित्यप्रवर्तितत्वात्तद्व्यभिचारिभावस्य चिन्ताया अपि अनौचित्यप्रवर्तितत्वम्। व्यभिचारीभावस्य चिन्तायाः प्राधान्येनाभिव्यक्तत्वाद्भावत्वम् । उद्द्योतकारास्तु मैत्रीं कथं करोमीत्युक्त्या मैत्र्यभावलाभादनौचित्यप्रवर्तिता चिन्तेत्याहुः ॥

अन्यऽपीति । रसान्तराभासा भावान्तराभासाश्चेत्यर्थः । तत्र रौद्राभासो यथा,—"रक्तोत्फुल्लविशाललोलनयनः कम्पोत्तरङ्गो मुहुर्मुक्त्वा कर्णमपेतभीर्धृतधनुर्बाणो हरेः पश्यतः। आध्मातः कटुकोक्तिभिः स्वमसकृद्दोर्विक्रमं कीर्तयन्नंसास्फोटपटुर्युधिष्ठिरमसौ हन्तु प्रविष्टोऽर्जुनः ॥"—इति । भावान्तराभासोदाहरणं तु—"सर्वेऽपि विस्मृतिपथं विषयाः प्रयाताः, विद्यापि खेदकलिता[1] विमुखीबभूव । सा केवलं हरिणशावकलोचना मे नैवापयाति हृदयादधिदेवतेव ॥"—इति भामिनीविलासपद्यम् । गुरुकुले[2] विद्याभ्याससमये तदीयकन्यालावण्यगृहीतमानसस्य, अन्यस्य वा कस्यचिदतिप्रतिषिद्धगमनां स्मरतो देशान्तरगतस्येयमुक्तिः । अत्र च स्वात्मत्यागात्यागाभ्यां[3] स्रक्चन्दनादिषु विषयेषु, चिरसेवितायां विद्यायां च कृतघ्नत्वम्, अस्यां च (हरिणशावकलोचनायां च) लोकोत्तरत्वमभिव्यज्यमानं व्यतिरेकवपुः स्मृतिमेव पुष्णातीति सैव प्रधानम् । एषा[4] चानुचितविषयकत्वादनुभयनिष्ठत्वाच्च भावाभास इति रसगङ्गाधरे स्पष्टम् ॥

"भावशान्त्यादिरक्रमः"—इति सूत्रतः क्रमप्राप्तं भावशान्त्यादिपदप्रतिपाद्यमाह **भावस्येति** । जातावेकवचनम्, सधौ द्वयोः, शबलतायां बहूनामावश्यकत्वात्। **शान्तिः** प्रशमः। **उदयः** उत्पत्तिः । **संधिः** एककालमेव तुल्यकक्षयोरास्वादः, समकालमेव विरुद्धयोरपि तुल्यरूपयोरास्वादो वा। **शबलता** च पूर्वपूर्वोपमर्देन परपरोदयः। तदुक्तं प्रदीपे,—"शबलता तु कालभेदेन निरन्तरतया पूर्वपूर्वोपमर्दिनाम्"—इति । एते **तथा** भावशान्त्यादिपदप्रतिपाद्या इति सूत्रार्थः । अत्र यद्यपि शान्तेर्भावान्तरोदये एव चमत्कारित्वम्, उदयस्य च शान्तिपूर्वकत्वे एव चमत्कारित्वम्, अत एव भावाद्भावोदय पृथग्गणितः, एवं चैतद्भेदद्वये शबलताऽऽवश्यकी, तथाऽपि तदनुभावाद्यनुपादानादस्वाद्यत्वाच्च न सा, पूर्वपूर्वोपमर्देन परोदयस्याऽऽस्वाद्यत्वे एव तत्स्वीकारात्। तदेतदुक्त सक्षेपेण काव्यप्रदीपे,—"न च भावस्य शबलतायाः शान्त्युदयाभ्यामविशेषः, शान्तेरुदयस्य वा एकैकस्याऽऽस्वादे तद्भेदद्वयोपगमात्"—इति । एवं शान्त्युदयावुत्पत्तिकालावच्छिन्नावेव चमत्कारिणाविति बोध्यम् । स्थायिनां त्वेते न संभवन्ति, तेषां सन्ततमविच्छेदादित्युद्द्योते स्पष्टम् ।

---

१ खेदेन दुःखेन कलिता सपादिता ॥ २ गुरुकुले गुरुगृहे ॥ ३ स्वात्मत्यागेति । विषयविद्योभयकर्तृकस्वत्यागेन विषयविद्ययोः कृतघ्नत्वम्, नायिकाकर्तृकस्वीयात्यागेन चास्या नायिकाया लोकोत्तरत्वमित्यर्थः ॥ ४ स्मृतिः ॥

क्रमेणोदाहरणम्,—

तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतट[1]प्रश्लेषमुद्राङ्कितं
किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते ।
इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत् संप्रमार्ष्टुं मया
साऽऽश्लिष्टा रभसेन, तत्सुखवशात्तन्व्या च[2] तद्विस्मृतम् ॥ ५० ॥

अत्र कोपस्य ।

एकस्मिन् शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया
सद्यो मानपरिग्रहग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि ।
आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणं
मा भूत्सुप्त इवेत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥ ५१ ॥

तत्र भावस्य शान्तिमुदाहरति **तस्या** इति । अमरुकशतके खण्डितायाः स्वनायिकायाः कोपतच्छान्तिवृत्तान्तं वयस्यं प्रति कथयतो धृष्टनायकस्योक्तिरियम् । तस्याः सपत्न्याः (असूयातिशयान्नामानिर्देशः), सांद्रं निबिडं श्रीखण्डादिविलेपनं यत्र तथाभूतस्य स्तनतटस्य तत्पर्यन्तसमदेशस्य (अत एव) प्रकृष्टो यः श्लेषः परिरम्भः तेन या मुद्रा स्तनाकारं विलेपनमयं चिह्नं तेनाङ्कितं तदीयत्वेन ज्ञापितमित्यर्थः, यद्वा, परिरम्भेण (स्वीयताद्योतकं) मुद्राकारं यच्चिह्नं तद्युक्तं वक्षः वक्षःस्थलं चरणयोरानतेः प्रणामस्य यो व्यतिकरः नैरन्तर्येण पौनःपुन्येन वा संबन्धः तद्व्याजेन तन्मिषेण किं किमिति गोपाय्यते गुप्तं क्रियते इति (तया) उक्ते सति मया तत् मुद्राचिह्नं संप्रमार्ष्टुं विलोपयितुं सहसाऽप्रसाद्यैव क्व तदित्युदीर्य कुत्र मुद्राचिह्नमित्युक्त्वा रभसेन त्वरया सा नायिका आश्लिष्टा आलिङ्गिता, तत्सुखवशात् आलिङ्गनानन्दपारवश्यात् तन्व्या च तत् मुद्राङ्कितत्वं विस्मृतमित्यर्थः । चकारेणालिङ्गनविस्मृत्योरेककालतारूपः समुच्चयालंकारो द्योत्यते । अपीति पाठेऽपि स एवार्थः । "संपर्के च व्यतिकरः प्रकारव्रातयोरपि"—इति कोशः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः, लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र कोपरूपभावस्य शान्तावेव चमत्कारविश्रामः, न तु विद्यमानेऽपि प्रसादोदये, तदनुभावाद्यनुल्लेखादिति बोध्यम् । तदेवाह **अत्र कोपस्येति** । शान्तिरिति शेषः ॥

भावोदयमुदाहरति **एकस्मिन्निति** । अमरुशतके पद्यमिदम् । एकस्मिन् शयने शय्यायां विपक्षभूता रमणी सपत्नी तस्याः नामग्रहे नाममात्रग्रहणे अर्थान्नायकेन कृते सति सद्यः तत्कालमेव मानस्य परिग्रहोऽङ्गीकारः तेन ग्लपितया खिन्नया, 'कोपपराङ्मुखं ग्लपितया'—इति पाठे कोपेन पराङ्मुखं यथा स्यात्तथा ग्लपितया खिन्नयेत्यर्थः, कोपपराङ्मुख-

---

१ स्तनयुगेति क्वचित्पाठः ॥ २ तन्व्यापीत्यपि पाठः ॥

अत्रौत्सुक्यस्य ।

उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः
सत्सङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः ।
वैदेहीपरिरम्भ एष च मुहुश्चैतन्यमामीलयन्
आनन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरस्निग्धो रुणद्ध्यन्यतः ॥ ९२ ॥

ग्लपितयेति पाठे कर्मधारयः, मुग्धया स्वधैर्यमजानत्या (नायिकया[1]) चाटूनि (प्रमादात्तन्नामग्रहणं न तु मे तस्यामासक्तिरित्यादीनि) प्रियभाषणानि "अस्त्री चाटुश्चटुः श्लाघा प्रेम्णा मिथ्याऽभिशंसनम्"–इति कोशः । कुर्वन्नपि प्रियतमः नायकः आवेगात् कोपावेशात् अवधीरितः अवज्ञातः, तिरस्कृतः सन्निति यावत्, तूष्णीं आलापरहितः स्थितः प्रसादज्ञानायावहितः न तु निद्रितः, तत्क्षणं तूष्णींस्थितिक्षणे एव, तत्क्षणमित्यत्र "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे"–इति द्वितीया, तत्क्षणादिति पाठे तूष्णींभावक्षणानन्तरमेवेत्यर्थः, स्वापस्य सर्वथा दुर्लभत्वेन सुप्त इव मा भूदित्यौत्सुक्येन अमन्दम् अतिशयितं यथा स्यात्तथा वलिता वक्रीकृता ग्रीवा यत्र तद्यथा स्यात्तथा पुनः वीक्षितानन्तरं वीक्षित इत्यर्थः, वारंवारं वीक्षित इति यावत् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र सुरतविषयस्यौत्सुक्यस्योदयश्चमत्करोति, न तु सत्यपि कोपशान्तिः, तदनुभावानुपादानादिति बोध्यम् । तदेवाह **अत्रौत्सुक्यस्येति** । उदय इति शेषः ॥

भावसंधिमुदाहरति **उत्सिक्तस्येति** । महावीरचरितनाटके द्वितीयेऽङ्के सीतामालिङ्गतः श्रीरामस्य परशुरामागमने उक्तिरियम् । उत्सिक्तस्य ख्यातस्याहंकृतस्य चेत्यर्थः, तपःपराक्रमयोः निधेः स्थानभूतस्य, (ईदृशस्य परशुरामस्य) अभ्यागमात् आगमनेन एकतः एकस्यां दिशि, सतः समीचीनस्य (परशुरामस्य) सङ्गे या प्रियता प्रेम तच्च, वीरस्य रभस उत्साहः तस्योत्फाल उद्रेक वीरोचितोत्साहोद्रेक इत्यर्थः, स च, एतौ द्वावपि मां कर्षतः आकर्षतः, अत्र चकारद्वयं द्वयोः प्राधान्यसूचनाय । अन्यतः अन्यस्यां दिशि एषः अनुभूयमानः विदेहस्य जनकस्यापत्यं स्त्री वैदेही सीता तस्याः परिरम्भः आश्लेषः मां रुणद्धि च मुनिपार्श्वगमनं प्रतिबध्नातीत्यर्थः, चकारः पूर्वोक्ततुल्यकालत्वसूचनाय । ननु एकपरिरम्भकार्यस्य द्वाभ्यां सत्सङ्गप्रेम–वीरोत्साहाभ्यां जन्यमानकार्यस्य तुल्यकालत्वं तस्य ताभ्यां तुल्यतां विनाऽनुपपन्नमित्यतः तत्संपादके विशेषणे आह मुहुरित्यादि । मुहुः वारंवारं चैतन्यं ज्ञानम् आमीलयन् विषयान्तराद्व्यावर्तयन्, हरिचन्दन चन्दनभेदः इन्दुश्च तद्वत् शिशिरः शीतलः स चासौ स्निग्धश्च प्रेमसंवलितश्च, अत एव रुणद्धीति युक्तं स्निग्धेन युद्धान्निवर्तनात्, अत एव आनन्दी आनन्दजनक इत्यर्थः । शिशिरस्पर्श इति पाठान्तरम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

---

१ कर्तृभूतया । अस्यावधीरित इत्यत्र वीक्षित इत्यत्र चान्वयः ॥

अत्रावेगहर्षयोः ।

काकार्यं, शशलक्ष्मणः क्व च कुलं ! भूयोऽपि दृश्येत सा !
दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो ! कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः ? स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा !
चेतः ! स्वास्थ्यमुपैहि, कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ! ॥ ८३ ॥

अत्र मुनावत्यादरणीयत्वज्ञानजन्यत्वराविशेषः पूर्वार्धगम्यः, हर्षस्तूत्तरार्धगम्यः, अनयोस्तुल्यकालमेवास्वाद इति तयोर्मिलनरूपः संधिः । अत्र परिरम्भकृतहर्षेण सत्सङ्गप्रियतोत्साहोभयकृतत्वादावेगस्तुल्य इति बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् । तदेवाह । **अत्रावेगहर्षयोरिति** । संधिरिति शेषः । आवेगस्त्वराविशेषः ॥

भावशबलतामुदाहरति **काकार्यमिति** । विक्रमोर्वशीये चतुर्थेऽङ्के उर्वशीं दृष्ट्वा पुरूरवस उक्तिरियमिति जयन्तमहेश्वरनागोजीभट्टादयः । यद्यपीदं पद्यमस्मदुपलब्धहस्तलिखितपुस्तकेषु नोपलभ्यते, तथाऽपि १८७९ खिस्ताब्देऽङ्किते पुस्तके १२२ पृष्ठेऽधिकपाठरूपेणोपलभ्यत एव । एतेन शुक्रकन्यां देवयानीं दृष्टवतो राज्ञो ययातेरियमुक्तिरिति वदन्तः श्रीवत्सलाञ्छन-कमलाकर-वैद्यनाथ-भीमसेनादयः प्रत्युक्ताः । अकार्यं मुनिकन्यायामासक्तिरूपं क्व, शशो मृगभेदः लक्ष्म चिह्नं यस्य तस्य शशलक्ष्मणः चन्द्रस्य कुलं च क्व, क्वद्वयेन ज्ञानद्वयस्य सहानवस्थानप्रतिपत्तिः, तेनात्यन्तानौचित्यं व्यज्यते, यद्वा, क्वद्वयेनोभयोरत्यन्तवैधर्म्याद्विषमालंकारो ध्वन्यते । अत्र शान्तसंचारिवितर्कावगमः । अत्र शशलक्ष्मण इत्यनुचितम्, 'सुधांशोः'—इति तूचितम् । भूयोऽपि पुनरपि सा अद्भुतसौन्दर्या उर्वशी दृश्येत कथं दृग्गोचरा भवेत् । अपिना संभावनौत्कट्यं सूच्यते । अत्र व्यङ्ग्येन श्रृङ्गारसंचार्यौत्सुक्येन शान्तसंचारिवितर्कबाधनम् । नः अस्माकं श्रुतं शास्त्रश्रवणं दोषाणां प्रमादावेशादीनां प्रशमाय आत्यन्तिकनाशाय । अत्र व्यङ्ग्यया शान्तसंचारिण्या मत्या पूर्वौत्सुक्यबाधनम् । अहो आश्चर्यम्, कोपेऽपि मुखम् (अर्थात्तस्याः) कान्तं मनोहरम् । अत्र व्यङ्ग्येन श्रृङ्गारसंचारिणा स्मरणेन पूर्वोक्तमतिबाधनम् । अपगत कल्मषं पापकर्म येभ्यस्तादृशाः, कृते सदाचारे यद्वा, कृते महात्मभिराचरिते (पुण्यकर्मणि) धीर्येषां ते पण्डिताः किं वक्ष्यन्ति । अत्र व्यङ्ग्यया शान्तसंचारिण्या शङ्कया पूर्वोक्तस्मरणबाधनम् । स्वप्नेऽपि अदृष्टाश्रुतापूर्वघटकेऽपि सा दुर्लभा । अत्र व्यङ्ग्येन श्रृङ्गारसंचारिणाऽभिमताप्राप्तिप्रयुक्तदैन्येन पूर्वोक्तशङ्काबाधनम् । हे चेतः, स्वास्थ्यम् उपैहि उपगच्छ । अत्र व्यङ्ग्यया शान्तसंचारिण्या धृत्या पूर्वोक्तदैन्यबाधनम् । कः खलु धन्यो नाहमिव मन्दभाग्यः युवा तरुणः अधरं धास्यति पास्यति । अत्र व्यङ्ग्यया श्रृङ्गारसंचारिण्या चिन्तया पूर्वोक्तधृतिबाधनम् । एवं चात्र काव्ये पार्यन्तिकचिन्तया शान्तोपमर्देन

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां शबलता ।

भावस्थितिस्तूक्ता उदाहृता च ॥

॥ ५१ ॥ मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन ।

ते भावशान्त्यादयः, अङ्गित्वं राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत् ॥

शृङ्गारस्य विश्रान्तिः (पर्यवसानम्) । सा च शत्रुविजयपूर्वकराज्यलाभ इव प्रकर्षनिदानम् । शार्दूलविक्रीडित छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र पूर्वपूर्वोपमर्देन उत्तरोत्तरं प्रतीयमानं चमत्कारमादधतीति तत्स्वरूपा शबलता । तदेवाह **अत्र वितर्केत्यादि** ।

ननु भावस्य शान्त्यादिवत् स्थितिरप्येकाऽवस्था संभवति, सा कथ पृथक् नोक्ता इत्यत आह **भावस्थितिरिति । उक्तेति** । "व्यभिचारी तथाऽञ्जितः"—इत्यनेन (१४० पृष्ठे) उक्तेत्यर्थः । **उदाहृता** । 'जाने कोपपराङ्मुखी'—इत्यनेन (१४२ पृष्ठे) । अयं भाव., प्रशमाद्यवस्थाचतुष्करहितो भाव एव भावस्थितिः, सा पूर्वोपदर्शितेन भावेनैव गतार्थेति ॥

ननु विभावादिसमूहालम्बने रसेऽङ्गतां प्राप्तस्य व्यभिचारिणो भवतु कथचन प्राधान्यम्, तच्छान्त्यादीनामुदासीनानां कथं प्राधान्यमित्यत आह **मुख्ये रसेऽपीति** । अथवा, ननु प्राधान्येन व्यञ्जितव्यभिचारिके स्थले नियमतो मुख्यस्य रसस्यावस्थानम्, तत्कथमुक्तानि भावाद्युदाहरणान्येतानि, कथं वा भावादिध्वनित्वम्, भावानां रसाङ्गत्वेन गुणीभावात्, भावशान्त्यादीनामपि रसानुभावतया रसाङ्गत्वेन गुणीभावादित्यत आह **मुख्ये रसेऽपीति** । मुख्ये रसे सत्यपि ते भावाः शान्त्यादयश्च अङ्गित्वं प्राधान्यं प्राप्नुवन्ति, कदाचन यदा ते एवाङ्गित्वेन विवक्ष्यन्ते, यद्वा, रसापेक्षया सातिशयचमत्कारे सति इति सूत्रार्थः । ते इत्यस्य व्याख्यानमाह **भावशान्त्यादय इति** । भावाश्च शान्त्यादयश्चेति द्वन्द्वः । भावस्थितिशान्त्यादय इति पाठः सुगमः । **अङ्गित्वमिति** । आपातत इति शेष., रस एव तु पार्यन्तिकोऽस्तीति । अङ्गित्वे दृष्टान्तमाह **राजानुगतेति** । राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यन्यायेनेत्यर्थः । यथा विवाहप्रवृत्तो भृत्यो राज्ञाऽप्यनुगम्यते तथा प्रकृतेऽपीति भावः । एवं च यत्र विभावादिव्यक्तस्थाय्यंशोद्रेककृत आस्वादस्तत्र रसध्वनित्वम् । यत्र स्वानुभावव्यक्तव्यभिचार्याद्युद्रेककृतस्तत्र भावादिध्वनित्वम्, यत्र व्यङ्गीभूतमपि व्यभिचारिणमनपेक्ष्य विभावानुभावोद्रेककृतस्तत्र वस्त्वलंकारध्वनित्वमिति भावः । रससंपर्केणोद्भटस्य भावशान्त्यादेरापातत एव चमत्कारित्वम्, पर्यन्ते तु रसस्यैवेति बोध्यम् । यथा हस्त्यश्वादिभिरलंकृतो भृत्य आपाततः प्रेक्षकाणामुत्पादितविस्मयोऽपि दृष्टे राजनि एवमनुग्राहकोऽयं राजा यदुपकरणीभूय भृत्यं विवाहयतीति राजोत्कर्षे एव पर्यवसानमिति दिगित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

॥ ५२ ॥ अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ॥ ३७ ॥
शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः ।

शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यः, अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यः, उभयशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यश्चेति त्रिविधः ॥

तत्र,

॥ ५३ ॥ अलंकारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते ॥ ३८ ॥
प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

इत्थमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं (रसादिध्वनिं सावान्तरभेदम्) निरूप्येदानीं संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं ध्वनिं विभजते **अनुस्वानेति** । घण्टायां वाद्यमानायां प्रधानशब्दप्रतीत्यनन्तरं यथा क्षोदीयानपरोऽनुरणनानुस्वानप्रतिध्वन्यादिपदाभिधेयः शब्दविशेषः प्रतीयते तदाभस्तत्सदृशः संलक्ष्यो ज्ञेयः क्रमः पौर्वापर्यम् (अर्थाद्व्यञ्जकेन सह) यस्यैवंभूतस्य व्यङ्ग्यस्य स्थितिर्यस्मिन् (ध्वनौ=काव्यभेदे) स इत्यर्थः, यथा ध्वनिप्रतिध्वन्योः क्रमो लक्ष्यते तथा वस्त्वलंकृति—तद्व्यञ्जकयोर्यत्रेति भावः । एवं भूतो यः ध्वनिः सः शब्दश्चार्थश्चोभयं च तेषां याः शक्तयः व्यञ्जनाः तत उत्तिष्ठति प्रादुर्भवति यः सः तदुत्थः तदुद्भव इति त्रिधा त्रिप्रकारः कथित इति सूत्रार्थः ।

तदेवाह **शब्दशक्तीत्यादि** । शब्दपरिवृत्त्यसहत्वेन शब्दशक्तिमूलत्वम्, शब्दपरिवृत्तिसहत्वेनार्थशक्तिमूलत्वम्, अवच्छेदकभेदेन[1] तदसहत्वसहत्वाभ्यां तूभयशक्तिमूलत्वमिति बोध्यम् । तदुक्तं प्रदीपे,—"शब्दशक्तिमूलत्वं[2] च एतदेव, यत्तेनैव शब्देन तदर्थप्रतीतिर्न तु पर्यायान्तरेणापि, एतद्वैपरीत्यं चार्थशक्तिमूलत्वं न त्वभिधया तत्प्रतीतिरिति । एतेन "अभिधाया यत्र न नियमनं तत्रैष भेदो द्रष्टव्यः, तन्नियमने तु नाभिधामूलत्वं किं तु व्यञ्जनामूलत्वमेव 'भद्रात्मनः' (७९ पृष्ठे)—इतिवद्भवेत्"—इति यत्केनचिदुक्तं तन्नादेयम्, भद्रात्मन इत्यादेरप्येतद्भेदत्वेनेष्टत्वात्, अन्यथा तस्य सर्वभेदबहिर्भावापत्तेः । किंच[3] प्रथमोदाहरणे (उल्लास्य कालेत्यादौ १९३ पृष्ठे) प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरिति व्याख्यानेन, द्वितीये (तिग्मेत्यादौ १९९ पृष्ठे) भवानित्यनेन, तृतीये (अमितइत्यादौ १९६ पृष्ठे) असीत्यनेन प्रकरणस्याभिधानियामकस्य स्पष्टत्वात्तेषामुदाहरणत्वं विरुद्ध्येत । तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम्"—इति ॥

शब्दशक्तिमूलानुरणनव्यङ्ग्यस्य द्वैविध्यमाह **तत्रेत्यादि** । तत्र त्रिविधेषु मध्ये । अ-

---

१ अशभेदेन ॥ २ शब्दार्थयोरेकव्यङ्ग्यस्यापरव्यङ्ग्यत्वनियमादाह शब्दशक्तिमूलत्व चेति । अवच्छेदकभेदेनोभयान्वयव्यतिरेकानुविधाने तूभयशक्तिमूलत्व द्रष्टव्यमित्युद्द्योत' ॥ ३ उल्लास्येत्यादावभिधानियामकमस्त्येवेति तदुदाहरणासगतिरित्याह कि चेति । भवच्छब्दस्य सबोध्यवाचित्वादप्रकृतस्य च सबोध्यत्वायोगात्प्रकृतत्वम्, एवमसीत्यपि युष्मद्योगापेक्षमिति प्रकृतत्वगमकमित्यर्थ'—इति प्रभा ॥

वस्त्वेवेति अनलंकारं वस्तुमात्रम्। आद्यो यथा,–

उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहं देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन।
निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणां धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः ८४

लंकारोऽथेति। अथशब्दो विकल्पे। यत्र यस्मिन् ध्वनौ अलकार उपमादिः अथवा वस्त्वेव वस्तुमात्रं शब्दात् परिवृत्त्यसहरूपात् पदात् प्रधानत्वेन प्राधान्येन अवभासते प्रकाशते स ध्वनिः शब्दशक्त्युद्भवः शब्दशक्त्युत्थः द्विधा (अलंकारध्वनिर्वस्तुध्वनिश्चेति) द्विप्रकार इत्यर्थः। प्रधानत्वेनेत्यनेन शब्दस्य यत्र प्राधान्यमर्थस्यापि तत्र साचिव्यमिति बोधितमिति केचित्। वस्तुतस्तु प्रधानत्वेनेत्यनेन गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरासः।

ननु वस्तुत्वस्य केवलान्वयित्वात्[1] अलंकारोऽपि वस्तु, तत्कथं भेद इत्यत आह **अनलंकारमिति**। अलंकारभिन्नमित्यर्थः। एवं च गोबलीवर्दन्यायेन[2] वस्त्वलंकारयोर्भेद इति भावः।

शब्दशक्तिमूलमलंकारध्वनिमुदाहरति **उल्लास्येति**। अत्र वाच्यपक्षे (प्राकरणिकराजपक्षे) येन प्रकृतेन देवेन राज्ञा जरठं कठोरम् ऊर्जितं बलवत् गर्जितं सिंहनादो यस्य तथाविधेन कालो वैरिसंहर्ता यः करवालः खड्गः तत्र यन्महत् अतिशयितम् अम्बु धाराजलं तस्य वाहः प्रवाहः (प्रसरणं) तम् उल्लास्य तीक्ष्णीकरणेनाधिकं कृत्वा धाराजलैः खड्गधाराकान्तिभिः (खड्गरत्नादिकान्तौ लोके पानीयादिपदप्रयोगात्, पानीयपर्यायस्य च कान्तिवाचकत्वात्), रिपूणां शत्रूणां त्रिजगति त्रिभुवने ज्वलितः अतिप्रसिद्धिं प्राप्तः सकल एव प्रतापः शौर्यख्यातिरूपः रणे संग्रामे निर्वापितः विलोपित इत्यर्थः। यद्वा, महः उत्सवः वैरिजयरूपः स एवाम्बु अम्बुवन्निरन्तरप्रवृत्तिशीलः तत् वहति धारयतीति महाम्बुवाहः, कालकरवालः कृष्णायसखड्गश्चासौ स चेति कर्मधारयः[3], तमुल्लास्य निपातनायोद्यम्येत्यर्थः। सकल इति सप्तम्यन्तं रणविशेषणमिति केचित्। व्यङ्ग्यपक्षे (अप्राकरणिकेन्द्रपक्षे) तु येन देवेन मेघाधिपतिना इन्द्रेण जरठं गम्भीरम् ऊर्जितं यत् गर्जितं गर्जनं तेनोपलक्षितम्, 'छत्रेण राजानमद्राक्षीत्'–इतिवदुपलक्षणे तृतीया, "इत्थंभूतलक्षणे" (२।३।२१)–इति पाणिनिसूत्रात्। कालकरं कृष्णरश्मि वर्षर्तुकालसूचकं वा वालं (वबयोरभेदात्) बालं नवीनमित्यर्थः, महाम्बुवाहं मेघम् उल्लास्य प्रकाश्य रणे तेजोविषयजलकोलाहले सति, यद्वा, अङ्गारादिषु जले पात्यमाने जायमानः शब्दो रणः तस्मिन् सति धाराकृतिभिर्जलैः त्रिभुवने रिपूणाम् अर्थाज्जलशत्रूणां तेजसां सकलः प्रकृष्टः तापः औष्ण्यं निर्वापितः शमित इत्यर्थः। "रवे रणः"–इत्यमरः। वसन्ततिलका छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे)।

---

१ केवलान्वयित्व चात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम्॥ २ अस्य न्यायस्यार्थस्तु मत्कृतलौकिकन्यायमालायां द्रष्टव्यः॥ ३ कर्मधारय इति। मयूरव्यसकादित्वादिति भाव.॥

अत्र वाक्यस्यासंबद्धार्थाभिधायकत्वं मा प्रसाङ्क्षीदिति प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरुपमानोपमेयभावः कल्पनीय इत्यत्रोपमालंकारो व्यङ्ग्यः ।

अत्र प्रकरणेन प्रथमार्थेऽभिधाया नियन्त्रणात्तया बोधयितुमशक्यो वस्तुरूपो द्वितीयार्थो व्यङ्ग्य एव, एवंच तयोश्च (प्रथमद्वितीययोः) अर्थयोरुपमालंकारोऽपि व्यङ्ग्य एवेत्यलंकारध्वनित्वम् । तदेव दर्शयति **अत्रेत्यादि** । नन्वेवमर्थयोरसंबन्धे वाक्यभेदः स्यादित्यत आह **वाक्यस्येति । असंबद्धार्थाभिधायकत्वं** व्यङ्ग्येन सहासंबद्धो यः प्रकृतो राजा तदभिधायकत्वं तद्बोधकत्वम्, । यद्वा, **वाक्यस्य** विशेषणादिविशिष्टस्य, **असंबद्धार्थकत्वम्** अविवक्षितार्थकत्वम्, तथा सति अपुष्टार्थतापत्तिरिति भावः । **मा प्रसाङ्क्षीदितीति** । मा प्रसक्तं भवत्वितीत्यर्थः । करवालमुल्लास्येत्येतावन्मात्रे वक्तव्ये कालेत्यादिविशेषणादिपदप्रयोगो निरर्थक इति असंबद्धार्थकत्वप्रसक्तिरिति भावः । **प्राकरणिकाप्राकरणिकयोः** राजेन्द्रयोः । **उपमानोपमेयभावः** सादृश्याख्यसंबन्धः । **कल्पनीयः** निर्णेतव्यः । **इति** हेतोः । **अत्र** काव्ये । **उपमालंकार इति** । प्राधान्येनेति शेषः । **व्यङ्ग्य इति** । इति व्यवहर्तव्य इति शेषः ।

तदेतदुक्तं प्रदीपोद्द्योतयोः—"अत्र 'करवालमुल्लास्य'—एतावन्मात्रे वक्तव्ये यदेतादृशशब्दप्रयोगस्तस्यासंबद्धार्थकता मा प्रसज्यतामित्यप्राकरणिकैरिन्द्रवारिवाहादिभिः प्राकरणिकानां राजकरवालादीनामुपमानोपमेयभावे कवेस्तात्पर्यमित्युपमालंकारो व्यङ्ग्यः । स च शब्दशक्तिमूलकः, पर्यायान्तरेण भूपादिना तदर्थोपस्थितौ तदप्रतीतेः । एवमग्रेऽप्यूह्यम्"—इति प्रदीपः । "अत्र व्यङ्ग्यार्थाभिन्नत्वेनाध्यवसितश्लिष्टशब्दोपात्तविशेषणकृतं सादृश्यं प्रतीयते, उक्तयुक्तेः । परं तु द्वितीयार्थप्रतीतिमन्तरा नोपमावगमः, तदवगमे च शब्दशक्तिर्मूलमिति तद्व्यपदेशः । यद्यप्युपमानभूतद्वितीयार्थस्य वस्तुभूतस्यापि व्यङ्ग्यत्वमस्ति, तथाप्युपमामुखेनैव तेषामुपमेयोत्कर्षकत्वादलंकारध्वनित्वम् । प्रकरणेनाभिधानियमनात् श्लिष्टशब्दोपात्तद्वितीयार्थस्यापि व्यङ्ग्यत्वमेवेति भावः । तदुक्तम्, **प्राकरणिकेति** । ननु नृपमहेन्द्रादेः रूपकमेव व्यङ्ग्यमस्तु, एवं च करवाल एव महाम्बुवाह इत्यर्थसाम्राज्यात्तद्व्याख्यानक्लेशोऽपि नेति चेत् । न । प्रकरणाद्वर्ण्यस्य राज्ञः प्रतीतिः, श्लिष्टशब्दमहिम्ना देवेन्द्रस्यापि प्रतीतौ परस्परं तयोरसंबन्धे वाक्यभेदापत्त्या द्वितीयार्थस्य वर्णनीयोत्कर्षानाधायकत्वे तादृशशब्दविन्यासरूप-कविप्रयासानर्थक्यापत्त्या चाङ्गाङ्गिभावः कल्प्यः, तत्रेन्द्रसंबन्ध्यम्बुवाहस्य राजसंबन्धिकरवालं प्रति विशेष्यत्वादिन्द्रस्यापि राजविशेष्यत्वापत्त्या राजैव महेन्द्र इत्यर्थप्राप्तावविवक्षितमहेन्द्रप्राधान्यात्तद्रतेरेव व्यङ्ग्यत्वापत्तावसंबद्धार्थकत्वं तदवस्थमेव स्यात्, उपमायां तु महेन्द्र इव राजेत्यर्थे राजगतोत्कर्षप्राप्त्या तद्गतरतिलाभरूपेष्टसिद्धिः । यद्वा, रूपकस्यापि सादृश्यमूलकत्वात्प्रथमोपस्थितसादृश्यस्यैव संब-

तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशाकृद्विभो ! मधुरलीलः ।
मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान् ॥ ५५ ॥
अत्रैकैकस्य पदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः ।

न्धत्वमित्यभिप्रायः"—इत्युद्द्योतः । अत्रेदं बोध्यम्,—यत्रैकस्य प्राकरणिकत्वं तत्रैवास्य विषयः यत्र तु उभयोरपि प्राकरणिकत्वाद्यनियमस्तत्र श्लेष इति । प्रतिपादितं चेदं प्राक् (८० पृष्ठे) ।

ननु समासोक्तिवदुपमायाः प्रकृतोपस्कारकतयाऽपराङ्गत्वरूपगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तिरिति चेत्। न। तत्र व्यङ्ग्यस्याप्रस्तुतवृत्तान्तस्य प्राधान्येन प्रतीतौ चमत्कृत्यभावेन गुणीभावेऽप्यत्रोपमायाः प्राधान्यसंभवेन गुणत्वानङ्गीकारादिति प्रभायाम् । चक्रवर्त्यादयस्तु महाम्बुवाहमिव कालकरवालम्, तमिव च महाम्बुवाहमिति पक्षद्वये (वाच्यपक्षे व्यङ्ग्यपक्षे च) क्रमेणोपमितसमासाङ्गीकारेणार्थ इत्याहुः, तन्न युक्तम्, कालकरवालेत्यादेः परिवृत्तिसहत्वेन तदंशे शब्दशक्तिमूलत्वाऽनुपपत्तेः । कालकरवाल एव महाम्बुवाहो मेघ इति रूपकं त्वसंगतमेव, तथा सत्युत्तरपदार्थस्य मेघस्य प्राधान्यापत्त्या तदुल्लासकत्वस्य राज्ञि इन्द्राऽरोपं विनाऽसंगतत्वापत्तेः । एतदर्थं व्यङ्ग्यत्वाङ्गीकारे च तस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वेन ध्वनित्वानुपपत्तेरिति सुधासागरे ।

इत्थमुपमालंकारध्वनिमुदाहृत्यैवमलंकारान्तराणि व्यङ्ग्यानि बोध्यानीति ध्वनयन् विरोधाभासालंकारध्वनिमुदाहरति **तिग्मरुचिरेति** । हे विभो स्वामिन् भवान् विभाति शोभते इत्यन्वयः। कीदृशः ?; (खलेषु) तिग्मः तीक्ष्णः (सुजनेषु) रुचिरो मनोहरः प्रतापो दण्डादिजनितं तेजो यस्य सः । तथा, विधुराणां शत्रूणां निशेव निशा मरणं तत्कर्ता । तथा, मधुरा मनोज्ञा लीला चेष्टा यस्य सः । मतिः शास्त्रादितात्पर्यनिर्णायिका बुद्धिः, मानश्चित्तसमुन्नतिः तयोः तत्त्वेन याथार्थ्येन सारेण वा वृत्तिर्वर्तनं यस्य सः, यद्वा, मतिः वस्तुतत्त्वावधारणक्षमा बुद्धिः मानं प्रमाणं ताभ्यां तत्त्वे याथार्थ्ये वृत्तिरनुसरणं यस्य सः । प्रतिपदं प्रतिस्थानं पक्षाणाम् आत्मीयानाम् अग्रणीः अग्रेसर इति प्रस्तुतपक्षे (अविरोधपक्षे) अर्थः । अत्र पदभङ्गेन विरोधः, तथा हि,—तिग्मः तीक्ष्णः, अथ च रुचिरः; यद्वा, तिग्मरुचिः सूर्यः अथ च अप्रतापः प्रतापरहितः (अनुष्णः); विधुः चन्द्रः अथ च अनिशाकृत् रात्रिकृत् न; विभः दीप्तिरहितः अथ च विभाति दीप्यते; मधुर्वसन्तः अथ च अलीलः क्रीडाशून्यः; मतिमान् प्रशस्तबुद्धिः अथ च अतत्त्ववृत्तिः तत्त्वे ब्रह्मणि न वर्तते, यद्वा, अतत्त्वे अवस्तुभूते विषये वृत्तिर्व्यवसायो यस्य तादृशः; प्रतिपत् प्रथमा तिथिः अथ च अपक्षाग्रणीः पक्षस्यादिभूता नेति विरोधाभासो व्यङ्ग्यः । गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्रैकपदत्वेन प्रकृतेऽर्थे ज्ञाते द्विपदत्वानुसंधाने विरोधाभासो व्यङ्ग्य इत्यलंकारध्व-

अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद ! प्रभो ! ।
अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि ॥ ९६ ॥

अत्रापि विरोधाभासः ।

नित्वम् । तदेवाह **अत्रेत्यादिना । एकैकस्येति** । 'तिग्मरुचिरप्रतापः'-इत्यादिरूपस्य । **द्विपदत्वे** तिग्मरुचिः, अप्रताप इत्यादिरूपे । ज्ञाते इति शेषः । **विरोधाभास इति** । प्राधान्येन व्यङ्ग्य इति शेषः । अत्र सामाजिकानुसंधानमेव द्विपदत्वज्ञानोपायोऽस्तु, तथापि 'मृणालवलयादि दवदहनराशिः'-इति ४८१ उदाहरणवद्विरोधस्य वाच्यतैव भवितुमर्हति, तस्मादेकैकस्य पदस्य द्विपदत्वे वाच्यो विरोधाभास एकैकस्य पदस्य व्यङ्ग्य इत्यध्याहारः कर्तव्य इति केचित्। अपिशब्दाद्यभावे विरोधो व्यङ्ग्य इत्यन्ये । वस्तुतस्तु सहृदयानां वासनाबलात् द्विपदत्वज्ञानेऽपि प्रकरणादिनाभिधायाः प्रथमेऽर्थे नियमनात् अप्रकृततया द्वितीयार्थस्य तत्संबद्धविरोधस्य च व्यङ्ग्यत्वमक्षतमिति बोध्यमित्युद्द्योतादौ स्पष्टम् ॥

एवं सभङ्गे पदे विरोधाभासालंकारध्वनिमुदाहृत्याभङ्गेऽपि पदे विरोधाभासालंकारध्वनिमुदाहरति **अमित इति** । शत्रुमित्रयोर्हर्षं द्यति खण्डयति ददाति चेति हे हर्षद शत्रुहर्षखण्डक मित्रहर्षदायक प्रभो स्वामिन् त्वं समितः संग्रामात् प्राप्तैः उत्कर्षैः अमितः अपरिच्छिन्नः (परिच्छिन्नत्वरहितः), असतां खलानाम् अहितः दण्डविधायकत्वेन शत्रुः, अत एव साधुभिः उत्कृष्टैः यशोभिः सहितः युक्तः असीति प्रस्तुतपक्षेऽर्थः । अत्र पदाभङ्गेऽपि विरोधः, तथा हि,-अमितः परिमाणशून्यः अथ च समितः परिमाणसहितः, यद्वा, अमितः मितं मानं तद्रहितः अथ च समितः मानसहितः, अहितः हितरहितः अथ च सहितः हितसहित इति । श्लोकश्छन्दः, लक्षणमुक्तं प्राक् (१० पृष्ठे) ।

अत्रापि प्रकरणादिना प्रथमार्थेऽभिधायाः नियमनेनाप्रकृतत्वात् द्वितीयार्थस्य विरोधो व्यङ्ग्य एवेत्यलंकारध्वनित्वम् । तदेवाह **अत्रापीति** । भिन्नपदत्वेऽपि अप्रकृतत्वेनेति शेषः । **विरोधाभास इति** । प्राधान्येन व्यङ्ग्य इति शेषः ।

"ननु विरोधस्य किं सर्वत्र व्यङ्ग्यत्वमेव ?, नेत्युच्यते, तत्कियती सीमा; अपिशब्दादेर्विरोधव्यञ्जकस्य भावे वाच्यत्वम्, तदभावे व्यङ्ग्यत्वमिति"-इति प्रदीपः । अत्र प्रभा,-"ननु द्वितीयार्थस्याप्रकृतत्वेन विरोधस्य व्यङ्ग्यत्वे सर्वत्रैव तदापत्तिरिति न क्वापि तस्य वाच्यता स्यादित्याशयेन शङ्कते **ननु विरोधस्येति** । **सीमा** मर्यादा । कियत्युक्ते वाच्यता कियति चोक्ते व्यङ्ग्यतेति व्यवस्थेत्यर्थः । **अपीति** । द्योतकसत्त्वे स्फुटप्रतीतेर्वाच्यायमानतया वाच्यत्वमेव व्यवह्रियते, अन्यथा तु व्यङ्ग्यतेत्यर्थः"-इति । अत्रोद्द्योतोऽपि,-"**विरोधव्यञ्जकस्येति** । एतेन निपातानां द्योतकत्वं ध्वनयति । **भावे वाच्यत्वमिति** । स्फुटद्योतितस्य विरोधस्य तदाक्षिप्तद्वितीयार्थस्य च वाच्यकल्पत्वादिति भावः ।

निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते ।
जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥ ८७ ॥

अत्र व्यतिरेकः ।

अलंकार्यस्यापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेनालंकारता ।

व्यङ्ग्यत्वमिति । द्वयमपि सामानाधिकरण्यसत्त्वे एवेत्यपि बोध्यम्, शनिरशनिश्चेत्यत्रत्यप्रदीपस्वरसात् । अन्ये तु सामानाधिकरण्यमपि वाच्यत्वे एव नियामकमित्याहुः"—इति । वस्तुतस्तु "अप्रकृतत्वात् द्वितीयार्थस्य विरोधो व्यङ्ग्य एव"—इत्युद्द्योतसिद्धान्तः प्राक् (१९६ पृष्ठे) आवेदित एवेत्यलं मुहुर्मुहुरुद्घाटनेन । एवं च दशमोल्लासे वक्ष्यमाणे 'मृणालवलयादि दवदहनराशिः'—इत्यादौ (४८१ उदाहरणे) अपिशब्दाद्यभावेऽपि विरोधाभासो वाच्य एव, प्रकृतार्थ-(वाच्यार्थ)-संबद्धत्वादिति मन्तव्यम्; प्रतिपादयिष्यते चैवमेव १६६ सूत्रे इति बोध्यम् ॥

व्यतिरेकालंकारध्वनिमुदाहरति **निरुपादानेति** । काश्मीरिकनारायणभट्टप्रणीते स्तवचिन्तामणौ पद्यमिदमिति वदन्ति । शूलिने महादेवाय नम इत्यन्वयः । कीदृशाय? निर्गतः रहितः उपादानस्योपकरणस्य (तूलिकादेः) संभारः संपत्तिः समूहो वा यत्र तद्यथा स्यात्तथा अभित्तावेव शून्ये एव चित्रं नानाकारं जगत् तन्वते विस्तारयते कुर्वते इति यावत्, तस्मै अनिर्वचनीयस्वरूपाय, कला चन्द्रस्य षोडशो भागः तया श्लाघ्यायेति प्रकृतोऽर्थः । व्यञ्जनया तु चित्रम् आलेख्यम्, कला आलेख्यक्रियाकौशलम् । एवं चात्र व्यञ्जनया चित्रकलाशब्दाभ्यामालेख्यतत्प्रावीण्योपस्थित्या मषीतूलिकाद्युपादानैर्भित्तावालेख्यकारिभ्यः कलावद्भ्यः शूलिन उत्कर्षः प्रतीयते इति व्यतिरेकालंकारो व्यङ्ग्यः । तस्य च चित्रकलाशब्दयोः परिवृत्त्यसहत्वेन शब्दशक्तिमूलता । तदुक्तमुद्द्योते 'अप्रकृततया व्यङ्ग्येनालेख्येनानुभावेन व्यङ्ग्यात्स्वकर्तुरप्रकृतात् शूलिनो व्यतिरेको व्यङ्ग्य एवेति भावः । न चास्य (व्यङ्ग्यस्य) कविगतशिवविषयरतिं प्रति गुणत्वम्, वाच्यापेक्षया प्राधान्यमात्रेण तद्ध्वनित्वाक्षतेरिति । शिष्यबुद्धिवैशद्याय बहूदाहृतमिति बोध्यम् ॥

ननूदाहृतेषूपमादीनां व्यङ्ग्यानां प्राधान्येनालंकार्याणां कथमलंकारकत्वमित्यत आह **अलंकार्यस्यापीत्यादि । ब्राह्मणश्रमणेति** । श्रमणो बौद्धसंन्यासी, यथा तस्याशास्त्रीयविधिना त्यक्तशिखासूत्रादेस्त्यक्तनित्यादिकर्मणश्च तदानीं ब्राह्मणत्वाभावेऽपि पूर्वकालिकब्राह्मणत्वमादाय ब्राह्मणत्वव्यवहारस्तथाऽलंकार्यस्यापि व्यङ्ग्यतादशायामलंकारत्वाभावेऽपि वाच्यतादशायां विद्यमानमलंकारत्वमादायालंकारत्वव्यपदेश इत्यर्थः ।

तदुक्तं प्रदीपे—"ननूदाहृतेषूपमादीनां प्राधान्यं न वा? आद्ये कुतस्तेषामलंकारत्वम्, अन्यानलंकरणात्, द्वितीये कुतोऽस्य काव्यस्य ध्वनित्वं व्यङ्ग्यस्याप्राधान्यादिति चेत्,

वस्तुमात्रं यथा,—

पंथिअ ! ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।
उण्णअ-पओहरं पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु ॥ ९८ ॥

न, पूर्व (वाच्यतादशायां) अयमलंकार आसीदित्येतावताऽलंकारव्यपदेशात्, यथा ब्राह्मणपूर्वबौद्धसंन्यासिनि ब्राह्मणव्यपदेशः । नन्वेवं व्यपदेशसमर्थनेऽप्यलंकारध्वनित्वं न समर्थितमिति चेत्, न, [१]अलंकारपदेन [२]तद्योग्यताया विवक्षितत्वात् । [३]न चैवं रसादिध्वनावप्यलंकारध्वनित्वप्रसङ्गः, संलक्ष्यक्रमस्यैव तादृशस्य (कदाचिदलंकारस्य) तथा (अलंकारध्वनिव्यपदेश्यतया) अभिप्रेतत्वात् । वस्तु[४]तस्तु प्राधान्याप्राधान्ये व्यङ्ग्यस्य वाच्यापेक्षयैव, न तु रसापेक्षयाऽपि, तदपेक्षया सर्वत्र गुणीभावात् । तथा चोपमादीनां रसाङ्गतयाऽलंकारत्वं वाच्यापेक्षया प्राधान्यं चेति न दोषलेशावकाशः"—इति ॥

एवमलंकारध्वनिम् (शब्दशक्तिमूलकम्) उदाहृत्य, इदानीं वस्तुध्वनिम् (शब्दशक्तिमूलकम्) उदाहरति **पंथिअ इति** । स्वयंदूती "द्व्यर्थैः पदैः पि[५]शुनयेच्च रहस्यवस्तु"—इति कामशास्त्रमनुसृत्य पथिकं प्रति द्व्यर्थैः पदैराच्छाद्य रहस्यं कथयति । "पथिक ! नात्र स्रस्तरमस्ति मनाक् प्रस्तरस्थले ग्रामे । उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य यदि वससि तदा वस ॥"—इति संस्कृतम् । हे पथिक प्रस्तराणां पाषाणानां स्थले तन्मये अत्रास्मिन् ग्रामे न तु नगरे, मनाक् अल्पमपि स्रस्तरं कटाद्यास्तरणं नास्ति, पाषाणबाहुल्येन तृणदुर्लभतासूचनम्, तस्माच्छयनसामग्र्यभावेऽपि उन्नतपयोधरं वार्षुकं जलदं (मेघ) प्रेक्ष्य दृष्ट्वा यदि (तत्प्रतिबन्धात्) वससि तदा वस, न तु विश्रामार्होऽयं ग्राम इत्यापाततो यथा श्रुतो वक्त्रभिप्रायः । व्यङ्ग्यार्थस्तु पाषाणानां तत्त्वेनाध्यवसितानां मूर्खाणां स्थले तन्मये अत्र ग्रामे सत्थरं शास्त्रं यद्वा, सत्थरं शास्त्रं कामशास्त्रमित्यर्थः, मनाक् ईषदपि नास्ति किं पुनः साहित्यम्, तस्मादाकारेङ्गिताद्यभिज्ञविरहान्निःशङ्कतया उन्नतम् अनुपभुक्तं पयोधरं स्तनं तादृशोद्दीपनं मेघं च प्रेक्ष्य यदि वससि उपभोगक्षमोऽसि तदा वस आस्स्वेति । प्रस्तरस्थले इत्यनेन शय्यापेक्षाऽपि नास्तीति ध्वन्यते । जघनविपुला छन्दः । उक्तं च वृत्तरत्नाकरे—"संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । [६]यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति"—इति । इयं विपुला चपलावन्मुखजघनभेदभिन्ना भवति, प्रथमेऽर्धे मुखविपुला, उत्तरार्धे जघनविपुलेति व्याख्यातारः । तथाच पिङ्गलसूत्रम्—"विपुलाऽन्या" (४अ० २३

---

१ अलकारपदेन अलकारध्वनिशब्दगतेन ॥ २ तद्योग्यतायाः अलकारजातीयरूपायाः ॥ ३ न चैवमिति । तत्रापि रसवदलकारसजातीयत्वसत्त्वादिति भाव । यद्वा, तेषामपि रसवदाद्यलकारत्वयोग्यत्वादिति भावः ॥ ४ वस्तुतस्त्वित्यत्र 'एव च'—इति पाठः क्वचिद्दृश्येत ॥ ५ पिशुनयेत् सूचयेत् ॥ ६ यस्या आर्याया ॥

अत्र यद्युपभोगक्षमोऽसि तदा आस्स्वेति व्यज्यते।

शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति, कुप्यसि नरेन्द्र! यस्मै त्वम्।
यत्र प्रसीदसि पुनः, स भात्युदारोऽनुदारश्च॥ ५९॥

सू०) इति। यस्या आर्याया अन्त्येऽर्धे आद्ये वा उभयोर्वा त्रिषु गणेषु पादो न विश्राम्यति, सा आर्या विपुलेति तदर्थः।

अत्र वस्तुरूपं व्यङ्ग्यं दर्शयति **अत्र यदीत्यादि। आस्स्वेतीति**। वस्त्विति शेषः। **व्यज्यते इति**। अत्र शास्त्राभावादाकारेऽङ्गितज्ञानधिकरणे ग्रामे, सति चैवंविधे उद्दीपने मेघे श्लेषमर्यादया उन्नतस्तनदर्शने च को नाम उपभोगक्षमोऽन्यत्र गन्तुमर्हतीति वक्त्र्यभिप्रायो व्यञ्जनया प्रकाशते इत्यर्थः। तच्च पओहर-सत्थरशब्दयोः परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दशक्तिमूलमिति शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरयमिति भावः। सत्थरं शास्त्रमास्तरणं च, शास्त्राभावोन्नतमेघस्तनादिदर्शनहेतुक-तदावसेत्यादिगम्यायां गतिनिवृत्तौ शब्दान्वयाद्यनुविधानस्य स्फुटत्वात्। एतेन कुलजोक्तावुक्तार्थानवभासात् वक्तृप्रतिपाद्यौचित्याद्यपेक्षणेन नास्य केवलशब्दशक्तिमूलत्वम्, अर्थव्यञ्जकतायामेव तेषां सहकारित्वोक्तेरिति परास्तम्। अर्थव्यञ्जकतायां तेषामावश्यकत्वमात्रं न तु शब्दव्यञ्जनायां सर्वथाऽनुपयोगस्तत्र प्रतिपादितो मानाभावात्। अत एव गुर्वादिप्रयुक्तात् 'सुरभि मांसं भुङ्क्ते'—इत्यादितो न द्वितीयार्थप्रतीतिः। अस्ति हि शब्दव्यञ्जना क्वचित् तत्साहाय्येन विनापीत्यन्यदेतत्। न चात्र पयोधरादिपदादुपस्थितार्थद्वयस्य परस्परमसंबन्धाद्वाक्यभेदापत्तिः, इष्टत्वात्। न च वाच्यव्यङ्ग्ययोरसंबन्धेऽसंबद्धार्थकत्वापत्तिरिति वाच्यम्, ग्राम्यतापरिहाराय संगोपनाय च वाच्यार्थोच्छादितव्यङ्ग्यार्थस्य प्रतिपाद्यतयाऽऽच्छाद्याच्छादकरूपमबन्धस्य विवक्षितस्य सत्त्वेनाक्षतेरित्युद्द्योते स्पष्टम्। सारबोधिनीकारास्तु,—न च वाच्यव्यङ्ग्ययोरसंबन्धे वाक्यभेदः स्यादिति वाच्यम्, आच्छाद्याच्छादकभावस्यैव संबन्धत्वात्। अत्र वाच्यमभिभूयैव व्यङ्ग्यस्य स्थितत्वात् न तयोरुपमानोपमेयभावः संबन्धः, द्वयोः समप्राधान्ये एव तदवकाशादित्याहुः। एवंचात्र नालंकारो व्यङ्ग्यः किंतु वस्त्वेवेति तदाशयः। अत्र श्लिष्टशब्दानां बहुत्वाद्वाक्यत्वे वाक्यप्रकाश्यत्वम्॥

संस्कृते (शब्दशक्तिमूलं) वस्तुध्वनिमुदाहरति **शनिरिति**। हे नरेन्द्र त्वं यस्मै कुप्यसि, तं शनिः शनिग्रहः अशनिः वज्रं च उच्चैः अतिशयेन निहन्ति। पुनःशब्दस्त्वर्थे,

---

१ उद्द्योतपुस्तकान्तरे तु अयं पाठः,—सत्थरं शास्त्रमास्तरणं च, शास्त्राभावोन्नतमेघस्तनादिदर्शनहेतुकतावसेत्यादिगम्यायां गतिनिवृत्तौ शब्दान्वयाद्यनुविधानस्य स्फुटत्वात्। वक्तृवैशिष्ट्यादेः शब्दशक्तिमूलेऽपि क्वचित्सहकारित्वात्। अत्र पयोधरादिपदादुपस्थितार्थद्वयस्य ग्राम्यतापरिहाराय संगोपनाय च वाच्यार्थोच्छादितव्यङ्ग्यार्थस्य प्रतिपाद्यतयाऽऽच्छाद्याच्छादकरूपसंबन्धस्य विवक्षितस्य सत्त्वेन नासंबद्धार्थता, वाक्यभेदस्त्विष्ट एवेति॥

अत्र विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति ध्वन्यते ।

॥ ५४ ॥ अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यञ्जकः संभवी स्वतः ॥ ३९ ॥
प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा कवेः, तेनोम्भितस्य वा ।
वस्तु वाऽलंकृतिर्वेति षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ॥ ४० ॥
वस्त्वलंकारमथ वा तेनायं द्वादशात्मकः ।

यत्र तु प्रसीदसि, सः पुरुषः उदारः उद्भटः दाता वा महान् वा, "उदारो दातृमहतोः"—इत्यमरात्, अनुदारः अनुगता दारा वनिता यस्य सः (त्वद्दत्तैश्वर्येणाप्रवासात्) तथाभूतश्च भातीत्यर्थः, यद्वा, न विद्यते उदारो यस्मात्तथाभूतश्चेत्यर्थः । पक्षे अशनिः शनिविरोधी, नञोऽसुन्दरादाविव विरोध्यर्थकत्वात्[1]; अनुदारः उदारादन्यः, इतरत्सर्वं प्राग्वत् । आर्या छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्र पूर्वार्धे नञो विरोध्यर्थकत्वेनाशनिपदात् शनिविरोधिरूपार्थस्यावगतौ 'विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुतः'—इति वस्तु ध्वन्यते इति वस्तुध्वनिः; न तूत्तरार्धेऽपि, तत्रैककार्यकरणाप्रतीतेः, किं तूत्तरार्धे विरोधालंकारध्वनिरेवेति बोध्यम् । तदेवाह **अत्र विरुद्धावपीत्यादि । कुरुत इतीति** । वस्त्विति शेषः । उक्तं च प्रदीपे,—अत्र प्रथमार्धे शनिरशनिश्चेत्यनेन 'विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुतः'—इति वस्तु ध्वन्यते, न तु विरोधालंकारः शनिरशनिरित्यनयोः सामानाधिकरण्याभावात्, विरोधस्य च तत्रैव विश्रान्तेः । द्वितीयार्धं तु नोदाहरणम्, तत्र चशब्दस्य (चकारस्य) अप्यर्थत्वे विरोधस्य वाच्यत्वात् । समुच्चयमात्रार्थत्वे तु विरोधस्यैव व्यङ्ग्यत्वादिति । अत्रोद्द्योतः,—**सामानाधिकरण्याभावादिति** । एकधर्मिगतत्वेन शनित्वतद्भिन्नत्वयोरप्रतिपादनादिति भावः । नञो भिन्नार्थत्वे एव विरोध इत्यपि बोध्यमिति ॥

इत्थं शब्दशक्तिमूलं द्विविधं ध्वनिं निरूप्य, इदानीमर्थशक्तिमूलम् अनुरणनरूपव्यङ्ग्यं द्वादशविधत्वेन विभजते **अर्थशक्त्युद्भवोऽपीति** । ध्वनाविति शेषः । अपिरयं भिन्नक्रमेणान्वेति । यत् येन हेतुना व्यञ्जकः अर्थोऽपि स्वतःसंभवी लोकेऽपि दृष्टः, कवेः काव्यकर्तुः प्रौढोक्तिमात्रात् सिद्धः, प्रौढोक्तिः चमत्कारानुगुणोक्तिः, मात्रपदेन बहिः (लोके) संभववारणम्[2]; तथा च लोकेऽदृष्टोऽपि कविप्रतिभामात्रेण कल्पित इत्यर्थः, (यथा कीर्त्यादेर्धावल्यादिः); तेन कविना उम्भितस्य पूरितस्य, वर्णनया उम्भितस्य नायकादे-

---

१ तदुक्तम्,—"तत्सादृश्य तदन्यत्व तदल्पत्व विरोधिता । अप्राशस्त्यमभावश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥"—इति ॥ २ सभववारणमित्यस्यानन्तरम् "व्यङ्ग्यस्य स्वतः-सभविनोऽचमत्कारित्वात्तत्कृता भेदा नोक्ता इति बोध्यम्"—इति उद्द्योतपुस्तकान्तरे पाठ ॥

स्वतः-संभवी न केवलं भणितिमात्रनिष्पन्नो यावद्बहिरप्यौचित्येन संभाव्यमानः। कविना प्रतिभामात्रेण बहिरसन्नपि निर्मितः, कविनिबद्धेन वा वक्त्रेति द्विविधोऽपर इति त्रिविधः, वस्तु वाऽलंकारो वाऽसाविति षोढा व्यञ्जकः, तस्य वस्तु वाऽलंकारो वा व्यङ्ग्य इति द्वादशभेदोऽर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः। क्रमेणोदाहरणम्,—

अलसशिरोमणि धुत्ताणं अग्गिमो पुत्ति! धणसमिद्धिमओ।
इअ भणिएण णअङ्गी पप्फुल्लविलोअणा जाआ॥ ६०॥

रित्यर्थः, 'उभ उम्भ पूरणे'—इति धात्वनुसारात्, कविनिबद्धस्य नायकादेरिति यावत्, प्रौढोक्तिमात्रात् सिद्ध इत्यनुषज्यते; इति त्रिविधः, सोऽपि वस्तुरूपो वाऽलंकृतिरूपो वेति षड्भेदः षड्विधः, असौ षड्विधोऽपि वस्तुमात्रम् अथवा अलंकारं व्यनक्ति व्यञ्जयति तेन हेतुना अयम् अर्थशक्त्युद्भवः अर्थशक्तिमूलो ध्वनिः द्वादशात्मकः द्वादशविध इति सूत्रार्थः।

तमेव सूत्रार्थमाह **स्वतः-संभवीत्यादि। भणितिमात्रनिष्पन्न इति।** भणितिमात्रेण प्रौढोक्तिमात्रेण निष्पन्नः कल्पित इत्यर्थः, अत्यन्तासत्यप्यर्थे शब्दस्य ज्ञानजनकत्वात्, "अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि"—इति न्यायादिति भावः। **बहिरपि** लोकेऽपि। **औचित्येन** योग्यतया। **प्रतिभेति।** नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञेत्यर्थः। **असन्नपि** अविद्यमानोऽपि। **निर्मितः** कल्पितः। तेनोम्भितस्य वेति व्याचष्टे **कविनिबद्धेनेत्यादि। वक्त्रेति।** नायकादिरूपेणेत्यर्थः। 'प्रतिभामात्रेण बहिरसन्नपि निर्मितः'— इति अत्राप्यनुषज्यते। वृद्धोक्तिविषयाच्छिशूक्तिविषय इव कव्युक्तिविषयात्तन्निबद्धोक्तिविषयोऽधिकरागप्रकटकत्वेनाधिकचमत्कारीति द्वयोर्भेदः, अन्यथा कविनिबद्धभणितिनिष्पन्नः कविभणितिनिष्पन्न एवेति स्वतः संभवित्वं प्रौढोक्तिनिष्पन्नत्व चेति द्वैरूप्यमेव विदध्यात्। इतःपरं च प्रणिधानप्रतीतिकतया चमत्कारस्य स्थगनान्न कविनिबद्धनिबद्धवक्त्रादेः पृथग्गणनमित्युद्द्योतादौ स्पष्टम्। एतेन "कवितदुम्भितवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नयोरर्थयोर्न पृथग्भावेन गणनोचिता, उम्भितोम्भितादेरपि भेदान्तरप्रयोजकतापत्तेः"—इति रसगङ्गाधरोक्तमपास्तम्। तदेवाह **द्विविधोऽपर इति त्रिविध इति। षोढा** षड्विधः। **तस्येति।** षड्विधस्य व्यञ्जकस्येत्यर्थः। द्वादशात्मक इति व्याचष्टे **द्वादशभेद इति।** शेषपूरणलब्धमाह **ध्वनिरिति।**

तत्र स्वतः-संभविन्यर्थे चतुर्षु भेदेषु मध्ये स्वत-संभविना वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिमुदाहरति **अलसेति।** विवाहप्रसङ्गे यौवनाक्रान्तकुमारी प्रत्युपमात्रा संभावितवरगुणवर्णने सा प्रसन्नाऽप्रसन्ना वेति कुमारीप्रसूप्रश्नं काचिदुत्तरयतीति सुधासागरकाराः। "अलसशिरोमणिर्धूर्तानामग्रिमः पुत्रि! धनसमृद्धिमयः। इति भणितेन नताङ्गी प्रफुल्लविलोचना जाता॥"—इति संस्कृतम्। स्वयंपतिंवरां प्रति धात्र्याः प्ररोचनायोक्तिः पूर्वार्धम्, उत्तरार्धं तु कवेर्वाक्यमित्युद्द्योतकृत्। प्रकरणाच्चायमित्यध्याहारः। हे पुत्रि अयं वरः अलसानां निरुद्योगानां शिरोमणिः

अत्र ममैवोपभोग्य इति वस्तुना वस्तु व्यज्यते।

धन्याऽसि, या कथयसि प्रियसंगमेऽपि विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु।
नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः! शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि॥६१॥

श्रेष्ठः, धूर्तानां चाग्रिमः अग्रगण्यः, धनसमृद्धिमयः प्रचुरधनसमृद्धिः, प्राचुर्ये मयट्। इति भणितेन भाषितेन, (लज्जया) नताङ्गी सा कुमारी प्रफुल्ले हर्षविकसिते विलोचने यस्यास्तादृशी जातेत्यर्थः। अत्र प्रफुल्लविलोचनत्वेन हर्षो व्यज्यते। नताङ्गीत्वेन स्वस्या मानिनीत्वं नमस्कारद्वारा बोध्यते। मुखविपुला छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१९८) पृष्ठे।

अत्रालसत्वेन प्रवासे नायिकान्तरगृहे च गन्तुमनिच्छुः, धूर्तत्वेन रतिकाले नायिकया दर्श्यमानगुणेष्वनादरवान् संभोगेष्वतृप्तश्च, धनसमृद्धिमत्तया कृपणः सुखी चेत्यवधारितवत्याः कुमार्याः हर्षकार्येण प्रफुल्लविलोचनत्वरूपेण वस्तुना अन्यासाम् अनाकर्षणीय इति 'ममैवोपभोगयोग्योऽयं नाविदग्धायाः'—इति वस्तु सामाजिकेषु व्यज्यते। तदेवाह **अत्रेत्यादि**। अत्र वस्तुना प्रफुल्लविलोचनत्वरूपेण 'ममैवोपभोग्यः'—इति वस्तु व्यज्यते इत्यन्वयः। **ममैवेति**। नाविदग्धाया इत्यर्थः। तद्विषयकं च कुमार्याः ज्ञानं तदलसशिरोमणित्वादिश्रवणविशिष्टेन प्रफुल्लनयनत्वेन वस्तुना स्वहेतुहर्षव्यञ्जनद्वारेण तत्करणीभूतं सामाजिकेषु व्यज्यते इत्युद्द्योते स्पष्टम्॥

स्वतः-संभविना वस्तुनाऽलंकारस्य व्यक्तिमुदाहरति **धन्याऽसीति**। रतिकथापरासु सखीषु मध्ये रतिकालीनं स्वप्रियालापं कथितवतीं कांचिदुपहसन्त्याः त्वमिदानीं स्वरतिवार्तां कथयेति प्रेरितायाः उक्तिरियम्। विज्जिकायाः पद्यमिदमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम्। हे सखि या (त्वं) प्रियसंगमे रतान्तरेष्वपि रतमध्येष्वपि विस्रब्धानां विश्वासयुक्तानां चाटुकानां प्रियवाक्यानां शतानि कथयसि सा त्वं धन्याऽसीत्यन्वयः। प्रथमतः प्रियसंगमे एव विलक्षणानन्दमन्थरतया तत्कथनमशक्यम्, तत्रापि रते, तत्रापि नादौ नान्ते, किं तु मध्ये, तस्य च पुनरिदानीं स्मरणमित्याश्चर्यभूतं तव सावधानत्वमिति भावः। भोः सख्यः प्रियेण नीवीं नाभितलवसनग्रन्थिं प्रति करे प्रणिहिते प्रणिधानविषयीकृते, नीव्यां करोऽर्पितव्य इति संकल्पविषयीकृते सतीति यावत्, न त्वर्पिते इत्यर्थः, अवाचकत्वापत्तेः अभिप्रायस्य लघुत्वापत्तेश्च। यदि किंचिदपि स्मरामि तदा शपामि शपथं करोमीत्यन्वयः। भवतीनां शपथोऽहं तु न किंचिदपि स्मरामीत्यर्थः। किं पुनस्तादृशवाक्यमित्यपिशब्दार्थः। यद्यपि "शप उपलम्भने"—इति वार्तिकेनात्मनेपदं प्राप्नोति तथाऽपि शपथकरणकप्रकाशनविवक्षाऽभावान्न तत्प्रवृत्तिरिति स्पष्टमस्म-

---

१ 'नीलोत्पलदलश्यामा विज्जिका मामजानता। वृथैव दण्डिना प्रोक्तं सर्वशुक्ला सरस्वती॥'—इति विज्जिकाकृतं पद्यान्तरमप्युपलभ्यते सुभाषितरत्नभाण्डागारे॥

अत्र त्वमधन्या अहं तु धन्येति व्यतिरेकालंकारः।

त्कृतशब्देन्दुशेखरे[1]—इत्युद्द्योते स्पष्टम्। सुधासागरकारास्तु,—त्वं धन्याऽसि या प्रियस्य संगमे गाढालिङ्गनादावपि रतान्तरे सुरतमध्येऽपि विश्रब्धमव्यग्रं चाटुकशतानि रिरंसोद्दीपकवाक्यानि कथयसि स्पष्टमुच्चारयसि। करं प्रसार्य सखीस्पर्शरूपशपथपूर्वं स्ववृत्तान्तमावेदयति—अहं तु प्रियेण करे नीवीं प्रति प्रणिहितेऽपि, मनसि संकल्पितेऽपीति यावत्, किं पुनः संगमादावित्यपिशब्दार्थः। दृढप्रत्ययोत्पादनायाह सख्यः शपामि भवदङ्गं स्पृशामि। अत्र शपथस्यामुख्यत्वादात्मनेपदाभाव इत्याहुः। अत्र 'यदि किंचिदपि स्मरामि'—इति वाक्यमध्ये 'सख्यः शपामि'—इति गर्भितमपि गुणैः[2], विवक्षितार्थस्य सत्यत्वप्रत्यायनार्थत्वात्। अत्र पूर्ववाक्ये सोल्लुण्ठोक्तावेकस्या[3] एव सौभाग्यगर्विताया: संबोध्यत्वाद्धन्याऽसीत्येकवचनम्, स्वोत्कर्षसूचने तु बह्वीनां संबोध्यत्वात्सख्य इति बहुवचनमिति नासंगतिरित्युद्द्योते स्पष्टम्। वसन्ततिलका छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे)।

अत्र वाच्येन सखीं प्रति धन्यत्वोक्तिरूपेण वस्तुना स्वस्य महानन्दाप्तिसूचनद्वारा 'त्वमधन्या, अहं तु धन्या'—इति व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते। तदेवाह **अत्रेति**। वाच्येन वस्तुनेति शेषः। **व्यतिरेकालंकार इति**। व्यज्यते इति शेषः। तदुक्तमुद्द्योतेऽपि,—"अत्र च रतकालेऽपि विषयान्तरवेदनेन रागस्य कृत्रिमतामावेदयता चाटुकथनेन त्वमधन्येति व्यज्यते, अन्तरापिशब्दाभ्यामत्यन्तानौचित्यप्रकाशनद्वारा तदतिशयः, एवं रतान्तरेष्विति बहुवचनस्यापि प्रतिरतसमयं तथाभावसूचनद्वारा तद्व्यञ्जकत्वम्, एवं शतानीति प्रातिपदिकवचनयोश्च। तथोत्तरार्धेन प्रियकरस्पर्शमात्रेण संमोहानन्दमन्थरत्वेनाकृत्रिमरागातिशयं विषयान्तरानुभवाभावं च सूचयताऽहं धन्येति व्यज्यते। तथा चोभयसंवलनेन व्यतिरेकालंकार इति ध्येयम्"—इति। ननु व्यञ्जको धन्याऽसीति त्वत्पदार्थस्य व्यतिरेकालंकार एव, तत्कथं वस्तुव्यञ्जकतोदाहरणमेतदिति चेत्, न, संबोध्यव्यतिरेकः[4] तावन्न वाच्यः, आत्मनि[5] कथनाभावस्याशाब्दत्वात्। व्यङ्ग्यस्तु यद्यपि भवत्येव तथापि तमनपेक्ष्यैव[6] वाच्येन वस्तुमात्रेण यथोक्तव्यतिरेकव्यञ्जनादिति प्रदीपः॥

१ शब्देन्दुशेखरे इति। शप इति। "परे तु 'शप उपलम्भने'—अनेनात्मनेपदम्, भाष्ये उपलम्भन इत्येव पाठदर्शनात्; उपलम्भनं प्रकाशनम्, धातोः शपथकरणप्रकाशने वृत्तौ तङ् तात्पर्यग्राहकः, शपथश्च लोकप्रसिद्ध एव, अत एवोदाहरणे देवदत्तायेत्यत्र चतुर्थ्येव भाष्ये प्रयुक्ता, 'सख्य. शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि'—इत्यादौ शपथमात्रं विवक्षित न तु प्रकाशनम्, मूले (सिद्धान्तकौमुद्या) उपालम्भे इति पाठ आक्रोशार्थादित्यादि व्याख्यान च वृत्तिग्रन्थानुरोधेनेति वदन्ति"—इति शब्देन्दुशेखर॰॥ २ एवमेवाग्रेऽपि ३२० उदाहरणे स्फुटीभविष्यति॥ ३ साभिप्रायोक्तौ॥ ४ सबोध्यव्यतिरेक इति। सबोध्यसखीनिष्ठो व्यतिरेक इत्यर्थः॥ ५ आत्मनीति। अहं न कथयामि त्वं तु कथयसीति व्यतिरेकशरीरम्, तत्राह न कथयामीत्यंशस्यावाच्यत्वाद्व्यङ्ग्य एव सबोध्याया व्यतिरेक इत्यर्थ॥ ६ अस्तु तस्यैव व्यञ्जकत्वमत आह तमनपेक्ष्यैवेति। कथनेन हि विषायान्तरव्यासङ्गसूचनेन रागानुत्कटत्वद्योतना-

दर्पान्धगन्धगजकुम्भकपाटकूटसंक्रान्तिनिघ्नघनशोणितशोणशोचिः ।
वीरैर्व्यलोकि युधि कोपकषायकान्तिः कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः ॥६२॥

अत्रोपमालंकारेण सकलरिपुबलक्षयः क्षणात् करिष्यते इति वस्तु ।

स्वतः-संभविनाऽलंकारेण वस्तुनो व्यक्तिमुदाहरति **दर्पेति** । यस्य राज्ञः करे स्थितः कृपाणः खड्गः युधि युद्धे वीरैः कोपेन कषाया अतिशयरक्ता कान्तिर्यस्य तादृशः काली दुर्गा तस्याः कटाक्ष इव साधारणभटानां भयप्रदत्वादत्यन्तशूरैरेव व्यलोकि विशेषेण दृष्टः । रक्तत्वसंपादनाय कृपाणं विशिनष्टि दर्पान्धेति । दर्पेण मदेनान्धो मदोद्रिक्तो यो गन्धगजः "यस्य गन्धं समाघ्राय पलायन्ते परे गजाः । तं गन्धहस्तिनं विद्यान्नृपतेर्विजयावहम् ॥"—इत्युक्तलक्षणः "स्वेदं मूत्रं पुरीषं च मज्जां चैव मतङ्गजाः । यस्याघ्राय विमाद्यन्ति तं विद्याद्गन्धहस्तिनम् ॥"—इत्युक्तलक्षणो वा तस्य कुम्भयोः गण्डस्थलयोः कपाटं (विशालतया दुर्भेद्यत्वात्) कपाटमिव मध्यभागः तस्य कूटम् अग्रभागः तदेव (कठिनत्वात्) कूटं लोहमुद्गर इव तत्र संक्रान्त्या संबन्धेन पतनेन वा सम्यक्प्रविशनेन वा निघ्नं दृढसंबद्धं घनं निबिडं यत् शोणितं रुधिरं तेन शोणं रक्तं शोचिः कान्तिर्यस्य यत्र वा तादृश इत्यर्थः । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे) ।

अत्र कालीकटाक्ष इव कृपाणो व्यलोकीत्युपमा, शोणशोचिःकषायकान्त्योर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन समानधर्मत्वात्; इयं चोपमा स्वतःसंभविनी, सादृश्यस्य बहिरपि (लोकेऽपि) सत्त्वात्, तया चोपमया 'सकलरिपुक्षयः क्षणात् करिष्यते'—इति वस्तु व्यज्यते । तदेवाह **अत्रोपमालंकारेणेति** । अत्र निर्दिष्टसाधारणधर्मेण सादृश्यपर्यवसानान्नोक्तव्यङ्ग्यस्य वाच्याङ्गतेति बोध्यम्[1] । **वस्त्विति** । व्यज्यते इति शेषः । न चात्रोत्प्रेक्षा शङ्क्या, संभावनाविरहादिति प्रदीपे स्पष्टम् । **संभावनाविरहादिति** । करवृत्तित्वरूपविरुद्धधर्मदर्शनात्तदभाव इति भाव इत्युद्द्योतः । उद्द्योतपुस्तकान्तरे तु,—**संभावनाविरहादिति** । संभावनायामनुगतधर्मस्यैव प्रयोजकत्वं न बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नस्येति भाव इति पाठः । प्रभायां तु,—**संभावनाविरहादिति** । संभावनाया अविवक्षितत्वादित्यर्थः । तद्विवक्षायां हि 'अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालबद्धाश्चिकुराः शिरस्थितम्'[2]—

दधन्यत्व व्यज्यते । प्रियकरस्पर्शमात्रेण विगलितवेद्यान्तरतया स्मरणाभावेन चाह धन्येति व्यतिरेकप्रतीतिसिद्धौ न व्यङ्ग्यस्य त्वत्पदार्थव्यतिरेकस्य प्रतीक्षेत्यर्थ इति प्रभाया स्पष्टम् ॥

१ अत्रनिर्दि—ध्यम्—उद्द्यो० ॥ २ 'विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्कृतो, न सिन्धुरुत्सर्गजलव्ययैर्मरु'—इति पूर्वार्धम्, इद नैषधचरिते प्रथमसर्गे पद्यम् । मेरुर्हेमाद्रि विभज्य खण्डशः कृत्वा यत् अर्थिसात् न कृतः याचकेभ्यो न दत्त', तथा, उत्सर्गजलव्ययै उत्सर्गे दाने ये जलव्ययास्तैः करणै' सिन्धुः समुद्रो यत् मरुर्जलशून्यो न कृत तेन नलेन द्विफालेन द्विगुच्छेन बद्धाः सयता चिकुराः केशा. तत् मेरुवितरणसिन्धुमरुकरणाभावरूप शिर स्थितं मस्तकन्यस्त निजायशोयुग स्वकीयाकीर्तिद्वयम् अमानि मन्यते स्म, अप्रतिकार्यत्वात् । अत्र स्वदेशव्यवहार्यतया शिरसि निहितानां द्विफालबद्धकेशानामयशोयुगलेन संभावितत्वात्प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥

गाढकान्तदशनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्य यः ।
ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन् युधि रुषा निजाधरम् ॥ ६३ ॥

अत्र विरोधालंकारेणाधरनिर्दशनसमकालमेव शत्रवो व्यापादिता इति तुल्य-

---

इतिवदुत्प्रेक्षा विधेयतया प्रतिपाद्या स्यात्, न तु विलोकनकर्मविशेषणतया सिद्ध-वदित्यर्थः । व्यलोकीत्यस्यैवोत्प्रेक्षार्थत्वे त्विवशब्दानर्थक्यमिति भावः । यत्तु संभावनाया-मनुगतधर्मस्यैव प्रयोजकत्वं न बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नस्येति, तदयुक्तम्, 'आवर्जिता किं-चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम् । सुजातपुष्पस्तबकावनम्रा संचारिणी प-ल्लविनी लतेव ॥'–इत्यादौ बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नस्याप्युत्प्रेक्षोपपादकतया चित्रमीमांसा-यामुदाहरणात् । न ह्यत्रोपमा, संचारिणीति विशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति व्याख्यातम् । सुधासागरकारास्तु,–अत्र केचित्, उपमया वर्णसाम्यं प्रत्याय्यते, न तु कालीकटाक्षनिष्ठं सकलरिपुक्षयकारित्वमिति तादृशवस्तुव्यञ्जकत्वमनुपपन्नमिति । अत्र ब्रूमः । न सकल-रिपुकुलनाशकत्वमुपमानमात्रवृत्ति, किं तूभयसाधारणम्, अस्तु वोपमानधर्मः, तथाऽप्युप-माने व्यञ्जनयोपमेये तदवगमे बाधकाभावः । न चात्रोत्प्रेक्षा शङ्क्या, संभावनाविरहात् । न च शब्दव्यापारेणैव तथा प्रतीतिरिति शङ्क्यम्, वर्णसाम्योपस्थापकत्वेनोपरतत्वात्तस्य, किं त्वर्थशक्तिमूलेनैव तथा व्यञ्जनम् । उक्तं च मिश्रैः, साम्यावगमानन्तरमुपमानगतधर्मा-न्तरमुपमेये प्रतीयते इति यथोक्तव्यङ्ग्यावगमे न बाधः । तदुक्तम्, 'धर्मयोरेकनिर्देशेऽन्य-संवित्साहचर्यतः' । यथा, 'कैलासगौरं वृषमारुरुक्षो:'–इत्यत्र (रघुकाव्ये द्वितीयसर्गे) गौ-रत्वनिर्देशेनोच्छ्रायस्येतीत्याहुः ॥

स्वतः-संभविनाऽलंकारेणालंकारस्य व्यक्तिमुदाहरति **गाढेति** । यो राजा युधि युद्धे रुषा क्रोधेन निजाधरं स्वाधरोष्ठं निर्दशन् दन्तैः खण्डयन् सन् अरीणां शत्रूणां वधूजन-स्य स्त्रीसमूहस्य ओष्ठरूपाणि विद्रुमस्य प्रवालस्य दलानि पत्राणि गाढस्यातिदुःसहस्य कान्तदशनक्षतस्य भर्तृदन्तव्रणस्य व्यथा पीडा तद्रूपात्संकटात्, यद्वा, गाढा तीव्रा या का-न्तदशनक्षतव्यथा प्रियदन्तव्रणार्तिः सैव संकटोऽसह्योपद्रवः तस्मात् अमोचयत् मोचि-तवान् । क्रोधाद्वैरिवधे तद्वधूनां रतिक्रीडाविरहाद्दन्तक्षताभाव इत्यर्थः । रथोद्धता छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१४१ पृष्ठे) ।

अत्र स्वतःसंभविनाऽलंकारेणालंकारस्य व्यक्तिं दर्शयति **अत्रेत्यादि** । **विरोधालं-कारेणेति** । विरोधाभासालंकारेणेत्यर्थः । ओष्ठविषयकयोर्दशनमोचनयोर्विरोधः (यो हि नि-जमप्यधरं दशति स कथं परेषामधरान्मोचयतीति विरोधः) ओष्ठत्वेन सामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात्; प्रतियोगिभेदेनाभास इति बोध्यम् । **तुल्ययोगितेति** । वीरानुभावत्वेन प्र-कृतयोः स्वाधरदशन–शत्रुव्यापादनयोरेककालरूपैकधर्मसंबन्धेन तुल्ययोगितालंकार इ-

योगिता, मम क्षत्याऽप्यन्यस्य क्षतिर्निवर्तंतामिति तद्बुद्धिरुत्प्रेक्ष्यते इत्युत्प्रेक्षा च । एषूदाहरणेषु स्वतःसंभवी व्यञ्जकः ।

कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसंमूर्छनाभिः
श्रुत्वा कीर्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम् ।
स्रस्तापाङ्गाः सरसबिसिनीकाण्डसंजातशङ्का
दिङ्मातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्तयन्ति ॥ ६४ ॥

त्यर्थः । व्यज्यते इति शेषः—इत्युद्द्योतसुधासागरयोः स्पष्टम् । उक्तं च विवरणे,—ओष्ठदशनेन ओष्ठदशनव्यथामोचनं विरुद्धम्, विरुद्धं च ओष्ठदशनव्यथामोचनक्रिययोः कारणकार्ययोरपि समकालिकत्वमिति, तेन च स्वाधरदशन—शत्रुव्यापादनयोरेककालिकत्वरूपैकधर्मसंबन्धात्तुल्ययोगितेति । व्यङ्ग्यान्तरमपि दर्शयति **मम क्षत्यापीति । मम** नृपस्य । **अन्यस्य** वैरिवधूजनस्य । **तद्बुद्धिः** नृपबुद्धिः । **उत्प्रेक्ष्यते इतीति** । उत्प्रेक्षणादित्यर्थः । **उत्प्रेक्षा चेति** । व्यज्यते इति शेषः । चकारेण समुच्चयार्थकेन तुल्ययोगितोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः सूच्यते । **एष्विति** । एषु चतुर्षु उदाहरणेषु व्यञ्जकोऽर्थः स्वतःसंभवीत्यर्थः ।

प्रदीपकारादयस्तु,—विरोधालकारेणेत्यस्य विरोधाभासालंकारेणेत्यर्थस्तु न, विरोधस्यासंभवात्; किं तु विरोधगर्भितोऽलंकारस्तेनेत्यर्थः, कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्त्यलंकारेणेति यावत्, स्वाधरदशनस्य कारणस्य वैरिवधूजनोष्ठदशनव्यथामोचनस्य कार्यस्य च समकालतया निर्दिष्टत्वात् । तुल्ययोगितेति पदस्यापि तुल्ययोगितालंकार इत्यर्थस्तु न, "नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता"—इति १९८ सूत्रेण लक्षितायाः प्रकृतानामप्रकृतानां वा एकधर्मसंबन्धरूपतुल्ययोगितायाः प्रकृतेऽसंभवात्; तुल्ययोगितायां धर्मस्य गुणक्रियान्यतररूपस्यैव ग्रहणात् । किं तु तुल्ययोगिपदस्य अधरो निर्दष्टश्च शत्रवो व्यापादिताश्चेति तुल्यकालं (एककालं) योगः (संबन्धः) ययोस्तौ तुल्ययोगिनौ तयोर्भावस्तुल्ययोगितेति व्युत्पत्त्या समुच्चयालंकार इत्यर्थः; अधरनिर्दशन-वैरिव्यापादन-क्रिययोर्यौगपद्यप्रतीतेरिति वदन्ति । अन्ये तु विरोधालंकारेणेत्यस्य वास्तवविरोधमूलासंगत्यलंकारेणेत्यर्थः, स्वाधरनिर्दशन-वैरिवधूजनोष्ठव्यथामोचनयोः कारणकार्ययोः वैयधिकरण्येन निर्देशाद्विरोधस्य स्फुटत्वादिति वदन्ति । तत्सर्वं चिन्त्यमेव, मुख्ययोर्विरोधाभासतुल्ययोगितयोर्निर्बाधत्वस्य प्राक् प्रतिपादितत्वात्, उक्तातिशयोक्तेः प्रौढोक्तिसिद्धत्वेन स्वतःसंभविव्यञ्जकोदाहरणत्वायोगाच्च, तुल्ययोगितायां धर्मो गुणक्रियाऽन्यतर एवेत्यत्र मानाभावाच्च, कालोपाधेरपि सूर्यक्रियारूपत्वाच्च । अतो वृत्त्युक्तं ओष्ठदशन-तद्व्यथामोचनयौगपद्यविरोध एवाभासमानो व्यञ्जकः, वाच्यतया सामानाधिकरण्येनाप्रतीतस्यापि व्यङ्ग्यतया तथाप्रतीतिसंभवादित्येव युक्तमित्युद्द्योतप्रभयोः स्पष्टम् ॥

अथ कविप्रौढोक्तिसिद्धे व्यञ्जकेऽर्थे चतुर्षु भेदेषु मध्ये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिमुदाहरति कै-

अत्र वस्तुना येषामप्यर्थाधिगमो नास्ति, तेषामप्येवमादिबुद्धिजननेन चमत्कारं करोति त्वत्कीर्तिरिति वस्तु ध्वन्यते।

केसेसु बलामोडिअ तेण अ समरम्मि जअसिरी गहिआ।
जह कन्दराहिँ विहुरा तस्स दढं कंठअम्मि संठविआ॥ ६९॥

लासस्येति। कस्यचित् राज्ञो वर्णनमिदम्। कैलासस्य गिरिविशेषस्य प्रथमशिखरे श्रेष्ठशृङ्गे मूलशिखरे वा वेणूनां वंशवाद्यानां संमूर्छनाभिः रागविशेषैः (करणभूतैः), तदुक्तम्,—"स्वरः संमूर्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते। मूर्छनामिति तां प्राहुर्गीततत्त्वविदो जनाः॥"—इति। विबुधानां देवानां रमणीभिः अप्सरोभिः (कर्तृभूताभिः) गीयमानां यदीयां यस्य प्रकृतस्य राज्ञः संबन्धिनीम्, त्वदीयामिति पाठे त्वत्संबन्धिनीं कीर्तिं श्रुत्वा सरसस्य स्निग्धस्य बिसिनीकाण्डस्य कमलिनीमृणालस्य सजाता शङ्का संदेहो भ्रान्तिर्वा येषामेवंभूताः, अत एव स्रस्तापाङ्गाः चलितनेत्रप्रान्ताः, यद्वा, स्रस्ताः तिर्यग्भूता अपाङ्गाः नेत्रप्रान्ता येषां तादृशाः दिङ्मातङ्गाः ऐरावणादयोऽष्टौ दिग्गजाः "ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः। पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः॥"—इत्यमरः। श्रवणपुलिने श्रवणयोः कर्णयोः पुलिने समीपे (कर्णतटे) "तोयोत्थितं तत्पुलिनम्"—इत्यमरः। हस्तं शुण्डाम् आवर्तयन्ति चालयन्ति मुहुर्मुहुर्व्यापारयन्तीत्यर्थः। आवर्तने शङ्कैव हेतुः। "तां (कीर्तिम्) आहर्तुम्"—इति शेष इति कश्चित्। धवलत्वस्य श्रोत्राग्राह्यत्वात् स्रस्तापाङ्गा इति। अत्र समीपदेशस्य पुलिनत्वेन श्रवणस्य सरस्त्वम्, तथा च मृणालभ्रमस्य युक्तत्वम्। मन्दाक्रान्ता छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (८८ पृष्ठे)।

व्यङ्ग्यं दर्शयति **अत्रेत्यादि। वस्तुनेति**। कविप्रतिभामात्रनिष्पन्नात् यशसः श्रवणप्रवेशात् बिसिनीसंभावनया कर्णे हस्तावर्तनरूपेण कविप्रतिभामात्रनिष्पन्नेन वस्तुनेत्यर्थः। **येषां** दिग्गजानाम्, जडानामित्यर्थः। **अर्थाधिगमः** गीतार्थज्ञानम्। **एवमादीति**। बिसादीत्यर्थः। **त्वत्कीर्तिरिति**। अत्र त्वच्छब्दो न युक्तः, पश्चादामन्त्रणपूर्वं राज्ञः स्तूयमानत्वात्। अयं चार्थो यदीयामिति पदेन प्रतिष्ठितः, तत्कीर्तिरिति युक्तः पाठः। त्वदीयामिति पाठपक्षे तु यथाश्रुतः पाठ एव युक्तः। अत्र यद्यपि बिसिनीकाण्डसंजातशङ्का इति भ्रान्तिमान् ससंदेहो वाऽलंकारो व्यञ्जक इति वस्तुमात्रव्यञ्जकत्वोदाहरणमयुक्तम्, तथाऽपि तद्भागनैरपेक्ष्येणापि 'किंचित् शुक्लं कर्णे प्रविशति'—इत्येतावज्ज्ञानमात्रेणापि श्रवणे हस्तावर्तनलक्षणेन वस्तुमात्रेण 'येषामप्यर्थाधिगमो नास्ति तेषामप्येवं श्वैत्यमूर्तत्वादिबुद्धिजननेन त्वत्कीर्तिश्चमत्करोतीतिव्यक्तिसंभवाद्वस्तुमात्रोदाहरणत्वमुक्तम्। अत्र च कीर्तिश्रवणानन्तरं कर्णे हस्तावर्तनं हस्तिनो न स्वतःसंभवि, किं तु कविसंप्रदायात् कविना वर्णितमिति कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वम्। एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यमिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्॥

कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धेन वस्तुनाऽलंकारस्य व्यक्तिमुदाहरति **केसेस्विति**। "केशेषु बला-

अत्र केशग्रहणावलोकनोद्दीपितमदना इव कन्दरास्तद्विधुरान् कण्ठे गृह्णन्ति इत्युत्प्रेक्षा, एकत्र संग्रामे विजयदर्शनात्तस्यारयः पलाय्य गुहासु तिष्ठन्तीति काव्यहेतुरलंकारः, न पलाय्य गतास्तद्वैरिणोऽपि तु ततः पराभवं संभाव्य तान् कन्दरा न त्यजन्तीत्यपह्नुतिश्च ।

त्कारेण तेन च समरे जयश्रीर्गृहीता। यथा कन्दराभिर्विधुरास्तस्य दृढं कण्ठे संस्थापिताः॥"—इति संस्कृतम् । बलामोडिशब्दो बलात्कारे देशीत्युद्द्योतकारादयः; बलादामोट्येति परे; 'बला मोडिअ' बलात् मुटित्वा (आकृष्य) इत्यपि केचित् । जयश्रीरित्यनन्तरं 'तथा'—इति पूरणीयम् । तेन राज्ञा नायकेन च समरे युद्धे सुरतसंगरे च जयश्रीः विजयलक्ष्मीः बलात्कारेण केशेषु, 'बलात् आमोट्य'—इति पाठे आमोट्य भोगाभिमुखीकृत्य बलात् तथा गृहीता, यथा कन्दराभिः (स्त्रीलिङ्गेन नायिकात्वारोपो ध्वन्यते, तथा च) दरीभिर्नायिकाभिश्च तस्य राज्ञो नायकस्य च विधुराः शत्रवः संभोगासहिष्णवश्च कण्ठे तटे कण्ठदेशे च दृढं गाढं यथा तथा संस्थापिता इत्यर्थः । तेन पराजिताः शत्रवः गुहास्वेव तिष्ठन्तीति तात्पर्यम् । गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्र व्यङ्ग्यं दर्शयति **अत्रेति** । 'कन्दराभिः कण्ठे स्थापिता इत्येवंरूपेण कविप्रतिभामात्रसिद्धेन वस्तुना'—इति शेषः । **केशग्रहणेति** । नायककर्तृकनायिकाकेशाकर्षणदर्शनादपरस्याः कामोद्रेकस्य लोके दर्शनादिति भावः । **तद्विधुरान्** प्रकृतराजशत्रून् । **उत्प्रेक्षेति** । व्यज्यते इति शेषः । व्यङ्ग्यान्तरं दर्शयति **एकत्रेति** । एकत्रैवेत्यर्थः । **तस्य** राज्ञः । **काव्यहेतुरिति** । काव्यलिङ्गमलंकार इत्यर्थः । विजयदर्शनस्य पलायनहेतुत्वादिति भावः । व्यज्यते इति शेषः । व्यङ्ग्यान्तरमपि दर्शयति **न पलाय्येति** । **अपि तु** किंतु । **ततः** नृपात् । **तान्** तच्छत्रून् । **अपह्नुतिश्चेति** । पलायनस्यापह्नवादपह्नुतिरलंकारश्चेत्यर्थः । व्यज्यते इति शेषः । "अत्र केशग्रहणेत्यादिना प्रदर्शितव्यङ्ग्यालंकारत्रयेऽन्यतमपरिग्रहेसाधकबाधकमानाभावादनिश्चयसंकरश्चकारेण सूचितः"—इति सुधासागरे स्पष्टम्। सारबोधिन्युद्द्योतयोस्तु—'चकारेणैकव्यञ्जकानुप्रवेशसंकरः सूच्यते'—इत्युक्तम्, तदपि युक्तमेवेत्येकव्यञ्जकानुप्रवेशसंकरलक्षणे (२१०सूत्रे) द्रष्टव्यम् ।

प्रदीपकारास्तु—वृत्तावुत्प्रेक्षारूपं प्रथमं व्यङ्ग्यं यदुक्तं तद्दूषयन्ति । तथाहि—"यत्तु केशग्रहणावलोकनोद्दीपितमदना इव कन्दरास्तद्विधुरान् कण्ठे गृह्णन्तीत्युत्प्रेक्षा व्यज्यत इति, तद्भवेदेवम्, यदि पूर्वं कन्दरादीनां नायिकात्वाद्यारोपः स्यात्, अन्यथा केशग्रहणस्य मदनोद्दीपकत्वायोगात्; तदभ्युपगमे[1] च न वस्तुमात्रस्य व्यञ्जकत्वं किं तु समासोक्तेरलंकारस्य[2]

१ तदभ्युपगमे नायिकात्वाद्यारोपस्वीकारे, प्रस्तुतेऽप्रस्तुतसमारोपस्य समासोक्तिरूपत्वादित्यर्थ इति प्रभा ॥ तदभ्युपगमे चेति । एककर्तृककेशाकर्षणदर्शनेनापरयाऽपरस्य दृढकण्ठस्थापनरूपश्लिष्टविशेषणैः कन्दरादिभिरिति स्त्रीलिङ्गेन समासोक्त्या कन्दराणां नायिकात्वारोपाभ्युपगमे चेत्यर्थ इत्युद्द्योतः ॥ २ अलंकारस्येति । समासोक्त्यलंकारसहितवस्तुन इत्यर्थः ॥

गाढालिंगणरहसुज्जुअम्मि दइए लहुं समोसरइ।
माणंसिणीण माणो पीलणभीअ व्व हिअआहिं ॥ ६६ ॥
अत्रोत्प्रेक्षया प्रत्यालिङ्गनादि तत्र विजृम्भते इति वस्तु।

रस्य"–इति । तत्र ब्रूमः–यथेति यच्छब्देनोत्तरवाक्यगतेन तच्छब्द आक्षिप्यते, तेन च पूर्ववाक्यार्थमनूद्य वाक्यान्तरावष्टम्भाद्वाक्यैकवाक्यमिदम्, तत्र तेनेति कन्दराभिरिति च पदद्वयं विशेष्यसमर्पकं श्लिष्टं च; तथा च न तावत्समासोक्तिः, विशेष्यमात्रस्याश्लिष्टत्वे समासोक्तिस्वीकारात्। न वा श्लेषः, जयश्रीपदस्याश्लिष्टत्वात्; विशेष्यविशेषणवाचिनां सर्वेषां श्लिष्टत्वे तत्स्वीकारात्। किं च यत्रोभयतात्पर्यवशादभिधयैवार्थद्वयोपस्थितिस्तत्रैव श्लेषः, प्रकृते तु व्यञ्जनया द्वितीयार्थस्य प्रतिभामात्रमिति न श्रीवाग्देवतावतारमम्मटाचार्यवचस्यप्रामाण्यशङ्का कथंचिदुदेतीति दिक्। एवं चैकस्याः नायककर्तृककेशाकर्षणदर्शनेनान्यस्याः कामोद्रेकः स्यादेवेति समासोक्तिः पुनरुत्प्रेक्षाया एवाङ्गमिति श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्याणां समाधानमनादेयमिति सुधासागरे स्पष्टम् ॥

कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धेनालंकारेण वस्तुनो व्यक्तिमुदाहरति **गाढेति**। "गाढालिङ्गनरभसोद्यते दयिते लघु समपसरति। मनस्विन्या मानः पीडनभीत इव हृदयात् ॥"–इति संस्कृतम्। पीलणभीरु व्वेति पाठे 'पीडनभीरुरिव'–इति बोध्यम्। मानवतीं प्रति मानभङ्गायापरमानवतीवृत्तान्तं बोधयन्त्याः कस्याश्चिदुक्तिरियम्। गाढालिङ्गनाय रभसेन हर्षेण वेगेन वा "रभसो वेगहर्षयोः"–इति विश्वः। दयिते प्रिये उद्यते उद्युक्ते एव (न त्वाचरितवति) मनस्विन्याः वशीकृतमानसाया अपि मानः "स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये"–इत्युक्तलक्षणः पीडनाद्भीत इव हृदयात् लघु शीघ्रं गुप्तं वा सम्यक् निःशेषतोऽपसरति गच्छतीत्यर्थः। एवं च तादृश्याः स्वाधीनचित्ताया अपि मानो यदि तावन्मात्रेणैव गतस्तर्हि अतादृश्यास्तव गमिष्यतीति किं वक्तव्यमिति अवश्यंभाविनि मानभङ्गे किमित्यात्मानं वञ्चयसीति भावः। गाथा छन्दः लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे)।

उत्प्रेक्षयेति। पीडनभीत इवेति भयोत्प्रेक्षारूपेणालंकारेणेत्यर्थः। इयं हि उत्प्रेक्षा कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धैव, पीडनभयमचेतनस्य मानस्य नास्तीति उत्प्रेक्षायाः स्वतःसंभवित्वाभावात्। **प्रत्यालिङ्गनादीति**। मानभङ्गे तस्यावश्यंभावादिति भावः। आदिपदेन प्रहासहसितादिग्रहणम्। तदुक्त प्रभायाम्,–'भीरुत्वोत्प्रेक्षया हि आत्यन्तिकी माननिवृत्तिर्गम्यते इति प्रसादातिशयानुभावानां प्रत्यालिङ्गनादीनामभिव्यक्तिरित्यर्थः'–इति। **तत्र** तस्मिन् प्रसङ्गे। **वस्त्विति**। व्यज्यते इति शेषः। प्रत्यालिङ्गनादीनां मानापसरणरूपवाच्यात् (वाच्यापेक्षया) संभोगं प्रति आसन्नत्वेन न वाच्याङ्गता, गाढालिङ्गनमात्रेणैव पीडनभयसिद्धेर्न वाच्यसिद्ध्यङ्गता, पीडनभीत इवेत्युत्प्रेक्षया यादृक्संभोगनिर्भरारम्भः प्रतीयते न तादृक् गाढालिङ्गनोद्यते मानोऽपसृत इत्यनेनेति अलंकारस्य व्यञ्जकत्वमिति भाव इत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

जा ठेरं व हसन्ती कइवअणंबुरुहबद्धविणिवेसा ।
दावेइ भुअणमंडलमण्णं विअ जअइ सा वाणी ॥ ६७ ॥

अत्रोत्प्रेक्षया चमत्कारैककारणं नवं नवं जगत् अजडासनस्था निर्मिमीते इति व्यतिरेकः । एषु कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नो व्यञ्जकः ।

जे लंकागिरिमेहलासु खलिआ संभोगखिण्णोरई-
फारुप्फुल्लफणावलीकवलणे पत्ता दरिद्दत्तणम् ।
ते एह्निं मलआनिला विरहिणीणीसाससंपक्किणो
जादा झत्ति सिसुत्तणे वि बहला तारुण्णपुण्णा विअ ॥ ६८ ॥

कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धेनालंकारेणालंकारस्य व्यक्तिमुदाहरति **जा ठेरमिति** । "या स्थविरमिव हसन्ती कविवदनाम्बुरुहबद्धविनिवेशा । दर्शयति भुवनमण्डलमन्यदिव जयति सा वाणी ॥"—इति संस्कृतम् । या वाणी (वाग्देवताऽभिन्नत्वेनाध्यवसिता काव्यरूपा) कविवाक् स्थविरं वृद्धं अर्थाद्ब्रह्माणं भुवनान्यत्वप्रदर्शनेन तस्यैवोपहसनीयत्वात्, हसन्तीव, वैदग्ध्यादिति भावः । कवेर्वदनमेवाम्बुरुहं पद्मं तत्र बद्धो रचितो विनिवेशः स्थितिर्यया तादृशी भुवनमण्डलम् अन्यदिव विलक्षणमिव दर्शयति, सा जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः । अत्र वदनेऽम्बुजत्वारोपो ब्रह्मणः पद्मासनात्वेन वाण्या अपि तत्संपादनार्थः, अत एव हसन्ती, तदीयासनानुकरणादिति भावः । गाथा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्रालंकारेणालंकारस्य व्यक्तिं दर्शयति **अत्रेत्यादि** । **उत्प्रेक्षयेति** । हसन्तीवेति अन्यदिवेति चोत्प्रेक्षालंकारेणेत्यर्थः । अत्र हसन्तीवेत्युत्प्रेक्षया चमत्कारैककारणत्वांशलाभः, अन्यदिवेत्युत्प्रेक्षया जगतो नवनवत्वलाभः, कविवदनेत्यादिना अजडासनस्थेत्यंशलाभ इति बोध्यम् । **अजडासनस्थेति** । जडं जलजम् अथ च जडपदार्थरूपं यत् आसनं ब्रह्मासनम्, तदन्यस्मिन् कविवदनरूपे आसने तिष्ठति या सेत्यर्थः । 'अनम्बुजासना'—इति प्रदीपे पाठः, लोकप्रसिद्धाम्बुजासनत्वाभाववतीति तदर्थः । **व्यतिरेक इति** । उपमानापेक्षया उपमेयोत्कर्षरूपो व्यतिरेकालंकार इत्यर्थः । व्यज्यते इति शेषः । अत्रोत्प्रेक्षयेति व्यतिरेक इति च जात्यभिप्रायेणैकवचनम्, हसन्तीवान्यदिवेत्युत्प्रेक्षाभ्यां भारतीतन्निर्माणयोः ब्रह्मतन्निर्मितिभ्यां व्यतिरेकस्य व्यक्तिरिति बोध्यम् । अत्र हसनादिकं न लोकसिद्धम्, नापि कविवाणी जगदन्यथा दर्शयतीति उत्प्रेक्षाद्वयस्य कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धत्वम् । यद्यप्युत्प्रेक्षां विनाऽपि व्यतिरेकोऽयं प्रकाशते 'नियतिकृतनियमरहिताम्'—(२ पृष्ठे) इत्यादिवत्, तथापि न स्फुटो भवतीति । यद्वा, तावन्मात्रस्य व्यञ्जकत्वेऽपि उत्प्रेक्षाव्यञ्जकत्वं न विहन्यते, तत्साहित्येनापि तद्व्यङ्ग्यावगतेरितीति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । **एष्वित्यादि** । एषु चतुर्षूदाहरणेषु व्यञ्जकोऽर्थः कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्न इत्यर्थः ॥

एवं कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नभेदचतुष्टयमुदाहृत्य, कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्ध-

अत्र निःश्वासैः प्राप्तैश्वर्या वायवः किं किं न कुर्वन्तीति वस्तुना वस्तु व्यज्यते।

व्यञ्जकार्थस्य ध्वनेश्चतुर्षु भेदेषु मध्ये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिमुदाहरति **जे लंकेति**। "ये लंकागिरिमेखलासु स्खलिताः संभोगखिन्नोरगीस्फारोत्फुल्लफणावलीकवलने प्राप्ता दरिद्रत्वम्। त इदानीं मलयानिला विरहिणीनिःश्वाससंपर्किणो जाता झटिति शिशुत्वेऽपि बहलास्तारुण्यपूर्णा इव ॥"—इति संस्कृतम्। कर्पूरमञ्जरीनामकसट्टके प्रथमजवनिकान्तरे देव्याः विभ्रमलेखायाः निदेशेन विचक्षणानाम्न्या सख्या कृतं वसन्तवर्णनमिदम्। ये (वाताः) लंकागिरिर्हेमकूटस्तस्य मेखलासु नितम्बेषु स्खलिताः, स्वभोक्तृसर्पत्रासादिति भावः। संभोगेन खिन्नानां श्रान्तानां (क्षुत्पीडितानाम्) उरगीणां सर्पिणीनां स्फारा वितता उत्फुल्ला ऊर्ध्वप्रसृता ईदृशी या फणावलिः फणापङ्क्तिः तया कवलने भक्षणे सति दरिद्रत्वं क्षीणत्वं प्राप्ताः, स्वल्पावशिष्टा इति यावत्। ते इदानीं मलयसंबन्धान्मलयानिलाः विरहिणीनिःश्वासैः संपर्किणः ईषत्संबद्धा एव न तु सम्यक् संवलिताः, प्राप्तैश्वर्याः सन्त इति यावत्, झटिति शीघ्रमेव शिशुत्वेऽपि तारुण्येन पूर्णा इव बहलाः पुष्टावयवाः (विरहिजनहृदयपीडने समर्थाः) जाता इत्यर्थः। अत्र स्त्रीणामाहारद्वैगुण्यादुरगीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। क्षुदतिशयाय संभोगखिन्नेति। स्फारोत्फुल्लेति विशेषणाभ्यां कवलने स्थौल्यं व्यज्यते। अनिलानां लङ्कागिरितो मलयागमने समुद्रलङ्घनात् शैत्यं मलयसंबन्धात्सौगन्ध्यं स्खलनादिना मान्द्यं च ध्वन्यते। लंकागिरिर्हेमकूट एव। ये तु लंकागिरिर्लंकासंनिहितो गिरिर्मलय इति व्याचख्युः, तेषां 'ते एण्हिं मलयानिलाः'—इत्यसंगतं स्यादित्युद्द्योते स्पष्टम्। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्त प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्र यथोक्तेन कविनिबद्धसखीप्रौढोक्तिमात्रसिद्धेन वस्तुना 'निःश्वासैः प्राप्तैश्वर्याः वायवः किं किं न कुर्वन्ति'—इति वस्तु व्यज्यते। तदेवाह **अत्र निःश्वासैरित्यादि**। वस्तुना वाच्यार्थरूपेण 'निःश्वासैः प्राप्तैश्वर्या वायवः कि किं न कुर्वन्ति'—इति वस्तु व्यज्यते इत्यन्वयः। अत्र तारुण्यपूर्णा इवेत्युत्प्रेक्षायाः सत्त्वेऽपि न सा व्यञ्जिका, तदविवक्षायामपि तथाऽभिव्यक्तिसंभवात्। नचैवमस्या उत्प्रेक्षाया अप्रयोजकत्वमिति वाच्यम्, उक्तिविशेषपरिपोषकत्वात्। एवं निःश्वाससंपर्कस्य बहलत्वहेतोरुपादानात्संभवदपि काव्यलिङ्गं न व्यञ्जकम्, तस्य हेतुत्वाविवक्षयाऽपि तथाऽभिव्यक्तेः। वस्तुतो वस्तुनः प्राधान्याद्वस्तुव्यञ्जकतोदाहरणतया दत्तमिदम्। एवं च तस्यैव प्राधान्यादलंकारसत्त्वेऽपि तेनैव व्यपदेशः "प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति"—इति न्यायादिति भाव इति सारबोधिन्युद्द्योतयोः स्पष्टम् ॥

---

१ "सट्टकं प्राकृताशेषपाठ्यं स्यादप्रवेशकम्। न च विष्कम्भकोऽप्यत्र प्रचुरश्चाद्भुतो रसः ॥ अङ्का जवनिकाख्याः स्युः स्यादन्यन्नाटिकासमम्।"—इति सट्टकलक्षणं साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे ॥

सहि विरइऊण माणस्स मज्झ धीरत्तणेण आसासम् ।
पिअदंसणविहलंखलखणम्मि सहसत्ति तेण ओसरिअम् ॥ ६९ ॥

अत्र वस्तुनाऽकृतेऽपि प्रार्थने प्रसन्नेति विभावना, प्रियदर्शनस्य सौभाग्यबलं धैर्येण सोढुं न शक्यते इत्युत्प्रेक्षा वा ।

ओल्लोल्लकरअरअणक्खएहिँ तुह लोअणेसु मह दिण्णम् ।
रत्तंसुअं पसाओ कोवेण पुणो इमे ण अक्कमिआ ॥ ७० ॥

कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धेन वस्तुनाऽलंकारस्य व्यक्तिमुदाहरति **सहीति** । " सखि ! विरचय्य मानस्य मम धीरत्वेनाश्वासम् । प्रियदर्शनविश्रृङ्खलक्षणे सहसेति तेनापसृतम् ॥"–इति संस्कृतम् । मया मानसहायार्थं धैर्ये आहितेऽपि किमिति मानं त्यक्तवती भवतीति वदन्तीं सखीं प्रति तदाहितधैर्यस्यातितुच्छत्वबोधिका नायिकाया उक्तिरियम् । हे सखि धीरत्वेन (त्वद्दत्तेन) धैर्येण (कर्त्रा) मम मानस्य आश्वासं समाधानं विरचय्य कारयित्वा, 'तवोपद्रवेऽहं सहायो भविष्यामि त्वं स्थिरो भव'–इति समाश्वासं विधायेति यावत्, प्रियदर्शनविश्रृङ्खलक्षणे प्रियतमावलोकनकौतुकतरलितकाले, यद्वा, प्रियदर्शनेन, विश्रृङ्खलेति भावप्रधानम्, विश्रृङ्खलत्वं कौतुकोत्तरलत्वमेव क्षण उत्सवस्तस्मिन् सतीत्यर्थः, विहलंखलेत्यत्र विहलत्तणेति पाठे विह्वलत्वक्षणे इत्यर्थः, तेन धैर्येण, सहसेति सहसा कर्म मया कृतमिति वाक्यैकदेशानुकरणम्, इति एवम्, उक्त्वेति शेषः, अपसृतं पलायितमित्यर्थः । अतिसंभ्रमवशाद्वाक्यैकदेशप्रयोगः । गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्र प्रियदर्शनविश्रृङ्खलक्षणे धीरत्वेन (धैर्येण) अपसृतमिति वाच्येन वस्तुना 'अकृतेऽपि प्रार्थने सा (वक्त्री) प्रसन्ना'–इति विभावनालंकारः, 'नूनं प्रियदर्शनसौभाग्यबलं धैर्येण सोढुं न शक्यते'–इत्युत्प्रेक्षालंकारश्च व्यज्यते । तदेवाह **अत्र वस्तुनेत्यादि । वस्तुनेति** । यथोक्तेन वाच्येनेत्यर्थः । **विभावनेति** । कारणाभावे कार्योक्तिरूपो विभावनालंकार इत्यर्थः । व्यज्यते इति शेषः । व्यङ्ग्यान्तरं दर्शयति **प्रियेति** । नूनमित्यादिः । **उत्प्रेक्षेति** । सहृदयस्य व्यज्यते इति शेषः । **वेति** । अत्र 'च'–इति क्वचित्पाठः । 'उत्प्रेक्षा च व्यज्यते'–इति प्रदीपेऽपि पाठः । चकारेण संसृष्टिः सूचितेति सुधासागरकारः । उत्प्रेक्षा चेति चेन संकरः संगृह्यते इत्युद्द्योते स्पष्टम् । अत्राचेतनस्य धैर्यस्यापसरणादिकं न संभवतीति धैर्येऽपसृतत्वरूपचेतनधर्मारोपात् कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धत्वं वस्तुन इति बोध्यम् ॥

कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धेनालंकारेण वस्तुनो व्यक्तिमुदाहरति **ओल्लोल्लेति** । "आर्द्रार्द्रकरजरदनक्षतैस्तव लोचनयोर्मम दत्तम् । रक्तांशुकं प्रसादः कोपेन पुनरिमे नाक्रान्ते ॥"–इति संस्कृतम् । क्रुद्धां नायिकां किमिति कुपिते लोचने वहसीति पृष्टवन्तं

अत्र किमिति लोचने कुपिते वहसि? इति उत्तरालंकारेण न केवलमार्द्रनखक्षतानि गोपायसि यावत्तेषामहं प्रसादपात्रं जातेति वस्तु।

प्रतिनायिकासंसर्गजनितनखक्षतादिचिह्नयुक्तं नायकं प्रति तस्या उक्तिरियम्। तदुक्तं सुधासागरेऽपि—'भर्तरि सपत्न्या कृतमभिनवनखक्षतादि दृष्ट्वा कोपरक्तनयना काचिद्विदग्धा भर्तुः प्रश्नमुत्तरयति'—इति। तवेत्यनन्तरम् 'अङ्गे विद्यमानैः'—इति शेषः। पुनःशब्दस्त्वर्थे। हे प्रिय इमे मल्लोचने कोपेन नाक्रान्ते न व्याप्ते, अपि तु तव अङ्गे विद्यमानैः आर्द्रादप्यार्द्रैः (अत्यार्द्रैः) करजानां नखाना रदनानां दन्तानां च क्षतैः (अन्यनायिकाकृतैः) व्रणैः मम लोचनयोः दत्तं रक्ता अंशवः किरणा एव रक्तांशुकं रक्तवस्त्रं प्रसादः, अस्तीति शेषः। उद्द्योतकारास्तु,—लोचनयोः रक्तांशुकं प्रसादो दत्त इति संबन्ध इत्याहुः। अत्रार्द्रार्द्रक्षतैरित्यनेनागोप्यत्वम्, स्वस्य रक्तत्वेन रक्तांशुकप्रसाददानौचित्यं च व्यज्यते। रक्तांशुकमित्यनेनैकजातीयमेव रक्तत्वमिति ध्वनिः। प्रसाद इत्यनेन करजादिक्षतेपु माहात्म्यं सूचयता तत्कर्तृभूतायां नायिकायां नायकप्रेमातिशयपात्रताध्वननम्। गीतिश्छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे)।

अत्र प्रकृतवाक्यार्थरूपोत्तरेण 'किमिति कुपिते लोचने वहसि'—इति प्रश्नस्योन्नयनादुत्तरालंकारः, तेन च 'न केवलमार्द्रक्षतानि गोपायसि, किंतु तेषामहं प्रसादपात्रमपि जाता'—इति वस्तु व्यज्यते। तदेवाह **अत्र किमितीति**। **वहसीतीति**। प्रश्नोन्नयनादिति शेषः। **उत्तरालंकारेणेति**। 'कोपेन पुनरिमे नाक्रान्ते'—इत्यपह्नुत्यलंकारसहितेनेत्यपि द्रष्टव्यम्। **गोपायसि** आच्छादयसि। **यावत्** किंतु। **तेषां** क्षतानाम्। न प्रसिद्धानामार्द्रक्षतानामगोपनं किंतु गुप्तस्थानामपि यथाऽदर्शनविषयता भवति तथा यतसे इति तात्पर्यम्। **वस्त्विति**। व्यज्यते इति शेषः। व्याख्यातमिदं प्रदीपादौ,—"अत्र किमिति कुपिते लोचने वहसि'—इति प्रश्नोन्नयनादुत्तरालंकारेण 'कोवेण इमे ण अक्कमिआ'—इत्यपह्नुत्यलंकारसहितेन 'न केवलमार्द्रक्षतानि गोपायसि, किंतु तेषामहं प्रसादपात्रमपि जाता'—इति वस्तु व्यज्यते"—इति प्रदीपः। **उत्तरालंकारेणेति**। उक्तप्रश्नोन्नायकेन प्रकृतवाक्यार्थरूपोत्तरेणेत्यर्थः। **अपह्नुत्यलंकारसहितेनेति**। अप्रसक्तनिषेधानुपपत्त्या प्रश्नाक्षेपकत्वादपह्नुतिरियमुत्तरालंकारगुणीभूतेति सूचयितुं सहितेनेत्युक्तमित्युद्द्योतः। **इत्यपह्नुत्यलंकारसहितेनेति**। निषेधरूपाया अपह्नुतेः कोपप्रसञ्जकप्रश्नाक्षेपकत्वादुत्तरालंकाराङ्गत्वमिति भाव इति प्रभा। अत्र 'कोवेण इमे ण अक्कमिआ'—इत्यपह्नुतेर्वाक्यार्थस्याप्रसङ्गे प्रतिषेधानुपपत्त्या प्रश्नमाक्षिप्य विश्रान्तावुत्तरालंकारस्यैव व्यञ्जकत्वं नापह्नुतेः, तस्यास्तन्मुखनिरीक्षकत्वात्; सत्प्रतिपक्षोत्थापकस्योपाधेर्हेत्वाभासत्वाभाववत्। अतएव प्रदीपकारैः 'अपह्नुत्यलंकारसहितेन'—इति तृतीयया तदप्राधान्यं सूचितमिति सुधासागरोऽपि॥

महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ ! सा अमाअन्ती ।
अणुदिणमणण्णकम्मा अङ्गं तणुअं वि तणुएइ ॥ ७१ ॥

अत्र हेत्वलंकारेण 'तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तते'–इति विशेषोक्तिः। एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो व्यञ्जकः । एवं द्वादश भेदाः ॥

॥ ५५ ॥ शब्दार्थोभयभूरेकः,

कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धेनालंकारेणालंकारस्य व्यक्तिमुदाहरति **महिलेति ।** "महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग ! सा अमान्ती । अनुदिनमनन्यकर्मा अङ्गं तन्वपि [तनुकमपि] तनयति"–इति संस्कृतम् । हालकविकृतायां शालिवाहनसप्तशत्यां (गाथाकोशे) चतुर्थशतके विरहकृशां नायिकां नायकायावेदयन्त्याः सख्या उक्तिरियम् । हे सुभग सौभाग्ययुक्त सा अकृत्रिमस्नेहा साध्वी नायिका महिलासहस्रभरिते धूर्तस्त्रीसहस्रव्याप्ते तव हृदये अमान्ती अवकाशमलभमाना सती अनुदिनं दिवसं व्याप्य प्रतिदिनं च अनन्यकर्मा त्यक्तान्यकार्या सती, यद्वा, न अन्यत् तनुतासंपादकातिरिक्तं कर्म कर्तव्यं यस्यास्तादृशी तनुकमपि स्वतः कृशमपि अङ्गं शरीरं तनूकरोति तनयति कशयति, कथमपि प्रवेशनाय कृशतरं करोतीत्यर्थः । अत एव सुभगेति संबोधनम् । अत्र सुभगेत्यनेन नायिकाया एवानुरागविषयस्त्व न तु सा तवेति व्यज्यते । एवं महिलासहस्रेत्यादिना त्वदनुरागविषया एव ताः न तु त्वं तासामित्यपि ध्वन्यते । गाथा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्रामान्तीत्यत्र महिलासहस्रभरितत्वं हेतुः, तनूकरणे चामान्तीत्वं हेतुरिति द्वाभ्यां हेत्वलंकाराभ्यां 'तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तते'–इति विशेषोक्त्यलंकारो व्यज्यते । तदेवाह **अत्र हेत्वलंकारेणेत्यादि ।** जात्यभिप्रायेणैकवचनम्, हेत्वलंकाराभ्यामित्यर्थः, काव्यलिङ्गालंकाराभ्यामिति यावत्, हेतुगर्भत्वात्काव्यलिङ्गस्यापि हेतुशब्देन व्यवहारः । अतएव कारणमालालंकारे वृत्तौ ग्रन्थकृद्वक्ष्यति, "काव्यलिङ्गमेव हेतुः (हेत्वलंकारः)"–इति । **विशेषोक्तिरिति ।** कारणसत्त्वेऽपि कार्यानुत्पत्तिरूपेत्यर्थः । व्यज्यते इति शेषः । **एष्विति ।** चतुर्षूदाहरणेष्वित्यर्थः । **कविनिबद्धेति ।** अत्र प्रथमचतुर्थयोरुदाहरणयोः कविनिबद्धा सखी, द्वितीयतृतीययोस्तु तन्निबद्धा नायिका वक्त्रीति बोध्यम् । **एवं द्वादश भेदा इति ।** अर्थशक्त्युद्भवस्य ध्वनेरिति शेषः ॥

एवं द्विविधं शब्दशक्तिमूलम्, द्वादशविधमर्थशक्तिमूलं च संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं ध्वनिं निरूप्येदानीमेकविधमुभयशक्तिमूलं तं निरूपयति **शब्दार्थोभयेति । शब्दश्चार्थश्च शब्दार्थौ तद्रूपं यदुभयं तद्भूः तच्छक्त्युद्भव इत्यर्थः । एक इति ।** वस्तुनाऽलंकाररूप इ-

यथा,—

अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा ।
तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कम् ॥ ७२ ॥

अत्रोपमा व्यङ्ग्या ॥

त्यर्थः । यद्यपि शब्दशक्तिमूलेऽप्यर्थस्य, अर्थशक्तिमूलेऽपि शब्दस्य व्यञ्जकत्वमस्तीति उभयशक्तिमूलत्वं सर्वत्रैवास्ति, तथापि तत्र तयोर्गुणप्रधानभावेनेति प्राक् ३४ सूत्रे ३८ सूत्रे च प्रतिपादितम्, अत्र तु द्वयोरेव प्राधान्येन व्यञ्जकत्वमित्युभयशक्तिमूलत्वम् । तथा हि,—शब्दस्य परिवृत्त्यसहिष्णुतत्सहिष्णुते शब्दार्थयोः प्राधान्ये मूलम्, यत्र पदं परिवृत्त्यसहिष्णु तत्र पदप्राधान्यमन्यत्रार्थप्राधान्यमिति सारबोधिन्यां स्पष्टम् । एवं च प्राधान्येन व्यङ्ग्यार्थोपस्थापकपदानामंशविशेषे परिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां शब्दार्थोभयशक्तिमूलत्वं ज्ञेयम् ॥

उभयशक्तिमूलं ध्वनिमुदाहरन्नाह **यथेति । अतन्द्रेति ।** अतन्द्रः मेघाद्यनावृततया स्फुरद्रूपः चन्द्रश्चन्द्रमा एवाभरणं भूषणं यस्याः सा । अत एव, सम्यगुद्दीपितो प्रबलीकृतो मन्मथः कामो यया सा । तारकाः नक्षत्राणि तरला अल्पा यस्यां सा । आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वाद्विशेषणस्य परनिपातः । एवंभूता श्यामा रात्रिः । विशेषणबलात्तस्याः ज्यौत्स्नीत्वलाभः । "श्यामा रात्रिर्निशीथिनी"—इति कोशः । कं जनं सानन्दं न करोति, अपि तु सर्वमेवानन्दयतीति रात्रिपक्षेऽर्थः । अतन्द्रा सुरतादावालस्यरहिता सा चासौ, चन्द्रः कर्पूर सुवर्णनिर्मितशिरोभूषणविशेषो वा आभरणं यस्याः सा । "चन्द्रः कर्पूर-काम्पिल्ल-सुधांशु-स्वर्ण-वारिषु"—इति मेदिनी । मुदा हर्षेण सहिता समुत्, दीपितो दीप्तिं प्रापितो मन्मथो यया सा दीपितमन्मथा । यद्वा, सम्यगुद्दीपितः मन्मथो यया सा । तारकाऽक्षिकनीनिका (अक्षिमध्यगतकृष्णमण्डलं) तरला चञ्चला यस्याः सा । यद्वा, तारकावत् (नक्षत्रवद्दीप्रः) तरलो हारमध्यमणिर्यस्याः सा । "तरलो हारमध्यगः"—इत्यमरः । एवंभूता श्यामा षोडशवार्षिकी नायिका ("शीतकाले भवेदुष्णा ग्रीष्मे च सुखशीतला । सर्वावयवशोभाढ्या सा श्यामा परिकीर्तिता ॥"—इति लक्षणलक्षिता) कं पुरुषं सानन्दं न करोतीति नायिकापक्षेऽर्थः ॥

अत्रैवंरीत्याऽर्थद्वयप्रतीतौ स्त्रीविशेष इव रात्रिरित्युपमालंकारः, ज्यौत्स्नी रात्रिरिव नायिकेति वोपमालंकारः प्रतीयते । तदेवाह **अत्रोपमा व्यङ्ग्येति ।** अत्र श्यामारूपकामिनीविशेष–रजन्योरुपमा व्यङ्ग्येत्यर्थः । अत्र चन्द्रतारकातरलश्यामाशब्दाः परिवृत्त्यसहिष्णवः, पर्यायान्तरोपादानेऽपरार्थबोधासंभवात्; अतन्द्राभरणसमुद्दीपितमन्मथशब्दाश्च परिवृत्तिसहिष्णवः, अनिद्रभूषणसमुत्तेजितकामादिपर्यायान्तरैरपि तदर्थप्रतीतेरित्युभयशक्तिमूलत्वं द्रष्टव्यम् । एवं च 'अतन्द्रेत्यादेः परिवृत्त्यसहतया'—इति प्रदीपकारोक्तं 'चन्द्रसमुद्दीपिततारकाशब्दाः परिवृत्त्यसहिष्णवः, अन्ये न तथा'—इति सारबोधिनीकारोक्तं च विद्वद्भि-

॥ ५६ ॥ भेदा अष्टादशास्य तत् ॥ ४१ ॥

अस्येति ध्वनेः ॥

ननु रसादीनां बहुभेदत्वेन कथमष्टादशेत्यत आह

॥ ५७ ॥ रसादीनामनन्तत्वाद्भेद एको हि गण्यते ।

अनन्तत्वादिति, तथा हि, नव रसाः, तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ, संभोगो विप्रलम्भश्च; संभोगस्यापि परस्परावलोकनालिङ्गनपरिचुम्बनादिकुसुमोच्चयजलके-

---

र्नादरणीयमिति सुधासागरे स्पष्टम् । एवं चेयं हि उपमा केषाचिच्छब्दानां परिवृत्त्यसहतया, केषांचित्तत्सहतया उभयस्यापि प्राधान्येन व्यञ्जकत्वाच्छब्दार्थोभयशक्तिमूला ।

एतेन 'पंथिअ! ण'–इत्यादौ (१९८ पृष्ठे) वस्तुव्यञ्जने सत्थर-पओहरशब्दयोः परिवृत्त्यसहत्वात्, पथिकग्रामादिपदानां पर्यायपरिवृत्तिसहत्वादुभयशक्तिमूलत्वं स्यात्, तथा च वस्तुनोऽप्युभयशक्तिमूलत्वेन 'एकः'–इत्यसंगतमित्यपास्तम्। तत्र परिवृत्त्यसहसत्थरपओहरशब्दयोरेव व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वं नेतरेषां पथिकग्रामादिशब्दानां परिवृत्तिसहानामिति नोभयशक्तिमूलत्वमित्यदोषात्। एवं च प्राधान्येन विवक्षितव्यङ्ग्योपयोगिपदानां परिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यामर्थशब्दयोः प्राधान्यमिति फलितम् । अतन्द्रेत्यादौ तु सर्वैरपि साधारणधर्मैरुपमायाः कवितात्पर्यविषयत्वात्सर्वेषां व्यञ्जकत्वमक्षतमेव । किं च रहस्ये वस्तुनि व्यङ्ग्ये एव गोपनाय नानार्थपदोपादानम्, तद्गोपने च शब्दशक्तय एव प्रभवन्तीति न वस्तुन उभयशक्तिमूलता । एतेन शब्दार्थयोरन्यतरस्य व्यञ्जकत्वेऽपरस्यापि सहायत्वेनोक्तत्वात्[१] सर्वत्रैवोभयशक्तिमूलत्वमित्यपास्तम्, योऽर्थो व्यञ्जकस्तद्बोधकशब्दस्य, यः शब्दो व्यञ्जकस्तद्बोध्यार्थस्यापि व्यञ्जकत्वमिति तदाशयादित्युद्द्योतादौ स्पष्टम् ॥

सुखावबोधार्थमुक्तभेदान् परिगणयति **भेदा इति**। तत् एवम् (उक्तप्रकारेण) अस्य ध्वनेः न तु शब्दार्थोभयभुवः, अष्टादश भेदा भवन्तीत्यर्थः । तथा हि,–अविवक्षितवाच्यस्य द्वौ भेदौ, अर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति; विवक्षितान्यपरवाच्येषु मध्ये रसादिरलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य एक एवेति त्रयो भेदाः । लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्येषु शब्दशक्तिमूलो द्विधा, अलंकारोऽथ वस्त्वेवेति, अर्थशक्त्युद्भवस्य द्वादश भेदाः; शब्दार्थोभयभूरेक इति पञ्चदश भेदाः; पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्भेदैः सहाष्टादशेति । अस्येत्यव्यवधानादुभयशक्तिमूलस्येति भ्रमः स्यात्तत्राह **ध्वनेरिति** ॥

ननु रसभावादीनां बहुत्वादष्टादशत्वमनुपपन्नमित्यत आह **रसादीनामिति** । आदिपदाद्भावादीनां ग्रहणम् । **जलकेलिः** जलक्रीडा । **उक्ता इति** । 'अपरस्तु'–इत्यादिना

---

१ उक्तत्वादिति । ३४ सूत्रे ३८ सूत्रे चेति बोध्यम् ॥ २ एतेषां सर्वेषामुदाहरणानि नरसिंहमनीषायाम्, रसमञ्जर्या च स्पष्टानीति तत एव द्रष्टव्यानि, ग्रन्थगौरवभिया नात्र लिखितानि ॥

लिसूर्यास्तमयचन्द्रोदयषड्ऋतुवर्णनादयो बहवो भेदाः; विप्रलम्भस्याभिलाषादय उक्ताः; तयोरपि विभावानुभावव्यभिचारिवैचित्र्यम्; तत्रापि नायकयोरुत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वम्, तत्रापि देशकालावस्थादिभेदा इत्येकस्यैव रसस्यानन्त्यम्; का गणना त्वन्येषाम् । असंलक्ष्यक्रमत्वं तु सामान्यमाश्रित्य रसादिध्वनिभेद एक एव गण्यते ॥

॥ ५८ ॥ वाक्ये द्व्युत्थः,

द्व्युत्थ इति शब्दार्थोभयशक्तिमूलः ॥

(१२० पृष्ठे) उक्ता इत्यर्थः । **तयोरपीति** । संभोगविप्रलम्भयोर्द्वयोरपीत्यर्थः । **विभावेति** । विभावा उद्दीपनरूपाः, अनुभावाश्चोक्तालिङ्गनादिव्यतिरिक्ता ज्ञेयाः, तथा, नानारूपा व्यभिचारिणश्च तैर्वैचित्र्यमित्यर्थः । **तत्रापीति** । तस्मिन् वैचित्र्ये सत्यपीत्यर्थः । **नायकयोरिति** । नायिका च नायकश्च तयोरित्यर्थः । "पुमान् स्त्रिया"—इत्येकशेषः । **प्रकृतित्वमिति** । वैचित्र्यहेतुरिति शेषः । बहुव्रीहेस्त्वप्रत्ययः । प्रकृतिः स्वभावः, 'दुस्त्यजा प्रकृतिर्नृणाम्'—इति प्रयोगात् । उत्कृष्टानुरागित्वादि चोत्तमस्वभावत्वादि । **तत्रापि** उक्तप्रकृतित्वे सत्यपि । **देशो** निकुञ्जादिर्विजनादिर्वा, **कालो** वसन्तादिः; **अवस्थाः** नवोढात्वादयः नवयौवनादयो वा । **भेदा इति** । वैचित्र्यहेतव इति शेषः । **अन्येषामिति** । रसभावतदाभासानामित्यर्थः । कथं तर्ह्येकत्वेन गणनं तत्राह **असंलक्ष्येति** । **सामान्यमिति** । रसभावादिसाधारणं धर्ममित्यर्थः । तच्चाखण्डोपाधिरिति भावः ॥

एवं ध्वनेरष्टादशभेदान् प्रदर्श्य तेषां मध्ये उभयशक्तिमूलातिरिक्तानां सप्तदशभेदानां पदवाक्यगतत्वेन द्वैविध्यं वक्तुमुभयशक्तिमूलस्य वाक्यमात्रगतत्वेनैकविधत्वमेवेत्याह **वाक्ये इति** । द्वाभ्यामुत्तिष्ठतीति द्व्युत्थः शब्दार्थोभयशक्तिमूलो ध्वनिर्वाक्ये एव भवतीत्यर्थ इति प्रदीपे स्पष्टम् । वाक्यमत्र पदसमुदायः, तेन नानार्थानानार्थपदघटितसमासगतत्वेऽपि न क्षतिः । एवेन चासमस्तैकपदव्युदासः, एकपदेऽस्यासंभवात्, 'एकस्यैव पदस्य परिवृत्तिसहत्वतदसहत्वयोर्वक्तुमयोग्यत्वादित्युद्द्योते स्पष्टम् ।

द्व्युत्थः शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूलश्चेति द्विविधो ध्वनिर्वाक्ये इति भ्रमं निराकुर्वन् वृत्तिकृदाह **द्व्युत्थ इतीत्यादि** । अस्योदाहरणं तु 'अतन्द्रचन्द्राभरणा'—इति (१७९ पृष्ठे) उक्तमेवेति बोध्यम् । ननु नायं नियमः[1], शिशुपालवधे (माघकाव्ये) षोडशे सर्गे तद्दूतोक्तौ (शिशुपालदूतस्य श्रीकृष्णं प्रति वचने) प्रबन्धेऽपि दर्शनात् । तथा हि,—'दमघोषसुतेन कश्चन प्रतिशिष्टः प्रतिभानवानथ'—इत्यारभ्य 'उभयं युगपन्मयोदितं त्वरया सान्त्वमथेतरच्च ते'—इत्यन्तेन प्रबन्धेन संधेर्वाच्यतया विग्रहस्य च व्यञ्जनया प्रतिपादनादुभ-

१ उभयशक्तिमूलो ध्वनिर्वाक्ये एवेत्यय नियमः ॥

॥ ५९ ॥ पदेऽप्यन्ये,

अपिशब्दाद्वाक्येऽपि । एकावयवस्थितेन भूषणेन कामिनीव पदद्योत्येन व्यङ्ग्येन वाक्यव्यङ्ग्यापि[1] भारती भासते । तत्र पदप्रकाश्यत्वे क्रमेणोदाहरणानि,—

यशक्तिमूलत्वसंभव इति । न च प्रबन्धस्य पदसमुदायरूपवाक्यत्वाक्षतिरिति वाच्यम्, क्रियाकारकभावापन्नस्यैव पदसमुदायस्य वाक्यशब्देन विवक्षितत्वात्, "तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता"—इत्यमरोक्तेरिति[2] चेत् । न । तत्रोभयशक्तिमूलत्वेऽपि ध्वनित्वाभावात्, वाच्यार्थेन तुल्यप्राधान्यात्, 'ब्राह्मणातिक्रमत्यागः'—इतिवदिति[3] प्रदीपोद्द्योतप्रभासु स्पष्टम् ॥

पदेऽप्यन्ये इति । अन्ये अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादयः सप्तदश भेदाः वाक्ये पदेऽपि भवन्तीत्यर्थः । सूत्रस्थापिशब्दस्यानुक्तपदांशादिसमुच्चयार्थकत्वं वारयन् वृत्तिकृदाह **अपिशब्दाद्वाक्ये इति ।** अलंकारादीनां पदांशादिव्यङ्ग्यत्वाभावादिति भावः । अत्रेदं बोध्यम्,—यत्रैकस्यैव पदस्य प्राधान्येन व्यङ्ग्यार्थोपस्थितावानुगुण्यम् अन्येषां तु सहकारितामात्रम्, तत्रैव पदनिष्ठत्वम्; नानापदानां तथारूपत्वे तु वाक्यगतत्वमिति । तदुक्तमुद्द्योते,— "यत्रैकस्य पदस्य शक्तेः प्राधान्यमन्येषामानुगुण्यमात्रं तत्र पदाश्रयता, यत्र तु नानापदानां क्रियाकारकरूपाणां शक्तेस्तुल्यता तत्र वाक्याश्रयतेति भावः"—इति । ननु पदस्य व्यङ्ग्यार्थद्योतकत्वे पदार्थस्यैव चारुतया पदस्यैव वरं ध्वनित्वमास्तां न तु काव्यस्य, काव्यात्मकयोर्वाक्यतदर्थयोश्चारुत्वाधायकत्वचारुत्वयोरभावादित्यत आह **एकावयवस्थितेनेति ।** नासिकास्थितेनेत्यर्थः । **भूषणेन** मौक्तिकेन । **कामिनीव** वामलोचनेव । **वाक्यव्यङ्ग्यापि भारतीति ।** श्रोत्रग्राह्यवाक्यव्यङ्ग्या स्फोटरूपा भारतीत्यर्थ इत्युद्द्योते स्पष्टम्, वाक्येन व्यञ्जयितुं योग्यापीति नरसिंहठक्कुरः, काव्यार्थस्वरूपवक्तव्यात्मिका वाणीति विवरणकारः । **भासते** चमत्कुरुते । तेनायं फलितोऽर्थः,—यदन्तर्गतेन पदेन द्योत्योऽतिशयितोऽर्थश्चारुतया व्यज्यते तस्यैव ध्वनित्वमिति । तदुक्तं ध्वनिकृता[4],—"एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी । पदव्यङ्ग्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती[5]" ॥—इतीति प्रदीपे स्पष्टम् ।

---

१ अपिशब्दरहितोऽपि पाठः क्वचिदस्ति, स च प्राचीनपुस्तकविरुद्धः, उद्द्योतादिबहुटीकाविरुद्धश्चेति बोध्यम्॥ २ अत्र वाशब्दश्चेदर्थे, कारकान्विता 'क्रिया चेद्बोध्या'—इति शेषः। तेन निरर्थकशब्दसमुदायव्यावृत्तिः। सुप् च तिङन्तं च सुप्तिङन्ते, सुब्विशिष्टं तिङन्तं सुप्तिङन्तम्, तेषामेकशेषः । तेन कारकान्वितक्रियाबोधकसुबन्तचय—तिङन्तचय—सुप्तिङन्तचयाना त्रयाणामपि वाक्यत्वलाभः । तत्र सुबन्तचयो देवदत्तेन शयितव्यम्, द्वितीयं 'पचति भवति'—इत्यादि, तृतीय 'चैत्रः पचति' 'ओदन पचति'—इत्यादीति शब्देन्दुशेखरे "त्वामौ द्वितीयायाः" (८।१।२३)—इति सूत्रे स्पष्टम् ॥ ३ इतिवदिति । इति पञ्चमोल्लासे वक्ष्यमाणे १३० उदाहरणे 'क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षय क्षणेन करिष्यति'—इति व्यङ्ग्य यथा वाच्यतुल्यचमत्कारम्, सधेरपि विवक्षितत्वेन 'दुर्मनायते'—इति वाच्यस्यापि गभीरोक्त्या चमत्कारित्वात्, तथाऽत्रापीत्यर्थः ॥ ४ आनन्दवर्धनेन ॥ ५ सुकवेर्भारती काव्य भाति चमत्कुरुते इत्यर्थः ॥

यस्य मित्राणि मित्राणि, शत्रवः शत्रवस्तथा।
अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च, स जातः स च जीवति ॥ ७३ ॥ [१]

अत्र द्वितीयमित्रादिशब्दा आश्वस्तत्वनियन्त्रणीयत्वस्नेहपात्रत्वादिसंक्रमितवाच्याः।

खलववहारा दीसन्ति दारुणा जहवि, तहवि धीराणम्।
हिअअवअस्सबहुमआ ण हु ववसाआ विमुज्झन्ति ॥ ७४ ॥ [२]

तत्र पदप्रकाश्यवाक्यप्रकाश्येषु मध्ये। **पदप्रकाश्यत्वे इति**। पदव्यङ्ग्यत्वे इत्यर्थः। वाक्यप्रकाश्यत्वे तु 'त्वामस्मि वच्मि' (९६ पृष्ठे)—इत्यादि उदाहृतमिति भावः। **क्रमेणेति**। अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिक्रमेणेत्यर्थः।

पदप्रकाश्यसप्तदशभेदेषु अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्भेदयोर्मध्येऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यमुदाहरति **यस्येति**। यस्येत्यस्य वाक्यत्रयेऽप्यनुषङ्गः। चशब्द एवार्थे, वाक्यत्रयेऽप्यन्वेति। यस्य पुरुषविशेषस्य मित्राणि सखायः मित्राणि आश्वस्तान्येव, विश्वासपात्राण्येवेत्यर्थः। तथा, शत्रवः द्वेषिणः शत्रवः नियन्त्रणीया एव, निःशेषतो दमनीया एवेत्यर्थः। अनुकम्प्यः अनुकम्पयितुं योग्यः, दयाविषय इत्यर्थः, अनुकम्प्य एव स्नेहपात्रमेव। स पुरुषः जातः शोभनजन्मा, स च स एव जीवति श्लाघ्यजीवनवानित्यर्थः।

अस्य ध्वनेर्लक्षणामूलकत्वेन लक्ष्यमर्थं दर्शयति **अत्रेत्यादि**। **नियन्त्रणीयत्वेति**। निर्यन्त्रणत्वेति पाठे कर्मप्रत्ययेन निःशेषयन्त्रणापात्रत्वेत्यर्थः। द्वितीयो मित्रशब्द आश्वस्तत्वे, शत्रुशब्दो नियन्त्रणीयत्वे, अनुकम्प्यशब्दः स्नेहपात्रत्वे संक्रमितवाच्य इत्यर्थः। अत्र द्वितीयमित्रादिशब्दा अनुपयुक्तत्वादविवक्षितवाच्याः सन्तः आश्वस्तत्वादि लक्षयन्ति, तेन नायकस्योचितव्यवहारित्वादिकं व्यङ्ग्यमुपादानलक्षणायाः फलमिति भावः। तदुक्तमुद्द्योते,—अत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यैर्मित्रादिशब्दैराश्वस्तत्वादेर्यावज्जीवस्थायित्वरूपतदतिशयव्यञ्जनद्वारा नायकदृढप्रकृतिकत्वं व्यङ्ग्यमिति। अत्र लक्षणायां पादत्रयेऽपि सामान्यविशेषभावः संबन्धः। अत्र वाक्यार्थानां प्रत्येकविश्रान्तत्वेन नैकवाक्यता, तेन तत्तद्वाक्यगतस्यैकैकपदस्यैव व्यञ्जकता न तु वाक्यस्येति पदप्रकाश्यो ध्वनिरयम्। उक्तं च विवरणे,—अत्र हि मित्रादि प्रत्येकमेव पदं लक्षकं सत् नायकस्योचितव्यवहारित्वादिकं प्रकाशयतीति यथोक्तोदाहरणत्वमिति। 'त्वामस्मि वच्मि'—(९६ पृष्ठे) इत्यत्र तु व्यङ्ग्यार्थोपस्थितिः एकवाक्यस्थैः सर्वैरेव पदैरिति तत्र वाक्यप्रकाश्यत्वमिति भेदः। तदेतत्सर्वं चन्द्रिकायामप्युक्तम्,—"अत्रोक्तार्थान्तरसंक्रमितवाच्यैर्मित्रादिशब्दैर्यावज्जीवस्थायित्वरूपतदतिशयव्यञ्जनद्वारा नायकस्य स्थिरप्रकृतित्वं प्रत्येकं व्यज्यते। 'त्वामस्मि'—इति तु तस्मादत्र सावधानेन भाव्यमिति पदसमुदायरूपवाक्यव्यङ्ग्याभिप्रायमिति भेदः"—इति ॥

पदप्रकाश्यत्वे क्रमप्राप्तमत्यन्ततिरस्कृतवाच्यमुदाहरति **खलेति**। "खलव्यवहारा

अत्र विमुह्यन्तीति ।

लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।
तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान् ॥ ७५ ॥

अत्र तदादिपदैरनुभवैकगोचरा अर्थाः प्रकाश्यन्ते । यथावा,—

दृश्यन्ते दारुणा यद्यपि, तथापि धीराणाम् । हृदयवयस्यबहुमता न खलु व्यवसाया विमुह्यन्ति ॥''—इति संस्कृतम् । यद्यपि खलानां धूर्तानां शठानामिति यावत्, व्यवहाराः चरितानि दारुणाः दुःखदाः अन्येष्टप्रतिबन्धका इति यावत्, दृश्यन्ते, प्रसिद्धा इति भावः, तथापि सदर्थग्राहितया हृदयमेव वयस्यः मित्रं तेन बहुमताः अनुमोदिताः धीराणां महतां व्यवसायाः उद्योगाः खलु न विमुह्यन्ति न प्रतिबद्धा भवन्तीत्यर्थः । यद्वा, न विरामं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । केचित्तु खलानां दारुणाः व्यवहारा इति जानन्तोऽपि धीरास्तेषामप्युपकारमेव कुर्वन्तीत्याशय इत्याहुः । मुखविपुला छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१९८ पृष्ठे) ।

अत्राचेतने व्यवसाये मुख्यो विमोहो बाधितः सन् कार्यकारणभावसंबन्धात् प्रतिबन्धरूपं विरामरूपं वार्थं लक्षयति, तेन च सर्वथा इष्टकार्यकारित्वं व्यङ्ग्यं लक्षणलक्षणाफलमिति बोध्यम् । तदेवाह **अत्र विमुह्यन्तीति** । 'पदमत्यन्ततिरस्कृतवाच्यं सत् व्यञ्जकम्'—इति शेषः। अत्र विमुह्यन्तीति पदस्यैकस्यैव व्यञ्जकतेति पदप्रकाश्यत्वम्, 'उपकृतं बहु तत्र'—(९६ पृष्ठे) इत्यत्र तु सर्वेषां पदानामिति तत्र वाक्यप्रकाश्यत्वमिति भेदः । तदुक्तं प्रदीपोद्द्योतयोः,—अत्र विमोहेनाप्रवृत्तिर्लक्ष्यते, न च तत्र वाच्यस्य कथमपि प्रवेशः । यद्यपि व्यवसाये विमोहात्यन्ताभावो नान्वयायोग्य इति कुतो लक्षणा, तथापि धीराणामधीरेभ्यो वैलक्षण्यं प्रतिपाद्यम्, न च तत् लक्षणां विना संभवति, अधीरव्यवसायेऽपि विमोहात्यन्ताभावसत्त्वादिति ॥

पदप्रकाश्यत्वे अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यमुदाहरति **लावण्यमिति** । कस्यचिद्वियोगिनः परामर्शोऽयम् । तत् अनुभवैकगोचरं लावण्यम् । "मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमुदाहृतम् ॥"— इति लावण्यलक्षणम् । असौ अनुभवैकगोचरा कान्तिरुज्ज्वलता । तत् अनुभवैकगोचरं रूपं संस्थानसौष्ठवम् । प्रदीपे तु अवयवस्य संस्थानसौष्ठवं रूपम्, अवयविनस्तदेव लावण्यमिति व्याख्यातम् । रूप वर्ण इत्यन्ये । सः अनुभवैकगोचरः वचःक्रमः वचनपरिपाटी । सकलमिदं तदा (तत्संनिधानेन) अनुभवदशायां सुधास्पदम् अमृतस्थानम् अभूत्, सर्वाङ्गीणसौहित्यसंपादकत्वादिति भावः । अधुना (तद्वियोगात्) स्मृतिदशायां तु महान् ज्वर इव ज्वरः अतिशयपीडाजनकः, सर्वाङ्गीणतापहेतुत्वादित्यर्थः । ज्वरो महानित्यत्र ज्वरोपम इति पाठः क्वचिदस्ति ।

अत्र तदादिभिर्विशिष्यवचनानर्हतया लावण्यादिगतलोकोत्तरत्वप्रतिपादनद्वारा वि-

मुग्धे! मुग्धतयैव नेतुमखिलः कालः किमारभ्यते?
मानं धत्स्व! धृतिं बधान! ऋजुतां दूरे कुरु! प्रेयसि।
सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना,
नीचैः शंस! हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति ॥ ७६ ॥ [२]

प्रलम्भाभिव्यक्तिरिति चन्द्रिकायां स्पष्टम्। तदेव दर्शयति **अत्रेत्यादि। तदादीति।** आदिना असौ-स-तदा-अधुनेति पदानां ग्रहणम्। **अनुभवैकगोचरा** इति। न तु निर्वक्तुं शक्या इत्यर्थः। लावण्याद्यतिशयरूपा इति यावत्। **प्रकाश्यन्ते इति।** व्यज्यन्ते इत्यर्थः। अत एवोक्तं नरसिंहठक्कुरैः,—**अनुभवैकेति।** अनुभवमात्रविषयाः, वचनागोचरा इत्यर्थः। न च सर्वनाम्नां तत्र शक्तिरेवेति वाच्यम्, तेषां बुद्धिस्थधर्मप्रकारकस्य बुद्धिस्थत्वप्रकारकस्य वा बोधस्य जनकत्वेऽपि वचनागोचरत्वप्रकारकबोधजनकत्वे शक्त्यभावादिति। उक्तं चैवमेव रसगङ्गाधरेऽपि,—'तन्मञ्जु मन्दहसितं श्वसितानि तानि सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्रीः।' अत्र स्मृतेरेव पुरःस्फूर्तिकत्वाच्चमत्कारित्वाच्च तद्ध्वनित्वम् (भावध्वनित्वम्)। तदादेर्बुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्ने शक्तिरिति नये बुद्धेः शक्यतावच्छेदकानुगमकतया न वाच्यतासंस्पर्शः। बुद्धिस्थं शक्यतावच्छेदकमिति नयेऽपि स्मृतित्वेन स्मृतेर्व्यञ्जनावेद्यतैवेति। परे तु—**प्रकाश्यन्ते इति।** अभिधया बोध्यन्ते इत्यर्थः। अतएव "**प्रकाश्यन्ते इति।** शक्त्यैवेति शेषः"—इति महेश्वरोक्तम्, "अत्र तदादेर्बुद्धिविषयतावच्छेदकवति शक्त्या तत्पदानामनुभवैकगोचरत्वेन लावण्यादिबोधकता द्रष्टव्या"—इत्युद्द्योतोक्तं च संगच्छते—इत्याहुः। अत्र विप्रलम्भप्रतीतेर्विभावादिसामग्रीसत्त्वेऽपि तदादिपदानां प्राधान्यमिति पदव्यञ्जकता। तदुक्तं प्रदीपोद्द्योतयोः,—"अत्र विप्रलम्भव्यञ्जके वाक्येऽनुभवैकगोचरमर्थं प्रकाशयतां तदादिपदानां प्राधान्यम्, लावण्यादेरनुभवैकगोचरत्वादिना स्मरणस्य विप्रलम्भपोषकत्वात्"—इति ॥

एवं विप्रलम्भे उदाहृत्य, न केवलं सर्वनामपदानामेव रसादिव्यञ्जकता किं त्वन्येषामपीति ध्वनयन् संभोगेऽपि तमेव ध्वनिमुदाहरति **मुग्धे इति।** अमरुशतके विदितरहस्यां मानोपदेशं कुर्वाणां सखीमगणयन्त्याः भर्तरि प्रणयविनयवत्याः नायिकायाः भङ्ग्यन्तरेण तां प्रत्युक्तिरियम्। हे मुग्धे उपदेशाग्राहिणि त्वया अखिलः अतीतो वर्तमानो भविष्यंश्च कालो मुग्धतयैव यथोचितानाचरणेनैव नेतु यापयितु किं किमिति आरभ्यते, तर्हि किमारम्भणीयं तदाह मानं धत्स्व बलाद्धारय, धृतिं धैर्यं बधान, (बन्धनेनापसरणाशक्यता व्यज्यते), प्रेयसि प्रियतमविषये (एतच्च वाक्यचतुष्टयेऽप्यन्वेति), ऋजुतां सरलतां दूरे कुरु त्यजेत्यर्थः, दूरीकुरु इति पाठेऽपि स एवार्थः। "ऋत्यकः"—इति प्रकृतिभावः। इत्येवं सख्या वयस्यया प्रतिबोधिता मुहुर्मुहुरुपदिष्टा। प्रतिरत्र वीप्सायाम्, भूते क्तः। (अकृत्रिमानुरागा) नायिका भीतानना भयजनितवैक्लव्यवद्वदना सती तां प्रतिबोधयन्तीं सखीं

अत्र भीताननेति, एतेन हि नीचैःशंसनविधानस्य युक्तता गम्यते ।
भावादीनां पदप्रकाश्यत्वेऽधिकं न वैचित्र्यमिति न तदुदाह्रियते ।
रुधिरविसरप्रसाधितकरवालकरालरुचिरभुजपरिघः ।
झटिति भ्रुकुटिविटङ्कितललाटपट्टो विभासि नृप ! भीम!॥७७॥ [४]

प्रतिवचः उत्तरमाहेत्यन्वयः । उत्तरं दर्शयति नीचैरिति । हे सखि त्वं नीचैः मन्दं शंस कथय, हि यस्मात् प्राणेश्वरः प्राणानां तदायत्तत्वाज्जीवितसर्वस्वायमानः, अत एव मे मम हृदि हृदये स्थितो विद्यमानः श्रोष्यति आकर्णयिष्यति। ननु शङ्कायाम् । अत्र सख्या अपरिहार्यवाक्यतया नीचैः शंसनस्य विधानं कृतम्, मैवं शंसेति च नोक्तम् । अत्रामरुशतकटीकाकारो देवशंकरस्तु, अखिलपदेन यौवनकालोऽपि संगृहीतः, मुग्धतयैव मानचातुरीशून्यतयैव, तथा च मौग्ध्यकालस्य मुग्धतया निर्गमनमस्तु अधुना यौवनमपि मानचातुरीं विनैव नीयते इत्यनुचितं करोषीति भाव इति व्याचक्रे । अधिकं तु बृहदुद्द्योते द्रष्टव्यम्, ग्रन्थगौरवभिया नात्र दर्शितम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र नीचैःशंसनविधानस्यानाहार्यत्वेन युक्तत्वम्, तच्चाननगतविच्छायत्वानुमितभयगम्यमित्याह । **अत्र भीताननेति** । भयप्रतिपाद्याकृत्रिमानुरागेण च संभोगः प्रकृष्यते इति तस्य प्राधान्येन भीताननपदप्रकाश्यता । 'शून्यं वासगृहम्'–(११८) इत्यादौ तु न तादृशं किमपि पदमिति तत्र वाक्यप्रकाश्यतैवेति भेदः । तदेतत्सर्वमुक्तं प्रदीपोद्द्योतयोः,– "अत्र भीताननेति पदं नीचैः शंसनविधानस्य योग्यतां प्रकाशयत् प्राधान्येन रागातिशयं व्यञ्जयति"–इति प्रदीपः । **योग्यतां प्रकाशयदिति** । नीचैः शंसनमेव योग्यमिति प्रकाशयदित्यर्थः । आननगतविच्छायत्वानुमितभयेन हि तत्प्रकाश्यते । **प्राधान्येनेति** । भयप्रतिपाद्याकृत्रिमानुरागेण च संभोगः प्रकृष्यते इति तस्य भीताननेति पदमूलतेति भावः । **रागातिशयं** संभोगातिशयमित्युद्द्योतः ॥

भावादीनामिति । आदिपदेन तदाभासादीनां संग्रहः । **अधिकं** वाक्यापेक्षयाऽतिरिक्तम् । **वैचित्र्यं** चारुत्वम्, (आस्वादजनकत्वम्) । अयं भावः,–भावादीनां तु वाक्येऽपि न तादृशं (रससदृशं) चारुत्वम्, पदप्रकाश्यत्वे सुतराम्, अतस्तत्प्रभेदा नोदाह्रियन्ते इति ॥

अथ संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिप्रभेदेषु पदप्रकाश्यत्वे शब्दशक्तिमूले वस्तुनाऽलंकारव्यक्तिमुदाहरति **रुधिरेति** । हे भीम भयंकर नृप त्वं विभासि शोभसे । कीदृशस्त्वम् ? रुधिरस्य रक्तस्य विसरो धारा समूहो वा तेन प्रसाधितोऽलंकृतः (प्रकर्षेण रक्तीकृतः) यः करवालः खड्गः तेन करालो भयजनकः स चासौ रुचिरश्च (शत्रुमित्रभेदेन करालत्वरुचिरत्वे) ईदृशो भुज एव परिघः (शत्रुजयलक्ष्मीनिरोधकत्वात्) अर्गला यस्य तादृशः । एवम्, झटिति शीघ्रं भ्रुकुट्या भ्रूभङ्गेन विटङ्कितं तरङ्गितं, यद्वा, विटङ्कं कपोतपा-

अत्र भीषणीयस्य भीमसेन उपमानम्।

भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः।
कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः॥ ७८॥ [९]

लिका तदाकाररेखान्वितं यत् ललाटं भालं तदेव (विस्तीर्णत्वात्) पट्टः फलको यस्य तथाभूत इत्यर्थः। "कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसकम्"—इत्यमरः। करवालकरालेत्यत्र करालकरवालेति चन्द्रिकासम्मतः पाठः, स च न तथा रुचिरः। 'विभासि नृपभीम'—इत्यत्र 'विभाति नृपभीमः'—इत्यपि क्वचित्पाठः, स च रूपकस्याप्यापत्त्योपमाप्रतिपादनपरवृत्तिविरुद्ध इति बोध्यम्। गीतिश्छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे)।

अत्र भीमेति भीषणीयार्थेन नृपसंबोधनविशेषणेन भीमसेनोपमा व्यज्यते। तदेवाह **अत्रेत्यादि। भीषणीयस्येति।** भीषयतीति भीषणीयस्तस्य, प्रकृतनृपस्येत्यर्थः। "कृत्यल्युटो बहुलम्"—इति बाहुलकात्कर्तरि अनीयर्प्रत्ययः। **उपमानमिति।** व्यङ्ग्यमिति शेषः। भीमो भयंकर इति वाच्यः, भीमसेनः पाण्डवभेदो व्यङ्ग्यः, तयोरुपमाऽपि व्यङ्ग्येति भावः। विभासीति मध्यमपुरुषानन्वयान्न रूपकम्, तत्र विधेयप्राधान्येनैवान्वयात्। अतएव 'मुखचन्द्रो हसति'—इत्यत्र हसनस्य रूपके बाधकत्वम् उपमायां साधकत्वं वक्ष्यतीत्याहुः। अत्र भीमपदशक्तिमहिम्ना भीमसेनोपमा व्यङ्ग्येति पदप्रकाश्यता, "उल्लास्य कालकरवाल" (१९३ पृष्ठे)—इत्यादौ तु उपमा वाक्यव्यङ्ग्येति वाक्यप्रकाश्यतैवेति भेदः। अत्रोपमाध्वनौ भीमपदस्य परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दशक्तिमूलत्वं द्रष्टव्यम्॥

संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रभेदेषु पदप्रकाश्यत्वे शब्दशक्तिमूले वस्तुना वस्तुव्यक्तिमुदाहरति **भुक्तीति।** जनान्तरसंनिधावुपनायके आगतेऽप्रस्तुतवेदप्रशंसाव्याजेन तदागमनाधीनं हर्षं व्यञ्जयन्त्या उक्तिरियम्। सदागमः सन् आगमो वेदः कस्य विज्ञस्य आनन्दनिस्यन्दम् आनन्दप्रवाहं (प्रमोदप्रस्रवणं) न विदधाति न करोति अपि तु सर्वस्येत्यन्वयः। निपूर्वः 'स्यन्दू प्रस्रवणे'—इति धातुः। "अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु"—(८।३।७२)—इति षत्वं तु न, वैकल्पिकत्वात्। निस्पन्दमिति पाठे जाड्यमित्यर्थो बोध्यः। कीदृक्? भुक्तिः स्वर्गादिभोगः मुक्तिः कैवल्यं च करोतीति भुक्तिमुक्तिकृत्, कर्मकाण्डवेदान्ताभ्यामुभयोपायबोधनादिति भावः। तथा, एकान्तेन नियमेन ("यजेत स्वर्गकामः"—इत्यादिविध्यादिभिः करणैः) सम्यक् आदेशने हितोपदेशने तत्परः, अप्रतारकत्वादिति वाच्यपक्षेऽर्थः। व्यङ्ग्यपक्षे तु सतः सुन्दरस्य (वल्लभस्य) आगमः आगमनं कस्य रमणीजनस्या-

---

१ रूपकस्याप्यापत्त्येति। तथाच रूपकोपमयोः संदेहसंकरः स्यादिति भावः॥ २ एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यादिति तदर्थः। यथा, अनुस्यन्दते अनुष्यन्दते वा जलम्। अप्राणिषु किम्, अनुस्यन्दते हस्ती। अप्राणिष्विति पर्युदासात् 'मत्स्योदके अनुष्यन्दते'—इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव, प्राणिषु नेति प्रसज्यप्रतिषेधे तु षत्वं न स्यादिति बोध्यम्॥

काचित् संकेतदायिनमेवं मुख्यया वृत्त्या शंसति।

नन्दनिस्यन्द न विदधाति, कीदृशः? भुक्तिः सुरतादिभोगः मुक्तिः विरहादिदुःखत्यागः, ते करोतीति तथाभूतः। एकान्तस्य संकेतस्थानस्य समादेशने तत्पर इत्यर्थः। अत्र मुख्यतया विवक्षितोऽपि द्वितीयार्थो गोपनायाप्राकरणिकीकृतो भवतीति बोध्यम्।

अत्र सदागमपदेन प्राधान्येनोपपतिस्तुतिरूपं वस्तु व्यज्यते। तदेवाह **काचिदित्यादि**। **काचित्** उपनायिका। **संकेतदायिनम्** उपनायकम्। **एवमिति**। प्रकृतार्थस्य सकलजनसंवेदने रहस्यभङ्गभिया प्रथमं प्राकरणिकीकृताप्रकृतार्थप्रतीतिपूर्वकमित्यर्थः। **मुख्ययेति**। व्यञ्जनयेत्यर्थः। शक्यस्याप्यर्थस्याप्राकरणिकीकृतत्वेन व्यङ्ग्यत्वं बोध्यम्। अतएवानयोर्नोपमा, व्यङ्ग्यार्थे एव प्रधानभूते प्रतीतिविश्रान्तावुपमाकल्पकाभावात्, संगोपनार्थमेव प्रथमार्थोपादानात्। **शंसति**। स्तौति। अत्र सदागमपदेन स्तुतिरूपं वस्तु व्यज्यते इति भावः। यद्यपि भुक्तिमुक्त्येकान्तपदानामपि व्यञ्जकत्वमस्ति, तथापि तदसत्त्वेऽपि सदागमपदमात्रं व्यङ्ग्यव्यञ्जने प्रभवति न त्वेतद्रहितानि तानीति सदागमपदस्य प्राधान्यमिति पदप्रकाश्यता। 'पन्थिअ! ण एत्थ'–(१९८ पृष्ठे)–इत्यादौ तु अनेकपदप्रतिपाद्यं वस्तु व्यङ्ग्यमिति वाक्यप्रकाश्यतैवेति भेदः। अत्र सदागमपदस्य परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दशक्तिमूलत्वमित्युद्द्योतादौ स्पष्टम्।

अत्र सुधासागरकारास्तु,–"काचिद्विदग्धा कुलटा सन्मन्त्रोपदेशव्याजेन संकेतदायिनमत्युज्ज्वलशिष्टवेषधारिपाखण्डिनं प्रति एवं श्रोतृषु स्वसाधुतां सूचयितुमभिधाख्यप्रसिद्धव्यापारेण शास्त्रं स्तुवत्याह **भुक्तिमुक्तीति**। भुक्तिः स्वर्गादिभोगः संभोगश्च, मुक्तिरपवर्गः स्मरसंतापत्यागश्च, एकान्तः परमात्मस्वरूपं विविक्तस्थानं च, समादेशो नियोगः आह्वान च, सदागमः सन्मन्त्रशास्त्रं सतः सुन्दरतरुणस्यागमन च। एवं च भुक्तिमुक्तिकारकं यदेकान्तसमादेशनं तत्र तत्परो दक्षः सदागमः सच्छास्त्रमानन्दनिस्यन्दं कस्य न विदधाति अपि तु सर्वस्यापि, सकामनिष्कामस्य प्रमोदनिर्भरं करोत्येवेत्यर्थः। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य वृत्तिकार आह **काचित्संकेतदायिनमित्यादि**। अत्र वक्तृबोद्धव्यवैशिष्ट्यबलात् सदागमपदेन प्राधान्येनोपपतिस्तुतिरूपं वस्तु व्यज्यते। अत एवोक्तं प्रदीपकारैः,–"काचित्संकेतदायिनमेवं मुख्यया वृत्त्या शंसति, तत्र सदागमपदेन स्तुतिर्व्यज्यते"–इति। एवं च मधुमतीकारैर्यद्व्याख्यातं मुख्यया व्यञ्जनयेत्यर्थ इति, तत्प्रामादिकमेव, "तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते"–इति सूत्रेण (४३ पृष्ठे) अभिधाया मुख्यत्वप्रतिपादनात्। यच्च स्वजनकरत्नपाणिभट्टाचार्यकृतकाव्यदर्पणाख्यटिप्पणसमर्थनम्, यत्तु पितृचरणैरुक्तं मुख्यया शक्त्येति, तत्प्रकृतव्यञ्जनाया अभिधामूलवत् परम्परया तत्प्रायत्वमभिप्रेत्येति, तद्व्यर्थैवेति ध्येयम्"–इत्याहुः॥

सायं स्नानमुपासितं, मलयजेनाङ्गं समालेपितं,
यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विस्रब्धमत्रागतिः।
आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना
नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुम्॥ ७९॥ [६]

अत्र वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया क्लान्ताऽसीति वस्तु अधुनापदद्योत्यं व्यज्यते।

तत्रैव पदप्रकाश्यत्वेऽर्थशक्तिमूलध्वनेर्द्वादशभेदेषु स्वतः-संभविन्यर्थे व्यञ्जके वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिमुदाहरति **सायमिति**। उपपतिं संभुज्य तज्जनितश्रमापनयनाय स्नानादि कृतवतीं प्रति ज्ञातरहस्यायाः विदग्धायाः सख्या उक्तिरियम्। हे सखि तव सौकुमार्यं सुकुमारत्वम् आश्चर्यम् आश्चर्यभूतं जगद्विलक्षणमित्यर्थः, येन सौकुमार्येण अधुना क्लमसामग्र्यभावे तन्निवर्तकसामग्रीसमवधाने च अभितः बहिरन्तश्च त्वं क्लान्ता श्रान्ताऽसीत्यन्वयः। तादृशक्लममेव प्रकटयति नेत्रेत्यादि। ते तव नेत्रद्वन्द्वं लोचनयुग्मं अमीलनव्यतिकरं न विद्यते मीलनस्य मुद्रणस्य व्यतिकरः पौनःपुन्येन प्रवृत्तिः संबन्धो वा यत्र तादृशम् आसितुं स्थातुं न शक्नोति न समर्थं भवति, तथा च मीलनपौनःपुन्यं सर्वाङ्गीणश्रमं कथयतीति भावः। आश्चर्यं कुतस्तत्राह सायमित्यादि। सायं रवावस्तोन्मुखे, अनेन स्नानोत्तरमितरकार्याकरणं ध्वन्यते। ननु दिनकृतगृहकृत्येनेदृशः श्रम इत्यत आह स्नानम् अङ्गप्रक्षालनम् उपासितं यत्नाच्चिरकालं कृतम्। तथा च दिनकृतगृहकर्मश्रमस्य तेनैव निवृत्तिर्जातेति भावः, सायंस्नानस्य श्रमनिवृत्तिमात्रफलकत्वात्। तथा, मलयजेन उत्तमचन्दनेनाङ्गं समालेपितं सम्यगासमन्तात् लेपितं न तु लिप्तम्, तथा च चन्दनलेपकरणकृतोऽपि न श्रम इति भावः। तथा, अम्बरस्याकाशस्य मणिरिव मणिः सूर्यः अस्ताचलस्य मौलिं मस्तकम् (उल्लङ्घ्य) यातः गत इत्यर्थः। क्वचित्तु मूलमिति पाठः, तदा मूलं पश्चिममूलं गत इत्यर्थः। चूलमिति पाठेऽपि स एवार्थः। तेन रात्रिर्जातेति भावः। अत एव सायमित्यनेन न गतार्थता। तेन लेशतोऽप्युष्णाभावो व्यज्यते। तथा, अत्र कुञ्जादिना घनच्छायमार्गे देशे विस्रब्धं मन्थरमभीतं च यथा स्यात्तथा आगतिः आगमनम्। तेन मार्गे त्वरया चलनकृतोऽपि न श्रम इति भावः। तस्मात् स च श्रमः सामग्र्यन्तराभावेन केवलसौकुमार्यकृत एवेति अहो जगद्विलक्षणमाश्चर्यभूतं तव सौकुमार्यमित्यर्थः। अत्र प्रत्येकपदव्यङ्ग्यानि सौकुमार्याश्चर्यत्वोपपादकानि। "उत्तमाङ्गं शिरो मूर्धा मौलिर्मस्तकमुण्डके"—इति हैमः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्र 'तव सौकुमार्यमाश्चर्यं येन (सौकुमार्येण) अधुना क्लान्ताऽसि'—इति वाच्यार्थरूपेण वस्तुना 'कृतपरपुरुषपरिचया (गाढोन्मर्दना) क्लान्ताऽसि'—इति वस्तु अधुनेतिपदेन प्राधान्येन व्यज्यते। तदेवाह **अत्र वस्तुनेत्यादि**। **क्लान्ताऽसीति**। स्नाताऽसीति क्वचित्पाठः, स चायुक्तः।

तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ।
तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा ॥ ८० ॥
चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।
निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका ॥ ८१ ॥ [७]

अत्र जन्मसहस्रैरुपभोक्तव्यानि दुष्कृतसुकृतफलानि वियोगदुःख–चिन्तनाह्लादाभ्यामनुभूतानीत्युक्तम्, एवं चाशेषचयपदद्योत्ये अतिशयोक्ती ।

अधुनापदद्योत्यमिति । 'तव सौकुमार्यमाश्चर्यं येनाधुना क्लान्ताऽसि'–इति समुदायस्य व्यञ्जकत्वेऽपि अधुनैवायं क्लमो नान्यदा कदापि दृष्ट इति परपुरुषकृतनिर्दयोपभोगादेवेति गम्यते इति अधुनेतिपदस्य प्राधान्यमिति भावः । अत एवात्र पदप्रकाश्यता । 'अलसशिरोमणि धुत्ताणम्' (१६१ पृष्ठे)–इत्यादौ तु नेदृशं पदमिति वाक्यप्रकाश्यतैवेति भेदः ॥

तत्रैव स्वतः-संभविना वस्तुनाऽलंकारस्य व्यक्तिमुदाहरति **तदप्राप्तीति** । विष्णुपुराणगतं पद्यद्वयमेतत् । युग्मकमिदम्, द्वाभ्यां छन्दोभ्यां वाक्यार्थसमाप्तेः । तदुक्तम्–"द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥"–इति । अन्या पूर्वश्लोकोक्ताभ्यो भिन्ना काचित् गोपस्य कन्यका निरुच्छ्वासतया परब्रह्मस्वरूपिणं सच्चिदानन्दरूपं जगत्सूतिं जगतः सूतिरुत्पत्तिर्यस्मात्तादृशं श्रीकृष्णं चिन्तयन्ती भावयन्ती सती मुक्तिं मोक्षं गतेत्यन्वयः । निरुच्छ्वासतया निरुद्धप्राणवायुतया, "नास्य प्राणाः समुत्क्रामन्ति, अत्रैव समवलीयन्ते"–इति श्रुतेर्मोक्षकाले निरुच्छ्वासतेत्युद्द्योतकारादयः, निरुच्छ्वासतया प्राणायामेनेति सुधासागरकाराः; निरुच्छ्वासतया प्राणोत्क्रमणं विनेत्यर्थ इति चन्द्रिकाकारः । कीदृशी ? तस्य श्रीकृष्णस्य अप्राप्त्या वियोगेन यत् महादुःखं तेन विलीनानि नष्टानि अशेषाणि समस्तानि (समग्राणि) पातकानि यस्यास्तथाभूता । पुनः कीदृशी ? तस्य श्रीकृष्णस्य चिन्तया भावनया (ध्यानेन) यो विपुलो महान् आह्लादः आनन्दः तेन क्षीणः नष्टः पुण्यस्य चयः समूहो यस्यास्तथाभूता, पापपुण्ययोः फलभोगनाश्यत्वात् "प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयः"–इति न्यायादिति बोध्यम् ।

अत्र श्रीकृष्णवियोगदुःख–चिन्ताह्लादयोरशेषपापपुण्यफलत्वेनाध्यवसितयोरवगतिरित्यतिशयोक्तिद्वयमशेषचयपदप्राधान्येन व्यज्यते । तदेवाह **अत्र जन्मेत्यादि** । अत्राशेषचयपदप्रभावादनेकजन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसुकृतफलराशितादात्म्याध्यवसितभगवद्विरहदुःखचिन्ताह्लादयोः प्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिद्वयप्रतीतिरशेषचयपदहेतुका द्रष्टव्येति सारबोधिन्यादौ स्पष्टम् । उक्तं च प्रदीपादौ–"अत्र जन्मसहस्रैरुपभोग्यानि दुष्कृतसुकृतयोः फलानि वियोगदुःख–चिन्ताह्लादाभ्यां कयाऽप्यनुभूतानीत्युक्तम्, एवं च दुष्कृतसुकृतफलराशितादात्म्येनाध्यवसितौ भगवद्वियोगदुःख–चिन्ताह्लादौ प्रतीयेते इति निगीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्तिद्वयमशेष-

क्षणदाऽसावक्षणदा, वनमवनं, व्यसनमव्यसनम् ।
बत वीर तव द्विषतां पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वम् ॥ ८२ ॥ [८]

चयपदाभ्यां द्योत्यते"—इति प्रदीपः। "कयाऽप्यनुभूतानीत्युक्तमिति। अशेषपातकपुण्यचययोर्भगवदप्राप्तिदुःखतच्चिन्ताह्लादनाश्यत्वोक्तेरिति भावः। एवं चेति। तयोः फलभोगनाश्यत्वादिति भावः। अशेषचयपदाभ्यामिति। ननु वियोगदुःखचिन्तासुखाभ्यां कथमशेषपापपुण्यनाशस्तेषां स्वस्वफलभोगनाश्यत्वादित्यनुपपत्तेरशेषदुष्कृतसुकृतफलराशितादात्म्याध्यवसायेनैव परिहार इति वाच्यसिद्ध्यङ्गमेतदिति चेत्, न, भगवन्माहात्म्यातिशयमादायाऽपि तदुपपत्तेः"—इत्युद्द्योतः। "इत्युक्तमिति। अन्यथा सर्वपुण्यपापनाशस्य चिन्तावियोगसुखदुःखाभ्यां क्षयानुपपत्तेरिति भावः। न चोक्तव्यङ्ग्यस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गतया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमाशङ्कनीयम्, अन्यत्र तथात्वेऽपि प्रकृते भगवद्विषयकरत्युत्कर्षप्रयोजकतया वाच्यादतिशयितत्वेन तदप्रसङ्गात्। वाच्यादनतिशयित्वेन हि व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः, स वाच्यसिद्ध्यङ्गतया क्वचित्क्वचित्प्रकारान्तरेणेत्यष्टौ तद्भेदाः[1], न तु वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वं गुणीभावनियतम्, वाच्यातिशायित्वे तदसंभवादित्याहुः। वस्तुतस्तु इत्युक्तमित्यनेनोक्तमेव व्यङ्ग्यं वाच्यसिद्ध्यङ्गम्, तेन त्वतिशयोक्तिर्ध्वन्यते इति नोक्तदोष इति ज्ञेयम्"—इति प्रभा। अत्राशेषचयपदयोः प्राधान्यात्पदप्रकाश्यता। 'धन्याऽसि या कथयसि' (१६२ पृष्ठे)—इत्यत्र तु न किमपि तादृशं पदमिति वाक्यप्रकाश्यतैवेति बोध्यम्।

"यत्तु रविभट्टाचार्यैरुक्तम्,—अत्रातिशयोक्तिपदं समाख्याबलेन (योगबलेन) अलंकारसामान्यवाचकमप्यत्र विशेषालंकारविशेषपरम्, प्रयत्नविषये तदवतारात्; इह च तद्वियोगदुःखोपभोगजनकयत्नेन समस्तपातकजन्यदुःखोपभोगस्य, तद्वियोगदुःखजनकपातकनाशेन समस्तपातकनाशप्रतीतेर्विशेषालंकारद्वयमशेषपदद्योत्यम्, एवं च तच्चिन्ताह्लादभोगजनकयत्नेन सकलपुण्यजन्यसुखोपभोगस्य, तच्चिन्ताह्लादजनकपुण्यनाशेन समस्तपुण्यविनाशप्रतीतेरपरविशेषालंकारद्वयं च चयपदद्योत्यम्, चयाशेषपदाभ्यां विना स्वस्वजनकपातकपुण्ययोरेव विलयप्रतीतौ व्यञ्जनैव न स्यात्, एवं चाशेषचयपदयोरतिशयोक्तिद्वयं प्रत्येकमेव द्योत्यमिति ज्ञेयमिति। तन्न सम्यक्, योगरूढस्यातिशयोक्तिपदस्य समाख्याबलेन तादृशार्थकल्पने तत्रापि विशेषालंकारपरत्वाङ्गीकारे बीजाभावात्। यच्चातिशयोक्तिचतुष्टयं प्रदर्शितं तद्वृत्तिविरुद्धम्, वृत्तौ द्वयोर्द्योतकयोर्द्वयोर्द्योत्ययोश्च यथासंख्येनैवान्वयः स्वारसिको न तु द्वयोरेकैकत्रान्वय इति सुधीभिर्ध्येयम्"—इति सुधासागरे स्पष्टम्॥

तत्रैव स्वतःसंभविनाऽलंकारेण वस्तुनो व्यक्तिमुदाहरति क्षणदेति। बतेति खेदे विस्मये वा। तवेति संबन्धसामान्ये षष्ठी, "द्विषः शतुर्वा"[2]—इति द्वेषकर्मणि वा षष्ठी। भो

१ तद्भेदा गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदा ॥ २ शतृप्रत्ययान्तस्य द्विषधातोः कर्मणि षष्ठी वा स्यात्, पक्षे द्वितीयेति वार्तिकार्थः। यथा, मुरस्य मुरं वा द्विषन् ॥

अत्र शब्दशक्तिमूलविरोधाङ्गेनार्थान्तरन्यासेन 'विधिरपि त्वामनुवर्तते'–इति सर्वपदद्योत्यं वस्तु ।

तुह वल्लहस्स गोसम्मि आसि अहरो मिलाणकमलदलो ।
इअ णववहुआ सोऊण कुणइ वअणं महीसँमुहम् ॥ ८३ ॥ [९]

वीर तव द्विषतां शत्रूणां त्वयि पराङ्मुखे विमुखे (विपरीते) सति सर्वं पराङ्मुखं विपरीतम्, जातमिति शेषः । तदेवोपपादयति क्षणदेत्यादि । असौ सुरतादिभोगक्षमा क्षणदा रात्रिः अ-क्षणदा तद्भिन्ना (क्षणमुत्सवं न ददातीति व्युत्पत्त्या) अनुत्सवदा च । वनम् अरण्यम् अवनं तद्भिन्नम् (अवति[1] रक्षतीत्यवनमिति व्युत्पत्त्या) रक्षकं च । व्यस्यति बहुलं भव-तीति व्यसन द्यूतादि अव्यसनं तद्भिन्नम्, अवीनां मेषाणामसनं[2] प्रेरणम्, व्यसनं कालक्षेपकं चेत्यर्थः । " त्रियामा क्षणदा क्षपा "–इति, "क्षण उद्धव उत्सवः"–इति चामरः । "व्य-सनं त्वशुभे सक्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु । दैवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे ॥ "–इति मेदिनी । उद्गीतिश्छन्दः, " आर्याशकलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद्यस्याः । सोद्गीतिः किल कथिता तद्वद्यत्यंशसंयुक्ता ॥ "–इति लक्षणात् ।

शब्दशक्तीत्यादि । शब्दशक्तिमूलस्य क्षणदा अक्षणदेत्यादिविरोधस्य[3] अङ्गेनोपपाद-केन पराङ्मुखे त्वयीत्याद्यर्थान्तरन्यासेनेत्यर्थः[4] । स चार्थान्तरन्यासो लोके दृष्टचरत्वात्स्वतः-संभव्येव । **विधिरपि त्वामिति** । अर्थान्तरन्यासस्थसर्वपदस्य प्रकृतपरतया पर्यवसितस्या-पि व्यञ्जनायामसंकोचेन विधेरप्याक्षेपादिति भावः । अत एव सर्वपदमेतस्मिन् व्यङ्ग्ये प्रधानमिति पदप्रकाश्यता । 'दर्पान्धगन्धगज' (१६४ पृष्ठे)–इत्यादौ तु न किमपि पदं तादृशमिति वाक्यप्रकाश्यतैवेति भेदः । **वस्त्विति** । व्यज्यते इति शेषः । अत्र व्यञ्जकस्य सर्वपदस्य नानार्थत्वाभावाद्वस्तुनोऽर्थशक्तिमूलालंकारव्यङ्ग्यता बोध्या । तदेतत्सर्वमुक्तं प्रदीपोद्द्योतयोः,–अत्र पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वमित्यर्थान्तरन्यासेन विधिरपि त्वामनुवर्तते इति वस्तु सर्वपदप्राधान्येन व्यज्यते । ननु नायमर्थान्तरन्यासः, वनं रक्षक-मित्यादेर्वाच्यस्यार्थस्यानुपपादकत्वादिति चेत्, न, शब्दशक्त्या व्यङ्ग्यस्य क्षणदा क्षणदा-भिन्नेति विरोधस्योपपादकत्वेनार्थान्तरन्यासत्वात् । एतेन शब्दशक्तिमूलो विरोधोऽपि व्यञ्जक इत्यपास्तम्, तस्यार्थान्तरन्यासोत्थापकत्वेन तदङ्गत्वादिति ॥

तत्रैव स्वतः-संभविनाऽलंकारेणालंकारस्य व्यक्तिमुदाहरति **तुहेति** । "तव वल्लभस्य प्र-भाते आसीदधरो म्लानकमलदलम् । इति नववधूः श्रुत्वा करोति वदनं महीसंमुखम् ॥ " –इति संस्कृतम् । रात्रावतिशयचुम्बितदयिताधरां वधूं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । **गोसम्मि** इति प्रभाते देशी । दलो इति पुंस्त्वं प्राकृते लिङ्गानियमादित्युद्द्योते स्पष्टम् । तव वल्लभस्य

---

१ "अव रक्षणे"–इति भौवादिको धातुः ॥ २ " असु प्रेरणे"–इति दैवादिको धातु ॥ ३ विरो-धस्य विरोधाभासालंकारस्य ॥ ४ अर्थान्तरन्यासेन अर्थान्तरन्यासाख्यालंकारेण ॥

अत्र रूपकेण त्वयाऽस्य मुहुर्मुहुः परिचुम्बनं तथा कृतम्, येन म्लानत्वमिति मिलाणादिपदद्योत्यं काव्यलिङ्गम् । एषु स्वतः-संभवी व्यञ्जकः ।

राईसु चंदधवलासु ललिअमप्फालिऊण जो चावम् ।
एकच्छत्तं विअ कुणइ भुअणरज्जं विजंभंतो ॥ ८४ ॥ [१०]

अत्र वस्तुना येषां कामिनामसौ राजा स्मरस्तेभ्यो न कश्चिदपि तदादेशपरा-

---

दयितस्य प्रभाते प्रातःकाले अधरोऽधरोष्ठः म्लानं यत् कमलदलं तद्रूप आसीदिति सखीवचनं श्रुत्वा नववधूः नवोढा नायिका वदनं मुखं 'लज्जया'—इति शेषः, मह्याः भूमेः संमुखम् अधोमुखमिति यावत् करोतीत्यर्थः । अत्र तव वल्लभस्येत्यनेन नायकस्य नववधूवशीकारकत्वेनातिचातुर्यं व्यज्यते । प्रभाते आसीदित्यनेन तावत्कालं चुम्बनाविरामः सूचितः । सर्वविपुलेयमार्या । यस्यामार्यायां प्रथमपादमुल्लङ्घ्य यतिः सा मुखविपुला, यस्यां तृतीयपादमुल्लङ्घ्य यतिः सा जघनविपुला, यस्यां तु पूर्वोत्तरार्धयोर्द्वयोरपि तादृशी यतिः सा सर्वविपुलेति छन्दोविद्भिः प्रतिपादनात् । लक्षणमप्युक्तं प्राक् (१९८ पृष्ठे) ।

अत्राधरो म्लानकमलदलमिति रूपकेणालंकारेण त्वया (नायिकया) तथाऽस्याधरस्य मुहुर्मुहुः चुम्बनं कृतं येन तस्य म्लानत्वमिति काव्यलिङ्गालंकारो मिलाणकमलदलपदप्राधान्येन द्योत्यते । तदेवाह **अत्र रूपकेणेत्यादि । मिलाणादिपदद्योत्यमिति ।** अतएवात्र पदप्रकाश्यता । 'गाढकान्तदशनक्षतव्यथा' (१६९ पृष्ठे)—इत्यत्र तु नेदृशंपद मिति वाक्यप्रकाश्यतैव । **काव्यलिङ्गमिति ।** काव्यलिङ्गाख्योऽलंकार इत्यर्थः, म्लानत्वे परिचुम्बनस्य हेतुत्वादिति भावः । व्यज्यते इति शेषः । अस्य च रूपकस्य अधरसदृशे कमलदले सादृश्यघटकशोणत्वस्य दृष्टत्वात्स्वतः-संभवित्वमिति महेश्वरः । **एषु** चतुर्षूदाहरणेषु ॥

गनिरः तत्रैव कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरे व्यञ्जकेऽर्थे चतुर्षु भेदेषु मध्ये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिमुदाहरति **राईस्विति ।** "रात्रीषु चन्द्रधवलासु ललितमास्फाल्य यश्चापम् । एकच्छत्रमिव करोति भुवनराज्यं विजृम्भमाणः ॥"—इति संस्कृतम् । मानिनीं प्रति माननिर्वाहः कठिन इत्येतद्बोधिका सख्युक्तिरियम् । यः प्रकृतः स्मरः चन्द्रेण धवलासु उज्ज्वलासु रात्रीषु ज्यौत्स्नीष्विति यावत्, ललितं सुकुमारमेव (कुसुममयमेव) न तु कमठपृष्ठकठोरं चापं धनुः आस्फाल्यैव, न तु बाणादि संधाय, भुवनानां राज्यम् एकमेव छत्रं यत्र तथाभूतमिव अद्वितीयमिवेति यावत्, करोति, अत एव विजृम्भमाणः विस्फुरमाणः अतिसाहंकारतया वर्तमान इत्यर्थः । सर्वविपुला छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (अत्रैव पृष्ठे) । प्रदीपे तु—"एकच्छत्तं व कुणइ तिहुअणरज्जम्"—इति पाठः, तत्र 'एकछत्रमिव करोति त्रिभुवनराज्यम्'—इति संस्कृतम् । तदा मुखविपुला छन्द इति बोध्यम् ।

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना 'स्वशासकानङ्गपारवश्येन कुशलैः कामिभिरुपभोग-

ङ्मुख इति जाग्रद्भिरुपभोगपरैरेव तैर्निशाऽतिवाह्यते इति भुअणरज्जपदद्योत्यं वस्तु प्रकाश्यते ।

निशितशरधियाऽर्पयत्यनङ्गो दृशि सुदृशः स्वबलं वयस्यराले ।
दिशि निपतति यत्र सा च, तत्र व्यतिकरमेत्य समुन्मिषन्त्यवस्थाः ॥८५॥ [११]

परैरेव निशाऽतिवाह्यते'—इति वस्तु भुवनराज्यपदेन प्राधान्येन व्यज्यते । तदेवाह **अत्रेत्यादि । वस्तुनेति** । चापास्फालनेन एकच्छत्रमिव भुवनराज्य करोतीत्यनेनेत्यर्थः । इदं कविप्रौढोक्त्यैव सिद्धम् । **येषां कामिनामिति** । कामिन्यश्च कामिनश्च कामिनस्तेषां कामिनामित्यर्थः, "पुमान् स्त्रिया"—इत्येकशेषः । **तेभ्य इति** । तेभ्योऽपेत इत्यर्थ इति प्रभायां स्पष्टम् । **तदादेशपराङ्मुखः** कामाज्ञाभञ्जकः । आसीदिति शेषः । **इति** हेतोः । **उपभोगपरैरेव** उपभोगासक्तैरेव । **तैः** कामिभिः । **निशा** रात्रिः । **अतिवाह्यते** नीयते । **इतीति** । इति वस्त्वित्यग्रिमेणान्वयः । **भुअणेत्यादि** । भुवनराज्यपदेन प्राधान्येन व्यज्यते इत्यर्थः । अखण्डाज्ञाविषयो हि साम्राज्यम् । अत्र भुवनराज्यपदस्य प्राधान्यात्पदप्रकाश्यता । 'कैलासस्य प्रथमशिखरे' (१६६ पृष्ठे)—इत्यादौ तु नेदृशं किमपि पदमिति वाक्यप्रकाश्यतैवेति भेदः । अत्र 'एकच्छत्रमिव'—इति इवार्थः उत्प्रेक्षा, सच न व्यञ्जनोपयोगी, प्रत्युत तत्परित्यागेऽतिशयो गम्यते, निर्धारितार्थप्रतीतेरिति प्रदीपप्रभयोः स्पष्टम् ।

सुधासागरे तु इत्थं व्याख्यातम्—"**असौ** प्रजापालनपरो **राजा स्मरः तेभ्यः** तदर्थम्, कन्दर्पप्रजारूपकामुकप्रीत्यर्थमिति यावत्; तादर्थ्ये चतुर्थी; **कश्चिदपि** स्त्रीपुरुषात्मको जनः, विरक्तोऽपि कश्चिदेक इति भावः, **तदादेशपराङ्मुखः** कामाज्ञाभञ्जकः, सुरतविमुख इति यावत्; नासीदिति, **जाग्रद्भिरुपभोगपरैरेव तैः** आसमुद्रक्षितिनिवासिभिः सकामैः सर्वैरपि निशाऽतिवाह्यते इति वस्तु भुवनराज्यपदप्राधान्येन द्योत्यते इति वृत्त्यर्थः । च तेभ्य इत्यस्य तेषु मध्ये इति व्याख्यानं कुर्वतां श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यचण्डीदासभट्टाचार्यगोविन्दमहामहोपाध्यायप्रभृतीनां महतामपि महान् प्रमादः"—इति ॥

तत्रैव कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धेन वस्तुनाऽलंकारस्य व्यक्तिमुदाहरति **निशितेति** । **अनङ्गः** कामदेवः निशितशरधिया तीक्ष्णबाणबुद्ध्या, अयं मम निशितः शर इति दृग्विषयया बुद्ध्येत्यर्थः, **सुदृशः** शोभनदृशः (कामिन्याः) **दृशि** दृष्टौ **स्वस्य** बलं सामर्थ्यम् **अर्पयति** ददाति, कदा? अराले (सकलकामिजनहिंसकत्वात्) कुटिले वयसि अभिनवतारुण्ये **उद्भूते** सति । अत एव सा अर्पितबला दृक् यत्र यस्यां दिशि लक्षणया तत्संबन्धिनि युवजने **निपतति** तत्र अवस्थाः हसितरुदितप्रलपितमूर्छादयः, यद्वा, "दृङ्मनःसङ्गसंकल्पा जागरः कृशता रतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥"—इत्युक्ताः व्यतिकरं मिश्रीभावम् एत्य प्राप्य समुन्मिषन्ति पुनःपुनरुत्पद्यन्ते इत्यर्थः, यद्वा, युगपद्भवन्तीत्यर्थः ।

अत्र वस्तुना युगपदवस्थाः परस्परविरुद्धा अपि प्रभवन्तीति व्यतिकरपद-द्योत्यो विरोधः ।

वारिज्जंतो वि पुणो संदावकदत्थिएण हिअएण ।
थणहरवअस्सएण विसुद्धजाई ण चलइ से हारो ॥ ८६ ॥ [१२]

एवं च तत्कृता एता ममावस्था इति कस्यचिन्मित्र प्रत्युक्तिरियम् । पुष्पिताग्रा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (११३ पृष्ठे) ।

अत्र व्यतिकरमेत्यावस्थाः समुन्मिषन्तीति वस्तुना परस्परविरुद्धा अपि हसितरुदितनिर्वेदोन्मादादयोऽवस्थाः युगपत् भवन्तीति विरोधालकारो व्यतिकरपदेन प्राधान्येन व्यज्यते । तदेवाह **अत्र वस्तुनेत्यादि । युगपदिति** । एककाले इत्यर्थः । प्रभवन्तीत्यत्रान्वय. । **विरोध इति** । विरोधालंकार इत्यर्थः । व्यज्यते इति शेषः । अत्र शरे योद्धा स्वबलार्पणं तत्पातदिशि चावस्थासमुन्मेष इति सर्वं कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धम् । व्यतिकरपदस्य प्राधान्यात्पदप्रकाश्यता । 'केसेसु बलामोडिअ' (१६७ पृष्ठे)—इत्यादौ तु नेदृशं किमपि पदं व्यञ्जकमिति वाक्यप्रकाश्यतैवेति भेदः । उद्द्योतकारास्तु—'शनिरशनिः' (१९९ पृष्ठे)—इत्यादाविव सामानाधिकरण्याभावात्कथ विरोधालंकार इति चिन्त्यम् । **विरुद्धा** इत्यस्य कार्यकारणभूता इत्यर्थः। **व्यतिकरः** पौर्वापर्यविपर्ययः । एवं च विरोधपदेनात्र विरोधमूलाऽतिशयोक्तिरित्यन्ये इत्याहुः ।

प्रभाकृतस्तु—"न च 'शनिरशनिः'—इत्यादिवत् सामानाधिकरण्याभावे कथ विरोधालंकार इति वाच्यम्, तत्रेत्युपात्ते एकधर्मिण्येव हसित रुदितमित्याद्यवस्था इति सामानाधिकरण्यस्य स्फुटप्रतीतेः । न ह्यभेदान्वये एव सामानाधिकरण्यं नान्यत्रेति नियमे मानमस्ति । 'शनिरशनिः'—इत्यादौ तु नैकत्र धर्मिणि शन्यशनिप्रतीतिरिति न तत्र विरोध इति युक्तम् । एतेन विरुद्धा इत्यस्य कार्यकारणभूता इत्यर्थः, व्यतिकरः पौर्वापर्यविपर्ययः । तथा च विरोधशब्देनात्र तन्मूलाऽतिशयोक्तिरुच्यते इति प्रलपितमनादेयम्"—इत्याहुः ॥

तत्रैव कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धेनालंकारेण वस्तुनो व्यक्तिमुदाहरति **वारिज्जेति** । "वार्यमाणोऽपि पुनः संतापकदर्थितेन हृदयेन । स्तनभरवयस्येन विशुद्धजातिर्न चलत्यस्या हारः ॥" —इति संस्कृतम् । काचित् कांचिदन्यनायिकाव्यवहारकथनेनोपदिशति । यद्वा, नायिकाविपरीतरताचरणसूचिका कवेः प्रौढोक्तिरियम् । हारस्य गाढालिङ्गनान्तरायतया यः संतापः (अर्थात् हृदयस्य) तेन कदर्थितेन पीडितेन हृदयेन पुनर्वार्यमाणोऽपि मुहुर्मुहुरपसार्यमाणोऽपि अस्याः नायिकायाः हारो मौक्तिकमाला स्तनभरवयस्येन स्तनभररूपवयस्यतः न चलति नापगच्छति, स्तनरूपमित्रस्य पीडा मा भूदित्यभिप्रायेण स्तनरूपमित्रादपादानान्नापसरतीत्यर्थः, हेतुगर्भविशेषणमाह विशुद्धेति । यतो विशुद्धजातिः निर्दुष्टमुक्ताजातिमान्,

अत्र विशुद्धजातित्वलक्षणहेत्वलंकारेण हारोऽनवरतं कम्पमान एवास्ते इति ण चलइपदद्योत्यं वस्तु ।

श्लेषेण विशुद्धजन्मा च, विशुद्धजातित्वाद्धेतोर्न चलतीति भावः । विशुद्धजातयो (कुलीनाः) हि उत्कटक्लेशेऽपि मित्रं न त्यजन्तीति भावः । विपरीतरतावस्थेयम् । वयस्येनेति तृतीया चलनाभावयोगे पञ्चम्यर्थसाधारणार्थिका, तथा च वयस्यतो न चलतीत्यर्थो नासंगतः । अत एव "अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः" (५।४।४६)–इति पाणिनिसूत्रेण तृतीयान्ताद्विकल्पेन तसिर्विधीयते । अव्यथनं चाचलनमिति व्याख्यातं वैयाकरणैः, चारित्र्येण न चलति चारित्र्यतो न चलतीत्युदाहृतं चेति द्रष्टव्यम् । अत एव प्रदीपकारैरुक्तम्–"अत्र स्तनभरवयस्येन विशुद्धजातित्वात् हारो न चलतीति हेत्वलंकारेणानवरतं कम्पमान एव हारोऽस्तीति वस्तु 'न चलति'–इति पदेन व्यज्यते"–इति। यत्तु कैश्चित् स्तनभरवयस्येनेति हृदयविशेषणम्, स्तनभरस्य वयस्येन मित्रभूतेन हृदयेनेति व्याख्यातम्, तद्विद्वद्भिर्नादरणीयमिति सुधासागरकाराः। उद्द्योतकारास्तु विशुद्धजातयो हि तिरस्क्रियमाणा अपि नाश्रय त्यजन्ति। स्तनभरवयस्यत्वेनेति पाठेऽयमप्यचलने हेतुरित्येवाहुः । वस्तुतस्तु "स्त्रियाम्" (४।१।३) इति पाणिनिसूत्रघत् ' सहि! विरइऊण' (१७२ पृष्ठे)–इत्युदाहरणस्थविहलखलेतिपदवच्च स्तनभरवयस्येनेति भावप्रधानो निर्देशः । तथा च स्तनभरस्य वयस्यत्वेन मित्रत्वेन हेतुना न चलतीत्यर्थो बोध्यः । गीतिर्[1]छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

हेत्वलंकारेणेति । काव्यलिङ्गालंकारेणेत्यर्थः, हेतुगर्भितत्वात्काव्यलिङ्गस्यैव हेतुशब्देन व्यवहारः । उद्द्योतकारास्तु–अत्र ग्रन्थे काव्यलिङ्गस्यैव हेत्वलंकारत्वकथनात्तत्त्वेन व्यवहार इति भाव इत्याहुः । अयं च हेतुर्वार्यमाणकर्तृकगमनाभावरूपचलनाभावे । **अनवरतं** निरन्तरम् । **कम्पमान एवेति ।** पुरुषायिते नायिकायाः पतनोत्पतनादिति भावः । **वस्त्विति ।** व्यज्यते इति शेषः । तेन च विपरीतरतचातुर्यातिशयो नायिकाया ध्वन्यते । चन्द्रिकाकारास्तु–अत्रव्यङ्ग्यमनवरतकम्पनं श्वासोच्छ्वासाधिक्येन हृदयकम्पनप्रयुक्तं वेदितव्यमित्याहुः । अत्र मुक्ताजातेरत्यन्तशुभ्रत्वरूपे विशुद्धत्वे ब्राह्मणत्वादिकुलविशुद्धत्वाध्यवसायात्तस्य विशुद्धत्वस्याचलनहेतुता स्वतोऽसंभविनीति कविप्रौढोक्त्यैव सिद्धा । अत्र 'न चलति'–इत्यस्य पदत्वं तु चलतीतिक्रियाया अकारकीभूतनञर्थान्वितायाः वाक्यभिन्नत्वेन पदत्वस्याभ्युपगमात् । तस्याः कर्तृकारकान्वयसत्त्वेऽपि तदन्वयवशेनाव्यञ्जकत्वं किंतु नञर्थान्वयेनैव व्यञ्जकत्वमिति न कश्चिद्दोषः । तस्य च पदस्य प्राधान्यात्पदप्रकाश्यता । 'गाढालिंगण' (१६९ पृष्ठे)–इत्यादौ तु न किमपि पदमीदृशं व्यञ्जकमिति वाक्यप्रकाश्यतैवेति भेदः ॥

---

१ यद्यप्यत्र द्वितीयतृतीयचरणे एकैकया मात्रया न्यूने, तथापि "वा पादान्ते"–इति छन्द सूत्रेण पादान्ते लघोरपि गुरुत्वविधानान्न छन्दोभङ्गः ॥

सो मुद्धसामलंगो धम्मिल्लो कलिअललिअणिअदेहो ।
तीए खंधाहि बलं गहिअ सरो सुरअसंगरे जअइ ॥ ८७॥ [१३]

अत्र रूपकेण मुहुर्मुहुराकर्षणेन तथा केशपाशः स्कन्धयोः प्राप्तः, यथा रतिविरतावप्यनिवृत्ताभिलाषः कामुकोऽभूदिति खंधपदद्योत्या विभावना । एषु कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः ।

तत्रैव कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धेनालंकारेणालंकारस्य व्यक्तिमुदाहरति **सो मुद्धेति**। "स मुग्धश्यामलाङ्गो धम्मिल्लः कलितललितनिजदेहः।तस्याः स्कन्धाद्बलं गृहीत्वा स्मरः सुरतसंगरे जयति ॥"–इति संस्कृतम् । सो सुद्धेति पाठे स शुद्धेति बोध्यम् । सः धम्मिल्लः केशपाश एव स्मर. कामः तस्याः नायिकायाः स्कन्धोंऽस एव स्कन्धः सेनानिवेशः तस्मात् बलं सामर्थ्यमेव बलं सैन्यं गृहीत्वा सुरतसंगरे सुरतरूपे संग्रामे जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । कीदृशः ? मुग्धं सुन्दरं श्यामलमङ्गं यस्य सः । तथा, कलितः पुनरासादितः ललितो मनोहरो निजदेहः स्वशरीरं धम्मिल्लरूपं येन तथाभूत इत्यर्थः । तादृशस्य हि महापुरुषबुध्या स्वकीयबलदानेन साहायकमाचरन्ति लोका इति बोध्यम् । धम्मिलः स्मर इति रूपकम् । स्कन्धादिति बलमिति च द्वे श्लिष्टरूपके । सुरतसंगरे इति रूपकम् । यथा युद्धान्निवर्तमानमपि कंचित् कश्चिन्मित्रभूतोऽन्यतः स्कन्धावारात् बलं लब्ध्वा तं प्रोत्साहयति, तथाऽस्याः (नायिकायाः) पूर्वसुरतवेलायां महुर्मुहुः कर्षणेन स्कन्धपतितकेशपाशः साक्षात्स्मर एव स्कन्धाद्बलं लब्ध्वा सुरतभोगनिवृत्तमपि मां मनःप्रोत्साहनेन सुरते प्रवर्तयतीति भावः । अत एवेतरेभ्यः सर्वेभ्यस्तदङ्गेभ्योऽन्येभ्यश्च सुरतोपकरणेभ्य उत्कर्षेण वर्तते इत्युक्तम् । अत एव च स्मरत्वेन रूपणम्, साक्षात्स्मरवत्सुरतप्रवर्तकत्वादिति बोध्यम् । तस्याः स्कन्धाद्बलं गृहीत्वेत्यनेन स्कन्धसंबन्धेनातिशयितशोभालाभ उक्त इत्युद्द्योते स्पष्टम् । स्कन्धः प्रकाण्डे कायेंऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च"–इति हैमः । गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

रूपकेणेति । जात्यभिप्रायेणैकवचनम्, सुरतसंगरे इति धम्मिल्लः स्मर इति रूपकालंकाराभ्यामित्यर्थः । **प्राप्त इति** । पतित इत्यर्थः, संबद्ध इति यावत् । **खंधपदेति** । अभिलाषनिवृत्त्या रतिनिवृत्तौ हि बन्धने केशानां स्कन्धसंबन्धो न स्यादिति भावः । **विभावनेति** । विभावनालंकार इत्यर्थः । व्यज्यते इति शेषः, अत्रैव रूपकेणेत्यस्यान्वयः । रत्यनिष्पत्तिरूपाभिलाषहेत्वभावेऽपि अभिलाषोदयात् विभावना, रतिनिष्पत्तिश्च खंधपदेनैव द्योतिता, आकर्षणेन हि धम्मिल्लस्य स्कन्धप्राप्तेः प्रायशो रतिनिष्पत्तिं विनाऽसंभवादिति भाव इति विवरणे स्पष्टम् । अत्र रूपकं स्वतोऽसंभवीति कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धम्, धम्मिल्लस्य स्कन्धसंबन्धेन शोभातिशयलाभात् स्कन्धपदस्य प्राधान्यम्, अत एवात्र ध्वनौ पदप्रका-

णवपुण्णिमामिअंकस्स सुहअ को त्तं सि भणसु मह सच्चम्।
का सोहग्गसमग्गा पओसरअणि व्व तुह अज्ज ॥ ८८॥ [१४]

अत्र वस्तुना मयीवान्यस्यामपि प्रथममनुरक्तस्त्वं न तत इति णवेत्यादि-पओसेत्यादिपदद्योत्यं वस्तु व्यज्यते।

सहि णवणिहुवणसमरम्मि अंकवालीसहीए णिबिडाए।
हारो णिवारिओ विअ उच्छेरन्तो तदो कहं रमिअम् ॥ ८९ ॥ [१५]

श्यता। 'जा ठेर व हसंती' (१७० पृष्ठे)—इत्यादौ तु नेदृशं किमपि पदमिति वाक्यप्रकाश्यतैवेति भेदः। एषु चतुर्षूदाहरणेषु। निष्पन्नशरीर इति। व्यञ्जक इति शेषः॥

तत्रैव कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धेन वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिमुदाहरति णवेति। "नवपूर्णिमामृगाङ्कस्य सुभग! कस्त्वमसि? भण मम सत्यम्। का सौभाग्यसमग्रा प्रदोषरजनीव तवाद्य॥"—इति संस्कृतम्। भणेत्यत्र भणतु इति सुधासागरेऽस्ति। खण्डितायाः वृद्धपरवध्वनुरक्तं स्वामिनं प्रत्युक्तिरियम्। हे सुभग नवः प्रथमोदितः पूर्णिमासंबन्धी मृगाङ्कश्चन्द्रः तस्य त्वं कः सखा भ्राता वाऽसि? तत् मम सत्यं भण वद, तत्संबन्धित्वं विना क्षणिकानुरागित्वस्य तत्स्वभावस्य त्वय्यनुपपत्तेः। तथा, चन्द्रस्य प्रदोषरजनीव तव का नायिका सौभाग्यं नायकानुरागादि समग्रं पूर्णं यस्यां तथाभूतेत्यर्थः। "प्रदोषो रजनीमुखम्"—इत्यमरः। प्रदोषे एव यथा रजन्यां चन्द्रानुरागसामग्र्यं तथा तव तस्यामिति भावः। अत्र नवत्वेन चाञ्चल्यं क्षणिकानुरागित्वम्, पूर्णिमाचन्द्रः प्रदोषे रज्यतेऽनन्तरं तु विरज्यते। एवम्, पूर्णिमामृगाङ्कत्वेन नायिकान्तरानुरागित्वम्, कलङ्कित्वम्। प्रदोषपदेन प्रकृष्टदोषवत्त्वम्, रजनीपदेन मालिन्यं व्यज्यते—इत्युद्द्योतादौ स्पष्टम्। केचित्तु 'नवः प्रतिपदुदितः'—इत्यर्थमाहुः। मुखविपुला छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१९८ पृष्ठे)।

वस्तुनेति। यथोक्तवाक्यार्थरूपेणेत्यर्थः। पदद्योत्यमिति। अत्रायं विभागः,—णवेत्यादिपदेन प्रथममनुरक्तस्त्वमिति, पओसेत्यादिपदेन तु न तत इति व्यज्यते। नवेत्यादिपओसेत्यादिपदयोः प्राधान्यात्पदप्रकाश्यता। 'जे लंकागिरिमेहलासु' (१७०पृष्ठे)—इत्यादौ न किमपि पदं प्रधानमिति वाक्यप्रकाश्यतेति भेदः। अत्र कविनिबद्धा नायिका वक्त्री। ननु प्रदोषरजनीवेत्युपमालंकारसत्त्वेन कथं वस्तुमात्रस्य व्यञ्जकत्वमिति चेत्, न, तदनुपादानेऽपि प्रदोषरजनी तव केत्येतावताऽपि व्यङ्ग्यव्यञ्जनं संभवतीति वस्तुमात्रस्य व्यञ्जकत्वाक्षतेः। उक्तं च सुधासागरे,—प्रदीपकारास्तु अत्र पदे (प्रदोषरजनीपदे) रजनीवेत्युपमानैरपेक्ष्येण कथं व्यञ्जकत्वमिति चिन्त्यमित्याहुः, तत्रेयं चिन्ता, इवपादानुपदाने रजनी तव केत्येतावता हि व्यञ्जनासिद्धिरितीति। एवमेव सारबोधिन्यां प्रभायां चोक्तमिति बोध्यम्॥

तत्रैव कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धेन वस्तुनाऽलंकारस्य व्यक्तिमुदाहरति सहीति। "सखि! नवनिधुवनसमरेऽङ्कपालीसख्या निबिडया। हारो निवारित एवोच्छ्रि-

अत्र वस्तुना हारच्छेदानन्तरमन्यदेव रतमवश्यमभूत्, तत्कथय कीदृगिति व्यतिरेकः कहंपदगम्यः।

पविसंती घरवारं विवलिअवअणा विलोइऊण पहम्।
खंधे घेत्तूण घडं हाहा णट्ठोत्ति रुअसि सहि किं ति॥ ९०॥

यमाणस्ततः कथं रमितम्॥"—इति संस्कृतम्। उच्छेरन्तो इत्यत्र उच्चेरन्तो इति पाठे उच्चलन्निति बोध्यम्। नवोढां नायिकां प्रति अत्यन्तविश्वस्ताया रसज्ञायाः सख्या उक्तिरियम्। हे सखि नवं नूतनं निधुवनं सुरतमेव समरः संग्रामस्तस्मिन् निबिडया दृढया प्रगल्भया वा अङ्कपाली आलिङ्गनं सैव (इष्टविधायित्वात्) सखी तया उच्छ्रियमाणः द्वयोस्तृतीयतयाऽधिको भवन्, द्वितीयपाठे चलनव्यापारेण निधुवनान्तरायं हृदयाभिवातं कुर्वन् हारः मौक्तिकमाला निवारित एव भग्न एव (गाढालिङ्गनेन त्रोटित एव), ततो हारच्छेदानन्तरं त्वया नवोढया इतरप्रौढाङ्गनारतादपि विलक्षणं कथं रमितं क्रीडितमित्यर्थः। "अङ्कपाली परीरम्भे कोटिधात्रिकयोरपि"—इति मेदिनीकोशः। अत्र निबिडयेत्यनेन निवारणसामर्थ्यम्, समर इत्यनेन दुरवगाहत्वं व्यज्यते। मुखविपुला छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१९८ पृष्ठे)।

वस्तुनेति। यथोक्तवाच्यार्थरूपेणेत्यर्थः। **अन्यदेव रतमिति**। प्रौढाङ्गनारतादपि विलक्षणं नवोढायास्ते सुरतमित्यर्थः। अत एव नवोढाया ईदृशं रतमिति विस्मयः। **व्यतिरेक इति**। उपमानापेक्षयोपमेयस्योत्कर्षरूपो व्यतिरेकालंकार इत्यर्थः। **कहंपदगम्य इति**। कहंपदस्य विस्मयार्थत्वादिति भावः, नवोढास्वभावविरुद्धगाढालिङ्गनात् ज्ञायते तद्रतं विलक्षणमिति। अत एव समरपदम्, द्वयोस्तुल्यव्यापारे हि समरो भवतीतीत्युद्द्योते स्पष्टम्। विवरणकारास्तु—**कहंपदगम्य इति**। कहंपदेन जिज्ञासाऽवगम्यते, जिज्ञासा च प्रसिद्धस्य नोदेतीति तद्विलक्षणैवेयं रतिर्जातेति जिज्ञासया व्यज्यते इति भाव इत्याहुः। अत्र कहंपदं प्रधानमिति पदप्रकाश्यता। "सहि! विरइऊण" (१७२ पृष्ठे)—इत्यादौ नेदृशं पदमिति वाक्यप्रकाश्यतैव। निधुवनसमरे इति रूपकालंकारसत्त्वेऽपि तन्नैरपेक्ष्येणापि व्यङ्ग्यव्यञ्जनं संभवतीत्येतावन्मात्रेण वस्तुनोऽत्र व्यञ्जकत्वमिति बोध्यम्॥

तत्रैव कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धेनालंकारेण वस्तुनो व्यक्तिमुदाहरति **पविसंतीति**। "प्रविशन्ती गृहद्वारं विवलितवदना विलोक्य पन्थानम्। स्कन्धे गृहीत्वा घटं हाहा नष्ट इति रोदिषि सखि! किमिति॥"—इति संस्कृतम्। 'विलोइऊण'—इत्यत्र 'पलोइऊण'—इति पाठे 'प्रलोक्य'—इति बोध्यम्। जलानयनव्याजेन संकेतस्थानं गत्वा शून्यं तत् विलोक्य जलघटं स्कन्धे गृहीत्वा गृहद्वारपर्यन्तं समागतां पश्चात्संकेतस्थानयायिनं स्वकामुकमवलोक्य पुनर्जलानयनव्याजात्संकेतस्थानं गन्तुं विवलितं वदनं कृत्वा द्वास्खलर-

अत्र हेत्वलंकारेण संकेतनिकेतनं गच्छन्तं दृष्ट्वा यदि तत्र गन्तुमिच्छसि, तदा अपरं घटं गृहीत्वा गच्छेति वस्तु किंतिपदद्योत्यम् । यथावा,–

विहलंखलं तुमं सहि दट्ठूण कुडेण तरलतरदिट्ठिम् ।
वारप्फंसमिसेण अ अप्पा गुरुओत्ति पाडिअ विहिण्णो ॥ ९१ ॥ [१६]

नव्याजेन घटं क्षिप्त्वा लोकवञ्चनायै रुदतीं सखीं प्रतीयमुक्तिश्चतुरायाः 'अपरं घटं गृहीत्वा गच्छ अहं सर्वं समाधास्ये'–इत्यभिप्रायगर्भा । हे सखि गृहद्वारं प्रविशन्ती त्वं स्कन्धे घटं गृहीत्वा विवलितवदना परावर्तितवदना सती पन्थानं (निष्क्रान्तमपि) मार्गं विलोक्य दृष्ट्वा हाहा घटो नष्ट इति किमिति रोदिषीत्यर्थः । रोदने नष्टत्वं हेतुः, घटध्वंसे च विवृत्त्य पथो विलोकनं हेतुरित्युद्द्योते स्पष्टम् । गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

हेत्वलंकारेणेति । नष्ट इति रोदिषीति हेत्वलंकारेणेत्यर्थः, काव्यलिङ्गालंकारेणेति यावत् । **संकेतनिकेतनं** संकेतस्थानम् । **गच्छन्तमिति** । कामुकमिति शेषः । **गन्तुमिति** । अस्य 'तम्'–इत्यादिः । **किंतिपदेति** । हेतुप्रश्नेन हेतुं विना रोदनस्याहार्यत्वलाभात्किंतिपदस्य प्राधान्यादिति भावः । **द्योत्यमिति** । व्यज्यते इति शेषः । अत्रैव हेत्वलंकारेणेत्यस्यान्वयः ॥

ननूक्तोदाहरणे हेत्वलंकारस्य स्वतः-संभवित्वमेवास्ति, नतु प्रौढोक्तिमात्रसिद्धत्वमित्यत उदाहरणान्तरं दर्शयन्नाह **यथावेति** । तथाचाहुः प्रभाकृतोऽपि,–'अत्र व्यञ्जकस्य स्वतः-संभवित्वेन कविप्रौढोक्तिकल्पितत्वाभावादाह **यथावेति**'–इति । एवमेवाहुरुद्द्योतकारा अपीति बोध्यम् । सुधासागरकारास्तु–अत्र गृहद्वारप्रवेशनादेः स्वतः-संभवित्वेऽपि एतादृशव्यवहारस्य दुर्घटत्वाद्दुरूहत्वाच्च प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नत्वं भवतीति सूचितम् । एवं च प्रकृतार्थस्य स्वतः-संभवित्वात्प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नत्वं नास्तीत्युदाहरणान्तरमाहेति मधुमतीकारसारबोधिनीकारादिव्याख्यानमनादेयम् । न खलु श्रीवाग्देवतावतारः (मम्मटः) सर्वथा लोकबाधितं प्रौढोक्तिसिद्धं न जानातीति संभवति, किं तु लोकाप्रसिद्धे ईदृशलोकोत्तरोक्तिप्रतिपादितेऽर्थेऽपि प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नत्वं संभवतीति समाज्ञापयति । अत एव प्रमादशङ्काऽनुदयायोदाहरणान्तरमाह **यथा वेतीति** सुधीभिर्ध्येयमित्याहुः ।

विहलमिति । "विशृङ्खलां त्वां सखि ! दृष्ट्वा कुटेन तरलतरदृष्टिम् । द्वारस्पर्शमिषेण चात्मा गुरुक इति पातयित्वा विभिन्नः ॥"–इति संस्कृतम् । विशृङ्खलामित्यत्र विह्वलामिति सुधासागरेऽस्ति । नदीकूले लतागहने कृतसंकेतमप्राप्तं गृहप्रवेशसमये पश्चादागच्छन्तं कामुकं दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनाय बुद्धिपूर्वं द्वारस्पर्शव्याजेन घटं स्फोटितवतीं नायिकां प्रति सख्याः 'त्वदभिप्रायोऽवगतो मया तस्मात्समाश्वासं विधाय समीहितसिद्धये व्रज, अहं त्वच्छ्वश्र्वादिनिकटे सर्वं समाधास्ये'–इत्यभिप्रायगर्भा अविदग्धजनप्रतारणायोक्तिरियम् । हे सखि विशृङ्खलाम् (अतिभारवशात्) विकलां (व्याकुलां) विह्वलामिति पाठे वोढुमशक्ताम्, अत

अत्र नदीकूले लतागहने कृतसंकेतमप्राप्तं गृहप्रवेशावसरे पश्चादागतं दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनाय द्वारोपघातव्याजेन बुद्धिपूर्वं व्याकुलया त्वया घटः स्फोटित इति मया चिन्तितम्, तत्किमिति नाश्वसिषि? तत्समीहितसिद्धये व्रज, अहं ते श्वश्रूनिकटे सर्वं समर्थयिष्ये इति द्वारस्पर्शनव्याजेनेत्यपह्नुत्या वस्तु ।

जोह्णाइ महुरसेण अ विइण्णतारुण्णउत्सुअमणा सा ।
बुड्ढा वि णवोढव्विअ परवहुआ अहह हरइ तुह हिअअम् ॥ ९२ ॥ [१७]

एव तरलतरदृष्टिम् अतिशयितचञ्चलदृष्टिं त्वां दृष्ट्वा कुटेन घटेन (कर्त्रा) आत्मा स्वस्वरूपम्, घटव्यपदेश्यः कम्बुग्रीवादिमान् मृन्मयो देह इति यावत्, गुरुकः गरीयान् इति, त्वादृश्या अपि कष्टदायक इति दुःखेनेति भावः, द्वारस्पर्शस्य मिषेण व्याजेन पातयित्वा विभिन्नः विभेदितः, स्फोटित इत्यर्थः । शंभुरितिवदन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । नायं द्वारस्पर्शात् घटनाशस्त्वया कृतः किं तु गुरुतया परपीडकत्वात् घटेनैव स्वात्मा विभेदित इत्यपह्नुतिरत्रालंकारः । विशृङ्खलां कामपरवशामिति हृदि स्थितोऽर्थ इत्युद्द्योते स्पष्टम् । "कुटः कोटे पुमानस्त्री घटे स्त्रीपुंसयोर्गृहे"—इति मेदिनी । गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अवसरे समये । **आगतं** कामुकम् । **स्फोटित इति** । अत्रैव बुद्धिपूर्वमित्यस्यान्वयः । **चिन्तितम्** अवगतम् । **तत्** तस्मात् । **व्रज** गच्छ । **ते** तव । **समर्थयिष्ये इतीति ।** इत्येतद्रूपमित्यर्थः । अस्य वस्त्वित्यनेनान्वयः । **अपह्नुत्येति** । उपरि (९ पङ्क्तौ) प्रदर्शितेनापह्नुत्यलंकारेणेत्यर्थः । **वस्त्विति** । वारप्फंसमिसेनेतिपदद्योत्यमिति प्रदीपे **स्पष्टम्** । सखीतिपदद्योत्यमिति महेश्वरमतम् । व्यज्यते इति शेषः । अत्रैवापह्नुत्येत्यस्यान्वयः । अत्राचेतने घटे स्वात्मविभेदनरूपचेतनधर्मारोप इति तन्मूलकतयाऽपह्नुतेः प्रौढोक्तिसिद्धत्वम् । वारप्फंसमिसेनेतिपदस्य प्राधान्यात्पदप्रकाश्यता । 'ओल्लोल्लकरअरअण'—(१७२ पृष्ठे) इत्यादौ तु नेदृशं किमपि पदं व्यञ्जकमिति वाक्यप्रकाश्यतैवेति भेदः ॥

तत्रैव कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धेनालंकारेणालंकारस्य व्यक्तिमुदाहरति **जोह्णेति** "ज्योत्स्नया मधुरसेन च वितीर्णतारुण्योत्सुकमनाः सा । वृद्धाऽपि नवोढेव परवधूरहह हरति तव हृदयम् ॥ "—इति संस्कृतम् । वृद्धपरवधूसक्तं नायकमुपहसन्त्यास्तरुण्या उक्तिरियम् । अहहेति खेदे । वृद्धाऽपि सा नायिका ज्योत्स्नया चन्द्रिकया मधुरसेन च वसन्तरसेन मद्यस्यास्वादेन च वितीर्णं दत्तं तारुण्याय तरुणधर्माय (सुरताय) उत्सुकम् औत्सुक्यं[1] मनसि यस्यास्तादृश्यपि यतः परवधूः अतो नवोढेव तव हृदयं हरति, परवधूत्वेनैव तव चित्तं सा हरति न तु सौन्दर्यादिनिमित्तान्तरमस्तीति भावः । परवधूत्वं हृदयहरणे हेतुरिति काव्यलिङ्गालंकार इत्युद्द्योते स्पष्टम् । वितीर्णं दत्तं यत् तारुण्यं तेनोत्सुकम् (अर्था-

---

१ पद्ये उत्सुकमिति भावप्रधानो निर्देश इति भावः ॥

अत्र काव्यलिङ्गेन वृद्धां परवधूं त्वमस्मानुज्झित्वाऽभिलषसीति त्वदीयमाचरितं वक्तुं न शक्यमित्याक्षेपः परवधूपदप्रकाश्यः ।

एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः । वाक्यप्रकाश्ये तु पूर्वमुदाहृतम् । शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवस्तु पदप्रकाश्यो न भवतीति पञ्चत्रिंशद्भेदाः ॥

॥ ६० ॥ प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः ॥ ४२ ॥

द्रुते) मनो यस्यास्तथाभूता सतीति चन्द्रिकायां व्याख्यातम् । गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

काव्यलिङ्गेनेति । परवधूत्वेनैव तव चित्तहरणमिति काव्यलिङ्गालंकारेणेत्यर्थः । तदुक्तमुद्द्योते,—'परवधूत्वं हृदयहरणे हेतुरिति काव्यलिङ्गमलंकारः'—इति । 'ज्योत्स्नामधुरसाभ्यां दत्तं तारुण्यं हृदयहरणे हेतुरिति काव्यलिङ्गम्'—इति तु चक्रवर्ती । **आक्षेप** इति । नायकचरितस्याशक्यवक्तव्यत्वरूप आक्षेपालंकार इत्यर्थः । तदुक्तं प्रभायाम्—**आक्षेप इति** । त्वदीयमाचरितं वक्तुं न शक्यत इति द्योतनफलो वक्ष्यमाणस्य त्वयैवं कर्तु न योग्यमित्यादिवचनस्य (वचनार्हस्य) निषेधरूप आक्षेपालंकार इति । **प्रकाश्यः** द्योत्यः । व्यज्यते इति शेषः । अत्रैव काव्यलिङ्गेनेत्यस्यान्वयः । अत्र हेतुर्हि उपहासार्थमेव चित्तहरणहेतुतया नायिकयोक्तः न तु वास्तवः, परवध्वाऽपि वृद्धया चित्तहरणाभावादिति काव्यलिङ्गालंकारः प्रौढोक्तिमात्रसिद्ध एव । परवधूपदस्य प्राधान्यात् पदप्रकाश्यता । 'महिलासहस्सभरिए' (१७४ पृष्ठे)—इत्यादौ तु नेदृशं किमपि पदं व्यञ्जकमिति वाक्यप्रकाश्यतैवेति भेदः ।

एषु चतुर्षूदाहरणेषु । **निष्पन्नशरीर इति** । व्यञ्जक इति शेषः । **उदाहृतमिति** । 'त्वामस्मि वच्मि' (९६ पृष्ठे)—इत्यादिभिरित्यर्थः । पदप्रकाश्यत्वे उभयशक्त्युद्भवः कुतो नोक्त इत्यत आह **शब्दार्थोभयेति** । **पदप्रकाश्यो नेति** । एकस्यैव पदस्य परिवृत्त्यसहत्वतत्सहत्वे वक्तुमशक्ये इति भावः । **पञ्चत्रिंशदिति** । वाक्यप्रकाश्याष्टादश—पदप्रकाश्यसप्तदशभेदाभ्यां मिलित्वा पञ्चत्रिंशदित्यर्थः । अयं भावः,—अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यालक्ष्यक्रमास्त्रयः, लक्ष्यक्रमेषु वस्त्वलंकारभेदेन शब्दशक्तिमूलो द्विविधः, अर्थशक्तिमूलो द्वादशविधः, एषां सप्तदशानां वाक्यपदमूलकत्वेन द्वैविध्ये चतुस्त्रिंशत्, उभयशक्तिमूलः एक इति पञ्चत्रिंशदित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

प्रबन्धेऽपीति । अर्थशक्तिभूः अर्थशक्तिमूलो द्वादशविधो ध्वनिः न केवलं पदवाक्ययोरेव, अपि तु प्रबन्धेऽपि भवतीत्यर्थः । प्रबन्धश्च संघटितनानावाक्यसमुदायः, स च ग्रन्थरूपस्तदवान्तरप्रकरणरूपश्चेति प्रदीपे स्पष्टम् । वृत्तप्रत्यायकं वाक्यं प्रबन्ध इति चक्र-

यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ,–

अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसंकुले ।
कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे ॥ ९३ ॥
न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः ।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः, प्राणिनां गतिरीदृशी ॥ ९४ ॥

इति दिवा प्रभवतो गृध्रस्य पुरुषविसर्जनपरमिदं वचनम् ।

वर्ती । प्रबन्धो वाक्यविस्तर इति कश्चित् ।"पदं चैव पदार्थश्च वाक्यं वाक्यार्थ एव च । विषयोऽस्याः प्रकरणं प्रबन्धश्चाभिधीयते ॥"–इति सरस्वतीकण्ठाभरणे २परिच्छेदे भोजराजः॥

तत्र पदवाक्ययोरुदाहृतम्, प्रबन्धे तूदाहर्तुमाह **यथा गृध्रगोमायुसंवादादाविति** । गृध्रसंवादे गोमायुसंवादे, आदिशब्दादन्यत्र चेत्यर्थः । तत्र गृध्रसंवादे पद्यद्वयात्मके प्रबन्धे स्वतः-संभविना वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिमुदाहरति **अलमिति** । महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमे १५३ अध्याये मृतं बालं संध्यासमये श्मशाने समानीत दृष्ट्वा दिवसे एव मृतमांसभक्षणसमर्थस्य रात्रावन्धत्वादसमर्थस्य गृध्रस्य तद्बन्धुजनविसर्जनपरमिदं श्लोकद्वयात्मकं वचनम् । हे जनाः अस्मिन् श्मशाने स्थित्वा अलं पूर्यताम् । कीदृशे ? गृध्रैः मांसादैः पक्षिविशेषैः गोमायुभिः शृगालैश्च संकुले व्याप्ते । तथा-कङ्काला अस्थीनि बहला यत्रैवंभूते, अस्थिप्राये इत्यर्थः । "स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः"–इत्यमरः । अत एव घोरे दारुणे । सर्वेषां प्राणिनां जन्तूनां भयंकरे त्रासजनके इत्यर्थः । एवं च निष्प्रयोजना संभावितानिष्टा चैवंविधस्थले भवतां स्थितिरनुचितेति भावः । ननु बालकोज्जीवनं संभाव्यते तत्राह **न चेहेति** । इह संसारे कालधर्मं मृत्युम् उपागतः प्राप्तः प्रियः मित्रं द्वेष्यः शत्रुर्वा यदि वा अथवा कश्चित् उदासीनोऽपि, यद्वा, कश्चित् प्रियद्वेष्यान्य, तरोऽपि न जीवितः, अद्य यावदिति शेषः । तथा च मृतस्य पुनरुज्जीवनमसंभावितमिति भावः । समाधानायाह प्राणिनां संसारिणाम् ईदृशी मरणानन्तरमपरावृत्तिरूपा गतिः स्वभावः । तथा च "स्वभावो दुरतिक्रमः"–इति न्यायेन स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वात्खेदो न कार्य इति भावः ।

अत्र स्वतः-संभविना वाच्यार्थरूपेण वस्तुना पुरुषविसर्जनरूपं वस्तु व्यज्यते; तद्व्यञ्जकश्चायं पद्यद्वयात्मको गृध्रवचनरूपः प्रबन्ध एव, न तु तद्गतं वाक्यं पदं वेति प्रबन्धप्रकाश्यतैव । तदेवाह **इति दिवेत्यादि** । दिवा दिवसे एव प्रभवतः प्रगल्भस्येत्यर्थः, रात्रावन्धत्वाद्दिवसे एव मृतमांसभक्षणसमर्थस्येति यावत् । **गृध्रस्य** दाक्षाय्यस्य । **पुरुषेति** । पुरुषस्य मृतसंबन्धिजनस्य (मृतावेक्षकजनसमुदायस्य) विसर्जनं श्मशानतोऽपसरणं (गृहं प्रति निवर्तनं) तत्परमिदं वाक्यमेलकम्[२]–इति फलितोऽर्थः ॥

---

१ अस्या इति । "अयुज्यमानस्य मिथः शब्दस्यार्थस्य वा पुनः । योजना क्रियते याऽसौ युक्तिरित्युच्यते बुधैः ॥"–इतिप्रागुक्तलक्षणलक्षिताया युक्तेरित्यर्थः॥ २ मेलक समूह । "ना मेलः सगमो ना वा"–इत्यमरमाला । मेल एव मेलकम् ॥

आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत सांप्रतम् ।
बहुविघ्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥ ९५ ॥
अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् ।
गृध्रवाक्यात्कथं मूढास्त्यजध्वमविशङ्किताः ॥ ९६ ॥

इति निशि विजृम्भमाणस्य गोमायोर्जनव्यावर्तननिष्ठं च वचनमिति प्रबन्ध एव प्रथते । अन्ये त्वेकादश भेदा ग्रन्थविस्तरभयान्नोदाहृताः, स्वयं तु लक्षणतोऽनुसर्तव्याः । अपिशब्दात्पदवाक्ययोः ॥

एवं गृध्रसंवादे उदाहृत्य, गोमायुसंवादे उदाहरति आदित्योऽयमिति । महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमे १५३ अध्याये निशि मृतमांसभक्षणसमर्थस्य गोमायोः मृतबालावेक्षकजनानां श्मशानसकाशान्निवर्तनमिच्छोः श्लोकद्वयात्मकं वचनम्[1] । हे मूढाः मूर्खाः अयम् आदित्यः सूर्यः स्थितः, अस्तीति शेषः । तथा च न रात्रिचरेभ्यो भयमधुनाऽस्तीति भावः । अतो (यूय) सांप्रतम् अधुना स्नेहं (अर्थान्मृते बाले) समीपावस्थितिरूप कुरुत । मृतस्य जीवनासंभवादफलमवस्थानमत आह बहुविघ्न इति । अयं संध्यात्मकः मुहूर्तः बहुविघ्नः (राक्षसवेलत्वात्) भूतावेशादिरूपविघ्नबहुलः, तथा च राक्षसवेलत्वात् भूतावेशादिरूपग्रहग्रस्तश्चेत्तदा एतन्मुहूर्तापगमे तद्विघ्ननाशोपशान्तावेशो बालः कदाचिज्जीवेदित्यर्थः । अपिः संभावनाद्योतकः । एवं जीवनसंभावनामुत्पाद्य मोहयितुमाह अमुमिति । यूयम् अविशङ्किताः लोकापवादशङ्कारहिताः गृध्रस्य मांसलुब्धस्य वाक्यात् पूर्वोक्तात् मूढाः (कथमकस्मादीदृशोऽयं बालस्त्याज्यः) इति विचाररहिताः सन्तः अमुं बालं कथं त्यजध्वम् । आर्षमात्मनेपदम् । कीदृशं बालम् ? कनकवर्णवत् आभा कान्तिर्यस्य तथाभूतम्; न तु कनकाभम्, तद्गतकाठिन्यस्यापि प्रतिपत्त्यापत्तेः । तथा, न प्राप्तम् आसादितं यौवनं येन तथाभूतमित्यर्थः । अत्र बालत्वेन मृत्युकालाभावः, कनकेत्यादिना मृत्युचिह्नवैवर्ण्याद्यभावः, अप्राप्तेत्यनेन परदाराभिगमनादिराहित्येनायुःसत्त्वं[2] सूच्यते ।

अत्र स्वतः-संभविना वाच्यार्थरूपेण वस्तुना जनव्यावर्तनरूपं वस्तु व्यज्यते । तद्व्यञ्जकश्चायं पद्यद्वयात्मको गोमायुवचनरूपः प्रबन्ध एव, न तु तद्गतं पदं वाक्यं वेति प्रबन्धप्रकाश्यतैव । तदेवाह इति निशीत्यादि । विजृम्भमाणस्येति । प्रगल्भस्येत्यर्थः, मांसभक्षणसमर्थस्येति यावत् । गोमायोः जम्बुकस्य । जनव्यावर्तनेति । जनस्य मृतसंबन्धिजनस्य व्यावर्तनं श्मशानपरित्यागान्निवर्तनं तन्निष्ठं तत्तात्पर्यकमित्यर्थः । चेति । चकारेण अलंस्थित्वेत्यादिपूर्वोक्तवचनसमुच्चयः । प्रथते इति । समर्थो भवतीत्यर्थः, व्यञ्जकत्वेनेति

---

१ इदानींतनपुस्तके तु अत्यन्त पाठभेदोऽत्र वचने दृश्यते ॥ २ परदाराभिगमनेन तु आयुःक्षीणता प्रसिद्धैव । तथा चाह मनुः—"नहीदृशमनायुष्य लोके किंचन विद्यते । यादृश पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥"—इति । अनायुष्यम् आयुष्यविरोधि, नञो विरोधार्थकत्वात् ॥

॥ ६१ ॥ पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः ।

तत्र प्रकृत्या यथा,—

रइकेलिहिअणिअसणकरकिसलअरुद्धणअणजुअलस्स ।
रुद्दस्स तइअणअणं पव्वईपरिचुंबिअं जअइ ॥ ९७ ॥

शेषः । अर्थशक्त्युद्भवध्वनेर्द्वादशभेदानां मध्ये एक एवोदाहृतः, अन्ये त्वेकादश भेदाः कुतो नोदाहृता इत्यत आह अन्ये त्वेकादशेति । लक्षणत इति । 'लक्ष्यतः'—इत्येव बहुषु प्राचीनपुस्तकेषु पाठः । प्रबन्धेऽपीत्यपिशब्दस्योक्तसमुच्चयपरतामाह अपिशब्दादिति । पदवाक्ययोरिति । ते चोदाहृता एवेति बोध्यम् ॥

पदैकदेशेति । पदानां तिङ्सुबन्तरूपाणां[1]मेकदेशेषु प्रकृति[2]प्रत्यय[3]ोपसर्ग[4]रूपांशत्रयेषु रचनायां वैदर्भ्यादिसंज्ञिकायामष्टमे वक्ष्यमाणायाम्, यद्वा, रचनासु दीर्घसमासादिरूपविन्यासविशेषेषु, वर्णेषु ("मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शाः"—इत्यादिना अष्टमे (९९ सूत्रे) वक्ष्यमाणेषु) अक्षरविशेषेषु, अपिशब्दात् प्रबन्धे च रसादयः रस-भाव-तदाभास-भावशान्ति-भावोदय-भावसंधि-भावशबलतारूपाः अलक्ष्यक्रमाः संभवन्तीति सूत्रार्थः । पदैकदेशेत्युपलक्षणम्, पुरुष[5]व्यत्ययपूर्वनिपातादयोऽपि ग्रहीतव्या इति लक्ष्यदर्शने वक्ष्यते इति सारबोधिन्याम् । पुरुषव्यत्ययपूर्वनिपातादयः पदैकदेशधर्मत्वात्पदैकदेशा एव गण्यन्ते इति प्रदीपप्रभयोः स्पष्टम् । प्रकृतिरपि धातुरूपा नामरूपा चेति द्विविधा[6] । उपसर्गाणां स्वातन्त्र्येणार्थप्रत्यायकत्वात्पदैकदेशत्वं बोध्यम्[7] । व्याख्यातमिदं प्रदीपे,—"रसादयोऽलक्ष्यक्रमाः पदैकदेशे रचनायां वर्णेषु, अपिशब्दात्प्रबन्धे । पदवाक्ययोस्तु "पदेऽप्यन्ये" (१७८पृष्ठे)—इत्यनेनैव प्रतिपादिताः । पदं तावत् द्विविधं सुबन्तं तिङन्तं च, तदेकदेशो नामधातुस्वरूपप्रकृतिभागः, प्रकृत्येकदेशः[8], सुप्तिङ्स्वरूपविभक्तिभागश्च, उपसर्गादिरूपश्च । तत्र पदवाक्ययोरुदाहृतं प्राक्, पदैकदेशादिषूदाह्रियते"—इति ।

तत्र धातुरूपप्रकृत्यात्मकपदैकदेशे संभोगशृङ्गाररसस्य व्यक्तिम् (व्यञ्जनाम्) उदाहरति रइकेलीति । हालकविकृतायां गाथासप्तशत्यां पञ्चमशतके ५५ पद्यमिदम् । "रतिकेलिहृतनिवसनकरकिसलयरुद्धनयनयुगलस्य । रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुम्बितं जयति ॥"—इति संस्कृतम् । काऽपि सख्याः शिक्षार्थं पार्वत्याः लज्जायामपि स्नेहाभिव्यक्ति-

---

१ रूपाणामिति । "सुप्तिङन्तं पदम्" (१।४।१४)—इति पाणिन्यनुशासनादिति भावः ॥ २ प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वं प्रत्ययविधानावधित्वं वा ॥ ३ प्रत्येति अर्थं बोधयतीति प्रत्ययः । तथाच प्रत्ययाधिकारपठितत्वे सत्यर्थबोधकत्वं प्रत्ययत्वम् ॥ ४ उपसर्गाः प्रादयः ॥ ५ प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाः ॥ ६ 'पचतितराम्'—इत्यादावन्यविधाऽपि (तिङन्तरूपा) प्रकृतिरस्तीत्यन्यदेतत् ॥ ७ उपसर्गाद्‌ध्यम्-उद्द्योः ॥ ८ प्रकृत्येकदेशः प्रकृतेरेकदेशः । यथा, 'अङ्कैः'—इत्यत्र (२१५ पृष्ठे) कउदाहरिष्यते इत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

अत्र जयतीति न तु शोभते इत्यादि, समानेऽपि हि स्थगनव्यापारे लोकोत्तरेणैव व्यापारेणास्य पिधानमिति तदेवोत्कृष्टम् । यथा वा,–

वैदग्ध्यं वर्णयति–इति गाथासप्तशतीटीकाकारो गङ्गाधरभट्टः । रुद्रस्य महादेवस्य तृतीयनयनं ललाटलोचनं पार्वत्या गौर्या परिचुम्बितं सत् जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । कीदृशस्य रुद्रस्य ? रतिकेलौ सुरतक्रीडायां हृतं निवसनं (अर्थाद्गौरीसंबन्धि) वस्त्रं येन स चासौ, करकिसलयाभ्यां करपल्लवाभ्यां रुद्धं (अर्थात्पार्वत्या) पिहितं नयनयुगलं नेत्रद्वन्द्वं यस्य तादृशश्च तस्येति बहुव्रीहिद्वयानन्तरं कर्मधारयो बोध्यः । चण्डिदासभट्टाचार्यास्तु,–रतिकेलिहृतनिवसनया (पार्वत्या) करकिसलयाभ्यां रुद्धं नयनयुगलं यस्येति विग्रहमाहुः, तत्र निवसनेत्यत्र ह्रस्वश्चिन्त्य इत्युद्द्योतसुधासागरयोः स्पष्टम् । प्राकृते (बालभाषायां) समासेन निवसनेत्यस्य ह्रस्व इति विवरणकाराः । एतन्मते 'रतिकेलिहृतनिवसनाकरकिसलयरुद्धनयनयुगलस्य'–इति संस्कृतम् । गाथा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्र (शृङ्गाराभिव्यक्तौ) जिधातुरूपप्रकृत्यात्मकपदैकदेशस्य प्राधान्यम् । तथाच करद्वयस्य नेत्रद्वयपिधानव्यापृतयाऽलौकिकचुम्बनपिधानवत्तया तृतीयनयनस्योत्कृष्टत्वमुच्यमानं रागातिशयहर्षलज्जादिसंपत्तिमुखेन रसातिशयं पुष्णातीति चन्द्रिकायां स्पष्टम् । तदेवाह **अत्रेत्यादि । जयतीति न तु शोभते इत्यादीति** । उक्तमिति शेषः । तृतीयनयनस्योत्कर्षे हेतुमाह **समानेऽपीत्यादि । समाने** करकृतनयनपिधानतुल्ये । **स्थगनव्यापारे** तृतीयनयनपिधानक्रियायाम् । **लोकोत्तरेण** अलौकिकेन चुम्बनात्मकेन । **अस्य** तृतीयनयनस्य । **तदेव** तादृशपिधानवत्तृतीयनयनमेव । **उत्कृष्टमिति** । धन्यजीवितमित्यर्थः । अयं भावः,–जयत्यर्थेन उत्कर्षोऽवगम्यते, तृतीयनयनस्योत्कर्षश्चोत्कृष्टपिधानवत्तया, पिधानस्योत्कर्षश्च चुम्बनरूपालौकिककरणकतया, चुम्बनेन पिधानं तु रसोत्कर्षादेव भवतीति जिधातुरेव रसोत्कर्षप्रतीतेः प्रयोजक इति; शोभते इत्युक्तौ तु उत्कर्षकारणचिन्ताऽनुदयेन वाच्यार्थे एव विश्रान्तिः, इह तु सहृदयहृदयमेव प्रमाणमिति विवरणे स्पष्टम् ।

तदुक्तं प्रदीपोद्द्योतयोः,–"अत्र रतिव्यक्तौ जिधातुरूपप्रकृतेः प्राधान्यम्, यतः स्थगनव्यापारसाम्येऽपि अन्यनयनयोः कराभ्यां पिधानमस्य तु लोकोत्तरेण कर्मणेति तदेवोत्कृष्टं धन्यजीवितमिति रत्युत्कर्षप्रयोजकमनया व्यज्यते । अत एव जयतीत्युक्तं न तु शोभते इत्यादि । एवमग्रेऽपि प्रकृत्यादेः रसादिव्यञ्जने प्राधान्यं तत्तदर्थव्यञ्जकतयाऽवगन्तव्यम्"–इति प्रदीपः । **जिधातुरूपेति** । प्रकृत्यन्तरस्य सत्त्वेप्यव्यञ्जकत्वादिति भावः । उत्कर्षे हेतुमाह **यत इति । स्थगनम्** आच्छादनम् । **लोकोत्तरेणेति** । पिधानोपकरणत्वेनादृष्टत्वात् क्रीडापिधानोभयकारित्वात् रागातिशयलज्जाहर्षादिसंपद्द्वारा रत्यतिशयपोषकत्वाच्च लोकोत्तरत्वमिति भावः । **तदेव** तादृशपिधानवत्तृतीयनयनमेव । **उत्कर्षप्रयोजक-**

प्रेयान् सोऽयमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया,
द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद्यावन्न यात्युन्मनाः ।
तावत्प्रत्युत पाणिसंपुटगलन्नीवीनिबन्धं धृतो
धावित्वेव[1] कृतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥ ९८ ॥

अत्र पदानीति न तु द्वाराणीति । तिङ्सुपोर्यथा,–

मिति । वस्त्विति शेषः । **अनया** जिरूपप्रकृत्या । **न तु शोभते इति** । जयतेरेवोत्कर्षे शक्तेः, स च विशिष्य प्रतियोग्यनुपादानात्सर्वप्रतियोगिक एवेति करपिहितापेक्षया चुम्बनपिहिते उत्कर्षः प्रतीयते इति भाव इत्युद्द्योतः ॥

नामरूपप्रकृत्यात्मकपदैकदेशे संभोगशृङ्गारस्य व्यक्तिमुदाहरति **प्रेयानिति** । सशपथमिति मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि । सोऽयं परमप्रेमास्पदत्वेन प्रसिद्धः, सायमिति पाठे संध्याकाले प्रेयान् प्रियतमः सशपथं शपथेन सहितं यथा स्यात्तथा पादयोः आनतः प्रणतः, कान्तया च सशपथं यथा स्यात्तथा अपाकृतः निराकृतः सन् उन्मनाः उत्सुकमनाः वासभवनात् क्रीडागृहात् "भोगावासो वासगृहम्"–इति हारावली । द्वे वा त्रीणि वा द्वित्राणीति बहुव्रीहिः, द्वित्राण्येव नाधिकानि पदानि न द्वाराणि यावत् न याति गच्छति न तु यातः (गतः) तावत् कृतप्रणामकं कृतः प्रणामो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा धावित्वेव प्रत्युत विपरीतं धृतः स्थापितः।"धृङ् अवस्थाने"–इति तौदादिकात् धृधातोरन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि क्तः । पाणिसंपुटे प्रणामार्थं कृताञ्जलौ गलन् स्खलन् नीवीबन्धो नाभितलवसनग्रन्थिर्यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथेति धारणक्रियाविशेषणम् । रागौत्कट्यात् स्खलतो नीवीबन्धस्य प्रणामाञ्जलिनैवावलम्बनात्तदेवोपायनस्थानीयं कृतमिति भाव इति केचित् । त्वरातिशयद्योतनाय धावनक्रियाविशेषणमित्यन्ये । अत्र यातीत्युक्तं न तु यात इति, तेन गमनानुकूलव्यापारदशायामेव तथाभाव इति ध्वन्यते । धावित्वेवेत्यनेन धावनाविषयेऽपि तथाभावकरणादौत्सुक्यातिशयो ध्वन्यते । पूर्वं हि कृतप्रणामकस्यापाकरणम् अधुना प्रणतिपूर्वकं धारणमिति वैपरीत्यं प्रत्युतपदगम्यम् । लसन्नीवीति पाठे गलनमार्थिकमित्युद्द्योते स्पष्टम् । अर्थान्तरं न्यस्यति अहो प्रेम्ण इति । प्रेम्णः स्नेहस्य गतिः स्वभावः विचित्रा । अहो इत्याश्चर्ये । गतिशब्दस्य स्वभावार्थकत्वं 'प्राणिनां गतिरीदृशी'–इत्यत्र (१९९ पृष्ठे) सुप्रसिद्धम् । प्रेयान् कान्तयेत्याभ्यां परस्परं विरहाक्षमत्व ध्वन्यते । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र संभोगशृङ्गाराभिव्यक्तौ पदेतिनामरूपप्रकृत्यात्मकपदैकदेशस्योत्कण्ठापर्यवसायितया प्राधान्यम् । तदेवाह **अत्र पदानीतीति न तु द्वाराणीति** । उक्तमिति शेषः ।

---

१ यद्यपि धावित्वैवेति एवकारघटित पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते, तथाप्युद्द्योतानुरोधात्सुसगतत्वात्स्वरसिकत्वाच्चायमेव (इवशब्दघटित एव) पाठः परिगृहीत ॥

पथि पथि शुकचञ्चूचारुराभाङ्कुराणां,
दिशि दिशि पवमानो वीरुधां लासकश्च ।
नरि नरि किरति द्राक् सायकान् पुष्पधन्वा
पुरि पुरि विनिवृत्ता मानिनीमानचर्चा ॥ ९९ ॥

अत्र किरतीति किरणस्य साध्यमानत्वम्, निवृत्तेति निवर्तनस्य सिद्धत्वं तिङा सुपा च, तत्रापि क्तप्रत्ययेनातीतत्वं द्योत्यते ।

द्वारादिपदमपहाय पदपदग्रहणात् द्वारपर्यन्तगमनासहिष्णुतया व्यङ्ग्योत्कण्ठातिशयो व्यज्यते, तेन च संभोगो व्यज्यते इति भाव इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ॥

प्रत्ययरूपपदैकदेशयोः तिङ्सुपोः संभोगशृङ्गारस्य व्यक्तिमुदाहरति **पथि पथीति** । वसन्तवर्णनमिदम् । अत्राद्यवाक्ययोरस्तीत्यध्याहारः, "अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति"—इति न्यायात्[1] । पथि पथि प्रतिमार्गं अङ्कुराणां नूतनप्ररोहाणाम् आभा कान्तिः शुकचञ्चूनामिव चारुर्मनोहरा अस्ति । एवम्, दिशि दिशि प्रतिदिशं वीरुधां लतानां लासको नर्तकः पवमानो वायुश्चास्ति । आभ्यां च वाक्याभ्यां नूतनाङ्कुरशोभाशालिवसन्तर्तु—सर्वदिक्संचारिमन्दमारुतयोरुद्दीपकयोः संपत्तिरुक्ता । तत्कार्यमाह **नरि नरीति** । नृशब्दस्य सप्तम्यन्तं रूपम् । पुष्पं धनुर्यस्य स पुष्पधन्वा कामः, "धनुषश्च" (५।४।१३२)—इति सूत्रेणानङादेशः । नरि नरि प्रतिपुरुषं द्राक् झटिति सायकान् पञ्चापि बाणान् किरति क्षिपतीत्यर्थः । (एवं कामोद्दीपने सति) पुरि पुरि प्रतिनगरं मानिनीनां मानवतीनां मानस्य चर्चा वार्ता प्रसङ्गो वा विनिवृत्ता विशेषेण निवृत्ता गतेत्यर्थः । मानवार्तापि गता किं पुनर्मानो गत इति वक्तव्यमिति भावः । अत्र नरि नरि पुरि पुरीत्येतयोः स्थानाख्यप्रमाणेन[2] एकैकस्यां पुरि एकैकस्मिन्नरि सायकपातेन संपूर्णनगरे त्रासात्सर्वासां मानभङ्गः, तथा, पुरुषेषु बाणपातेन मानधनाभिः स्त्रीभिरपि मानस्त्यक्त इत्यतीवाखण्डाज्ञाशालित्वं मन्मथस्य द्योत्यते । अत्र किरणनिवृत्त्योः कार्यकारणयोः (कारणकार्ययोः) पौर्वापर्यविपर्ययरूपा, कारणकार्ययोरसामानाधिकरण्येऽपि कार्योत्पत्तिरूपा वाऽतिशयोक्तिरलंकार इत्युद्द्योते स्पष्टम् । रम्भाङ्कुराणामिति पाठे शुकचञ्चूवत् चारूणां रम्भाङ्कुराणा कदल्यङ्कुराणां कदलीपुष्पोद्गमानां वा लासक उद्बोधक इत्यन्वयः । मालिनी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (११४ पृष्ठे) ।

अत्र किरति—निवृत्तेति तिङ्सुपोः प्रत्ययात्मकपदैकदेशयोः क्रमेण प्रत्ययार्थगतसाध्यत्वसिद्धत्वाभिव्यक्तिद्वारा रत्युद्दीपनातिशयपर्यवसानात्प्राधान्यमिति चन्द्रिकायां स्पष्टम् । तदेवाह **अत्रेत्यादि । किरतीतीति** । किरतीति तिङा इत्यग्रिमेणान्वयः । **किरणस्येति** ।

---

१ 'अयं न्यायो लौकिकन्यायमालायामस्माभिर्व्याख्यातः ॥ २ स्थानं चात्र क्रमः ॥

क्षेपणस्येत्यर्थः। "कॄ विक्षेपणे"—इति तौदादिकात् कॄधातोः "कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्युः"—इति सूत्रेणौणादिकक्युप्रत्यये किरणपदसिद्धिः। उद्द्योतकारास्तु,—किरति तमांसीति व्युत्पत्त्या किरणशब्दस्य क्युप्रत्ययान्तस्य मयूखे एव शक्तत्वाच्चिन्त्यः किरणपदप्रयोगः, विकरणस्येति वक्तुं युक्तमित्याहुः। **साध्यमानत्वमिति**। उत्पाद्यमानत्वरूपं साध्यत्वमित्यर्थः। तिङ्प्रत्यययोगे व्यञ्जनया साध्यत्वेनैव धात्वर्थोपस्थितेरिति भावः। **निवृत्तेनेति**। निवृत्तेति सुपा-इत्यग्रिमेणान्वयः। **निवर्तनस्येति**। निवृत्तेरित्यर्थः। **सिद्धत्वमिति**। उत्पन्नत्वरूपं सिद्धत्वमित्यर्थः। सुप्प्रत्यययोगे व्यञ्जनया सिद्धत्वेनैव प्रकृत्यर्थप्रतीतेरिति भावः। साध्यत्वसिद्धत्वे व्यङ्ग्ये एवेत्याह **तिङा सुपा चेति**। किरतीति तिङ्प्रत्ययेन-निवृत्तेति सुप्प्रत्ययेन चेत्यर्थः। द्योत्यते इत्यग्रिमेणान्वयः। अत्रायं भावः,—तिङः क्रियागतवर्तमानत्वद्योतनद्वारा तद्गतोत्पाद्यमानत्वरूपसाध्यत्वव्यञ्जकत्वम्, एवं निवृत्तपदं निवृत्तिकर्त्रर्थकम्, तदनुवादकेन सुपा स्वप्रकृत्यर्थविशेषणनिवृत्तौ सिद्धत्वं व्यज्यते, इतरासमभिव्याहृतसुपो निवृत्तिरित्यादौ तद्व्यञ्जकत्वस्य दृष्टत्वात्, निवृत्तिर्भविष्यति निवृत्तः स्यादित्यादौ तथाऽप्रतीतिरितीतरासमभिव्याहृतेति। तथा चायमत्र प्रकृताभिप्रायः,—माननिवृत्तौ शरकिरणं कारणम्, तस्य सिद्धत्वे वक्तव्ये किरतीतितिङ्प्रत्ययेन साध्यत्वोक्तिः, माननिवृत्तौ च कार्यभूतायां साध्यत्वे वक्तव्ये सुप्प्रत्ययेन सिद्धत्वोक्तिः, तथा च किरणनिवृत्त्योः कारणकार्यभूतयोः पौर्वापर्यविपर्ययात् कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्त्यलंकारप्रकाशः, स च निवृत्तेः शीघ्रत्वबोधनद्वारा वसन्तस्योद्दीपकत्वातिशयाभिव्यक्तेः रसोत्कर्षे पर्यवस्यतीति। **तत्रापि** सिद्धत्वेऽपि। **क्तप्रत्ययेनातीतत्वमिति**। अतीतत्वं क्तप्रत्ययेन शक्त्या बोध्यते, तेनोत्पन्नस्वरूपं सिद्धत्वं व्यङ्ग्यम्, तेन च स्वसमानाधिकरणमानचर्चाऽसमानकालिकत्वरूपमात्यन्तिकत्वापरपर्यायमतीतत्वं निवृत्तिगतं व्यङ्ग्यमित्युद्द्योते स्पष्टम्। उक्तं च प्रभायाम्,—अत्र मानचर्चानिवृत्तेरतीतोत्पत्तिकत्वस्य ध्वस्त इत्यादाविव क्तप्रत्ययवाच्यत्वेऽपि निवृत्तिगतमात्यन्तिकत्वं स्वसमानाधिकरणमानचर्चाऽसमानकालिकत्वरूपं क्तप्रत्ययव्यङ्ग्यमिति तात्पर्यमिति। सारबोधिनीकारास्तु,—**क्तप्रत्ययेनेति**। ननु क्तप्रत्ययवाच्यस्यातीतत्वस्य कथं व्यङ्ग्यत्वमिति, अथ कस्य वा अतीतत्वं बोध्यताम्, न तावन्मानचर्चायाः, तस्याः प्रकृतित्वाभावात्, प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वात्। न च निवृत्तेः, अतीतत्वरूपायास्तस्या अतीतत्वाभावादिति चेत्, उच्यते, प्रकृत्या प्रत्ययेन च मानचर्चाया एवातीतत्वं शक्तिव्यञ्जनाभ्यां बोध्यते, न चैकतरवैयर्थ्यम्, "अभेदे नान्यतरवैयर्थ्यम्"—इति न्यायात्। न च तथाऽप्यप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं क्तप्रत्ययस्य कथमिति वाच्यम्, व्यञ्जनशक्तिमहिम्नैवेत्यवेहि। यद्वा, **अतीतत्वमिति**। अतिशयेनेतत्वं गतत्वमतीतत्वम्, तथा च प्रकृत्या प्रत्यायितस्याप्यतीतत्वस्य पुनः कृत्प्रत्ययेन प्रत्यायनम-

तिशयावगमाय, शुक्लः शुक्ल इत्यत्र द्वितीयशुक्लपदाद्यथा शुक्लत्वातिशयावगतिः। मानचर्चान्तरासमानकालीनत्वमेव मानचर्चातीतत्वातिशय इतीत्याहुः।

अत्र सुधासागरकारा विस्तरेणेत्थं सारमाहुः,—अत्र किरतीति तिङा किरणस्य साध्यत्वम्, तिङ्योगे व्यञ्जनया साध्यतयैव धात्वर्थोपस्थितेः। निवृत्तेति सुप्प्रत्ययेन निवृत्तेः सिद्धत्वम्, सुब्योगे व्यञ्जनया तथैव प्रकृत्यर्थप्रतीतेः। उक्तं च वैयाकरणभूषणे,—"साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना। सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः॥"—इति। तथा च, क्रियान्तराकाङ्क्षाऽनुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं कारकान्वयितावच्छेदकरूपवत्त्वं वा साध्यत्वम्, एतदेव चासत्त्वभूतत्वम्। क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं कारकानन्वयितावच्छेदकरूपवत्त्वं वा सिद्धत्वम्, एतदेव च सत्त्वभूतत्वम्। अत एव 'असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते'—इत्यादि वैयाकरणैः (भर्तृहरिभिः) उक्तम्। तत्र सिद्धत्वेऽपि क्तप्रत्ययेनातीतत्वं व्यज्यते इति किरणनिवृत्त्योः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्त्यलंकारप्रकाशो रसोत्कर्षे पर्यवस्यति। यत्तु लटा साध्यत्वं क्तप्रत्ययेन भूतत्वमिति व्याख्यानम्, तदयुक्तम्, तिङ्सुब्भ्यां साध्यत्वसिद्धत्वमभिधाय तत्रापि क्तप्रत्ययेनातीतत्वमित्यनेन वृत्तिव्याख्यानेन विरोधात्। किरतीत्यत्र कर्तरि प्रत्ययविधानात्कर्ता, फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वाद्व्यापाराश्रयो वा तिङ्वाच्यः। साध्यत्वं तु व्यङ्ग्यमेव। एवं निवृत्तेत्यत्रापि प्रातिपदिकार्थादि सुपो वाच्यम्, सिद्धत्वं तु व्यङ्ग्यमेव, तथा क्तप्रत्ययस्यापि भावादिरर्थः, अतीतत्वं तु व्यङ्ग्यमेवेति सुधीभिर्न विस्मर्तव्यम्। अत्र तार्किकाः,—प्रयोगसमवायिनस्तिबादयो न वाचकाः, तेषां बहुत्वादनन्तशक्तिकल्पनापत्तेः। शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनाऽप्यनेकेषु स्यादिति गौरवं च। किं तु तैः स्मृता आदेशिनो लकारादयो वाचकाः, लत्वस्य जातिरूपतया तस्या एव शक्ततावच्छेदकत्वौचित्यात्। न चैवं भूल इत्यतोऽपि बोधः स्यादिति वाच्यम्, तादृशबोधे पचतीत्यादिसमभिव्याहारस्यापि कारणत्वात्; अन्यथा भर्तिवत्यतोऽपि बोधापत्तेः। न चैवमपि तानजानतां बोधो न स्यादिति वाच्यम्, तेषां तिङ्क्ष्वेव शक्तिभ्रमाद्बोधात्; अपभ्रंशाद्बोधस्थले तथा कल्पनात्। अथैवं शत्रादिस्थले कर्तृकर्मणोर्वाच्यत्वं न स्यात्, स्याच्च कृतिमात्रं तथा, वाचकस्य स्थानिनो लकारस्य तिङादाविव तुल्यत्वादिति चेत्, न, तत्र लकारस्य कृतिमात्रमर्थः, कर्ता च शानजर्थः, "कर्तरि कृत्"—(३।४।६७) इति पाणिन्यनुशासनात्। तथा च नोक्तदोषः, नामार्थयोरभेदानुरोधादस्तु वा तत्र कर्तैवार्थः। तस्मान्न श्रूयमाणानां वाचकतेत्याहुः। तत्र वदामः,—स्मृतानां वाचकत्वेऽव्यवस्था। तथा हि,—राम इत्यत्र विसर्गेण किं सिः स्मर्तव्यः, कि वा सुः स्मर्तव्यः, आहोस्विद्रुः स्मर्तव्यः। अथ कलापिभिः सिः, पाणिनीयैः सुः, अपरैश्च रुः स्मर्तव्य इति वक्तव्यम्। तर्हि येनेदानीं सर्वमधीतम्, तस्य विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धः स्यादिति संप्रदायविदः। वस्तुतस्तु

यथा वा,—

लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितः,
निराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः ।
परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकैः,
तवावस्था चेयं, विसृज कठिने! मानमधुना ॥ १०० ॥

तेषां लिपिवदननुगमेऽपि क्षत्यभावः । तस्माल्लकारस्य वाचकत्वे लकारमविदुषो बोधो न स्यात्, वाचकाज्ञानात् । न च तिङ्क्ष्वेव शक्तिभ्रमात्तनो बोधः, तस्य भ्रमत्वे मानाभावात् । बह्नामानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वादिकल्पनापत्तिर्मानमिति चेत्, न, तवापि पूर्वोक्तक्रमेणादेशिनो नानात्वेन गौरवस्य तुल्यत्वात् । पदतदर्थघटितशक्तेर्भ्रमस्य ब्रह्मणाऽप्यापादयितुमशक्यत्वाच्चेत्यनवस्था स्यात् । किं च, व्यवहारस्तावच्छक्तिग्राहकशिरोमणित्वेन सर्वैर्मन्यते, स च श्रूयमाणतिङादिष्वेवेति त एव शक्ताः, तथा च गौरवं प्रामाणिकमिति वादिनां वाचकत्वे न दोषलेशावकाश इति दिक् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य श्रीवाग्देवतावतारः (मम्मटः) आह **किरतीत्यादीति** ॥

अथ प्रत्ययरूपपदैकदेशेषु सुप्तिङ्विशेषेषु विप्रलम्भशृङ्गारस्य व्यक्तिमुदाहरति **लिखन्निति** । अमरुशतके बहुदिनव्यापिमानवतीं प्रति सख्या उक्तिरियम् । हे कठिने निर्दये तव प्राणानां दयितः प्रियः । तेन दयितदुःखेन त्वत्प्राणा अपि दुःखिता भविष्यन्तीति ध्वन्यते । यद्वा, तव प्राणा इव सोऽस्माकं दयित इत्यर्थः । तथा च त्वत्प्राणा इव सोऽप्यस्माकं रक्षणीय इति भावः । ईदृशोऽपि अवनत नम्र भूमिं न तु भूमौ । तेनाकाङ्क्षितस्य कर्मणः अनुद्देश्यत्वं ध्वन्यते । लिखन् शून्यहृदयतया विलिखन् न तु लिखतीति । तेन लिखनस्याबुद्धिपूर्वकत्वरूपमप्राधान्य ध्वन्यते । बहिः बाह्यदेशे न तु गृहमध्ये । तेन नायकस्यात्युद्वेगो ध्वन्यते । आस्ते उपविष्टोऽस्ति न तु आसीत् । तेनैवमवस्थानस्य प्रसादपर्यन्तता ध्वन्यते । तथा, सख्यः सर्वाः वयस्याः निर्गतः आहारो यासां तथाभूताः सत्यः सततं निरन्तरं यत् रुदितं रोदनं तेनोच्छूने जातशोफे नयने चक्षुषी यासां तथाभूताः । सन्तीति शेषः । तथा, पञ्जरस्थैः शुकैः कीरैः हसितं हसनं पठितं पठनम् अन्यच्च सर्वं शरीरधारणोपयोगिभोजनादिकमपि परित्यक्तम् उज्झितम् । अज्ञानामपीदृश्यवस्था किं पुनरस्माकमिति भावः । पञ्जरेत्यनेनान्यत्र गमनासामर्थ्यं व्यज्यते । शुकेत्येकवचनं तु न कृतम्, एकस्य शिक्षादिनापि तथा ज्ञानसंभवादिति भावः । तव चेयम् उत्तरोत्तरवर्धमानासह्यपीडाजनिका अवस्था दशा, जातेति शेषः । अतः अधुना वसन्तचन्द्रिकादिभिरुद्दामे मन्मथविलसिते सतीत्यर्थः, मानं विसृज विशेषेण त्यजेत्यर्थः । अत्र शुकेष्वपि हास्यवर्णनं न विरुद्धम्, 'विहायसा तेन विहस्य भूयः'—इति नैषधे (३ सर्गे ९९ श्लोके) पक्षिणामपि हास्यवर्णनादित्याहुः । शिखरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (८६ पृष्ठे) ।

अत्र लिखन्निति न तु लिखतीति; तथा, आस्ते इति न तु आसित इति, अपि तु प्रसादपर्यन्तमास्ते इति; भूमिमिति न तु भूमाविति; न हि बुद्धिपूर्वकमपरं किंचिल्लिखतीति तिङ्सुब्विभक्तीनां व्यङ्ग्यम् । संबन्धस्य[1] यथा,—

अत्र लिखन्निति शतृप्रत्ययेन यावदुपवेशनकालिकत्वं लिखनस्य व्यज्यते । एवमास्ते इति वर्तमानत्वार्थकात्मनेपदरूपतङा उपवेशनस्य प्रसादरूपफलपर्यन्तत्वम् । आसित इत्युक्तौ तदलाभात् । भूमिमिति द्वितीयया तस्या एव लिखनकर्मत्वावगमाद्बुद्धिपूर्वकलिखनाभावव्यक्तिरिति चन्द्रिकायां स्पष्टम् । तदेवाह **अत्रेत्यादि । लिखन्नितीति ।** उक्तमिति शेषः । लिखन्निति शतृप्रत्ययेन लिखनक्रियाया अप्राधान्यावगमात् अतात्पर्यविषयत्वेनाबुद्धिपूर्वकत्वं ध्वनितमिति भावः । **आस्ते इतीति ।** उक्तमिति शेषः । आस्ते इति प्रारब्धापरिसमाप्तिपर्यन्ततावोधकवर्तमानतिङ्प्रत्ययेनावस्थानस्य प्रसादपर्यन्तता ध्वनितेति भावः । तदेवाह **अपित्वित्यादि । पर्यन्तमास्ते इतीति ।** व्यङ्ग्यमित्यग्रिमेणान्वयः । **भूमिमिति ।** उक्तमिति शेषः । भूमिमिति द्वितीयाविभक्त्याऽधिकरणस्य कर्मत्वप्रतीतेः लेखनीयमपरं कर्मान्तरं नास्तीति प्रतीयते । व्याख्यातं चान्यैरपि,—भूमावित्युक्ते आकाङ्क्षितस्य कर्मण उद्देश्यत्वं प्रतीयते न चात्र तथेति भाव इति । तदेवाह **न हि बुद्धीति । व्यङ्ग्यमिति ।** तेन च व्यङ्ग्येन नायकस्य मोहातिशयो व्यज्यते, तेन च विप्रलम्भोत्कर्षो व्यङ्ग्य इति भावः । अत्र तिङ्सुपोः प्रस्तावे लिखन्निति शतृप्रत्ययवैशिष्ट्यप्रदर्शनं प्रासङ्गिकमिति न दोष इति विवरणकाराः । यद्यपि शतृप्रत्ययः सुपः प्रकृतिरेव, तथापि तिङादेशिलङ्क्रितितया तिङ्त्वेनैवोदाहृत इति प्रदीपकाराः ।

तदेतत्सर्वमुक्तं प्रदीपोद्द्योतयोः,—"अत्र लिखन्नित्युक्तम् न तु लिखतीति । तेन शत्रा लिखनस्याप्राधान्यमबुद्धिपूर्वकत्वरूपम् । आस्ते इत्युक्तम्, नत्वासीदिति । तेन तथाऽवस्थानस्य प्रसादपर्यन्तता तिङ्विभक्त्या व्यज्यते । भूमिमित्युक्तम्, न तु भूमाविति । तेन बुद्धिपूर्वकं भूमौ न किंचिल्लिख्यते इति सुब्विभक्त्या व्यज्यते"—इति प्रदीपः । "**शत्रेति ।** आख्यातान्तक्रियाविशेषणेन शत्रा इतरक्रियेष्टसाधनत्वज्ञानाधीनकृतिसाध्यत्वपर्यवसितनान्तरीयक[2]कृतिसाध्यत्वरूपमप्राधान्यं स्वप्रकृत्यर्थगतं बोध्यते । अतएव गच्छन्नित्युक्ते किं करोतीति प्रधानक्रियाप्रश्नः संगच्छते इति बोध्यम् । वर्तमानत्वस्य प्रत्ययवाच्यत्वमतेऽपि व्यङ्ग्यमाह **नत्वासीदिति ।** नत्वासिष्टेति पाठो युक्तः । एवं चात्र स्थित्यतीतत्वव्यवच्छेदो व्यङ्ग्य इति भावः । तत्राप्यसमाश्वासादाह **तेनेती**त्युद्द्योतः ॥

१ 'सबन्धस्य यथा'—इत्यय ग्रन्थो यद्यपि कतिपुचित्पुस्तकेषु दृश्यते, तथाऽप्यय प्रक्षिप्त एवेति निश्चेयम् । अतएवोदाहरणस्थाया 'नागरिकाणाम्'—इति षष्ठ्या अनादरार्थकत्वेन व्याख्यान बहुभिष्टीकाकारैः कृत सगच्छते । अतएव च काव्यप्रदीपे काव्यप्रकाशीयकतिषुचित्पुस्तकेपु च नोपलभ्यते ॥ २ नान्तरीयकपद प्राक् (५७ पृष्ठे) व्याख्यातम् ॥

गामारुहम्मि गामे वसामि णअरट्ठिइं ण जाणामि ।
णाअरिआणं पइणो हरेमि जा होमि सा होमि ॥ १०१ ॥

अत्र नागरिकाणामिति षष्ठ्याः ।

षष्ठीरूपप्रत्ययात्मकपदैकदेशस्य शृङ्गारव्यञ्जकत्वमुदाहरति **गामेति** । "ग्रामरुहाऽस्मि ग्रामे वसामि नगरस्थितिं न जानामि। नागरिकाणां पतीन् हरामि या भवामि सा भवामि॥"—इति संस्कृतम् ।'गामारि अम्हि'—इति पाठे ग्रामीणाऽस्मीति बोध्यम् । कलहे का त्वमस्मदग्रे इत्यधिक्षिपन्ती नागरिकां प्रति ग्रामीणाया उक्तिरियम्। "वृषभारूढा नागरीभिर्ग्रामीणेत्युपहसिता काचित्कुलटा ताः प्रत्याह"—इति सुधासागरकाराः। ग्रामरुहा ग्रामजाताऽस्मि, ग्रामे वसामि, अतो नगरस्थितिं नगरमर्यादां (वैदग्धी) न जानामि, उत्पत्तिमारभ्याद्ययावत् ग्रामे एवाविरतं वासात् नगरस्थितिगन्धोऽपि न ज्ञायते इति भावः । नगरे भवाः नागरिकास्तासां नागरिकाणां पतीन् हरामि वशीकरोमीत्यर्थः । नागरिकाणामिति शेषे (संबन्धे) षष्ठी, "षष्ठी शेषे" (२।३।५०)—इति पाणिनिसूत्रात्[1] । तत्संबन्धेन तत्पतिषु उत्कर्षो व्यङ्ग्यः । यद्वा, नागरिकाणामित्यनादरे षष्ठी, "षष्ठी चानादरे" (२।३।३८)—इति पाणिनिसूत्रात्[2], ताः पश्यन्तीः अनादृत्य तासां पतीन् हरामीत्यर्थः । केचित्तु तद्भर्तृभिः ताः अनादरय्य तत्पतीन् हरामीत्यर्थः, पतिकर्तृके अनादरे अस्याः प्रयोजककर्तृत्वमित्याहुः । गाथा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्र नागरिकानित्यपहाय नागरिकाणां पतीनित्युक्तम्; तेन च संबन्धषष्ठ्या तत्संबन्धेन पतिषु चातुर्यातिशयो द्योत्यते, तेन च तस्मादपि स्वस्यातिचातुर्यं व्यङ्ग्यम् । अनादरषष्ठीपक्षे तु 'ताः पश्यन्तीरनादृत्य'—इति व्यङ्ग्यम् । पर्यन्ते सर्वव्यङ्ग्यो रस इति बोध्यम् । तदेवाह **अत्रेत्यादि । षष्ठ्या इति** । व्यञ्जकत्वमिति शेषः । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः,—नागरिकाणामिति षष्ठ्या नगरभवत्वेनातिचतुराणां पतीनित्यर्थबोधनद्वारा पतिपदार्थे तादृशकलाभिज्ञतादिरूप उत्कर्षः प्रकाश्यते, तेन च स्वोत्कर्षो व्यङ्ग्यः । यद्वा । ताः पश्यन्तीरनादृत्येति व्यङ्ग्यम् । पर्यन्ते सर्वव्यङ्ग्यो रस इति बोध्यमिति ।

अत्रैवमाहुः सुधासागरकाराः,—**अत्रेत्यादि**। नागरिकाणामिति षष्ठी पतिपदार्थे तादृशकलाभिज्ञतादिरूपमुत्कर्षं प्रकाशयतीत्यर्थः । एवं च यत्तावद्रविभट्टाचार्यप्रभृतिभिर्व्याख्यातम्,—"नन्वनादरः षष्ठीवाच्य एव तत्कथं व्यङ्ग्य इति चेत्, न, शैषिकषष्ठ्या एव वक्त्रादिवैशिष्ट्यसहकारेणानादरव्यञ्जकत्वात्"—इति । यच्च भास्करभट्टाचार्यप्रमुखैर्व्याख्यातम्,—"षष्ठ्या अनादरो व्यङ्ग्य इत्यर्थः । ननु "षष्ठी चानादरे"—इत्यनुशासनात् कथमनादरस्य व्यङ्ग्यत्वमिति चेत्, उच्यते, ताः पश्यन्तीरनादृत्येति व्यज्यते इति"—इति ।

---

१ कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसबन्धः शेषः, तत्र षष्ठी स्यादिति सूत्रार्थः । यथा, राज्ञः पुरुष इति ॥ २ अत्र सूत्रे 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्'—इत्यनुवर्तते। अनादरे गम्यमाने सति यस्य क्रियया क्रियान्तर लक्ष्यते तस्मात् षष्ठीसप्तम्यौ स्त इति सूत्रार्थः । लक्ष्यलक्षणभावः षष्ठीसप्तम्योरर्थः । यथा, रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य सन्न्यस्तवानित्यर्थः ॥

'रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीत्'–इति कालस्य ।
एषा हि भग्नमहेश्वरकार्मुकं दाशरथिं प्रति कुपितस्य भार्गवस्योक्तिः ।
वचनस्य यथा,—

ताणँ गुणग्गहणाणं ताणुक्कंठाणं तस्स पेम्मस्स ।
ताणँ भणिआणं सुंदर! एरिसिअँ जाअमवसाणम् ॥ १०२ ॥

यच्च चण्डीदासभट्टाचार्यादिभिर्व्याख्यातम्,–"नागरिकानित्यपहाय तत्पतीनित्युक्तौ तेष्वनादरः प्रतीयत एव, तत्र व्यञ्जनैवेत्यर्थः"–इति । यच्च श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यादिभिर्व्याख्यातम्,–"अनादरो व्यङ्ग्यो वाच्यो वा स्यादित्यत्र नाग्रहः कर्तव्यः, किं तु षष्ठ्याऽनादरं प्रत्याय्य रसस्यैव व्यङ्ग्यत्वम् । अत एव ग्रन्थकृता पदैकदेशेत्यादिना रसादेरेव व्यङ्ग्यत्वं प्रतिज्ञातम्"–इति । तत्सर्वं सहृदयैनादरणीयमिति ॥

प्रत्ययरूपलडात्मकपदैकदेशस्य रौद्ररसव्यञ्जकत्वमुदाहरति **रमणीय इति** । वीरचरिते नाटके द्वितीयेऽङ्के परशुरामवाक्यमिदम् । **कालस्येति** । कालार्थकलकारस्येत्यर्थः, अन्यथाऽर्थव्यञ्जकत्वे पदैकदेशव्यञ्जकत्वालाभापत्तेरिति भावः । रौद्ररसव्यञ्जकत्वमिति शेषः । अत्रासीदित्यतीतकालबोधकलडा मत्क्रोधकवलितस्यास्य क्षत्रियकुमारस्य रमणीयत्वमतीतं न तु वर्तमानं भविष्यद्वेति व्यज्यते, तेन च क्षणादेनं संहरामीति प्रतीत्या क्रोधातिशयो व्यङ्ग्य इति भावः । नन्वेवमतीतार्थकलकारस्य सर्वत्र तादृशार्थव्यञ्जकत्वं कुतो नेत्यत आह **एषा हीति** । तथा चात्रैव वक्तृप्रकरणवैलक्षण्यात्तादृशोऽर्थो भासतेऽन्यत्र तदभावान्नेति भावः ।

तदेतत्सर्वमुक्तं सुधासागरे,–**कालस्येति** । अतीतकाले विहितस्य लङ्प्रत्ययस्येति भावः । अन्यथा पदैकदेशव्यञ्जकप्रस्तावे कालव्यञ्जकत्वोपदर्शनमसंगतं स्यात् । अत एव प्रदीपकारैरुक्तम्,–"रमणीयः क्षत्रियकुमारः आसीदित्यत्र लँडातीतकालविहितेनाचिरं तदीयहिंसायाः सुकरत्वं व्यञ्जयता प्राधान्येन धूर्जटिधनुर्भङ्गजन्मा भार्गवक्रोधः प्रकृष्यते"–इति । नन्वेवं लड इत्येव किं नोक्तमिति चेत्, न, प्रत्ययान्तरस्याप्यतीतकाले विधानात् । तर्हि प्रत्ययस्येत्येवोच्यतामिति चेत्, न, तथापि प्रकृतप्रत्ययस्यैव व्यञ्जकत्वं संभाव्येत; कालस्येत्युक्तौ तु सर्वस्याप्यतीतकालविहितप्रत्ययस्यैतादृशविषये व्यञ्जकत्वं समायातीति वाग्देवतावतारोक्तं (मम्मटोक्तं) रमणीयमेवेति सुधीभिर्ध्येयम् । अत्र रौद्रो रसः–इति ॥

प्रत्ययरूपवचनविशेषात्मकपदैकदेशस्य विप्रलम्भशृङ्गारव्यञ्जकत्वमुदाहरति **ताणमिति ।** उक्तं चान्यैरपि,–वचनविशेषप्राधान्येन विप्रलम्भव्यञ्जकत्वमुदाहरतीति । "तेषां गुणग्रहणानां तासामुत्कण्ठानां तस्य प्रेम्णः । तासां भणितीनां[3] सुन्दर ! ईदृशं जात-

---

१ यद्यप्यत्र प्रदीपे 'लुडा'–इति पाठोऽस्ति, तथाऽपि "लडाऽतीतकालेति पाठ., लुडेत्ययुक्तः पाठः"–इत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥ २ सुकरत्व व्यञ्जयतेति । स्वक्रोधकवलितस्य स्थितौ वर्तमानकालभविष्यत्कालसम्बन्धव्यवच्छेदव्यञ्जनद्वारेति भाव इत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥ ३ तेषा भणितानामिति पाठः क्वचिदस्ति ॥

अत्र गुणग्रहणादीनां बहुत्वम्, प्रेम्णश्चैकत्वं द्योत्यते। पुरुषव्यत्ययस्य यथा,–

रे रे चञ्चललोचनाञ्चितरुचे! चेतः! प्रमुच्य स्थिर-
प्रेमाणं महिमानमेणनयनामालोक्य किं नृत्यसि।
किं मन्ये विहरिष्यसे? बत हतां मुञ्चान्तराशामिमाम्,
एषा कण्ठतटे कृता खलु शिला संसारवारांनिधौ॥ १०३॥

मवसानम्॥"–इति संस्कृतम्। 'ईरिसिअं'–इति पाठे ईदृशमित्येवार्थः। एआरिसमिति पाठे एतादृशमित्यर्थ इति तु चिन्त्यम्, छन्दोभङ्गात्। पूर्वं बहुतरगुणश्रवणादिभिरनुरागातिशयं प्रकटयति अनन्तरमन्यत्रामक्ते नायके कस्याश्चिदुक्तिरियम्। तच्छब्दाः विशिष्यानिर्वचनीयार्थकाः, हे सुन्दर! तेषां गुणग्रहणानां गुणवर्णनानां तासामुत्कण्ठानां मम सांनिध्ये जातानां तासां भणितीनां त्वमेव जीवितसर्वस्वमित्यादीनां वचनानां तस्य प्रेम्णः तादृशत्वत्कर्तृकगुणग्रहणादिजन्यस्य मद्वृत्तेस्त्वद्विषयस्य प्रेम्ण इत्यर्थः, ईदृशम् एवंविधापराधकलुषितम् अवसानं परिपाकः जातमित्यर्थः। जवनविपुला छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१९८ पृष्ठे)।

बहुत्वं बहुविधत्वम्। **एकत्वम्** एकविधत्वम्। **द्योत्यते इति**। बहुवचनैकवचनाभ्यामिति शेषः। तथा च गुणग्रहणादीनां प्रेमहेतूनां बहुविधत्वेऽपि (नानाप्रकारकत्वेऽपि) कार्यं प्रेमैकजातीयमेव न कदाचिदन्यथाभावं प्राप्तमिति बहुवचनैकवचनाभ्यां व्यज्यते। तेन च विप्रलम्भोत्कर्षो व्यङ्ग्य इति प्रदीपादौ स्पष्टम्। **एकजातीयमेवेति**। सततमविच्छेदेन प्रकर्षनिकर्षराहित्यात्परमोत्कृष्टमित्यर्थ इत्युद्द्योते स्पष्टम्॥

पुरुषव्यत्ययस्य शान्तरसव्यञ्जकत्वमुदाहरति **रे रे इति**। कश्चिद्विरक्तः सुन्दरीदर्शनेन क्षुभितं स्वस्वान्तमुपहसतीति सुधासागरकाराः। शान्तस्य पुरुषस्य स्वचित्तं प्रति परिहासोक्तिरियमित्यन्ये। रे रे इति साक्षेपसंबोधनम्। चञ्चललोचनायां कामिन्याम् अञ्चिता गमिता रुचिरभिलाषो येन तथाभूत। यद्वा, चञ्चलाभ्यां लोचनाभ्याम् अञ्चिता प्रकटीकृता (अर्थान्नायिकया) रुचिरभिलाषो यत्र तथाभूत। तेन चञ्चलप्रकटीकृताभिलाषस्यास्थिरत्वं सूचितम्, अतएव तत्प्रतियोगितया स्थिरप्रेमाणमिति वक्ष्यति। एवंविध! रे रे चेतः! त्वं

---

१ ननु 'अञ्चितरुचे'–इत्यस्य कथं साधुत्वं सोर्लुका लुप्ततया "न लुमताङ्गस्य"–इति प्रत्ययलक्षणनिषेधेन "ह्रस्वस्य गुणः"–इति सबुद्धिनिमित्तकगुणस्याप्राप्तेः, अतः 'अञ्चितरुचि'–इत्येव भाव्यमिति चेत्। न। "न लुमता०"–इति निषेधस्यानित्यत्वात्प्रत्ययलक्षणेन सबुद्धिनिमित्तकगुणस्य प्रवृत्तेः। "न लुमता०"–इति निषेधस्यानित्यत्वे "इकोऽचि०"–इतिसूत्रस्थाज्ग्रहणं ज्ञापकम्। तथाहि,–अज्ग्रहणं हि सबुद्धौ नुमं वारयितुं कृतम्। श्यामादिषु तु सत्यपि नुमि तल्लोपसंभवात्। सबुद्धिश्च लुका लुप्तेति प्रत्ययलक्षणेन नुमः प्राप्तिर्वाच्या। प्रत्ययलक्षणं च "न लुमता०"–इति निषेधस्यानित्यतां विना दुर्लभमिति। अतएव "इकोऽचि०" इति सूत्रस्थम् "इह किंचित्त्रपो"–इति "एङ्ह्रस्वात्०"–इति सूत्रस्थ "हे त्रपो"–इति च महाभाष्यं संगच्छते। एतदेवाभिप्रेत्य वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां 'हे वारे, हे वारि'–इत्युदाहृतम्॥

अत्र प्रहासः ।

स्थिरं प्रेम यत्र तं महिमानं विषयानासक्त्यादिजनितमुत्कर्षं प्रमुच्य प्रकर्षेण त्यक्त्वा एणनयनाम् एणसदृशनयनां (हरिणाक्षीम्) आलोक्य किं कस्मात् नृत्यसि नर्तनं करोषि, नृत्यप्रेक्षितृजनानवलोक्य नर्तक इव किं हर्षादुल्लोलं भवसीत्यर्थः । अत्रैणीमिति विहाय एणेति पुंलिंगेन यथा त्वयि नयनव्यापारादि करोति एवमन्यत्रापि पुरुषे, यथा वा त्वं नयनयोर्व्यापारमस्यां करोषि एवमन्येऽपि पुमांस इति नास्यां साधारण्यामनुराग उचित इति सूचयति । नर्तने हेतुमाशङ्क्य निराकर्तुमाह किं मन्ये इति । त्वं मन्ये अहं विहरिष्यसे इत्यन्वयः, अहं विहरिष्ये इति किं त्वं मन्यसे इत्यर्थः । अत्र "प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च" (१।४।१०६)–इति पाणिनिसूत्रेण मध्यमोत्तमयोर्व्यत्यासः । बतेति खेदे । हतां निन्दिताम्, यद्वा, अनर्थदायिनीम् इमाम् अन्तराशाम् अन्तर्विद्यमानामाशाम्, विहरणविषयिणीमित्यर्थः, मुञ्च त्यज । यतः खलु निश्चयेन एषा स्त्री आशा वा संसारः प्रपञ्च एव वारांनिधिः समुद्रः तस्मिन्, मज्जनायेति शेषः, कण्ठतटे (रिरंसया स्थितस्य=सरागस्य पुरुषस्य) गलप्रदेशे शिला दृषत् कृता, विधात्रेति शेषः । एवं च परिणामविरसत्वाद्धर्षो न युक्त इति भावः । 'संसारवारांनिधौ'–इत्यत्र "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" (६।३।१४)–इति बाहुलकात्षष्ठ्या अलुक् । "मारिते कुत्सिते हतम्"–इति कोशः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र 'त्वं'–इति युष्मद्युपपदे सति 'मन्यसे'–इति मध्यमपुरुषस्य योग्यत्वेऽपि 'मन्ये'–इति उत्तमपुरुषः, 'अहम्'–इत्यस्मद्युपपदे सति 'विहरिष्ये'–इत्युत्तमपुरुषस्य योग्यत्वेऽपि 'विहरिष्यसे'–इति मध्यपुरुषः, एवं मध्यमोत्तमयोर्विपर्ययः प्रहासमभिव्यनक्ति । तेन च प्रहासेन शान्तरसप्रकर्षः । तदेवाह **अत्र प्रहास इति** । पुरुषव्यत्ययेन व्यज्यते इति शेषः । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतादिषु,–'त्वं मन्ये अहं विहरिष्यसे'–इति "प्रहासे च०"–इति सूत्रेण युष्मदस्मदोर्योगे उत्तममध्यमयोः पुरुषयोर्विपर्ययेण विधानात्प्रहासो व्यज्यते, तेन च शान्तरसः प्रकृष्यते । अतएव प्राक् (२०१पृष्ठे) पदैकदेशादीनामलक्ष्यक्रमव्यञ्जकत्वमेवोक्तं संगच्छते । एवं सर्वत्र बोध्यम् । अत्र प्रहासे च नोत्तमपुरुषस्य शक्तिः, प्रहासे द्योत्ये इति व्याख्यानात् । तस्माद्व्यञ्जकानुशासनमेव तत् । पुरुषव्यत्ययः पदैकदेशधर्मत्वात्पदैकदेश एव गण्यते इति । उक्तं च सुधासागरे,–"ननु"प्रहासे च०"–इति सूत्रेण पुरुषव्यत्ययविधानात्प्रहासो वाच्य एवेति चेत्, उच्यते, अभिधा हि पदशक्तिरिति निर्विवादम्, तत्र प्रहासे तावन्नोत्तमपुरुषस्याभिधा, ततस्तदप्रतीतेः । न वोत्तमपुरुषमात्रं पदम्, न वा नैयायिकरीत्या प्रहासो वाक्यार्थ इति शङ्क्यम्, पदार्थसंसर्गरूपताविरहात् । किं तु प्रहासे विवक्षितेऽनुशिष्टेन पुरुषव्यत्येन स प्रतीयते इति दिक् । पदैकदेशत्वं च तद्धर्मवत्त्वात्"–इति ॥

१ मन्यधातुरुपपद यस्य धातोस्तस्मिन् प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात्परिहासे गम्यमाने, मन्यतेस्तूत्तमः स्यात्स चैकार्थवाचकः स्यात् युष्मद्युपपदे सतीति सूत्रार्थः ॥

पूर्वनिपातस्य यथा,—

येषां दोर्बलमेव, दुर्बलतया ते संमताः; तैरपि
प्रायः केवलनीतिरीतिशरणैः कार्यं किमुर्वीश्वरैः ?।
ये क्ष्माशक्र ! पुनः पराक्रमनयस्वीकारकान्तक्रमाः,
ते स्युर्नैव भवादृशास्त्रिजगति द्वित्राः पवित्राः परम् ॥ १०४ ॥

अत्र पराक्रमस्य प्राधान्यमवगम्यते।

पूर्वनिपातस्य भावव्यञ्जकत्वमुदाहरति **येषामिति**। बलनयोभयविशिष्टा एव राजानः समर्था इत्यभिप्रेत्य कश्चित्कवि· कंचिद्राजानमाह। येषां राज्ञां दोर्बलमेव बाहुबलमेव, अस्तीति शेषः, एवकारेण नीतिव्यवच्छेदः, ते राजानः दुर्बलतया निर्बलत्वेन संमताः, नीतिज्ञानां वृद्धानामिति शेषः, प्रमादादिसंभवादिति भावः। सुधासागरकारास्तु,—ते राजानः दुर्बलतया दुर्बलत्वेन हेतुना असंमता अप्रयोजका इति अकारं प्रश्लिष्य व्याचक्षिरे। ननु किं तर्हि केवलनीतिविद एव समीचीनाः? नेत्याह तैरिति। तैरपि उर्वीश्वरैः राजभिः कि कार्यं न किमपीत्यर्थः, तैः कैः? प्रायः बहुधा केवलं नीतिः राजधर्मादिशास्त्रं रीतिः तत्प्रतिपादितो वर्तनप्रकारः तन्मात्रशरणैः; बलवताऽन्येन तत्कालं झटित्येव धर्षणादिति भावः। के तर्हि समीचीनास्तत्राह ये इति। हे क्ष्माशक्र पृथ्वीन्द्र ये पुनः ये तु पराक्रमनययोः पराक्रमनीत्योः स्वीकारेण कान्तः सुन्दरः क्रमः पूर्वं पराक्रमः ततस्तदाच्छिन्न एव नय इत्याचारक्रमो येषां ते। तर्हि तानेवाश्रयस्वेत्यत्राह ते स्युरिति। ते तथाविधास्ते त्रिजगति भुवनत्रयेऽपि न स्युरेव, यदि वा स्युः, द्वित्राः द्वौ वा त्रयो वा; तथापि परं केवलं भवादृशाः भवत्तुल्याः पवित्राः प्रशस्ताः नैवेत्यर्थः। भूलोके तु द्वितीयोऽसंभावित एवेति भावः शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्र पूर्वनिपातस्यालक्ष्यक्रमव्यञ्जकत्वं दर्शयति **अत्रेत्यादि**। **प्राधान्यम्** अभ्यर्हितत्वरूपं प्रधानत्वम्। **अवगम्यते** द्योत्यते। पूर्वनिपातेनेति शेषः। अयं भावः,—पराक्रमनयेत्यत्र नयपदस्याल्पाच्तरत्वात् "अल्पाच्तरम्" (२।२।३४)—इति पाणिनिसूत्रेण पूर्वनिपाते प्राप्ते पराक्रमपदस्य "अभ्यर्हितं च"—इति वार्तिकेन "अल्पाच्तरम्"—इति सूत्रस्थेन पूर्वनिपातः कृतः, स च पूर्वनिपातः पराक्रमस्य प्राधान्यरूपमभ्यर्हितत्वं द्योतयति, तथा च पराक्रमप्राधान्येन नयस्वीकारो राजोत्कर्षद्वारा राजविषयकरतिं पुष्णातीति भावव्यञ्जकत्वमिति। तदेतत्सर्वमुक्तं प्रदीपोद्द्योतयोः,—"अत्र चाटुके पराक्रमनयेत्यत्र नयस्याल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपातमविधाय पराक्रमस्य तथाभावोऽभ्यर्हितत्वं द्योतयति। पूर्वनिपातः पदैकदेशधर्मत्वात्पदैकदेश एव गण्यते"—इति प्रदीपः। "**चाटुके** राजस्तुतौ। **अभ्यर्हितत्वं** प्राधान्यरूपम्। वस्तुतोऽभ्यर्हितस्य हि पूर्वनिपातो विधीयते, न तु तत्र तद्विधानमिति भावः"—इत्युद्द्योतः॥

विभक्तिविशेषस्य यथा,–

प्रधनाध्वनि धीरधनुर्ध्वनिभृति विधुरैरयोधि तव दिवसम् ।
दिवसेन तु नरप! भवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवादपदम् ॥ १०९ ॥

अत्र दिवसेनेत्यपवर्गतृतीया फलप्राप्तिं द्योतयति ।

उपपदविभक्ति[1]विशेषस्य भावव्यञ्जकत्वमुदाहरति **प्रधनेति** । वीरधनुर्ध्वनीत्यपि पाठः । वीरेति संबोधनमिति केचित् । हे नरप नृप धीराणां वीराणां वा यानि धनूंषि तेषां ध्वनिं टङ्काररूपं बिभर्तीति तथाभूते प्रधनाध्वनि प्रधनं युद्धमेवाध्वा मार्गः (प्रवेशनिःसरणहेतुत्वात्) तस्मिन् तव भवतः विधुरैः शत्रुभिः दिवसमभिव्याप्य अयोधि युद्धमकारि, निरन्तरं प्रहृतमित्यर्थः । दिवसमित्यत्र "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" (२।३।५)–इति पाणिनिसूत्रेण[2] अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तव शत्रूणां युद्धेन नेष्टप्राप्तिरिति भावः । भवांस्तु दिवसेन विधिर्ब्रह्मा सिद्धाः देवयोनिविशेषाः तेषां विधिसिद्धानाम्, यद्वा, विधिसिद्धस्यानाहार्यस्य, जयाज्जातस्येति यावत्, साधुवादस्य साधु साध्विति वादस्य पदं स्थानं यथा स्यात्तथा अयुद्ध युद्धं कृतवानित्यर्थः । यस्तु युद्धविधीत्यादि क्रियाविशेषणमिति व्याख्यातवान्, स छन्दोभङ्गम्, भवानित्यस्यायोधीत्यनेनान्वयायोग्यत्वं च नाज्ञासीदिति बोध्यम् । गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्र दिवसेनेत्यपवर्गतृतीया "अपवर्गे तृतीया" (२।३।६)–इति पाणिनिसूत्रेण[3] फलप्राप्तौ द्योत्यायामेव तृतीयाविधानात्, तया च तृतीयया युद्धरूपक्रियाया यत् फलं विजयस्तत्प्राप्तिर्व्यज्यते, तेन च राजविषयकभावप्रकर्षो व्यङ्ग्यः । तदेवाह **अत्रेत्यादि** । तदेतदुक्तं प्रदीपादौ,–"अत्र वीररसात्मनि भवान् दिवसेनायुद्धेत्यपवर्गे तृतीया, अपवर्गश्च फलप्राप्तौ सत्यां क्रियापरित्यागः । अतो भवत्पदार्थस्य युद्धरूपक्रियायाः यत्फलं विजयस्तत्प्राप्तिस्तृतीयया द्योत्यते"–इति प्रदीपः । **फलप्राप्ताविति** । फलसिद्धावेवोपायेच्छानिवृत्तेरिति भावः । एवं च नेदमपवर्गशरीरघटकं किंतु तदुपपादकम् । अत एवाग्रेऽस्य व्यङ्ग्यतोक्तिः तृतीयया द्योत्यते इति । यद्वा, एषां प्रत्ययादीनां तत्तदर्थपुर-

---

१ विभक्तिर्द्विविधा कारकविभक्तिरुपपदविभक्तिश्चेति । तत्र क्रियाजनकार्थिका विभक्तिः कारकविभक्तिः । उप–समीपे उच्चारितं पदमुपपदम्, तदर्थनिमित्तिका विभक्तिरुपपदविभक्तिः॥ २ अत्यन्तसंयोगो निरन्तरसंबन्धः, स च गुणक्रियाद्रव्यैरभावेन च । गुणादिभिः कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे सति प्रत्यासत्त्या कालाध्ववृत्तिभ्या द्वितीया भवतीति सूत्रार्थः । यथा, मासं कल्याणी, मासमधीते, मास गुडधानाः, मास भोजनाभाव इति क्रमेण कालोदाहरणानि । क्रोश कुटिला नदी, क्रोशमधीते, क्रोश गिरिः, क्रोशं भोजनाभाव इति क्रमेणाध्वोदाहरणानि, । 'अत्यन्तसयोगे' किम् । मासस्य द्विरधीते, क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥ ३ अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्या द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यादिति सूत्रार्थः । यथा, अह्ना क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीत. ।'अपवर्गे' किम् । मासमधीतो नायात. ॥

भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था।
साक्षात्कामं नवमिव रतिर्मालतीमाधवं यत्
गाढोत्कण्ठाल्लुलितलुलितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥ १०६ ॥

अत्रानुकम्पावृत्तेः करूपतद्धितस्य।

स्कारेणानुशासनविहितानामपि न तत्तदर्थवाचकत्वं गौरवादन्यलभ्यत्वाच्चेति व्यङ्ग्यत्वम्। एवं च व्यङ्ग्यार्थबोधकमेवानुशासनम्। अत एव तत्र तत्र 'द्योत्यते'—इति वृत्तिकृतो व्याचख्युः। **तृतीयया द्योत्यते इति।** इदमुपलक्षणम्, दिवसमिति अत्यन्तसंयोगविहितद्वितीययाऽपि शत्रूणां फलाप्राप्तिर्व्यज्यते, अत्यन्तसंयोगस्य तावत्येव पर्याप्तेः, फललाभे क्रियाऽनाचरणादिति। अत्रायुद्धायोधीति तिङ्प्रक्रमभङ्गोऽप्येतदनुकूल एवेत्युद्द्योतः॥

करूपतद्धितप्रत्ययात्मकस्य प्रकृत्येकदेशस्य विप्रलम्भशृङ्गारव्यञ्जकत्वमुदाहरति **भूय इति।** मालतीमाधवप्रकरणे प्रथमेऽङ्के "कथितमेव नो मालतीधात्रेय्या लवङ्गिकया"—इति चूर्णकमुपन्यस्य कामन्दकीवचनमिदम्। भवनस्य वासगृहस्य संबन्धिनी या वलभी उपरितनमण्डपः तदीयम्, यद्वा, भवनवलभी गृहाच्छादनवक्रदारु तत्र तुङ्गं महत् उन्नतं च यत् वातायनं गवाक्षः तत्र स्थिता मालती तन्नाम्नी नायिका भूयो भूयो वारं वारं सविधया अर्थान्मालतीतातगृहसंनिहितया नगरीसंबन्धिरथ्यया राजमार्गेण पर्यटन्तम् इतस्ततो गच्छन्तं माधवं तन्नामानं नायकं रतिः कामभार्या नवं दाहानन्तरसुत्पन्नं कामं मदनमिव साक्षात् प्रत्यक्षं न तु चित्रादौ, तेन रागौत्कट्यम्, "इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनम्"—इत्युक्तेः, दृष्ट्वा दृष्ट्वा पुनः पुनरवलोक्य गाढा दृढा या उत्कण्ठा आकाङ्क्षा औत्सुक्यं वा तया लुलितलुलितैः अतिखिन्नैः अतिम्लानैर्वा अत एवाङ्गकैः अनुकम्प्यैरङ्गैः ताम्यति ग्लायति इति यत् तत् मालतीधात्रेय्या मालत्युपमातृपुत्र्या लवङ्गिकया नः कथितमेवेति चूर्णिकावाक्येनान्वयः। अत्र नवं काममित्यनेन प्रसिद्धकामापेक्षया व्यतिरेकः। दृष्ट्वा दृष्ट्वेति वीप्सया रागौत्कट्यं व्यज्यते। ललितललितैरिति पाठे ललितेभ्योऽपि ललितैः अतिमनोहरैरित्यर्थः। ललितलुलितैरिति पाठे पूर्वं ललितैः सुन्दरैरधुना लुलितैः म्लानैरित्यर्थः। लुलितललितैरिति पाठे लुलितैर्म्लानैः सद्भिर्ललितैर्मनोहरैरित्यर्थः। वलभी गृहाच्छादनवक्रदारु, छज्जेति हिन्दीभाषायां सज्जेति महाराष्ट्रभाषायां च प्रसिद्धम्, 'गोपानसी तु वलभी छादने वक्रदारुणि"—इत्यमरः। मन्दाक्रान्ता छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (८८ पृष्ठे)।

अत्रानुकम्पार्थककस्वरूपतद्धितव्यङ्ग्येन दुःखक्षमत्वानधिकारिणा सौकुमार्येण विप्रलम्भः परिपोष्यते इति सुधासागरे स्पष्टम्। तदुक्तमुद्द्योतेऽपि,—अत्रानुकम्पाव्यङ्ग्येन सौकुमार्येण दुःखासहिष्णुत्वाभिव्यक्तिद्वारा विप्रलम्भोत्कर्ष इति। तदेवाह **अत्रेत्यादि।**

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥ १०७ ॥

अत्र प्रशब्दस्योपसर्गस्य ।

अनुकम्पावृत्तेः अनुकम्पाद्योतकस्य । **तद्धितस्येति** । विप्रलम्भशृङ्गारव्यञ्जकत्वमिति शेषः । अयं भावः,—अङ्ककैरित्यत्र "अनुकम्पायाम्" (५ । ३ । ७६)—इति पाणिनिसूत्रेण विहितात्कप्रत्ययादनुकम्पातिशयो व्यज्यते, तेन च सौकुमार्यम्, तेनापि च दुःखासहिष्णुत्वाभिव्यक्तिद्वारा विप्रलम्भोत्कर्ष इति । "यत्तु मधुमतीकारैर्व्याख्यातम्, अत्राल्पार्थे कन् न त्वनुकम्पायाम्, व्यङ्ग्यत्वाभिधानविरोधादिति । यच्चैतदनुसृत्य प्रदीपकारैर्व्याख्यातम्, अत्राङ्ककैरिति कस्वरूपतद्धितेनाल्पार्थकेनानुकम्पातिशयो व्यज्यते इति । तत्सर्वम् "अत्रानुकम्पावृत्तेः करूपतद्धितस्य"—इति वृत्तिस्वरसभङ्गादुपेक्ष्यम्"—इति सुधासागरे स्पष्टम् । उद्द्योतकारास्तु—'अल्पार्थकेन'—इति प्रदीपप्रतीकमुपादाय "तस्यैव (अल्पार्थकस्यैव) झटिति प्रतीतेरिति भावः । अनुकम्पार्थकत्वेऽपि व्यङ्ग्यमुक्तमेव"—इत्याहुः ॥

उपसर्गरूपस्य प्रकृत्येकदेशस्य विप्रलम्भशृङ्गारव्यञ्जकत्वमुदाहरति **परिच्छेदेति** । मालतीमाधवप्रकरणे प्रथमेऽङ्के मकरन्दं प्रति माधवस्य स्वावस्थाकथनमेतत् । कोऽपि विशिष्यानिर्वचनीयः विकारः कामजो भावः (मम) अन्तः अन्तःकरणं जडयति मोहयति, विषयग्राहिवृत्तिविषये स्तब्धं करोतीत्यर्थः, तापं विरहसंतापं च कुरुते इत्यन्वयः । अनिर्वचनीयत्वमेव विशेषणैरुपपादयति परिच्छेदेत्यादि । परिच्छेद इयत्ता विरामो वा तम् अतीतोऽतिक्रान्तः, तद्रहित इत्यर्थः । तथा, सकलानां वाचकलाक्षणिकव्यञ्जकानां वचनानां शब्दानाम् अविषयः अगोचरः, अभिधया लक्षणया व्यञ्जनयाऽपि वा शब्दैर्निर्वक्तुमशक्य इति भावः । तथा, पुनरन्यदा (कालान्तरे)अस्मिन् जन्मनि अनुभवपथम् अनुभवविषयत्वं यो न गतवान् यो न प्राप्त इत्यर्थः । तथा, विवेको दोषगुणविभागः तस्य प्रध्वंसात् अत्यन्तनाशात् उपचितो वृद्धिं प्राप्तो यो महामोहः सकलविषयाणामज्ञानं विपरीतज्ञानं वा यत्र तादृशश्चासौ गहनश्च दुर्लङ्घ्यश्चेदृश इत्यर्थः । अत्र विरोधाभासोऽलंकार इति ४८८ उदाहरणे स्फुटीभविष्यति । शिखरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (८६ पृष्ठे) ।

प्रशब्दस्योपसर्गस्येति । विप्रलम्भशृङ्गारव्यञ्जकत्वमिति शेषः । अयं भावः,—अत्र प्रध्वंसादिति प्रशब्देन प्रकृत्येकदेशेन विवेकसमूलोन्मूलनरूपो ध्वंसप्रकर्षो द्योत्यते, उपसर्गाणामवाचकत्वात्; तेन मोहप्रकर्षः, तेन च रागातिशयः, तेनापि च माधवस्य विप्र-

कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया, किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः ।
तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥ १०८ ॥
अत्र तुल्ययोगिताद्योतकस्य 'च'—इति निपातस्य ।

लम्भशृङ्गारप्रकर्षो व्यङ्ग्य इति । प्रादीनां चादीनां च स्वतः प्रयोगानर्हतया पदैकदेशतुल्यत्वात्तत्रोदाहरणमिति नरसिंहमनीषायां स्पष्टम् "अत्र प्रध्वंसादिति प्रशब्दः प्रकृत्येकदेशः प्रकर्षद्योतकः, उपसर्गाणामवाचकत्वात्"—इति प्रदीपः । "प्रकृत्यन्तर्गतत्वाभावात्कथं प्रकृत्येकदेशत्वमत आह **प्रकर्षेति ।** प्रकृत्यर्थ एवास्याप्यर्थ इति पृथगर्थाभावात्तदन्तर्भूत एवेत्यर्थः । पृथगर्थाभावमेवाह **उपसर्गाणामिति**"—इति प्रभा । "**प्रकर्षद्योतक इति ।** प्रकर्षश्च समूलोन्मूलनरूपः"—इत्युद्द्योतः ।

निपातरूपपदैकदेशस्य वीररसव्यञ्जकत्वमुदाहरति **कृतमिति ।** नृपं प्रति मन्त्रिण उक्तिरियम् । हे राजन् त्वया मनः गर्वस्याहंकारस्याभिमुखं संमुखं न तु गर्वितम्, कृतं च, नः अस्माकं द्विषः शत्रवः निहताश्च, न तु निहनिष्यन्ते, एवं सति अन्यत् शस्त्रादिग्रहणं युद्धादिकं नीत्यादि वा किम् अफलमित्यर्थः । तत्र व्यतिरेकेण (वैधर्म्येण) दृष्टान्तमाह तमांसीति । तमांसि तावत् तिष्ठन्ति, यावत् अंशुमान् सूर्यः उदयाद्रेर्मौलितां शिरोऽलंकारतां नायाति, तथाभूते तु तस्मिन् न तिष्ठन्तीत्यर्थ । उदितसूर्य विना उदयाद्रिरपि अमौलिजनवन्न शोभते इति भावः । एतेन त्वां विनाऽयं लोकोऽपि तथा न शोभते इति ध्वनितम् । "मौलिः किरीटे धम्मिले चूडायामनपुंसकम्"—इति मेदिनी । "किरीटे मौलिरक्लीबे चूडासंयतकेशयोः"—इति रभसश्च । वंशस्थं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् (२३ पृष्ठे) ।

तुल्ययोगितेति । चकारेण मनोगर्वाभिमुखीकरणारिहननयोः प्राकरणिकयोरेककालत्वलक्षणैकधर्मसंबन्धात् तुल्ययोगितेति प्राचीनमतेनेदम् । वस्तुतस्तु, मनः गर्वाभिमुखं कृतं च द्विषः निहताश्चेति तुल्यकालमेककालं योगः संबन्धो ययोस्तौ तुल्ययोगिनौ तयोर्भावस्तुल्ययोगितेति व्युत्पत्त्या तुल्ययोगितापदं समुच्चयपरम् । एवंचात्र चकाराभ्यां स्वसमभिव्याहृतक्रिययोस्तुल्यकालतारूपः समुच्चयालंकारः, तद्द्वारा वीररसप्रकर्षो ध्वन्यते । तदुक्तं प्रदीपोद्द्योतयोः—"अत्र चद्वयेन मनोगर्वाभिमुखीकरणशत्रुहननयोरेककालतारूपः समुच्चयो द्योत्यते"—इति प्रदीपः । "**चद्वयेनेति ।** यद्यपि एकश्चकारोऽपि समुच्चयद्योतकस्तथापि प्रकृताभिप्रायमेतत् । **समुच्चय इति ।** अयमेव तुल्यकालं योगितेति व्युत्पत्त्या तुल्ययोगिताशब्देनोक्तः । तेन[1] वीररसप्रकर्षः । नचैवं समुच्चयालकारस्य वाच्यत्वं[2] न स्यादिति वाच्यम्, व्यञ्जकचादिसत्त्वे वाच्यत्वं तदभावे व्यङ्ग्यत्वमिति विशेषात्, विरोधवत्, प्रकृते च नैतदादाय ध्वनित्वं किंतु तद्व्यङ्ग्यवीरप्रकर्षमादायेति बोध्यम् । वीरप्रकर्षोऽपि

---

१ समुच्चयालकारेण॥ २ "अर्थालकारानाह"—इत्युपक्रम्य समुच्चयालकारस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वाद्वाच्यलत्वं न स्यादिति भाव ॥

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परां
अस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम् ।
बन्दीवैष यशांसि गायति मरुद्यस्यैकबाणाहति—
श्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः ॥ १०९ ॥

समुच्चयव्यङ्ग्यपौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिद्वारेत्याहुरित्युद्द्योतः । उद्द्योतपुस्तकान्तरे तु—'वीरप्रकर्षोऽपि समुच्चयव्यङ्ग्यतुल्ययोगिताद्वारा पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिद्वारा वेत्याहु'—इति पाठः । **निपातस्येति** । वीररसव्यञ्जकत्वमिति शेषः । अयं भावः,—निपातेन समुच्चयालंकारो व्यज्यते, तेन चातिशयोक्तिव्यञ्जनद्वारा वीररसप्रकर्षो व्यङ्ग्य इति । अत्र चेतिनिपातरूपप्रातिपदिकमात्रस्यैव व्यञ्जकत्वम्, न तु प्रत्ययसहकृतस्य तस्येति पदैकदेशतेति निदर्शनकञ्चिद्दर्शनम् । प्रदीपकारादयस्तु चकारस्य पदैकदेशत्वाभावेऽपि केवलस्य तस्याप्रयोगात् पदैकदेशत्वोपचार इति व्याचक्रुः ।

अथ बहूनां वीररसव्यञ्जकत्वमुदाहरति **रामोऽसाविति** । राघवानन्दनाटके रावणमुद्दिश्य विभीषणोक्तिरियमिति चन्द्रिकादौ स्पष्टम् । रामः सकलभुवनजनमनोरमणः, एतेन सर्वे तद्धितकारिण इति व्यज्यते । असौ खरदूषणादिनिहन्तृत्वेनातिप्रसिद्धः विलक्षणधैर्यगाम्भीर्यादिशाली च भावनया प्रत्यक्षायमाणश्च । विक्रमगुणैरिति । केवलं प्रसिद्धिं प्राप्त इत्युक्तौ सदोषगुणैरपि प्रसिद्धिसंभवः, यथा संबोध्यरावणस्य, तन्निवृत्त्यर्थं गुणैरिति । न केवलं गुणैः अपि तु विक्रमजैः, एतेन सीतादानस्यावश्यकत्वं व्यज्यते । साऽपि (प्रसिद्धिरपि) न ग्रामे, न नगरे, नापि भुवने, किं तु भुवनेषु, तेष्वपि न कृशां किं तु पराम्, तेनाज्ञातत्वनिरासः; यद्वा, विक्रमगुणैः प्रकृष्टां सिद्धिं जयलक्षणां भुवनेषु प्राप्त इत्यर्थः, एतेन सर्वथाऽपि युद्धेऽजेयत्वं ध्वन्यते । तमपि यत् देवो दिव्यज्ञानवानपि भवान् न जानाति तत् अस्माकं भाग्यस्य विपर्ययादेव अन्यथाविपरिणामादेव, न तु त्वद्भाग्यविपर्ययात्, त्रैलोक्यनाथतादृशमहापुरुषहस्तेन मरणेऽपि मोक्षलक्ष्मीविलासलाभेन तस्यापि भाग्यफलत्वात्, अस्माकं पुनः चिरकालजीवितानां त्वादृशप्रभुविपद्दर्शनात् त्वद्वियोगाच्च निरन्तरदुःखदावानलपच्यमानानां परं भाग्यविपर्यय इति भावः । यदि परमिति निपातसमुदायोऽवधारणार्थः । अत्र भाग्यविपर्ययादित्युक्तं न तु अभाग्यादिति, तेन त्वादृशप्रभुलाभात् सार्वदिकातिशयसुखलाभेनाभाग्यविरहेऽनुमितेऽपि भाग्यान्येव विपरीतफलदत्वेन परिणतानीति ध्वनिः । अस्मदित्यनेन समस्तरक्षःकुलस्यैव तथात्वं प्रतीयते । प्रसिद्धिहेतुभूतं विक्रमगुणोदाहरणमाह बन्दीति । एष मरुत् वायुः बन्दीव वैतालिक इव "बन्दिनः स्तुतिपाठकाः"—इत्यमरः । सप्तभिः स्वरैः षड्जादिभिः यस्य रामस्य यशांसि गायतीवेत्युत्प्रेक्षागर्भम् । सप्त स्वराश्चोक्ता अमरेण—

अत्रासाविति भुवनेष्विति गुणैरिति सर्वनामप्रातिपदिकवचनानां; न त्वदिति न मदिति अपि तु अस्मदिति, अस्य सर्वाक्षेपिणः; भाग्यविपर्ययादित्यन्यथासंपत्तिमुखेन, न त्वभावमुखेनाभिधानस्य।

"निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः। पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥"—इति। कीदृशैः स्वरैः? एकवाणाहत्या जातानि यानि श्रेणीभूतविशालतालानां विवराणि रन्ध्राणि तैः उद्गीर्णाः प्रकाशितास्तैस्तथाभूतैरित्यर्थः। एकवाणाहतेति पाठः स्पष्टः। श्रीरामेण किल सुग्रीवप्रत्ययाय सप्त तालवृक्षाः एकवाणेन विभिन्ना इत्यार्षे रामायणे किष्किन्धाकाण्डे १२ सर्गे प्रसिद्धम्। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्रासाविति सर्वनाम्नो भुवनेष्विति गुणैरिति उभयत्रैव प्रातिपदिकबहुवचनयोः अस्मदिति सर्वाक्षेपिणो भाग्यविपर्ययादिति अन्यथाविपरिणाममुखेनाभिधानस्य च वीररसव्यञ्जकत्वं सहृदयवेद्यम्। तदेवाह **अत्रासावितीत्यादि। वचनानामिति।** वीररसव्यञ्जकत्वमिति शेषः। एवं शेषः सर्वत्र। **अस्मदितीति।** उक्तमिति शेषः। **अस्येति।** बहुवचनान्तास्मच्छब्दघटितसमासांशस्याकृतमदाद्यादेशस्यास्मदित्यस्येत्यर्थः। **सर्वाक्षेपिणः** समस्तरक्षःकुलोपस्थापकस्य। **अन्यथासंपत्तिमुखेनेति।** अस्य च 'अभिधानस्य'—इत्यग्रिमेणान्वयः। **अन्यथासंपत्तिः** दुर्भाग्यरूपेण परिणमनम्। **अभावमुखेन** अभाग्यादिति रीत्या। तथा च अस्माकं भाग्यं नास्तीति न, परं तु येनैव भवद्भ्रातृत्वाद्यनुबन्धिना भाग्येन आजन्मसुखिनो वयम्, तदेवाधुना दुःखफलदमस्माकमिति ध्वनितम्। तदेतत्सर्वमुक्तं प्रदीपोद्द्योतयोः,—"अत्रासाविति सर्वनाम्नः, भुवनेष्विति न तु देशेष्विति, भुवने वेति भुवनरूपप्रातिपदिकस्य बहुवचनस्य च, विक्रमगुणैरिति न तु गुणेन दोषैर्वेति प्रातिपदिकवचनयोर्व्यञ्जकत्वम्। किं चास्मद्भाग्येत्यत्र न त्वद्भाग्येति न मद्भाग्येति कृतम्, तेनास्मदित्यस्य बहुवचनसिद्धतया सर्वाक्षेपकत्वम्, तथा भाग्यविपर्ययादित्यन्यथासंपत्तिमुखेनोक्तम्, न त्वभाग्यादित्यभावमुखेन, अतस्तथाविधानेनाभाग्यविरहेऽपि भाग्यान्येव तादृशत्वेन परिणतानीति व्यज्यते"—इति प्रदीपः। "**सर्वनाम्न इति**। षष्ठ्यन्तानां व्यञ्जकत्वमित्यनेनान्वयः। **दोषैर्वेति।** यथा रावणस्येत्यर्थः। **व्यञ्जकत्वमिति।** तच्च यथा तथोक्तमेव। **सर्वाक्षेपकत्वमिति।** समस्तरक्षःकुलबोधकत्वमित्यर्थः। आक्षेपोऽत्र व्यञ्जना, तेन च [सीतायाः] अदाने सकलरक्षःकुलक्षयो भावीति ध्वन्यते। **अन्यथासंपत्तीति।** विद्यमानैव संपत्तिरनिष्टेन निवृत्तिमत्त्वेन प्रतीयते इत्यर्थः। **अभावमुखेनेति।** तथोक्तौ हि भाग्यस्य सार्वदिकाभावप्रतीतौ संपत्तेरपि तथाऽभावः प्रतीयेतेति भावः"—इत्युद्द्योतः। नरसिंहठक्कुरादयस्तु,—भाग्यपरिवृत्तौ सपद्विपर्ययः, अतएवोक्तम् **अन्यथासंपत्तिमुखेनेति।** संपत्तेरन्यथात्वमुखेनेत्यर्थः। अभाग्याभिधाने भाग्यसामान्याभावात् सपत्तिसामान्याभावः प्रतीयेत न तु ध्वंसः, न चात्र सामान्याभावो विवक्षितः, तस्यासंभवादिति व्याचख्युः ॥

तरुणिमनि कलयति कलामनुमदनधनुर्भ्रुवोः पठत्यग्रे ।
अधिवसति सकलललनामौलिमियं चकितहरिणचलनयना ॥ ११० ॥

अत्र इमनिजव्ययीभावकर्मभूताधाराणां स्वरूपस्य; तरुणत्वे इति–धनुषः समीपे इति–मौलौ वसतीति त्वादिभिस्तुल्ये एषां वाचकत्वे अस्ति कश्चित् स्वरूपस्य विशेषो यश्चमत्कारकारी, स एव व्यञ्जकत्वं प्राप्नोति ।

बहूनां शृङ्गाररसव्यञ्जकत्वमुदाहरति **तरुणिमनीति** । इयम् एषा चकितस्य भीतस्य हरिणस्य मृगस्य चले चञ्चले नयने इव नयने यस्यास्तथाभूता, यद्वा, चकितस्य हरिणस्येव चले नयने यस्या इति विग्रहः। स्फुटीभविष्यतीदं विग्रहद्वयमपि ४०९उदाहरणस्थवृत्तिग्रन्थव्याख्यानावसरे । तथाभूता नायिका सकलललनानां मौलिम् अधिवसति, "उपान्वध्याङ्वसः" (१।४।४८)–इति पाणिनिसूत्रेणाधारस्य कर्मसंज्ञा । सर्वसुन्दरीशिरसि तिष्ठतीत्यर्थः, स्त्रीमात्रचूडामणित्वं प्राप्नोतीति यावत् । कस्मिन् सति ? तरुणिमनि तारुण्ये कलां कटाक्षविक्षेपाद्युपचयरूपां कलयति शिक्षयति सति, अर्थान्नायिकायै। यद्वा, तरुणिमनि कलाम् उपचयम् (वृद्धिम्) कलयति प्राप्तवति सतीत्यर्थः। पुनः कस्मिन् सति ? भ्रुवोरग्रे भ्रूलताग्रे (शिष्यभूते) अनुमदनधनुः मदनधनुषः कामचापस्य (गुरुभूतस्य) समीपे पठति सति, अर्थात्कलाः । अत्र चकितेत्यनेन चक्षुषोश्चाञ्चल्यातिशयो व्यज्यते । गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्र इमनिच्प्रत्ययाव्ययीभावसमास–कर्मभूताधाराणां शृङ्गारव्यञ्जकत्वं दर्शयति **अत्रेमनिजित्यादि** । तरुणिमनीति इमनिच्प्रत्ययः, अनुमदनधनुरित्यव्ययीभावः, मौलिमिति कर्मभूताधारस्तेषामित्यर्थः । **स्वरूपस्येति** । शृङ्गारव्यञ्जकत्वमिति शेषः । तदेवाह **तरुणत्वे इतीत्यादि** । **त्वादिभिरित्यादि** । एषाम् इमनिजादीनां वाचकत्वे त्वादिभिः त्वप्रत्ययादिभिः तुल्येऽपीत्यन्वयः । **कश्चिदिति** । श्रुतिकटुत्वादिहीनो माधुर्यादियुक्तो वचनागोचरः सहृदयसंवेद्य इत्यर्थः । **स्वरूपस्य** इमनिजादीनां स्वरूपस्य । **विशेषः** भेदः । **चमत्कारकारीति** । तथा च चमत्कार एव तादृशविशेषे मानमिति भावः । **व्यञ्जकत्वं प्राप्नोतीति** । अयं भावः,–इमनिचा तद्धितेन सुकुमाराक्षरेण तादृशमेव नवं वयः प्रतीयते, 'तरुणत्वे'–इत्युक्तौ तु प्रत्ययस्य प्रौढाक्षरतया वयसोऽपि प्रौढत्वं प्रतीयेत; अनुमदनधनुरिति पूर्वपदार्थप्रधानाव्ययीभावेन उत्तरपदार्थीभूतधनुषोऽप्राधान्यं प्रकटयता तन्निरपेक्षवशीकरणसामर्थ्यं भ्रूलताग्रस्य प्रत्याय्यते; तथा, मौलिमिति कर्मप्रत्ययेन कर्मीभूतसकलललनामौलिव्याप्तिसूचनद्वारा सौन्दर्यातिशयो व्यज्यते, 'मौलौ'–इत्युक्तौ तु आधारस्य एकदेशवृत्तिताया अपि संभवाद्व्याप्तिर्न प्रतीयेत; एवं चेमनिजादीनामेवोक्तव्यङ्ग्यव्यञ्जनद्वारा शृङ्गाररसव्यञ्जकत्वमिति । अत्र सर्वत्र सहृदयतासहकृतशब्दस्वभावो बीजमित्याहुरित्युद्द्योते स्पष्टम् ।

एवमन्येषामपि बोद्धव्यम् ।

वर्णरचनानां व्यञ्जकत्वं गुणस्वरूपनिरूपणे उदाहरिष्यते । अपिशब्दात् प्रबन्धेषु नाटकादिषु ।

एवं रसादीनां पूर्वगणितभेदाभ्यां सह षड्भेदाः ।

॥ ६२ ॥ भेदास्तदेकपञ्चाशत्,

व्याख्याताः ॥

उक्तं च प्रदीपे,—"अत्र तरुणिमनीति इमनिचस्तरुणत्वपदेन, अनुमदनधनुरित्यव्ययीभावस्य धनुःसमीपे इत्यनेन, मौलिमधिवसतीति कर्मीभूताधारस्य च मौलौ वसतीत्यनेन तौल्ये-ऽपि वाचकत्वेऽस्ति कश्चित्स्वरूपस्य विशेषो यश्चमत्कारकारी स एव व्यञ्जकः । तत्र त्वशब्देन प्रकृत्यर्थस्य प्रौढत्वं व्यज्यते, इमनिचा तु तद्व्यतिरेकान्नवत्वम्, धनुषः समीपे इत्यत्र धनुषोऽत्यन्तं गुणीभावः, अव्ययीभावे तु पूर्वपदार्थस्य प्राधान्येऽपि उत्तरपदार्थस्य किंचिदेवाप्राधान्यम्, कर्मभूताधारस्थले तु व्याप्तिरवगम्यते इत्यवसेयम्"—इति ॥

उपसंहरति **एवमिति । अन्येषामिति** । पदैकदेशादीनामित्यर्थः । **बोद्धव्यमिति** । व्यञ्जकत्वमिति शेषः । **रचना** घटना । **गुणस्वरूपनिरूपणे इति** । अष्टमोल्लासे इत्यर्थः । **उदाहरिष्यते इति** । तेषां रसनिष्ठमाधुर्यादिगुणव्यञ्जकत्वेन गुणज्ञाने सत्येव तद्व्यञ्जकत्वज्ञानसंभवादत्र नोदाहृतमिति भावः, इमनिजादीना तु स्वबोध्यनिष्ठतत्तद्विशेषव्यञ्जकत्वमित्यत्रैवोदाहृताः । **अपिशब्दादिति** । "वर्णेष्वपि"—इत्यपिशब्दादित्यर्थः । **प्रबन्धेष्विति** । नाटकादिषु प्रबन्धेष्वित्यन्वयः । रसादयो व्यङ्ग्या इति शेषः । यत्तु पूर्वं प्रबन्धशब्देन संघटितावान्तरवाक्यसमूहोऽभिहितः, इदानीं तु संघटितमहावाक्यमित्यपौनरुक्त्यमिति कश्चिदाह, तदज्ञानात्, पूर्वं हि अर्थशक्तिमूलमात्रस्य प्रबन्धविषयत्वमुक्तम्, अत्र त्वसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्येति पौनरुक्त्यभावादिति प्रदीपे स्पष्टम् ।

एवम् उक्तरीत्या । **पूर्वगणितभेदाभ्यां** वाक्यपदप्रकाश्याभ्याम् । **षडिति** । वाक्य-पद-पदैकदेश-रचना-वर्ण-प्रबन्धप्रकाश्यतया रसादीनामलक्ष्यक्रमाणां षड्भेदा भवन्तीत्यर्थः ।

सुखावबोधार्थमुक्तभेदान् परिगणयति **भेदा इति । व्याख्याता इति** । पूर्वगणनेन व्याख्यातप्राया इत्यर्थः । तथाहि,—अविवक्षितवाच्यस्य अर्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्यतया द्वौ भेदौ, तौ च प्रत्येकं पदवाक्ययोरिति चत्वारः; विवक्षितान्यपरवाच्येषु मध्ये असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य उक्तरीत्या (पद-वाक्य-पदैकदेश-रचना-वर्ण-प्रबन्धप्रकाश्यतया)

---

१ तौल्येऽपीति । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्, तुल्येऽपीत्यर्थः । 'तुल्यत्वेऽपि'—इति पाठस्तु अनुपपन्नत्वादयुक्त एवेति बोध्यम् ॥ २ 'तद्व्यतिरेको नवत्वम्'—इति क्वचित्पाठः ॥ ३ वर्णरचनानाम् ॥

॥ ६३ ॥ तेषां चान्योन्ययोजने ॥ ४३ ॥
संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

न केवलं शुद्धा एवैकपञ्चाशद्भेदा भवन्ति, यावत्तेषां स्वप्रभेदैरेकपञ्चाशता (संशयास्पदत्वेनानुग्राह्यानुग्राहकतयैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चेति त्रिविधेन संकरेण-परस्परनिरपेक्षरूपयैकप्रकारया संसृष्ट्या चेति) चतुर्भिर्गुणने ।

॥ ६४ ॥ वेदखाब्धिवियच्चन्द्राः (१०४०४),

षट्; संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य तु एकचत्वारिंशद्भेदाः, (शब्दशक्तिमूलस्य द्वौ भेदौ, तौ च प्रत्येकं पदवाक्ययोरिति चत्वारः; अर्थशक्त्युद्भवस्य द्वादशभेदाः, ते च प्रत्येकं पदवाक्य-प्रबन्धगता इति षट्त्रिंशत्; उभयशक्त्युद्भवस्त्वेक इति एकचत्वारिंशत्) इति मिलित्वा शुद्धस्य ध्वनेरेकपञ्चाशत् भेदाः ॥

एवं शुद्धभेदानुक्त्वा सकीर्णभेदानाह। **तेषामिति** । तेषाम् एकपञ्चाशतो भेदानां त्रिरू-पेण संकरेण, एकरूपया संसृष्ट्या च अन्योन्ययोजने परस्परगुणने सति, योजनमिति पाठे परस्परयोजनमिति हेतोः 'वेदखाब्धिवियच्चन्द्राः' भवन्तीत्यग्रिमेणान्वयः ।

तदेव दर्शयति **न केवलमित्यादि । यावत्** किंतु । **तेषाम्** एकपञ्चाश-त्संख्याकानां शुद्धभेदानाम् । **एकपञ्चाशता** एकपञ्चाशत्संख्याकैः स्वप्रभेदैः चतुर्भिर्गु-णने इत्यन्वयः । "विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः"–इत्यमरादेकपञ्चाशतेत्ये-कवचनम् । **त्रिविधेन संकरेणेति** । साक्षात्परम्परया वा यथाकथंचित् परस्परसापेक्षः सं-योगः संकरः, तद्भिन्नः स संसृष्टिः । संकरस्थले हि क्वचित् साधकबाधकमानाभावादेकत-रानवधारणेन 'अयम् अयं वा'–इति भवति संशयः, क्वचिच्च स्वत एवोपादेयतया प्रधान-योरपि एकस्य कथंचिदपरानुगुण्यमात्रेण अङ्गाङ्गिभावापरनामकानुग्राह्यानुग्राहकभावः, क्व-चित्तु एकव्यञ्जकव्यङ्ग्यतया एकाश्रयानुप्रवेश इति संकरस्य त्रैविध्यमिति दशमोल्लासे २०८ सूत्रमारभ्य स्फुटीभविष्यति । न चानुग्राह्यानुग्राहकभावेन संकरस्थलेऽनुग्राहकस्या-ङ्गतया गुणीभाव इति न ध्वनिसंकरत्वमिति वाच्यम्, तत्र हि स्वतश्चमत्कारिण एव तस्य किंचित्परोपकारकतामात्रम्, न तु शेषशेषिभाव एवेतीति प्रदीपे स्पष्टम् ॥

वेदेति । वेदाश्चत्वारः, खं बिन्दुः, अब्धयश्चत्वारः,वियत् बिन्दुः, चन्द्र एकः, एषाम् "अङ्कानां वामतो गतिः"–इति न्यायेन वामतः स्थापनात् चतुरुत्तरचतुःशताधिकायुतपरि-मिताः (१०४०४) भेदाः संपद्यन्ते इत्यर्थः । तथाहि,–एकपञ्चाशतो भेदानाम् एकपञ्चा-शता गुणने एकोत्तरषट्शताधिकसहस्रद्वयं (२६०१) भवति,योजनं च संसृष्ट्यादिचतुः-प्रकारैरिति तावतां चतुर्भिर्गुणने यथोक्तसंख्या (१०४०४) संपद्यते । एकस्मिन्नपि श्लोके एकविधध्वनिद्वयसंभवेन स्वस्य स्वेन योजनं नासंभवि ।

शुद्धभेदैः सह

॥ ६५ ॥ शरेषुयुगखेन्दवः (१०४५५) ॥ ४४ ॥

अत्र केचित्, गणनेयमयुक्ता, अग्रिमाग्रिमभेदस्य योजने एकैकभेदह्रासात्; अतएव विरोधालंकारे "जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्यात् गुणास्त्रिभिः । क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश"-इति १६७ सूत्रेण जातिगुणक्रियाद्रव्याणां विरोधे दशत्वस्याभिधास्यमानता संगच्छते, अन्यथा प्रत्येकं चतुष्ट्वे षोडशापि भेदाः भवेयुः, गुणजात्योर्विरोधस्य जातिगुणविरोधानन्यत्वेन गुणविरोधस्य त्रित्वात्, एवं क्रियाविरोधस्य द्वित्वम्, द्रव्यविरोधस्यैकत्वम्, एवं च प्रकृतेऽपि अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य अत्यन्ततिरस्कृतवाच्येन योजने यो भेदः स एव अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य अर्थान्तरसंक्रमितवाच्येन योजनायाम्, एवमन्यत्रापि; तस्मात् "एको राशिर्द्विधा स्थाप्य एकमेकाधिकं कुरु । समार्धेनासमो गुण्यः, एतत्संकलितं लघु"-इत्युक्तदिशा द्विपञ्चाशदर्धेन षड्विंशत्या एकपञ्चाशतं गुणयेत्, तथा च "रसपक्षाग्निमेदिन्य." इति त्रयोदशशतानि षड्विंशत्यधिकानि (१३२६) जायन्ते, योगश्चतुःप्रकार इति तेषु चतुर्भिर्गुणितेषु "वेदाभ्रदहनेषवः" इति पञ्चसहस्राणि चतुरधिकं शतत्रयं (५३०४) संकीर्णभेदाः इत्येव ज्याय इति वदन्ति । तन्न । अनुभवसिद्धौ तावत् पुण्ड्रकेक्षुरसेष्विव ध्वनिष्वपि हृद्यत्वातिशयानतिशयौ, तथा चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य यत्रातिशयस्तत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्येन तद्योजनम्, यत्र तु तद्वैपरीत्यम्, तत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्येतरेण योजनमिति व्यपदेशः, "प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति"-इति न्यायात्, एवमन्यत्राप्यूह्यम्, एतदेव प्राधान्यमादाय गणना सौत्री । नन्वेवं यत्रोभयोस्तुल्यमेव चारुत्वम्, तस्य भेदान्तरत्वं स्यादिति, मैवम्, अपकर्षाभावस्यातिशयपदेन स्वीकारात् तत्रोभयभेदसंकरस्वीकारादिति प्रदीपादौ स्पष्टम् ।

अत्र "पदैकदेशपदवाक्यमहावाक्यानामेकव्यङ्ग्यस्यान्यतरेणाव्यञ्जनात् कथं तेषामेकव्यञ्जकानुप्रवेशः? इत्येतावताऽपि बहुतरह्रासः"-इति महेश्वराक्षेपस्येदं समाधानम्,-'एकव्यञ्जकानुप्रवेशः' इत्यत्र व्यञ्जकत्वं व्यञ्जने यथाकथंचिदानुगुण्यमित्यवश्यमङ्गीकार्यम्, अत एव 'रामोऽस्मि'-इत्यादौ (२२४पृष्ठे) लक्ष्यार्थस्य व्यञ्जकतायां सहकारितामात्रेणैव रामपदं व्यञ्जकमिति वक्ष्यति, एवं च यत्र वाक्य-तदेकदेशपदयोर्द्वयोरेव व्यङ्ग्यद्वयमस्ति, तत्रैव वाक्यव्यङ्ग्येऽपि तदेकदेशपदादेः सहकारितारूपेण व्यञ्जकतया तत्पदरूपैकव्यञ्जकानुप्रवेशः संभवति, इत्यलमिति विवरणे स्पष्टम् ।

शुद्धभेदैः प्रागुक्तैकपञ्चाशद्भेदैः । **शरेति** । शराः पञ्च, इषवः पञ्च, युगानि चत्वारि, खं बिन्दुः, इन्दुरेकः, अन्यत्प्राग्वत् ॥

तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते,—

खणपाहुणिआ देअर ! जाआए सुहअ ! किंपि दे भणिआ ।
रुअइ पडोहरवलहीघरम्मि अणुणिज्जउ वराई ॥ १११ ॥

अत्रानुनयः किमुपभोगलक्षणेऽर्थान्तरे संक्रमितः, किमनुरणनन्यायेनोपभोगे एव व्यङ्ग्ये व्यञ्जकः ? इति संदेहः ।

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घनाः,
वाताः शीकरिणः, पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु, दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि, सर्वं सहे,
वैदेही तु कथं भविष्यति, हहाहा देवि ! धीरा भव ॥ ११२ ॥

तत्र तेषुमध्ये । दिङ्मात्रं मार्गमात्रम् । संशयास्पदं ध्वनिद्वयसंकरमुदाहरति । खणेति । "क्षणप्राघुणिका देवर ! जायया सुभग ! किमपि ते भणिता । रोदिति गृहपश्चाद्भागवलभीगृहेऽनुनीयतां वराकी ॥"—इति संस्कृतम् । देवरानुरक्तामुपनायिकामुत्सवागतां तत्पत्न्या कटूक्तामनुनेतुं देवरं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । पडोहरशब्दो गृहपश्चाद्भागे देशी । हेसुभग (त्वज्जाययाऽतिदुरुक्तिभिः पीडिताया अपि त्वय्यनुरागदर्शनेन) हे सुन्दर हे देवर ते तव यः क्षणः उत्सवस्तत्र क्षणमात्रं वा प्राघुणिका अतिथिः सा ते तव जायया पत्न्या न तु प्रियया, किमपि अवाच्यं भणिता उक्ता सती गृहस्य पश्चाद्भागे यद्वलभीगृहमुपरितनगृहं तत्र रोदिति, अतो वराकी (उत्तराशक्तत्वात् त्वय्यासक्तत्वाच्च) दीना अनुनीयतां समाधीयतामित्यर्थः । अत्रानुनयः रोदननिवर्तको व्यापारः, तेन संभोगो व्यङ्ग्यः, गृहपश्चाद्भागेत्यनेन विजनता, क्षणप्राघुणिकेत्यनेन दुःखातिशयौचित्यम्, स्वगृहे उत्सवसत्त्वेन सर्वेषां जनानां व्यासक्तचित्तत्वं च । देवरश्च पत्युः कनिष्ठो भ्राता । "स्वामिनो देवृदेवरौ"—इत्यमरः । गाथा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्र तात्पर्यानुपपत्त्या किमत्रोपभोगगतातिशयप्रतिपत्तये लक्षणया अनुनयतेरुपभोग एवार्थः, उत, रोदननिवर्तकानुनय एवार्थः उपभोगो व्यङ्ग्य इत्यत्र साधकबाधकमानाभावात्संदेहः, स चैकस्यैवोपभोगस्योद्देश्यत्वान्न दोषाय । तदेवाह । अत्रेत्यादि । अनुनय इति । रोदननिवर्तकव्यापाररूप इत्यर्थः । संदेह इति । तथा चात्र व्यङ्ग्यसंदेहैनैतन्मूलक एवाविवक्षितवाच्यध्वनिविवक्षितान्यपरवाच्यध्वन्योरपि संदेहरूपः संकरालंकार इति भावः । व्याख्यातमिदं प्रभायाम्,—"कोपस्याभावाद्व्याजरूपतयोच्यमानोऽनुनयो लक्षणयोपभोगप्रतिपादकः । उपभोगगतसामञ्जस्यं व्यङ्ग्यम् । अथवा बाधाभावाद्वाच्य एवोपभोगव्यञ्जक इत्यर्थः । उभयथाऽप्युपभोग एव तात्पर्यपर्यवसानात्संदेहस्यादोषत्वम्"—इति ॥

अनुग्राह्यानुग्राहकैकव्यञ्जकानुप्रवेशरूपयोः संकरयोः संसृष्टेश्चैकमुदाहरणमाह स्निग्धेति । विरहिणो रामस्योक्तिरियम् । स्निग्धा श्लक्ष्णा श्यामला अत्यन्तकृष्णा या कान्तिस्तया

अत्र लिप्तेति पयोदसुहृदामिति च अत्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः संसृष्टिः । ताभ्यां सह रामोऽस्मीत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेन राम-

---

लिप्तं निबिडसंबद्धं वियदाकाशं यैस्तथाभूताः । तथा, वेल्लन्त्यो (बद्धपङ्क्तितया बहुतरं) शोभन्त्यः सविलासं खेलन्त्यो वा बलाकाः बकपङ्क्तयो येषु तथाभूताः घनाः मेघा एव घनाः निबिडाः कामं यथेष्टं सन्तु । "बलाका बकपङ्क्तिः स्याद्बलाका बिसकण्ठिका । बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकस्तु बको मतः ॥"—इति कोशः । तथा, शीकरिणः अम्बुकणशालिनः, तेन शैत्यमान्द्ये व्यज्येते, तादृशाः वाता अपि कामं सन्तु । एवं पयोदो मेघः सुहृत् (केकाजनकाह्लादजनकतया) मित्रं येषां तेषां केकापदसांनिध्यान्मयूराणां कला अव्यक्तमधुराः आनन्दकेका आनन्दजन्याः वाण्यः कामं सन्तु । आनन्देन कण्ठजाड्यादव्यक्तता, यद्वा, पयोदस्य सुहृदां तदुदयोल्लासिनामित्यर्थः, अत एवानन्दकेकाः पयोदोल्लासे तत्सुहृदामानन्दौचित्यात्, शेषं प्राग्वत् । कामं सन्तु तावता न मे क्षतिरिति भावः । तदेवाह दृढम् अतिशयेन कठोरहृदयः अहं रामः सकलदुःखपात्रत्वेन प्रसिद्धः अस्मि । अत एव सर्वम् उक्तोद्दीपकातिशयजनित क्लेशं सहे । उत्तमपुरुषैकवचनमेतत् । अत्रैतादृशदुःखजनकसमाजेऽपि प्राणधारणादात्मन्यक्कारो व्यङ्ग्यः । वैदेही विदेहराजपुत्री (सीता) तु राजापत्यत्वात् स्त्रीत्वाच्च सुकुमारतया दुःखाक्षमा, विदेहस्य अनङ्गस्य (कामस्य) आश्रया च कथं भविष्यति कथं जीविष्यति, तज्जीवनं न संभाव्यते इत्यर्थः । हहाहेति निपातसमुदायः खेदातिशये । भावनोपनीतां सीतां संबोध्याह हहाहा, हे देवि धीरा भव धैर्यं कुरु इत्यर्थः, देवत्वेन धैर्यौचित्यम् । कमलाकरेण तु, सीतामरणं संभाव्य पृथ्वीं प्रत्याह हे सर्वंसहे वसुधे देवि धीरा भव दुहितृशोकेन त्वं मा विदीर्णा भवेति व्याख्यातम् । अत्र रामपदेन दुःखपात्रतालक्षणया व्यज्यमानस्य राज्यत्याग—जटावल्कलधारण—पितृशोकाद्यधिगतदुःखसहनातिशयस्यावगमे व्यञ्जनयाऽवगतैः शोकावेगधैर्यनिर्वेदादिभिः परिपुष्टो विप्रलम्भः प्रकाश्यते इति उद्द्योते स्पष्टम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

संसृष्टिरिति । द्रवद्रव्यसंयोगविशेषस्य लेपनस्यामूर्ते वियति कान्त्याऽसंभवात्, अचेतने तु मेघे चित्तवृत्तिविशेषस्य सौहृदस्यासंभवाच्च लेपनं व्यापने, सौहृदं च केकाद्यनुबन्धित्वेऽत्यन्ततिरस्कृतम् ; अत्र च लक्ष्यार्थयोरातिशय्ये व्यङ्ग्ये, तयोश्च परस्परं निरपेक्षतयाऽवस्थानात् संसृष्टिः, तन्मूलिकैव ध्वन्योरपि संसृष्टिः । अनुग्राह्यानुग्राहकरूपं संकरं दर्शयति **ताभ्यामित्यादिना अनुग्राह्यानुग्राहकभावेनेत्यन्तेन ।** ताभ्याम् अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिभ्यां सह अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य ध्वनेरनुग्राह्यानुग्राहकभावेन संकर इत्यन्वयः । तथाहि, रामपदस्य सकलदुःखपात्रतया प्रसिद्धरूपोऽर्थो लक्ष्यः, तेन च रामस्य स्वावधीरणं व्यङ्ग्यम्, तदानीं तस्य स्वावधीरणं तु लिप्तपदसुहृत्पदव्यङ्ग्ययोः मेघस्याकाशव्यापनकेका-

पदलक्षणैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यरसध्वन्योः संकरः । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ॥

इति काव्यप्रकाशे ध्वनिनिर्णयो नाम चतुर्थ उल्लासः ॥ ४ ॥

द्यनुबन्धित्वातिशय्ययोरुद्दीपकयोः प्रयोज्यमेवेति तयोरनुग्राहकत्वम्, स्वावधीरणस्य तु अनुग्राह्यत्वमिति व्यङ्ग्याभ्यां व्यङ्ग्यस्य उक्तरूपसंकरमूलक एव ध्वनिभ्यां ध्वनेस्तद्व्यपदेशः । एकव्यञ्जकानुप्रवेशरूपं संकरं दर्शयति **रामपदेति । अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यरसध्वन्योरिति ।** उक्तरूपेण स्वावधीरणमिव विप्रलम्भस्यापि कथंचित् रामपदव्यङ्ग्यत्वात्, वाक्यव्यङ्ग्यस्य विप्रलम्भस्य तदेकदेशरामपदव्यङ्ग्यत्वानपायाद्वा व्यङ्ग्ययोः स्वावधीरणविप्रलम्भरसयोः रामपदरूपैकव्यञ्जकानुप्रवेशरूपः संकरोऽस्तीति तन्मूलको ध्वन्योरपि तथा व्यपदेश इति विवरणे स्पष्टम् ।

व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतनयोः—"अत्र मुख्यार्थबाधाल्लिप्तपदं संपर्कं लक्षयदतिशयं व्यनक्ति । पयोदे चाचेतने सौहृदाभावात्सुहृत्पदमुपकारित्वं लक्षयत्तदतिशयं प्रतिपादयति, पयोदानां मयूरनिष्ठकेकाद्युपकारशीलत्वात् । रामपदं च सर्वसहत्वानुपयुक्तशक्यार्थतया सकलदुःखभाजनत्वं लक्षयत्सीतां विनापि जीविष्यामीति व्यञ्जयदेव विप्रलम्भं व्यनक्ति । तत्र लिप्तेति पयोदसुहृदामित्यनयोरत्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः संसृष्टिः । ताभ्यां सह राम इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेन संकरः, तयोरुद्दीपकत्वात् । रामपदेन चैकव्यञ्जकानुप्रवेशेनार्थान्तरसक्रमितवाच्यरसध्वन्योः संकरः, रामोऽस्मीत्यनेनैव लक्षणामूलस्य विप्रलम्भस्य च व्यञ्जनाद्विप्रलम्भे वाक्यव्यङ्ग्येऽप्यस्य प्राधान्यात्"—इति प्रदीपः । "**मुख्यार्थेति ।** द्रवद्रव्यस्य सर्वावच्छेदेन संयोगो हि लेपनम् । **संपर्को** दृढसंबन्धः । **पयोदे चेति । सौहृदं** चित्तवृत्तिविशेषः । पयोदाः सुहृदो येषामिति बहुव्रीहिरिति भावः । तद्ध्वनयन्नाह **पयोदानामिति । अत्यन्ततिरस्कृतेति ।** लेपनसुहृत्त्वयोः सर्वथाऽनन्वयादिति भावः । **संसृष्टिरिति ।** त्रिरूपसंकराभावादिति भावः । **अर्थान्तरेति ।** दुःखसहिष्णुत्वेन वाच्यस्य रामस्यैवान्वयादिति भावः । **संकर इति ।** पूर्वोक्तात्यन्ततिरस्कृतवाच्याभ्यां सहेत्यर्थः । **तयोरुद्दीपकत्वादिति ।** तद्व्यङ्ग्ये विप्रलम्भे इति भावः । **रामोऽस्मीत्यनेनैवेति ।** रामपदलक्ष्येण विप्रलम्भव्यञ्जनेऽपि रामपदस्य सहकारित्वादिति भावः । सीतां विना न जीविष्यामीति लक्षणामूलवस्तुनश्च वाच्यतः प्राधान्येनैव ध्वनिप्रयोजकत्वं बोध्यम्"—इत्युद्द्योतः॥

इति झळकीकरोपनामकभट्टवामनाचार्यकृतायां काव्यप्रकाशटीकायां बालबोधिन्यां ध्वनिभेदप्रभेदनिर्णयो नाम चतुर्थ उल्लासः ॥ ४ ॥

॥ अथ पञ्चम उल्लासः ॥

एवं ध्वनौ निर्णीते गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदानाह—

॥ ६६ ॥ अगूढ[१]मपरस्याङ्गं[२] वाच्यसिद्ध्यङ्ग[३]मस्फुटम्[४] ।
संदिग्ध[५]तुल्यप्राधान्ये[६] काक्वाक्षिप्त[७]मसुन्दरम्[८] ॥ ४५ ॥
व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः ।

मध्यमकाव्यनिरूपणस्य संगति[१]माह **एवमिति** । भेदप्रभेदाभ्यामित्यर्थः । **ध्वनौ निर्णीते** इति । उत्तमकाव्ये प्रदर्शिते इत्यर्थः । **गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदानाहेति** । गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य मध्यमकाव्यस्य प्रभेदान् अवान्तरभेदान् दर्शयतीत्यर्थः, अवमरसंगत्येति भावः । लक्षणं तु प्रथमोल्लासे (२० पृष्ठे) एवोक्तमिति बोध्यम् । **अगूढमित्यादि** । वाच्यापेक्षयाऽचमत्कारित्वेनात्र व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः[२] । तच्च स्वत एवासुन्दरत्वेन, सुन्दरत्वेऽपि अगूढत्वादिविशेषणसप्तकेन चेति बोध्यम् । व्यङ्ग्यमित्यस्य 'गुणीभूतव्यङ्ग्ये'—इति शेषः । तथा च अगूढम् असहृदयैरपि झटिति संवेद्यम् । अपरस्य वाक्यार्थीभूतस्य, वाक्यतात्पर्यविषयतया प्रधानस्येति यावत्, अधिकं तूदाहरणावसरे स्फुटीक्रियते, अङ्गम् उपकारकम् (उत्कर्षकम्) । वाच्यसिद्ध्यङ्गं वाच्यस्य वाच्यार्थस्य (कुतोऽपि वैगुण्यादविश्रान्तस्य) सिद्धिः विश्रान्तिस्तत्र अङ्गं निदानम्, वाच्यस्य सिद्धिरेव यदधीना तदिति यावत् । अस्फुटं सहृदयानामपि दुःखसंवेद्यम्, सहृदयैरपि झटित्यसंवेद्यमिति यावत् । संदिग्धतुल्यप्राधान्ये इति, संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यं चेति द्वयमित्यर्थः, "द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते"—इति न्यायेन प्राधान्यपदस्योभयत्रान्वयात्, तत्र संदिग्धप्राधान्यं नाम संदिग्धं (वाच्यकृतं व्यङ्ग्यकृतं वा) इत्यनिश्चितं प्राधान्यं चमत्कारित्वं यस्य यत्र वा तत्, यद्वा, संदिग्धं (चमत्कारजनने वाच्यव्यङ्ग्ययोः) संदेहविषयभूतं प्राधान्यं यत्र तत्, वाच्यकृतो व्यङ्ग्यकृतो वा चमत्कार इति संदेहः; तुल्यप्राधान्यं तु तुल्यमर्थाद्वाच्येन समानं प्राधान्य यत्र तत्, चमत्कारजनने वाच्यव्यङ्ग्ययोर्द्वयोरपि क्षमत्वेन तुल्यता बोध्या। काक्वाक्षिप्तम्, काकुर्ध्वनेर्विकारः तया आक्षिप्तं झटिति प्रकाशितम्, यया काक्वा विना वाक्यार्थ एव नात्मानं लभते तया प्रकाश्यमिति यावत्, काक्वा हठेनोप[३]स्थापितमिति वा । असुन्दरं चमत्कारजनने वाच्यमुखनिरीक्षकम्, यद्वा, स्वभावादेव वाच्यापेक्षयाऽचारु । ए-

---

१ "सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुताऽवसरस्तथा । निर्वाहकैककार्यत्वे षोढा संगतिरुच्यते ॥"—इति ॥ २ अत्र दीपकतुल्ययोगितादौ उपमालङ्कारो व्यङ्ग्य एव, काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारित्वादिति गृहाण ॥ ३ अत एव मुख्यार्थबाधाद्यनुसंधानविलम्बाभावान्न लक्षणावसर इत्यर्थः ॥

कामिनीकुचकलशवत् गूढं चमत्करोति, अगूढं तु स्फुटतया वाच्यायमानमिति गुणीभूतमेव। अगूढं यथा—

यस्यासुहृत्कृततिरस्कृतिरेत्य तप्त-
सूचीव्यधव्यतिकरेण युनक्ति कर्णौ।
काञ्चीगुणग्रथनभाजनमेष सोऽस्मि
जीवन्न संप्रति भवामि किमावहामि॥ ११३॥

वंभूतं व्यङ्ग्यं गुणीभूतव्यङ्ग्ये मध्यमकाव्ये भवतीत्यर्थः, **एवं** एतेन कारणेन गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य मध्यमकाव्यस्य अष्टौ भिदा[1] भेदाः स्मृताः कथिता इति सूत्रार्थः। एवं चागूढव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यम्, अपराङ्गव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमित्यादिरीत्या मध्यमकाव्यस्य अष्टौ भेदा इति भावः। अष्टाविति न्यूनाधिकवारणाय, तेनाप्रधानं संदिग्धतुल्यप्राधान्यं चेति मध्यमकाव्ये व्यङ्ग्यं त्रिविधमिति परास्तम्, उपाधिवैलक्षण्यस्य दुरपह्नवत्वात्।

अगूढस्य व्यङ्ग्यस्य वाच्यत्वाभावान्मुख्यत्वमेव न तु गुणीभूतत्वमित्याशङ्कां निवारयितुं गूढस्य मुख्यत्वं सदृष्टान्तमाह **कामिनीति**। कामिनीकुचकलशन्यायेनेत्यर्थः। **गूढमिति**। किचिद्गूढमित्यर्थः। यथा कामिनीकुचकलशस्य किचिद्गूढतानिबन्धनमेव चारुत्वं (चमत्कारित्वं) तथा व्यङ्ग्यस्यापीति भावः। यदर्थमेतदुक्तं तदाह **अगूढं त्विति। वाच्यायमानमितीति**। न तथा चमत्करोतीति शेषः। यद्यपि वाच्यत्वं नास्ति तथापि अगूढं स्फुटतया वाच्यसदृशमिति गुणीभूतमेवेत्यर्थः। एवमतिगूढतानिबन्धनमप्यचारुत्वम्, अत एवास्फुटमपि गुणीभूतव्यङ्ग्यं न ध्वनिः। तदेतदुक्तम्, "नान्ध्री[2]पयोधर इवातितरां प्रकाशो नो गुर्जरीस्तन इवातितरां निगूढः। अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कश्चित्सौभाग्यमेति मरहट्ट[3]वधूकुचाभः॥"—ईति[4]। एवं च कामिनीकुचकलशन्यायेन सहृदयैकवेद्यमेव व्यङ्ग्यं ध्वनित्वमुपयाति, सहृदयैरपि दुःखसंवेद्यमसहृदयैरपि वेद्यं वेत्युभयमपि गूणीभूतव्यङ्ग्यमेवेति बोध्यम्। एवमन्येष्वपि भेदेष्वनुभव एव साक्षीति प्रदीपादौ स्पष्टम्।

उक्तभेदानां मध्येऽगूढं व्यङ्ग्यमर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये उदाहरति **यस्येति**। कीचककृतपराभवं निवेदयन्तीं द्रौपदीं प्रति बृहन्नडा(ला)रूपस्यार्जुनस्योक्तिरियमिति सुधासागरकाराः, अर्जुनस्य बृहन्नलादशायां स्वाभ्युदयाय किमिति न चेष्टसे-इति केनापि पृष्टस्य वाक्यमिदमित्युद्द्योतकाराः। यस्य मम असुहृत् शत्रुः कृता (स्वस्य) तिरस्कृतिः तिरस्कारो येन ईदृशः सन् (स्वयमेव मां शरणम्) एत्य आगत्य (स्वस्यैव) कर्णौ तप्तया

---

१ भिदा इत्यत्र "षिद्भिदादिभ्योऽङ्"—इति पाणिनिसूत्रेण भावेऽङ्प्रत्यय.॥ २ आन्ध्री तैलङ्गाङ्गना॥ ३ मरहट्टेति। महाराष्ट्रेत्यर्थ॥ ४ इतीति "अनुद्धृष्ट शब्दैरथ च रचनातः स्फुटरस पदानामर्थात्मा जनयति कवीना बहुमुदम्। यथा किंचित्किचित्पवनचलचोलाञ्चलतया कुचद्वन्द्व कान्ति किरति न तथोद्घाटितमुरः॥"—इत्यपि बोध्यम्॥

अत्र जीवन्नित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य ।

उन्निद्रकोकनदरेणुपिशङ्गिताङ्गाः गायन्ति मञ्जु मधुपा गृहदीर्धिकासु ।
एतच्चकास्ति च, रवेर्नवबन्धुजीवपुष्पच्छदाभमुदयाचलचुम्बि बिम्बम् ॥ ११४ ॥

सूच्या लोहशलाकया यो व्यधः वेधः तस्य व्यतिकरः पौनःपुन्यं तेन युनक्ति संबध्नाति । शरणागतस्य शत्रोस्तप्तलोहशलाकया कर्णवेधो देशाचारसिद्ध इति बहवः । शरणागतस्य तप्तशलाकया कर्णवेधनमिति पाश्चात्याचार इति चक्रवर्तिभट्टाचार्याः । (यस्य (मम) प्रागीदृशः प्रभाव आसीत्, यन्नामश्रवणमात्रेण शत्रवः स्वमुखेनैवात्मानं धिक्कुर्वन्तः स्वहस्तेनैव कर्णकृततप्तलोहशलाकावेधाः मन्तो यं शरणमायान्ति) स एषः अहं संप्रति अधुना काञ्चीगुणस्य ग्रथनं काञ्च्याः गुणेन ग्रथनं वा तद्रूपस्य कर्मणो भाजनं पात्रम् अस्मि, तत्र नियुक्त इति यावत् । अतो जीवन् न भवामि अश्लाघ्यजीवन इत्यर्थः । अतः किमावहामि किं करोमीत्यर्थ इति चन्द्रिकादौ स्पष्टम् । उद्द्योतकारास्तु—"अतो जीवन्नपि न भवामि न जीवामि"—इति व्याचख्युः । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्त प्राक् (७९पृष्ठे) ।

अत्र जीवन्निति पदं श्लाघ्यजीवित्वरूपे (अभिमतकार्यशक्तत्वरूपे) अर्थान्तरे संक्रमितवाच्यम्, तस्य च मरणमेव श्रेय इति व्यङ्ग्यम्, तच्चासहृदयैरपि वाच्यवद्गम्यमित्यगूढत्वस्य गुणीभूतम् । तदेवाह **अत्रेत्यादि । संक्रमितवाच्यस्येति ।** व्यङ्ग्यमगूढमिति शेषः । एवंचागूढव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमिदमिति भावः । व्याख्यातमिदं विस्तारिकासारबोधिन्योः— "**जीवन्नितीति ।** जीवतो जीवनाभावबोधने बाध इति लक्षणा (उपादानलक्षणा) । श्लाघ्यजीवित्वं लक्ष्यतावच्छेदकम् । नञा तदभावबोधने कष्टजीवित्वावगमः । अनुतापादेव जीवनं निन्दतीत्यनुतापातिशयो व्यङ्ग्यः । सच सर्वजनवेद्यत्वादगूढ एव । केचित्तु कष्टजीवित्वं लक्ष्यतावच्छेदकं वदन्ति । तन्न, नञः संबन्धे श्लाघ्यजीवनावगमप्रसङ्गात् । नच नञस्तात्पर्यग्राहकत्वम्, सार्थकत्वे संभवति निरर्थकत्वाकल्पनात् । श्लाघ्यजीवित्वस्यैव लक्ष्यत्वेनार्थान्तरसंक्रमः"—इति ।

बृहदुद्द्योतकारास्तु—"एवंवदतो जीवनाभावस्य बाधात्क्रियापदस्थजीवपदं प्रकृष्टजीवनं लक्षयति । तदभावबोधे चानुतापादेव जीवनं निन्दतीत्यनुतापातिशयो व्यङ्ग्यः । स च सर्वजनवेद्यत्वादगूढः । यत्तु कष्टजीवित्वं लक्ष्यतावच्छेदकमिति । तन्न, नञो वैयर्थ्यापत्तेः । तात्पर्यग्राहकतया सार्थकत्वमिति चेत्, उक्तार्थलक्षणया सार्थकत्वमेव युक्तम्"—इति व्याचख्युः ॥

अगूढमेव (व्यङ्ग्यम्) अत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये उदाहरति **उन्निद्रेति ।** नायकेन सह सुप्तां रतिश्रमालसतयाऽनाकलितप्रबोधसमयां सखीं प्रति तत्सूचनाय सख्या उक्तिरियम् । उन्निद्रं विकसितं यत् कोकनदं रक्ताब्जं "रक्ताब्जे रक्तकुमुदे बुधैः कोकनदं स्मृतम्"—

अत्र चुम्बनस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य ।

अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः, शक्त्या भवद्देवरे
गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः ।
दिव्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः,
केनाप्यत्र मृगाक्षि! राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी । ११९ ॥ [१]

इति कोशः, "अथ रक्तसरोरुहे। रक्तोत्पलं कोकनदम्"—इत्यमरश्च "अथ कोकनदं रक्तकुमुदे रक्तपङ्कजे"—इति मेदिनी च । तद्रेणुना तत्परागेण पिशङ्गितानि (रक्तकृष्णयोर्मिश्रणात्) पिशङ्गवर्णानि अङ्गानि येषां ते तथाभूताः मधुपाः भ्रमराः गृहदीर्घिकासु गृहवापीषु मञ्जु मनोहरं यथा स्यात्तथा गायन्ति गुञ्जारवं कुर्वन्ति । मधुपा इत्यनेन मत्ता अपि जागृता इति ध्वनिः । गृहेत्यनेन निकटस्थतया गानश्रवण-सुगन्धाघ्राणादिरूपायाः कोकनदेतियोगोपस्थाप्यचक्राह्वशब्दादिरूपायाश्च जागरणसामग्र्याः संनिहितत्वं ध्वन्यते । ननु सूर्योदयो मया प्रतीक्ष्यते इत्यत आह एतदिति । एतत् रवेः बिम्बं मण्डलं चकास्ति प्रकाशते, कीदृक्? उदयाचलचुम्बि तत्संयुक्तम्; अत एव नवस्य नूतनस्य बन्धुजीवपुष्पच्छदस्य बन्धुजीवाख्यपुष्पपत्रस्य आभा कान्तिर्यस्मिन् तत्, रक्तत्वादित्यर्थ इत्युद्द्योते स्पष्टम् । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे) ।

अत्र चुम्बतेर्वक्त्रसंयोगो मुख्योऽर्थः, स चाचेतने रविबिम्बे तेन रूपेणानन्वयाद्बाधित इति सामान्यविशेषभावसंबन्धेन संयोगमात्रं लक्षयतोऽस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम्, व्यङ्ग्यश्चास्योषःकालारम्भः, स च वाच्यायमानतया अगूढ इति गुणीभूतः । सयोगत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकस्य मुख्यार्थसाधारणत्वेऽपि प्रकृते तेन रूपेण मुख्यार्थस्याचलेऽनन्वयादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वमिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । तदेव वृत्तिकृदाह **अत्रेत्यादि । तिरस्कृतवाच्यस्येति ।** व्यङ्ग्यमगूढमिति शेषः । एवं चागूढव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमिदमिति भावः । उक्तं च विवरणे,—अत्र चुम्बतिर्वक्त्रसंयोगरूपे मुख्यार्थे सबाधः सन् संयोगत्वरूपेण उदयाचलसूर्यबिम्बसंयोगं लक्षयन् प्रभातं वाच्यवत् प्रकाशयति । संयोगत्वसामान्यरूपेणापि वक्त्रसंयोगरूपमुख्यार्थस्यान्वयाप्रवेशादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वमिति । व्याख्यातं च विस्तारिकासारबोधिन्योरपि,—"अत्र चुम्बनस्य वक्त्रसंयोगस्य रविबिम्बे बाधितत्वात्संयोगे लक्षणा (लक्षणलक्षणा) । संयोगत्वेनापि तद्व्यक्तेरनन्वयादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् । व्यङ्ग्यश्च प्रातःकालारम्भो वाच्यवत्प्रतीयते इत्यगूढम्"—इति ॥

अगूढमेव (व्यङ्ग्यम्) अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्ये उदाहरति **अत्रासीदिति ।** राजशेखरकृते बालरामायणनाम्नि नाटके दशमेऽङ्के रावणं हत्वा विमानमार्गेणायोध्यामागच्छतो रामस्य सीतां प्रत्युक्तिरियम् । एकस्या एव समरभुवस्तत्तत्कर्माधारतया नवनवायमानाद्भुतर-

अत्र केनाप्यत्रेत्यर्थशक्तिमूलानुरणनरूपस्य। 'तस्याप्यत्र'–इति युक्तः पाठः।

सालम्बनत्वेन पुनः पुनरत्रेत्यस्योपादानम्. यद्वा, भिन्नान्येव स्थानानि अत्रपदैरुक्तानि। फणिपाशो नागपाशः तेन यत् बन्धनम् (अर्थादावयो.) तस्य विधिरासीत्। विधिरिति विधेर्दुर्लङ्घ्यत्वात्स्वपराभवगूहनम्। शक्त्या आयुधविशेषेण भवत्याः देवरे लक्ष्मणे वक्षसि उरसि गाढं दृढं ताडिते सति हनुमता द्रोणाद्रिः न तु तद्वर्ति औषधमात्रम् आहृतः आनीत इति तत्पराक्रमप्रकाशनम्। भवद्देवरे इति "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः"–इति भाष्यकारेष्ट्या पुंवद्भावः। भवद्देवरे इति सीतासंबन्धप्रदर्शनं च वात्सल्योत्पादनया पराभवज्ञानतिरोधानायोपकारप्रकाशनाय च। इन्द्रजित् रावणपुत्रः दिव्यैः दिवि भवाः दिव्याः, तादृशैः, लक्ष्मणशरैः लोकान्तरं स्वर्गं प्रापितः, दिव्याना तत्प्रापकत्वस्योचितत्वात्। रावणपुत्र इत्यपहाय इन्द्रजिदित्युक्त्या इन्द्रोऽपि येन जितः सोऽपि येन जित इति प्रतीत्या लक्ष्मणपराक्रमप्रकर्षः। अत एवात्र लक्ष्मणत्वेन लक्ष्मणग्रहणम्। लक्ष्मणशरैरिति शराणां कर्तृत्वप्रदर्शनेन लक्ष्मणस्य तत्रावहेला सूचिता। मृगाक्षीति सर्ववाक्यान्वयि। केनापीत्यपिर्हेलायाम्। राक्षसपतेः रावणस्य कण्ठरूपा अटवी अरण्यं केनापि कृत्ता छिन्नेत्यर्थः। छिन्नस्य पुनः पुनरुद्गतस्य छेदनादटवीत्युक्तम्, अहंकारप्रकटनभिया धीरोदात्तेन (नायकेन) रामेण मयेत्यपहाय केनापीत्युक्तमित्युद्द्योते स्पष्टम्। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्र केनापीत्यर्थशक्तिमूलं संलक्ष्यक्रमं रामरूपं व्यङ्ग्यमगूढम्। तदेवाह **अत्र केनापीत्यादि। अनुरणनरूपस्येति।** व्यङ्ग्यस्यागूढत्वमिति शेषः। **युक्तः पाठ इति।** 'केनाप्यत्र'–इत्यस्य स्थाने 'तस्याप्यत्र'–इति पाठे गूढतया ध्वनित्वमेवेति भावः। व्याख्यातमिदं सारबोधिन्याम्,–**अत्रेति।** अनिर्धारितविशेषत्वेन किमः शक्तौ मयेत्यर्थो व्यङ्ग्यः, स च प्रसिद्धिवशादगूढः। **तस्याप्यत्रेति। तस्य** तत्तत्प्रभावातिशयवत्त्वेन ख्यातस्य[1]। **युक्त इति।** तथा सति ध्वनिरेव स्यात्। अत्रायमभिप्रायः,–वर्णनीयनायकोत्कर्षोऽपि[2] कवितात्पर्यविषयः, स च केनापीति पाठे मयेति व्यङ्ग्येन द्रागेव प्रतीयते इति तत्राप्यगूढता स्यात्, तस्यापीति पाठे तु तज्जया[3]न्नायकोत्कर्ष इत्यनया रीत्या नायकोत्कर्षप्रतीतौ गूढतेति ध्वनित्वमेव स्यादिति। न च तथा सति मयेत्यध्याहारे न्यूनपदत्वमिति वाच्यम्, एवं जयानुस्मृत्या सीतया सहालापेन च हर्षयुक्ते वक्तरि तस्यादोषत्वात्[4], धीरोदात्तत्वेन स्ववीर्यख्यापनभिया मयेत्यस्यावक्तव्यत्वाच्च। ननु कथं शब्दशक्तिमूलवस्त्वलंकृत्योर्नोदाहरणमिति चेत्, मैवम्, प्रकृतवाक्यार्थप्रतीतिव्यवधानेन प्रतीयमानस्य व्यङ्ग्यस्य द्वितीयार्थस्यालकारस्य वा झटित्यसंवेद्यत्वेन गूढत्वात्। एवं विभावादिव्यङ्ग्येष्वपि अलक्ष्यक्रमेषु न तत्प्रसङ्गः, विभावाद्यनुसंधानस्य व्यवधायकत्वात्। अत एव पदव्यङ्ग्येष्वेवोदाहृतम्, वाक्यव्यङ्ग्येषु वाक्यार्थप्रतीत्या व्यव-

---

१ ख्यातस्य रावणस्य ॥ २ वर्णनीयनायकोऽत्र रामः ॥ ३ तस्य रावणस्य जयात् ॥ ४ न्यूनपदत्वस्य॥

'अपरस्य' रसादेर्वाच्यस्य वा (वाक्यार्थीभूतस्य) अङ्गं रसादि अनुरणनरूपं वा । यथा,–

धानेन न झटित्यवभासो यतः। एवमन्यत्र स्वयमूह्यमिति। उक्तं चेदं प्रदीपोद्द्योतयोरपि,– "अत्रानुनायकोपनायकप्रतिनायकेषु निर्दिष्टेषु चतुर्थवाक्येऽनुक्तोऽपि नायको राम एवार्थशक्त्या प्रतीयते । स च केनापीत्युपादानेन वाच्यायमानतयाऽगूढः कृतः। 'तस्याप्यत्र' –इति पाठे गूढतया ध्वनित्वमव्याहतमेव । अत्र श्लोके प्रतिवाक्यमत्रेत्युपादानं प्रत्येकमेवाद्भुतत्वं व्यनक्ति"–इति प्रदीपः । "**केनापीत्युपेति** । अनिर्धारितविशेषत्वेन किमः शक्तौ मयेति व्यङ्ग्यम्, तच्च प्रसिद्धिवशाद्वाच्यायमानमित्यगूढमिति भावः । यद्वा, अनिर्वचनीयगुणगरिम्णेत्यर्थकेन रामरूपः कर्ता स्फुटं व्यज्यते इत्यर्थः। एकेनेति पदान्तरोपादानेऽपि तत्प्रतीतेरर्थशक्तिमूलत्वं बोध्यम् । **तस्यापीति** । अतिशयितप्रभाववत्त्वेन ख्यातस्येत्यर्थः । एवं पाठे लक्ष्मणशरैः कृत्तेत्यापाततोऽन्वयभ्रमे पश्चादत्युत्कटप्रभावशालिलङ्केशहन्ता राम एवेति पर्यालोचनेन गूढतया रामरूपः कर्ता द्योत्यते इत्यर्थः। तेन च तस्योत्कर्षातिशयः । एतेन कृत्तेत्यस्य कर्तृसापेक्षतया मयेतिपदाध्याहार आवश्यकः, इत्थं च स्फुटत्वं तदवस्थं न्यूनपदत्वरूपो दोषश्चाधिक इति परास्तम्, तादृशरणस्मृत्या सीतया सहालापेन च हर्षयुक्ते वक्तरि न्यूनपदत्वस्य गुणत्वाच्च स्ववीर्यसंगोपकत्वेन धीरोदात्तत्वप्रकटकतया गुणत्वाच्चेत्याहुः । प्रकृतवाक्यार्थप्रतीतिव्यवधानेन प्रतीयमानस्य शब्दशक्तिमूलवस्तुरूपव्यङ्ग्यस्यालंकारस्य वा झटित्यसंवेद्यत्वेन नागूढत्वसंभव इति तत्र अनुदाहृत्यार्थशक्तिमूले एवोदाहृतम् । रसादीनामगूढत्वं तु वचनस्याप्यनर्हमित्याहुरित्युद्द्योतः ॥

'अपरस्याङ्गम्'–इति द्वितीयं भेदं विवृणोति **अपरस्येत्यादि** । अपरशब्दार्थमाह **रसादेर्वाच्यस्येत्यादि** । रसादेरित्यादिपदेन भाव-रसाभास-भावाभास-भावशान्ति-भावोदय-भावसंधि-भावशबलतारूपस्यासंलक्ष्यक्रमस्य संलक्ष्यक्रमस्य च ग्रहणम् । **वाच्यस्य** वाच्यार्थस्य । कीदृशस्य रसादेर्वाच्यस्य वेत्याकाङ्क्षायामाह **वाक्यार्थीभूतस्येति** । वाक्यतात्पर्यविषयतया प्रधानस्येत्यर्थः । एवंचासंलक्ष्यक्रमं संलक्ष्यक्रमं वाच्यवस्तु चेति त्रिविधोऽत्रापरशब्दार्थ इति भावः । अत एव "अपरस्याङ्गम् अपरस्य रसादेः स्वनैरपेक्ष्येण लब्धसिद्धेरुपकारकम्"–इतिप्रदीपस्थं रसादेरिति प्रतीकमुपादाय नागोजीभट्टाः प्राहुः–"रसपदमलक्ष्यक्रमोपलक्षणम्, आदिना लक्ष्यक्रमस्य वाच्यवस्तुनश्च संग्रहः"–इति। एतेषां प्रधानानां मध्ये रस–भाव–वाच्यरूपस्य त्रिविधस्यैव प्रधानस्योदाहरणानि मूलकृताऽग्रे प्रदर्शितानि,

---

१ अनुनायको हनुमान्, उपनायको लक्ष्मणः, प्रतिनायको रावणः ॥ २ धीरोदात्तनायकः ॥ ३ रामस्य ॥ ४ धीरोदात्तो नायकविशेषः ॥ ५ "शब्दशक्तिमूलस्य वस्तुरूपस्यालंकाररूपस्य वा व्यङ्ग्यस्य झटित्यसंवेद्यत्वेन"–इति युक्तं पठनीयम् ॥ ६ शब्दशक्तिमूले ॥

अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः॥ ११६॥

रसाभासाद्यसलक्ष्यक्रमरूपस्य संलक्ष्यक्रमरूपस्य च प्रधानस्योदाहरणानि तु सुधीभिः स्वयमूह्यानि। **अङ्गम्** उपकारकम्, उत्कर्षकमिति यावत्। **रसादीति।** असलक्ष्यक्रमरूपमित्यर्थः। निष्पन्नरसभावस्याङ्गत्वाभावाद्रसपदमत्र स्थायिभावपरम्। **अनुरणनरूपमिति।** संलक्ष्यक्रममित्यर्थः। एवं चासंलक्ष्यक्रमम् अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमं चेति द्विविधमपराङ्गं व्यङ्ग्यमिति भावः। अत्र 'रसादेः रसादि, वाच्यस्य अनुरणनरूपम्'—इति कैश्चिदुक्तो यथासंख्यान्वयस्तु प्रमाणशून्यतयोपेक्ष्य', उदात्तालंकारोदाहरणे (५०९ उदाहरणे) "न चात्र वीरो रसः, तस्येहाङ्गत्वात्"—इति वदता ग्रन्थकृतैव रसादेर्वाच्याङ्गतया स्वीकृतत्वेन तस्यात्रानन्तर्भावे पृथग्भेदत्वापत्तेः। तदुक्तं बृहदुद्द्योते,—"अत्र यथासंख्येनान्वय इति प्राञ्चः, अन्ये तु द्वयोर्द्वयमप्यङ्गम्, न च रसस्य वाच्याङ्गत्वासंभव इति वाच्यम्, 'तदिदमरण्यं यस्मिन्'—इत्यादौ (५०९ उदाहरणे) रामगतवीरस्य वाच्यारण्योत्कर्षकत्वेन तत्संभवात्। अत एव "महतां चोपलक्षणम्"—इत्युदात्तालंकारे (इति १७७ सूत्रे) महतां रसादीनामप्युपलक्षणमङ्गभाव इति व्याचख्यु। अत एव रसस्य वाच्याङ्गत्वमत्र नोदाहृतम्, तत्रोदात्तालंकारस्य वक्ष्यमाणत्वात्। न चैवमनुग्राह्यानुग्राहकलक्षणध्वनिमकरे (११२ उदाहरणे) अनुग्राहकस्याप्यपराङ्गत्वापत्तिः, यत्र साक्षादङ्गत्वं तत्र 'अयं स रशनोत्कर्षी'—इत्यादावपराङ्गत्वम्, यत्र परम्परया तत्र म इति भेदादित्याहुः"—इति।

रसस्य रसाङ्गतायामपराङ्गव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमुदाहरति **अयं स इति।** महाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्विंशेऽध्याये रणभूमिपतितं भूरिश्रवसश्छिन्न हस्तमादाय तद्वधूप्रलापोक्तिरियम्। 'पीनस्तनविमर्दकः'—इत्यपि पाठः। सः पूर्वानुभूतरशनोत्कर्षणादितत्तच्छृङ्गारावस्थः करः हस्तः अयं दृश्यमानदुरवस्थ इत्यन्वयः। पूर्वानुभूतावस्थामेव विशेषणैराह रशनेत्यादि। उत्कर्षतीत्युत्कर्षी, "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" (३।२।७८)—इति पाणिनिसूत्रेण ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः। रशनायाः काञ्च्या उत्कर्षी आकर्षकः। चन्द्रिकायां तु 'रशनां काञ्चीमुत्कर्षत्याकर्षति'—इति विग्रहो दर्शितः, सोऽप्युपपद्यत एव। यद्यपि तथा विग्रहे सूत्रे 'अजातौ'—इत्युक्तत्वेन णिनिप्रत्ययो दुर्लभः, रशनाशब्दस्य जातिवाचकत्वात्, 'अजातौ' किम्, 'ब्राह्मणानामन्त्रयिता'—इति प्रत्युदाहरणवत्; तथापि "सुप्यजाताविति सूत्रे प्राणिजातिरेव पर्युदस्यते, ताच्छील्यसमभिव्याहारात् 'ब्राह्मणानामन्त्रयिता'—इति प्रत्युदाहरणानुगुण्याच्च। अत एव 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति'—इत्यत्र[1] ब्रह्म वेद इति ब्रह्मशब्दस्य

१ इत्यत्रेति। इति वैदिकप्रयोगे महाभाष्योदाहृते-इत्यर्थः॥

अत्र शृङ्गारः करुणस्य ।

कैलासालयभाललोचनरुचा निर्वर्तितालक्तक-
व्यक्तिः पादनखद्युतिर्गिरिभुवः सा वः सदा त्रायताम् ।
स्पर्धाबन्धसमृद्धयेव सुदृढं रूढा यया नेत्रयोः
कान्तिः कोकनदानुकारसरसा सद्यः समुत्सार्यते ॥ ११७ ॥

जातिवाचकत्वेऽपि णिनिः"—इति तत्त्वबोधिन्युक्तनव्यमतरीत्या णिनिप्रत्ययः सुलभ एवेति बोध्यम् । तथा, पीनयोः पुष्टयोः स्तनयोः विमर्दनः विमर्दकारी । नाभिश्च ऊरू च जघनं चैतानि स्पृशति तच्छीलः । नीव्याः नाभितलवसनग्रन्थेः विस्रंसनः मोचक इत्यर्थः । जघनं कटिपुरोभागः । "जघनं स्यात् स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि"—इति मेदिनी । "नीवी स्त्रीकटीवस्त्रबन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे"—इति हैमः ।

अत्र किं कस्याङ्गमित्याकाङ्क्षायामाह **अत्रेत्यादि** । **शृङ्गारः** नायिकाविषयो[1] नायकाश्रयः, तस्यैव नायिकाशोकप्रकर्षकत्वात् । **करुणस्य** नायिकाश्रयस्य । अङ्गमिति शेषः । एवंचात्र भूरिश्रवसश्छिन्नं हस्तमासाद्य तद्वधूनां प्रलापे शृङ्गारोचितरशनाकर्षित्वादिविलासस्मरणं विगलद्धृदयत्वाच्छोकावेगमधिकमुपजनयतीति शृङ्गारस्य करुणपोषकत्वाच्छृङ्गारः करुणस्याङ्गमिति वृत्त्यर्थः । अत्र करुणरस एव प्रधानम्, शोकस्योल्बणतया करुणस्यैवास्वादगोचरत्वात्; शृङ्गारस्त्वङ्गम्, प्राग्वृत्तशृङ्गारोचितरशनाकर्षणादिविलासस्मरणस्य शोकपोषकत्वात्, अतिप्रियनाशे शोकातिशयदर्शनात् । एवं च करुणमादायास्य काव्यस्य ध्वनित्वम्, शृङ्गारस्थायिनमादाय गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति बोध्यम् । शोकावेशादेव शृङ्गारोऽपुष्टः । एवमग्रेऽपीत्युद्द्योते स्पष्टम् । निष्पन्नस्य रसस्यापराङ्गत्वाभावाद्रसपदेनात्र रस्यते आस्वाद्यते इति व्युत्पत्त्या स्थायिभावो द्रष्टव्य इति प्राक् (२३३ पृष्ठे) उक्तं न विस्मर्तव्यम् । अत्र रसवदलंकारः, रसस्याङ्गत्वादित्युक्त प्राक् (९९ पृष्ठे) ॥

रसस्य भावाङ्गतायामपराङ्गव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमुदाहरति **कैलासेति** । प्रणतिपरे भगवति भवे भवान्याः मानभङ्गेन नेत्रारुण्यनाशवर्णनमिदम् । गिरिभुवः पार्वत्याः सा पादनखानां द्युतिः कान्तिः वः युष्मान् सदा त्रायतां रक्षत्वित्यन्वयः । कीदृशी ? कैलास आलयः स्थानं यस्य तथाभूतस्य (शंभोः) भालसंबन्धिनो लोचनस्य वह्निरूपस्य रुचाऽरुणकान्त्या निर्वर्तिता निष्पादिता (संपादिता) अलक्तकस्य यावकस्य (लाक्षारसस्य) व्यक्तिः प्रकटता यस्यां तथाभूता । मानिन्याः पादपतने सांनिध्येन लाक्षारुणललाटनेत्रप्रभासंपर्कादिति भावः । तेन शिवस्य गिरिजापादपतनं ध्वन्यते । सा का ? यया नखद्युत्या

---

१ नायिकाविषय इत्यादि । अस्य हि शृङ्गारस्य रशनाकर्षित्वादिरूपानुभावैरनुभावितया पूर्वावस्थास्थत्वम्, इदानीं तु स्मर्यमाणमात्रत्वमिति नायिकाविषयकत्वं नायकनिष्ठत्वमिति बोध्यम् ॥

अत्र भावस्य रसः ।

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः, स्फारास्तथाम्भोधयः,
तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्ताऽसि तुभ्यं नमः ।
आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुवः,
तावद्बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥ ११८ ॥

सुदृढं यथा स्यात्तथा रूढा प्रवृद्धा, कोकनदस्य रक्तोत्पलस्य रक्ताब्जस्य वा अनुकारः सादृश्यं यस्या तादृशी, कोकनदसदृशीत्यर्थः, अत एव भरसाऽतिशयिता नेत्रयोः कान्तिः कोपजनिता शोणद्युतिः मद्यः तत्क्षणं समुत्सार्यते निःशेषं दूरीक्रियते । पादपतनगतस्योत्सारणकर्तृत्वस्य तदनुभावरूपायां तादृशद्युतावुपचारो वक्ष्यमाणोत्प्रेक्षार्थः । अत्र गिरिभुवः कोपान्नेत्रयोः शोणा कान्तिरासीत्, सा पादप्रणते शिवेऽपगतेति तत्त्वम् । तत्रेदमुत्प्रेक्षते स्पर्धेति । स्पर्धाया विजिगीषायाः बन्धेन सातत्येन समृद्धयाऽतिदीप्तयेव । अत्र भाललोचनरुचिसंपर्ककृते स्वभावशोणनखद्युतेर्दीप्तत्वे स्पर्धाबन्धो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते इत्युद्द्योते स्पष्टम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र किं कस्याङ्गमित्याकाङ्क्षायामाह **अत्रेत्यादि । भावस्येति ।** त्रायतामित्यतः प्रतीतस्य कविनिष्ठस्य पार्वतीविषयकरत्याख्यभावस्येत्यर्थः । **रस इति ।** महादेवनिष्ठ-पार्वतीविषयकः सम्भोगरूपः शृङ्गार इत्यर्थः । अङ्गमिति शेषः । अत्र कविनिष्ठे पार्वतीविषयकप्रीतिरूपे भावे पार्वतीपरमेश्वरयोः शृङ्गारोऽङ्गमिति भावः । तदुक्तमुद्द्योते,—"अयं भावः,—कैलासालयत्वादिगम्यपरमैश्वर्योऽपि अतिप्रियनमलोचनपीडामगणयन्नेव पादप्रत्यन्ते एव यां प्रसादाय नमस्करोति, तस्यां भक्तिरुचितैवेति तस्य शृङ्गारस्य भावप्रकर्षार्थमेवोपादानात्, पुष्टविभावाद्यप्राप्त्याऽपुष्टत्वाच्च रसस्य भावाङ्गता"—इति । अत्रापि रसवदलंकार एव, रसास्याङ्गत्वादिति बोध्यम् ॥

भावस्य भावाङ्गतायामपराङ्गव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमुदाहरति **अत्युच्चा इति ।** पञ्चाक्षरीनामा कविरनेन वाक्येन (श्लोकेन) भोजराजं स्तुतवानिति जयन्तभट्टकृतदीपिकायां स्पष्टम् । हे पृथ्वि इति संबोधनपदाध्याहारः पूर्वार्धे, उत्तरार्धे तु हे राजन्निति । अत्युच्चा अत्युन्नताः गिरयः पर्वताः परितः सर्वतः स्फुरन्ति समन्ताद्व्याप्य तिष्ठन्ति । एवम्, स्फारा अतिविस्तृताः अम्भोधयः समुद्राः तथा स्फुरन्ति । अपिर्भिन्नक्रमः । हे पृथ्वि तानेतान् गिरिसमुद्रान् बिभ्रत्यपि धारयन्त्यपि त्वं किमपि किंचिदपि (ईषदपि) न क्लान्ता श्रान्ताऽसि, अतः तुभ्यं नमः, इति भुवः पृथिव्याः स्तुतिम् आश्चर्येण (एवंविधगिर्यादिधारणेऽप्यक्लमादाश्चर्यम्) यावत् मुहुर्मुहुः वारं वारं प्रस्तौमि करोमि, तावत् हे राजन् इमाम् एतद्विशिष्टां भुवं बिभ्रत् पालयन्नेव बिभ्रत् धारयन् तव भुजः (न तु भुजौ) स्मृतः,

अत्र भूविषयो रत्याख्यो भावो राजविषयस्य रतिभावस्य ।

बन्दीकृत्य नृप ! द्विषां मृगदृशस्ताः पश्यतां प्रेयसां,
श्लिष्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः ।
अस्माकं सुकृतैर्दृशोर्निपतितोऽस्यौचित्यवारांनिधे !
विध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे ॥ ११९ ॥

अत्र भावस्य रसाभासभावाभासौ प्रथमार्धद्वितीयार्धद्योत्यौ ।

ततः भुजस्मरणात् वाचः पृथ्वीस्तुतिरूपाः मुद्रिताः संकुचिताः (कुण्ठिताः) इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र भूविषयकः कविनिष्ठो रतिभावो राजविषयकस्य कविनिष्ठस्य रतिभावस्याङ्गम् । तदेवाह **अत्रेत्यादि । रत्याख्यः** प्रीतिरूपः । **रतिभावस्येति** । अङ्गमिति शेषः, तदुत्कर्षकत्वात्तदङ्गमिति भावः । अत्र भूविषयो भाव आहार्यः, नृपवर्णनार्थमारोपितत्वात्; अत एवापुष्ट इत्युद्द्योते स्पष्टम् । "भूविषय पादत्रयप्रतिपाद्यः । चतुर्थपादगम्यो राजविषयः"–इति चक्रवर्ती । अत्र प्रेयोऽलंकारः, भावस्याङ्गत्वादिति बोध्यम् ॥

रसाभासभावाभासयोर्भावाङ्गतायामपराङ्गव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमुदाहरति बन्दीकृत्येति । कश्चित्कवि राजानं स्तौति । हे नृप ते तव सैनिकाः भटाः येषां द्विषां शत्रूणां मृगदृशः कातरतया मृगसदृशदृष्टयः स्त्रियः बन्दीकृत्य हठादाहृत्य, पश्यतां प्रेयसामिति अनादरे षष्ठी, "षष्ठी चानादरे" (२।३।३८)–इति पाणिनिसूत्रात्, पश्यतः तत्प्रियतमान् अनादृत्येत्यर्थः, ताः मृगदृशः (कर्म) श्लिष्यन्ति आलिङ्गन्ति, प्रणमन्ति (हठाश्लेषजनितकोपशान्तये) नमस्कुर्वन्ति, रिरंसया प्रसादयन्तीत्यर्थः, लान्ति गृह्णन्ति आदानं कुर्वन्तीत्यर्थः, आत्मसात्कुर्वन्तीति यावत्, परितः कामशास्त्रानुक्तस्थलेऽपि (उत्तरोष्ठललाटाक्षिषु कपोलयोश्च) चुम्बन्ति, मत्तत्वात् त्वरावेशाच्चेति भावः।इत्थमनुचितप्रवर्तयिताऽपि त्वं तैः प्रत्यर्थिभिः वैरिभिः इति अमुना प्रकारेण स्तूयसे इत्यन्वयः । स्तुतिप्रकारमाह हे औचित्यवारांनिधे औचित्यसमुद्र त्वम् अस्माकं सर्वेषां सुकृतैः पुण्यैः दृशोः निपतितोऽसि चक्षुर्गोचरतां प्राप्तोऽसि, तत् तस्मात् (त्वद्दर्शनात्) अखिलाः विपदः विपत्तयः अस्माकं ध्वस्ताः नष्टा इति । दृशोरित्यत्रापि चास्माकमित्यस्यान्वयो बोध्यः । मृगतुल्येष्वपराक्रमिषु प्रियेषु दृशो यासामित्यर्थान्तरगर्भीकरणाय मृगेति पुंस्त्वम् । 'औचित्यवारांनिधे'–इत्यत्र 'संसारवारांनिधौ' (२११ पृष्ठे)–इत्यत्रेव "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" (६।३।१४) इति–बाहुलकात्षष्ठ्या अलुक् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र प्रथमार्धे सैनिकनिष्ठः श्रृङ्गारोऽननुरक्तस्त्रीविषयकतया परस्त्रीविषयकतया च प्रवृत्तः, द्वितीयार्धे तु प्रत्यर्थिनिष्ठो रतिरूपो भावः प्रकृतराजरूपशत्रुविषयकतयाऽऽहार्यत्वेन

अविरलकरवालकम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः।
दद‍ृशे तव वैरिणां मदः, स गतः क्वाऽपि तवेक्षणे क्षणात् ॥१२०॥

अत्र भावस्य भावप्रशमः।

प्रवृत्तः, एवं चानौचित्यप्रवृत्तत्वादुभावप्याभासरूपौ, तौ च रसाभासभावाभासौ राजविषयकस्य कविनिष्ठस्य रत्याख्यभावस्याङ्गभूताविति प्रदीपोद्द्योतादिषु स्पष्टम्। तदेवाह **अत्र भावस्येत्यादि**। अत्र ऊर्जस्विनामाऽलकारः,रसाभासस्य भावाभासस्य वाऽङ्गत्वादिति बोध्यम्॥

भावशान्तेर्भावाङ्गतायामपराङ्गव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमुदाहरति **अविरलेति**। हे राजन् अविरलं निरन्तर करवालस्य खड्गस्य कम्पनैः, भृकुटीकरणकैः तर्जनैः छिन्धि–भिन्धीत्यादिवाक्यरूपैः, हुङ्कारसिंहनादरूपैः गर्जनैः ["प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्"–इति वार्तिकेन] अभेदे तृतीया [धान्येन स्वर्णेन वा धनवानितिवत्], तद्रूपः तव वैरिणां यो मदः मदकार्यम् अस्माभिः मुहु· वारंवारं दद‍ृशे दृष्टः (दृष्टं), सः मदः (तत् मदकार्य) तवेक्षणे त्वत्कर्तृके त्वद्विषयके वा दर्शने सति क्षणात् क्वाऽपि गतः गनं पलायितमित्यर्थ इत्युद्द्योते स्पष्टम्। "मदो रेतसि कस्तूर्या गर्वे हर्षेभदानयोः"–इति विश्वकोशान्मदशब्दस्य यद्यपि गर्ववाचकत्वं तथाप्यत्र कम्पनैरिति तर्जनगर्जनैरित्यभेदार्थकतृतीयान्तयोरर्थैः सामानाधिकरण्योपपत्तये मदकार्यपरत्वमङ्गीकार्यमित्युद्द्योताभिप्रायः। चन्द्रिकायां तु–"अविरल करवालस्य कम्पनैः, भृकुटीपूर्वकैस्तर्जनैश्छिन्धिभिन्धीत्यादिवाक्यैः, गर्जनैः हुङ्कारसिंहनादरूपैर्लिङ्गैस्तव वैरिणां यो मदोऽस्माभिर्दद‍ृशे दृष्टः, स मदो गर्वस्तवेक्षणे दर्शने सति तत्क्षणात् क्वापि गतः पलायितः"–इति व्याख्यातम्। वैतालीयं छन्दः। उक्त च वृत्तरत्नाकरे,–" षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः।न समाऽत्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः॥"–इति। अयमर्थः,–विषमपादे षट् मात्राः, ततो रगणलघुगुरवो भवन्ति, समपादे त्वष्टौ कलाः, ततो रगणलघुगुरवो भवन्ति, किं च समे पादे षट् कलाः षट् लघवः निरन्तरा न भवन्ति, तथाऽत्र वैतालीये सर्वपादेषु समा कला समो लः पराश्रितो न भवति, समा लघुकला परया कलया सह गुरुर्न भवतीति यावदिति।

अत्र वैरिणो मदाख्यो गर्वरूपो भावस्तस्य प्रशमः (शान्तिः) कविनिष्ठराजविषयकरतिभावेऽङ्गम्। तदेवाह **अत्रेत्यादि। भावस्येति**। कविनिष्ठस्य राजविषयकरत्याख्यभावस्येत्यर्थः। **भावप्रशम इति**। भावस्य प्रशमः शान्तिरित्यर्थः। अङ्गमिति शेषः। न च मदो गत इत्यनेन स वाच्य एवेति वाच्यम्, अभेदार्थकतृतीयाभ्यां कम्पनाद्यात्मको मद इत्यर्थे मदपदस्य गर्वाख्यभावकार्यपरत्वात्[1] गर्वप्रशमो व्यङ्ग्य एवेति भावः[2]। दद‍ृशे इत्यतीतार्थकोपादानादपुष्ट-

---

१ गर्वाख्यो यो भावस्तस्य यत्कार्य कम्पनतर्जनगर्जनात्मक तत्परत्वादित्यर्थ ॥ २ गर्वकार्यस्य कम्पनादेः प्रशमे सति (शान्तौ सत्या) गर्वस्य प्रशम (शान्तिः) व्यङ्ग्य एवेत्यर्थात्सिद्धमिति तात्पर्यम् ॥

साकं कुरङ्गकदृशा मधुपानलीलां
कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते।
अन्याभिधायि तव नाम विभो! गृहीतं
केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम् ॥ १२१ ॥

अत्र त्रासोदयः।

त्वम्, आहार्यत्वाद्वा, एवमग्रेऽपि बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम्। एवंच यत्तु चन्द्रिकायामुक्तम्,—"अत्र गतइत्यनेनाचेतने मदे मुख्यार्थबाधान्नाशो लक्ष्यते, तदतिशयश्च व्यङ्ग्यो राजविषयकरतिभावस्याङ्गम्। अत एवोक्तं वृत्तिकृता 'प्रशमः'—इति"—इति। यदपि चन्द्रिकामनुसृत्य सुधासागरकारैरुक्तम्—"ननु गत इति प्रशमस्य वाच्यतया कथं भावप्रशमतेति चेत्, उच्यते,—गत इत्यनेन गमनस्य मुख्यार्थस्य बाधाच्छान्त इत्यर्थो लक्ष्यते, तेन प्रशमातिशयो व्यज्यते इति"—इति। तदुभयमप्यनादरणीयम्, 'भावस्य भावप्रशमः'—इति वृत्तौ प्रशब्दस्यातिशयार्थकत्वेनातिशयस्य च व्यङ्ग्यत्वेनाविवक्षितत्वात्। किंतु प्रशमशब्देन शान्तिमात्रं शान्तिमात्रस्य च व्यङ्ग्यत्वं विवक्षितम्। अतएव "रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः"—इति ४२ सूत्रे "भावस्य शान्तिरुदयः"—इति ५० सूत्रे च शान्तिपदमेवोपात्तम्। अत एव च प्रदीपकारैः 'अत्र भावस्य भावप्रशमः'—इति वृत्तिव्याख्यानावसरे 'अत्र वैरिणो गर्वरूपो भावः, तस्य शमो राजविषयकरतिभावेऽङ्गम्'—इत्यत्र शमपदमेवोपात्तम्, न तु प्रशमपदम्। तथा च वृत्तौ प्रशब्दार्थोऽविवक्षित एवेत्यर्थसिद्धमिति सुधीभिराकलनीयम्। अत्र समाहितालंकारः, भावशान्तेरङ्गत्वादिति बोध्यम् ॥

भावोदयस्य भावाङ्गतायामपराङ्गव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमुदाहरति **साकमिति**। हे विभो प्रभो (राजन्) ते तव वैरिणि शत्रौ कुरङ्गकदृशा बालमृगनेत्रया (कान्तया) सुहृद्भिः स्निग्धैरपि साकं सार्धं मधुपानलीलां मद्यपानरूपां क्रीडां 'मधुपानलीलाः'—इति पाठे मधुपानाद्या लीलाः कर्तुं प्रवृत्ते सति अन्याभिधायि अनेकार्थकतया त्वद्भिन्नस्यापि बोधकं तव नाम त्वद्वाचकं पदं (कर्तृ) केनापि जनेन जलानयनादिहेतुना वा गृहीतम् उच्चारितं सत् तत्र क्रीडामन्दिरे वैरिणि वा विषमां कम्पादिकर्त्रीम् अवस्थां दशाम् अकरोदित्यर्थः। "विषमां कातरप्रेक्षणापसरणमूर्छादिरूपाम्"—इति चक्रवर्ती। वसन्ततिलका छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे)।

अत्र विषमावस्थाव्यङ्ग्यस्य त्रासरूपभावस्योदयः कविनिष्ठस्य राजविषयकस्य रत्याख्यभावस्याङ्गम्। तदेवाह **अत्र त्रासोदय इति**। त्रासरूपव्यभिचारिभावस्योदय इत्यर्थः। अङ्गमिति शेषः। अत्र भावोदयाख्योऽलंकारः, भावोदयस्याङ्गत्वादिति बोध्यम् ॥

असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः,
कथानां विश्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः ।
प्रमोदं वो दिश्यात् कपटबटुवेषापनयने
त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥ १२२ ॥

अत्रावेगधैर्ययोः संधिः ।

पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे ! का त्वराऽहं कुमारी,
हस्तालम्बं वितर, हहहा, व्युत्क्रमः, क्वाऽसि यासि ।
इत्थं पृथ्वीपरिवृढ ! भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः
कन्या कंचित् फलकिसलयान्याददानाऽभिधत्ते ॥ १२३ ॥

भावसंधेर्भावाङ्गतायामपराङ्गव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमुदाहरति **असोढेति** । तपः कुर्वती पार्वतीं बटुवेषेण छलयतो महादेवस्य वर्णनमिदम् । कपटेन छलेन यो बटोर्ब्रह्मचारिणो वेषः आकारविशेषः तस्य अपनयने त्यागे युगपत् समकालमेव त्वराशैथिल्याभ्याम् अभियुक्तः आक्रान्तः स्मरहरः शिवः वः युष्माकं युष्मभ्यं वा प्रमोदम् आनन्दं दिश्यात् दद्यादित्यन्वयः । "दिश अतिसर्जने"—इति धातुः । त्वराशैथिल्ययोर्हेतुगर्भे विशेषणे क्रमेण चरणद्वयेनाह असोढेत्यादि । तत्काले (पार्वत्याः) बालत्वकाले उल्लसन् प्रादुर्भवन् असहभावो दुःसहत्वम् (अर्थाद्दुर्बलत्वेन गौर्याः) यस्य तादृशस्य तपसः असोढा सोढुमसमर्थः, फलदाने विलम्बयितुमक्षम इति यावत् । तपस इति कर्मणि षष्ठी। अथ चेत्यव्ययसमुदायः समुच्चये, शैलदुहितुः पार्वत्याः कथाविश्रम्भेषु विश्वस्ततया क्रियमाणकथास्विति यावत्, यद्वा, कथानां विश्रम्भेषु प्रणयेषु गौर्याः कथाज्ञाप्यस्वविषयकप्रणयेष्वित्यर्थः, "विश्रम्भः प्रणयेऽपि च । समौ विश्रम्भविश्वासौ"—इत्यमरात्, तेषु रसिकः प्रीतिमांश्चेत्यर्थः । 'उल्लसदसमभावस्य'—इति पाठे उल्लसन् असमभावो निरुपमत्वं यस्येत्यर्थः । शैलदुहितुरपि ईदृश्यः सरसाः कथा इति तासु अत्यन्तसादरता, स्मरहर इत्यनेन स्मरजेताऽपि यां दृष्ट्वा यत्कथयाऽऽकृष्टचित्तः कृत इति पार्वतीसौन्दर्यातिशयश्चातुर्यातिशयश्च ध्वन्यते इत्युद्द्योते स्पष्टम् । शिखरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (८६ पृष्ठे) ।

अत्र स्मरहरगतयोः त्वरापदशैथिल्यपदगम्ययोरावेगधैर्याख्ययोर्भावयोः संधिः कविनिष्ठस्य शिवविषयकरतिभावस्याङ्गम् । तदेवाह **अत्रावेगेत्यादि** । त्वरागम्य आवेगः, शैथिल्यगम्यं धैर्यम् । अत्रावेगधैर्ययोराहार्यत्वादपुष्टत्वम् । **संधिरिति** । कविनिष्ठस्य शिवविषयकरतिभावस्याङ्गमिति शेषः । अत्र भावसंधिरलंकारः, भावसंधेरङ्गत्वादिति बोध्यम् ॥

भावशबलतायाः भावाङ्गतायामपराङ्गव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमुदाहरति **पश्येदिति** । किंचिदुद्भिन्नयौवनायाः प्रकृतनृपविरोधिवननिवासिनृपकन्यायाः फलाद्याहरणसमये कस्मिंश्चित्का-

अत्र शङ्काऽसूयाधृतिस्मृतिश्रमदैन्यविबोधौत्सुक्यानां शबलता ।

एते च रसवदाद्यलंकाराः; यद्यपि भावोदय-भावसंधि-भावशबलत्वानि नालंकारतया उक्तानि, तथाऽपि कश्चित् ब्रूयादित्येवमुक्तम् ।

मुके जातानुरागाया उक्तिवर्णनमिदम् । हे पृथ्वीपरिवृढ भूस्वामिन् (राजन्) अरण्ये वृत्तिर्वर्तनं यस्य तस्यारण्यवृत्तेः भयाद्वननिवासिनो भवद्विद्विषः त्वच्छत्रोः कन्या कुमारी फलानि किसलयानि कोमलपल्लवांश्च (भक्षणार्थमलंकरणार्थं च) आददाना गृह्णती सती कंचित् कामुकं (जातानुरागा सती) इत्थमभिधत्ते । कथमित्याकाङ्क्षायां पूर्वार्धमाह पश्येदिति। कश्चित् जनः पश्येत्,—इति शङ्का, तद्धेतुश्च व्यङ्ग्या संगोपनीयपुरुषचेष्टा । रे चपल। स्वच्छन्दाचरणशील चल अपसर, इतः काकुविशेषसहकाराद्रागानुविद्धाऽसूया । का त्वरेति सत्वरं जिगमिषावारणायेदं वचनमिति, अनेन धृतिः । अहं कुमारी, अस्मीति शेषः । तेन कुमार्याः मम नैवंविधं स्वातन्त्र्यमुचितमिति स्मरणम् । हस्तरूपमालम्बम् अवलम्बनं वितर देहीति श्रमः । हहहेति तादृशवाक्यप्रयोगजनकभावजं दैन्यम् । व्युत्क्रमः कन्यागमनरूपविपरीताचरणम्, जायते इति शेषः । सोऽयं विबोधः । असीति त्वमित्यर्थे विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्, 'अत्रास्मि करोमि सख्यः !' (९० पृष्ठे)—इतिवत्; त्वं क्व कुत्र यासि गच्छसीत्यौत्सुक्यम् । मन्दाक्रान्ता छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (८८ पृष्ठे) ।

अत्र 'पश्येत्कश्चित्'—इति शङ्का, 'चल चपल रे'—इत्यसूया, 'का त्वरा'—इति धृतिः, 'अहं कुमारी'—इति स्मृतिः, 'हस्तालम्बं वितर'—इति श्रमः, 'हहह'—इति दैन्यम्, 'व्युत्क्रमः'—इति विबोधः, स च चैतन्यागमरूपः, अकार्यत्वनिर्णयजनकरूप इत्यर्थः, विबोधो मतिरिति केचित्, 'क्वासि यासि'—इत्यौत्सुक्यम्। एतेषां शबलता नृपविषयके रतिभावेऽङ्गम् । तदेवाह **अत्र शङ्केत्यादि। शबलता** । पूर्वपूर्वोपमर्देनोत्तरोत्तरोदयरूपा। केचित्तु एषां तिलतण्डुलन्यायेन समप्राधान्येन चर्व्यमाणतारूपेत्याहुः । 'कविनिष्ठस्य राजविषयकस्य रत्याख्यभावस्याङ्गम्'—इति शेषः । तदुक्तमुद्द्योते,—"सा च (शबलता) राजपराक्रमप्रयोज्यारण्यगमनमूलिका राजपराक्रमाभिव्यक्तिद्वारा राजविषयिकां रतिमुद्दीपयन्ती तदङ्गमिति बोध्यम् । एवं सर्वत्र प्रायश उद्दीपनविधयैवाङ्गत्वं बोध्यं रसादेरित्याहुः"—इति । अत्र भावशबलतैवालंकारः, भावशबलताया अङ्गत्वादिति बोध्यम् ॥

"ते च गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधाने उदाहरिष्यन्ते"—इति पूर्वोक्तं (९९ पृष्ठे) स्ववचनं संगमयति **एते चेति** । एते एव गुणीभूता रसादयो रसवदाद्यलंकारव्यपदेशं लभन्त इत्यर्थः, रसवत्-प्रेयः-ऊर्जस्वि-समाहित-भावोदय-भावसंधि-भावशबलताश्चेति सप्त रसवदादयो येऽलंकाराः पूर्वमुक्तास्ते 'अयं स रशनोत्कर्षी'—इत्यादिभिरुदाहृता इति भावः । ननु "गुणीभूतो रसो रसवत्, भावस्तु प्रेयः, रसाभासभावाभासौ ऊर्जस्वि, भावशान्तिः समाहितः"—

यद्यपि स नास्ति कश्चिद्विषयः, यत्र ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्ययोः स्वप्रभेदादिभिः सह संकरः संसृष्टिर्वा नास्ति, तथापि प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति क्वचित्केनचिद्व्यवहारः ॥

इत्यस्त्येव पूर्वेषामलंकारव्यवहारः, अतो रसादिचतुष्टयस्य रसवदाद्यलंकारत्वं युक्तम्, न तु भावोदयादीनाम्, पुरातनैरनुक्तत्वादिति शङ्कामनुवदति **यद्यपिभावोदयेत्यादि । नालंकारतयोक्तानीति**। व्यक्तिविवेककृद्भि: (महिमभट्टैः)—इति शेष इति विवरणे स्पष्टम् । समाधत्ते **तथापीत्यादिना एवमुक्तमित्यन्तेन**। तथापि परोत्कर्षकत्वस्यालंकारत्वव्यवहारबीजस्य गुणीभूतरसादाविव भावोदयादावपि सत्त्वाद्विनिगमनाविरहेण भावोदयादीनामपि अलंकारत्वमिति यदि कश्चित् प्रेक्षावान् ब्रूयात्तदा किमुत्तरमिति तेऽप्यलंकारतया मयोदाहृता इति भावः । उक्ताश्चालंकारसर्वस्वकृता, भावोदय-भावसंधि-भावशबलनाश्च त्रन्नामान एव ते पृथगलंकारा इति । एवं चायमत्र वृत्तिकृतामाशय,—भावोदयादिष्वितरोत्कर्षकत्वस्यालंकारत्वव्यवहारबीजस्य सत्त्वेऽपि अलंकारत्वानुक्तिरबोधायैव पर्यवस्यतीत्याक्षिप्ताः प्राञ्चः, परं तु रसवदाद्यलंकाराः प्राचामेवाभिमताः न तु स्वस्यापि, अमीषां गुणानामिव साक्षादुपकारकत्वेनाङ्गोपकारद्वारकाङ्ग्युपकारकत्वाभावात्[1], तस्माद्गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेवेतीति सुधासागरे स्पष्टम्। नरसिंहठक्कुरास्तु एवं योजयन्ति,—"भावोदयेत्यादि रसवदादेरप्युपलक्षकम्, तेन दशमोल्लासे रसवदलंकारादयो नोक्ताः, कथमत्र त्वया तेऽप्यलंकारतयोच्यन्ते इत्यत आह **यद्यपीति** । उक्तानीत्यनन्तरं 'दशमोल्लासे'—इति शेषः । प्राचीनैः रसवदाद्यलंकारा उक्तास्ते कीदृशा इति कश्चित् शिष्यश्चेद्ब्रूयात् प्रश्नं कुर्यात्तदा किमुत्तरमिति कृत्वा तेऽपि परिचायिता इत्यर्थः । कश्चिदित्यनेन परमतमेतदस्मन्मते रसवदादीनां नालंकारत्वम्, भावोदयाद्यनलंकारतायुक्तिसाम्यात्, गुणानामिव साक्षादुपकारकत्वेनाङ्गद्वारोपकारकत्वाभावाच्चेति ध्वनितम्"—इति ।

ननु 'अयं स रशनोत्कर्षी'—इत्यत्र प्रकरणगम्यस्य करुणस्य प्राधान्येन संभवति ध्वनित्वे कथं गुणीभूतव्यङ्ग्यतेत्याशङ्कते **यद्यपि स इत्यादि** । यद्वा, ननु रसध्वनौ भावध्वनिरवश्यं वाच्यः, तथा च कंचन प्रधानव्यङ्ग्यमादाय ध्वनित्वं कंचनाङ्गभूतमादाय गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति निमित्तद्वयसमावेशाद्विनिगमनाविरहे कथं व्यपदेशनियम इत्याशङ्कते **यद्यपि स इत्यादि। विषयः** आश्रयः । **ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः** उत्तममध्यमकाव्ययोः । **स्वप्रभेदादिभिरिति** । स्वशब्देन ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोर्ग्रहणम् । **प्रभेदो**ऽवान्तरभेदः । आदिपदेन विजातीयप्रभेदपरिग्रहः । **संकर इति** । अङ्गाङ्गित्वादौ संकरः, द्वयोः प्राधान्ये

१ उपकारकत्वाभावादिति । अलंकाराणां तु अङ्गोपकारद्वारकाङ्ग्युपकारकत्वमेव । अतएवालंकारलक्षणे (८८सूत्रे) "अङ्गद्वारेण"—इति वक्ष्यति ॥

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया,
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।
कृतालंकाभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाऽऽप्तं रामत्वं, कुशलवसुता न त्वधिगता ॥ १२४ ॥

संसृष्टिरित्यर्थः । उक्तं चोद्द्योते,—सर्वत्र रसध्वनौ भावध्वनेः सत्त्वेन तयोरुपकार्योपकारकतया संकरापत्तिः, अवान्तरध्वनीनां प्रधानध्वनिरूपेतराङ्गतया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वस्य चापत्तिरिति भावः । एवमन्यदप्यूह्यमिति । यद्यपि सांकर्यादिकमस्ति तथापि न्यायान्निर्णय इति परिहरति **तथापीति । प्राधान्येनेति ।** "प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति"—इति न्यायादित्यर्थः । **क्वचिदित्यादि ।** यत्र यन्मुखेन चमत्कारस्तत्र तेनैव व्यवहार इत्यर्थः । प्राधान्यं च चमत्कारप्रयोजकत्वम् । तदुक्तम्,—"प्राधान्यं च अतिशायितचमत्कृतिमत्तया"—इति । तथा च अङ्गीभूतरसादीनां चमत्कृत्यातिशय्ये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्, अङ्गिनस्तथात्वे ध्वनित्वमिति भावः । एवं च 'अयं स रशनोत्कर्षी'—इत्यादौ करुणध्वनावपि गुणीभूतव्यङ्ग्यशृङ्गारेणैव चमत्कार इति तेनैव व्यवहारो न ध्वनित्वेनेति सहृदयहृदयसाक्षिकमिति यावत् । एतेन 'अय स रशनोत्कर्षी'—इत्यादौ मुख्यत्वेन करुणस्यैव प्राधान्यमिति निरस्तम्, शृङ्गारवर्णने कवेः संरम्भादिति सारबोधिनीनरसिंहमनीषादिषु स्पष्टम् ।

अथ शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपोपमालंकारस्य(लक्ष्यक्रमस्य) वाच्याङ्गतायामपराङ्गव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमुदाहरति **जनस्थाने इति ।** राजसेवानिर्विण्णस्य कवेरुक्तिरियम् । "भट्टवाचस्पतेः पद्यमिदम्"—इति क्षेमेन्द्रकृतकविकण्ठाभरणे स्पष्टम् । यद्यपीदं पद्यं हनुमत्कविकृते हनुमन्नाटके दशमेऽङ्के दृश्यते, तथाऽपि हनुमन्नाटकेऽन्यदीयान्यपि बहूनि पद्यान्युपलभ्यन्ते, अत एव "ग्रीवाभङ्गाभिरामम्" (१२९ पृष्ठे)—इति पद्यं शाकुन्तलनाटके प्रथमेऽङ्के विद्यमानं हनुमन्नाटके चतुर्थेऽङ्के दृश्यते । अत एव च बालरामायणे षष्ठेऽङ्के पठितं "सद्यः पुरीपरिसरेऽपि" (१३४ पृष्ठे)—इति पद्यम्, अनर्घराघवनाटके तृतीयेऽङ्के पठितं "समन्तादुत्तालैः सुरसहचरी"—इति पद्यं च हनुमन्नाटके दृश्यत इति दिक् । मया रामत्वं रामधर्मः तत् आप्तं प्राप्तम्, परं तु, कुशलं परिणामसुरसम् उद्वेगनिरासनिपुणं वा आयतिशुद्धं वा वसु धनं यस्य तद्भावः कुशलवसुता, सैव कुशलवौ सुतौ यस्या इति व्युत्पत्त्या सीता, सा तु नाधिगता न प्राप्ता । रामत्वं कथं प्राप्त? तदाह जनस्थाने इत्यादि । कनकस्य सुवर्णस्य मृगो मार्गणम् (अन्वेषणम्) प्रार्थना वा तत्र या तृष्णा, कनके वा या मृगतृष्णा निष्फलाशा, सैव कनकमृगे मारीचे तृष्णा तयाऽन्धिता विवेकरहिता धीर्यस्य तादृशेन मयेत्यर्थः, "मृगः कुरङ्गे याच्ञायां मृगयायां गजान्तरे । पशौ नक्षत्रभेदे च"—इति हैमः । यद्वा, अन्धितया धिया (करणभूतया) जनाना स्थाने ग्रामनगरादौ भ्रान्तं भ्रमणमेव जनस्थाने द-

अत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो रामेण सहोपमानोपमेयभावो वाच्याङ्गतां नीतः॥

ण्डकारण्ये भ्रमणं तत् कृतम्। वै निश्चयेन देहि प्रयच्छेति वचः वचनमेव वैदेहीति सीतासम्बोधनवचनम्, तत् प्रतिपदं प्रतिस्थानम्, उद्गतम् (उत्थितम्) अश्रु अश्रुजलं यत्र तद्यथा भवति तथा प्रलपितं वृथैवोक्तम्। भर्तुः भरणकर्तुः (धनिकस्य) परिपाटीषु सेवारचनासु अलम् अत्यर्थं का घटना न कृता वद, अथ वा, काभर्तुः कुत्सितभर्तुः वदनपरिपाटीषु मिथ्याभाषणप्रकारेषु घटना उपपत्तिः, वदनपरिपाटीषु मुखविवलनादिषु तदाशयाद्युन्नयनार्थं घटना उपायो वा, स एव लङ्काभर्तुः रावणस्य वदनपरिपाट्या मुखपङ्क्तौ इषुघटना शरसंयोजना साऽलम् अत्यर्थं कृता,—इति श्लेषोपस्थितानां पदार्थानामभेदारोपाद्रामत्वोपपत्तिरित्युद्द्योते स्पष्टम्। शिखरिणी छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (८६ पृष्ठे)।

अत्र शब्दशक्तिमहिम्ना पादत्रयद्योत्या प्रकृताप्रकृतयोः कवयितृरामयोरुपमा 'मयाऽऽप्तं रामत्वम्'—इति वाच्याया रामत्वप्राप्तेरुपकारकतयैव कवेरभिप्रेतेति उपमायाः वाच्याङ्गत्वम्। तदेवाह **अत्र शब्दशक्तीत्यादि। उपमानोपमेयभावः** सादृश्यम्, उपमेति यावत्। **वाच्येति।** वाच्यस्य 'मयाप्तं रामत्वम्'—इत्यस्य अङ्गताम् उत्कर्षकतामित्यर्थः। **नीतः** प्रापितः। जनस्थानादिशब्दानां परिवृत्त्यसहत्वात् शब्दशक्तिमूलता। 'रामत्वम् आप्तम्'—इत्यनेनैव वाच्यार्थसिद्धिरिति नास्याः (उपमायाः) वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वम्। इवाद्यभावेनोपमाया वाच्यत्वाभावान्नात्रोपमालंकारः, किंतु मध्यमकाव्यत्वमेवेति बोध्यम्। क्वचित्तु 'वाच्यतां नीतः'—इति पाठः; एवमेव प्रदीपेऽपि। एवं पाठे तु 'वाच्यतां नीतः'—इत्यस्य 'मयाप्तं रामत्वम्' इत्यनेनेति शेषो बोध्यः। तथा च पादत्रयद्योत्यापि रामेण सहोपमा 'मयाप्तं रामत्वम्'—इत्यनेन वाच्यतां नीता, तदङ्गं च शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो द्वितीयोऽयं इत्यर्थ इति प्रदीपे स्पष्टम्। तदेतत्सर्वमुक्तं सारबोधिन्यामपि,—अत्र प्रकृताप्रकृतयोः कवयितृरामयोः साम्यं व्यञ्जनया बोध्यते इत्याह **रामेणेति। उपमानोपमेयभावः** साम्यम्। **वाच्यस्य** मयाप्तं रामत्वमित्यस्य अन्यत्रान्यतादात्म्यारोपरूपातिशयोक्तिरूपस्य **अङ्गताम्** उत्कर्षकतां नीतः। मयाप्तं रामत्वमित्यभिधाय कविनेति शेषः। तदनुक्तावुपमाध्वनित्वानपायः स्यात्। अयमर्थः,—तत्सदृशे तत्त्वारोपस्य चमत्काररूपत्वात् वाच्यस्य तत्त्वारोपस्य प्रतीयमानं साम्यमुत्कर्षकमित्यपराङ्गता। अथ कुतो रामत्वं प्राप्तमित्याकाङ्क्षाया निवर्तकस्य साम्यस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वमेव नापराङ्गत्वमिति चेत्, न, जनस्थानभ्रमणादिरूपसाम्यस्य शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनतः प्रागेवावगतौ रामत्वारोपरूपवाच्यस्य सिद्धत्वात्। अङ्गोपमायां तु जनस्थानेत्यादिशब्द एव साधर्म्यम्। वाच्यतामिति पाठे वाच्याय हित इति वाच्यपदाद्यप्रत्ययः, तेन वाच्यतां वाच्योत्कर्षकतामित्यर्थः। अन्ये तु 'वाच्यतां नीतः' मयाप्तं रामत्वमित्यनेनेति शेषः। वारणेन्द्रलीलामिति निदर्शनोदाहरणवत् (४३६ उदाहरणवत्) रामत्वमित्यस्य बाधात्

आगत्य संप्रति वियोगविसंष्ठुलाङ्गीम् अम्भोजिनीं क्वचिदपि क्षपितत्रियामः।
एतां प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते तन्वङ्गि! पादपतनेन सहस्ररश्मिः॥१२५॥[२]

रामसदृशत्वार्थकेन तेन वाच्यवत् प्रतीतत्वादित्यर्थः। तदङ्ग तु शब्दशक्तिमूलो द्वितीयार्थ इति वदन्तीति।

अत्र बृहदुद्द्योते तु,—**वाच्यतां नीतेति**। कथमन्यस्य धर्मोऽन्यत्रेति निदर्शनालंकारविधया वारणेन्द्रलीलामित्यादाविव रामत्वपदं रामसादृश्ये लाक्षणिकमिति भाव इति केचित्। अपरे तु जनस्थाने भ्रान्तमित्यादिपदैरुपस्थितरामधर्माणां श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायेन निर्विण्णगतधर्माभेदमापन्नानां रामत्वपदेनोपात्तानां रामनिर्विण्णयोः सादृश्यरूपाणां वाच्यत्वादिति तेषामन्वययोग्यत्वेन लक्षणाया अयोगः। यत्तु "यथेवादिरूपवाचकाभावात् तादृशधर्मप्रतीतिव्यङ्ग्या रामनिर्विण्णयोरुपमा रामसदृशो निर्विण्ण इत्याकारा, न चेयं रामत्वं प्राप्तमित्यस्य वाच्या, तद्वृत्तिधर्मप्रतीतिमात्रस्योपमात्वाभावात्, किंतूपमेयविशेषणतया प्रतीयमानसादृश्यमेवोपमा, अन्यथा मुखे चन्द्रसादृश्यमित्यादावप्युपमा स्यात्, एवं च सा व्यङ्ग्यैव, सा च 'कुशलवसुता न त्वधिगता'—इतिप्रतिपाद्यदुःखित्वातिशयरूपाधिक्येन प्रतिपाद्यमानस्य निर्विण्णरामव्यतिरेकस्योत्कर्षिका, यत्किंचिद्धर्मलब्धोपमानभावादाधिक्यमपेक्ष्य बहुविशेषणसमर्पितोपमानभावादाधिक्यस्य प्रवृत्तत्वात्। प्रतिपिपादयिषितदुःखित्वस्य कुशलवसुताया अप्राप्त्यैवाधिक्येन तेन विशेषणेन न्यूनत्वप्रतीतिरिति न वाच्यम्। न च कुतो रामत्वं प्राप्तमित्याकाङ्क्षानिवर्तकस्य साम्यस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वमेव नापराङ्गत्वमिति वाच्यम्, जनस्थानभ्रमणादिना वाच्यार्थेनापि शब्दशक्तिमूलव्यङ्ग्यात् प्रागवगतेन रामत्वसिद्धेः। संमुग्धप्रतीतवाच्यार्थानुपपत्तिवारकस्यैव वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वात्। किंच रामत्वरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गत्वेऽपि प्रधानीभूतकुशलवसुताऽप्राप्तिरूपस्य स्वसिद्धावन्यानपेक्षस्य व्यङ्ग्योपमोत्कर्षिकेति व्यङ्ग्यस्य साम्यस्य वाच्याङ्गत्वम्"—इति, तन्न, चमत्कारितद्धर्मप्राप्तेरेवोपमात्वात्, प्रागुक्ते उपमा इष्टैव, अन्यथा तत्रालंकाराभावापत्तेः। सा च वाच्यैवेति प्रदीपकृतामाशय इत्याहुः। द्वितीयार्थाव्यङ्ग्यत्ववादिनां मते तु सर्वविशेषणव्यङ्ग्यदुःखित्वातिशयो वाच्योपमाऽङ्गमिति बोध्यमिति व्याख्यातम्॥

अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपस्य (लक्ष्यक्रमस्य) वस्तुनो वाच्याङ्गतायामपराङ्गव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमुदाहरति **आगत्येति**। मौग्ध्याद्विनैवानुनयं त्यक्तमानां प्रति सख्या उक्तिरियम्। हे तन्वङ्गि क्वचिदपि क्वचिदेव (द्वीपान्तरे एव नायिकान्तरगृहे) क्षपिताऽतिवाहिता त्रियामा रात्रिर्येन तथाभूतः सहस्ररश्मिः सूर्यः संप्रति अधुना प्रभाते जाते सति शनैः (अतिभीत इवातिलज्जित इव) मन्दं मन्दम् आगत्य एत्य एताम् अम्भोजिनीं कमलिनीमेव नायिका पादपतनेन किरणसंयोगेनैव चरणपतनेन (प्रणामेन) प्रसादयति विकासय-

अत्र नायकवृत्तान्तोऽर्थशक्तिमूलो वस्तुरूपो निरपेक्षरविकमलिनीवृत्तान्ताध्यारोपेणैव स्थितः ॥

त्येव अनुनयति, एतत् पश्येत्यन्वयः। कीदृशीम्? वियोगो द्वीपान्तरे सूर्यस्य संचारेण यस्तेन संबन्धाभाव स एव वियोगो विरहः तेन विसंष्ठुलाङ्गीं संकुचिताङ्गीमेव संतापकार्श्यादिना विषमाङ्गीमित्यर्थः। यत्तु अम्भोजिनीं पद्मिनीतिपरिभाषितनायिकामिति, तन्न, तस्यां पद्मिनीपदस्य पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वेन (२०६ उदाहरणस्थे) वचोबाणपद इव नेयार्थत्वरूपदोषापत्तेः। वसन्ततिलका छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे)।

अत्र विनैवानुनयमपगतमाना नायिका सख्या उपालभ्यते, तथाहि,—सहस्ररश्मिरित्यनेन बहुनायिकावत्त्वं ध्वन्यते, अम्भोजिनीमित्यनेन वर्ण्यायाः पद्मिनीत्वम्, क्वचिदपि (क्वचिदेव) इत्यनेन उपनायिकागृहे एवेति निश्चयाभावः, तत्रापि यामत्रयमेव न त्वधिकमिति, एव चेदृशोऽपि ईदृशीं स्वयमेवागत्य पादपतनेनानुनयति, ईदृशो हि कामिनोर्व्यवहारः; त्वं पुनर्बहुतरकालं परनायिकासक्ते धूर्ते विनैवानुनयं मानं त्यक्त्वा प्रसन्नाऽसीत्युपालम्भः, एवं च नायकनायिकावृत्तान्तकथनमेवाभिप्रेतम्, स च वृत्तान्तो व्यज्यमानः वाच्ये रविकमलिनीवृत्तान्तेऽभिन्नतया च आरोप्यमाणः तस्य प्रकृतार्थतां संपादयन् तदुत्कर्षमाधत्ते इत्यङ्गतयैवास्ते। अयमेव समासोक्त्यलंकार इत्युद्द्योतादौ स्पष्टम्। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह **अत्रेत्यादि**। नायकेत्येकशेषः, नायकनायिकेत्यर्थः। **वृत्तान्तो** व्यवहारः, स एव नतु तत्प्रतियोगिनौ नायिकानायकौ, तदुपस्थापकविरहात्, व्यवहारावच्छेदकत्वेनैव तयोः प्रतीतेः, तेन प्राधान्येन तदनुपस्थितौ नोपमारूपकध्वनी, तदाह **वस्तुरूप इति**। एवं च "उल्लास्य कालकरवाल०" (१९३ पृष्ठे)—इत्यादौ यथा विशेष्यवाचकपदश्लेषसत्त्वादुपमा व्यङ्ग्या तथा प्रकृते विशेष्यवाचकपदश्लेषाभावान्नायकसूर्ययोर्नोपमा व्यङ्ग्या, यत्र स्वातन्त्र्येण धर्मिद्वयमवगम्यते तत्रैकधर्मान्वये सत्युपमाऽङ्गीकारात्; एवं धर्मिद्वयावगतावेव तादात्म्यारोपे रूपकाङ्गीकारान्न रूपकमपि व्यङ्ग्यं किंतु वस्तुरूप एवेति भावः। यद्यपि पादशब्दस्य श्लिष्टत्वात् (परिवृत्त्यसहत्वात्) शब्दशक्तिमूलत्वं संभवति तथापि अर्थशक्तिमूलत्वेन व्यपदेशः, परिवृत्तिसहशब्दानां बाहुल्यात्तेषां प्राधान्यात्, "प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति"—इति न्यायात्; पादपतनशब्दं विनापि नायकनायिकावृत्तान्तप्रतीतेस्तस्य प्राधान्याभावाच्चेति भावः; वस्तुतस्तु अङ्घ्रिपतनशब्दोपादानेऽपि तत्संभवेनास्यापि परिवृत्तिसहत्वमिति बोध्यम्। नन्वत्र प्रकृतव्यवहारेऽप्रकृतव्यवहारारोपरूपा समासोक्तिः; तस्यां च प्रकृताप्रकृतवृत्तान्तयोरभेदो वाक्यार्थः, स चाप्रकृतवृत्तान्तोपस्थितिं विना न पर्यवस्यति, तदुपस्थितिश्च व्यञ्जनयैवेति व्यङ्ग्यस्य (नायकनायिकावृत्तान्तस्य) वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वं नापराङ्गत्वमित्यत आह **निरपेक्षेति**। इदं रविकमलिनीवृत्तान्तेत्यस्य विशेषणम्, नायकनायिकावृत्तान्तरूपव्यङ्ग्यार्थनिरपेक्षेत्यर्थः। तथा

वाच्यसिद्ध्यङ्गं यथा,—

भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्छां तमः शरीरसादम् ।
मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥ १२६ ॥

चाप्रकृतवृत्तान्तोपस्थितिं विनापि वाक्यार्थस्य पर्यवसानात् न व्यङ्ग्योपस्थितिं विना वाच्यानुपस्थिति· समासोक्ताविति न वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वम्, अपि तु प्रतीतस्य (उपस्थितस्य) वाच्यस्य व्यङ्ग्येन शोभामात्रमाधीयते इत्यपराङ्गत्वमेवेति भावः । एवं च यत्र स्वत एव सिद्धरूपस्य वाच्यस्य व्यङ्ग्येनोत्कर्षाधानमात्रं तत्रायं प्रभेदः, यत्र पुनर्व्यङ्ग्यं विना वाच्यमेवात्मानं न लभते तत्र वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वमिति व्यङ्ग्यसापेक्षनिरपेक्षसिद्धिभ्यामनयोर्भेद इति द्रष्टव्यम् । **रविकमलिनीवृत्तान्ताध्यारोपेणैवेति** । रविकमलिनीवृत्तान्ते वाच्यभूतेऽध्यारोपेणैवेत्यर्थः । **स्थित इति** । एवं च वाच्यरविकमलिनीवृत्तान्तोत्कर्षकतयैव स्थितो न तु प्रधानतयेत्यर्थः । अत्र प्रकृतवृत्तान्तवाचकैः पदैः प्रसिद्धिवशाद्व्यञ्जितानामप्रकृतवृत्तान्तानामाश्रयानुपादानादपर्यवसितानां प्रकृतवृत्तान्ते वाच्यभूते आरोप्यमाणानां वाच्योत्कर्षकतैवेति भाव इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । व्याख्यातमिदं सारबोधिन्यामपि,— “ननु प्रकृताप्रकृतयोरभेदो वाक्यार्थोऽप्रकृतवृत्तान्तोपस्थितिं विना न पर्यवस्यतीति वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वमापतितमित्यत आह **निरपेक्षेति** । अप्रकृतवृत्तान्तोपस्थितिं विनापि वाक्यार्थपर्यवसानान्न तत्साकाङ्क्षत्वम्, अपितु तेनोत्कृष्टत्वमेवेत्यर्थः । अस्या व्यङ्ग्योक्तेर्वाच्योत्कर्षकत्वेन समासोक्तित्वं वाच्येन सह संबन्धं च दर्शयति **रविकमलिनीवृत्तान्ताध्यारोपेणैव स्थित इति** । समासोक्तौ प्रकृतव्यवहारेऽप्रकृतव्यवहारारोपरूपायां व्यङ्ग्यार्थोपस्कृतवाच्यस्यैव प्राधान्यात्समासोक्तित्वं तथा द्वयोर्वृत्तान्तयोरारोप्यमाणारोपविषयताख्य एव संबन्ध इति ध्येयम्”—इति ॥

वाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमुदाहरन्नाह **वाच्यसिद्ध्यङ्गं यथेति** । वाच्यसिद्ध्यङ्गं द्विधा, एकवक्तृक—(व्यञ्जकपदसमानवक्तृक)-पदवाच्याङ्गमन्यवक्तृकपदवाच्याङ्गं चेति।स्फुटीभविष्यति चेदं द्वितीयोदाहरणे वृत्तिग्रन्थे एवेति बोध्यम्।तत्राद्यमुदाहरति **भ्रमिमिति**। सख्याः नायिकावस्थां नायकाय बोधयितुं सामान्यतो वर्षावर्णनपरा उक्तिरियम् । जलदो मेघ एवत्रासकत्वात् भुजगः सर्पः तज्जं विषं जलमेव विषं हालाहलं (कर्तृ) तत् प्रसह्य बलात्कारेण वियोगिनीनां विरहिणीनां भ्रम्यादीनि कुरुते इत्यन्वयः । “विषं तु गरले तोये”—इति विश्वः । तत्र भ्रमिः भ्रमणम्, दिग्भ्रमणमिव दर्शयन् मूर्धादिविकारकारी कश्चिदान्तरो विकारः, चेतसोऽनवस्था वा । अरतिः विषयानभिलाषः, विषयेष्वरुचिर्वा । अलसहृदयता

१ न च समासोक्तावेतस्मिन् सबन्धे स्वीकृते समासोक्ते सादृश्याख्यसंबन्धमूलकत्वं “साधर्म्यमुपमा भेदे”—इति १२५ सूत्रे टीकायां वक्ष्यमाण विरुद्धं स्यादिति वाच्यम्, प्रकृतवृत्तान्तेऽप्रकृतवृत्तान्तस्याध्यारोपार्थं सादृश्याख्यसबन्धस्याप्यावश्यकत्वेन तद्विरोधाभावादिति भाव. ॥

अत्र हालाहलं व्यङ्ग्यं भुजगरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिकृत्।

अलसं हृदयं यासां तत्ता, उदासीनतेत्यर्थः। प्रलयो नष्टचेष्टता, बहिरिन्द्रियचेष्टाविरह इत्यर्थः। मूर्छा बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियचेष्टाविरहः, चित्तस्य बहिरिन्द्रियासंबन्धो वा। तमः तमोगुणोद्रेकेणाऽऽन्ध्यम्, मूर्छैव तम इति रूपकमिति कश्चित्। शरीरसादो देहकार्श्यम्; शरीरस्य सादः पीडेति केचित्। मरणं "जीवस्योद्गमनारम्भो मरणं परिकीर्तितम्"—इत्युक्तलक्षणम्, न तु प्रसिद्ध मुख्यमरणम्, तस्यामङ्गलरूपाश्लीलत्वात् आलम्बनोच्छेदकत्वाच्चेति बोध्यम्। चकार उक्तसमुच्चयार्थक इत्युद्द्योतादौ स्पष्टम्। गाथा छन्दः, "अत्रा[1]नुक्तं गाथा"—इति पिङ्गलसूत्रात्। इय हि गाथा संस्कृते एव। प्राकृते त्वार्यैव गाथेत्युच्यते—इत्युक्त प्राक् (३ पृष्ठे)। चन्द्रिकायां[2] तु—'प्रतिपादमेकैकमात्राधिका गीतिरेवेयमिति प्राञ्चः, गाथेति तु नव्याः'—इत्युक्तम्।

अत्र जलद एव भुजग इति रूपणं[3] वाच्यं तावत् न सिध्यति, यावत् विषमित्यनेन जलवाचकेन हालाहलं न व्यज्यते इति वाच्यसिध्यङ्गम्। तदेवाह **अत्रेत्यादि। हालाहलं** गरलम्। **भुजगरूपस्येति।** प्रधानीभूतभुजगरूपस्येत्यर्थः। प्राधान्यं च रूपणे एव, उपमायां पूर्वपदार्थप्राधान्याद्वाच्यस्य जलदरूपता स्यात्। तथा च जलगरलोद्गारित्वरूपसाधर्म्येण जलदभुजगयोः रूपणमुपपन्नमिति भावः। **सिद्धिकृदिति।** सिद्धिं निश्चय करोतीति सिद्धिकृदित्यर्थः। तदुक्तं चन्द्रिकायाम्,—"अत्राप्रकृतत्वेन व्यङ्ग्यं हालाहल जलदभुजगेतिरूपकस्य वाच्यस्य सिद्धिकृत्, अन्यथा जलदस्य भुजगत्वायोगेन भुजग इव जलद इति पूर्वपदार्थप्रधानोपमितसमासाश्रयणेनोपमालंकारापत्तेः। व्यङ्ग्याभिन्नत्वेनावध्यवसिते तु जले भुजगत्वोपपत्तेरुत्तरपदार्थप्रधानरूपकसिद्धिः"—इति।

व्याख्यातमिदं प्रदीपादौ,—"अत्र हालाहलरूपो विषशब्दार्थो व्यङ्ग्यः, जलेऽभिधानि[4]यमनात्, स च जलदभुजगेति रूपणस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोति, अन्यथोपमासंदेहसंभवात्"—इति प्रदीपः। **"जलेऽभिधेति।** जलदभुजगेत्यत्र भुजगाभिन्नजलदेत्यर्थके प्रधाने जलदे तदन्वयानुपपत्तिसहकृतप्रकरणेन[5] प्रसिद्धिं बाधित्वेति भावः। **वाच्यस्य सिद्धिमिति।** गरलात्मकजलोद्गारित्वसाधर्म्येण जलदे भुजगतादात्म्यारोपरूपरूपकोपपत्तिरिति भावः। नन्वनुपात्तधर्मेणैव वाच्यस्य रूपकस्य सिद्धिरत आह **अन्यथेति।** तथा सति सामान्याप्रयोगसत्त्वेनोपमितसमासो[6]ऽपि संभाव्येतेति भावः। भ्रम्याद्यष्टविधकार्यस्य रूपक-

१ अत्रानुक्तमिति। अत्र शास्त्रे (पिङ्गलकृतछन्द शास्त्रे) नामोद्देशेन यत् नोक्त छन्दः, प्रयोगे च दृश्यते, तत् गाथेति मन्तव्यमिति हलायुधकृता वृत्तिः॥ २ चन्द्रिकाया त्विति। यद्यप्यङ्कितचन्द्रिकापुस्तकेऽय पाठो नोपलभ्यते, तथापि हस्तलिखिते जीर्णपुस्तके लभ्यत एव॥ ३ रूपणम् अभेदारोप, रूपकमिति यावत्॥ ४ जले इति। "विषमप्सु च"—इत्यमरादिति भाव॥ ५ प्रकरणेनेति भाव.॥ ६ "उपमित व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" (२।१।५६)—इति पाणिनिसूत्रेणेति शेष॥

यथा वा,—

गच्छाम्यच्युत! दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते ?
किं त्वेवं विजनस्थयोर्हतजनः संभावयत्यन्यथा ।

साधकतया विषपदेन गरलोपस्थितौ तदभेदेन जले गृहीते विषाभिन्नजलजनकत्वेन भुजगाभेदस्य "यत्संबन्धिनि यत्संबन्ध्यभेदस्तस्मिंस्तदभेदः"—इति न्यायेन सिद्धौ वाच्यरूपकसिद्धिरिति तत्त्वम्"—इत्युद्द्योतः । "अन्यथेति। हालाहलरूपव्यङ्ग्याभावे हि भुजगसदृशजलदजन्यत्वस्य जलेऽन्वयसंभवादुपमा समञ्जसैव, भुजगाभिन्नजलदजन्यत्वस्यापि संभवाद्रूपकस्यापि संभव इति तयोः संदेहसंकरः स्यात्; हालाहले तु व्यङ्ग्ये सति जलाभिन्नत्वेनाध्यवसिते भुजगाभिन्नजलदजन्यत्वस्यैव संभवो न तु भुजगसदृशजलदजन्यत्वस्येति रूपकनिश्चय इति भावः । न च व्यङ्ग्यहालाहलाभिन्नत्वेनावगते जले भुजगसदृशजलदजन्यत्वं संभवतीति उपमाया अपि संभव इति वाच्यम्, भ्रम्याद्यष्टविधकार्योत्पादकत्वसामञ्जस्याय हालाहलप्राधान्यस्यैवोचितत्वात् । यद्यपि प्रसिद्धार्थसंभवे न प्रकरणेनाप्रसिद्धेऽर्थेऽभिधा नियन्तुं शक्यते, तथा सति निहतार्थत्वस्य दोषत्वानुपपत्तेः, तथाऽप्यप्रकृतोपस्थितिर्नान्वयबोधौपयिकी, तद्विषयस्योत्सर्गतस्तात्पर्याविषयत्वात् । अतः प्रकृतोपस्थित्यावश्यकत्वाद्व्यञ्जनया पश्चादप्रकृतोपस्थितिरिति युक्तम् । दोषता तु निहतार्थत्वस्य प्रकृतोपस्थितिविलम्बकृताऽन्यत्र । प्रकृते तु विवक्षितरूपकानुगुणत्वान्न दोषत्वमित्यूह्यम्"—इति प्रभाऽपि ॥

तदेतत्सर्वमाहुः सारबोधिनीसुधासागरकाराः,—ननु गरलस्य न व्यङ्ग्यता, सत्यपि वृष्टिप्रकरणे प्रसिद्धिवशादभिधया विषपदेन द्रागेव गरलोपस्थितेः, यतः प्रकरणात् प्रसिद्धिरेव बलवती, अन्यथा निहतार्थविलोपप्रसङ्गात्, प्रकरणबलादप्रसिद्धस्य प्रागुपस्थितौ तद्दोषस्यानवकाशादिति चेत्, उच्यते, प्रसिद्धा गरलोपस्थितिरिति जलाभिन्ने गरले जलदाभिन्नभुजगजत्वावगमः, सर्वथा गरलप्रत्यायनं तु व्यञ्जनयैव, अभिधाया विरतत्वात् । न च पुनरभिधयैव गरलप्रत्यायनमस्तु किं व्यञ्जनयेति वाच्यम्, तथा सत्यावृत्तिकल्पनापत्तेः; अस्मन्मते तु नैवम्, शब्देनाभिधेयप्रत्ययद्वारा व्यञ्जनसिद्धेः, अन्यथैवमावृत्तिकल्पने गतं शाब्द्या व्यञ्जनया; न च दर्शनान्तराभिमानिनामिष्टमेव तदिति वाच्यम्, व्यञ्जनातिरिक्तवृत्तेर्बाधितार्थबोधनासामर्थ्यात्; व्यञ्जनायास्तु बाधितार्थबोधकतयैव धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादित्यलं बहुना । न च जलगरलयोर्जलदभुजगयोश्च न कथमुपमेति वाच्यम्, भ्रम्याद्यष्टविधकार्यस्य गरलादेवोपपत्तेर्न तु तत्सदृशादितीति । एवंच निहतार्थत्वं श्लेषादौ न दोष इति बोध्यम् ॥

अन्यवक्तृकशब्दे वाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यमुदाहरति **गच्छामीति** । गोपीम् आश्लिष्यन् आलिङ्गन् हरिः श्रीकृष्णः वः युष्मान् पातु रक्षत्वित्यन्वयः । कीदृशः? पुलकानां रोमाञ्चा-

इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसाम्
आश्लिष्यन् पुलकोत्कराञ्चिततनुर्गोपीं हरिः पातु वः ॥ १२७ ॥ [३]
अत्राच्युतादिपदव्यङ्ग्यमामन्त्रणेत्यादिवाच्यस्य ।

नाम् उत्करेण समूहेन अञ्चिता व्याप्ता तनुः शरीरं यस्य तादृशः। कीदृशीं गोपीम् ? हे अच्युत तन्नामक (श्रीकृष्ण) अहं गच्छामि, कुत इत्यत्राह दर्शनेनेत्यादि। भवतो दर्शनेन किं तृप्तिः उत्पद्यते, अपि तु न, तथा च निष्फलमवस्थानमिति भावः। अवस्थाने बाधकमप्याह किंत्विति। एतच्च प्रत्युतेत्यर्थकम्, एवं विजनस्थयोः एकान्तगतयोः (आवयोः सतोः) प्रत्युत हतजनः कुत्सितो जनः (दुर्जनः) अन्यथा सभावयति रत्यर्थं समागताविति संभावयतीति वाच्योऽर्थः। "मारिते कुत्सिते हतम्"—इति कोशः। व्यङ्ग्यार्थस्तु हे अच्युत (विजनेऽस्मद्विधनायिकादर्शनेऽपि) च्युतिरहित। (एकान्ते मादृशनायिकासंनिधावपि अस्खलितधैर्य) यतो न संभोगाय यतसे, भवतो दर्शनेन न तृप्तिरुत्पद्यते, अपितु संभोगेनैव, किं चान्यथासंभावनमावश्यकम्, संभोगे सति दुर्जनसंभावनमपि न दुःखाय, तस्माद्वृथैवात्मानं वञ्चयाव इति बोध्यः। इति पूर्वार्धोक्तम् आमन्त्रणं संबोधनम् अच्युतेत्येवंरूपं तस्य भङ्गिः स्वरविशेषेणोक्तिः तया (अस्खलितधैर्यत्वव्यञ्जनद्वारा) सूचितं यत् वृथावस्थानं निरर्थकावस्थितिः तेन यः खेदः तेनालसाम्; यद्वा, आमन्त्रणभङ्गिभ्यां सूचितौ यौ वृथावस्थानखेदौ ताभ्यामलसामित्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्र "इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसाम्"—इति वाच्यं तावत् न सिद्ध्यति, यावत् अच्युतेत्यादिपूर्वार्धेन प्रागुक्तरूपं व्यङ्ग्यं न प्रतीयते इति वाच्यसिद्ध्यङ्गम्। तदेवाह **अत्राच्युतादिपदेति। वाच्यस्येति**। सिद्धिकृदिति शेषः। व्याख्यातमिदं प्रदीपादौ,—"अत्राच्युतेत्यनेन सोल्लुण्ठेन[1] त्वं मद्विषये च्यवसे इति व्यर्थमेवावस्थानमिति, यद्वा, अच्युतो धैर्यादस्खलितस्त्वमतो व्यर्थमवस्थानमिति, दर्शनेनेत्यादिना संभोगेनैव तृप्तिरिति, किं त्वेवमित्यादिना द्वयोरकीर्तिर्जातैव तद्वृथैवात्मानं वञ्चयाव इति खेदश्च व्यज्यते, तच्च 'इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसाम्'—इत्येतद्वाच्यस्य सिद्धिकृत्, तद्व्यक्तिं विना एतद्विशेषणपदार्थस्य[2] शरीरालाभात्"—इति प्रदीपः। सोल्लुण्ठेन त्वं मद्विषये विरस इति, येनेदृशैकान्तेऽपि न रतिं करोषीति भावः। साक्षान्नायकनामग्रहणमेव सोल्लुण्ठत्वम्। यद्वेति पक्षे योगार्थमर्यादयाऽर्थलाभ इति विशेषः। **इत्यामन्त्रणे**त्यस्य कविप्रयुक्तेत्यादिः। तद्व्यक्तिं विना इतिपदार्थस्य विशेषणस्य शरीरालाभादिति भावः"—इत्युद्द्योतः। एवमेवोक्तं सारबोधिन्यामपि,—"अच्युत तन्नामक, अपरित्यक्तधैर्य च। किं दर्शनेन अपितु संभोगेन।

१ सोल्लुण्ठेन साभिप्रायेण—इति प्रभायाम्॥ २ एतद्विशेषणेति। इत्यामन्त्रणेत्यादिविशेषणेत्यर्थः॥

एतच्चैकत्र एकवक्तृगतत्वेन अपरत्र भिन्नवक्तृगतत्वेनेत्यनयोर्भेदः ।

अस्फुटं यथा,–

अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा, दृष्टे विच्छेदभीरुता ।
नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् ॥ १२८ ॥ [४]

अत्रादृष्टो यथा न भवसि, वियोगभयं च यथा नोत्पद्यते, तथा कुर्या इति क्लिष्टम् ।

संदिग्धप्राधान्यं यथा,–

हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥ १२९ ॥ [५]

संभावयतीति। अन्यथासंभावनमावश्यकं तत्किमित्यात्मानं वञ्चयाव इत्यर्था व्यङ्ग्याः, ते चामन्त्रणाद्यर्थस्योपपादकाः, अन्यथा आमन्त्रणभङ्गिस्वरूपाज्ञानेन इत्यर्थानन्वयः स्यात्''–इति ।

उदाहरणद्वयभेदकमाह **एतच्चेत्यादि । एतच्च** वाच्यसिद्ध्यङ्गं व्यङ्ग्यं च । **एकत्र** भ्रमिमित्याद्युदाहरणे । **एकेति ।** एक एव कविर्वक्ता । **अपरत्र** गच्छाम्यच्युतेत्यादिद्वितीयोदाहरणे । **भिन्नेति ।** पूर्वार्धे गोपी वक्त्री, अपरार्धे कविर्वक्तेति अनयोरुदाहरणयोर्भेद इत्यर्थः ॥

अस्फुटव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमुदाहरति **अदृष्ट इति ।** कस्याश्चित् प्रियं प्रत्युक्तिरियम् । त्वयि अदृष्टे सति 'कदा दर्शनादि भविष्यति'–इति दर्शनस्योत्कण्ठा, दृष्टे सति विच्छेदो वियोगस्तद्विषये भीरुता भयशीलतेत्यर्थः । 'विश्लेषभीरुता'–इति प्रदीपे पाठः, विश्लेषो वियोगस्तद्भयमित्येव तदर्थः । इत्थमदृष्टेन दृष्टेन वा भवता सुखं न लभ्यते, मयेति शेषः । भवतेति हेतौ तृतीया । श्लोकश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१० पृष्ठे) ।

अत्रादृष्टो यथा न भवसि, वियोगदुःखं च यथा नोत्पद्यते, तथा कुर्या इति व्यङ्ग्यं सहृदयस्यापि न स्फुटमवभासते, व्युत्पन्नानामपि विलम्बवेद्यत्वादित्यस्फुटव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमिदम् । तदेवाह **अत्रादृष्ट इत्यादि । कुर्या इतीति ।** व्यङ्ग्यमिति शेषः । **क्लिष्टमिति ।** अस्फुटमित्यर्थः, सहृदयैरपि झटित्यसंवेद्यमिति यावत् । ''अत्रादर्शनं वियोगभयं चेत्युभय परिहरणीयमिति व्यङ्ग्यमस्फुटम्''–इति चन्द्रिकायामुक्तम् । क्लिष्टमित्यत्र 'श्लिष्टम्'–इति पाठोऽपि बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते; व्याख्यातं च चक्रवर्तिभिः–''क्लिष्टं व्युत्पन्नैरपि झटित्यसंवेद्यम् । श्लिष्टमिति पाठेऽपि स एवार्थः''–इति, तत्राद्यपाठ एव समीचीनः, द्वितीयपाठे श्लिष्टशब्दस्योक्तेऽर्थे शक्त्यभावात्, निर्बीजलक्षणापत्तेश्च ॥

संदिग्धप्राधान्यव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमुदाहरति **हरस्त्विति ।** कुमारसंभवकाव्ये तृतीये सर्गे वसन्तप्रादुर्भावेऽन्येषां चेष्टायां वर्णितायां हरस्य चेष्टावर्णनमिदम् । चन्द्रोदयारम्भे अम्बु-

अत्र परिचुम्बितुमैच्छदिति किं प्रतीयमानम्, किं वा विलोचनव्यापारणं वाच्यं प्रधानमिति संदेहः।

तुल्यप्राधान्यं यथा,—

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये।
जामदग्न्यस्तथा मित्रम्, अन्यथा दुर्मनायते ॥ १३० ॥ [६]

राशिः समुद्र इव किंचित् ईषत् परिवृत्तं च्युतं धैर्यं यस्य तथाभूतः हरस्तु हरः पुनः बिम्बफलमधरयत इति बिम्बफलाधरौ ओष्ठौ यत्र तथाविधे, बिम्बफलवत् अधरोष्ठो यत्र तथाविधे वा उमायाः पार्वत्याः मुखे विलोचनानि नेत्राणि व्यापारयामास संचारयामासेत्यर्थः। विलोचनानीति बहुवचनेनोत्कण्ठातिशयो व्यज्यते। उपजातिश्छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (९१ पृष्ठे) ॥

अत्राधरं परिचुम्बितुमैच्छदिति व्यङ्ग्यम्, युगपल्लोचनत्रयव्यापारणं वाच्यम्, तयोश्च चमत्कारप्रयोजकत्वरूपे प्राधान्ये साधकबाधकमानाभावेन संदेहः, वाच्यस्याप्यलौकिकत्वेन चमत्कारकारित्वात्, उत्कण्ठातिशयव्यञ्जकत्वाच्चेति संदिग्धप्राधान्यव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमिदम्। तदेवाह **अत्र परिचुम्बितुमित्यादि। प्रतीयमानं** व्यङ्ग्यम्। अस्य 'प्रधानम्'—इत्यग्रिमेणान्वयः। **प्रधानं** चमत्कारप्रयोजकम्। **संदेह इति**। साधकबाधकमानाभावेनोभयोश्चमत्कारप्रयोजकत्वादिति भावः। अत्र विलोचनव्यापारणं धैर्यपरिवृत्तिश्चानुभावौ वाच्यौ, तौ यदि औत्सुक्यादीन् व्यभिचारिणोऽभिव्यज्य स्थायिचर्वणायां पर्यवस्यतस्तदा व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यम्, व्यङ्गीभूतेच्छामभिव्यज्यैवौत्सुक्यादेर्व्यञ्जनात्; यदि तु रतिकार्यत्वादाहत्यैव स्थायिचर्वणायां पर्यवस्यतस्तदा वाच्यस्य; न चात्र विनिगमकम्, उभयोरपि प्रधानप्रत्यासन्नत्वाद्भावत्वाच्च। न च तुल्यप्रधानता, पृथग्विश्रामाभावादिति भाव इत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

तुल्यप्राधान्यव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमुदाहरति **ब्राह्मणेति**। रावणं प्रति परशुरामदूतस्योक्तिरियमित्युद्द्योतचन्द्रिकासुधासागरकारादयः। रावणामात्यस्य माल्यवत उक्तिरियमिति कश्चित्। वस्तुतस्तु महावीरचरितनाटके द्वितीयेऽङ्के रावणमुद्दिश्य रावणामात्यं माल्यवन्तं प्रति परशुरामेण प्रेषिते पत्रे पद्यमिदम्। ब्राह्मणानामतिक्रमोऽवमानस्तस्य त्यागो भवतामेव भूतये कल्याणाय, भवतीति शेषः, न तु ब्राह्मणानाम्, जामदग्न्ये जीवति तेषामनिष्टस्यासंभवादिति भावः। भवतामिति बहुवचनेन सकलसभाक्षेपः। अन्यथा ब्राह्मणातिक्रमात्यागे तथा तादृशं (जन्मप्रभृतिसकलरहस्यवेदि) मित्रं सुहृद्भूतः जामदग्न्यः परशुरामः (अत्यन्तं साधुजनातिक्रमासहनशीलः) दुर्मनायते क्षुब्धान्तःकरणो भवतीत्यर्थः। "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" (३।३।१३१)—इति पाणिनिसूत्रेण[1]

---

१ सूत्रेणेति। समीपमेव सामीप्यम्, स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः, "वर्तमाने लट्"—इत्यारभ्य "उणादयो बहुलम्"—इति यावत् येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च स्युरिति सूत्रार्थः। यथा, कदा आगतोऽसि, अयमागच्छामि, अयमागमम्। कदा गमिष्यसि, एष गच्छामि, गमिष्यामि वा ॥

अत्र जामदग्न्यः सर्वेषां क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षणात् क्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।

काक्काक्षिप्तं यथा,–

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्,
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू,
संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥ १३१ ॥ [७]

सामीप्याभिप्रायेण वर्तमाननिर्देशः । तथा च तत्क्षोभे सकलराक्षसकुलक्षयरूपोऽनर्थो दुर्वारः स्यादिति व्यङ्ग्यम् ।

अत्र जामदग्न्यः क्षत्रियाणामिव रक्षसामपि क्षयं करिष्यतीति दण्डरूपं व्यङ्ग्यमिव भृत्युपदेशो मित्रत्वाभिधानरूप च सामोपायात्मकं वाच्यमपि प्रधानमेव, 'दुर्मनायते'–इति गम्भीरोक्त्या वाच्यस्यापि चमत्कारित्वात्, विग्रहवत् संधेरपि अनर्थनिवारकत्वेन विवक्षितत्वाच्चेति तुल्यप्राधान्यव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमिदम् । तदेवाह **अत्रेत्यादि । व्यङ्ग्यस्य** दण्डरूपस्य । **वाच्यस्य** भृत्युपदेशरूपस्य मित्रत्वाभिधानरूपस्य च साम्न इत्यर्थः । **समं प्राधान्यमिति ।** विग्रहवत् संधेरप्यनर्थनिवारकत्वेन विवक्षितत्वादिति भावः ॥

काक्काक्षिप्तमिति । काकुर्ध्वनेर्विकारस्तया आक्षिप्तं झटिति प्रत्यायितमित्यर्थः । काक्काक्षिप्तव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमुदाहरति **मथ्नामीति ।** वेणीसंहारे प्रथमाङ्के संधिश्रवणकुपितस्य भीमसेनस्य सहदेवं प्रत्युक्तिरियम् । अहं समरे युद्धे कोपात् कौरवाणां दुर्योधनादीनां शतं न मथ्नामि; अत्र प्रतिज्ञातकुरुकुलक्षयस्य भीमसेनस्य ' न मथ्नामि '–इत्युक्तिर्विरुद्धेति नञि काकुः प्रतीयते, तया च काक्का नञर्थान्तरं प्रतीयमानं 'न मथ्नामीति न'–इत्येवंरीत्या प्रकृतनञर्थान्वयीति अभावाभावरूपं मथ्नाम्येवेत्यवधारणं गम्यते । एवमग्रेऽपि सर्वत्र । दुःशासनस्य उरस्तः हृदयात् रुधिरं रक्तं न पिबामि; सुयोधनोरू इति द्वितीयाद्विवचनम्, सुयोधनस्य दुर्योधनस्य ऊरू सक्थियुग्मं गदया न संचूर्णयामि; भवतां नृपतिः राजा (युधिष्ठिरः), न तु मम प्रजानां वा नृपतिः, स्वबुद्ध्या राज्यत्यागादिति भावः । पणेन ग्रामपञ्चकरूपेण[1] संधिं मैत्रीं करोत्वित्यर्थः । अत्र क्रोधातिशयान्मथनादौ वर्तमानताव्यपदेशः, यद्वा, "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा"–इति पाणिनिसूत्रेण[2] वर्तमानसामीप्ये (भविष्यति) लट् । दुःखेन योधनीयत्वाभावाभिप्रायेण दुर्योधनपदं विहाय सुयोधनपदप्रयोगः।

---

१ "इन्द्रप्रस्थ वृकप्रस्थ जयन्तं वारणावतम् । देहि मे चतुरो ग्रामान् पञ्चम किंचिदेव तु ॥"–इत्युक्तेन । 'पञ्चम कंचिदेव तु'–इत्यपि पाठः ॥ २ व्याख्यातमिदं सूत्र प्राक् (२५१ पृष्ठे) टिप्पण्याम् ॥

अत्र मथ्नाम्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यनिषेधसहभावेन स्थितम् ।
असुन्दरं यथा,—

वाणीरकुडंगुड्डीणसउणिकोलाहलं मुणंतीए ।
घरकम्मवावडाए वहुए सीअन्ति अंगाइं ॥ १३२ ॥ [८]

कौरवशतमिति शतशब्दोऽनन्तवाची, भीमसेनस्य प्रतिज्ञातकुरुकुलक्षयत्वात् । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे) ।

अत्र किं व्यङ्ग्यम्, तस्य कथं गुणीभावस्तत्राह **अत्रेत्यादि** । प्रतिज्ञातकुरुकुलक्षयस्य भीमसेनस्य 'न मथ्नामि'—इत्याद्युक्तिर्बाधितेति नञ्सु काकुः प्रतीयते, तया च काका नञर्थान्तरं प्रतीयमानं 'न मथ्नामीति न'—इत्येवं रीत्या प्रकृतनञर्थान्वयीत्यभावाभावरूपं मथ्नाम्येवेत्याद्यवधारणं व्यङ्ग्यम् । तदाह **मथ्नाम्येवेत्यादीति** । आदिना पिबाम्येवेत्यादेः संग्रहः । **व्यङ्ग्यमिति** । काकाक्षिप्तमिति संबन्धः । ननु मथ्नाम्येवेत्यादिव्यङ्ग्यस्य चमत्कारित्वे ध्वनित्वमेव स्यात्, तत्कथं गुणीभाव इत्यत आह **वाच्येति** । वाच्यो यो निषेधः मथनादिनिषेधः तस्य सहभावेन समकालं प्रतीयमानत्वेनैव स्थितं व्यवस्थितमित्यर्थः । तेन व्यङ्ग्यकृतचारुत्वस्य वाच्यानिर्वाह्यत्वाग्रहान्न ध्वनित्वं किं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेवेति भावः। अत एव काकुव्यङ्ग्यस्य पदार्थस्थानीयत्वेन सूत्रे आक्षिप्तपदं झटिति प्रत्यायितमित्येतत्परम् । यत्र काकुतोऽपि विलम्बेन प्रतीतिस्तत्र ध्वनित्वमेव, यथोदाहृते (८६ पृष्ठे) 'गुरुः खेदं खिन्ने'—इत्यत्रेति द्रष्टव्यमिति विस्तारिका-सारबोधिन्योः स्पष्टम् । कौरवकुलनिधननिहितप्रतिज्ञस्य भीमस्य न मथ्नामीत्याद्युक्तिरेव बाधिता, अतो न मथ्नामीति काकुः न मथ्नामीति नेत्येव मथननिषेधनिषेधेन मथनावधारणात्मकं व्यङ्ग्यं हठेनैव उपस्थापयत् मथननिषेधस्य वाक्यार्थीभूतस्य प्रतीतिसमकालमेव प्रत्याययति, काकुं विना वाक्यार्थस्य बाधितत्वेनाप्रतीतेः । काकाक्षिप्तं व्यङ्ग्यं वाक्यार्थस्य सिद्धरूपस्य बाधमपाकरोति, वाच्यसिद्ध्यङ्ग तु पदार्थस्य सिद्धिकृदिति विवरणकृत् ।

व्याख्यातमिदं प्रदीपादौ,—"अत्र मथ्नामीति व्यङ्ग्यम्, तच्च वाच्यस्य निषेधस्य सहभावेनैव व्यवस्थितम्, तादृशकाकुं विना वाच्यस्य बाधितत्वेनाप्रादुर्भावात् । हठेनैव तदाक्षेपाद्धेत्युक्तं प्राक्"—इति प्रदीपः । "**मथ्नामीति व्यङ्ग्यमिति** । मथ्नाम्येवेत्यर्थः । प्रतिज्ञातविरुद्धाभिधायिषु नञ्सु काकुर्निषेधान्तराक्षेपिका, अभावाभावश्चावधृतभावात्मक इति भावः । ननु मथ्नाम्येवेति व्यङ्ग्यस्य चमत्कारित्वे ध्वनित्वमेव स्यादत आह **तच्चेति** । **सहभावेन** तुल्यवत्प्रतीयमानत्वेन । काकुव्यङ्ग्यनिषेधं विना वाच्यार्थस्यापर्यवसानादिति भावः । यत्र तु काकोर्विलम्बेन प्रतीतिः 'गुरुः खेदं खिन्ने'—इत्यादौ तत्र ध्वनित्वमेवेति दिक्"—इत्युद्द्योतः ॥

असुन्दरव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमुदाहरति **वाणीरेति** । "वानीरकुञ्जोड्डीनशकुनिकोलाहलं

अत्र दत्तसंकेतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् सीदन्त्यङ्गानीति वाच्यं सचमत्कारम् ॥

॥ ६७ ॥ एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् ॥ ४६ ॥

शृण्वन्त्याः । गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सीदन्त्यङ्गानि ॥"—इति संस्कृतम् । गृहपार्श्ववर्तिवेतसनिकुञ्जे दत्तसंकेतायाः निकुञ्जोड्डीनपक्षिकोलाहलतर्कितोपनायकप्रवेशायाः गुरुजनपारतन्त्र्येण गृहकर्मव्यापृततया च तत्र गन्तुमशक्नुवन्त्या अवस्थावर्णनमिदम् । वानीरा वेतसाः "अथ वेतसे । रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुलाः"—इत्यमरः । तेषां कुञ्जानि गहनस्थानानि 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे"—इत्यमरः । तेभ्यः उड्डीनाः उत्प्लुताः ये शकुनयः पक्षिणस्तेषां कोलाहलं कलकलशब्दं शृण्वन्त्याः गृहकर्मणि रन्धनादौ व्यापृतायाः व्यापारयुक्तायाः वध्वाः स्त्रियाः अङ्गानि सीदन्ति अवसादं (आकुलतां) प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । सीदन्तीति वर्तमाननिर्देशादवसादस्याविरामः, वर्तमानप्रत्ययाभ्यां श्रवणावसादरूपयोः कारणकार्ययोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिरलंकारः, तेन चोत्कण्ठातिशयो व्यङ्ग्य इत्युद्द्योते स्पष्टम् । मुखविपुला छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१९८ पृष्ठे) ।

अत्र 'अङ्गानि सीदन्ति'—इतिवाच्यापेक्षया 'दत्तसंकेतो लतागहनं प्रविष्टः'—इति व्यङ्ग्यमसुन्दरम् । तदेवाह **अत्र दत्तेत्यादि । व्यङ्ग्यात्** व्यङ्ग्यापेक्षया । **सचमत्कारमिति ।** चमत्कारकारीत्यर्थः । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः,—"अत्र दत्तसंकेतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यम्, तस्माद्वाच्यं चमत्कारि, शब्दश्रवणसमकालमेव सर्वाङ्गावसादसंतन्यमानतारूपस्य[2] तस्यातिसौन्दर्यात्, उत्कण्ठातिशयपर्यवसन्नत्वात्"—इति प्रदीपः । **"तस्माद्वाच्यमिति ।** अत्र शरीरावसादरूपवाच्यमेवानुभावभूतमौत्सुक्यावेगसंवलितानुरागोद्रेककृतमदनपारतन्त्र्यबोधकम्, व्यङ्ग्यं तु तन्मुखप्रेक्षीति बोध्यम्"—इत्युद्द्योतः । अत्राह काव्यप्रकाशदर्पणे विश्वनाथः,—"एतच्च वाच्यसिद्ध्यङ्गतादेरपवादभूतत्वाद्भिन्नम्, तेषु हि व्यङ्ग्यस्यापि चारुत्वं संभवति"—इति । एवं चात्र व्यङ्ग्यप्रतीतावपि व्यङ्ग्यमनपेक्ष्यैव वाच्यस्य विप्रलम्भपोषकत्वाद्वाच्ये एव चमत्कारविश्राम इति वाच्यस्यैव प्राधान्येन तात्पर्यविषयत्वमित्यसुन्दरव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यमिदम् ॥

उक्तानामेव गुणीभूतव्यङ्ग्यानामवान्तरभेदानाह **एषामिति ।** "शुद्धभेदानाह **एषामिति**"—इति चक्रवर्तिभट्टाचार्याः । चकारो भिन्नक्रमः; एषाम् उक्तप्रकाराणां गुणीभूतव्यङ्ग्यानां भेदाः पूर्ववच्च ध्वनिभेदवच्च यथायोगं यथासंभवं वेदितव्याः बोद्धव्या इत्यर्थः । अयं

---

१ शृण्वन्त्याः सीदन्तीति ॥ २ संतन्यमानतेति । अनुपरम इत्यर्थः, वर्तमाननिर्देशादिति भावः ॥

यथायोगमिति "व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदाऽलंकृतयस्तदा। ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्"–इति ध्वनिकारोक्तदिशा वस्तुमात्रेण यत्रालंकारो व्यज्यते न तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्।

भावः,–न केवलमेते एव (अष्टावेव) गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः, किं तु अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वादिभिरुपाधिभिर्यथा ध्वनेर्भेदास्तथाऽसंभविनो विहायास्यापि तैरुपाधिभि शुद्धभेदाः, संकरसंसृष्टिभ्यां योजने च (गुणने च) तेषामिवैषां च संकीर्णभेदा अपि बोद्धव्याः। असंभविनश्च वस्तुमात्रेणालंकारव्यक्तिनिबन्धनाः। एवं च यत्र वस्तुनाऽलंकारव्यक्तिस्तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं मा प्रसाङ्क्षीदिति यथायोगमित्युक्तमिति बोध्यम्। तत्र ध्वनिकारसंमतिमाह **व्यज्यन्ते इति**। यदा वस्तुमात्रेण वाच्यालंकाररहितेनालंकृतयोऽलंकाराः व्यज्यन्ते तदा तासाम् अलंकृतीनां ध्रुवं निश्चयेन ध्वन्यङ्गता ध्वनिव्यवहारप्रयोजकता, वाच्यवस्त्वपेक्षयाऽलंकारत्वेनैवातिशायितया ध्वनित्वनिर्वाहकतेति यावत्; कुतः? काव्यवृत्तेः काव्यव्यवहारस्य तदाश्रयात् अलंकारसापेक्षत्वादित्यर्थः। **इति ध्वनिकारोक्तदिशेति**। ध्वनिकार आनन्दवर्धनस्तदुक्तदिशा तदुक्तमार्गेणेत्यर्थः। **न तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति**। अयं भावः,–वाच्याद्वस्तुनोऽलंकारस्य चारुत्वनियमेन अगूढत्वादिना व्यङ्ग्यत्वाधीनचारुत्वापनयेऽपि अलंकारत्वकृता चारुताऽव्याहतैवेति सर्वत्र वस्तुव्यङ्ग्यालंकारस्थले ध्वनित्वमेव न गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति। व्याख्यातमिदमुद्द्योते,–"**वस्तुमात्रेणेति**। वाच्यालंकाररहितेनेत्यर्थः। तत्सहितवस्तुनाऽलंकारव्यञ्जने तु यत्र वाच्यालंकारापेक्षया व्यङ्ग्यस्य तस्य चारुत्वं तत्र ध्वनित्वमेव, यथा चतुर्थे उदाहृतेषु। यत्रालंकारव्यङ्ग्यालंकारस्य न चारुत्वं तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेव; यथा,–"नैसर्गगुणविनीतं जनयति कापिञ्जलो वंशः। आजन्मनो ह्यपूर्वं सूते रत्नाकरो रत्नम्"–इत्यत्र प्रतिवस्तूपमाव्यङ्ग्यायामगूढायामुपमायाम्। तथा च वस्तुव्यङ्ग्यालंकृतिभेदहीनः द्विचत्वारिंशत्प्रकारः शुद्धो गुणीभूतव्यङ्ग्यभेद इति भावः। **ध्वन्यङ्गता** ध्वनिव्यवहारप्रयोजकता। **काव्यवृत्तेरिति**। काव्यपदप्रवृत्तेरित्यर्थः, सालंकारत्वस्य काव्यलक्षणघटकत्वादिति भावः। यद्वा, काव्यवृत्तेः काव्यनिष्पत्तेरित्यर्थः, अलंकारकृतचारुत्वेनैव शब्दार्थयोः काव्यत्वनिर्वाहादिति भावः"–इति।

"एवं च स्वतःसंभवि-कविप्रौढोक्तिसिद्ध-कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुव्यङ्ग्यालंकाराणां पद-वाक्य-प्रबन्धगतत्वेन त्रिरूपतया वस्तुव्यङ्ग्यालंकारस्य नवविधत्वमिति ध्वनिभेदसंख्यैकपञ्चाशतो नवन्यूनेन अष्टानां भेदानां प्रत्येकं द्विचत्वारिंशद्विधत्वमिति मिलित्वा गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य षट्त्रिंशदधिकत्रिशतभेदाः (३३६) शुद्धाः; एवमस्य संसृष्टिसंकराभ्यां चतुरशीत्यधिकपञ्चशताधिकैकपञ्चाशत्सहस्रोत्तरचतुर्लक्षभेदाः (४५१५८४)

॥ ६८ ॥ सालंकारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसंकरैः ।

संकीर्णाः, शुद्धभेदैः सह विंशत्यधिकनवशतोत्तरैकपञ्चाशत्सहस्राधिकचतुर्लक्षभेदाः (४५१९२०) । गुणनप्रकारस्तु ध्वनिस्थलीयोक्तदिशाऽवसेयः"—इति विवरणे स्पष्टम् ।

यत्तु अष्टानामेवैषां गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदानां संकीर्णत्वमात्रातिदेशकम् (परस्परयोगातिदेशकम्) इदं सूत्रमिति केचिद्वदन्ति, तदबोधात्; तथा सति हि 'यथायोगम्'—इत्यनेन वस्तुव्यङ्ग्यालंकाररूपभेदपर्युदासवैयर्थ्यं स्यात्, तत्र प्रसक्तेरेवाभावादिति बोध्यम् । न च योगं द्वयोः संबन्धमनतिक्रम्येत्यर्थकतया संकराद्युपस्थापकमिदमिति वाच्यम्, संकरादीनां 'यथायोगम्'—इति पदाभावेऽपि अव्याहतेः।यथायोगमिति पदाभावेऽपि पूर्वेषां ध्वनीनां यथा भेदाः संकरादिभिः तथैषामपीत्येतावतैव तत्सिद्धेरिति तत्त्वमिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ।

तदेतत्सर्वमपि व्याख्यातं विस्तारिकासारबोधिन्योरपि,—"**एषामिति** । समनन्तरोक्तप्रकाराणां यथायोगं यथासंभवं पूर्ववत् ध्वनिभेदवत् अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वादिना । यत्तु अष्टानामेव गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदानां परस्परयोगातिदेशकमिति, तन्न, तथा सति वस्तुनाऽलंकारव्यक्तौ यथायोगमित्यनेन गुणीभूतत्वव्यवच्छेदानौचित्यात्, प्रसङ्गाभावात् । तदेवाह **व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेणेति** । **वस्तुमात्रेण** वाच्यालंकारशून्येन । तद्वत्त्वे तु विशेषो वक्ष्यते । **ध्वन्यङ्गता** ध्वनिव्यवहारहेतुता । **काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्** तदुद्देशेनैव कविना काव्यनिर्वाहणात्, तत्कृतचारुत्वेनैव शब्दार्थयोः काव्यत्वलाभादित्यर्थः । **न तत्रेति** । न गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्, अपितु ध्वनित्वमेव । तथाच तैर्भेदैर्न्यूनोऽत्र प्रकारः । इदमत्राकूतम्,—अलंकाराः कदाचिदङ्गभूतवाच्यालंकाररहितेन वस्तुमात्रेण व्यज्यन्ते, कदाचिद्वाच्यालंकारसहितेन वस्तुना । तत्राद्ये वस्तुमात्रापेक्षयाऽलंकारस्यैवाधिकं चारुत्वमिति तत्सर्वत्र ध्वनित्वमेव । उत्तरत्रापि यत्र वाच्यालंकारापेक्षया व्यङ्ग्यालंकारस्य न चारुत्वं तत्र गुणीभूतत्वम् । यथा,-'नैसर्गगुणविनीतं जनयति००॥'—इत्यत्र (२९१ पृष्ठे) प्रतिवस्तूपमाव्यङ्ग्यायामगूढायामुपमायाम् । यत्र च व्यङ्ग्यालंकारस्याधिकं चारुत्वं तत्र ध्वनित्वमेव । यथा—'गाढकान्तदशनक्षतव्यथा' (१६१ पृष्ठे)—इत्यादौ विरोधव्यङ्ग्यायां तुल्ययोगितायाम्"—इति ॥

पूर्वं (चतुर्थोल्लासे २२२ पृष्ठे) "संकरेण त्रिरूपेण"—इत्यादिना सजातीययोगो ध्वनेरुक्तः, इदानीं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यरूपविजातीययोगमाह **सालंकारैरिति** । अत्र च सालंकारैरिति भिन्नार्थकयोरेकरूपपदयोरेकशेषः । एकत्रालंकारपदमलंकारत्वरूपधर्मपरम्, अलंकारपदस्य भावप्राधान्येन निर्देशात्; अन्यत्र स्वरूपवदलंकाररूपधर्मिपरम् । विग्रहस्तु, एकत्र अलंकृतिरलंकारः अलंकारेण शोभया सहिताः सालंकाराः, अन्यत्र तु अलंक्रियतेऽनेनेत्यलंकार उपमादिः, तेन सहिताः सालंकाराः, सालंकाराश्च सालंकाराश्च तैः सालंका-

सालंकारैरिति तैरेवालंकारैः अलंकारयुक्तैश्च तैः। तदुक्तं ध्वनिकृता,–

'स गुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालंकारैः सह प्रभेदैः स्वैः।
संकरसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्द्योतते बहुधा॥'–इति।

॥ ६९ ॥ अन्योन्ययोगादेवं स्याद्भेदसंख्याऽतिभूयसी ॥ ४७॥

रैरिति। एवंच एकत्र सालंकारपदस्यालकारोऽर्थः, अपरत्र तु अलंकारसहितोऽर्थः। तथा च सालंकारैः अलंकारात्मतां प्राप्तैः समासोक्तिरसवदादिपदाभिधेयैः, वाच्यालंकारयुक्तैश्च, तैः गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदैः शुद्धैः सह ध्वनेः चतुर्थोल्लासोक्तस्यैकपञ्चाशद्भेदस्य शुद्धस्य ध्वनेः योगो मिश्रणं भवतीत्यर्थः। केन प्रकारेणेत्यत आह **संसृष्टिसंकरैरिति।** संसृष्ट्या एकरूपया, संकरैः त्रिभिरिति चतुष्टयेनेति सूत्रार्थः।

एकशेषलब्धमेवार्थं दर्शयति **तैरेवालंकारैरित्यादिना। तैरेवालंकारैरिति।** समासोक्तिरसवदादिरूपैर्गुणीभूतव्यङ्ग्यैरेवालंकारैरित्यर्थः। 'आगत्य संप्रति'–इत्यादौ (२४४ पृष्ठे) गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य नायिकानायकवृत्तान्तस्य वाच्यरविकमलिनीवृत्तान्तोत्कर्षकस्य समासोक्त्यलंकारत्वादिति भावः। **अलंकारयुक्तैश्च तैरिति।** उपमाद्यलंकारसहितैर्वस्तुरूपगुणीभूतव्यङ्ग्यैरित्यर्थः। अलंकारश्चात्र वाच्य एवेत्याहुः। एवंच ध्वनिना गुणीभूतव्यङ्ग्येन वाच्यालंकारेण च ध्वनेर्योग इति पूर्वापराभ्यां (चतुर्थोल्लासस्थग्रन्थात्रत्यग्रन्थाभ्याम्) उक्तं भवतीति प्रदीपोद्द्योतादिषु स्पष्टम्। सर्वत्रैव काव्येऽलंकारसद्भावनियमेनालंकारासंकीर्णो ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरन्योऽन्ययोग एव दुर्लभ इत्याशङ्कापनुत्तये रसवदाद्यलंकारस्थले एव स्वभिन्नालंकारान्तराभावसंभवेन तत्संभव इति प्रदर्शनार्थमित्थमुक्तम्। अन्यथा गुणीभूतव्यङ्ग्येन ध्वनेर्योग इत्येव वदेत्। व्याचक्रुरिदं सूत्रं वृत्तिग्रन्थं च चक्रवर्तिश्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यप्रभृतयोऽपि। तथाहि–"ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यमिश्रणमाह **सालंकारैरित्यादि। तैः** गुणीभूतव्यङ्ग्यैः शुद्धैः सजातीयविजातीयमिश्रीभूतैश्च सहेत्यर्थः। **ध्वनेर्योगो** मिश्रणम्। **संसृष्ट्या** एकया, **संकरैः** त्रिभिः। **तैरेवालंकारैरिति।** समासोक्तिस्थले 'आगत्य संप्रति वियोगविसंष्ठुलाङ्गीम्'–इत्यादौ व्यङ्ग्यस्य नायकवृत्तान्तस्य रविकमलिनीवृत्तान्तोत्कर्षकतां प्राप्य समासोक्त्यलंकारताप्राप्तेः। **अलंकारयुक्तैरिति।** वाच्यालंकारसहितैरित्यर्थः"–इति।

स्वोक्तेऽर्थे प्रामाणिकसंमतिमाह **तदुक्तमिति। ध्वनिकृता** आनन्दवर्धनेन। **स इति।** स ध्वनिः सालंकारैः वाच्यालंकारसहितैः गुणीभूतव्यङ्ग्यैः, स्वैः प्रभेदैः अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिभिश्च सह संकरसंसृष्टिभ्यां पुनः बहुधा बहुप्रकारः उद्द्योतते प्रकाशते इत्यर्थः॥

अन्योन्ययोगादेवमिति। एवं ध्वन्यादिभेदैः तत्प्रभेदैश्च योजनेऽतिप्रभूता संख्या भवतीत्यर्थः। अतः उदाहर्तुमशक्यमिति भावः। एतैः प्रभेदैरुपनिबध्यमानः पुरातनोऽप्यर्थो

'एवम्' अनेन प्रकारेण अवान्तरभेदगणनेऽतिप्रभूततरा गणना, तथा हि,— शृङ्गारस्यैव भेदप्रभेदगणनायामानन्त्यम्, का गणना तु सर्वेषाम् ।

नवनवीभवतीति न व्यर्थं ध्वनिभेदानन्त्यप्रदर्शनम् । तदुक्तं ध्वनिकृता,—"ध्वनेर्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यात्मा निदर्शितः । एतेनानन्त्यमायाति कवीनां प्रतिभागुणः ॥"—इति । यः ध्वनेः आत्मा अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिभेदप्रकारः सः गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि प्रदर्शितः, एतेन भेदप्रदर्शनेन कवीनां प्रतिभा नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा तस्या गुणः आनन्त्यम् आयाति प्राप्नोतीति तदर्थ इति प्रदीपादौ स्पष्टम् ।

सूत्रं व्याकरोति **एवमित्यादि । अनेन** उक्तेन । **अतिप्रभूततरेति ।** शुद्धसजातीयविजातीयसंमिश्रणभेदेन निर्वक्तुमशक्येत्यर्थः । गणनायां प्रभूततरत्वमेवोपपादयति **तथाहीति । भेदप्रभेदेति ।** प्रभेदोऽवान्तरभेदः । **आनन्त्यमिति ।** तत्तु चतुर्थोल्लासे (१७६ पृष्ठे) उक्तमित्यर्थः । **सर्वेषां** ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यानाम् । एकस्यैव शृङ्गारस्य भेदप्रभेदगणनायामानन्त्यम्, किं वक्तव्यं सर्वेषाम्, तद्गणनायामानन्त्यं स्यादिति भावः । "ननु ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः संकरो न प्रत्येतुं शक्यते, अनयोः सामानाधिकरण्यासंभवादितिचेत् । न । चित्रेण चित्रव्यञ्जने व्यङ्ग्यत्वविवक्षया ध्वनित्वेऽपि चित्रत्वविवक्षयोभयोस्तुल्यप्राधान्याद्गुणीभूतत्वमिति द्वयमपि विवक्षाभेदाच्चमत्कारप्रयोजकम्; एवमचित्रेणाचित्रव्यञ्जने व्यञ्जकस्याचित्रत्वात्प्राधान्यविवक्षया ध्वनित्वम्, उभयोरचित्रत्वविवक्षया तुल्यप्राधान्याद्गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमपीति दिशा सर्वे भेदाः सहृदयहृदयारूढा इति श्रीवाग्देवतावतार—(मम्मट) प्रतिपादितेऽर्थे न कदाचिदप्रामाण्यशङ्कोदेतीति मन्तव्यम्"—इति सुधासागरे स्पष्टम् ।

अत्राहुः सुधासागरकाराः,—**एवमनेनेत्यादि ।** अत्रेदमवधेयम् । "शुद्धैः सहैकपञ्चाशद्भेदैर्भेदा यथा ध्वनेः । संकीर्णा हि समाख्याताः शरेषुयुगखेन्दवः (१०४५५) ॥ शुद्धैः शरयुगव्यक्तैः (४५) सहात्रापि तथा बुधैः । गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदा बाणाब्धीन्दुगजाः (८१४५) स्मृताः ॥ मध्यमोत्तमयोरेवं भेदयोर्गुणने पुनः । भूताश्वाङ्केषुशरभूबाणस्तम्बेरमा (८५१५ ५९७५) मताः ॥ चतुर्भिर्गुणने प्राग्वद्विज्ञेया गणकोत्तमैः । खाकाशाङ्काग्निपक्षर्तुव्योमवारिधिवह्नयः (३४०६२३९००) ॥" गुणनप्रकारस्तु,—"गुण्यान्त्यमङ्कं गुणकेन हन्यादुत्सारितेनैवमुपान्त्यमादीन् । गुण्यस्त्वथोऽधो गुणखण्डतुल्यस्तैः खण्डकैः संगुणितो युतो वा ॥"—इत्यादिलीलावत्यादौ द्रष्टव्यः । "एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात्"—इत्यादिदशगुणोत्तरा संख्याऽपि ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धा । प्रकृताङ्कगुणने त्वयं लघुसरलः प्रकारः,—"गुण्याङ्को गुणकाङ्कश्च बिन्द्वन्तः संभवेद्यदि । बिन्द्वधो बिन्दवः स्थाप्याः शेषाङ्कं गुणयेत्तदा ॥" तथा चात्र गुण्याङ्के चत्वारः खण्डाः । न्यूने गुणकाङ्केऽपि तावन्त एव । तत्र बृहत्खण्डयोः परस्परं गुणनेऽष्टकोटयः

संकलनेन पुनरस्य ध्वनेस्त्रयो भेदाः, व्यङ्ग्यस्य त्रिरूपत्वात्, तथा हि,–

(८०००००००)। गुणकद्वितीयखण्डेन शतात्मकेन पुनस्तादृशसहस्रात्मकखण्डगुणने प्रयुतम् (१००००००) गुण्यतृतीयखण्डेन चत्वारिंशदात्मकेन पुनस्तत्खण्डगुणने लक्षचतुष्टयम् (४०००००)। चतुर्थखण्डेन पञ्चात्मकेन पुनस्तत्खण्डगुणने पञ्चाशत्सहस्राणि (५००००)। अथ गुण्यद्वितीयखण्डेन शतचतुष्टयात्मकेन गुणकप्रथमखण्डस्याष्टसहस्रात्मकस्य महत्तया गुणने लक्षद्वयाधिकं प्रयुतत्रयम् (३२०००००)। तृतीयेन पञ्चाशद्रूपेण पुनस्तत्खण्डगुणने लक्षचतुष्टयम् (४०००००)। चतुर्थेन पञ्चात्मकेन पुनस्तद्गुणने चत्वार्ययुतानि (४००००)। अथ गुण्यद्वितीयखण्डेन गुणकद्वितीयखण्डगुणने चत्वार्ययुतानि (४००००) । गुण्यतृतीयखण्डेन चत्वारिंशदात्मकेन पुनस्तद्गुणने षोडशसहस्राणि (१६०००)। चतुर्थेन पञ्चात्मकेन पुनस्तद्गुणने सहस्रद्वयम् (२०००) अथ गुणकतृतीयेन पञ्चाशद्रूपेण गुण्यद्वितीयस्य शतात्मकस्य गुणने पञ्चसहस्राणि (५०००)। चतुर्थेन पञ्चात्मकेन पुनस्तद्गुणने पञ्चशती (५००) । अथ गुण्यतृतीयेन चत्वारिंशद्रूपेण गुणकतृतीयस्य पञ्चाशद्रूपस्य गुणने सहस्रद्वयम् (२०००) गुण्यचतुर्थेन पञ्चात्मकेन पुनस्तद्गुणने पञ्चाशदधिकं शतद्वयम् (२५०)। अथ गुणकचतुर्थेन पञ्चात्मकेन गुण्यतृतीयस्य चत्वारिंशदात्मकस्य गुणने शतद्वयम् (२००)। चतुर्थेन चतुर्थस्य गुणने पञ्चविंशतिः (२५)। सर्वेषां संमेलनेऽष्टकोटयः लक्षाधिकानि पञ्चप्रयुतानि पञ्चायुतानि पञ्चसहस्राणि नवशतानि पञ्चोत्तरा सप्ततिश्च (८५१५५९७५)। चतुर्भिः संसृष्ट्यादिप्रकारैर्गुणने अर्बुदत्रयम्, कोटिचतुष्टयम्, लक्षषट्कम्, अयुतद्वयम्, सहस्रत्रयम्, नवशतानीत्युक्ता काव्यभेदानां संख्या (३४०६२३९००) संपद्यते ॥ "दिक्प्रदर्शनमेतच्चालंकारोद्भूतमकैरः। परार्धाधिकतां याति गणनेति न दर्शिता ॥ १ ॥"–इति ॥

एवं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदान्निरूप्य, संप्रति व्यञ्जनायां वादिविप्रतिपत्तिनिरासाय प्रकरणान्तरमारभते **संकलनेनेत्यादि। संकलनं** संग्रहः, संक्षेप इत्यर्थः, केनाप्युपाधिना एकीकरणमिति यावत्। **अस्य** गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य। **ध्वनेरिति।** ध्वनेश्चेत्यर्थः, चकाराभावेऽपि "अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम्"–इत्यादाविवात्रापि समुच्चयार्थकचकारादिकल्पनेति बोध्यम्। यद्वा, **ध्वनेः** ध्वननव्यापारोपहितस्य[1]। तेन गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि संग्रहः। **त्रिरूपत्वादिति।** वस्त्वलंकाररसादि[2]रूपत्वादित्यर्थः। अत्र सुधासागरकाराः,–"अयमाशयः,–एवमनन्तानां ध्वननव्यापारयोगिनां ध्वनीनां गुणीभूतव्यङ्ग्यानां च काव्यभेदानामनुगतोपाधिना संकलने त्रयो भेदाः, व्यङ्ग्यस्य त्रिरूपत्वात्। **संकलनं** संग्रहः। संकलनव्यवकलनव्यवहारो वेदान्तिनां समष्टि[3]व्यष्टिव्यवहारवज्ज्योतिःशास्त्रे गणितग्रन्थेषु प्रसिद्धः। अत्र

१ ध्वननव्यापारो व्यञ्जना। २ आदिशब्देन भावादेरलक्ष्यक्रमस्य संग्रहः॥ ३ चराचरशरीरसमुदायरूपं विराट्शरीरं वनवत्समष्टिः, चराचराणां प्रत्येकं शरीरं वृक्षवद्व्यष्टिरिति हि तेषां व्यवहारः॥

किंचिद्वाच्यतां सहते, किंचित्त्वन्यथा, तत्र वाच्यतासहमविचित्रं विचित्रं चेति; अविचित्रं वस्तुमात्रम्, विचित्रं त्वलंकाररूपम्, (यद्यपि प्राधान्येन तदलंकार्यम्, तथापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेन तथोच्यते); रसादिलक्षणस्त्वर्थः स्वप्नेऽपि न वाच्यः, स हि रसादिशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वाऽभिधीयेत? न चाभिधीयते, तत्प्रयोगेऽपि विभावाद्यप्रयोगे तस्याप्रतिपत्तेस्तदप्रयोगेऽपि विभावादिप्रयोगे तस्य

त्रिषु विश्रामो व्यञ्जनादार्ढ्यप्रतिपादनाय । अधिकतरसंक्षेपेऽविवक्षितवाच्य–विवक्षितान्यपरवाच्यावेव द्वौ भेदौ । अधिकतमसंक्षेपे त्वेकमेव सर्वोत्थानबीजं स्फोटात्मकं व्यङ्ग्यम् । तदेव च "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म"–इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यं सच्चिदानन्दरूपं निर्गुणसगुणविलक्षणं वस्त्विति बोध्यम् । तदेतत्सर्वं श्रीवाग्देवतावतारैः (मम्मटैः) संकलनव्यवकलनाभ्यां ब्रह्माण्डावयवगणनायां विराड्रूपे त्वेकत्वमिति व्यञ्जनद्वारा ध्वनितमिति सद्भिर्न विस्मर्तव्यम्"–इत्याहुः । **किंचिदिति ।** व्यङ्ग्यमित्यर्थः; वस्तुमात्ररूपमलंकाररूपं चेति यावत् । **वाच्यतां सहते इति ।** वाच्यत्वसहमित्यर्थः; वाच्यमपि कर्तुं शक्यते इति यावत् । **किंचित्** रसादिरूपम् । **अन्यथेति ।** वाच्यत्वासहमित्यर्थः; कदाचिदपि वाच्यतां न सहते इति यावत् । **तत्र** तयोर्मध्ये । **वस्तुमात्रमिति ।** अनलंकारं वस्तुमात्रमित्यर्थः । उक्तमत्र नरसिंहठक्कुरैः,–"**वाच्यतासहत्वं** स्वशब्देनाभिहितेऽपि चमत्कारित्वम् । **अन्यथा** स्वशब्देनाभिहितं न चमत्कारि, यथा रसादि । ननु वस्त्वलंकारयोरपि वस्त्वलंकारपदाभ्यामभिधाने न चमत्कार इति तयोरपि कथं वाच्यतासहत्वमितिचेत्, न, वाक्यार्थबोधविषयत्वे चमत्कारित्वस्यैव वाच्यतासहत्वम्, तच्चैतयोरेव न रसस्येत्यर्थात्"–इति । नन्वलंकारे व्यङ्ग्ये मुख्यध्वनित्वात्कथमलंकारत्वव्यपदेशोऽन्यानलंकरणादत आह **यद्यपीति । प्राधान्येन** हेतुना । **तत्** चित्रं व्यङ्ग्यम् । **अलंकार्यमिति ।** न त्वलंकाररूपमित्यर्थः । **तथोच्यते इति ।** अलंकार इत्युच्यते इत्यर्थः । अलंकारस्य प्राधान्येऽपि यथाऽलंकारत्वं तथोक्तं ब्राह्मणश्रमणन्यायेनेत्यादिना चतुर्थोल्लासे (१९७ पृष्ठे) इति भावः । **रसादिलक्षण इति ।** लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति लक्षणं नाम, रसादिनामक इत्यर्थः । आदिपदेन भावादिरलक्ष्यक्रमः सर्वोऽपि संगृह्यते । **स्वप्नेपीति ।** सर्वथैवेत्यर्थः, कदाचिदपीति यावत् । **न वाच्यः** न वाच्यत्वं सहते । अत्र हेतुमाह **स हीति । हि** यस्मात् । **रसादिशब्देनेति ।** सामान्यतो रसभावादिपदैरित्यर्थः । **शृङ्गारादिशब्देन वेति ।** विशेषतः शृङ्गारनिर्वेदादिपदैर्वेत्यर्थः । **अभिधीयेतेति ।** लिङर्थश्रवणारूपेष्टसाधनत्वम् । **न चेति ।** नैवेत्यर्थः । **तत्प्रयोगेऽपि** तस्य रसादिपदस्य शृङ्गारादिपदस्य वा प्रयोगेऽपि । **विभावादीति ।** आदिनाऽनुभावव्यभिचारिभावयोर्ग्रहणम् । **तस्य** रसादिलक्षणस्य । **अप्रतिपत्तेरिति ।** चमत्कारिप्रतिपत्तेरभावादित्यर्थः । 'नयननलिनीलीलाकृष्टं पिबन्ति रसं प्रियाः'–इत्यादौ 'शृङ्गारस्योपनतमधुना रा-

प्रतिपत्तेश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावाद्यभिधानद्वारेणैव प्रतीयते इति निश्चीयते, तेनासौ व्यङ्ग्य एव; मुख्यार्थबाधाद्यभावान्न पुनर्लक्षणीयः ।

अर्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोर्वस्तुमात्ररूपं व्यङ्ग्यं विना लक्षणैव

ज्यमेकातपत्रम्'—इत्यादौ (९३४ उदाहरणे) च विभावादिप्रतीतस्यैवानुवादः शेषसंपादनायेति न दोषः, यत्र तु मुख्यतस्तदभिप्रायेण रसादिपदप्रयोगस्तत्र स्वपदाभिधानं दोष इति सप्तमोल्लासे ८२ सूत्रे वक्ष्यते । **तदप्रयोगेऽपि** रसादिपदाप्रयोगेऽपि । यथा, 'शून्यं वासगृहम्'—इत्यादौ (११८ पृष्ठे) । **विभावादिप्रयोगे इत्यादि ।** तेन विभावादिघटिततत्तद्गमयोग्यरचनादिरूपसामग्र्या एव तद्व्यञ्जकत्वं न रसादिपदस्येति भावः । **अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति ।** यत्सत्त्वे यत्सत्त्वमन्वयः, यदभावे यदभावो व्यतिरेकस्ताभ्यामित्यर्थः । **द्वारेणैव** मुखेनैव । नियतपूर्ववर्तित्वेन द्वारत्वम् । **प्रतीयते** चमत्कारविषयीक्रियते । **निश्चीयते** निर्णीयते। **असौ** रसादिलक्षणोऽर्थः। ननु वृत्त्यभावात्कथं प्रतीयते इत्यत आह **व्यङ्ग्य एवेति ।** व्यञ्जनाविषय एवेत्यर्थः । चमत्कारगोचर इति शेषः । नन्वलंकारादेरपि अलंकारपदेनोपादाने उपमादिपदेन वोपादाने न चमत्कारः प्रादुर्भवतीति कथं रसादिवैलक्षण्यमितिचेत् । न । तेषां पदसमन्वयबलेन क्वचित्प्रतीतानामपि चमत्कारित्वदर्शनात्, नैवं रसादीनामिति विभावादिद्वारिकैव प्रतीतिरिति बोध्यम् । अथ विभावादिवाचकेभ्यो रसप्रतीतिनियमेन, तत्र तेषां संकेताभावेन शक्त्यभावाल्लक्षणाऽस्तु इत्याशङ्क्य निराकरोति **मुख्यार्थबाधेति ।** ननु 'यष्टीः प्रवेशय' (४८ पृष्ठे)—इत्यादाविव तात्पर्यविषयानुपपत्त्या लक्षणाऽस्त्वित्यत आह **आदीति ।** आदिपदेन योग(संबन्ध)—रूढि—प्रयोजनानां संग्रहः । न च विभावादिभिः सह रसस्य ज्ञाप्यज्ञापकभाव एव योगोऽस्तीति वाच्यम्, वृत्तिं विना तस्यैवासिद्धेः । तथा चातात्पर्यविषयस्यापि रसस्य प्रत्ययात् रसस्य स्वप्रकाशानन्दमयसंविद्विश्रान्तिरूपत्वेन तस्मिन् (रसे) लक्ष्ये प्रयोजनान्तरासंभवात्, विभावादिवाचकेषु पदेषु कुशलादिपदवत् प्रसिद्ध्यभावेन रूढ्यसंभवाच्च न लक्षणेति भावः । न च रसलक्षणायां प्रयोजनान्तरं कल्प्यते, अतो नासभव इति वाच्यम्, रसपर्यन्तेनैव प्रतीतिविश्रान्तेः । प्रयोजनादिकं विना तु न लक्षणा, तस्याः हेतुत्रयसापेक्षत्वनियमात् । तस्मात्तदनन्तेरण भवन्ती वृत्तिस्तु व्यञ्जनैव; मात्सर्यमात्रात्तु तर्ककर्कशैर्लक्षणेत्युच्यते इति दिगित्युद्द्योतसारबोधिन्यादौ स्पष्टम् ।

ननु मा भवतु रसादौ लक्षणा वस्तुनि व्यङ्ग्ये सा तु न हस्तपिहितेत्यत्र दूषणमाह **अर्थान्तरसंक्रमितेत्यादि ।** यद्वा, नन्वस्तु रसादौ व्यञ्जना, तदितरत्र तु तस्याः शशविषाणायमानत्वात्कुतो व्यङ्ग्यत्रैरूप्यकृतो भेद इत्याशङ्क्याह **अर्थान्तरसंक्रमितेत्यादि ।** 'त्वामस्मि वच्मि' (९६ पृष्ठे)—इत्यत्र वचनादि उपदेशादिरूपेऽर्थान्तरे संक्रमितम्, 'उपकृतं बहु तत्र' (९६ पृष्ठे)—इत्यत्र अपकारातिशये व्यङ्ग्ये वाच्यमत्यन्तं तिरस्कृत-

न भवतीति प्राक् प्रतिपादितम् । शब्दशक्तिमूले तु अभिधाया नियन्त्रणेनानभिधेयस्यार्थान्तरस्य, तेन सहोपमादेरलंकारस्य च निर्विवादं व्यङ्ग्यत्वम् ।

अर्थशक्तिमूलेऽपि, विशेषे संकेतः कर्तुं न युज्यते इति सामान्यरूपाणां पदार्थानामाकाङ्क्षासंनिधियोग्यतावशात्परस्परसंसर्गो यत्रापदार्थोऽपि विशेषरूपो

मिति लक्षणामूले तत्रोभयत्र वस्तुमात्रं व्यङ्ग्यं विना लक्षणैव न संभवतीत्यर्थः । तत्र रूढ्यभावेन प्रयोजनवत्यां लक्षणायां प्रयोजनस्य व्यङ्ग्यत्वमेव न लक्ष्यत्वमिति भावः । **प्राक् प्रतिपादितमिति ।** प्रयोजनवत्यां तस्यां रूढ्यभावेन प्रयोजनान्तरकल्पने चानवस्थापत्तेरित्यादि "एवमप्यनवस्था स्यात्" इत्यादिना द्वितीयोल्लासे (६९ पृष्ठे) प्रपञ्चितमित्यर्थः । तथा च व्यञ्जनासिद्धौ लक्षणासिद्धिरपीति भावः । व्याख्यातं च सुधासागरकारैरपि,—"तत्र लक्षणामूले वस्तुमात्रं व्यङ्ग्यं विना लक्षणैव न संभवतीति द्वितीयोल्लासे (६७ पृष्ठे) "यस्य प्रतीतिमाधातुम्"—इत्यादिमहता प्रबन्धेन प्रतिपादितमिति भावः"—इति । एवं लक्षणामूले वस्तुमात्रस्य व्यङ्ग्यत्वं समर्थ्य, अभिधामूलेऽपि वस्त्वलंकारयोर्व्यङ्ग्यत्वं समर्थयति **शब्दशक्तिमूले इति ।** अभिधामूले इत्यर्थः । 'उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहम्' (१९३ पृष्ठे) इत्यत्रेति भावः । **अभिधायाः** शब्दशक्तेः । **नियन्त्रणेन** (राजरूपे प्रथमेऽर्थे प्रकरणादिभिः) नियमनेन । **अनभिधेयस्य** अभिधया बोधयितुमशक्यस्य । **अर्थान्तरस्य** इन्द्रमेघादिरूपस्य । **तेन सह** इन्द्रमेघादिरूपार्थान्तरेण सह । **उपमादेरलंकारस्येति।** अभिधावृत्त्यविषयस्येति भावः । **निर्विवादं व्यङ्ग्यत्वमिति।** व्यङ्ग्यत्वं सर्वसंमतमित्यर्थः । एवमेव 'भद्रात्मनः' (७९ पृष्ठे) इत्यादावपीदं सर्वमनुसंधेयम् ।उक्तमिदमुद्द्योतादावपि—"अभिधामूलेष्वपि प्रकरणादिनाऽभिधायाः प्रथमेऽर्थे नियन्त्रणात्तया बोधयितुमशक्यस्यार्थान्तरस्य वस्तुरूपस्योपमादेरलंकारस्य चाभिधावृत्त्यविषयस्य व्यङ्ग्यत्वमेव, शब्दबोध्यस्य वृत्तिविषयत्वनियमात्; स्मरणस्य तु नानार्थस्थले संभवेऽपि अन्वयबोधस्यासंभवादिति भावः"—इति ॥

अथार्थशक्तिमूलयोर्वस्त्वलंकारयोर्वाक्यार्थावगमोत्तरगम्यतयाऽभिहितान्वयवादिमते वृत्त्यन्तरैणवावगम इत्यभिदधत् अभिहितान्वयवादे व्यङ्ग्यस्याभिधेयतां निराकरोति **अर्थशक्तिमूलेऽपीत्यादिना 'अभिधेयताम्'—इत्यन्तेन। विशेषे** तत्तद्व्यक्तिविशेषे, सन्निहितगवादिव्यक्ताविति यावत्। **संकेतः** संकेतग्रहः। **न युज्यते** न शक्यते (न पार्यते); आनन्त्याद्व्यभिचाराच्चेति भावः । यद्वा, **विशेषे** पदार्थसंसर्गे । **न युज्यते ।** वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन प्रागनुपस्थितेरिति भावः । **सामान्यरूपाणां** जातिरूपाणामिति सारबोधिन्यां स्पष्टम् । जातिरेव पदार्थ इति मीमांसकसिद्धान्तादिति बोध्यम् । कथं तर्हि वाक्यार्थावगतिरित्यत आह **आकाङ्क्षेत्यादि ।** व्याख्यातमिदं द्वितीयोल्लासे (२६ पृष्ठे) । **यत्र** मते । **अपदार्थः**

वाक्यार्थस्तत्राभिहितान्वयवादे का वार्ता व्यङ्ग्यस्याभिधेयतायाम्।

येऽप्याहुः,–

"शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति।
श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया॥ १॥

अभिधयाऽनुपस्थित। **विशेषरूपः** वृत्तित्वानुकूलत्वादिविशेषात्मकः। **वाक्यार्थः** तात्पर्यवृत्त्या वाक्यप्रतिपाद्यः। **अभिहितान्वयवादे** भट्टैकदेशिनां मीमांसकानां मते। **का वार्तेत्यादि।** व्यङ्ग्यस्य वाक्यार्थादपि दूरभावित्वादभिधेयतायां कः प्रसङ्ग इत्यर्थः। अयं भावः,–यन्मते वाच्यार्थबोधविषयीकृतमपि संसर्गं शक्योपस्थापनपरिक्षीणशक्तिरभिधा नावभासयतीति तदर्थं तात्पर्यवृत्तिरवलम्ब्यते, तन्मते वाक्यार्थबोधोत्तरकालिकायां व्यङ्ग्योपस्थितौ नैवाभिधाप्रभाव इति किमु वक्तव्यमिति। तदेतत्सर्वमुक्तं प्रदीपप्रभोद्द्योतेषु– "अर्थशक्तिमूलेऽप्येवमङ्गीकर्तव्यम्, यतः पदेभ्यः प्रथमं पदार्थस्मृतिः, अथ पदार्थविशेषाणामन्वयविशेषरूपस्य वाक्यार्थस्य प्रत्ययः, ततो व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति तृतीयकक्षायां कुतोऽभिधायाः प्रसरणम्, द्वितीयकक्षायामेव तदनपेक्षणात्, यतोऽभिहितान्वयवादेऽशक्य एवान्वयः आकाङ्क्षादिवशेन प्रतीयते, शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति च सर्वसिद्धम्"–इति प्रदीपः। "**पदार्थविशेषाणां** गवादिपदार्थगोत्वादिसामान्याक्षिप्तगवादिव्यक्तीनाम्। **अन्वयविशेषरूपस्य** गवाद्यन्वितकर्मत्वादिरूपस्य। **सर्वसिद्धमिति।** अन्यथा वाक्यभेदस्य दोषत्वानापत्तेरिति भावः"–इति प्रभा। "**विशेषरूपस्य** गवान्वितकर्मत्वादिरूपस्य। **तदनपेक्षणादिति।** वाक्यार्थस्यापदार्थ–संसर्गरूपस्यापूर्वत्वेनानभिधेयत्वे कथं व्यङ्ग्यस्याभिधेयत्वमिति भावः। तदेवोपपादयति **यतोऽभिहितेति।** एवं चापूर्वत्वाद्वाक्यार्थ इव व्यङ्ग्यार्थेऽपि संकेतग्रहो न संभवतीति भावः"–इत्युद्द्योतः॥

एवमभिहितान्वयवादे व्यङ्ग्यस्यार्थस्याभिधेयत्वं (वाच्यत्वं) निरस्य, अन्विताभिधानवादेऽपि तन्निरसितुमन्विताभिधानवादिनां मतं पूर्वमुपपादयति **येऽप्याहुरित्यादिना 'अन्विताभिधानवादिनः'–इत्यन्तेन।** 'येऽप्यन्विताभिधानवादिनः प्राभाकराः (मीमांसकाः) इति एवंप्रकारेण आहुः कथयन्ति'–इति दूरेणान्वयः। बालस्य आद्या व्युत्पत्तिर्वृद्धव्यवहारादेव भवति। अत्र व्युत्पादको वृद्धः प्रयोजकः प्रयोज्यश्चेति द्विविधः; तत्र प्रयोजकवृद्ध उत्तमवृद्धः, प्रयोज्यवृद्धो मध्यमवृद्धः, व्युत्पित्सुश्च बालो वृद्धव्यवहारदर्शनाद्व्युत्पद्यते। तदाह **शब्दवृद्धेति।** अत्र कारिकाद्वये प्रतिवाक्यं 'बालः'–इत्यध्याहारः। प्रत्यक्षपदमत्र करणपरम्। तथाच, बालः **शब्दवृद्धाभिधेयान्** शब्दः श्रूयमाणः 'देवदत्त गामानय'–इत्यादिवाक्यरूपः, वृद्धौ प्रयोजकवृद्ध-प्रयोज्यवृद्धौ, अभिधेयोऽर्थः गवानयना-

---

१ 'अन्वयरूपस्य'–इत्यपि पाठोऽस्ति॥

अन्यथाऽनुपपत्त्या तु बोधेच्छक्ति द्वयात्मिकाम् ।
अर्थापत्त्याऽवबोधेत संबन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥ २ ॥"—

दिरूपः एतान् **प्रत्यक्षेण** प्रत्यक्षहेतुना श्रोत्रादिना **अत्र** व्युत्पत्तिकाले **पश्यति** साक्षात्करोतीत्यर्थः । तत्र श्रोत्रेण शब्दं चक्षुषा च वृद्धाभिधेयान्साक्षात्करोतीति भावः । एतेन प्रयोजकवृद्ध-प्रयोज्यवृद्ध-प्रयुज्यमानशब्द-गवानयनादिक्रियाणां प्रत्यक्षविषयत्वमुक्तम् । **श्रोतुश्चेति ।** चकारः प्रतिपन्नत्वमित्यनन्तरं योज्यः । अनुमानपदमत्र करणल्युडन्तम् । **श्रोतुः** प्रयोज्यवृद्धस्य **प्रतिपन्नत्वं** वाक्यार्थाभिज्ञत्वं च (कर्म) **अनुमानेन** अनुमितिकरणभूतया **चेष्टया** गवानयनादिचेष्टारूपेण हेतुना 'पश्यतीति' संबन्धः । **पश्यति** जानाति अनुमिनोतीत्यर्थः । 'अयमेतच्छब्दजन्यैतदर्थगोचरज्ञानवान्, एतच्छब्दश्रवणानन्तरमेतदर्थगोचरचेष्टावत्त्वात्'–इत्यनुमानाकारः । चेष्टयेत्यत्रापि श्रोतुरित्यस्यान्वयो बोध्यः । **अन्यथानुपपत्त्येति ।** अन्यथानुपपत्त्याऽर्थापत्त्येत्यभेदान्वयः । अनन्तरं **द्वयात्मिकां** वाचकत्वं वाच्यत्वं चेति द्विविधां **शक्तिं** संकेतापरनामकं वाक्यवाक्यार्थयोः संबन्धम् **अन्यथानुपपत्त्या** 'गामानयेत्यादिवाक्यश्रवणात् गवानयनाद्यर्थज्ञानम् एतद्वाक्येनैतदर्थस्य वाच्यवाचकभावसंबन्धं विनाऽनुपपन्नम्'–इत्यनुपपत्त्या (इत्यनुपपत्तिरूपया) **अर्थापत्त्या** अर्थापत्त्याख्यप्रमाणेन (हेतुना) **बोधेत्** जानीयादित्यर्थः । अन्येतु–**द्वयात्मिकाम्** आश्रयभूतस्य वाक्यस्य वाचकत्वम्, विषयभूतस्यार्थस्य वाच्यत्वमेव द्वयम् आत्मा स्वरूपं यस्यास्तथाभूतामिति, वाच्यवाचकरूपं द्वयम् आत्माऽऽत्मीयं प्रतियोग्यनुयोगिभूतं यस्यास्तादृशीमिति च व्याचख्युः । अनन्तर च, **त्रिप्रमाणकम्** उक्तरीत्या प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिरूपप्रमाणत्रयाधिगतम्, **संबन्धं** संकेतम्, **अवबोधेत** (आवापोद्वापाभ्यां गोशब्दस्य गौरेवार्थः, अम्विभक्तेः कर्मत्वमिति रीत्या विशेषतः पदपदार्थनिष्ठतया) अवधारयेदिति कारिकाद्वयार्थः ।

व्याख्यातमिदं कारिकाद्वयं बहुभिरपि, तथाहि–"**शब्दवृद्धेति ।** प्रत्यक्षपदं करणपरम् । तत्र श्रोत्रेण शब्दं पश्यति साक्षात्करोतीत्यर्थः, तथा चक्षुषा वृद्धैरभिधेयान् गवानयनादींश्च साक्षात्करोतीत्यर्थः । **श्रोतुः** प्रयोज्यवृद्धस्य **प्रतिपन्नत्वं** कार्यताज्ञानवत्त्वं **चेष्टया** लिङ्गरूपेणा**नुमानेन** 'अवबुध्येत'–इत्यग्रेतनेनान्वयः । **अन्यथाऽनुपपत्त्या** कारणं विना कार्यानुपपत्त्या **द्वयात्मिकां** कार्यकारणत्वरूपां **शक्तिं बोधेत्** जानीयादित्यर्थः । **अर्थापत्त्या** तदर्थसबन्धं विना वाक्यस्य तज्ज्ञानजनकत्वानुपपत्त्या **संबन्धं** वाच्यवाचकभावरूपमवबुध्येतेत्यर्थः । संबन्धाभावे हि तद्वाक्यादर्थान्तरस्यापि बोधः स्यादित्यतिप्रसङ्ग इति भावः । **त्रिप्रमाणकमिति ।** प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिरूपप्रमाणत्रयमूलकमित्यर्थः"–इति प्रभा । "**प्रतिपन्नत्वं**

१ अनुमिमीते इति यावत् । २ वाक्ये कस्यचित्पदस्य प्रक्षेप. (ग्रहण) आवापः, कस्यचित्पदस्य उत्सर्गः (त्यागः) उद्वाप ॥

—इति प्रतिपादितदिशा

'देवदत्त ! गामानय'—इत्याद्युत्तमवृद्धवाक्यप्रयोगाद्देशाद्देशान्तरं सास्नादिमन्तमर्थं मध्यमवृद्धे नयति सति 'अनेनास्माद्वाक्यादेवंविधोऽर्थः प्रतिपन्नः'—इति तच्चेष्टयाऽनुमाय तयोरखण्डवाक्यवाक्यार्थयोरर्थापत्त्या वाच्यवाचकभावलक्षणं संबन्धमवधार्य बालस्तत्र व्युत्पद्यते; परतः 'चैत्र ! गामानय, देवदत्त ! अश्वमानय, देव-

---

प्रतिपत्तिर्ज्ञानमिति यावत् । बुध्येतेत्यग्रिमेणान्वयः । **अनुमानेन चेष्टयेति** । चेष्टारूपानुमितिजनकज्ञानविषयहेतुनेत्यर्थः । **अन्यथानुपपत्त्या** कारणं विना कार्यानुपपत्त्येत्यर्थः । **बोधे** बोधनिष्ठकार्यतानिरूपितां **द्वयात्मिकां** द्वयं कार्य कारणं च आत्मा प्रतियोगि यस्यास्तां कारणत्वरूपां **शक्तिं** 'बुध्येत'—इत्यग्रिमेणान्वयः । **बोधेदिति** पाठे 'ज्ञाननिरूपिताम्'—इति शेषो बोध्य । **संबन्धं** वाच्यवाचकभावरूपम् । एवं शक्तिग्रहं त्रिप्रमाणकमाहुरित्यर्थः । अनुपपत्तिरर्थापत्तिरेव''—इत्युद्द्योतः । ''**शब्दो** 'गामनय'—इत्यादि वाक्यम्, **वृद्धौ** प्रयोज्यप्रयोजकौ, **अभिधेयो** गवानयनादिरूपः संसर्गः । **प्रत्यक्षेण** तद्धेतुना चक्षुषा श्रवणेन च । **अत्र** व्युत्पत्तिकाले । **पश्यति** जानाति । **श्रोतुः प्रतिपन्नत्वं** ज्ञानवत्त्वं **चेष्टया** अङ्गक्रियया **अनुमानेन** अनुमितिकरणेन चेष्टया हेतोरित्यर्थः । 'अयमेतच्छब्दजन्यैतदर्थगोचरज्ञानवान्, एतच्छब्दश्रवणानन्तरमेतदर्थगोचरचेष्टावत्त्वात्'—इत्यनुमानाकारः । चकारः प्रतिपन्नत्वमित्यनन्तरं योज्यः । श्रोतुः प्रतिपन्नत्वमपि जानातीत्यर्थः । **अन्यथेत्यादि** । द्वयोर्वाक्यवाक्यार्थयोरात्मा स्वरूपं यस्या [इति] शक्तिविशेषणम्, आश्रयत्वेन शब्देषु विषयत्वेन चार्थेषु वृत्तेः । अनुपपत्तिश्च शब्दादर्थज्ञानं वृत्तिं विना अनुपपन्नम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । सा च शक्ति स्वाभाविकसंबन्धत्वादित्याकारा । **अर्थापत्त्या** आवापोद्वापदर्शनसहकृतया । सा चानयनाद्यन्विते गवि गोपदशक्तिस्तदितराप्रतिपाद्यत्वे सति प्रतिपद्यत्वादिरूपा । **त्रिप्रमाणकं** प्रत्यक्षमनुमानमर्थापत्तिश्चेति प्रमाणत्रयम् । अनुपपत्तेरप्यर्थापत्तिभेदत्वात् । सिद्धमतस्यानुवादोऽयम् । तदनुपपत्तिस्तत्समर्थनं चाप्रकृतत्वान्नोद्भावितमिति''—इति चक्रवर्ती ॥

इति प्रतिपादितदिशेति । इतिकारिकाद्वयोक्तमार्गेणेत्यर्थः । अस्य 'अवधारयति'—इत्यत्रान्वयः । कारिकाद्वयं विवृणोति **देवदत्तेत्यादि** । देवदत्तेत्यादि सत्यन्तं शब्देत्यादेः पश्यतीत्यन्तस्य विवरणम् । अनेनेत्यादि अनुमायेत्यन्तं श्रोतुश्चेत्यादेश्चेष्टयेत्यन्तस्य विवरणम् । **प्रतिपन्न इति** । प्रतिपत्तिर्ज्ञानम्, ज्ञात इत्यर्थः । तयोरित्यादि बालस्तत्र व्युत्पद्यते इत्यन्तम् अन्यथाऽनुपपत्त्येत्यादेरर्थापत्त्येत्यन्तस्य विवरणम् । वाच्यवाचकभावलक्षणं संबन्धमिति शक्तिमित्यस्य विवरणम् । **बालः** व्युत्पित्सुः । **तत्र** वाक्ये । **व्युत्पद्यते** व्युत्पन्नो भवति । परत इत्यादि अवधारयतीत्यन्तं त्रिप्रमाणकमित्यन्तस्य विवरणम् ।

आवापोद्वापाभ्यां विशेषे संकेतग्रहं (शक्तिग्रहं) दर्शयति । **परत इत्यादि । परतः**

दत्त गां ! नय'—इत्यादिवाक्यप्रयोगे तस्य तस्य शब्दस्य तं तमर्थमवधारयतीति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारि वाक्यमेव प्रयोगयोग्यमिति वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितैः पदार्थैरन्वितानामेव संकेतो गृह्यते इति विशिष्टा एव पदार्था वाक्यार्थः, न तु पदार्थानां वैशिष्ट्यम् ।

अनन्तरम्। 'चैत्र गामानय'—इत्यावापः, देवदत्तेत्यादिकस्तु उद्वाप इति बोध्यम् । **वाक्यप्रयोगे इति** । उत्तमवृद्धस्य वाक्यप्रयोगे इत्यर्थः । **तस्य तस्य** गवादिपदस्य । **तं तं** गवादिरूपम् । विशेषशक्त्यवधारणे हेतुमाह **इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति** । इति गवादिपदस्यावापोद्वापाभ्यां (गवादिपदप्रयोगाप्रयोगाभ्यां) यावन्वयव्यतिरेकौ ताभ्याम्, गवादिषु प्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यां हेतोरित्यर्थः । गोपदसत्त्वे एव गवार्थप्रतीतिः, तदसत्त्वे च तदप्रतीतिरिति गोपदस्यैव गौरर्थ इत्यवधारयतीति भावः । ननु तथापि पदार्थवैशिष्ट्यरूपो वाक्यार्थ आकाङ्क्षादिमहिम्ना भासताम्, किं तत्र शक्त्येत्यत आह **प्रवृत्तिनिवृत्तिकारीत्यादि** । प्रवृत्तिनिवृत्तिकारीति हेतुगर्भविशेषणम्, तेन प्रवृत्तिनिवृत्तिकारित्वादित्यर्थो बोध्यः । गामानयेति गवानयने प्रवृत्तिकारि, गां नानयेति तत्रैव निवृत्तिकारि । **प्रयोगयोग्यमिति** । शब्दप्रयोगस्य परार्थत्वादिति भावः । वाक्येनैव परस्येष्टानिष्टसाधनयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिसंभवादतो वाक्यस्यैव सदा प्रयोगादन्वितेऽर्थे उपस्थितत्वात्पदानामभिधानसामर्थ्यमवधार्यते इति वर्तुलितोऽर्थः । **इतीति** । यस्मादेवं व्युत्पत्तिग्रहणप्रकारस्तस्मादित्यर्थः । **वाक्यस्थितानामिति** । वाक्यत्वेन परस्परान्वितबोधकतया स्थितानामेव **पदानाम् अन्वितैः** पदार्थान्तरेण संसृष्टैः पदार्थैः सह संकेतः शक्तिरूपः गृह्यते ज्ञायते इत्यन्वयः । पदानामिति विशेषयति **अन्वितानामिति** । परस्परसाकाङ्क्षाणामित्यर्थः । तेन 'दण्डेन गामभ्याज'—इत्यादौ कारणत्वान्विते गवि न गोपदस्य शक्तिः, प्रत्ययस्य स्वप्रकृत्यैव कारकस्य क्रिययैव साकाङ्क्षत्वात् । **इतीति** । यतोऽन्विते व्यवहारस्तत इत्यर्थः । **विशिष्टा एवेत्यादि** । विशिष्टा एव परस्परसंसृष्टा एव (सबद्धा एव=अन्विता एव) पदार्थाः पदवृत्तिविषयाः (पदशक्याः) वाक्यार्थः वाक्यप्रतिपाद्य इत्यर्थः । परस्परसंसृष्टानामेव पदार्थानां वाक्यप्रतिपाद्यत्वमिति भावः । एवकारव्यवच्छेद्यमाह **न तु पदार्थानां वैशिष्ट्यमिति** । वाक्यार्थ इत्यनुषज्यते । न तु पदार्थानां पदवृत्तिविषयाणां (पदशक्यानां) वैशिष्ट्यं संबन्धो वाक्यार्थः वाक्यप्रतिपाद्य इत्यर्थः । एवं च पदैरभिधया प्रतिपादितानामर्थानामाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशाद्भासमानः सबन्धरूपोऽर्थोऽपदार्थोऽपि तात्पर्याख्यया वृत्त्या वाक्यार्थः (वाक्यप्रतिपाद्यः) इति प्राक् (२८ पृष्ठे, २४८पृष्ठे च) उक्तमभिहितान्वयवादिनां (भट्टैकदेशिनां) मतं न युक्तमिति भावः ।

तदेतत्सर्वं व्याख्यातं प्रदीपेऽपि, तथा हि,—अनन्तरं तेनैव प्रयोजकेन 'चैत्र! अश्वमानय, देवदत्त! गां नय'—इत्यादिवाक्येषु कस्यचिदन्यस्य पदस्यावापे कस्यचिदुद्धारे (त्यागे)

यद्यपि वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन तान्येवैतानि पदानि

च सति यस्य वाक्यभागस्य (गोपदादेः) अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाक्यार्थभागस्य (गवाद्यर्थभागस्य) अन्वयव्यतिरेकावुपलभते तत्र तस्य शक्तिमवधारयति, तच्च शक्त्यवधारणमन्विते एव (अन्वयविशिष्टे एव) पदार्थे, प्रथममन्वये एव (अन्वयविशिष्टे एव) वाक्यस्य शक्तिग्रहात्, पदार्थमात्रशक्तावुपजीव्यविरोधात्[1], व्यवहारेणान्वितज्ञानस्यैवोपस्थापनाच्च (जननाच्च)[2] । न च वाक्यं विना क्वचिदाद्यव्युत्पत्तिः, व्यवहारेणैवाद्यव्युत्पत्तेः, व्यवहारस्य च प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य पदमात्रेण कर्तुमशक्यत्वात् । अतो वाक्यस्थितानामेव (परस्परसाकाङ्क्षाणां) पदानामन्वितेष्वेव[3] पदार्थेषु संकेतग्रहात् अन्विता एव पदशक्याः, ते[4] एव च वाक्यार्थ इति न वाक्यार्थबोधे शक्तेर्विरामः, न[5] तु अभिहितानां पदार्थानामन्वयोऽशक्य एव प्रतीयते योग्यतावशादिति युक्तमिति ।

अत्रायं निष्कर्षः—संकेतग्रहो हि उक्तरीत्या व्यवहारादेव प्रथमतो भवति, (व्याकरणादीनामन्येषां[6] संकेतग्राहकाणां शाब्दबोधसापेक्षतया प्राथम्याभावात्), व्यवहारश्च मध्यमवृद्धस्य गवानयनप्रवृत्त्यादिरूपः सर्वदैवोत्तमवृद्धोक्तगामानयेतिवाक्यश्रवणादेव भवति, न कदापि गोपदमात्रश्रवणात्, वाक्यस्थितानां तु पदानामर्थाः (गामानयेत्यादौ आनयनेन, गां रक्षेत्यादौ रक्षणेनेत्येवंरीत्या) नियतमेव परपदार्थान्विताः, अतो व्यवहारमूलकः संकेतग्रहोऽन्वितगवादिष्वेव भवतीति तदुत्तरभाविनोऽपि व्याकरणादिभ्यः शक्तिग्रहास्तथैवान्वितपदार्थविषयका इति नान्वयबोधार्थं तात्पर्यवृत्तिः स्वीकार्येतीति विवरणे स्पष्टम् ।

ननु गामानयेत्यादौ यदेवानयनपदम्, तदेव अश्वमानयेत्यादावपीति—(पूर्वज्ञातस्य ज्ञानं प्रत्यभिज्ञा)—प्रत्यभिज्ञाबलेनोभयत्रैकमेवानयनपदमिति निर्णीयते, एवं चानयनपदस्य गवान्वितत्वमश्वान्वितत्वं वा नार्थः, किंतूभयसाधारण्याय सामान्यतोऽपरपदार्थान्वितानयनत्वेनापरपदार्थान्वितानयनमेवार्थ इत्येव वाच्यम्, तथा च गामानयेत्यादौ गवान्वयरूपविशेषान्वयबोधनाय तात्पर्यवृत्तिः स्वीकार्येत्याशङ्कते **यद्यपीत्यादि । वाक्यान्तरप्रयुज्यमानानि** गामानयेतिवाक्यभिन्ने अश्वमानयेतिवाक्ये उक्तानि । यथा नैयायिकमते गोत्वेन सामान्यतः श-

---

१ वाक्यादन्वितज्ञानकल्पनमुपजीवकम्, तत्सिद्धयर्थसंबन्धकल्पनमुपजीव्यम्, न तद्विरोधेन युज्यते, तन्मूलत्वादित्यर्थः ॥ २ नन्वन्यलभ्यतयाऽन्वयांशे न शक्तिकल्पना किंतु पदार्थस्वरूपांश एवेति न विरोध इत्यत आह व्यवहारेणेति इति प्रभायाम् ॥ ३ अन्वितेष्वेवेति । इतरपदार्थस्य कर्मत्वादेरितरपदशक्यत्वेनान्यलभ्यतया तत्रापरपदशक्त्ययोगादन्वयविशिष्ट एव संकेतग्रह इति भावः ॥ ४ ते एवेति । परस्परसंसृष्टाः पदार्था एव वाक्यार्थः न तु पदवृत्तिविषयाणां पदार्थानां तद्वृत्त्यविषयोऽन्वयो वाक्यार्थ आकाङ्क्षादिवशाद्भासते इति भावः ॥ ५ न त्विति । अशक्यभानेऽतिप्रसङ्गात् अन्विते एव व्यवहाराच्चेति भाव इत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥ ६ "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ "—इत्युक्तानामित्यर्थः ॥

निश्चीयन्ते इति पदार्थान्तरमात्रेणान्वितः पदार्थः संकेतगोचरः, तथापि सामान्यावच्छादितो विशेषरूप एवासौ प्रतिपद्यते, व्यतिषक्तानां पदार्थानां तथाभूतत्वादित्यन्विताभिधानवादिनः ।

तेषामपि मते सामान्यविशेषरूपः पदार्थः संकेतविषय इत्यतिविशेषभूतो वा-

---

क्तिग्रहेऽपि आकाङ्क्षादिवशात् गोविशेषबोधस्तथा सामान्यतोऽपरपदार्थान्वितत्वेन विशेषे शक्तिग्रहेऽपि आकाङ्क्षादिवशात् समभिव्याहृतगामितिपदार्थान्वयबलाच्च गवान्वितत्वरूपविशेषान्वयस्य बोधः, गामिति पदार्थेनान्वितस्यानयनपदार्थस्यैव गवान्वितानयनरूपत्वादिति समाधत्ते **तथापीत्यादि । सामान्यावच्छादितः** गोत्वेन सकलगाव इव, अपरपदार्थान्वितानयनत्वादिसामान्यधर्मप्रकारेण गृहीतसंकेतः सर्व एवानयनाद्यर्थः । **प्रतिपद्यते** ज्ञायते । **व्यतिषक्तानां** परस्परमन्वितानाम् । **तथाभूतत्वात्** विशेषरूपत्वादिति विवरणे स्पष्टम् । सारबोधिनीकारादयस्तु,—ननु तवापि संसर्गविशेषो वाच्य एव, इतरपदार्थान्विते एव शक्तिग्रहात्, अन्यथा गामानयेत्यनन्तरं गामपसारयेत्युक्तौ 'तदेवेदं पदम्'—इति प्रत्यभिज्ञा न स्यात्, गवानयनतदपसारणरूपार्थभेदेन शब्दभेदादित्यपेक्षायामाह **यद्यपीति**। उत्तरमाह **तथापीति । सामान्यावच्छादितः** क्रियापदार्थान्वितकारकत्वादिसामान्यधर्मेण परिगृहीतः । यद्वा, सामान्येनाक्षिप्तः, सामान्यस्य विशेषं विनाऽपर्यवसानात् । **विशेषरूपः** आनयनाद्यन्वितघटादिरूपः । **असौ** संकेतः । **व्यतिषक्तानां** संसृष्टानाम् । **तथाभूतत्वात्** सामान्यरूपेण[1] विशेषस्यैव बोधविषयत्वात् । यथा घटस्य रूपमित्यत्र षष्ठ्याः संबन्धत्वेन समवायस्येति व्याचक्रुः । **इत्यन्विताभिधानवादिन इति ।** अन्वितानामेव परस्परसंबद्धानामेवार्थानामभिधानं शब्देनाभिधया प्रतिपादनं तद्वादिन इत्यर्थ इति प्राक् (२८ पृष्ठे) व्याख्यातम् । आहुरिति पूर्वेणान्वयः । अत्रारुचिबीजं तु, व्यवहारेण गोकर्मकानयनादिविशेषे एव प्रथमं शक्तिग्रहात्सामान्यान्वितशक्तिग्रहे उपजीव्यविरोधस्य तवापि सत्त्वेन लाघवादनन्विते एव शक्तिरन्वय आकाङ्क्षालभ्य इत्येवोचितमितीत्युद्द्योते स्पष्टम् । दर्शिता चात्र मतेऽरुचिः प्राक् (२८ पृष्ठे) अपीति बोध्यम् ।

एवमन्विताभिधानवादिनां मतमुपपाद्यैतन्मते व्यङ्ग्यस्य अभिधेयत्वं निरस्यति **तेषामपीति ।** अन्विताभिधानवादिनामपीत्यर्थः । **सामान्यविशेषरूप इति । सामान्येन** अपरपदार्थान्वितानयनत्वादिसाधारणधर्मेण **विशेषरूपः** वस्तुगत्या गवानयनादिरूपोऽर्थः, **यत्र** मते, **अतिविशेषभूतः** गवानयनत्वादिना गवानयनादिरूपविशेषस्वरूपः, **पदार्थोऽसंकेतित्वात्** सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यभावेन संकेतग्रहकालेऽप्रत्यासन्नतया संकेतग्रहाविषयत्वात्, अ**वाच्य एव** अनभिधेय एव, **वाक्यार्थान्तर्गतः** गामानयेत्यादिवाक्यार्थमध्यनिविष्टः, प्र-

---

[1] सामान्येन धर्मेण विशेषस्यैव गमकत्वादिति चक्रवर्तिपाठः ॥

क्यार्थान्तर्गतोऽसंकेतितत्वादवाच्य एव यत्र पदार्थः प्रतिपद्यते, तत्र दूरे अर्थान्तरभूतस्य निःशेषच्युतेत्यादौ विध्यादेश्चर्चा;

अनन्वितोऽर्थोऽभिहितान्वये, पदार्थान्तरमात्रेणान्वितस्त्वन्विताभिधाने, अन्वितविशेषस्त्ववाच्य एव, इत्युभयनयेऽप्यपदार्थ एव वाक्यार्थः।

यदप्युच्यते, 'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते'—इति। तत्र निमि-

---

तिपद्यते इत्यन्वयः। **तत्र** तस्मिन् मते। **दूरे इति**। अनभिधेयवाक्यार्थप्रतीत्यनन्तरं वक्तृबोद्धव्यादिवैशिष्टयेन प्रतीयमानस्य व्यङ्गयस्यातिविप्रकृष्टत्वादिति भावः। **अर्थान्तरभूतस्य** तदन्तिकगमननिषेधविरोधिनस्तदन्तिकगमनरूपस्य। **निःशेषच्युतेत्यादौ** 'निःशेषच्युतचन्दनम्'—इत्यादौ (१८ पृष्ठे)। **विध्यादेरिति**। विध्याद्यर्थस्येत्यर्थ, व्यङ्गयार्थस्येति यावत्। व्याख्यातमिदमन्यत्रापि 'विधिर्नायकान्तिकगमनरूपः'—इति। चक्रवर्तिनस्तु, 'विध्यादेः निषेधेतरस्य' —इति व्याचख्युः। 'न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्'—इति वाच्यरूपान्निषेधादितरस्य 'तदन्तिकमेव रन्तुं गताऽसि'—इत्यस्येति तदर्थः। **चर्चा**। प्रसङ्गः। '**चर्चा** अनुसंधानम्, वाच्यत्वस्येति शेषः'—इति केचित्।

अयं भावः,—वस्तुत्वेन वस्तुपदवाच्योऽपि घटो यथा घटत्वेन तदवाच्यः, तथा अपरपदार्थान्वितानयनत्वेन (अभिहितान्वयवादे केवलेनानयनत्वेन) आनयनपदवाच्यमपि गवानयनं गवानयनत्वेन तदवाच्यमेवेत्यसंकेतिते तस्मिन् वाक्यगम्ये प्राथमिकबोधविषयीकृतेऽपि नाभिधाव्यापार इति नितरामेवानन्तरभाविनि व्यङ्गयबोधेऽभिधाविराम इति विवरणे स्पष्टम्।

वादिद्वयमतं युगपदुपसंहरति **अनन्वित इत्यादि**। **अभिहितान्वये** अभिहितान्वयवादे। **अनन्वितः** असंसृष्टः। **अर्थः** वृत्तिविषयः। **अन्विताभिधाने** अन्विताभिधानवादे। **अन्वितविशेषः** गवान्वितानयनरूपः। **अवाच्य एव** अनभिधेय एव। **उभयनयेऽपि** अभिहितान्वयवाद्यन्विताभिधानवादिमतेऽपि। **अपदार्थ एव** पदवृत्त्यविषय एव। **वाक्यार्थः** संसर्गः। एतत्सर्वं प्राग्व्याख्यातमेव।

ननु व्यङ्गयप्रतीतिर्नैमित्तिकी, निमित्तान्तरानुपलब्धेः शब्द एव निमित्तम्, तच्च बोध्यबोधकत्वरूपं निमित्तत्वं वृत्तिं विना न संभवतीति अभिधैव वृत्तिरिति मीमांसकैकदेशिमतमाशङ्कते **यदपीत्यादि**। यदपि कैश्चिदुच्यते, शब्दश्रवणानन्तरं यावानर्थः प्रतीयते तत्र सर्वत्रापि उपस्थितत्वाच्छब्द एव निमित्तं कल्प्यते, "नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते"—इति न्यायादित्यर्थः। तथा च व्यङ्गयप्रतीतिर्नैमित्तिकी, निमित्तान्तरानुपलब्धेः शब्द एव निमित्तमिति शब्दस्य पुनःपुनरनुसंधानं कल्प्यते इति वाच्यार्थ इव व्यङ्गयार्थेऽपि न वृत्त्यन्तरकल्पनं किंत्वभिधैव वृत्तिरिति भावः। व्याख्यातं च विवरणेऽपि,—"यस्मिन् सति ज्ञाते वा यावान् अर्थो जायते ज्ञायते वा तावत्येव तस्मिन् तस्य (यथाक्रमं कार-

त्त्वं कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा? शब्दस्य प्रकाशकत्वान्न कारकत्वम्; ज्ञापकत्वं तु अज्ञातस्य कथम्? ज्ञातत्वं च संकेतेनैव, स चान्वितमात्रे, एवं च निमित्तस्य नियतनिमित्तत्वं यावन्न निश्चितम्, तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेव कथम्? इति 'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते'–इत्यविचारिताभिधानम्।

कत्वरूपो ज्ञापकत्वरूपो वा) निमित्तभाव इति न्यायेन शब्दश्रवणानन्तरं यावानर्थः (वाच्यो वा व्यङ्ग्यो वा) प्रतीयते तत्र सर्वत्रैव उपस्थितत्वात् शब्द एव निमित्तमिति किमनेन विचाराडम्बरेणेति पूर्वपक्षः''–इति। तन्मतं दूषयति **तत्रेत्यादिना 'अविचारिताभिधानम्'–इत्यन्तेन। तत्रेति।** तदुक्तावित्यर्थः। 'शब्देस्य ह्यर्थे'–इति शेषः। कारकत्वं जनकत्वम्। **ज्ञापकत्वं** प्रकाशकत्वम्, बोधकत्वमिति यावत्। **प्रकाशकत्वात्** अर्थबोधकत्वात्, अर्थानुत्पादकत्वादिति यावत्। **न कारकत्वं** नार्थजनकत्वम्। **अज्ञातस्य कथमिति।** अज्ञातस्य, स्वरूपमात्रेण ज्ञातस्य वा ज्ञापकत्वे तु सर्वदाऽर्थप्रतीतिरूपातिप्रसङ्गात्, अव्युत्पन्नस्यापि शब्दश्रवणमात्रेणार्थप्रतीतिप्रसङ्गाच्च, प्रत्यक्षान्यप्रमाणस्य ज्ञातस्यैव करणत्वनियमाच्चेति भावः। अस्तु तर्हि ज्ञातस्य ज्ञापकत्वमत आह **ज्ञातत्वं चेति। संकेतेनैवेति।** शक्तिरूपसंकेतवत्त्वेनैव, न तु स्वरूपमात्रेणेत्यर्थः। **स च** संकेतः। **अन्वितमात्रे इति।** न त्वन्वितविशेषे न वा विध्यादाविति भावः। नन्वस्तु विशेषे एव सकेत इत्यपेक्षायामाह **एवं चेत्यादि। निमित्तस्य** शब्दस्य। **नियतनिमित्तत्वं** विशेषसंकेतवत्त्वम्। **नैमित्तिकस्य प्रतीतिः** व्यङ्ग्यस्य ज्ञानम्। केचित्तु **नियतनिमित्तत्वम्** अव्यभिचरितनिमित्तभावः। **नैमित्तिकस्य प्रतीतिः** इदमेतन्निमित्तकमिति ज्ञानमिति व्याचख्युः। **कथमिति।** तेषां मते विशेषे संकेतज्ञाने तदुपस्थितिस्तदुपस्थितौ च संकेतज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इति भावः। उक्तं प्रदीपे–''तथा च तत्र संकेतग्रहे शब्दात्तदुपस्थितिः, शब्दाच्च तदुपस्थितौ संकेतग्रह इत्यन्योन्याश्रयात्''–इति। **अविचारिताभिधानम्** अविचारितकथनम्, अविषये वचनप्रयोग इति यावत्।

अयं भावः,–इतरव्यवहारदर्शनेनैव व्युत्पन्नस्य लोष्ठाद्यन्वितानयनव्यवहारं कदाऽप्यदृष्टवतोऽपि 'लोष्ठमानय'–इतिवाक्याद्बोधस्थले लोष्ठाद्यन्वितानयनादेर्विशेषस्योपस्थापकान्तराभावेन शब्दादेवोपस्थितिर्वाच्या, तथा च तत्र संकेतग्रहे शब्दात्तदुपस्थितिः, शब्दाच्च तदुपस्थितौ संकेतग्रह इत्यन्योन्याश्रयः स्यात्। न च व्यञ्जनाऽपि तद्वद्दुर्ग्रहेति वाच्यम्, अभिधा लक्षणा वा ज्ञातैवोपयोगिनीति सत्यम्, धर्मिग्राहकमानसिद्धा व्यञ्जना त्वज्ञातैव बोधिका; न चातिप्रसङ्गः, वक्त्रादिवैशिष्ट्यापेक्षणात्, फलवत्त्वेन तथैव कल्पनादिति दिक्। तस्मात् 'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते'–इत्यविचारिताभिधानमितीत्युद्द्योतसुधासागरयोः स्पष्टम्।

ये त्वभिदधति,–'सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरो व्यापारः'–इति, 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः'–इति च विधिरेवात्र वाच्य इति। तेऽप्यतात्पर्यज्ञास्तात्पर्यवाचोयुक्तेर्देवानांप्रियाः, तथा हि 'भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोप-

अयमत्र सिद्धान्तसारः,–व्यङ्ग्योपस्थितौ शब्दस्य ज्ञापकत्वरूपं निमित्तत्वमस्माकमपि संमतम्, तत्र नास्माकं विवादः, परतु व्यञ्जनाया अस्वीकारे तन्न संभवति, शब्दस्यार्थनिमित्तत्वं हि व्यापारसापेक्षमेव नियतम्, यथा वाच्यार्थलक्ष्यार्थयोरभिधालक्षणे व्यापारौ, तथा इहापि कोऽपि व्यापारोऽवश्यमङ्गीकार्यः, अन्यथा हि शब्दस्य निमित्तत्वानिश्चयेन नैमित्तिको व्यङ्ग्यार्थ इत्येव भवदभिमतोऽपि न सिद्ध्यति, यदि तु व्यापारं विनापि शब्दस्य निमित्तत्वं स्यात् तदा अभिधालक्षणे अपि दत्तजलाञ्जली स्यातामित्यस्माभिरुच्यते, इत्यभिप्रायमबुद्ध्वाऽभिधानमविचारविजृम्भितमेवेति विवरणेऽपि स्पष्टम्।

अथ भट्टमतोपजीविनां भट्टलोल्लटादीनामभिमतं पक्षमाशङ्कते **ये त्विति। सोऽयमिषोरिवेति।** यथा बलवता प्रेरित एक एव इषुरेकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण रिपोर्वर्मच्छेदं मर्मभेदं प्राणहरणं च विधत्ते, तथा सुकविप्रयुक्तः एक एव शब्दः एकेनैवाभिधाख्यव्यापारेण पदार्थोपस्थितिमन्वयबोधं व्यङ्ग्यप्रतीतिं च विधत्ते (जनयति), अतो व्यङ्ग्यत्वाभिमतस्यार्थस्य वाच्यत्वमेवेत्यर्थः। न चैकार्थप्रतीतौ शब्दस्य विराम इति वाच्यम्, विवक्षितार्थप्रतीत्युत्तरमेव विरामाङ्गीकारादिति भाव इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्। युक्त्यन्तरमाह **यत्पर इति।** 'यदर्थे यस्य शब्दस्य तात्पर्यं स शब्दार्थः'–इत्यर्थकेन 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः'–इति न्यायेन चेत्यर्थः। **विधिरेवेत्यादि।** एवकारो भिन्नक्रमः। अत्र निःशेषच्युतचन्दनमित्यादौ, **विधिः** नायकान्तिकगमनरूपः, तात्पर्यविषयतया **वाच्य एव** न तु व्यङ्ग्यः, **इति** एवंप्रकारेण, 'अभिदधति'–इति पूर्वेणान्वयः। एवं भट्टलोल्लटादीनां मतमाशङ्क्य संप्रति खण्डयति **तेऽपीत्यादि। तात्पर्यवाचोयुक्तेः** 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः'–इति मीमांसकनियमोक्तेः **अतात्पर्यज्ञाः** तात्पर्यमजानन्त इत्यर्थः, किमुद्दिश्य 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः'–इति प्रयुज्यते इत्यस्यानभिज्ञा इति यावत्। अत एव **देवानांप्रियाः** देवानां बलिभूताः, पशव इत्यर्थः, मूर्खा इति यावत्। वाचोयुक्तेरिति देवानांप्रिया इति चालुक्समासः, "वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु"–इति "देवानांप्रिय इति च मूर्खे"–इति च कात्यायनकृतवार्तिकादिति बोध्यम्। 'यत्परः शब्दः'–इति नियमस्येत्थमर्थो मीमांसकैर्निरणायि,–वाक्यान्तर्वर्तिपदार्थेषूपस्थितेषु सिद्धरूपाणां प्राप्ततया विधानमनर्थकमिति साध्यरूपस्यैव विधेयत्वम्, यस्य च विधेयत्वं तत्रैव तद्वाक्यस्य तात्पर्यम्, यस्मिंश्च तात्पर्यं स एव वाक्यार्थः, तदर्थबोधनायैव तद्वाक्यं प्रयुक्तम्, तदंशस्य प्रमाणान्तराप्राप्ततया तदंशे

१ 'यत्तात्पर्यकतया शब्दः प्रयुज्यते स शब्दार्थः'–इति तदभिप्रेतार्थकेनेति यावत्॥

दिश्यते'–इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः प्रधानक्रियानिर्वर्तकस्वक्रियाभिसंबन्धात् साध्यायमानतां प्राप्नुवन्ति, ततश्चादग्धदहनन्यायेन यावद्-

---

एव तद्वाक्यस्यानवगतार्थबोधकत्वेन प्रामाण्यनिर्वाह इतीति सिद्धान्तयति **तथाहीत्यादिना 'उपात्तशब्दार्थे एव तात्पर्यम्'–इत्यन्तेन** । व्याख्यातं चैवमेवोद्द्योतेऽपि,–'यत्परः शब्दः'–इत्यस्य हि उपात्तशब्दैः प्रतिपाद्येष्वर्थेषु यदंशे विधेयत्वं तत्र वाक्यतात्पर्यम्, यत्र तात्पर्यं स शब्दार्थः, तदंशे शब्दस्यानधिगतार्थगन्तृत्वरूपं प्रामाण्यमित्यर्थः, न तु यत्तात्पर्यकतया शब्दः प्रयुज्यते स शब्दार्थ इत्यर्थ इति भावः । एवं हि तात्पर्यस्यानियतत्वेन शक्तेरप्यनियतत्वापत्तिरिति बोध्यमिति । ननु विधेयत्वं प्रवर्तनारूपविधिविषयत्वम्, तच्च क्रियाया एव, न द्रव्यादेरिति "दध्ना जुहोति"–इत्यादेर्दध्यंशे प्रामाण्यं न स्यादत आह **भूतेति** । भूतं सिद्धं कारकादि, भव्यं साध्यं क्रियारूपम्, तयोः समुच्चारणे समभिव्याहारे सहोच्चारणे वा भूतं सिद्धं भव्याय साध्यायोपदिश्यते (साध्यार्थतयोपदिश्यते) अज्ञातं ज्ञाप्यते इति न्यायार्थः । नन्वेवमपि कारकपदार्थानामक्रियारूपत्वात्कथं प्रवर्तनाविषयत्वमत आह **कारकपदार्था इति** । कारकपदार्थाः 'गामानय' इत्यादौ गामित्यादयः, क्रियापदार्थेन आनयनपदार्थेन, अन्वीयमानाः संबद्धाः, प्रधानक्रियाया आनयनरूपायाः, निर्वर्तिका संपादयित्री, या स्वस्य गोः क्रिया चलनरूपा, तस्या अभिसंबन्धात् आश्रयत्वात्, साध्यायमानतां प्राप्नुवन्ति, साध्या इव भवन्ति (स्वरूपेण सिद्धा अपि साध्यक्रियाविशिष्टतया साध्या इव भवन्ति); यथा पूर्वमुत्पन्नस्यापि घटस्य रक्ततादशायां 'रक्तो घटो जातः'–इति व्यवहारः, तथा सिद्धरूपाणामपि कारकाणां साध्यक्रियासंबन्धात् साध्यरूपत्वं भाक्तमिति भाव इति विवरणे स्पष्टम् । अत एव (भाक्तत्वबोधनायैव) 'साध्यायमानताम्'–इति क्यङ्प्रत्ययः प्रयुज्यते । तदुक्तं विस्तारिकासारबोधिन्योरपि,–**प्रधानेत्यादि** । 'घटमानय'–इत्यत्रानयनं समीपदेशसंयोगः प्रधानक्रिया तस्याः निर्वर्तिका हेतुभूता या स्वस्य घटस्य क्रिया पूर्वदेशसंयोगध्वंसहेतुविभागजनकस्पन्दः । घटस्य स्वरूपतः सिद्धावपि स्पन्दाश्रयत्वेन साध्यत्वम् । विशेष्ये बाधे स्पन्दस्यैव तथात्वमिति क्यङ्प्रयोग इति। एवं च 'दध्ना जुहोति'–इत्यादौ प्रधानक्रियाया होमस्यानुकूला दधिक्रिया पूर्वदेशसंयोगध्वंसहेतुविभागजनकः स्पन्दो ग्रहणाख्यस्तद्योगात्, स्वतः सिद्धत्वेन स्वरूपतस्तस्याविधेयत्वेऽपि तादृशक्रियोपरागाद्विधेयतेति भाव इत्युद्द्योते स्पष्टम् । नन्वेवमपि स्वतः क्रियारूपस्य होमस्यैव विधेयता स्यादत आह **ततश्चेति** । उक्तन्यायादित्यर्थः । यद्वा, उपदेशस्य भव्यार्थकत्वादेवेत्यर्थः । **अदग्धदहनन्यायेनेति** । यथा अदग्धमेव दहनेन दह्यते तथेत्यर्थः, यथा तृणान्वितभस्मराशावग्निरदग्धमेव तृणं दहति न तु दग्धं भस्म, तथा साध्यान्वितसिद्धेषु साध्यमेव विधीयते न तु सिद्धमिति भावः । तदेवाह **यावद्-**

प्राप्तं तावद्विधीयते, यथा ऋत्विक्प्रचरणे प्रमाणान्तरात् सिद्धे "लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति"—इत्यत्र लोहितोष्णीषत्वमात्रं विधेयम्; हवनस्यान्यतः सिद्धेः "दध्ना जुहोति"—इत्यादौ दध्यादेः करणत्वमात्रं विधेयम्;

क्वचिदुभयविधिः, क्वचित्त्रिविधिरपि, यथा 'रक्तं पटं वय'—इत्यादौ एकविधिर्द्विविधिस्त्रिविधिर्वा, ततश्च 'यदेव विधेयं तत्रैव तात्पर्यम्'—इत्युपात्तस्यैव

प्राप्तमित्यादि। यावदप्राप्तं तावदेव शब्देन विधीयते, अंशान्तरे त्वनुवादः, प्राप्तस्याप्राप्तप्रापणरूपविधानासंभवादित्यर्थः। "अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्"—इति न्यायोऽप्यत्रैवानुग्राहक इति बोध्यम्। **प्रचरणे इति।** प्रचरणमत्र तत्तदनुष्ठानम्। **प्रमाणान्तरादिति।** श्येनयागे ज्योतिष्टोमातिदेशादित्यर्थः। ज्योतिष्टोमविकृतिश्येनयागप्रकरणस्थं वाक्यमुदाहरति **लोहितोष्णीषा इति। इत्यत्र** इतिविधिवाक्ये। उष्णीषः शिरोवेष्टनवस्त्रम्। **लोहितोष्णीषत्वमात्रमिति।** नतु ऋत्विक्प्रचरणमित्यर्थः। "सोष्णीषा विनीतवसना ऋत्विजः प्रचरन्ति"—इति वाक्यादुष्णीषस्यापि प्राप्तत्वादुष्णीषस्य लौहित्यमात्रं विधेयमिति भावः। एवम् "अध्वर्युं वृणीते"—इत्यादिभिर्वाक्यैर्ऋत्विजां प्राप्तत्वान्न तेऽपि विधेया इति बोध्यम्। उदाहरणान्तरं दर्शयन्नाह **हवनस्येत्यादि। अन्यतः** "अग्निहोत्रं जुहोति"—इत्युत्पत्तिवाक्यात्। हवनस्येत्युपलक्षणं दध्नोऽपीति द्रष्टव्यम्, साधनद्रव्यत्वेनाक्षेपतो दध्नोऽपि प्राप्तत्वात्। अत एव 'करणत्वमात्रं विधेयम्'—इति सगच्छते इति बोध्यम्। **करणत्वमात्रमिति।** तन्मात्रस्यैवाप्राप्तत्वादिति भावः।

क्वचित् कस्मिंश्चिद्वाक्ये। **उभयविधिरिति।** यथा "सोमेन यजेत"—इत्यत्र सो[१]मयागयोरित्यर्थः। **त्रिविधिरिति।** यथा "यदाग्नेयोऽष्टाकपालः"—इत्यत्र हव्यदेवतायागानामित्यर्थः। वेद इव लोकेऽपि विधेरप्राप्तांश एव तात्पर्यमिति बोधयन् लौकिकमप्युदाहरति **यथा रक्तमिति। त्रिविधिर्वेति।** रक्तगुण-पटभाव-वयनानां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा असिद्धाविति शेषः। एवमुदाहरणान्तरमपि बोध्यम्, यथा 'ब्राह्मणं स्नातं भुक्तं समानय'—इत्यत्र स्नानभोजनयोः प्राप्तावानयनमात्रस्य विधानम्, 'ब्राह्मणं स्नातं भोजयित्वा समानय'—इत्यत्र स्नानप्राप्तौ भोजनानयनयोर्विधानम्, तत्रैव स्नापयित्वेत्युक्तौ त्रिविधिरपीति बोध्यम्। प्रकृतमनुसरन् फलितमाह **ततश्चेति। यदेव विधेयं तत्रैवेति।** यावदेव विधेयं तावत्येवेत्यर्थः। **उपात्तस्यैव** उच्चारितस्यैव। **अर्थे इति।** वृत्त्युपस्थितेऽर्थे इत्यर्थः, तस्यैव विधेयत्वादिति भावः। **तात्पर्यमिति।** अनधिगतार्थगन्तृत्वरूपप्रामाण्यनियामक-

१ सोमेति। सोमस्य करणत्वमित्यर्थ, पूर्वोक्तयुक्तेरिति बोध्यम्। नन्वत्र यागस्य कथं विधेयत्वम्। "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत"—इति वाक्येन यागस्य प्राप्तत्वादिति चेन्मैवम्; तस्याविकारविधित्वेन यागस्याप्राप्ततया "सोमेन यजेत"—इत्यस्यैवोत्पत्तिवाक्यत्वेन पूर्वमीमासाया सिद्धान्तितत्वादिति बोध्यम्॥

शब्दस्यार्थे तात्पर्यं न तु प्रतीतमात्रे, एवं हि 'पूर्वो धावति'–इत्यादावपराद्यर्थेऽपि क्वचित्तात्पर्यं स्यात्।

यत्तु 'विषं[1] भक्षय, मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः'–इत्यत्र 'एतद्गृहे न भोक्तव्यम्'–इत्यत्र तात्पर्यमिति स एव वाक्यार्थ इति, उच्यते, तत्रे[2] चकार

मिति शेषः। अतिप्रसङ्गवारणायाह **नत्विति। प्रतीतमात्रे** तत्कालं येन केनापि ज्ञायमाने। एव च व्यङ्ग्यस्य शब्दोपात्तत्वाभावात्सर्वत्र विधेयत्वाभावाच्च न तत्र प्रागुक्तप्रामाण्यनियामकं तात्पर्यं नापि शक्तिरिति भावः। नन्वस्तु प्रतीतमात्रे तात्पर्य तावता को दोष इत्यत आह **एवं हीति।** येन केनचित्संबन्धेनापि प्रतीतेऽर्थे तात्पर्याङ्गीकारे हीत्यर्थः। **पूर्व इति।** पूर्वत्व हि नियतमेवापरसापेक्षमिति पूर्वत्वज्ञानकालज्ञायमानः पश्चिमपदार्थोऽपि कदाचित्तात्पर्यविषयः सन् पूर्वशब्दवाच्यतां भजेतेति भावः। व्याख्यातं चान्यैरपि,–पूर्वो धावतीत्यादौ पूर्वाद्यर्थप्रतियोगित्वेन नित्यसाकाङ्क्षत्वात्पूर्वादिसमानवित्तिवेद्यत्वेन (एकज्ञानविषयत्वसंबन्धेन) अर्थापत्त्या वा प्रतीतेऽन्यलभ्यत्वेनापदार्थेऽपराद्यर्थेऽपि पूर्वशब्दस्य शक्तिसाधकं तात्पर्यं स्यात्। तथा च 'पूर्वो धावति'–इत्यादितोऽपरो धावतीत्यादिबोधापत्तिरिति भाव इति।

अत्र जयन्तभट्टाः–"ततश्च यदेव वस्तु विधेयं साध्यं तत्रैव तस्मिन्नेव वस्तुनि तात्पर्यमित्युपात्तस्यैवोक्तस्यैव शब्दस्य संबन्धिनि अर्थेऽभिधेये तात्पर्य पर्यवसानम्"–इति व्याचख्युः। "ततश्च यावदेव विधेयं तावत्येव तात्पर्यम्, विधेयं च शब्दोपात्तमेवेति सुष्ठूक्तं 'शब्दोपात्ते एव तात्पर्यम्'–इति। यदि च प्रतीतमात्रे तात्पर्य तदा 'पूर्वो धावति'–इत्यादौ पूर्वादिसमानसंवित्संवेद्यतया प्रतीतेऽपराद्यर्थेऽपि कदाचित्तात्पर्यं स्यात्"–इति प्रदीपः। "**शब्दोपात्ते एवेति।** शब्दोपात्तविधेये एवेत्यर्थः। **तात्पर्यं** प्रागुक्तप्रामाण्यनियामकम्। **समानसंविदिति।** तस्य प्रतियोगिनि नित्यसाकाङ्क्षत्वादिति भावः"–इत्युद्द्योतः॥

ननु 'उपात्तस्यैव शब्दस्यार्थे तात्पर्य न तु प्रतीतमात्रे'–इति यदुक्तं तदसंगतं 'विषं भक्षय'–इत्यत्र व्यभिचारादिति शङ्कते **यत्त्वित्यादिना 'वाक्यार्थ इति'–इत्यन्तेन।** 'विषं भक्षय'–इति वाक्यस्य 'मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः'–इति वाक्यार्थे तात्पर्यादुपात्तशब्दार्थादन्यत्र तात्पर्यं प्रसक्तमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः। तदेवाह **इत्यत्र तात्पर्यमिति।** एवं चैतद्वाक्यवर्तिपदोपस्थापितातिरिक्तेऽपि तात्पर्यदर्शनाद्व्यङ्ग्यार्थेऽपि तात्पर्य स्यादिति भावः। उक्तशङ्कां परिहरति **उच्यते इत्यादिना 'उपात्तशब्दार्थे एव तात्पर्यम्'–इत्यन्तेन।** अत्र केचित् 'उच्यते'–इत्यन्तः शङ्काग्रन्थः, 'तत्र'–इत्यारभ्य परिहारग्रन्थ इत्याहुः। परिहारप्रकारमाह **तत्र चकार इत्यादि।** सुहृदुक्तस्य 'विषं भक्षय'–इत्यस्य स्वार्थेऽविश्रान्तस्य साकाङ्क्षतया समनन्तरोच्चारितेन माचेत्यादिना

---

१ 'विष भुङ्क्ष्व'–इति पाठोऽपि क्वचिदस्ति॥ २ 'अत्र'–इति पाठोऽपि क्वचिदस्ति॥

एकवाक्यतासूचनार्थः, न चाख्यातवाक्ययोर्द्वयोरङ्गाङ्गिभाव इति। विषभक्षणवाक्यस्य सुहृद्वाक्यत्वेनाङ्गता कल्पनीयेति 'विषभक्षणादपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनमिति सर्वथा माऽस्य गृहे भुङ्क्थाः'—इति उपात्तशब्दार्थे एव तात्पर्यम् ।

एकवाक्यता, सा च चकारेण सूच्यते, अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति भावः । **न चेति ।** न चेत्यस्य 'अङ्गाङ्गिभावः'—इत्यनेनान्वयः। **आख्यातवाक्ययोरिति ।** 'भक्षय भुङ्क्थाः'—इत्येवंरूपाख्यात—(तिङन्त)—घटितवाक्ययोरित्यर्थः । नरसिंहठक्कुरास्तु 'भक्षय भुङ्क्थाः'—इत्येवंरूपाख्यातान्तक्रियापदार्थयोरित्यर्थ इत्याहुः । **द्वयोरिति ।** परस्परनिरपेक्षत्वेन प्रधानभूतयोर्द्वयोरित्यर्थः। **अङ्गाङ्गिभाव इति।** विशेषणविशेष्यभाव इत्यर्थः । अयं भावः,—न चाख्यातवाक्ययोः साक्षादन्वयः संभवति "गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्"—इति न्यायेन यथा समत्वेन गुणयोः परस्परमसंबन्धः, एवं प्रधानयोरपि समत्वेनैव परस्परमनन्वयादिति । **कल्पनीयेत्यादि ।** अयं भावः,—सुहृद्वाक्यं चैतत्, अतो भवितव्यमत्रान्वयेन, स चान्वयो न साक्षात्कर्तृकर्मभावादिना, बाधात्, नापि मुख्यार्थमादाय परस्परोपपादकतया, तत्र विषभक्षणवाक्यस्य सुहृद्वाक्यत्वेन मुख्यार्थे बाधात्; अतस्तस्यैवाङ्गता लक्षणाश्रयणेन कल्प्येति तत्र 'विषं भक्षय'—इत्यस्य विषभक्षणाधिकबलवदनिष्टानुबन्धित्वविशिष्टैतद्गृहभोजने लक्षणा, तस्य च मा चास्येत्यादिवाक्यार्थे सर्वथेत्यर्थसंवलिते हेतुत्वेनान्वयः । ततो विषभक्षणादप्येतद्गृहभोजनमनिष्टहेतुरतः सर्वथा नास्य गृहे भुङ्क्था इति वाक्यार्थः।तथाच तद्वाक्यस्थशब्दोपस्थापिते एव तात्पर्यमिति सिद्धम्। तस्मात् 'यत्परः शब्दः'—इत्यादि यदुक्तं तत् तात्पर्याज्ञानादिति । एवं च यत्र वाक्यं स्वार्थे न विश्राम्यति यथाऽत्रैव सुहृद्वक्तृकत्वात्तत्रामुख्यार्थे तात्पर्याल्लक्षणा, यत्र तु स्वार्थबोधोत्तरमितरत्प्रतीयते तत्र व्यञ्जनैवेति प्रघट्टकार्थ इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ।

व्याख्यातं च विवरणकारैरपि,—यदि हि उपात्तशब्दार्थे एव तात्पर्य स्यात्, तदा 'विषं भक्षय '—इति 'मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः'—इति च आख्यातान्तक्रियाद्वयघटितत्वेन वाक्यद्वयस्य एकस्मिन् एतद्गृहे न भोक्तव्यमित्यर्थे तात्पर्य न स्यात् । अस्यार्थस्य 'विषं भक्षय'—इतिवाक्यार्थत्वाभावादिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्त्वयम्,—मा चास्येति चकारेणानन्यप्रयोजनकेनानयोरेकवाक्यत्वमेव लभ्यते, एकवाक्यत्वं चाख्यातक्रियाद्वयान्वितयोर्यथाश्रुतार्थे निरपेक्षयोरनयोर्न[1] संभवति, नापि च विषभक्षणं सुहृदुपदेशायोग्यमिति 'विषं भक्षय '—इति वाक्यं स्वार्थे सबाधं सत् विषभक्षणादपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनमित्यर्थं लक्षयत् 'मा चास्य '—इति वाक्यस्य हेतुत्वेनाङ्गतामापन्नं च सत् परस्परमेकवाक्यत्वं भजते इति एकवाक्यान्तर्वर्तिपदार्थे एव तात्पर्यमिति नियमस्य[2] न व्यभिचार इति ।

---

१ विरोधितारूपसबन्धेनेति भावः ॥ २ 'उपात्तस्यैव शब्दस्यार्थे तात्पर्यम्'—इति नियमस्य ॥

यदि च शब्दश्रुतेरनन्तरं यावानर्थो लभ्यते, तावति शब्दस्याभिधैव व्यापारः, ततः कथं 'ब्राह्मण! पुत्रस्ते जातः, ब्राह्मण! कन्या ते गर्भिणी'–इत्यादौ हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम्? कस्माच्च लक्षणा? लक्षणीयेऽप्यर्थे दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेणैव प्रतीतिसिद्धेः, किमिति च श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वम्? इत्यन्विताभिधानवादेऽपि विधेरपि सिद्धं व्यङ्ग्यत्वम्।

यच्चोक्तं 'सोऽयमिषोरिव'–इति तद्दूषयति **यदि चेति। शब्दश्रुतेरनन्तरं** शब्दश्रवणानन्तरम्। **अभिधैवेति।** एवकारेण व्यञ्जनाव्यावृत्तिः। **कन्या** कुमारी, अनूढाया गर्भे पापात्[1] राजदण्डादिभयाद्वा शोक इत्यर्थः। **न वाच्यत्वमिति।** कथं न वाच्यत्वमिति पूर्वेणान्वयः। तन्मते दीर्घदीर्घतराभिधारूपव्यापारेणैव हर्षशोकादिप्रतीतेर्वाच्यत्वमेव स्यादिति भावः। व्याख्यातमिदं प्रदीपे–यदपि 'सोऽयमिषोरिव०'–इति तदप्ययुक्तम्, यतः शब्दश्रवणानन्तरं यावानर्थः प्रतीयते तावति सर्वत्र यदि शब्दस्याभिधैव स्यात्तदा 'चैत्र! पुत्रस्ते जातः, कुमारी ते गर्भिणी'–इत्यादिवाक्यानन्तरं [इत्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं] हर्षविषादयोः प्रतीतेस्तयोरपि तद्वाक्यस्याभिधा स्यात्''–इति। ननु "अनन्यलभ्यः शब्दार्थः"–इति न्यायेनानन्यलभ्येऽर्थेऽभिधाकल्पनम्, हर्षशोकादयस्तु मुखप्रसादमालिन्यादिलिङ्गेनानुमानात् प्रत्याय्यन्ते इति न हर्षशोकादिषु अभिधेत्यरुचेर्दोषान्तरमाह **कस्माच्चेति। लक्षणीये** मुख्यार्थबाधात्प्रतीयमाने। **प्रतीतिसिद्धेरिति।** एवं च तन्मते लक्षणाया उच्छेद एवेति भावः। ननु 'गङ्गायां घोषः'–इत्यादौ गङ्गाद्यर्थप्रतिपादनद्वारा तीरादिप्रतिपादनस्यापि अभिधयैव संभवान्नास्मन्मते लक्षणा नामातिरिक्ता वृत्तिरिति लक्षणोच्छेदो न दूषणमित्यतो दूषणान्तरमाह **किमिति चेति।** अथ वा, ननु मुख्यार्थबाधेनाभिधाया विच्छेदान्न दीर्घतरव्यापार इत्यरुचेराह **किमिति चेति।** किमिति च पूर्वपूर्वबलीयस्त्वमित्यन्वयः। अयं भावः,–भगवता जैमिनिना "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्"–इति सूत्रेण यथाक्रममुक्तानां श्रुत्यादीनामेकत्रोपनिपाते परपरस्य विलम्बेनार्थोपस्थापकतया दुर्बलत्वमभिदधता पूर्वपूर्वस्य श्रुत्यादेः प्राबल्य निरणायि; यदि शब्दश्रुतेरनन्तरोपस्थितान् सर्वानेव प्रत्ययान् प्रति अभिधैव व्यापारः स्यात्, तदा श्रुत्युपस्थापितार्थस्येव लिङ्गाद्यनुगृहीतार्थानामप्यभिधेयतया सर्वेषां समकालमर्थोपस्थापकत्वप्रसक्त्या अर्थविप्रकर्षाभिधानं मुनेरनुचितं स्यादितीति विवरणादौ स्पष्टम्। जैमिनिसूत्रार्थस्तु अनुपदमेवाग्रे २७७ पृष्ठे स्फुटीभविष्यति। उपसंहरति **इत्यन्वितेति।** तद्वाद्येकदेशिमतेऽपीत्यर्थः। मतान्तरं तु प्रागुपसंहृतमिति बोध्यम्। **विधेरपीति।** (निःशेषच्युतचन्दनमित्यादौ १८ पृष्ठे) तदन्तिकगमनरूपस्य विधेरपि व्यङ्ग्यत्वं सिद्धमित्यर्थः।

---

१ तथा चाहुर्देवलात्रिकश्यपा –"पितुर्गेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता। भ्रूणहत्या पितुस्तस्या. सा कन्या वृषली स्मृता॥"–इति॥

जैमिनिसूत्रं तु प्रकृतार्थविच्छेदकत्वेऽपि बहूपकारकत्वाद्दुरूहत्वाच्च व्याक्रियते ।—श्रुतिलिङ्गादीनि षडिह विनियोजकानि (अङ्गाङ्गित्वरूपविनियोग[1]बोधकानि) प्रमाणानि । तत्र विरुद्धयोरेकत्रोपनिपाते[2] समुच्चयो न संभवतीत्येकेनापरस्य बाधो वक्तव्यः । स च बलवता दुर्बलस्येति स्थिते दौर्बल्यप्रतिपादकमिदं पूर्वमीमांसायां ३ अध्याये ३ पादे १४ सूत्रम् । परमेव पारम्, स्वार्थे प्रज्ञादित्वादण्प्रत्ययः । श्रुतिलिङ्गादीना समवाये एकत्र समवधाने (एकत्रोपनिपाते) परस्यैतत्सूत्रपठितेषु परस्य दौर्बल्यं दुर्बलत्वमित्यर्थः, श्रुत्यादीनां मध्ये यदपेक्षया यत् परं तदपेक्षया तत् दुर्बलमिति यावत् । दुर्बलत्वे हेतुमाह अर्थविप्रकर्षादिति । अर्थस्य विनियोज्यस्य विप्रकर्षात् दूरवर्तित्वादित्यर्थः, विलम्बेनार्थप्रत्यायकत्वादिति यावत् । यथा चैतत्तथाऽग्रिमेषु विरोधोदाहरणेषु स्फुटीभविष्यति । तत्र **निरपेक्षो रवः श्रुतिः ।** निरपेक्षः स्वकरणीये शेषत्वबोधे (अङ्गत्वबोधे) प्रमाणान्तरनिरपेक्षो रवः शब्दः श्रुतिरित्यर्थः । रव इत्येतावन्मात्रे उक्ते वाक्यादावतिप्रसङ्गस्तद्वारणाय निरपेक्ष इत्युक्तमिति मीमांसार्थसंग्रहकौमुद्यां स्पष्टम् । निरपेक्षः स्वार्थबोधे शब्दान्तरानपेक्षो रवः शब्दः श्रुतिरित्यर्थ इति प्रभाया स्थितम् । इतरप्रामाण्यानधीनप्रामाण्यकत्वं चात्र निरपेक्षत्वमिति केचिद्वदन्ति । सा च श्रुतिरनेकविधा । तत्र विभक्तिरूपा श्रुतिर्यथा—"व्रीहीन् प्रोक्षति"—इति । अत्र क्रियाजन्यफलभागित्वं कर्मत्वं प्रतिपादयन्त्या द्वितीयाविभक्तिरूपया श्रुत्या प्रोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्वं बोध्यते । तच्च प्रोक्षणं न व्रीहिस्वरूपार्थम्, व्रीहिस्वरूपस्य प्रोक्षणेन विनापि उपपत्तेः, किंतु अपूर्व[3]साधनत्वप्रयुक्तम्, व्रीहीनप्रोक्ष्य यागानुष्ठानेऽपूर्वानुपपत्तेः । अयं भावः—अनुपनीतानुष्ठितवेदाध्ययनस्यापूर्वाजनकत्ववत् व्रीहीणां प्रोक्षणमकृत्वा [4]तैः अनुष्ठितस्य यागस्यापूर्वानुपपत्तेरिति । यथा वा—"व्रीहिभिर्यजेत"—इति । अत्र तृतीयाविभक्तिरूपया श्रुत्या व्रीहीणां यागाङ्गत्वं बोध्यते । यथा वा—"यदाहवनीये जुहोति"—इति । अत्र सप्तमीविभक्तिरूपया श्रुत्याऽऽहवनीयस्य होमाङ्गत्वं बोध्यते । अत्राहुश्चक्रवर्तिभट्टाचार्याः—"अभिधातु पदेऽन्यस्मिन्ननपेक्षो रवः श्रुतिः"—इति श्रुतिलक्षणम् । अभिधातुं प्रकृत्यर्थेन सह स्वार्थान्वयमनुभावयितुं पदान्तरविषयाकाङ्क्षाशून्यो रवः शब्दः श्रुतिः । अत एव श्रवणमात्रेणार्थमनुभावयन्ती श्रुतिरुच्यते । ताश्च कारकविभक्तयः । उपपदविभक्तयस्तु सहार्थतृतीयादयः सहादिसापेक्षा इति न तास्तथा[5]। एतन्मूलकमेव "उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी"—इति वचनम् । श्रुतिर्यथा—"व्रीहीनवहन्ति"—इति । अत्र द्वितीयाश्रवणमात्रेण व्रीहीणामवहननक्रियायां विनियोगोऽवगम्यते । 'मासं गुडधानाः' 'क्रोशं कुटिला नदी'—इत्यत्र द्वितीया [उपपदविभक्तिः]

१ अङ्गत्वमुपकारकत्वम्, अङ्गित्वमुपकार्यत्वम्, तद्रूपो यो विनियोगः सबन्धस्तद्बोधकानि ॥ २ तत्र विरुद्धयोरिति । यत्रैकस्यैव पदार्थस्य प्रमाणाभ्या पदार्थद्वयसबन्धो बोध्यते तत्र तयोर्विरोध इति भावः ॥ ३ अपूर्वेति । अपूर्वमत्रादृष्टापरपार्याय पुण्यरूपम् ॥ ४ तैः व्रीहिभिः ॥ ५ तथेति । श्रुतय इत्यर्थः ॥

न श्रुतिः, अन्तर्भूत[1]क्रियासापेक्षत्वात्—इति ॥ १ ॥ **शब्दसामर्थ्यं लिङ्गम्।** शब्दस्यार्थविशेषप्रकाशनसामर्थ्यं लिङ्गमित्यर्थः। यदाहुः—“सामर्थ्यं सर्व[2]शब्दानां लिङ्गमित्यभिधीयते”—इति। सामर्थ्यं रूढिरेव। तेन समाख्यातो नाभेदः, यौगिकशब्दरूपसमाख्यातो रूढ्यात्मकलिङ्गशब्दस्य भिन्नत्वात्। तच्च लिङ्गं यथा—“बर्हिर्देवसदनं दामि”—इति। दामीति ‘दाप् लवने’—इति धातो रूपम्। देवसदनं पुरोडाशसदन[3]भूतं बर्हिः कुशं (दर्भं) दामि खण्डयामि (छेदयामि)—इत्यर्थः। अस्य मन्त्रस्य दामीतिश्रुतपदसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गात् बर्हिर्लवनाङ्गत्वम् ॥ यथा वा—“अग्नये जुष्टं निर्वपामि”—इति। अस्य मन्त्रस्य निर्वपामीतिनिर्वापप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गान्निर्वापाङ्गत्वम्, “यस्य मन्त्रस्य यत्प्रकाशनसामर्थ्यं तस्य तदङ्गत्वम्”—इति न्यायादिति बोध्यम् ॥२॥ **परस्पराकाङ्क्षावशात्क्वचिदेकस्मिन्नर्थे[4] पर्यवसितानि पदानि वाक्यम्।** यथा—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि”—इति। अत्र निर्वपामीति लिङ्गेन निर्वापे विनियुज्यमानस्य[5] समवेतार्थभागस्यैकवाक्यताबलेन “देवस्य त्वा”—इत्यादिभागस्यापि निर्वापे एव विनियोगः[6] ॥३॥ **परस्पराकाङ्क्षा प्रकरणम्।** यथा—“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत”—इत्यत्र ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेत् (स्वर्गापूर्वं कुर्यात्)’—इति बोधानन्तरं भवत्याकाङ्क्षा (भवत्युपकारकाकाङ्क्षा) ‘कथमाभ्यां स्वर्गं भावयेत् (कथमाभ्यां स्वर्गापूर्वं कर्तव्यम्)’—इति। तथा, फलवदाग्नेयादिसन्निधौ “समिधो यजति, तनूनपातं यजति, आज्यभागौ यजति”—इत्यादिभिः प्रयाजादयः फलरहिताः श्रुताः। तेषां स्ववाक्येषु ‘समिद्यागेन भावयेत्’—इत्यादिबोधानन्तरं फलविशेषाश्रवणात् भवति प्रयोजनाकाङ्क्षा (भवत्युपकार्याकाङ्क्षा) ‘किमेतेषां प्रयोजनम्’—इति। ततश्च प्रयाजादीनां प्रयोजनाकाङ्क्षायां दर्शपूर्णमासयोः कथंभावाकाङ्क्षायां परस्पराकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन प्रयाजादीनां सर्वेषां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं निश्चीयते ॥ ४ ॥ **समानदेशत्वं स्थानम्।** तदेव क्रम इत्युच्यते। समानदेशत्वं द्विविधम्—पाठसमानदेशत्वम् अनुष्ठानसमानदेशत्वं चेति। यथाऽऽहुः—“तत्र क्रमो द्विधैवेष्टो देशसामान्यलक्षणः। पाठानुष्ठानसादेश्याद्विनियोगस्य कारणम् ॥”—इति। पाठोऽपि द्विविधः—यथासंख्यपाठः सन्निधिपाठश्चेति। तत्र यथासंख्यपाठेन समानदेशत्वं यथा—“इन्द्राग्नी रोचना दिवः०, वैश्वानरोऽजीजनत्०”—इत्यादिमन्त्ररूपयाज्यानुवाक्यायुगलानां मध्ये “इन्द्राग्नी०”—इति प्रथमस्य

---

१ मासमित्यादौ बुद्धिस्थयावदवयवसबन्धरूपा व्याप्तिर्द्वितीयार्थः। तथा च व्याप्तिरूपाऽत्रान्तर्भूतक्रियेति बोध्यम् ॥ २ सर्वशब्दानामित्यत्र ‘सर्वभावानाम्’—इति पाठः क्वचित्क्वचिद्दृश्यते, स च प्रकृतेऽनुपयुक्तोऽपि समीचीन, अर्थसामर्थ्यस्यापि सग्रहात्। अतएव “स्रुवेणावद्यति”—इत्यवदानसामान्यशेषत्वावगमेऽपि स्रुवस्य लिङ्गात्सामर्थ्यरूपादाज्यसान्नाय्यादिद्रवद्रव्यावदानविशेषाङ्गत्वम्, स्रुवेण मांसादिद्रव्यावदानस्य कर्तुमशक्यत्वादिति सिद्धान्तः सगृहीतो भवति ॥ ३ सदनभूत स्थानभूतम् ॥ ४ एकस्मिन्नर्थे विशिष्टेऽर्थे ॥ ५ विनियुज्यमानस्य अङ्गत्वेन संबध्यमानस्य ॥ ६ विनियोगः अङ्गत्वेन संबन्धः ॥

याज्यानुवाक्यायुगलस्य "ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्, वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्"—इत्येवंक्रमविहितेष्टीनां मध्ये "ऐन्द्राग्नमेकादश०"—इति प्रथमायामैन्द्राग्नेष्टौ विनियोगः (अङ्गत्वेन संबन्धः) । "वैश्वानरोऽजीजन०"—इति द्वितीयस्य याज्यानुवाक्यायुगलस्य "वैश्वानरं द्वादश०"—इति द्वितीयायां वैश्वानरेष्टौ विनियोगः, यथासंख्यपाठेन समानदेशत्वात् । यतः 'इन्द्राग्नी रोचना०"—इति प्रथमपठितयाज्यानुवाक्यायुगलस्य किमर्थमिदमिति (किमनेन भाव्यमिति) कैमर्थ्याकाङ्क्षायाम् "ऐन्द्राग्नमेकादश०"—इति प्रथमतो विहितमैन्द्राग्नेष्टिरूपं कर्मैव प्रथममुपतिष्ठते । एवं द्वितीययुगलस्यापीति बोध्यम् ॥ सन्निधिपाठेन यथा—"आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति"—इत्यामनहोमाः श्रूयन्ते । तेषां "वैश्वदेवीꣳ सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकामः"—इति काम्येष्टियागस्य विकृतिभूतस्य सांग्रहण्याख्यस्य सन्निधौ पाठाद्विकृतौ विनियोगः (उक्तकाम्येष्टियागरूपविकृत्यङ्गत्वम्)। तेषां हि 'किमर्था इमे'—इति कैमर्थ्याकाङ्क्षायां (फलाकाङ्क्षायां) फलवद्विकृत्यपूर्वमेव भाव्यत्वेन (फलत्वेन) संबध्यते, सन्निधिरूपप्रमाणेनोपस्थित्वात्। नन्वामनहोमानां फलाकाङ्क्षायां फलवद्विकृत्यपूर्वमेव भाव्यत्वेन संबध्यते इत्यसत्, तेषा मुख्ययागत्वे विरोधाभावात्; न ह्याग्नेयादीनां षण्णामनुमित्यादीनां च बहूनां मुख्यत्वं विरुद्धमितिचेत्, उच्यते,—यथा "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत"—इति वाक्येनाग्नेयादीनां फलसबन्धावगमस्तथाऽऽमनहोमानां फलसंबन्धावगमाभावान्न प्राधान्यं युज्यते । "वैश्वदेवीꣳ सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकामः"—इति वाक्यस्य तु सांग्रहण्या एव फलसंबन्धबोधकत्वेनामनहोमानां तत्संबन्धबोधकत्वाभावात् । तस्मात् "फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम्"—इतिन्यायात्फलवत्याः सांग्रहण्याः सन्निधावाम्नाता अफला आमनहोमास्तदङ्गम्, 'किमर्था इमे किल'—इति कैमर्थ्याकाङ्क्षायां फलवद्विकृत्यपूर्वस्यैव भाव्यत्वेन संबन्धात् । नन्वामनहोमानां सांग्रहणीसन्निधिपाठेऽपि विश्वजिन्न्याये[1]न स्वतन्त्र[2]फलकत्वमेव किं न स्यादिति चेन्मैवम्, स्वतन्त्रफलकत्वे विकृतिसन्निधिपाठस्यानर्थक्यापत्तेः । अयं भावः—फलवत्कर्मासन्निधौ पठितस्यैवाश्रूयमाणफलकस्य विश्वजिन्न्यायेन स्वतन्त्रं फलं कल्प्यते, अन्यथा-प्रयाजादीनामपि तन्न्यायेन स्वतन्त्रफलकत्वापत्तिः स्यात् । अफलस्य फलवत्सन्निधौ पाठस्तु तदङ्गत्वायैव, तदभावेऽनर्थकत्वमेव तस्यापद्येतेति ॥ अनुष्ठानसमानदेशत्वं यथा—उपाकरण—पर्यग्निकरण—यूपनियोजनादयः पशुधर्माः श्रूयन्ते । तत्र "प्रजापतेर्जायमानाः प्रजा-जाताश्च या इमाः००" "इमं पशुं पशुपते ते अद्य बध्नाम्यग्रे सुकृतस्य मध्ये००"—इत्याभ्यामृग्भ्यां पशोरुपस्पर्शनमुपाकरणम्, दर्भज्वालयाऽर्चिःप्रदक्षिणीकरणं पर्यग्निकरणम्, यूपे रज्वा बन्धनं यूपनियोजनम्। एवमन्येऽपि पशुधर्मा बोद्धव्याः। एतेषां पशुधर्माणामग्नीषोमीयपश्वङ्गत्वमेव, अनुष्ठानसमानदेशत्वात् । तथाहि—ज्योतिष्टोमप्रकरणे त्रयः पशवः समा-

१ विश्वजिन्न्यायस्तु मत्कृतलौकिकन्यायमालाया व्याख्यातः ॥ २ स्वतन्त्रफलमत्र सर्वाभिलषित स्वर्गरूपम् ॥

म्नाता—अग्नीषोमीयः सवनीयोऽनुबन्ध्यश्चेति । तत्राग्नीषोमीय' पशुः सौत्यनामकादह्नः प्राचीने औपसथ्यनामकेऽह्नि धिष्णियनिर्माणादूर्ध्व समनुष्ठीयते । तत्रैव चाह्नि ते धर्माः समाम्नाताः । ततश्च तेषां कैमर्थ्याकाङ्क्षायामनुष्ठानसमानदेशत्वेनोपस्थितमग्नीषोमीयपश्वपूर्वमेव भाव्यत्वेन संबध्यते, न तु सवनीयानुबन्ध्यापूर्व तत्सन्निधिविरहात्; यतः सवनीयः पशुः सौत्यनामकेऽह्नि समाम्नातः, अनुबन्ध्यस्तु अवभृथान्ते श्रूयमाणः । तस्माद्युक्तमनुष्ठानसमानदेशत्वात्तदङ्गत्वं तेषामिति । नच पाठसमानदेशत्वादेव तेषां तदङ्गत्वं किं न स्यादिति वाच्यम्, अग्नीषोमीयपशोः सोमक्रयसमीपे पाठात्तेन तत्त्वासंभवात् । न च सोमक्रयसन्निधौ तस्य पाठात्तदनुष्ठानमपि सोमक्रयसन्निधावेव किं न स्यादिति वाच्यम्, "स एष द्विदैवत्यः पशुरौपसथ्येऽह्नि आलभ्यते"[1]—इति वचनात्तस्य तत्रानुष्ठानानुपपत्तेः । न च स्थानात्प्रकरणस्य बलीयस्त्वात्तेन पशुधर्माणां ज्योतिष्टोमाङ्गत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम्, तस्य सोमयागत्वेन तद्धर्मग्रहणायोगात्[2] । सोमो ह्यभिषवादीन् धर्मानाकाङ्क्षति, नतु यूपनियोजन-विशसनादीन् । तस्मात् "आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलम्"—इति न्यायेन प्रकरणं प्रधानात्प्रच्याव्य स्थानात्पशुयागाङ्गत्वमेव पशुधर्माणां युक्तं भवति ॥ ९ ॥ **यौगिकः शब्दः समाख्या ।** शब्दश्चतुर्विधः—यौगिको रूढो योगरूढो यौगिकरूढश्चेति । तत्राध्वर्यवं पाचकः—इत्यादिर्यौगिकः । स एव समाख्येत्युच्यते । यत्रावयवार्थ एव ज्ञायते स यौगिक इति तन्निर्वचनम्[3] । योऽवयवशक्तिनिरपेक्षया समुदायशक्त्यैवार्थं बोधयति स रूढः । यथा-गवादिशब्दः । यस्त्ववयवशक्तिविषये समुदायशक्त्याऽपि प्रवर्तते स योगरूढः । यथा—पङ्कजादिशब्दः । पङ्कजादिशब्दस्यैवावयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृत्वेन, समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मबोधकत्वात् । यस्त्ववयवशक्तिसमुदायशक्तिभ्यां रूढ्यर्थं योगार्थं च स्वातन्त्र्येण बोधयति स यौगिकरूढः । यथा—उद्भिदादिशब्दः । स चोर्ध्वभेदनकर्तृ तरुगुल्मादिकं बोधयति यागविशेषमपि चेति । सा च यौगिकशब्दात्मिका समाख्या द्विविधा—लौकिकी वैदिकी चेति । तत्र लौकिकी (याज्ञिकैः[4] परिकल्पिता) यथा—याज्यापुरोनुवाक्यापाठादीनि कर्माणि ऋग्वेदे प्रतिपादितानि, दोहननिर्वापादीनि यजुर्वेदे, आज्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादीनि सामवेदे । तत्रानेनैवैतानि कर्माणि अनुष्ठेयानीत्यत्र नियामकस्य दुर्निरूपत्वाद्येन केनापि ऋत्विजा यानि कान्यपि कर्माण्यनुष्ठेयानीति प्राप्ते 'हौत्रम्, आध्वर्यवम्, औद्गात्रम्'—इति लौकिक्या समाख्यया नियमो बोध्यते । अयंभावः—य ऋग्वेदेन कर्म करोति स होता, यो यजुर्वेदेन सोऽध्वर्युः, यः सामवेदेन स उद्गाता । तथाच होतुः कर्म हौत्रम्, अध्वर्योः कर्माध्वर्यवम्, उद्गातुः कर्म औद्गात्रम्[5]—इति योगबलरूपया समाख्यया यथाक्रमं ऋग्वेदप्रतिपादितेषु कर्मसु होतुः, यजुर्वेदप्रतिपादितेषु अध्वर्योः, सामवेदप्रतिपादितेषूद्गातुः कर्तृ-

१ 'आलब्धव्य'—इत्यपि पाठः ॥ २ तद्धर्मग्रहणेऽयोग्यत्वादित्यर्थः ॥ ३ तन्निरुक्तिः ॥ ४ याज्ञिकैः सूत्रकारैः ॥ ५ अत्र सर्वत्र "प्राणभृज्जाति०" (५।१।१२९)—इति पाणिनिसूत्रेणोद्गात्रादित्वात्कर्मार्थेऽञ्प्रत्ययः ॥

त्वेनाङ्गत्वं बोध्यते इति ॥ वैदिकी यथा—होतुश्चमसभक्षणाङ्गत्वम्. "होतृचमसः"—इति वैदिक्या समाख्ययेति संक्षेपः ॥ ६ ॥

तथा चोक्तानि श्रुत्यादीनां लक्षणानि—

"अभिधातुं पदेऽन्यस्मिन्ननपेक्षो रवः श्रुतिः। सर्वत्रावगता शक्तिर्लिङ्गमित्यभिधीयते ॥ संहत्यार्थं ब्रुवद्वृन्दं पदानां वाक्यमुच्यते । प्रधानवाक्यस्याङ्गोक्त्याकाङ्क्षा प्रकरणं मतम् ॥ स्थानं समानदेशत्वं, समाख्या यौगिको रवः ।"—इति । अभिधातुमिति । व्याख्यातमिदं प्राक् (२७७ पृष्ठे) । सर्वत्रावगतेति । शक्तिः सामर्थ्यम् । संहत्येति । संहत्य विशेष्यविशेषणभाव प्राप्य। तेनाकाङ्क्षादिपरिग्रहः। प्रधानवाक्यस्येति । "दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत"—इत्यस्येत्यर्थः। स्थानमित्यादि । व्याख्यातमिदं प्राक् (२७८ पृष्ठे) । समाख्येति । योगेनावयवशक्त्याऽर्थं प्रत्याययतीति यौगिको रवः शब्दः समाख्येत्यर्थः ॥

अथैषां विरोधोदाहरणानि। तत्र **श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे लिङ्गस्य दुर्बलत्वं यथा,**—"कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे"—इति । इयमृगग्निहोत्रप्रकरणे श्रूयते । हे इन्द्र त्वं कदाचन कदाचिदपि न स्तरीरसि न हिंसको (घातुको) भवसि, किंतु दाशुषे आहुतिं दत्तवते यजमानाय सश्चसि प्रीयसे—इत्यर्थ.।अस्या ऋचो विनियोजिकेयं द्वितीयाविभक्तिरूपा श्रुतिः— "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते"—इति ।ऐन्द्र्येति करणे तृतीया। "कदाचन स्तरीरसि०"—इत्यसावैन्द्री ऋक्, इन्द्रेति संबुद्ध्यन्तपदेनेन्द्रप्रकाशनात्। तथाच, ऐन्द्र्या इन्द्रसंबन्धिन्या (इन्द्रप्रकाशिकया) ऋचा (करणभूतया) गार्हपत्यं गार्हपत्यनामानमग्निम् उपतिष्ठते आराधयतीत्यर्थः। "उपान्मन्त्रकरणे" (१।३।२९)—इति पाणिनिसूत्रेणात्मनेपदम् । अत्रायं संदेहः—इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गात् गार्हपत्यपदस्य लक्षणया इन्द्रपरत्वं प्रकल्प्य, गार्हपत्यमिति द्वितीयायाः सप्तम्यर्थकतया व्याख्याय 'गार्हपत्यसमीपे'—इत्यर्थं प्रकल्प्य वेन्द्रोपस्थाने[3] एवास्या[4] ऋचो विनियोगः; किंवा गार्हपत्यमिति द्वितीयारूपया श्रुत्या इन्द्रपदस्य गौणार्थकत्वेन गार्हपत्याग्न्युपस्थाने एव विनियोगः[2]—इति । एवं संदेहे प्राप्ते श्रुत्या लिङ्गं बाध्यते इति सिद्धान्तः। तथाहि—द्वितीया कारकविभक्तिः कामपि क्रियामपेक्षन्ती 'उपतिष्ठते'—इति क्रिययाऽन्विता सती प्रथमत एवाभिधया गार्हपत्याग्न्युपस्थाने इमामृचं विनियोजयति । नैवं लिङ्गम्, इन्द्रपदमिन्द्रप्रकाशकमिति प्रथमं ज्ञानम्, ततोऽन्यप्रकाशकमन्त्रस्य (ऋचः) नान्यत्र विनियोगः संभवतीत्यनुपपत्तिज्ञानम्, ततश्चेन्द्रोपस्थाने एव विनियोगः—इति रीत्या लिङ्गेन कल्पनीयमिति विलम्बः। तस्मात् श्रुतेः प्र-

१ यद्यपि चमसशब्दः पलाशादिकाष्ठनिर्मितस्य यज्ञियपात्रभेदस्य वाचक, तथाऽप्यत्र "तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम्"—इति न्यायेन चमसस्थसोमरसपर॥२ " दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नय."—इत्यमर ॥ ३ इन्द्रोपस्थाने एवेति । अन्यप्रकाशकस्यान्यत्र विनियोगायोगादिति भावः ॥ ४ अस्याः "कदाचन स्तरीरसि०"—इत्यस्या ॥

बलतया तदानुगुण्येन लिङ्गे नीयमाने इन्द्रपदमैश्वर्यवत्परतया[1] गार्हपत्यतात्पर्यकं कल्पनीयमिति। अयं भावः–अस्य[2] मन्त्रस्य इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादिन्द्रोपस्थानाङ्गत्वे प्राप्ते गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्या गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्वेन विधानाल्लैङ्गिके इन्द्रोपस्थाने विनियोगो बाध्यते। श्रुतिर्हि स्वतो विनियोजिका, लिङ्गं त्विन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यमालोच्य 'ऐन्द्र्येन्द्रमुपतिष्ठते'–इतिश्रुतिकल्पनाद्वारा विनियोजकमिति ॥ १ ॥ **लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे वाक्यस्य दुर्बलत्वं यथा**–"स्योनं[3] ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि, तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः"–इति। अयं मन्त्रस्तैत्तिरीयब्राह्मणे ३ काण्डे ७ प्रपाठके ५ अनुवाके। दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशस्य स्थानकरण-स्थापनस्वरूपयोः सदनसादनयोः प्रकरणे पठ्यते। भोः पुरोडाश ते तव स्योनं समीचीनं सदनं स्थानं करोमि, तदेव सदनं घृतस्य धारया (स्निग्धत्वेन) सुशेवं सुष्ठु शेवितुं योग्यं कल्पयामि संपादयामि; सुशेवमित्यत्र 'शेवृ खेवृ क्लेवृ इत्येके'–इति धातुपाठात् शेवृधातोस्तालव्यादेः "ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्" (३।३।१२६) इति पाणिनिसूत्रेण बोधितः कर्मणि खल्प्रत्ययः। भोः व्रीहीणां मेध व्रीहिसारभूत (पुरोडाश) त्वं सुमनस्यमानः समाहितमनस्कः सन् तस्मिन् अमृते समीचीने (निरुपद्रवे) सदने सीद उपविश (अवस्थितिं कुरु), प्रतितिष्ठ तत्र स्थिरो भवेत्यर्थः। अत्र च 'तस्मिन्'–इत्यनेन तच्छब्देन प्रकृतवाचकेन पूर्वोत्तरार्धयोरेकवाक्यत्वे सिद्धे मन्त्रद्वयस्याभावात्सर्वोऽप्ययं मन्त्रः स्थानकरणस्याङ्गं पुरोडाशस्थापनस्य चाङ्गं भवति। तत्र विनियोजिका श्रुतिश्चैवं कल्पनीया,–'सर्वेणानेन मन्त्रेण स्थानं कर्तव्यम्'–इति, तथा 'सर्वेणानेन मन्त्रेण पुरोडाशस्तत्र स्थापनीयः'–इति च; तथाच सदनकरण–पुरोडाशस्थापनयोरस्य मन्त्रस्य विकल्पः समुच्चयो वा स्वेच्छया भविष्यतीति पूर्वपक्षः। तत्र यदेतत्पूर्वोत्तरार्धयोः परस्परान्वयेनैकं वाक्यं संपन्नम्, तदेतदुत्तरार्धस्य सदनकरणे शक्तिमकल्पयित्वा सकलं मन्त्रं सदने विनियोक्तुं नार्हति, तथा तदेव वाक्यं पूर्वार्धस्य पुरोडाशस्थापने शक्तिमकल्पयित्वा न पुरोडाशस्थापने कृत्स्नं मन्त्रं विनियोक्तुं प्रभवति, अतो लिङ्गकल्पनव्यवधानेन वाक्यं श्रुतिं प्रति विप्रकृष्यते। प्रत्यक्षं तु लिङ्गद्वयं तां श्रुतिं प्रति न[4] विप्रकृष्यते। तथा सति लिङ्गेन वाक्यस्य बाधान्मन्त्रस्यार्धद्वयं सदनकरण-पुरोडाशस्थापनयोर्व्यवस्थितमिति सिद्धान्तः। अयं भावः–"स्योनं ते सदनं

१ ऐश्वर्यवत्परतयेति। इन्द्रपदस्य 'इदि परमैश्वर्ये'–इति धातुनिष्पन्नत्वादिति भावः॥ २ "कदाचन स्तरीरसि"–इत्यस्य ॥ ३ अस्मिन्मन्त्रे 'करोमि'–इत्यत्र 'कृणोमि'–इति 'सुशेवम्'–इत्यत्र 'सुषेवम्'–इति 'मेध' इत्यत्र 'मेद'–इति 'मेदः'–इति च पाठान्तर कैश्चित्प्रदर्शितम्, किंच 'कृणोमि'–इति श्रुतिपाठो भामत्याम्, 'मेधः'–इति च सविसर्ग पाठस्तत्र–इत्युद्द्योतकारैरुक्तम्; तत्सर्वं न मनोरमम्, वेदे केवलपाठान्तरप्रदर्शनस्यानुचितत्वात्, 'इत्यमुकशाखिनः पठन्ति'–इति रीत्या शाखाभेदेन पाठभेदस्य प्रदर्शनीयत्वादिति बोध्यम् ॥ ४ न विप्रकृष्यते इति। किंतु सन्निकृष्यते इति भाव. ॥

करोमि० तस्मिन्सीद०''—इत्यत्र तस्मिन्निति तच्छब्दस्य पूर्ववाक्यार्थसापेक्षतयैकवाक्यत्वभानाद्वाक्यप्रमाणेन द्वयोरेकमन्त्रत्वं भाति, लिङ्गेन भिन्नमन्त्रत्वं भाति, आद्यस्य सदनप्रकाशनसामर्थ्यात्, तस्मिन्सीदेत्यस्य सादनप्रकाशकत्वात् । तत्र वाक्यापेक्षया लिङ्गस्य प्राबल्याद्वाक्यं वाधित्वा लिङ्गेन 'स्योनं ते'—इत्यस्य सदनाङ्गत्वं 'तस्मिन्सीद'—इत्यस्य सादनाङ्गत्वमिति निर्णयः । 'स्योनं ते'—इत्यस्य 'तस्मिन्सीद'—इत्यनेनैकवाक्यत्वबलाद्यथाकथंचित्सादनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्पयित्वा 'अनेन विशिष्टमन्त्रेण सादनं कुर्यात्'—इति श्रुतिः कल्पनीया, सदनप्रकाशनरूपप्रत्यक्षलिङ्गेन कल्पितया 'स्योनं ते—इत्यनेन सदनं कुर्यात्'—इति श्रुत्या 'स्योनं ते'—इत्यस्य शीघ्रं सदने विनियोगे सति तेनैव मन्त्रस्य नैराकाङ्क्ष्याद्वाक्यप्रमाणाल्लिङ्गं कल्पयित्वा श्रुतिकल्पना प्रतिबध्यते विलम्बितत्वादिति लिङ्गेन वाक्यस्य बाध इति ॥ २ ॥ **वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे प्रकरणस्य दुर्बलत्वं यथा,**—तैत्तिरीयब्राह्मणे ३ काण्डे ९ प्रपाठके १० अनुवाके दर्शपूर्णमासप्रकरणे "इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत्''—इत्यादिकः सूक्तवाकनिगदः[1] पठितः । तत्र च "अग्नीषोमाविद९ँ हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्राताम् । इन्द्राग्नी इद९ँ हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्राताम्''—इत्यवान्तरवाक्यद्वयं श्रूयते । तत्र देवतावाचकं पदमग्नीषोमादिरूपं[2] पौर्णमास्यादिकाले[3] यथादेवतं[4] विभज्य प्रयोक्तव्यमिति[5] तृतीयेऽध्याये स्थितम्[6] । 'इद९ँ हविः'—इत्यादि पदमवशिष्टं तु यथोक्ताग्नीषोमेन्द्राग्निमन्त्रद्वयगतमपि यथाक्रममावास्यायामग्नीषोमपदपरित्यागेन पौर्णमास्यामिन्द्राग्निपदपरित्यागेन च पठनीयम्, तथा च सति तेषां मन्त्रभागानां सर्वशेषत्वबोधको दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठोऽनुगृहीतो भवतीति प्राप्तेऽभिधीयते—अग्नीषोममन्त्रशेषस्य 'इद९ँ हविः'—इत्यादिरूपस्येन्द्राग्निपदान्वयाश्रवणात्प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयम्, तेन च वाक्येनेन्द्राग्निप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्पनीयम्, तच्च लिङ्गम् 'अनेन मन्त्रभागेनेन्द्राग्निविषया काचित्क्रियाऽनुष्ठेया'—इति विनियोजिकां तृतीयाश्रुतिं कल्पयति, ततः प्रकरणविनियोगयोर्मध्ये त्रिभिर्व्यवधानं भवति । अग्नीषोमपदान्वयरूपं वाक्यं तु श्रूयमाणत्वाल्लिङ्गश्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते । एवमिन्द्राग्निमन्त्रशेषस्याप्यग्नीषोमपदान्वयाश्रवणात्प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयमित्यादि स्वयमूह्यम् । तस्माद्वाक्येन स्वस्माद्दुर्बलस्य प्रकरणस्य बाधितत्वात्तत्तन्मन्त्रशेषस्तत्र तत्रैव व्यवतिष्ठते—इति ।

---

१ सूक्तवाकशब्दो भागे यौगिकः, 'सूक्तं वक्ति'—इति तद्व्युत्पत्तेः, यागकाले तत्तन्मन्त्रेण सम्यग्युक्तं देवं वक्तीत्यर्थः । नितरामुच्चैर्गद्यते पठ्यते इति निगदः, तादृशो मन्त्रसमूह इत्यर्थः । 'देवतासंबन्धबोधकपदसमूहो निगदः'—इति केचित् । 'परसंबोधनार्थलोडन्तपदयुक्तपदसमूहो निगदः' इत्यन्ये । सूक्तवाकश्चासौ निगदश्चेति कर्मधारयः ॥ २ षोमादिरूपमिति । आदिपदेन इन्द्राग्नीरूपं ग्राह्यम् ॥ ३ पौर्णमास्यादीति । आदिशब्देनामावास्याया संग्रहः ॥ ४ यथादेवतमिति । देवतामनतिक्रम्येत्यर्थः । अग्नीषोमौ पूर्णमासदेवते, इन्द्राग्नी दर्शदेवते इति ज्ञेयम् ॥ ५ प्रयोक्तव्यं विनियोक्तव्यम् ॥ ६ स्थितं निर्णीतम् ॥

अत्र केचित्—दर्शपूर्णमासयागे दर्शप्रकरणे श्रूयते—"अग्नीषोमाविदम्०"—इति मन्त्रः, पौर्णमासे च "इन्द्राग्नी इदम्०"—इति मन्त्रः । अत्रेन्द्राग्नी अमावास्यायां देवते, अग्नीषोमौ पौर्णमास्यामिति वस्तुस्थितिः । यथाक्रमं पुनरसमवेतार्थकतया परमन्त्रः पूर्वम्, पूर्वमन्त्रश्च परत्र प्रयुज्यते । तत्र प्रकरणमसमवेतार्थकत्वभयेन 'अग्नीषोमौ'—इति 'इन्द्राग्नी'—इति च देवतापदभागमेव त्यजति नापरभागम्, तस्य समवेतार्थकत्वात् । वाक्यं तु यथास्थानादाकृष्यमाणं न कंचनाप्यंशं जहाति, विशेषणविशेष्यभावेनैकवाक्यतामापन्नस्य तस्यांशभेदाभावात्—इति वाक्यप्रकरणयोर्विरोधः । अत्रेयं व्यवस्था—झटिति प्रवृत्तेन वाक्येन विप्रकृष्टं प्रकरणं बाध्यते । तथाहि—नह्येतावतो वाक्यादवतरति प्रकरणम्, अपितु वाक्यान्तराणामनुसंधानादिति तेषामनुसंधानम्, ततस्तदर्थावगमः, ततः प्रकरणावतार इति विप्रकर्षपरम्परातः प्रागेवोपस्थितानां खण्डवाक्यानामाकाङ्क्षादिमहिम्नैकत्वं जायते इति । परतश्चावतीर्ण प्रकरणमकिंचित्करम्, जातत्वात्तस्य । तदुक्तम्—"विरोधिनोस्तदेको हि फलं न लभते तयोः । प्रथमेन गृहीतेऽस्मिन्पश्चिमे वेतरन्मुधा ॥"—इति । न चायोग्यताज्ञानात्कथमेकत्वं वाक्यानामिति वाच्यम्, प्रकरणावतारेणैव तदवतारात्, प्रकरणस्य विलम्बितत्वमित्युक्तत्वादितीत्याहुः ॥३॥

प्रकरणस्थानयोर्विरोधे स्थानस्य दुर्बलत्वं यथा,—राजसूयप्रकरणे पश्विष्टिसोमयागा बहवः समप्रधानभूताः पठ्यन्ते । तत्र च कश्चिदभिषेचनीयसंज्ञकः सोमयागः पठितः । तस्य हि सन्निधौ देवनादयो धर्माः "अक्षैर्दीव्यति । राजन्यं जिनाति । शौनःशेपमाख्यापयति"—इति श्रूयन्ते । दीव्यति क्रीडति । जिनाति जयति । बह्वृचब्राह्मणे (ऐतरेयब्राह्मणे) सप्तमपञ्चिकायां तृतीयेऽध्याये समाम्नातं शुनःशेपस्येदमुपाख्यानं शौनःशेपम्, शुनःशेपविषयकमुपाख्यानमित्यर्थः; तच्च 'शुनःशेप[1]नामा कश्चिदृषिपुत्रो हरिश्चन्द्रपुत्रेण पुरुषमेधार्थं पशुत्वेन क्रीतः, स च वरुणाय स्वस्यालम्भने क्रियमाणे वरुणं तुष्टाव, स चैनं ररक्ष'—इतीति ज्ञेयम्, तदाख्यापयतीत्यर्थः । तत्र च देवनादीनां सन्निधिबलादभिषेचनीयाङ्गत्वमिति प्राप्ते सिद्धान्तः—राजसूयेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायामनुवृत्तायां विहिता देवनादयःप्रकरणेन राजसूयशेषा[2] एव भवन्ति । राजसूयश्च बहुयागात्मको भवति । ततश्च तत्रत्यसर्वयागशेषत्वं देवनादीनां सिध्यति । किंचाभिषेचनीयस्य काचिदप्याकाङ्क्षा देवनादिषु नास्त्येव, तस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वेनातिदिष्टैरेव प्राकृताङ्गैस्तदाकाङ्क्षानिवृत्तेः । ननु सन्निहितविधिबलादाकाङ्क्षोत्थाप्यते—इति चेत्तर्ह्याकाङ्क्षारूपमन्तरालप्रकरणमादौ परिकल्प्य तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनया सन्निधिर्विप्रकृष्यते । राजसूयाकाङ्क्षारूपं महाप्रकरणं तु कॢप्तत्वादेकयाऽऽकाङ्क्षया सन्निकृष्यते । ततश्च प्रकरणेन सन्निधेर्बाधात्सर्वयागशेषा देवनादयो धर्मा इति । अयं भावः—राजसूययागे पुनरिष्टिपशुसोमयागाः प्रधानभूताः फल-

१ शुन इव शेप. पुच्छ. शिश्नो वा यस्येति व्युत्पत्तिमात्रम्, नत्ववयवार्थावगम, रथतरमितिवत् । "शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुन."—इतिवार्तिकेन षष्ठ्या अलुक् ॥ २ शेषत्वमत्राङ्गत्वम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥

वन्तोऽतिदिश्यन्ते । तदन्तःपातिनोऽभिषेचनीयाख्यस्य सोमयागस्य सन्निधौ "अक्षैर्दीव्यति । राजन्यं जिनाति । शौनःशेपमाख्यापयति"—इति श्रूयते । तत्र देवनादित्रयमिष्टिपशुसोमयागानां सर्वेषामङ्गम्, एतत्रितयानतिरिक्तस्य राजसूयस्य कथंभावाकाङ्क्षायामभिधानात् । तच्च नोपपद्यते, समानदेशत्वरूपेण सान्निध्येनाभिषेचनीयस्यैवाङ्गतावगतेः । उच्यते—सन्निधिपाठेन तदङ्गता स्यात्, कुतोऽन्येषामनङ्गत्वम्, तत्सन्निधावपाठात्—इत्यनुमानादिति चेत्, यावदनुमितिसामग्रीव्याप्त्यादिज्ञानं नावतरति तावदेव राजसूयात्मकत्वेन प्रकृतानां सर्वेषां विद्यमानप्रकरणबलाद्देवनादिष्वङ्गतावगमः, सर्वेषामेव बुद्धौ सान्निध्याद्बुद्धिसन्निधेरेव प्रकरणत्वादित्यविप्रकृष्टेन प्रकरणेन विप्रकृष्टं स्थानं बाध्यते— इति ॥ ४ ॥

स्थानसमाख्ययोर्विरोधे समाख्याया दुर्बलत्वं यथा,—"शुन्धध्वम्"—इत्ययं मन्त्रः सांनाय्यपात्राङ्गं[1] पाठसमानदेशत्वात्, न तु 'पौरोडाशिकम्'[2]—इति समाख्यया पुरोडाशपात्राङ्गम् । अयं भावः—"शुन्धध्वं[4] दैव्याय[5] कर्मणे"—इत्ययं मन्त्रः 'पौरोडाशिकम्'—इति याज्ञिकैः समाख्याते काण्डे पठितः । तस्य च समाख्यया पुरोडाशकाण्डोक्तानामुलूखलजुह्वादीनामपि[3] शुन्धने (शोधने) अङ्गत्वमिति प्राप्ते सिद्धान्तः—न समाख्यया मन्त्रस्य पुरोडाशपात्राङ्गत्वम्, पदार्थयोर्भिन्नदेशस्थत्वेन सबन्धस्याप्रत्यक्षत्वात् । स्थानविनियोगे तु पदार्थयोर्देशसामान्यलक्षणः संबन्धः प्रत्यक्ष एव । न च सा (समाख्या) पदार्थयोः संबन्धवाचिका भवति, यौगिकशब्दानां द्रव्यवाचकत्वेन पदार्थसंबन्धावाचकत्वात् । तथात्वे[6] वा तस्याः[7], सा[8] संबन्धमात्रवाचिका तद्विशेषवाचिका वा स्यात् । नाद्यः, तन्मात्रोक्तौ प्रयोजनाभावात् सर्वेषां यौगिकवचसां पर्यायतापत्तेश्च । द्वितीये तु संबन्धे विशेषत्वस्य संबन्धिविशेषनिरूप्यत्वादवश्यं संबन्धिनौ वक्तव्यौ, तथाच "संबन्धिप्रतिपत्त्यैव वाक्यार्थप्रतिपत्तिः"—इति न्यायेन संबन्धप्रतिपत्तिसंभवे तत्रापि शक्तिकल्पने गौरवान्न समाख्यायाः संबन्धवाचित्वम् । तथाचोक्तं भट्टवार्तिके[9][10]—"सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते । नहि संबन्धवाचित्वं संभवत्यतिगौरवात् ॥"—इति । तथाऽन्यच्चोक्तम्—"पाकं तु पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यकः । पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित् ॥"—इति । किंच 'पौरोडाशिकम्'—इति समाख्यायां प्रकृतिः पुरोडाशमात्रमभिधत्ते, तद्धितप्रत्ययस्तु 'पुरोडाशस्येदम्'—इति व्युत्पत्त्या काण्डमभिधत्ते, न चैतावता कृत्स्नपुरोडाशपात्राणां मन्त्रसन्निधिः

---

१ सान्नाय्ययागयोरैन्द्रदध्यैन्द्रपयसोः पात्राणा कुम्भी–शाखा–पवित्रादीनामङ्गमित्यर्थः ॥ २ पुरोडाशस्येद पौरोडाशिकमिति व्युत्पत्ति (योग) । केचित्तु 'पुरोडाशस्यैतानि पात्राणि पौरोडाशानि, तान्यधिकृत्य प्रवृत्त काण्ड पौरोडाशिकम्'—इति व्युत्पत्तिरित्याहु ॥ ३ ॥ पुरोडाशपात्राणामुलूखलादीनामङ्गमित्यर्थः ॥ ४ 'शुन्ध शुद्धौ'—इति धातोर्भौवादिकस्य परस्मैपदप्रकृतिकत्वेऽपि "व्यत्ययो बहुलम्" (३।१।८५)—इति पाणिनिसूत्रेणात्मनेपदम् ॥ ५ देवसंबन्धिने ॥ ६ सबन्धवाचकत्वे ॥ ७ समाख्यायाः ॥ ८ समाख्या ॥ ९ भट्टोऽत्र कुमारिलभट्ट. ॥ १० वार्तिक तन्त्रवार्तिकम् ॥

किं च 'कुरु रुचिम्'—इति पदयोर्वैपरीत्ये काव्यान्तर्वर्तिनि कथं दुष्टत्वम्? न

प्रत्यक्षो भवति, किन्त्वर्थापत्त्या स कल्प्यते, कथम्?, शृणु,—यद्युक्तः सन्निधिर्न स्यात्तदा मन्त्रप्रतिपादकग्रन्थस्य पौरोडाशिकसमाख्या न स्यात्, नह्यसन्निहितानाम् "इषे त्वा००"—इत्यादिमन्त्राणामाग्नेयकाण्डसमाख्या भवति। भवति च सा सन्निहितानां "युञ्जानः प्रथमं मनः"—इत्यादिमन्त्राणाम्। ततश्च काण्डसमाख्यया सन्निधिं परिकल्प्य कल्पितकाण्डसन्निध्यन्यथाऽनुपपत्त्या परस्पराकाङ्क्षारूपं कृत्स्नपात्रप्रकरणं कल्पयित्वा तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतीश्च कल्पयित्वा तया श्रुत्या विनियोग इति स्थानापेक्षया विनियोगे समाख्याया विप्रकर्षः। सान्नाय्यपात्राणां तु कुम्भीशाखापवित्रादीनां शोधनमन्त्रसन्निधिः प्रत्यक्षो भवति। कथम्?, शृणु,—इध्माबर्हिःसंपादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य चान्तरालं सान्नाय्यपात्राणां देश उक्तः, शोधनमन्त्रश्चायमिध्माबर्हिर्निर्वापविषययोर्मन्त्रानुवाकयोर्मध्यमेऽनुवाके पठ्यते। तेन च प्रत्यक्षसन्निधिना प्रकरणादीनां चतुर्णामेव कल्पनात्सन्निधिः समाख्यापेक्षया सन्निकृष्यते। तस्मादर्थविप्रकर्षात्समाख्या स्थानतो दुर्बलेति न पुरोडाशपात्राणां शुन्धनेऽस्य मन्त्रस्य विनियोगः, किंतु प्रबलेन स्थानेन समाख्याया बाधात्सान्नाय्यपात्राणां शुन्धने एव विनियोगो भवतीति॥ ९॥ एवमन्यान्यप्युदाहरणानि ग्रन्थान्तरतोऽवधार्याणि, ग्रन्थगौरवभयान्नेह प्रपञ्चितानि। तदयं निर्गलितोऽर्थः—श्रुतिर्निरपेक्षत्वात्सर्वतो बलवती, लिङ्गं तु विनियोगे एकान्तरितत्वात् द्व्यन्तरितवाक्याद्बलवत्, एवं वाक्यादावप्यूह्यम्, समाख्या तु पञ्चान्तरितत्वात्सर्वतो दुर्बला। तदेतदुक्तम्—"एकद्वित्रिचतुष्पञ्चवस्त्वन्तरयकारितम्[१]। श्रुत्यर्थं प्रति वैषम्यं लिङ्गादीनां प्रतीयते॥ बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा। मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वव्यपेक्षया॥"—इति। स्पष्टमिदं सर्वं माधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे, भिक्षुरामेश्वरकृतायां मीमांसार्थसंग्रहकौमुद्याम्, आपदेवकृते मीमांसान्यायप्रकाशे, श्रीकृष्णयज्वकृतायां मीमांसापरिभाषायां, चक्रवर्तिकृतायां काव्यप्रकाशटीकायां चेति दिक्॥

प्रकृतमनुसरामः। ननु 'निःशेषच्युतचन्दनम्'—इत्यादौ विध्यादौ शक्तिरेव, तस्याप्राप्तत्वेन विधेयतया तात्पर्यविषयत्वात्; प्राथमिकार्थबोधाद्वाक्यस्य विरामस्तु न, विवक्षितार्थाबोधात्; अन्यथाऽवान्तरवाक्यार्थबोधे महावाक्यार्थबोधो न स्यात्, एवं शब्दश्रुतेरनन्तरं यावानर्थः प्रतीयते न स केवलयाऽभिधया प्रतिपाद्यते, किं त्वाकाङ्क्षादिसापेक्षयेति श्रुत्यादेः पूर्वपूर्वसहकारेणोत्तरोत्तरस्य बोधकत्वमिति जैमिनिसूत्रविरोधोऽपि न, वक्त्रादिवैशिष्ट्यसहकारेण क्वचिदभिधाया अज्ञाताया अप्युपयोगोऽस्त्वित्यतो दूषणान्तरमाह **किं चेति।** वैपरीत्ये 'रुचिं

१ एकेति। लिङ्गस्यैकया श्रुत्या श्रुत्यर्थं विनियोगं प्रति अन्तरयो व्यवधानं तत्कारितं वैषम्यं प्रतीयते, वाक्यस्य द्वाभ्यां लिङ्गश्रुतिभ्यां, प्रकरणस्य वाक्यलिङ्गश्रुतिभिस्तिसृभिरित्यादिक्रमेणेत्यर्थं इत्युद्द्योते स्पष्टम्। अन्तरायपर्यायोऽन्तरयशब्दोऽप्यस्ति, अन्तर्मध्येऽयनम् अन्तरयः 'इण् गतौ'—इति धातोः "एरच्" (३।३।५६)—इति पाणिनिसूत्रेण भावेऽच्प्रत्यय इत्यमरकोशटीकायां रामाश्रम्यामन्तरायशब्दे ध्वनितम्॥

अत्रासभ्योऽर्थः पदार्थान्तरैरन्वितः,—इत्यनभिधेय एवेति एवमादि अपरित्याज्यं स्यात् ।

यदि च वाच्यवाचकत्वव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो नाभ्युपेयते, तदाऽसाधुत्वादीनां नित्यदोषत्वं कष्टत्वादीनामनित्यदोषत्वमिति विभागकरणमनुपपन्नं स्यात् ! न चानुपपन्नम्, सर्वस्यैव विभक्ततया प्रतिभासात्, वाच्यवाचक-

---

कुरु'—इत्येवंरूपे विपर्यासे । इदं २१३ उदाहरणे स्फुटीभविष्यति । **काव्यान्तर्वर्तिनीति । 'क्वन्तर्वर्तिनि'**—इति पाठे कुशब्दोऽन्तर्वर्ती यत्र तादृशे वैपरीत्ये 'रुचिं कुरु'—इत्येवंरूपे इत्येवार्थः । **दुष्टत्वमिति ।** सधौ चिक्कुपदस्य निष्पादनादिति भावः । लाटभाषायां चिक्कुपदं योन्यन्तर्वर्त्यङ्कुरवाचकमिति सरस्वतीतीर्थादयो बहवः। व्याख्यानं च काव्यप्रकाशदर्पणे विश्वनाथेनापि—"चिक्कुपदं कश्मीरादिभाषायामश्लीलार्थबोधकम्"—इति। ननु चिक्कुपदस्य वाचकत्वमेवेत्यत आह **न हीति। अत्र** वैपरीत्ये । **असभ्योऽर्थः** व्यङ्ग्यो योन्यन्तर्वर्त्यङ्कुररूप.। **अन्वित इति ।** अन्विते एवाभिधाङ्गीकारादिति भावः । **एवमादीति ।** पदमिति शेषः । **अपरित्याज्यमिति ।** काव्ये इति शेषः । 'रुचिं कुरु'—इत्यादिशब्दस्य दुष्टत्व न स्यात्, तदर्थस्यान्यानन्वितत्वेनाशक्यतया व्यञ्जनाऽनङ्गीकारे तदनुपस्थित्या तस्य परित्याज्यत्वं काव्ये न स्यादिति भावः ।

अयमत्र निर्गलितोऽर्थः—रुचिं कुर्वित्युक्तौ स्त्रीगुह्याङ्गवाचकचिक्कुपदतुल्येन चिक्वित्यनेन व्यञ्जनया स्त्रीगुह्याङ्गोपस्थित्याऽश्लीलत्वदोष इति नैवमुच्यते (नैवेदं प्रयुज्यते) नच 'अन्वित एवार्थोऽभिधेयः'—इत्यन्विताभिधानमते व्यञ्जनाया अस्वीकारे न संभवति, तादृशार्थस्य केनाप्यनन्वितत्वेनानभिधेयत्वादिति विवरणे स्पष्टम् ।

नन्वानुभाविकी शक्तिरेवान्विते, स्मारिका त्वनन्वितेऽपीति चिक्कादिपदस्यासभ्यार्थस्मारकत्वाद्दुष्टत्वं स्यादित्यतो दूषणान्तरमाह **यदि चेति। वाच्यवाचकत्वव्यतिरेकेण** वाच्यवाचकभावं विना, अभिधां विनेति यावत् । वाच्यवाचकभावातिरेकेणेति पाठेऽपि स एवार्थः ।**व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः** व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वम्, व्यञ्जनेति यावत् । **नाभ्युपेयते** नाङ्गीक्रियते । **असाधुत्वादीनामिति ।** च्युतसंस्कृतित्वादीनामित्यर्थः, असाधुत्वमत्र व्याकरणाननुगतत्वम्, व्याकरणव्युत्पत्तिविरहो वा । **कष्टत्वादीनामिति ।** कष्टत्वमत्र श्रुतिकटुत्वम् । **अनित्यदोषत्वं** रसविशेषापकर्षकत्वम्, कष्टत्वप्रभृतीनामनित्यदोषत्वं शृङ्गारादौ दुष्टत्वेऽपि रौद्रादावदुष्टत्वादिति भावः । नन्वस्तु अनुपपन्नमत आह **न चेति ।** चस्त्वर्थे । **सर्वस्य** तत्तद्रसाविष्टस्य पुरुषस्य । **प्रतिभासात्** अनुभवात् । ननु त्वन्मतेऽपि कथं विभाग इति शङ्कायां व्यञ्जनाभ्युपगम एव विभागबीजमित्याह **वाच्यवाचकेत्यादि ।** वाच्यवाचकभावोऽभिधारूपो व्यापारस्तदपेक्षया व्यतिरेकेण भिन्नतया व्यङ्ग्यव्यञ्जकतया

भावव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकताश्रयणे तु व्यङ्ग्यस्य बहुविधत्वात् क्वचिदेव कस्यचिदेवौचित्येनोपपद्यत एव विभागव्यवस्था ।

'द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।'

–इत्यादौ पिनाक्यादिपदवैलक्षण्येन किमिति कपाल्यादिपदानां काव्यानुगुणत्वम्? ।

व्यञ्जनारूपव्यापारस्याश्रवणे स्वीकारे इत्यर्थः । **व्यङ्ग्यस्य** रसादेः । **विभागव्यवस्थेति** । नित्यानित्यत्वेनेत्यर्थः । अयं भावः–असाधुत्वादयो हि सर्वदैव हेया इति नित्यदोषाः, कष्टत्वादयस्तु शृङ्गाराद्यभिव्यक्तिप्रतिकूलतया तत्रैव (शृङ्गारादावेव) हेया अपि रौद्रादौ व्यङ्ग्येऽनुगुणतयोपादेया एवेत्यनित्यदोषाः, इत्थं च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावे प्रातिकूल्यानुकूल्याभ्यामेव नित्यानित्यदोषविभागः, स च व्यञ्जनाया असत्त्वे नोपपन्नः, वाच्यवाचकभावे हि कष्टत्वादीनामौदासीन्येन सर्वत्रैव दुष्टत्वमदुष्टत्वं वा अन्यतरत् नियतमेव स्यादिति विवरणे स्पष्टम् ।

व्याख्यातमेतत्सर्वं प्रदीपोद्द्योतयोः,–"वाच्यवाचकभावव्यतिरेकी व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव इत्यवश्यं काव्यज्ञदृष्ट्या स्वीकर्तव्यम्, अन्यथा कष्टत्वादयोऽनित्यदोषाः असाधुत्वादयो नित्यदोषा इति विभागो न स्यात् । वाच्यस्यार्थस्याविशेषेण कष्टत्वादीनामपि सर्वत्र दुष्टत्वस्यादुष्टत्वस्य वा प्रसङ्गात् । व्यञ्जनाभ्युपगमे तु व्यञ्जनीयस्य बहुविधत्वेन रौद्रादौ व्यङ्ग्येऽनुकूलत्वं शृङ्गारादौ तु दुष्टत्वमिति युज्यते विभागव्यवस्था"–इति प्रदीपः।"**प्रसङ्गादिति** । असाधुत्वज्ञानवत् यदि श्रुतिकटुत्वादेरपि वाक्यार्थज्ञानविघटकता तदा सर्वत्र चमत्कारस्य वाक्यार्थज्ञानाधीनत्वात्तदभावे चमत्काराभावेन नित्यदोषत्वमेव, तदविघटकत्वे तु दोषत्वमेव न स्यादिति भावः । **अनुकूलत्वमिति** । तद्गतौजोगुणव्यञ्जकत्वेनोत्कर्षकत्वात्, शृङ्गारे तद्विरोध्योजोगुणव्यञ्जकत्वेनापकर्षकत्वादिति भावः"–इत्युद्द्योतः ।

एवम्, व्यञ्जनाऽनङ्गीकारे पर्यायेषु मध्ये कस्यचिदेव कुत्रचित् काव्यानुगुणत्वमित्यपि व्यवस्था न स्यात्, वाच्यार्थस्याविशेषात्, दृश्यते चासौ (व्यवस्था) यथेत्याह **द्वयमित्यादि** । 'कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी'–इत्युत्तरार्धम् । कुमारसंभवकाव्ये पञ्चमे सर्गे तपस्यन्तीं पार्वतीं बटुवेषेण छलयतः शिवस्य स्वनिन्दापरेयमुक्तिः । हे पार्वति कपालिनः कपालधारिणः (अस्थिविशेषधारिणः हरस्य) समागमप्रार्थनया प्राप्तिकामनया (हेतुभूतया) संप्रति इदानीं (तवैवं निश्चये सति) द्वयं शोचनीयतां शोच्यत्वं (गर्ह्यत्वं) गतं प्राप्तम् । किं तदाह कला चेति । सा प्रागेव हरशिरोगतत्वेन प्रसिद्धा कान्तिमती (नित्ययोगे मतुप्) कलावतः चन्द्रस्य कला षोडशो भागश्च, अस्य लोकस्य नेत्रकौमुदी आह्लादकतया नेत्रयोश्चन्द्रिकारूपा त्वं चेत्यर्थः । एता-

अपि च वाच्योऽर्थः सर्वान् प्रतिपत्तॄन् प्रति एकरूप एवेति नियतोऽसौ, न हि 'गतोऽस्तमर्कः'–इत्यादौ वाच्योऽर्थः क्वचिदन्यथा भवति, प्रतीयमानस्तु तत्तत्प्रकरणवक्तृप्रतिपत्त्रादिविशेषसहायतया नानात्वं भजते; तथा च

वत्काल कपालिनोऽयोग्यस्य सङ्गादिका चन्द्रकलेव शोच्या आसीत्, संप्रति तु त्वमप्यपरेति द्वयं शोच्यमिति पिण्डितोऽर्थः। अत्र गतमिति भूतकालनिर्देशेनावश्यभाव्यत्वं सूच्यते। 'कपालिन.' 'नेत्रकौमुदी'–इत्येताभ्यां च शोचनीयत्वस्य युक्तता ध्वन्यते। "कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थि स्याद्घटादेः शकले व्रजे"–इति मेदिनी। अस्मिन् पद्येऽक्रमत्वं दोषोऽस्तीति २९२ उदाहरणे वक्ष्यते। वंशस्थ वृत्तम्। लक्षणमुक्तं प्राक् (२३ पृष्ठे)।

अत्र हि शिवनिन्दाया तात्पर्यम्, कपालिपदेनाशुचिवीभत्सकपालधारणेन स्पर्शे दर्शनेऽप्ययोग्यतया सर्वथा हेयत्वं व्यज्यते, कपालिपदस्थाने पिनाकिपदप्रयोगे तु कपालिपिनाकिपदयोरभिधयोपस्थापनाविशेषेऽपि पिनाकवत्तया वीरावगतेर्निन्दा न स्यात्; न च कपालसंबन्धबोधकत्वमेव विशेष', व्यञ्जनानभ्युपगमे तावन्मात्रविशेषस्याप्रयोजकत्वात्; अन्यथा कपालसंबन्धबोधस्येव पिनाकसबन्धबोधस्यापि विशेषतया कथ न तस्य काव्यानुगुणत्वं स्यादिति सुधीभिर्ध्येयम्। तदेवाह **इत्यादाविति। कपाल्यादीति।** पिनाकिकपाल्यादिपदानामभिधायकत्वे विशेषाभावात्। व्यञ्जनाङ्गीकारे तु कपालिपदस्य बीभत्सालम्बनत्वं व्यञ्जयतो देव्याः शोचनीयतोपपत्तौ भवति काव्यानुगुण्यमिति भावः। **काव्यानुगुणत्वमिति। अनुगुणत्वम्** उत्कर्षकत्वम्। व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः– "अत्र वीरद्योतकत्वेन न पिनाक्यादिपदमनुकूलम्, कि तु जुगुप्साव्यञ्जकतया कपालिपदमेव। न च कपालसंबन्धबोधकत्वाद्विशेष., तत्संबन्धमात्रबोधस्य विशेषकत्वाभावात्। व्यञ्जनोपगमे तु कपालसंबन्धकृतसकलामङ्गलनिधानत्व–दुराचारत्व–स्पर्शसंभाषणाद्यनर्हत्वाद्यवगमेन भगवतो बीभत्सालम्बनत्वेन निन्दातिशयबोधनात्तत्सङ्गार्थिनां शोच्यताऽतिरेकद्वारेण तत्र पार्वत्या भावनिवृत्तौ तत्पदं प्रभवतीति तस्य काव्यानुगुणतेति भाव:"– इति।

किं च वाच्यव्यङ्ग्ययोर्वाच्योऽर्थः सर्वसाधारण', व्यङ्ग्यस्तु नानारूपः प्रकाशते इत्यतोऽपि वाच्याद्व्यङ्ग्यस्य भेद इत्याह **अपि चेत्यादिना 'प्रतिभाति'–इत्यन्तेन। सर्वान्** विदग्धाविदग्धान्। **प्रतिपत्तॄन्** बोद्धॄन्। **एकरूप एवेति।** शक्यतावच्छेदकस्य नियतत्वादिति भावः। **अन्यथा भवतीति।** नानात्वं भजते इत्यर्थः। **प्रतीयमानः** व्यङ्ग्यः। **प्रकरणेत्यादि।** प्रकरणादीनि प्राक् (८३ पृष्ठे) निरूपितानि। **प्रतिपत्त्रादीति।** बोद्धव्यादीत्यर्थः। **नानात्वं भजते इति।** व्यङ्ग्यतावच्छेदकानैयत्यादनियत इत्यर्थः। ननु नैतद्वैधर्म्यम्, नानार्थकसैन्धवादिपदे नानार्थावगमदर्शनादिति चेन्न; तत्र नानार्थावगमेऽपि कोशाद्यनुशासनेन नियतरूप एव सः, न हि व्यङ्ग्येऽनुशासनमस्ति,

'गतोऽस्तमर्कः'–इत्यतः सपत्नं प्रत्यवस्कन्दनावसर इति, अभिसरणमुपक्रम्यतामिति, प्राप्तप्रायस्ते प्रेयानिति, कर्मकरणान्निवर्तामहे इति, सांध्यो विधिरुपक्रम्यतामिति, दूरं मा गा इति, सुरभयो गृहं प्रवेश्यन्तामिति, संतापोऽधुना न भवतीति, विक्रेयवस्तूनि संह्रियन्तामिति, नागतोऽद्यापि प्रेयानित्यादिरनवधिर्व्यङ्ग्योऽर्थः तत्र तत्र प्रतिभाति ।

वाच्यव्यङ्ग्ययोः (निःशेषेत्यादौ निषेधविध्यात्मना;

किं चैकवाक्यान्तर्गते तत्राप्येक एवार्थः, "सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयति"–इति न्यायात्, अन्यथा वाक्यस्य संशायकत्वेनाप्रामाण्यापत्तेः । प्रकरणादिसहकारेण तद्धीनं स्वत इत्यन्यदेतत् । न हि व्यङ्ग्यस्तथेति तस्य (वैधर्म्यस्य) भेदकत्वात् । अत एवोच्यते–'अनवधिर्व्यङ्ग्योऽर्थस्तत्र तत्र प्रतिभाति'–इति (अत्रैव पृष्ठे) । **तथा चेति** । तथा हीत्यर्थः । **सपत्नं प्रति** शत्रुं प्रति । **अवस्कन्दनेति** । प्रसभमवमर्दनेत्यर्थः । चक्रवर्ती तु–**अवस्कन्दनं** युद्धान्निवर्तनम्, रात्रियुद्धस्य छलबहुलत्वेनाधमत्वादिति व्याचक्रे । **अनवधिः** अनन्तः । **तत्र तत्र** बोद्धरि बोद्धरि, योद्धाभिसारिका-वासकसज्जा-कर्मकर-ब्राह्मण-पथिक-गोरक्षक-संतापभीत-वणिग्विरहिण्यादिरूपे इत्यर्थः । **प्रतिभातीति** । प्रकाशते इत्यर्थः । अयं भावः,–'गतोऽस्तमर्क.'–इति वाक्ये राज्ञः[1] सेनापतीन्प्रति 'शत्रूणां हठेनावमर्दनावसरः[2]'–इति, दूतीनामभिसारिकाः प्रति 'अभिसरणमुपक्रम्यताम्'–इति, सख्याः वासकसज्जां प्रति 'प्राप्तप्रायस्ते प्रेयान्'–इति, कर्मकरस्य सह कर्म कुर्वतः प्रति 'कर्मकरणान्निवर्तामहे'–इति, भृत्यस्य धार्मिकं (ब्राह्मणं) प्रति 'सांध्यो विधिरुपक्रम्यताम्'–इति, आप्तस्य कार्यवशेन बहिर्गच्छन्तं प्रति 'दूरं मा गा.'–इति, गृहिणो गोपालकं प्रति 'सुरभयो (गावः) गृहं प्रवेश्यन्ताम्'–इति, दिवसेऽतिसंतप्तस्य बन्धून् प्रति 'संतापोऽधुना न भवति'–इति, आपणिकानां भृत्यान्प्रति 'विक्रेयवस्तूनि उपसंह्रियन्ताम्'–इति, नायकागमनप्रस्तावे प्रोषितभर्तृकायास्तत्कथकं[3] प्रति 'नागतोऽद्य प्रेयान्'–इति; एकस्यैव वा वक्तुर्बहून्प्रति तत्तत्प्रकरण–वक्तृबोद्धव्यादिवशादेवमादिरनवधिर्व्यङ्ग्योऽर्थः प्रकाशते इतीति प्रदीपादौ स्पष्टम् । एवम् 'उदितं मण्डलं विधो.'–इति वाक्ये दूत्यभिसारिकाविरहिणीसख्यादिसमुदीरिते यथाक्रममभिसरणविधिनिषेधजीवनाभावपतिप्राप्त्यादिर्व्यङ्ग्योऽर्थः प्रकाशत इति बोध्यम् ।

वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भेदे उपपादकान्तराण्यप्याह **वाच्यव्यङ्ग्ययोरित्यादिना 'भेदो न स्यात्'—इत्यन्तेन ।** अत्रायमन्वयः,–निषेधविध्यात्मत्वादिना हेतुना वाच्यव्यङ्ग्ययोः

---

१ राज्ञ इत्यादिषष्ठ्यन्ताना 'वाक्ये'–इत्यपकृष्टेनान्वय इत्युद्द्योते स्पष्टम् । सेनापतीन् प्रतीत्यादिप्रत्यन्तेषु सर्वेषु 'वाक्ये'–इत्यस्यान्वयो द्रष्टव्य इति प्रभायामपि स्पष्टम् ॥ २ अवमर्दन पीडनम् ॥ ३ तत्कथक प्रति । नायकागमनकथनकर्तारं प्रति ॥

"मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः! समर्यादमुदाहरन्तु।
सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥१३३॥"
—इत्यादौ संशय—शान्तशृङ्गार्यन्यतरगतनिश्चय—रूपेण;

स्वरूपस्य कालस्य आश्रयस्य निमित्तस्य कार्यस्य सङ्ख्याया विषयस्य च भेदेऽपि यद्येकत्वं तत् (तदा) क्वचिदपि नीलपीतादौ भेदो न स्यादिति। अक्षरार्थस्तु—निःशेषेत्यादौ 'निःशेषच्युतचन्दनम्' (१८ पृष्ठे)—इत्यादौ, वाच्यो निषेधः, व्यङ्ग्यो विधिस्तदात्मना तद्रूपेण वाच्यव्यङ्ग्ययोः स्वरूपस्य भेदेऽपीत्यर्थः। व्याख्यात च प्रदीपे—निःशेषेत्यादौ वाच्यो निषेधरूपः, व्यङ्ग्यस्तु विधिरूप इति।

अन्यं स्वरूपभेदमाह **मात्सर्यमिति**। भर्तृहरिकृते शृङ्गारशतके पद्यमिदं दृश्यते। अधिकं तु प्राक् १३८ पृष्ठे २७ पङ्क्तावुक्तम्। हे आर्याः मान्याः (कार्याकार्यविचारनिपुणाः) भवन्तः, भूधराणां पर्वतानां नितम्बाः मध्यप्रदेशाः किमु सेव्याः सेवनीयाः? उत, स्मरेण कन्दर्पेण स्मेराः स्मितयुक्ताः याः विलासिन्यः प्रमदाः तासां नितम्बाः कटिप्रदेशाः सेव्याः? (इति संशये) मात्सर्यम् एकतरपक्षपातेनेतरत्रासूयाम् उत्सार्य त्यक्त्वा (मयि वा प्रश्नोत्तरपरिश्रमदानात्) मात्सर्यं उत्सार्य त्यक्त्वा, विचार्य विचारं कृत्वा न त्ववहेलनया, समर्यादं प्रमाणमर्यादासहितं यथा स्यात्तथा, सप्रमाणमिति यावत्, कार्यं कर्तव्यम् उदाहरन्तु सयुक्तिकं कथयन्त्वित्यर्थः। किम्विति उतेति च संशयार्थकम्। 'इदं वदन्तु'—इति पाठे निर्धार्येत्यध्याहृत्येद कोटिद्वय निर्धार्य निश्चित्य वदन्त्वित्यर्थः। उत्तरार्धमार्योत्तरत्वेन व्याचक्षाणानां त्वभिप्रायं न विद्म इति चन्द्रिकाकाराः। "पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः"—इति, "कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रे"—इति चामरः। उपजातिश्छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (९१ पृष्ठे)।

अत्र वाच्यः संशयः, व्यङ्ग्यस्तु शान्तशृङ्गार्यन्यतरगतनिश्चय इति स्वरूपवैलक्षण्यम् (स्वरूपस्य भेदः) इति चन्द्रिकायां स्पष्टम्।

उद्द्योतकारास्तु—**मात्सर्यमिति**। मात्सर्यम् एकतरपक्षपातेनेतरत्रासूयाम् उत्सार्य त्यक्त्वा मयि वा प्रश्नादिना क्लेशदानात् मात्सर्यं परगुणद्वेषः तत् त्यक्त्वा विचार्य नत्ववहेलनया समर्यादं प्रमाणमर्यादासहितं यथा तथा सप्रमाणमिति यावत्, कार्यं कर्तव्यम् उदाहरन्तु सयुक्तिकं कथयन्त्विति प्रश्ने आर्याणामुत्तररूपमुत्तरार्धम्, एते वा सेव्या एते वेति। किमु उतेति च संशयार्थकम्। अत्रापाततः संशयरूपेणोत्तरेण शान्तैः पर्वतनितम्बा एव सेव्याः शृङ्गारिभिर्विलासिनीनितम्बा एव सेव्या इति निश्चयरूपमुत्तरं ध्वन्यते—इति व्याचख्युः।

तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य वृत्तिकृदाह **इत्यादौ संशयेत्यादि**। संशयश्च, शान्तशृङ्गारिणोः शान्तशृङ्गाररसप्रधानपुरुषयोरन्यतरगतोऽन्यतरविषयको यो निश्चयश्च तद्रूपेण तदात्म-

"कथमवनिप! दर्पो यन्निशातासिधारा-
दलनगलितमूर्ध्ना विद्विषां स्वीकृता श्रीः ।
ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता
त्रिदिवमपगताङ्गैर्वल्लभा कीर्तिरेभिः ॥ १३४ ॥"

—इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषा स्वरूपस्य; (पूर्वपश्चाद्भावेन प्रतीतेः) कालस्य; (शब्दाश्रयत्वेन, शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसं-

---

ना वाच्यव्यङ्ग्ययोः स्वरूपस्य भेदेऽपीत्यर्थ. । व्याख्यातमेतत्प्रदीपादौ,—"अत्र वाच्यः संशयरूपः, व्यङ्ग्यस्तु शान्ते शृङ्गारिणि वा वक्तरि तदुचितैककोटिनिश्चयरूपः"—इति प्रदीपः । "**संशयरूप इति** । किमादिपदाभिधेयत्वादिति भावः । न च संशयो ज्ञानं तदे- तद्वाक्यजन्यं न तु तदस्य वाच्यमिति वाच्यम्, संशय्यते इति संशय इति विषयस्यैव संशयपदेनोक्तेरदोषात् । एवं निश्चीयते इति व्युत्पत्त्या निश्चयपदेनापि विषय एवेति ज्ञे- यम् । अत एव ज्ञानरूपसंशयस्य लक्षणभूते गौतमीये सूत्रे तद्वार्तिककृता संशय्यते विष- योऽनेनेति संशयपदव्युत्पत्तिर्दर्शिता । 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा'—इति ज्ञानेन हि धर्मी विक- ल्पितरूपत्वरूपसंशयत्ववान् क्रियते तद्रूपं संशयत्वमेव च वाशब्दार्थ इति दिक् । **तदुचि- तैकेति** । सेवाद्वये एकाधिकरणकत्वासंभवादैच्छिकविकल्पानुपपत्त्या शान्तशृङ्गारिभेदेन व्य- वस्थितविकल्पे पर्यवसानम्, स च व्यापारान्तराविषयत्वाद्व्यङ्ग्य इति भावः—"इत्युद्द्योतः ।

अन्यमपि स्वरूपभेदमाह **कथमिति** । हे अवनिप! अवति रक्षतीत्यवनिः तस्या अपि रक्षक! त्वया यत् निशाता तीक्ष्णा याऽसिधारा खड्गधारा तया दलनं छेदनं तेन गलिताः पतिताः मूर्धानो मस्तका येषां तादृशाना विद्विषां वैरिणां श्रीः सपत्तिः स्वीकृता गृहीता, तत् तस्माद्धेतोः दर्पो गर्वः कथम्, युक्त इति शेषः । दर्पोऽयमिति छेदे स्वीकृतेत्ययं दर्पः कथमिति संबन्धः । कथमयुक्तो दर्पस्तत्राह नन्विति । नन्विति यत इत्यर्थे, यतो निहता- रेरपि मारितशत्रोरपि तव असौ प्रसिद्धा कीर्तिरेव वल्लभा प्रिया (स्त्री) एभि. वैरिभिः अपगताङ्गैः हीनाङ्गैरपि किं त्रिदिवं स्वर्ग न नीता, अपि तु नीतैवेत्यर्थः । व्याजस्तु- तिरत्रालंकारः । मालिनी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (११४ पृष्ठे) ।

अत्र जीवत्येव रक्षणसमर्थे च त्वयि त्वत्प्रियायाः हीनाङ्गैः शत्रुभिरपहरणात् मृतानां श्रीहरणे गर्वोऽनुचित इति आपाततः प्रतीयमानया निन्दया 'सकलशत्रुविनाशनेन त्रैलो- क्यविश्रुतकीर्तिस्त्वम्'—इति स्तुतिर्व्यज्यते। तदेवाह **इत्यादौ निन्देत्यादि**। अत्र वाच्या **निन्दा**, व्यङ्ग्या स्तुतिः तद्वपुषा तत्स्वरूपेण वाच्यव्यङ्ग्ययोः स्वरूपस्य भेदेऽपीत्यर्थः ।

पूर्वेति । वाच्यस्य व्यञ्जकत्वेन कारणत्वात् तस्य च पूर्ववर्तित्वात्पूर्वं प्रतीतेः, व्य- ङ्ग्यस्य तु पश्चात्प्रतीतेर्वाच्यव्यङ्ग्ययोः कालस्य भेदेऽपीत्यर्थः । व्याख्यातं च प्रदीपो-

घटनाश्रयत्वेन च) आश्रयस्य; (शब्दानुशासनज्ञानेन, प्रकरणादिसहायप्रतिभानैर्मल्यसहितेन तेन चावगम इति) निमित्तस्य; (बोद्धृमात्रविदग्धव्यपदे-

द्द्योतयोः—"कालभेदस्तु सर्वत्र, वाच्यप्रतीतेर्व्यङ्ग्यप्रतीतिकारणत्वात् पूर्वं हि वाच्यः प्रतीयते, पश्चात्तु व्यङ्ग्य इति"—इति। अभिधाव्यञ्जनयोराश्रयभेदमाह **शब्देत्यादि**। वाच्यस्य शब्दाश्रितत्वाभावेऽपि वृत्तिपरमिदम्। तथा च, अर्थं शब्दयन्ति ज्ञापयन्तीति शब्दा वाचकाः, तेऽभिधाया आश्रयाः। एकदेशाः प्रकृत्यादयः, सघटना पदानां पौर्वापर्येण विन्यासः। इमे व्यञ्जनाया आश्रय इति चक्रवर्तिकमलाकरभट्टादयः। अन्ये तु—परम्परया वाच्यादेः शब्दाश्रितत्वसंभवाद्वाच्यव्यङ्ग्ययोराश्रयभेदमाह **शब्देत्यादि**। (वाच्यस्य) शब्दाश्रयत्वेन (व्यङ्ग्यस्य तु) शब्दः पदम्, तदेकदेशः प्रकृतिप्रत्ययादिः, तदर्थः शब्दार्थः, (स च वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्यश्चेति त्रिविधोऽपि) वर्णाः प्रसिद्धाः, सघटना रचना, तदाश्रयत्वेन च वाच्यव्यङ्ग्ययोराश्रयस्य भेदेऽपीत्यर्थः। व्याख्यानं च प्रदीपे—"वाच्यस्य शब्दमात्रमाश्रयः, प्रतीयमानस्य तु पदशब्दैकदेशभूतकाक्वादितदर्थवर्णसंघटना इत्याश्रयभेदः"—इतीत्याहुः। निमित्तभेदमाह **शब्दानुशासनेति**। (वाच्यस्य) व्याकरणकोशादिरूपशब्दानुशासनज्ञानेन (तज्जन्यबोधकत्वज्ञानमात्रेण) अवगमः, (व्यङ्ग्यस्य तु) प्रकरणवक्त्रादिसहायं यत् प्रतिभायाः नैर्मल्यं दोषगुणविवेकस्तत्सहितेन तेन शब्दानुशासनज्ञानेन (अधिकेन) अवगम इति वाच्यव्यङ्ग्ययोर्निमित्तस्य कारणस्य (ज्ञापकरूपस्य) भेदेऽपीत्यर्थः। इदानीं कार्यभेदेनापि वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भेदमाह **बोद्धृमात्रेत्यादिना**। बोद्धा ज्ञाता, शाब्दज्ञानसामान्यवानित्यर्थः। मात्रशब्दाववधारणार्थकौ, "मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे"—इत्यमरः। अवधारणं चात्रान्ययोगव्यवच्छेदरूपम्। विदग्धः सहृदयः। व्यपदेशनं व्यपदेशः, भावे घञ्, व्यवहार इत्यर्थः। चमत्कृतिरास्वादः। बोद्धृमात्रमिति विदग्ध इति च व्यपदेश इति तत्पुरुषः। तथाच (वाच्येन) बोद्धृमात्रव्यपदेशस्य केवलं बोद्धेति व्यवहारस्य (व्यङ्ग्येन तु) विदग्धः सहृदय इति व्यपदेशस्य च करणादित्यर्थः। तथा, (वाच्येन) प्रतीतिमात्रस्य केवलप्रतीतेः। अनेन चमत्कृतेर्व्युदासः। (व्यङ्ग्येन तु) चमत्कृतेरपि (अर्थात्सहृदयस्य) करणात् उत्पादनात्कार्यस्य भेदेऽपीत्यर्थः। व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः,—"वाच्येन व्युत्पन्नमात्रस्य प्रतीतिमात्रम्, अन्येन तु (व्यङ्ग्येन तु) विदग्धपदवाच्यस्य हृदयस्य चमत्कृतिरिति कार्यभेदः"—इति प्रदीपः। "**कार्यभेद इति**। वाच्यबोधेन बोद्धृव्यपदेशः, व्यङ्ग्यबोधेन विदग्धव्यपदेश इत्यपि कार्यभेदो द्रष्टव्यः"— इत्युद्द्योतः। 'व्यपदेशयोः'—इत्यत्र 'व्यपदेश्ययोः'—इति पाठः क्वचित्क्वचिद्दृश्यते। तत्र बोद्धृमात्रं च विदग्धव्यपदेश्यश्च तयोरिति द्वन्द्वः। मात्रशब्दः

१ शब्दैकदेशभूतकाक्वादीति। ध्वनिविकारस्य काकुत्वादिति भावः। आदिना पदैकदेशप्रकृतिप्रत्ययादि॥

शयोः प्रतीतिमात्रचमत्कृत्योश्च करणात्) कार्यस्य; (गतोऽस्तमर्क इत्यादौ प्रदर्शितनयेन) संख्यायाः;

("कस्स व ण होइ रोसो दट्ठूण पिआइ सव्वणं अहरं ।
सभमरपडमग्घाइणि! वरिअवामे! सहसु एण्हि" ॥ १३९ ॥

—इत्यादौ सखीतत्कान्तादिगतत्वेन) विषयस्य च भेदेऽपि यद्येकत्वम्, तत्

साकल्यार्थकः । द्वितीयो मात्रशब्दोऽवधारणार्थकः । तथाच (वाच्येन) सकलबोद्धॄणां प्रतीतिमात्रस्य शाब्दबोधात्मकप्रतीतेरेव करणात्, (अनेन मात्रशब्देन चमत्कृतेर्व्युदासः), (व्यङ्ग्येन तु) विदग्धव्यपदेश्यस्य विदग्धशब्दव्यवहार्यस्य (सहृदयस्य) प्रतीतिचमत्कृत्योरुभयोरपि करणात्कार्यभेदेऽपीत्यन्वयो बोध्यः । **गतोऽस्तेति** । 'गतोऽस्तमर्कः'—इत्यत्र प्रदर्शितनयेन "वाच्यस्तावदेक एव, व्यङ्ग्यस्तु प्रकरणादिसहायतयाऽनेकप्रकारः"—इति (२९० पृष्ठे) प्रदर्शितरीत्या संख्याया भेदेऽपीत्यर्थः ।

विषयभेदमाह **कस्स वेति** । "कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम् । सभ्रमरपद्माघ्रायिणि! वारितवामे! सहस्वेदानीम् ॥"—इति संस्कृतम् । स्वकान्ताया उपपतिदष्टमधरं वीक्ष्य रुष्टे प्रोषितागते[1] पत्यौ सख्या निरपराधत्वबोधनाय तत्प्रतारणोक्तिरियम् । प्रियायाः स्वकान्तायाः सव्रणं व्रणसहितम् अधरम् अधरोष्ठं दृष्ट्वा कस्य वा पुरुषस्य रोषो न भवति, अपि तु सर्वस्यापि रोषो भवतीति भावः । अधरदशनपर्यवसायि सभ्रमरपद्माघ्राणं तत्त्वेनाध्यवसितषिङ्गनिधुवनं च मा कुथा इति वारितेऽपि वामे विरुद्धाचरणात्प्रतिकूले त्वम् इदानीम् अविचारदशायां प्रतिनायिकासंनिधौ च सहस्व अनुभव, रुष्टपतियन्त्रणमिति शेषः । गाथा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्राविनीतत्वरूपवाच्यार्थस्य संबोध्या सखी (प्रकृतनायिका) विषयः, तत्र हि वाच्योऽर्थः श्रोत्र्याः (संबोध्यनायिकायाः) व्यवतिष्ठते । 'इयं भ्रमरेण दष्टाधरा न तु षिङ्गेन'—इति व्यङ्ग्यस्य तु तत्कान्तो (नायको) विषयः । तदेवाह **इत्यादौ सखीत्यादि** । (वक्त्र्याः) सखी नायिका, सैव कान्ता यस्य तत्कान्तो गृहपतिश्च (नायकश्च) तदादिगतत्वेन तदादिविषयकत्वेनेत्यर्थः । अयं भावः—वाच्यस्य नायिका विषयः, 'इयं भ्रमरेण दष्टाधरा न तूपपतिना'—इति व्यङ्ग्यस्य नायको विषयः, आदिपदात् 'ममैवं वैदग्ध्यम्'—इत्यस्य प्रतिवेशिनी[2] विषयः, 'इदं मया समाहितं पुनरेवं त्वया न विधेयम्'—इत्यस्योपपतिर्विषयः, 'भ्रमरेणास्या अधरः खण्डितो न तु भर्त्रेति त्वयेर्ष्या न कार्या'—इत्यस्य सपत्नी विषयः, 'सरलतरेयं न किंचित्प्रपञ्चं जानाति'—इत्यस्य साध्वी विषयः, 'नान्यथा शङ्कनीया'—इत्यस्य श्वश्रूः

---

१ पूर्वं प्रोषितः विदेशगत पश्चादागतः प्रोषितागत इत्यर्थ. ॥ २ शेजारिणीति महाराष्ट्रभाषाया प्रसिद्धा ॥

क्वचिदपि (नीलपीतादौ) भेदो न स्यात् ।

उक्तं हि—"अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च"—इति।

वाचकानामर्थापेक्षा, व्यञ्जकानां तु न तदपेक्षत्वमिति न वाचकत्वमेव व्यञ्ज-

---

विषयः, 'अनया विना त्वत्पतिर्न जीवतीति विदितमेव तदस्मत्यममन्विते भेदो न विधेयः'—इत्यस्योपपतिभार्या विषय इत्यादिपरिग्रहः । इत्थं बहुगतत्वेन वाच्यव्यङ्ग्ययोः **विषयस्य च भेदेऽपि** वैधर्म्ये सत्यपि **यदि एकत्वम्** (वाच्यव्यङ्ग्ययोः) अभेदः स्यात्, **तत्** तदा **नीलपीतादौ** गुणे तद्वति घटादौ च **भेदो न स्यात्** इदं नैल्यमिदं पैत्यमिति इदं नीलमिदं पीतमिति च भेदो न स्यात्, वैधर्म्याविशेषादित्यर्थः । एवं स्वरूपादिभेदादवश्यमङ्गीकर्तव्यो वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भेद इति महावाक्याभिप्रायः ।

उक्तेऽर्थे वृद्धसंमतिमाह **उक्तं हीत्यादि । अयमेवेति ।** भेदोऽन्योन्याभावः । विरुद्धस्य तदवृत्तेर्धर्मस्याध्यासो ज्ञानं भेदः । इदं च ज्ञातवैधर्म्यस्यान्योन्याभावत्ववादिमतेनोक्तम् । कारणभेदो भेदहेतुरन्योन्याभावज्ञापक इति क्रमेण योजनेति कमलाकरभट्टः । एवमेव चक्रवर्तिभट्टाचार्योऽप्याहेति बोध्यम् । विरुद्धधर्मस्याध्यास आश्रयत्वं यदयमेव भेदो न ततोऽन्य इति प्राचीनानां केषाचिन्मतम् । यदिति सामान्ये नपुंसकम् । अयमेवेति विधेयाभिप्रायं पुंस्त्वम् । "सा[1] वैश्वदेवी"—इतिवत् । तथा कारणभेदो भेदस्य विरुद्धधर्मरूपस्य हेतुरिति प्रभाकृत् । ज्ञातवैधर्म्यमेवान्योन्याभाव इति मतेनेदम् । कारणभेदश्च विरुद्धधर्मरूपभेदस्य हेतुरिति भाव इत्युद्द्योतकारः । अयमेव घटपटयोर्भेदः जलाहरणशीतत्राणादिविरुद्धधर्माध्यासः, अयमेव भेदहेतुः यत्कारणभेदश्चेत्यर्थ इति सरस्वतीतीर्थः ।

न केवलं वाच्यव्यङ्ग्ययोरेव वैधर्म्यं किं तु वाचकव्यञ्जकयोरपीत्याह **वाचकानामित्यादि ।** गृहीतसंकेतं सन्तमेवार्थं वाचका बोधयन्तीति तेषामर्थापेक्षा, व्यञ्जकास्तु असदेव पावनत्वादिकं तटे बोधयन्तीति तेषां नार्थापेक्षेत्यर्थः । व्याख्यातं च प्रदीपे—"किं च वाचकव्यञ्जकयोरपि वैधर्म्याद्भेदो वक्तव्यः, यतो वाचकस्य संकेतितार्थापेक्षा, संकेतिते (गृहीतसंकेते) एव ह्यर्थेऽभिधा वर्तते । न त्वेवं व्यञ्जकः, अन्यत्रापि (अगृहीतसंकेतेऽपि) व्यञ्जनया प्रत्ययजननात्"—इति । कमलाकरभट्टास्तु—"अर्थः संकेतविषयः, संकेतितमेव वाचका बोधयन्ति; व्यञ्जकस्तु न तथा, अर्थस्यापि व्यञ्जकत्वात्; नहि अर्थोऽप्यर्थे संकेतितः"—इत्याहुः । "**व्यञ्जकानां त्विति ।** निरर्थकवर्णानामपि व्यञ्जकत्वाङ्गीकारादिति भावः"—इति नरसिंहठक्कुराः । यच्चोक्तं (२७१ पृष्ठे) 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः'—इति, तदितोऽप्यनुपपन्नमित्याह **किं च वाणीरेत्यादि ।** यद्वा, 'सोऽयमिषोरिव'—इत्यादिना

---

१ "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिभ्यो वाजिनम्"—इति श्रुतिः ॥

कत्वम् । किं च वाणीरकुडंगित्यादौ प्रतीयमानमर्थमभिव्यज्य वाच्यं स्वरूपे एव यत्र विश्राम्यति, तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्येऽतात्पर्यभूतोऽप्यर्थः स्वशब्दानभिधेयः प्रतीतिपथमवतरन् कस्य व्यापारस्य विषयताम् अवलम्बताम्? इति ।

'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः'—इत्यादिना चोक्तं मतद्वय सिंहावलोकनन्यायेन पुनराक्षिपति **किं च वाणीरेत्यादि । इत्यादाविति ।** अत्रैवोल्लासे (२९३ पृष्ठे) उक्ते इत्यर्थः । **प्रतीयमानं** व्यङ्ग्यम्, 'सीदन्त्यङ्गानि'—इत्यादौ 'दत्तसंकेतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्टः'—इति व्यङ्ग्यमिति भावः । **अभिव्यज्य** बोधयित्वा । **वाच्यम्** अङ्गावसादरूपम् । **स्वरूपे एव** स्वस्मिन्नेव । **विश्राम्यति** व्यङ्ग्यमनपेक्ष्यैव विप्रलम्भं पोषयति । यद्वा, चारुत्वेन तात्पर्यविषयीभवत् आस्वाद्यं भवति । **तत्र** तस्मिन् । **गुणीभूतव्यङ्ग्ये** असुन्दराख्ये । संकेतभङ्गश्चमत्काराप्रत्यासन्नतयाऽप्रधानत्वेन विधेयताविरहेणातात्पर्यविषयत्वादनभिधेयः'विधेयस्यैवाभिधेयत्वम्'—इत्युक्तत्वादित्यभिप्रेत्याह **अतात्पर्येत्यादि । अतात्पर्यभूतः** तात्पर्याविषयः । **अर्थः** व्यङ्ग्यरूपः । **स्वशब्देत्यादि ।** स्वपदेन व्यङ्ग्याभिधानम्, तस्य शब्दस्तद्बोधकस्तस्यानभिधेय इत्यर्थः । विधेयस्यैवाभिधेयत्वमित्युक्तत्वादिति भावः । प्रमाणमुत्थापयति **प्रतीतिपथमिति ।** प्रतीतिरेव तत्र प्रमाणमित्यर्थ. । **कस्य व्यापारस्येति ।** व्यञ्जकव्यापारं विनेति शेषः । स्पष्टमिदं सर्वं सारबोधिन्यादाविति बोध्यम् । अयं भावः,—यत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये वाच्यस्य प्राधान्येन तात्पर्यविषयत्वम्, तत्र व्यङ्ग्यार्थे अभिधातात्पर्यवृत्त्योरुभयोरप्यभावेन कथमस्योपस्थितिरिति तदर्थमवश्यं व्यञ्जनाऽपि स्वीकार्येतीति विवरणेऽपि स्पष्टम् । इतिशब्दः वाच्यव्यङ्ग्ययोर्वाचकव्यञ्जकयोश्च विभागस्य परिसमाप्तिं द्योतयति ।

व्याख्यातमेतत्प्रदीपोद्द्योतयोरपि—"यच्चोक्तं तात्पर्यविषये (अर्थे) शब्दः प्रमाणमिति, तदितोऽप्यनुपपन्नम्, यतो व्यङ्ग्यस्य वाच्यताभ्युपगमेऽपि नानार्थन्यायेन तात्पर्यादेव नियमो वाच्यः, अन्यथा सर्वत्र सर्वव्यङ्ग्यप्रतीतिप्रसङ्गात् । तथा च यत्र वाणीरकुडगुड्डीनेत्यादौ व्यङ्ग्यप्रतीतावपि वाच्ये एव चारुत्वविश्रामस्तत्र तात्पर्याविषयो व्यङ्ग्योऽर्थः कथ प्रतीयेत । यत्परः शब्द इत्युक्तमते तु सुतराम् । एतेन तात्पर्यमेव व्यङ्ग्यप्रतीतौ व्यापार इत्यपि निरस्तम् । तस्मात्तात्पर्यमभिधा वा न प्रतीयमानेऽर्थे व्यापारः"—इति प्रदीपः । "**चारुत्वविश्राम इति ।** व्यङ्ग्यमनपेक्ष्यैव विप्रलम्भपोषकत्वादिति भावः । **तात्पर्याविषय इति ।** वाच्यस्यैव प्राधान्येन तात्पर्यविषयत्वादिति भावः । **सुतरामिति ।** तात्पर्यविषयस्यैवाभिधेयत्वेन तद्व्यङ्ग्यस्य शब्दानभिधेयत्वापत्तिरिति भावः । **तस्मादिति ।** क्वचित्सहायत्वं तु तात्पर्यस्य न वार्यते । ननु वक्त्राद्यौचित्यसहकारेणाभिधैव तत्तदर्थोपस्थापिकाऽस्तु इति चेत् । न । अभिधायां तत्सहकारकल्पनस्याक्लृप्तत्वात् । किं चैवमेक-

ननु 'रामोऽस्मि सर्वं सहे'–इति, 'रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये! नोचितम्'–इति, 'रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं पराम्'–इत्यादौ लक्षणीयोऽप्यर्थो नानात्वं भजते, विशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति, तदवगमश्च शब्दार्थायत्तः, प्रकरणादिसव्यपेक्षश्चेति कोऽयं नूतनः प्रतीयमानो नाम?।

शक्यार्थबाधसहकारेणाभिधात एव लक्ष्यत्वाभिमतार्थस्याप्युपस्थितिसंभवेन लक्षणाया अप्युच्छेदापत्तिरिति दिक्"–इत्युद्द्योतः।

ननु व्यङ्ग्येषु नानात्वम्, अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनित्वादिविशेषव्यपदेशविषयत्वम्, शब्दार्थाधीनत्वम् (शब्दार्थान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम्), प्रकरणादिसव्यपेक्षत्वम् (प्रकरणादिसापेक्षत्वम्)–इति धर्मा दृश्यन्ते, ते च लक्ष्येष्वपीति व्यङ्ग्याः लक्ष्या एव; तथा च व्यङ्ग्यस्य लक्षणागम्यत्वमेवेति शङ्कते **नन्वित्यादिना 'नाम'–इत्यन्तेन। रामोऽस्मि सर्वं सहे इति।** इदं पद्यं चतुर्थे मूले एव (२२४ पृष्ठे) स्पष्टम्। **रामेणेति।** अत्र "प्रत्याख्यानरुचेः कृतं समुचितं क्रूरेण ते रक्षसा, सोढं तच्च तथा त्वया कुलजनो धत्ते यथोच्चैः शिरः। व्यर्थं संप्रति बिभ्रता धनुरिदं त्वद्व्यापदां साक्षिणा"–इति पूर्वं चरणत्रयम्। भावनोपनीतां सीतां प्रति रामस्योक्तिरियम्। हे प्रिये जानकि प्रत्याख्याने 'त्वं मां माऽपहार्षीः'–इत्येवंरूपे निराकरणे रुचिर्यस्याः, तत्पराया इत्यर्थः, ते तव क्रूरेण रक्षसा रावणेन समुचितं स्वक्रौर्ययोग्यं कर्म कृतम्, तच्च त्वया तथा सोढं सहनविषयीकृतम्, यथा कुलजनः कुलजो जनः (मल्लक्षणः) उच्चैः उन्नतं शिरो धत्ते, श्लाघनीयत्वात्, अन्यथा लाञ्छनेन नम्रीभावापत्तेः। रामेण तु मया प्रेम्णः स्नेहस्य उचितं योग्यं न कृतम्। किंभूतेन? प्रियं जीवितं जीवनं यस्य तथाभूतेन। पुनः कीदृशेन? संप्रति अस्यां दशायामपि व्यर्थं (त्वादृशप्रियाऽसंरक्षकत्वात्) निरर्थकम् इदं धनुः बिभ्रता धारयता, प्रतीकारासमर्थत्वादिति भावः। तथा, त्वद्व्यापदां तव विपत्तीनां साक्षिणा द्रष्ट्रा, स्नेहातिशयेन तन्मयीभावादिति भावः। **रामोऽसौ भुवनेष्विति।** इदमपि पद्यं चतुर्थे मूले एव (२१८ पृष्ठे) स्पष्टम्। **नानात्वमिति।** रामोऽस्मीत्यत्र सकलदुःखपात्रत्वेन, रामेणेत्यत्र निष्करुणत्वेन, रामोऽसावित्यत्र खरदूषणादिनिहन्तृत्वेन प्रतीतेर्नानात्वं (अनेकविधत्वम्) इत्यर्थः। **विशेषेति।** विशेषव्यपदेशा अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादयो लक्षणास्तद्धेतुस्तद्विषय इत्यर्थः। **तदवगमः** तस्य लक्ष्यस्यावगमो बोधः। **शब्दार्थायत्त इति।** लक्षणया शब्देन प्रतिपाद्यत्वाच्छब्दायत्तः (शब्दाधीनः), मुख्यार्थबाधज्ञाने मुख्यार्थज्ञानस्यावश्यकतयाऽर्थायत्त इत्यर्थः। **प्रकरणादीति।** आदिपदेन वक्त्रादिवैशिष्ट्यपरिग्रहः। तात्पर्यग्राहकत्वेन प्रकरणादेरपेक्षणीयत्वात्, तात्पर्यानुपपत्तेरेव लक्षणाबीजत्वादिति भावः। तस्माल्लक्ष्ये वैधर्म्यानाश्रयत्वेन लक्ष्यतो न व्यङ्ग्यभेद इत्याह **कोऽयमित्यादि।** अतिरिक्त इति शेषः। **प्रतीयमान इति।** व्यङ्ग्य इत्यर्थ इति सारबोधिन्यादौ स्पष्टम्। व्याख्यातमेतदुद्द्योते-

अभिधावलम्बनेनापि तस्य भावात्; न चोभयानुसार्येव, अवाचकवर्णानुसारेणापि तस्य दृष्टेः, न च शब्दानुसार्येव, अशब्दात्मकनेत्रत्रिभागावलोकनादिगतत्वेनापि तस्य प्रसिद्धेरिति अभिधातात्पर्यलक्षणात्मकव्यापारत्रयातिवर्ती ध्वननादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय एव।

द्भावेनेति यावत्। **तस्य** ध्वननस्य (व्यञ्जनायाः)। एवं सर्वत्र। **दर्शनादिति**। व्याख्यातं च प्रदीपे—"लक्षणामुपजीव्य तद्व्यापारात्"—इति। लक्ष्यार्थं प्रत्याय्य विरतायां लक्षणायां व्यञ्जनाप्रवृत्तेरिति तदर्थः। तथा च निमित्तप्रयोजनयोरभेदासंभव इति भावः। ध्वननस्य लक्षणानुगमोऽपि क्वचिन्नास्तीति तयोः सुतरां भेद इत्याह **न चेति**। नापीत्यर्थः। एवं सर्वत्र। **तदनुगतमेव** लक्षणानुगतमेव। **अभिधेति**। (नानार्थकशब्दव्यञ्जनास्थले भद्रात्मन इत्यादौ (७९ पृष्ठे) अभिधावलम्बनेन अभिधोपजीवनेनापीत्यर्थः। **भावात्** विद्यमानत्वात्। अस्तु तर्हि ध्वननं लक्षणाऽभिधोभयानुगतमेवेत्यत आह **न चोभयेति**। **अवाचकेति**। अवाचकानां "मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शाः"—इत्यादिनाऽष्टमोल्लासे वक्ष्यमाणानां कोमलपरुषादिवर्णानामपि गुणव्यञ्जनद्वारा रसादिव्यञ्जकत्वस्य दर्शनान्न ध्वननमुभयानुगतमेवेत्यर्थः। **दृष्टेः** दर्शनात्। व्याख्यातं च प्रदीपे—"न च लक्षणाऽभिधोभयानुसार्येव, वर्णमात्रानुसारेणापि हि दृश्यते (गुणव्यञ्जनद्वारा) रसादिव्यञ्जना, न च वर्णमात्रे अभिधा लक्षणा वा"—इति। अस्तु तर्हि शब्दानुसारेण ध्वननं तत्राह **न च शब्देति**। **अशब्दात्मकेति**। अशब्दात्मकं यत् नेत्रस्य विकसन्नर्तकीनेत्रस्य त्रिभागेन[1] कटाक्षेण अवलोकनम्, आदिपदादभिनयादि, तद्गतत्वेनापीत्यर्थः। **प्रसिद्धेरिति**। अनया (नर्तक्या) कटाक्षेणाभिलाषो व्यञ्जित इति सर्वसाधारणप्रसिद्धेरित्यर्थः। व्याख्यातं च सुधासागरकारैः—"इदं त्ववधेयम्, अनया कटाक्षेणाभिलाषो व्यञ्जित इति सर्वसाधारणप्रसिद्धेः कटाक्षादेरभिलाषोपस्थापकत्वं व्यञ्जनयैव, परंतु तत्र शब्दसंबन्धासंभवे मानसो बोध इति"—इति। व्यञ्जनस्याभिधादिव्यतिरेक—(भेद)—साधनमुपसंहरति **इतीत्यादि**। **इति** तस्मात्। **अभिधेति**। शब्दस्य मुख्यो व्यापारोऽभिधा, वाक्यस्य तदर्थे व्यापारस्तात्पर्यम्, शब्दस्य लक्ष्यार्थविषयको व्यापारो लक्षणा, तदात्मकं तद्रूपं यत् व्यापारत्रयं तदतिवर्ती[2] तद्व्यतिरिक्तश्चतुर्थो, ध्वनन—व्यञ्जन—द्योतन—प्रकाशन—प्रत्यायन—बोधनाञ्जनादिः पर्यायो[3] यस्य तादृशो, व्यापारोऽङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः। तदेवाह **अनपह्नवनीय एवेति**। मात्सर्यमात्रान्नापलपनीय इत्यर्थः। तत्र नाभिधा, संकेताभावात्; नापि तात्पर्यम्, अन्वयप्रतीतावेव क्षीणशक्तिकत्वात्; नापि लक्षणा, स्खलद्गतित्वाभावादिति दिक्।

---

१ त्रिभागशब्दस्य कटाक्षवाचकत्वं प्रसिद्धमेव, यथा,—'मध्यासक्तश्चकितहरिणीहारिनेत्रत्रिभागः'—इति॥
२ अतिक्रम्य वर्तते इत्यतिवर्ती॥ ३ समानेन प्रकारेणैकार्थोपस्थापकोऽनेकः शब्दः पर्यायः॥

न च लक्षणात्मकमेव ध्वननम्, तदनुगमेन तस्य दर्शनात्; न च तदनुगतमेव,

बृहदुद्द्योते तु—ननु 'यष्टीः प्रवेशय'—इत्याद्यनुरोधात्तात्पर्यविषयार्थान्वयानुपपत्तिरेव तद्बीजम्, लक्षणाबीजत्वं च लक्षणाजन्यशाब्दबोधे लक्षणया जननीये सहकारित्वम् । एवं च लाघवात्तात्पर्यानुपपत्तिरेव तद्बीजमस्तु, तात्पर्यानुपपत्तिश्चानुपपद्यमानतात्पर्यम्, तज्ज्ञानं च लक्ष्यार्थबोधे इव व्यङ्ग्यार्थबोधेऽप्यवश्यं कारणं वाच्यम्, अत एव 'गङ्गायां घोषः'—इत्यत्र शैत्यपावनत्वस्यैव प्रतीतिः न केशवालुकादिमत्त्वस्येति संगच्छते । अत एव चाननुगतानां प्रकरणादीनां व्यङ्ग्यबोधे सहकारित्वमुपपद्यते, तात्पर्यग्राहकत्वेनानुगमात्, । वस्तुतस्तात्पर्यग्रह एव व्यङ्ग्यबोधे सहकारी, तानि तु तात्पर्यनिर्णायकान्येव । एवं च लक्ष्य एव व्यङ्ग्यार्थोऽस्तु, 'गच्छ गच्छसि'[1]—इत्यादौ तात्पर्यानुपपत्तिसत्त्वात्, 'वाणीरकुडंगु'—इत्यादौ (२९३ पृष्ठे) अचारोरपि व्यङ्ग्यस्य कवितात्पर्यविषयत्वे क्षत्यभावात् । न च व्यङ्ग्यस्य लक्ष्यत्वे न रूढिर्न प्रयोजनमिति वाच्यम्, लक्ष्यप्रतीतेरेव प्रयोजनत्वात् । लक्षणा हि प्रयोजनेन नियता न तु लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्तप्रयोजनेन, गौरवादप्रयोजकत्वाच्च । पदतदेकदेशादीनामर्थविशेषतात्पर्यग्राहकत्वं न तु प्रतिपादकत्वमिति नाश्रयभेदादपि भेद इति चेत् । अत्राहुः—पदमेतदर्थस्य न वाचकं न लाक्षणिकं किं तु व्यञ्जकमिति प्रामाणिकव्यवहारादेव व्यञ्जनासिद्धिः, अन्यथैकयाऽभिधयैव सिद्धे लक्षणाऽप्युच्छिद्येत । किं चानेकविधशक्यसंबन्धानां प्रयोजकत्वमपेक्ष्यैकस्या व्यञ्जनाया एव तत्त्वमुचितम् । तेषां तत्त्वं सिद्धमिति चेत्, तदन्तःपातिनामेव प्रयोजनान्तराद्यनियताना चमत्कारिप्रतीतिजनकानां व्यञ्जनासंज्ञाऽस्तु, लक्षणा च रूढ्यतिरिक्ता लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्तप्रयोजननियतैव, अन्यथा लक्ष्यप्रतीतिरूपप्रयोजनस्य सर्वत्र सत्त्वेन दुष्टलक्षणोच्छिद्येत । वस्तुतस्तु संबन्धज्ञानाभावेऽपि व्यङ्ग्यार्थबोधदर्शनेनातिरिक्तैव सा, सा च स्वरूपसत्येव हेतुः, वक्त्राद्यौचित्यज्ञानसहकाराच्च नातिप्रसङ्गः । अभिधालक्षणे तु ज्ञाते एवेति वैषम्यम् । किं च वक्तृतात्पर्याविषयत्वं । व्याञ्जनिकबोधस्तु दृश्यत एव । वस्तुतस्तु प्रसिद्धार्थविषयबोधकत्वविशेषः शक्तिः, मुख्यार्थबाधादिसापेक्षा प्रसिद्धार्थविषयकबोधकत्वविशेषो लक्षणा, तन्निरपेक्षप्रसिद्धाप्रसिद्धार्थविषयः शब्द-तदर्थ-तदेकदेश-कटाक्षादिनिष्ठो बोधकत्वविशेषो व्यञ्जनेत्यस्मत्कृतवैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषायां विस्तर इति व्याख्यातम् । एवमेव सुधासागरेऽपि शब्दान्तरैर्व्याख्यातमित्यलम् ।

लक्षणाव्यञ्जनयोर्भेदकान्तरमाह **न चेति** । न लक्षणाव्यञ्जनयोरभेद इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह **तदनुगमेनेति** । लक्षणोपजीवनेनेत्यर्थः; (लक्षणामूलव्यञ्जनास्थले) लक्षणापश्चा-

१ "गच्छ गच्छसि चेत्कान्त[2] पन्थानः सन्तु ते शिवा । ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान्॥" इत्यत्र॥

२ अत्र काचिदशुद्धिरस्ति, बृहदुद्द्योतपुस्तकमेकमेवोपलब्धमिति तथैव स्थापितमिति ज्ञेयम् ॥

अभिधावलम्बनेनापि तस्य भावात्; न चोभयानुसार्येव, अवाचकवर्णानुसारेणापि तस्य दृष्टेः, न च शब्दानुसार्येव, अशब्दात्मकनेत्रत्रिभागावलोकनादिगतत्वेनापि तस्य प्रसिद्धेरिति अभिधातात्पर्यलक्षणात्मकव्यापारत्रयातिवर्ती ध्वननादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय एव।

द्भावेनेति यावत्। **तस्य** ध्वननस्य (व्यञ्जनायाः)। एवं सर्वत्र। **दर्शनादिति।** व्याख्यातं च प्रदीपे—"लक्षणामुपजीव्य तद्व्यापारात्"—इति। लक्ष्यार्थं प्रत्याय्य विरतायां लक्षणायां व्यञ्जनाप्रवृत्तेरिति तदर्थः। तथा च निमित्तप्रयोजनयोरभेदासंभव इति भावः। ध्वननस्य लक्षणानुगमोऽपि क्वचिन्नास्तीति तयोः सुतरां भेद इत्याह **न चेति।** नापीत्यर्थः। एवं सर्वत्र। **तदनुगतमेव** लक्षणानुगतमेव। **अभिधेति।** (नानार्थकशब्दव्यञ्जनास्थले भद्रात्मन इत्यादौ (७९ पृष्ठे) अभिधावलम्बनेन अभिधोपजीवनेनापीत्यर्थः। **भावात्** विद्यमानत्वात्। अस्तु तर्हि ध्वननं लक्षणाऽभिधोभयानुगतमेवेत्यत आह **न चोभयेति। अवाचकेति।** अवाचकानां "मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शाः"—इत्यादिनाऽष्टमोल्लासे वक्ष्यमाणानां कोमलपरुषादिवर्णानामपि गुणव्यञ्जनद्वारा रसादिव्यञ्जकत्वस्य दर्शनान्न ध्वननमुभयानुगतमेवेत्यर्थः। **दृष्टेः** दर्शनात्। व्याख्यातं च प्रदीपे—"न च लक्षणाऽभिधोभयानुसार्येव, वर्णमात्रानुसारेणापि हि दृश्यते (गुणव्यञ्जनद्वारा) रसादिव्यञ्जना, न च वर्णमात्रे अभिधा लक्षणा वा"—इति। अस्तु तर्हि शब्दानुसारेण ध्वननं तत्राह **न च शब्देति। अशब्दात्मकेति।** अशब्दात्मकं यत् नेत्रस्य विकसन्नर्तकीनेत्रस्य त्रिभागेन[1] कटाक्षेण अवलोकनम्, आदिपदादभिनयादि, तद्गतत्वेनापीत्यर्थः। **प्रसिद्धेरिति।** अनया (नर्तक्या) कटाक्षेणाभिलाषो व्यञ्जित इति सर्वसाधारणप्रसिद्धेरित्यर्थः। व्याख्यातं च सुधासागरकारैः—"इदं त्ववधेयम्, अनया कटाक्षेणाभिलाषो व्यञ्जित इति सर्वसाधारणप्रसिद्धेः कटाक्षादेरभिलाषोपस्थापकत्वं व्यञ्जनयैव, परंतु तत्र शब्दसंबन्धासंभवे मानसो बोध इति"—इति। व्यञ्जनस्याभिधादिव्यतिरेक-(भेद)-साधनमुपसंहरति **इतीत्यादि। इति** तस्मात्। **अभिधेति।** शब्दस्य मुख्यो व्यापारोऽभिधा, वाक्यस्य तदर्थे व्यापारस्तात्पर्यम्, शब्दस्य लक्ष्यार्थविषयको व्यापारो लक्षणा, तदात्मकं तद्रूपं यत् व्यापारत्रयं तदतिवर्ती[2] तद्व्यतिरिक्तश्चतुर्थो, ध्वनन—व्यञ्जन—द्योतन—प्रकाशन—प्रत्यायन—बोधनाञ्जनादिः पर्यायो[3] यस्य तादृशो, व्यापारोऽङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः। तदेवाह **अनपह्नवनीय एवेति।** मात्सर्यमात्रान्नापलपनीय इत्यर्थः। तत्र नाभिधा, संकेताभावात्; नापि तात्पर्यम्, अन्वयप्रतीतावेव क्षीणशक्तिकत्वात्; नापि लक्षणा, स्खलद्गतित्वाभावादिति दिक्।

१ त्रिभागशब्दस्य कटाक्षवाचकत्वं प्रसिद्धमेव, यथा,—'मय्यासक्तश्चकितहरिणीहारिनेत्रत्रिभागः'—इति॥
२ अतिक्रम्य वर्तते इत्यतिवर्ती॥ ३ समानेन प्रकारेणैकार्थोपस्थापकोऽनेकः शब्दः पर्यायः॥

तत्र "अत्ता एत्थ"–इत्यादौ नियतसंबन्धः, "कस्स व ण होइ रोसो"–इत्यादौ अनियतसंबन्धः,

"विपरीअरए लच्छी बम्हं दट्ठूण णाहिकमलट्ठं ।
हरिणो दाहिणणअणं रसाउला झत्ति ढक्केइ ॥ १३७ ॥"—

'प्रतीयमानोऽर्थस्तु नियतसंबन्धोऽनियतसंबन्धः संबद्धसंबन्धश्च द्योत्यते'—इत्युक्तं प्राक् (२९८ पृष्ठे) तत् यथाक्रमं सिंहावलोकनन्यायेनोदाहरति **तत्रेत्यादि** । **तत्र** नियतसंबन्धादिषु मध्ये । **एत्थेत्यादाविति** । पूर्वम्(२९८ पृष्ठे) उक्ते इत्यर्थः । **नियतसंबन्ध इति** । व्यङ्ग्योऽर्थ इति शेषः । एवमग्रेऽपि । शय्याप्रवेशरूपे व्यङ्ग्ये तदप्रवेशरूपस्य वाच्यस्य विरोधसंबन्धोऽस्ति, स च प्रसिद्धतया क्लृप्त इति नियतत्वम् । **रोसो इत्यादाविति** । **पूर्वम्** (२९४ पृष्ठे) **उक्ते** इत्यर्थः । **अनियतसंबन्ध इति** । नायकेनावगते 'भ्रमरेणास्या आस्यं दष्टं न तूपपतिना'—इतिव्यङ्ग्यार्थेऽविनीतत्वरूपवाच्यार्थस्य न कोऽपि प्रसिद्धसंबन्धोऽस्तीति कोऽपि कल्पनीय इत्यनियतत्वमिति विवरणे स्पष्टम् ।

"तत्र 'अत्ता एत्थ णिमज्जइ'—इत्यादौ व्यङ्ग्योऽर्थो नियतसंबन्धः, 'कस्स व ण होइ रोसो'—इत्यादावनियतसंबन्धः । नियतसंबन्धत्वं च वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योरेकविषयतात्मकत्वम् । प्रथमे तस्य भावः, पथिकरूपैकविषयत्वात् । द्वितीये तु तदभावः, सखीतत्कान्तादिविषयभेदादिति केचित् । तन्न सम्यगाभाति । लक्ष्यस्य नियतसंबन्धत्वमेव, व्यङ्ग्यस्य तु तथात्वमन्यथात्वं वेति पूर्वप्रतिपादितस्य हीदमुदाहरणमिति लक्ष्यसाधारणं नियतसंबन्धत्वं वाच्यम्, न चोक्तं तथा भवति । अन्ये तु, प्रथमे सर्वेषामेव सत्यताप्रतीतिः, द्वितीये तु कान्तस्यैव सत्यतयाऽन्येषां त्वसत्यतयेति नियतानियतसंबन्धत्वमित्याहुः । तदपि न मनोरमम् । यतः एवं वाच्यप्रतीतेरेव सत्यत्वासत्यत्वप्रतीतिविषयत्वरूपं वैलक्षण्यमात्रमुच्यते न तु व्यङ्ग्यप्रतीतेः । तस्मान्नियतसंबन्धत्वं तेन वाक्येन सह ज्ञाप्यत्वरूपसंबन्धनियम इति युक्तमुत्पश्यामः"—इति प्रदीपः। "**एकविषयतेति**। एकोद्देश्यकत्वमित्यर्थः। **न चोक्तमिति** । लक्ष्यप्रतीतिस्थले वाच्यस्य (बाधात्) अप्रतीतेरिति भावः । **यत एवमिति** । पूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । **नियम इतीति** । तच्च 'अत्ता एत्थ'—इत्यादौ व्यङ्ग्यार्थस्यैकत्वादक्षतम्, 'कस्स व ण'—इत्यादौ न तथा, व्यङ्ग्यस्यानेकत्वाद्बोद्धृभेदाच्चेति भावः"—इत्युद्द्योतः । "**एकविषयतेति** । एकसंबन्धित्वप्रकारकेच्छाविषयत्वमित्यर्थः । **तेन वाक्येनेति** । तद्वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वनियम इत्यर्थः । अत्ता एत्थेत्यादौ व्यङ्ग्यं नियमतस्तद्बोध्यम्, अन्यस्याप्रतीतेः । कस्स व णेत्यादौ तु सर्वेषामेकव्यङ्ग्याप्रतीतेर्न तथा नियम इति भावः"—इति प्रभाऽपि ।

विपरीति । "विपरीतरते लक्ष्मीर्ब्रह्माणं दृष्ट्वा नाभिकमलस्थम् । हरेर्दक्षिणनयनं रसा-

—इत्यादौ संवद्धसंवन्धः, अत्र हि हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकता व्यज्यते, तन्निमीलनेन सूर्यास्तमयः, तेन पद्मस्य संकोचः, ततो ब्रह्मणः स्थगनम्, तत्र सति गोप्याङ्गस्यादर्शनेन अनिर्यन्त्रणं निधुवनविलसितमिति ।

'अखण्डबुद्धिनिर्ग्राह्यो वाक्यार्थ एव वाच्यः, वाक्यमेव च वाचकम्'—इति येऽप्याहुः, तैरप्यविद्यापदपतितैः पदपदार्थकल्पना कर्तव्यैवेति तन्पक्षेऽप्यवश्यमुक्तोदाहरणादौ विध्यादिर्व्यङ्ग्य एव ।

कुला झटिति स्थगयति ॥"—इति संस्कृतम् । विपरीतरते विपरीतरतिकाले, यद्वा, विपरीतरतौ प्रसक्ता लक्ष्मीः कमला नाभिकमलस्थं हरेर्नाभिकमले विद्यमानं ब्रह्माणं चतुर्मुखं दृष्ट्वा (लज्जमाना) रसेन सुरतावेशेनाकुला सुरतान्निवर्तितुमक्षमा हरेर्विष्णोः दक्षिणनयनं स्थगयति आच्छादयतीति वाच्योऽर्थः । गाथा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

संवद्धसंवन्ध इति । व्यङ्ग्योऽर्थः निर्वाह्यनिर्वाहकतया संतानीभूय प्रतीयते इत्यर्थः । व्यङ्ग्यस्य सवद्धसवन्धत्वमेव दर्शयति **अत्रहीत्यादि । सूर्यात्मकतेति ।** हरेर्दक्षिणवामनयनयोः सूर्यचन्द्रात्मकत्वेन पुराणादिषु प्रसिद्धत्वादिति भावः । **तन्निमीलनेन** तदाच्छादनेन । **अस्तमयः** अप्रकाशः । व्यज्यते इत्यनुषङ्गः । एवं सर्वत्र । **संकोचः** मुद्रणम् । **स्थगनं** पिधानम् । **तत्र सति** स्थगने सति । **गोप्याङ्गस्य** गोपनीयाङ्गस्य । **अदर्शनेनेति ।** ब्रह्मण इति शेषः । **अनिर्यन्त्रणम्** अप्रतिवन्धम् । **निधुवनेति ।** निधुवनस्य सुरतस्य विलसितं विलास इत्यर्थः । तथा चैवंरीत्या संवन्धपरम्पराश्रयत्वेन प्रतीतिपरम्पराविषय इति व्यङ्ग्यस्य संवद्धसंवन्धत्वमिति भावः ॥

अखण्डवाक्यस्य वाक्यार्थे शक्तिः, तथा च व्यङ्ग्येऽपि वाक्यगम्ये वाक्यस्य शक्तिरेवेति वेदान्तिमतं शङ्कते **अखण्डबुद्धीत्यादि ।** क्रियाकारकभावमुररीकृत्य जायमाना धीः खण्डा, तदन्याऽखण्डा तया बुद्ध्या नितरां ग्राह्य इत्यर्थः । **आहुरिति ।** अयं भावः—क्रियाकारकभावो हि धर्मधर्मिभावमपुरस्कृत्य (अनादृत्य) न संभवति, धर्मधर्मिभावश्च संसारस्य मिथ्यात्वेन न संभवति, नापि च ब्रह्मणः, निर्धर्मकत्वात्; अतः पदपदार्थविभागमन्तरेणैव "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"—इत्यादिमहावाक्यमखण्डमेवाखण्डं ब्रह्म बोधयतीति वैदान्तिकमतानुसारेण व्यङ्ग्येऽपि वाक्यगम्ये वाक्यस्य शक्तिरेवेति पूर्वः पक्षः । समाधत्ते **तैरपीति । अविद्यापदपतितैः** संसारदशायामाविद्यिकव्यवहारावलम्बिभिः । 'अविद्यापथपतितैः'—इति क्वचित्पाठः । **उक्तोदाहरणादौ** निःशेषच्युतचन्दनमित्यादौ (१८ पृष्ठे) । **विध्यादिर्व्यङ्ग्य एवेति ।** 'तदन्तिकं गतासि'—इत्यादिरूपो विध्यादिर्व्यङ्ग्य एवेत्यर्थः । अयमत्र सिद्धान्तः—संसारदशायां वैदान्तिकैरपि क्रियाकारकभावस्वीकारेण नैवं संभवतीति तन्मतेपि विध्यादिर्व्यङ्ग्य एवेतीति विवरणादौ स्पष्टम् ।

ननु वाच्यादसंबद्धं तावन्न प्रतीयते, यतः कुतश्चित् यस्य कस्यचिदर्थस्य प्रती-

---

व्याख्यातं च सारबोधिनीसुधासागरकारादिभिः—"वेदान्तिभिरपि दशाविशेषे व्यञ्जनाङ्गीकार्यैवेत्याह **अखण्डबुद्धीत्यादि** । "अविशिष्टमपर्यायानेकशब्दप्रकाशितम् । एकं वेदान्तनिष्णातास्तमखण्डं प्रपेदिरे ॥"—इत्यादिदिशा "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" "नेह नानाऽस्ति किंचन"—इत्यादिश्रुतिजनितयाऽखण्डबुद्ध्या निर्ग्राह्यः परब्रह्मात्मको वाक्यार्थ एव वाच्यः, अखण्डमेव वाक्यं वाचकमेतादृशबुद्धिनिमित्तम् । यदाहुर्व्यासपादाः—"अनवयवमेव वाक्यमनाद्यविद्योपदर्शितालीकपदवर्णविभागमस्या निमित्तम्"—इति । अस्याः बुद्धेः । केचित्तु—अखण्डबुद्धिर्महावाक्यबुद्धिः तया निर्ग्राह्यो महावाक्यार्थः, स एव वाच्य इत्याहुः । तस्माद्व्यङ्ग्यो वाच्य एवेति पूर्वः पक्षः । समाधत्ते **तैरपीति** । अविद्यापदं व्यवहारमार्गः । अविद्यादशायां तु व्यवहारे भट्टनयाङ्गीकारादावापोद्वापाभ्यां पदपदार्थविभागोऽङ्गीकार्य एव, अन्यथा व्युत्पन्नाव्युत्पन्नव्यवहारः (साध्वसाधुशब्दव्यवहारः) न स्यात्, तत्तद्विशेषपदार्थोपस्थितिश्च न स्यात् । भट्टनये च व्यञ्जना स्थापितैव ('अर्थशक्तिमूलेऽपि'—इत्यादिना २६२ पृष्ठे) इत्युक्तोदाहरणादौ विध्यादिर्व्यङ्ग्य एवेत्यर्थः"—इति । एवमेव प्रदीपेऽपि व्याख्यातमिति तत एव द्रष्टव्यम् ।

प्रभाकृदादयस्तु—इदं सर्वं व्याख्यानं 'वाक्यमखण्डार्थवाचकम्'—इति भ्रान्तस्य वेदान्त्येकदेशिनो मतेन, सिद्धान्तिभिर्वेदान्तिभिस्तु लक्षणाया एवाङ्गीकारात् । वस्तुतस्तु "येऽप्याहुः"—इत्यादिवृत्तिग्रन्थो वाक्यस्फोटाङ्गीकर्तृवैयाकरणमताभिप्राय एव समञ्जसः । तेषां मतेऽखण्डेत्यादिविशेषणविशिष्टः स्फोटः, पदपदार्थविभाग आविद्यिको व्युत्पत्तिदशायां कल्पित इति । तदुक्तं भर्तृहरिणा—"ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थकाः ॥"—इति । अस्यार्थः—ब्राह्मणसंबन्धिनि कम्बले प्रतीयमाने यथा ब्रह्मणरूपोऽर्थो नास्ति, तत्संबन्धित्वविशिष्टकम्बलस्याखण्डस्य प्रतीतेः, तथा 'देवदत्तो गच्छति'—इति वाक्ये देवदत्तसंबन्धिगमनस्याखण्डस्य प्रतीतेः खण्डभूता देवदत्तादयोऽनर्थकाः स्युर्भवन्तीति । **वाक्यमेवेति** । एवकारेण पदव्यवच्छेदः । **येऽपीत्यस्य** शब्दब्रह्मवादिनो भर्तृहरिप्रभृतयो वैयाकरणा अपीत्यर्थः । **अविद्यापदपतितैरित्यस्य** च प्रक्रियादशापन्नैरित्यर्थः । तदप्युक्तं तैरेव—"उपायाः शिक्ष्यमाणानां बालानामुपलालनाः । असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥"—इतीत्याहुः ।

अथ 'अनुमानाद्व्यङ्ग्यप्रतीतिः'—इति न्यायाचार्यव्यक्तिविवेकग्रन्थकृन्महिमभट्टमतं निराकर्तुमाशङ्कते **नन्वित्यादिना 'विरुद्धोपलब्धिः'—इत्यन्तेन** । व्याप्तिं साधयति **वाच्यादसंबद्धमिति** । वाच्यात् अर्थात् असंबद्धं वस्तु न प्रतीयते इत्यर्थः । यद्यप्यनुमितौ नियतसंबन्धस्यापेक्षणीयत्वम्, व्यञ्जनायां तदनैयत्यम्, संभावनमात्रादपि तदुपपत्तेः;

तेः प्रसङ्गात्; एवं च संबन्धात् व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽप्रतिबन्धेऽवश्यं न भवतीति व्याप्तत्वेन नियतधर्मिनिष्ठत्वेन च त्रिरूपाल्लिङ्गाल्लिङ्गिज्ञानमनुमानं यत्, तद्रूपः पर्यवस्यति । तथा हि,–

"भम धम्मिअ ! वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण ।
गोलाणईकच्छकुडंगवासिणा दरिअसीहेण ॥ १३८ ॥"

तथाऽपि मया तत्रापि व्याप्तिः साधनीयेति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । तावच्छब्देन व्यक्ति-(व्यञ्जना)–वादिनोऽपि नात्र विप्रतिपत्तिः (विवादः) इति दर्शितम् । असंबद्धमपि यदि प्रतीयेत तदा यतः कुतश्चित् शब्दात् यस्य कस्यचिदर्थस्य प्रतीतिः स्यादित्यतिप्रसङ्गमाह **यतः कुतश्चिदित्यादि ।** वाच्यसंबद्धस्यैव प्रतीतिरस्तु तावता प्रकृते किमागतं तत्राह **एवं चेति । संबन्धादिति ।** इदं 'व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः'–इत्यत्रान्वेति । **अप्रतिबन्धे इति ।** प्रति नियतो बन्धः संबन्धः नियतसंबन्धः, अप्रतिबन्धे अनियतसंबन्धे इत्यर्थः, व्याप्त्याख्यसंबन्धरहिते इति यावत् । **अवश्यं** नियमेन । सहृदयानां तु व्यङ्ग्यप्रतीतिर्नियतैवेत्यर्थः । **व्याप्तत्वेनेत्यनेन** सपक्षसत्त्वम्, **नियतत्वं** विपक्षव्यावृत्तत्वम्, **धर्मिनिष्ठत्वं** धर्मी पक्षस्तन्निष्ठत्वम्, तेन पक्षवृत्तित्वम् । द्वयोर्द्वन्द्वसमासानन्तरं त्वप्रत्यय इति रूपत्रयम् । तदेवाह **त्रिरूपादिति ।** सपक्षसत्त्व-विपक्षासत्त्व-पक्षसत्त्वलक्षणरूपत्रयवत इत्यर्थः । स्वार्थानुमितावेतावत एवोपयोगान्नाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वयोरुपादानमिति नरसिंहठक्कुराः । अन्ये तु, अबाधितत्वस्य सर्वप्रमाणसाधारण्यान्नाभिधानम्, असत्प्रतिपक्षितत्वस्य स्वार्थानुमानेऽनुपयोगान्नाभिधानमित्याहुः । **लिङ्गात्** हेतोः । **लिङ्गिज्ञानमिति ।** लिङ्गिनि साध्ये ज्ञानम्, साध्यविषयक ज्ञानमित्यर्थः । **अनुमानम्** अनुमितिः । **तद्रूपः** अनुमित्यात्मकः । इदं च 'व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः'–इत्यस्य विशेषणम् । **व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः** व्यञ्जनयाऽर्थविषयकशाब्दप्रतीतिरित्यर्थ इति सारबोधिन्यादौ स्पष्टम् । अन्ये तु, **व्याप्तत्वेन** (वाच्यार्थस्य) व्यङ्ग्यार्थव्याप्तिमत्तया, **नियतधर्मिनिष्ठत्वेन** (व्याप्योऽपि वाच्यार्थो न स्वानाश्रये व्यङ्ग्यं प्रतिपादयतीति) व्यङ्ग्यार्थाश्रयाश्रितत्वेन च हेतुना । तृतीयान्तद्वयस्य 'पर्यवस्यति'–इत्यग्रिमेणान्वयः । **त्रिरूपात्** पक्षसत्त्व-सपक्षसत्त्व-विपक्षासत्त्वलक्षणरूपत्रयवत. । **तद्रूपः** (तेनानुमानेन रूप्यते विषयीक्रियते इति व्युत्पत्त्या) अनुमेयानुमापकभावः । अयमेव विधेयः, अत्र 'व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः'–इत्युद्देश्यपदं ज्ञेयमिति व्याचख्युः । एवं च क्लृप्तलिङ्गव्यापारेणैव निर्वाहेऽक्लृप्तव्यञ्जनारूपव्यापारकल्पनमनुचितमिति भावः । तथा चाह व्यक्तिविवेककारो महिमभट्टः–"अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् । व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम् ॥"–इतीति सरस्वतीतीर्थकृतटीकायां स्पष्टम् ।

अत्र गृहे श्वनिवृत्त्या भ्रमणं विहितं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति, यत् यत् भीरुभ्रमणं तत्तद्भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकम्, गोदावरीतीरे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ।

तत्र व्यक्ति-(व्यञ्जना)-वादिमूर्धाभिषिक्तध्वन्युदाहरणे प्रथममनुमानं योजयति **तथा हीत्यादि । भ्रमेति ।** हालकविकृतायां गाथासप्तशत्यां (गाथाकोशे) द्वितीये शतके ७५ पद्यमिदम् । "भ्रम धार्मिक! विश्रब्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन । गोदानदीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन ॥ "-इति संस्कृतम् । "वीसद्धो"-इत्यत्र 'वीसत्थो'-इति पाठे 'विश्वस्तः'-इति संस्कृतम् । पुष्पावचयार्थं स्वसंकेतस्थानभूते गोदाकूलनिकुञ्जे यान्तमभिसारविघ्नकारिणं कंचन धार्मिकं भीषयितुं कस्याश्चिदभिसारिण्याः स्वविनयं सूचयन्त्या उक्तिरियम् । हे धार्मिकेति साक्षेपसंबोधनम्, परश्रेयोविघातकस्य तत्त्वायोगात् । त्वं विश्रब्धो विश्वस्तः सन् भ्रम यथेच्छं विचर, गृहे इति शेषः । कुत इत्यत्राह स इत्यादि । सः गेहस्थः, यद्भयाद्भ्रामे भ्रमणं त्यक्तमासीत् स इत्यर्थः, शुनकः श्वा अद्य तेन गोदानद्याः कच्छो जलप्रायदेशः तत्संबन्धिनिकुञ्जवासिना दर्पयुक्तेन सिंहेन मारित इत्यर्थः । तेनेति प्रसिद्धार्थकम्, तेन 'मिथ्या मया नोच्यते' इति व्यज्यते । सिंहस्य दृप्तता नगरमागत्य हननादिति बोध्यम् । अत्र वाच्येन भीरुस्वभावस्य गृहे श्वनिवृत्त्या भ्रमणेन निकुञ्जे सिंहोपलब्ध्या भ्रमणनिषेधो व्यङ्ग्यः । जघनविपुला छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१९८ पृष्ठे) ।

अत्र किं वाच्यं किमनुमेयमित्याकाङ्क्षायामाह **अत्रेत्यादि । विहितं 'भ्रम'**-इति विधिविषयीभूतं गृहे भ्रमणमभ्रमणमनुमापयतीत्यन्वयः । **अभ्रमणमनुमापयतीति ।** तदेव दर्शयति **यद्यदिति ।** व्याख्यातं च कमलाकरभट्टैरपि-"**अभ्रमणमनुमापयतीति ।** यद्यपि गृहे भ्रमणं गोदावरीतीरे न भ्रमणाभावमनुमापयितुमीष्टे व्यधिकरणत्वात्, तथापि व्याप्तिग्रहौपयिकत्वेनेदमुक्तम् । श्वनिवृत्त्या गृहे विहितं भ्रमणं तद्धेतुकं कल्प्यते, तेनैवं व्याप्तिः 'यद्यद्भीरुभ्रमणं तत्तद्भयकारणाभावज्ञानपूर्वकम्'-इति"-इति । **व्यापकविरुद्धेति ।** भीरुभ्रमणस्य व्यापिका भयकारणाभावोपलब्धिस्तद्विरुद्धं भयकारणं तदुपलब्धिरित्यर्थः । तथा च व्यतिरेकव्याप्तिर्दर्शिता, व्यतिरेकिणि तस्या एव तन्त्रत्वात् । ततश्च 'गोदावरीतीरं भीरुभ्रमणायोग्यं सिंहवत्त्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्, यथा गृहम्'-इति भ्रमणाभावानुमितिरिति भाव इति सारबोधिन्यां स्पष्टम् ।

अत्र विवरणकारा अपि व्याचख्युः-**व्यापकविरुद्धोपलब्धिरिति ।** भीरुभ्रमणव्यापकस्य भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिरूपस्य विरुद्धा सिंहोपलब्धिः, तथा च विरुद्धया सिंहोपलब्ध्या भयकारणनिवृत्त्युपलब्धौ निवृत्तायां तद्व्याप्यमपि भ्रमणं निवृत्तिमेतीति ।

अत्रोच्यते–भीरुरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन, प्रियानुरागेण, अन्येन चैवंभूतेन हेतुना सत्यपि भयकारणे भ्रमतीत्यनैकान्तिको हेतुः; शुनो बिभ्यदपि वीर-

---

व्याख्यात च प्रदीपोद्द्योतयोः । तथाहि, "तदत्र निकुञ्जवासिसिंहकृतया श्वनिवृत्त्या गृहे भ्रमणविधिर्वाच्य., स एव निकुञ्जभ्रमणायोग्यताऽनुमित्यै प्रभवति । यद्यद्भीरुभ्रमणं तत्तद्भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकम्, निकुञ्जे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धौ पर्यवसानात् भ्रमणस्य व्यापकभयकारणाभावोपलब्धिः प्रतीता. तद्विरुद्धं यद्भयकारण तदुपलब्धे· । यथा नात्र तुषारस्पर्शो वह्नेः । अनुमानं च 'इद गोदावरीनिकुञ्जं श्वभीरुभ्रमणायोग्यं सिंहवत्त्वात्'–इति"–इति प्रदीप । "**तदत्र निकुञ्जेति** । श्वाऽत्र गेहस्थः, यद्भयात् गृहेऽप्यभ्रमणमासीत् । **स एव निकुञ्जेति** । निकुञ्जे पक्ष भ्रमणायोग्यत्वानुमित्यै इत्यर्थः । ननु गृहे भ्रमणं न गोदावरीनीराभ्रमणमनुमापयति व्यधिकरणत्वादिति चेन्न, श्लोकवाच्यस्य तदनुमितिसाध्यसाधनविरुद्धयोर्व्याप्तिप्रदर्शनरूपत्वादित्याह **यद्यद्भीरुभ्रमणमिति** । यद्यप्यत्र भीरुभ्रमणवति गृहे भयकारणश्वनिवृत्त्युपलब्धिरेव वाच्या, तथापि तत्र तदुपलब्धिज्ञानाद्व्युत्पन्नेन झटिति तयोर्व्याप्ति· स्मर्यते, उत्तरार्धेन च व्यापकाभावस्य पक्षधर्मताज्ञानमिति भावः । पर्यवसानमेवोपपादयति । **व्यापकभयेति** । व्यापिका चासौ भयकारणाभावोपलब्धिश्चेति कर्मधारयः । **प्रतीतेति** । पद्यादिति भावः । **तद्विरुद्धमिति** । तद्विषयविरुद्धत्वेन तद्विरुद्धत्वोपचारोऽत्र बोध्यः । एवं च भ्रमणव्यापकभयकारणाभावज्ञानाभावेन व्याप्यभ्रमणाभाव. सिध्यतीति भावः । तत्र प्रयोगमाह **अनुमानं चेति** । **सिंहवत्त्वादिति** । उपलभ्यमानभयकारणवत्त्वं हेतुः, यद्यदुपलभ्यमानभयकारणवत् तत् भीरुभ्रमणायोग्यम्, यथा महदरण्यमित्यन्वयसहचारः. यद्यत् न भीरुभ्रमणायोग्यं न तदुपलभ्यमानभयकारणवत्, यथा गृहमित्येवं व्यतिरेकसहचारः, उपलभ्यमानत्वं चानुपलभ्यमानभयहेतुमति व्यभिचारवारणायेत्यन्ये । मूल तु व्यापकविरुद्धज्ञानं व्यतिरेक्यनुमितिहेतुरिति मते । नव्यमते तु भयहेतुमत्त्वज्ञानाभावो व्यापको बोध्य इत्याहु·"–इत्युद्द्योतः ।

एतावता ग्रन्थेन व्यक्तिविवेककारमहिमभट्टमतमनूद्येदानीं तन्मतं दूषयति **अत्रोच्यते इत्यादिना 'साध्यसिद्धिः'–इत्यन्तेन** । अत्र पूर्वपक्षे, सिद्धान्त उच्यते इत्यर्थः । तत्रादौ व्याप्तिविघटकं व्यभिचारमुद्भावयति **भीरुरपीत्यादि** । **निदेशेन** आज्ञया । **अन्येन** निधिलाभादिना । **अनैकान्तिकः** व्यभिचारी । एव च 'यद्यद्भीरुभ्रमणं तत्तद्भ-

१ यथेति । तुषारस्पर्शव्यापको हि वह्निभेदस्तदभावे वह्नित्वे वह्नितादात्म्ये वा तुषारस्पर्शाभावानुमितिरित्यर्थ· । अत्र च भ्रमणभयकारणाभावयोः सहचारः तद्गृहे निश्चित इति सपक्षसत्त्व विपक्षासत्त्व व्याप्तिग्रहादेव ज्ञातम् । व्यापकाभावस्य च भयहेतुसिंहवत्त्वस्योत्तरार्धेन निकुञ्जरूपपक्षधर्मत्व गृहीतमित्यूह्यमिति प्रभाया स्पष्टम् ॥

त्वेन सिंहान्न बिभेतीति विरुद्धोऽपि । गोदावरीतीरे सिंहसद्भावः प्रत्यक्षादनुमानाद्वा न निश्चितः, अपि तु वचनात्, न च वचनस्य प्रामाण्यमस्ति अर्थेनाप्रतिबन्धादित्यसिद्धश्च; तत्कथमेवंविधाद्धेतोः साध्यसिद्धिः ।

यकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकम्'—इति व्यतिरेकव्याप्तिरेवासिद्धेति भावः । न केवलमनैकान्तिको हेतुः, अपि तु विरुद्धोऽपीत्याह **शुन इति । बिभ्यदिति ।** स्पर्शदोषाद्बिभ्यदित्यर्थः, स्पर्शेन पापजननात्, पापजनके तद्विधे पौरुषानास्पदत्वादिति भावः । सिंहाद्भीतौ हेतुमाह **वीरत्वेनेति ।** धार्मिकस्य भयानास्पदत्वात् । अतः सिंहवत्त्वभीरुभ्रमणाभावयोर्न सामानाधिकरण्यमित्याह **विरुद्धोऽपीति ।** भीरुभ्रमणेन साध्याभावेन व्याप्तत्वादिति भावः । केचित्तु व्यभिचरितो व्यतिरेकी विरुद्ध इति मतेनेदमिति वदन्ति । पक्षधर्मताविघटनमाह **गोदावरीतीर इति । वचनात्** कुलटावाक्यात् । अनेनानाप्तोक्तत्वादप्रामाण्यं सूचितम् । तदेवाह **न च वचनस्येति । वचनस्य** कुलटावाक्यस्य । **प्रामाण्यमिति ।** नियतमिति शेषः । कोपाकुलितत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । तदेवाह **अर्थेनाप्रतिबन्धादिति ।** अर्थेन समं संबन्धानियमादित्यर्थः । शाठ्योक्तौ प्रमाण्यसंदेहाच्छब्दार्थयोर्नियतसंबन्धाभावादिति भावः । तथा चार्थानिश्चयस्तदाह **इत्यसिद्ध इति ।** हेतुरसिद्ध इत्यर्थः । शब्देषु प्रामाण्यसंदेहादर्थेष्वपि संदेह इत्यसिद्धिः (संदिग्धासिद्धिः) इति भावः । तथा च हेत्वनिश्चयान्नानुमितिरिति फलितम् । नन्वस्तु अनुमानाभास इतिचेन्न, व्यभिचारज्ञाने सति अनुमित्यनुदयात्; न च व्यभिचारास्फूर्तौ तथा, सर्वविज्ञानवतां सामाजिकानां तदस्फूर्त्यभावात् । तदेव दर्शयन् उक्तमुपसंहरति **तत्कथमित्यादि ।** न कथमपीत्यर्थः । **एवंविधात् ।** अनैकान्तिकविरुद्धासिद्धरूपात् । स्पष्टमिदं सर्वं सारबोधिन्यादाविति बोध्यम् ।

व्याख्यातं च प्रदीपोद्द्योतयोः । तथाहि, "अत्रोच्यते—श्वभीरोरवीरस्वभावस्य भ्रमणायोग्यत्वमत्र साध्यम् ? वीरस्वभावस्य वा ? विशेषौदासीन्येन तत्सामान्यस्यैव वा ? । आद्ये व्यभिचारः, प्रभोर्गुरोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण निधिलाभादिशङ्कया वा तादृशस्यापि तत्र भ्रमणदर्शनात् । अत[1] एव नान्त्योऽपि । मध्यमे तु विरोध[2]ः, स्पर्शादिशङ्कया अपौरुषेयतया वा शुनो बिभ्यतोऽपि । मृगयादिकुतूहलेन सिंहवद्देशे वीरस्य भ्रमणात् । किं च प[3]क्षे सिंहसद्भावो न मानान्तरेणावधारितः, किं तु पुंश्चलीवाक्यादवधारितः; न च तद्वचनं निश्चायकम्, अर्थे[4]न समं संबन्धानियमादित्यनिश्चयरूपासिद्धिः"—इति प्रदीपः । "**तत्र भ्रमणदर्शनादिति ।** एवं च यद्भीरुभ्रमणं तद्भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकमिति व्यतिरेकव्याप्तिरेवासिद्धेति भावः । **विरोध इति ।** तदा ह्येवमनुमानम्, गोदावरी-

---

१ अत एव व्यभिराचादेव ।। २ विरोध इति । यत्र सिंहस्तत्र सर्वत्र श्वभीरोरपि वीरस्य भ्रमणयोग्यतासत्त्वात्साध्यहेतुसामानाधिकरण्यस्यैवाभावादित्यर्थ ।। ३ पक्षे निकुञ्जे ।। ४ अर्थेनेति । अप्रतिबन्धात् अव्याप्तत्वात् । न हि सर्वं वाक्यमर्थसत्तया व्याप्तम्, प्रतारकवाक्यस्यापि दर्शनादिति टीकान्तरेऽपि स्पष्टम् ।।

तथा निःशेषच्युतेत्यादौ गमकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि, तानि कारणान्तरतोऽपि भवन्ति, अतश्चात्रैव स्नानकार्यत्वेनोक्तानीति नोपभोगे एव प्रतिबद्धानीत्यनैकान्तिकानि ।

व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेषां व्यञ्जकत्वमुक्तम्; न चात्राधमत्वं प्रमाणप्रतिपन्नमिति कथमनुमानम्?, एवंविधादर्थादेवंविधोऽर्थ उपपत्त्यनपेक्षत्वे-

---

तीरं शूरभ्रमणायोग्यं सिंहादिमत्त्वादिति । तत्र साध्यहेत्वोरसामानाधिकरण्यात् साध्याभावव्याप्तत्वाच्च हेतोर्विरोध इति भावः । ननु गुरुनिदेशाद्यभावे सति यत्स्वोपलभ्यमानयद्धयकारणवत् तत्तद्भ्रमणायोग्यमित्यत्र नोक्तदोषावत आह **किंचेति । पुंश्चलीति ।** अनेनानाप्तोक्तत्वादप्रामाण्यं सूचितम् । तदेवाह **न च तद्वचनमिति ।** कोपाकुलितत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । तदेवाह **संबन्धानियमादिति ।** व्याप्त्यभावादिति भाव"—इत्युद्द्योतः ।

ध्वनिकारोक्तोदाहरणेऽनुमानं निरस्य स्वोक्तोदाहरणेऽपि तन्निराकुर्वन् स्वोक्तं ध्वनिलक्ष्यं समर्थयति **तथेत्यादिना 'अदूषणम्'**—इत्यन्तेन । **गमकतया** संभोगज्ञापकतया । तदाह व्यक्तिविवेककारो महिमभट्टः—"जात्यन्तराभिव्यक्तौ[1] या सामग्री सनिबन्धनम् । सैवानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन संमता ॥"—इति । दूषयति **तानीति**—इति चक्रवर्तिकृतविस्तारिकायां स्पष्टम् । **कारणान्तरत इति ।** कारणान्तरमुपभोगभिन्नं स्नानादि तस्मादित्यर्थः । कारणान्तरमेव दर्शयति **अतश्चेति ।** अत एवेत्यर्थः । **अत्रैवेति ।** निःशेषच्युतचन्दनमित्यत्रैवेत्यर्थः । **प्रतिबद्धानि** व्याप्तानि संबद्धानि वा । **अनैकान्तिकानि** व्यभिचारीणि । व्याख्यातं च प्रदीपेऽपि—"एवं निःशेषच्युतेत्यादौ चन्दनच्यवनादीन्युपभोगव्यञ्जकतया [उपभोगज्ञापकतया] उपात्तानि । न च तानि तद्व्याप्यानि, कारणान्तरतोऽपि संभवात् । अत एवात्र स्नानकार्यत्वेनोपात्तानि । अतोऽनैकान्तिकात् (व्यभिचारिहेतोः) कथमनुमितिः स्यात्"—इति ।

तर्हि व्यभिचारे तदन्तिकगमनस्य व्यञ्जनाऽपि कथं तत्राह **व्यक्तिवादिनेति ।** व्यञ्जनावादिनेत्यर्थः । **एषां** चन्दनच्यवनादीनाम् । ननु अधमपदार्थसहकारेण यथा व्यञ्जकत्व तथाऽधमपदार्थसहकारेणानुमापकत्वमपि स्यादित्यत आह **न चात्रेति । प्रमाणेति ।** प्रमाणेन प्रतिपन्नमवधारितमित्यर्थः । तथाचाधमत्वस्य पक्षधर्मतासंदेहान्नानुमानम् । न च शब्दादेव निश्चयः, तस्य कोपाकुलितकामिनीवचनत्वेनानिश्चायकत्वादिति भावः । एवं च नायकस्याधमत्वानिश्चयेन पूर्ववत्संदिग्धासिद्धिरिति यावत् । ननु व्यञ्जनापक्षेऽप्येष दोषोऽस्त्येव, तथा च व्यञ्जना कथमित्यत आह **एवंविधादित्यादि । उपपत्तिः** व्याप्त्यादिः । **अनपेक्षत्वेऽपीति ।** अत्र व्याप्तेरनङ्गत्वेन संभावनामात्रादेव तत्सिद्धिरिति

---

१ "अर्थान्तराभिव्यक्तौ"—इति सुगम. पाठोऽपि क्वचिदुपलभ्यते ॥

ऽपि प्रकाशते इति व्यक्तिवादिनः पुनस्तत् अदूषणम् ॥

इति काव्यप्रकाशे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यसंकीर्णभेदनिर्णयो नाम पञ्चम उल्लासः ॥

भावः । तदेवाह **प्रकाशते इति** । प्रकाशः प्रतीतिः । तस्या एवानपलपनीयत्वेन प्रमाणत्वादित्यर्थः । **तत्** अनैकान्तिकत्वादि । **अदूषणमिति** । न दुष्टमित्यर्थः । तत्र व्याप्तेरनङ्गत्वेन संभावनामात्रादेव व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति न किमपि व्यञ्जनावादिनां दूषणमिति भावः । व्याख्यातं चोद्द्योतेऽपि,—" व्यभिचारस्फूर्तिमतामपि सामाजिकानामसति च पक्षधर्मतानिश्चये संभावितादप्यर्थाद्व्यक्तेरुदयादिति भावः । किं च व्याप्तिस्मरणादिकल्पनातो **व्यञ्जनायाः कारणत्वकल्पनमेवोचितमिति शिवम्** "—इति । "**न चोपपत्त्यनपेक्षत्वेऽपि व्यङ्ग्यप्रतीतावतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, वक्त्रादिवैशिष्ट्यस्य नियामकत्वात्** । एवं चावाग्गोचरब्रह्मबोधिकेयमलौकिकी वृत्तिर्वाग्देवता-(मम्मट)ऽङ्गीकृता व्यञ्जना ब्रह्मणाप्यपलपितुमशक्येति सुधीभिर्मन्तव्यम्"—इति सुधासागरादावपि स्पष्टम् । व्याख्यातं च काव्यप्रकाशदर्पणे विश्वनाथेनापि—"**उपपत्त्यनपेक्षत्वेऽपि** व्याप्त्यादिप्रतिबन्धनाभावेऽपि । न चैवमतिप्रसङ्गः, प्रतीतावन्यथोपपत्तेरेव व्यक्तिकल्पनादिति काव्यपुरुषावतारस्य निखिलशास्त्रतत्त्ववेदिनः श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यस्य (ध्वनिग्रन्थकारस्य) पृथग्व्यञ्जनव्यापारस्थापनमिति सर्वमवदातमिति"—इति शिवम् ॥

इति झळकीकरोपनामकभट्टवामनाचार्यकृतायां काव्यप्रकाशटीकायां बालबोधिन्यां ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यसंकीर्णभेदनिर्णयो नाम पञ्चम उल्लासः ॥ ५ ॥

॥ अथ षष्ठ उल्लासः ॥

॥ ७० ॥ शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम् । गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिश्चित्रार्थशब्दयोः ॥ ४८ ॥

एव मध्यमकाव्ये निर्णीते क्रमप्राप्तमधमकाव्यं निरूपयति **शब्दार्थचित्रमित्यादि ।** यद्यपि शब्दार्थचित्ररूपभेदद्वयं प्रथमोल्लासे एव दर्शितम्, तद्भेदाश्च नवमदशमयोरुल्लासयोः शब्दार्थालंकारप्रदर्शनेनैव दर्शिता भविष्यन्तीति संप्रति न दर्शनीयं किंचिदस्ति, तथापि शब्दानां चित्रताया प्रधानभूतायामर्थचित्रताया गुणत्वम्, एवमर्थानां चित्रतायां शब्दचित्रताया गुणत्वम्, न तूभयोरुभयत्राभाव इति गुणप्राधान्येन स्थितिवशादनयोर्विभाग इति दर्शयितुं शब्दार्थालंकारावप्यस्माकमिष्टौ न त्वन्यतर इति च दर्शयितुमयमारम्भ इति सारबोधिनीकारादयः । प्रदीपकारादयस्तु-"यद्यपि शब्दचित्रार्थचित्ररूपभेदद्वयं प्रथमोल्लासे एव दर्शितम्, तत्प्रभेदाश्चालंकारप्रभेददर्शनेनैव प्रदर्शिता भविष्यन्तीति न किंचित्प्रदर्शनीयमस्ति, तथापि प्रदर्शितप्रभेदद्वयमेव तावदनुपपन्नम्, 'स्वच्छन्दोच्छलत्' (२१ पृष्ठे)-इत्यादौ नद्यन्तरापेक्षयाऽऽधिक्यरूपस्य व्यतिरेकालंकारस्य 'विनिर्गतं मानदम्' (२३ पृष्ठे)-इत्यादौ 'मानदमात्ममन्दिरात्'-इत्यत्र मकारानुप्रासस्य 'ससंभ्रमेन्द्रद्रुत'-इत्यनुप्रासस्यापि सत्त्वेन शब्दार्थालंकारयोरन्योन्यनैरपेक्ष्येण (अन्योन्येन विना) अनुपलम्भात् । उपलम्भेऽपि वा तदुभयसद्भावे तृतीयभेदस्य (शब्दार्थोभयचित्रस्य) संभवान्न्यूनतेति शङ्कानिरासार्थो भेदार्थोऽयमुद्यमः"-इत्याहुः ।

सूत्राक्षरार्थस्त्वयम्,-चित्रशब्दस्य शब्दार्थयोः प्रत्येकमन्वयः, तथा च शब्दचित्रम् अर्थचित्रं चेति यत् काव्यद्वयं पूर्वं प्रथमोल्लासे उदाहृतं (स्वच्छन्देत्यादिविनिर्गतमित्याद्युदाहरणाभ्यां) प्रोक्तमित्यर्थः । ननु स्वच्छन्देत्यादौ नद्यन्तरादाधिक्यरूपेण व्यतिरेका-

---

१ चित्रार्थशब्दयोरिति । अयमेव पाठ प्राचीनाष्टादशपुस्तकेषूपलभ्यते । व्याख्यात च सरस्वतीतीर्थप्रभाकृदादिभिरिममेव प्रतीकमुपादायेति बोध्यम् । 'शब्दार्थचित्रयो'-इति पाठस्तु अङ्कितयोर्महेश्वरमहेशचन्द्रपुस्तकयोरेव दृश्यते । उक्त च महेश्वरेण "शब्दार्थचित्रयोः"-इति सुगम. पाठ इति ॥ २ ननु "तारतारतरैरेतैरुत्तरोत्तरतो रुतैः । रतार्ता तित्तिरी रौति तीरे तीरे तरौ तरौ ॥" इत्यत्र केवलानुप्रासस्य "मध्येव्योम स्फुरति सुमनोधन्विन शाणचक्र मन्दाकिन्या विपुलपुलिनाभ्यागतो राजहस. । अह्नश्छेदे ललितचरणन्यासमाकाशलक्ष्म्याः समर्पन्त्या श्रवणपतित पुण्डरीक मृगाङ्क ॥"-इति पद्ये केवलार्थालकारस्य रूपकस्य चोपलम्भोऽस्तीत्याशङ्क्याह उपलम्भेऽपि वेति । मध्येव्योमेति । व्योम्नो मध्ये इत्यर्थ. । सुमनोधन्वा काम । शाणचक्र चक्राकार शस्त्रतैक्ष्ण्यसपादक पाषाणयन्त्रमुच्यते । पुलिन तीर तत्राभ्यागत. । अह्नश्छेदे सायसमये ॥

न तु शब्दचित्रेऽर्थस्याचित्रत्वम्, अर्थचित्रे वा शब्दस्य;

लंकारेणार्थस्य चित्रत्वम्, विनिर्गतमित्यादौ च 'मानदमात्ममन्दिरात्'—इति मकारस्यासकृदावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासेन शब्दस्य चित्रत्वमस्ति, तत्कथमयं विभाग इत्यत आह **गुणप्राधान्यत इत्यादि**। तत्र काव्ये चित्रार्थशब्दयोः चित्रौ च तावर्थशब्दौ च तयोः गुणप्राधान्यतः गुणत्वेन प्राधान्येन च स्थितिरवस्थानमित्यर्थः। शब्दचित्रेऽर्थस्य गुणभावः शब्दस्य प्राधान्यम्, तत्रैव आसमाप्तिकविसंरम्भ—(उद्यम—) विषयत्वात्; अर्थचित्रे शब्दस्य गुणभावः अर्थस्य प्राधान्यम्, तत्रैव आसमाप्तिकविसरम्भविषयत्वादिति।

एतदेव व्यतिरेकमुखेन व्याचष्टे **नत्वित्यादिना**। एवं च यत्कृतं कवेरुत्कटचारुत्वं विवक्षितं तस्य प्राधान्यमन्यस्य गुणत्वम्, यस्य च प्राधान्यं तेनैव व्यपदेशः "प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति"—इति न्यायात्। तथा च नैकैकासत्त्वप्रयुक्तोऽयं विभागः, अपि तु उत्कटचमत्कारजनकत्वरूपप्राधान्यपुरस्कारेणेति युक्तोऽयं विभाग इति बोध्यम्।

नन्वेवं यत्रोभयोरपि चमत्कारजनकत्वं तत्र सकरसंसृष्ट्याद्यादिरूपतृतीयादिभेदापत्तौ किमुत्तरमिति चेत्। इष्टापत्तिरेव। प्रभेदद्वयप्रदर्शनस्य न्यूनताव्यवच्छेदमात्रपरतया तृतीयादिभेदोपलक्षकताऽपि ज्ञेया। अत एव दशमोल्लासे "सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः"—इति संसृष्टिलक्षणे 'एतेषां समनन्तरमेवोक्तानां यथासंभवमन्योन्यनिरपेक्षतया यदिह शब्दभागे एवार्थविषये एवोभयत्रापि वाऽवस्थानं सा एकार्थसमवायस्वरूपा संसृष्टिः'—इति व्याख्याय 'वदनसौरभलोभपरिभ्रमत्'—इत्यादिपद्ये परस्परनिरपेक्षयोर्यमकानुप्रासयोः शब्दालंकारयोः 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि'—इत्यादिपद्ये उत्प्रेक्षोपमयोरर्थालंकारयोः 'सो णत्थि एत्थ गामे'—इत्यादिगाथायामनुप्रासरूपकयोः शब्दार्थालंकारयोः ससृष्टिम् "अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु संकरः"—इत्यादिना संकरत्रयप्रतिपादनावसरे 'आत्ते सीमन्तरत्ने'—इत्यादिपद्ये अनुग्राह्यानुग्राहकभावेन तद्गुणभ्रान्तिमतोरर्थालंकारयोः 'राजति तटीयम्'—इत्यादिपद्ये यमकानुलोमप्रतिलोमयोः शब्दालकारयोः, 'स्वयं च पल्लवाताम्र'—इत्यादिपद्ये शब्दश्लेषोपमयोः शब्दार्थालंकारयोः 'नयनानन्ददायीन्दोः'—इत्यादिपद्ये पर्यायोक्तातिशयोक्तिरूपकदीपकतुल्ययोगितासमासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसानामर्थालंकाराणां संदेहात्मकत्वेन 'स्पष्टोल्लसत्किरणकेसर'—इत्यादिपद्ये एकपदप्रतिपाद्यतयाऽनुप्रासरूपकयोः शब्दार्थालंकारयोः संकरमुदाहरिष्यति स्वयमेव ग्रन्थकारः। नन्वेवं दोषगुणयोरपि संकरसंसृष्टिसंभवेनानिष्टापत्तिरपीति चेत्। न। अत्र चमत्कारवैलक्षण्यानुरोधेन तथा स्वीकारात्। दोषाभावस्य च दोषत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसामान्याभावस्यैव विशेषणतया तत्प्रतियोगिगतैकत्वानेकत्वाभ्यां नाधिकं चमत्कारवैलक्षण्यमीक्षामहे, रसप्रतिबन्धकतावच्छेदकं च रूपं श्रुतिकटुत्वाद्येव, न पुनर्दोषद्वयनिष्ठः कश्चन धर्मोऽस्तीति न तत्संकरादीनां दोषान्तरत्वा-

तथा चोक्तम्,–

"रूपकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः।
न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम्॥
रूपकादिमलंकारं बाह्यमाचक्षते परे।
सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलंकृतिम्॥

शङ्का। गुणस्य च तत्तद्रसनियततयैकत्र रसद्वयानवस्थानादेव न संकराद्याशङ्केत्यस्मन्मनीषोन्मिषतीति नरसिंहमनीषायां स्पष्टम्।

शब्दालंकाराणामर्थालंकाराणां च चमत्कारप्रयोजकत्वे प्रामाणिकसंमतिमाह **तथा चोक्तमित्यादिना 'इति'–इत्यन्तेन। उक्तमिति**। 'भामहेन'–इति शेष इति सरस्वतीतीर्थकृतटीकायां स्पष्टम्। 'ध्वनिकारेण'–इति विवरणकाराभिप्राय.। ननु विप्रतिपत्त्यभावात्[1] किमर्थं प्रमाणिकादरणमित्याशङ्क्य वादिविप्रतिपत्तिमुद्भावयन् प्रथमम् 'अर्थालंकार एवादरणीयो न तु शब्दालंकारः'–इति कस्यचिद्वादिनो मतमाह **रूपकादिरिति**। तस्य काव्यस्य रूपकादिः रूपकोपमादिरेव (अर्थालंकार एव) अलंकारः अन्यैः कैश्चिदलंकारिकैः बहुधा बहुप्रकारः उदितः उक्त इत्यर्थः। अर्थस्य विभावादिरूपस्य रसव्यञ्जकत्वेनार्थनिष्ठो रूपकादिरेवालंकारः कैश्चिदुक्त इति भावः। अर्थाश्रयो रूपकादिरेवालंकारः, विभावादिरूपार्थोपस्कारकतया मुख्यस्य रसादेरुत्कर्षकत्वात्, शब्दालंकाराणां तु विभावाद्युपनयनमात्रप्रयोजकशब्दधर्मतया बहिरङ्गत्वान्न मुख्यालंकारत्वमिति यावत्। तत्र व्यतिरेकदृष्टान्तमाह **न कान्तमित्यादि**। यथा वनिताया अङ्गनाया आननं कान्तमपि सलावण्यमपि निर्भूषं निरलंकारं सत् न विभाति नाह्लादाय पर्याप्यते, तथा शब्दार्थशरीरं काव्यं सगुणमपि निरलंकारं न विभातीत्यर्थः। व्याख्यातं चैतत् सारबोधिन्यादावपि,–"**विभाति** विभावतां प्राप्नोति, कुण्डलादिमत्त्वेनैव विभावनीयत्वात्। विभावादित्वेन[2] प्राप्तानामर्थानामेव रसत्वमिति तेषां परिष्करणम् (पुरःस्फुरणम्) उचितम्। अर्थं प्रत्याय्योपक्षीणानां शब्दानामलंकारस्यानादरणीयत्वात्"–इति। 'शब्दालंकार एवादरणीयो न त्वर्थालंकारः'–इति केषांचिदलंकारिकाणां मतमाह **रूपकादिमित्यादिसार्धपद्येन**। परे अन्ये (केचिदलंकारिकाः) रूपकादिम् अर्थालंकारं बाह्यं काव्यार्थप्रतीत्युत्तरवर्तिनम् आचक्षते कथयन्तीत्यर्थः। शब्दश्रवणानन्तरं शब्दालंकारेण चित्ते आकृष्टे अर्थप्रतीत्यनन्तरं हि रूपकाद्यनुसंधानमिति तेषां बाह्यत्वमिति भावः। अत्राहुरुद्द्योतकारा अपि,–"**बाह्यम्** आस्वादोत्पत्तिपरवर्तिनम्। प्रथमतः शब्दालंकारेण चित्तापकर्षः, अर्थप्रतीत्युत्तरं तु अर्थालंकारप्रतीतिरिति तेषां बाह्यत्वमिति भावः"–इति।

---

१ विप्रतिपत्तिर्विवादः॥ २ विभावादीत्यादिपदेनानुभावव्यभिचारिभावयोः संग्रहः॥

तदेतदाहुः सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी।
शब्दाभिधेयालंकारभेदादिष्टं द्वयं तु नः॥"–इति।

शब्दचित्रं यथा,–

प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभः,
तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः।

यतस्ते हि सुपां तिङां सुबन्तानां तिङन्तानां च पदानां व्युत्पत्तिं विशेषेणानुप्रासादिरूपेणोत्पत्तिं संनिवेशं वाचामलंकृतिं शब्दालंकारं वाञ्छन्ति अत्यन्तोपादेयत्वेनाभिलषन्तीत्यन्वयः। तस्या एवालंकृतित्वे हेतुमाह **तदेतदाहुरिति**। सौशब्द्यं शोभनशब्दस्य काव्यस्य शोभनत्वम्, स्वत एव शब्दालंकाराणां चमत्कारित्वमित्यर्थः। अर्थव्युत्पत्तिः अर्थालंकारः नेदृशी न शब्दवत् स्वतश्चमत्कारिका, अपि तु विभावाद्युत्कर्षमुखेनैवेत्यर्थः। तथा च काव्यस्यालंकारो वक्तव्यः, काव्यं च कविकर्म (कविसंरम्भगोचरः) शब्द एव, 'काव्यं पठ्यते श्रूयते गीयते'–इत्यादिव्यवहारेण शब्दस्यैव पठनश्रवणादिविषयत्वात्। अतस्तद्धर्म एवालंकारो न तु रूपकादिः, तस्यार्थाश्रितत्वेन बाह्यत्वात्, तत्रालंकारप्रयोगस्तु गौण एवेति भावः। अत्राहुः सारबोधिनीकारा अपि–"**ईदृशी** यथा शब्दव्युत्पत्तिः। **सौशब्द्यं** शब्दनिर्माणसौष्ठवम्। अयमर्थः,–शब्दैरभिव्यज्यमानानामास्वादानां विभावादिभिरर्थैरुपचायनम्, ते च (शब्दाश्च) माधुर्यादिव्यञ्जकवर्णघटितानुप्रासादिमत्तया रचिता एव तद्व्यञ्जने प्रभवन्ति, तेन शब्दालंकाराणामावश्यकत्वम्; पाश्चात्यानामर्थालंकाराणामकिंचित्करता, तैर्विनाऽपि शब्दालंकारैरभिव्यक्तेरिति[1]। तदेवाह **बाह्यमिति**। आस्वादोत्पत्तिदशायां तदनुपलम्भात्"–इति। स्वसिद्धान्तमाह **शब्देति**। **अभिधेयः** अर्थः। यद्वा, **अभिधेयः** प्रतिपाद्यः। तेन लक्ष्यव्यङ्ग्ययोरपि संग्रहः। तुशब्दः पुनरर्थे। तथा च, नः अस्माकं[2] तु शब्दाभिधेयालंकारभेदात् शब्दार्थालंकारयोर्भेदात् द्वयं शब्दार्थालंकारयुगलम् इष्टम् अभिमतमित्यर्थः। इदमत्राकूतम्,–न हि शब्दे स्वरूपेणालंकारः, निरर्थकेऽपि तदापत्तेः; नाप्यर्थे, सर्वदाऽर्थसत्त्वेन तदापत्तेः; किं तु शब्दबोधितेऽर्थेऽर्थबोधके शब्दे च चित्रता, अत एव द्वे काव्ये, तेन द्वयोरप्यास्वादोपकारकत्वस्य सहृदयैकवेद्यत्वात् कविसंरम्भगोचरत्वाच्च द्वावप्यलंकाराविति। उक्तं चोद्द्योतकारैरपि–"अलंकृतशब्दव्यङ्ग्यस्यास्वादस्य विभावाद्यप्राप्तौ शृङ्गारादिविशेषानाश्रयत्वेनाकिंचित्करत्वादलंकृतार्थोपजीव्यत्वाच्छब्दानामप्यावश्यकत्वेन द्वयोरप्यास्वादोपकारकत्वात्कविसंरम्भगोचरत्वाच्चोपादेयता, तत्र यो यदन्वय[3]व्यतिरेकानुविधायी स तेन व्यपदिश्यते इति भावः"–इति।

---

१ आस्वादानामिति शेषः॥ २ भामहाख्यानामिति सरस्वतीतीर्थाभिप्रायः। ध्वनिकाराणामिति विवरणकाराः॥ ३ यत्सत्त्वे यत्सत्त्वमन्वयः, यदभावे यदभावो व्यतिरेकः, तदनुविधायी तदनुसारीत्यर्थः॥

उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे
सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः ॥ १३९ ॥

अर्थचित्रं यथा,–

ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च।

तत्र शब्दचित्रमुदाहरति प्रथमेति। यत्तु 'मालतीमाधवे चन्द्रोदयवर्णनमिदम्'–इति चन्द्रिकायामुक्तम्, तच्चिन्त्यमेव, संप्रतितनपुस्तके तत्रास्यानुपलम्भात्। मृगलाञ्छनः चन्द्रः क्षणदामुखे रजनीप्रारम्भे प्रथमम् अरुणच्छायः रक्तकान्तिः, तावदित्यवधारणे, अरुणच्छाय एवेत्यर्थः। ततः तदनन्तरं कनकप्रभः पीतवर्णः। तदनु पश्चात् विरहेण प्रियवियोगेनोत्ताम्यन्ती क्लिश्यमाना या तन्वी कामिनी तस्याः कपोलस्य गण्डस्थलस्य द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तादृशः, पाण्डरवर्ण इत्यर्थः। ततः सरसा स्निग्धा या बिसिनी कमलिनी तस्याः कन्दो मूलं "कन्दोऽस्त्री सूरणे मस्यमूले जलधरे पुमान्"–इति मेदिनी। काण्डेति पाठे मृणालमित्यर्थः। तस्य छेदः खण्डस्तद्वत् छविः कान्तिर्यस्य सः, अतिधवलत्वात्तथाभूतः। छेदग्रहणं धावल्यार्थम्, अत एव ध्वान्तस्यान्धकारस्य ध्वंसे नाशे क्षमः समर्थः, अत एव विपक्षजयात् उदयतीत्यर्थः। "छेदः खण्डोऽस्त्रियाम्"–इति त्रिकाण्डशेषः। अत्राहुरुद्द्योतकाराः–"अत्रारुणस्य विपक्षीयत्वात्कनकस्य परालंकारतयोत्कर्षात्कामिनीकपोलस्यापि तन्मुखरूपप्रतिद्वन्द्विसंबन्धित्वादुपमा युक्तेत्यतः सरसेति"–इति। अत्र मृगलाञ्छन इत्यपुष्टार्थम्, चन्द्रादिपदेनापि तदर्थलाभात्। हरिणीछन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१२७ पृष्ठे)।

अत्र मकारयोस्तकाराणां ककारयोर्धकारयोः क्षकारयोश्छकारयोः सकारछकारलकाराणामनुप्रासः शब्दालंकारः, स एव प्रधानम्, आसमाप्ति कवेस्तत्रैव संरम्भात्, प्राधान्यस्य कविविवक्षामात्रनिबन्धनत्वादिति शब्दचित्रता। स्वभावोक्त्युपमयोरर्थचित्रयोः सत्त्वेऽपि तयोर्गौणतैव, तत्र कविसंरम्भाभावादिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्। उक्तं च सुधासागरकारैरपि–" अत्र क्रमेण तत्तद्वर्णता स्वभावोक्तिः। यद्यपि किंचिद्व्यङ्ग्यमपि संभवति, तथा हि,–प्रथमं तावत् अरुणच्छायः, अरुणस्येव छाया रक्तदीप्तिर्यस्य तथाभूतः। ननु स्वोत्कर्षासहिष्णोरनुकारोऽनुचित इति विचार्य तदनन्तरं कनकप्रभः। ननु प्रतिस्पर्द्धिकान्तामुखमण्डनमेतदित्यस्यानुकारोऽनुचित इति तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः। ननु यत्संबन्धात्कनकप्रभा त्यक्ता तदनुकारोऽत्यन्तानुचित इति ततोऽनन्तरं ध्वान्तध्वंसेत्यादिबोधितरूपान्तरमाश्रित इति। तथाऽप्यत्र न कवेस्तात्पर्यमित्यधमकाव्यत्वम्। एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम्। स्पष्टीकृतं चैतत्प्रथमोल्लासे "–इति।

अर्थचित्रमुदाहरति ते दृष्टिमात्रेति। ते प्रसिद्धाः, यद्वा, ते सकलवशीकरणसमर्थाः, पक्ष्मलेति भूम्नि मत्वर्थीयो लच्प्रत्ययः, पक्ष्मले बहुपक्ष्मयुक्ते दृशौ अक्षिणी यासां तथा-

नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति॥१४०॥

यद्यपि सर्वत्र काव्येऽन्ततः विभावादिरूपतया पर्यवसानम्, तथापि स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भादव्यङ्ग्यमेतत्काव्यद्वयमुक्तम्। अत्र च शब्दार्थालंकारभेदाद्बहवो भेदाः, ते चालंकारनिर्णये निर्णेष्यन्ते॥

भूतानां सुन्दरीणाम् अलकाः चूर्णकुन्तलाः खलाः शठाश्च (दुर्जनाश्च) दृष्टिमात्रे पतिताः दृग्गोचरतां गता अपि, न पुनर्मनसा भावितस्वरूपा व्यवहारगोचरा वा, अत्र संसारे कस्य पुरुषस्य क्षोभाय धैर्यविघातायासुस्थत्वाय च न 'भवन्ति'–इति शेषः। अपि तु सर्वस्यापि क्षोभं जनयन्तीति भावः। कथंभूताः? नीचाः ह्रस्वाः पापाश्रयाश्च, यद्वा, नीचाः अधोगामिनः अनुच्चाशयाश्च, कृत्रिमविनयान्नीचतां गता वा। तथा, सदैव सर्वदैव सविलासं विलाससहितं यथा स्यात्तथा अलीके ललाटे मिथ्याभाषणे च लग्ना आसक्ताः। केचित्तु, सदैव विलासेन विभ्रमेण सहितं यथा स्यात्तथा अलीके ललाटे लग्नाः संबद्धाः, खलपक्षे बवयोरभेदात् विलं बिलं (रन्ध्रं) तत्र आसोऽसनं प्रहारस्तत्सहितं यथा स्यात्तथा अलीके मिथ्याभाषणे लग्ना आसक्ता इति व्याचख्युः। एतादृशास्ते के? ये कुटिलतामिव कालतां न त्यजन्ति न मुञ्चन्ति। कुटिलता वक्रता कपटता च (अनभिव्यक्तपरापचिकीर्षा च।) कालता श्यामता परपीडकत्वोद्यमता च। यद्वा, कालता कृष्णरूपता भयानकत्वेन यमस्वरूपता चेत्यर्थः। वसन्ततिलका छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे)।

अत्र क्षोभरूपैककार्येऽलकखलयोः समुच्चयोक्तेः "तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन् यत्रान्यत्तत्करं भवेत्"–इति सूत्रेण वक्ष्यमाणः समुच्चयोऽर्थालंकारः। श्लेषोपमयोस्तदङ्गत्वात्तस्यैव प्राधान्यम्, आरम्भादासमाप्ति तन्निर्वाहणात्। अलीकशब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वेन शब्दश्लेषस्यानुप्रासस्य च संभवेऽपि गुणीभूतत्वमेवेति प्रदीपप्रभादिषु स्पष्टम्। अत्र कुटिलतामिवेति सहोपमा, तद्व्यङ्ग्यश्च समुच्चयः, तेन यथा ते कुटिलतां न त्यजन्ति तथा कालतामपीत्यर्थालंकारस्य प्राधान्यम्, कवेस्तत्रैव संरम्भादित्युद्द्योतकाराः। अत्रानुप्राससंभवेऽपि श्लेषप्रतिभाहेतुरर्थालंकारः समुच्चयः प्रधानमित्यर्थचित्रता, आसमाप्ति कवेस्तत्रैव संरम्भादिति सारबोधिनीकारादयः। अत्र प्रकृतखलाप्रकृतालकयोरेकधर्मान्वयरूपं दीपकमर्थालंकारः प्रधानमिति महेश्वरभट्टाचार्याः॥

ननु प्रथमश्लोके चन्द्रोदयरूपस्योद्दीपनविभावस्य वर्णितत्वेन शृङ्गाररसस्य व्यङ्ग्यत्वात्, द्वितीयश्लोके खलसदृशा अलका इत्युपमायास्तन्मूलकविप्रलम्भस्य च व्यङ्ग्यत्वात्कथमुभयं काव्यमव्यङ्ग्यम्, कथं वाऽधमम् "अव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्" (२१ पृष्ठे) –इत्यनेन व्यङ्ग्यरहितस्यैवाधमत्वकथनादित्याशङ्क्ते यद्यपीति। सर्वत्रेति। (२१ पृष्ठे) स्वच्छन्देत्यादावपीत्यर्थः। तत्रापि मन्दाकिन्यादिविषयकस्य रत्याख्यभावादेर्व्यङ्ग्यस्य सत्त्वादिति

इति काव्यप्रकाशे शब्दार्थचित्रनिरूपणं नाम षष्ठ उल्लासः ॥ ६ ॥

भावः। **विभावादीति।** तेषामेव रसत्वेन पर्यवसानमिति भावः। ननु स्वच्छन्देत्यत्र भाव एव व्यङ्ग्यो न तु रस इति "सर्वत्र काव्ये"—इत्यसंगतमिति चेत्। न। रस्यते आस्वाद्यते इति व्युत्पत्त्या रसशब्दस्य व्यङ्ग्यपरत्वात्। "अव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्"—इति सूत्रेऽव्यङ्ग्यशब्देन व्यङ्ग्यरहितं न विवक्षितम्, अपितु स्फुटव्यङ्ग्यरहितमिति न विरोध इति समाधत्ते **तथापीति। स्फुटस्येति।** अन्यवैचित्र्यतिरोधानेन झटिति प्रतीयमानस्येत्यर्थः। **उक्तमिति।** चित्रस्यैवोद्भटतया चमत्कारित्वेन कवितात्पर्यविषयत्वाद्रसरूपव्यङ्ग्यस्य चातथात्वादधमत्वव्यवहार इति भावः। तथा च यत्र व्यङ्ग्यत्वप्रयुक्तचारुत्वप्रतिपत्तिस्तत्रोत्तमत्वम्, यत्र व्यङ्ग्यं वाच्यापेक्षयाऽतिशयितचमत्कारानाधायक तत्र मध्यमत्वम्, यत्र सत्यपि व्यङ्ग्ये तत्प्रयुक्तचमत्काराभावः किं त्वलंकारमात्रकृतश्चमत्कारस्तत्राधमत्वमिति विभागः। अत एव च वक्ष्यति दशमोल्लासे उपमाप्रकरणे "न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्शपरामर्शादत्र चारुताप्रतीतिः, अपि तु वाच्यवैचित्र्यप्रतिभासादेव"—इत्यादि। ननु ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदवत् शब्दार्थचित्रावान्तरभेदास्त्वत्र नोक्ताः, ते किं न सन्त्येव, आहोस्विन्न ते सचमत्कारा इत्याशङ्कायामाह **अत्र चेति।** शब्दार्थचित्रकाव्ययोरित्यर्थः। एतद्भेदाश्चालंकारभेदाद्भवन्तीत्यलंकारनिर्णयेनैव ते निर्णेष्यन्ते इति भावः ॥

इति झळकीकरोपनामकभट्टवामनाचार्यविरचितायां काव्यप्रकाशटीकायां बालबोधिन्यामधमकाव्यनिरूपणं नाम षष्ठ उल्लासः ॥ ६ ॥

अथ सप्तम उल्लासः॥

काव्यस्वरूपं निरूप्य दोषाणां सामान्यलक्षणमाह—

॥७१॥ मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः।

उद्देशक्रमानुसारेण दोषाभावं निरूपयितुमादौ दोषसामान्यलक्षणमाहेत्याह **काव्यस्वरूपमिति**। ध्वन्यादिकमित्यर्थः। **निरूप्येति**। तथा चावसरो वृत्त इति ध्वनितम्। "तददोषौ शब्दार्थौ"—इति काव्यलक्षणे (१२ पृष्ठे) दोषाणां प्रागुपादानाद्गुणालंकारात्प्राक्तन्निरूपणस्यावश्यकत्वादाह **दोषाणामिति**। काव्यदोषाणामित्यर्थः[1]। **सामान्यलक्षणमिति**। अज्ञातसामान्यस्य विशेषाकाङ्क्षाऽपि न संभवतीति प्रथमं सामान्यलक्षणमेवाभिधातुमर्हति[2] इति भावः। अत्र च दोषाभावे निरूपणीयेऽभावस्य स्वरूपतो निरूपणानर्हतया प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणकत्वाद्धेयापरिचये तद्धानासंभवाच्च दोषलक्षणं शाब्दम्, आर्थं च तदभावलक्षणमित्यवगन्तव्यम्। एतेन लक्ष्यस्य दोषाभावस्य लक्षणाप्रणयनादलक्ष्यस्य च दोषस्य लक्षणप्रणयनादुन्मत्तजल्पनकल्पमेतदित्युन्मत्तजल्पनमपास्तमिति नरसिंहमनीषायां स्पष्टम्। यत्तु "गुणविपर्ययात्मानो दोषाः"— इति वामनोक्तेर्गुणनिरूपणमेवोचितमिति तन्न। व्यत्ययस्यापि सुवचत्वात्, प्रसादादिगुणसत्त्वेऽपि दोषसत्त्वाच्चेत्युद्द्योते स्पष्टम्।

व्याख्यातमेतत्प्रदीपोद्द्योतादिषु। तथा हि,—"एवं धर्मिणि काव्ये सप्रभेदे निरूपिते प्राप्तावसरतया दोषाभावादीनि काव्यलक्षणस्थानि विशेषणानि विवेचनीयानि, तेषु च दोषाभावः प्रधानम्, सति दोषे गुणादेरप्यकिंचित्करत्वात्। यदाह—"स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन[3] दुर्भगम्[4]"—इति। सति तु दोषाभावे गुणादिकं विनापि किंचिदाह्लादसंभवात्, "अपदोषतैव विगुणस्य गुणः"—इति न्यायात्। अत एव काव्यलक्षणेऽदोषाविति दोषाभावस्य गुणालंकारात्प्रागुपादानम्। अतः प्रथमं तस्मिन् निरूपणीयेऽभावस्य स्वरूपतो निरूपणानर्हतया प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणीयत्वाद्धेयापरिचये तद्धानासंभवाच्च दोषा निरूपणीयाः। न च सामान्येऽज्ञाते विशेषजिज्ञासेति तत्सामान्यलक्षणमाह **मुख्यार्थेत्यादि**"—इति।

मुख्यश्चासावर्थश्चेति कर्मधारयः, हतिरिति भावसाधनम्, तथा च मुख्यस्यार्थस्य हतिरपकर्षो यस्मात्स दोष इत्यर्थः। अत्र व्यधिकरणत्वेऽपि गमकत्वात्[5] बहुव्रीहिः। अन्ये तु मु-

---

१ काव्यदोषाणामिति। न तु ब्रह्महत्यादीनामिति यावत्॥ २ सूत्रकार इति शेषः॥ ३ श्वित्रं कुष्ठम्, रोगविशेष इत्यर्थः॥ ४ दुर्भगम् असुन्दरम्॥ ५ गमकत्वात् ज्ञापकत्वात्। "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" (२।२।३५)—इति पाणिनिसूत्रे सप्तमीग्रहणमत्र ज्ञापकमिति बोध्यम्॥

शेषः । **रचना** घटना, पौर्वापर्यरूपा आनुपूर्वी । अत्र सूत्रे, मुख्यत्वमात्रं मुख्यान्तरेऽप्यतिप्रसक्तमिति तद्वारणायार्थपदम् । अर्थत्वं तु शब्दजन्यसाक्षात्कारविषयत्वम्, काव्यभिन्नशब्दाच्च न सुखप्रत्यक्षम्, सुखांशे आवरणभङ्गाभावात्, काव्योपात्तविभावादिप्रतीत्यैव तद्भङ्गात्, किं तु शाब्दबुद्धिरेव, 'पुत्रस्ते जातः'–इत्यादिवाक्यात् जायमानसुखं तज्जन्यपुत्रोत्पत्तिज्ञानादेवेति न दोषः, अस्तु वा तस्यापि काव्यत्वमेव । अर्थत्वमात्रमचमत्कारिण्यर्थेऽपि, अतो मुख्यत्वमुपात्तम् । केचित्तु अर्थत्वमात्रं शब्देऽपि, तस्यापि विषयतया शब्दजन्यश्रवणसाक्षात्कारविषयत्वात्, अतो मुख्यत्वमुपात्तमित्याहुः । एतेन मुख्यत्वार्थत्वयोः परम्पराव्यभिचारात्कर्मधारयानुपपत्तिरर्थपदवैयर्थ्यं चेति दूषणद्वयमपास्तमिति प्रदीपोद्द्योतसारबोधिन्यादिषु स्पष्टम् ।

ननु हतिर्विनाशः, न च दोषेण रसो नाश्यते, दुष्टेष्वपि रसानुभवात् । तस्मादलक्षणमेतदितिचेत्, मैवम्, हतिशब्दस्यापकर्षवाचित्वात् । नन्वेवं रसानुत्पत्तिप्रयोजकेषु च्युतसंस्कृत्यादिष्वव्याप्तिः, अथानुत्पत्तिरेव हतिशब्दार्थः; तर्हि यत्र रस उत्पद्यत एव, परं त्वपकृष्यते, तत्र श्रुतिकटुप्रतिकूलवर्णादावव्याप्तिः । तदेतल्लक्षणमतिदरिद्रदम्पत्योः कृशतरनिशावगुण्ठनीयवसनमिवैकेनापकृष्यमाणमपरं परिहरति । किंच, अर्थरूपस्य मुख्यार्थस्यानुत्पत्तिरपकर्षो वा न दोषाधीन इति । अत्र ब्रूमः–उद्देश्यप्रतीतिविघातलक्षणोऽपकर्षो हतिशब्दार्थः । उद्देश्या च प्रतीतिः रसवत्यविलम्बिताऽनपकृष्टरसविषया च । नीरसे तु अविलम्बिता चमत्कारिणी चार्थविषया । तथा च तादृशप्रतीतिविघातकत्वं सर्वेषामविशिष्टम् । यतो दुष्टेषु क्वचिद्रसस्याप्रतीतिरेव, क्वचित्प्रतीयमानस्याप्यपकर्षः, क्वचिद्विलम्बः । एवं नीरसे क्वचिदर्थस्य मुख्यभूतस्याप्रतीतिरेव, क्वचिद्विलम्बेन प्रतीतिः, क्वचिदचमत्कारितेत्यनुभवसिद्धमित्युद्देश्यप्रतीत्यनुत्पादो व्यक्त एव । तद्विघातकता च कस्यचित्साक्षात्, यथा–रसदोषाणां स्वशब्दवाच्यत्वादीनाम् । (रसापकर्षकाणामपि तेषां प्रकृष्टरसव्यञ्जकत्वाभावोऽस्त्येव); कस्यचित्परम्परया, यथा,–शब्दार्थवर्णरचनादोषाणाम्, तेष्वपि कस्यचिदर्थोपस्थितेरभावात्, यथा–असमर्थत्वादेः । कस्यचित्तद्विलम्बात्, यथा–निहतार्थत्वादेः । कस्यचिद्वाक्यार्थबोधाभावात्, यथा–च्युतसंस्कृत्यादेः । कस्यचित्तत्र विलम्बात्, यथा–क्लिष्टत्वादेः । कस्यचित्सहृदयवैमुख्यव्यग्रताद्यापादनेन, यथा–निरर्थकत्वादेः । कस्यचिद्विरोध्युपस्थापनेन, विपरीतार्थोपस्थापनेन वा । यथा, अमतपरार्थ-विरुद्धमतिकृत्त्वादेरित्याद्यूह्यम् । विघातकत्व च कस्यचित् ज्ञातस्य, यथा–व्याहतत्वादेः, (यस्य पूर्वमुत्कर्षापकर्षौ वर्णितौ तस्याग्रे तद्वैपरीत्यं चेद्व्याहतः) । कस्यचित्स्वरूपसत एव, यथा–निहतार्थत्वादेः । एवं चेदं दोषसामान्यलक्षणम्–'उद्देश्यप्रतीतिविघातको दोषः'–इति । स चायं दोषो द्विविधः,–

१ 'पुत्रस्ते जात.'–इत्यस्यापि ॥ २ कस्यचिदिति सामान्याभिप्रायमेकवचनम् ॥

उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः॥ ४९॥

हतिरपकर्षः, शब्दाद्याः—इत्याद्यग्रहणाद्वर्णरचने।

ख्यार्थो हन्यतेऽपकृष्यतेऽनेनेति करणसाधनो हतिशब्दः, एवं 'हतिरपकर्षः'—इति वृत्तावपि अपकर्षशब्दोऽपि करणसाधन एव, एवं हि दोषपरता भवति, तद्वत्त्वं च दुष्टलक्षणं बोध्यमित्याहुः। एवंच मुख्यार्थापकर्षकत्वं दोषत्त्वमिति मतद्वयेऽपि लक्षणम्। मु[1]ख्यत्वमर्थस्य न शक्यत्वलक्षणम्, येन लक्षणस्यासंगतिः ([2]सकलदोषाव्यापकत्वं) स्यात्, किंतु इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वम्, तच्च स्वतः पुरुषार्थे सुखरूपे रसेऽक्षतमित्याह **रसश्च मुख्य इति।** अत्र रसशब्देन रस्यते आस्वाद्यते इति व्युत्पत्त्या भावादिरप्युपसंगृह्यते। नन्वेवं नीरसेषु न कश्चिद्दोषः स्यात्, विघात्यस्य (अपकर्षणीयस्य रसस्य) अभावादित्यत आह **तदाश्रयाद्वाच्य इति।** आश्रय आश्रयणमपेक्षणम्। तथा च, तेन रसेनाश्रयणात् उ[3]पकारकतयाऽपेक्षणात् वाच्यः श[4]ब्दबोध्योऽपि मुख्य इत्यर्थः। वाच्योऽपि रससाहचर्याच्चमत्कार्येव गृह्यते। न चैवं मुख्यशब्दार्थस्य नानात्वेनाननुगम इति वाच्यम्, काव्ये प्रा[5]धान्येनोद्देश्यप्रतीतिविषयत्वेनानुगमात्। तदेवं रसवति सर्व एव दोषाः, नीरसे तु अविलम्बितचमत्कारिवाक्यार्थप्रतीतिविघातका एव हेया इति मन्तव्यम्। नरसिंहठक्कुरास्तु,—ननु रसस्यैव मुख्यत्वेऽर्थे मुख्यत्वव्यवहारः कथमित्यतआह **तदाश्रयाद्वाच्य इति।** तथा च गौणस्तत्र व्यवहार इत्याहुः। नन्वेवं रसवाच्ययोरेव दोषाधारत्वमुचितं न तु शब्दादीनामित्यत आह **उभयोपयोगिन इत्यादि।** शब्दाद्याः उभयोः रसवाच्ययोः उपयोगिनः उपायभूताः (व्यञ्जकवाचकत्वादिनोपकारकाः) स्युः, विभावादिप्रतीतिद्वारा रसप्रत्यायकत्वेन तेषामुभयोपयोगित्वमिति भावः। **तेन** रसोपायत्वेन (हेतुना) **तेषु** अर्थशब्दादिषु **सः** दोषः, न केवलं रसे एवेत्यपेरर्थः। अत्र सूत्रे शब्दपदं शब्द्यते बोध्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रतिपादनात्मकशब्दनाव्यापारवतोः पदवाक्ययोर्वर्तते। तेन 'आद्यग्रहणाद्वर्णरचने संगृहीते'—इति वृत्तिस्वरसः; अन्यथा वर्णस्य शब्दरूपत्वादाद्यपदग्राह्यता वृत्त्युक्ताऽसंगता स्यात्। न च तत्र बीजाभावः, अन्यथा वर्णस्यापि शब्दपदेनैव प्राप्तौ शब्दाद्या इति बहुवचनासंगतेरिति बोध्यम्।

हतिपदं व्याचष्टे **हतिरपकर्ष इति।** अपकर्षश्च रसनिष्ठो जातिविशेषः, तद्व्यञ्जकं दोषज्ञानम्; असत्यपि श्रुतिकटुत्वादौ तद्भ्रमेण रसापकर्षव्यक्तेरिति बोध्यम्। केचित्तु आनन्दांशे सम्यगावरणध्वंसाभावोऽपकर्ष इत्याहुः। **वर्णरचने इति।** संगृहीते इति

१ "मुख्यार्थबाधे तद्योगे"—इति सूत्रे (४४ पृष्ठे) अर्थस्य मुख्यत्व शक्यत्वरूप प्रसिद्धम्, तथा नात्र विवक्षितमित्याह मुख्यत्वमित्यादिना॥ २ रसादिदोषाव्यापकत्वम्॥ ३ उपकारकतयेति। विभावादिसमूहालम्बनरूपत्वाद्रसस्येत्यर्थः॥ ४ शब्दबोध्योऽपीति। एतेन वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः सगृह्यन्ते॥ ५ प्राधान्येनोद्देश्येति। सा च चमत्कारिणी प्रतीतिः, तेन चमत्कारिकाव्यजन्यप्रतीतिविषयत्वमित्यर्थः॥

विशेषलक्षणमाह—

॥ ७२ ॥ दुष्टं पदं [१]श्रुतिकटु [२]च्युतसंस्कृत्य[३]प्रयुक्तम[४]समर्थम् ।
नि[५]हतार्थम[६]नुचितार्थं नि[७]रर्थकमवा[८]चकं त्रिधाऽ[९]श्लीलम् ॥५०॥

नित्यश्चानित्यश्च । तत्रानुकरणादन्येन प्रकारेण समाधातुमशक्यो नित्यः, यथा—च्युतसंस्कृत्यादिः; अन्यादृशस्त्वनित्यः, यथा—अप्रयुक्तादिः, तस्य श्लेषादावदोषत्वादिति बोध्यम् । अथ वा, सर्वदैव हेयो नित्यः, यथा, च्युतसंस्कृत्यादिः, तदन्यस्त्वनित्यः, यथा, शृङ्गारादौ हेयमपि श्रुतिकटु रौद्रादावुपादेयमेवेति प्रदीपोद्द्योतादिषु स्पष्टम् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य वृत्तिकारैरुक्तं 'हतिरपकर्षः'—इतीति बोध्यम् ॥

विशेषलक्षणमिति । काव्यदोषाणामिति शेषः । व्याख्यातं च प्रदीपोद्द्योतयोः—"अथ विशेषलक्षणानि वक्तव्यानि, तत्र नित्यानित्यत्वरूपेण द्विविधोऽप्ययं दोषस्त्रिविधः, शब्ददोषोऽर्थदोषो रसदोषश्चेति । वाक्यार्थबोधात्प्राक् प्रतीयमानाः शब्दगाः, ततः परं प्रतीयमानाः परम्परया रसापकर्षका अर्थगाः, तादृशाः साक्षाद्रसापकर्षका रसगाः । तत्र शब्दार्थरसानां [१]यथापूर्वमुपस्थितिः प्राथमिकीति तत्क्रमेणैव दोषभेदा निरूपणीया इति शब्ददोषाणां प्राथम्यम् । शब्दस्तु त्रिधा, पदं तदेकदेशो वाक्यं च । एवं च तदाश्रितः शब्ददोषोऽपि त्रिविधः । तत्र पदानां वाक्यघटकत्वेन प्राथम्यात्प्रथमं तद्दोषनिरूपणमिति परमार्थः । तत्रेदं शङ्क्यते,—एवं सति पदैकदेशस्य पदापेक्षयाऽपि प्राथम्यम्, न च पदांशः पदनिरूप्यः, प्रकृतित्वप्रत्ययत्वादिना भानात् । तस्मात् (प्राथम्यात्) तद्दोषनिरूपणस्यैव प्राथम्यम[३]र्हतीति । अत्र भास्करः,—'सत्यमुच्यते, परं तु पददोषेष्वेव यथासंभवं केचित् पदैकदेशदोषाः'—इति समादधे, तन्नातिमनोरमम् । अस्त्वेवं तथापि पदैकदेशदोषत्वेन प्रथमाभिधानापादने किमुत्तरमिति । वयं त्वालोचयामः,—उपदेशे तावत् प्राथम्यादिविचारणा अतिदेशस्तूपदेशानन्तरमेव, न च पदैकदेशे दोषोपदेशः, अतिदेशेनैव तल्लाभे लाघवात् । न च पदैकदेशे एवास्तूपदेशः, पदे त्वतिदेश इति वाच्यम्; पदैकदेशावृत्तीनामपि केषांचित् पदवृत्तित्वेन तदर्थं पदेषूपदेशस्यावश्यकत्वादिति । पददोषविशेषलक्षणमाह **दुष्टं पदमित्यादि**"—इति ।

दुष्टं पदमिति । श्रुतिकटु पदं दुष्टं भवेदिति संबन्धः । एवं सर्वत्र बोध्यम् । तदुक्तं विवरणे—"दुष्टपदमिति विधेयं सर्वत्रान्वयि, श्रुतिकटुपदाद्यन्यतमत्वं पददोषसामान्यलक्षणमपि तन्मात्रलक्षणत्वेन दोषविशेषलक्षणमेवेति न प्रतिज्ञाहानिः"—इति । "पदशब्देनात्र सु-

१ आदिपदग्राह्या अग्रे ३०५ उदाहरणे स्फुटीकरिष्यन्ते ॥ २ यथापूर्वमिति । पूर्वमनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ ३ 'अर्हतीत्यस्य प्राथम्यमेव कर्तृ'—इति प्रभा । 'तद्दोषनिरूपणस्य प्राथम्यं ग्रन्थकृदर्हतीत्यन्वयः'—इत्युद्द्योत ॥

संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम् ।
अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव ॥ ५१ ॥

बन्तं तिङन्तं तत्प्रकृतिभूतं प्रातिपदिकादि च गृह्यते । विभक्तिप्रत्ययादेस्तु पदैकदेशत्वमग्रे वक्ष्यति"—इत्युद्द्योते स्पष्टम् । श्रुतिकटु श्रुत्युद्वेगजनकं परुषवर्णम् । च्युतसंस्कृति व्याकरणलक्षणहीनम्, असाध्विति यावत् । अप्रयुक्तं तथाऽऽम्नातमपि कविभिर्नादृतम्, असमर्थं तदर्थाबोधकम् । निहतार्थम् अर्थान्तरप्रतीत्या प्रकृतव्यवधायकम् । अनुचितार्थम् अयोग्यार्थकम् । निरर्थकं पादपूरणमात्रार्थकम् । अवाचकम् अनभिधायकम् । अश्लीलं व्रीडानिन्दाऽशुभविधया त्रिधा त्रिप्रकारकम् । संदिग्धं नानार्थे संदेहविषयभूतम् । अप्रतीतं यत्किञ्चिच्छास्त्रपरिभाषितम् । ग्राम्यं ग्रामे भवो ग्राम्यो लोकस्तन्मात्रप्रयुक्तम् । नेयार्थं निषिद्धमपि लक्षणया प्रयुक्तम् । इदं दोषजातं केवलपदगतं समासगतं च । अथ क्लिष्टादि समासगतमेवेत्यन्वयः । क्लिष्टं बलाद्व्याख्येयार्थकम् । अविमृष्टविधेयांशम् अविमृष्टः प्राधान्येनानुक्तः (गुणीभूतः) विधेयांशो यत्र तादृशम् । विरुद्धमतिकृत् विरुद्धस्य मतिं विरुद्धां (विपरीतां) वा मतिं करोतीति तादृशमिति संक्षिप्तः कारिकार्थः । एते षोडश पददोषा इति भावः । एतेषां स्वरूपं परस्परभेदश्च तत्तदुदाहरणावसरे विशेषतो मतभेदेन सविस्तरं स्फुटीभविष्यतीति बोध्यम् ।

ननु श्रुतिकटुप्रभृतिशब्दानां लक्षणपरत्वे विभागपरत्वाभावाल्लक्ष्यानुपस्थितौ कथं लक्षणवाक्यत्वनिर्वाहः, लक्षणवाक्यस्य लक्ष्यलक्षणसंबन्धबोधकत्वात् । तथा च विभागवाक्याल्लक्ष्योपस्थितावेव हि विशेषलक्षणाकाङ्क्षायां लक्षणकथनयोग्यत्वम्, विभागपरत्वे तु लक्षणानुक्तेर्न्यूनतेति । अत्रोच्यते—श्रुतिकट्वादिपदेभ्यो रूढियोगाभ्यामुभयार्थोपस्थितौ लक्ष्यलक्षणयोरुभयोरपि प्रत्ययः । तत्र रूढ्यर्थो लक्ष्यः, श्रुतेः कटु श्रुतिकटु—इत्यादिरूपो योगार्थो लक्षणम् । यथा—" घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः[1] "—इति गौतमीये (१।१।१२) इन्द्रियलक्षणसूत्रे रूढ्यर्थो लक्ष्यः, जिघ्रतीति घ्राणमित्यादिरूपो योगार्थो लक्षणमिति प्रदीपकाराः । उद्द्योतकारास्तु—योगरूढेषु एकार्थीभाववादिनां [मते]नैकविनाकृतापरार्थोपस्थितिरिति कथं प्राक् लक्ष्यज्ञानम्, यस्य योगार्थो लक्षणं स्यात् । अतः श्रुतिकट्वादिपदवाच्यत्वं लक्षणमित्याहुः । इदमेव युक्तम्, न तु प्रदीपोक्तम्, "रूढ्यर्थयोगार्थयोरन्यतरवियोगेनान्यत्रान्वयायोगः"—इति नियमविरुद्धत्वात् । नन्वयं नियमो व्यभिचरितः, 'अरिमेदः पलाशश्च बाहुः कल्पद्रुमश्च ते'—इति प्राचीनोक्तपदश्लेषोदाहरणे (अरीणां शत्रूणां मेदो वपां पलं मांसं चाश्नातीति अरिमेदःपलाशस्ते तव बाहुः, अरिमेद-

---

१ भूतेभ्य इति । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपपञ्चमहाभूतोपादानकारणकानीत्यर्थः ॥ २ बृहदुद्द्योते तु 'केवलरूढेर्योगस्य चातिप्रसक्तत्वाद्योगरूढानीमानि, तत्र हि नैकविनाकृतापरार्थोपस्थितिरिति'—इति पाठः । अन्यत्सर्वं प्राग्वत् ॥

श्रुतिकटु (परुषवर्णरूपं) दुष्टं यथा,—

अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।
आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कार्तार्थ्यं लभते कदा ॥ १४१ ॥

संज्ञकः पलाशसंज्ञकश्च कल्पद्रुमः—इत्यर्थके) परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्यतरवियोगेनान्यत्रान्वयस्य दृष्टत्वादिति चेत् । अत्रोच्यते—अरिमेदपलाशशब्दौ हि यौगिकरूढौ मण्डपादिशब्दवत्, ननु पङ्कजादिशब्दवत् योगरूढौ, वृक्षयोर्भेदः-पत्रानशितृत्वात् । योगरूढस्थले चायं नियम इति नास्य व्यभिचार इति । परस्परनैरपेक्ष्येणावयवशक्त्या समुदायशक्त्या चार्थप्रत्यायकं यौगिकरूढम् । यथा—उद्भिदादिपदम् । उद्भित्पदादवयवमात्रशक्त्योद्भेदनकर्तारस्तरुगुल्माद्या बुध्यन्ते । "उद्भिदा यजते"—इत्यादौ यागविशेषः समुदायशक्त्यैव बुध्यते । अवयवशक्त्या समुदायशक्त्या चार्थप्रत्यायकं योगरूढम् । यथा—पङ्कजादिपदं पङ्कजनिकर्तृत्वेन रूपेण पद्मत्वेन रूपेण च पद्मं बोधयतीति प्राक् (२८० पृष्ठे) प्रतिपादितमित्यलं पुनरुक्त्या । वस्तुतस्तु—सूत्रे श्रुतिकट्वादिपदस्य आवृत्त्या एकस्य (रूढस्य) लक्ष्यपरत्वम्, अपरस्य (यौगिकस्य) लक्षणपरत्वमिति ऋजुः पन्थाः ॥

"अथैषां लक्षणवाक्यत्वे 'त्रिधाऽश्लीलम्'—इत्यत्र त्रिधेति निरर्थकम्, तस्य विभागमात्रार्थत्वेन लक्षणेऽनुपयोगादितिचेत् । न । अश्लीलशब्दस्य व्रीडादिव्यञ्जकत्रितयसाधारणैकावयवशक्तिविरहेण नानार्थतया लक्षणत्रयार्थत्वमित्यस्य तदर्थत्वात्[1]"—इति प्रदीपे स्पष्टम् ॥

तत्र श्रुतिकटुत्वं यद्यपि श्रुत्युद्वेजकत्वम्, तच्च पुरुषभेदेनानियतम्; तथापि तज्जनकतावच्छेदकरूपवत्त्वं विवक्षितम्, तच्च परुषवर्णत्वम्, तच्च दुर्वचत्वम्[2] । तदाह **श्रुतिकटु परुषवर्णरूपमिति** । अत्र सारबोधिनीकाराः,—" परुषवर्णत्वं मुख्यार्थापकर्षकत्वे सत्योजोव्यञ्जकवर्णत्वम् । वीरादिष्वदुष्टतया तदतिप्रसङ्गवारणाय सत्यन्तम्, वीरादिषु मुख्योत्कर्षकत्वादस्यादोषत्वात् । न च प्रतिकूलवर्णेनास्य संकर इति वाच्यम्, उपधेयसांकर्येऽप्युपाध्योरसांकर्यात् । तथाहि,—अत्र प्रकृतरसव्यञ्जकवर्णाभावाद्रसोद्बोधरूपं कार्यं न जायते, प्रतिकूलवर्णे तु प्रकृतरसप्रतिबन्धकैर्वर्णैः प्रतिबध्यते इत्यनयोरेकत्र व्यञ्जकवर्णाभावात्कारणाभावप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वम्, अपरत्र प्रतिकूलवर्णसद्भावात्प्रतिबद्धकार्यकत्वमेव दूषकताबीजम् । इदं मधुररसे एव दूषकम्, प्रतिकूलवर्णं तु सर्वत्र रसे इति स्मर्तव्यम् । वर्णानां रसे व्यञ्जकत्वं प्रातिकूल्यं च [अष्टमे उल्लासे] वक्ष्यते "—इत्याहुः । वस्तुतस्तु प्रतिकूलवर्णव्याख्यावसरेऽनयोर्भेदः प्रतिपादयिष्यते ।

प्रथमं पददोषमुदाहरति **अनङ्गमङ्गलेति** । शम्भल्याः (कुट्टन्याः) कयोश्चित्कामिनोः

१ तदर्थत्वात् तत्प्रतिपाद्यत्वात् ॥ २ परुषत्वमोजोव्यञ्जकत्वम् । वीरबीभत्सरौद्रेष्वस्यादुष्टत्वादाह दुर्वचत्वमिति । मुख्यार्थापकर्षकत्वमित्यर्थः । वीरादौ तु मुख्यार्थोत्कर्षकत्वाददुष्टत्वम्, दुःखेन वक्तुं शक्यत्वाच्च तत्त्व माधुर्यवद्रसेऽस्यत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

अत्र कार्तार्थ्यमिति ॥

समागमानुध्यानमिदम् । स मद्बुद्धिस्थो युवा अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गाः कन्दर्पोत्सवमन्दिरायमाणकटाक्षास्तेषां याः भङ्गयः प्रकारास्तासां तरङ्गितैः तरङ्गवदाचरणैः उत्तरोत्तराविच्छेदरूपैः उपलक्षितया सहितया वा तन्वङ्ग्या कृशाङ्ग्या आलिङ्गितः सन् कार्तार्थ्यं कृतार्थतां कदा लभते लप्स्यते (प्राप्स्यति) इत्यर्थः। "विभाषा कदाकर्ह्योः"–(३ । ३ । ५) –इति पाणिनिसूत्रेण कदाशब्दयोगे भविष्यति लट्। उद्द्योतचन्द्रिकाकाराभ्यां तु,–"तन्वङ्ग्याऽऽलिङ्गितः कण्ठे"—इति प्रदीपपाठमुपादाय, "अत्र पूर्वार्धे लोचनैरिति विशेष्यमध्याहार्यम् । अङ्गशून्यस्यापि विजयप्रदत्वान्मङ्गलगृहमिति कश्चित् । स्वस्यानङ्गत्वादत्र मङ्गलं निहितमित्यपरे । तत्संबन्ध्यपाङ्गवृत्तिभङ्गीनां ये तरङ्गा उत्तरोत्तराविच्छेदास्ते संजाता येषु तैः लोचनैः[1] उपलक्षितया कृशाङ्ग्या कण्ठे आलिङ्गितः कृतार्थतां कदा लभते लप्स्यते इत्यर्थः"–इति व्याख्यातम् । अन्ये तु भङ्गीनां तरङ्गवदाचरणैः करणैः तन्वङ्ग्या (कर्त्र्या) आलिङ्गित इत्याहुः ।

अत्र कार्तार्थ्यमिति पदं कठोरवर्णघटितत्वाच्छ्रुतिकटु । तदेवाह **अत्र कार्तार्थ्यमितीति**। 'पदं परुषवर्णप्रायम्'–इति शेषः। स्वायत्ते शब्दप्रयोगे निरर्थं प्रयुक्तो दुःश्रवः कार्तार्थ्यमितिशब्दः श्रोतुर्विरक्तिमापादयतीति दुष्ट इति भावः । यमकाद्यर्थं प्रयुक्तस्तु न दुष्ट इति बोध्यम् ।

व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः—"अत्र कार्तार्थ्यमिति पदं परुषवर्णप्रायम् । किं पुनरस्य दूषकताबीजम्, उद्वेगजनकत्वमितिचेत् । न । रौद्रादावपि दोषत्वप्रसङ्गात् । माधुर्यव्यञ्जकरचनामध्यगुम्फितमेव तदुद्वेजयतीति चेत्, तत्किं ताद्दशत्वेन[2] ज्ञातं तथा, उत स्वरूपसदेव, नाद्यः, रसविशेषव्यञ्जकत्वाज्ञानेऽपि प्राथमिकताद्दशपदश्रवणेनोद्वेगाभावप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात् । अन्त्ये[3] तु सत्यादयः[4] प्रमाणम्, न ह्यविदितविशेषानपि तत्रैव तदुद्वेजयति नान्यत्रेति[5][6] प्रमाणमस्ति । किंच[7], एवं वैयाकरणादौ वक्तरि किंनिबन्धनो दोषत्वाभावः स्यात् । अत्रोच्यते—स्वायत्ते शब्दप्रयोगे कर्णोपतापकशब्दप्रयो-

१ एकस्यास्तन्वङ्ग्याः लोचनबहुत्वाभावेऽपि तद्व्यापारबहुत्वाल्लोचनैरिति बहुवचनम् । यद्वा, आदावञ्जनेति २०० उदाहरणस्थवृत्तिग्रन्थे 'अलसवलितैः'–इत्यादौ 'ईक्षणैः'–इतिवत् लोचनशब्दस्य व्यापारवाचकत्वाद्बहुवचनोपपत्तिरिति भाति ॥ २ ताद्दशत्वेन माधुर्यव्यञ्जकरचनामध्यगुम्फितत्वेन ॥ ३ अन्त्ये इति। वस्तुगत्या माधुर्यव्यञ्जकरचनामध्यगुम्फित नतु तत्त्वेन ज्ञातमिति पक्षे इत्यर्थः ॥ ४ सत्यादय इति । "सत्येन शापयेद्विप्रम्"–इत्यादिस्मृत्युक्ताः शपथा इत्यर्थ· "सत्यं शपथतथ्ययो·"–इत्यमर ॥ ५ नान्यत्रेति । न रौद्रादिरसे इत्यर्थः ॥ ६ इतीति । इत्यस्मिन्नर्थे इत्यर्थः ॥ ७ ननु माधुर्यव्यञ्जकरचनामध्यगतत्वेन ज्ञातमेवोद्वेजकमित्येवानुभव इत्यतो दोषान्तरमाह किंचैवमिति ॥

च्युतसंस्कृति (व्याकरणलक्षणहीनं), यथा,—

एतन्मन्दविपकतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डर-
प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते।

गेण श्रोतुरुद्वेगो रसापकर्षायेति स एव तद्बीजम्। अत एव प्रतिकूलवर्णादेर्न्य भेदः, [1]तस्य [2]कर्णोपतापाहेतुत्वात्। अत एव चानुकरणे वैयाकरणादौ वक्तरि श्रोतरि वा रौद्रादौ रसे व्यङ्ग्ये नीरसे च काव्येऽस्य दोषत्वाभावः, आद्ये तस्यैवानुकरणीयतया स्वायत्त्यभावात्, द्वितीये च तत्स्वभावावगमेनोद्वेगाभावात्, तृतीये च श्रोतुस्तेनानुद्वेगात्, चतुर्थे तदनुगुणत्वेनोद्वेगाहेतुत्वात्, पञ्चमे मुख्यार्थहतेरभावात्। अत एवायं दोषः माधुर्यवच्छान्तकरुणश्रृङ्गाररसप्रधानकाव्ये एवेत्याहुः। एवमर्थौचित्यप्रकरणादिवशेनाप्यनुद्वेजकतया दोषत्वा[3]भाव उपपद्यते। एवंच रसाद्यपकर्षकं श्रोतुरुद्वेगजनकत्वं श्रुतिकटुलक्षणमिति बोध्यम्। एतेन श्रुतिवैरस्याधायकशब्दत्वं श्रुतिकटुत्वमिति कैश्चिदुक्तं निरस्तम्"—इति॥

द्वितीयं पददोषमुदाहरन् च्युतसंस्कृतिपदं व्याचष्टे **च्युतेति**। च्युता स्खलिता संस्कृतिः संस्करणं (व्याकरणलक्षणानुगमो) यत्र तदित्यर्थः, [4]यद्भाषासंस्कारकव्याकरणलक्षणविरुद्धं यत् तत् तद्भाषायां च्युतसंस्कृतीति भावः। संज्ञाशब्दानां डित्थ-डपित्थादीनाम् "उणादयो बहुलम्" (३। ३। १) इति पाणिनिसूत्रेण संस्कृतत्वान्न तत्रातिव्याप्तिः। देश्यं तु न लक्षणविरुद्धं किंतु तदविषय एव। एवं च तत्र च्युतसंस्कृतिर्न दोषः। देश्यं तत्तद्देशीयभाषारूपम्। यत्तु 'देश्यं लडहादि'—इति केनचिदुक्तम्, तन्न, "लडहादयो बहुलम्"—इति प्राकृतसूत्रेण तेषामपि व्युत्पादनादित्याहुरिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्। केचित्तु प्राकृतानां "दाढादयो बहुलम्"—इति (वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे ४ परिच्छेदे ३३) सूत्रेण सामान्यतो व्युत्पादनान्न तत्र दोष इत्याहुः। तदेवाह **व्याकरणलक्षणहीनमिति**। व्याकरणस्य लक्षणं सूत्रं तद्धीनं तद्विरुद्धमित्यर्थः। केचित्तु, व्याकरणेन लक्ष्यते इति लक्षणं साधुत्वं तद्धीनं तच्छून्यमित्याहुः।

एतन्मन्देति। पल्लीपतिपुत्र्याः कुचयुगं दिदृक्षोः कस्यचिद्विदग्धस्योक्तिरियम्। हे पल्लीपतिपुत्रि। पल्ली क्षुद्रग्रामः ("कुटीकुग्रामयोः पल्लिः"—इति शाश्वतकोशः। पल्लिशब्दात् "सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके" इत्यनेन "पिप्पल्यादयश्च"—इत्यनेन वा ङीषि पल्लीति रूपम्) तत्स्वामिनः मुख्यशबरस्य (प्रधानभिल्लस्य) पुत्रि! एतत् पुरोदृश्यमानम्, अनपलपनीयमिति यावत् (अर्थात् त्वत्कुचयुगं) पुलिन्दसुन्दरः शबरयुवा तस्य

१ तस्येति। प्रतिकूलवर्णस्येत्यर्थः॥ २ कर्णेति। रौद्रे मसृणवर्णादेरिति भाव.॥ ३ दोषत्वाभाव इति। "वक्त्राद्यौचित्यवशात्"—इत्यादिना ८१ सूत्रेणाग्रे वक्ष्यमाण इत्यर्थः॥ ४ यद्भाषेति। संस्कृतभाषाव्याकरणवत्सौरसेन्यादिप्राकृतभाषाव्याकरणस्यापि सत्त्वादित्यर्थः॥

तत् पल्लीपतिपुत्रि ! कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना-
दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथाः ॥ १४२ ॥

अत्रानुनाथते इति, 'सर्पिषो नाथते'—इत्यादाविवाशिष्येव नाथतेरात्मनेपदं

करस्पर्शक्षमं हस्तमर्दनयोग्यं यतो लक्ष्यते दृश्यते, तत् तस्मात्कारणात् कुञ्जरकुलं करिसमूहः त्वाम् अनुनाथते याचते इत्यन्वयः । किमित्याकाङ्क्षायामाह कुचयुगमित्यादि । त्वं कुचयुगं पत्रैः पर्णैः आवृतम् आच्छन्नं मा कृथाः मा कुरु इतीत्यर्थः । एवं च, याचनस्य 'मा कृथाः'—इत्यन्तवाक्यार्थः कर्मेति बोध्यम् । याचने हेतुगर्भं कुञ्जरकुलविशेषणमाह कुम्भेत्यादि । कुम्भयोः कुम्भस्थलयोर्या अभयस्य अभ्यर्थना प्रार्थना तया दीनं कातरमित्यर्थः । केचित्तु 'अभ्यर्थनाद्दीनम्'—इति पाठं स्वीकृत्य कुम्भाभयाभ्यर्थनात् प्राणरक्षणवाञ्छनादिति भावः, दीनं यथा स्यात्तथा त्वाम् अनुनाथते इत्यन्वयमाहुः । तथा च कुचयोः पत्रानावृतत्वे तदासक्तमनसः पुलिन्दसुन्दरस्य प्रहारपाटवं न भवतीति, अनयोः कतरः कुम्भ इति संशयेन हनने मौढ्यं वा भविष्यतीति, तत्सारूप्येण प्रहारायोग्यत्वबुद्ध्या वा कुम्भाभयं स्यादिति भावः । केचित्तु शबरयूनस्तद्दृचासङ्गेन धनुस्त्यागात्स्यादेव प्राणरक्षणमिति भावमाहुः । कीदृशं कुचयुगम्? मन्दमीषत् विपक्वं तिन्दुकस्य कालस्कन्धस्य (महाराष्ट्रभाषायां टेंभुरणीति प्रसिद्धस्य) यत् फलं तद्वत् श्यामं सुन्दरं श्यामवर्णं वा उदरं मध्यभागो यस्य तथाभूतं च तत्, आपाण्डर ईषत्पाण्डरः प्रान्तो यस्य तथाभूतं चेत्यर्थः । "तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके"—इत्यमरः । हन्तेति हर्षे 'लक्ष्यते' इत्यनेनान्वयि । अत्र मन्दविपक्वमित्यनेनेषत्कठिनत्वपाण्डरत्वलाभः । पल्लीपतिपुत्रीत्यनेन तत्पुत्र्यास्तव भीतत्राणमुचितमिति ध्वनितम् । कुलमित्यनेन बह्वनुरोधात्तथाकरणस्यावश्यकत्वं ध्वनितम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र 'अनुनाथते'—इति पदं व्याकरणलक्षणविरुद्धं च्युतसंस्कृति, "आशिषि नाथः"—इति वार्तिकेन नाथतेराशिष्येवात्मनेपदविधानादत्र च याचनार्थत्वात् । तदेवाह **अत्रानुनाथते इतीति**। पदं च्युतसंस्कृतीति शेषः । अयं भावः—'अथ कत्थन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः'—इत्युपक्रम्य 'नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु'—इति धातुपाठे पाठादनुदात्तेत्त्वादेव "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्" (१ । ३ । १२) इति पाणिनिसूत्रेणैवात्मनेपदे सिद्धे "आशिषि नाथः"—इति वार्तिकेन पुनरात्मनेपदविधानं नियमार्थम् 'आशिष्येवात्मनेपदम्'—इति; इह याच्ञार्थत्वादात्मनेपदप्रयोगो व्याकरणलक्षणहीन इति । अयं च्युतसंस्कृतित्वरूपो दोषः पदे एव न पदैकदेशे इति 'आदावञ्जन०' इति २०० उदाहरणे स्फुटीभविष्यति । **सर्पिषो नाथते इति** । अत्र "आशिषि नाथः" (२ । ३ । ५५)—इति पाणिनिसूत्रेण आशीरर्थस्य नाथतेः कर्मणि (सर्पिषि) शेषे षष्ठी, सर्पिर्मे स्तादित्याशास्ते इति तदर्थः । आ-

विहितम्, "आशिषि नाथः"–इति, अत्र तु याचनमर्थः, (तस्मात् 'अनुनाथति स्तनयुगम्'–इति पठनीयम्) ॥

त्मनेपदं केन विहितमित्याकाङ्क्षायामाह "आशिषि नाथः"–इतीति । "क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च" (१।३।२१)इति पाणिनिसूत्रस्थेन "आशिषि नाथः"–इति वार्तिकेन कात्यायनकृतेनेत्यर्थः । यत्तु "आशिषि नाथः"–इति सूत्रेणेति प्रदीकारोक्तम्, तत्तु भ्रममूलकमेवेति बोध्यम् । न च 'अनुनाथते'–इत्यत्राप्याशीरर्थ इति वाच्यम्, त्वामित्यस्य कर्मत्वानुपपत्तेः, इष्टार्थस्यैवाशंसनकर्मत्वात् । तदाह अत्र तु याचनमर्थ इति । कथं तर्हि पाठो युक्त इति शङ्कायां युक्तं पाठमुपदिशति तस्मादिति । पठनीयमिति । 'अनुनाथति'–इति परस्मैपदमेव युक्तं याचनार्थत्वादिति भावः । एवं 'नाथसे किमु पतिं न भूभृताम्'–इत्यपि (किरातकाव्ये १३ सर्गे ५९ श्लोके) च्युतसंस्कृत्युदाहरणं बोध्यम् । तत्र 'नाथसे'–इति पठनीयम् ।

यत्तु आत्मनेपदिगणपाठादेवात्मनेपदे सिद्धे पुनस्तद्विधानं नियमाय, नियमश्च नाथतेराशीरर्थे आत्मनेपदमेव न परस्मैपदमित्याकारः; एवं चार्थान्तरे त्वनियमः, तथा च याचनेऽप्यात्मनेपदमविरुद्धमिति चिन्त्योऽयं वृत्तिग्रन्थः, तस्मात् ग्राम-गाम इत्युदाहार्यमिति केचिदाहुः । तन्न । तत्र (विपरीतनियमे) महाभाष्यादिग्रन्थविरोधादिति बृहदुद्द्योतादौ स्पष्टम् । किंच विपरीतनियमे व्यावर्त्यालाभेन वार्तिकस्य वैयर्थ्यमेव स्यात्, तथाहि-आशीरर्थे आत्मनेपदमेवेत्युक्ते आशीरर्थे परस्मैपदस्य व्यावृत्तिः कर्तव्या, सा च "अनुदात्तङितः०"–इति सूत्रेणैव सिध्यतीति । ननु 'अनुनाथते'–इति स्वरूपं संस्कृतमेव, तथा चार्थविशेषे न तथेति वक्तव्यम्, एवं चार्थदोषत्वं प्राप्तमिति । मैवम् । यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि यो दोषोऽनुवर्तते तस्यार्थदोषत्वम्, यस्तु तथा सति निवर्तते तस्य शब्ददोषत्वमिति विभागादिति प्रदीपे स्पष्टम् । अत्रासाधुत्वज्ञानाभावः साधुत्वज्ञानं वा शाब्दबोधकारणम्, तदभावाच्छाब्दबोधस्थगनमेव दूषकताबीजम् । साधुशब्दान्तरस्मरणे शाब्दबोधेऽपि प्रतीतिमान्थर्यं दूषकताबीजमिति तत्त्वमिति सारबोधिनीकाराः । वयं तु साधुशब्दान्तरस्मरणे साधुत्वभ्रमे वा बोधेऽपि व्याकरणव्युत्पत्तिद्वाराऽर्थाप्रत्ययनमेवात्र दूषकताबीजमिति प्रतीम इति सुधासागरे स्पष्टम् । यत्त्वत्रार्थाप्रतीतिर्दूषकताबीजमिति नित्यदोषत्वम्, अनुकरणे त्वर्थपरत्वाभावाद्दोषत्वाभाव इति प्रदीपे उक्तम्; अत्रेदं चिन्त्यम्, साधुशब्दस्मरणेन शक्तिभ्रमेण शक्त्यैव वा तेषां बोधकत्वस्य सर्वैः स्वीकारान्नार्थाप्रतीतिः, असाधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधप्रतिबन्धकत्वे तत्तद्देशभाषाकाव्यादितो न बोधः स्यात्, तस्मात्तत्तद्व्याकरणसंस्कृतशब्दघटितपद्ये तदसंस्कृतपदोपादानस्य कव्यशक्त्युन्नायकतया सहृदयश्रोतुरुद्वेगो दूषकताबीजमिति तत्त्वमित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

अप्रयुक्तं (तथाऽऽम्नातमपि कविभिर्नादृतम्) । यथा,—

यथाऽयं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।
तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथ वा ॥ १४३ ॥

अत्र दैवतशब्दो "दैवतानि पुंसि वा"–इति पुंस्याम्नातोऽपि न केनचित्प्रयुज्यते ॥

तृतीयं पददोषमुदाहरन्नप्रयुक्तपदं व्याचष्टे **अप्रयुक्तमिति**। तथा (प्रयुज्यमानतावच्छेदकरूपेण) अनुशासनसिद्धमपि कविभिर्यन्न प्रयुक्तमित्यर्थः । तदेवाह **तथेत्यादि । तथा** प्रयुज्यमानतावच्छेदकरूपेण । **आम्नातम्** अनुशिष्टम्, कोशव्याकरणादिशास्त्रसिद्धमिति यावत् । **कविभिः** पण्डितैः । **नादृतमिति** । न प्रयुक्तमित्यर्थः, कविसंप्रदायनिषिद्धप्रयोगवत् । तेनैतत्कविप्रयुक्तत्वेन नाप्रयुक्तत्वासिद्धिः । नाप्यसमर्थे[1] हन्त्यादावतिव्याप्तिः, तेषामुद्धतिपद्धतीत्यादौ प्रयोगानुमत्या सामान्यतो निषेधाभावात् । नापि नपुंसकत्वेनाप्रयुक्ते घटादौ च्युतसंस्कृत्यादौ चातिव्याप्तिः, तेषामनुशासनसिद्धत्वाभावात्। कविभिरिति व्याकरणस्याप्युपलक्षणम्; तेन व्याकरणनिषिद्धस्य घृधातोर्घृतघर्मघृणाभ्योऽन्यत्र प्रयोगस्य, वचेश्चान्तौ[2] प्रयोगस्य च संग्रहः । एवं च लडहादीनां प्राकृतादिशब्दानां संस्कृतकाव्यनिवेशेऽयमेव दोष इति बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् ।

यथाऽयमिति । यथा यतः अयं पुरुषः दारुणाचारः क्रूरकर्मा सर्वदैव न तु कदाचित् विभाव्यते दृश्यते, तथा ततः अस्य पुरुषस्य दैवतः उपास्यः पिशाचोऽथवा राक्षस इति अहं मन्ये इत्यर्थः । चन्द्रिकायां तु यथा यादृशः तथा तदनुरूप इत्यर्थ इत्युक्तम् ।

अत्र पुंलिङ्गो दैवतशब्दोऽमरकोशे प्रथमकाण्डे प्रथमवर्गे "वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा"–इत्याम्नातोऽपि कविभिर्न क्वापि प्रयुक्त इत्यप्रयुक्तत्वं दोषः । तदेवाह **अत्रेत्यादि । न केनचित्प्रयुज्यते इति** । अत्र तादृशकविसमयलङ्घने प्रयोजनानुसंधानव्यग्रतया मुख्यार्थप्रतीतिविलम्बो दूषकताबीजम् । यमकादिप्रयोजनसत्त्वे तु नायं दोष इति बोध्यम् । उक्तमिदं प्रदीपे,—"नन्वत्र किं दूषकताबीजम्, न तावच्छक्तिविरहः, तत्सत्त्वात्। शक्तिस्मृतिविरह इत्यपि नास्ति, शब्दानुशासनेन तद्ग्रहे स्मृतौ प्रतिबन्धकाभावात्[3] इति चेत् । पदार्थोपस्थितिविलम्बः[4] तद्बीजम् । अत एव श्लेषयमकादावदोषत्वम्[5] । उद्भटालंकारसंपत्त्या प्रतीत्यविलम्बस्य तत्रानुद्देश्यत्वात् । वस्तुतस्तु[6] तादृशकविसमयलङ्घनप्रयोजनानुसंधा-

---

१ असमर्थत्वमत्र गमनरूपेऽर्थे इत्यग्रिमे १४४उदाहरणे स्फुटीभविष्यति ॥ २ 'वचिरन्तिपरो न प्रयुज्यते'–इति वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यामदादिगणे स्पष्टम् ॥ ३ बाधकाभावादिति पाठान्तरम् ॥ ४ पदार्थोपस्थितिविलम्ब इति । तद्बीज त्वप्रयुक्तत्वेन शक्तिस्मरणविलम्ब इत्याहुः ॥५ इद मूलकार एव३०२उदाहरणात्प्राग्वृत्तौ वक्ष्यति ॥ ६ पदार्थोपस्थित्यविलम्बेऽपि दोषत्वानुभवादाह वस्तुतस्त्विति ॥

असमर्थ (यत्तदर्थं पठ्यते न च तत्रास्य शक्तिः), यथा,–

तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः।
सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति संप्रति सादरम्॥ १४४॥

अत्र हन्तीति गमनार्थम्॥

नव्यग्रतया मुख्यार्थविच्छित्तिः[1] दूषकताबीजम्। अत एवानुकरणे दोषत्वाभावः। यमकादावप्यदोषत्वम्, अन्यत्राप्रयुज्यमानस्यापि तदर्थं कविभिः प्रयोगस्य दर्शनेन व्यग्रताऽभावादिति"–इति।

उदाहरणान्तरं यथा,–'अथैकधेनोरपराधचण्डाद्गुरोः कृशानुप्रतिमाद्बिभेषि। शक्योऽस्य मन्युर्भविता विनेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः॥'–इति रघुवंशे २ सर्गे। अत्र स्पर्शयतेति पदं 'स्पृश संस्पर्शने'–इति धातुपाठाद्दानार्थकत्वाभावेऽपि "विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्"–इत्यमरे दानार्थकत्वेनाम्नातमपि सर्वत्र तदनुपलम्भादप्रयुक्तमेवेति बोध्यम्॥

चतुर्थं पददोषमुदाहरन्नसमर्थपदं व्याचष्टे **असमर्थमिति**। असमर्थमित्यल्पार्थे नञ्, "तत्सादृश्यं तदन्यत्वं तदल्पत्व०"–इति प्राक् (१४ पृष्ठे) उक्तवचनात्। तेन यत्तदर्थं परिपठितमपि प्रकृतस्थले विवक्षितार्थसामर्थ्यरहितमित्यर्थः। समर्थस्यैवासामर्थ्यं विरुद्धमिति चेत्, न, उपसंदानोपजीवित्वात्सामर्थ्यस्य। उपसंदानं यत्किंचित्सहकारः। यथा हनधातोः पद्धति[2]-जघन[3]-जङ्घा[4]दिषु पदादिपदोपसंदानेन मार्गाद्यर्थोपसंदानेन वा गतौ सामर्थ्यं न पुनरविशिष्टस्य। एवं चोपसंदानं विनाऽनुशिष्टार्थबोधकत्वमसमर्थत्वमिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्।

तीर्थेति। सत्कृतिः सत्फलजनकं पुण्यम्। सुरस्रोतस्विनीं गङ्गाम्। सुरेत्यादिनाऽवश्यगम्यत्वं ध्वनितम्। हन्ति गच्छति। **अत्र हन्तीतीति**। पदमसमर्थमिति शेषः। धातुपाठे 'हन हिंसागत्योः'–इति गमनार्थे परिपठितोऽपि हन्तिस्तत्प्रत्यायने स्वरूपायोग्यः। प्रहतोद्धतजङ्घादिषूपसंदानेन गतेः प्रत्यायकत्वेन न तत्पाठवैयर्थ्यम्। एवम् 'इङ् अध्ययने'–इत्यध्ययने परिपठितस्यापीङ्धातोरधिं विना तत्र[5] प्रयोगेऽसामर्थ्यमेवेति बोध्यम्। अत्र स्वरूपायोग्यत्वेनास्यार्थानुपस्थितिर्दूषकताबीजमिति नित्यदोषोऽयम्। अत्रार्थानुपस्थितिसत्त्वादेव न निहतार्थसंकरः, तत्र विलम्बेन प्रकृतार्थोपस्थितेः। नाप्यवाचकसंकरः, तस्योपसंदानेनाप्यबोधकत्वात्। अस्य नित्यदोषत्वं चिन्त्यम्, यस्योपसंदानं विनापि गमनार्थबोधस्तं प्रत्यदोषत्वादित्येके। तस्यापि प्रसिद्धपरित्यागेनेदृशप्रयोगे प्रयोजनानुसंधान-

---

१ मुख्यार्थविच्छित्तिः तत्प्रतीतावत्यन्तविलम्ब इत्युद्द्योते स्पष्टम्॥ २ पादाभ्यां हन्यते गम्यते इति पद्धतिर्मार्गः। हनधातोः क्तिन्प्रत्ययः। "हिमकाषिहतिषु च" (६। ३। ५४)–इति सूत्रेण पादस्य पद्भावः॥ ३ वक्रं हन्ति गच्छतीति जघनम्। यङ्लुगन्तात् पचाद्यच्। "आगमशास्त्रमनित्यम्"–इति नुक् न॥ ४ जङ्घन्यते कुटिलं गच्छतीति जङ्घा। हन्तेर्यङ्लुगन्तात् "अन्येभ्योऽपि"–इति डः॥ ५ अध्ययने॥

निहतार्थं (यदुभयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम्), यथा,—

यावकरसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन ।
मुग्धा साध्वसतरला विलोक्य परिचुम्बिता सहसा ॥ १४९ ॥

अत्र शोणितशब्दस्य रुधिरलक्षणेनार्थेनोज्ज्वलीकृतत्वरूपोऽर्थो व्यवधीयते ॥

अनुचितार्थं यथा,—

व्यग्रत्वाद्विलम्ब एव दुष्टिबीजमिति तत्त्वम् । अत्र हन्तेः पदैकदेशत्वेऽपि प्रकृतिगतत्वात्पददोषता बोध्येति बृहदुद्द्योतसारबोधिन्योः स्पष्टम् ॥

पञ्चमं पददोषमुदाहरन्निहतार्थपदं व्याचष्टे **निहतार्थमिति** । निहतः (प्रसिद्धेनाविवक्षितेनार्थेनाप्रसिद्धतया व्यवहितो विवक्षितः) अर्थो यस्य तदित्यर्थः, अविवक्षितप्रसिद्धार्थप्रत्ययव्यवधानेन विवक्षिताप्रसिद्धार्थबोधकत्वमिति फलितम् । अविवक्षितेत्युपादानान्नाप्रसिद्धव्यञ्जकनानार्थेऽतिप्रसङ्गः; सामग्रीसाद्गुण्यात्प्रागप्रसिद्धार्थप्रतिपत्तौ नायं दोष इति तृतीयान्तम्, प्रसिद्धिश्च भूरिप्रयोगाहितपटुतरसंस्कारविषयत्वम् । तेन हि तस्य द्रुतमुपस्थित्या तदितरतिरोधानम् । एवं च योगमात्राश्रयेण कुमुदादौ प्रयुक्ते पङ्कजपदेऽयमेव दोषः, रूढ्यर्थस्य द्रुतमुपस्थितेः । लक्षणया प्रयुक्ते त्वसति प्रयोजने नेयार्थत्वं दोषः, सति त्वदोष एव । गूढेऽप्यर्थे क्वचित्प्रयोगान्नाप्रयुक्तसंकर इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ।

यावकेति । यावकस्य अलक्तकस्य रसेनार्द्रो यः पादः तेन यः प्रहारः ताडनं तेन शोणिता उज्ज्वलीकृताः (ईषदारक्तीकृताः) कचाः केशाः यस्य तादृशेन दयितेन प्रियेण (नायकेन), साध्वसेन (रुधिरभ्रमात्) भयेन तरला व्याकुला, अत एव मुग्धा मूढा, विलोक्येयं साध्वसवतीति ज्ञात्वा सहसा तत्क्षणमेव परिचुम्बिता; सति विलम्बे नायिकाया भ्रमोच्छेदसंभवादिति भावः । 'सहसा अप्रसाद्यैवेत्यर्थः'—इति केचित् । "मुग्धः सुन्दरमूढयोः"—इति कोशः । आर्या छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्र नानार्थस्य शोणितपदस्य रुधिरे प्रसिद्धिरप्रसिद्धिस्तूज्ज्वलीकृतत्वरूपे विवक्षितार्थे इति निहतार्थत्वम् । यद्वा, शोणशब्दात्तत्करोतीतिण्यन्तात् क्ते उज्ज्वलीकृतत्वरूपार्थबोधो विलम्बेन, रूढ्या रुधिरस्यैव बोधादिति निहतार्थत्वम् । तदेवाह **अत्रेत्यादि । शोणितशब्दस्य** शोणितपदस्य । **उज्ज्वलीकृतत्वरूपः** ईषदारक्तीकृतत्वस्वरूपः । अत्र प्रसिद्धस्यैव द्रागुपस्थित्या विवक्षितस्य विलम्ब्य उपस्थितिर्दूषकताबीजम् । अतो यमकादावदोषत्वम्, तत्रोपस्थितिविलम्बस्यापि सहृदयसम्मतत्वेनाविलम्बानुद्देश्यत्वादिति प्रदीपे स्पष्टम् । **विलम्ब्येति** । द्राग्रुधिरोपस्थितौ तदन्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानपूर्विका प्रकृतार्थोपस्थितिरिति विलम्ब इति भाव इत्युद्द्योतः ॥

षष्ठं पददोषमुदाहरन्नाह **अनुचितार्थमिति** । अनुचितो विवक्षितार्थतिरस्कारकधर्मव्यञ्ज-

१ क्वचिदिति । श्लेषयमकादिव्यतिरिक्तस्थलेऽपि क्वचिदित्यर्थः । अप्रयुक्तस्य तु श्लेषयमकादिनिर्वाहार्थ एव प्रयोग इति ततो भेदः ॥

तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते, प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या ।
प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥ १४६ ॥
अत्र पशुपदं कातरतामभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थम् ॥

निरर्थकं (पादपूरणमात्रप्रयोजनं चादिपदम्), यथा,–

कोऽर्थो यस्य तदित्यर्थः । अत एवाहुः सारबोधिनीकाराः,–उपश्लोक्यमानतिरस्कारव्यञ्जकार्थत्वमनुचितार्थत्वमिति । **तपस्विभिरिति** । या गतिः तपस्विभिः सुचिरेण चिरकालेन लभ्यते, या सुचिरेणेत्यनेन तैरपि या क्लेशलभ्येति सूचितम् । या च सत्रिभिः याज्ञिकैः प्रयत्नतः प्रयत्नेन इष्यते, न तु प्राप्यते, कालान्तरभावित्वान्न तदैव लभ्यते इति भावः । तां गतिं रणः संग्राम एवाश्वमेधः अश्वमेधाख्यो यागविशेषः तत्र पशुतां वध्यताम् उपागताः प्राप्ताः, अत एव यशस्विनः आशु शीघ्रं यथा स्यात्तथा प्रयान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तदुक्तं महाभारते उद्द्योगपर्वणि विदुरनीतौ ३३ अध्याये "द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥"–इति । पशुश्छगलः "पशुर्मृगादौ छगले प्रथमे च पुमानयम्"–इति रभसः । वंशस्थं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् (२३ पृष्ठे)

अत्र पशुतामित्यनुचितार्थम्, कातरत्वाभिव्यक्त्या वर्णनीयस्य शौर्यस्य तिरस्कारात् । तदेवाह **अत्र पशुपदमित्यादि** । अत्र शौर्ये प्रतिपाद्ये पशुपदात्प्रकृष्टकार्याक्षमत्वं प्रतीयते, सैव कातरतेति विवक्षितार्थस्य शौर्यादेरपकर्षस्योपस्थितिर्दूषकताबीजम् । अत्र प्रदीपकाराः,–"अत्र शौर्ये प्रतिपाद्ये पदान्तरानपेक्षमेव पशुपदं कातरतामभिव्यनक्ति, पशुपदार्थे कातरतायाः दर्शनात् । विरुद्धमतिकृत्तु पदान्तरसापेक्षं तथेति तस्माद्भेदः । दूषकताबीज च विवक्षिततिरस्कारकार्थोपस्थितिः । अतोऽस्य नित्यदोषत्वम्"–इत्याहुः । "**पदान्तरानपेक्षमिति**। प्रकृते तदन्वितार्थबोधकपदान्तराभावादिति भावः । अस्य नित्यदोषत्वं चिन्त्यम्, तदर्थेऽगृहीतकातरत्वस्य तत्तिरस्कारकोपस्थित्यभावात्"–इत्युद्द्योते स्पष्टम्॥

सप्तमं पददोषमुदाहरन्निरर्थकपदं व्याचष्टे **निरर्थकमिति**। अविवक्षितार्थकमित्यर्थः, वृत्तन्यूनतापरिहारमात्रप्रयोजनकमिति यावत् । अत एव वाक्यालंकारभूतं यमकादिनिर्वाहकं च खल्वादिपदमदुष्टम् । तदेवाह **पादपूरणमात्रेति**। मात्रपदेन ('कला च सा कान्तिमती'–इत्यादौ २९२ उदाहरणे) समुच्चयार्थकचादिव्युदासः । **प्रयोजनमिति** । "च ह वै पादपूरणे"–इत्यादिना तत्प्रयोजनकत्वेनोक्तमित्यर्थः । अत एव नाधिकपदत्वेन संकरः, तदर्थस्याविवक्षितत्वेऽपि निष्प्रयोजनत्वात् । **चादिपदमिति** । निपातरूपं चादिपदं बहुवचनादि चेत्यर्थः । बहुवचनं च पदैकदेशदोषनिरूपणे उदाहरिष्यते [२०० उदाहरणे] 'दृशाम्'–इतीति बोध्यम् । ननु बहुवचनं न पादपूरणमात्रार्थकम्, अपि तु संबन्धार्थकमपि [" षष्ठी शेषे " (२।३।५०)–इति पाणिनिसूत्रेण संबन्धार्थे षष्ठ्या विधानात्] इति चेत् । न । दृशोरिति द्विवचनेनापि संबन्धप्रतीतिसंभवादिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ।

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते ! मम हि गौरि ! ।
अभिवाञ्छितं प्रसिद्ध्यतु भगवति ! युष्मत्प्रसादेन ॥ १४७ ॥

अत्र हिशब्दः ॥ अवाचकं यथा,—

उत्फुल्लेति। हर्षदेवकृते नागानन्दनाटके प्रथमेऽङ्के मलयवतीनाम्न्याः नायिकायाः गौरीस्तुतिरूपं गानमिदम्। उत्फुल्लं विकसितं यत्कमलं तस्य केसरेषु किञ्जल्केषु लग्नो यः परागः रेणुः तद्वत् गौरा द्युतिः कान्तिर्यस्यास्तथाभूते, भगवति सकलैश्वर्यसंपन्ने, हे गौरि युष्मत्प्रसादेन मम अभिवाञ्छितम् इष्टं प्रसिद्ध्यतु इत्यर्थः । भगवतीत्यत्र भगोऽस्या अस्तीति विग्रहः । "ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥"— इति भगशब्दार्थः । अत्र गौरद्युते इति विशेषणमपुष्टम् । भगवतीत्यनेन वाञ्छितदानसामर्थ्यं ध्वन्यते। अत्र युष्मदिति विरुद्धम्, पूर्वमेकत्वविशिष्टायाः संबोध्यत्वादित्युद्द्योते स्पष्टम् । सारबोधिनीकारास्तु,—युष्मदिति गौरवाय बहुवचनम्, तेनैकत्वेन संबोधनेऽपि नासंगतिरित्याहुः । आर्या छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्र हिपदं निरर्थकम्, अर्थस्याविवक्षितत्वात् । अत्र तत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाबोधकत्वाभावान्निराकाङ्क्षत्वमेव दूषकताबीजमिति सारबोधिन्यां स्पष्टम् । अत्र हिर्न हेतुत्वे[1], अनन्वयात् । नाप्यवधारणे[2], स्तोतव्यापकर्षापत्तेः । न च क्रियान्वयि तत्, लोटा निर्देश्येऽवधारणायोगात् । हेः पदान्तरसापेक्षत्वे नियमेन पदत्वाभावात्कथं पददोषत्वमिति चेत्, विभक्त्याद्यन्यस्यैवात्र पदत्वेन ग्रहणाददोषः । प्रेत्यप्यत्र निरर्थकम् । तदर्थविवक्षायां तु प्रसिद्धिलाभेनावाचकम् । एवं विनश्यतीत्यादौ वीत्यादिकमप्यनर्थकमिति दिगिति बृहदुद्द्योते स्पष्टम् । अत्र प्रदीपकाराः,—"दूषकताबीजं त्वस्य चिन्त्यताम्, तद्धि न तावदर्थानुपस्थितिः, पदान्तरैरेव यावदभिधेयोपस्थापनात् । न चैवमवाचकादौ, तत्र तदभिधेयस्य वाक्यार्थघटकस्य पदान्तरैरनुपस्थापनात् । नापि प्रतिकूलवर्णवद्रसविरोधिता, चादीनां सार्थकत्वस्थलेऽपि रसविरोधित्वप्रसङ्गात्, स्वरूपस्य ताद्रूप्यादिति । उच्यते—निरर्थकं प्रयुञ्जानस्य वचसि सहृदयानां वैमुख्यं दूषकताबीजम्, प्रयोजनानुसंधानव्यग्रता वा"—इत्याहुः । "**व्यग्रता वेति** । तस्यां च वाक्यार्थबोधे विलम्बः स्यादिति भावः"—इत्युद्द्योतः ॥

अष्टमं पददोषमुदाहरन्नाह **अवाचकमिति** । विवक्षितधर्मविशिष्टस्य विवक्षितधर्मिणः क्वापि न वाचकं यत्तदित्यर्थः । अत एवासमर्थाद्भेदः, तस्य क्वचिच्छक्तिस्वीकारात् । एतादृशविशिष्टविरहश्च क्वचिद्धर्मिणि शक्तावपि विवक्षिते प्रकारे (धर्मे) शक्तिविरहात्, क्वचित्प्रकारे शक्तावपि धर्मिणि शक्तिविरहात्, क्वचित्प्रकारधर्मिणोरुभयोरपि शक्तिविर-

१ ननु "हि हेताववधारणे"—इत्यमरात् हिशब्दोऽत्र हेत्वर्थे स्यादिति शङ्कायामाह न हेतुत्वे इति ॥
२ ममैवेत्यवधारणे इत्यर्थ ॥

अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः।
अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना, न जातहार्देन न विद्विषादरः॥ १४८॥

अत्र जन्तुपदमदातर्यर्थे विवक्षितम्, तत्र च नाभिधायकम्। यथा वा,—

हा धिक् सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा,
तद्विच्छेदरुजाऽन्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम्।

हात्। तत्राद्यं द्विधा, अपेक्षितयोगमनपेक्षितयोगं च। तयोराद्यमुदाहरति अवन्ध्येति। किरातकाव्ये प्रथमे सर्गे दुर्योधननिग्रहाय युधिष्ठिरमुद्बोधयन्त्या द्रौपद्या उक्तिरियम्। अवन्ध्यः अनिष्फलः कोपो यस्य सफलकोपस्येत्यर्थः, तेन शूरस्येति फलितम्, तथा, आपदां परकीयदारिद्र्यरूपाणां विहन्तुः नाशयितुः दातुरिति यावत्, जनस्य स्वयमेव विनैव यत्नं देहिनः शत्रुमित्ररूपाः जना वश्याः भवन्ति, देहिनां तादृशस्यैव भयलोभाभ्यामाक्रान्तत्वादिति भावः। उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन द्रढयितुमर्थान्तरं न्यस्यति अमर्षेत्यादिना। यतः अमर्षशून्येन अवन्ध्यक्रोधशून्येन अशूरेणेति यावत्, (भवादृशेन) विद्विषा शत्रुणापि जनस्य अर्थाच्छत्रुरूपस्य दरो भयं न भवति, लोके इति शेषः। तथा, जातहार्देन जातस्नेहेन मित्रेणापीत्यर्थः, जन्तुना अदात्रेत्यर्थः, जनस्य अर्थान्मित्ररूपस्य आदरो न भवतीत्याकारप्रश्लेषेणार्थः। अत्र भयादरयोरभावकथनेन भङ्ग्यन्तरेण वश्यत्वाभाव एवोक्त इति बोध्यम्। "दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम्"—इत्यमरः। वंशस्थं वृत्तम्। लक्षणमुक्तं प्राक् (२३ पृष्ठे)

अत्र जन्तुपदं विवक्षितेनादातृत्वेन रूपेणावाचकम्। तदेवाह **अत्र जन्तुपदमित्यादिना**। अत्र पूर्वार्धे दारिद्र्यरूपापद्विघातकया दातृत्वं विवक्षितमिति द्वितीयार्धे तद्वैपरीत्यप्रदर्शकं जन्तुपदमदातरि प्रयुक्तम्, तत्र च 'जायते'—इति योगमपेक्ष्य तस्य [धर्मिणि] शक्तत्वेऽपि न विवक्षितयाऽदातृतया प्रकारेण शक्तिरित्यवाचकमिति भावः। न च तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणया बोधकमिदं जन्तुपदमस्त्विति वाच्यम्, प्रयोजनाद्यभावेन लक्षणाया अनवतारात्। अत एव 'रामोऽस्मि'—इत्यादौ (२२४ पृष्ठे) न दोषः, विवक्षितसकलदुःखभाजनत्वादिना विवक्षितधर्मिणि लक्षणाङ्गीकारात्; लक्षणे वाचकत्वं शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धेन बोधकत्वं विवक्षितम्। 'रामोऽसौ'—इत्यादौ (२१८ पृष्ठे) लक्षणाद्यनवतारकाले दुष्टत्वमेव। एवं जन्तुपदमपि सर्वप्रकारानुपास्यत्वादिप्रतीतिरूपप्रयोजनानुसंधानेनादातृत्वादिलाक्षणिकं यदि तदा तदप्यदुष्टमेवेति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्। यद्यपि कोलाचलमल्लिनाथकृतस्य श्लोकव्याख्यानस्यावलम्बने जन्तुपदे नायं दोषः, तथापि तद्व्याख्याने 'विहन्तुरापदाम्'—इत्यस्यापुष्टार्थत्वं दोषोऽस्त्येवेति बोध्यम्॥

अनपेक्षितयोगं यथावेत्युदाहरति **हा धिगिति**। रात्रौ स्वप्ने उर्वशीं दृष्टवतः पुरूरवस

---

१ योगोऽत्रावयवशक्तिः॥ २ तादृशस्यैवेति। शौर्यदातृत्वविशिष्टस्यैवेत्यर्थः। निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः॥

किं कुर्मः, कुशले सदैव विधुरो धाता, न चेत्तत्कथं,
ताद्दग्यामवतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना ॥ १४९ ॥

अत्र दिनमिति प्रकाशमयमित्यर्थेऽवाचकम् ।

यच्चोपसर्गसंसर्गादर्थान्तरगतम्, यथा,–

उक्तिरियमित्युद्द्योतचन्द्रिकाकारादयः । परंतु विक्रमोर्वशीये संप्रतितनपुस्तके नोपलभ्यते। निर्वेदातिशयसूचकं हा धिगिति । अत्र हेतुः,–यत्र रात्रौ सा अनिर्वचनीयरमणीयगुणा शश्येव मुखं यस्यास्तादृशी उर्वशी (मया) दृष्टा, सा रात्रिः किल तामसी तमोयुक्ता, कल्पितेति लिङ्गविपरिणामेनान्वयः । धात्रेति विभक्तिविपरिणामेन । किलेत्यरुचौ, शशिनः समुद्भवे तमोव्यवहारस्यायोग्यत्वात् । " किल संभाव्यवार्तयोः । हेत्वरुच्योरलीके च "–इति हेमचन्द्रकोशः । एवम्, तद्विच्छेदः तस्याः उर्वश्याः विच्छेदो वियोगः तद्रूपया रुजा रोगेण ' तद्विश्लेषरुजा '–इति पाठेऽपि स एवार्थः, अन्धकारितम् अन्धकारीकृतं विषयाग्राहकमिति यावत्, अत एव दग्धं दुःखदत्वान्निन्द्यम् इदम् अनुभूयमानं कालरूपं वस्तु दिनं प्रकाशमयं कल्पितम्;–इत्यप्यनुचितम्, विषयाग्राहकस्य प्रकाशमयत्वायोग्यत्वादिति भावः । (ईदृशानुचितकारिणि धातरि) किं कुर्म इति साकूतोक्तिः[1] । धाता विधाता कुशले इष्टे सदैव सर्वदैव विधुरः प्रतिकूलः । तत्रोपपत्तिमाह–चेत् यदि न, विधुर इत्यनुषज्यते, तत् तदा जीवलोकः जीवनाखिलकालः अधुना इदानीं मे मम तादृक् तन्नायिकादर्शनजनकयामिनीमयः कथं नो न भवतीत्यर्थः । यत्र सा दृष्टा तद्रात्रिरूपः कथं न भवतीति भावः। जीवलोको भूलोक इति कश्चित् । नो–इत्यव्ययं नञर्थे, " अभावे नह्य नो नापि "–इत्यमरः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)

अत्र दिनपदं प्रकाशमयमित्यर्थे विवक्षितम्, तामसीत्यनेन लब्धस्य तमोमयत्वस्य वैपरीत्याभिधानायोपादानात् । तत्र च धर्मिणि योगमनपेक्ष्यैव रूढ्या दिनपदं दिनत्वेन शक्तं न पुनः प्रकाशमयत्वेनेत्यवाचकम् । तदेवाह **अत्रेत्यादि । दिनमिति** । दिनपदमित्यर्थः । दिनत्वं च रव्यवच्छिन्नकालत्वमिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ।

द्वितीयोदाहरणं तु 'जलं जलधरे क्षारमयं वर्षति वारिदः । इदं बृंहितमश्वानां ककुद्मानेष हेषते ॥'–इति द्रष्टव्यम् ॥ जलधरः समुद्रः । वारिदो मेघः । बृंहितं करिगर्जनम् । "बृंहितं करिगर्जितम् "–इत्यमरः । ककुद्मान् वृषभः । अश्वस्य शब्दो हेषा, " हेषा ह्रेषा च निस्वनः "–इत्यमरः । अत्र जलधरशब्दस्य जलधारकत्वे प्रकारे सामर्थ्येऽपि न समुद्रे धर्मिणि सामर्थ्यम् । यद्यपि योगशक्तिस्तत्राप्यस्त्येव, तथापि मेघविषयया रूढ्या प्रतिबन्धादनस्तिकल्पैव, " रूढिर्योगापहारिणी "–इति न्यायादिति[2] प्रदीपादौ स्पष्टम् ।

---

१ साभिप्रायोक्ति. ॥ २ अयं न्यायो मत्कृतलौकिकन्यायमालाया व्याख्यात. ॥

जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।
भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
संभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः ॥ १५० ॥

अत्र दधदित्यर्थे विदधदिति ॥

तृतीयभेदरूपमवाचकं पदं तूपसर्गसंसर्गात् (प्राद्युपसर्गयोगात्) अर्थान्तरगतम् (अर्थान्तरवाचकम्), अन्यथा च । तयोराद्यमुदाहरति जङ्घाकाण्डेति । भर्तुः महेश्वरस्य नृत्तानुकारे "पदार्थाभिनयो नृत्यं, नृत्तं ताललयाश्रितम्"-इति संगीतकल्पतरूक्तलक्षणस्य नृत्तस्यानुकारे अनुकरणदशायां भवान्याः पार्वत्या अभिनवः कोमलः इदंप्रथमतया नृत्यप्रवृत्तो वा दण्डपादः "प्रसह्योर्ध्वीकृतः पादो दण्डपादोऽभिधीयते"-इति संगीतरत्नाकरोक्तलक्षणलक्षितश्चरणः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यन्वयः । 'स दण्डपादो भवदण्डपातमुत्खण्डयन् रक्षतु चण्डिकायाः'-इति श्रीकण्ठचरितस्य टीकायां जोनराजस्तु "नाट्यारम्भे ऊर्ध्वोत्क्षिप्तः पादो दण्डपादः"-इत्याह । कीदृशः? निजा[1] भवानीसंबन्धिनी या तनुः सैव स्वच्छा लावण्यस्य वापी तत्र संभूतं यत् अम्भोजं कमलं तस्य शोभां विदधत् विशेषेण धारयन्नित्यर्थः । जलस्थानीयमत्र लावण्यम्, अत एवाम्भोजेत्युक्तिः । एतदेव विशेषणचतुष्टयेनोपपादयति जङ्घेत्यादि । जङ्घाकाण्ड एव उरुर्महान् नालो यस्य तादृशः, यद्वा, जङ्घाकाण्डः ऊरुश्च नालो यत्र तादृश इत्यर्थः । तथा, नखानां किरणा एव लसन्तः शोभमानाः केसराः किञ्जल्काः तेषामाली पङ्क्तिः तया करालः नतोन्नतः । तथा, प्रत्यग्रो नूतनः (तत्कालदत्त.) यः अलक्तकः यावकरसः तस्य आभा कान्तिः तस्याः प्रसराः प्रसरणान्येव किसलयानि नवदलानि यस्य यत्र वा तथाभूतः । एवम्, मञ्जुमञ्जीरः सुन्दरपादभूषणमेव भृङ्गो यस्य यत्र वा तथाभूत इत्यर्थः । अत्रोपमानधर्माम्भोजशोभाया दण्डपादे आरोपान्निदर्शनाऽलंकारः, कविकल्पितोपमानेनापि बहुश उपमादर्शनात् । तदुपपादकं जङ्घाकाण्डेत्यादिरूपकचतुष्टयमित्युद्द्योतचन्द्रिकयोः स्पष्टम् । स्रग्धरा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१२८ पृष्ठे) ।

अत्र दधातेर्धारणे शक्तिरूपसामर्थ्यसत्त्वेऽपि 'वि'-इत्युपसर्गेण विधाने (करणे एव) शक्तेर्नियमितत्वेन विदधातिर्धारणेऽर्थेऽवाचकः न त्वसमर्थ इति बोध्यम् । तदेवाह **अत्र दधदित्यर्थे इत्यादि** । व्याख्यातं च प्रदीपोद्द्योतयोः-"अत्र विदधातिर्धारणे प्रयुक्तः, न च धारणे धारणत्वे वा समर्थः, विसंसर्गेण[2] ('वि'- इत्युपसर्गसंबन्धेन) करणे (विधाने)

---

१ यद्यप्यत्र "ससबन्धिना निजस्वात्मादिपदार्थाना प्रधानक्रियान्वयिकारकपदार्थे एवान्वय" इति व्युत्पत्त्या निजपदार्थस्य दण्डपादे एवान्वयो न तु भवान्याम्, तथाप्यत्र भवान्यामन्वयो विवक्षित इति बोध्यम् । अयं च दोष एव, व्युत्पत्तिविरोधात् । अत एवाभवन्मतयोगरूपदोषोदाहरणावसरे व्युत्पत्तिविरोधोदाहरणतया इदमेव पद्यं मूले एवोदाहरिष्यते ॥ २ स्वसंसर्गेणेति पाठेऽपि वीत्युपसर्गसम्बन्धेनेत्येवार्थ ॥

त्रिधेति व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात्, यथा,—

साधनं सुमहद्यस्य यन्नान्यस्य विलोक्यते।
तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेतारालितां भ्रुवम् ॥१५१॥ [१]

नियमितशक्तिकत्वात्। एतेन धारणं व्यङ्ग्यमिति परास्तम्, अन्वय्यर्थान्तरं प्रतिपादयत एव पदस्य व्यञ्जकत्वात्। अन्त्यं तु (अन्यथा चेत्युक्तं तु) वाक्यनिष्ठावाचकतायां 'प्राभ्रभ्राड्'—इत्यादौ (१७४ उदाहरणे) उदाहरिष्यते। तदेवं निर्दूषणे काव्यप्रकाशे यत् 'असमर्थे धर्मधर्मिणोर्द्वयोरपि शक्तिविरहः, अवाचके तु धर्ममात्रे सः, विदधदित्युदाहरणं त्ववाचकप्रकरणमध्येऽसमर्थस्यैव'—इति प्रलपितं तद्वाक्यावाचकत्वोदाहरणानवलोकननिबन्धनं संदर्भविरुद्धं चेत्यनादेयम्। दूषकताबीजं तु विवक्षितार्थानुपस्थितिरिति नित्य एवायं दोषः"—इति॥

नवमं पददोषमुदाहरन् सूत्रस्थत्रिधाशब्दार्थमाह **त्रिधेतीति**। त्रिप्रकारत्वम्, न तु वस्तुनि त्रित्वमित्यर्थः। अश्लीलमित्यस्य, सभ्यवशीकरणसंपत्तिः श्रीः तां लाति गृह्णातीति, रश्रुतेर्लश्रुतिरिति, न श्लीलमश्लीलमित्यर्थः। "लक्ष्मीवान् लक्ष्मणः श्लीलः श्रीमान्"—इत्यमरः। **व्रीडेत्यादि**। **व्रीडा** लज्जा। **जुगुप्सा** तु ३० कारिकायां १३२ पृष्ठे व्याख्याता। **अमङ्गलं** मङ्गलविरोधि, 'असुराः'—इत्यादाविव नञो विरोध्यर्थकत्वात्। **व्यञ्जकत्वादिति**। व्रीडादिशब्दो लक्षणया तद्धेतुपरः, उदाहरणान्तरेषु व्रीडादिव्यञ्जकत्वासंभवात्; व्यञ्जकत्वादित्यस्य बोधकत्वादित्यर्थः। अन्यथा 'पर्दते, हदते, स्तन्यं वमत्येष स्तनंधयः। जृम्भते मुहुरासीना प्राप्तगर्भा पुनर्वधूः॥'—इत्यत्राव्याप्तेर्जुगुप्साहेत्वभिधानेनाव्यञ्जकत्वादिति सारबोधिन्याम्। प्रदीपोद्द्योतयोस्तु,—"**त्रिधाऽश्लीलमिति**। अश्रीरस्यास्तीत्यर्थे सिध्मादित्वाल्लच्प्रत्ययः, कपिलकादित्वाद्रेफस्य लत्वम्, तथा च कान्त्यभाववदिति पर्यवसन्नम्। कान्त्यभावश्च ग्राम्यादिष्वतिप्रसक्त इति व्रीडा—जुगुप्साद्यालम्बनविभावादिभूतासभ्यार्थोपस्थितिद्वारा व्रीडा-जुगुप्साऽमङ्गलव्यक्तिहेतुकस्तद्विशेषो वक्तव्यः। ग्राम्यं च नासभ्यार्थबोधकं किं तु स्वत एव शोभारहितमिति न तत्संकर इति बोध्यम्। न चैतत्रयेऽनतिप्रसक्तमनुगतं रूपमस्तीति व्रीडादिहेतुकाकान्तिमत्सु नानार्थोऽयमश्लीलशब्द इत्यर्थः। तच्च प्रत्येकं त्रिविधम्, क्वचिद्विवक्षितस्यैवार्थस्य व्रीडाद्यालम्बनत्वात्, क्वचिदविवक्षितस्यार्थस्य प्रकृतार्थेऽन्वयिनो व्रीडाद्यालम्बनत्वात्, क्वचित्तादृशार्थस्य प्रकृतार्थेऽनन्वयिनोऽपि स्मृतिमात्रहेतुत्वात्। एषु क्वचित्किंचिदुदाह्रियते"—इति स्पष्टम्।

तत्र व्रीडाव्यक्तावर्थान्तरस्य प्रकृतेऽर्थेऽन्वयिनस्तथाभावम् (हेतुत्वम्) उदाहरति **साधनमिति**। यत् यादृशं अन्यस्य न विलोक्यते तादृशं सुमहत् अतिविपुलं साधनं सैन्यं

१ वाक्यावाचकत्वोदाहरणेति। वाक्यस्यावाचकत्वे यदुदाहरणेत्यर्थः। सङ्कोचादिबोधकनिद्रादिपदं हितत्॥ २ अनवलोकननिबन्धनम् अनवलोकननिमित्तकम्॥ ३ "तत्सादृश्य०"—इति प्राक् (१४ पृष्ठे) उक्तवचनात्॥

लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कदष्टाधरः
कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।
मुग्धा कुड्मलिताननेन ददती वायुं स्थिता तत्र, सा
भ्रान्त्या धूर्ततयाऽथ वा नतिमृते तेनानिशं चुम्बिता ॥१९२॥[२]

यस्य धीशालिनः बुद्धिमतः (नीतिज्ञस्य) विलोक्यते तस्य राज्ञः अरालितां कोपेन कुटिलीकृतां भ्रुव कोऽन्यः सहेतेत्यर्थः । 'कोऽन्यः'—इत्यत्र 'काऽन्या'—इति उद्द्योतसम्मतः पाठः । व्याख्यातं हि उद्द्योते—"साधनं सैन्यं पुरुषलिङ्ग च । धीः शत्रुपराभवनयादिविषया सुरतविशेषविपया च । [तस्य राज्ञः पुरुपस्य च] । अरालितां शत्रुदर्शने कोपावेशाद्वक्रिताम्, कामिनीदर्शने मन्मथपीडाऽसहतया वक्रिनां च । "अन्या मेना नायिका च"—इति । "साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौषधे गतौ । निर्वर्तनोपायमेढ्रदापनेऽनुगमे धने ॥"—इति मेदिनी ।

अत्र सैन्यार्थकस्य साधनशब्दस्य पुरुषलिङ्गव्यञ्जनमर्थान्तरम् । इद च प्रकृतेऽर्थेऽन्वयि । एवंचात्र सैन्यार्थकं साधनपदं पुंव्यञ्जनरूपार्थान्तरोपस्थापकतया व्रीडादायीत्यश्लीलम् । अश्लीलार्थोपस्थित्या श्रोतुर्वैमुख्यमत्र दूषकताबीजम् । येषां पुनः शिवलिङ्ग-सुभगा-भगिनी-ब्रह्माण्डादिशब्दानां विवक्षितार्थस्य प्रसिद्धतयाऽश्लीलार्थो नोपतिष्ठते, न तेषु दुष्टत्वमित्यग्रे (३३९ पृष्ठे) स्फुटीभविष्यति ॥

जुगुप्साव्यक्तौ तथाभूतार्थस्मृतिमात्रहेतुत्वमुदाहरति **लीलेति** । अमरुशतके पद्यमिदम् । अन्यस्य वनितया दयितया निःशङ्कं यथा स्यात्तथा दष्टोऽधरो यस्य तथाभूतः, निःशङ्कमित्यतिस्पष्टतां व्रणस्य ध्वनयति । यद्वा, अन्यस्य वनितायाः निःशङ्क दष्टोऽधरो येन तथाभूतः, अत एव लीलातामरसेन क्रीडाकमलेन आहतः (क्रोधातिशयात्स्ववनितया) ताडितः कश्चित् विलासी (नायकः) केसरदूषितेक्षण इव केसरैः (क्रीडाकमललग्नैः) परागैः दूषिते आकुलिते (पीडिते) ईक्षणे चक्षुषी यस्य तथाभूत इव नेत्रे व्यामील्य निमील्य स्थितः अभूत् । इवेन नेत्रनिमीलनस्य कपटकृतत्वं ध्वन्यते । ततः, मुग्धा (तदीयधूर्तत्वानभिज्ञतया) मूढा (नायिका) "मुग्धः सुन्दरमूढयोः"—इति कोशः । कुड्मलितेन कुड्मलाकारीकृतेन आननेन मुखेन तत्र तयोर्नेत्रयोः, 'तस्य'—इति पाठे तस्य नायकस्य, वायुं फूत्कारं ददती स्थिता अभूत्, मुखवातेन नेत्रपीडा शाम्यतीति भावः । अथानन्तरं तेन नायकेन भ्रान्त्या धूर्ततया वा नतिम् प्रणतिं ऋते विनैव सा मुग्धा अनिशं निरन्तरं बहुकालमिति यावत् चुम्बितेत्यर्थः । अस्याः कोपोऽपगत इति भ्रान्तिः, धूर्तता तु कोपानपगमेऽप्येनां चुम्बेयमिति । यद्यप्युभयोरपि चुम्बने प्रयोजकत्वाद्वाशब्दोऽनुचितः, तथापि

---

१ तथाभूतार्थेति । जुगुप्सालम्बनेत्यर्थः । मात्रपदेन प्रकृतार्थान्वयित्वव्यवच्छेदः ॥

मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशात्
घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽद्य जातः ।
रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेश्याः
सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष बर्ही ॥ १५३ ॥ [३]

अन्यतरस्य प्राधान्यविवक्षया तदुपपत्तिः । नतिमित्यत्र 'न ऋते परमात्मानम्'—इत्यत्रेव ऋतेशब्दयोगे "ततोऽन्यत्रापि दृश्यते"—इति वार्तिकेन द्वितीया, अन्यथा "अन्यारादितरर्ते०" (२।३।२९)—इति पाणिनिसूत्रेण पञ्चम्यापत्तेः । अत एव पृथग्विनानानाभिरिति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे उक्तम्,—"परे तु द्वितीयासमुच्चये न फलम्, 'विना वातं विना वर्षम्'—इत्यादौ ऋतेशब्दयोगे इव "ततोऽन्यत्रापि दृश्यते"—इत्यनेन द्वितीयासिद्धेः"—इति । यद्यपि उद्द्योते पुस्तकचतुष्टयेऽपि 'ऋतेयोगेऽन्येष्वपीति द्वितीया'—इति तु दृश्यते, तथापि सोऽपपाठ एवेति मन्तव्यम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६पृष्ठे) ।

अत्र वायुशब्दोऽपानवायुस्मारकतया जुगुप्सादायी । तदुक्तं प्रदीपे—"अत्र वायुशब्दोऽपानवायुं स्मारयति, न तु तदर्थतया वाक्यमुपपद्यते"—इति । एवं च जुगुप्साप्रतीतेरश्लीलोऽयं वायुशब्दः ॥

अमङ्गलव्यक्तौ विवक्षितस्यैवार्थस्य तथात्वम् (अमङ्गलालम्बनत्वम्) उदाहरति **मृदुपवनेति ।** विक्रमोर्वशीये चतुर्थेऽङ्के उर्वशीविरहिणः पुरूरवस उक्तिरियम् । मृदुपवनेन मन्दानिलेन विभिन्नः संयोगध्वंसवान्, घनो निबिडः रुचिरः सुन्दरः कलापो मयूरपिच्छं मत्प्रियाया उर्वश्याः विनाशात् अदर्शनात् अद्य (प्रियारहिते जगति) निःसपत्नः निःशत्रुः (सदृशरहितः) जात इत्यन्वयः । सुकेश्याः शोभनकेशायाः उर्वश्याः केशपाशे सति एष बर्ही मयूरः कं जनं हरेत् अनुरञ्जयेत् न कमपीत्यर्थः । कीदृशे केशपाशे—इत्याशङ्क्य विशिनष्टि रतीत्यादि । रतौ रतिकाले विगलितः विस्खलितः बन्धो ग्रन्थिर्यस्य तथाभूते । विगलितेत्युक्तं न तु विभिन्न इति, तेन रामणीयकतातिशयः कलापापेक्षया व्यतिरेकश्च । 'रतिविलुलितबन्धे'—इति पाठपक्षे तु—विस्तृतकलापसाम्याय विशिनष्टि रतिविलुलितेति । रतौ विलुलितः शिथिलो बन्धो यस्य तथाभूते इत्यर्थः । तथा, कुसुमैः सनाथे युक्ते इत्यर्थः । चन्द्रकसाम्याय कुसुमसनाथत्वोक्तिः । 'बर्ही'—इत्यत्र बर्ह इत्यपपाठः, "पिच्छबर्हे नपुंसके"—इत्यमरात्, पौनरुक्त्यापाताच्च । यद्यपि कलापशब्दो मयूरपिच्छे शक्तः, तथा च बर्हीत्यपुष्टम्, तथापि "कलापो भूषणे बर्हे"—इति कोशात् भूषणवाचिग्रहणं मा भूदिति तदुक्तिरित्युद्द्योतचन्द्रिकयोः स्पष्टम् । मालिनी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (११४ पृष्ठे) ।

अत्र विनाशो मरणममङ्गलं व्यङ्ग्यमिति कमलाकरभट्टाः । अत्र विनाशशब्दस्य विवक्षित एवार्थोऽमङ्गलः । एवं त्रिषु भिन्नभिन्नप्रकारोदाहरणेन प्रत्येकं त्रिप्रकारत्वमूहनीयम्, न्यायसाम्यात् । दूषकताबीजं तु अनुभवसिद्धरसापकर्षकताादृशार्थोपस्थितिः (अश्लीलार्थो-

एषु साधन-वायु-विनाशशब्दाः व्रीडादिव्यञ्जकाः॥ संदिग्धं यथा,—

आलिङ्गितस्तत्रभवान् संपराये जयश्रिया।
आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु॥ १५४॥

अत्र वन्द्यां किं हठहृतमहिलायाम्, किं वा नमस्यामिति संदेहः॥

पस्थितिः)। नीरसे तु चमत्कारापकर्षकत्वं तस्याः। अथ वा, तादृशार्थोपस्थित्या श्रोतुवैमुख्यं तद्बीजम्। असभ्यार्थोपस्थितिर्हि श्रोत्रियसमूहे चण्डालागमनमिव वैरस्यमापादयतीति। अतः शर्मकथायां[1] दोषत्वाभावः, तादृशार्थोपस्थितेः शमपोषकत्वात्। भाव्यमङ्गलादिसूचने कामशास्त्रस्थितौ[2] च न दोषत्वम्, वैमुख्याभावात्। शिवलिङ्ग-भगिनी-ब्रह्माण्डादिशब्देषु[3] तु समुन्नीतगुप्तलक्षितेषु असभ्यार्थानुपस्थितेर्नायं दोषः। अविनीतानादिप्रयोगयोगित्वे सति भगवदादिसंबन्धित्वं समुन्नीतत्वम्। इदमेव संवीतमित्युच्यते। शिवलिङ्गशब्दस्य जगदन्तर्यामिभगवति प्रसिद्धेर्व्रीडाद्यर्थाप्रतीतिरेव। तत्त्वे सति रूढ्यर्थातिरिक्ताश्लीलार्थस्य योगेनोपस्थापकत्वं गुप्तत्वम्। अत्र हि रूढ्यर्थस्य झटित्युपस्थित्या तद्भावनया योगार्थस्य तिरोधानम्। यथा, भगिनीत्यत्र। ग्राम्यस्मृतिजनकैकदेशवत्त्वं लक्षितत्वम्, ब्रह्माण्डादिपदं हि समुदायरूढ्या झटिति सभ्यमर्थमेवोपस्थापयति, न त्ववयवेनासभ्यस्येति न दोष इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य वृत्तिकार आह। **एषु साधनेत्यादि। एषु** उक्तेषु त्रिषूदाहरणेषु। **साधनवायुविनाशशब्दा इत्यादि।** आद्ये साधनशब्दो व्रीडाव्यञ्जकः, मध्यमे वायुशब्दो जुगुप्साव्यञ्जकः, अन्त्ये विनाशशब्दोऽमङ्गलव्यञ्जक इत्यर्थः॥

दशमं पददोषमुदाहरन्नाह **संदिग्धमिति।** तात्पर्यसंदेहविषयीभूतार्थद्वयोपस्थापकमित्यर्थः। यत्तु प्रदीपकारोक्तम्,—संदिग्धत्वं विवक्षिताविवक्षितोभयार्थोपस्थापनानुकूलस्वरूपद्वयसंदेहविषयत्वमिति। यदपि भास्करप्रभृतिभिरुक्तम्,—अनिश्चितानुपूर्वीकत्वं संदिग्धत्वमिति। तदुभयमप्यसत्। वाक्यदोषे 'सुरालयोल्लास'—इत्यादौ (१७८ उदाहरणे) मार्गण-भूतिपदयोः स्वरूपनिश्चयेऽपि (आनुपूर्वीनिश्चयेऽपि) संदिग्धत्वेन तदव्याप्तेरिति सारबोधिन्युद्द्योतादिषु स्पष्टम्। **आलिङ्गित इति।** संपराये युद्धे जयश्रिया आलिङ्गितः तत्रभवान् पूज्यः त्वं वन्द्यां वन्दनीयाम् (नमस्याम्) आशीःपरम्परां आशीर्वादपङ्क्तिम् (अर्थाज्जितशत्रुप्रयुक्तां) कर्णे कृत्वा आकर्ण्य कृपां कुरु विधेहीत्यर्थः। **आलिङ्गित** इत्यनेनानायासजयं सूचयति। तत्रभवानित्यत्र "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" (५।३।१४)—इति पाणिनिसूत्रेण पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तात् त्रल्प्रत्ययः। सुप्सुपेति समासः। "पूज्यस्तत्रभवान्"—इति सज्जनः।

अत्र वन्द्यामिति वबयोरभेदात्[4] वन्द्यां नमस्याम् आशीःपरम्परां कर्णे कृत्वेति संबन्धः,

---

१ इद ३०४ उदाहरणे॥ २ इद ३०५ उदाहरणे॥ ३ इद ३०३ उदाहरणे॥ ४ वबयोरभेदादिति। यथाऽऽहु "रलयोर्डलयोश्चैव शसयोर्बवयोस्तथा। वदन्त्येषां च सावर्ण्यमलंकारविदो जनाः॥"—इति। सावर्ण्यमभेदः।

अप्रतीतं (यत्केवले शास्त्रे प्रसिद्धम्), यथा,—

अथवाऽऽशीःपरम्परां कर्णे कृत्वा वन्द्यां हठहृतमहिलायां कृपां कुर्विति सबन्ध इति संदेह इत्याह अत्र **वन्द्यां किमिति । हठहृतेति ।** बलात्कारेण आनीतेत्यर्थः । **महिलायां** राजपत्न्याम् । "महिषी महिला समा"—इति विश्वः । प्रदीपे तु 'हठगृहीतमहिलायाम्'—इति पाठः । **हठगृहीतेति ।** बलात्कारेण स्वपत्नीकृतेत्यर्थ इत्युद्द्योतः । **नमस्यां** वन्दनीयाम् । **संदेहः ।** वक्तृतात्पर्यसंशयः वबयोरभेदबुद्धिमूलकः, वन्द्यामित्यानुपूर्व्या उभयसाधारणत्वेन विनिगमनाविरहादर्थद्वयस्मृतौ वक्तृतात्पर्यसंशय इति भावः । अत एव 'विधौ वक्रे'—इत्यादौ (३६९ उदाहरणे) अर्थद्वयोपस्थितिरित्युद्द्योते स्पष्टम् । प्रदीपे तु—"अत्र वन्द्यामिति पदं बन्दीशब्दे सप्तम्यन्तम्, वन्द्याशब्दे द्वितीयान्तं वेति संदेहः, प्रथमे हठगृहीतमहिलायां कृपां कुर्विति, द्वितीये नमस्यामाशीःपरम्परामित्यर्थोपपत्तौ साधकबाधकप्रमाणाभावात् । दूषकताबीजमुद्देश्यनिश्चयाभावः । अतो यत्र संदेह एवोद्देश्यस्तत्र, यत्र च वाच्यादिमहिम्ना प्रकरणादिवशेन वा निश्चयस्तत्र चादोषत्वम्"—इत्युक्तम् । सुधासागरकारास्तु उपदर्शितं प्रदीपमेव समुल्लिख्य यत्तु श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यैरुक्तम्, 'बन्दी वन्द्या वेत्यनिश्चयादर्थानिश्चयः । न चानुपूर्वीनिश्चयाभावात्कथमर्थद्वयोपस्थितिरिति वाच्यम्, लाघवेनानुपूर्वीज्ञानमात्रस्यैव तन्त्रत्वात्तत्संशयेऽप्युपपत्तेः, 'श्वेतो धावति'—इत्यादौ तथैवोपगमात् । अत्रार्थानिश्चय एव दूषकताबीजम्'—इति । तन्न रमणीयम् । आनुपूर्वीनिश्चयस्यार्थोपस्थितिं प्रति कारणत्वं न त्वर्थसंदेहं प्रति । न चार्थानिश्चयमात्रं दूषकताबीजम्, यत्रार्थानिश्चय एवोद्देश्यस्तत्रापि दोषापत्तेरित्याहुः ॥

एकादशं पददोषमुदाहरन्नप्रतीतपदं व्याचष्टे **अप्रतीतमिति** । प्रति प्रतिशास्त्रे इतं ज्ञातं प्रतीतम्, न प्रतीतमप्रतीतम्, यत्किंचिच्छास्त्रपरिभाषितमित्यर्थ इति सारबोधिन्यां स्पष्टम् । व्याख्यातं च प्रदीपोद्द्योतयोरपि,—"नञोऽल्पार्थकतया शब्दानुशासनातिरिक्तशास्त्रमात्रप्रसिद्धमित्यर्थः । अत एवाप्रयुक्ताद्भेदः, तस्यान्यत्रापि प्रसिद्धेः"—इति प्रदीपः । "**शब्दानुशासनेति ।** व्याकरणकोशादिसकलेत्यर्थः । तेन व्याकरणमात्रप्रसिद्धटि-घु-भादिसंग्रहः । **शास्त्रमात्रेति** । न तु लोककाव्यादीत्यर्थः । **अन्यत्रापि** शब्दानुशासने लोके च"—इत्युद्द्योतः । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह **यत्केवले शास्त्रे प्रसिद्धमिति ।** यत्तु सुधासागरकाराः,—नञोऽल्पार्थकतयाऽलंकारशास्त्रातिरिक्तैकशास्त्रप्रसिद्धमित्यर्थः; अत एव रविभट्टाचार्याः प्राहुः, उभयप्रसिद्धार्थकेऽलंकारशास्त्रमात्रप्रसिद्धार्थके वा न दोष इति; अत एवाप्रयुक्ताद्भेदः, तस्य शब्दानुशासनेऽलंकारातिरिक्तशास्त्रान्तरेऽपि प्रसिद्धेः; यच्च सारबोधिनीकारैर्व्याख्यातम्, यच्च प्रदीपकारैर्व्याख्यातं तदुभयमप्यवद्यम्; अलंकारमात्रप्रसिद्धेऽपि तत्त्वापत्तेः । अत एव मुखादौ प्रयुज्यमानं चन्द्रा-

सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्दलिताशयताजुषः।
विधीयमानमप्येतन्न भवेत्कर्म बन्धनम् ॥ १५५ ॥
अत्राशयशब्दो वासनापर्यायो योगशास्त्रादावेव प्रयुक्तः ॥

दिपदं शास्त्रान्तराप्रसिद्धमप्यलंकारशास्त्रप्रसिद्धत्वान्नाप्रतीनमिति द्रष्टव्यमिति व्याचख्युः; तत्तु न रुचिरम्, मुखादौ चन्द्रत्वादिधर्ममारोप्य मुखादौ चन्द्रादिपदप्रयोगस्य सर्वत्र (शास्त्रे लोके च) प्रसिद्धत्वात् । अत एव 'गोवृन्दारकः'—इत्यादौ "वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्" (२।१।६२)—इति पाणिनिसूत्रेणारोपबोधनपूर्वकं समासबोधनं कृतम् । नहि 'गोवृन्दारकः'—इति प्रयोगापेक्षया मुखचन्द्र इति प्रयोगोऽतिरिच्यते इति सुधीभिर्विचारणीयम् । न च "वृन्दारकनाग"—इति सूत्रेण पूज्यमानत्वे एवारोपो बोध्यते इति वाच्यम्, "विशेषण विशेष्येण बहुलम्" (२।१।५७) इति सूत्रेण सिद्धस्यैव समासस्यानेनानुवादात् । उक्तं च सिद्धान्तकौमुद्यां 'समासे सिद्धे विशेष्यस्य पूर्वनिपातनार्थमिदं सूत्रम्'—इति ।

सम्यगिति । सम्यग्ज्ञानं तत्त्वज्ञानं तदेव महत् ज्योतिः, सकलाज्ञाननिवारकत्वेन सर्वप्रकाशकत्वात् मोक्षजनकत्वाच्चेति भावः, तेन दलितः विनाशितः, 'गलितः'—इति पाठे 'गल अदने'—इति धातोः गलितः भक्षितः (नाशितः) आशयो मिथ्याज्ञानजनितः संस्कारविशेषः यस्य तस्य भावस्तत्ता तत्ताजुषः तत्तासेविनः, तादृशस्य पुरुषस्य एतत् विहितप्रतिषिद्धमपि कर्म (कर्तृ) विधीयमानमपि (हस्तपादादिना) क्रियमाणमपि बन्धनं बन्धजनकं । (संसारप्रयोजकं) न भवेदित्यर्थः । तदुक्तं महाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतायां चतुर्थेऽध्याये—"यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥"—इति ।

अत्राशयशब्दो वासनार्थः, वासना चात्र संसारनिदानं मिथ्याज्ञानजन्यः संस्कारविशेषः । स चैवंभूत आशयशब्दः "क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" (१ । २४) —इति पातञ्जलसूत्रात् योगशास्त्रे एव प्रसिद्धो नान्यत्रेति बोध्यम् । तदेवाह **अत्राशयशब्द इति** । आशयपदमित्यर्थः । **शास्त्रादावित्यादि**पदेन तत्तच्छास्त्रमात्रप्रसिद्धमन्यदप्यूह्यमिति ध्वनितम् । दूषकताबीजं तु तच्छास्त्रानभिज्ञस्यार्थानुपस्थितिः । अत एव यत्र तच्छास्त्राभिज्ञ एव प्रतिपाद्यः, स्वयमेव वा परामर्शस्तत्र न दोषत्वम्, प्रत्युत व्युत्पत्तिसूचकतया गुणत्वम् । असमर्थात्तु सर्वेषाम् (तच्छास्त्राभिज्ञानभिज्ञानाम्) अर्थानुपस्थितिरिति ततो भेद इति प्रदीपोद्द्योतादिषु स्पष्टम् । "यत्तु सारबोधिनीकारैरुक्तम्,—वासनायां प्रयु-

१ क्लेशा अविद्यादयः, कर्माणि सुकृतदुष्कृतानि, तत्फल विपाकः, आशयो वासना तैरपरामृष्ट त्रिष्वपि कालेषु अस्पृष्टः, अन्येभ्यः पुरुषेभ्यो विशिष्यते इति पुरुषविशेष ईश्वर इति तदर्थः ॥ २ आत्मारामेति ३०७ उदाहरणे ॥ ३ षडधिकेति ३०८ उदाहरणे ॥

ग्राम्यं (यत्केवले लोके स्थितम्), यथा,–

राकाविभावरीकान्तसंक्रान्तद्युति ते मुखम् ।
तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः ॥ १५६ ॥

अत्र कटिरिति ॥

क्तस्याशयशब्दस्य योगशास्त्रमात्रपरिभाषितत्वाद्विरलप्रयोगेन झटिति न संस्कारोद्बोधकता, किं तु भावनयैवेति भावनाविलम्बात्प्रतीतिमान्थर्यमेव दूषकताबीजमिति । तन्न निरवद्यम् । इदं हि सकलशास्त्राभिज्ञं प्रत्येव संभवति, न पुनस्तच्छास्त्रानभिज्ञं प्रत्यपि, सर्वज्ञस्य च दुर्लभत्वात्''–इति सुधासागरकाराः ॥

द्वादशं पददोषमुदाहरन् ग्राम्यं व्याचष्टे **ग्राम्यमिति** । ग्रामे भवो ग्राम्योऽविदग्धो न तु सभ्यस्तत्प्रयुक्तं ग्राम्यमिति सारबोधिनीकाराः । आपामरं सर्वलोकप्रसिद्धं ग्राम्यम् । अप्रयुक्तं तु शास्त्रसिद्धत्वान्न तथेति भेद इति कमलाकरभट्टः । वस्तुतस्तु प्रदीपोद्द्योतसुधासागरेषु व्याख्यातम्, तथाहि,–ग्रामे केवले लोके प्रसिद्धं ग्राम्यं न तु शास्त्रेऽपि, अत एवाप्रयुक्ताद्भेद इति भास्करादयः । अपरे तु देश्यमनेन संगृह्यते । कटिशब्दादयस्तु नोदाहर्तव्याः, किं तु गल्लभल्लादय इत्याहुः । तदुभयमप्यसत्, कटिशब्दस्य शास्त्रेऽपि प्रसिद्धस्य व्युत्पन्नस्य चोदाहरणत्वेन दर्शितत्वात् । न खलु वाग्देवतावतारोक्ति-(मम्मटोक्ति)-विरुद्धं विद्वद्भिराद्रियते । तस्मात्समस्तलोकप्रसिद्धं तस्मिन्[1] देशे सर्वैः (विदग्धाविदग्धैः) लोकैर्यदाख्यया यद्वस्तु व्यवह्रियते तत्पदं तद्वस्तुनि तद्देशीयान् प्रति ग्राम्यम् । तेन देश्यमपि संगृहीतम् । अत एवाग्रे खादन-पान-गल्लादय उदाहरणीयाः[2] कलम-महिषी-दध्यादयश्च प्रत्युदाहरणीया[3] इति ।

यथेत्युदाहरति **राकेति** । हे प्रिये राका पूर्णचन्द्रा पूर्णिमा तत्संबन्धी यो विभावर्याः रात्रेः कान्तश्चन्द्रः तस्य संक्रान्ता प्रतिबिम्बिता द्युतिः यत्र तथाभूतम्, यद्वा, तस्मिन् संक्रान्ता द्युतिर्यस्य तादृक् ते तव मुखम्, तपनीयस्य स्वर्णस्य शिलायाः शोभा यत्र तादृशी कटिः नितम्बश्च (मे) मनः हरते अनुरञ्जयतीत्यर्थः ।

अत्र कटिरितीति । कटिपदं ग्राम्यमित्यर्थः । अयं भावः,–श्रोणीनितम्बादिकमेव विदग्धैः प्रयुज्यते, कटिपदं त्वविदग्धमात्रप्रयोज्यमिति ग्राम्यम् । ग्राम्यशब्दश्रवणेन वक्तुरवैदग्ध्योन्नयनात् श्रोतुर्वैमुख्यं दूषकताबीजमिति । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः,–"**अत्र कटिशब्दः** । लोकानभिज्ञं प्रति तदर्थानुपस्थितिर्दूषकताबीजमिति ऋजवः । वस्तुतस्तु पदं त्रिविधम्,–ग्राम्यं नागरमुपनागरं चेति । विदग्धमात्रप्रसिद्धं नागरम्, ग्राम्यकक्षातिक्रान्तमप्राप्तनागरभावमुपनागरम्, ग्राम्यं तु प्राग्व्याख्यातम् । नागरोपनागरौ विहाय

---

१ समस्तलोकप्रसिद्धत्वमेव विवृणोति तस्मिन्देशे इति ॥ २ उदाहरणीया इति । ताम्बूलभृतगल्लोऽयमिति १८० उदाहरणे ॥ ३ प्रत्युदाहरणीया इति । फुल्लुकरमिति ३०९ उदाहरणे ॥

नेयार्थं ("निरूढा लक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत्। क्रियन्ते सांप्रतं काश्चित्, काश्चिन्नैव त्वशक्तितः॥"—इति यन्निषिद्धं लाक्षणिकम्); यथा,—

शरत्कालसमुल्लासिपूर्णिमाशर्वरीप्रियम्।
करोति ते मुखं तन्वि! चपेटापातनातिथिम्॥ १८७॥

अत्र चपेटापातनेन निर्जितत्वं लक्ष्यते॥

ग्राम्यशब्दप्रयोगाद्वक्तुरवैदग्ध्योन्नयनेन श्रोतुर्वैमुख्यं तदित्यालोच्यते। अत एव विदूषकादावधमे वक्तरि न दोषत्वम्, तस्य तथैवौचित्येन वैरस्याभावात्। कटिशब्दे तु ग्राम्यताप्रयोजकं नाश्लीलमिति न तत्संकर."—इति प्रदीपादिः। **"ग्राम्यताप्रयोजकमिति।** प्रयोजकमिति सामान्ये नपुंसकम्, विदग्धाविदग्धप्रसिद्धत्वप्रयुक्तशोभाराहित्यं वैमुख्यप्रयोजकम्, न व्रीडादिव्यञ्जकार्थोपस्थापकत्वं तद्बीजमिति नाश्लीलेनास्य गतार्थतेति भावः"—इत्युद्द्योतः॥

त्रयोदशं पददोषमुदाहरन् नेयार्थमिति पदं व्याचष्टे **नेयार्थमिति।** नेयो न्यायपरिहारेण कवेः स्वेच्छया कल्पनीयोऽर्थो यस्य तदित्यर्थः, रूढिं प्रयोजनं वा विना शक्यसंबन्धमात्रेणाशक्यार्थोपस्थापनमिति यावत्। तथा च नेयत्वं नाम "निरूढा लक्षणाः काश्चित्"—इत्यादिभट्टवार्तिकेनारुणाधिकरणे रूढिप्रयोजनाभ्यां विना निषिद्धा या लक्षणा तद्विषयत्वम्। तदेव कुमारिलभट्टकृतं तन्त्रवार्तिकं दर्शयति **निरूढा इत्यादि।** अभिधानवत् शक्तिवत् सामर्थ्यात् प्रसिद्धेः शब्दस्वभावाद्वा निरूढा अनादिप्रसिद्धाः काश्चित् लक्षणा भवन्तीत्यन्वयः। यथा 'शुक्लो[1] घट.'—इत्यादौ। **क्रियन्ते इति।** सांप्रतम् अधुना 'प्रयोजनवशात्'—इति शेषः, काश्चित् लक्षणाः क्रियन्ते इत्यर्थः। यथा 'गङ्गायां घोषः'—इत्यादौ। **काश्चिन्नैवेति।** काश्चित् लक्षणा अशक्तितः प्रत्यायनसामर्थ्याभावात् नैव क्रियन्ते 'रूढिप्रयोजनान्यतराभावात्'—इति शेषः। यथा 'रूपो[2] घटः'—इत्यादाविति वार्तिकार्थः। **निषिद्धमिति।** रूढिप्रयोजनान्यतरशून्यमिति पर्यवसितोऽर्थः। अत्र वृत्तौ क्वचित् "काश्चिन्नैव त्वशक्तितः"—इति चतुर्थपाद एव दृश्यते, क्वचित्तु पादचतुष्टयात्मकः पाठोऽपि दृश्यते।

शरदिति। हे तन्वि ते तव मुखं (कर्तृ) शरत्काले समुल्लासी यः पूर्णिमासंबन्धी शर्वरीप्रियः चन्द्रः तं चपेटा प्रसृतकरतलं तत्पातनस्य तत्प्रहारस्यातिथिं पात्रं करोतीत्यर्थः, यद्वा, कपोले करतलाघातश्चपेटः तस्य आपातनमर्पणं तस्यातिथिं भोक्तारं करोतीत्यर्थः। **अत्रेत्यादि।** अयमाशयः,—अत्र चपेटापातनातिथिपदं मुख्यार्थबाधात् निर्जितत्वे लक्षणया

---

१ शुक्लो घट इत्युदाहरणं भट्टादिरीत्या बोध्यम्। वस्तुतस्तु "गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ट"—इति वचनेन सिद्धत्वान्नेदमुदाहरणम्, किं तु 'कर्मणि कुशल'—इत्यादिकमिति बोध्यम्॥ २ रूपवान् घट इत्यर्थ.॥

अथ समासगतमेव दुष्टमिति संबन्धः, अन्यत् केवलं समासगतं च ॥

क्लिष्टं (यतः अर्थप्रतिपत्तिर्व्यवहिता); यथा,—

अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः ।
सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल ! तव चेष्टितम् ॥ १५८ ॥

प्रयुक्तम्; यद्यपि वैयाकरणनये इव(वैयाकरणैरिव)अलंकारिकैरपि वृत्तावेकार्थीभावाङ्गीकारात् शक्यसंबन्धरूपा लक्षणा सूपपादा, तथापि निर्जितत्वेऽस्य पदस्य रूढेः प्रयोजनस्य वा अभावेन मुख्यशब्दार्थातिरेकिणोऽर्थस्याप्रतीतेर्नेयार्थत्वम् । न च निर्जितत्वातिशयप्रतिपत्तिः प्रयोजनमिति वाच्यम्, उपमानत्वेनोत्तमगुणे चन्द्रे न्यूनेन मुखेन चपेटापातनदानवर्णने वर्ण्यस्यैवापकर्षापत्तेः । तस्माज्जयतीति वक्तव्यम् । दूषकताबीजं तु लक्षणाजन्यबोधे रूढिप्रयोजनान्यतरज्ञानस्य हेतुत्वेन प्रकृते तदभावाद्वृत्त्यभावेनार्थानुपस्थितिः । अत एवाप्रयुक्ताद्भेदः । अत एव च नित्योऽयं दोष—इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ॥

"अथ भवेत्क्लिष्टम्"—इति कारिकांशं व्याचष्टे **अथेत्यादि ।** क्लिष्टादिकं दुष्टं पदं समासगतमेवेत्यभिसंबन्ध इत्यर्थः । अयं भावः,—क्लिष्टत्वादिदोषत्रयं पदान्तरसाहित्येनैव संभवति, तथा च यदि तयोः पदयोः समासस्तदैव समासेनैकपद्यात्पददोषता; असमासे वाक्यदोषत्वमेव, इतरेषां तु (श्रुतिकट्वादीनां) समासेऽसमासे च पददोषत्वम्, द्वितीयपदनैरपेक्ष्येणैव दुष्टत्वादिति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य 'समासगतमेव'—इत्येवकारप्रतिपाद्यमाह **अन्यदिति ।** श्रुतिकट्वादीत्यर्थः । **केवलम्** असमासगतम् ॥

तत्र चतुर्दशं पददोषमुदाहरन् क्लिष्टं व्याचष्टे **क्लिष्टमिति ।** अर्थप्रतीतौ क्लेशवदित्यर्थः, आकाङ्क्षाऽऽसत्तितात्पर्यज्ञानरूपकारणविलम्बेन विलम्बात्स्वार्थबोधजनकमिति यावत् । तदेवाह **यत इति ।** यतोऽर्थस्य विवक्षितस्यान्वितविशेषस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः प्रतीतिर्व्यवहिता विलम्बिता तदित्यर्थः । निहतार्थादौ तु पदार्थोपस्थितिरेव[2] विलम्बितेति ततो भेदः । विलम्बश्चाप्रत्यासत्तेर्वा सामान्यशक्तात्प्रकरणाद्यभावे विवक्षितविशेषस्य द्रागनुपस्थितेर्वा । आद्ये वाक्यमात्रदोषत्वं 'धम्मिल्लस्य'—इत्यादौ (१८२ उदाहरणे), अन्त्ये तु पददोषत्वमपीति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ॥

यथेत्युदाहरति **अत्रीति ।** हे भूपाल तव चेष्टितं चरित्रं = यशः (कर्तृ) अत्रेर्मुनिवि-

---

१ मुख्यशब्दार्थेति । मुख्यत्व च शाब्दवाक्यार्थान्वयित्वमित्युद्द्योतः । निर्जितमिति मुख्यशब्देन प्रतिपाद्यो योऽर्थस्तद्व्यतिरिक्तस्येत्यर्थः । मुख्यशब्दप्रयोगादलभ्य हि शैत्यपावनत्व प्रयोजनम्, न चेह तथा प्रतीयमानमस्तीति प्रभायाम् ॥ २ पदार्थोपस्थितिरेवेति । शक्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतपदार्थोपस्थितिरेवेत्यर्थः । इह तु शक्यतावच्छेदकस्य प्रकृताप्रकृतसाधारण्यात्तेन रूपेणोपस्थितावप्यन्वितविशेषानुपस्थितिमात्रमित्यर्थः ॥

अत्रात्रिलोचनसंभूतस्य चन्द्रस्य ज्योतिरुद्गमेन भासिभिः कुमुदैरित्यर्थः॥

अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत्। यथा,—

शेषस्य लोचनात् संभूतं यत् ज्योतिश्चन्द्रः "अत्रिनेत्रसमुद्भवः"—इति पुराणवचनात्, तस्योद्गमेनोदयेन भासिभिः भासनशीलैः अर्थात्कुमुदैः सदृशम् अत्यर्थम् अतिशयेन शोभते इत्यर्थः ।

अत्रात्रीत्यादि । अयमाशयः,—अत्रिलोचनसंभूतेत्यादौ सामान्यतोऽन्वयबोधाविलम्बेऽपि अत्रिलोचनसभूतेत्यनेन विवक्षितविशेषस्य चन्द्रस्य न द्रागुपस्थितिः, चक्षुर्ज्योतिषोऽपि तथात्वात्, नियामकस्य प्रकरणादेरभावाच्च; एवम्, चन्द्रोद्गमभासित्वेन कुमुदस्यापि न द्रागुपस्थितिः, चन्द्रविकास्यकुसुमान्तरसाधारण्यात् । अतः कुमुदैरित्यस्य [1]व्यवधानेन उपस्थितिः । तस्मादिदं क्लिष्टम्, चन्द्रादिपदेनैव सिद्धेरपुष्ट च । इदं पद्यार्धमपि पदम्, समस्तत्वात् । इदमेव च 'अत्रिदृष्टेः समुद्भूतस्योद्द्योतेनावभासिभिः'—इति पाठे द्वितीयप्रभेदे वाक्यदोषोदाहरणं द्रष्टव्यम् । दूषकताबीजं विवक्षितविशिष्टार्थप्रतीतिविलम्बः । प्रहेलिकायां यमकादौ च चित्रोद्देश्यत्वेन प्रतीतिविलम्बस्येष्टत्वाददोषत्वम् । मत्तोक्त्यादौ गुणत्वमपि, तदौचित्यादिति प्रदीपोद्द्योतादिषु स्पष्टम् । अत्र सुधासागरकाराः—"यत्र तु विशेषणं नान्यसाधारणं तत्र नायं दोषः । यथा,—'[2]शतार्धपञ्चांशभुजो द्वादशार्धार्धलोचनः'—इत्यत्र दशभुजत्वं त्रिलोचनत्वं च रावणशिवयोरेव । इयमेव '[3]पदार्थे वाक्यरचना'—इत्यर्थगुणं प्राञ्चो वदन्ति "—इत्याहुः । तत्र 'रावणशिवयोरेव'—इति चिन्त्यम्, रावणस्य विंशतिभुजत्वेनैव प्रसिद्धेः । तस्मात् 'शिवस्यैव'—इत्येव वक्तुं युक्तम् । अत एव सरस्वतीकण्ठाभरणे १ परिच्छेदे ९ सूत्रे उदाहृतस्य 'शतार्धपञ्चांशभुजो द्वादशार्धार्धलोचनः । विंशत्यर्धार्धमूर्धा वः पुनातु मदनान्तकः ॥'—इति पद्यस्य शिवपरत्वमेव दृश्यते ॥

पञ्चदशं पददोषमुदाहरन्नविमृष्टविधेयांशं व्याचष्टे **अविमृष्ट इति। अनिर्दिष्टः** अनुक्तः । **विधेयांशः** विधेयरूपोंऽशो (वाक्यार्थस्य) भागः, साध्यांशः । प्राधान्यं चात्र विधेयताप्रतीतियोग्यत्वम् । तदुक्तं [4]भट्टवार्तिके "यच्छब्दयोगः प्राथम्यं सिद्धत्वं चाप्यनूद्यता । तच्छब्दयोग औत्तर्य साध्यत्वं च विधेयता ॥"—इति । तथा चोद्देश्यविधेययोः पृथक्पदाभ्यामुपस्थितिर्न तु समासप्रविष्टत्वमिति बोध्यम् । इदमत्रोद्देश्यविधेयभावविषयेऽवगन्तव्य-

---

१ व्यवधानेनेति । यशःशुक्ले कुमुदे तात्पर्यग्रहोत्तरमित्यर्थः ॥ २ शतार्धेति । शतार्धे पञ्चाशत् तस्या पञ्च. पञ्चमोंऽशो दश तत्सख्याका भुजा यस्य स इत्यर्थः । शतार्धपञ्चेत्यत्र "नान्तादसख्यादेर्मट्" (५।२।४९)—इति पाणिनिसूत्रेण मडागमस्तु न, असख्यादेरित्युक्तेः, यद्वा, "आगमशास्त्रमनित्यम्"—इति परिभाषया मडागमो न । अथवा, पञ्चशब्दो वृत्तिविषये पञ्चमपर, वृत्तिस्वाभाव्यादिति बोध्यम् ॥ ३ पदार्थे वाक्येत्यादि । स्फुटीभविष्यति चेदमष्टमे उल्लासे ९६ सूत्रे वृत्तौ ॥ ४ भट्टोऽत्र कुमारिलभट्टस्तत्कृतं वार्तिक तन्त्रवार्तिकमित्यर्थः ॥

स्रस्तां नितम्बादवरोपयन्ती[1] पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम्[2] ।
न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥ १६० ॥

ब्रहुव्रीहावन्यपदार्थे गुणीभूतम्, विशेषणप्राधान्ये समासानुशासनात् । किंचोद्देश्यं विधेयं च यदि पृथक्पदाभ्यामुपतिष्ठते तदा प्राप्तमुद्दिश्याप्राप्तं विधीयते । न च समासे पृथक्पदाभ्यामुपस्थितिः, अपृथगुपस्थितौ च न तथा व्युत्पत्तिरिति"—इति प्रदीपः । "वक्ष्यमाणकर्मधारयोदाहरणे प्रागुक्तोपसर्जनत्वविरहेण तत्संगत्यर्थमाह **किं चेति**। पदाभ्यां यदि पृथग्विशेष्यविशेषणभावानापन्न उपतिष्ठेतेत्यर्थः । न च समासे पदात्पृथगुपस्थितिरित्यन्वयः । समासे एकार्थीभावाङ्गीकारेणेतरपदार्थान्विततयैव स्वार्थोपस्थितेरिति भावः । अयमेव चैकार्थीभावो नाम यदितरान्वयितयैवोपस्थितिरिति स्पष्टं तद्विदाम् । एवं चोपसर्जनत्वम् इतरविशेषणतयैवोपस्थितिविषयत्वं फलितम् । पृथगुपस्थितयोस्तथाऽन्वय इत्युत्सर्गः, "लोहितोष्णीषाः" (२७३ पृष्ठे)—इत्यादौ समासेऽपि तद्दर्शनात् । एवं चोत्सर्गत्यागेन सहृदयोद्वेग एव दुष्टिबीजमत्रेति तत्त्वम्[3] । अत्राभवन्मतयोगसत्त्वेऽपि न क्षतिः, अविमृष्टविधेयत्वस्यापि सत्त्वेनोपाधेयसांकर्यस्यादोषत्वात्"—इत्युद्द्योतः । "**तच्चेति** । मिथ्यात्वं चेत्यर्थः । **विशेषणेति** । एकार्थीभावभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः । वैरूप्यादप्येकस्मिन् समस्तपदे उद्देश्यविधेयभावो न संभवतीत्याह **किं चेति** । प्राप्तत्वेनावगतं ह्युद्देश्यम्, अप्राप्तत्वेनावगतं विधेयम्, न चैकस्मात्पदादनेकरूपेणोपस्थितिरित्यर्थः । अयमेव चैकप्रसरताभङ्ग इत्युच्यते, यथा,—'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः'—इत्यत्र प्राप्तभक्षानुवादेन प्राथम्यविधौ । तत्राप्येकार्थीभावभङ्गेन समासानुपपत्तेरुक्तवैरूप्यस्य च प्रसङ्गादिति"—इति प्रभा ॥

एवं बहुव्रीहावुदाहृत्य समासान्तरेऽप्यविमृष्टत्वं द्रष्टव्यमित्याह **यथावेति** । तत्र कर्मधारये उदाहरति **स्रस्तामिति** । कुमारसंभवकाव्ये तृतीये सर्गे कामस्य हरं प्रत्यभियोगे सहायभूतां पार्वतीम् "अदृश्यत स्थावरराजकन्या"—इति कुलकादिनोपक्रम्य तस्याः वर्णनमिदम् । किंभूता स्थावरराजकन्या[4]?—नितम्बात् कटिपश्चाद्भागात् स्रस्तां विगलितां केसरो बकुलः तस्य दाम माला सैव काञ्ची नितम्बभूषणं तां पुनः पुनः वारं वारम् अवरोपयन्ती स्थाने (नितम्बे) निवेशयन्तीत्यन्वयः । अत्रोत्प्रेक्षते,—स्मरेण कामेन, न्यासः पुनर्ग्रहणाय समर्पितं द्रव्यम्, तदेव निक्षेप इत्युच्यते, न्यासीकृतां निक्षेपीकृतां कार्मुकस्य कार्मुकसंबन्धिनीं द्वितीयमौर्वीमिवेति । अत्रैव किमिति न्यस्ता नान्यत्रेत्यत आह— स्थानविदेति । स्वास्त्रभूता पार्वत्येव स्वीयमौर्वीस्थापनस्थानमिति जानता, मन्नाशेऽप्यनयैव शिवं वशीकरिष्यामीति जानता वा, आश्रयगुणप्रकर्षेण आधेयगुणप्रकर्ष इति योग्यमिदं

---

१ अवरोधयन्तीति क्वचित्पाठः । अवलम्बमानेत्यपि क्वचित् पाठः ॥ २ केसरपुष्पकाञ्चीमिति क्वचित्पाठ ॥ ३ तत्त्वमिति । एवमेव वृत्त्यर्थवादे वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषायामपि (५ पत्रे) उक्तम् ॥ ४ हिमालयकन्या ॥

अत्र द्वितीयत्वमात्रमुत्प्रेक्ष्यम्; मौर्वीं द्वितीयामिति युक्तः पाठः । यथावा,—
वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद्बालमृगाक्षि! मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥१६१॥

स्थानमिति जानता वेत्यर्थः । "केसरं हिङ्गुनि क्लीबं, किञ्जल्के न स्त्रियां, पुमान् । सिंहच्छटायां पुंनागे बकुले नागकेसरे"—इति मेदिनी । अत्र मौर्वीपदादेव कार्मुकसंबन्धे लब्धे कार्मुकपदमपुष्टम् । उपजातिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (९१ पृष्ठे) ।

अत्र द्वितीयत्वं मौर्व्यामुत्प्रेक्ष्य विधेयम्, तदेवाह **अत्र द्वितीयत्वमात्रमुत्प्रेक्ष्यमिति ।** स्वीयवस्तुन एव न्यासीकरणं न तु तत्सदृशस्येति नोपमा, किंतु न्यासीकरणे हेतूत्प्रेक्षेयम्, तत्र च हेतुर्द्वितीयत्वमेव, मौर्वीत्वस्य तत्राप्रयोजकत्वादिति भावः । मात्रपदेन विशिष्टोत्प्रेक्षानिरसनम् , । तच्च द्वितीयत्वं कर्मधारयसमासे परपदार्थप्राधान्याद्गुणीभूतमिति विधेयत्वस्यानिर्वाहादविमृष्टविधेयांशत्वं दोषः । मौर्वीं द्वितीयामिति पाठे तु निराबाधा प्रतीतिः, तदेवाह **मौर्वीमित्यादि । द्वितीयाम्** अन्याम् । नन्वत्र काञ्च्यां द्वितीयमौर्वीत्वं विशिष्टमेवोत्प्रेक्ष्यमतो नोक्तदोषावकाश इतिचेत् । न । तथापि हि विशेषणांशस्य द्वितीयत्वस्य प्राधान्यम्, द्वितीयसद्भावे एकस्य न्यासीकरणौचित्यात् । मौर्वीत्वं तु तस्याप्रयोजकम्, अन्यस्यापि सद्वितीयस्य तदौचित्यादिति वस्तुविशेषपरिचायकतामात्रम् । अयं भावः,—मौर्वीभिन्नस्यापि यस्य कस्यापि पदार्थस्य सद्वितीयस्य न्यासीकरणान्मौर्वीत्वं न न्यासीकरणे प्रयोजकं किं तु ज्यारूपवस्तुविशेषपरिचायकमेवेति । तस्माद्विशिष्टविधावपि विशेषणमात्रप्राधान्येन वक्तव्यम् । अतएव "आकडारादेका संज्ञा"—(१ । ४ । १) इति पाणिनिसूत्रे एकत्वस्याप्राधान्यप्रसङ्गभयेन समासो नाकारीति व्याख्यातारः, अन्यथा तत्राप्येकत्र संज्ञिन्युद्देश्ये एकत्वविशिष्टसंज्ञाविधाने दोषो न स्यादिति प्रदीपसुधासागरयोः स्पष्टम् । अधिकमग्रे (३९२ पृष्ठे २० पङ्क्तौ) द्रष्टव्यम् ।

चक्रवर्तिप्रभृतिभिस्तु,—ननु द्वितीयमौर्वीत्वविशिष्टमेव विधेयमतो नोक्तदोष इतिचेत् । अत्र केचित्,—बकुलमालाया मौर्व्याकारत्वेन मौर्वीत्वप्राप्तौ द्वितीयत्वस्यैव विधेयत्वमित्याहुः । तन्न । तदा द्वितीयत्वस्यापि प्राप्तत्वादुत्प्रेक्षाया एवासंभवः स्यात् । वस्तुतस्तु कार्मुकपदसान्निध्येन मौर्व्या आरूढत्वावगतिः, ततश्च धनुरारूढमौर्व्या एव वशीकरणरूपकार्यकारित्वादन्यत्वेनोत्प्रेक्षते । यथा,—अयं राजाऽपरः पाकशासन इवेत्यादौ । यथा च प्रतिनिधौ महापात्रे राजकर्मसंपादके जनः संभावयति, किं सिंहासनारूढो राजा द्वितीयो भूत्वा कर्म कुरुते इतीति व्याख्यातम् ॥

बहुव्रीहावेव तद्धितार्थगुणीभूतेऽन्यपदार्थे गुणीभावं यथा वेत्युदाहरति **वपुरिति ।**

---

१ उत्प्रेक्षितमिति क्वचित्पाठः ॥ २ "अत्र मौर्वीं द्वितीयामिति द्वितीयत्वमात्रमुत्प्रेक्ष्यम्"—इति वृत्तिपाठः क्वचिदस्ति ॥

अत्र 'अलक्षिता जनिः'–इति वाच्यम् । यथा वा,–

कुमारसंभवकाव्ये पञ्चमे सर्गे बटुवेषधारिणः शिवस्य पार्वतीं प्रत्युक्तिरियम् । भो बालमृगाक्षि पार्वति वरेषु वोढृषु "वरो जामातृवोढारौ"–इति विश्वः । यत् रूपकुलधनादि समस्तं मृग्यते (कन्यातद्बन्धुभिः) अन्विष्यते तत् व्यस्तम् एकैकमपि। समस्त मा भूदिति भावः । त्रिलोचने ऽयम्बके किमस्ति, अपि तु नेत्यर्थः । एकैकस्याप्यभावं दर्शयति वपुरित्यादिना । वपुः शरीरं विरूपाक्षं विरूपाणि विषमाणि (त्रीणि), सोमसूर्याग्निरूपत्वात् भीषणानि वा अक्षीणि यस्य तथाभूतम्, सर्वाङ्गप्रधानं चक्षुरेव यस्य विरूपं तस्येतराङ्गं किं वक्तव्यमित्यर्थः। अतो न सौन्दर्यवार्ताऽपीति भावः॥ विरूपं विरुद्धं रूपं सर्पकपालादिवेषोऽक्षीणि च यस्य तथाभूतमिति केचित् । अलक्ष्यम् अज्ञातं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता, अस्तीति शेषः । जन्मैव न ज्ञायते, कुलं गोत्रं च दूरापास्तमिति भावः । वसु धनं दिगम्बरत्वेन नग्नतयैव निवेदितं नास्तीति ज्ञापितमित्यर्थः । यदि धनं भवति तदा कथं दिगम्बरो भवतीति भावः । "देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु"–इत्यमरः । बालमृगाक्षि इति संबोधनेनैवंविधसौन्दर्यशालिन्यास्तव विरूपवरप्रार्थनमनुचितमिति व्यज्यते । दीपिकाकृतस्तु[1] यत् त्रिलोचनेऽस्ति तत् व्यस्तमपि किं वरेषु मृग्यते इत्यन्वयः। उक्तान्वये तु रूपाभावादेः स्पष्टतयोपन्यासो न युज्यते इत्याहुरिति चन्द्रिकोद्द्योतयोः स्पष्टम् । "कन्या वरयते रूपं, माता वित्तं, पिता श्रुतम्[2] । बान्धवाः कुलमिच्छन्ति, मिष्टान्नमितरे जनाः ॥"–इति न्यायेन वरगुणेषु गवेषणीयेषु साकल्यं तावदास्तां तदेकदेशोऽप्यत्र नास्तीत्यभिप्रायेणोक्तं 'व्यस्तमपि'–इति । वंशस्थं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् (२२ पृष्ठे) ।

अत्र वरेषु मार्गणीयानां धर्माणां वैकल्यदर्शनप्रस्तावाज्जन्मन्यलक्ष्यत्वं विधित्सितम्, तच्च समासे न्यग्भूतम्[3] इत्यविमृष्टविधेयांशत्वं दोषः । तर्ह्येतत्कथं पठनीयमित्याशङ्कायां शिष्यशिक्षार्थमाह **अत्रेत्यादि । अलक्षिता जनिरिति ।** जनिरुत्पत्तिः अलक्षिता न ज्ञातेत्यर्थः । **इति वाच्यं** इति वक्तव्यम्, इति पठनीयमिति यावत् । अलक्षिता जनिरिति पाठे तु पौर्वापर्यविपर्ययसत्त्वेऽपि समासनिबन्धनमप्राधान्यं निवर्तते । तथाच पददोषोद्धारेऽपि वाक्यविधेयाविमर्शस्तदवस्थ एवेति भावः । केचित्तु शिवे जन्मनोप्यभावाद्विशिष्टविधिरेव विवक्षित इत्याहुरिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । उक्तं च सारबोधिन्यामपि–"पददोषोद्धारमात्राभिप्रायेण पाठकल्पनम्, अन्यथाऽलक्षितेत्यस्य प्रागुपादानेन वाक्यगतविधेयाविमर्शतादवस्थ्यात् । वस्तुतस्तु त्रिलोचने (शिवे) जन्मनोऽप्यसिद्धतया विशिष्टस्यालक्षितजन्मनो विधेय-

१ दीपिकाकृतस्तु प्रदीपकर्तारो गोविन्दठक्कुरा एव । एवं चात्र दीपिकापदेनोदाहरणदीपिकैव ग्राह्या, न तु जयन्तभट्टकृतदीपिकेति मन्तव्यम् ॥ २ श्रुत शास्त्रम् ॥ ३ न्यग्भूतं गुणीभूतम् ॥

आनन्दसिन्धुरतिचापलशालिचित्तसंदाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता।
या सर्वदैव भवता, तदुदन्तचिन्ता तान्तिं तनोति तव संप्रति, धिग्धिगस्मान्॥१६२॥

अत्र 'न मुक्ता'—इति निषेधो विधेयः। यथा,—

तयाऽलक्षितेत्यस्य विशेषणस्य पूर्वोपादानमुचितमिति रचितः पाठः समीचीनः" इति॥

नञ्समासे यथावेत्युदाहरति **आनन्देति**। विरक्तं नायकं प्रति नायिकासखीनामुक्तिरियम्। याऽस्मत्सखी नायिका भवता त्वया सर्वदैव क्षणमपि अमुक्ता न मुक्ता, त्यक्ता नेत्यर्थः, तदुदन्तचिन्ता तस्याः उदन्तो वार्ता तच्चिन्ताऽपि संप्रति अधुना तव तान्तिं ग्लानिं तनोति, अतोऽस्मान् धिग्धिगित्यन्वयः। एवंविधदुःखदर्शित्वादतिशोच्या वयमित्यर्थः। कथंभूता सखी? आनन्दस्य त्वत्प्रमोदस्य सिन्धुः सागरः। तथा, अतिचापलेनातिचापल्येन शालते शोभते इत्यतिचापलशालि यत् (तव) चित्तं तस्य यत् संदाननं बन्धनं तस्यैकं केवलं सदनं स्थानं कारणं वा, तत्रैव तव चित्तस्य विश्रान्तेरिति भावः। अव्यभिचारेण तथात्वं व्यङ्ग्यम्। उभयमिदं रूपकं नायिकाविशेषणं चेति बोध्यम्। केचित्तु सीतावार्ताऽज्ञानदुःखितं रामं प्रति लक्ष्मणस्येयमुक्तिः। यया पूर्वं क्षणमपि न वियोगस्तद्वार्ताऽपि सांप्रतं दुर्लभेति प्रतीकारासमर्थानस्मान् धिग्धिगित्यर्थ इति व्याचख्युः। वसन्ततिलका छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे)।

अत्रासमासेन नञा निषेधो विधेयः 'न मुक्ता'—इति, समासकरणेन तु गुणीभूतत्वान्निषेधस्य विधेयत्वाप्रतीत्याऽविमृष्टविधेयांशत्वं दोषः। दूषकताबीजं तु विवक्षितविधेयताऽनुपपत्तिः। तदेवाह **अत्र न मुक्तेति निषेधो विधेय इति**। अयं भावः,—अत्रावान्तरवाक्येऽमुक्तेत्यनेन 'नवजलधरः सन्नद्धोऽयम्'—इति (३९३ पृष्ठे) वक्ष्यमाणपद्ये इव प्रसज्यप्रतिषेध एव विधेयो न तु 'जुगोपात्मानमत्रस्तः'—इति (३९४ पृष्ठे) वक्ष्यमाणपद्येऽत्रस्तत्वाद्यनुवादेनात्मनो गोपनादिवदमुक्ततानुवादेनान्यत्किंचिद्विधेयमस्ति। एवं च 'मुक्ता न भवति'—इत्यर्थोऽत्र विवक्षितः, स च न प्रतीयते, समासकरणात्। न च समासे नञः प्रसज्यप्रतिषेधोऽर्थः, किं तु पर्युदास एव। तदुक्तम्,—"प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता। पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्॥"—इति। अस्यायमर्थः,—'यत्र विधेर्भेदप्रतियोगिनः प्रधानत्वं प्राधान्यं (विशेष्यत्वं), प्रतिषेधे नञर्थे अप्रधानता (नञ्तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात्, 'अघटः' इत्यस्मादारोपितो घट इत्येवंबोधादिति भावः)। स पर्युदासः विज्ञेयः। स च क्व भवतीत्यपेक्षायामाह। यत्रोत्तरेति। यत्रोत्तरपदेन युतो नञ्, समस्त इत्यर्थः, उत्तरपदशब्दः समासस्य चरमावयवे रूढः'—इति। यथा,—अब्राह्मणमानयेति। अब्राह्मणमित्यस्यारोपितब्राह्मणत्वविशिष्टमित्यर्थः। ब्राह्मणभिन्नं ब्राह्मणसदृशं क्ष-

---

१ रचित. मूलकृता कल्पितः॥ २ तच्चिन्तापीति। अस्मत्कृतेत्यर्थ॥

त्रियादिकमिति यावत्। अत एव "भृशादिभ्यो भुवि०" (३।१।१२)—इति सूत्रे ('न ह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृती भवति'—इत्यर्थकं) "अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृश एवानीयते, नासौ लोष्टमानीय कृती भवति"—इति महाभाष्यम्। केचित्तु—"यत्र विधेः कर्तव्यतायाः प्राधान्यम्, प्रतिषेधे निवर्तनारूपेऽप्रधानता अविवक्षा स पर्युदासः, यथा—"नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्"—इत्यादावनीक्षणसंकल्पकर्तव्यताप्राधान्यादीक्षणप्रतिषेधस्य चाविवक्षणात्। एतत्क भवतीत्यपेक्षायामाह यत्रेति। उत्तरपदेन स्वोत्तरनामधात्वन्यतरपदार्थेन 'संबध्यते'—इति शेषः"—इत्याहुः। प्रसज्यप्रतिषेधस्तु असमासे एव भवति। तदप्युक्तम्,—"अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता। प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्॥"—इति। यत्र क्रियान्वयी नञ् धात्वर्थरूपक्रियाऽभावबोधक इति यावदिति तदर्थः, अन्यत्सर्वं सुगमम्। यथा—"न कलञ्जं भक्षयेत्"—इति। तथा च प्रसज्यप्रतिषेधे भवतिक्रियायामन्वयेन मुक्तापदेन समासो न स्यादसामर्थ्यादिति बोध्यम्। कथं तर्हि 'अश्राद्धभोजी'—इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधलाभः, (अयं भावः,—अत्र हि श्राद्धादितरभोजित्वं नार्थः, भोजनस्य रागप्राप्तत्वेनाव्रतत्वात्, व्रताधिकारपठितणिन्यनुपपत्तेः, अश्राद्धाद्युपपदाच्च सः, श्राद्धभोजनाभावश्च व्रतमिति)। मैवम्। पर्युदासेनाक्षेपात्। अयं भावः,—श्राद्धभोजिभिन्न इति वाच्योऽर्थः, श्राद्धभोजनाभाववत्त्वं च तेनाक्षिप्यते, व्रते गम्ये णिनिरिति सूत्रार्थः। णिन्यन्तेन नञ्समासे हि तस्य गम्यता इति। वस्तुतः "असूर्यललाटयोः०"—(३।२।३६) इति पाणिनिसूत्रज्ञापकादसामर्थ्येऽपि क्वचित्[२] समासः। न च प्रकृतेऽपि स्यात्; तावताऽपि तादृशात्सहृदयवैमुख्यं दुर्वारम्। एतेन 'अशब्दोऽयं निषेधार्थकः, तेनासमास एव'—इत्यपास्तम्, समाससंदेहेन पर्युदाससंदेहाच्च, पौर्वापर्यविपर्ययस्यापरिहाराच्च[३]। एवं 'द्वितीयमौर्वीम्'—इत्यत्र विशिष्टस्य विधेयत्वेऽपि तत्र प्रधानमौर्वीत्वस्य प्रसिद्धसादृश्येन प्राप्ततया प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन द्वितीयत्वे पर्यवसानेन शब्दतो गुणभूतस्य द्वितीयत्वस्य न्यासीकरणे हेतुत्वे सहृदयवैमुख्यमेव दूषकताबीजमिति बोध्यम्। ननु पर्युदासार्थोऽमुक्तत्वमेव विधीयताम्, फलाविशेषादितिचेत्। भवेदप्येवं यदि तथा सति क्षणमपीत्यनेन संबन्धः स्यात्। स हि मुक्तत्वेनैव प्रतियोगिना विवक्षितः, न च पर्युदासे तथा संभवः, समासे एकदेशेनान्वयायोगात् विशिष्टेनारोपितमुक्तत्वेनैवान्वयाच्च। नन्वेवमपि नाविमृष्टविधेयांशता, विधेयस्यानुपस्थितेः, किंतु धारणे 'विदधत्'—इतिवत् (३३९ पृष्ठे) अवाचकत्वमेव स्यात्, समासेऽर्थान्तरनिरूढत्वादितिचेत्, न, प्राधान्येनानिर्देशस्य तथाप्य-

१ 'विषसपृक्तबाणेन हतौ यौ मृगपक्षिणौ। तयोर्मांसं कलञ्जं स्याद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्॥'—इत्युक्तम्॥
२ क्वचिदिति। सूर्यं न पश्यन्तीति 'असूर्यपश्याः राजदाराः'—इत्यत्रेव 'अश्राद्धभोजी'—इत्यादावित्यर्थः॥
३ अपरिहाराच्चेति। उक्तं च सारबोधिन्यादावपि,—"नन्वत्र नभिन्नस्याकारस्य निषेधार्थकत्वात्समासाभावेन नात्राय दोष इति चेत्, न, एवमपि पर्युदाससंदेहानपायात्, नञ्भिन्नस्याकारस्यासत्त्वाच्च। "अ-मा-नो-नाः प्रतिषेधे"—इत्यस्य समासासमासभेदेन द्वैविध्यकथनपरत्वात्"—इति॥

नवजलधरः सन्नद्धोऽयं, न दृप्तनिशाचरः;
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं, न तस्य शरासनम् ।
अयमपि पटुर्धारासारः, न बाणपरम्परा;
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्, प्रिया न ममोर्वशी ॥ १६३ ॥

इत्यत्र) न त्वमुक्ततानुवादेनान्यदत्र किंचिद्विहितम्, (यथा,—

क्षतेः । अतएव 'प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र'—इत्याह वृत्तिकृत् (३४९पृष्ठे), न त्वप्राधान्येन निर्दिष्ट इति । तर्हि 'विदधत्'(३३९पृष्ठे)—इत्यस्याप्यत्रैवान्तर्भाव इतिचेत्, न, तदर्थस्यानिर्दिष्टस्याप्यविधेयत्वात् । अमुक्तेत्यस्याविमृष्टविधेयांशस्यावाचके प्रवेश इतिचेत्, न, उभयोरसंकीर्णस्थलसंभवे क्वचित्संकरेऽप्यदोषात् । दूषकताबीजं च विवक्षितस्योद्देश्यविधेयभावरूपार्थस्याप्रतीतिः । तस्मान्नित्यदोषोऽयम् । उद्देश्यविधेयभावो हि अपदार्थोऽपि विषयताविशेषरूपो विशेष्यविशेषणभाववत् वाक्यार्थप्रतीतौ भासते । सोऽपि पदार्थ इत्यन्ये । उद्देश्यत्वविधेयत्वे विशेष्यत्वविशेषणत्वरूपे तत्समनियते वेति तु न युक्तम्, पर्वते वह्निरित्यादौ व्यभिचारादित्याहुः । अभवन्मतयोगे तु परस्परं पदार्थानां संबन्धरूपोऽन्वयोऽपि न भासते इति ततो भेदः । दूषकताबीजान्तरमप्युक्तमितीति प्रदीपोद्द्योतप्रभासु स्पष्टम् ।

निषेधप्राधान्ये समासाभावं दृष्टान्तयति **यथेति** । इदम् 'इत्यत्र'—इत्यस्यानन्तरमन्वेति, इत्यत्रैवेत्यर्थः । विशिष्टस्य ('इत्यत्र यथा'—इत्यस्य) 'निषेधो विधेयः'—इति पूर्वेणान्वय इति बोध्यम् । **नवजलधर इति** । विक्रमोर्वशीये चतुर्थेऽङ्के उर्वशीविरहे पुरूरवसो मेघादौ निशाचरादिभ्रमानन्तरं विशेषदर्शने सति उक्तिरियम् । अयं सन्नद्धः कवची हन्तुमुद्यतो वा नवो जलधरो मेघः, दृप्तनिशाचरो न, भवतीति शेषः । इदं दूरमाकृष्टं सुरधनुः इन्द्रधनुः, तस्य राक्षसस्य शरासनं धनुः न, भवतीति शेषः । अयमपि पटुः तीव्रः धारासारः धारावर्षः, बाणपरम्परा न, भवतीति शेषः । (इयमपि) कनकस्य निकषः कषणरेखा तद्वत् स्निग्धा दीप्तिमती विद्युत् तडित्, मम प्रिया उर्वशी न, भवतीत्यर्थः । "आसारः स्यात्प्रसरणे वेगवर्षे सुहृद्बले"—इति विश्वः । हरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१२७ पृष्ठे) ।

अत्र चतुर्षु वाक्येषु गम्यमानभवतिक्रियान्वयिनो नञो दृप्तनिशाचरादिपदेनासामर्थ्यान्न समासः, अत एव नञर्थो निषेधः प्राधान्याद्विधेयः । तेन नात्राविमृष्टविधेयांशत्वदोषः । एवं चात्र गम्यमानभवतिक्रियाया एव निषेधो बोध्यः । ननु 'आनन्दसिन्धुः'—इति पूर्वपद्ये 'अमुक्ता'—इत्यत्र पर्युदासादमुक्तत्वमनुवाद्यमेवास्तु 'जुगोपात्मानमत्रस्तः'—इति १६४ वक्ष्यमाणपद्येऽत्रस्तत्ववदित्याशङ्क्य निराकरोति **न त्विति** । तुरप्यर्थे । अत्र आनन्दसिन्धु-

---

१ "अनूद्यविधेयभाव (उद्देश्यविधेयभाव) ससर्गो विशेष्यविशेषणभाव इवापदार्थोऽपि वाक्यार्थप्रतीतौ भासते"—इति चक्रवर्तिभट्टाचार्याः ॥

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृध्नुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ १६४ ॥

इत्यत्र अत्रस्तत्वाद्यनुवादेनात्मनो गोपनादि) ॥ विरुद्धमतिकृद्यथा,—

सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः ।
अकार्यमित्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे ॥ १६५ ॥

रिति पद्ये । यद्यनुवाद्यं तर्हि किंचिद्विधेयं स्यात्, न चात्र (आनन्दसिन्धुरित्यत्र) तदस्ति, अतो नानुवाद इति भावः ॥

विधेयान्तरसत्त्वे त्वनुवाद्यत्वात्पर्युदासो दृष्टो नान्यथेत्याह **यथेति । जुगोपेति** । रघुकाव्ये प्रथमे सर्गे पद्यमिदम् । स दिलीपः अत्रस्तः निर्भीकः सन् "त्रस्तो भीरुभीरुकभीलुकाः"—इत्यमरः, आत्मानं शरीरं जुगोप ररक्ष । अनातुरः अरोगी सन् धर्मं भेजे सिषेवे । अगृध्नुः अलुब्धः सन् अर्थान् आददे स्वीकृतवान् । असक्तः अनासक्तः सन् सुखम् अन्वभूत् सुखानुभवं चक्रे इत्यर्थः । अत्रस्तोऽपि त्रस्तवत्सम्यक्तया सदैवात्मानं जुगोपेति व्यङ्ग्यम्, तावता नयप्रकर्षः । "आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च"—इति "गृध्नुस्तु गर्धनः । लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्"—इति चामरः ।

अत्र पर्युदासे गुणीभूतो निषेधोऽनुवाद्यो न तु विधेयस्तदाह **अत्रस्तत्वेत्यादि । गोपनादीति** । विहितमित्यनुषङ्गः । अत्रात्मगोपनादिवत्तत्र (आनन्दसिन्धुरिति पद्ये) विधेयान्तराभावान्निषेधस्य विधेयत्वमेवेति भावः । उक्तं च प्रदीपे—"इत्यत्रात्रस्तत्वाद्यनुवादेनात्मगोपनादिवदसुक्तत्वानुवादेन किंचिद्विधेयमस्ति । नच समासे नञः प्रसज्यप्रतिषेधोऽर्थः, किंतु पर्युदास एव"—इति ॥

षोडशं पददोषमुदाहरन्नाह **विरुद्धमतिकृद्यथेति** । प्रकृतार्थधीप्रतिबन्धकीभूताप्रकृतार्थधीजनकं विरुद्धमतिकृत् । तेन विरुद्धस्य मतिर्विरुद्धा वेति समासे नास्था । विरुद्धत्वं च प्रकृतन्यक्कारप्रतीतिहेतुकारित्वम् । अनुचितार्थाश्लीलयोरर्थानां न परस्परप्रतिबन्धकता । अमतपरार्थे तु द्वयोरपि प्रतिबन्धेन प्रतीतिरिति सारबोधिनीकाराः । प्रदीपोद्द्योतयोस्तु,—पदान्तरसन्निधानेन प्रकृतप्रतीतिन्यक्कारकप्रतीतिजनकं विरुद्धमतिकृत् । विरुद्धस्य मतिर्विरुद्धा वा मतिरिति समासः । अत्र पदान्तरसन्निधानेनेति विशेषणात् अनुचितार्थाश्लीलनिहतार्थानां व्युदासः । किं चाद्ययोर्न वाक्यार्थप्रतीत्योः परस्परविरोधिता, किंतु व्यङ्ग्ययोर्वाच्यव्यङ्ग्ययोर्वा । अमतपरार्थश्च व्यङ्ग्यरसयोरेव विरोधे इति न तत्संकरः । प्रकाशितविरुद्धे तु प्रथमप्रतीतेन विवक्षितार्थेनैव विरुद्धव्यञ्जनम्, नात्र तथेति ततो भेदः । न्यक्कारकत्वं च प्रकृतबोधप्रतिबन्धकतया तद्बोधजन्यचमत्कारप्रतिबन्धकतया चेति बोध्यमिति स्पष्टम् ।

तच्च विरुद्धमतिकृदनेकधा प्रवर्तते । तत्र क्वचित्समासान्तरविग्रहेण यथेत्युदाहरति **सुधाकरेति** । सुधाकरश्चन्द्रस्तस्य कराः किरणास्तदाकारं (निर्मलतया) तत्सदृशं विशारदं प्रगल्भं च

अत्र 'कार्यं विना मित्रम्'–इति विवक्षितम्, 'अकार्ये मित्रम्'–इति तु प्रतीतिः।
यथा वा,—

चिरकालपरिप्राप्तलोचनानन्ददायिनः ।
कान्ता कान्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहम् ॥ १६६ ॥

विचेष्टितं यस्य तादृशः असौ एकः अकार्यमित्रं कार्यं विनैव मित्रम्, तस्य पुरुषस्य किं वर्णयामहे, अर्थाद्गुणानित्यर्थः । मित्रशब्दस्य सुहृद्वाचकस्याजहल्लिङ्गत्वान्नपुंसकत्वम् । "विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ"–इत्यमरः । "मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्कः"–इति कोशः ।

अत्र 'अकार्यमित्रम्'–इत्यत्र कार्यस्य प्रयोजनस्याभावोऽकार्यमित्यर्थाभावेऽव्ययीभावः, मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकमितिवत्, ततः, अकार्यं मित्रमकार्यमित्रमिति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । तथा च (एवं समासेन) कार्यं प्रयोजनं विनैव मित्रमित्यर्थोऽत्र विवक्षितः । तदेवाह **अत्र कार्यं विना मित्रमिति विवक्षितमिति । अकार्ये मित्रमिति त्विति** । तुरप्यर्थे । न कार्यमकार्यमिति नञ्समासे कृते नञोऽल्पार्थकत्वे कुकार्ये मित्रमित्यपीत्यर्थः, अव्ययीभावनञ्समासयोस्तुल्यैकक्षत्वेन[2] नञ्समासस्यापि प्राप्त्याऽस्यापि प्रतीतिरिति भावः । उक्तं च नञोऽल्पार्थकत्वम्,–" तत्सादृश्यं तदन्यत्वं तदल्पत्वं विरोधिता । अप्राशस्त्यमभावश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥"–इति । अयं सर्वोऽप्युद्द्योताभिप्रायः । सारबोधिनीकारादयस्तु,–कार्यस्याभावोऽकार्यं तेन मित्रमकृत्रिममित्रमित्यव्ययीभावे लक्षणानुसंधाने[3] विलम्बेन तदपेक्षया शक्ति[4]–लक्षणयोरन्यतराभावात्कर्मधारयेण[5] झटिति कुकार्यप्रतीतिरिति भावः । अत्रोपश्लोकनविरोधिनञ्समासावयवस्य नञोऽप्रशस्तार्थकत्वमित्याहुः ॥

क्वचिन्नामपदयोः समासे विरुद्धार्थनिरूढपदघटनया[6] भवति । तदेव यथावेत्युदाहरति **चिरेति** । कान्ता चिरकालेन परिप्राप्तस्य, लोचनानन्ददायिनः नेत्रानन्दजनकस्य, 'चिरकालपरिप्राप्ति'–इति पाठे तु चिरकालात् या परिप्राप्तिः समागमः तया लोचनयोरानन्ददायिन इत्यर्थः । ईदृशस्य कान्तस्य मनःप्रियस्य गलग्रहं गलस्य कण्ठस्य ग्रहो ग्रहणम् (आलिङ्गनं) तं सहसा झटिति विदधाति करोतीत्यर्थः । चिरकालपरिप्राप्तेत्यनेनौत्कण्ठ्यातिशयः । लोचनानन्ददायिन इत्यनेन सौन्दर्यातिशयो व्यज्यते ।

---

१ 'अकार्येषु मित्रमिति प्रतीति'–इति क्वचित्पाठ. । 'अकार्येषु मित्रमिति तु दुष्प्रतीति.'–इत्यपि पाठान्तरम् ॥ २ तुल्यकक्षत्वेनेति । नञ्समासेनाव्ययीभावसमासस्य बाधस्तु नास्त्येव । तदुक्त वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्या "नञ्" (२।२।६)–इति सूत्रे–' अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहाय (नञ्समासः) विकल्प्यते, "रक्षोहागमलध्वसदेहाः प्रयोजनम्"–इति "अद्भुतायामसहितम्"–इति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेन 'अनुपलब्धि'–'अविवाद'–'अविघ्नम्'–इत्यादि सिद्धम्'–इति ॥ ३ लक्षणानुसधाने इति । अकार्यपदस्याकृत्रिमत्वे लक्षणाया अनुसधाने इत्यर्थ ॥ ४ नैयायिकमते समासे शक्त्यभावादाह शक्तिलक्षणयोरित्यादि ॥ ५ कर्मधारयशब्देनात्र नञ्तत्पुरुषो ग्राह्य इति मम भाति ॥ ६ निरूढया पदघटनयेत्यर्थ –इत्युद्द्योतकार. । वस्तुतस्तु विरुद्धेऽर्थे निरूढस्य पदस्य घटनया रचनयेत्यर्थे कृते न काचिदपि हानिरिति मम भाति ॥

अत्र 'कण्ठग्रहम्'–इति वाच्यम्। यथा वा,–

न त्रस्तं यदि नाम भूतकरुणासंतानशान्तात्मनः
तेन व्यारुजता धनुर्भगवतो देवाद्भवानीपतेः।
तत्पुत्रस्तु मदान्धतारकवधाद्विश्वस्य दत्तोत्सवः
स्कन्दः, स्कन्द इव प्रियोऽहमथ वा शिष्यः कथं विस्मृतः॥१६७॥

अत्र कण्ठग्रहार्थतया (आलिङ्गनार्थकतया) विवक्षितो गलग्रहशब्दो रोगविशेषे निरूढः। तथा च "रूढिर्योगमपहरति"–इति न्यायेन कण्ठग्रहार्थापहारेण रोगविशेष एव प्रतीयते इति गलग्रहपदं विरुद्धमतिकृत्। व्याख्यातं चैवमेव सारबोधिन्याम्। तथा हि,– "गलग्रहो रोगविशेषः। तत्र समुदाये शक्तिः, आलिङ्गने च योगः, समुदायशक्तेर्बलवत्त्वात् रोगस्यैव प्रतीतिरिति विरुद्धस्य मतिः। न च रूढ्यर्थबोधेऽवयवशक्त्या परिरम्भप्रतीतौ निहतार्थत्वमेव स्यादिति वाच्यम्, विलम्बेनापि गलग्रहपदात् तदप्रतीतेः, रूढ्या योगप्रतिबन्धात्। शोणितादौ तु (३३० पृष्ठे) अर्थद्वयस्य रूढिसाम्येऽपि भूरिप्रयोगादप्रकृतार्थस्य प्राक् प्रतीतिरिति"–इति। उद्द्योतकारास्तु,–अत्र प्रकरणेन रूढेर्बलवत्त्वं बाधित्वा योगार्थोपस्थितावपि अविवक्षितार्थव्यञ्जनया तिरस्कार एव विरोधो बोध्यः पदार्थः। अत एव प्रकरणौत्कट्ये निहतार्थस्य न दोषत्वमित्याहुः। 'गलग्रहशब्देनार्धचन्द्रदानं प्रतीयते'–इति कश्चित्॥

क्वचिद्विवक्षितविशेषपरत्वे पदवैयर्थ्यप्रसङ्गेनाविवक्षितविशेषपरत्वग्रहाद्भवति। तदेव यथावेत्युदाहरति **न त्रस्तमिति**। वीरचरितनाटके द्वितीयेऽङ्के कृतमहेश्वरधनुर्भङ्गं दाशरथिमुद्दिश्य महेश्वरशिष्यस्य परशुरामस्योक्तिरियम्। यदि तेन[१] रघुनाथेन धनुः व्यारुजता भग्नं कुर्वता देवात् विजिगीषोरपि ('दिवु क्रीडा-विजिगीषा-व्यवहार०'–इति धातुपाठः), भगवतः तत्समर्थादपि भवानीपतेः[२] महेश्वरात्, (इदं[३] च दक्षयज्ञध्वंसकत्वेनार्थान्तरसंक्रमितम्, तेनातिरोषवतोऽपि सकाशात्) यत् न त्रस्तं न भीतं तत् नाम युक्तमित्यर्थः। तत्र हेतुगर्भविशेषणं–भूतेत्यादि। भूतेषु प्राणिषु करुणासंतानो दयासमूहस्तेन शान्त आत्मा यस्य तादृशात्। ननु तत्पुत्र एव योत्स्यते किं तवेत्यत्राह–तत्पुत्रस्त्विवति। तुर्व्यवच्छेदे। तस्य भवानीपतेः पुत्रस्तु स्कन्दः जगदास्कन्दनसमर्थोऽपि मदेन गर्वेणान्धस्य द्वितीयमनवलोकयतः तारकासुरस्य वधात् विश्वस्य सर्वलोकस्य दत्त उत्सवो येन तादृशः, तेन दत्तोत्सवत्वात्कथमपि तद्विपरीतं कर्तुं नेष्टे, अतस्तदस्मरणं युक्तमिति भावः। ननु तथापि तव मुनेः किं प्रयोजनम्, कश्च संबन्धो येन त्वत्तो भयं कार्यमत आह–स्कन्द इवेत्यादि। स्कन्द इव (तस्य देवस्य यतः) अहं प्रियोऽतः कथं विस्मृतः, अनुचितं मम विस्मरणमिति

---

१ रोषात्तन्नामाग्रहणम्॥ २ "भीत्रार्थानां भयहेतुः" (१।४।२५)–इति पाणिनिसूत्रेणापादानत्वात्पञ्चमी॥ ३ इद चेति। 'भवानीपते'–इति पद चेत्यर्थ॥

अत्र भवानीपतिशब्दो भवान्याः पत्यन्तरे प्रतीतिं करोति। यथा वा,—

गोरपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः।
सविधे निरहंकारः पायाद्वः सोऽम्बिकारमणः॥ १६८॥

भावः। ननु त्वत्प्रियत्वं नास्माकं विदितं तत्राह—अथवा शिष्यः, शिष्यत्वं तु जगद्विदितमिति भावः। अहमिति क्षत्रियकुलान्तकेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम्, तेन धनुर्भङ्गकर्तुः साहसातिशयो व्यज्यते इत्युद्द्योते स्पष्टम्। चन्द्रिकायां तु "तत्पुत्रस्तु स्कन्दः अथवा स्कन्द इव प्रियोऽहं शिष्यः कथं विस्मृत इत्यन्वयः। मदान्धो यस्तारकासुरस्तस्य वधाद्विश्वस्य देवगणस्य दत्त उत्सवो येनेत्युत्कर्षगर्भं स्कन्दविशेषणम्"—इति योजितम्। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्र भवानीत्यादि। अयं भावः—अत्र भवादित्येव वक्तव्ये भवानीपतेरित्युक्तम्, भवानीशब्दः भवस्य (महादेवस्य) पत्नीत्यर्थे "पुंयोगादाख्यायाम्" (४।१।४८)—इति पाणिनिसूत्रेण भवशब्दात् ङीष्प्रत्यये "इन्द्रवरुणभवशर्व०"—(४।१।७०) इति सूत्रेण आनुगागमे च कृते सिद्ध इति भवानीपतिशब्दो 'देवदत्तपत्न्याः पतिः' इतिवत् भवान्याः पत्यन्तरे प्रतीतिमुपस्थापयति। एवं चाराध्याया देव्या एवं प्रतीतिरातङ्काधर्मदायिनीति मतिर्विरुद्धेति। व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः,—"अत्र भवस्य पत्नीत्यर्थे भवानीति सिद्धम्। तथा च भवपत्नीपतौ प्रतीयमाने भवातिरिक्तः स द्राक् प्रतीयते। नहि भव एवाभिधेये भवपत्नीपतिरिति प्रयोगो योग्यः सचेतसाम्"—इति प्रदीपः। "**द्राक् प्रतीयते** इति। तेन भवप्रतीतिप्रतिबन्ध एवेति भावः, तच्चमत्कारप्रतिबन्धो वा। परे तु भवस्य पत्न्यां गुणभूतत्वेन भवान्वितपत्न्या विशेष्यभूतः पत्यर्थोऽन्य एव प्रतीयते, गुणस्योत्सर्गतः प्रधानत्वायोगादित्याहुः। एवं चाराध्याया देव्या ईदृक्प्रतीतिर्भयकारिणीति मतिर्विरुद्धा"—इत्युद्द्योतः। केचित्तु,—भवानीशब्देन दुर्गात्वप्रकारक एव बोधो जन्यते, अन्यथा भवान्यपर्णादुर्गादिशब्दानां पर्यायत्वं न स्यात्, योगस्तु साधुत्वार्थः, एवं पङ्कजादिपदेष्वपि। एवं च भवानीशब्दो दुर्गात्वविशिष्टे रूढ एवेति नात्र पद्ये दोष इत्याहुः॥

क्वचित्समासैक्येऽपि समस्यमानपदयोर्द्व्यर्थकतया भवति। तदेव यथावेत्युदाहरति **गोरपीति**। केचित्तु,—"पुंयोगादाख्यायाम्"—इति सूत्रेण सञ्ज्ञोक्तेः "शिवा भवानी रुद्राणी"—इत्यमरकोशाच्च 'अविदितविभवो भवानीपतिः'—इति महाकविप्रयोगाच्च भवानीशब्दो दुर्गात्वविशिष्टे रूढ एवेति न तत्र पद्ये दोष इत्यरुच्योदाहरणान्तरमाहेत्याहुः। सः अम्बिकायाः पार्वत्याः रमणो महेशः वः युष्मान् पायात् रक्षतु इत्यन्वयः। स कः?—यद्वाहनतां यस्य (महेशस्य) वाहनतां प्राप्तवतः गोः वृषस्यापि सविधे निकटे सोऽपि अति-

अत्राम्बिकारमण इति विरुद्धां धियमुत्पादयति ॥

श्रुतिकटु समासगतं यथा,—

सा दूरे च सुधासान्द्रतरङ्गितविलोचना।
बर्हिनिर्ह्लादनार्होऽयं कालश्च समुपागतः ॥ १६९ ॥

एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥

क्रूरतया प्रसिद्धोऽपि गिरिसुतायाः पार्वत्याः (वाहनभूतः) सिंहः निरहंकारः सौम्यः 'भवति'—इति शेषः। "गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे शीतकरे पुमान्। अर्जुनीनेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषु योषिति ॥"—इति विश्वः। आर्या छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे)।

अम्बिकारमण इतीति। पदमिति शेषः। **विरुद्धां धियमिति**। अम्बिकापदस्य "मृडानी चण्डिकाऽम्बिका"—इत्यमरकोशात् गौरीव "अम्बा माता"—इत्यमरकोशात् अम्बैवाम्बिकेति व्युत्पत्त्या च माताऽप्यर्थः, अतएव "अम्बिका पार्वतीमात्रोर्धृतराष्ट्रस्य मातरि"—इति कोशः। एवं रमणपदस्य प्रीतिकर इव जाररूपासभ्योऽप्यर्थोऽस्ति, तथा चाम्बिकारमणपदस्य गौरीपतिरित्यर्थ इव मातृपतिरित्यर्थोऽपि प्रतीयते इति विरुद्धमतिकृत्त्वमिति भावः।व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः—"अत्राम्बिकारमणपदयोः गौरीप्रीतिकरत्ववत् मातृस्वामित्वमप्यर्थः। अम्बिकाशब्दस्य जनकताविशेषवत्स्त्रीत्वेन मातरि गौरीत्वेन गौर्यां च शक्तिरिति बोध्यम्। दूषकताबीजं विवक्षितार्थतिरस्कारकार्थोपस्थितिः। अतो यत्र विरुद्धोऽर्थो विवक्षित एव तत्रादोषत्वम्"—इति। "अम्बिकाशब्दस्य मातृवाचकत्वे किं प्रमाणमितिचेत्, तदुक्तं नृसिंहपुराणे—'शक्तित्वाल्लोकमातृत्वादम्बिका त्वं भविष्यसि ॥'—इति"—इति सारबोधिनी। "अभवन्मते इष्टान्वयाबोधः, अत्र त्वनिष्टबोध इति भेदः"—इति कमलाकरभट्टाः ॥

क्लिष्टादित्रयेषु समासगतत्वनियमविधानात् श्रुतिकटुप्रभृतिष्वनियमोऽभ्यनुज्ञातः, तत्रासमासगतानि श्रुतिकटुप्रभृतीन्युदाहृतान्येव, इदानीं समासगतेषु तेषु श्रुतिकटु पदमुदाहरन्नाह **श्रुतिकट्वित्यादिना**। **सा दूरे चेति**। विरहिणो रामस्योक्तिरियम्। सुधाया अमृतस्य सान्द्रतरङ्गाः ते संजाता ययोस्तथाविधे विलोचने यस्या इति चन्द्रिकाकारः। सुधासान्द्रं सुधाव्याप्तं तरङ्गितं तरङ्गवच्चञ्चलं विलोचनं यस्या इति महेश्वरः। सञ्जातसुधासान्द्रतरङ्गसदृशकटाक्षवल्लोचनेति उद्द्योतकारः। एतादृशी सा सीता दूरे 'स्थिता'—इति शेषः। अयं बर्हिणां मयूराणां यत् निर्ह्लादनम् अव्यक्तशब्दस्तदर्हस्तद्योग्यः तज्जनक इति यावत्, कालः घनसमय एव कालोऽन्तकश्च समुपागतः समागत इत्यर्थः। "महालये यमे मृत्यौ कालः समयकृष्णयोः"—इति शाश्वतः।

अत्र 'बर्हिनिर्ह्लादनार्हः'—इति पदं समासगतं श्रुतिकटु, समासादेकपद्यम्। समासे च्युतसंस्कृत्यादि स्वयमूह्यमित्याह **एवमिति**। **अन्यदपीति**। च्युतसंस्कृत्याद्यपीत्यर्थः ॥

॥ ७४ ॥ अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम्।
वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते, पदस्यांशेऽपि केचन॥ ५२॥

केचन, न पुनः सर्वे। क्रमेणोदाहरणम्,—

उक्तान् पददोषानेव वाक्ये पदैकदेशे चातिदिशति अपास्येति। अपास्येत्यादि पूर्वार्धं 'वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते'—इतितृतीयचरणेनैव सबध्यते, ननु 'पदस्यांशेऽपि केचन'—इत्यनेन चतुर्थचरणेनापि। अतएव मूलकृता पदांशे निरर्थकत्वदोषस्य 'आदावञ्जन०' इति २०० उदाहरणमग्रे वक्ष्यते इति बोध्यम्। अत्र च्युतसंस्कारेत्यादिर्भावप्रधानो निर्देशः, "स्त्रियाम्" (४।१।३)—इति पाणिनिसूत्रे स्त्रीत्वे—इत्यर्थे स्त्रियामितिवत्, "लघ्वादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानाम्" (१।१२८)—इति सांख्यसूत्रे लघुत्वादिधर्मैरित्यर्थे लघ्वादिधर्मैरितिवच्चेति बोध्यम्। तथा च च्युतसंस्कारं च्युतसंस्कृतित्वम् असमर्थम् असमर्थत्वं निरर्थकं निरर्थकत्वं चापास्य विहाय एते श्रुतिकट्वादिपदप्रवृत्तिनिमित्तभूताः श्रुतिकटुत्वादयः (त्रयोदश) पूर्वदोषाः वाक्येऽपि सन्ति भवन्ति, केचन दोषाः पदस्यांशे एकदेशेऽपि भवन्तीति सूत्रार्थः।

"साकाङ्क्षनानापदवृत्तिर्दोषो वाक्यदोषः। च्युतसंस्कारादित्रयाणां स्वभावादेवान्वयबोधस्वरूपायोग्यानामन्वयबोधने पदान्तरविरहप्रयुक्तत्वविरहेण साकाङ्क्षत्वाभावान्न वाक्यदोषत्वमिति तेषां वर्जनम्"—इति सारबोधिन्यां स्थितम्। "एकान्वयबोधकानेकपदगतत्वेन हि वाक्यदोषता। व्याकरणसंस्कारस्य पदे एवेति तत्प्रच्यवस्यापि तत्रैवेति च्युतसंस्कृतेर्न वाक्ये संभवः। एवंच स्वातन्त्र्येण शक्यार्थानुपस्थापकानामसमर्थानां निरर्थकानामपि चादिपदानां सुतरां न वाक्यत्वमिति न तयोरपि वाक्यगामितेति तेषां पर्युदासः"—इति चक्रवर्तिभट्टाचार्याः।

अत्राहुः प्रदीपकाराः—"अत्र यत्र पदान्तरसाहित्येन पदानां दुष्टत्वं स वाक्यदोषः। न चासा[1]ध्वसमर्थनिरर्थकानां दुष्टत्वे पदान्तरसाहित्यापेक्षेति तन्नितयापासनमिति संप्रदायः। तदसत्। 'सोऽध्यैष्ट'—इत्यादौ (१७० उदाहरणे) श्रुतिकटोर्दुष्टत्वे पदान्तरसाहित्यस्यानपेक्षणीयतया तदुदाहरणविरोधात्। न च 'सोऽध्यैष्ट'—इत्यादावपि वाक्यस्य श्रुतिकटुत्वं पदान्तरापेक्षमेवेति वाच्यम्, परुषवर्णारब्धत्वस्य [2]स्वत एव सत्त्वात्। [3]तथात्वेऽपि वा 'स रातु वो दुश्च्यवनः' (३६१ पृष्ठे)—इत्याद्यप्रयुक्ताद्युदाहरणाव्याप्तिः। नहि तत्रापि दुष्टत्वे पदान्तरापेक्षेति वक्तुमपि शक्यते, अप्रयुक्तत्वस्य पदमात्रधर्मत्वात्। किं[4]च अवाच-

---

१ असाधु च्युतसस्कृति॥ २ स्वत एवेति। पदान्तरानपेक्षतयेत्यर्थ॥ ३ नन्वेवमपि वाक्यस्य श्रुतिकटुत्वं पदमात्रगतात्तस्मादन्यदत. सापेक्षमेवेत्याशङ्क्याह तथात्वेऽपीति॥ ४ ननु वाक्येऽप्यप्रयुक्तत्वाद्यस्त्वेवेति वादिन प्रत्याह किंचेति॥

सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितॄनताप्सीत्सममंस्त बन्धून्।
व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधीदरींश्च ॥ १७० ॥

कमप्यसमर्थसमानशीलं किमिति नापास्तमिति सर्वव्याख्यानेषु (दर्शितप्रकारेषु) विनिगमकं वक्तव्यमिति। अत्र ब्रूमः—विवक्षितधर्मिप्रत्यायकशब्दवृत्तित्वे[1] सति नानापदवृत्तित्वमेवात्र वाक्यवृत्तित्वमभिप्रेतम्। 'न्यक्कारोऽह्ययम्'—इत्यत्रापि (१८२ उदाहरणेऽपि) नाव्याप्तिः, उद्देश्यविधेयाभिधायकयोर्द्वयोरपि[2] दुष्टत्वात्। अतएवाविमृष्टविधेयांशमित्यत्रांशपदोपादानम्[3]। 'योऽसौ सुभगे! तवागतः'—इत्याद्युदाहरणे (१८४ उदाहरणे) प्रकाशे एव स्फुटमेतत्। एवं[4] च युक्तं च्युतसंस्कृत्यादिव्युदसनम्। न चासमर्थसहोदरस्यावाचकस्यापि व्युदासो युक्तः, तेनापि केनचिद्विवक्षितधर्मिज्ञापनात्। यथोदाहृतेन(२३२पृष्ठे)जन्तुपदेन। व्युदस्तेषु पुनर्न कोऽपि प्रभेदो विवक्षितधर्मिप्रतिपादक इति"—इति।

विवरणकारास्तु—"विशिष्टैकार्थतात्पर्यैकपदसमूहो वाक्यम्, तदपेक्षदोषत्वमेव वाक्यदोषत्वम्, तदपेक्षत्वं च केषांचिदात्मलाभाय केषांचिच्च स्वोत्कर्षाय। तथाहि—ये केवला वाक्यदोषाः येऽपि च विधेयाविमर्शादयो वाक्यगतास्ते वाक्ये एव संभवन्तीत्यात्मलाभाय वाक्यमपेक्षन्ते, ये पुनः श्रुतिकट्वादयः पददोषा अपि वाक्यघटकपदद्वयत्रयादिगतत्वेनातिशयदोषतामापद्यन्ते, ते स्वोत्कर्षलाभायैव वाक्यसापेक्षा इति। च्युतसंस्कारासमर्थयोः स्वत एवातिशयदोषयोर्न वाक्यघटकपदद्वयादिगतत्वेन कोऽपि विशेषः, निरर्थकपदस्य वाक्यघटकत्वमेव नास्तीति नैषां वाक्यदोषत्वम्। एकस्य विवक्षितार्थावाचकपदस्य प्रसिद्धार्थमादायापि कथंचित् वाक्यार्थबोधोपपत्तिः संभवतीति नावाचकत्वदोषस्य स्वत एवातिशय इति पदद्वयादिगतत्वेनातिशयितो वाक्यदोषोऽयमिति यथाकथंचिद्विभजनीयम्"—इत्याहुः॥

तत्र श्रुतिकटुत्वं वाक्यगतमुदाहरति **सोऽध्यैष्टेति**। भट्टिकाव्ये प्रथमे सर्गे दशरथराजवर्णनमिदम्। स राजा दशरथो वेदान् ऋग्यजुःसामादीन् अध्यैष्ट अधीतवान्। त्रिदशान् देवान् अयष्ट अपूजयत्। पितॄन् अताप्सीत् अतर्पयत्, श्राद्धादिभिस्तर्पितवानिति भावः। 'अपारीत्'—इति पाठे निवापजलादिभिः पूर्णान्कृतवान्, पालितवान्, वेत्यर्थः। बन्धून् सममंस्त सम्मानितवान्, तेषां दानसूनृतादिभिः सन्मानं कृतवान्। षड्वर्गं काम-

---

१ विवक्षितेति। अत्र विवक्षितधर्मिप्रत्यायकनानापदवृत्तित्वोक्तौ वाक्यनिष्ठावाचकत्वे 'प्राभ्रभ्राड्'—इत्यादौ (१७४ उदाहरणे) असभव, सर्वेषा पदानां विवक्षितधर्मिप्रत्यायकत्वाभावात्, अत पृथक् सत्यन्तम्। तादृशकिचिच्छब्दगतत्वाच्च न दोष। च्युतसस्कृत्यादि त्रय तु न तथेति तदपासनमिति प्रभायां स्पष्टम्॥ २ द्वयोरपीति। विधेये उद्देश्यानन्तर्यवत् उद्देश्ये तत्प्राग्वर्तित्वस्याप्यपेक्षणात्॥ ३ अशपदोपादानमिति। विधेयपदे धातोर्विधिवोधे लक्षणा, तद्योग्याशो यत्राविमृष्ट इत्यक्षरार्थ-। अन्यथाऽविमृष्टविधेयमित्येव वदेदिति भाव इत्युद्द्योत॥ ४ एव च युक्तमिति। असाधुत्वात् शक्त्यभावाच्च प्रत्यायकत्वाभावेनेति भावः। प्रागुक्तास्मद्रीत्या च्युतसस्कृतिव्युदासश्चिन्त्य एव, श्रोत्रुद्वेगविशेषाजनकत्वे सतीति वक्तु युक्तमित्युद्द्योतकाराः॥

स रातु वो दुश्च्यवनो भावुकानां परम्पराम् ।
अनेडमूकताद्यैश्च द्यतु दोषैरसम्मतान् ॥ १७१ ॥
अत्र दुश्च्यवन इन्द्रः, अनेडमूको मूकबधिरः ॥

क्रोधलोभमोहमदमात्सर्याणां षण्णां वर्गं समुदायं व्यजेष्ट विजितवान् । नीतौ अरंस्त रेमे । अरीन् शत्रून् समूलघातं न्यवधीत् समूलं हतवानित्यर्थः । समूलघातमित्यत्र "समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः" (३ । ४ । ३६) इति पाणिनिसूत्रेण णमुल्प्रत्ययः । उपजातिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (९१ पृष्ठे) ।

अत्रानेकपदगतत्वेन श्रुतिकटुत्वस्य वाक्यदोषत्वम् । नन्वाख्यातवाक्यानां परस्परनिराकाङ्क्षत्वेन प्रत्येकं श्रुतिकटुत्वे कथं वाक्यदोषतेति । अत्र टीकाकृतः—'व्यजेष्ट षड्वर्गम्'—इत्यत्रैव वाक्यदोषता, एकान्वयबोधकयोर्द्वयोरिह सत्त्वात्, तत्प्रसङ्गेन सर्वपद्याभिधानमित्याहुः । वस्तुतस्तु चकारबलादेकवाक्यत्वमस्त्येव । न चैवं 'यस्य मित्राणि मित्राणि'—इत्यत्र (१७९ पृष्ठे) चकारे सत्येकवाक्यत्वे कथं पदप्रकाश्यतेति वाच्यम्, एकवाक्यत्वे सत्यपि पदानां प्रत्येकं व्यञ्जकत्वानपायात् । नन्वग्रे (८१ सूत्रे) 'वैयाकरणे वक्तरि श्रोतरि वा कष्टत्वं गुणः'—इति वक्ष्यमाणत्वाद्वैयाकरणोक्तमिदं कथं दुष्टमितिचेत्, उच्यते—न खलु वैयाकरणोक्तं सर्वं श्रुतिकटु अदुष्टम्, किंतु वैयाकरणेन स्ववैयाकरणत्वप्रतिपिपादयिषया प्रयुक्तमेव । एवं वैयाकरणे श्रोतरि नादुष्टं गुणो वा, किंतु वैयाकरणे श्रोतरि तद्वैयाकरणत्वप्रतिपिपादयिषया प्रयुक्तमेव । अत एव ग्रन्थकृत्तथैवोदाहरिष्यति । ध्वनितं चेदं सर्व श्रोतरीति पदं परिहृत्य 'प्रतिपाद्ये'—इति वदता मूलकृतैव । एवं च 'वैयाकरणे वक्तरि कष्टत्वं गुणः'—इत्यस्य स्वयं ग्रन्थकृता वक्ष्यमाणत्वेन भट्टिकाव्यस्य व्याकरणार्थनिरूपणैकतात्पर्यस्य पद्यमिदं श्रुतिकटुत्वे कथमुदाहृतमिति न जानीमः'—इति विद्यासागरोक्तं दूषणं तेषामेवेति सारबोधिनीसुधासागरयोः स्पष्टम् ॥

वाक्यगतमप्रयुक्तत्वमुदाहरति **स रात्विति** । स प्रसिद्धो दुश्च्यवन इन्द्रः वः युष्माकं युष्मभ्यं वा भावुकानां कल्याणानां परम्परां संततिं रातु ददातु, 'रा दाने' इत्यादिको धातुः। च पुनः असम्मतान् शत्रून् अनेडमूकताद्यैः मूकबधिरत्वाद्यैः दोषैः (करणभूतैः) द्यतु खण्डयतु नाशयत्वित्यर्थः । 'दो अवखण्डने'—इति दैवादिको धातुः । "अनेडमूक उद्दिष्टः शठे वाक्श्रुतिवर्जिते"—इति मेदिनी । "त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते"—इति रभसश्च ।

अत्र "संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः"—इत्यमरकोशे दुश्च्यवनशब्द इन्द्रे, प्रागुक्तकोशयोः अनेडमूकशब्दो मूकबधिरे पठितोऽपि कविभिरप्रयुक्तः । उक्तं च प्रदीपादौ—"अत्र दुश्च्यवनशब्द इन्द्रे,अनेडमूकशब्दश्चैडमूकेऽप्रयुक्तः"—इति प्रदीपः । "एडमूके इति।

सायकसहायबाहोर्मकरध्वजनियमितक्षमाधिपतेः ।
अब्जरुचिभास्वरस्ते भातितरामवनिप ! श्लोकः ॥ १७२ ॥

अत्र सायकादयः शब्दाः खड्गाब्धिभूचन्द्रयशःपर्यायाः शराद्यर्थतया प्रसिद्धाः ॥

कुविन्दस्त्वं तावत्पटयसि गुणग्राममभितो
यशो गायन्त्येते दिशि दिशि च नग्नास्तव विभो !

मूकबधिरे इत्यर्थः । "एडमूकः स्मृतो धीरैः शठे वाक्श्रुतिवर्जिते"—इति विश्वः"—इत्युद्द्योतः। अत्रापि 'सोऽध्यैष्ट०'—इत्यादिपूर्वोदाहरणवच्चकारबलादेकवाक्यता बोध्या ॥

वाक्यगतं निहतार्थत्वमुदाहरति **सायकेति** । हे अवनिप राजन् ते तव श्लोको यशः अब्जस्य चन्द्रस्य रुचिवत् भास्वरो भासनशीलः भातितरां शोभतेतरामित्यन्वयः । कीदृशस्य ते ? सायकः खड्गः सहायो यस्य तथाविधो बाहुर्यस्य तथाभूतस्य; तथा, मकरध्वजेन मकरो नक्र एव ध्वजः केतुर्यस्य तेन समुद्रेण नियमिता परिच्छिन्ना या क्षमा भूमिस्तस्या अधिपतेः सार्वभौमस्येत्यर्थः । आर्या छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्र सायकादय इत्यादि । अत्र सायक-मकरध्वज-क्षमा-अब्ज-श्लोकशब्दानां शर-मदन-क्षान्ति-पद्म-पद्येषु प्रसिद्धिबाहुल्यात्प्रकृतार्थतिरोधानमिति निहतार्थत्वमिति भावः । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोरपि—"सायकः खड्गः शरश्च, मकरध्वजः समुद्रः कन्दर्पश्च, क्षमा भूमिः क्षान्तिश्च, अब्जश्चन्द्रः अब्जं पद्मं च, श्लोको यशः पद्यं च। अत्र द्वितीयेनाद्यो निहन्यते"—इत्युद्द्योतः। "अत्र सायकशब्दः खड्गे, मकरध्वजशब्दः समुद्रे, क्षमाशब्दो भूमौ, अब्जशब्दश्चन्द्रे, श्लोकशब्दो यशसि च प्रयुक्तः । नचैतेषामेतेषु प्रसिद्धिभूयस्त्वम् । अतः प्रसिद्धैः शरमदनक्षान्तिपद्मपद्यैरर्थैर्निहतार्थाः"—इति प्रदीपः । "शरे खड्गे च सायकः"—इत्यमरकोशः "सायकः शरखड्गयोः" —इति विश्वकोशश्च। "पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः"—इति, "क्षितिक्षान्त्योः क्षमा"—इति, "पद्ये यशसि च श्लोकः"—इति चामरः । "अब्जोऽस्त्री शङ्खे, ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे । क्लीबं पद्मे"—इति मेदिनी ॥

वाक्यगतमनुचितार्थत्वमुदाहरति **कुविन्द इति** । राजानं प्रति कवेरुक्तिरियम् । हे विभो प्रभो कुं पृथ्वीं विन्दति लभते इति व्युत्पत्त्या कुविन्दो भूपतिः त्वं तावत् गुणानां शौर्यादीनां ग्रामं समूहम् अभितः समन्तात् सर्वत्र वा पटयसि पटुं करोषि; 'ईदृशी विद्या, ईदृशं दानम्, अहो शौर्यम्'—इति प्रशंसया निर्मलीकरोषीति यावत् । च पुनः एते नग्नाः बन्दिनः (स्तुतिपाठकाः) "नग्नो बन्दिक्षपणयोः पुंसि, त्रिषु विवाससि"—इति मेदिनी । दिशि दिशि तव यशो गायन्ति । तथापि एवंविधवैभवे सत्यपि, यद्वा, यशस्विनि त्वयि सत्यपि त्वत्कीर्तिः त्वत्संबन्धिकीर्तिः इह अस्मिन् लोके विगतम् आच्छादनम् आवरणं यस्यां क्रियायां तद्यथा भवति तथा भ्रमति पर्यटतीति व्याजस्तुतिः । कीदृशीत्याशङ्क्याह—शरदित्यादि । शरज्ज्योत्स्नावत् गौराणि अतिनिर्मलानि स्फुटानि प्रकाशमानानि विकटानि विपु-

शरज्ज्योत्स्नागौरस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा
तथापि त्वत्कीर्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिह ॥ १७३ ॥

अत्र कुविन्दादिशब्दोऽर्थान्तरं प्रतिपादयन्नुपश्लोक्यमानस्य तिरस्कारं व्यनक्तीत्यनुचितार्थः ॥

लानि यानि सर्वाङ्गानि तैः सुभगा सुन्दरी । यद्वा, शरज्ज्योत्स्नावत् गौराणि स्फुटानि विकटान्यपि गुप्तान्यपि सर्वाङ्गाणि यस्याः, सा चासौ सुभगा रमणीया चेति वाच्योऽर्थः ।

व्यङ्ग्यार्थस्तु–कुविन्दशब्दो रूढ्या तन्तुवायार्थकः, "तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्"–इत्यमरः । तथा च, कुविन्दस्तन्तुवायः त्वं तावत् गुणग्रामं तन्तुसमूहं अभितः आरोहपरिणाहाभ्यां सव्यापसव्यतुरीचालनेन वा पटयसि पटं (वस्त्रं) करोषि । च पुनः एते नग्नाः वस्त्रहीनाः (त्वत्तो पटलाभे सति) तव यशो गायन्ति । तथापि एवं वस्त्रसमृद्धावपि त्वत्कीर्तिरूपा स्त्री इह विगताच्छादनं विगतवस्त्रं यथास्यात्तथा भ्रमतीति । शेषं प्राग्वत् । एवं च संभावितपतिकायाः स्त्रियोऽनावरणभ्रमणं विवस्त्रभ्रमणं चानुचितमिति भावः । शिखरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (८६ पृष्ठे) ।

अत्र प्राकरणिके राजरूपेऽर्थे तदन्वययोग्ये चार्थे तत्तच्छब्दानामभिधाया नियमनात्तन्तुवायरूपोऽर्थस्तदन्वययोग्यश्चार्थो व्यञ्जनया गम्यते । ततश्चास्य पद्यस्यासंबद्धार्थाभिधायकत्वापत्त्या तद्द्वयेनोपमायां पर्यवसानम् । उक्तं चास्माभिः 'भद्रात्मनः'–इत्यादिश्लोकव्याख्यावसरे (८० पृष्ठे)–'असंबद्धार्थद्वयबोधकत्वेन वाक्यभेदापत्तेः'–इति । एवं च राज्ञोऽनुचितं तन्तुवायौपम्यं वाक्यमहिमलभ्यमिति वाक्यमनुचितार्थम् । तदुक्तमुद्द्योतेऽपि–"तथापीत्युपात्तविरोधस्फोरणाय 'भद्रात्मनः'–इतिवदुपस्थिततन्तुवायादिद्वितीयार्थमादाय वाक्यस्यासंबद्धार्थकतापत्तावुपमा कल्पनीया; तथा च तदुपमानकत्वं राज्ञि अनुचितमित्युदाहरणसंगतिः"–इति । तदेव वृत्तिकार आह **अत्र कुविन्दादीत्यादि । अर्थान्तरं** तन्तुवायरूपं द्वितीयमर्थम् । **प्रतिपादयन्** । व्यञ्जनया वृत्त्या बोधयन् । **उपश्लोक्यमानस्य** वर्णनीयस्य राज्ञः । यत्तूक्तं प्रदीपकारैः–"अत्र कुविन्द इति तन्तुवायं, पटयसीति पटं करोषीति, गुणेति तन्तुं, नग्नेति वस्त्रहीनं, यश इत्यकारप्रश्लेषादयशः, विगताच्छादनमित्यवसनमित्यर्थानुपश्लोक्यमानापकर्षद्योतकतया अनुचितान् प्रकाशयन्ति"–इति । तत्रायश इत्यकारप्रश्लेषः प्रामादिकः, अयशस्विपतिकायाः स्त्रियो विवस्त्रभ्रमणस्यापि संभवेन वाक्यार्थस्यासामञ्जस्यापत्तेः । नन्वत्र कुविन्दपदात्प्रथमं जातिविशेषोपस्थितौ राजनि तन्निहतार्थमितिचेत्, सत्यम्, किं तु, अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषयमकादावदुष्टाविति (३०२ उदाहरणे) प्रतिपादयिष्यामः–इति सुधासागरकाराः । "अत्र प्रसिद्धाप्रसिद्धयोर्द्वयोरप्यर्थयोर्विवक्षितत्वम्, तत्र तु प्रकृतस्यैव विवक्षितत्वमिति भेदः"–इति सारबोधिन्यां स्थितम् ॥

---

१ शरज्ज्योत्स्नाकान्तेति पाठः प्रदीपोद्द्योतयोः ॥ २ कीर्तौ स्त्रीत्वारोपात् (भार्यात्वारोपात्) आह स्त्रीति ॥

प्राभ्रभ्राड्विष्णुधामाप्य विषमाश्वः करोत्ययम् ।
निद्रां सहस्रपर्णानां पलायनपरायणाम् ॥ १७४ ॥

अत्र प्राभ्रभ्राड्-विष्णुधाम-विषमाश्व-निद्रा-पर्णशब्दाः प्रकृष्टजलद-गगन-सप्ताश्व-संकोच-दलानामवाचकाः ॥

भूपतेरुपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना ।
तत्तत्प्रहरणोत्साहवती मोहनमादधौ ॥ १७५ ॥

वाक्यगतमवाचकत्वमुदाहरति **प्राभ्रेति** । अयं विषमाश्वः विषमसंख्याका अश्वा यस्य स सप्ताश्वः, सूर्य इति यावत्, प्राभ्रभ्राट् अभ्रे (आकाशे) भ्राजते (शोभते) इति अभ्रभ्राट् जलदः, प्रकृष्टोऽभ्रभ्राट् यत्र तदिति विष्णुधामेत्यस्य विशेषणम्, तादृशमपि विष्णुधाम विष्णुपदम् (आकाशम्) आप्य प्राप्य सहस्रं पर्णानि पत्राणि (दलानि) येषां तेषां कमलानां निद्रां संकोचं पलायनपरायणां पलायनतत्परां करोति, दूरीकरोतीत्यर्थः, तत्कालविनश्वरां करोतीति यावत् । कमलानि विकासयतीति भावः । "अभ्रं मेघे च गगने धातुभेदे च काञ्चने"—इति कोशः ।

अत्र प्राभ्रभ्राडिति प्रकृष्टजलदे, विष्णुधामेति विष्णुपदे, विषमाश्व इति सप्ताश्वे, निद्रेति संकोचे, सहस्रपर्णेति सहस्रदले, प्रकृष्टजलदत्वादिना प्रकारेणावाचकानि; प्रगताभ्रस्थानिकत्व-विष्णुस्थानत्व-अयुग्मसंख्यावच्छिन्नाश्वत्व-मि[१]त्थानाडीमनोयोगत्व-पत्रसहस्रवत्त्वेन वाचकत्वादिति बोध्यम् । कानिचिच्चात्र धर्मिणि शक्तान्येवेति यथोक्तवाक्यदोषत्वमिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । तदेवाह **अत्र प्राभ्रेत्यादि** । व्याख्यातमिदमन्यैरपि—"अभ्रभ्राट्शब्दस्य संज्ञाशब्दत्वेन (द्रव्यशब्दत्वेन) तेन सह प्रशब्दस्यान्वयायोगः, उपसर्गरूपप्रशब्दस्य धातुयोगे (क्रियायोगे एव) एवानु[२]शासनात् । तथाच प्रकर्षानुपस्थितिः । एवं विष्णुपदपदस्यैव गगनवाचकत्वम्, न तु हरिपद-विष्णुधामादीनाम्; एकत्रिपञ्चाश्वानामपि विषमाश्वतया न सप्ताश्व एव विषमाश्वपदवाच्य इति"—इति ॥

त्रिविधेष्वश्लीलेषु व्रीडाव्यञ्जकमश्लीलं वाक्यमुदाहरति **भूपतेरिति** । वामलोचना वामे (शत्रून् प्रति) विरुद्धे लोचने यस्यास्तादृशी, यद्वा, वामं भ्रुकुटीविषमं लोचनं यस्यास्तादृशी, उपसर्पन्ती द्विषदभिमुखं गच्छन्ती भूपतेः कम्पना सेना, शत्रुकम्पजनकत्वादिति भावः, तत्तत्प्रहरणे तत्तच्छस्त्रादिप्रक्षेपे उत्साहवती, 'तत्तत्प्रहणनोत्साहवती'—इति पाठे तत्तत्प्रहणने तस्य तस्य मारणे उत्साहो यस्यास्तथाभूता सती मोहनं विपक्षसम्मोहनम् आदधौ चकारेति विवक्षितवाक्यार्थः । "वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे"—इति विश्वः । आदधावित्यत्र 'आदधे'—इति प्रदीपे पाठः ।

---

१ 'पुरीतत्'—नाम्नी नाडी ॥ २ "उपसर्गाः क्रियायोगे"—(१।४।५९) इति पाणिनिसूत्रेणेति शेषः ॥

अत्रोपसर्पण-प्रहरण-मोहनशब्दा व्रीडादायित्वादश्लीलाः ।

तेऽन्यैर्वान्तं समश्नन्ति परोत्सर्गं च भुञ्जते ।
इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात्प्रवर्तनम् ॥ १७६ ॥

अत्र वान्तोत्सर्गप्रवर्तनशब्दा जुगुप्सादायिनः ।

पितृवसतिमहं व्रजामि तां सह परिवारजनेन, यत्र मे ।
भवति सपदि पावकान्वये हृदयमशेषितशोकशल्यकम् ॥ १७७ ॥

अत्र पितृगृहमित्यादौ विवक्षिते श्मशानादिप्रतीतावमङ्गलार्थत्वम् ॥

अत्र उपसर्पन्ती रतोद्यता (रिरंसोद्योगवती) कम्पयतीति कम्पना कम्पजनिका, स्वदर्शनेन सात्त्विकभावेन पुंसः कम्पयुक्तान् करोतीति भावः, यद्वा, शङ्कया स्वयमेव कम्पयुक्ता, तादृशी वामलोचना सुन्दरनयना नायिका तत्तत्प्रहरणे कामशास्त्रप्रसिद्धे दम्पतिजघनताडने (स्वजघनेन पुरुषजघनताडने) उत्साहवती सती, प्रहणनेति पाठेऽपि स एवार्थः । भूपतेः मोहनं निधुवनविलासातिशयम् आदधौ कृतवतीत्यर्थान्तरं व्यज्यते । एवं च विवक्षितवाक्यार्थप्रतीतिदशायामर्थान्तरव्यञ्जनेन व्रीडादायित्वादुपसर्पन्तीत्यादिशब्दा अश्लीलाः (दुष्टाः)—इति भावः ॥

जुगुप्सादायि अश्लीलं वाक्यमुदाहरति **तेऽन्यैरिति** । येषां कवीनाम् इतरार्थग्रहे इतरकविनिबद्धार्थग्रहणे प्रवर्तनं प्रवृत्तिः स्यात्, ते कवयः अन्यैर्वान्तं छर्दितं (मुखद्वारा भुक्तत्यक्तं) समश्नन्ति भक्षयन्ति, परेषामुत्सर्गं पुरीषम् (अधोद्वारेण त्यक्तं) च भुञ्जते इत्यर्थः । प्रवर्तनं प्रवृत्तिः पुरीषोत्सर्गश्च ।

अत्र वान्तोत्सर्गशब्दौ छर्दितपुरीषार्थकतया जुगुप्सां प्रयच्छतः; प्रवर्तनशब्दः प्रवृत्त्यर्थकतयोपात्तोऽपि पुरीषत्यागरूपार्थान्तरतया जुगुप्सां प्रयच्छति । तदेवाह **अत्र वान्तेत्यादि । जुगुप्सादायिन इति** । श्रोतुर्जुगुप्साजनका इत्यर्थः । तत्र वान्तोत्सर्गशब्दौ वाच्यार्थेनैव जुगुप्सादायिनौ, प्रवर्तनशब्दस्तु पुरीषोत्सर्गरूपेण व्यङ्ग्येन द्वितीयार्थेन जुगुप्सादायीति भावः॥

अमङ्गलदायि अश्लीलं वाक्यमुदाहरति **पितृवसतिमिति** । पतिगृहे प्राप्तशोकायाः कस्याश्चिदुक्तिरियम् । अहं परिवारजनेन सह तां पितृवसतिं जनकगृहं व्रजामि गच्छामि, यत्र पितृवसतौ मे मम हृदयं पावकान्वये पवित्रत्वकारके वंशे, यद्वा, पावकानां पवित्रत्वकारकाणां (पित्रादीनाम्) अन्वये संबन्धे सति सपदि तत्कालमेव अशेषितम् उन्मूलितं शोकरूपं शल्यकं कुत्सितशल्यं यस्मात्तादृशं भवतीति विवक्षितवाक्यार्थः । शल्यमत्र बाणः। "क्ष्वेडाशङ्कुशरे शल्यं, ना श्वाविन्मदनद्रुमे"—इति तालव्यादौ रभसः । अपरवक्त्रं छन्दः । "अयुजि ननरला गुरुः समे न्जमपरवक्त्रमिदं ततो जरौ"—इति लक्षणात् ।

अत्र विवक्षितार्थबोधकाले 'तां पितृवसतिं श्मशानं व्रजामि, यत्र श्मशाने पावकान्वयेऽग्निसंबन्धे (चिताग्निसंबन्धे) सति मे हृदयं अशेषितशोकशल्यकं भस्मरूपं भवति'—

सुरालयोल्लासपरः प्राप्तपर्याप्तकम्पनः ।
मार्गणप्रवणो भास्वद्भूतिरेष विलोक्यताम् ॥ १७८ ॥

अत्र किं सुरादिशब्दा देव-सेना-शर-विभूत्यर्थाः, किं मदिराद्यर्थाः?—इति संदेहः॥

तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताजुषः ।
दृढभूमिः प्रियप्राप्तौ यत्नः स फलितः सखे! ॥ १७९ ॥

इत्यर्थान्तरव्यञ्जनेन पितृवसति-पावकान्वयशब्दावमङ्गलार्थकत्वादश्लीलाविति बोध्यम् । ननु पावकशब्दस्य कथममङ्गलार्थकत्वं वह्निशब्दस्येवातथात्वादिति चेत्, मैवम्, यत्रेत्यनेन श्मशानाकृष्ट्या तत्संबन्धिनो वह्नेश्चिताग्नित्वप्रतीतेरिति सुधासागरे स्पष्टम् । अत्र वह्निः श्मशानसान्निध्याच्चितावह्निरेव प्रतीयते इति तस्यामङ्गलत्वं बोध्यमित्युद्द्योतेऽपि स्पष्टम् ॥

वाक्यगतं संदिग्धत्वमुदाहरति सुरेति । अत्र "सुरालयो देवतागृहं तत्रोल्लासो हर्षस्तत्परः, प्राप्ता पर्याप्ता शत्रुवधक्षमा कम्पना सेना येन तादृशः, मार्गणेषु बाणेषु प्रवणः रतः, "मार्गणं याचनेऽन्वेषे मार्गणस्तु शरेऽर्थिनि"—इति हैमः । भास्वती शोभमाना भूतिः संपत्तिर्यस्यैवंभूतः, "भूतिर्भस्मनि संपत्तिहस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम्"—इति मेदिनी। एष राजा विलोक्यताम्"—इत्यर्थो विवक्षितः । अथवा, "सुरालयो मदिरागृहं तत्र य उल्लासस्तत्परः, प्राप्तं पर्याप्तम् अतिशयितं कम्पनं कम्पो येन तादृशः, मार्गणे अन्वेषणे याचने वा प्रवणस्तत्परः, भास्वती उज्वला भूतिः भस्म यस्यैवंभूतः एषः जनः विलोक्यताम्"—इत्यर्थो विवक्षित इति संदेहः । एवं चात्र प्रकरणाद्यभावात्तात्पर्यसंदेहेन स्तुतिर्निन्दा वेति संशय इत्युद्द्योते स्पष्टम् । अत्रैकार्थे प्रकरणसत्त्वे तु 'उल्लास्य कालकरवाल०००' (१९३पृष्ठे)—इत्यत्रेवोपमाध्वनिरेव स्यात् । उभयत्र प्रकरणादिसत्त्वे तु 'पृथुकार्तस्वरपात्रम्'—इति (३७० उदाहर०) नवमोल्लासे वक्ष्यमाणवत् श्लेषालंकार एव स्यादित्यादर्शकारः ॥

वाक्यगतमप्रतीतत्वमुदाहरति तस्येति । हे सखे तीव्रः परमः संवेगो वैराग्यम् उपायानुष्ठानशैघ्र्यं वा यस्य तत्तायुक्तस्य, अधिमात्रो दृढज्ञानकारी उपायो यम[1]-नियमादिर्यस्य तादृशस्य तस्य योगिनः दृढभूमिः दृढसंस्कारः, काभिरपि चित्तवृत्तिभिरभिभवितुं न शक्यते तथाभूतः, यद्वा, दीर्घकालादरनैरन्तर्यसेविताभ्यासकः स लोकोत्तरो यत्नः निदिध्यासनादिरूपः प्रयत्नः, यद्वा, चित्तैकाग्र्यविषयको यत्नः प्रियस्यात्मसाक्षात्कारस्य प्राप्तौ सत्यां

---

१ हिंसादिभ्यो निषिद्धकर्मभ्यो योगिन यमयन्ति निवर्तयन्तीति यमाः । तेच "अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा"—इति सूत्रेण पतञ्जलिना दर्शिताः, "ब्रह्मचर्य दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्कता । अहिंसाऽस्तेयमाधुर्ये दमश्चेति यमा स्मृता ॥"—इति याज्ञवल्क्येन दर्शिताश्च । जन्महेतो काम्यधर्मात् निवर्त्य मोक्षहेतौ निष्कामधर्मे योगिन नियमयन्ति प्रेरयन्तीति नियमा । ते च "शौचसन्तोषतप स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा"—इति सूत्रेण पतञ्जलिना दर्शिता, "स्नान मौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहा । नियमा गुरुशुश्रूषाशौचाक्रोधाप्रमादताः ॥"—इति याज्ञवल्क्येन दर्शिताश्चेति बोध्यम् ॥

अत्राधिमात्रोपायादयः शब्दाः योगशास्त्रमात्रप्रयुक्तत्वादप्रतीताः ॥

ताम्बूलभृतगल्लोऽयं भल्लं जल्पति मानुषः।
करोति खादनं पानं सदैव तु यथा, तथा ॥ १८० ॥

अत्र गल्लादयः शब्दाः ग्राम्याः ॥

वस्त्रवैदूर्यचरणैः क्षतसत्त्वरजःपरा।
निष्कम्पा रचिता, नेत्रयुद्धं वेदय सांप्रतम् ॥ १८१ ॥

अत्राम्बररत्नपादैः क्षततमा अचला (भूः) कृता, नेत्रद्वन्द्वं बोधयेति नेयार्थता ॥

फलितः मोक्षरूपफलभाक् जात इत्यर्थः। 'दृढभूमिप्रियप्राप्तौ'—इति समस्तपाठे दृढभूमेः दृढसंस्कारजनकस्य प्रियस्यात्मसाक्षात्कारस्येत्यर्थः। अयं भावः—योगिनस्तावत्त्रिविधा भवन्ति,—मृदूपायो मध्योपायोऽधिमात्रोपायश्च। ते च प्रत्येकं मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्चेति त्रिविधाः। एवं नव भेदा भवन्ति। तेष्वधिमात्रोपायस्तीव्रसंवेगो योगी सिद्ध इत्युच्यते इति प्रदीपोद्द्योतादिषु स्पष्टम्।

अत्र दोषं दर्शयति **अत्राधिमात्रेत्यादि**। अत्राधिमात्रोपायतीव्रसंवेगभूमिशब्दानां योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धत्वेनाप्रतीतत्वं दोष इत्यर्थः। अधिकं तु पददोषोदाहरणे (३४१ पृष्ठे) द्रष्टव्यम् ॥

ग्राम्यं वाक्यमुदाहरति **ताम्बूलेति**। ताम्बूलेन भृतः पूर्णः गल्लः कपोलो यस्य सः, अयं मानुषः सदैव यथा खादनं भक्षणं पानं च करोति, तथा तु तथैव भल्लं सम्यक् जल्पति वदतीत्यर्थः। नैसर्गिकत्वं चात्र साधर्म्यम्। 'सदैव'—इत्यत्र 'सहैव'—इत्युद्द्योतसंमतः पाठः।

अत्र गल्ल-भल्ल-मानुष-खादन-पानशब्दा ग्राम्याः। तदेवाह **अत्र गल्लेत्यादि। ग्राम्या इति**। गल्लादयो गण्डादिषु विदग्धैर्न प्रयुज्यन्ते, किंतु कपोलादय एवेति भावः ॥

वाक्यगतं नेयार्थत्वमुदाहरति **वस्त्रेति**। निद्रितां सखीं प्रबोधयन्त्याः कस्याश्चिदुक्तिरियम्। हे सखि वस्त्रम् अम्बरम् आकाशं तस्य वैदूर्यं मणिः सूर्यः तस्य चरणैः पादैः किरणैः (कर्तृभिः) क्षतं निरस्तं सत्त्वरजोभ्यां परं तमः अन्धकारो यस्या ईदृशी निष्कम्पा अचला भूमिः रचिता कृता, (तस्मात्) सांप्रतम् अधुना नेत्रयुद्धं नेत्रद्वन्द्वं वेदय बोधय उद्घाटयेत्यर्थः॥ विदूरात् वालवायाख्यदेशात् प्रभवति वैदूर्यं वालवायजो मणिः। "वैदूर्यं वालवायजम्"—इति विश्वः। "विदूराञ्ञ्यः" (४।३।८४)—इति पाणिनिसूत्रेण प्रभवतीत्यर्थे ञ्यप्रत्ययः।

अत्राम्बरेत्यादि। अयं भावः—अत्र वस्त्र-वैदूर्य-चरण-सत्त्वरजःपर-निष्कम्पा-युद्ध-वेदयेति पदैः स्ववाच्यवस्त्रादिवाचकत्वसंबन्धेन यथाक्रमम् अम्बर-रत्न-पाद-तमः-अचला-द्वन्द्व-बोधयेति पदानि लक्ष्यन्ते, तैश्च क्रमेण आकाश-मणि-किरण-अन्धकार-भूमि-युगल-उद्घाटयेत्यर्था उपस्थाप्यन्ते इति लक्षितलक्षणेयम्, वस्त्रादिपदलक्षितेनाम्बरादिपदेनाकाशादेर्बोधनादिति केचित्; अपरे तु वस्त्रादिपदैरेव स्ववाच्यवस्त्रादिवाचकाम्बरादिपदवाच्यत्वसंबन्धे-

धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः ।
रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ॥ १८२ ॥

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति संबन्धे क्लिष्टत्वम् ॥

न्यक्कारो ह्ययमेव मे, यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।

नाकाशादय एव लक्ष्यन्ते इति लक्षणेयमिति वदन्ति; उभयमतेऽपीदृशलक्षणाङ्गीकारे रूढि-प्रयोजनान्यतराभावान्नेयार्थतेति बोध्यम् ।

व्याख्यातं च प्रदीपादौ—"अत्र वस्त्रवैदूर्यशब्देनाम्बरमणेर्विवक्षितत्वाद्वस्त्रशब्देन गगनं विवक्षितम् । न चास्य तत्र शक्तिरिति वाचकत्वलक्षणेन शक्यसंबन्धेन (पर्यायत्वसंबन्धेन) अम्बरपदं[1] लक्षयति । तस्माच्च गगनप्रतीतिः । यद्वा, स्ववाचकवाच्यत्वलक्षणशक्यसंबन्धेन (पर्यायबोध्यत्वसंबन्धेन) गगनमेव लक्षयतीति लक्षितलक्षणा लक्षणा वेति वस्तुगतिः । एवं वैदूर्येत्यस्य मणौ, चरणेत्यस्य पादे, सत्त्वरजःपरेत्यस्य तमसि, निष्कम्पेत्यस्य चाचलायां भूमौ, युद्धमित्यस्य द्वन्द्वे, वेदयेत्यस्य बोधने लक्षणैव । न च तद्बीजं रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थत्वम्"—इति प्रदीपः । "**वाचकत्वेति** । स्वशक्यवाचकत्वेत्यर्थः । **लक्षितलक्षणेति** । इदमाद्यपक्षे, लक्षितेन[2] पदेन बोधनात् । द्वितीयपक्षे **लक्षणा वेति** । **तमसीति** । सत्त्वरजःपरत्वेन तमसो गुणस्य बोधनेऽपि अन्धकारे लक्षणैवेति भावः । **बोधने इति** । उद्घाटनरूप इत्यर्थः"—इत्युद्द्योतः ॥

वाक्यगतं क्लिष्टत्वमुदाहरति **धम्मिल्लस्येति** । कुरङ्गशावाक्ष्याः हरिणकलोचनायाः अपूर्वस्य बन्धस्य व्युत्पत्तिः विशिष्टा उत्पत्तिः संबन्धो यत्र तादृशस्य धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य पुरुषस्य मानसं निकामम् अतिशयेन न रज्यति हृष्यति, अपि तु सर्वस्येत्यर्थः । "धम्मिल्लः संयताः कचाः"—इत्यमरः । संयताः मौक्तिकदामादिबद्धाः कचाः केशसमूहो धम्मिल्ल इत्युच्यते इति तदर्थः । बुचडा इति महाराष्ट्रभाषायाम् । शावः शिशुः, "पृथुकः शावकः शिशुः"—इत्यमरः । आर्या छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्र व्यवहितान्वयात्क्लिष्टत्वमित्याह **अत्रेत्यादि** । "अत्र 'कुरङ्गशावाक्ष्याः धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यति'—इति संबन्धे प्रतीतिव्यवधानम्"—इति प्रदीपः । अत्रासत्तिज्ञानविलम्बादन्वयबोधविलम्बो दूषकताबीजमिति सारबोधिनी ॥

वाक्यगतमविमृष्टविधेयांशत्वमुदाहरति **न्यक्कार इति** । हनुमन्नाटके चतुर्दशेऽङ्के रामेण राक्षसक्षये क्रियमाणे क्षुब्धस्वान्तस्य रावणस्य स्वाधिक्षेपोक्तिरियम्[3] । अयमेव मे मम न्यक्कारः निन्दा, यत् अरयः 'सन्ति'—इति शेषः, अन्येषां तत्कृतपराभवादिः, मम पुनर्वशी-

---

१ अम्बरपदमिति । इदं कर्मपदम् । कर्तृपदमत्र 'वस्त्रशब्द'—इत्यध्याहार्यम् ॥ २ लक्षितेनाम्बरपदेन गगनबोधनादित्यर्थः ॥ ३ अधिक्षेपोऽवमाननम् ॥

धिग्धिक् शक्रजितं, प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा,
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥ १८३ ॥

कृतजगत्त्रयस्यारिसत्त्वमेव न्यक्कार इत्यर्थः । अरयः, न त्वेको द्वौ वा । अरय इति बहुवचनेन पूर्वमेकोऽप्यरिर्नासीत् अधुना युगपत् अकस्मादेव बहवो जाता इति ध्वन्यते । तत्रापि तेष्वपि अरिषु मध्ये इत्यर्थः, असौ मानुषः[1] (रामः), सोऽपि तापसः तपस्वी 'मुख्य'—इति शेषः । आभ्यां भक्ष्यत्वशस्त्रानभिज्ञत्वे द्योत्येते । तथा च तपस्विसहस्रभक्षकस्य ममैकस्तपस्वी रिपुमुख्य इत्यत्यन्तमेव न्यक्कार इति भावः । सोऽपि अत्रैव मत्समीपे एव न तु दूरे, राक्षसानां कुलम् आबालवृद्धाङ्गनं सर्वं निहन्ति नितरां मारयति । स्त्रीवधस्य (ताटकावधस्य) भूतत्वेऽपि "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा"—इति पाणिनिसूत्रेण[2] वर्तमानसामीप्यविवक्षया सर्वत्र वर्तमानतानिर्देशः । क्वचित्तु 'राक्षसभटान्'—इति पाठः । एतावता न्यक्कारातिशयः । जीवत्यहो रावणः । विश्रवसोऽपत्यं पुमान् रावण इति विग्रहः । "तस्यापत्यम्" (४।१।९२)—इति पाणिनिसूत्रेणाणि कृते "विश्रवसो विश्रवणरवणौ"—इत्यनेन प्रकृतेः (विश्रवस्-शब्दस्य) रवणादेशः, आदिवृद्धिः। अहो महदाश्चर्यम्, एवंविधेऽपि पराभवातिशये क्रोधाग्निनिर्दग्धोऽपि रावणो न भस्मीभवतीति भावः, यद्वा, अहो इति निर्वेदातिशयः, रावयति आक्रन्दयति लोकानिति रावणः—इति व्युत्पत्तिः। तदुक्तमुत्तरकाण्डे रामायणे—"यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् । तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भविष्यसि ॥" —इति । रौतेर्ण्यन्तात्कर्तरि ल्युट् । अनेन तत्सहनेऽनौचित्यातिशयः । जीवति काका न जीवतीत्यर्थः । शक्रजितम् इन्द्रजितं धिग्धिक्, धिग्धिगिति वीप्सया निन्दातिशयः, अत एव शक्रजितमित्युक्तिः, शक्रोऽपि येन जितः तस्य मनुष्यमात्राज्जयेन निन्दातिशयप्रतीतेः । 'प्रबोधितवता'—इति णिजन्ताद्भावे क्तप्रत्ययः, ततो मतुप्, न तु क्तवतुप्रत्ययः, कर्मणि तस्यासाधुत्वात् । प्रबोधितवता प्रबोधनकर्मभूतेन (उत्थापितेन) कुम्भकर्णेन किं न किंचित्फलमित्यर्थः । एवम्, स्वर्ग एव ग्रामटिकाऽल्पग्रामस्तस्य विलुण्ठनेन ध्वंसनेन, यद्वा, स्वर्गस्य ग्रामटिकेव अल्पग्रामवत् विलुण्ठनेन वृथोच्छूनैः वृथापुष्टैः एभिः विंशतिसंख्याकैः, यद्वा, प्रसिद्धपराक्रमैः भुजैः किं न किंचित्फलमित्यर्थः, भुजद्वयशालिशत्रोरप्यजयादिति भावः । ग्रामशब्दादल्पार्थे "तद्धिताः" (४।१।७६)—इतिपाणिनिसूत्रस्थबहुवचनबोध्यः टिकच्प्रत्यय इत्युद्द्योते स्पष्टम् । अत्र च किंपदेन भुजवैयर्थ्यं वृथापदेन च तदुच्छूनत्ववैयर्थ्यमुक्तमिति न पौनरुक्त्यम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्र प्राप्तारिमत्त्वम् 'अयम्'—इत्यनेनानूद्याप्राप्तं न्यक्कारत्वं विधीयते, तत्रानूद्यविधेययोः (उद्देश्यविधेययोः) पौर्वापर्योपादानेनैव तथा[3] प्रतिपत्तिः, "यच्छब्दयोगः प्राथम्यं सिद्धत्वं

१ अदःशब्दस्य सर्वनामत्वेन बुद्धिस्थपरामर्शकत्वादाह मानुष इति ॥ २ इदं सूत्रं प्राक् (२५१ पृष्ठे) व्याख्यातम् ॥ ३ तथेत्यादि । तथा उद्देश्यविधेयत्वेन प्रतिपत्तिः प्रतीतिः, ज्ञानमित्यर्थः ॥

अत्र 'अयमेव न्यक्कारः'—इति वाच्यम्। उच्छूनत्वमात्रं चानुवाद्यम्, न वृथात्वविशेषितम्। अत्र च शब्दरचना विपरीता कृतेति वाक्यस्यैव दोषो न वाक्यार्थस्य।

चाप्यनूद्यता। तच्छब्दयोग औत्तर्यं[1] साध्यत्वं च विधेयता॥"—इति भट्टवार्तिकोक्तेः। तथा चायंपदन्यक्कारपदयोरुद्देश्यविधेयार्थकत्वेन विवक्षितयोः पौर्वापर्यविपर्ययो दोषः, "अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत्। न[2] ह्यलब्धास्पदं किंचित्कुत्रचित्प्रतितिष्ठति॥"—इति वृद्धवचनेन तयोः[3] पौर्वापर्यस्य नियमितत्वात्। अत एव सर्वत्र 'इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयोः'—इत्येव 'पर्वतो वह्निमान्'—इत्येव चोच्यते, न तु व्यत्ययेनेति बोध्यम्। अत्र 'अयंन्यक्कारः'—इत्युभयोः पदयोर्दुष्टत्वाद्वाक्यदोषत्वम्। उद्देश्यविधेयभावस्तु प्राक् (३६३ पृष्ठे १० पङ्क्तौ) निरूपित एव।

निर्दुष्टं पाठमुपदिशति **अत्रायमेव न्यक्कार इति वाच्यमिति। वाच्यं** वक्तुं योग्यम्। प्रसङ्गादस्य पद्यस्यान्त्यपाददोषं दर्शयति **उच्छूनत्वमात्रं चेत्यादि।** उच्छूनत्वमुद्दिश्य विधीयमानं वृथात्वं समासवशात् गुणीकृतम्, अतः समासगतमविमृष्टविधेयांशत्वमेवेत्यर्थः। एवं च समासगतत्वेन पददोष एवायं प्रसङ्गादुक्तो न तु वाक्यदोषः, मिथ्यामहिमत्ववत् (३४७ पृष्ठे)—इति प्राचीनार्वाचीनटीकासु स्पष्टम्। ननु 'न्यक्कारोऽयम्'—इत्यत्रानूद्य[4]विधेयभावानुपपत्तिरर्थयोरेव, तथाचार्थयोरेव वैपरीत्येन प्रत्ययादर्थस्यैवायं दोषो न वाक्यस्येत्याशङ्क्याह **अत्र चेत्यादि।** रचनायाः शब्दगतत्वाच्छब्दव्यत्ययेऽप्यर्थसाम्याच्छब्ददोष एवेत्यर्थः, रचनायाः शब्दधर्मत्वेन तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्तद्दोषतैवेति भावः।

"उच्छूनत्वमात्रं चानुवाद्यम्, न तु वृथात्वविशेषितम्"—इति वृत्तिग्रन्थो बहुभिर्बहुधा व्याख्यातः। तत्र प्रदीपोद्द्योतप्रभाकृत इत्थं व्याचख्युः—"अत्र प्राप्तारिमत्त्व[5]मयमित्यनूद्याप्राप्त न्यक्कारत्वं विधीयते, अतः 'अयमेव न्यक्कारः'—इति वाच्यम्, "अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत्"—इति वृद्धवचनात्; अन्यथा तु वैपरीत्येन विलम्बेन वा तथा[6]भावः प्रतीयेत। 'अयंन्यक्कारः'—इति उभयोः पदयोर्दुष्टत्वाद्वाक्यदोषत्वम्। अत एव समासगतमेव दुष्टं पदमित्युक्तम्। अपि च, अत्र वृथोच्छूनैरित्यसंगतम्, उच्छूनत्वमात्रस्यैवानुवादौचित्यात्, न तु वृथात्वविशेषितस्य, किमेभिरित्यनेन वृथात्वस्यैव विधेयत्वात्। अर्थभेदोपगमेऽपि किमेभिरिति वैफल्याभिधानविरोधात्, वृथोच्छूनस्य तदौचित्यात्। ननु 'न्यक्कारोऽयम्'—इत्यत्र वैपरीत्येन विधेयत्वप्रत्ययादर्थदोष एवायं स्यादिति चेत्, न खल्वत्र विवक्षितोऽर्थो दुष्टः, किंतु क्रमविशेषादविवक्षितार्थप्रत्यय एवेति शब्दविशेष एवापराध्यति, शब्दान्तरेण तत्प्रतीतेरवैकल्यात्, यथा विरुद्धमतिकृति"—इति प्रदीपः। "**विधेयमिति।** अभिधेयमिति पाठेऽपि विधेयमित्ये-

---

१ 'तच्छब्दयोग पश्चात्त्वम्'—इति पाठान्तरम्॥ २ न 'ह्यलब्धात्मकम्'—इति पाठान्तरम्॥ ३ उद्देश्यविधेययोः॥ ४ अनूद्यविधेयेति। उद्देश्यविधेयेत्यर्थ॥ ५ 'प्राप्तारिसत्त्वम्'—इति क्वचित्पाठ॥ ६ उद्देश्यविधेयभाव॥

वार्थः । **वृद्धवचनादिति ।** उद्देश्यविधेयताशालिबोधे विधेयवाचकप्राग्वर्त्युद्देश्यवाचकपद-जोपस्थितिर्हेतुरिति भावः । **वृथात्वस्यैव विधेयत्वादिति ।** घटो घट इतिवदयोग्यमेतदिति भावः । **अर्थभेदोपगमेऽपीति ।** उच्छूनताया भुजानां [च] वैफल्यस्य भेदादिति भावः । अत एव किंपदवृथापदयोर्न पौनरुक्त्यम् । **वैफल्येति ।** अस्य 'अनौचित्यविशिष्टतया'—इति शेषः । **तदौचित्यादिति ।** एवं चानुवादायुक्त इति भावः । प्रसङ्गाच्चैतत्कथनम् । अयुक्तानु-वादेऽपि विधेयाविमर्शः फलतीति कश्चित् । **शब्दान्तरेणेति ।** शब्दधर्मक्रमविशेषभूतरच-नान्तरेणेत्यर्थः"—इत्युद्द्योतः । "**अर्थभेदोपगमेऽपीति ।** उच्छूनतायाः क्षुद्रस्वर्गलुण्ठनं न फलमिति वैयर्थ्यमन्यत्, भुजवैफल्यं तु स्वपराजयदर्शनादन्यदिति भेदाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । एवंचाप्रयुक्तानुवादत्वरूपोऽर्थदोषोऽपि दर्शितः"—इति प्रभा ।

विवरणकारास्तु—"किमेभिरित्यनेन वृथात्वविधाने नीलघटस्य नीलत्वविधिवत् वृथो-च्छूनस्य वृथात्वविधानमसंगतं स्यात्; वैफल्यविधाने च वृथोच्छूनस्य वैफल्यम् औचित्येन सिद्धमेवेति तद्विधानमनर्थकमिति वृथात्वविशेषणसत्त्वे विधेयत्वप्रतीतिव्याघात इतीत्थमपि विधेयाविमर्शदोषः"—इति व्याचख्युः ।

चक्रवर्तिभट्टाचार्यास्तु—"**उच्छूनत्वमात्रं चेति ।** 'अयं तु समासगतत्वेन पददोष एव प्रसङ्गादुक्तो न वाक्यदोषः मिथ्यामहिमत्ववत्'—इति टीकाकृतः प्रलपन्ति, तन्न, वाक्यदोषप्रकरणे पददोषाभिधानानौचित्यात् । न चागत्या तथेति वाच्यम्, गतेः कल्पयिष्य-माणत्वात् । तथाहि—वृथोच्छूनैरेभिर्भुजैः किमिति किमर्थस्य वृथात्वस्य विधेयत्वं विवक्षि-तम् । न च तथा प्रतीतिः, वृथात्वस्य वृथापदेनानूदितत्वात्, अनूद्यत्वप्रतीतेर्विधेयत्वप्रती-तिप्रतिबन्धकत्वात्, उच्छूनैर्भुजैः किमित्यभिधानेनैवानूद्यत्वविधेयत्वप्रतिपत्तेः । न चैवं पौन-रुक्त्यमेव, उपधेयसंकरस्यादूषकत्वात् । अथ किमित्यनेन भुजानामेव वृथापदेनोच्छूनत्व-स्येति विषयभेदात्किमर्थस्य विधेयत्वप्रतीतिरेवेति चेत्, न, विशिष्टविधेर्विशेषणविशेष्योभय-पर्यवसन्नत्वेनोच्छूनत्वेऽपि वृथात्वस्य विवक्षितत्वात् । अथवा विलुण्ठनेन हेतुना भुजोच्छू-नत्वमेव स्यान्नतु तद्वृथात्वमिति वृथाकिंपदयोरेव भुजवैयर्थ्ये तात्पर्यमिति न विषयभेदप्र-सङ्गः । वृथोच्छूनैः किमिति पदद्वयावलम्बनाद्वाक्यदोषता । तदाह **न वृथात्वविशेषि-तमिति ।** वृथात्वविशेषणाभावे निष्प्रत्यूहं विधेयत्वप्रतीतिरित्युक्तमेवेति ग्रन्थरहस्यम् । यदप्युच्छूनत्वमात्रमित्यादिना प्रसङ्गेनानुवादायुक्तत्वमुपन्यस्तमिति मिश्रमतम्, तदसत्, चकारादेकदोषसमन्वयसाहित्यावगमात्, प्रकृतदोषसमन्वये सति प्रसङ्गाभिधानानौचित्या-च्च"—इति व्याचख्युः ॥

१ अनुवादायुक्त इति । अरे रामाहस्तेति २८३ उदाहरणे वक्ष्यमाणोऽनुवादायुक्तत्वरूप. (अयुक्तानु-वादत्वरूप.) अर्थदोष एवायमित्यर्थ. ॥ २ अप्रयुक्तानुवादत्वरूप इति । अयुक्तानुवादत्वरूप इत्येवार्थः ॥

यथा वा,—

अपाङ्गसंसर्गि तरङ्गितं दृशोर्भ्रुवोररालान्तविलासि वेल्लितम् ।
विसारि रोमाञ्चनकञ्चुकं तनोस्तनोति योऽसौ सुभगे ! तवागतः ॥ १८४ ॥

अत्र योऽसाविति पदद्वयमनुवाद्यमात्रप्रतीतिकृत्;

[तथा हि,—प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते। क्रमेणोदाहरणम् ,—

न केवलं विधेयस्योपसर्जनत्व-व्युत्क्रमाभ्यामेवायं दोषः, किं तु विधेयानुपस्थित्याऽपीत्याशयेनोदाहरणान्तरं दर्शयति **यथावेति** । **अपाङ्गेति** । नायकागमनोत्सवं निवेदयन्त्याः सख्या उक्तिरियम् । तवेत्यस्य षष्ठ्यन्तत्रयेऽप्यन्वयः । हे सुभगे हे सुन्दरि यः तव दृशोः नेत्रयोः अपाङ्गसंसर्गि नेत्रान्तसंबद्धं तरङ्गितं वक्रप्रेक्षणपरम्परां तनोति विस्तारयति । तथा, तव भ्रुवोः अरालान्ते कुटिलप्रान्तभागे विलासि विलासयुक्तं वेल्लितं वक्रताधिक्यं नर्तनं वा तनोति । तथा, तव तनोः विसारि प्रकाशयोग्यं रोमाञ्चनमेव कञ्चुकम्, सर्वाङ्गव्यापनादिति भावः, तनोति । असौ सः (नायकः) आगत इत्यर्थः "अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च"—इति विश्वः । वंशस्थं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् (२३ पृष्ठे) ।

अत्र 'यस्तनोति असावागतः'—इति यच्छब्दार्थानुवादेन तच्छब्दार्थपरामर्शकतयाऽसावित्यस्य विधेयपरामर्शकत्वमभिप्रेतम् , तच्च न संभवति, यच्छब्दसान्निध्येन प्रयुज्यमानस्यादसादेर्यच्छब्दार्थगतप्रसिद्धिबोधकतयाऽनुवाद्यकोटिप्रविष्टार्थकत्वात् । एवं च यच्छब्दः स्वार्थपरामर्शकतच्छब्दाद्यभावात्साकाङ्क्ष एवावतिष्ठते । तदाहुः,—"यत्तदोर्नित्यमभिसंबन्धः"—इति । तथा च विधेयवाक्यस्यासंपूर्णतया उद्देश्यविधेयभावानवगम इत्यविमृष्टविधेयांशत्वदोषः । तदेवाह **अत्रेत्यादि** । **अनुवाद्यमात्रेति** उद्देश्यमात्रेत्यर्थः । मात्रशब्देन विधेयव्यवच्छेदः ।

व्याख्यातमिदं विवरणकारैः—"अत्र 'यत्तदर्थयोर्नित्योऽभिसंबन्धः'—इति नियमेन पूर्वनिर्दिष्टोद्देश्यवाक्यगतो यच्छब्दो नियतमेव विधेयवाक्यगतं तच्छब्दं तच्छब्दसमानार्थकं वा अदःशब्दादिकमपेक्षते, अत्र च विधेयवाक्ये तच्छब्दो नोपात्तः, यश्च 'असौ'—इति उक्तः, सोऽपि यच्छब्दसान्निध्यात् यदर्थविशेषणतया प्रसिद्धार्थमभिदधत् उद्देश्यवाक्ये एवान्तर्भवति न तु विधेयवाक्ये, इति विधेयवाक्यस्यासंपूर्णतया उद्देश्यविधेयभावानवगमः"—इति ।

इममेवार्थं यत्तदर्थयोः साकाङ्क्षत्वप्रतिपादनपूर्वकं प्रदर्शयति **तथाहीत्यादिना 'तथाभूतमेव तच्छब्देन परामृश्यते'—इत्यन्तेन दूरस्थेन** । ननु केवलयोरपि यत्तदोः प्रयोगदर्शनात्सापेक्षत्वमेवानयोरसिद्धम्, तथा च यत्तदोरेकतरोपादानेऽपि निराकाङ्क्षा प्रतीतिः

---

१ विधेयस्योपसर्जनत्वेति । वृथोच्छूनैरित्यशे इदम् ॥ २ व्युत्क्रमेति । भिन्नक्रमेत्यर्थः । न्यक्कारो ह्ययमित्यशे इदम् ॥

कातर्यं केवला नीतिः, शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।
अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥ १८५ ॥

स्यादेवेति प्रकृतोदाहरणे (अपाङ्गसंसर्गीत्यत्र) नायं दोष इत्याशङ्क्याह **तथाहीत्यादि । तथाहि** तदेवोच्यते । अयं भावः,—यत्तदोः परस्परार्थापेक्षात्मकत्वं नियतमेव, एतदेवोच्यते "यत्तदोर्नित्यमभिसंबन्धः"—इति । स चाभिसंबन्धः शाब्दः आर्थो वा । तत्र द्वयोरुपादाने शाब्दः । यथा—'स दुर्मतिः श्रेयसि यस्य नादरः' इति । एकस्य द्वयोरपि वाऽनुपादाने त्वार्थः, अनुपात्तस्यापि सामर्थ्यादेवाक्षेपात् । तत्र प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकेन तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपो न तु तदुपादानमेवेति । तदेवाह **प्रक्रान्तेति** । प्रक्रान्तः पूर्वप्रतीतिविषयः, प्रसिद्धो लोकप्रसिद्धः, अनुभूतः अनुभवविषयो वा अर्थो विषयो यस्य ईदृशस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते इत्यर्थः, आक्षेपादेव सिद्धेरिति भावः ॥

"तत्र प्रकान्तार्थकं तच्छब्दमुदाहरति **कातर्यमिति**"—इति बहवः । चक्रवर्तिभट्टाचार्यास्तु "तत्र तच्छब्दस्य प्रक्रान्तपरामर्शित्वमपि द्विविधम्, क्वचिद्विधेयतया विवक्षितस्य क्वचित्केवलस्य । तत्राद्ये यच्छब्दोपादानमावश्यकम्, तेन विना तच्छब्दस्य विधेयत्वाबोधकत्वात्; व्युत्पत्तिमर्यादायास्तथात्वात् । यथा—'यदुवाच न तन्मिथ्या'—इति (रघुकाव्ये सप्तदशे सर्गे ४२ पद्यम्) । द्वितीये तूदाहरति **कातर्यमिति**"—इत्याहुः । रघुकाव्ये सप्तदशे सर्गे राज्ञोऽतिथेर्वर्णनमिदम् । केवला शौर्यरहिता नीतिः सामदानादिरूपा कातर्यं कातरता भीरुत्वरूपेत्यर्थः । केवलेति लिङ्गविपरिणामेन (लिङ्गविपर्यासेन) शौर्यमित्यनेनापि संबध्यते, केवलं नीतिरहितं शौर्यं श्वापदानां व्याघ्रादिपशूनां चेष्टितं चेष्टितप्रायम् । 'चापलचेष्टितम्'—इति पाठे चापलं चपलता तत्प्रयुक्तं चेष्टितमित्यर्थः, यद्वा, चपल एव चापलः, स्वार्थे प्रज्ञादित्वादण्प्रत्ययः, तदीयचेष्टितमित्यर्थः । अतो हेतोः स प्रक्रान्तः अतिथिर्नाम राजा समेताभ्यां संयुक्ताभ्याम् उभाभ्यां नीतिशौर्याभ्यां सिद्धिं कार्यसिद्धिं जयप्राप्तिरूपाम् अन्वियेष अन्विष्टवान् गवेषितवानित्यर्थः । तदुक्तम्—"तीक्ष्णादुद्विजते लोको मृदुः सर्वत्र बाध्यते । एतद्बुद्ध्वा महाराज मा तीक्ष्णो मा मृदुर्भव ॥"—इति ॥ अत्रोभाभ्यामित्यनेनैव सामर्थ्यात्परस्परसाहित्यलाभे समेताभ्यामिति चिन्त्यप्रयोजनम् । "व्याघ्रादयो वनचराः पशवः श्वापदा मताः" इति हलायुधकोशः ।

अत्र 'सः'—इति प्रक्रान्तमतिथिसंज्ञं राजानमाह । तथा चात्र 'सः'—इति तच्छब्दः प्रक्रान्तार्थकत्वात् यच्छब्दोपादानं नापेक्षते, 'स राज्यं गुरुणा दत्तम्'—इति चतुर्थसर्गे रघुकाव्यवत् आक्षेपादेव सिद्धेः । आक्षेपे बीजं तु व्युत्पत्तिवैचित्र्यं पदस्वभावो वेत्युद्द्योते स्पष्टम् । एवं चात्र प्रक्रान्तार्थकेन तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपादन्वयबोध इति बोध्यम् ॥

द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ १८६ ॥
उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।
क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा धूमान्धितेन दहनेन, न वीक्षिताऽसि॥१८७

यच्छब्दस्तूत्तरवाक्यानुगतत्वेनोपात्तः सामर्थ्यात्पूर्ववाक्यानुगतस्य तच्छब्द-स्योपादानं नापेक्षते, यथा,—

प्रसिद्धार्थकं तच्छब्दमुदाहरति **द्वयमिति** । व्याख्यातमेतत्पद्यं प्राक् (२८८ पृष्ठे)। अत्र 'सा'—इति प्रसिद्धमर्थमाह । तथाचात्र 'सा'—इति तच्छब्दः प्रसिद्धार्थकत्वान्न यच्छब्दोपादानमपेक्षते 'सोऽपि गिरिसुतासिंहः' (३९७ पृष्ठे)—इति प्रागुक्तोदाहरणवदाक्षेपादेव सिद्धेः । एवंचात्र प्रसिद्धार्थकेन तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपादन्वयबोध इति बोध्यम् ॥

अनुभूतार्थकं तच्छब्दमुदाहरति **उत्कम्पिनीति** । हर्षदेवकृतायां रत्नावल्यां नाटिकायां वासवदत्तां दग्धां संभाव्य तामनुध्याय शोचतो वत्सराजस्योक्तिरियमिति जयन्त-महेश्वर-कमलाकर-वैद्यनाथ-नागेशभट्टादयः । परंत्विदं पद्यं रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के संप्रतितनपुस्तकेषु नोपलभ्यते इति बोध्यम् । हे प्रिये उत्कम्पिनी उद्गतकम्पवती (कम्पयुक्ता) । तथा, भयेन परिस्खलितः गलितः अंशुकान्तः उत्तरीयवस्त्रप्रान्तो यस्यास्तादृशी । तथा, ते अनुभूते मदनुभूतशोभाविशेषे वा विधुरे कातरे लोचने चक्षुषी प्रतिदिशं दिशि दिशि क्षिपन्ती (कश्चिन्मां त्रास्यतीति बुद्ध्या) संचारयन्ती, त्वं क्रूरेणातिप्रवृद्धेन दारुणतया निष्करुणतया दहनेन दाहजनकधर्मवता (अग्निना) सहसा अविचार्यैव (तत्कालमेव) दग्धैव, यतो धूमो धूम्रस्तेनान्धितेन आवृतेन (तेन दहनेन) न वीक्षिताऽसि न दृष्टाऽसि, अतो दग्धाऽसि; यदि पश्येत्तर्हि न दहेदित्यर्थः । क्रूरस्य विलम्बाक्षमत्वमन्धितस्यावीक्षणं चोचितम्, अन्यथा त्वत्सौन्दर्यदर्शने कथं दहेदिति भावः । 'धूमाञ्चितेन'—इति पाठे धूमेनाञ्चितो युक्तस्तेनेत्यर्थः । 'धूमान्वितेन'—इति पाठस्तु स्पष्टार्थः । अत्र 'असि'—इति मध्यमपुरुषेण त्वमित्याक्षिप्यते । "अंशुकं शुक्लवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोः"—इति रभसः । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे) ।

अत्र 'ते'—इत्यनुभूतमर्थमाह । तथा चात्र 'ते'—इति तच्छब्दोऽनुभूतार्थकत्वान्न यच्छब्दोपादानमपेक्षते, 'तेन तेन वचसैव मघोनः'—इति नैषधकाव्यवदिति बोध्यम् । " एवं च त्रिष्वप्येषु (उदाहरणेषु) यच्छब्दोपादानं नावश्यापेक्षणीयम्, तदभावेऽप्याक्षेपादेव 'यः पूर्वोक्तगुणवान्' 'या प्रसिद्धा' 'ये अनुभूते'—इति च प्रत्ययाविघातात् "—इति प्रदीपे स्पष्टम् ॥

इत्थं तच्छब्दस्य यच्छब्दोपादानानपेक्षत्वं प्रदर्श्य, यच्छब्दस्यापि क्वचित् तच्छब्दोपादानानपेक्षत्वं दर्शयति **यच्छब्दस्त्वित्यादि**। यच्छब्दस्तूत्तरवाक्यगत एव सर्वत्र तच्छब्दा-

साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके।
उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः॥ १८८॥

प्रागुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्क्षः। यथा,—अत्रैव श्लोके आद्यपादयोर्व्यत्यासे। द्वयोरुपादाने तु निराकाङ्क्षत्वं प्रसिद्धम्। अनुपादानेऽपि सामर्थ्यात्क्वचिद्द्वयमपि गम्यते। यथा,—

क्षेपसमर्थ इति भावः। अत्र 'उत्तरवाक्यगतत्वेनोपात्तः सामर्थ्यात्पूर्ववाक्यगतस्य'—इति वृत्तिपाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते। 'उत्तरवाक्यार्थगतत्वेन'—इति पाठे तु तदन्वयप्रतियोग्युपस्थापकत्वेनेत्यर्थः।

यथेत्युदाहरति **साध्विति।** अभिरामतया सौन्दर्येणाधिके चन्द्रमसि (उदिते) सति पुष्करैः पद्मैः यत् मीलितं मुकुलितम्, तत् साधु समीचीनं कृतम्। पुनरिति त्वर्थे, तेन चन्द्रमसा तु कामिनीमुखे जयिनि उत्कर्षशालिनि (सर्वजेतरि) सति उद्यता उदयं प्राप्नुवता साहसम् अविचार्यकारित्वम् अनुष्ठितं कृतमित्यर्थः। "साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि। अविमृश्यकृतौ धार्ष्ट्ये"—इति हैमः। रथोद्धता छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१४१ पृष्ठे)।

अत्र 'यन्मीलितम्'—इत्युत्तरवाक्यगतो यच्छब्दः पूर्ववाक्ये 'तत्साधु कृतम्'—इति तच्छब्दोपादानं नापेक्षते, आक्षेपादेव सिद्धेरिति बोध्यम्। एवं च तदनुपादानेऽपि न दोष इति भावः। उक्तं च चन्द्रिकायाम्—"अत्रोत्तरवाक्यगतेन यच्छब्देन पूर्ववाक्ये 'तत्साधु कृतम्'—इति तच्छब्दाक्षेपः"—इति॥

पूर्ववाक्यगतस्तु यच्छब्दः तच्छब्दाक्षेपासमर्थतया तदुपादानमेवापेक्षते इत्याह **प्रागिति। अत्रैव श्लोके** 'साधु चन्द्रमसि'—इति पद्ये। **आद्यपादयोः** पूर्वार्धपादयोः **व्यत्यासे इति।** 'मीलितं यदभिरामताधिके साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतम्'—इत्येवं विपर्यासे इत्यर्थः। एवं 'तनोति योऽसौ सुभगे'—इति १८४ उदाहरणे प्रागुपात्तो यच्छब्दः साकाङ्क्ष एव, अतो दोष एवेति गूढाभिप्रायः। ननु पूर्ववाक्यगतोऽपि यच्छब्दस्तच्छब्दाक्षेपसमर्थः, यथा—'तच्चक्षुर्यदि, हारितं कुवलयैः'—इति, अत्र 'तच्चक्षुर्यदि अस्ति तर्हि कुवलयैर्हारितम्'—इति प्रतीतेस्तर्हिशब्दोपादानं विनापि प्रतीतेर्निर्बाधत्वादिति चेत्; सत्यं समर्थो न तु सर्वत्र, किं तु यदीत्येतावद्रूपस्तत्पर्यायः, उत्तरवाक्यगतस्तु सकलरूपस्तथेति विशेषः। यद्वा, यदीत्यव्ययमिदं न तु यच्छब्दः, तच्च भिन्नस्वभावमेव। एवं चेच्छब्दोऽपि। यथा,—तत्रैव पद्ये 'तच्चेत्स्मितं का सुधा'—इतीति प्रदीपोद्द्योतप्रभासु स्पष्टम्। **द्वयोः** यत्तच्छब्दयोः। **प्रसिद्धमिति।** प्रसिद्धमेवेत्यर्थः। यथा—'यदुवाच तन्मिथ्या'—इत्यादाविति बोध्यम्। क्वचिद्द्वयोरनुपादानेऽपि

---

१ 'तद्वक्त्रं यदि, मुदिता शशिकथा, तच्चेत्स्मितं, का सुधा, तच्चक्षुर्यदि, हारितं कुवलयैः; ताश्चेद्गिरो, धिङ्मधु। सा चेत्कान्तिरतन्त्रमेव कनकं, किंवा बहु ब्रूमहे, यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गक्रमो वेधसः॥'—इति राजशेखरकृते बालरामायणे द्वितीयेऽङ्के जानकीमुद्दिश्य रावणोक्तिरियम्॥ २ चेदिति शब्दोऽपीत्यर्थः॥

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां, जानन्ति ते किमपि, तान् प्रति नैष यत्नः
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी १८९

अत्र य उत्पत्स्यते तं प्रतीति ।

सामर्थ्यात्तत्प्रतीतिरित्याह **अनुपादानेऽपीति । गम्यते** अवगम्यते । व्याख्यातमिदं प्रदीपप्रभयोः—"द्वयोरप्यनुपादानेऽप्यार्थौ यत्तदोः संबन्धः"—इति प्रदीपः । "द्वयोरपीति तु प्रसङ्गादुदाहृतम्, न तु प्रकृतोपयोगितयेति ज्ञेयम्"—इति प्रभा ।

उभयोरुपादानेऽनुपादाने चैकमेव पद्यं यथेत्युदाहरति **ये नामेति** । मालतीमाधवप्रकरणे प्रथमेऽङ्के भवभूतेः (कवेः) उक्तिरियम् । 'नः'—इति "अस्मदो द्वयोश्च"—(१।२।५९)—इति पाणिनिसूत्रेणैकत्वे बहुवचनम्, तेन ममेत्येकवचनेन न विरोधः । नामेति क्रोधे कुत्सने वा, " नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने "—इत्यमरोक्तेः । ये नाम केचित् जनाः नः अस्माकम् इह मालतीमाधवाख्यप्रबन्धे अवज्ञाम् अवहेलनां प्रथयन्ति कुर्वन्ति ते किमपि जानन्ति?, अपि तु किमपि न जानन्तीति काक्वाऽर्थः । अतः तान् प्रति एष मालतीमाधवाख्यप्रकरणारम्भरूपः यत्नः प्रयत्नः न 'भवति'—इति शेषः । "नहि बधिरे गीयते"—इति न्यायादिति भावः । अत्र ग्रन्थस्य परार्थत्वात् "विशेषविधिनिषेधौ शेषविधिनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकौ"—इति न्यायेन विशेषनिषेधस्य च शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात् 'कं प्रति'—इति जिज्ञासायामाह—उत्पत्स्यते इत्यादि । उत्पत्स्यते इत्यत्र हेतुः कालस्य निरवधित्वम्, अस्तीत्यत्र तु पृथ्व्याः विपुलत्वम् । तथाच, कालोऽयं निरवधिः अनन्त इति हेतोः कोऽप्येकः मम समानधर्मा तुल्यगुणः यः उत्पत्स्यते जन्माप्स्यति, पृथ्वी विपुला विस्तृतेति हेतोश्चास्ति विद्यते वा तं प्रति यत्न इति यत्तच्छब्दयोर्वाशब्दस्य चाध्याहारेण योजना । एवं च 'इयता कालेनानुत्पन्नस्य कथमुत्पत्स्यमानत्वं विद्यमानत्वे वा कथमदृश्यत्वम्'—इत्याशङ्काद्वयं क्रमेण हेतुद्वयेन परिहृतमिति बोध्यम् । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे) ।

अत्र पूर्वार्धे ' ये ते '—इति यत्तच्छब्दयोर्द्वयोरुपादानान्निराकाङ्क्षत्वं प्रसिद्धम्; उत्तरार्धे तु ' यः तम् '—इति द्वयोरनुपादानेऽपि सामर्थ्यात् द्वयमप्यध्याहारेणावगम्यते इति बोध्यम् । तदेवाह **अत्र य इति** । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः,—"अत्र ग्रन्थस्य परार्थत्वात् विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात् 'तर्हि कं प्रति'—इति जिज्ञासायां पठ्यमाने उत्तरार्धे ' यः उत्पत्स्यतेऽस्ति वा मम समानधर्मा तं प्रति यत्नः'—इति स्फुटमेव यत्तच्छब्दाक्षेपादवगम्यते, यथाश्रुते हि न पूर्वार्धेन कथमप्यन्वयः । यत्तु ' प्रक्रान्ताद्यर्थकस्य तच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षैव न '—इति व्याख्यानं तद्व्यक्तिविवेकाद्यनालोचननिबन्धनं वृत्ति-

---

१ व्यक्तिविवेको नाम महिमभट्टकृतो ग्रन्थविशेषः ॥

एवं च] तच्छब्दानुपादानेऽत्र साकाङ्क्षत्वम् । न चासाविति तच्छब्दार्थमाह,

असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।
वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥ १९० ॥

कारानभिमतं च, यदयं वृत्तिकारः "यच्छब्दोपादानं नापेक्षते"—इत्याह (३७२ पृष्ठे) न तु 'यच्छब्दं नापेक्षते' इत्यादि । तस्माद्यथाव्याख्यातमेवादरणीयम्"—इति । "**तस्मादिति ।** एवं च "शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते[1] "—इति न्यायादपेक्षाऽस्त्येव, परंतु क्वचिन्न्यूनपदत्वरूपो दोषो नास्ति, यत्र प्रक्रान्तार्थकादिषु शीघ्रमध्याहारेण प्रतीतिरित्येतावन्मात्रमेव सम्यगिति भावः"—इति प्रभायां स्पष्टम् ॥

इत्थं पूर्ववाक्योपात्तस्य यच्छब्दस्य तच्छब्दसाकाङ्क्षत्वव्यवस्थापनेन 'तनोति योऽसौ सुभगे'—इत्यत्र तच्छब्दाभावादविमृष्टविधेयांशत्वं सिद्धमित्याह **एवं चेति । अत्रेति ।** 'तनोति योऽसौ सुभगे' (३७२ पृष्ठे)—इत्यत्रेत्यर्थः । **साकाङ्क्षत्वमिति ।** तच्छब्दस्यानुपादानात्, यच्छब्दस्य पूर्ववाक्यस्थत्वेनाक्षेपासंभवाच्च यच्छब्दस्य साकाङ्क्षत्वमेवेत्यर्थः । यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वं विना द्वयोरुपादानमनुपादानं च विना तच्छब्दं विना यच्छब्दस्य साकाङ्क्षत्वमेवेति भावः । एवं च विधेयाविमर्श इति बोध्यम् । ननु 'योऽसौ सुभगे'—इत्यत्रासावित्यदःशब्द एव तच्छब्दार्थकोऽस्तु, तथाच तच्छब्दपर्यायस्यादसः प्रयोगान्निराकाङ्क्षत्वमेवेति न विधेयाविमर्शदोष इत्याशङ्क्य निराकरोति **न चासावितीत्यादि ।** चो ह्यर्थे, असाविति शब्दः तच्छब्दस्यार्थं न हि आहेत्यर्थः ।

तत्र हेतुमाह **असौ मरुदिति ।** यद्यपीदं पद्यं हनुमन्नाटके षष्ठेऽङ्के दृश्यते, तथाप्यन्यदीयमेवेति संभाव्यते । अधिकमत्र यद्वक्तव्यं तत्प्राक् (२४२ पृष्ठे, १९ पङ्क्तौ) उक्तम् । हे प्रिये असौ दृश्यमानचिह्नः वसन्तकालो (लंकातो) हनुमानिव आगत इत्यन्वयः । उभयसाधारणानि विशेषणान्याह—मरुत् पवनः (दक्षिणानिलः) तेन चुम्बिताः संयुक्ताः (ईषत्स्पृष्टाः) चारवः सुन्दराः केसराः बकुलाः नागकेसरा वा यस्मिन् तथाभूतः । हनुमत्पक्षे—मरुता पवनाधिष्ठातृदेवतारूपेण (स्वपित्रा) चुम्बिताः चुम्बनविषयीकृताः आघ्राता वा चारवः केसराः सटाः (स्कन्धलोमानि) यस्य तादृश इत्यर्थः । "केसरो नागकेसरे । तुरङ्गसिंहयोः स्कन्धकेशेषु बकुलद्रुमे । पुंनागवृक्षे किञ्जल्के स्यात्केसरं तु हिङ्गुनि"—इति हेमचन्द्रः । तथा, प्रसन्नः स्वच्छो यस्ताराधिपो नक्षत्रेशः (चन्द्रः) तस्य मण्डलं बिम्बं तदेव अग्रणीः मुख्यं यस्मिन् तथाभूतः । पक्षे—प्रसन्नस्तुष्टः ताराधिपः सुग्रीवस्तस्य मण्डले राष्ट्रे अग्रणीः अग्रेसर इत्यर्थः । तथा, वियुक्ताः वियोगिन्यो याः रामाः कामिन्यस्ता-

१ 'पूर्यते'—इत्यत्र 'शाम्यति'—इत्यपि पाठो मत्कृतलौकिकन्यायमालाया दर्शितः ॥

अत्र हि न तच्छब्दार्थप्रतीतिः ।

प्रतीतौ वा,

करवालकरालदोःसहायो युधि योऽसौ विजयार्जुनैकमल्लः ।
यदि भूपतिना स तत्र कार्ये विनियुज्येत ततः कृतं कृतं स्यात् ॥ १९१ ॥

साम्, यद्वा, वियुक्ताभिः रामाभिः रमणीभिः आतुरया खिन्नया कातरया वा दृष्ट्या दृशा वीक्षितः अवलोकितः। पक्षे—वियुक्तः सीताविरहितो यो रामो दाशरथिस्तेन आतुरयोत्सुकया दृष्ट्या वीक्षित इत्यर्थः । आतुरदृष्टिवीक्षितत्वं विरहोद्दीपकत्वेन सहायोत्कण्ठया चेति बोध्यम् । वंशस्थं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् (२३ पृष्ठे) ।

अत्रादःशब्देन प्रत्यक्षत्वोक्तेर्न तच्छब्दार्थस्य परोक्षस्य प्रतीतिरित्याह **अत्र हीति ।** 'असौ मरुत्'—इति श्लोके हीत्यर्थः । **नेति** । अदःशब्देनेति शेषः । तथा चोक्तं सारबोधिन्याम्—"पुरोवर्तित्वमात्रमदःशब्दार्थः"—इति । उक्तं च चन्द्रिकायाम्—"अत्रासावित्यस्मात्तच्छब्दार्थाप्रतीतेर्नादसस्तदर्थकत्वम्"—इति। व्याख्यातं चैवमेव प्रदीपोद्द्योतयोरपि—"एवं च 'योऽसौ सुभगे'—इत्यत्र (३७२ पृष्ठे) तच्छब्दस्यानुपादानात् यच्छब्दस्य पूर्ववाक्यस्थत्वेनाक्षेपासंभवाच्च यच्छब्दः साकाङ्क्षः । ननु स्यादेवैतद्यदि तच्छब्दार्थकोऽयमदःशब्दो न स्यादिति चेत्, तत्किमदसस्तच्छब्दपर्यायता । तथा सति 'असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः'—इत्यत्रादःशब्दस्तच्छब्दार्थमेवाभिदध्यान्न त्विदमर्थम् । तथा सति विधेयत्वावगमेऽनुवादकयच्छब्दापेक्षा स्यादिति भावः"—इति ॥

[1]अदःशब्दस्य तच्छब्दपर्यायत्वे बाधकमाह **प्रतीतौ वेति ।** अदःशब्दस्य परोक्षरूपतच्छब्दार्थकत्वेन प्रतीतावित्यर्थः । अस्य 'अत्र स इत्यस्यानर्थक्यं स्यात्'—इत्यग्रिमेणान्वयः । **करवालेति** । यः असौ प्रसिद्धः कर्णः स भूपतिना दुर्योधनेन यदि तत्र तस्मिन् कार्ये (सेनाधिपत्ये) विनियुज्येत, ततः तदा, यद्वा, ततः तस्मात् कृतं पाण्डवराज्यत्यागादिकं कृतं सफलं स्यात्, यद्वा, युक्तं स्यादित्यर्थः, संभूतमेव स्यादिति वा । कीदृशः? करवालेन खड्गेन करालो भयजनको दोः बाहुरेव सहायो यस्य तथाभूतः। "करालो दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत्"—इति मेदिनी । तथा, युधि संग्रामे विजयनामा योऽर्जुनः पार्थः स इवैक एव मल्लः बाहुयुद्धकुशलः, प्रतीकारसमर्थ इत्यर्थः । यद्वा, विजयः फाल्गुनोऽर्जुनः कार्तवीर्यश्च तद्वदेकमल्ल इत्यर्थः। अथ वा, विजये (परपराजये) इति सप्तम्यन्तम् । विजयार्जनेति पाठे तु विजयस्य विशिष्टजयस्यार्जने संपादने एकमल्लः प्राधान्येन समर्थ इत्यर्थः । "विजयः स्याज्जये पार्थे, स्त्रियां तिथ्यन्तरे स्मृता"—इति मेदिनी । मालभारिणी छन्दः, "विषमे ससजा गुरू [2]अनोजे सभरायश्च तु मालभारिणीयम्"—इति लक्षणात् ।

---

१ 'असौ'—इत्यदःशब्दात्तच्छब्दार्थप्रतीतिर्भवतीति विवदमान प्रति बाधकमाहेत्यर्थः ॥ २ समे पादे ॥

अत्र स इत्यस्यानर्थक्यं स्यात् ।

अथ,

योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश ! निखिलं भवद्वपुः ।
आत्मपक्षपरिपूरिते जगत्यस्य नित्यसुखिनः कुतो भयम् ॥ १९२ ॥

इतीदंशब्दवददःशब्दस्तच्छब्दार्थमभिधत्ते इति ।

अत्रासावित्युक्त्वा पुनः 'सः'—इति तच्छब्दनिर्देशाददःशब्दस्य तच्छब्दार्थकत्वं नास्तीति गम्यते, अन्यथा 'सः'—इति व्यर्थं स्यादित्याह **अत्र स इत्यस्येत्यादि** । अत्रादःशब्देन तच्छब्दार्थप्रतीतौ द्वितीयस्य तच्छब्दस्यानर्थक्यं स्यादिति भावः । व्याख्यातमिदं प्रदीपे—"अत्र स इति पुनरुक्तं स्यात्, अदःशब्देन तदर्थाभिधानात्"—इति ॥

ननु 'करवालकरालदोःसहायो युधि योऽसौ'—इत्यत्र 'सः'—इत्यस्यानर्थक्यापत्तिभियाऽदःशब्दस्य तच्छब्दसमानार्थकत्वाभावेऽपि 'तनोति योऽसौ सुभगे'—इत्यत्र तच्छब्दसमानार्थकत्वं स्यात्, नानार्थकत्वात्, इदमादिवत्, इदमेतददसां तुल्यार्थकत्वादिति शङ्कते **अथेत्यादिना 'अभिधत्त इति'—इत्यन्तेन** । एवमेवाहुः सारबोधिनीकाराः—"ननु न वयमदःशब्दस्यार्थान्तरं निरस्यामः किं त्विदंशब्दवत् तच्छब्दार्थताऽप्यस्तीत्याह **अथेति**"—इति । अथशब्दोऽत्र प्रश्नार्थकः । "मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्र्येष्वथो अथ"—इत्यमरात् । अथेत्यस्य 'इतीदंशब्दवददःशब्दस्तच्छब्दार्थमभिधत्ते'—इत्यत्रान्वयः । इदंशब्दस्य तच्छब्दार्थे प्रयोगमाह **योऽविकल्पमिति** । उत्पलाचार्यप्रणीतपरमेश्वरस्तोत्रावलौ त्रयोदशस्तोत्रे ईश्वरं प्रति भक्तस्याद्वैतदर्शिन उक्तिरियम् । हे ईश यः पुरुषः इद प्रसिद्धं निखिलं सर्वम् अर्थमण्डलं प्रमेयजातं (जगद्रूपं पदार्थसमूहम्) अविकल्पं निःसंदेहं यथा स्यात्तथा भवद्वपुः त्वत्स्वरूपं (त्वदभिन्नम्) पश्यति, (अत्र बाधेन सामानाधिकरण्यम्, परमार्थतोऽसत्त्वेन तद्बाधेन भवन्तमेव पश्यतीत्यर्थः, यथाश्रुते जडस्य प्रपञ्चस्य परब्रह्मस्वरूपत्वाभावादसंगत्यापत्तिः ।) नित्यसुखिनः प्रकाशमाननित्यानन्दस्य अस्य तस्य (आत्मैक्यदर्शिनः पुरुषस्य) आत्मपक्षेण आत्मस्वरूपेण पक्षेण परिपूरिते व्याप्ते आच्छादिते बाधिते इति यावत्, तादृशे जगति प्रपञ्चे कुतः कस्मात् भयं न कुतोऽपीत्यर्थः । "द्वितीयाद्वै भयं भवति"—इति श्रुतेः । स्वात्मपक्षेति पाठे स्वशब्दः स्वीयवचनः, आत्मशब्दः स्वरूपे, तेन स्वात्मपक्षः स्वीयपक्षः आत्मरूपपक्षो वेत्यर्थः । तत्रादौ स्वीयत्वेन ज्ञानम्, तत आत्मैव जगदिति ज्ञानम्, परिपूरितत्वं चैतदेव यज्जगतस्तादृशज्ञानविषयत्वम्, अत एव नित्यसुखिनः तत्स्वरूपस्य कुतो भयं न कुतोऽपीत्यर्थ इत्युद्द्योतादौ स्पष्टम् । रथोद्धता छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१४१पृष्ठे) ।

अत्र यथा 'अस्य'—इतीदंशब्दस्तच्छब्दार्थे तथा 'तनोति योऽसौ सुभगे'(३७२ पृष्ठे)—इत्यत्रादःशब्दस्तच्छब्दार्थे स्यात्, इदमदसोः समानशीलत्वात्; तथा च 'तनोति योऽसौ'—इत्यत्र न विधेयाविमर्शदोष इति शङ्कार्थस्तमाह **इतीदंशब्दवदित्यादि** ॥

उच्यते,—तद्यत्रैव वाक्यान्तरे उपादानमर्हति न तत्रैव, यच्छब्दस्य हि निकटे स्थितः प्रसिद्धिं परामृशति, यथा,—

यत्तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।
दीव्यताऽक्षैस्तदाऽनेन नूनं तदपि हारितम् ॥ १९३ ॥

इत्यत्र तच्छब्दः ।

समाधत्ते (दूषयति) **उच्यते इत्यादि** । **अत्रैव** 'योऽविकल्पम्'—इत्यत्रैव । 'अत्रैव'—इति पाठे तु 'तनोति योऽसौ'—इत्यत्रैवेत्यर्थः । अनयोर्मध्ये प्रथमपाठ एव समञ्जसः, इवशब्दघटितत्वेन दृष्टान्तपरत्वात्, दृष्टान्तपरत्वे एव मूलग्रन्थस्वारस्यम् । अतएवास्य व्याख्यानं 'योऽविकल्पम्'—इत्यत्रैवेति प्रदीपे दृश्यते । स च प्रदीपोऽग्रे ३८१ पृष्ठे १६ पङ्क्तौ स्फुटीभविष्यति । **उपादानमिति** । इदम् 'अर्हति'—इत्यस्य कर्म, कर्ता तु अदःशब्द इति, सचाक्षेपादेव लभ्यते । **तत्रैव** एकस्मिन्वाक्ये एव । तथा च अस्येतिवत् असावित्यस्य वाक्यान्तरे प्रयोगः स्यात्, तत्रैवैकवाक्ये यच्छब्देन सह प्रयोगो न स्यादित्यर्थः । सहप्रयोगे किं स्यात्तत्राह **यच्छब्दस्येति** । हि यतः । **निकटे स्थित इति** । 'तच्छब्दः'—इति शेषः । अव्यवहितानन्तरवर्ती समानलिङ्गविभक्तिवचनकः एकवाक्योपात्तस्तच्छब्द इत्यर्थः । **प्रसिद्धिं** प्रसिद्धिमात्रम् । **परामृशति** बोधयति । एवं चैतादृशस्तच्छब्दोऽपि प्रसिद्धिमात्रबोधको, नतु विधेयसमर्पकः, किं पुनरिदमादिशब्द इति भावः । 'विभाति मृगशावाक्षी येदं भुवनभूषणम्'—इत्यत्र प्रसिद्धिबोधकत्वाभावात्समानलिङ्गक इति । 'धनं यस्य स ते पुत्रः'—इत्यादिवारणाय समानविभक्तिक इति । 'वेदवचांसि यानि तत् प्रमाणम्'—इत्यादौ वचनभेदेपि वारणाय समानवचनक इति । 'परदारापहर्ता यः स स्वर्गं नाधिगच्छति'—इत्यादिवारणायाव्यवहितेति । अत्र तु विसर्गेण व्यवहितः, यत्या[1] विच्छिन्नो वेति बोध्यम् । अत्रैव यत्तदोर्व्यत्यासेऽतिप्रसङ्गवारणायानन्तरवर्तीति । एवमेकवाक्योपात्त इत्यस्यापि कृत्यं स्वयमूह्यम् । अत्र सर्वत्र तच्छब्दो न प्रसिद्धिं बोधयति, किं तु विधेयत्वमित्युद्द्योतविस्तारिकयोः स्पष्टम् ।

प्रसिद्धौ तच्छब्दप्रयोगमाह **यत्तदिति** । वेणीसंहारे प्रथमेऽङ्के युधिष्ठिरं निन्दतो भीमस्य सहदेवं प्रत्युक्तिरियम् । यत्तु 'किराते इन्द्रं प्रत्यर्जुनवाक्यमिदम्'—इति कमलाकरभट्टेनोक्तम्, तत्तु तत्तद्ग्रन्थानवलोकननिबन्धनमेव । अस्य भूपतेः युधिष्ठिरस्य तत् प्रसिद्धं यत् ऊर्जितम् उद्भटम् अत्युग्रं क्षात्रं क्षत्रियसंबन्धि तेजः प्रतापरूपम् 'आसीत्'—इति शेषः । तदा द्यूतप्रसङ्गे अक्षैः पाशकैः दीव्यता क्रीडता अनेन भूपतिना (युधिष्ठिरेण) नूनं तदपि तेजोऽपि हारितम्, अर्थाच्छत्रुभिर्ग्राहितमित्यर्थः । राज्यं तु हारितमेव तदेव नूनं तेजोऽपीत्यपिशब्दार्थः । "अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे बिभीतके । पाशके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ । अक्षं सौवर्चले तुत्थे हृषीके"—इति हैमः ।

अत्र यच्छब्दानन्तरवर्ती तच्छब्दोऽपि प्रसिद्धिपरामर्शकः, किं पुनरिदमादिरिति 'तनोति योऽसौ सुभगे'—इत्यत्रोक्तदोषो वज्रलेपायित इति सिद्धम् । तदेवाह **इत्यत्र तच्छब्द**

---

१ यतिः स्थानविशेषे विच्छेद इत्यग्रे (हतवृत्तव्याख्यानावसरे टिप्पणे) स्फुटीभविष्यति ॥

ननु कथम्,

कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्ते !
धुर्यां लक्ष्मीमथ मयि भृशं धेहि देव ! प्रसीद ।
यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ ! नम्रस्य तन्मे,
भद्रं भद्रं वितर भगवन् ! भूयसे मङ्गलाय ॥ १९४ ॥

इति । 'प्रसिद्धिं परामृशति'—इति शेषः । यद्यत्र तच्छब्दः प्रसिद्धिं न परामृशेत् तदा द्वितीयं तच्छब्दोपादानं निरर्थकं स्यादिति भावः । एवमदःशब्दादीनामपि तथात्वे (प्रसिद्धिपरामर्शकत्वे) प्रकृते (तनोति योऽसावित्यत्र) विधेयत्वानुपपत्तिः सिद्धैवेति सारबोधिन्यादौ स्पष्टम् ॥

'अथ'—इत्यारभ्य 'इत्यत्र तच्छब्दः'—इत्यन्तं सर्वं व्याख्यातं प्रदीपेऽपि । तथा हि—"नन्वर्थान्तरमस्य (अदःशब्दस्य) न निषेधामः, किंत्वनुजानीमस्तदर्थकत्वं (तच्छब्दार्थकत्वम्) । कथमन्यथा 'योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलम्'—इत्यत्रेदंशब्दस्यापि तच्छब्दार्थकता, इदमदसोः समानशीलत्वादिति चेत् । सत्यमात्थ, परं तु यच्छब्दाव्यवहितानन्तरवर्ती समानाधिकरणः (समानलिङ्गविभक्त्यादिकः) तच्छब्दोऽपि प्रसिद्धिमात्रे[1] निरूढः, किं पुनरिदमादिः । यथा,—'यत्तदूर्जितमत्युग्रम्'—इत्यादौ । तस्मात् 'योऽविकल्पम्'—इत्यत्रेव व्यवधानेनादःप्रयोगो युक्तो, न त्वव्यवधानेन । कथं तर्हि 'न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्'—इत्यत्र तच्छब्दो न प्रसिद्ध्यर्थ इति चेत्, य इत्यत्र विच्छेदेन (असंहिताकृतार्धमात्राकालेन) व्यवधानात्, [अथवा, विसर्गेण व्यवधानात्]; 'योऽसौ'—इत्यत्र तु संधिना यच्छब्दैकनिविष्टैकदेशत्वेनाविच्छेदात्"—इति ॥

ननूक्तविषयादन्यत्र यत्तत्पदयोः साकाङ्क्षत्वं वक्ष्यमाणलक्ष्ये व्यभिचारीत्याशङ्कते **नन्वित्यादिना 'इत्युक्तम्'—इत्यन्तेन** । यद्वा, ननु यत्तदोरन्यतरानुपादाने चेदविमृष्टविधेयांशत्वं तदा 'कल्याणानाम्'—इति श्लोके यद्यदित्युक्त्वा तन्मे इत्युक्ते कथं नाविमृष्टविधेयांशत्वस्य प्रसक्तिः, द्वितीययच्छब्दस्य साकाङ्क्षत्वादिति शङ्कते **ननु कथमित्यादि** । उक्तं च प्रदीपे—"ननु भवेदेवं यदि यत्तदोर्नित्योऽभिसंबन्धः स्यात्, स एव तु नास्ति, कथमन्यथा 'यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे'—इत्यत्रैकयत्परामृष्टस्यैकेन तदा (तच्छब्देन) परामर्शेऽपि द्वितीययच्छब्दान्निराकाङ्क्षा प्रतीतिः, द्वितीयतत्पदाभावात् । न च तत्राक्षेपोऽपि, यदः (यच्छब्दस्य) पूर्ववाक्यगतत्वात्"—इति । **कथमित्यस्य** 'इत्युक्तम्'—इत्यग्रिमेणान्वयः । **कल्याणानामिति** । मालतीमाधवप्रकरणे प्रथमेऽङ्के सूत्रधारस्य सूर्यप्रार्थनोक्ति-

---

1 प्रसिद्धिमात्रे इति । एव च नाय विधेयसमर्पक इति भावः ॥

अत्र यद्यदित्युक्त्वा तन्मे इत्युक्तम् ।

उच्यते,—यद्यदिति येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्त्वाक्षिप्तम्, तथाभूतमेव तच्छब्देन परामृश्यते ।

रियम् । हे विश्वमूर्ते सर्वात्मक (सूर्य) "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च"—इति श्रुतेः, त्वं कल्याणानां कल्याणरूपाणां कल्याणहेतूनामिति यावत्, 'आयुर्घृतम्' (९८ पृष्ठे)—इतिवत् कारणे कार्योपचारात्, तथा च, कल्याणकारिणां महसां तेजसां भाजनम् आश्रयः असि । अथ नृत्यारम्भे मयि मद्विषये धुर्यां नृत्यभारवहनक्षमाम्, लक्ष्मीं संपत्तिं भृशम् अतिशयेन धेहि अर्पय, यद्वा, निधेहि । देहीत्यपपाठः, मह्यमिति चतुर्थ्यापत्तेः । हे देव प्रसीद प्रसन्नो भव । हे जगन्नाथ भुवनपते नम्रस्य प्रणतस्य मे मम यद्यत् ज्ञातमज्ञातं च पापम् आरब्धविरुद्धं तत् प्रतिजहि नाशय । भो भगवन् भूयसे बहुतराय (महत्तमाय) मङ्गलाय निःश्रेयसे आशंसनीयकर्मार्थमिति यावत्, तादर्थ्ये चतुर्थी । अथ वा, मङ्गलाय मङ्गलं कर्तुमित्यर्थः । क्रियार्थोपपदस्य चेति चतुर्थी । भद्रं भद्रम् अत्यन्ताभीष्टं वितर देहीत्यर्थः । 'त्वमिह महसामीशिषे त्वं विधत्से पुण्यां लक्ष्मीमथ मयि दृशं धेहि'—इति पाठे तु 'इह लोके संसारे वा महसां उत्सवरूपाणाम् उत्सवहेतूनामिति यावत्, 'आयुर्घृतम्'—इतिवत्, तथा चोत्सवकारिणां कल्याणानां शुभादृष्टानाम् ईशिषे कल्याणानि नियमयसीत्यर्थः, "अधीगर्थदयेशां कर्मणि" (२।३।५२)—इति पाणिनिसूत्रेण कर्मणि शेषे षष्ठी । पुण्यां पुण्यफलां पवित्रां वा लक्ष्मीं विधत्से कुरुषे, अथ मयि दृशं कृपादृष्टिं धेहि निधेहि'—इत्यर्थो बोध्यः । मन्दाक्रान्ता छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (८८ पृष्ठे) ।

अत्र यद्यदित्युक्त्वेति । अत्र यद्यदिति यत्पदद्वयमुक्त्वा 'तन्मे'—इति तत्पदमेकमेव कथमुक्तं यत्तदोर्नित्यमभिसंबन्धादित्यर्थः । अयमत्र शङ्काभिप्रायः—यदि यच्छब्दस्य नियतमेव तच्छब्दसाकाङ्क्षता, तदा कथमत्र श्लोके निराकाङ्क्षतानिर्वाहः, अत्र हि एकेन तत्पदेन एकस्य यत्पदस्य निराकाङ्क्षत्वेऽपि द्वितीयस्य यत्पदस्य साकाङ्क्षत्वमस्त्येव, तथा चाविमृष्टविधेयत्व दुर्वारमेव स्यादिति ॥

इत्थं शङ्कां कृत्वा समाधत्ते **उच्यते इति । येन केनचिद्रूपेणेति** । ज्ञातत्वाज्ञातत्वादिरूपेणेत्यर्थः । यद्वा, उपपातकत्वमहापातकत्वादिनेत्यर्थः । **सर्वात्मकं** सकलम् । **वस्तु** पापरूपम् । **तच्छब्देनेति** । एकेनैवेत्यर्थः, बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्ने तदादीनां शक्तेरिति भावः । अत एव 'यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुबलः पाण्डवीनां चमूनां यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा । यो यस्तत्कर्मसाक्षी मयि चरति रणे यश्च यश्च प्रतीपः क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽयम्॥'—इत्यत्र (वे-

णीसंहारे तृतीयेऽङ्के क्रुद्धस्याश्वत्थाम्न उक्तौ) यच्छब्दाष्टके 'तस्य तस्य'—इति द्विरेव तच्छब्दोक्तिः। एवं 'स श्लाघ्यः स गुणी धन्यः स शूरः स च पण्डितः। स कुलीनः स विक्रान्तो यस्त्वया देवि ! वीक्षितः ॥'—इत्यादौ नानातत्पदपरामृष्टस्यैकेनैव यत्पदेन प्रतीतिरिति बोध्यम्। अयमत्र समाधानाभिप्रायः—यत्पदद्वयेन ज्ञातत्वाज्ञातत्वाभ्यां रूपाभ्यां परामृष्टस्य सकलस्य पापस्यैकेनैव तत्पदेन पापत्वेन रूपेण परामर्शोपपत्तेर्न द्वितीयतत्पदापेक्षा, यत्तद्भ्यामेकरूपेणैव परामर्श इति नियमे[1] मानाभावात्। तथा च 'यत्पदार्थस्तत्पदेन परामृश्यते'—इत्येव नियमो न तु 'यावन्तो यच्छब्दास्तावन्तस्तच्छब्दाः'—इति। एवं चात्र नाविमृष्टविधेयत्वशङ्काऽपीति। तथा च 'अपाङ्गसंसर्गि'—इति प्रकृतोदाहरणे 'यस्तनोत्यसौ समागतः'—इत्युद्देश्यविधेयभावो विवक्षितः, न च स प्रतीयते, योऽसौ प्रसिद्ध इत्येव प्रतीतेरिति दोष एवेति बोध्यम्।

व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः—"इति मैवम्। न खल्वेकेनैव रूपेण यत्तद्भ्यां परामर्शनियम इति ब्रूमः, किंत्वेकस्य ताभ्यां परामर्श इति। तथा चात्रापि पापात्मकं वस्तु येन केनचिद्विशेषद्वयेन यत्पदाभ्यां परामृष्टम्, तत्पदेन तु पापत्वेनैकेनेति को विरोधः"—इति प्रदीपः। "यच्छब्दार्थस्तच्छब्देन परामृश्यते—इति नियमो, न तु 'यावद्यत्पदं तावत्तत्पदम्'—इतीत्याशयेन समाधत्ते **मैवमिति। विशेषद्वयेनेति**। उपपातकत्वमहापातकत्वादिनेत्यर्थः"—इत्युद्द्योतः।

इदं सर्वं व्याख्यानं मूलकारोक्तरीत्येति बोध्यम्। प्रदीपोद्द्योतयोस्तु प्रकारान्तरेणापि समाहितम्। तथाहि—"वस्तुतस्तु यद्यदिति न पदद्वयम्, किंतु "नित्यवीप्सयोः" (८।१।४)—इति पाणिनिसूत्रेण वीप्सायां यदो द्वित्वापन्नोऽयमादेशः। तथा चादेशिनैकेन यत्पदेन तत्पदेन च द्वाभ्यामप्येकेनैव रूपेण पापपरामर्शः। आदेशस्तु साकल्येन संबन्धपरताग्राहक इति यत्पदीयेनैव तेन तदुपपत्तौ न तत्पदेऽपि। यत्र तु तत्पदेऽपि वीप्सा तत्र न यत्पदेप्यादेशः, किंतूभाभ्यां रूपद्वयेन सर्वोपस्थापनमिति सारम्"—इति प्रदीपः। "[**संबन्धपरताग्राहक इति**। साकल्येनान्वये तात्पर्यग्राहक इत्यर्थः।] **तदुपपत्तौ** प्राथम्यात्तेनैव साकल्येन संबन्धप्रतीत्युपपत्तौ। **न तत्पदेऽपीति**। वीप्साद्योतको द्वित्वापन्न आदेश इत्यर्थः। यत्र तु तत्पदप्राथम्यं तत्र तत्पदे एवादेशो न यत्पदे। यथा—'तत्तत्कर्म[2] कृतं यदेव मुनिभिस्तैस्तैः फलैर्वञ्चितम्'—इति। **तत्पदेऽपीति**। अपिना यत्पदे। **वीप्सा** तदर्थे साकल्येन सबन्धः। **यत्पदेऽपीति**। अपिना तत्पदे। **आदेशः** द्वित्वापन्नः, किंतु पदद्वयं पृथगेवेति भावः। यथा—'संचारिणी[3] दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा। नरे-

१ मानमत्र प्रमाणम् ॥ २ "क्षान्त, न क्षमया, गृहोचितसुख त्यक्त, न सतोषत., सोढा 'दु'सहवातशीततपनक्लेशा , न तप्त तप'। ध्यात, वित्तमहर्निश, न च पुनर्विष्णो. पद शाश्वत"—इत्याद्यचरणत्रयम् ॥ ३ रघुकाव्ये षष्ठे सर्गे ६७ पद्यमिदम् ॥

यथा वा,—

किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं
मात्रा, स्त्रीलघुतां गता किमथ वा मातैव मे मध्यमा।
मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ, गुरु-
र्माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥ १९९ ॥

अत्रार्यस्येति तातस्येति च वाच्यम्, न त्वनयोः समासे गुणीभावः कार्यः। एवं समासान्तरेऽप्युदाहार्यम् ॥

न्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥'–ईत्यादौ। अत्र नरेन्द्रकन्यया क्रमेण व्यतीतानां क्रमेणैव वैवर्ण्यप्राप्तिरिति पृथक्पृथग्रूपेणैव पृथक्पदाभ्यां बोधः। तदेवाह **किंतूभाभ्यामिति।** इदमपि क्रमभेदविवक्षायाम्। तद्भेदविवक्षाविरहेऽपि तथा प्रयोगे तु एकत्रादेशो व्यर्थ एव। यथा–'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः'–इत्यादौ"–इत्युद्द्योतः ॥

इत्थमसमासे सप्रपञ्चं वाक्यगतमविमृष्टविधेयांशत्वमुदाहृत्य, समासेऽप्यनेकपदगतत्वेनास्य वाक्यदोषत्वमिति तदुदाहरति **यथा वेति। किं लोभेनेति।** रामवनवासे हेतुं चिन्तयतो लक्ष्मणस्योक्तिरियमिति बहवष्टीकाकाराः। सः विनयार्जवगुरुभक्त्यादिमत्त्वेन प्रसिद्धः भरतः लोभेन विलङ्घितः आक्रान्तः किम्, येन भरतेन (कर्त्रा) मात्रा कैकेय्या (करणभूतया) एतत् रामवनवासादि एवं कपटेन कृतम् उत्पादितम्। भरत इति नामग्रहणमनुचितकारित्वात्कोपेनेति बोध्यम्, अन्यथा मान्यत्वाद्गुरुरित्येव वदेत्। अथवा यद्वा मे मम मध्यमा माता कैकेय्येव स्त्रीषु निसर्गसिद्धां लघुतां क्षुद्रतां गता प्राप्ता किमिति वितर्कः। एवकारेण भरतव्यवच्छेदः। पुनर्विमृश्याह–मिथ्यैतदिति। एतत् द्वितयमपि भरतस्य लुब्धत्वं मातुः क्षुद्रत्वं च मम चिन्तितं मिथ्या। कुत इत्याशङ्कायां तत्र हेतुमाह–आर्येत्यादि। असौ भरतः (विमर्शेन कोपापगमान्मान्यत्वेन नामाग्रहणम्), आर्यस्य श्रेष्ठस्य श्रीरामस्य अनुजः कनिष्ठभ्राता। गुरुः, 'मम'–इति शेषः। मम गुरुः ज्येष्ठभ्रातेत्यर्थः। तथा च भरतेऽत्यसंभावितमेतत्। माता च तातस्य पितुः (दशरथस्य) कलत्रं भार्या, इति अतो हेतोरित्यर्थः। तर्हि केन एतत्कृतं? तत्राह–अनुचितमित्यादि। विधात्रा विधिना अनुचितं कृतम् इति अहं मन्ये इत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्रानुजे आर्यसंबन्धस्य, कलत्रे च तातसंबन्धस्योत्कर्षाधायकत्वेन विधित्सितस्य प्राधान्यमुचितम्, समासकरणाच्च गुणीभाव इत्यविमृष्टविधेयांशत्वं दोषः। उक्तं च चन्द्रिकायाम्–"अत्रानुचिताकरणे हेतुत्वेन विधित्सितस्यानुजे आर्यसंबन्धस्य, कलत्रे च तातसंबन्धस्य गुणीभावादविमृष्टविधेयांशता दोषः"–इति। तदेवाह **अत्रेत्यादि। आर्यस्येति।**

---

१ इत्यादाविति। आदिपदेन 'या या प्रियं प्रैक्षत कातराक्षी सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूव'–इतिमाघकाव्यादिसंग्रहः ॥ २ यद्यदाचरतीति। श्रीमद्भगवद्गीताया ३ अध्याये २१ श्लोकोऽयम् ॥

विरुद्धमतिकृद्यथा,—

श्रितक्षमा रक्तभुवः शिवालिङ्गितमूर्तयः ।
विग्रहक्षपणेनाद्य शेरते ते गतासुखाः ॥ १९६ ॥

अत्र क्षमादिगुणयुक्ताः सुखमासते इति विवक्षिते हता इति विरुद्धा प्रतीतिः ॥

संबन्धस्योत्कर्षहेतुत्वेन विधित्सितस्य प्राधान्यौचित्यादिति भावः । **वाच्यं** वक्तव्यम् । समासेऽपि संबन्धप्रतीतिरस्त्येवेत्यत आह **न त्विति । अनयोः** आर्यतातयोः । **कार्यः** कर्तुमर्हः। "अत्रार्यानुज-तातकलत्रमित्यनेकपदगतत्वाद्वाक्यदोषत्वम् । 'आर्यानुजत्वादिविशिष्टविधिसंभवाद्विरोध्यादिसाधारणसंबन्धस्योत्कर्षहेतुत्वेन तस्यैव युक्तत्वाच्च नायं दोषः'—इत्येके"—इत्युद्द्योतकाराः । सारबोधिन्यां तु—"ननु समासासमासयोरर्थभेदाभावात्कथमेवमिति चेत्, न, अर्थभेदाभावेऽपि समासनिबन्धनगुणीभावस्यावश्यकत्वात्; अन्यथा मिथ्यामहिमत्वेऽपि गत्यभावात् । 'समासगतत्वेन पददोषतया सिंहावलोकनन्यायेनास्य वाक्यदोषान्तर्निवेशः'—इत्यभिधानमसत्, वाक्यदोषस्यैव संभवात् । तथाहि—अनुजे आर्यसंबन्धं विधायानौचित्यकारित्वाभावो विधीयते, यत्रायं संबन्धस्तत्र नानौचित्यमिति विहितविधेयत्वं विवक्षितम्, संबन्धस्य गुणीभावेन न तत्प्रतीतिः । आर्येत्यादिमिथ्येत्याद्यनेकपदावलम्बनाद्वाक्यदोषता । तथाच 'आर्येत्यादि-तातेत्यादिपदद्वयनिष्ठत्वेन वाक्यदोषता'—इति कश्चित्, तन्न, अनयोः परस्परमाकाङ्क्षाविरहात्, साकाङ्क्षनानापदवृत्तिदोषस्यैव तत्त्वात्"—इत्युक्तम् ।

इत्थं षष्ठीतत्पुरुषसमासे उदाहृत्य समासान्तरेऽप्येवमेवोह्यमित्याह **एवमिति । समासान्तरेऽपीति ।** वाक्यगतत्वेनेत्यर्थः । तत्र बहुव्रीहौ यथा,—'यः स्थलीकृतविन्ध्याद्रिराचान्तापरवारिधिः । यश्च तापितवातापि[1]ः स मुनि[2]ः श्रेयसेऽस्तु वः ॥'—इति । अत्र 'येन स्थलीकृतो विन्ध्यो येनाचान्तः पयोनिधिः । वातापिस्तापितो येन'—इति वक्तव्यम्, बहुव्रीहिणा तु गुणीभावः कृत इत्यविमृष्टविधेयत्वमिति बोध्यम् । तृतीयासमासे यथा,—'धात्रा स्वहस्तलिखितानि ललाटपट्टे को वाऽक्षराणि परिमार्जयितुं समर्थः'—इति । अत्र 'स्वहस्तेन'—इति वक्तव्यम् । द्वन्द्वे यथा,—'सीताया ऊर्मिलायाश्च सदृशौ रामलक्ष्मणौ'—इति । अत्र 'रामो लक्ष्मणश्च'—इति वक्तव्यम् । द्विगुसमासे यथा,—'ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च त्रिलोकीमधिकुर्वते'—इति । अत्र 'त्रीन् लोकान्'—इति वक्तव्यम् ॥

वाक्यगतं विरुद्धमतिकृत्त्वमुदाहरति **श्रितक्षमा इति ।** सामोपायलब्धसिद्धीनां राज्ञां वर्णनमिदम् । अद्य ते राजानः विग्रहस्य युद्धस्य क्षपणेन त्यागेन (सामोपायाभिनिवेशाद्युद्धत्यागेनेति भावः)। गतमसुखं सुखविरुद्धं[3] (दुःखं) येषां तथाविधाः सन्तः शेरते निश्चि-

---

१ वातापि असुरविशेष. "आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः"—इत्युक्तेः ॥ २ अगस्त्यः ॥ ३ सुखविरुद्धमिति । "तत्सादृश्य तदन्यत्वम्०"—इति प्राक् (३५५ पृष्ठे) उक्तोक्त्या नञो विरुद्धार्थकत्वादिति भाव ॥

पदैकदेशे यथासंभवं क्रमेणोदाहरणम्,—

अलमतिचपलत्वात्स्वप्नमायोपमत्वात्
परिणतिविरसत्वात्संगमेनाङ्गनायाः।

तान्तःकरणतया निद्रां कुर्वन्तीत्यर्थः। कीदृशाः[१]—श्रिताऽऽश्रिता क्षमा क्षान्तिर्यैस्तथाभूताः। रक्ताऽनुरक्ता भूः (लक्षणया) तद्गतनिखिलजनो येषु तादृशाः। शिवेन कल्याणेन आलिङ्गिताः संबद्धाः मूर्तयः शरीराणि येषां तथाभूता इति विवक्षितोऽर्थः। "विग्रहः समरे काये"—इति विश्वः। "क्षितिक्षान्त्योः क्षमा"—इत्यमरः। "रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु। क्लीबं तु कुङ्कुमे ताम्रे प्राचीनामलकेऽसृजि॥"—इति मेदिनी। "भूः स्थानमात्रे कथिता धरण्यामपि योषिति"—इति कोशः। "शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्रहयोगयोः। वालुके गुग्गुलौ वेदे पुण्डरीकद्रुमे पुमान्। सुखे क्षेमे जले क्लीबं, शिवा झाटामलौषधौ। अभयामलकीगौरीफेरुसक्तुफलासु च॥"—इति मेदिनी।

अत्र, श्रिताऽऽश्रिता क्षमा भूमिर्यैस्तथाभूताः (भूमिपतिताः), रक्तस्य रुधिरस्य भुवः स्थानभूताः, शिवाभिः क्रोष्टीभिः आलिङ्गितमूर्तयः, विग्रहस्य शरीरस्य क्षपणेन नाशेन गता असवः प्राणाः खानि इन्द्रियाणि[१] च येषां तथाभूताः शेरते इति विरुद्धोऽर्थः प्रतीयते। अत्र दूषकताबीजं तु प्रकृतप्रतीतिजन्यचमत्कारापकर्षकत्वमिति बोध्यम्। न चामङ्गलप्रतीत्याऽश्लीलत्वमत्रेति वाच्यम्, उपाधेर्[२]यसांकर्येऽप्युपाधेरसंकीर्णत्वात्। अमतपरार्थे विरुद्धोऽप्यर्थो विवक्षित इति ततो भेदः। न च प्रकाशितविरुद्धसंकर इति वाच्यम्, तत्रार्थस्य व्यञ्जकत्वम्, अत्र तु शब्दस्येति विशेषादिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्।

अत्राहुश्चक्रवर्त्यादयः—"अत्र पृथक्सिद्धयोरागन्तुकः संबन्धः श्रयणम्, तस्य क्षान्तौ गुणविशेषे बाधात्, तथा, रक्तत्वस्य रुधिरत्वस्य भूस्थजने बाधात्, एवम्, आलिङ्गनकर्तृत्वस्य शिवे शुभादृष्टे बाधात्, तद्वत्, क्षपणस्य नोदनस्य युद्धे बाधात् लक्षणातः प्रागेव झटिति धरण्याद्युपस्थित्योपश्लोक्यमानस्यानुचितशुभविरोध्यशुभप्रतिपादनया विरुद्धमतिकारिता। एवम् 'तव कण्ठासृजा सिक्ता करवाललता द्विषाम्। प्रसूते समरारण्ये यशःकुसुमसंचयम्॥'—इत्यत्र सन्निधिवशात्तत्व्यकण्ठासृक्प्रतीत्या विरुद्धमतिकारिता"—इति॥

इत्थं त्रयोदशविध वाक्यदोषमुदाहृत्य "पदस्यांशेऽपि केचन"—इति सूत्रांशस्योदाहरणं प्रदर्शयन्नाह **पदैकदेशे इति**। तत्र पदैकदेशे श्रुतिकटुत्वमुदाहरति **अलमिति**। इदं पद्यं बिह्लणचरिते प्राप्यते—इति वदन्ति। कस्यांचित्कामिन्यामनुरक्तस्योक्तिरियम्। यत्तु मकरन्दं प्रति माधवस्योक्तिरियमिति कमलाकरभट्टेनोक्तम्, तत्तु भ्रान्तिमूलकमेव, मालतीमाधव-

---

१ "इन्द्रियेऽपि खम्"—इति नानार्थवर्गेऽमरः॥ २ उपाधेयो धर्मी, कार्यमित्यर्थ, दोष इति यावत्। उपाधिर्धर्म, कारणमित्यर्थ, दूषकताबीजमिति यावत्॥

इति यदि शतकृत्वस्तत्त्वमालोचयाम-
स्तदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा ॥ १९७ ॥

अत्र त्वादिति। यथा वा,–

तद्गच्छ सिद्ध्यै कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव।
अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलब्ध्यै बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः ॥ १९८ ॥

प्रकरणेऽस्य पद्यस्यानुपलम्भात्। अङ्गनासंगमस्यालंतायां हेतवश्चपलत्वादयः। तथा चातिचपलत्वात् अस्थिरत्वात्; चित्तवृत्तिमात्रपरिकल्पिता सृष्टिः स्वप्नः, मन्त्रादिसामर्थ्यादविद्यमानार्थप्रकाशनं माया, स्वप्नश्च माया चेति द्वन्द्वः, तदुपमत्वात् तत्सदृशत्वात्; परिणतौ परिणामे विरसत्वात् विरहादिदुःखानुबन्धित्वाच्च अङ्गनायाः संगमेनाल प्रयोजनाभाव इति तत्त्वं परमार्थं शतकृत्वः अनेकवारं यदि यद्यपि आलोचयामः विचारयामः, तदपि तथाऽपि अन्तरात्मा जीवः हरिणाक्षीं न विस्मरतीत्यर्थः। मालिनी छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (११४ पृष्ठे)।

अत्र पदैकदेशस्य त्वादित्यस्य श्रुतिकटुत्वम्। तदेवाह **अत्रेत्यादि। त्वादितीति।** चपलत्वादित्यादिपदैकदेशभूतं त्वादितीत्यर्थः। एकत्र पदे वर्णद्वयकटुत्वे पददोषत्वम्, पदस्यैव कटुत्वप्रतीतेः। एकस्यैव तथात्वे पदैकदेशदोषत्वम्। न चैवं 'सोऽध्यैष्ट' (३६० पृष्ठे)–इत्यादौ प्रत्येकं पददोषाभावात्कथं वाक्यदोषतेति वाच्यम्, न हि नानापददुष्टत्वे वाक्यदोषता, किं तु नानापदवृत्तितामात्रेण; सा च पदावच्छेदेन तदेकदेशावच्छेदेन वेति को विशेषः। अत्र विरोधिनं शान्तमुपमर्द्य स्वविश्रान्तस्य शृङ्गारस्यातिमधुरत्वेन क्षुद्रापचारस्याप्यसहतया पदैकदेशगतश्रुतिकटुत्वस्याप्यपकर्षकतेति भाव इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्॥

त्वादित्यस्य श्रुतिकटुत्वेऽनुभवविरोध इति विप्रतिपत्तावुदाहरणान्तरं दर्शयति **यथा वेति। तद्गच्छेति।** कुमारसंभवकाव्ये तृतीये सर्गे कामं प्रतीन्द्रस्योक्तिरियम्। हे काम त्वं तत् तस्मात्कारणात् सिद्ध्यै कार्यसिद्ध्यर्थं गच्छ। कार्यं किं तत्राह–कुरु देवकार्यमिति। सर्वेषां देवानां, न ममैव, कार्यं स्कन्दोत्पत्तिरूपं कुरु। शिवयोः समागमैकलभ्येऽस्मिन्नर्थे किं मयेति शङ्कायामाह–अर्थोऽयमिति। अर्थान्तरेण (उमामहेश्वरसंगमरूपेण) कारणान्तरेण लभ्य एव लभ्योऽपि अयं स्कन्दोत्पत्तिरूपः अर्थः प्रयोजनं (कार्यं) अङ्गलब्ध्यै स्वरूपलाभाय (स्वरूपसिद्ध्यै) प्रत्ययं (शिवस्य पार्वतीवशतासंपादनेन) कारणं (अर्थात् त्वाम्) अपेक्षते। कः कमिव? बीजसाध्योऽङ्कुरो बीजाङ्कुरः उदयात् उत्पत्तेः प्राक् पूर्वं अम्भो जलमिवेत्यर्थः। अत्रोमामहेश्वरसंगमस्य वक्तुमयोग्यत्वादर्थान्तरत्वेनोक्तिः। "अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु। अभिधेये च शब्दानां वृत्तौ चापि प्रयोजने"–इति विश्वः। "प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु"–इत्यमरः।

अत्र द्ध्यै ब्ध्यै इति कटु ॥

यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति ।
बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ १९९ ॥

उद्द्योतकारास्तु—सिद्ध्यै अस्मदभिमतलब्ध्यै तत्त्वज्ञानसिद्ध्यै च । नन्वधुना तत्त्वज्ञानं नोद्देश्यमत आह—कुरु देवकार्यमिति । स्वानिष्टे कथं प्रवृत्तिः स्यादत आह—अर्थोऽयमिति । शिवस्य पार्वतीवशताकरणरूपदेवकार्यभूतोऽयमर्थः अर्थान्तरं स्वानिष्टरूपं तल्लभ्यं यत्र तादृश एव । नन्वन्य एव तत्र नियुज्यतां तत्राह—उदयात्प्राक् बीजाङ्कुरः अङ्गलब्ध्यै अम्भ इव इदं कार्यं त्वामेव प्रत्ययं कारणमपेक्षते । एवं च दैवस्य दुरतिक्रमत्वादनिष्टशङ्का न कार्येति भाव इति व्याचख्युः । देवकार्यं तारकासुरवधरूपम्, अयमर्थः तारकासुरवधरूप इति कमलाकरभट्टः । अङ्गेति कामसंबोधनमिति सरस्वतीतीर्थः । 'प्रत्ययमुत्तमं त्वाम्'—इति क्वचित्पाठः । उपजातिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (९१ पृष्ठे) ।

अत्र सिद्ध्यै-लब्ध्यै-इत्युभयोः पदयोरेकदेशौ दुष्टावित्याह **अत्रेत्यादि । द्ध्यै-ब्ध्यै इति ।** सिद्ध्यै-लब्ध्यै-इतिचतुर्थ्यन्तपदैकदेशः श्रुतिकटुरित्यर्थः । "प्रार्थनेऽतिमधुरभाषणस्यौचित्येनास्यात्र दोषत्वम्"—इत्युद्द्योते स्पष्टम् । अत्र नायकनायिकावृत्तान्तरूपरसस्य संभवात्तद्व्यञ्जकवर्णवैधुर्येणास्य दूषकतेति सारबोधिनीकारः ॥

पदैकदेशे निहतार्थत्वमुदाहरति **यश्चाप्सर इति ।** कुमारसंभवकाव्ये प्रथमे सर्गे हिमालयवर्णनमिदम् । यश्चेति चकारः किंचेत्यर्थकः । किं च यः हिमालयः शिखरैः शृङ्गैः (करणभूतैः) धातुमत्तां धातवः सिन्दूरगैरिकादयः, "धातुर्वातादिशब्दादिगैरिकादिषु"—इति यादवः । धातवश्चोक्ताः,—"सुवर्णरौप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला । गैरिकाञ्जनकासीसलोहवङ्गाः सहिङ्गुलाः । गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसंभवाः ॥"—इति । तेऽस्य सन्तीति धातुमान् । नित्ययोगे मतुप् । धातुमतो भावः धातुमत्ता तां बिभर्ति धत्ते इत्यन्वयः । कीदृशीं ? अप्सरसां देवाङ्गनानां विभ्रमाय विलासार्थं यानि मण्डनानि अलंकरणानि (तिलकपत्रादीनि) तेषां (सिन्दूरगैरिकादिना) संपादयित्री कर्त्रीम् । मण्डनानामिति कर्मणि षष्ठी, "कर्तृकर्मणोः कृति" (२।३।६९)—इति पाणिनिसूत्रात् । तथा, बलाहको मेघः तस्य छेदेषु खण्डेषु, छेदेन खण्डखण्डीभावेन वा विभक्तः अवच्छेदकभेदेनावस्थितः रागो लौहित्यं वर्णभेदो वा यस्यास्तथाभूताम् । "चित्रादिरञ्जकद्रव्ये लाक्षादौ प्रणयेच्छयोः । सारङ्गादौ च रागः स्यादारुण्ये रञ्जने पुमान् ॥"—इति शब्दार्णवः । मल्लिनाथस्तु—बलाहका मेघास्तेषां छेदेषु खण्डेषु विभक्तः संक्रामितो रागो यया ताम् । एतेनाद्रेरभ्रंकषत्वं गम्यते इति व्याख्यातवान् । अकालसंध्यामिव अनियतकालप्राप्तसंध्यामिवेत्युत्प्रेक्षा, तदकालेऽपि तद्वद्भासनात् । अकालसंध्या वर्षाकालसंध्येति केचित् । पूर्वोक्तविशेषणद्वयं संध्यायामपि योज्यम् । उपजातिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (९१ पृष्ठे) ।

अत्र मत्ताशब्दः क्षीबार्थे निहतार्थः ॥

आदावञ्जनपुञ्जलिप्तवपुषां श्वासानिलोल्लासित-
प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः संतापितानां दृशाम्।
संप्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो
भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणा ॥ २०० ॥

अत्र दृशामिति बहुवचनं निरर्थकम्, कुरङ्गेक्षणाया एकस्या एवोपादानात्;

अत्र मत्ताशब्दः पदैकदेशः क्षीबायाम् (उन्मत्तायां) सुप्रसिद्ध इति तेन (क्षीबार्थेन) मत्वर्थो निहन्यते (तिरोधीयते)। तदेवाह **अत्र मत्तेत्यादि।** क्षीबार्थे उन्मत्तार्थे। 'सुप्रसिद्धोऽतः'– इति शेषः। क्वचित्तु 'क्षीबार्थेन'–इति सुगमः पाठः। व्याख्यातमिदं सारबोधिन्याम्–"मतुबुत्तरतल्प्रत्ययेन संबन्धाभिधानम्[1], तदपेक्षया क्षीबार्थः प्रसिद्धः"–इति।

पदैकदेशे निरर्थकत्वमुदाहरति **आदाविति।** भाविविरहेण रुदत्याः कस्याश्चिद्वर्णनमिदम्। कुरङ्गीव ईक्षणे यस्याः सा। "कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु"–इति वार्तिकेन पुंवद्भावः। कुरङ्गीशब्दोऽत्र लक्षणया तदीक्षणपरः। तादृशी नायिका यत् दृशां नेत्राणां संप्रत्येव (अव्ययानामनेकार्थत्वात्) संतापनाद्यव्यवहितमेव अश्रुपयसा अश्रुजलेन निषेकम् अभिषेचनं काममतिशयेन यथेष्टं वा कुरुते, तत् चेतोभुवः देवस्य मदनस्य भल्लीनां बाणविशेषाणां "भल्लः स्यात्पुंसि भल्लूके शस्त्रभेदे पुनर्द्वयोः"–इति मेदिनी। पानकर्मेवेत्युत्प्रेक्षा। इवशब्दस्यार्थवशाद्भिन्नक्रमत्वम्। धारायास्तैक्ष्ण्याय शस्त्रं पङ्केन लिप्त्वाऽग्नौ संताप्य पयसि निक्षिप्यते इति पानकर्मस्वरूपम्। दृशः कामशस्त्रत्वेनाध्यवसायादित्थमुक्तिः। तत्र लेपतापयोः संपादनाय दृशां विशेषणद्वयमाह–आदावित्यादि। आदौ पूर्वम् अञ्जनस्य कज्जलस्य पुञ्जेन समूहेन लिप्तं वपुः स्वरूपं यासां तथाभूतानाम्। भल्लीनामप्यङ्गारचूर्णाञ्जनेन लेपात्तथाभूतत्वम्। ततः अनन्तरं श्वासानिलेन निःश्वासवातेनोल्लासितः संधुक्षितः (प्रवृद्धः) अत एव प्रोत्सर्पन् समन्तात्प्रसरन् (सर्वाङ्गं व्याप्नुवन्) यो विरहजन्माऽनलोऽग्निस्तेन संतापितानां चेति भिन्नक्रमश्चकारः। भल्लीनां तु भस्त्राश्वासानिलोल्लासितेन प्रोत्सर्पता विरहसदृशेनानलेन संतापितत्वमवसेयम्। नायिका चेयं भविष्यत्प्रवासपतिका, अञ्जनसत्त्वात्। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्र दृशामिति बहुवचनमविवक्षितार्थकमेव, वृत्तपूरणायोपात्तम्, एकस्याः कुरङ्गेक्षणायाः दृग्बहुत्वासंभवादिति निरर्थकम्। तदेवाह **अत्र दृशामित्यादि। निरर्थकमिति।** बहुत्वासंभवादिति भावः। तत्र हेतुमाह **एकस्या इति।** न च 'ब्राह्मणाः पूज्याः'–इतिवत् बहुवचनमिति वाच्यम्, "जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्" (१।२।५८)

---

[1] सबन्धाभिधानमिति। "कृत्तद्धितसमासेभ्य. सबन्धाभिधान भावप्रत्ययेन"–इति न्यायादिति भावः॥

न चालसवलितैरित्यादिवत् व्यापारभेदाद्बहुत्वम्, व्यापाराणामनुपात्तत्वात्; न च व्यापारेऽत्र दृक्शब्दो वर्तते। अत्रैव 'कुरुते'—इत्यात्मनेपदमप्यनर्थकम्, प्रधानक्रियाफलस्य कर्त्रसंबन्धे कर्त्रभिप्रायक्रियाफलाभावात् ॥

—इति पाणिनिसूत्रेणैकत्वे बहुत्वविधानेऽपि द्वित्वे बहुत्वविधानाभावादिति भावः। ननु द्वित्वेऽपि दृशोर्व्यापारभेदाद्बहुत्वं दृष्टमत आह **न चेति। अलसवलितैरित्यादिवदिति।** 'अलसवलितैः[1] प्रेमार्द्रार्द्रैर्मुहुर्मुकुलीकृतैः क्षणमभिमुखैर्लज्जालोलैर्निमेषपराङ्मुखैः। हृदयनिहितं भावाकूतं वमद्भिरिवेक्षणैः कथय सुकृती कोऽयं मुग्धे! त्वयाऽद्य विलोक्यते ॥'—इत्यमरुशतकपद्ये इवेत्यर्थः। तत्र 'ईक्षणैः'—इति भावसाधनेन व्यापारा उपात्ताः, नचात्र तथेत्याह **व्यापाराणामिति।** तत्रेक्षणैरितिवदत्र व्यापाराणामनुपादानादित्यर्थः। ननु दृश्धातोः संपदादित्वात् भावार्थे क्विप्प्रत्ययेन भावसाधनतया दृक्शब्द एव व्यापारे वर्तते, व्यापाराश्च बहव एवेत्याशङ्क्य निषेधति। **नचेत्यादि। वर्तते इति।** न वर्तते—इत्यन्वयः। 'अञ्जनलेपादीनां क्रियायामसंभवेन विशेषणानन्वयप्रसङ्गात्'—इति शेषः। एवं चात्र दृक्शब्दो 'दृश्यतेऽनया'—इति करणसाधन इति नेत्रपर एव, न तु व्यापारपर इति भावः। अत्रैव श्लोके पदान्तरांशेऽपि निरर्थकत्वं दर्शयति **अत्रैवेति।** अस्मिन्नेव श्लोके इत्यर्थः। **अनर्थकं** निरर्थकम्। **प्रधानक्रियाफलस्य** प्रधानस्य मुख्यस्य क्रियाफलस्य (प्रकृते) सकलविलासिजनविजयरूपस्य। **कर्तरि** कुरङ्गेक्षणालक्षणे **असंबन्धे** अविद्यमानत्वे। **कर्त्रभीति।** कर्तारमभिप्रैति गच्छति तत् कर्त्रभिप्रायं कर्तृगामि, "कर्मण्यण्"—इति पाणिनिसूत्रेणाण् प्रत्ययः, तथाविधं यत् क्रियायाः फलं तस्याभावादित्यर्थः। अत्रेदमनुसंधेयम्—"स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" (१।३।७२)—इति पाणिनिसूत्रम्। स्वरितेत्संज्ञको ञकारेत्संज्ञकश्च यो धातुस्तस्मादात्मनेपदं भवति, क्रियाफले कर्त्रभिप्राये कर्तृगामिनि सतीति तदर्थः। यथा, यजमानो यजते। अत्र यजतिक्रियायाः फलं "यजेत स्वर्गकामः"—इति श्रुतिबोधितः स्वर्गः, तस्य च यजमानगामित्वादात्मनेपदम्। फलं चात्र प्रधानमेव गृह्यते, "प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः"—इति न्यायात्। अत एव 'ऋत्विजो यजन्ति'—इत्यत्र दक्षिणादिरूपफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि नात्मनेपदम्, तस्याप्रधानत्वात्। तदुक्तं शब्देन्दुशेखरे—"क्रियाफलं च श्रुत्या लोकतो वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता तदेव, न दक्षिणादिरूपम्। तच्च पच्यादौ भोजनादि लोकतोऽवगतम्, यज्यादौ स्वर्गादि श्रुत्याऽवगतम्"—इतीति। व्याख्यातमिदमुद्द्योते—"अत्र 'कुरुते'—इत्यात्मनेपदम् उत्प्रेक्षितभल्लीपानकर्मसाध्यमन्मथसंबन्धिजगद्विजयलक्षणकार्यस्य मृगदृशोऽनभिप्रेतत्वेन तदसंबद्धत्वेन च कर्तृगामिक्रियाफलाभावादनुपपन्नम्, अत एव निरर्थकम्, तद्द्योत्यस्य क्रियाफलग-

---

[1] अलसेन आलस्येन वलितै। प्रेम्णा आर्द्रार्द्रै अत्यन्तार्द्रै। भावो रतिस्तदाकूत तदभिप्राय वमद्भि उद्गिरद्भिरिव ईक्षणै दर्शनै (दर्शनरूपव्यापारै) कोऽद्य त्वया विलोक्यते इत्यर्थ. ॥

तकर्तृगामित्वस्याप्रत्ययात् । [1]असाधुत्वं तु न, '[2]कमलवनोद्धाटनं कुर्वते ये'—इतिवत् कामदेवगतफलस्य तत्संबन्धिनायिकायामारोपमात्रेण दृग्द्वयेऽपि बहुत्वारोपेण च साधुत्वस्य निरूपयितुं शक्यत्वात्; [3]आरोपफलाभावाच्च निरर्थकत्वम् ''—इति ।

प्रदीपकारादयस्तु—''ननु 'दीनं त्वामनुनाथते' (३२६ पृष्ठे)—इत्यत्रेव च्युतसंस्कृतिरेवात्र दोष आस्तामिति चेत्, न, वैषम्यात् । तथाहि— ''आशिषि नाथः''—इति वार्तिकेन आशिषि आत्मदेपदं नियमयता तद्भिन्ने याचनाद्यर्थे विवक्षिते आत्मदनेपदं व्यवच्छिद्यते इति याचनार्थे प्रयुक्तमात्मनेपदं च्युतसंस्कृतमस्तु, प्रकृते तु एकत्वादिसंख्याविशेषाविवक्षायां क्रियाफलस्य पराभिप्रेतत्वाद्यविवक्षायां च प्रयुक्तं बहुवचनमात्मनेपदं च न च्युतसंस्कृतम्, ''बहुषु बहुवचनम्'' (१ । ४ । २१)—इत्यनेन ''स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले'' (१ । ३ । ७२)—इत्यनेन च पाणिनिसूत्रेण यथाक्रमं बहुषु बहुवचनं कर्त्रभिप्रेतक्रियाफले विवक्षिते आत्मनेपदं च नियमयता एकत्वादिविवक्षायां बहुवचनम्, पराभिप्रेतक्रियाफलविवक्षायां चात्मदेपदं च व्यवच्छिद्यते, न तु तत्तदविवक्षास्थलेऽपि तस्य तस्य व्यवच्छेदः, परं तु तत्तदर्थाविवक्षायां तेषां प्रयोगो निरर्थक इति यथोक्तमेव सम्यक् । एतेन 'अवयवाभिप्रायेण (प्रत्ययांशाभिप्रायेण) निरर्थकत्वं समुदायाभिप्रायेण (पदाभिप्रायेण) त्वसाधुत्वमेव'—इति चण्डीदासमतमनादेयम्, असाधुत्वस्योक्तरीत्या प्रसक्त्यभावात् । न च 'अनुनाथते'—इत्यत्रापि पदैकदेशदोषत्वापत्तिरिति वाच्यम्, आशीरूपप्रकृत्यर्थासंभवप्रयुक्ततया प्रत्ययासाधुत्वस्य पददोषत्वस्य तत्राभ्युपगमात् । अत्र तु प्रकृत्यर्थाबाधेन तद्वैलक्षण्यादिति''—इत्याहुः ।

एवमेवाहुः सारबोधिनीकारा अपि—''अथ 'दृशाम्'—इतिवत् 'कुरुते'—इतिवच्च 'नाथते'—इत्यपि पदैकदेशदोषः स्यात्, अथ 'नाथते'—इतिवत् एतावपि पददोषौ स्याताम्, अविशेषादिति चेत्, न, प्रकृत्यर्थासंभवाहितप्रत्ययासंभवो यत्र तत्र पददोषात् । 'नाथते'—इत्यत्राशीरूपप्रकृत्यर्थस्यासंभववशेनात्मनेपदाभावात् । इह तु प्रकृत्यर्थावबाधितावेव, किंतु प्रत्ययार्थाविति विशेषात् । ननु तथापि ''बहुषु बहुवचनम्''—इत्य[4]नुशासनोल्लङ्घनात् 'नाथते'—इतिवदसाध्वेवेति चेत्, उच्यते—''आशिषि नाथः''—इत्यनेनाशिषि आत्मनेपदं नियम्यते, ततो याचने युक्तमसाधुत्वम्, प्रकृते तु कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायां तन्नियमयता पराभिमतसंबन्धफले तन्निषेधः प्रतिपाद्यते इति तत्रैवासाधुत्वम्, न तु कर्त्रभिप्रायफलाभावे । अतएव कर्त्रभिप्राये इति किम्, पराभिप्रेते माभूदित्युक्तम् ।

१ च्युतसस्कृतित्वम् ॥ २ कमलवनेति । मयूरकविकृते सूर्यशतके द्वितीयपद्यगत वाक्यमिदम् । ये भास्करस्य सूर्यस्य करा किरणा इति सबन्ध । 'कमलवनोद्घाटन कुर्वते'—इत्यादौ तु सुगन्धाघ्राणादिरूपविकासफलारोप किरणेष्विति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् ॥ ३ आहार्यारोपस्य फलसत्त्वे एव सभवादाह आरोपफलाभावादिति ॥ ४ इत्यनुशासनेति । इति पाणिनिसूत्रेत्यर्थः ॥

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी, कार्त्तिकेयो विजेयः,
शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः।
अस्त्येवैतत्, किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां
बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः॥ २०१॥

अत्र विजेय इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः॥

तथा च कर्त्रभिप्रायफलाभावात्तदनर्थकमेवात्मनेपदं न त्वसाधु। एवं "बहुषु बहुवचनम्"—इति सूत्रं बहुषु बहुवचनं नियमयत् द्व्येकयोस्तन्निषेधयति, न तु बहुत्वाविवक्षामात्रमित्यनन्वितमेवैतदिति"—इति॥

पदैकदेशे अवाचकत्वमुदाहरति **चापाचार्य इति**। राजशेखरकृते बालरामायणे द्वितीयेऽङ्के रावणस्य परशुरामं प्रत्युक्तिरियम्। 'रावणदूतस्योक्तिरियम्'—इति चन्द्रिकोद्द्योतादिषूक्तं तु चिन्त्यमेव। हे परशुराम तव चापाचार्यः धनुर्विद्यागुरुः (धनुर्वेदाध्यापकः) त्रिपुरविजयी महेश्वरः। तथा, कार्तिकेयः स्कन्दः विजेयः विजितः। त्रिपुरजेता स्कन्दो येन जित इति पराक्रमातिशयः। 'कार्त्तवीर्यः'—इति पाठे सहस्रबाहुः विजेयः विजित इत्यर्थः। तथा, शस्त्रेण बाणेन व्यस्तः स्थानात् दूरमुत्क्षिप्तः, न तु स्वयं चलितः, ईदृशः उदधिः समुद्रः तव सदनं गृहम्। अमूर्तिमतोऽपि शस्त्रेण निराकरणात्पराक्रमस्यैवातिशयः। तथा, इयं भूः भूमिः तव हन्तकारः षोडशग्रासात्मिका अतिथिभिक्षा; "ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्यादग्रं ग्रासचतुष्टयम्। अग्रं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः॥"—इति मार्कण्डेयपुराणवचनात्। चक्रवर्त्यादयस्तु, हन्तकारोऽतिथिबलिरित्याहुः। अनेन सकलनरपतिजेतेति ध्वनितम्। सर्वैर्विशेषणैर्देवासुरमनुष्यजेतेति वदान्य इति च फलितम्। अस्त्येवैतत् सर्वं श्लाघ्यमेतदिति सत्यम्; किमु किंतु रेणुकायाः रेणुकानाम्न्याः त्वन्मातुः कण्ठबाधां गलकर्तनं कृतवता तव परशुना कुठारेण सह बद्धस्पर्धः पूर्वं बद्धस्पर्धोऽपि चन्द्रहासः खड्गः 'मम'—इति शेषः। लज्जते इत्यर्थः। "चन्द्रहासासिऋष्टयः"—इत्यमरः। 'मम चन्द्रहासो लज्जते'—इति भङ्ग्या एवंविधनिन्द्यकर्मकारिणा त्वया सह स्पर्धितुमहं लज्जे इत्युक्तं भवति। पुरा किल परशुरामः कार्तिकेयं कार्तवीर्यं च विजितवान्, क्षत्रियान् हत्वा कश्यपाय पृथ्वीं दत्त्वा समुद्रमुत्सार्य तत्रावासं चकार, परशुना रेणुकानाम्नीं स्वमातरं जघान चेति पौराणिकी कथाऽत्रानुसंधेया। मन्दाक्रान्ता छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (८८ पृष्ठे)।

अत्र यत्प्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थे प्रयुक्तस्तत्रावाचकः। तदेवाह **अत्रेत्यादि। कृत्यप्रत्ययः** कृत्यसंज्ञकः प्रत्ययो यत्प्रत्ययः। **क्तप्रत्ययार्थे** अतीतत्वे। **अवाचक इति**। अयं भावः—'विजेयः'—इत्यत्र 'जि जये'—इति धातोः सकाशात् "अचो यत्" (३।१।९७)—इति पाणिनिसूत्रेण कृत्यसंज्ञको यत्प्रत्ययः, अर्हार्थे हि सः, "अर्हे कृत्यतृचश्च"

अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति शठः ।
परमार्थतः स हृदयं वहति पुनः कालकूटघटितमिव ॥ २०२ ॥

अत्र पेलवशब्दः ॥

यः पूयते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्थस्नानेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन ।
सौजन्यमान्यजनिरूर्जितमूर्जितानां सोऽयं दृशोः पतति कस्यचिदेव पुंसः २०३

(३।३।१६९)–इति सूत्रात् । अर्हत्वं च योग्यता, सा च भाविविषया; अतीतत्वं तु विवक्षितम्, अन्यथा, सिद्धत्वाप्रतीत्योत्कर्षासिद्धेरिति । यत्प्रत्ययमात्रगतत्वेनात्र पदैकदेशदोषोऽयम् । 'विदधदभिनवः' (३३९ पृष्ठे)–इत्यादौ तु धातूपसर्गयोः संबन्धात्संपन्नो दोषस्तदुभयगतत्वात्पददोष इति बोध्यम् । अत्राहुश्चक्रवर्तिनः–"**क्तप्रत्ययार्थे** अतीतकाले । **अवाचक इति ।** अनिर्दिष्टार्थप्रत्ययस्य कालत्रयविधाने योग्यतावच्छेदकतयाऽतीतत्वेनान्वयः। तद्रूपेण च कृत्यप्रत्ययस्य वृत्तिविरहः, अर्हार्थे कृत्यप्रत्ययस्य विधानादिति भावः"–इति ॥

त्रिविधेष्वश्लीलेषु व्रीडादायिनम् अश्लीलं पदैकदेशमुदाहरति **अतिपेलवमिति ।** मित्रं प्रत्याप्तस्योपदेशोक्तिरियम् । शठः खलः अतिपेलवं अत्यन्तकोमलम्, अतिपरिमिता अल्पाः वर्णा यत्र तथाविधं (वाक्यं) लघुतरम् अतिमन्दं यथा भवति तथा, (सत्यत्वप्रत्यायनायेदम्), उदाहरति वदति । पुनरिति त्वर्थे, परमार्थतः तत्त्वतस्तु स शठः कालकूटेन उत्कटविषेण घटितमिव हृदयं वहति । तथा च कृत्रिमतया तद्वाक्यमश्रद्धेयमिति भावः । गीतिश्छन्दः, लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे)। अस्मिन् छन्दसि द्वितीयपादः एकया मात्रया न्यूनोऽस्ति, शठ इत्यत्र 'शब्दम्'–इति पाठे तु न न्यूनता, तदा पूर्वप्रक्रान्तः 'सः'–इतितच्छब्दपरामृष्टः शठ एव वाक्यद्वयेऽपि कर्तेति न काऽप्यनुपपत्तिः ।

अत्र पेलेति पेलवशब्दैकदेशो लाटभाषायां वृषणरूपगुह्याङ्गबोधकतया (स्मारकतया) व्रीडादायीत्युद्द्योतचन्द्रिकादिषु स्पष्टम् । तदेवाह **अत्र पेलवशब्द इति ।** पेलवशब्दैकदेश इत्यर्थः । क्वचित्तु 'अत्र पेलशब्दः'–इत्येव सुगमः पाठ उपलभ्यते । 'अश्लीलः'–इति शेषः ॥

जुगुप्साव्यञ्जकमश्लीलं पदैकदेशमुदाहरति **यः पूयते इति ।** कस्यचिन्महापुरुषस्य प्रशंसनमिदम् । सुरसरित् गङ्गा तन्मुखानि तन्मुख्यानि (तत्प्रधानानि) तत्प्रभृतीनि वा यानि तीर्थानि तेषां सार्थः समूहः तत्र स्नानेन, शास्त्राणां वेदान्तादीनां परिशीलनम् अभ्यासस्तेन यत् कीलनं संस्कारदृढीकरणं तेन च (कर्त्रा) यः पूयते पवित्रीक्रियते, 'पूङ् पवने'–इति भौवादिकात् धातोः कर्मणि लट् । तथा, सौजन्येन मान्या जनिरुत्पत्तिर्यस्य; 'सौजन्यमानजनिः'–इति पाठे सौजन्यमानयोर्जनिरुत्पत्तिस्थानम्, तयोर्जनिरुत्पत्तिर्यस्मादिति वेत्यर्थः । ऊर्जितानां बलवताम् ऊर्जितं बलम्, ऊर्जितानां बलानामपि ऊर्जितं बलमिति वा; तथाभूतः सोऽयं महापुरुषः कस्यचिदेव अर्थात्पुण्यशालिनः पुंसः दृशोः पतति दृग्गो-

अत्र पूयशब्दः ॥

विनयप्रणयैककेतनं सततं योऽभवदङ्ग ! तादृशः ।
कथमद्य स तद्वदीक्ष्यतां तदभिप्रेतपदं समागतः ॥ २०४ ॥

अत्र प्रेतशब्दः ॥

चरो भवति, न तु सर्वस्येत्यर्थः । "मुखं तु वदने मुख्यारम्भे द्वाराभ्युपाययोः"—इति यादवः । प्रभाकृता तु 'पूयते पवित्रीभवति'—इति व्याख्यातम्, तन्मते 'लूयते केदारः स्वयमेव'—इतिवत् प्रागुक्तपूङ्धातोरेव कर्मकर्तरि प्रयोगो बोध्यः । न च तन्मते पूयीधातोः कर्तृलडन्तप्रयोगोऽयमिति वाच्यम्, पूयी विशरणे दुर्गन्धे च'—इत्येव धातुपाठे पठिततया तस्य पवित्रार्थकत्वाभावात्; धातूनामनेकार्थकत्वकल्पनं त्वगतिकगतिकमेवेति बोध्यम् । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे) ।

अत्र पूयेत्येकदेशो विकृतरुधिररूपपूयव्यञ्जकतया जुगुप्सादायी । तदेवाह **अत्र पूयशब्द इति** । पूयेति पदैकदेशो व्रणक्लेदव्यञ्जकतया जुगुप्सादायीत्यश्लील इति भावः । पदैकदेशत्वेन शक्तिविरहाद्व्यञ्जकता बोध्या ॥

अमङ्गलव्यञ्जकमश्लीलं पदैकदेशमुदाहरति **विनयेति** । सखायं प्रति कस्यचित् पूर्ववृत्तमैत्रीकस्य पुरुषस्य वृत्तान्तकथनमेतत् । अङ्गपदं सादरसंबोधने, "अथ संबोधनार्थकाः । स्युः पाट् प्याडङ्ग हे है भोः"—इत्यमरात् । अङ्ग भोः अद्य तस्य नीचस्य पुरुषस्याभिप्रेतम् अभिलषितं यत्पदं नीचपदं तत् समागतः उपगतोऽपि सः तद्वत् नीचपुरुषवत् कथम् ईक्ष्यतां दृश्यताम् । यः सततम् अनवरतं विनयो नम्रता प्रणयः प्रीतिस्तयोः एक केतनं मुख्यं स्थानम् । "केतनं तु निमन्त्रणे । गृहे केतौ च कृत्ये च"—इति मेदिनी । यः तादृशः अनिर्वचनीयगुणवान् अभवदित्यर्थः । केचित्तु—नायिकायाः सखीं प्रति नायकवृत्तान्तोक्तिरियम् । अङ्ग हे सखि यः तादृशो नायकः अभवत् सोऽद्य तस्याः सपत्न्या अभिप्रेतपदं समागतः तद्वशीभूतः तद्वत् प्राग्वत् कथम् ईक्ष्यताम्, किं तु अन्यथा दृश्यते इत्यर्थ इति योजयन्तीति चन्द्रिकादौ स्पष्टम् । अपरवक्त्रं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३६९ पृष्ठे) ।

अत्र प्रेतेत्येकदेशोऽमङ्गल्यस्मारकः । तदेवाह **अत्र प्रेतशब्द इति** । अत्र प्रेतशब्दो मृतबोधक इत्यश्लीलत्वमिति भावः । केचित्तु—अभितः सर्वतः प्रेताः कुणपाः यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या श्मशानप्रतीतिर्दूषकताबीजम्, तथा चास्य नायकस्य गतासुत्वं व्यज्यते । एतेन 'शाकुन्तलनाटके षष्ठेऽङ्के "वयस्य ! अन्यच्च शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतं लिखितुं विस्मृतमस्माभिः"—इत्यत्राप्ययमेव दोषः'—इति केनचिदुक्तमपास्तमित्याहुः, तन्न, "अत्र प्रेतशब्दः"—इति वृत्तिविरुद्धत्वात्, अभिप्रेतशब्दे दूषकताबीजस्य प्रेतशब्दमूलकत्वेन तं विहायाभिप्रेतशब्दे दोषप्रतिपादनस्यानुचितत्वाच्च, अमङ्गलव्यञ्जकत्वस्य दुर्वारत्वाच्चेति बोध्यम् ॥

कस्मिन् कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतराम् ।
अयं साधुचरस्तस्मादञ्जलिर्बध्यतामिह ॥ २०५ ॥

अत्र किं पूर्वं साधुः, उत, साधुषु चरतीति संदेहः ॥

किमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामणेः ।
सुदुर्लभं वचोबाणैस्तेजो यस्य विभाव्यते ॥ २०६ ॥

अत्र वचःशब्देन गीःशब्दो लक्ष्यते । अत्र खलु न केवलं पूर्वपदम्, यावदुत्तरपदमपि पर्यायपरिवर्तनं न क्षमते । जलध्यादावुत्तरपदमेव, वडवानलादौ पूर्वपदमेव ॥

पदैकदेशे संदिग्धत्वमुदाहरति **कस्मिन्निति** । अस्य पुरुषस्य सामर्थ्यं शक्तिः कस्मिन् कर्मणि नोत्तपते न ज्वलति, न प्रकाशते इति यावत् । अयं पुरुषः साधुचरः साधुषु चरतीति वा भूतपूर्वः साधुर्वा, तस्मात् इह अस्मिन् पुरुषे अञ्जलिर्बध्यतामित्यर्थः ।

अत्र चरेत्येकदेश· आढ्यो भूतपूर्वः 'आढ्यचरः'—इतिवत् "भूतपूर्वे चरट्" (५।३।५३)—इतिपाणिनिसूत्रविहितः चरट्प्रत्ययो वा, कुरुषु चरतीति 'कुरुचरः'—इतिवत् "चरेष्टः" (३।२।१६)—इतिपाणिनिसूत्रविहितटप्रत्ययान्तश्चरधातुर्वेति संदेहात् पूर्वं साधुरिति वा साधुषु चरतीति वाऽर्थ इति संदेहः । तदेवाह **अत्र किमित्यादि । संदेह इति** । प्रकरणाद्यभावाद्वक्तृतात्पर्यसंदेह इत्यर्थः ॥

पदैकदेशे नेयार्थत्वमुदाहरति **किमुच्यते इति** । भूपालानां या मौलिमाला किरीटसमूहस्तत्र महामणेः मेरुस्थानीयमणेः अस्य राज्ञः किमुच्यते किं वर्ण्यते, न किमपि वर्णयितुं शक्यम् । यस्य तेजः वचोबाणैः (वबयोरभेदात्) गीर्वाणैः देवैरपि सुदुर्लभं सुतरां दुर्लभमिति विभाव्यते ज्ञायते इत्यर्थः । " मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपुंसकम् "—इति मेदिनी ।

अत्र वचःशब्देन[1] स्वशक्यनिरूपितवाचकत्वसंबन्धेन गीःशब्द एव लक्ष्यते, गीर्वाणशब्दयोरेव मिलितयोर्देवेषु रूढत्वत् । न च शब्दलक्षणायां रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थत्वम् । तदेवाह **अत्र वचःशब्देत्यादि । गीःशब्दो लक्ष्यते इति** । स्ववाच्यवाचकत्वसंबन्धेनेति भावः । अत्र शब्दे लक्षणैवोचिता, गीर्वाणशब्दयोरेव मिलितयोर्देवेषु रूढत्वादित्युद्द्योते[2] स्पष्टम् । अस्य शब्ददोषत्वं प्रतिपादयति **'अत्र खलु'—इत्यादिना 'न क्षमते'—इत्यन्तेन । अत्र** गीर्वाणपदे । **पूर्वपदं** गीरूपम् । **यावत्** किंतु । **उत्तरपदमपि** बाणपदमपि । गीःशरशब्देनापि देवताया अप्रतीतेरिति भावः । **न क्षमते** न सहते । व्याख्यातमिदं प्रदीपे—

---

१ ख वच.शब्दः ॥ २ रूढत्वादिति । अतएव देवपर्याये " गीर्वाणा दानवारयः"—इत्यमरः ॥

यद्यप्यसमर्थस्यैवाप्रयुक्तादयः केचन भेदाः, तथाऽप्यन्यैरलंकारिकैर्विभागेन प्रदर्शिता इति, भेदप्रदर्शनेनोदाहर्तव्या इति च विभज्योक्ताः ॥

" अत्र वचोबाणशब्दो गीर्वाणे विवक्षितः, न च तत्र समर्थः, गीर्वाणशब्दयोरेव समस्तयोस्तदर्थरूढिः न तु तत्पर्यायान्तराणाम् । अत एव गीःशरादिशब्दोऽपि तत्रासमर्थः, पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वात् । तस्माद्वचःशब्देन गीःशब्दो लक्ष्यते । न च तत्र रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थता "—इति । तर्हि कुत्रोत्तरपदमेव कुत्र वा पूर्वपदमेव पर्यायपरिवर्तनं न क्षमते तदाह **जलध्यादाविति** । जलधर-जलपात्रादिशब्देन पयोध्यप्रतीतेः । **वडवेत्यादि** । अश्वानलेत्यादिना वडवाग्नेरप्रतीतेः; आदिपदेन जलधरादयः, उदकधरशब्देन च मेघाप्रतीतेरिति बोध्यम् । एवं च जलध्यादौ पयोधिरिति रीत्या पूर्वपदपरिवर्तनेऽपि वडवानलादौ वडवाग्निरिति रीत्योत्तरपदपरिवर्तनेऽप्यदोष इति बोध्यम् । वचोबाणशब्दे लक्षणायां कवेस्तात्पर्यान्नावाचकत्वम्[1], तदभावे त्ववाचकत्वमेवेत्युद्द्योतादिषु स्पष्टम् ॥

नन्वसमर्थत्वं विवक्षितार्थप्रतीतिसामर्थ्यविरह एवोच्यताम्, स च प्रसिद्ध्यभावात्समयाद्यभावाद्वेत्यप्रयुक्तावाचकनिहतार्थादयोऽप्यसमर्थभेदा एव भवितुमर्हन्तीति किमुक्तसूक्ष्मप्रभेदकरणेनेति पूर्वपक्षयति **यद्यपीति** । **अप्रयुक्तादय इति** । प्राग्वत् (३९९ पृष्ठे ८ पङ्क्तौ) भावप्रधानोऽयं निर्देशः । अप्रयुक्तत्वादय इत्यर्थः । अत्र कमलाकरभट्टाः— " आदिपदाद्वाचकत्वनिहतार्थकत्वनेयार्थकत्वरूपा दोषा ग्राह्याः, तेष्वप्यर्थाप्रतीतेरर्थाप्रसिद्धेरसामर्थ्यस्य तुल्यत्वात् "—इत्याहुः । **भेदाः** विशेषाः । सत्यम्, परंतु प्राचीनप्रणाल्यनुरोधेन, शिष्याणां प्रभेदप्रदर्शनद्वारा उदाहरणज्ञापनानुरोधेन च एवं कृतमिति सिद्धान्तयति **तथापीति** । **भेदप्रदर्शनेनेति** । शिष्यबुद्धिवैशद्यायेति शेषः । अन्यथा रसापकर्षकत्वसामान्येन दोषैक्यं प्रसज्येतेति भावः । अत्र च्युतसंस्कृत्यसमर्थानुचितार्थावाचकाश्लीलसंदिग्धाप्रतीतक्लिष्टाविमृष्टविधेयांशविरुद्धमतिकृतां काव्याकाव्यसाधारणता बोध्येति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ।

चक्रवर्तिनस्तु ' भेदप्रदर्शनेन '—इत्यत्र ' भेदप्रभेदेन '—इति पाठमुपादायेत्थं व्याचख्युः—" ननु यत्र यस्याप्रयोगस्तत्र तस्याबोधकत्वमित्यप्रयुक्तोऽसमर्थ एव, एव विरुद्धमतिकृदपि शक्यान्तरविरुद्धशक्यान्तरबोधकमिति तदपि तथैवेति कथममी पृथग्दोषा इत्याह **यद्यपीत्यादि** । अन्यालंकारिकपथानुवृत्त्या (मार्गानुसरणेन) विवेचकत्वहानिरित्याह **भेदप्रभेदेत्यादि** । अयमर्थः—अबोधकत्वसामान्यधर्मोपगमेऽवैजात्यसंभवेऽपि तत्तत्स्फूर्त्या तत्तद्विशेषरूपज्ञानेऽपि रसापकर्ष इति युक्तस्तन्मूलको भेदनिर्देश इत्यर्थः । **उदाहर्तव्या इति** । आवश्यकार्थे कृत्यः (कृत्यसंज्ञकस्तव्यप्रत्ययः) । अन्यथा रसापकर्षकत्वेन स्थूलोपाधिना दोषैकत्वं प्रसज्येतेति भावः"—इति ॥

---

१ नावाचकत्वमिति । तथाचोक्तं प्राक् (३३३ पृष्ठे २३ पङ्क्तौ) ' लक्षणे वाचकत्वं शक्तिलक्षणान्यतरसबन्धेन बोधकत्वं विवक्षितम् '—इति ॥

॥ ७५ ॥ प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसंधि हतवृत्तम् ।
न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥ ५३ ॥
अर्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ।
अपदस्थपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ॥ ५४ ॥
भग्नप्रक्रममक्रमममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा ।

रसानुगुणत्वं वर्णानां वक्ष्यते, तद्विपरीतं प्रतिकूलवर्णम् । यथा शृङ्गारे,—

अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि ! माम् ।
कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥ २०७ ॥

इत्थं पद-वाक्य-पदैकदेशसाधारणान् दोषान् निरूप्य संप्रति वाक्यमात्रगामिदोषाणां लक्षणमाह **प्रतिकूलेत्यादि** । अत्रापि प्राग्वत् (३२२ पृष्ठे १९ पङ्क्तौ) रूढियोगाभ्यामर्थद्वयोपस्थितौ लक्षणवाक्यत्वोपस्थितिः । उपहतविसर्गं लुप्तविसर्गं च । न्यूनपदम् अधिकपदं कथितपदं च । अर्धान्तरे द्वितीयस्मिन्नर्धे एको वाचकः शब्दः (प्रथमार्धस्य) यत्र तत् अर्धान्तरैकवाचकम् । अपदस्थपदम् अपदस्थसमासं च । एवंविधं वाक्यमेव तथा दुष्टमित्यर्थः । प्रतिकूलवर्णत्वादिकं वाक्ये एव न तु पदादिष्वपीति भावः । यद्यपि एकस्मिन्नपि पदे ठकारादेः सत्त्वे प्रतिकूलवर्णत्वं प्रसज्यते, तथापि वाक्यगतत्वेनैव रसानुकूल्यप्रातिकूल्ययोरनुभवसिद्धत्वाद्वाक्यदोषत्वमेवेति प्रभायां स्पष्टम् । प्रतिकूलवर्णत्वादीनां स्वरूपं परम्परभेदश्च तत्तदुदाहरणावसरे विशेषतो मतभेदेन सविस्तरं स्फुटीभविष्यतीति बोध्यम् ॥

प्रातिकूल्यं वक्तुं तत्प्रतियोगि आनुकूल्यमाह **रसेत्यादि । वक्ष्यते इति** । अष्टम उल्लासे इत्यर्थः । प्रातिकूल्यमाह **तद्विपरीतमिति** । तद्विपरीतत्वमास्वादोद्बोधप्रतिबन्धकत्वम् । **प्रतिकूलवर्णमिति** । प्रतिकूलाः (विवक्षितरसादेः) अननुगुणाः (आस्वादोद्बोधप्रतिबन्धकाः) वर्णाः यत्र (वाक्ये) तदित्यर्थः । न च श्रुतिकटुत्वेन सहास्य सांकर्यमिति वाच्यम्, उपाध्योरसांकर्यस्य प्रागेव (३२३ पृष्ठे २१ पङ्क्तौ) दर्शितत्वात् । तत्र परुषवर्णमात्रं दुष्टम्, इह तु सुकुमारा अपि वर्णा रौद्रादौ दुष्यन्तीति ततोऽस्य भेद इति केचिदिति सारबोधिन्यां स्थितम् । स्फुटीभविष्यति चानयोर्भेदोऽग्रे (४०० पृष्ठे १६ पङ्क्तौ ।

शृङ्गारे प्रतिकूलवर्णत्वमुदाहरति **अकुण्ठेति** । नायिकासमागमोत्सुकस्य कस्यचिदुक्तिरियम् । हे कलकण्ठि कलो मधुरस्वरः तद्युक्तः कण्ठो यस्यास्तथाविधे इति दूत्याः सख्या वा संबोधनम्, विरहातुरतया कोकिलाया वा । त्वं मां कम्बुकण्ठ्याः कम्बुः शङ्खः स इव कण्ठो ग्रीवा यस्यास्तस्याः नायिकायाः कण्ठे क्षणं क्षणमात्रं कुरु, तदालिङ्गनशालिनं कुर्वित्यर्थः । कण्ठस्यार्तिं तदालिङ्गनौत्सुक्यरूपां कण्ठपीडाम् उद्धर अपहर । कीदृशं माम् ?—अकुण्ठा अप्र-

रौद्रे यथा,—

देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः,
क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः ।
तान्येवाहितहेतिघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे,
यद्रामेण कृतं, तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ॥ २०८ ॥

तिहता सातिशयेत्यर्थः, उत्तरोत्तरं वर्धमानेति यावत्, तथाविधा या उत्कण्ठा औत्सुक्यं तया आकण्ठं कण्ठपर्यन्तं पूर्णं व्याप्तमित्यर्थः । "शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ"—इत्यमरः ।

अत्र शृङ्गारे रसे टवर्गः प्रतिकूलः, अष्टमोल्लासे ९९ सूत्रे "अटवर्गाः"—इत्यनेन टवर्गस्य पर्युदासात्, शृङ्गारपरिपन्थ्योजोगुणव्यञ्जकत्वाच्चेति बोध्यम् । एवं च शृङ्गाररसानुसारेण कोमलवर्णोच्चारणे कर्तव्ये तद्विपरीतठकारोच्चारणात्प्रतिकूलवर्णत्वं वाक्यदोष इति भावः । उक्तं च सारबोधिन्याम्—"अत्र शृङ्गारपरिपन्थिन ओजसो व्यञ्जकवर्णानां शृङ्गारव्यञ्जने प्रतिबन्धकता"—इति ॥

रौद्रे यथेति । रौद्रे रसे प्रतिकूलवर्णत्वं यथेत्यर्थः । उदाहरति **देश इति** । वेणीसंहारे तृतीयेऽङ्के क्रुद्धस्याश्वत्थाम्नः कर्णं प्रत्युक्तिरियम् । यस्मिन् देशे अरातीनां शत्रूणां शोणितानि रुधिराणि तान्येव जलानीति रूपकम्, तैः ह्रदाः पञ्च ह्रदाः पूरिताः, अर्थात् 'परशुरामेण'—इति शेषः, सोऽयं कुरुक्षेत्ररूपो देशः । क्षतात्त्रायते इति क्षत्रः, पृषोदरादित्वात्साधुः, क्षत्रात् क्षत्रियादेव (कार्तवीर्यात् धृष्टद्युम्नाच्च) तातस्य पितुः (जमदग्नेर्द्रोणाचार्यस्य च) तथाविधस्तुल्य एव केशग्रहः केशाकर्षणरूपः परिभवः अनादरः । "अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया"—इत्यमरः । परशुरामतातस्य जमदग्नेरपि कार्तवीर्यार्जुनेन केशग्रहणं कृतम्, मत्तातस्य द्रोणस्यापि धृष्टद्युम्नेन केशान् गृहीत्वा शिरश्छिन्नमित्यर्थः । 'केशग्रहात्'—इति पाठे, तातस्य द्रोणस्य केशग्रहाद्धेतोः क्षत्रात् क्षत्रियादेव धृष्टद्युम्नात् तथाविधः कार्तवीर्यार्जुनाज्जमदग्नेरिव परिभव इत्यर्थः । उद्द्योतकारास्तु—तथाविधः यादृशात्पितृकेशग्रहरुष्टहृदयेन जामदग्न्येनाक्षत्रिया भूः कृता तादृश इत्याहुः । अहितानां शत्रूणां याः हेतयः शस्त्राणि "हेतिर्ज्वालास्त्रसूर्यांशुषु"—इत्यभिधानम् । तेषां घस्मराणि अद्मराणि (भक्षकाणि) अत एव गुरूणि श्रेष्ठानि भास्वन्ति भास्वराणि (शिलातीक्ष्णानि) मे मम अस्त्राणि ब्रह्मास्त्रादीनि "आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्"—इत्यमरः । तान्येव यानि मत्तातेन परशुरामात्प्राप्तानि । अतः क्रोधनः क्रोधशीलः द्रोणात्मजो मल्लक्षणो जनः यत् रामेण परशुरामेण कृतं क्षत्रक्षयरूपं पितृवैरनिर्यातनं तदेव कुरुते इत्यर्थः । आत्मजपदेन द्रोण एवाहमिति बोधनम् । "रामः पशुविशेषे स्याज्जामदग्न्ये हलायुधे । राघवे चासिते श्वेते मनोज्ञेऽपि च वाच्यवत् ॥"—इति विश्वः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र हि विकटवर्णत्वं दीर्घसमासत्वं चोचितम् । यथा,—

प्रागप्राप्तनिशुम्भशांभवधनुर्द्वेधाविधाविर्भवत्-
क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तम्भापविद्धः क्षणात् ।
उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथि-
र्येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते ॥ २०९ ॥

अत्र रौद्रे रसे मृदवो वर्णाः प्रतिकूलाः, ओजस्विनि रसे विकटवर्णत्वस्य दीर्घसमासत्वस्य चानुगुणत्वात् । अतएवाष्टमोल्लासे ७९ कारिकायामुक्तम्—"वृत्तिदैर्घ्यं गुम्फ उद्धत ओजसि"—इति । तदेवाह **अत्र हीत्यादि । विकटेति ।** उद्धतेत्यर्थः, ओजोगुणव्यञ्जकेति यावत् । **दीर्घसमासत्वं चेति ।** इदं रौद्ररसानुगुणत्वप्रदर्शनपरमिति प्रासङ्गिकम्, न तु प्रकृतोपयुक्तमिति बोध्यम् । यत्तु "**दीर्घसमासेति ।** प्रतिकूलवर्णेत्यत्र वर्णपदं समासस्याप्युलक्षणमिति भावः"—इति उद्द्योतोक्तं प्रकृतोपयुक्तत्वेन व्याख्यानम्, तत्तु चिन्त्यमेव, अपदस्थसमासोदाहरणे वृत्तौ वक्ष्यमाणया 'समासस्यावर्णरूपत्वात्'—इति प्रदीपोक्त्या 'रसाननुगुणवर्णबहुलवाक्यत्वस्यैव प्रतिकूलवर्णपदार्थत्वादिति भावः'—इति स्वोक्त्या च विरुद्धत्वादिति ज्ञेयम् । **उचितमिति ।** तदभावात्प्रातिकूल्यमिति शेषः ॥

विकटवर्णत्वस्य दीर्घसमासत्वस्य च रौद्रानुगुणत्वं क्व दृष्टं तदाह **यथेति ।** एवमेवाहुश्चक्रवर्त्यादयः—"समुचितरचनानिदर्शनमाह **यथेति**"—इति । प्रातिकूल्यप्रकटनार्थमेवानुकूलस्थलमुदाहरतीति फलितम् । **प्रागप्राप्तेति ।** वीरचरितनाटके द्वितीयेऽङ्के कृतपिनाकिधनुर्भङ्गं (कृतमाहेश्वरकार्मुकभङ्गम्) श्रीरामं प्रति क्रुद्धस्य पिनाकिशिष्यस्य परशुरामस्योक्तिरियम् । रे रे क्षत्रियकुमार सः परशुः (मम) कुठारः क्षणात् क्षणमात्रेण त्वत्कण्ठरूपे पीठे आसने अतिथिरिव भवत्विति संबन्धः। स कः [१]—येनानेन परशुना देवो हरः जगत्सु लोकेषु खण्डपरशुरिति ख्याप्यते, खण्डः भिन्नः (अर्धीकृतः) परशुर्यस्य तादृश इति प्रसिद्धः क्रियते। हरेण स्वपरशोरेकः खण्डः (अवयवः) स्वशिष्याय परशुरामाय दत्त इति प्रसिद्धिः । यद्वा, खण्डयति (शत्रून्) नाशयतीति खण्डः तथाभूतः परशुर्यस्येत्येवं ख्याप्यते इत्यर्थः । तेन, यद्धनुस्त्वया खण्डितं तत्परशुना त्वमपि खण्डिष्यसे इति ध्वन्यते । कीदृशः परशुः[१]—प्राक् पूर्वमप्राप्तो निशुम्भो नमनं (नम्रत्वम्) मर्दनं वा (भङ्गो वा) येन तादृशं यत् शांभवं शंभुसंबन्धि धनुः कार्मुकं तस्य या द्वेधाविधा द्वैधीकरणं तेनाविर्भवन् प्रकटो यः क्रोधः

---

१ अतति (सततं गच्छति)—इत्यतिथिः । 'अत सातत्यगमने'—इति धातोः औणादिक इथिन् प्रत्ययः । 'अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः'—इति याज्ञवल्क्यस्मृतिः । अतिथिलक्षणं व्यासेनाप्युक्तम्,—"दूराच्चोपगतं श्रान्तं वैश्वदेवे उपस्थितम् । अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥"—इति । यद्वा, अनित्यावस्थानान्न विद्यते द्वितीया तिथिरस्येत्यतिथिः' । तदुक्तं मनुना,—"एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥"—इति ॥

यत्र तु न क्रोधस्तत्र चतुर्थपादाभिधाने तथैव शब्दप्रयोगः ॥

उपहत उत्वं प्राप्तो लुप्तो वा विसर्गो यत्र तत्,

तेन प्रेरितः भीमो भयंकरो यः भार्गवस्य भृगुकुलोत्पन्नस्य (मम) भुजः बाहुः स एव (पुष्टदीर्घत्वात्) स्तम्भस्तेनापविद्धः चालितः क्षिप्तो वा। अत एव, अशिथिलः वेगवत्तरः। तथा, उज्ज्वालः उद्गता ज्वाला यस्य तथाभूत इत्यर्थः। अत्रागच्छतः परशोरनिवारणीयत्वद्योतनायातिथित्वोक्तिः। अतिथेश्च पीठारोहणमुचितमिति पीठत्वरूपणमिति बोध्यम्। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्र पादत्रये रौद्ररसप्राधान्यात्तदुचितो विकटवर्ण-दीर्घसमासयोर्विन्यास इति बोध्यम्। ननु साध्यविकलोऽयं दृष्टान्तः, चतुर्थपादे दीर्घसमासाभावात्कोमलवर्णसत्त्वाच्चेत्यत आह **यत्र त्वित्यादि।** तत्रेत्यस्यार्थमाह **चतुर्थपादाभिधाने इति।** तुरीयचरणकथने—इत्यर्थः। **तथैव** शिथिल एव। चतुर्थपादे हररूपगुरोरनुस्मरणेन तद्विषयकभावोद्रेकात्क्रोधस्य तिरस्कृतेरुचितमेव दीर्घसमासराहित्यं कोमलवर्णरचनं चेति भाव इत्युद्द्योतविस्तारिकाऽऽदिषु स्पष्टम्। "अत्र चतुर्थपादे गुरुस्मरणेन भावोद्रेकात्तदौचित्येन मसृणवर्णविन्यासः, पादत्रये तु रौद्रप्राधान्यात्तदुचितो विकटवर्णविन्यासः"—इति चन्द्रिकायामपि स्पष्टम्।

"अपरुषस्यापि (मसृणवर्णस्यापि) रौद्रादिविरोधितयाऽस्य न श्रुतिकटुभेदत्वम्। न च श्रुतिकटोरेव तद्विशेषत्वम्, तस्य सकृत्प्रयोगेऽप्यात्मलाभात्। अत एव स पददोषः। अस्य तु वाक्यव्यापित्वेन। अत एवास्य न पददोषत्वम्, एकत्र तादृशवर्णप्रयोगस्य रसाविरोधित्वात्। दोषत्वबीजमप्यस्य रसविरोधित्वमेव[1] अत एव नित्यदोषोऽयम्, नीरसादावात्मलाभाभावात्। श्रुतिकटोस्तु नीरसादावात्मलाभादनित्यत्वमिति महान् भेदः। इदं तु चिन्त्यम्,—'रौद्रादिरसे श्लोकार्धपर्यन्तं समासेनैकपदे मृदुवर्णप्रायेऽस्य न कथं पददोषत्वम्'—इति। अथान्यसाहित्येन दोषत्वं वाक्यदोषत्वम्, निरपेक्षदोषत्वं तु पददोषत्वमिति चेत्, न, एवं हि क्लिष्टत्वादावपि पददोषत्वं न स्यात्। किं बहुना, यादृशविवक्षया क्लिष्टत्वं पददोषत्वेनोक्तं तयेदमपि तथेति न्यूनः पददोषत्वविभाग इति चेत्, अत्र वक्ष्यामः"—इति सुधासागरकाराः। स च सुधासागरोऽप्यग्रे ('तत्र वदामः'—इत्यादिना ४१९ पृष्ठे) स्फुटीभविष्यति ॥

उपहतविसर्गत्वं लुप्तविसर्गत्वं चेति दोषद्वयमेकेनैव वाक्येन विवृणोति **उपहत इत्यादि। उपहतः** उपघातं प्राप्तः। उपघातश्च उत्वप्राप्तिः, उपघातान्तरस्य स्वरूपभ्रंशरूपस्य दोषान्तरे (लुप्तत्वरूपान्यदोषे) अनुप्रवेशात्। तदेवाह **उत्वं प्राप्त इति।** "अतो रोरप्लुतादप्लुते" (६।१।११३)—इति "हशि च" (६।१।११४)—इति च पाणिनिसूत्रेणोत्वप्राप्तिरिति बोध्यम्। 'ओत्वं प्राप्तः'—इति पाठे "आद्गुणः" (६।१।८७)

---

१ रसविरोधित्वमिति। तद्व्यक्तिविरोधित्वमित्यर्थ। तदपि तत्तद्रसव्यक्तिमाधुर्यादिगुणव्यक्तिप्रतिबन्धकत्वाद्बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र सः।
यस्य भृत्या बलोत्सिक्ता भक्ता बुद्धिप्रभाविताः॥ २१० ॥

—इति पाणिनिसूत्रेण ओत्वप्राप्तिरिति बोध्यम्। **लुप्तः** लोपं प्राप्तः, दर्शनाविषय इत्यर्थः। **विसर्ग इति**। विसर्जनीयापरपर्यायः 'अः'—इत्यचः परो बिन्दुद्वयरूपो वर्ण इत्यर्थः। विसर्गशब्देनात्र लक्षणया विसर्गस्थानी रेफो ग्राह्यः। तेन व्याकरणप्रक्रियोपपत्तिरिति केचित्। उपहत इत्यादौ एकवचनं जात्यभिप्रायकम्। तथा च, उपहता उत्वं प्राप्ताः लुप्ता वा विसर्गा यत्र (यस्मिन्वाक्ये) तदिति बहुवचनान्तो विग्रहः, एकस्य विसर्गस्य तथात्वेऽवैरस्यात्। तेन नैरन्तर्येणोत्वप्राप्तबहुविसर्गत्वम्, तथा, लुप्तबहुविसर्गत्वं च लक्षणे। अन्यथा वाक्यदोषत्वायोगः स्यात्। एवं चोपहतविसर्गाणां लुप्तविसर्गाणां च बहूनां मेलने दोष इति फलितम्। यद्यप्युपहतलुप्तान्यतरविसर्गत्वमेकं लक्षणं संभवति, तथाऽपि गौरवाद्वैरस्यभेदेनानुभवाच्च दोषद्वयमुक्तमिति प्रदीपप्रभयोः स्पष्टम्। 'लुप्तो वा'—इत्यत्र 'लुप्तश्च'—इत्यपि पाठः संभाव्यते, "चकारेण दोषद्वित्वावगमः, पृथगेव वैरस्योत्पादनात्"—इति चक्रवर्त्युक्तेः॥

दोषद्वयमपि एकस्यैव श्लोकस्यार्धद्वयेनोदाहरति **धीर इति**। अत्र 'सः'—इति "सर्वं विशेषणं सावधारणम्"—इति न्यायेनावधारणसहितम्, तेन, अत्र जगति स एव नृपो धीरत्वादिगुणवानित्यन्वयः। धीरः पण्डितः, विनीतः सुशिक्षितः, "विनीतः सुवहाश्वे स्याद्वणिज्यपि पुमांस्त्रिषु। जितेन्द्रियेऽपनीते च निभृते विनयान्विते॥"—इति मेदिनी। निपुणः प्रवीणः। वरः श्रेष्ठः आकारो यस्य सः, सुन्दराकृतिरित्यर्थः। यस्य नृपस्य भृत्याः सेवकाः बलेन उत्सिक्ताः अहंकृताः, बुद्धिप्रभाविताः बुद्धिप्रभावयुक्ताः बुद्धिजन्यसामर्थ्ययुता इत्यर्थः। तारकादित्वादितच्प्रत्ययः। 'बुद्धिप्रभान्विताः'—इति पाठे बुद्ध्या प्रभया तेजसा चान्विता युक्ता इत्यर्थः।

अत्र पूर्वार्धे 'धीरो विनीतो'—इत्यादौ "हशि च"—इति सूत्रेण 'नृपोऽत्र'—इत्यत्र "अतो रोर०"—इति सूत्रेण च रोरुत्वप्राप्तिरूपाद्विसर्गोपघातादुपहतविसर्गत्वम्। उत्तरार्धे तु 'भृत्या बलोत्सिक्ताः'—इत्यादौ सकारस्य "ससजुषोरुः" (८।२।६६)—इति सूत्रेण रुत्वे "भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि" (८।३।१७)—इति सूत्रेण यत्वे "हलि सर्वेषाम्" (८।३।२२)—इति सूत्रेण यलोपे च सति विसर्गस्य लोपात् (अदर्शनात्[1]) लुप्तविसर्गत्वम्। उपहतविसर्गत्वलुप्तविसर्गत्वाभ्यां बन्धशैथिल्यम्, बन्धशैथिल्येन च सहृदयोद्वेगो दूषकताबीजम्, बन्धस्य गाढत्वे यथा चमत्कारो न तथा शैथिल्ये इति सहृदयानुभवात्। अतएवायं नित्यदोषः। अत्रापीदं चिन्त्यम्—'भूयो महीयोऽतियशोविभूषितः'—इत्यादौ कथं न पददोषत्वमस्येतीति प्रदीपे स्पष्टम्। सारबोधिनीकारास्तु—प्रतिकूलेत्यादिषु पञ्चसु पतत्प्रकर्षे च बन्धशैथिल्यकारित्वमेव दूषकताबीजमित्येवाहुः। एवं विसर्गब-

१ "अदर्शनं लोपः" (१।१।६०)—इति पाणिनिसूत्राददर्शनशब्द-लोपशब्दयोः पर्यायत्वमभिप्रेत्याह अदर्शनादिति॥

विसंधि संधेर्वैरूप्यम्,—विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वं च। तत्राद्यं यथा,—

राजन्विभान्ति भवतश्चरितानि तानि, इन्दोर्द्युतिं दधति यानि रसातलेऽन्तः।
धीदोर्बले अतितते उचितानुवृत्ती आतन्वती विजयसंपदमेत्य भातः ॥२११॥

टुत्वमपि दोषः। यथा—'स्मरः खरः खलः, कान्तः कायः कृशतरः सखि'—इत्यादौ। तदुक्तं कुन्तकेन—"अत्राप्लुतविसर्गान्तैः पदैः प्रोतैः परस्परम्। ह्रस्वैः संयोगपूर्वैश्च लावण्यमतिरिच्यते॥"—इतीत्युद्द्योतदीपिकयोः स्पष्टम्। यमके तु नायं दोषः। यथा—'पिकोऽपि कोऽपि कोपिको वियोगिनीरभर्त्सयत्'—इत्यत्र नलोदयकाव्ये द्वितीयसर्गे। कोपिकः कोपोऽस्यास्तीति कोपी कोप्येव कोपिकः सकोप इत्यर्थः, यद्वा, कोपयतीति कोपिक; तासामेव कोपकर्तेति यावत्, अपिः संभावनायाम्, एतादृशः कोऽपि पिकः कोकिलः ताः वियोगिनीः विरहिणीः अभर्त्सयत् भर्त्सितवानिति तदर्थः। "भर्त्सनं त्वपकारगीः"—इत्यमरः॥

विसंधिपदं विवृणोति **विसंधीति**। विशब्दोऽत्र वैरूप्यार्थकः, परः संनिकर्षः (वर्णानामतिशयितः सन्निधिः) संधिः, संहितारूपः, संहिता च स्वारसिकार्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणम्। तदेवाह **संधेर्वैरूप्यमिति**। वैरूप्यं त्रिधा भवतीत्याह **विश्लेष इत्यादि**। **विश्लेषः** संध्यभावः। **अश्लीलत्वं** प्राक् (३३६ पृष्ठे) उक्तमेव। **कष्टत्वं** श्रुतिकटुत्वम्। अयमाशयः—**विसंधि** विरूपः संधिः संनिकर्षो यत्र (वाक्ये) तत्। वैरूप्यं च त्रिधा, विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वं च। विश्लेषस्तु प्राप्तस्य संहिताकार्यस्याभावः। विश्लेषोऽपि पुनर्द्विविधः, "संधिरेकपदे नित्यो, नित्यो धातूपसर्गयोः। नित्यः समासे द्रष्टव्यः, अन्यत्र तु विभाषया॥"—इति वचनादैच्छिकः आनुशासनिकश्चेति। 'अन्यत्र'—इत्यस्य वाक्ये इत्यर्थः। अत एव पाठान्तरं दृश्यते—"संहितैकपदे नित्या, नित्या धातूपसर्गयोः। नित्या समासे, वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते॥"[1]—इति। आनुशासनिकोऽपि प्रगृह्यहेतुकोऽसिद्धिहेतुकश्चेति द्विविध इति त्रिविधोऽयं विश्लेषः। तेष्वाद्यः सकृदपि वर्तमानो दोषाय, इच्छानिबन्धनत्वेनाशक्तिमूलकतया प्रथमत एव सहृदयोद्वेजकत्वात्। अन्त्यौ तु असकृदेव वर्तमानौ दोषाय, आनुशासनिकत्वेनाशक्त्यनुन्नायकतया बन्धपारुष्येणैव (बन्धशैथिल्येनैव) हि तस्य दोषत्वम्, तच्चासकृत्प्रयोगे एव। तद्वैरूप्यवतामनुगमश्चान्यतमत्वेन,[2] अश्लीलवन्नानार्थत्वमेव वेति प्रदीपे स्पष्टम्।

एवं त्रिविधे विश्लेषे ऐच्छिकः प्रगृह्यहेतुकानुशासनिकश्चेति द्विविधं विश्लेषमेकस्यैव

---

१ एकपदेऽखण्डपदे यथा, हर्योः। धातूपसर्गयोर्यथा, अन्वेति। समासे यथा, सुध्युपास्यः। वाक्ये तु सा संहिता विवक्षां वक्तुरिच्छामपेक्षते, विवक्षाधीनेत्यर्थ, क्वचित् भवति क्वचिच्च न भवतीति यावत्। अत एव "मनसश्चेन्द्रियाणां च एकाग्र्य परम तपः"—इत्यादौ सहिताकार्य दृश्यते न दृश्यते चेति बोध्यम्॥

२ उद्द्योतकारास्तु—'तद्वैरूप्यवताम्'—इति पाठमुपादाय "प्रागुक्तप्रकाररूपवैरूप्यवतामित्यर्थ.। अन्यान्यत्वेनेति पाठः"—इत्याहुः॥

यथा वा,—

तत उदित उदारहारहारिद्युतिरुच्चैरुदयाचलादिवेन्दुः ॥
निजवंश उदात्तकान्तकान्तिर्बत मुक्तामणिवच्चकास्त्यनर्घः ॥ २१२ ॥

श्लोकस्यार्धद्वयेनोदाहरति राजन्निति । हे राजन् भवतः तव तानि चरितानि चरित्राणि विभान्ति शोभन्ते, यानि रसातले पाताले अन्तः गम्भीरप्रदेशे, यद्वा, रसातले प्रविश्य अन्तः मध्ये इन्दोः द्युतिं दधति धारयन्तीत्यन्वयः । इन्दुवत्प्रकाशमानानि सन्तीत्यर्थः । "अधोभुवनपातालबलिसद्मरसातलम्"—इत्यमरः । धीदोर्बले धीर्नीत्यनुसारिणी बुद्धिः दोर्बलं बाहुबलं ते उभे विजयस्य संपदं संपत्तिम् एत्य प्राप्य भातः शोभेते । कथंभूते[१]—अतितते अत्यन्तविस्तृते । तथा, उचितयोरवसरयोः अनुवृत्ती अनुसरणे आतन्वती कुर्वती (कुर्वाणे) । यथोचितावसरानुसारेण प्रवर्तमाने इत्यर्थः । 'उचितार्थवृत्ती'—इति पाठे उचितयोर्योग्ययोरर्थयोः कर्मणोर्वृत्ती वर्तने आतन्वती इत्यर्थः । उदाहरणदीपिकाकृतस्तु,—'उचितानुवृत्तिम्'—इति पठित्वा, उचितावसरानुसरणं विजयसंपदं चातन्वती धीदोर्बले त्वाम् एत्य प्राप्य भात इत्यन्वयमाहुः, तदयुक्तम्, संनिहिततया संपदमित्यनेनान्वययोग्यस्य 'एत्य'—इत्यस्याध्याहृतेन 'त्वाम्'—इत्यनेनान्वयस्यानुचितत्वात्, चकाराभावाच्च । 'उचितानुवृत्ती'—इत्यस्य धीदोर्बलविशेषणत्वं तु नुमागमप्रसक्त्या 'उचितानुवृत्तिनी'—इति रूपापत्तेरयुक्तमिति चन्द्रिकोद्द्योतयोः स्पष्टम् । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे) ।

अत्र पूर्वार्धे 'तानि इन्दोः'—इत्यत्र "अन्यत्र तु विभाषया"—इति वचनानुसारेणानित्यतया ऐच्छिको विश्लेषः (संध्यभावः) सकृदपि दोषः; उत्तरार्धे तु 'धीदोर्बले अतितते'—इत्यत्र 'अतितते उचितानुवृत्ती'—इत्यत्र 'उचितानुवृत्ती आतन्वती'—इत्यत्र च "ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्" (१।१।११)—इति पाणिनिसूत्रेण[१] द्विवचनस्य प्रगृह्यसंज्ञा, तस्य च प्रगृह्यसंज्ञकस्य "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्"(६।१।१२५)—इति पाणिनिसूत्रेण[२] प्रकृतिवद्भावविधानात् प्रगृह्यहेतुकानुशासनिको विश्लेषोऽसकृदेव दोष इति बोध्यम् । अत्रैच्छिकविश्लेषस्य खेदादिना विच्छिद्य पाठे न दुष्टत्वम्, यथा,—'एका एका शिरोरुहा'—इति केचिदित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

असिद्धिहेतुकमानुशासनिकं विश्लेषमुदाहरति तत उदित इति । पतिंवरां प्रति सख्या उक्तिरियम् । उच्चैरत्युन्नतात् उदयाचलात् पूर्वाद्रेः उदित उदयं प्राप्तः इन्दुरिव उच्चैरुत्कृष्टात् ततः पूर्वोक्ताद्वंशात् उदित उत्पन्नः, उदारो महान् हारो मुक्तादाम तेन हारिणी मनोहारिणी द्युतिर्यस्य तादृशः, इन्दुरपि उदारहारवत् हारिणी द्युतिर्यस्य तादृश इत्युभ-

---

१ ईत् ईकारान्तम्, ऊत् ऊकारान्तम्, एत् एकारान्तं च यत् द्विवचन तत् प्रगृह्यसंज्ञक भवतीति सूत्रार्थ । यथा,—हरी एतौ । विष्णू इमौ, गङ्गे अमू ॥ २ प्लुताश्च प्रगृह्याश्चाचि परे सति नित्य प्रकृत्या भवन्तीति तदर्थः । तत्र प्लुतो यथा,—एहि कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति । प्रगृह्यो यथा,—हरी एतौ ॥

संहितां न करोमीति स्वेच्छया सकृदपि दोषः, प्रगृह्यादिहेतुकत्वे त्वसकृत् ॥

वेगादुड्डीय गगने चलण्डामरचेष्टितः ।
अयमुत्तपते पत्री ततोऽत्रैव रुचिङ्कुरु ॥ २१३ ॥

यसाधारणं विशेषणमिदम् । एवंविधोऽयं राजा निजवंशे स्वकुले मुक्तामणिवत् मौक्तिकमणिरिव चकास्ति दीप्यते। मुक्तामणिरपि स्वजनकवंशे वेणौ चकास्ति । मुक्तामणीनां वेणुजन्यत्वं प्रसिद्धमेव, यथाऽऽहुः– "गजेन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि॥"–इति। कीदृशः?–उदात्ता उदग्रा (उद्भटा) कान्ता मनोहरा कान्तिः शोभा यस्य तथाभूतः । तथा, अनर्घः श्रेष्ठोऽमूल्यश्चेत्यर्थः । बतेति हर्षे विस्मये वा । "बतामन्त्रणसंतोषखेदानुक्रोशविस्मये"–इति नानार्थकोशात् । "वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च"–इति विश्वमेदिन्यौ । "मूल्ये पूजाविधावर्घः"–इत्यमरः । विषमं छन्दः, "भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम्"–इति लक्षणात् ।

अत्र 'तत उदित'–इत्यत्र 'उदित उदार'–इत्यत्र 'निजवंश उदात्त'–इत्यत्र च "लोपः शाकल्यस्य" (८।३।१९)–इति पाणिनिसूत्रेण विहितस्यापि लोपस्य "आद्गुणः" (६।१।८७)–इति सूत्रेण विहितं गुणं प्रति "पूर्वत्रासिद्धम्" (८।२।१)–इति सूत्रेणासिद्धिविधानादसिद्धिहेतुक आनुशासनिको विश्लेषः(असंधिः) इति बोध्यम्। अस्य दूषकताबीजं तु बन्धशैथिल्यमित्युक्तमेव ।

राजन्विभातीत्यादिदर्शितोदाहरणत्रये दोषविवेकमाह **संहितामित्यादि** । संहितां संधिम् । **स्वेच्छयेति** । न तु संहितानिषेधकसूत्रपारतन्त्र्येणेति भावः । न चैवं च्युतसंस्कृतित्वमिति वाच्यम्, संधेरिच्छाविकल्पस्य "अन्यत्र तु विभाषया"–इति व्याकरणानुशिष्टत्वात्। **सकृदपि दोष इति** । सकृदेकवारमपि विश्लेषो दोष इत्यर्थः । स च 'राजन्विभाति'–इति पूर्वश्लोकस्य पूर्वार्धे स्पष्ट एवेति भावः । **प्रगृह्यादीति** । आदिपदेनासिद्धिहेतुकस्य परिग्रहः । **असकृदिति** । अनेकवारमित्यर्थः, तथैव कविसमयसिद्धत्वात्, तदैव बन्धशैथिल्योदयाच्चेति सारबोधिन्यादौ स्पष्टम् ॥

अश्लीलत्वमुदाहरति **वेगादिति** । नायकाधिष्ठितं संकेतस्थानं बोधयन्त्या दूत्या उक्तिरियम् । हे सखि अयं पत्री पक्षी वेगात् जवेन उड्डीय उड्डयनं कृत्वा गगने चलन् गच्छन् उत्तपते उत्तप्तो भवति दीप्यते वा । "उद्विभ्यां तपः" (१।३।२७)–इति पाणिनिसूत्रेणात्मनेपदम्। ततः तस्मात् अत्रैव प्रदेशे रुचिं प्रीतिम् अवस्थितिमिति यावत्, 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च'–इति धातुः, कुरु इत्यन्वयः। कीदृशः?—डामरम् उद्भटं चेष्टितं चेष्टा यस्य तादृशः । डामरं डमरुवाद्यं तद्वत् चेष्टितं यस्येत्यर्थ इत्यन्ये । "श्येनाख्यो विहगः पत्री पत्रिणौ शरपक्षिणौ"–इति शाश्वतः ।

अत्र संधावश्लीलता ॥

उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्ववस्थितिः ।
नात्रर्जु युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥ २१४ ॥

अत्र चलण्डामरेति रुचिङ्कुर्विति च सन्निकर्षरूपसंध्युपस्थापिताभ्यां लण्डा-चिङ्कुशब्दाभ्यां पुंव्यञ्जन-योन्यङ्कुरयोः प्रतीतिरिरिति अश्लीलः संधिः; काशीदेशभाषायां लण्डाशब्देन शिश्नस्याभिधानात् लण्डेति जुगुप्साव्यञ्जकः, लाटदेशभाषायां चिङ्कुशब्देन योन्यग्राभिधानात् चिङ्किति व्रीडाव्यञ्जक इति चन्द्रिकादौ स्पष्टम् । कश्मीरदेशे दुङ्गी—लण्ड—चिङ्कुशब्दाः वराङ्ग (योनि)-मेण्ढ्र (शिश्न)-योनिमणि (योन्यन्तर्गताङ्कुर)-वाचका इति जयन्तभट्टकृतदीपिकायामपि स्पष्टम् । तदेवाह **अत्र संधावश्लीलतेति** । लण्डाचिङ्कुशब्दौ पुंव्यञ्जनवराङ्गबोधकौ, तयोः संधानेनैव निष्पत्तेरिरिति भावः । अत्र चलन्निति डामरेति रुचिमिति कुर्विति बहुपदावलम्बनाद्वाक्यदोषतेति बोध्यमिति सारबोधिन्यां स्पष्टम् ॥

कष्टत्वम् (श्रुतिकटुत्वम्) उदाहरति **उर्व्यसाविति** । अध्वगं प्रति कस्यचिदुपदेशोक्तिरियम् । अत्र अस्मिन् मरोः मरुदेशस्य अन्ते समीपे चारुः सुन्दराऽवस्थितिरवस्थानं यस्यास्तथाभूता, मरौ वृक्षदौर्लभ्याच्चारुत्वम्, यद्वा, चारूणां सुन्दराणां पक्ष्यादीनामवस्थितिर्यस्यां तथाभूता उर्वी महती असौ दृश्यमाना तर्वाली तरुपङ्क्तिः 'अस्ति'—इति शेषः । (तेन कारणेन) अत्र वने ऋजु सरलं यथा स्यात्तथा गन्तुं न युज्यते, तत् तस्मात्कारणात् त्वं मनाक् किंचित् शिरो मस्तकं नमय नीचैः कुर्वित्यर्थः । 'नात्रर्जुः क्षमते'—इति प्रदीपपाठे 'जनः'—इत्यध्याहार्यम् ।

अत्र 'उर्व्यसौ'—इत्यादौ संधेः श्रुतिकटुत्वरूपं कष्टत्वम् । अत्र तरुश्रेण्या विशेषणविशेष्यभावेनान्वयाद्वाक्यदोषता । अत्र दूषकताबीजं पददोषप्रस्तावे उक्तम् ।

" अत्रापीदं चिन्त्यम्,—समासेनैकपद्येऽश्लीलकष्टेच्छानिबन्धनविश्लेषाणामश्लीलकष्टासाधुमध्यप्रवेशेऽ[1]पि लोपासिद्धिनिबन्धनविश्लेषस्य पदेऽपि सद्भावात्कथमस्य न पददोषत्वम् । यथा,—'भूय उच्चैर्मह उदात्तयश उदारः'—इति । वयं तु तर्कयामः,—सकलप्रभेदभिन्ना एते दोषा दूषणान्तरासंकीर्णा वाक्ये एवेति "वाक्यमेव तथा"—इति नियमार्थः । अत एव न पददोषविभागन्यूनताऽपि, तादृशस्यैव पदवृत्तेस्तत्र विभागादिति"—इति प्रदीपः । "**असाधुमध्यप्रवेशेऽपीति** । ततश्च तेषां पददोषत्वे इष्टापत्तिरित्यर्थः । **दूषणान्तरेति** । पदे तु लोपासिद्धिनिबन्धनविश्लेषस्यासंकीर्णत्वेऽप्यश्लीलकष्टेच्छानिबन्धनानामश्लीलादिसंकरस्योक्तत्वान्न सकलप्रभेदानामसंकीर्णता । एवं प्रतिकूलवर्णत्वमपि शृङ्गारे समस्तपदगतं श्रुतिकटुत्वेनापदस्थसमासत्वेन च संकीर्णम् । तथोपहतलुप्तविसर्गत्वमप्रयुक्तसंकीर्णमिति भावः । **तादृशस्यैव** दोषान्तरासंकीर्णसकलभेदस्यैव"—इति प्रभा । "**एते दोषा इति** ।

---

१ मध्यप्रवेशेऽपीति । क्वचित्तु अपिशब्दरहित एव पाठो दृश्यते ॥

हतं लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यम्, अप्राप्तगुरुभावान्तलघु, रसाननुगुणं च वृत्तं यत्र, तत् हतवृत्तम्; क्रमेणोदाहरणम्,—

प्रतिकूलवर्णस्य शृङ्गारे समासगतत्वेऽस्थानस्थसमासेन श्रुतिकटुना च संकरः, उपहतलुप्तविसर्गस्याप्रयुक्तेन, विसंधिभेदस्याश्लीलकष्टाभ्यामिति बोध्यम्"—इत्युद्द्योतः॥

हतवृत्तमुदाहर्तुं हतपदार्थं त्रिविधं वदन् हतवृत्तमित्यत्र विग्रहं दर्शयति **हतमित्यादि**। ("मारिते कुत्सिते हतम्"—इति कोशात्) हतं निन्दितं वृत्तं छन्दो यत्र (वाक्ये) तदिति संबन्धः। तत्र प्रथमविधं हतपदार्थमाह **लक्षणानुसरणेऽपीति**। लक्षणं गुर्वादिनियामकं पिङ्गलमुन्यादिप्रणीतं छन्दःशास्त्रम्। अपिशब्देन तदननुसरणं समुच्चीयते, अन्यथा छन्दोभङ्गेऽप्यदुष्टकाव्यत्वापत्तिः स्यात्। द्वितीयविधं हतपदार्थमाह **अप्राप्तेति**। "वा पादान्ते"—इति छन्दःशास्त्रेण[1] लघोरपि पादान्ते गुरुत्वमतिदिश्यते तन्न प्राप्नोति तत्कार्यकारि न भवतीत्यर्थः, तथा च "वा पादान्ते"—इत्युक्तेः अप्राप्तो गुरुभावो गुरुत्वं येन तथाभूतः अन्ते लघुर्लघुवर्णो यस्य यत्र वेति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिरिति बोध्यम्। तृतीयविधं हतपदार्थमाह **रसाननुगुणमिति**। प्रकृतरसप्रतिकूलमित्यर्थः। एवं वृत्ते हतत्वं त्रिविधमिति भावः। वृत्तस्याश्रव्यत्वं च लक्षणाननुसरणे छन्दोभङ्गात्, लक्षणानुसरणे तु यतिभङ्गात्[2] स्थानविशेषे गणविशेष[3]योगाच्चेति त्रिविधम्। तत्राद्यं (छन्दोभङ्गादश्रव्यत्वं) प्रसिद्धत्वादुपेक्ष्यान्त्ये द्वे उदाहरिष्येते मूले एव। आद्यं तु काव्यप्रदीपे उदाहृतम्। तद्यथा,—

"यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः।"

"तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः।"—इति।

यस्मिन्निति। बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थेऽध्याये चतुर्थे ब्राह्मणे १७ कण्डिकायां वाक्यमिदम्। तमेवेति। इदमपि वाक्यं तत्रैव २१ कण्डिकायामिति बोध्यम्। अत्र पञ्चजनशब्देन रूढ्या प्राणचक्षुःश्रोत्रान्नमनांस्युच्यन्ते, "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः"—इति वाक्यशेषात्। पञ्चजनाः कति?—इत्यपेक्षायां पञ्चेति विशेषणम्। तथा च यस्मिन् परमेश्वरे प्राणादयः पञ्च पञ्चजनाख्या आकाशश्च प्रतिष्ठितः, तमेव धीरो विद्वान् ब्राह्मणो विज्ञाय निश्चित्य प्रज्ञां तत्त्वबुद्ध्यभ्यासं कुर्वीतेत्यर्थ इति प्रभायां स्पष्टम्। उद्द्योतकारास्तु—रथकारपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः। प्रज्ञां निदिध्यासनमिति व्याचख्युः।

अत्र श्लोकरूपे छन्दसि (वृत्ते) प्रथमवाक्यस्य प्रथमे पादे, द्वितीयवाक्यस्य प्रथमे द्वि-

---

१ छन्द शास्त्रेणेति। इद हि वृत्तरत्नाकरे १ अध्याये ९ श्लोके दृश्यते। पादान्ते श्लोकचरणान्ते वर्तमानो लघुर्वा विकल्पेन गुरुर्भवतीत्यर्थः, लघावपेक्षिते लघुकार्यं गुरावपेक्षिते गुरुकार्यं करोतीति भावः॥ २ यतिभङ्गादिति। यतिः स्थानविशेषे विच्छेद., "यतिर्विच्छेद"—इति षष्ठेऽध्याये पिङ्गलसूत्रात्। केचित्तु यतिरुपरम इत्याहु.॥ ३ गणेति। गणाः यगण-रगण-तगणादय.॥

अमृतममृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा,
मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।
सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनो
वदतु, यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥ २१९ ॥

अत्र 'यदिहान्यत्स्वादु स्यात्'—इत्यश्रव्यम् । यथा वा,—

तीये च पादे पञ्चमस्य गुरुत्वाच्छन्दोभङ्गः, "श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम्"—इति प्राग् (१० पृष्ठे)—उक्तछन्दःशास्त्रविरुद्धत्वात् । उक्तं च सरस्वतीकण्ठाभरणे १ परिच्छेदे भोजराजेन,—"अत्र पञ्चमवर्णस्य लघोः स्थाने गुरोः करणाच्छन्दोभङ्गः"—इति । एवं चात्र छन्दःसूत्राननुसरणेन छन्दोभङ्गादश्रव्यत्वमिति बोध्यम् ।

ननु इदं सर्वं काव्यप्रदीपानुरोधेनैवोक्तं न तु मूलकृत्संमतम्, छन्दोभङ्गादश्रव्यत्वस्य वक्ष्यमाणे विद्याविरुद्धत्वेऽन्तर्भावात्, 'विद्याविरुद्धः'—इत्यत्र विद्याशब्देन शास्त्रमुच्यते इति वक्ष्यमाणत्वात् । न च काव्यवर्णादिनियमबोधकस्य पिङ्गलमुन्यादिप्रणीतग्रन्थस्य शास्त्रत्वं नास्तीति वाच्यम्, "शक्तिर्निपुणतेति ३ कारिकाया (१० पृष्ठे) शास्त्रशब्देन छन्दोव्याकरणादीनां ग्रहणस्य मूलकृतैव प्रदर्शितत्वात् । अत[1] एव छन्दोभङ्गादश्रव्यत्वं मूलकृता नात्रोदाहृतम्'—इति तु न शङ्कनीयम्, अश्रव्यत्वस्य वाक्यानिष्ठतया शब्ददोषत्वेन विद्याविरुद्धत्वरूपार्थदोषेऽन्तर्भावायोगात्[2] । तस्माद्यथोक्तमेव मूलकृत्सम्मतम् ॥

द्वितीयमश्रव्यत्वम् (लक्षणानुसरणेऽपि वर्णवृत्ते यतिभङ्गादश्रव्यत्वम्) उदाहरति **अमृतमिति ।** कश्चित्प्रियाया अधरस्य स्वादिष्ठतामभिधित्सुः स्वादुतया प्रसिद्धांस्तांस्तानर्थान् अनुजानाति । अत्र द्वितीयममृतपदमास्वादातिशयपरम् । तदुक्तं चन्द्रिकायाम्,—"अत्र द्वितीयममृतपदं स्वादुतरत्वरूपार्थान्तरसंक्रमितवाच्यम्, स्वादुतरत्वायोगव्यवच्छेदो व्यङ्ग्यः"—इति । तथा चामृतं पीयूषम्, अमृतं स्वादुतरम्, कः संदेहः अत्र न कश्चित्संदेह इत्यर्थः । एवम्, मधूनि माक्षिकान्यपि अन्यथा अमधूनि न, मधून्येवेत्यर्थः, मधुराण्येवेति यावत् । चूतस्य आम्रस्यापि प्रसन्नरसं स्वच्छरसं फलम् अधिकं मधुरम्, इदमप्यन्यथा न । पुनरिति परंत्वित्यर्थकम्, परंतु प्रियायाः दशनच्छदात् अधरात् तदपेक्षयेत्यर्थः, अन्यत् यत् इह जगति यदि स्वादु मधुरं स्यात् तर्हि रसानामन्तरं तारतम्यं रसानाम् आन्तरं मर्म वा वेत्तीति तथाभूतो जनः मध्यस्थः पक्षपातरहितः सन् सकृदेकवारमपि वदत्वित्यर्थः । तादृशं जगति न किमपीति भावः । हरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१२७ पृष्ठे) ।

अत्र हरिणीछन्दसि प्रतिपादं षष्ठाक्षरे यतिरुचिता, चतुर्थे तु पादे 'हा'—इति षष्ठाक्षरे परपदानुसंधानापेक्षत्वेन यतिभङ्गादश्रव्यत्वम् । तदेवाह **अत्र यदीत्यादि । अश्रव्यमिति ।** 'वदतु मधुरं यत्स्यादन्यत् प्रियादशनच्छदात्'—इति तु युक्तमिति प्रभायां स्पष्टम् ॥

---

१ अतएवेति । विद्याविरुद्धत्वेऽन्तर्भावादेवेत्यर्थः ॥ २ अन्तर्भावायोगादिति । अन्तर्भावस्यायोग्यत्वादित्यर्थ. ॥

जं परिहरिउं तीरइ मणअं पि ण सुन्दरत्तणगुणेण ।
अह णवरँ जस्स दोसो पडिपक्खेहि पि पडिवण्णो ॥ २१६ ॥

अत्र द्वितीयतृतीयगणौ सकारभकारौ ॥

तृतीयमश्रव्यत्वम् (लक्षणानुसरणेऽपि मात्रावृत्ते स्थानविशेषे गणविशेषयोगादश्रव्यत्वम्) यथा वेत्युदाहरति **जं परीति ।** आनन्दवर्धनकृतपञ्चबाणलीलायां[१] गाथेयमिति माणिक्यचन्द्रकृतसंकेते स्पष्टम् । "यत् परिहर्तुं तीर्यते मनागपि न सुन्दरत्वगुणेन । अथ केवलं यस्य दोषः प्रतिपक्षैरपि प्रतिपन्नः ॥"—इति संस्कृतम् । मानिनीं प्रति दूत्याः समाधानोक्तिरियम् । णवरशब्दः केवलवाची । प्रतिपक्षैरपीत्यपिशब्दः समुच्चयार्थक इति केचित्, एवार्थक इति कश्चित् । तादृशमेतत् कामचेष्टितम्, यत्सुन्दरत्वगुणेन रमणीयत्वरूपेण गुणेन युक्तं वस्तु मनागीषदपि परिहर्तुं त्यक्तुं न तीर्यते न पार्यते न शक्यते इति यावत्, 'पारतीर कर्मसमाप्तौ'—इति चौरादिको धातुः । अथ च यस्य दोष उक्तापरिहार्यत्वरूपः प्रतिपक्षैः यत्यादिभिरपि (विरक्तैरपि) केवलं प्रतिपन्नोऽङ्गीकृतः न तु परिहृतः । त्वत्कान्तस्य तु कैव कथा, तस्य दैवादन्यवनितासङ्गेपि कोपातिशयो न विधेय इति भाव इति केचित् । अन्ये तु 'जो परिहरिउम्'—इति प्राकृतं पठित्वा 'जं परिहरिउम्'—इति पाठेऽपि प्राकृते लिङ्गानियमं मत्वा 'यः परिहर्तुम्'—इति संस्कृतं प्रदर्श्य, यो नायकः अपराधशीलोऽपि सुन्दरत्वगुणेन मनाक् किंचिदपि परिहर्तुं त्यक्तुं न तीर्यते न शक्यते, अथ यस्य नायकस्य दोषोऽपराधः प्रतिपक्षैरप्यस्माभिः केवलं प्रतिपन्नः पूर्वोक्तप्रकारेण समाहित इति व्याचक्षते । अपरे तु 'जस्स'—इत्यत्र 'तस्स'—इति पठित्वा 'तस्य'—इति संस्कृतं प्रदर्श्य, यो नायक इत्यादि व्याख्याय, अथ तस्य नायकशिरोमणेः केवलमेको दोषः यत्प्रतिपक्षैरपि प्रतिपन्नः सपत्नीजनैरपि समाहित इत्यर्थ इति व्याचख्युः । स्पष्टमिदं सर्वमुद्द्योतचन्द्रिकासुधासागरादिषु । गाथा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्र वर्णत्रयात्मकः (मात्राचतुष्टयात्मकः) एकैको गणः । तत्र 'हरिउं'—इति द्वितीयो गणः "सोऽन्तगुरुः"—इति वचनात्सगणः । 'तीरइ'—इति च तृतीयो भगणः, "भ आदिगुरुः"—इति वचनात् । अत्रार्यायां द्वितीयस्य 'हरिउं'—इत्यन्तगुरोः सगणस्य 'तीरइ'—इति तृतीयस्यादिगुरोर्भगणस्य चाश्रव्यत्वं छन्दःशास्त्रसिद्धमिति प्रभाचन्द्रिकयोरुक्तम् । सुधासागरकारास्तु—"अत्रार्याया द्वितीयतृतीयौ सगणभगणौ । तौ च तथाविधौ[२] छन्दःशास्त्रेण दुःश्रवत्वेन प्रतिपादितौ"—इति प्रदीपमुपादाय, "अयं भावः—सगणभगणावन्तगुर्वादिगुरू प्रथमगणान्ते यत्यकरणादश्रव्यौ । सगणस्य प्रागुपादानं तूचितम् । यथा गाथालक्षणे—"पढमं बारहमत्ता बीए अट्ठारहेहिं संजुत्ता । जह पढमं तह तीअं पंचदहविहूसिआ गा-

---

१ आनन्दवर्धनो नाम ध्वन्यालोककार, ध्वन्यालोको नामालकारग्रन्थविशेषः, यस्य हि टीकाऽभिनवगुप्तपादकृता लोचनाख्या स इत्यर्थ. ॥ २ तथाविधौ अव्यवधानेन पठितौ ॥

विकसितसहकारतारहारिपरिमलगुञ्जितपुञ्जितद्विरेफः ।
नवकिसलयचारुचामरश्रीर्हरति मुनेरपि मानसं वसन्तः ॥ २१७ ॥

अत्र हारिशब्दः; हारिप्रमुदितसौरभेति पाठो युक्तः । यथा वा,—

हा ॥'—इत्यत्र''—इत्याहुः । वयं तु इत्थं प्रतीमः,—अत्र गाथाछन्दसि द्वितीयस्य 'हरिउम्'—इत्यन्तगुरोः सगणस्य, तृतीयस्य 'तीरइ'—इत्यादिगुरोर्भगणस्य चाव्यवधानादश्रव्यत्वमानुभाविकम् 'उंती'—इति द्वयोर्गुर्वोरव्यवधानेनोच्चारणात् । अत एवोक्तं वृत्तिकृता-"लक्षणानुसरणेप्यश्रव्यम्"—इतीति ॥

अप्राप्तगुरुभावान्तलघु वृत्तम् (यस्मिन्वृत्ते पादान्त्यलघोर्गुरुकार्याक्षमत्वं तत्) उदाहरति **विकसितेति** । वसन्तः ऋतुविशेषः मुनेरपि दुर्हरमानसस्यापि मानसं मनः हरति वशीकरोतीत्यन्वयः । कीदृशः ?—विकसितः पुष्पितो यः सहकारोऽतिसौरभश्चूतविशेषः तस्य तारोऽत्युत्कटः हारी मनोहरश्च (मनोरञ्जकश्च) यः परिमलो गन्धः तेन गुञ्जिताः गुञ्जारवयुक्ताः (उन्मत्ततया शब्दं कुर्वाणाः) पुञ्जिताः मिलिताश्च (एकत्र समवेताश्च) द्विरेफाः भ्रमराः यस्मिन् तथाभूतः । यद्वा, तादृशः परिमलो यत्र तादृशश्चासौ गुञ्जितपुञ्जितद्विरेफश्चेति विग्रहः । 'परिमलपुञ्जितगुञ्जितद्विरेफः'—इति पाठे परिमलेन पुञ्जिताः सन्तो गुञ्जिता द्विरेफा यत्रेति विग्रहः । पुनः कीदृशः ?—नवकिसलयानि नवपल्लवा एव चारुचामराणि मनोहरचामराणि तेषां श्रीः शोभा यत्र तथाभूतः । यद्वा, नवकिसलयैश्चार्वी मनोहरा चामरश्रीश्चामरशोभा यस्य तथाभूत इत्यर्थः । अनेन राजत्वम्, तेन हरणे शक्तिश्च ध्वन्यते । पुष्पिताग्रा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (११३ पृष्ठे) ।

अत्र पुष्पिताग्रायां छन्दसि "वा पादान्ते"—इति छन्दःशास्त्रेण पादान्तस्य गुरुत्वाच्छन्दोभङ्गाभावेऽपि प्रथमपादान्तवर्तिन इकारस्य लघोर्गुरुकार्यकरणाक्षमत्वं बन्धशैथिल्यात् । बन्धशैथिल्यमेव दूषकताबीजमिति तु प्रागुक्तमेव । ननु "वा पादान्ते"—इति शास्त्रस्य वैयर्थ्यमिति चेत्, न, तस्य वसन्ततिलकेन्द्रवज्रादिषु तत्कार्यकरणक्षमत्वेन चारितार्थ्यात् । तथा च "वा पादान्ते"—इति शास्त्रं वसन्ततिलकेन्द्रवज्रादिवृत्तपरमेवेति बोध्यम् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य दोषं प्रकाशयति **अत्रेत्यादि** । उक्तं च चन्द्रिकायाम्—"अत्राद्यपादान्तस्थस्य रिकारस्य गुरुत्वानुशासनेऽपि तत्कार्याक्षमतयाऽश्रव्यत्वम्"—इति । युक्तं पाठमुपदिशति **हारिप्रमुदितेति** । प्रमुदितेत्यत्र 'मुद हर्षे'—इति भौवादिकाद्धातोः "आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च" (३।४।७१)—इति पाणिनिसूत्रेण कर्तरि क्तः, [1]'मासं प्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः'—इतिवाक्यस्थप्रमित इतिवत् । तथा च, हारि च प्रमुदितं प्रमोदं कर्तुमारब्धवच्च यत् सौरभ सौगन्ध्यं तेन पुञ्जिताः द्विरेफा यत्रेत्यर्थः । एवं पाठे तु प्रात्पूर्वस्य "संयोगे गुरु" (१।४।११)—इति पाणिनिसूत्रेण गुरुत्वलाभेन बन्धदार्ढ्यान्न दोष इति भावः ॥

---

१ मासमित्यादि । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः ॥

अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो, धन्या मृदन्यैव सा,
संभाराः खलु तेऽन्य एव, विधिना यैरेष सृष्टो युवा।
श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात्, स्त्रीणां नितम्बस्थलात्
दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥ २१८ ॥

अत्र 'वस्त्राण्यपि'—इति पाठे लघुरपि गुरुतां भजते ॥

हा नृप ! हा बुध ! हा कविबन्धो ! विप्रसहस्रसमाश्रय ! देव !।
मुग्धविदग्धसभान्तररत्न ! क्वासि गतः क्व वयं च तवैते ॥ २१९ ॥

इत्थं पुष्पिताग्रावृत्ते उदाहृत्य, शार्दूलविक्रीडितवृत्तेऽप्युदाहरति **यथा वेति**। यद्वा, न केवलं प्रथमतृतीयपादयोरेवायं दोषः किं त्वन्ययोरपि, तत्र चतुर्थे पादे उदाहरति **यथा वेति। अन्यास्ता इति**। कस्यचिद्राज्ञो वर्णनमिदम्। स एष युवा विधिना विधात्रा यैः पदार्थैः सृष्ट उत्पादितः ताः तदन्तर्गताः गुणरूपाणां रत्नानां संबन्धिन्यो रोहणस्य रत्नोत्पत्तिहेतुभूतपर्वतविशेषस्य भुवो भूमयः अन्याः भिन्नाः, विलक्षणा इत्यर्थः। सा मृत् समवायिकारणरूपः पार्थिवो भागः अन्यैव भिन्नैव, परं धन्या, तत्संबन्धप्राप्तेरिति भावः। इदं भुवोऽपि विशेषणम्, वचनविपरिणामादिति बोध्यम्। एवम्, ते खलु संभाराः उपकरणानि इतरकारणकलापभूतसामग्रीरूपा इत्यर्थः, अन्य एव भिन्ना भिन्ना एवेत्यर्थः। 'धन्या'— इति अत्राप्यन्वेति। स कः ?—यत्र यस्मिन् (यूनि) दृष्टे सति द्विषां शत्रूणां करतलात् अस्त्राणि शस्त्राणि पतन्ति, स्त्रीणां नितम्बस्थलात् कटिप्रदेशात् वस्त्राणि च पतन्तीति योजनीयम्। श्रीमदित्यादि मूढेत्यादि च द्विषां स्त्रीणां च विशेषणम्, श्रीमन्तश्च ते कान्तिजुषः कान्तियुक्ताश्च तेषाम्, श्रीमत्यश्च ताः कान्तिजुषश्च तासामित्यर्थः। मूढमनसां मोहयुक्तचेतसामित्यर्थः। मोहः प्रतिपत्तिलोपः, स च शत्रौ भयात् परत्र कामाच्चेति बोध्यम्। यैरित्यत्र "पुमान् स्त्रिया"—(१।२।६७)—इति पाणिनिसूत्रेण याभिश्च यया च यैश्च यैरिति स्त्रीपुंलिङ्गयच्छब्दैकशेषः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्र शार्दूलविक्रीडिते छन्दसि चकारस्य पूर्ववत् गुरुत्वनियामकलक्षणानुसरणेऽपि बन्धशैथिल्यात् गुरुकार्यकरणाक्षमत्वेन दोषः। वस्त्राण्यपीति पाठे तु अगुरोरेव संयोगात्परतया बन्धदार्ढ्येन स्वरवृद्धौ लघुरपि गुरुकार्यकारी संपद्यते इति न दोषः। तथा च पादान्तलघोर्गुरुत्वे बन्धदार्ढ्यमेव हेतुः। एवमन्यत्र द्वितीयपादेऽप्यूह्यम्। एषु चाश्रव्यता सहृदयोद्वेजिनी दुष्टताबीजम्, अतो नित्यदोषोऽयमिति प्रदीपोद्द्योतादिषु स्पष्टम् ॥

प्रकृतरसाननुगुणं वृत्तमुदाहरति **हा नृपेति**। राज्ञि मृते सति तदीयानां विलापोक्तिरियम्। अत्र सर्वत्र हाशब्दः खेदे। मुग्धेति। मुग्धा सुन्दरा विदग्धा चतुरा या सभा तदन्तरे तन्मध्ये रत्न रत्नभूतेति विशिष्टं संबोधनम्। मुग्ध हे सुन्दर, विदग्धानां पण्डितानां या सभा तदन्ते तन्मध्ये रत्नेति संबोधनद्वयमिति केचित्। संबोधनत्रयं तु न, बुधेत्यनेन पौ-

हास्यरसव्यञ्जकमेतद्वृत्तम् ॥ न्यूनपदं यथा,—

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां,
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं,
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥ २२० ॥

अत्रास्माभिरिति, 'खिन्ने'—इत्यस्मात्पूर्वमित्थमिति च ॥ अधिकं यथा,—

नरुक्त्यापत्तेः । तादृश हे राजन् त्वं क्व गतोऽसि, तव संबन्धिन एते ईदृगवस्था वयं च क्व 'वनखण्डे गताः स्मः'—इति शेषः । "मुग्धः सुन्दरमूढयोः"—इति कोशः । अत्र प्रत्येक हा-पदेन नृपत्वादेः प्रत्येकं प्राधान्येन शोकोद्दीपकत्वं व्यज्यते । दोधकं वृत्तम्, "दोधकवृत्त-मिदं भभभाद्गौ"—इति लक्षणात् ।

हास्येत्यादि । इदं दोधकवृत्तं शोकाननुगुणम्, तद्विरोधिहास्यव्यञ्जकत्वादित्यर्थः, इदं वृत्तं हास्यरसोचितं प्रकृतकरुणरसाननुगुणं यतोऽत्र करुणे निबद्धमतो दोष इति भावः । अत्रेदं बोध्यम्,—करुणे मन्दाक्रान्ता-पुष्पिताग्रादीनामेवानुगुणत्वम्, शृङ्गारादौ पृथ्वी—स्रग्धरादीनां वीरादौ शिखरिणीशार्दूलविक्रीडितादीनामानुगुण्यम्, हास्ये च दोधकस्य प्रति-पदविच्छेदित्वेनानुगुण्यमिति । अत एव सप्तदशेऽध्याये तत्तद्रसे तत्तच्छन्दो नियम्य "शेषा-णामनुयोगेन छन्दः कार्यं प्रयोक्तृभिः"—इति भरतोऽप्याह । अनुयोगः पारुष्यादिवाच्यस्य योग्यता सामञ्जस्यम् । शृङ्गारप्रकाशे महाराजोऽप्याह[1]—"येषु श्रुतेषु चित्तस्य वैराग्यं, न च हृद्यता । तानि वर्ज्यानि वृत्तानि प्रसिद्धिप्रच्युतानि च ॥ "—इति । अस्य च (प्रकृतरसा-ननुगुणत्वरूपभेदस्य) प्रतिकूलवर्णत्वं दुष्टताबीजम् । नीरसे च नास्यात्मलाभ इति नित्य-दोषतेति प्रदीपोद्द्योतसुधासागरेषु स्पष्टम् ॥

'न्यूनाधिककथितपदम्'—इत्यत्र न्यूनपदमधिकपदं कथितपदमिति पदपदस्य प्रत्येकमन्वयः, "द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदम्००"—इति न्यायात् । तत्र न्यूनपदमुदाहरति **न्यूनपदमिति** । न्यून-मनुपात्तविवक्षितार्थकं पदं वाचकशब्दो यत्र (वाक्ये) तदित्यर्थः । द्योतकन्यूनतायां तु अनभि-हितवाच्यत्वमिति विशेष इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । "अनुपात्तविवक्षितान्वयप्रतियोग्यु-पस्थापकं न्यूनपदम्"—इति चक्रवर्तिनः । अधिकं त्वग्रे उदाहरणानन्तरं वृत्तिव्याख्यानावसरे स्फुटीभविष्यति । **तथाभूतामिति** । प्राक् तृतीयोल्लासे (८९ पृष्ठे) व्याख्यातमिदम् ।

अत्र पादत्रयमध्ये 'अस्माभिः'—इति, 'खिन्ने'—इत्यस्य पूर्वम्[2] 'इत्थम्'—इति च पदं

---

१ महाराजोऽत्र सरस्वतीकण्ठाभरणकर्ता भोजराज एव ॥ २ अस्या प्रदीपफक्किकाया 'खिन्ने इत्यस्मा-त्पूर्वम्'—इति पठनीयम्, "अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते" (२।३।२९)—इति पाणिनिसूत्रेण दिक्शब्दयोगे पञ्चम्या विधानात् । न च नाय दिक्शब्दः किंतु देशवाचीति वाच्यम्, दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति वैयाकरणैर्व्याख्यातत्वात् । पूर्वशब्दस्यात्रावयववाचित्व तु नास्त्येव, पदयोः परस्परमवयवा-वयवित्वासंभवात् । अतएव वृत्तिकृता "खिन्ने-इत्यस्मात्पूर्वम्"—इत्येव पठितम् ॥

स्फटिकाकृतिनिर्मलः प्रकामं प्रतिसंक्रान्तनिशातशास्त्रतत्त्वः ।
अविरुद्धसमन्वितोक्तियुक्तिः प्रतिमल्लास्तमयोदयः स कोऽपि ॥ २२१ ॥

नास्ति; आवश्यके च ते; अन्यथा कर्तुरलाभादेकवाक्यत्वासंभवाच्च, तदर्थस्य विवक्षितत्वात् । अर्थश्चैतादृश एव विवक्षित इति शब्दस्यैवायमपराधः । यत्र त्वर्थ एव न तावद्दूरं विवक्ष्यते तत्रार्थ एव दुष्ट इति । साकाङ्क्षत्वं तु दोषान्तरमिति द्रष्टव्यमिति प्रदीपे स्पष्टम् । अयं भावः,—वल्कलधरैरित्यस्य विशेष्यसाकाङ्क्षत्वात् उषितमित्यत्र स्थितमित्यत्र च कैरित्याकाङ्क्षोदयान्मध्यमपादद्वये अस्माभिरित्यावश्यकम्, तदैवोक्तानां खेदहेतुत्वलाभात् । आद्यपादे यद्यपि गुरुः कर्तृत्वेनान्वेतुं योग्यः, तथापि खिन्नत्वातिशयस्तथादर्शनकालिकतूष्णीस्थित्यैवेति तत्रापि अस्माभिरित्येव कर्तृपदमपेक्षितम्; स्थितमिति च तृतीयपादस्थमावृत्त्या तत्राप्यन्वेति; तथाभूतनृपतनयादर्शनोत्तरकालिकस्थित्यादिरित्यर्थकमित्थमिति पदं विना नैकवाक्यतासंभव इतीत्युद्द्योते स्पष्टम् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह **अत्रास्माभिरितीत्यादि ।** उक्त एव दोषश्चतुर्थचरणेऽप्यस्तीति दर्शयति **खिन्ने इत्यादि । इत्थमिति चेति ।** पदं न्यूनमिति शेषः । अत्र पदज्ञानविरहकृता विवक्षिताप्रतिपत्तिश्च दूषकताबीजम्, अतो झटित्याक्षेपतस्तल्लाभेऽदोषत्वम् । यथा—'मा भवन्तमनलः पवनो वा'—इत्यादौ अधाक्षीदभाङ्क्षीदिति प्रसिद्धक्रियाया झटिति आक्षेपतो लाभः । यथा वा—'निधानगर्भामिव सागराम्बराम्' (रघुकाव्ये ३ सर्गे ९ श्लो०)—इत्यादावव्यभिचारिविशेषणेन पृथ्व्या झटिति आक्षेपतो लाभ इति बोध्यम् । विवरणकारास्तु—येन विना वाक्यत्वहानिः क्रियाकारकाद्यन्यतमरूपस्य तस्य पदस्य, तत् पदं यत् पदं विना साकाङ्क्षम्, तस्य चाकथने एव न्यूनपदत्वम्, यथोदाहरणे, अस्माभिरिति कारकपदस्य, खिन्ने इति कारकपदसाकाङ्क्षस्य इत्थमिति पदस्य चानभिधानम् । एतदतिरिक्तपदानभिधानं वाच्यानभिधानस्य विषयः । उभयत्रैव प्रकरणादितो विवक्षितार्थप्रतीतिर्भवति । साकाङ्क्षस्थले तु नैवमिति भेद इत्याहुः ॥

अधिकपदं वाक्यमुदाहरन्नाह **अधिकं यथेति ।** अधिकपदं वाक्यं यथेत्यर्थः । अधिकपदमित्यस्य अविवक्षितार्थकपदकमित्यर्थः । केचित्तु—अधिकम् अन्वयाप्रतियोग्युपस्थापकमिति व्याचख्युः । **स्फटिकेति ।** कस्यचिद्विदुषो वर्णनमिदम् । स्फटिकाकृतिवन्निर्मलः स्वच्छान्तःकरणः, रागद्वेषादिरहितः; प्रकामम् अत्यन्तं प्रतिसंक्रान्तं (प्रतिबिम्बमादर्शादिमिव) हृदयमारूढं निशातानि तीक्ष्णानि दुरूहानीति यावत्, यद्वा, निशातानि गूढार्थानि यानि शास्त्राणि तेषां तत्त्वं गूढार्थरूपं यस्मिन् तादृशः; अविरुद्धाः लोकशास्त्रादिभिरविरुद्धाः समन्विताः परस्परान्विता उक्तयो युक्तयश्च यस्य तादृशः, 'अविरुद्धसमर्थितोक्तियुक्तः'—इति पाठे अविरुद्धा वेदशास्त्रसिद्धा समर्थिता लोकप्रसिद्धा च या उक्तिस्तद्युक्त इत्यर्थः; प्रतिमल्लानां प्रतिस्पर्धिनां (प्रतिवादिनाम्) अस्तमयस्य (लक्षणया) पराभवस्योदयः

अत्राऽऽकृतिशब्दः । यथा वा,—

इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह जरास्वपि मान्मथा विकाराः ।
यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥ २२२ ॥

अत्र कृतमिति कृतम्, प्रत्युत प्रक्रमभङ्गमावहति । तथा च, 'यदपि च न कुरङ्गलोचनानाम्'–इति पाठे निराकाङ्क्षैव प्रतीतिः ॥ कथितपदं यथा,—

प्रादुर्भावो यस्मात्सः, कदापि केनाप्यपरिभूतानामपि पराभवकर्तेत्यर्थः; तथाभूतः स कोऽपि महापुरुष इत्यर्थः । मालभारिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३७८ पृष्ठे) ।

अत्राऽऽकृतिशब्द इति । अधिक इति शेषः । अत्र स्फटिकमेव निर्मलतायामुपमानं विवक्षितम्, निर्मलतायाः स्फटिकपदेनैव प्राप्तत्वादित्याकृतिपदमधिकमित्यर्थः । व्याख्यातमिदं प्रदीपादौ–"अत्र स्फटिकमेव निर्मलतायामुपमानं विवक्षितम् । उपात्तेऽप्याकृतिपदे यथाकथंचित्तेनैवोपमितिपर्यवसानादित्याकृतिपदमधिकं न तु व्यर्थत्वादपुष्टार्थेन संकर इति वक्ष्यते" (२९९ उदाहरणे)—इति प्रदीपः । "**उपात्तेऽपीति ।** अवयवसंयोगरूपाकृतिपदार्थस्यान्वयासंभवात् कथंचित्संभवदन्वयोऽन्योऽर्थोऽप्यविवक्षित इति भावः । **न तु व्यर्थत्वादिति ।** अपुष्टार्थत्वसंकराभावे हेतुर्व्यर्थत्वम्"–इत्युद्द्योतः । "**यथाकथंचित्** आकृतिपदस्य स्वरूपपरतया । **नत्विति ।** इदं हि व्यर्थं तदर्थस्यावयवसंयोगविशेषस्याविवक्षितत्वात् । अपुष्टार्थं तु न तथा, विततत्वाद्यर्थस्य विवक्षितत्वेऽप्यर्थलभ्यत्वेनानुपादेयत्वादिति वक्ष्यते इत्यर्थः"–इति प्रभा । "प्रतिमल्लानामस्तमयस्य पराभवस्योदयः प्रारम्भो यस्मात्सः । पूर्वं केनाप्यपराभूतानामपि ततः पराभवारम्भ इत्यर्थः, स च उदयपदादेव लभ्यते इति नोदयपदस्य व्यर्थता"—इति विवरणम् ॥

न केवलं समासे एव पदाधिक्यम्, किं त्वसमासेऽपीत्युदाहरणान्तरमाह **यथा वेति । इदमिति ।** इह जगति पुंसां जरास्वपि वृद्धत्वावस्थास्वपि यत् मान्मथाः कामसंबधिनो विकाराः, इतीदम् अनुचितम् असामर्थ्येऽपि प्रवृत्तत्वाल्लोकविरुद्धमित्यर्थः; अक्रमः असंप्रदायश्च, शास्त्रविरुद्धश्चेति यावत्; बाल्य-यौवन-जरासु विद्यासेवन-विषयोपभोग-धर्मार्जनमिति हि शास्त्रम् । इत्थं पुरुषधर्मं निन्दित्वा स्त्रीधर्मं निन्दति—यदपि चेति । यदपि च नितम्बिनीनां स्त्रीणां जीवितं जीवनं रतं रमणं वा स्तनपतनम् अवधिः सीमा यस्य तथाभूतं न कृतम्, 'विधात्रा'—इति शेषः । तदप्यनुचितम्, वैरस्याधायकत्वादिति भावः; अक्रमश्च अप्रशस्ता एषा परिपाटीति भावः । पुष्पिताग्रा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (११३ पृष्ठे) ।

अत्र कृतमिति पदमधिकमित्याह **अत्र कृतमितीति ।** अधिकमित्यनुषज्यते, तेन कृतमिति पदमधिकं कृतं पठितमित्यर्थः, तद्विनाऽपि पूर्वार्धवत् निराकाङ्क्षप्रतिपत्तेः संभवादिति भावः । यद्वा, कृतमित्यस्य प्रत्युतेत्यादिनाऽन्वयः । भग्नप्रक्रमत्वरूपं दोषान्तरमाह **कृतं प्रत्युते-**

अधिकरतलतल्पं कल्पितस्वापलीला-
परिमिलननिमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली ।
सुतनु! कथय कस्य व्यञ्जयत्यञ्जसैव
स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् ॥ २२३ ॥

त्यादि । प्रत्युत विपरीतम् । प्रक्रमभङ्गमिति । पूर्वार्धेऽकरणादिति प्रदीपः । पूर्वं पुंधर्मेऽनौचित्यमुक्त्वा इदानीं स्त्रीधर्मे तदनुक्त्वा[1] तत्करणे तदुक्त्या विधावनौचित्यप्रतीतेः प्रक्रमभङ्ग इत्युद्द्योतः । "पूर्वार्धे विकाररूपधर्मस्यानौचित्यमुक्तम्, उत्तरार्धे तु जीवितरतयोर्धर्मयोः स्तनपतनावधित्वाकरणस्येति प्रक्रमभङ्गः । एवं यदपि चेति समुच्चयार्थकेन चकारेण समुचितमन्यत् किमपि 'न कृतम्'-इत्यनेनान्वेतुमाकाङ्क्षितमस्ति"—इति विवरणम् । अत्र निष्प्रयोजन[2]शब्दश्रवणेन श्रोतुर्वैमुख्यं[3] दूषकताबीजम् । अतो हर्षादावभिव्यङ्ग्ये न दोषत्वम्[4] । निर्दुष्टं पाठमुपदिशति तथा चेति । एवं दोषे सतीत्यर्थः ॥

कथितपदं वाक्यमुदाहरति कथितपदमिति । कथितं पदं यस्मिन् (वाक्ये) इति विग्रहः । प्रयोजनशून्यत्वे सति समानार्थकसमानानुपूर्वीकपदवत्त्वं कथितपदत्वमित्यर्थः । 'उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च'-इत्यादौ (२४४ उदाहरणे) एतद्वारणाय सत्यन्तम्, तत्र हि तेनैव शब्देन पुनरुपादानेऽनुवादत्वेन झटिति प्रयोजनजिज्ञासायां व्यञ्जनयाऽस्तमयोदयादावेकरूपताऽवगमः प्रयोजनमस्ति । विभिन्नानुपूर्वीकपदोपादाने पुनरुक्तत्वं वक्ष्यते इत्युद्द्योते स्पष्टम् ।

अधिकरेति । करतले कपोलमाधाय चिन्तयन्ती नायिकां प्रति सख्या उक्तिरियम् । हे सुतनु, करतलतल्पे इत्यधिकरतलतल्पम्, सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः, करतलरूपे तल्पे शय्यायां कल्पिता या स्वापलीला तया तस्यां सत्यां वा यत्परिमिलनं (करतलकपोलयोः) दृढतरः संबन्धः तेन निमीलन् तिरोभवन् पाण्डिमा विरहधावल्यं यस्यां सा, करकपोलयोर्दृढसंबन्धेन रक्तिमोदयाद्विरहपाण्डिमतिरोधानमिति भावः । तथाभूता (तव) गण्डपाली गण्डप्रदेशः=कपोलस्थली (कर्त्री) (तेन सकललावण्यातिशयमर्यादात्वबोधनम्)। अञ्जसा शीघ्रं तत्त्वतो वा कस्य नायकशिरोमणेः स्मर एव नरपतिस्तस्य लीलाश्चुम्बनदशनादयस्तत्र यौवराज्यं युवराजत्वं (मुख्याधिकारः) तत्राभिषेकं व्यञ्जयति सूचयति त्वं कथयेत्यर्थः । वृद्धः स्मरः स्वेनाप्यवशीकृतां त्वां वशीकुर्वन्तं तं जनमवलोक्यावश्यमेव रमणीयजयलक्षणे स्वराज्येऽभिषेक्ष्यतीति भावः । एतेन तन्नायकस्य कन्दर्पादप्यधिकवशीकरण-

---

१ तदनुक्त्वा अनौचित्यमनुक्त्वा। तत्करणे स्त्रीधर्मकरणे (स्त्रीधर्मोत्पादने)। तदुक्त्या अनौचित्योक्त्या। विधौ विधातरि ॥ २ निष्प्रयोजनेति । निष्प्रयोजनत्व चाविवक्षितार्थकत्वाद्बोध्यम् ॥ ३ श्रोतुर्वैमुख्यमिति तस्मिन् हि रसोद्बोधवैगुण्यादिति भावः ॥ ४ एतच्च 'वद वद०'-इति ३१३ उदाहरणे स्फुटीभविष्यति ॥

अत्र लीलेति ॥ पतत्प्रकर्षं यथा,—

कः कः कुत्र न घुर्घुरायितघुरीघोरो घुरेत्सूकरः,
कः कः कं कमलाकरं विकमलं कर्तुं करी नोद्यतः।
के के कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यतः
सिंहीस्नेहविलासबद्धवसतिः पञ्चाननो वर्तते ॥ २२४ ॥

कर्तृता ध्वन्यते। "पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्क्तिचिह्नयोः"—इत्यजयः। "कृदिकारादक्तिनः"—इति वार्तिकेन ङीषि पालीतिरूपम्। निमिलत्पाण्डिमेत्यत्र "ऋन्नेभ्यो ङीप्" (४।१।५)—इति सूत्रेण प्राप्तस्य ङीप्प्रत्ययस्य "मनः" (४।१।११)—इति सूत्रेण निषेधः। अत्र सूक्ष्मालंकारः। मालिनी छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (११४ पृष्ठे)।

अत्र लीलापदं वारद्वयमुपात्तम्, तथोपादानं हि उद्दिष्टप्रतिनिर्दिष्टयोः (उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोः) अभेदव्यञ्जकतया स्वापलीलायां यौवराज्यमिति प्रत्याययति, प्रकृते तु न तथा विवक्षितमिति कथितपदत्वं दोषः। तदेवाह **अत्रेत्यादि। लीलेतीति।** कथितपदमिति संबन्धः। अत्र 'स्मरनरपतिलक्ष्मी'— इति पाठे तु नायं दोष इति भावः। दूषकताबीजं तु कवेरशक्त्युन्नयनेनोपभुक्तभोगवत् श्रोतुर्वैमुख्यम्। अतो लाटानुप्रासादावदोषत्वम्, अशक्त्यनुन्नयादिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्। उक्तं च सारबोधिन्याम्। "द्विःप्रयुक्तमेकं पदमुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यविधयाऽर्थयोरभेदप्रत्यभिज्ञानजननैयत्येन या स्वापलीला तत्रैव यौवराज्यमिति प्रत्ययमुत्पादयति, प्रकृते तु न तद्विवक्षितम्"—इति। केचित्तु एकस्यैव पदस्य द्वितीयवारोपादानं पिष्टपेषणवदचमत्कारीत्याहुस्तन्न, अनवीकृतत्वसांकर्यापत्तेः।

अत्र प्रदीपकाराः प्राहुः—"समासे सत्येकस्मिन्नपि पदे व्यवधानाल्लाटानुप्रासविरहेऽप्यस्य संभवात्कथं न पददोषत्वमिति"—इति। तत्र वदामः—न खल्वेकस्मिन् पदे कथितपदत्वं स्वप्नेऽपि संभवति, पदावयवयोः पदत्वाभावात्। किंतूपात्तपदस्य प्रयोजनं विना पुनरुपादाने सजातीयपदव्यवहारयोग्यपदयोरेव तथात्वम्। तादृशपदान्तर्गताखण्डपदाभिप्रायेण तथात्वमितिचेत्, तर्हि तादृग्विवक्षया नानापदवृत्तिताऽप्यक्षतेति वाक्यदोषत्वमेवेतीति सुधासागरे स्पष्टम् ॥

पतत्प्रकर्षं यथेत्युदाहरति **पतत्प्रकर्षमिति।** पतन् ह्रसन् प्रकर्ष उत्कर्षो यत्र (वाक्ये) तदित्यर्थः। अलंकारकृतस्य बन्धकृतस्य वा प्रकर्षस्य यत्रोत्तरोत्तरं पातो निकर्ष इति भावः।

कः क इति। पञ्चयतीति पञ्चं[1] विस्तृतम् आननं मुखं यस्य स पञ्चाननः 'पचि विस्तारवचने'—इति चुरादौ धातुपाठः, यद्वा, मुखं पादाश्चेति पञ्चाननानीव (युद्धे मुख्यत्वात्) यस्य स पञ्चाननः सिंहः यतः यस्मात् सिंह्याः स्नेहेन यो विलासः दन्तेन कण्डूयनादिः तेन बद्धा स्थिरीकृता वसतिः अवस्थितिः, अथवा, बद्धा नियतं कृता वसतिः एकदेशावासो येन

---

१ पञ्चमिति। "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः." (३।१।१३४)-इति सूत्रेण कर्तरि पचादित्वादच्प्रत्ययः ॥

समाप्तपुनरात्तं यथा,–

तादृशो वर्तते, अतः कः कः सूकरः वराहः कुत्र न घुरेत् न भीमं शब्दं कुर्वीत, अपि तूत्तममध्यमाधमरूपः सर्व एव सर्वत्रेति भावः । 'घुर भीमार्तशब्दयोः'—इति तुदादौ धातुपाठः । कीदृक् सूकरः ?–घुर्घुरायिता घुर्घुरः शब्दविशेषः तद्वती या घुरी घोणा (नासिका) तया घोरः भीमः (भीषणः) । एवम्, कः कः करी हस्ती कं कमलानामाकरमुत्पत्तिस्थानं विकमलं विगतकमलं कर्तुं नोद्यतः नोद्युक्तः, अपि तु सर्वः सर्वमपीति भावः । तथा, के के अरण्यमहिषाः कानि वनानि नोन्मूलयेयुः न समूलं नाशयेयुः, अपि तु सर्वे एव सर्वाण्यपीति भावः । अनेन स्वाश्रयोन्मूलकतया तेषां मदौत्कट्यं ध्वनितम् । एवं चात्र 'राजनि व्यसनशीले क्षुद्रा अपि भौमिका निर्मर्यादा भवन्ति'—इति प्रस्तुतध्वननादप्रस्तुतप्रशंसाऽलंकारः । 'कः कः'—इत्यत्र कस्कादित्वात्तु 'कस्कः'—इति युक्तम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र सूकरेभ्यः परपक्षविनाशोद्योगितया करिणाम्, तेभ्यश्च देवीप्रतिपक्षजातीयतया यमवाहनजातीयतया च महिषाणाम्, तेभ्यः कर्यादिहिंसकत्वेन सिंहानामुत्कृष्टतयाऽभिधाने तथैव बन्धदार्ढ्यादिकमुचितम्, सूकराद्यभिधानेऽपि विकटबन्धकृतोऽनुप्रासकृतश्च प्रकर्षः सिंहाभिधाने पतित इति पतत्प्रकर्षत्वम् । अत्र दूषकताबीजं तु कवेरशक्त्युन्नयनेन श्रोतुर्वैरस्यम् । क्वचित् रसानुगुणतया प्रकर्षपातेऽपि न दोषः, यथा,–प्रागप्राप्तेत्यादौ (३९९ पृष्ठे) येनानेनेत्यादिचतुर्थपादे इति प्रदीपोद्द्योतप्रभासु स्पष्टम् । "अत्र वाच्यस्य सूकरादेरुत्तरोत्तरमुत्कृष्टतया तथैव समुचितस्य बन्धप्रकर्षस्य भङ्गः (पातः), उत्तरोत्तरं तदपकर्षस्य स्फुटत्वात्"—इति चन्द्रिकायामपि स्पष्टम् । सारबोधिनीकारादयस्तु—अत्रानुप्रासकृतस्य प्रकर्षस्य पतनं व्यक्तमेव । अत्र पूर्वापेक्षयोत्तरत्र बन्धशैथिल्यमेव दूषकताबीजमित्याहुः ॥

समाप्तपुनरात्तं यथेत्युदाहरति **समाप्तपुनरात्तमिति** । क्रियाकारकान्वयेन समाप्तेऽपि वाक्ये विशेषाभिधित्सां विना पुनस्तद्वाक्यान्वयिपदाभिधानं यत्र (वाक्ये) तत् । तथा ह्यस्योदाहरणे 'एतादृशः क्वाणः प्रेम तनोतु वः'—इत्यनेन वाक्यसमाप्तावपि पुनः तत्क्वाणस्य कर्तुः नवेत्यादिविशेषणाभिधानम्, न च तत्र विशेषणादन्यत् प्रयोजनमस्तीति विवरणकारः । वस्तुतस्तु, समाप्तपुनरात्तत्वं च क्रियाकारकभावेनान्वयबोधकसकलपदोक्त्यनन्तरं तद्घटकयत्किंचित्पदान्वयिविशेषणोपादानमिति वैयाकरणलघुमञ्जूषायां स्पष्टम् । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोरपि—समाप्तपुनरात्तं समाप्तं सत्पुनरात्तम् । तथा च समाप्तं च तत् पुनरात्तं पुनरुपात्तं चेति विशेषणोभयपदः कर्मधारयः समासः । समाप्तं जनितविवक्षितान्वयबोधकं सत् तदन्वयिशब्दोपादानेन पुनरुपात्तं पुनरनुसंधानविषय इत्यर्थः । [1]वाक्ये समाप्ते पुनस्तदन्वयिशब्दोपादानं यत्रेति भावः । 'तदन्वयि'—इत्यस्य तत्रान्वयो यस्य तेनान्वयो यस्येति

---

1 अस्य विशेषं दर्शयति वाक्ये इत्यादिना ॥

क्रेङ्कारः स्मरकार्मुकस्य, सुरतक्रीडापिकीनां रवः,
झङ्कारो रतिमञ्जरीमधुलिहां, लीलाचकोरीध्वनिः।
तन्व्याः कञ्चुलिकापसारणभुजाक्षेपस्खलत्कङ्कण-
क्वाणः प्रेम तनोतु वो, नववयोलास्याय वेणुस्वनः॥ २२५॥

चेत्यर्थः। तेन विशेषणस्य विशेष्यस्य च संग्रहः। आद्योदाहरणं प्रकृतमेव। द्वितीयं तु 'प्रागप्राप्त'–इति (३९९ पृष्ठे)। तत्र हि 'येनानेन'–इति वाक्ये तृतीयान्तपरामृष्टवाक्यार्थस्य विशेषणत्वम् [परंतु प्रागप्राप्तेत्यत्र वाक्यान्तरकरणेनादोषत्वमित्यन्यदेतत्। स्फुटीभविष्यति चेदमग्रे ३१८ उदाहरणे।]। विवक्षितेतिविशेषणात् 'अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनामुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम्। विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन् कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि॥'–इत्यादौ, 'अद्यापि स्तनवेपथु जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः' इत्यादौ च न दोषत्वम्। आद्ये अयंपदार्थस्य संदिग्धतया कुत्राप्यपर्यवसितत्वेन न क्रियान्वय इति वक्ष्यमाणविशेषणैर्विशेष्यसमर्पणे युगपदेवान्वयबोधात्। अन्त्ये कुतो वेपथुरिति हेत्वाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः प्रमाणाधिकत्वान्वयं विना विवक्षितान्वयबोधस्यैवाभावात्। एतदेव वक्ष्यते (४१८ पृष्ठे १७ पङ्क्तौ)–'निराकाङ्क्षत्वं चास्य दूषकताबीजम्'–इति। यत्तु समासे वाक्येऽविशेषविधायिविशेषणान्तरोपादानवत्त्वं समाप्तपुनरात्तलक्षणमिति कैश्चिदुक्तम्, तन्न, प्रागप्राप्तेत्यादौ वाक्यान्तरारम्भे विशेषणान्तरानुपादाने तल्लक्षणविरहेण तत्रानित्यदोषत्वव्युत्पादनविरोधात्। किंच पुनःशब्दार्थानन्वयः, नववय इत्यादेः सकृदेवोपादानात्। विशेषणान्तरापेक्षया तत्त्वे तु तद्वैयर्थ्यं व्यधिकरणबहुव्रीह्यापत्तिश्च। क्रियाविशेष्यकबोधवादिनां मते 'घटोऽस्ति मृन्मयः'–इत्यत्राव्याप्तेश्च, विशेषणान्तरानुपादानात्। ननु 'नववयः'–इत्यादिना विशेष्यभूतः क्वाण एव पुनरुपात्तः, न वाक्यम्, एवं 'येनानेन'–इत्यत्रापि परशुरूपं विशेषणं पुनरुपात्तं न वाक्यमिति चेत्, न, तादृशविशेषणविशिष्टक्वाणस्य क्रियाकाङ्क्षतया वाक्यस्यैव पुनरुपादानात्। येनानेनेत्यत्रापि त्वत्कण्ठपीठातिथिभवनकर्तृपरशुनेत्यर्थाद्वाक्यानुसंधानं स्फुटमेवेति।

क्रेङ्कार इति। स्वगृहं प्रति प्रस्थितान् पथिकान् प्रति कस्यचित्कवेरुक्तिरियम्। तन्व्याः कृशाङ्ग्याः कञ्चुलिका चोलिका तस्या अपसारणे निष्कासने अर्थाद्धवद्भिः क्रियमाणे सति यो भुजयोराक्षेपो धूननं तेन स्खलन्ति यानि कङ्कणानि करभूषणानि तेषां क्वाणः शब्दः वः युष्माकं प्रेम प्रीतिं तनोतु विस्तारयत्विति संबन्धः। कीदृशः क्वाण इत्यपेक्षायां क्रेङ्कार इत्यादीनि पञ्च रूपकाणि। स्मरकार्मुकस्य मदनधनुषः क्रेङ्कारः विपक्षजयकालिकज्याकर्षणजः शब्दः। तथा, सुरतक्रीडारूपाणां पिकीनां कोकिलानां रवः कूजितम्। तथा,

---

१ शाकुन्तलनाटके प्रथमेऽङ्के पद्यमिदम्॥ २ अविशेषेति। प्रकृतोपयुक्तविशेषाबोधकेत्यर्थः। तेन 'अद्यापि स्तनवेपथु जनयति'–इत्यत्र प्रमाणेत्यादिविशेषणान्तरोक्तौ न दोष इति भावः॥ ३ तद्व्युत्पादनं तु मूले एवाग्रे (३१८ उदाहरणे) स्फुटीभविष्यति॥

द्वितीयार्धगतैकवाचकशेषप्रथमार्धं यथा,—
मसृणचरणपातं गम्यतां, भूः सदर्भा,
विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि, घर्मः कठोरः ।

रतिः सुरतमेव (विलासादिफलोत्पत्तिस्थानत्वात्) मञ्जरी वल्लरी तत्संबन्धिनो ये मधुलिहः भ्रमरास्तेषां झङ्कारः रवः। यद्वा, रतिः प्रीतिः तद्रूपमञ्जरी (विलासादिफलोत्पत्तिस्थानत्वात्) तत्सबन्धिमधुलिहां झङ्कारः। अत्र मधुलिट्त्वारोपविषयः (भ्रमरत्वारोपाश्रयः) कङ्कणान्येव। तथा, लीला कटाक्षादिविक्षेपः तद्रूपचकोरीध्वनिः। तथा, नववयसस्तारुण्यस्य नववयसां तरुणानां वा लास्याय नृत्याय वेणुस्वनः वंशीध्वनिरूप इत्यर्थः। मालारूपकमत्रालंकारः। अत्र झेङ्काराारोपविषये रवत्वारोपो विरुद्धः। किं च पिकादीनामपि कूजितमेव प्रसिद्धं न तु रव इति बोध्यम्। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्(१६ पृष्ठे)।

अत्र 'एतादृशः क्वाणः प्रेम तनोतु वः'—इत्यनेन वाक्यसमाप्तावपि पुनः तत्क्वाणस्य कर्तुः नवेत्यादिविशेषणाभिधानम्, न च तत्र विशेषणादन्यत्प्रयोजनमस्ति—इति समाप्तपुनरात्तत्वमिति तु प्रागुक्तमेव। उक्तं च प्रदीपोद्द्योतयोरपि—अत्र 'तनोतु वः'—इति समाप्तमेव वाक्यं नवेत्यादिविशेषणेन पुनरुपात्तं (पुनरनुसंधानविषयीकृतम्) इति समाप्तपुनरात्तत्वम्। अस्य विशेषणस्यानुगुणत्वेऽपि तन्निरपेक्षतया प्राग्जनितविवक्षितान्वयबोधत्वेन [बोधसत्त्वेन] पुनरन्वये आकाङ्क्षाऽभावादिति भावः। एतेन 'पुनरुपात्तविशेषणस्यानुगुणत्वे कथं तद्विना बोधः, अननुगुणत्वे त्वपुष्टार्थतैव स्यात्'—इत्यपास्तम्। एवं च निराकाङ्क्षत्वमेवास्य दूषकताबीजम्। अतश्चानित्यदोषोऽयम्, वाक्यान्तरारम्भे तदभावात्। यथा—'येनानेन जगत्सु' (३९९ पृष्ठे)—इत्यादौ येनेति यत्पदेनाकाङ्क्षोत्थापनादिति बोध्यम्। एवं च 'यो नववयोलास्याय'—इति पाठेऽत्रापि न दोष इति बोध्यमिति ॥

अर्धान्तरैकवाचकमुदाहरन् व्याचष्टे **द्वितीयार्धेति**। द्वितीयार्धगतम् एकं वाचकं शेषम् अवशिष्टं यस्य, तादृशं प्रथमार्धं यत्र (वाक्ये) तदित्यर्थः; यत्र प्रथमार्धगतं वाक्यं द्वितीयार्धगतेनैकेन पदेन पूर्यते तत् अर्धान्तरैकवाचकमिति भावः। व्याख्यातमिदं प्रदीपे—"द्वितीयार्धगतमप्रधानहेत्वाद्यर्थकमेकं वाचकं यत्र तदर्धान्तरैकवाचकम्"—इति। वाक्यान्तरान्तःपातविरहान्न संकीर्णसांकर्यमित्युद्द्योतादौ स्पष्टम्। सरस्वतीतीर्थास्तु—अन्यदर्धम् अर्धान्तरं तत्र एकमसहायभूतं वाचकशेषं पदं यत्र वाक्ये तदर्धान्तरैकवाचकम्। तच्च द्विविधम्, द्वितीयार्धगतैकवाचकशेषं प्रथमार्धम्, प्रथमार्धगतैकवाचकशेषं द्वितीयार्धं चेति। तत्राद्यमुदाहरणं प्रकृतमेव। द्वितीयं तु 'वक्षःस्थलं मुकुन्दस्य कौस्तुभाङ्कं, कपर्दिनः। चूडालो भालचन्द्रेण जटाजूटश्च पातु वः ॥'—इति। अत्र 'कपर्दिनः'—इति पदं द्वितीयार्धशेषं प्रथमार्धे उपात्तमित्याहुः।

मसृणेति। राजशेखरकृते बालरामायणे षष्ठेऽङ्के रामेण सह वनवासं गतायां सीतायां

तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुपूर्णैः
पथि पथिकवधूभिर्वीक्षिता शिक्षिता च ॥ २२६ ॥

तद्वार्तां कथयतः दशरथामात्यस्य सुमन्त्रस्य दशरथं प्रत्युक्तिरियम् । जनकपुत्री सीता पथि मार्गे पथिकानां पान्थाना वधूभिः स्त्रीभिः (कर्त्रीभिः)अश्रुपूर्णैः बाष्पव्याप्तैः लोचनैः (करणैः)वीक्षिता, इति पूर्वार्धोक्तप्रकारेण शिक्षिता चेत्यन्वयः । शिक्षाप्रकारमेवाह—मसृणेत्यादि । हे बाले यतः भूः भूमिः सदर्भा दर्भाङ्कुरसहिता तत् तस्मात् (त्वया) मसृणो मन्दः (लघुः) चरणयोः पातो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा गम्यताम् । तथा, यतो घर्मः आतपः कठोरः तीक्ष्णः तत् तस्मात् मूर्ध्नि मस्तके सिचयान्तं वस्त्राञ्चलं विरचयेति । अहो धन्यतमेयं राजपुत्र्यपि कोमलतराभ्यां पद्भ्यामेव पथिकं स्वभर्तारमनुयाति, अधन्यतमा वयं या एवं विरहदुःखेन पीड्येमहि-इत्यश्रुपूर्णता । अत एव पथिकपदं चरितार्थम् । "घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्णस्वेदाम्बुनोरपि"—इति कोशः । "पटोऽस्त्री कर्पटः शाटः सिचयप्रोतलक्तकाः"—इति रभसः । अत्र 'घुसृणमसृणपादा गम्यते भूः सदर्भा विरचय शिवजातं मूर्ध्नि घर्मः कठोरः'—इति पूर्वार्धे पाठान्तरम् । "घुसृणः पङ्कजे गर्भो(?) घुसृणं नवनीतकम्"—इति धरणिः । "शिवजातं शिरःपादत्राणं वल्कलपत्रजम्"—इति संसारार्णवः । मालिनी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (११४ पृष्ठे) ।

अत्र 'भूः सदर्भा, तत् (तस्मात्) मसृणचरणपातं गम्यताम्'—इति वाक्यं द्वितीयार्धगतेन तदित्यनेन पूर्यते इत्यर्थान्तरैकवाचकत्वम् । अत्र निराकाङ्क्षता दुष्टिबीजम्, श्रुतमात्रस्यैव भूसदर्भत्वस्याक्षेपेण व्यञ्जनया वा हेतुत्वप्रतीतेः । न च तदित्यखण्डो निपातः प्रागुक्तपरामर्शकः, इतीत्यनेनैव सिद्धेः । [यत्र तु] यस्य तु कर्त्रादेर्न तथा (निराकाङ्क्षा) प्रतिपत्तिः [तत्र] तस्यार्थान्तरोपादानेऽपि दोषस्यात्मलाभ एव नास्ति, हेत्वादिघटितलक्षणकरणात् । यथा,—'तव तुल्यः प्रभो ! नास्ति भुवनत्रितयोदरे । राजा दानदयाशीलः'—इत्यादाविति बोध्यम् । वृत्त्युक्तरीत्या हेत्वाद्यघटितलक्षणकरणे आत्मलाभेऽपि वा नाय दोषः, निराकाङ्क्षत्वरूपस्य दुष्टिबीजस्याभावात् । आसत्तिज्ञानकृतप्रतीतिविलम्बेन तत्रापि दुष्टत्वानुभवे तु क्लिष्टत्वमेव तत्र दोष इति बोध्यम् । परं तु अस्य (दोषस्य) वाक्यदोषता कथम्, अपदस्थपदता, अपुष्टार्थता वा कथं नेति चिन्त्यमिति प्रदीपोद्द्योतप्रभासु स्पष्टम् । सारबोधिन्या तु—अत्र परार्धपतितस्य तत्पदस्य विलम्बेनोपस्थित्याऽन्वयबोधविलम्ब इति दूषकताबीजम् । अत्र केचित्—भूसदर्भत्वमसृणचरणपातयोः कठोरघर्मत्वमूर्धावगुण्ठनयोश्च हेतुहेतुमद्भावेनान्वयोपपत्तौ किं तच्छब्दापेक्षणेन । तदिति पुनरखण्ड एव निपातः प्रागुक्तपरामर्शकः । तथा च 'भूः सदर्भा'—इत्यत्राऽऽर्थहेतुत्वम्, तथोत्तरत्रापीति नात्र दोष इति वदन्ति, तन्न, "शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पू-

अभवन् मतः (इष्टः) योगः (संबन्धः) यत्र, तत्; यथा,—

येषां तास्त्रिदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभि-
र्लीलापानभुवश्च नन्दनवनच्छायासु यैः कल्पिताः।
येषां हुङ्कृतयः कृतामरपतिक्षोभाः क्षपाचारिणां,
किं तैस्त्वत्परितोषकारि विहितं किंचित्प्रवादोचितम्॥ २२७॥

र्यते"—इति न्यायाच्छाब्दे हेतुत्वे संभवत्यार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्, तदित्यखण्डनिपाते प्रमाणाभावाच्चेति व्याख्यातम्॥

अभवन्मतयोगमुदाहरन् व्याचष्टे **अभवन्निति**। न भवतीत्यभवन् अविद्यमानो मतोऽभिमतः (इष्टः) योगः संबन्धो यत्र (वाक्ये) तदभवन्मतयोगमित्यर्थः। अत्र पदार्थयोरन्वयस्यैवासंभवः,अविमृष्टविधेयांशे तु अन्वयसंभवेऽपि उद्देश्यविधेयभावानवगम इति भेदः। व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतप्रभासु—न चाविमृष्टविधेयमध्येऽस्यान्तर्भावः, उपजीव्यत्वेन भेदादिति केचित्; उपजीव्यत्वेनेत्यस्य 'अविमृष्टविधेयांशत्वस्य मतयोगाभावप्रयोजकत्वेन'—इत्यर्थः। वस्तुवस्तु, तत्र पदार्थयोः (परस्परान्वितत्वेन विवक्षितयोः) उपस्थितयोरन्वयो भवत्येव, परं तु अनभिमतेनाप्राधान्यादिना रूपेण। अत्र तु संबन्ध एव तयोर्न प्रतीयते इति महान् भेदः। तथा च तत्रान्वयविशेषाभावः, इह तु सामान्याभाव इति भावः। एवं च प्रकृते पदार्थयोर्वाक्यार्थविधया भासमानसंसर्गस्यैवाभानम्, तत्र तु उद्देश्यत्वादिशालिबोधस्यैवानुदय इति विशेष इति भावः। अत एवात्र योगपदं चरितार्थम्। नन्वेवम्[1] 'अभवन्मतयोगम्'—इत्यत्र योगे मतत्वविशेषणानर्थक्यमिति चेत्, न[2], एकवाक्यस्थपदोपस्थापितत्वादिरूपस्य योगस्यापि सत्त्वात्। मतत्वं चान्वयबोधविषयत्वमित्यप्रसङ्ग इति।

अभवन्मतयोगत्वं च क्वचिद्विभक्तिभेदनिबन्धनम्, क्वचिन्न्यूनतादिनिबन्धनम्, क्वचिदाकाङ्क्षाविरहनिबन्धनम्, क्वचिद्वाच्यव्यङ्ग्ययोर्विवक्षितयोगाभावनिबन्धनम्, क्वचित्समासच्छन्नतया मतयोगाभावनिबन्धनम्, क्वचिद्व्युत्पत्तिविरोधनिबन्धनं च भवति। तत्र विभक्तिभेदनिबन्धनमुदाहरति **येषामिति**। हनुमता लंकायां दग्धायां वीरराक्षसानधिक्षिपतः कस्यचिद्रावणं प्रत्युक्तिरियम्। हे प्रभो येषां क्षपाचारिणां राक्षसानां प्रतापस्य ऊष्मभिः (कर्तृभूतैः) ताः प्रसिद्धाः (लोकोत्तराः) त्रिदशानां देवानाम् इभस्य गजस्य (ऐरावताख्यस्य) दानं मदजलं तस्य सरितः नद्यः पीताः शोषिताः। ऊष्मणा हि नदीशोषणं युक्तमेव। तथा, यैः क्षपाचारिभिः नन्दनवनस्य देवेन्द्रक्रीडावनस्य छायासु लीलया लीलानां वा यत् पानम् (अर्थान्मद्यस्य) तस्य भुवः भूमयः कल्पिताः रचिताः। अनेन स्वर्गोऽपि

---

१ नन्वेवमिति। अन्वयसामान्याभावविवक्षाया विवक्षितार्थकमतत्वविशेषणमन्वये व्यर्थम्, प्रत्युताविमृष्टविधेयांशसंकीर्णत्वापादकमेव स्यादिति भाव॥ २ नात्र विवक्षितार्थकतया मतशब्दप्रयोगः, किंतु शाब्दबोधविषयत्वार्थकतयेति समाधत्ते नेति॥

अत्र "गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात्"–इत्युक्तनयेन यच्छब्दनिर्देश्यानामर्थानां परस्परमसमन्वयेन यैरित्यत्र विशेष्यस्याप्रतीतिरिति । 'क्षपाचारिभिः' इति पाठे युज्यते समन्वयः ।

येषां भूतुल्य इति सूचितम् । तथा, येषां क्षपाचारिणां हुङ्कृतयः हुङ्काराः कृतोऽमरपतेरिन्द्रस्य क्षोभो भयविक्लवो याभिस्तथाभूताः । इदं सर्वं त्वदाश्रयादिति भावः । तैः क्षपाचारिभिः तव रावणस्य परितोषकारि संतोषदायि प्रवादोचितं सदसि कथनयोग्यं प्रवादस्य स्वख्यातेरुचितं वा किंचिद्विहितं कृतम्, अपि तु न किंचिदपि कृतमित्यर्थः । 'नन्दनवनच्छायासु'–इत्यत्र 'नन्दनतरुच्छायासु'–इति प्रदीपे पाठः । तरुत्वाभिधानं साधारणोपभोग्यत्वप्रतिपादनाय, तेन नन्दनसंबन्धिष्वपि[1] येषां (क्षपाचारिणां) साधारणी बुद्धिरासीदिति ध्वनिरित्युद्द्योतः । नन्दनतरुच्छायास्वित्यत्र पूर्वपदार्थबाहुल्यसंभवेऽपि समर्थच्छायानिष्पत्तेस्तदपेक्षाभावात् "छाया बाहुल्ये" (२।४।२२)–इति पाणिनिसूत्रेण[2] नपुंसकत्वं नास्तीत्यनुसंधेयम् । यद्वा, एकैकतरुच्छायाविवक्षया तरोः छाया तरुच्छायेति एकवचनघटिततत्पुरुषे कृते तरुच्छाया च तरुच्छाया च तरुच्छाया चेत्येकशेषेण तरुच्छायास्विति स्त्रीत्वोपपत्तिः । नन्वेवमुपपत्तौ 'इक्षुच्छायानिषादिन्यः'–इत्यत्र (रघु० ४ सर्गे २० श्लोके) आ समन्तान्निषादिन्य इत्याङ्प्रश्लेषो बोध्यः'–इति वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्युक्तं व्याकुप्येतेतिचेन्न; तत्रैकैकेक्षुच्छायायां निषादनस्यासंभवेनोक्तोपपत्तेरप्राप्त्या प्रश्लेषस्यावश्यकत्वेन तद्व्यकोपाभावात् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र दोषमाह **अत्रेत्यादिना 'अप्रतीतिरिति'–इत्यन्तेन । इत्युक्तनयेन** इत्युक्तन्यायेन । गुणानां चेत्ययं हि न्यायः पूर्वमीमांसायां तृतीयेऽध्याये प्रथमे पादे द्वादशेऽधिकरणे भगवता जैमिनिना द्वाविंशतिसूत्ररूपेण पठितः । गुणानाम् अप्रधानानां विशेषणानामिति वत्, परार्थत्वात् प्रधानान्वयापेक्षित्वात् असंबन्धः परस्परमनन्वयः समत्वात् परापेक्षाया नियतत्वात्, यद्वा, प्रधानापेक्षित्वतौल्यादित्यर्थः । गुणानां परस्परमनाकाङ्क्षतया न परस्परमन्वयः, किंतु प्रधानेनैव गुणानामन्वय इति भावः । एवं च गुणप्रधानभावेनैव पदार्थानामन्वयो न गुणानां न वा प्रधानानां परस्परमनाकाङ्क्षत्वादिति निष्कर्षः । प्रकृते तु यैरिति यदर्थस्य विशेष्यतया क्षपाचारिसंबन्धो विवक्षितः, स च न घटते, भिन्नविभक्तिकत्वात् । यदपि 'यो गुणवान् तस्य यशः'–इत्यादौ यत्तदर्थयोरिव यदर्थयोरपि भिन्नविभक्तिकयोरभेदान्वयः स्वीक्रियतामिति येषां प्रतापोष्मभिः पीताः, यैः पानभुवः कल्पिताः, येषां हुङ्कृतय इति रीत्या सर्वेषामेव यदर्थानामभेदान्वये सति एकत्र क्षपाचारिपदार्थस्य विशेष्यत्वे सर्वत्रैव तस्य विशेष्यत्वप्रतीतिर्भवतीति, तदपि न, यदर्थानामुद्देश्यतयाऽप्रधानानां परस्परमन्वयासंभवात्

---

१ पदार्थेष्विति शेषः ॥ २ सूत्रेणेति । छायाशब्दान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्वपदार्थबाहुल्ये इति तदर्थः । इक्षूणा छाया इक्षुच्छायम्, शलभच्छायमिति तदुदाहरणम् ॥

"गुणानां च परार्थत्वात्"—इति न्यायात् । एवं चाभवन्मतयोगत्वं स्पष्टमेवेति बोध्यम् । कीदृशपाठे समन्वय इत्याकाङ्क्षायामाह **क्षपाचारिभिरितीत्यादि ।** क्षपाचारिभिरिति पाठे तु क्षपाचारिपदार्थस्य तैरिति तत्पदार्थविशेष्यतया प्रतीतौ तत्पदार्थानां सर्वयत्पदार्थनिरूपितविशेष्यत्वप्रतीतिरिति न दोष इति बोध्यम् ।

व्याख्यातमिदं सर्वं प्रदीपोद्द्योतादिषु—अत्र यैरित्यस्य अभेदसंसर्गेण विशेष्यतया क्षपाचारिशब्दार्थो विवक्षितः, न च तेन ततस्तथा योगः प्रतीयते, विभक्तिभेदात्; यैरिति क्षपाचारिणामिति पदयोर्भिन्नविभक्तिकयोरभेदान्वये स्वरूपायोग्यत्वादिति भावः । अथ यैर्लीलापानभुवः कल्पिताः, येषां प्रतापोष्मभिरित्यादिप्रकारेण यच्छब्दाभिधेययोरेवाभेदसंसर्गेण विशेषणविशेष्यतयाऽन्वयोऽस्तु, 'यो धूमवान् तत्र वह्निः'—इत्यादावन्वयानुरोधेन व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् यत्तच्छब्दार्थानां परस्परमभेदान्वये विरुद्धविभक्तिराहित्यस्यातन्त्रत्वात् । एवं च तृतीयान्तयत्पदार्थस्य षष्ठ्यन्तयत्पदार्थेऽभेदान्वये तेन च क्षपाचारिणामभेदबोध इति तृतीयान्तार्थेऽप्यभेदलाभः । तथा च किं विशेष्यान्तरविवक्षयेति चेत्, न, अनुवाद्यानां (यत्पदनिर्देश्यानां) हि विधेयेनैव (विधेयत्वेन स्वार्थबोधकतच्छब्दार्थेनैव) साक्षादन्वयो न तु तदनन्तर्भाव्यनुवाद्यान्तरेण, गुणत्वस्योभयत्र (यत्पदार्थद्वये) तुल्यतया विशेष्यत्वविनिगमनाया[1] अशक्यत्वात् । तदेतदुक्तम्,—"गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात्"—इति । अत एव "अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणाति"—इत्यारुण्यादीनां पिङ्गाक्ष्यादिभिर्नान्वयो नापि गवा, तस्या अपि क्रयणसाधनत्वेन गुणत्वात्; किं तु क्रयेणैव । कथं तर्हि धर्म्यन्तरस्थैरपि[2] आरुण्यादिभिर्न क्रय इति चेत्, आरुण्यादीनां गोत्वान्तानामार्थसमाजात् । 'आर्थसमाजात्'—इत्यस्य परस्पराकाङ्क्षयाऽर्थतः परस्परनियमादित्यर्थः; गुणादिप्रकारकव्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वादिति भावः । अत एवारुण्यादीनां स्वाश्रयावच्छेदकतया क्रयसाधनत्वप्राप्तये धर्म्यैक्यप्राप्तये चारुण्येनेत्यादिकं विहायारुणयेत्यादिनिर्देश इति बोध्यम् । तर्हि तद्वदेवात्राप्यार्थसमाजोऽस्त्विति चत्, भवेदेवं यदि तद्वत् समानविभक्तिकत्वं भवेत् । विभक्तिविपरिणामस्तु न भवत्येव, चरितार्था हि विभक्तयो विपरिणम्यन्ते; चारितार्थ्यं तु प्रधानसामानाधिकरण्येनैव; न चात्र तथेति बोध्यम् । कथं तर्हि भवत्यभिमतो योग इति चेत्, क्षपाचारिभिरिति पाठे । ननु क्षपाचारिभिरिति पाठेऽपि षष्ठ्यन्तानन्वयतादवस्थ्यमिति चेत्, न, तत्पदेन विभिन्नविभक्तिकेनाप्यन्वयबोधाद्यावद्यत्पदार्थे तत्पदेन परामृष्टे क्षपाचार्यभेदलाभात् सकलयत्पदनिर्दिष्टानां तत्पदेन परामर्शे तेषां सर्वेषां क्षपाचारित्वावगतेः । क्षपाचारिणामिति निर्धारणषष्ठ्यादरे तु नाभवन्मतयोगतेति चिन्त्यमिति कश्चिदिति ॥

१ विनिगमना चैकतरपक्षपातिनी युक्तिः ॥ २ धर्म्यन्तरस्थैरपीति । "वाससा क्रीणाति"—इति वचनात् क्रयसाधनवस्त्रपरिच्छेदकतयाऽप्यारुण्यादि क्रयाङ्गं स्यादित्यर्थः ॥

यथा वा,—

त्वमेवंसौन्दर्या, स च रुचिरतायाः परिचितः,
कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः ।
अपि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिति सुभगे ! संवदति वाम्,
अतः शेषं यत्स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥ २२८ ॥

अत्र यदित्यत्र तदिति, तदानीमित्यत्र यदेति वचनं नास्ति । 'चेत्स्यात्'—इति युक्तः पाठः । यथा वा,—

न्यूनतादिनिबन्धनं यथावेत्युदाहरति **त्वमेवमिति** । नायिकां प्रति दूत्या उक्तिरियमिति चन्द्रिकाकारः । क्रुद्धां प्रति सखीवाक्यमिदमिति कमलाकरभट्टः । हे सुभगे त्वम् एवं विलक्षणम् (अनुभवमात्रगोचरं विशिष्य वक्तुमशक्यं) सौन्दर्यं यस्यास्ताथाभूता । स च प्रकृतनायकोऽपि रुचिरतायाः सुन्दरतायाः परिचितः । शेषे षष्ठी, 'ब्राह्मणस्य कुर्वन्'—'नरकस्य जिष्णुः'—इत्यादिवत् । तेन "न लोकाव्ययनिष्ठा०" (२।३।६९)—इति सूत्रेण षष्ठीनिषेधः कुतो नेति शङ्का पराहता । एवं च रुचिरतापदार्थस्य कर्मत्वेनाविवक्षिततयाऽकर्मकत्वात् "गत्यर्थाकर्मक०" (३।४।७२)—इति सूत्रेण कर्तरि क्तप्रत्ययस्य सिद्धिः । इह संसारे कामिलोके वा कलानां वैदग्धीनां चतुःषष्टिकलानां वा सीमानं परोत्कर्षं (परां काष्ठां) परम् अतिशयेन युवामेव भजथः आश्रयथः, नान्य इत्यर्थः । अपीति संभावनायाम्; वां युवयोः तत् अनिर्वचनीयगुणगरिम द्वन्द्वं मिथुनं दिष्ट्या भाग्येन इति पूर्वार्धोक्तप्रकारेण संवदति योग्यं भवति । अतो हेतोः शेषं अवशिष्टं यत् संगमरूपं तत् यदि स्यात्, तदानीं गुणितया गुणवत्तया इह संसारे जितं सर्वमित्यर्थः । चन्द्रिकाकारादयस्तु—तत् तस्मात् इति एवंविधं वां युवयोर्द्वन्द्वं मिथुनं दिष्ट्या भाग्येन संवदत्यपि योग्यमपि भवति, अतः पूर्वोक्तात् शेषम् अवशिष्टं समागमरूपं यदि स्यात्, तदानीं इह द्वन्द्वे गुणितया सौन्दर्यादिना जितम्; अन्यथा योग्यसमागमाभावेन गुणवत्त्वमेव विफलमित्यर्थ इत्याहुः । "शेषः संकर्षणेऽनन्ते उपयुक्तेतरेऽन्यवत्"—इति विश्वः । शिखरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (८६ पृष्ठे) ।

अत्र शेषं यत् तत् यदा स्यादित्यर्थोऽपेक्षितः, स न भवति, तत्पदयदापदयोरभावात्; अतो यदर्थस्य तदानींपदेनैवान्वयोऽभिधित्सितः, स च न संभवति, यत्पदेन तदानींपदस्यान्वये आकाङ्क्षाया अभावादित्यभवन्मतयोगत्वम् । तदेवाह **अत्रेत्यादि** । **वचनम्** उक्तिः । **नास्तीति** । अत्र यदित्यत्र तत्पदाभावात्तदानीमित्यत्र यदेत्यभावाच्च नेष्टः संबन्ध इत्यर्थः । न च तदित्यस्य पूर्वत्र विद्यमानस्यात्रानुषङ्गः, अथादिवदतःशब्देन विच्छेदात्, "व्यवायान्नानुषज्येत"—इति न्यायादिति कमलाकर्यां स्पष्टम् । कथं तर्हि पाठो युक्तोऽत आह चे-

संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम्।
कोदण्डेन शराः, शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं,
तेन त्वं, भवता च कीर्तिरतुला, कीर्त्या च लोकत्रयम्॥ २२९॥

त्स्यादिति। चेदिति यदेत्यर्थकम्; अतो न न्यूनत्वमिति बोध्यम्। अत्राहुश्चन्द्रिकाकाराः—"अत्र यदीत्यस्याभावाद्यदित्यस्य च तदर्थाबोधकत्वादभिमतान्वयालाभः"—इति।

व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः—"अत्र शेषसंपत्तेर्गुणिताजयप्रयोजकत्वान्वयो विवक्षितः, स च द्विधा संभवति, यदित्यस्य चेदित्यर्थकतया, तद्यदिपदार्थयोर्विवक्षया वा। तयोर्यदि प्रथमे तात्पर्यं तदाऽवाचकता, द्वितीये तु न्यूनपदत्वम्"—इति प्रदीपः।"**शेषसंपत्तेः**। मङ्गलशेषसंपत्तेः। **सच द्विधेति**। यदित्यस्य क्रियाविशेषणतया 'यच्छेषभवनं स गुणितायाः जयः'—इत्यर्थे तु तदानीमित्यस्यानन्वितत्वमिति भावः। **तद्यदिपदेति**। अतः शेषं यत् तद्यदि स्यादित्यन्वयविवक्षियेति भावः"—इत्युद्द्योतः। सुधासागरे तु—उक्तं प्रदीपमनूद्य, इति प्रदीपकाराः प्राहुस्तन्न रमणीयम्, यदित्यस्य यदेत्यर्थकाव्ययत्वात्। यथा—"विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते" (१०० पृष्ठे)—इत्यत्र तदित्यस्य तदानीमित्यर्थकत्वम्। वयं तु पश्यामः—अव्ययानामनेकार्थकत्वाद्यदित्यस्य तदानींशब्दसमभिव्याहारविलम्बेन विलम्बोपस्थितिकत्वाच्चमत्कारविघातकत्वम्, चमत्कारानुकूलस्य च योगस्य[स्या]सत्त्वात्। विभावा इत्यादेःकारिकात्वेन संभवतोऽप्यस्यातन्त्रत्वादिति। तस्माद्विवक्षाभेदेन न्यूनतादिनिबन्धनोऽयं दोष इति व्याख्यातम्।

"न च न्यूनपदस्याप्यत्रैवान्तर्भावः, क्वचिन्न्यूनपदेऽपि अध्याहारादिना मतयोगसंभवे विलम्बादेरदुष्टत्वसंभवात्"—इति प्रदीपः। "**अध्याहारादिनेति**। [आकाङ्क्षितैकदेशपूरणमध्याहारः]। आदिपदेन लक्षणापरिग्रहः। तथा च स्वरूपायोग्यविषये प्रकृतदोष इति विषयभेद इति भावः"—इति प्रभा। "**क्वचिन्न्यूनेति**। अध्याहारश्च नित्यसाकाङ्क्षक्रियाकारकवाचिस्थले एवेति नात्र स इति भावः। **संभवादिति**। स्वरूपायोग्यत्वे तु प्रकृतदोष इति भावः"—इत्युद्द्योतोऽपि॥

आकाङ्क्षाविरहनिबन्धनमुदाहरति **संग्रामेति**। 'संग्रामाङ्गणम्०' (२२९)—इति 'क्रामन्त्यः०' (३३८)—इति 'आलानम्०' (४२६)—इति 'लावण्यौकसि०' (५९२)—इति 'आत्ते सीमन्तरत्ने०' (५६८)—इति च पञ्चोदाहरणानि यद्यपि हनुमत्कविनिबद्धायां खण्डप्रशस्तौ रामावतारवर्णने दृश्यन्ते, तथाऽपीमानि पद्यान्यन्यकविकृतानीति संभाव्यते, खण्डप्रशस्तावेतद्द्रष्टृणां कुशाग्रधिषणानां तथैवानुभवात्। अतएव काव्यमालायां काव्यप्रदीपाङ्कस्य "संग्रामाङ्गणेति पद्यं कर्कराजस्य सदुक्तिकर्णामृते"—इति टिप्पणोक्तिः सं-

अत्राकर्णनक्रियाकर्मत्वे कोदण्डं शरानित्यादि, वाक्यार्थस्य कर्मत्वे कोदण्डः शरा इति प्राप्तम्। न च यच्छब्दार्थस्तद्विशेषणं वा कोदण्डादि। न च केन केनेत्यादि प्रश्नः।

गच्छते। किं बहुना, खण्डप्रशस्तिनामा संपूर्णोऽपि ग्रन्थो हनुमन्नाटकवत् (२४२ पृष्ठे) हनुमत्कविनाऽन्यकर्तृविकृतान् श्लोकानेकत्र संगृह्योपनिबद्ध इति संभाव्यते, अतएव 'कल्याणानां निधानं कलिमलमथनं पावनं पावनानाम्०'[1]—इति पद्यं हनुमत्कविनिबद्धे हनुमन्नाटके मङ्गलाचरणरूपेण पठितं खण्डप्रशस्तौ रामावतारवर्णने दृश्यते। किंच[2] 'ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डः शतधृतिभवनाम्भोजसन्नालदण्डः[3] क्षोणीनौकूपदण्डः'—इति पद्यं दण्डिकविकृते दशकुमारचरिते मङ्गलाचरणरूपेण पठितं खण्डप्रशस्तौ वामनावतारवर्णने दृश्यते। अपि च 'मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान्०'—इति पद्यं श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धे पूर्वार्धे ४३ अध्याये (१७ श्लो०) पठितं खण्डप्रशस्तौ कृष्णावतारवर्णने दृश्यते इति दिक्। हे देव राजन् संग्रामो युद्धमेवाङ्गणमजिरम्। वीराणां निर्भयसंचरणीयत्वेन संग्रामस्याङ्गणत्वेन रूपणम्। तत् आगतेन प्राप्तेन भवता त्वया चापे धनुषि समारोपिते ज्याविशिष्टे कृते सति येन येन सहसा झटिति यत् यत् समासादितं प्राप्तं तत् आकर्णय शृणु—इति संबन्धः। केन केन किं किं समासादितमित्याकाङ्क्षायामुत्तरार्धमाह—कोदण्डेनेत्यादि। कोदण्डेन धनुषा शराः बाणाः समासादिताः, शरैः अरिशिरः शत्रुमस्तकं समासादितम्, तेनारिशिरसाऽपि भूमण्डलं समासादितम्, तेन भूमण्डलेन त्वं समासादितः, भवता च अतुलाऽनुपमा कीर्तिः समासादिता, कीर्त्या च लोकत्रयं समासादितमित्यर्थः। समासादितमित्यत्र "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्" (१।२।६९)—इति पाणिनिसूत्रेण नपुंसकानपुंसकयोर्नपुंसकैकशेषः, एकत्वं चेत्युद्द्योते स्पष्टम्। एतेन 'समासादितमित्यस्य वचनादिविपरिणामेन समासादिताः समासादितं समासादितः समासादितेत्येवमनुषङ्गो बोध्यः'—इति चन्द्रिकाकारोक्तमपास्तम्। भूमण्डलेन च राज्ञः समासादनं स्वस्वामिभावेनेत्यवगन्तव्यम्। अत्र मालादीपकमलङ्कार इति दशमोल्लासे ४९९ उदाहरणे वक्ष्यते। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्राभवन्मतयोगं दर्शयति **अत्रेत्यादिना 'प्रश्नः'—इत्यन्तेन**। अत्र हि प्रथमार्धवाक्यार्थे उत्तरार्धार्थस्य संबन्धो विवक्षितः, स च न संपद्यते, तथा हि—आकर्णनक्रि-

---

१ 'जीवनं जीवनानाम्'—इत्यपि पाठः॥ २ ननु हनुमन्नाटकखण्डप्रशस्त्योरुभयोरपि हनुमत्कविनैव कृतत्वात् हनुमन्नाटके पठितस्य 'कल्याणानाम्०'—इति पद्यस्य स्वकृताया खण्डप्रशस्तावुद्धरणमुचितमेव, रघुकाव्ये ७ सर्गे पठितानाम् "आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या०"—इत्यादीनां षण्णां पद्यानां कुमारसंभवकाव्ये सर्गे महाकविना कालिदासेनाप्युद्धृते; तस्मान्नेदं प्रकृतेऽर्थे साधकमिति चेत्तत्राह किंचेति॥

३ 'भवनाम्भोरुहो नालदण्डः'—इत्यपि पाठः॥

यायां कोदण्डादिप्रातिपदिकार्थानां प्रत्येकं कर्मतयाऽन्वये 'कोदण्डं शरान्'—इति द्वितीया स्यात् "कर्मणि द्वितीया" (२।३।२)—इति पाणिन्यनुशासनात् । तदेवाह **आकर्णनेत्यादि । कोदण्डं शरानित्यादीति ।** अस्य 'प्राप्तम्'—इत्यग्रिमेणान्वयः । अथ कोदण्डादीनां सर्वेषां परस्परमनन्वितानामपि एकदैव वाक्यार्थविधया कर्मत्वमिति न द्वितीयाप्रसङ्गः, प्रातिपदिकादेव द्वितीयाविधानेन वाक्यात्तदसंभवादिति चेत्, नं, 'यो यो वीरः समायातस्तं तं शृणु महीपते ! । भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णः सौमदत्तिर्[1]धनंजयः ॥'—इत्यादिवत् परस्परमनन्वितार्थकत्वात् कोदण्डादिशब्देभ्यः 'कोदण्डः शराः'—इति प्रथमा स्यात्, शुद्ध[2]प्रातिपदिकार्थे प्रथमाविभक्तेरनु[3]शासनात् । तदेवाह **वाक्यार्थस्येत्यादि ।** ननु यच्छब्दस्य बुद्धिस्थवाचकतया कोदण्डादिपदार्थ एव यच्छब्दार्थ इति यच्छब्दार्थस्य क्रियान्वये कोदण्डादीनामन्वयो लभ्यत एव, एवं च तदभिन्नत्वात्कोदण्डादौ तृतीयाद्युपपत्तिरित्याशङ्क्य निराकरोति **न च यच्छब्दार्थ इति ।** न च यच्छब्दार्थः कोदण्डादीत्यन्वयः । यच्छब्देन कोदण्डत्वादिना बोधेऽयं दोषः । यदि यच्छब्देन कोदण्डत्वादिरूपेण कोदण्डादिकर्तृकशरादिकर्मकासादनावगमस्तदा कोदण्डादीनां पुनरुपादानं 'घटो घटः'—इतिवत् व्यर्थमेव स्यात् । यच्छब्दार्थस्य साकाङ्क्षत्वप्रसङ्गश्चेति भावः । ननु 'यो घटस्तमानय'—इत्यत्र घटपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन संभेदात् यथा न वैयर्थ्यं तद्वदत्रापि कोदण्डेनेत्यादि तात्पर्यग्राहकमितिचेत्, आवश्यकत्वादिदमेवास्तु किं तेनेति भावः । अथ यदर्थयोः कर्तृकर्मणोः विशेष्याणि विशेषणानि वा कोदण्डादीनीत्याशङ्क्य निराकरोति **तद्विशेषणं वेति ।** न चेत्यनुषञ्जनीयम्, न च कोदण्डादि तद्विशेषणमित्यन्वयः । तद्विशेषणमित्यत्र स एव (यच्छब्दार्थ एव) विशेषणं यस्येति, तस्य (यच्छब्दार्थस्य) विशेषणमिति च विग्रहः । तेन यैरित्यत्र विशेष्यस्याप्रतीतिरिति प्राक् (४२१पृष्ठे२पङ्क्तौ) उक्तग्रन्थस्य न विरोधः । इदमत्र निराकरणम्—आद्यकल्पे येन कोदण्डेन यत् शराः समासादितं तत् आकर्णयेति वाक्यार्थपर्यवसानेन 'केन कोदण्डेन के शराः'—इति विशेषाकाङ्क्षाया अनिवृत्तिप्रसङ्गः । केचित्तु, भिन्नवचनकत्वेन 'यत् शराः समासादितम्'—इत्यन्वयासंभवश्चेति दोषान्तरमप्यस्मिन्कल्पे—इत्याहुः, तन्न युक्तम्, समासादितमित्यत्रेव यदित्यत्रापि एकशेषेणान्वयसंभवादिति बोध्यम् । द्वितीयकल्पेऽपि 'कोदण्डेन येन शराः यत् समासादितं तदाकर्णय'— इतिवाक्यार्थपर्यवसानेनोक्तदोष एवेति बोध्यम् । कल्पद्वयेऽप्यन्वयबाहुल्यप्रसङ्गेन प्रतीयमानैकवाक्यत्वभङ्गश्चेत्यपि बोध्यम् । ननु येन यदिति सामान्यतोऽवगमेन 'केन केन किं किम्'—इति विशेषप्रश्ने सति तदुत्तरतया 'कोदण्डेन शराः'— इत्युत्तरार्धमुक्तमित्याशङ्क्य तदपि निषेधति **न च केन केनेत्यादि ।** आदिशब्दात्किं

१ सोमदत्तस्यापत्यं पुमान् सौमदत्तिः, भूरिश्रवा इत्यर्थः ॥ २ शुद्धेति । कर्मत्वाद्यनाविष्टेत्यर्थः ॥ ३ अनुशासनादिति । "प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा"(२।३।४६)—इति पाणिनिसूत्रादित्यर्थः ॥

किमित्यस्य परिग्रहः। न च न कथं प्रश्नः, प्रश्नवाचकपदाभावात्; येन येन यत् यत् समासादितं तत् आकर्णयेति प्रतिज्ञयैव कोदण्डादीनामुक्तत्वादिति भावः। न चोत्तरस्यैव प्रश्नोन्नायकता (प्रश्नवाक्यकल्पकता), अत एवोत्तरेण प्रश्नोन्नयने उत्तरालंकारो मूल एव (१८८ सूत्रेण) वक्ष्यते इति वाच्यम्, कोदण्डादेः प्रश्नं विनैव स्वार्थपर्यवसानात्। यत्र तु प्रश्नोन्नयनं विना वाक्यान्तरानुपपत्तिस्तत्रैव तदुन्नयनेनालंकारत्वोपगमादिति भावः। एवं च मतस्य चमत्कारिणः पूर्वापरार्धार्थयोरन्वयस्याभावादभवन्मतयोगत्वमिति बोध्यम्। 'संप्राप्ते परिपन्थियोधनिवहे सांमुख्यमासादितम्'—इति द्वितीयपादपाठे तु न दोष इति स्पष्टं बहुषु टीकाग्रन्थेषु।

व्याख्यातमिदं प्रदीपेऽपि—अत्र पूर्वार्धार्थेन उत्तरार्धस्य योगो विवक्षितः,न च कथंचित्संपद्यते। तथा हि—अर्थानां वाक्यार्थे योगः क्रियात्वेन वा, कारकत्वेन वा, संबन्धित्वेन वा, एषां विशेषणतया वा, हेतुत्वलक्षणत्वादिना वा, तदादिना पूर्ववाक्यार्थमनूद्य वाक्यान्तरावष्टम्भाद्वाक्यैकवाक्यतया वा भवेत्। तत्र कोदण्डादेः प्रथमतृतीयपञ्चमषष्ठाः पक्षास्तद्विशेषणता चासंभाविता एव। कारकत्वमपि कर्मकर्तृभावाभ्यामन्यत्र घटते। तत्राकर्णनक्रियायां पदार्थमात्रस्य कर्मत्वे विवक्षिते 'कोदण्डं शरान्'—इत्यादि स्यात्। अथ परस्परानन्विताः मिलिताः पदार्थाः कर्म, न प्रत्येकम्,अतो न प्रत्येकवाचकात्कोदण्डादिशब्दात् द्वितीयेति चेत्; तर्हि शुद्धप्रातिपदिकार्थमात्रार्थत्वात् 'कोदण्डः शराः'—इत्यादिप्रथमा स्यात्; 'माहिषं दधि सशर्करं पयः'—इत्यादिवत्। अथ समासादनक्रियायां कोदण्डादीनां कर्तृतया, शरादीनां तु कर्मभावेनान्वय इति चेत्, न, शराः समासादितमित्य-

१ (अस्य प्रदीपस्याप्यतिकठिनत्वादुद्द्योतोऽपि लिख्यते) **कर्मत्वे विवक्षिते इति**। अत्र येन येन यद्यत्समासादित तदाकर्णयेति द्वितीयपदार्थं, उत्तरवाक्यस्थयत्पदेन तत्पदाक्षेपात्। तत्राक्षिप्ततत्पदार्थे कोदण्डादीनामभेदान्वये विवक्षिते इत्यर्थ.। समानविभक्तिकत्वस्य तदन्वये तन्त्रत्वात् द्वितीया स्यादिति भाव। **परस्परानन्विता इति**। कोदण्डयुक्ता शरा इत्येव परमनन्विता इत्यर्थ। **मिलिताः** कोदण्डादय समुदायापन्ना। अतएव 'कोदण्ड शरा'—इत्यादिप्रथमापादनम्। **कर्मेति**। येन येन यद्यत्समासादित तदाकर्णयेति आकर्णनक्रियाकर्मीभूततत्पदार्थान्वितत्वमित्यर्थ। **कोदण्डः शरा इति**। तत्पदेन तृतीयान्तयत्पदोपस्थाप्यस्य प्रथमान्तयत्पदोपस्थाप्यस्याकर्णनक्रियाकर्मत्वबोधनादिति भावः। समु-

१ (प्रभाऽपि लिख्यते) **उत्तरार्धस्य** तदर्थस्य। **कर्मत्वे इति**। कर्मविशेषणत्वे इत्यर्थः। येनेत्युत्तरवाक्यगतयच्छब्दाक्षिप्तत्वेन हि तच्छब्देन कर्म समाप्यते, तत्राभेदेन कोदण्डादेरन्वये समानविभक्तिकत्वस्यापेक्षितत्वात्प्रत्येक द्वितीया स्यादित्यर्थ। **अथेति**। परस्पर कर्तृकर्मभावेनानन्विताः समुदिताः कोदण्डादयस्तच्छब्दोपात्तकर्मविशेषणमिति न प्रत्येकं द्वितीयापत्तिरित्यर्थः। **तर्हीति**। कर्तृकर्मभावान्वये हि तद्बोधकविभक्तिप्रसङ्गः स्यात्तदभावे तु प्रत्येक साधुत्वार्था प्रथमा स्यादित्यर्थ.। अत्र दृष्टान्तमाह **माहिषमिति**। अत्र हि माहिषदध्यादिसमुदायस्याभेदेन स्वर्गशेषपदार्थे कर्मणि समन्वय। वृत्तौ वाक्यार्थपद पदार्थसमुदायपरम्। यथाश्रुते प्रथमाया आपादनासभवात्। 'परस्परान्विताः'—इति पाठस्तु प्रामादिक एव। वाक्यार्थकर्मताया अनुपदमेव शङ्क्यमानत्वाच्चेति बोध्यम्। **अथेति**। एवं च कोदण्डादेः प्रत्येक समुदितस्य वा नाकर्णनक्रियान्वयो येन प्रत्येक द्वितीया प्रथमा वा स्यात्, कि तु समासादनक्रियायामुपात्तविभक्तिभिरेव वा-

नन्वयात्। किं च येन यत्समासादितं कोण्दडेन शराः समासादितास्तदाकर्णयेति पर्यवसाने कर्त्रोः कर्मणोश्च भेदः प्रतीयेत। न चाकाङ्क्षानिवृत्तिः स्यात्। अथ यच्छब्दस्य बुद्धिस्थवाचकतया कोदण्डादिपदार्थ एव यच्छब्दार्थः, तथा च यच्छब्दार्थस्य क्रियान्वये कोदण्डादीनामन्वयो जात एवेति चेत्, न, एवं हि कोदण्डादीनां पुनरुपादानं व्यर्थमेव स्यात्, तस्मादस्ति कश्चित्प्रकारकृतस्तदर्थयोर्भेद इति तदवच्छिन्नतया योगः कथंचिदुपपादनीयः। एतेनाक्षिप्ततच्छब्दार्थत्वमपि निरस्तम्। अथ कर्तृकर्मणोर्विशेषणानि कोदण्डादीनीति चेत्, न, कोदण्डेन येन शराः यत् समासादितं तत् आकर्णयेति वाक्यार्थपर्यवसाने पुनर्विशेषानुक्तावाकाङ्क्षाया अनिवृत्तिप्रसङ्गात्, शरा यत् इत्याद्यन्वयबाहुल्यप्रसङ्गाच्च। अत एव कोदण्डादिशरादिकर्तृकर्मणी तद्विशेषणं तु यच्छब्दार्थ इत्यपि व्युदस्तम्। अथ येन यदिति सामान्यतोऽवगमात्केन किमिति विशेषप्रश्ने कोदण्डेन शरा इत्याद्युत्तररूपाणि

दायाभेदान्वये हि न समानविभक्तिकत्वं तन्त्रमित्याह **माहिषं दधीति**। "कालिदासकविता नवं वयः एणमासमबला च कोमला। स्वर्गशेषमुपभुञ्जते नरा"—इति तच्छेष। अत्र ह्यबलान्ताना समुदितानां भिन्नविभक्तिकत्वेऽपि स्वर्गशेषेऽभेदान्वयदर्शनादिति भाव। अत्र पक्षे आसादनान्वितस्याकर्णनक्रियान्वयो न प्रतीयेत यत्पदेन केवलकोदण्डादे परामर्शे अक्षिप्ततत्पदेनापि तथैव प्रतिपत्तेरित्यपि बोध्यम्। एतेन यद्यत्समासादित तदाकर्णय, कोदण्डादिकं चाकर्णयेत्यन्वयोऽपि परास्त', कोदण्डाद्यतिरिक्तस्यैव यत्पदेन तदा स्वरसतः प्रतीत्या तत्किमित्याकाङ्क्षापत्तेश्च। **कर्त्रोः कर्मणोश्च भेद इति**। कोदण्डादिकर्तृकर्मापेक्षया यत्पदार्थकर्तृकर्मणोर्भेद. प्रतीयेतेति भाव'। **नचाकाङ्क्षेति**। यत्पदार्थयोरित्यर्थ'। **जात एवेति**। एवं च तदभिन्नत्वात्कोदण्डादौ तृतीयाद्युपपत्तिरिति भाव। **एवं हीति**। कोदण्डत्वादिना यच्छब्देन बोधेऽय दोष.। कोदण्डेनेत्यादि तात्पर्यग्राहकमिति चेत्, आवश्यकत्वादिदमेवास्त्विति भाव'। **तदर्थयोः** यच्छब्दार्थकोदण्डपदार्थयोः। **आकाङ्क्षाया इति**। केन कोदण्डेन के शरा इति विशेषाकाङ्क्षाया इत्यर्थ'। **अन्वयबाहुल्येति**। तथा च प्रतीयमानैकवाक्यताभङ्ग इति भावः। अनन्वयबाहुल्येति पाठे बहुष्वनन्वयप्रसङ्ग इत्यर्थ' कथचित्। **व्युदस्तमिति**। कल्पद्वयेऽपि यच्छरा येन शरैरित्यनन्वयादन्वयबाहुल्यप्रसङ्गाच्चेत्यपि बोध्यम्। **तदुन्नयनासिद्धेरिति**। राज्ञो धीरोदात्तत्वेन प्रश्नवाक्याप्रयोगेऽपि जिज्ञासाया आवश्यकत्वा-

---

क्यार्थानां चाकर्णनक्रियायां कर्मत्वेनान्वय इत्यर्थः। समासादिता इति लिङ्गवचनविपरिणामेनान्वयमाशङ्क्याह **किंचेति**। **कर्त्रोः** येनेतिकोदण्डेनेतिपदोपात्तयो। **कर्मणोः** यद्यदिति शरा इत्यादिपदोपात्तयो'। **भेद इति**। येन कोदण्डेनेत्येवमभेदान्वयाबोधादित्यर्थ। इष्टापत्तिमाशङ्क्याह **न चेति**। येन यदित्यस्य विशेषानुक्तेरिति भावः। येन येनेत्यनेनैव बुद्धिस्थकोदण्डादिबोधकेनाकर्णनक्रियाकर्मत्वेन कोदण्डादेरन्वयान्न तेषामनन्वय इत्याशङ्कते **अथ यच्छब्दस्येति**। अस्मिन् पक्षे उत्तरार्धवैयर्थ्यम्। यच्छब्दार्थतात्पर्यग्राहकत्वे तु तदेवोपादेयम्, न येनेत्यादीत्याह **एवंहीति**। **प्रकारकृतः** कोदण्डत्वबुद्धिस्थत्वरूपप्रकारकृत'। **तदर्थयोः** यच्छब्दकोदण्डादिशब्दार्थयोः। **आक्षिप्तेति**। उत्तरवाक्यस्थयच्छब्दाक्षिप्तेत्यर्थ'। **अथेति**। **कर्तृकर्मणोः** यच्छब्दोपात्तयोः। **विशेषणानीति**। कोदण्डेन येनेत्येव पूर्वार्धैकवाक्यतापन्नानीत्यर्थः। **अत एव** उक्तदोषादेव। येन कोदण्डेनेति कोदण्डादिविशेषणत्व यत्पदार्थस्येति पक्षेऽपि साकाङ्क्षत्वं 'शरा यत्'—इत्याद्यसामञ्जस्य च तुल्यमित्यर्थ'। **अथेति**। अत्र प्रश्नवशेन कोदण्डादेर्यत्पदार्थाभेदलाभः उत्तरवाक्यस्यासबद्धार्थकत्वपरिहारश्च भवतीति भावः। **असौ** प्रश्नः। उत्तरेण प्रश्नोन्नयने उत्त-

यथा वा,–

"चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी" ॥ २३० ॥

–इत्यादौ भार्गवस्य निन्दायां तात्पर्यम्, कृतवतेति परशौ सा प्रतीयते। 'कृतवतः'–इति तु पाठे मतयोगो भवति। यथा वा,–

वाक्यान्तराणीति चेत्, न, तादृशप्रश्नाश्रवणात्। अथासावुन्नीयते, एवमुत्तरालंकारोऽपि लभ्यते इति चेत्, न, येन यदासादितं तदाकर्णयेति प्रतिज्ञाय प्रश्नं विनापि कोदण्डादिनिर्देशसंभवेन तदुन्नयनासिद्धेः। ननु चासादितमित्यस्य क्रियापदस्य वचनादिविपरिणामेनानुषङ्गे 'कोदण्डेन शराः समासादिताः'–इत्यादिवाक्यान्तरारम्भे को दोष इति चेत्; वाक्यभेदः, पूर्वापरार्धयोरनन्वयतादवस्थ्यात्। लोके तादृशवाक्यभेदेऽपि दोषाभावात्तथा प्रयोग इतीति।

व्यङ्ग्यस्यापि विवक्षितयोगाभावेऽस्यावान्तरभेदो यथेत्युदाहरति **चापाचार्य इति।** व्याख्यातमिदमत्रैवोल्लासे (३९२ पृष्ठे)। **इत्यादौ भार्गवस्येत्यादि**। इयं युयुत्सुं भार्गवं (परशुराम) प्रति रावणस्योक्तिः। अत्र हि रावणस्य भार्गवेण सह युद्धमनभिलषितमिति तदुपेक्षा वाक्यार्थः; स च भार्गवनिन्दायामेव, परशोर्निन्दायामपि भार्गवस्यानुपेक्ष्यत्वात्, निन्दितशस्त्रं विना शस्त्रान्तरेणापि भार्गवेण सह युद्धसंभवात्। कृतवतेत्यस्य परशुविशेषणत्वेन परशुनैव तदर्थाभिसंबन्धात्तत्रैव (परशावेव) निन्दा प्रतीयते, न च तथा सति संगतिरित्यभवन्मतयोगत्वमिति भावः। अस्त्रस्य निन्द्यत्वेऽप्यस्त्रिणोऽनिन्द्यत्वात्परशुनिन्दामुखेन भार्गवनिन्देत्यपि वक्तुमशक्यम्, परशोरचेतनस्याकर्तृत्वेन स्वतोऽनिन्द्यत्वाच्च, धीरोद्धतस्य (रौद्ररसप्रधानस्य) रावणस्य परम्परया तद्दोषकथनानौचित्याच्चेति भाव इत्युद्द्योते स्पष्टम्। विवरणकारास्तु–"**परशौ सा प्रतीयते इति।** अत्र परशुनिन्दामुखेन भार्गवनिन्दायां वैदग्ध्यातिशय इति तदेवात्राभिप्रेतमिति न वाच्यम्, यथा

त्कवेरपर्यवसितसामान्योक्त्या न्यूनतापत्तेश्च; सामान्योक्त्या बोधनीयमभिमुखीकृत्य लोकोत्तरविशेषनिर्देशेन चमत्कारातिशयाय प्रतिज्ञातस्यार्थस्य निर्वाहाय विशेषनिर्देशसभवेनान्यथाऽनुपपत्त्यभावान्न तदुन्नयनमिति भावः। नन्वेव तथैवास्त्विति शङ्कते **ननुचेति**। समासादितमित्यस्य वचनविपरिणामेनानुषङ्गाच्च क्रियालाभोऽपीति भाव। वाक्यभेदे हेतुमाह **पूर्वापरार्धयोरिति**। एव च मतस्य चमत्कारिणः पूर्वापरार्धयोरन्वयस्याभावादभवन्मतयोग इति भाव। 'सप्राप्ते परिपन्थियोधनिवहे साम्मुख्यमासादितम्'–इति पाठस्तु युक्त इत्युद्द्योतः॥

रालङ्कारो वक्ष्यते इत्ययं पक्षो युक्त इत्यर्थः। दूषयति **नेति**। सामान्यतोऽभिहितस्यार्थस्य पर्यवसानाय प्रश्न विनाऽप्युत्तरवाक्योपपत्तेः प्रश्नोन्नयनासभवात्। यत्र प्रश्नोन्नयन विना वाक्यान्तरानुपपत्तिस्तत्रैव तदुन्नयनेनालङ्कारत्वोपगमात्। यथा 'वाणिअअ! हत्थिदता कुतो अह्माणम्' ५२७—इत्याद्युदाहरणे। तर्हि निर्दुष्ट एवायं पक्षः, आसादितमित्यस्य लिङ्गवचनविपरिणामेनान्वयोपपत्तेरिति शङ्कते **नन्विति**। वैरस्याप्रसक्त्या लोके दुष्टत्वाभावेऽपि काव्ये तत्प्रसक्त्या दोषत्वमवर्जनीयमित्याह **लोके इति**।—इति प्रभा॥

चत्वारो वयमृत्विजः, स भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः,
संग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः, पत्नी गृहीतव्रता ।
कौरव्याः पशवः, प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलं,
राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं हतो दुन्दुभिः ॥ २३१ ॥

स्पर्द्धायोग्यत्वोपपत्तये परशुस्वामिनः शिवशिष्यत्वादीनि विशेषणानि, तथा तदयोग्यत्वप्रतिपादनाय तस्यैव कश्चिद्धर्मो वक्तुमुचितः, अन्यथा प्रक्रमभङ्गः स्यादिति यथोक्तमेव सम्यक् "—इति व्याचख्युः । **इति तु पाठे इति** । तदैवोपेक्षावगमात् । न च परशुनिन्दाया अप्रतीतौ 'परशुना बद्धस्पर्द्धो लज्जते'— इत्यसंबद्धं स्यादिति वाच्यम्, तत्र परशुनेत्यनेन तत्संबन्धेन परशोर्निन्दासूचनात् । **मतयोग इति** । भार्गवनिन्दायोगरूप इत्यर्थः ।

तदेतत्सर्वं प्रदीपेऽपि व्याख्यानम्— अत्र रेणुकाकण्ठबाधाजन्यात्मनिन्दया[1] भार्गवस्य योगो विवक्षितः, तन्निन्दाप्रकरणात्, परशोः स्वक्रियापाटवेनानिन्दनीयत्वाच्च; न च तथा प्रतीयते, कृतवतेति तृतीयया परशुनैव संबन्धावगमात्[2] । कृतवन इति पाठे तु भार्गवे निन्दायोगः प्रतीयते । यदि तु परशुनिन्दानन्तरं विदग्धोक्त्यापि[3] भार्गवेऽपि निन्दावगमस्तदा कृतत्वस्यानेन[4] योगाद्वाच्यायोगोदाहरणमेवैतत्[5] । तथाहि[6]—यथा स्पर्द्धायोग्यत्वोपपत्तये परशुस्वामिनो महादेवशिष्यत्वादीनि विशेषणान्युपात्तानि, तथा तदयोग्यत्वोपपादनार्थं तस्यैव कश्चिद्धर्मो वक्तुमुचित इति भार्गवेण कृतत्वस्यान्वयो विवक्षितो न प्रतीयते इति दुष्टत्वमिति ॥

समासाच्छन्नतया मतयोगाभावो यथेत्युदाहरति **चत्वार इति** । नारायणदीक्षितकृते वेणीसंहारे प्रथमेऽङ्के दुन्दुभिध्वनिमाकर्ण्य 'प्रिये ! रणयज्ञः प्रवर्तते'— इत्युक्त्वा भीमसेनस्योक्तिरियम् । भीमार्जुननकुलसहदेवाश्चत्वारो वयम् ऋत्विजः 'संग्रामाध्वरे'—इति योज्यम्, एवमग्रेऽपि सर्वत्र । ऋत्विज इत्यस्य मुख्या ऋत्विज इत्यर्थः, अतो दीक्षितस्य ऋत्विक्षोडशत्वेऽपि न ऋत्विक्चतुष्ट्वविरोधः । मुख्याश्च अध्वर्युः, होता, उद्गाता, ब्रह्मा चेति प्रसिद्धा एव । यो यजुर्वेदेन कर्म करोति सोऽध्वर्युः, य ऋग्वेदेन स होता, यः सामवेदेन स उद्गाता, यस्त्रय्या विद्यया (वेदत्रयेण) यजमानशाखया वा स ब्रह्मेति

---

१ जन्यनिन्दयेति पाठ इत्युद्द्योत ॥ २ संबन्धावगमादिति । निन्दाप्रयोज्यरेणुकाकण्ठबाधाकारित्वसंबन्धावगमादित्यर्थः ॥ ३ विदग्धेति । अन्यनिन्दाव्याजेनान्यनिन्दोक्तिरूपयेत्यर्थः ॥ ४ अनेन भार्गवेण ॥ ५ वाच्यायोगेति । तद्वत्त्वेन वाच्यस्य तदयोगेत्यर्थः ॥ ६ ननु कृतत्वस्य भार्गवान्वयविवक्षायां किं मानमत आह तथाहीति । परशोर्हि स्पर्द्धनीयत्वं स्वामिद्वारकमिति तत्प्रयोजकविशेषणानि भार्गवे एव यथोक्तानि, तथा तद्व्यतिरेकप्रयोजकमपि तत्रैव वक्तुमर्हम्, अतो विवक्षिताप्रतीतिरिति भाव इति प्रभायां स्पष्टम् ॥

अत्राध्वरशब्दः समासे गुणीभूत इति न तदर्थः सर्वैः संयुज्यते । यथा वा,–

बोध्यम् । स सर्वज्ञत्वेन प्रसिद्धः भगवान् पूज्यः हरिः श्रीकृष्णः कर्मणामुपदेष्टा उपद्रष्टा, सदस्यापरनामधेय इत्यर्थः, "सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति स कर्मणामुपद्रष्टा भवति"–इति (१२ अध्याये २३ खण्डे) आश्वलायनसूत्रात् । स भगवानित्यनेन तादृशस्योपद्रष्टृत्वेऽवश्यं कार्यसिद्धिरिति ध्वनितम् । नरपतिः राजा युधिष्ठिरः संग्राम एवाध्वरो यज्ञस्तत्र दीक्षितो गृहीतनियमः, यजमान इत्यर्थः । "राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत"–इति श्रुतेरिति भावः । पत्नी द्रौपदी गृहीतं व्रतं यया तथाभूता, दुर्योधनवधपर्यन्तं केशसंयमनाद्यभावरूपव्रतवतीत्यर्थः । सपत्नीकस्यैव यज्ञाचरणौचित्यादिति भावः । कौरव्याः दुर्योधनादयः शतं भ्रातरः पशवः छगलकाः, तत्तुल्यतया वध्यत्वात्, अश्वमेधे मध्ययूपे शतवधादिति भावः । "पशुर्मृगादौ छगले प्रथमे च पुमानयम्"–इति रभसः । प्रियायाः द्रौपद्याः परिभवः सभायां केशाम्बराकर्षणादिरूपः तज्जनितस्य क्लेशस्योपशान्तिरेव फलम्, "तरति मृतिं तरति शोकं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते"– इति श्रुत्या फलश्रवणादिति भावः । राजन्याः क्षत्रियाः तेषाम् उपनिमन्त्रणाय आह्वानाय हतः ताडितः दुन्दुभिः भेरी स्फीतं स्निग्धं यथा स्यात्तथा रसति शब्दं करोतीत्यर्थः । ताडने स्निग्धशब्दोदयाज्जयसूचनम् । 'यशो दुन्दुभिः'– इति पाठे स्फीतमभिवृद्धं यश एव दुन्दुभिरिति व्यस्तरूपकं बोध्यम्, समासे स्फीतमित्यनन्वयात् । 'रस शब्दे'–इति भौवादिको धातुः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

"अत्र संग्रामाध्वरस्य ऋत्विगादिषु सर्वत्रान्वयो विवक्षितो न तु प्रतीयते, समासच्छन्नत्वात्"–इति प्रदीपः । अत्रोद्द्योतकाराः–"**समासच्छन्नत्वादिति** । इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्यापरत्र विशेषणत्वेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्[१] समासे एकार्थीभावाङ्गीकारेण पदार्थोपस्थितिरेवेतरविशेषणतयेति भावः । 'हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते' (माघे १स० ४२ श्लो०)–'रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः'–इत्यादौ (रामायणे ?) तु नायं दोषः[२], नामनामिनोरभेदस्य[३] सत्त्वेनेष्टयोगसंपत्तेः । नामनामिनोरभेदश्च वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषायामस्माभिरुपपादितः"–इत्याहुः । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह **अत्रेत्यादि** । **अध्वरशब्दः** संग्रामाध्वरशब्दः । **तदर्थः** संग्रामाध्वरशब्दार्थः । **सर्वैः** ऋत्विगादिभिः । **संयुज्यते इति** । न संयुज्यते इत्यन्वयः । एवं चात्र समासप्रविष्टस्यान्येन सहाकांक्षाविरहादृत्विगादीनाम-

१ नियमविरुद्धत्वात् ॥ २ स्फुटीकरिष्यते चेदमग्रे ३१९ उदाहरणे. ॥ ३ शब्दार्थयोरभेदस्य । शब्दश्चार्थश्च शब्दार्थौ, तयोरभेदस्येति यावत् ॥

जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः।
भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
संभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः॥ २३२॥

अत्र दण्डपादगता निजतनुः प्रतीयते, भवान्याः संबन्धिनी तु विवक्षिता॥

अवश्यवक्तव्यमनुक्तं यत्र। यथा,—

ध्वरपदार्थेन सहान्वये भवत्येवाभवन्मतयोगः। न चात्र 'प्रिये! रणयज्ञः प्रवर्तते'—इत्यनेनान्वय इति वाच्यम्, तथा सति संग्रामाध्वरशब्दस्य पुनरुक्तत्वं स्यादितीति सारबोधिन्यां स्पष्टम्॥

व्युत्पत्तिविरोधनिबन्धनमुदाहरति जङ्घाकाण्डेति। व्याख्यातमिदमत्रैवोल्लासे (३३९ पृष्ठे)। अत्र "ससबन्धिनां[1] निजस्वात्मादिपदार्थानां प्रधानक्रियान्वयिकारकपदार्थे एवान्वयः"— इति व्युत्पत्त्या (नियमेन) निजपदार्थस्य दण्डपादे एवान्वयः स्यात्, न तु भवान्याम्, भवान्यामन्वयस्तु विवक्षित इत्यभवन्मतयोगत्वम्। तदेवाह अत्रेत्यादि। व्याख्यातमिदं प्रदीपसुधासागरयोः—"अत्र तनुपदार्थस्य पार्वत्या योगोऽभिमतः दण्डपादेन प्रतीयते, वाक्ये[2] यत्प्रधानं तत्रैव निजादिपदव्युत्पत्तेः। अत एवोक्तं मिश्रप्रमुखैः—'निजस्वात्मादिशब्दानां प्रधानक्रियाकर्त्रन्वयित्वव्युत्पत्तिः'—इति। दूषकताबीजमिष्टप्रतीतिविरह इति नित्यदोषोऽयम्"—इति॥

अनभिहितवाच्यं व्याचष्टे अवश्यवक्तव्यमित्यादि। वाच्यमित्यत्र "कृत्याश्च" (३।३।१७१)—इति पाणिनिसूत्रेणावश्यके ण्यत्प्रत्ययः। वाच्यशब्दोऽत्र शब्दपरो न त्वर्थपरः, अर्थपरत्वे सति वाक्यदोषत्वानापत्तेः। तथा च, अनभिहितम् अनुक्तं वाच्यं (वाचकपदातिरिक्तम्) अवश्यवक्तव्यं यत्र (वाक्ये) तदित्यर्थः। वाचकपदातिरिक्तं तु (अर्थात्) द्योतकमेव। अप्यादेर्वाचकत्वमते तु स्वातन्त्र्येणाप्रयोज्यं 'वाचकपदातिरिक्तम्'— इत्यनेन विवक्षितमिति ज्ञेयम्। एवं चोद्देश्यविधेयभावादिद्योतकविभक्तीनां निपातानां च न्यूनत्वेऽयं दोषः, वाचकपदस्य न्यूनत्वे न्यूनपदत्वं दोष इति भेदः। यत्तु "न्यूनपदेऽप्रतीतिमात्रम्, अत्र तु विरुद्धा प्रतीतिरित्यनयोर्भेदः, 'अप्राकृतस्य'—इति वक्ष्यमाणोदाहरणे च मत्संबन्धित्वेन वीरशिशुप्रतीतिरेव विरुद्धा प्रतीतिः"—इति कस्यचिद्व्याख्यानम्, तदनुभवविरुद्धम्, मत्संबन्धितया वीरशिशुकानुभवस्याप्रतीतेरिति प्रदीपोद्द्योतप्रभासु स्पष्टम्।

---

१ सबन्धिससबन्धिशब्दौ पर्यायौ, १०६ पृष्ठे तत्त्वसतत्त्वशब्दवत्, गोत्रसगोत्रशब्दवच्चेति बोध्यम्॥
२ वाक्ये यत्प्रधानमिति। प्रधानक्रियाकर्त्रन्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरित्यर्थः॥

अप्राकृतस्य चरितातिशयैश्च दृष्टैरत्यद्भुतैरपहृतस्य तथाऽपि नास्था।
कोऽप्येष वीरशिशुकाकृतिरप्रमेयसौन्दर्यसारसमुदायमयः पदार्थः ॥ २३३ ॥

अत्र 'अपहृतोऽस्मि'–इत्यपहृतत्वस्य विधिर्वाच्यः, तथापीत्यस्य द्वितीयवाक्यगतत्वेनैवोपपत्तेः। यथा वा,—

तत्र विभक्तिन्यूनत्वे उदाहरति **अप्राकृतस्येति**। अत्र प्रदीपकाराः–"अनभिहितवाच्यं चान्यथावाच्यस्यान्यथाऽभिधानाद्वा, अवाचकस्य द्योतकादेरनभिधानाद्वेति द्विविधं भवति। तत्राद्यमुदाहरति **अप्राकृतेति**"–इत्याहुः। वीरचरितनाटके द्वितीयेऽङ्के सीतास्वयंवरे श्रीरामेण धनुर्भङ्गे कृते परशुरामस्य स्वगतोक्तिरियम्। यत्तु 'जनकस्योक्तिरियम्'–इति महेश्वर-कमलाकरभट्ट-नागोजीभट्ट-भीमसेन-वैद्यनाथादिभिरुक्तम्, तत्तु चिन्त्यमेव, अङ्कितपुस्तके प्राचीनलिखितपुस्तकेषु च परशुरामोक्तेरेवोपलभ्यमानत्वात्, नाटकीयसंदर्भविरुद्धत्वाच्च। अत एव 'रामदर्शने जामदग्न्योक्तिरियम्'–इति परमप्राचीनेन माणिक्यचन्द्रेण सकेते उक्तमिति बोध्यम्। चकारोऽत्रानुक्तसमुच्चयार्थको भिन्नक्रमश्च। तेन श्रुतैरिति समुच्चीयते। तथा च, अप्राकृतस्य अनन्यसामान्यस्य (श्रीरामस्य) यद्वा, अप्राकृतस्य विदग्धस्य 'मम'– इत्यग्रिमेणान्वयः। अत्यद्भुतैः अमानुषैः दृष्टैः श्रुतैश्च चरितातिशयैः चरित्रोत्कर्षैः अपहृतस्य वशीकृतमनसो (मम) (यद्यप्यहमपहृतः) तथापि नास्था नादरः, न निश्चय इत्यर्थः, दशरथपुत्रेणैव धनुर्भग्नमिति निश्चयो नेति भावः। तत्र हेतुमाह–कोऽपीत्यादि। एषः पुरोवर्ती पदार्थः श्रीरामरूपः कोऽपि जनागम्यः वीरशिशुकाकृतिः वीरबालकाकृतिः अप्रमेयसौन्दर्यसारसमुदायमयः अन्यत्रादृष्टसौन्दर्यसारसमुदायप्रचुर इत्यर्थः। अस्मिन् पद्ये बहवः पाठभेदाः सन्ति, ते च ग्रन्थगौरवभयात्प्रकृतानुपयुक्तत्वाच्च नास्माभिः प्रदर्शिताः। वसन्ततिलका छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे)।

अत्र तथापीति तच्छब्दार्थः पूर्ववाक्योक्तं कमप्यर्थमपेक्षते इति पृथग्वाक्यसंपादयित्री 'अपहृतः'–इति प्रथमा विभक्तिरवश्यं वाच्या, तदभावादनभिहितवाच्यत्वम्। तदुक्तं चन्द्रिकायाम्–" अत्र तथापीत्यस्य यद्यपीत्येतत्साकाङ्क्षतया 'यद्यप्यपहृतः'–इति वाच्यम्, न च तथोक्तमित्यनभिहितवाच्यत्वं दोषः"–इति। तदाह **अत्रेत्यादि**। अपहृतोऽस्मीति विधिस्वरूपकीर्तनम्। अस्मीत्यहमर्थे विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्, 'कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः!' (९० पृष्ठे)–इतिवत्। **उपपत्तेरिति**। अत्र हि तथाऽपीति तच्छब्दश्च पूर्वप्रक्रान्तपरामर्शकः, न चैकवाक्यतयाऽन्वये तत्संभव इति भावः। 'आकर्णितैरपहृतोऽस्मि तथाऽपि नास्था'–इति तु युक्तमित्युद्द्योते स्पष्टम्।

व्याख्यातं च प्रदीपादौ–"अत्र 'अहमपहृतोऽस्मि'–इति प्रकारेणापहृतत्वस्य विधिर्वाच्यः,

एषोऽहमद्रितनयामुखपद्मजन्मा प्राप्तः सुरासुरमनोरथदूरवर्ती ।
स्वप्नेऽनिरुद्धघटनाधिगताभिरूपलक्ष्मीफलामसुरराजसुतां विधाय ॥ २३४ ॥

तेन वाक्यद्वयसंपत्तौ तथापीत्युपपद्यते, द्वितीय[1]वाक्यगतत्वेनैव तस्य प्रतीतेः । नन्वयमविमृष्टविधेयांश एवेति चेत्, न, नहि विधेयाविमर्शमात्रमत्र दूषणम्, किं तु तथापीत्यस्यासंगतिरपि; तदनुरोधेनैवापह्नुतत्वस्य विधेयत्वाभ्युपगमो न तु तत्प्राधान्यात् । एवंचात्र 'अपह्नुतस्य मम नास्था'–इत्यन्वयसंभवेऽपि 'तथापि'– इतिपदासंगतियुक्तस्य तस्यात्र दोषत्वमिति बोध्यम् । एतेन 'अवान्तरवाक्ये न विधेयाविमर्शः'–इति समाधानमनादेयम्, बीजाभावात्, 'क्षणमप्यमुक्ता'– इति (३९१ पृष्ठे) अवान्तरवाक्ये एव तदुदाहरणाच्च । अस्[2]तु वा अत्रोदाहरणे विधेयाविमर्शस्तथाऽपि द्वितीयभेदे (द्योतकाप्याद्यनुक्तिरूपे वक्ष्यमाणे) तदसंकरमात्रेणैव दोषभेदव्यवस्थितेः"–इति ॥

अप्यादिनिपातानां न्यूनत्वे विधेयाविमर्शासंकीर्णमनभिहितवाच्यमुदाहरति **यथा वेति । एषोऽहमिति ।** उषाहरणनाटके उषायाः सखीं चित्रलेखां प्रति अनिरुद्धस्य मदनपुत्रस्योक्तिरियम् । तदुक्तं सुधासागरे–" इयं किल हरिवंशे कथा, पार्वतीशिवयोः समीपे सकलकलाभिज्ञाः सुरासुरयक्षगन्धर्वोरगादीनां दुहितरो गीतवादननृत्यानि कुर्[3]युः, तत्रैकदा बाणासुरकन्योषानाम्नी 'अहो अद्भुतमिदं दम्[4]पत्योः सुखम्'– इत्यभिललाप, अथ तत्प्रावीण्यतुष्टयाऽद्रिकन्यया वरो दत्तः, 'एतावत्कालोत्तरं रात्रावनुरूपो भर्ता त्वामुपयास्यति'– इति; उषा तु परिहासवचनमिति तद्विस्मृतवती, अथ वरदानबलात्सति समये स्वप्नेऽनिरुद्धेन श्रीकृष्णपौत्रेण संगमो जात इति । तन्मूलकनाटकस्थमिदं पद्यम् । व्यभिचारदूषिताऽहमिति प्राणांस्त्यजेदिति शङ्कया वरः स्वरूपवानुषायाः सखीं चित्रलेखामाह–एषोऽहमित्यादि । एतेन मदनस्येयमुक्तिरिति वदन्तः [चन्द्रिकाकारादयः] भ्रान्ता एव"–इति । सुरासुराणां देवदैत्यानामपि ये मनोरथास्तेषामपि दूरवर्ती दुष्प्रापः, अद्रितनयायाः पार्वत्याः मुखपद्मात् आननकमलात् जन्मोत्पत्तिर्यस्य तादृशोऽहं वरः असुरराजस्य बाणासुरस्य सुताम् उषानाम्नीं स्वप्ने स्वप्नावस्थायाम् अनिरुद्धेन श्रीकृष्णपौत्रेण सह घटनया समागमरूपयाऽधिगतं प्राप्तमभिरूपलक्ष्म्याः परमसौन्दर्यसंपत्तेः फलं यया तथाभूतां विधाय कृत्वा एषः प्राप्तः परावृत्त इत्यर्थः । 'अनुरूपलक्ष्मीफलाम्'–इति पाठे अनुरूपा अनिरुद्धानुरूपा या लक्ष्मीः सौन्दर्यशोभा तस्याः फलं ययेति प्राग्वत् । अत्र सुरासुरमनोरथेत्यनेनान्यमनोरथविषयत्वाभावः सुरासुराणामन्येन्द्रियाविषयत्वं च ध्वनितम् । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे) ।

१ द्वितीयवाक्येति । तस्य द्वितीयवाक्यगतत्वेनैव वाक्यार्थप्रतीतिरित्यन्वय' ॥ २ नन्वास्थाप्रसञ्जकतयाऽपह्नुतत्वस्य प्राधान्यमावश्यकमतो विधेयाविमर्शोऽस्त्वेवेत्यत आह अस्तु वेति ॥ ३ चक्रुरिति सुवचम् ॥ ४ पार्वतीशिवरूपयोः ॥

अत्र मनोरथानामपि दूरवर्तीत्यप्यर्थो वाच्यः। यथा वा,—

त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः।
कमपराधलवं मम पश्यसि? त्यजसि मानिनि! दासजनं यतः॥ २३५॥

अत्र 'अपराधस्य लवमपि'—इति वाच्यम्॥ अस्थानस्थपदं यथा,—

प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसंनिधावुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने।
स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां, वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुषु २३६

अत्र सुरासुराणामपि मनोरथानामपि दूरवर्तीत्यप्यर्थद्वयमवश्यं वक्तव्यम्, अन्यथाऽन्यमनोरथविषयत्वं सुरासुरबहिरिन्द्रियविषयत्वं च प्रतीयते इत्यनभिहितवाच्यत्वम्। तदेवाह **अत्रेत्यादि। अप्यर्थो वाच्य इति।** अप्यर्थः समुच्चयः, न केवलं बहिरिन्द्रियादीनामित्येवरूपः। स चापेरनुपादानान्नोपपन्नः। अतश्चापिरप्यवश्यं वाच्य इति भावः॥

असमासेऽप्युदाहरति **यथा वेति। त्वयीति।** विक्रमोर्वशीये चतुर्थेऽङ्के गिरिनद्यामुर्वशीं संभाव्य तां प्रति पुरूरवस उक्तिरियम्। 'प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसस्त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः'—इति प्रदीपे पाठः। हे मानिनि मम कम् अपराधस्य लवं लेशं पश्यसि, यतः यस्मात् अपराधलेशात् दासभूतं जनं मल्लक्षणं त्यजसीत्यन्वयः। कीदृशस्य मम?—त्वयि भवत्यां निबद्धरतेः स्थिरानुरागस्य, तथा, प्रियवादिनः मधुरभाषणशीलस्य; एवम्, प्रणयभङ्गे पराङ्मुखं विमुखं (भीरु) चेतो यस्य तथाभूतस्येत्यर्थः। "पराङ्मुखः पराचीनः"—इत्यमरः। अत्र विशेषणत्रयस्यापराधलेशाभावोपपत्त्यभिप्रायगर्भत्वात्परिकरनामाऽलंकारः। द्रुतविलम्बितं वृत्तम्। लक्षणमुक्तं प्राक् (९७ पृष्ठे)।

अत्रापि 'लवमपि'—इत्यप्यर्थोऽवश्यं वक्तव्यः, अन्यथा लवनिषेधे स्थूलप्रतीतिप्रसङ्गादित्यनभिहितवाच्यत्वम्। तदेवाह **अत्रेत्यादि। लवमपीति वाच्यमिति।** अन्यथा 'अपराधलवं न पश्यसि, किं तु महान्तमपराधम्'—इति प्रतीयते इति भावः। दूषकताबीजं प्रथमेऽभिमताप्रतीतिः; अन्त्ययोस्तु विरुद्धप्रतीतिरिति नित्यदोषोऽयमिति प्रदीपे स्पष्टम्॥

"अपदस्थपदसमासम्"—इति सूत्रम्, तत्राद्यं पदपदं स्थानार्थकम्, "पदं स्थाने, विभक्त्यन्ते शब्दे, वाक्यैकवस्तुनोः। त्राणे पादे पादचिह्ने व्यवसायापदेशयोः"—इति हेमचन्द्रकोशात्। तथा चास्थानस्थपदमस्थानस्थसमासं चेति दोषद्वयम्। "अस्थानस्थत्वं चायोग्यस्थानस्थत्वम्"—इति प्रदीपः। उद्द्योतकारास्तु—अस्थानस्थत्वं यथाश्रुतानुपूर्व्या विवक्षितस्वार्थानुभावकत्वे सति स्वसाकाङ्क्षस्थानाद्व्यवहितस्थानप्रयुक्तत्वम्। सत्यन्तेन संकीर्णगर्भिताक्रमाणां व्युदासः, तेषु तदानुपूर्व्या विवक्षितार्थाबोधादित्याहुः। एवमेव विस्तारिकासारबोधिन्योरपि। तत्राद्यम् (अपदस्थपदम्) उदाहरति **अस्थानस्थपदमित्यादि।**

प्रियेणेति। किरातार्जुनीयेऽष्टमे सर्गे जलक्रीडावर्णने कस्याश्चिन्नायिकाया वर्णनमिदम्।

अत्र 'काचिन्न विजहौ'—इति वाच्यम्। यथा वा,—

विपक्षस्य सपत्नीजनस्य संनिधौ समीपे प्रियेण भर्त्रा सग्रथ्य सम्यक् आदरेण ग्रथित्वा (निर्माय) न तु यथा कथचित्, पीवरौ स्तनौ यस्मिन् तथाविधे (स्थूलोच्चकुचे) वक्षसि उपाहितां स्पर्शपूर्वकं निवेशितां (वक्षस्यर्पणे पीवरस्तनत्वं हेतुः) स्रजं मालां जलाविलां जलेन म्लानामपि (उदकेन गतप्रभामपि) काचित् नायिका न विजहौ न तत्याज। कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—वसन्ति हीति। हि यतः कारणात् प्रेम्णि गुणा उत्कर्षाः वसन्ति, न तु वस्तुषु। प्रेम्णि सति वस्तुनि उत्कर्षो न तु वस्तुमात्रे इत्यर्थः। प्रेमोत्कर्ष एवोपादेयो न तु वस्तूत्कर्ष इति भाव इत्युद्द्योतादिषु स्पष्टम्। चन्द्रिकाकारास्तु—प्रेमसत्त्वे एव वस्तुन उपादेयत्वचित्तापकर्षकत्वयोर्दर्शनात्तदभावे चादर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रेमैवोपादेयं चित्तापकर्षकं च भवतीति तदेव गुणवदित्यर्थः। तथा च सपत्नीसमक्षं निर्माय प्रेमपूर्वकं कान्तेन हृदि निहितायाः स्रजो जलाविलतया सौरभाभावेऽपि प्रेमास्पदतयाऽपरित्याज्यत्वं युक्तमिति भाव इत्याहुः। 'वस्तुषु'—इत्यत्र 'वस्तुनि'—इत्यपि पाठः। अर्थान्तरन्यासोऽत्रालंकारः। वंशस्थं वृत्तम्। लक्षणमुक्तं प्राक् (२३ पृष्ठे)।

अत्र 'काचिन्न विजहौ'—इति वक्तव्ये 'न काचिद्विजहौ'—इत्युक्तम्, तस्मान्नकारोऽस्थानस्थ इत्यपदस्थपदत्वं दोषः। तदेवाह **अत्रेत्यादि। वाच्यं** वक्तव्यम्। यथाश्रुते 'न काचिद्विजहौ, अपि तु सर्वा एव विजहुः'—इति विरुद्धं प्रतीयते इति भावः। व्याख्यातमिदं प्रदीपे—"अत्र 'न काचित्'—इति न योग्यं नञः स्थानम्। 'प्रतियोगिसंनिधिर्हि[1] तथा'—इति न युक्तम्, तद्व्यवधानेऽपि 'न खलु न खलु बाणः संनिपात्योऽयमस्मिन्[2]'—इत्यादौ निरवद्यप्रयोगदर्शनात्। परं तु 'न काचिद्विजहौ, अपि तु सर्वा एव विजहुः'—इति विरुद्धप्रतीतिप्रसङ्गादयोग्यं स्थानमेतत्"—इति। उद्द्योतकारास्तु—"**अत्र न काचिदिति।** कवेर्जलक्रीडावर्णने एकैकस्या एकैकगुणवर्णनप्रस्तावेनैकस्याः कस्याश्चिदेवैतादृशवर्णने तात्पर्यात् 'अपि तु सर्वा न विजहुः'—इति विरुद्धप्रतीतेर्मूले[3] 'अपि तु सर्वा न विजहुः'—इत्येव पाठः। अत एव "न ङिसंबुद्ध्योः" (८।२।८)—इति सूत्रे महाभाष्ये "न क्वचित् ङिर्लोपेन लुप्यते, अपि तु सर्वत्र लुप्तैव"—इति प्रयुक्तम्। तत्र हि न क्वचिदित्यादेः सर्वत्रैव लोपेन न लुप्यते इत्यर्थः, 'अपि तु सर्वत्र'—इत्यादिप्रतिनिर्देशात्। तस्मात् क्वचिदादेः पूर्ववर्तिनि नञि सति क्वचिदादिपदे काकुर्व्युत्पत्तिसिद्धेति चिदित्यस्याप्यर्थकत्वं वा व्युत्पत्तिसिद्धमिति भावः"—इत्याहुः।

विस्तारिकासारबोधिन्योस्तु एवं व्याख्यातम्—"अत्रासमस्तस्य नञः क्रियान्वयित्वतात्पर्यग्रहे क्रियाकाङ्क्षायामन्तरा काचिदित्यर्थोपस्थितौ क्रियाया अलाभेन तस्याः[4] स्थग-

१ अन्वयप्रतियोगिसंनिधिर्योग्यत्वं तदभावश्चायोग्यत्वमिति मतं दूषयति प्रतियोगीति॥ २ शाकुन्तलनाटके प्रथमेऽङ्के पद्यमिदम्॥ ३ मूले काव्यप्रदीपे॥ ४ तस्या. क्रियाया.। तस्या आकाङ्क्षाया इति केचित्॥

लग्नः केलिकचग्रहश्लथजटालम्बेन निद्रान्तरे
मुद्राङ्कः शितिकन्धरेन्दुशकलेनान्तःकपोलस्थलम् ।
पार्वत्या नखलक्ष्मशङ्कितसखीनर्मस्मितह्रीतया
प्रोन्मृष्टः करपल्लवेन कुटिलाताम्रच्छविः पातु वः ॥ २३७ ॥

नम्, अनन्तरं च क्रियोपस्थितावयोग्यकारकपरिहारेण तया सह स्वस्थानस्थितस्य नञो विलम्बेनान्वयः, क्रियासानिध्ये तु नैवमित्याह **काचिन्न विजहाविलीति** । यथाश्रुतानुपूर्व्यन्तराकल्पनान्न क्लिष्टत्वम् । नञः क्रियायोगविलम्बेनाभावानुभावकत्वविलम्ब इत्यासत्तिवैगुण्यं दूषकताबीजम् । न च 'नवजलधरः' (३९३ पृष्ठे)–इत्यादावपि नामसांनिध्येऽप्यसमस्तस्य नञोऽभावप्रत्यायने विलम्ब इति वाच्यम्, तत्रापि गम्यमानभवतिक्रियासांनिध्यात्, अत्र तु क्रियोपादानेनाध्याहाराभावात्क्रियासानिध्यमात्रेणैव नञोऽभावार्थानुभावकत्वं न तु पूर्वापरत्वनियमेनेत्यक्रमाद्भेदः । तत्र तु पौर्वापर्यनियमोल्लङ्घनमिति दूषकताबीजम् । केचित्तु नञः समभिव्याहृतनिषेधव्युत्पत्तेर्न काचिदित्यत्रानिर्धारितैकविशेषनिषेधसिद्धौ सर्वा विजहुरित्यर्थः प्रतीयते, न चायं विवक्षितः, क्रियापदसंनिधावुपादाने क्रियामात्रनिषेधप्रतीतौ विवक्षितार्थसिद्धिरित्याहुः"–इति ॥

विरुद्धप्रतीतिजननादिव विवक्षितोपयोगस्य पदस्योपयोगासंभवादपि स्थानस्यायोग्यत्वमुदाहरति **यथा वेति । लग्न इति ।** कदाचित्किल भवानी रात्रौ प्रणयकलहे हरजटामाकृष्य चन्द्रखण्डसहितां तां कपोलतले निधाय निद्रां कृतवती, ततः प्रातःसमये जटास्थचन्द्रखण्डमुद्राङ्कितं कपोलं दृष्ट्वा नखक्षतमेतदिति शङ्कमानायाः सख्याः हास्येन लज्जिता सती कपोलस्थं चन्द्रमुद्राङ्कं हस्तेन ममार्जेति कविकल्पितं वर्णनमिदम् । शितिकन्धरो महादेवस्तस्येन्दुशकलेन चन्द्रखण्डेन निद्रान्तरे निद्रामध्ये अन्तःकपोलस्थलं अर्थात् पार्वतीकपोलस्थलमध्ये लग्नः सक्तो मुद्राङ्कः वः युष्मान् पातु रक्षतु इत्यन्वयः । अन्यसंपर्कादन्यत्र समुदितं चिह्नं मुद्राङ्कः । कपोलस्थलमत्र पार्वत्याः एव, न तु महादेवस्य, शितिकन्धरपदोपादानादिस्वारस्यात् । पार्वत्याः कपोललग्नत्वे हेतुगर्भमिन्दुशकलेनेत्यस्य विशेषणमाह–केलीति । केलिः सुरतक्रीडा तत्र यः कचग्रहः (पार्वतीकर्तृकं) केशाकर्षणं तेन श्लथा शिथिला या जटा तस्यां लम्बेन लम्बायमानेन, यद्वा, लम्बो लम्बनं यस्य तथाभूतेनेत्यर्थः । एवं च कपोलसंबन्धोपपत्तिः । अथवा, कपोललग्नत्वे हेतुः केलीति । आलम्बेन संबन्धेनेत्यर्थः । कीदृशो मुद्राङ्कः ?–नखलक्ष्म नखचिह्नं तत्र (तद्विषये) शङ्किता संजातशङ्का या सखी तस्याः नर्मस्मितं लीलास्मितं रहस्यहास्यं वा तेन ह्रीतया लज्जितया पार्वत्या (कर्त्र्या) करपल्लवेन (करेण) प्रोन्मृष्टः प्रमार्जितः । 'नर्मस्मितव्रीडया'–इति पाठे तथाविधस्मितेन या व्रीडा लज्जा तया हेतुभूतयेत्यर्थः । एवं च प्रोन्मृष्टत्वे हेतुः नखलक्ष्मशङ्कावत्सखीनर्मस्मितजन्यव्रीडेति बोध्यम् । केचित्तु तथाविधस्मितेन व्रीडा यस्या इति

अत्र नखलक्ष्मेत्यतः पूर्वं 'कुटिलाताम्र०'—इति वाच्यम्॥ अस्थानस्थसमासं यथा,—

अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि
स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः।
प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात्
फुल्लत्कैरवकोशनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी॥ २३८॥

पार्वतीविशेषणमेवेत्याहुः। पुनः कीदृशः?—कुटिला वक्राऽऽताम्रा ईषदारक्ता छविः कान्तिर्यस्य तादृशः। यद्वा, कुटिलश्चासावाताम्रच्छविः ईषदारक्तकान्तिश्चेत्यर्थः। इदं च नखलक्ष्मशङ्काहेतुरिति बोध्यम्। 'करपल्लवेन'—इत्यत्र 'करपङ्कजेन'—इति क्वचित्पाठः। "द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च"—इत्यमरः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्र कुटिलाताम्रच्छवित्वं नखलक्ष्मशङ्काबीजमिति नखलक्ष्मेत्यतः पूर्वमेव प्रयुज्यमानमुपयुज्यते, न तु पश्चादित्यपदस्थपदत्वम्। तदेवाह **अत्र नखलक्ष्मेत्यादि। पूर्वमित्यादि।** तत एव हेतुहेतुमद्भावेन झटित्यन्वयः स्यात्; यथाश्रुते तु पूर्ववदयोग्यपरिहारादिविलम्ब इत्यवधेयम्। अत्रेदं तत्त्वम्—कुटिलाताम्रच्छवित्वस्य साधर्म्यरूपस्य नखलक्ष्मशंकाबीजस्य प्रागप्राप्तेः तच्छङ्कायास्तन्मुखनिरीक्षकत्वेनायोग्यतादिपरिहाराय साधर्म्योपस्थापकापेक्षणाद्विलम्बेन प्रतीतिः; पूर्वं प्रयोगे तु झटिति हेतुहेतुमद्भावेनान्वयप्रतीतिरिति। एवं च स्पष्टमेव दुष्टिबीजं नित्यश्चायं दोष इति प्रदीपोद्द्योतादिषु स्पष्टम्॥

अपदस्थसमासमुदाहरति **अस्थानस्थसमासमित्यादि। अद्यापीति।** असौ दृश्यमानः शशी चन्द्रः फुल्लत् विकसत् यत् कैरवं कुमुदं तस्य कोशः कुड्मलमेव कोशः खड्गपिधानं तस्मान्निःसरन्ती या अलिश्रेणी भ्रमरपङ्क्तिः सैव कृपाणं करवालिका तां तत्क्षणात् कर्षति निष्कासयतीत्यन्वयः। कोश इति जात्यभिप्रायकमेकवचनम्, खड्गपिधानस्यैकत्वादिति बोध्यम्। कुत इत्याकाङ्क्षायां हेतुमुत्प्रेक्षते—अद्यापीत्यादि। अद्यापि मत्सान्निध्येऽपि एष मानः "स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये"—इत्युक्तलक्षणः सीमन्तितीनां कान्तानां हृदि हृदये स्थातुं वाञ्छति, धिक्, निन्द्यमिदमिति क्रोधादिवेत्यर्थः। अतएवालोहितः आरक्तः, कोपेन रक्तिमोदयादिति भावः। स्त्रीसंबन्धेनात्मानं रक्षतोऽपि शत्रोः (मानरूपस्य) अनास्कन्दनात् धिगित्युक्तिः। हृदि तिष्ठासायां हेतुगर्भं तद्विशेषणमाह—स्तनेति। स्तनावेव शैलौ तद्रूपेण दुर्गेण विषमे अनाक्रमणीये; यद्वा, स्तनलक्षणशैलदुर्गाभ्यां विषमे अगम्ये। शशी कीदृक्?—प्रोद्यन्त एव दूरतरं प्रसारिताः कराः किरणा एव करा हस्ता येन तथाभूतः, खड्गाकर्षणेऽपि हस्तस्य तथात्वादिति भावः। केचित्तु—प्रोद्यंश्चासौ दूरतरप्रसारितकरश्चेति कर्मधारयमाहुः। 'तत्क्षणोत्फुल्लत्०'—इत्येकपदत्वेन पाठे 'तत्क्षणे उ-

अत्र क्रुद्धस्योक्तौ समासो न कृतः, कवेरुक्तौ तु कृतः ॥

संकीर्णम्, यत्र वाक्यान्तरस्य पदानि वाक्यान्तरमनुप्रविशन्ति। यथा,—

किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणेमम्।
ननु मुञ्च हृदयनाथं कण्ठे मनसस्तमोरूपम् ॥ २३९ ॥

अत्र पादगतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि, इमं कण्ठे गृहाण, मनसस्तमोरूपं कोपं मुञ्चेति। एकवाक्यतायां तु क्लिष्टमिति भेदः ॥

त्फुल्लत् विकसत्०'—इति विग्रहः। अत्र शशिनो नायकत्वं मानस्य प्रतिनायकत्वं विवक्षितम्, कवीनां कामचारात्। तथा च यथा कान्तो जारवधार्थं खड्गमाकर्षति तथा शशी मानवधार्थं खड्गमाकर्षतीति भावः। "कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः"—इत्यमरः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्र पूर्वार्धे क्रुद्धस्य शशिन उक्तिरिति तत्र दीर्घसमासः कर्तव्यः, तत्रैव दीर्घसमासव्यङ्ग्यौजोगुणस्यौचित्यात्; परंतु न कृतः। उत्तरार्धे तु दीर्घसमासः कृतः, स च व्यर्थः, उत्तरार्धे कवेरुक्तौ दीर्घसमासव्यङ्ग्यौजोगुणस्याप्रयोजकत्वादित्यस्थानस्थसमासत्वम्। केचित्तु—अत्र दोषद्वयम्, अस्थाने दीर्घसमासत्यागोऽस्थाने दीर्घसमासकरणं चेति। अस्थानसमासपदार्थोऽपि द्विविध इत्याहुः। न च प्रतिकूलवर्णत्वेऽस्यान्तर्भाव इति वाच्यम्, समासस्यावर्णरूपत्वात्; रसाननुगुणवर्णबहुलवाक्यत्वस्यैव प्रतिकूलवर्णपदार्थत्वादिति भावः। एवं च माधुर्यवच्छृङ्गारादिरसप्रधानपद्ये दीर्घसमासेऽप्ययमेव दोष इति बोध्यम्। नाप्यत्र पतत्प्रकर्षता, प्रथमप्रवृत्तस्य प्रकर्षस्याग्रे त्यागे हि तत्संभवः, अत्र तु तद्वैपरीत्यम्। किंच, उभयत्रोचितस्यैव प्रकर्षस्याभावे तत्संभवः, अत्र त्वेकतरत्रैव समासौचित्यमिति। दूषकताबीजं सहृदयवैमुख्यमिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ॥

संकीर्णं व्याचष्टे **संकीर्णमित्यादि**। वाक्यान्तरपदैर्मिश्रमित्यर्थः। एवं च वाक्यान्तरघटकपदव्यवहितपदघटितत्वं लक्षणं बोध्यमिति सुधासागरे स्पष्टम्। उद्द्योतेऽपि व्याख्यातम्—संकीर्णत्वं नाम भिन्नभिन्नवाक्यार्थान्वितपदानां तत्तदर्थनिराकाङ्क्षवाक्यघटकत्वम्। तेन वाक्यैकवाक्यतया महावाक्यस्यैकत्वेऽपि 'किमिति'—इत्यादावयं दोष इति बोध्यमिति। चक्रवर्त्यादयस्तु—**वाक्यान्तरं** क्रियान्तरान्वितम्। तेनैकक्रियान्विते 'घटमानय, पटं च'—इत्यत्र पटान्वितानयनपदसंकरेऽपि क्रियैक्यान्न दोषप्रसङ्ग इत्याहुः।

यथेत्युदाहरति **किमितीति**। मानिनीं प्रति सख्या उक्तिरियम्। रुद्रटालंकारे उदाहृतं पद्यमिदम्। पादगतं पादप्रणतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि। इमं हृदयनाथं कण्ठे गृहाण आलिङ्ग्य। मनसस्तमोरूपं तमोगुणात्मकं कोपं मुञ्चेत्यन्वयः। "गुणान्धकारशोकेषु तमो, राहौ पुमानयम्"—इति कोशः। आर्या छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (२ पृष्ठे)।

विवक्षितमन्वयं दर्शयति **अत्रेत्यादि**। **मुञ्चेतीति**। इदं हि वाक्यत्रयं परस्परपदसं-

गर्भितम्, यत्र वाक्यस्य मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति । यथा,—

परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः ।
'वदामि भवतस्तत्त्वं' न विधेया कदाचन ॥ २४० ॥

अत्र तृतीयपादो वाक्यान्तरमध्ये प्रविष्टः । यथा वा,—

कीर्णमिति भावः । अत्र वाक्यत्रयेऽन्योन्यवाक्यस्थपदमादायानभिमतं प्रतीयते; इदमेव च दुष्टिबीजम्, प्रतीतिविलम्बो वा । इष्टबोधविलम्बाद्रसभङ्गो दूषकताबीजमिति केचित् । ननु संकीर्णत्वं क्लिष्टत्वदोष एवेत्याशङ्कायामाह **एकवाक्यतायामित्यादि ।** अनेकवाक्यतायां संकीर्णत्वम्, एकवाक्यतायां तु क्लिष्टत्वमिति विवेक इति भावः । 'बाले! नाथ! विमुञ्च मानिनि! रुषं रोषान्मया किं कृतम्'[1]—इत्यादौ तु 'बाले! शृणु, नाथ! वद'—इत्येवं तयोरध्याहृतक्रियापदेनैकवाक्यतया प्रतीतेः संकीर्णत्वदोषशङ्काऽपि नास्तीति बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

गर्भितं व्याचष्टे **गर्भितमित्यादि ।** गर्भितं संजातगर्भम्, अन्तःस्थितवाक्यान्तरं वाक्यमित्यर्थः । तत्तु वाक्यं क्वचित्स्वभावत एवैकम्, क्वचित्तु हेतुहेतुमद्भावेन वाक्यैकवाक्यतया एकीभूतम् । एव च द्विविधं गर्भितमिति फलितम् । तदेवाह **यत्रेत्यादि । वाक्यस्येति ।** स्वभावत एकवाक्यस्य, वाक्यैकवाक्यताक्रमेणैकवाक्यतापन्नस्य वा वाक्यसमुदायस्येत्यर्थः । "अत्र मध्यस्थितस्य स्वार्थानुभावकत्वम्, संकीर्णे तु न तथेति भेदः । एतेन 'बीजफलसाम्ये संकीर्णाद्गर्भितस्य पृथगुपादानं चिन्त्यम्'—इत्यपास्तम्, फलवैषम्यसत्त्वात्"—इत्युद्द्योते स्पष्टम् । "वाक्यान्तरेऽन्यवाक्यीयपदप्रवेशो संकीर्णता, अन्यवाक्यस्यैव प्रवेशे तु गर्भितत्वमिति भेदः"—इति महेश्वरः ।

तत्राद्यमुदाहरति **परापकारेति ।** परापकारनिरतैः परपीडारतैः दुर्जनैः दुष्टैः सह संगतिः संबन्धः कदाचन कदापि न विधेया न कार्या, भवतः तव तत्त्वं वास्तविकस्वरूपत्वं वदामीत्यर्थः । "तत्त्वं परमात्मनि । वाद्यभेदे स्वरूपे च"—इति हैमः ।

अत्र दोषं दर्शयति **अत्रेत्यादि ।** अत्र 'वदामि भवतस्तत्त्वम्'—इति वाक्यान्तरं प्रथमवाक्यस्य मध्ये प्रविष्टमित्यर्थः । एवं च संगतेः सदसत्त्वसंशयोऽन्त्यपादे कर्मसाकाङ्क्षत्वं चेति दूषकताबीजमिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । संकीर्णे गर्भिते चानासत्तिरेव दूषकताबीजमिति सारबोधिनीकारः । अत्रार्धयोस्तु परावृत्तौ न दोषः; यथा—'वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन । परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः ॥'—इति—इति सोमेश्वरकृतसंकेते स्पष्टम् । अत्र 'संगतिर्न विधेया'—इति वाक्यं वदामीत्यादिवाक्यान्तरेण गर्भितमित्युदाहरणचन्द्रिका ॥

---

१ 'खेदोऽस्मासु, न मेऽपराध्यति भवान्, सर्वेऽपराधा मयि । तत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा, कस्याग्रतो रुद्यते, नन्वेतन्मम, का तवास्मि, दयिता, नास्मीत्यतो रुद्यते ॥'—इत्यग्रिम पादत्रय द्रष्टव्यम् ॥

लग्नं रागावृताङ्‌ग्या सुदृढमिह ययैवासियष्ट्यारिकण्ठे,
मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती।
तत्सक्तोऽयं न किंचिद्गणयति, विदितं तेऽस्तु, तेनास्मि दत्ता
भृत्येभ्यः, श्रीनियोगाद्गदितुमिव गतेत्यम्बुधिं यस्य कीर्तिः॥ २४१॥

अत्र 'विदितं तेऽस्तु'—इति, एतत्कृतम्, प्रत्युत लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विरुद्धमतिकृत्॥

द्वितीयमुदाहरति **लग्नमिति**। यस्य राज्ञः कीर्तिः श्रियो लक्ष्म्याः नियोगात् 'मत्पितर्येवं निवेदय'—इत्येवंरूपात् शासनात् अम्बुधिं समुद्रं प्रति इति गदितुमिव तत्संदेशं वक्तुमिव गतेत्यन्वयः। समुद्रपर्यन्तगामिनी यस्य कीर्तिरिति भावः। अत्रासियष्टिरसतीत्वेन (असाध्वीत्वेन), श्रीः राजपत्नीत्वेन, कीर्तिश्च दूतीत्वेनाध्यवसिता बोध्या। संदेशस्वरूपमेवाह—लग्नमित्यादिना 'भृत्येभ्यः'—इत्यन्तेन। हे अम्बुधे! रागो रुधिरलौहित्यं तेनावृतं लिप्तम् अङ्गं विशिष्टलोहरेखाविशेषो यस्याः, पक्षे रागोऽनुरागस्तेनावृतानि व्याप्तानि अङ्गान्यवयवाः यस्याः तथाभूतया, ययैवासियष्ट्या कृपाण्या नायिकया (अत्र स्त्रीलिङ्गेन नायिकात्वाध्यवसानं बोध्यम्) इह संग्रामे अरीणां शत्रूणां कण्ठे सुदृढं यथा स्यात्तथा लग्नम्। खण्डनाय रमणाय चेति भावः। तथा, या चासियष्टिरेव या च नायिका इह संग्रामे मातङ्गानां गजानामुपरि (स्वयमेव गत्वा खण्डनाय) पतन्ती परपुरुषैः शत्रुभटैः दृष्टा, पक्षे मातङ्गानां चण्डालानामुपरि (स्वयमेव गत्वा रमणाय) पतन्ती परपुरुषैः उदासीनपुरुषैः उत्कृष्टपुरुषैर्वा दृष्टा। तेनोदासीनादिपुरुषसाक्षिसत्त्वान्मिथ्यात्वनिरासः। तत्सक्तः तस्यामसियष्ट्यां सक्तः संबद्ध एव तस्यां नायिकायां सक्तोऽनुरक्तः अयं (त्वज्जामाता, मम भर्ता) राजा न किंचिद्गणयति न किमपि युक्तायुक्तं विचारयति। तेनाविचारेणैव हेतुना अहं भृत्येभ्यः सेवकेभ्यः दत्ताऽस्मि, इदं ते तव (मत्पितुः) विदितमस्तु—इतीत्यर्थः। "मातङ्गः श्वपचे गजे"—इति मेदिनी। अत्र ययैवेत्येवकारेणैकस्या एव नानासंबन्ध इति सूचितम्। अरिकण्ठे इत्यनेन या राज्ञि अत्यन्तं विरक्तेति ध्वनितम्। अत्र भङ्गिविशेषेण शौर्यदातृत्वयशसामुत्कर्षो वर्णितः। व्याजस्तुतिरत्रालंकारः। स्रग्धरा छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१२८ पृष्ठे)।

अत्र 'तत्सक्तोऽयं न किंचिद्गणयति, तेन भृत्येभ्यो दत्ताऽस्मि'—इति वाक्यैकवाक्यमध्ये 'विदितं तेऽस्तु'—इति वाक्यान्तरं प्रविष्टमिति गर्भितत्वम्। तदेवाह **अत्रेत्यादि**। **कृतमिति**। प्रयोजनं विनैव गर्भितं कृतमित्यर्थः। न केवलं विवक्षितैकवाक्यताऽप्रतीतिमात्रं किंतु अविवक्षितप्रतीत्या वक्ष्यमाणदोषान्तरमपीत्याह **प्रत्युतेति**। **प्रत्युत** विपरीतम्। **ततः** राज्ञः सकाशात्। **अपसरति** अपगच्छति। **विरुद्धेति**। प्रकाशितविरुद्धेत्यर्थः।

"मञ्जीरादिषु रणितप्रायं, पक्षिषु च कूजितप्रभृति ।
स्तनितमणितादि सुरते, मेघादिषु गर्जितप्रमुखम् ॥"—

इति प्रसिद्धिमतिक्रान्तम्; यथा,—

महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक-
प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरुतानुकारी मुहुः ।

'विदितं तेऽस्तु'—इत्यनेन 'स्वापराधेन नाहमपसरामि किंतु राजकीयेनैव'—इति प्रतीयते, अतो 'लक्ष्मीस्ततोऽपसरति'—इति स्तुतिविरुद्धप्रतीतिकृदित्यर्थः; 'विदितं तेऽस्तु'—इत्यनेनार्थशक्तिमहिम्ना 'उत्तरकालं पतिपरित्यागोत्थमपराधं त्वं माऽभिदध्याः—इति पूर्वमेव मया पत्यसद्वृत्ततां ज्ञापितस्त्वम्'—इत्यर्थाभिव्यक्तिद्वारा 'ततोऽपसरति'—इति व्यज्यते इति प्रकाशितविरुद्धत्वाख्यं दोषान्तरमपीति भावः । तच्च दोषान्तरं २८० उदाहरणे वक्ष्यते । एवंचास्मिन् पद्ये चत्वारो दोषाः, क २९३ उदाहरणेऽक्रमत्वस्य, २८४ उदाहरणे त्यक्तपुनःस्वीकृतत्वस्य च वक्ष्यमाणत्वात् । प्रतीतिविच्छेदोऽत्र दुष्टिबीजम् । अतो न यत्र प्रतीतिर्विच्छिद्यते तत्र नायं दोषः । अत्र सारबोधिनीकारादयस्तु "विदितं तेऽस्त्विति कृतम्"—इति पाठं मन्यमाना इत्थं व्याचख्युः—"अत्रेत्यादि । 'विदितं तेऽस्तु'—इत्यनेन गर्भितं कृतमिति योजनम् । यद्वा, कृतं 'वाक्यान्तरम्'—इति शेषः । तेन 'अस्मि'—इत्यर्थस्यापि वेदनीयत्वं विवक्षितम् । विदितमित्यादेर्मध्यानुप्रवेशेन तथा प्रतीतिः । अत्राप्यनासत्तिः प्रतीतिविच्छेदो वा दूषकताबीजम्"—इति ॥

प्रसिद्धिहतं प्रसिद्धिमतिक्रान्तमिति व्याकुर्वन् प्रसिद्धिं तावद्दर्शयति **मञ्जीरादिष्विति ।** उक्तं च चक्रवर्तिप्रभृतिभिः—"प्रसिद्धादन्यत्र प्रयोगः प्रसिद्धिहतः । तत्र किं कुत्र प्रसिद्धमित्याह—**मञ्जीरादिष्विति**"—इति । मञ्जीरादिषु नूपुरादिषु रणितप्रायं रणितप्रभृति 'प्रसिद्धम्'—इति शेषः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र शेषो बोध्यः । आदिपदेन रशना-घण्टा-भ्रमरादिपरिग्रहः । प्रायपदं प्रभृत्यर्थकम्, तेन क्वणित शिञ्जित-गुञ्जितादिपरिग्रहः । पक्षिषु च कूजितप्रभृति प्रसिद्धम् । चकारेण मण्डूकादिपरिग्रहः । प्रभृतिपदेन रववासितादिपरिग्रहः । सुरते निधुवने स्तनितमणितादि प्रसिद्धम् । आदिपदेन भणितादिपरिग्रहः । ननु स्तनितस्य सुरते एव प्रसिद्धत्वे "स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषो(षे)रसितादि च"—इत्यमरविरोध इति चेत्, शृणु, स्तनितादिकं सुरते एव चमत्काराय न त्वन्यत्रेति कविप्रयोगनियमनान्न तद्विरोध इति । मेघादिषु गर्जितप्रमुखं प्रसिद्धम् । आदिपदेन सिंहादिपरिग्रहः । प्रमुखपदेन ध्वन्यादिपरिग्रहः । **इति प्रसिद्धमिति ।** इति उक्तरूपा या प्रसिद्धिस्तामतिक्रान्तमित्यर्थः ।

यथेत्युदाहरति **महाप्रलयेति ।** वेणीसंहारनाटके तृतीयेऽङ्के रणकोलाहलमाकर्णयतोऽश्वत्थाम्न उक्तिरियम् । यत्तु 'भीमस्योक्तिरियम्'—इति महेश्वरोक्तम्, तत्तु तन्नाटकानवलोकनमूलकम् । अद्यायं पूर्वं भूतो नेत्यभूतपूर्वो नवीनः रवः सिंहनादः पुरः अग्रे समरोदधेः संग्रामसमु-

रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः
कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः ॥ २४२ ॥

अत्र रवो मण्डूकादिषु प्रसिद्धो न तूक्तविशेषे सिंहनादे ॥

भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावः यत्र; यथा,—

द्रसकाशात् मुहुः वारं वारं कुतः कस्माद्धेतोः जायते इति प्रश्नः। सुधासागरे तु—'अभूतपूर्वो हरेः'—इति पठित्वा 'हरेः रवः सिंहनादः'—इति व्याख्यातम् । कीदृशो रवः ?—महान् यः प्रलयमारुतः (महत्पदस्य प्रलयान्वयस्त्वयुक्तः, सर्वमुक्तेरेव तथात्वात् ।) तथा च, महता प्रलयकालिकमारुतेन क्षुभितौ प्रचण्डौ यौ पुष्करावर्तकाख्यौ (मेघौ) तयोः प्रचण्डं भीषणं घनं निबिडं च यद्गर्जितं गर्जनं तस्य प्रतिरुतं प्रतिध्वनिः तदनुकारी तत्सदृशः। अत एव श्रवणयोः कर्णयोः भैरवः भयंकरः। तथा, स्थगिताऽऽच्छादिता व्याप्तेति यावत्, रोदस्योः स्वर्गभूम्योः (अन्तरमेव) कन्दरा गुहा येन तथाभूत इत्यर्थः। "भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते"—इत्यमरः। पृथ्वी छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (६४ पृष्ठे)।

अत्र रवशब्दस्य मण्डूकादिशब्दे एव कविप्रयोगप्रसिद्धिर्नत्वेवंविधे वीराणां गर्जिते इति प्रसिद्ध्यतिक्रमात्प्रसिद्धिहतत्वम्। तदेवाह **अत्रेत्यादि । मण्डूकादिष्विति ।** मण्डूकादिसंबन्धिषु मृदुध्वनिष्वित्यर्थः। आदिना सकलमृदुध्वनिकजन्तुपरिग्रहः। **प्रसिद्ध इति ।** कविप्रसिद्ध इत्यर्थः। **उक्तविशेषे इति ।** श्रवणभैरवत्वादिविशेषणमर्यादया लब्धे इत्यर्थः। "उक्तविशेषणके"—इति पाठे श्रवणभैरवत्वादिविशेषणविशिष्टे इत्यर्थः। "उक्तविषये"—इति पाठे उक्तस्य श्रवणभैरवत्वादेर्विषयेऽधिकरणे इत्यर्थः।

व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः—"रवो मण्डूकादिशब्दे कविप्रसिद्धो नतूक्तविशेषे सिंहनादे। न चावाचकसंकरः, तुल्येनैव रूपेणोभयत्र शक्तिसत्त्वेऽप्येकत्रैव कविप्रयोगनियमात्। अत[1] एवायं वाक्यदोषः, विशेषणविशेष[2]सन्नि[3]धानेन विशेषपरत्वादिति"—इति प्रदीपः। "**तुल्येनैव रूपेणेति ।** अत एव न निहतार्थत्वम्। **कविप्रयोगनियमादिति ।** सिंहशब्दे रवशब्दप्रयोगो न चमत्कारायेति नियमः। अतो नाप्रयुक्तत्वम्, सर्वथा प्रयोगनिषेधे एव हि स दोषः, प्रकृते चार्थविशेषे प्रयोगोऽनुमत एवेत्याहुः। **विशेषणविशेषेति ।** श्रवणभैरवत्वरोदसीस्थगनरूपेत्यर्थः। प्रसिद्धित्यागकृतसहृदयोद्वेगो दूषकताबीजम्"—इत्युद्द्योतः॥

भग्नप्रक्रमपदं व्याचष्टे **भग्न इत्यादि । भग्नो नष्टः प्रक्रमः** प्रस्तावः (उपक्रमः) यत्र (वाक्ये) तद्भग्नप्रक्रममित्यर्थः। प्रक्रमशब्दार्थमाह **प्रस्ताव इति ।** प्रस्तावौचित्यमित्यर्थः, यथाश्रुते कथितपदस्य प्रक्रमभङ्गदोषवारकतया गुणत्वमेव सर्वत्र स्यात्, औचित्यस्य तु क्वचि-

---

१ अतएव वक्ष्यमाणहेतोरेव ॥ २ तमेव हेतुमाह विशेषणविशेषेति । 'विशेषणविशेष्य'—इति लपपाठ एव ॥ ३ सन्निधान समभिव्याहार ॥

नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्तं गते हन्त निशाऽपि याता ।
कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं नातः परं भद्रतरं समस्ति ॥ २४३ ॥

अत्र 'गता'–इति प्रक्रान्ते 'याता'–इति प्रकृतेः । 'गता निशाऽपि'–इति तु युक्तम् ।

देव सत्त्वादन्यत्र कथितपदत्वस्य दोषत्वमुपपन्नमिति बोध्यम् । प्रक्रमशब्दस्य पूर्वप्रक्रान्त–[पूर्वप्रक्रान्ति]–परत्वे 'महीभृतः पुत्रवतः'–इत्यादौ (४४८ पृष्ठे) वक्ष्यमाणोदाहरणे पुत्रपदे प्रक्रमभङ्गो न स्यादतः प्रस्तावः प्रक्रमपदार्थतयोक्त इति प्रभायां स्पष्टम् । प्रस्तावौचित्यमित्यस्य प्रस्तावः उपक्रमस्तस्यौचित्यं येन रूपेणोपक्रमस्तेनोपसंहारः इत्यर्थः । एवं च 'येन रूपेणोपक्रमस्तेनैवोपसंहारः'–इति नियमस्य भङ्गो भग्नप्रक्रमत्वमिति भावः । अयमेव दोषः प्रक्रमभङ्ग इत्युच्यते । उपक्रमश्च द्वेधा, शब्दतोऽर्थतश्चेति । तत्राद्यं 'नाथे निशायाः'–इत्यादौ २४३ उदाहरणे । द्वितीयम् 'अकलित०'–इत्यादौ (२९१ उदाहरणे)–इति बोध्यम् । अत्र दूषकताबीजं तु 'अकलित०–इत्याद्युदाहरणस्थवृत्तिग्रन्थव्याख्यानावसरे वक्ष्यते ।

भग्नप्रक्रमत्वं च प्रकृति[1]-प्रत्यय-सर्वनाम-पर्यायादिविषयत्वादनेकधा व्यवस्थितम्; तत्र प्रकृतेः प्रक्रमभङ्गमुदाहरति **नाथे इति** । नियतेः अदृष्टस्य नियोगात् आज्ञया निशायाः नाथे चन्द्रेऽस्तं गते सति निशाऽपि रात्रिरपि (तद्वधूः) अस्तं याता गता । हन्तेति खेदे । यद्वा, हन्तेति हर्षे, हर्षश्च दशानुरूपत्वादिति बोध्यम् । चन्द्रे गते सति यन्निशा याता तद्युक्ततरमिति भावः । इदमेवार्थान्तरन्यासेन समर्थयति–कुलाङ्गनानामिति । हि यस्मात्कारणात् कुलाङ्गनानां पतिव्रतास्त्रीणां दशानुरूपं वैधव्यदशायोग्यं भद्रतरं कल्याणातिशयः अतः परम् अनुगमनादन्यत् न समस्ति न संभवतीत्यर्थः । स्वामिसमानदशैवोचितेति भावः । पतिव्रतालक्षणं तु–"आर्ताऽऽर्ते, मुदिते हृष्टा, प्रोषिते मलिना कृशा । मृते[2] या म्रियते पत्यौ, सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥"–इति स्मृत्युक्तं बोध्यम् । "दैवं दिष्टं भागधेय भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः"–इत्यमरः । उपजातिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (९१ पृष्ठे) ।

अत्र 'अस्तं गते'–इति गमिरूपायाः प्रकृतेः प्रस्तावे 'याता'–इति यारूपायाः प्रकृतेः प्रयोग इति प्रकृतिप्रक्रमभङ्गः । तदेवाह **अत्रेत्यादि । प्रकृतेरिति** । प्रक्रमभङ्ग इति शेषः । गते इति गमिधातोः प्रक्रमादग्रेऽपि तत्प्रयोग एवोचितो न तु यातेति याधातोरिति प्रकृतेः प्रक्रमभङ्ग इत्यर्थः । तर्हि कीदृशः पाठो युक्त इत्याकाङ्क्षायामाह **गतेत्यादि । युक्तमिति** । अयमाशयः–भिन्नाभ्यां शब्दाभ्यामुपस्थापितं भिन्नवद्भाति, "न सोऽस्ति प्रत्ययो[3] लोके यः[4] शब्दानुगमादृते"–इति भर्तृहरिप्रोक्तन्यायेन शाब्दबोधात्मके ज्ञाने शब्दस्यापि विशेषणतया भानात् । तेन च प्रकृतस्थले भिन्नशब्दाभ्यां गम-या-प्रकृतिभ्यामुपस्थितः ए-

---

१ प्रकृतिलक्षण प्रत्ययलक्षण च प्राक् (२०१ पृष्ठे) टिप्पणे प्रदर्शितम् ॥ २ 'मृते म्रियेत या पत्यौ'–इति पाठान्तरम् ॥ ३ प्रत्ययो ज्ञानम् ॥ ४ 'यत्र शब्दो न भासते'–इति पाठान्तरम् ॥

ननु 'नैकं पदं द्विःप्रयोज्यं प्रायेण'— इत्यन्यत्र, कथितपदं दुष्टमिति चेहैवोक्तम्, तत्कथमेकस्य पदस्य द्विःप्रयोगः । उच्यते,—उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो विषय एकपदप्रयोगनिषेधस्य, तद्वति विषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः । तथा हि,—

कोऽप्यर्थो भिन्नवद्भाति, अतो यातेति पदेन गमनस्योपादानेऽपि नानुगमनत्वेन[1] प्रतीतिः, तथा च कुलाङ्गनानां स्वामिसदृशावस्थाप्रतीतिर्न संभवतीति दशानुरूपमिति भज्येत, गतेति कृते तु अनुगमनस्य स्फुटैव प्रतीतिरिति बोध्यम् ।

व्याख्यातमिदं सुधासागरकारैः—"ननु पर्यायशब्दाना शक्यतावच्छेदकैक्यनियमात्कथमन्यत्वेन प्रतीतिरितिचेत्, उच्यते—यन्मते शाब्दबोधे शब्दोऽपि भासते तन्मतेन[2] इदम् । तथा हि—अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारकशक्तिग्रहविषयत्वाच्छब्दस्य विशेषणादिपदार्थवत्तस्यापि[3] उपस्थितिः, पदान्तरोपादाने च तदुपस्थित्या[4] प्रतीत्यन्यथात्वं स्फुटमेव । उक्तं च—"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र शब्दो न भासते"—इति । मतान्तरेऽपि पर्यायपदाभ्यामुपस्थापितोऽर्थोऽभिन्नोऽपि शक्ततावच्छेदकमहिम्ना भिन्न इव प्रतीयते इति बोध्यम्"—इति । "यत्र तु सर्वनाम्ना परामर्शस्तत्र तेषां (सर्वनाम्नां) बुद्धिविषये शक्तिस्वीकारात्पूर्वपदावच्छिन्नस्यैव प्रतिपादनान्नायं दोषः । न च सर्वनामपदावच्छिन्नत्वेनापि भानाद्भेदः, विशिष्टस्य तदवच्छिन्नतया भानेऽपि पूर्वरूपाप्रच्यवात्"—इत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

ननु 'गता'—इति पाठे पूर्वाचार्यवचनविरोधः स्वग्रन्थविरोधश्चेति शङ्कते **नन्वित्यादिना 'द्विःप्रयोगः'—इत्यन्तेन । नैकमित्यादि ।** एकं पदं द्विः द्विवारं न प्रयोज्यं न प्रयोक्तव्यं प्रायेणेत्यर्थः । यमकनिवृत्त्यर्थं प्रायेणेत्युक्तमिति केचित् । वस्तुतस्तु प्रायेणेत्यस्य फलमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । **अन्यत्रेति ।** वामनेन स्वकृतकाव्यालंकाराख्यग्रन्थे प्रथमेऽध्याये पञ्चमाधिकरणे इत्यर्थः । अस्य 'उक्तम्'— इत्यग्रिमेणान्वयः । स्वग्रन्थविरोधमपि दर्शयति **कथितपदमित्यादि । इहैवोक्तमिति ।** काव्यप्रकाशे एव (४१४ पृष्ठे) उक्तमित्यर्थः । आक्षेपमुपसंहरति **तत्कथमित्यादि ।** तत् तस्मात्कारणात् एकस्य पदस्य द्विः द्विवारं प्रयोगः कथमित्यन्वयः । एवं च पुनर्गमेः प्रयोगो दुष्टः स्यादिति भावः । विषयभेदेन विरोधो नास्तीति समाधत्ते **उच्यत इति । उद्देश्येति ।** उद्देश्यः प्राक् प्रत्यायित एव प्रतिनिर्देश्यः पुनः प्रत्याय्यो यत्र तस्माद्व्यतिरिक्त इति विग्रहः । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यकादतिरिक्तं हि एकपदद्विःप्रयोगनिषेधस्य विषय इत्यर्थः । यथा—'अधिकरतलतल्पम्' (४१४ पृष्ठे)—

---

१ पतिव्रतास्त्रीणा सहगमनमनुगमनं चोक्तम् । तत्र सहगमन चैकचित्यारोहणम्, दम्पत्योः सहैव मन्त्रवद्दाहः । विप्रस्त्रीणा सहगमनमेव नानुगमनम् । अनुगमन च भर्तुः समन्त्रकदाहोत्तर पृथक्चितावग्निप्रवेश. । क्षत्रियादीनामनुगमन सहगमन वेति धर्मशास्त्रे स्पष्टम् ॥ २ वैयाकरणमतेन ॥ ३ शब्दस्यापि ॥ ४ पदान्तररूपशब्दोपस्थित्या ॥

इत्यादिः । प्रकृतेऽभेदज्ञापनार्थं पुनरुक्तिरेवोत्कर्षिकेति न दोष इति भावः । एवमर्थान्तरसंक्रमितवाच्य-लाटानुप्रासयोरपीति बोध्यम् । इदमेवाभिप्रेत्य वामनेन 'प्रायेण'– इत्युक्तमित्युद्द्योतादौ स्पष्टम् । **तद्वतीत्यादि ।** तद्वति उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यकत्ववति तु विषये प्रत्युत विपरीतं तस्यैव प्रागुक्तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नस्तददसादेर्वा प्रयोगं विना दोष एव भवतीत्यर्थः । एवं च तस्यैव पदस्य प्रयोगं विना 'उदेति सविता'(४४७ पृष्ठे)– इत्यादौ, सर्वनाम्नः प्रयोगं विना 'कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलम्' (४२४ पृष्ठे)–इत्यादौ चाभेदप्रत्यभिज्ञाऽनापत्तिरूपदोषः स्यादिति भावः । 'भातीन्दुस्तस्य चेन्दोः करनिकर०'– इत्यत्र तु पौनरुक्त्यमेव, तत्पदेनैवेन्दोः परामर्शसंभवात् । 'स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभः'–इत्यत्र न पौनरुक्त्यम्, स्थाणुपदानुपादाने तच्छब्दार्थपरिच्छेदासंभवादिति बोध्यम् ।

तदेतत्सर्वं विवरणेऽप्युक्तम्–"प्रतिनिर्देश्येति आवश्यके ण्यत्प्रत्ययः । उद्देश्यः वक्तव्योऽर्थः प्रतिनिर्देश्यः पुनरप्यवश्यं वक्तव्यो यत्र, तस्माद्व्यतिरिक्तः; पूर्वापरयोरैकरूप्यरक्षार्थं यत्र पूर्वनिर्दिष्टस्यार्थस्य तेनैव शब्देन तेनैव च रूपेण पुनर्निर्देशावश्यकत्वं तदन्यत्र दोष इति फलितोऽर्थः । तस्यावश्यकत्वं च कुत्र भवति कुत्र वा नेत्यत्र विद्वदनुभव एव प्रमाणम् । तथापि किंचित् संक्षिप्योच्यते,–वाक्यद्वये यद्येकस्योद्देश्यत्वं विधेयत्वं वा स्यात्, यदि वा पूर्वस्मिन् विधेयस्य उद्देश्यस्य वा परस्मिन् उद्देश्यत्वं विधेयत्वं वा भवेत्, तदा पुनर्निर्देश आवश्यकः । यथा–'उदेति सविता'–इत्यादावुभयत्रैव सवितुरुद्देश्यत्वं ताम्रत्वस्य विधेयत्वम् । 'कोदण्डेन शराः'– इत्यादौ पूर्वत्र विधेयस्य शरादेः परस्मिन् वाक्ये उद्देश्यत्वम् । एवं 'चन्द्रायते शुक्लरुचाऽपि हंसः, हंसायते चारुगतेन कान्ता'– इत्यादौ पूर्ववाक्ये उद्देश्यस्य हंसस्य परस्मिन् विधेयतेति । उद्देश्यविधेयान्तर्गतानामपि उद्देश्यविधेयत्वं वाच्यम्"–इति ।

'सर्वनाम्नो वा'–इत्यत्र वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पे, तेन यत्र सर्वनाम्ना परामर्शासंभवस्तत्रैव प्रागुक्तपदमुपादेयम् । यत्र तु तेन (सर्वनाम्ना) संभवस्तत्र तदेव । उदेतीत्यादौ स इति कृते प्रधानस्य सवितुरेव परामर्शः स्यात्; तादृश इति कृते तु नाभेदप्रतीतिः, सादृश्यावगमात्; तथैवेति कृतेऽपि 'तेन प्रकारेण'–इत्यर्थनिष्पन्नतथाशब्देन ताम्रत्वेन प्रकारेणास्तमेतीत्यर्थे प्रकारभानेनाभेदप्रत्यभिज्ञा न स्यात् । एवं 'वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये'–इत्यत्र नोपमा, तत्तत्फलप्राप्तये तत्सदृशवस्तुवन्दनादेर्लोकेऽदृष्टत्वात् । तस्मादुत्प्रेक्षाऽत्र । अभेदप्रतिपत्तेरेवोद्देश्यत्वाच्च न कथितपदत्वादिदोष इति दिगित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

१ इदं चाग्रे 'सितकरकर०'–इति ३१४ उदाहरणे 'ताला जाअति'–इति ३१५ उदाहरणे च स्पष्टम् ॥ २ विक्रमोर्वशीये १ अङ्के १ श्लोकोऽयम् ॥ ३ रघुकाव्ये १ सर्गे १ पद्यमिदम् ॥

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।
संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥ २४४ ॥

अत्र, रक्त एवास्तमेतीति यदि क्रियेत, तदा पदान्तरप्रतिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति ॥ यथा वा,—

यशोऽधिगन्तुं, सुखलिप्सया वा, मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः ॥ २४५ ॥

अत्र प्रत्ययस्य । 'सुखमीहितुं वा'—इति युक्तः पाठः ।

कथितपदस्यादोषत्वे दृष्टान्तमाह उदेतीति । वस्तुतस्तु उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावे द्विःप्रयोगावश्यकत्वमुदाहरति उदेतीति । निगदेनैव[1] व्याख्यातमिदम्[2] । अत्रेत्यादि । अत्र पद्ये 'रक्त एवास्तमेति च'—इति यदि क्रियेत, तदा पदान्तरप्रतिपाद्यमानः स एवार्थो "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके०"—इति (४४४ पृष्ठे २७ पङ्क्तौ) उक्तन्यायेन शब्दस्यापि विशेषणतया शाब्दबोधे भानात् भिन्न इव प्रतीयमानः एकरूपताप्रतीतिं व्यवदधीतेत्यर्थः । अर्थान्तरतयेवेति । भिन्न इवेति यावत् । तेनैव शब्देन पुनरभिधाने तु अनुवादत्वेन झटिति प्रयोजनजिज्ञासयोदयास्तमयादावेकरूपताऽवगमो व्यञ्जनया झटिति, अन्यथा विलम्बेनेत्याशय इत्युद्द्योते स्पष्टम् । एवमेव प्रागपि (४१४ पृष्ठे १९ पङ्क्तौ) स्पष्टम् । प्रतीतिम् ऐकरूप्यप्रतीतिम् । स्थगयति तिरोधत्ते । एवं चोद्दिष्टप्रतिनिर्देश्यरूपतया कथितपदत्वाख्यदोषानवताराद्यथाऽत्र प्रक्रान्तमेव ताम्रपदं प्रयुज्यते, तथा दर्शितोदाहरणेऽपि 'गता'—इति प्रक्रान्तमेव प्रयोक्तुमुचितमिति सिद्धम् ॥

प्रत्ययस्य प्रक्रमभङ्गमुदाहरति यशोऽधिगन्तुमिति। किरातार्जुनीये तृतीये सर्गेऽर्जुनं प्रति द्रौपद्या उक्तिरियम् । 'युधिष्ठिरं प्रति द्रौपद्या उक्तिरियम्'—इत्युद्द्योतोक्तं तु चिन्त्यमेव । यशोऽधिगन्तुमित्यादीनां 'निरुत्सुकानाम्'—इत्यत्रान्वयः । यशः कीर्तिम् अधिगन्तुं लब्धुम्, सुखस्य लिप्सा लब्धुमिच्छा तया वा, मनुष्येषु संख्यां गणनाम् अतिवर्तितुम् अतिक्रम्यावस्थातुं वा, मनुष्यदुर्लभमुत्कर्षं प्राप्तुमिति यावत्; निरुत्सुकानां निरौत्सुक्यानाम् (अनुत्कण्ठानाम्) अभियोगभाजां यत्नवतां पुंसां सिद्धिः समुत्सुकेव उत्कण्ठितेव अङ्कम् उत्सङ्गम् उपैति स्वयमागच्छतीत्यर्थः । 'अङ्कमुपैति लक्ष्मीः'—इति पाठान्तरम् । "उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः"—इत्यमरः। उद्द्योतकारास्तु—लोके हि सर्वे लक्ष्म्युत्सुकाः तेषु अनिस्पृहत्वरूपं यशो लब्धुम्, उत्कण्ठाविषयार्थासिद्धौ हि दुःखं भवति, लक्ष्म्यागमने हि न कोऽपि मनुष्यः स्वत आगच्छल्लक्ष्मीकः तादृशश्चायं न मनुष्यगणनाविषय इति व्यवहारो भवति—इति व्याचख्युः । उपेन्द्रवज्रा छन्दः, "उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ"—इति लक्षणात् ।

अत्र तुमुन्प्रत्ययस्य प्रक्रमे 'लिप्सया'—इति सन्प्रत्ययस्योपादानात्प्रत्ययप्रक्रमभङ्गः ।

---

१ निगदः पाठमात्रम् ॥ २ व्याख्यातप्रायमित्यर्थः ॥

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥ २४६ ॥
अत्र सर्वनाम्नः । 'अनेन विसृष्टाः'-इति तु वाच्यम् ।
महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥ २४७ ॥

तदेवाह **अत्र प्रत्ययस्येति** । 'प्रक्रमभङ्गः'-इति शेषः । अत्र तुमुनः प्रक्रमे सनोऽभिधानमेकरूपताप्रतीतिं स्थगयतीत्यर्थः । तुमुन्प्रत्ययेन क्रियायाः प्राधान्यावगमः फलत्वप्रतीतिश्च, न तु सन्प्रत्ययेनेत्येकरूपताप्रतीतिस्थगनमिति भावः । युक्तं पाठमुपदिशति **सुखमित्यादि** ॥

सर्वनाम्नः प्रक्रमभङ्गमुदाहरति **ते इति** । कुमारसंभवकाव्ये षष्ठे सर्गे पद्यमिदम् । ते मरीच्यादयो मुनयः हिमालयम् आमन्त्र्य पृष्ट्वा पुनः शूलिनं महादेवं प्रेक्ष्य च अस्मै शूलिने अर्थं पार्वतीदानरूपं सिद्धं पित्रङ्गीकृतं निवेद्य ज्ञापयित्वा तेन शूलिना विसृष्टाः आज्ञप्ताः सन्तः खम् आकाशम् उद्ययुः उत्पेतुरित्यर्थः । 'प्रेक्ष्य'-इत्यत्र 'प्राप्य'-इत्यपि पाठः । केचित्तु 'सिद्धमर्थं गौरीविवाहरूपं प्रयोजनं निवेद्य कथयित्वा'-इति व्याचख्युः ।

अत्रेदंशब्दस्य सर्वनाम्नः प्रक्रमभङ्ग इत्याह **अत्र सर्वनाम्न इति** । 'प्रक्रमभङ्गः'-इति शेषः । "अत्रास्मै इतीदमः प्रक्रमात्तद्विसृष्टा इत्यत्राप्यनेन विसृष्टा इत्येव वक्तव्यम् । न च तदिदमोरर्थाभेदः, इदमः प्रस्तुतप्रत्यक्षपरामर्शकत्वात्"-इति प्रदीपः । अयं भावः-इदमः पूर्वानुभूतपुरोवर्तिविषयवाचकत्वम्, तदस्त्वप्रत्यक्षपूर्वानुभूतपरामर्शकत्वम्, अन्यथाऽनयोः पर्यायतापत्तिः स्यादिति । अत एव श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्याः प्राहुः-"तदिदमोः सर्वनामत्वाविशेषेऽपि पूर्वानुभूतपुरोवर्तिविषयत्वान्नैकरूपता"-इति । एवं चार्थभेदस्य प्रामाणिकत्वादिदमोपक्रम्य तदा स्मरणात् 'किं हिमालयेन, आहोस्वित् शूलिना विसृष्टाः'-इत्यनिश्चयात्प्रतीतिस्थगनमित्युद्द्योतसुधासागरयोः स्पष्टम् । युक्तं पाठमुपदिशति **अनेनेत्यादि । वाच्यमिति** । वक्तुं योग्यमित्यर्थः ॥

पर्यायस्य प्रक्रमभङ्गमुदाहरति **महीभृत इति** । कुमारसंभवकाव्ये प्रथमे सर्गे पद्यमिदम् । पुत्रा मैनाकादयोऽस्य संतीति पुत्रवान् तस्य पुत्रवतोऽपि महीभृतो हिमाचलस्य दृष्टिः तस्मिन् गौर्याख्यकन्यारूपेऽपत्ये तृप्तिम् इच्छाविच्छेदं न जगाम न प्रापेत्यर्थः । स्नेहातिशयादिति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह-अनन्तेत्यादि । हि यतः अनन्तपुष्पस्य बहुतरकुसुमस्य मधोः वसन्तस्य संबन्धिनी द्विरेफमाला भ्रमरपङ्क्तिः (दृष्टिरूपा) चूतस्य पुष्पं चूतं तस्मिन् सविशेषः सातिशयः सङ्ग आसक्तिर्यस्यास्तथाभूता भवतीत्यर्थः । सानुरागं पततीति भावः । अत्र द्विरेफमाला सादृश्याद्वसन्तदृष्टित्वेनाध्यवसिता बोध्या । उपजातिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (९१ पृष्ठे) ।

अत्र पर्यायस्य। 'महीभृतोऽपत्यवतोऽपि'–इति युक्तम्।

'अत्र सत्यपि पुत्रे कन्यारूपेऽप्यपत्ये स्नेहोऽभूत्'–इति केचित्समर्थयन्ते।

अत्र पुष्पसामान्यसत्तायां पुष्पविशेषादरदृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकेऽपि अपत्यसामान्यसत्ताभिधानार्थमपत्यवत इत्येव वक्तुमुचितम्, न तु विशेषतः पुत्रवत इति, दृष्टान्तवैषम्यापत्तेः। अतः पर्यायप्रक्रमभङ्गः। पर्यायत्वं त्वेकधर्मिवाचकतया गौणं न तु मुख्यमिति चन्द्रिकायां स्पष्टम्। तदेवाह **अत्र पर्यायस्येति**। 'प्रक्रमभङ्गः'–इति शेषः। अत्रापत्येषु बहुषु सत्स्वपि तस्मिन् (कन्यारूपे) अपत्ये स्नेहातिशयविवक्षणादपत्यशब्दे प्रयोक्तव्ये पुत्रशब्दप्रयोगात्सामान्यपर्यायप्रक्रमभङ्ग इति भावः। अत्रेदं तत्त्वम्–यत्सामान्यसत्ता तद्विशेषगोचरेच्छेति प्रस्तावः, पुष्पसामान्यसत्तायां पुष्पविशेषादरबोधकेन दृष्टान्तेन तथैव बोधनात्, विरोधार्थकापिशब्दस्वरसाच्च। ततश्चापत्यसामान्यसत्तायामप्यपत्यविशेषे स्नेह इति प्रस्तावः पुत्रपदस्थानेऽपत्यपदानुपादानाद्विघटितः। नन्वारभ्यमाणस्य वर्त्मनोऽन्येन भङ्ग एव प्रक्रमभङ्गो न त्वारम्भकेण पुत्रपदेनेति चेत्, न, औचित्यावर्जितप्रस्तावान्यथाभाव एवास्य विषयत्वात्; विघटकपौर्वापर्यस्यानियमात्। अत एव प्रक्रमपदस्य प्रस्तावोऽर्थो विवृतो वृत्तिकारैः (४४३ पृष्ठे)। अत एव च पाठान्तरे पुत्रपदस्थाने एवापत्यपदप्रक्षेपो वक्ष्यते (४४९ पृष्ठे १ पङ्क्तौ) वृत्तिकारैरेवेति। युक्त पाठमुपदिशति **महीभृत इत्यादि**॥

केषांचिन्मतमनुवदति **अत्र सत्यपीत्यादि**। **पुत्रे** मैनाके। **केचित्समर्थयन्ते इति**। अत्र केचिदित्यनेनास्वरसः सूचितः। अयमाशयः–केचित्तु 'असति पुत्रे सुतायां स्नेहो युक्तः, तस्य (महीभृतः) तु सत्यपि पुत्रे (मैनाके) सुतायां स्नेहोऽभूदिति विवक्षणान्नात्र (पद्ये) प्रक्रमभङ्गरूपदोषप्रतीतिः'–इति समादधिरे; तदयुक्तम्, 'अनन्तपुष्पस्य चूते'–इति दृष्टान्तवैषम्यप्रसङ्गात्। तत्र च सामान्यविशेषभावेनोपादानाद्दार्ष्टान्तिके तथैवौचित्यादिति। तस्मात् 'अपत्यवतोऽपि'–इति युक्तः पाठः। न चात्रापि बहुत्वालाभाद्दृष्टान्तवैषम्यम्, अपत्यानि अस्य संतीति बह्वर्थे एव मतुपो विधानात्। एतेन "साधुरेव 'पुत्रवतः'–इति पाठ इत्यतः 'केचित्'–इत्यनेन सांप्रदायिका इत्यर्थकेन वृत्तिकृतोऽप्यत्रानुमतिरेव"–इति चण्डीदासमतमनादेयमितीति प्रदीपे स्पष्टम्।

अथापत्यपुत्रशब्दयोः सामान्यविशेषवाचकयोः कथं पर्यायता, जन्यप्राणित्वजन्यपुंस्त्वयोः शक्यतावच्छेदकयोर्भेदात्। अत्र केचित्–पुत्रशब्दोऽपत्यपर्यायोऽपि भवति, अत एव "आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी। आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे"–इत्यमरः संगच्छते। अन्यथा "प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वम्"–इति व्युत्प-

---

१ समानप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति भिन्नानुपूर्वीकत्व पर्यायत्वमितिमुख्यपर्यायत्वाभावादाह गौणमिति॥

२ आत्मजः तनय. सूनुः सुतः पुत्रः पञ्चक पुत्रस्य। अमी आत्मजादयः सर्वे स्त्रिया वर्तमानाः दुहितरम् आहुः। यथा, आत्मजा तनया सूनु. सुता पुत्री दुहितेत्यपि ऋदन्तम्। दुहितेत्यत्र ऋदन्तत्वान्ङीप् तु न, "न षट्स्वस्रादिभ्य" (४।१।१०)–इत्यनेन तन्निषेधात्। अपत्य तोकं द्वे तयोः समे पुत्रे दुहितरि च क्लीबलिङ्गे एवेति तदर्थ.॥ ३ मानान्तरमप्याह अन्यथेति। पर्यायत्वानङ्गीकारे इत्यर्थ.॥

५७

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं, रहयत्यापदुपेतमायतिः।
नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः॥ २४८॥

त्तिसत्त्वेन पुत्रीत्यत्र स्त्रीप्रत्ययः किंगतं स्त्रीत्वमभिदध्यात्। न चापत्यपुत्रशब्दयोः पर्यायत्वाङ्गीकारे सापत्य इतिवत् सपुत्र इत्यतोऽपि कन्यापुत्रसंदेहापत्तिरिति वाच्यम्, पुंस्त्वतात्पर्यग्राहकस्य विसर्गस्य सत्त्वेन स्त्रीत्वतात्पर्यग्राहकस्य ईकारस्यासत्त्वेन च संदेहविरहात्। तस्मादपत्यशब्दस्य वंशायतनहेतुत्वरूपमपत्यत्वं शक्यतावच्छेदकम्, तदेव च पुत्रशब्दस्यापीति पर्यायतेत्याहुः। तन्न युक्तम्, तथा सति (पुत्रशब्दस्यापत्यसामान्यार्थकत्वे सति) द्वयोरप्यपत्यार्थकत्वाविशेषेण दोषस्यैवाप्रसङ्गात्। तथा हि—अत्र हि दृष्टान्तानुरोधेन सामान्यविशेषभावेनापत्यप्रतीतिर्विवक्षिता, सा च शब्दभेदेऽप्युपपद्यते इति न दोषप्रसक्तिः, उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यस्थले एवैकरूपताप्रतीत्यनुरोधेन शब्दभेदे दोषोपगमात्, इह च तदभावादिति। इदमत्र तत्त्वम्—उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यस्थले एकरूपार्थप्रतीतिविघातो हि दूषकताबीजम्, अत एव गतेत्युपक्रम्य यातेत्युक्तौ दोष उक्तः। अत्र तु न तत् दूषकताबीजम्, किंतु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यम्। पुत्रशब्दस्यापत्यपर्यायत्वे सामान्यविशेषभावेन प्रतीत्युपपत्तेर्दूषकताबीजाभावाददोषप्रसङ्ग इति। तस्मात्पर्यायत्वमेकार्थप्रतिपादकत्वमात्रम्, न त्वेकप्रकारकप्रतीतिजनकत्वमपीति बोध्यम्। अत एव (उक्तपर्यायत्वोपगमादेव) 'विपदोऽभिभवन्ति'—इति २४८ पद्ये लघुतामुपक्रम्यागरीयानित्युक्तावपि पर्यायप्रक्रमभङ्गो वक्ष्यते। निरुक्तपर्यायत्वं सामान्यविशेषबोधकयोरप्यक्षतमेव। एवं च चूतशब्दस्य पुष्पविशेषवाचिनः सामान्यपर्यायप्रस्तावे दार्ष्टान्तिके विशेषपर्यायोपादानात्पर्यायप्रक्रमभङ्गः। किंच पुत्रापत्यशब्दयोरेकप्रकारकप्रतीतिजनकत्वरूपे पर्यायत्वे उपक्रमानुरोधेनोपसंहारस्यान्यथा नेतुमुचितत्वात् 'तस्यां हि पुत्र्याम्'—इति युक्तः पाठ इत्येव वृत्तिकृतो ब्रूयुरित्यलमिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्।

अत्र चक्रवर्तिकृतविस्तारिकायामपि—"अथ कथमपत्यपुत्रयोः पर्यायता, जन्यप्राणित्वेन जन्यपुंस्त्वेन च शक्यतावच्छेदकभेदात्। अत्र केचित्—'पुत्रश्च दुहिता चेत्येकशेषेण पुत्रपदस्य कन्यापुत्रोभयबोधकतयाऽपत्यपर्यायता'—इत्याहुः, तन्न, जन्यप्राणित्वस्य जन्यस्त्रीपुंस्त्वाभ्यामन्यत्वेन प्रकारभेदादपर्यायत्वात्। न च विषयमात्रैक्येनात्र पर्यायता, षण्ढस्यापत्यत्वेन तदैक्यविरहात्। न च षण्ढेषु नापत्यता, तेषां सन्तत्यनारम्भकत्वेन पतति वंशो येन तत्पत्यं न पत्यमपत्यमिति व्युत्पत्तिविरहादिति वाच्यम्, तेष्वपि प्रयोगेणाजन्मानूढतार्थस्यापत्यत्वेन च व्युत्पत्तेरप्रयोजकत्वात्। घटो द्रव्यमित्यत्रापि पर्यायतापाताच्च। तत्रापि विषयैक्यानपायात्"—इत्याशङ्क्य प्रागुक्तरीत्यैव सिद्धान्तितम्॥

उपसर्गपर्याययोः प्रक्रमभङ्गमेकस्मिन्नेव पद्ये उदाहरति **विपद** इति। किरातार्जुनीये द्वितीये सर्गे युधिष्ठिरं प्रति भीमसेनस्योक्तिरियम्। यत्तु चन्द्रिकोद्द्योतयोरुक्तं 'द्रौपद्या उक्तिरियम्'—इति, तत्तु तदनवलोकनमूलकमेव। विपदः विपत्तयः अविक्रमं पराक्रमरहितं (का-

अत्रोपसर्गस्य पर्यायस्य च । 'तदभिभवः कुरुते निरायतिम् । लघुतां भजते निरायतिः, लघुतावान्न पदं नृपश्रियः'–इति युक्तम् ।

काचित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधौ मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मीः,

तरं जनम्) अभिभवन्ति तिरस्कुर्वन्ति । आयतिः उत्तरकालशुद्धिः आपदा आपत्त्या उपेतं युक्तं जनं रहयति त्यजति, शुभोदर्को न भवतीति भावः । निरायतेः आयतिरहितस्य जनस्य लघुता नीचता नियता अवश्यंभाविनी । अगरीयान् गौरवहीनः (लघुः) जनः नृपश्रियः राजलक्ष्म्याः पदं स्थानं न भवतीत्यर्थः । तस्मात्पौरुषं कर्तव्यमेवेति भावः । नृपेति युधिष्ठिरसंबोधनमिति केचित् । 'नृपश्रियाम्'–इति प्रदीपे पाठः । अत्र पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वात्कारणमालाख्योऽलंकारः । सुन्दरी वैतालीयं वा छन्दः, "अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभरा लगौ यदि सुन्दरी तदा"–इति छन्दोमञ्जर्यां तृतीये स्तम्बके सुन्दरीलक्षणात्, "षड्विषमेऽष्टौ०"–इति प्राक् (२३७ पृष्ठे) उक्तवैतालीयलक्षणाद्वा ।

अत्र विपद इति व्युपसर्गमुपक्रम्य आपदुपेतमिति आङ उपादानादुपसर्गस्य प्रक्रमभङ्गः, लघुतेत्युपक्रम्य अगरीयानिति पर्यायान्तरोपादानात्पर्यायस्य प्रक्रमभङ्गश्च । तदेवाह **अत्रोपसर्गस्य पर्यायस्य चेति ।** 'प्रक्रमभङ्गः'–इति शेषः । आपदित्युपसर्गस्य प्रक्रमभङ्गः, अगरीयानिति पर्यायस्य च प्रक्रमभङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयादिपादत्रये युक्तं पाठमुपदिशति **तदिति ।** तासां विपदामभिभवः, विपत्कर्तृकाभिभव इत्यर्थः । अत्राहुः प्रदीपकाराः–"तदभिभवः कुरुते निरायतिम् । लघुतां भजते निरायतिः, लघुताभागपदं नृपश्रियाम्–इति पाठो युक्तो यदि न छन्दोभङ्गः"–इति । अयं प्रदीपाशयः—यदा 'विपदोऽभि०'–इति पद्ये सुन्दरी छन्दस्तदा छन्दोभङ्गादयुक्तोऽयं वृत्तिकृद्दर्शितः पाठः, यदा तु वैतालीयं छन्दस्तदा छन्दोभङ्गाभावाद्युक्त एवायं पाठ इति । यत्तु विवरणकृता 'तदभिभवः'–इति वृत्तौ 'तत्'–इति 'तस्मात्'–इत्यर्थकमव्ययम्, तच्च 'युक्तम्'–इत्यनेनान्वितम्, 'अभिभवः'–इत्यारभ्यैव वृत्तिकृत्कल्पितो द्वितीयचरणपाठ इति मत्वा उक्तम्–"प्रकृतदोषपरिजिहीर्षयैव कल्पितेऽस्मिन् पाठे छन्दोभङ्गो न दोषाय, निर्दोषवाक्यमात्रसमर्थनपरत्वादस्य । वस्तुतः 'अभिभूतिः कुरुते निरायतिम्'–इत्येव पाठः [द्वितीयपादे] कल्पयितुं योग्यः"–इति, तन्न युक्तम्, तत्कल्पितपाठे छन्दोभङ्गाभावेऽपि 'विकसितसहकारतारहारि०' (४०९ पृष्ठे) इत्यादाविव हतवृत्तत्वदोषापत्तेः । वस्तुतस्तु वृत्तिकृत्पाठे छन्दोभङ्गो नास्त्येव, द्वितीयचरणपाठस्य तच्छब्दघटितस्यैव वृत्तिकृता कल्पितत्वेन वैतालीयस्य छन्दसः सत्त्वात् । एतेन "वृत्तौ (काव्यप्रकाशे) युक्तमित्ययुक्तम्, छन्दोभङ्गप्रसङ्गात्; अतः शेषं पूरयति—यदि न छन्दोभङ्ग इति"–इति प्रदीपावतरणं प्रभाकृदुक्तम्, "तदिति शोधकमात्रम्, न पाठकल्पकम्, छन्दोभङ्गापातात्"—इति चक्रवर्त्युक्तं चापास्तम् ॥

वचनस्य प्रक्रमभङ्गमुदाहरति **काचिदिति ।** माघकाव्ये पञ्चदशे सर्गे शिशुपालपक्ष्यमही-

अश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्भ्रान्तसत्त्वाः ।
भ्रेमुर्वात्या इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत्कम्पमानाः
प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरो भावि नार्यः शशंसुः ॥ २९९ ॥

अत्र वचनस्य । 'काश्चित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधुर्मन्दवक्त्रेन्दुशोभा निःश्रीकाः'–इति, 'कम्पमानाः'–इत्यत्र 'कम्पमापुः'–इति च पठनीयम् ।

पतिषु युद्धप्रस्थानोद्यतेषु तत्पत्नीनाममङ्गलचेष्टावर्णनमिदम् । एतेन 'पार्थिवानां त्वद्विषाम्'–इत्युद्द्योतोक्तं व्याख्यानमपास्तम्, सर्वजनसाधरण्येन पूर्ववृत्तान्तबोधनाय प्रवृत्तस्य माघकवेरस्यामुक्तौ त्वच्छब्दबोध्यस्य संबोध्यस्याभावात् । नार्यः स्त्रियः पार्थिवानां शिशुपालपक्षीयराज्ञां प्रस्थाने यात्रायां (युद्धनिर्याणे) पुरोऽग्रे भावि उत्पत्स्यमानम् अशिवम् अमङ्गलम् इति अनेन प्रकारेण शशंसुः प्रकटयामासुः (सूचयामासुः) । केन प्रकारेणेत्याकाङ्क्षायामाह—काचिदित्यादि । काचित् नायिका रजोभिः आर्तवैः कीर्णा व्याप्ता (रजस्वला), अत एव मन्दा वक्त्रेन्दोर्मुखचन्द्रस्य लक्ष्मीः शोभा यस्यास्तादृशी सती दिवम् आकाशम् अनुविदधौ अनुकृतवती । द्यौरपि रजोभिः (पांसुभिः) कीर्णा, मन्दवक्त्रसदृशचन्द्रशोभा जाता; सकलनृपक्षयरूपोत्पातसूचकत्वादिति भावः । केचित्तु—पतिवियोगदुःखेन भूमिपतनात्पांसुभिः कीर्णेति नायिकापक्षे व्याचख्युः । उद्भ्रान्तं व्याकुलीभूतं सत्त्वं सत्त्वगुणो यद्वा, सत्त्वं चित्तं यासां तथाभूताः काश्चित् नायिकाः अश्रीकाः शोभाहीनाः सत्यः दिश इव अन्तः हृदये दाहं संतापं दधिरे । दिशोऽपि तत्कालम् उद्भ्रान्ता इतस्ततो विक्षिप्ताः सत्त्वाः प्राणिनो यासु तथाभूताः सत्योऽन्तः मध्ये दाहं हेतुलक्षणया वह्निं दधुः । दिग्दाहस्याप्यमङ्गलसूचकत्वादिति भावः । "सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वे व्यवसाये च चित्ते प्राणिषु जन्तुषु ॥"–इति विश्वः । अन्याः नायिकाः वात्याः वातसमूहा इव "पाशादिभ्यो यः" (४।२।४९)–इति सूत्रेण समूहे यप्रत्ययः, प्रतिपदं पदे पदे भ्रेमुः भ्रमणं चक्रुः । तत्काले वात्या अपि जाता इति भावः । प्रतिपदमित्यत्र 'प्रतिदिशम्'–इति पाठे दिशि दिशीत्यर्थः । अपराः नायिकाः भूमिवत् कम्पमानाः कम्पयुक्ताः जाताः । तत्काले भूकम्पोऽपि जात इति भावः । वात्याभ्रमणभूकम्पयोरशुभसूचकत्वं प्रसिद्धमेव । स्रग्धरा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१२८ पृष्ठे) ।

अत्र 'काचित्'–इत्येकवचनमुपक्रम्य 'काश्चित्'–इति बहुवचनोपादानाद्वचनस्य प्रक्रमभङ्गः । तदेवाह **अत्र वचनस्येति** । 'प्रक्रमभङ्गः'–इति शेषः । युक्तं पाठमुपदिशति **काश्चिदित्यादि** । असिद्धिहेतुकविसंधिदोषप्रसङ्गवारणाय 'अश्रीकाः'–इत्यत्र 'निःश्रीकाः'–इति पठितम् । प्रसङ्गादाख्यातप्रक्रमभङ्गमपि पाठान्तरेण परिहरति **कम्पमाना इत्यत्रेत्यादि । इति च पठनीयमिति** । अन्यथा 'अनुविदधौ दधिरे'–इत्यादि क्रियाप्रधानं तिङन्तमुपक्रम्य द्रव्यप्रधानस्य 'कम्पमानाः'–इत्यस्य शानजन्तस्य नाम्न उपादानादाख्यातप्रक्रमभङ्गः स्यादिति भावः । तिङन्तानां क्रियाप्रधानत्वं नाम्नां द्रव्यप्रधानत्वं चोक्तं निरुक्ते यास्कमु-

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं,
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यताम् ।
विश्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले,
विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ॥ २५० ॥

अत्र कारकस्य। 'विश्रब्धा रचयन्तु सूकरवरा मुस्ताक्षतिम्'—इत्यदुष्टम् ।

निना—"भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि"—इति । भावोऽत्र क्रिया, आख्यातं तिङन्तम्, सत्त्वं द्रव्यम्, नाम प्रातिपदिकमिति बोध्यम् । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः—"कम्पमाना इति च कम्पमापुरिति पठनीयम्, शतृशानचोर्गुणीभूतक्रियान्तराभिधायकत्वनियमात् । नचात्र क्रियान्तरं प्रधानमस्तीति"—इति प्रदीपः । "**गुणीभूतक्रियान्तरेति** । क्रियान्तरं प्रति गुणीभूतस्वार्थाभिधायकत्वादित्यर्थः । तदाह **प्रधानमस्तीति** । आख्यातप्रक्रमभङ्गप्रसङ्गाच्चेत्यपि बोध्यम्"—इत्युद्द्योतः ॥

कारकस्य प्रक्रमभङ्गमुदाहरति **गाहन्तामिति** । शाकुन्तलनाटके द्वितीयेऽङ्के महर्षेः कण्वस्याश्रमे शकुन्तलादर्शनान्निवृत्तमृगयाभिलाषस्य राज्ञो दुष्यन्तस्य सेनापति प्रत्युक्तिरियम् । तत्र "अद्य तावत्"—इति उपक्रमस्थं सर्ववाक्यान्वयि। महिषा अरण्यमहिषाः शृङ्गैः विषाणैः मुहुः वारं वारं ताडितम् आहतम् उत्फालितं वा निपानस्य आहावस्य (कूपसमीपवर्तिक्षुद्रजलाशयस्य) सलिलं जलं गाहन्तां विलोडनं कुर्वताम् । त्रासापगमेन प्रकृतिस्वाच्छन्द्याच्छृङ्गैः सलिलमूर्ध्वं क्षिप्त्वा शरीरोपरि पातयन्त्विति भावः । अत्र स्वभावोक्त्यलंकारः । एवमग्रिमवाक्ययोरपि बोध्यम् । एतेन हननयोग्यदेशस्थितानपि न हनिष्ये इति स्वोदात्तता ध्वनिता । एवं सर्वत्र । "आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये"—इत्यमरः । तथा, मृगकुल हरिणकुलं छायायां बद्धं कदम्बकं समूहो येन तादृशं सत् रोमन्थम् अभ्यवहृतस्याकृष्य चर्वणम् अभ्यस्यताम्, त्रासात्पलायनपरतयाऽन्योन्यवार्तानभिज्ञ विस्मृतरोन्मथं चाधुना त्रासापगमे सति संभूय शिक्षाक्रमेण रोमन्थाभ्यासं कुरुतामित्यर्थः । कदम्बानां बहुत्वात्कुलस्यान्यपदार्थत्वोपपत्तिः । एवम्, वराहपतिभिः सूकरश्रेष्ठैः विश्रब्धैः विश्वासयुतैः सद्भिः "समौ विश्रम्भविश्वासौ"—इत्यमरः । पल्वले अल्पसरसि मुस्तायाः तृणविशेषस्य क्षतिर्नाशः उत्खननं वा क्रियताम् । "पल्वलं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका"—इत्यमरः । विश्रब्धैरिति विभक्तिविपरिणामेन सर्वत्र योज्यम् । 'विस्रब्धं क्रियतां वराहततिभिः'—इति पाठे वराहसमूहैः विस्रब्धं विश्वासयुक्तं यथा स्यात्तथेत्यर्थः । तथा, इदं नानाविधदानवसेनाविनाशकम् अस्मद्धनुः शिथिलो ज्याबन्धो मौर्वीबन्धनं यस्य तथाभूतं सत् विश्रान्ति विश्रामं लभतामित्यर्थः । अथवा, अस्मदिति पञ्चमीबहुवचनान्तं पृथक्पदम्, अस्मत्सकाशाद्विरतं भवत्वित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र 'गाहन्ताम्'—इति कर्तृकारकवाचकतिङः प्रक्रमे 'क्रियताम्'—इति कर्मकारकवाचकस्योपादानात्कारकप्रक्रमभङ्गः । तदेवाह **अत्र कारकस्येति** । 'प्रक्रमभङ्गः'—इति शेषः ।

अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रथिम्नि यशोनिधा-
ववितथमदाध्माते रोषान्मुनावभिगच्छति ।
अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे
स्फुरति रभसात्पाणिः पादोपसंग्रहणाय च ॥ २५१ ॥

अत्र क्रमस्य । पादोपसंग्रहणायेति पूर्वं वाच्यम् । एवमन्यदप्यनुसर्तव्यम् ॥

अत्र गाहन्तामिति कर्तृतिङः प्रक्रमात्क्रियन्तामित्यत्र तद्भङ्ग इति भावः । युक्तं पाठ- एवं दर्शयति **विश्रब्धा इति** । 'विश्वस्ताः'—इत्यपि पाठः । **सूकरवरा इति** । 'शूकरवराः'—मुर्धा तालव्यादिरपि पाठः, "तालव्या अपि दन्त्याश्च संबसूकरपांसवः"—इत्यूष्मविवेकः । इति सूकरपदस्य ग्राम्यत्वाद्बन्धशैथिल्याच्च 'विश्रब्धः कुरुतां वराहनिवहो मुस्ताक्षतिम्'—इति युक्तं पठितुम् । एवं चात्मनेपदप्रक्रमभङ्गोऽपि नेत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

क्रमस्य प्रक्रमभङ्गमुदाहरति **अकलितेति** । वीरचरितनाटके द्वितीयेऽङ्के धनुर्भङ्गकुपिते भार्गवे (परशुरामे) आगते श्रीरामस्योक्तिरियम् । अकलितम् अपरिमितं यत्तपस्तेजो वीर्यं च ताभ्यां प्रथिमा पृथुता यत्र तथाभूते, यद्वा, अकलितोऽपरिमितस्तपस्तेजसो ब्रह्मचर्यादितेजसो वीर्यस्य प्रभावस्य च प्रथिमा विस्तारो महिमा वा यस्य तथाभूते; यशोनिधौ अतिप्रसिद्धे; अवितथो यथार्थो यो मदः अहंकारस्तेन आध्माते उद्दीपिते, तादृशाहंकारविशिष्टे इति यावत्; मुनौ परशुरामे रोषात् क्रोधात् अभिगच्छति अभ्यागते सति 'अभिधावति'—इति पाठे संमुखं धावमाने सति, पाणिः मद्धस्तः अभिनवाऽलौकिकी नूतना वा या धनुर्विद्या तया यो दर्पो गर्वस्तस्य क्षमाय योग्याय कर्मणे बाणाकर्षणरूपाय च, युद्धरूपाय चेति यावत्, पादयोरुपसंग्रहणाय वन्दनाय च रभसात् आवेगात् स्फुरति चेष्टते इत्यर्थः । चकारद्वयेन तुल्यकालत्वाभिव्यक्तिः । यशोनिधावित्यनेन तादृशस्य जयादुत्कर्षाधिक्यं ध्वनितम् । हरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१२७ पृष्ठे) ।

अत्र क्रमस्येत्यादि । अत्र प्रथमद्वितीयपादार्थौ यथाक्रमं पादग्रहणबाणाकर्षणयोर्हेतू इति तन्निर्देशक्रमेणैव 'पादोपसंग्रहणाय च, अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय च'—इति निर्देशो युक्तः, तदन्यथात्वेन क्रमप्रक्रमभङ्ग इति भाव इति संप्रदायविदः । वस्तुतस्तु—"अत्र तपस्तेजो-वीर्ये क्रमेणोपक्रम्य तदुभयोचितयोः पादग्रहणबाणाकर्षणयोः पौर्वापर्यं योग्यम्, "यथासंख्यमनुदेशः समानाम्"—इति न्यायात्, तदन्यथाकरणेन क्रमप्रक्रमभङ्ग इति भावः । यत्तु प्रदीपकारैरुक्तं "तेजोवीर्य-रोषौ क्रमेणोपक्रम्य"—इति, तदयुक्तमिति ध्येयं दक्षैः"—इति सुधासागरे स्पष्टम् । एवमेवोक्तमुद्द्योतेऽपि—"अत्र 'तपस्तेजोवीर्ये क्रमेण'—इति पाठः"—इति । **पूर्वमिति** । 'अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय'—इत्यतः पूर्वमित्यर्थः । **एवमन्यदपीति** । 'शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी'—इत्यादौ (९०८ उदाहरणे) शोभनत्वेन प्रतीतस्य धूसरत्वादिनाऽशोभनत्वमिति विवक्षितः क्रमस्तस्य द्वितीयचतुर्थषष्ठवाक्येष्वन्यथात्वेन भङ्ग इत्यादि सुधीभिरूह्यमिति भावः ।

अविद्यमानः क्रमो यत्र । यथा,—

द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतः, त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ २५२॥

अत्र त्वंशब्दानन्तरं चकारो युक्तः । यथा वा,—

"अत्र सर्वत्र एकरूपप्रसृतायाः प्रतीतेः स्थगनमुपघातो वा दूषकताबीजम् । यदुक्तम्—"प्रक्रमस्यान्यथात्वेन प्रतीतौ प्रस्खलद्गतौ । ह्लादः स्फुरन्ननास्वादी यत्र ग्लानत्वमश्नुते । दोषः प्रक्रमभेदाख्यः शब्दानौचित्यभूश्च सः ।"—इति । अत एव नित्यदोषोऽयम्"—इति प्रदीपः । "**अत्र सर्वत्रेति** । तथाहि—उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यस्थले ('नाथे निशायाः'—इत्यादौ-४४४ पृष्ठे) तावदेकरूपताप्रतीतिर्विवक्षितैव, यशोऽधिगन्तुमित्यादावपि (४४७ पृष्ठे) यशःप्रभृतेः फलत्वेनैकरूप्यमिष्टम्, महीभृत इत्यत्रापि (४४८ पृष्ठे) अपत्यत्वेनैक्यं दृष्टान्तवशादिष्टम्, काचित्कीर्णेत्यत्रापि (४५१ पृष्ठे) अशुभसूचकत्वेनैकरूपत्वम्; तथा, गाहन्तामित्यत्रापि (४५३ पृष्ठे) तत्तत्क्रियाकर्तृत्वमेकरूपेणैव मृगयानिवृत्तिप्रयुक्तत्वेन वाच्यम्, एवम्, अकलितेति पद्येऽपि (४५४ पृष्ठे) यथासंख्यन्यायेन पूर्वोक्तक्रमैकरूप्यमित्यूह्यम्, तत्र गता यातेत्यादौ तुमुनादौ तादृशप्रतीतेः स्थगनं विलम्बितत्वम्, पुत्रवतोऽपीत्यादौ तूपघातोऽत्यन्ताभाव इति यथानुभवं द्रष्टव्यम्''—इति प्रभायां स्पष्टम् । उद्द्योतकारास्तु—स्थगनमित्यत्र 'स्खलनम्'—इति पाठं मन्यमानाः स्खलनं सर्वथैवाभावः, उपघातश्चमत्कारापकर्ष इत्याहुः ॥

अक्रमपदं व्याचष्टे **अविद्यमान इत्यादि । यत्रेति** । यस्मिन्वाक्ये इत्यर्थः । 'तदक्रमम्'—इति शेषः । यत्पदानन्तरं यत्पदोपादानमुचितं ततोऽन्यत्र तदुपादानं यत्र तत् अक्रममित्यर्थः । यस्य यदव्यवहितपूर्वत्वनियमेन यदव्यवहितपरत्वनियमेन वा विवक्षितार्थानुभावकत्वं तस्य तत्परिहारेणान्यत्र स्थितत्वमक्रमत्वमिति भावः । एवं चायं दोषो निपातविषयः[1] । यथा—उपसर्गाणां धातोः पूर्वमेव प्रयोगः[2], एवेत्यादीनां व्यवच्छेद्यानन्तरम्, पुनरादीनां व्यतिरेच्यादनन्तरम्, इवादीनामुपमानादनन्तरम्, एवं च 'उद्बाहुरिव वामनः'[3]—इत्यादावप्ययमेव दोषः, चादीनां समुच्चेयादनन्तरमित्यादि बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् । पदसंनिवेशरूपरचनायाः प्रस्तुतार्थाप्रत्यायकत्वेऽक्रमत्वम्, प्रत्यायकत्वेऽप्यनौचित्येऽस्थानपदता, अर्थक्रमस्यानौचित्ये तु दुष्क्रमत्वम्, उपक्रमोक्तक्रमस्योपसंहारे भङ्गे प्रक्रमभङ्ग इत्येतेषां भेद इति विवरणे स्पष्टम् ।

यथेत्युदाहरति **द्वयमिति** । व्याख्यातमिदं पञ्चमोल्लासे (२८८ पृष्ठे), अस्मिन्नप्युल्लासे (३७४ पृष्ठे)—इति बोध्यम् । **अत्रेत्यादि** । अत्र लोकस्य चेति चकारस्त्वशब्दानन्तरं युक्तः, त्वंशब्दार्थस्यैव शोच्यतायां समुच्चयस्य द्योतनीयत्वात्; लोकपदार्थे समुच्चयाभावादिति भावः । एवं च 'त्वं च'—इति पाठक्रमो युक्तस्तदभावादक्रमत्वम् ।

---

१ निपाताश्च 'अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसञ्ज्ञका भवन्ति'—इत्यर्थकेन "चादयोऽसत्त्वे" (१।४।५७) इति पाणिनिसूत्रेण निपातसञ्ज्ञका बोध्याः ॥ २ "ते प्राग्धातोः" (१।४।८०)—इति पाणिन्यनुशासनादिति भावः ॥ ३ रघुकाव्ये प्रथमे सर्गे पद्यमिदम् । वामन इव उद्बाहुरित्यन्वय ॥

शक्तिर्निस्त्रिंशजेयं तव भुजयुगले, नाथ! दोषाकरश्री-
र्वक्त्रे, पार्श्वे तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टनी खड्गयष्टिः।
आज्ञेयं सर्वगा ते विलसति च पुरः, किं मया वृद्धया ते,
प्रोच्येवेत्थं, प्रकोपाच्छशिकरसितया यस्य कीर्त्या प्रयातम्॥ २५३॥

"अथापदस्थपदादस्य को भेदः। तत्र प्रतीत्यन्तरमत्र सैव प्रतीतिः किं तु विलम्बितेति केचित्, तन्न, 'कुटिलाताम्रच्छविः'—इत्युदाहृते (४३७ पृष्ठे) अपदस्थपदे प्रतीत्यन्तराभावात्। वयं तु ब्रूमः—अव्यवधानेनैव यत्राभिमतप्रतीतिजननसामर्थ्यं तदेतस्य विषयः, अन्यः पुनरितरस्य। चादीनां चाव्यवहितपदार्थेष्वेव समुच्चयादिद्योतकता। यदुक्तं [व्यक्तिविवेके] महिमभट्टेन—"अत एव व्यवहितैर्बुधा नेच्छन्ति चादिभिः। संबन्धं, ते हि स्वां शक्तिमुपदध्युरनन्तरे॥"—इति। न च नञोऽप्यव्यवहितस्यैव तथात्वम्, अतः 'स्रजं न काचिद्विजहौ' (४३९ पृष्ठे)—इत्यादिकमप्यक्रमभेदः स्यादिति वाच्यम्, 'न खलु न खलु बाणः संनिपात्योऽयमस्मिन्'—इत्यादौ व्यवधानेऽपि प्रतीतिविशेषाभावात्"—इति प्रदीपः। **अव्यवधानेनैवेति**। 'प्रयुक्ते'—इति शेषः। **स्वां शक्तिमिति**। स्वार्थाभिधानसामर्थ्यरूपामित्यर्थः। **अनन्तरे** अव्यवहितपदार्थे। **उपदध्युः** व्यवस्थापयेयुः, तदन्वितस्वार्थबोधका इत्यर्थः। **अव्यवहितस्येति**। प्रतियोगिवाचकपदाव्यवहितस्येत्यर्थः, [**न खल्विति**। शाकुन्तलनाटके प्रथमेऽङ्के पद्यमिदम्]। **प्रतीतिविशेषाभावादिति**। प्रतीतौ विशेषस्य विलम्बितत्वादिरूपस्याभावादित्यर्थ इत्युद्द्योतप्रभयोः स्पष्टम्॥

न चायं चादिपदेष्वेव दोषः, किं त्वित्थमादिष्वपीत्याशयेनोदाहरणान्तरमाह **यथा वेति**। **शक्तिरिति**। यस्य राज्ञः शशिकरसितया चन्द्रकिरणवदुज्ज्वलया कीर्त्या प्रकोपात् इत्थम् अनेन प्रकारेण प्रोच्येव उक्त्वेव प्रयातं प्रकर्षेण गतं (दूरं गतं) पलायितमित्यर्थः। अत्र स्त्रीलिङ्गेन कीर्तौ पत्नीत्वाध्यवसायो बोध्यः। एवं शक्त्यादेरप्यसन्नायिकात्वेनाध्यवसानम्। कथमुक्त्वेत्यपेक्षायामाह—शक्तिरित्यादि। हे नाथ इयं प्रत्यक्षा निस्त्रिंशजा निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः तज्जा तदुत्पन्ना, त्रिंशद्भ्यो निर्गताः निस्त्रिंशाः त्रिंशदधिकाः तज्जा तदुत्पन्ना च; एवं च नानापितृजन्या वेश्यापुत्रीत्वाद्वेश्येति फलितम्, यद्वा, "निस्त्रिंशो निर्घृणे खड्गे"—इति हेमचन्द्रकोशात् निस्त्रिंशः खलः तज्जा तदुत्पन्नेत्यर्थः, एवं च खलजन्यायाः खलस्वभावत्वादसतीति फलितम्, एतादृशी शक्तिः सामर्थ्यमेव नायिका तव भुजयुगले बाहुयुग्मे, न तु भुजे एव 'प्रतिवसति'—इत्यग्रेतनेनान्वयः। तथा, दोषाकरस्य चन्द्रस्य दोषाणामाकरस्य महामूर्खस्य च श्रीः शोभा, यद्वा, दोषाकरा दूषणाश्रया श्रीः शोभा

---

१ "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या"—इति वार्तिकेन तत्पुरुषसमासः, "सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः"—इति वार्तिकेन डच्। "बहुव्रीहौ सङ्ख्येये॰" (५।४।७३) इति पाणिनिसूत्रेण डजिति केचित्, तन्न, बहुव्रीहित्वाभावात्॥

अत्र 'इत्थं प्रोच्येव'—इति न्याय्यम् ।

तथा, 'लग्नं रागावृताङ्ग्या'॥ क २९३ ॥—इत्यादौ 'इति श्रीनियोगात्'—इति वाच्यम् ॥

अमतः प्रकृतविरुद्धः परार्थो यत्र । यथा,—

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥ २९४ ॥

तव वक्त्रे प्रतिवसति । तथा, तव पार्श्वे प्रदेशे एषा प्रत्यक्षा महती चासौ कुट्टयति छिनत्तीति कुट्टनी 'कुट्ट छेदने'—इति चौरादिकात् धातोर्ल्युट्, टित्वान्ङीप्, छेदिका शम्भली च (परस्त्रीपुरुषादिसंघटनकर्त्री च) खड्गयष्टिः प्रतिवसति । अनेनात्यन्तं परवनितासक्त इति व्यज्यते। तथा, सर्वगा सर्वगामिनी सर्वजनग्राह्येति यावत्, सर्वोपभोग्या च कुलटा चेति यावत्, ईदृशी इयं ते तव आज्ञा ते तव पुरः पुरतः विलसति, 'प्रसरति'— इति पाठे इतस्ततः संचरमाणा तिष्ठतीत्यर्थः । ईदृशस्य दुर्वृत्तस्य ते तव मया वृद्धया महत्या जरत्या च किं किं प्रयोजनमितीत्थमुक्त्वेति योज्यम् । "कुट्टनी शंभली समे"—इत्यमरः । स्रग्धरा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१२८ पृष्ठे) ।

अत्रेत्थमित्यादि । अत्र 'इत्थं प्रोच्येव'—इति वक्तुं योग्यम्, इत्थंशब्दस्याव्यवहितपूर्वपरामर्शकत्वात्, पादत्रयस्यैव च परामर्शनीयत्वान्न तु वचनस्येत्यर्थः । एवं च तदन्यथाकरणादक्रमत्वमिति भावः ॥

एवं 'लग्नं रागावृताङ्ग्या'— इति गर्भितस्योदाहरणत्वेन प्रदर्शितेऽपि (४४१ पृष्ठे) पद्येऽक्रमत्वदोषं प्रकटयति **तथेति** । **इतिश्रीनियोगादिति** । इतिशब्दस्याप्यव्यवहितपूर्वपरामर्शकत्वादिति भावः । अत्र दूषकताबीजं चोद्देश्यप्रतीतिविरह इति नित्यदोषोऽयम् । उद्देश्यप्रतीतिविरहश्चाकाङ्क्षाविरहादासत्तिविरहादपि वा बोध्यः । आद्यो यथा—शक्तिरित्यत्र । अन्त्यो लग्नमित्यत्रेति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ॥

अमतपरार्थं व्याचष्टे **अमत इत्यादि** । अमतः प्रकृतविरुद्धः (प्राकरणिकरसविरुद्धरसव्यञ्जकः) परार्थो द्वितीयार्थो यत्र (वाक्ये) यस्य (वाक्यस्य) वा तदित्यर्थः । तदुक्तं प्रदीपसारबोधिन्यादिषु—अमतत्वं च "ज्ञेयौ शृङ्गारबीभत्सौ तथा वीरभयानकौ । रौद्राद्भुतौ तथा हास्यकरुणौ वैरिणौ मिथः ॥"—इत्युक्तदिशा प्रकृतरसविरुद्धरसव्यञ्जकत्वमिति। अत्र परार्थो 'भद्रात्मनः०'—इत्यादौ (७९पृष्ठे) प्राकरणिकराजरूपादर्थात् द्वितीयोऽप्राकरणिको गजरूपो व्यङ्ग्यार्थस्तद्वत् प्रकृतोदाहरणे प्राकरणिकताटकारूपादर्थात् द्वितीयोऽप्राकरणिकोऽभिसारिकारूपो व्यङ्ग्यार्थ एव, स एव तु विरुद्धरसव्यञ्जको न तु वाच्यार्थ इति प्रतिकूलविभावादिग्रहाद्भेदः । विरुद्धमतिकृदादिभ्यो भेदस्तु प्राक् (३९४ पृष्ठे) प्रतिपादितः ।

उदाहरति **रामेति** । रघुवंशे एकादशे सर्गे श्रीरामेण हतायास्ताटकाया वर्णनमिदम् ।

अत्र प्रकृते रसे विरुद्धस्य शृङ्गारस्य व्यञ्जकोऽपरोऽर्थः ॥

अर्थदोषानाह,—

॥७६॥ अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः ॥ ५५ ॥
संदिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ।
अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ॥ ५६ ॥
साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।
विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽश्लीलः ॥ ५७ ॥

दुष्ट इति संबध्यते । क्रमेणोदाहरणम्,—

दुःसहेन असह्येन, रामो मन्मथ इव, पक्षे राम एव मन्मथो मदनस्तस्य शरेण बाणेन हृदये उरसि मनसि च ताडिता, अतएव गन्धवत् गन्धयुक्तं रुधिरचन्दनं रुधिरमेव चन्दनं रक्तचन्दनं च तेन उक्षिता सिक्ता (कृताङ्गरागा) सा प्रस्तुता निशाचरी राक्षसी (ताटका) निशायां चरति निशाचरी अभिसारिका च जीवितेशस्य यमस्य प्राणनाथस्य च वसतिं गृहं सुरतस्थानं च जगामेत्यर्थः । "जीवितेशौ यमप्रियौ"—इति कोशः । गन्धवत्त्वं रक्तस्य रघुनाथशरसंबन्धेन पापक्षयात्पूतनाधूमवदिति बोध्यम् । रथोद्धता छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१४१ पृष्ठे) ।

अत्र रूप्यमाणानामप्रकृतार्थानां प्रकृतबीभत्सरसविरोधिशृङ्गाररसव्यञ्जकत्वादमतपरार्थत्वं दोषः । तदेवाह **अत्रेत्यादि** । अत्र प्रकृतस्य बीभत्सरसस्य विरोधी शृङ्गारः तस्य व्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः[1] । तादृशार्थोपस्थित्या प्रकृतबीभत्सरसापकर्षकताऽस्य दोषत्वबीजम्, अतो नित्योऽयं दोषः, नीरसे स्वात्मलाभस्यैवाभावादिति भावः ।

एषु वाक्यदोषेषु न्यूनपदकथितपदाभवन्मतयोगाविमृष्टविधेयास्थानस्थपदाक्रमाः काव्याकाव्यसाधारणाः। केचित्तु—अनभिहितवाच्यस्य न्यूनपदेऽक्रमस्यापदस्थपदेऽन्तर्भावः शक्यः, एवमर्धान्तरैकवाचकसंकीर्णगर्भितानामप्यपदस्थपदतैव, अल्पान्तरेण दोषान्तरत्वेऽतिप्रसङ्गादित्याहुरिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ॥

इत्थं शब्ददोषानभिधायेदानीं त्रयोविंशतिमर्थदोषानाह **अर्थदोषानाहेति** । अथार्थदोषलक्षणान्याहेत्यर्थः । अर्थस्य शब्दायत्तत्वाच्छब्ददोषलक्षणकथनानन्तरमेवार्थदोषलक्षणकथनस्यौचित्यादिति भावः । अत एवाहुः सारबोधिनीकाराः—"संप्रति वाक्यार्थप्रतीतिपश्चाद्भावित्वेन वाक्यदोषानन्तरमर्थदोषानाह"—इति । **अर्थोऽपुष्ट इति** । व्याहतश्च पुनरुक्तश्च दुष्क्रमश्च ग्राम्यश्चेति दोषचतुष्टयम् । प्रसिद्धिविरुद्धो विद्याविरुद्धश्चेति दोषद्व-

---

१ द्वितीयोऽर्थ इति । प्राकरणिकताटकारूपादर्थाद्वितीयोऽप्राकरणिकोऽभिसारिकारूपोऽर्थ इति भावः ॥

अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविश्रमानन्दः ।
मरुदुल्लासितसौरभकमलाकरहासकृद्रविर्जयति ॥ २५५ ॥

अत्रातिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतिपाद्यमानमर्थं न बाधन्त इत्यपुष्टाः, न त्वसंगताः पुनरुक्ता वा ॥

यम् । सनियमपरिवृत्तोऽनियमपरिवृत्तो विशेषपरिवृत्तोऽविशेषपरिवृत्तश्चेति दोषचतुष्टयम् । विध्ययुक्तोऽनुवादायुक्तश्चेति दोषद्वयम् । एतेषां स्वरूपं विशेषतस्तत्तदुदाहरणावसरे स्फुटीभविष्यति । अत्रापि प्राग्वत् (३२२ पृष्ठे १९ पङ्क्तौ) रूढियोगाभ्यामर्थद्वयोपस्थितौ लक्षणवाक्यत्वोपस्थितिः । **दुष्ट इतीति** । "दुष्टं पदम्" (३२१ पृष्ठे २ पङ्क्तौ)–इति पददोषलक्षणसूत्रस्थं दुष्टमिति पदं लिङ्गविपरिणामेन संबध्यते इति भावः ।

तत्रापुष्टः पुष्टाद्भिन्नः । पुष्टत्वं[1] च विवक्षितार्थबाधप्रयोजकानुपादानकत्वम् । तद्विरहश्च द्विधा, अप्रयोजकत्वात्[2] प्रयोजकत्वेऽप्यन्यलभ्यत्वाच्च[3] । यमेनं [सरस्वतीकण्ठाभरणे प्रथमपरिच्छेदे] "व्यर्थमाहुर्गतार्थं यत्, यच्च स्यान्निष्प्रयोजनम्"–इति [४७ सूत्रेण] भोजराजोपि व्यर्थमाह । अत[4] एव वृत्तिकारोऽपि "अतिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतिपाद्यमानमर्थं न बाधन्ते"–इत्येवाह, न त्वप्रयोजका एवेतीति प्रदीपे स्पष्टम् ।

अपुष्टमर्थमुदाहरति **अतिविततेति** । रविः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । कीदृशः ?– अतिविततम् अत्यन्तदीर्घं यत् गगनम् आकाशस्तद्रूपा या सरणिः मार्गस्तत्र प्रसरणे गमनागमने परिमुक्तः परित्यक्तो विश्रामानन्दो विश्रान्तिजं सुखं येन तादृशः । तथा, मरुद्भिः पवनैः उल्लासितं प्रकाशितं प्रसारितं वा (दिक्षु संचारितं वा) सौरभं सौगन्ध्यं यस्य तथाभूतस्य कमलाकरस्य पद्मसमूहस्य हासकृत् विकासकर्तेत्यर्थः "आकरो निवहोत्पत्तिस्थानश्रेष्ठेषु कथ्यते"–इति मेदिनी । गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्रातिविततत्व–सरणित्व–मरुदुल्लासितसौरभत्वरूपाणामर्थानामनुपादानेऽपि प्रकृतार्थस्याक्षतेरपुष्टार्थत्वम् । तदेवाह **अत्रातिविततेत्यादि** । अत्रातिविततत्वादयोऽर्था अनुपादानेऽपि शब्देनाप्रतिपादनेऽपि प्रतिपाद्यमानमर्थं विवक्षितमर्थं न बाधन्ते न क्षीणयन्तीत्यपुष्टा इत्यर्थः । अयं भावः–"अत्रातिवितते निरवलम्बे व्योम्नि अविश्रामं गमनागमनात्, इतराप्रकाश्यकमलप्रकाशनाच्च रवेरुत्कर्षो विवक्षितः । तत्रातिविततत्वं गगनस्यार्थादेवावगम्यते, अग्नेरिवौष्ण्यम् । सरणित्वं मरुदुल्लासितसौरभत्वं चाप्रयोजकमेवेत्यपुष्टा एतेऽर्थाः"–इतीति प्रदीपे स्पष्टम् । "अत्रातिविततत्वं दीर्घत्वं न तु विस्तृतत्वम्, न हि विस्तीर्णपथसचारः श्रमहेतुरिति बोध्यम् । निरवलम्बत्वोपादानं दृष्टान्तार्थम् । अत्रानन्द-

---

१ पुष्टत्व चेति । यस्यार्थस्यानुपादाने (शब्देनाप्रतिपादने) विवक्षितार्थस्य बाधः (असिद्धिः) तत्त्वं पुष्टत्वमित्यर्थ इति । प्रभायां स्पष्टम् ॥ २ प्रयोजनशून्यत्वात् ॥ ३ अन्यलभ्यत्वादिति । शब्देनानुक्तावप्यर्थगम्यत्वादित्यर्थः ॥ ४ उक्तापुष्टत्वनिर्वचनादेव ॥

पदमप्यपुष्टम् । एवं कमलाकरेत्यत्राकरपदमपि व्यर्थम्''—इत्युद्द्योते स्पष्टम् । नन्विदमपुष्टार्थत्वमधिकपदत्वं पुनरुक्तत्व वा स्यादित्यत आह **नन्वित्यादि । असङ्गताः** अधिकाः । प्रयोजनानन्तराभावात्तदर्थाविवक्षायामपि तत्पदाभिधानेऽधिकपदत्वम्, स्वरूपकथनार्थं प्रस्तुतानुपयोगिनोऽप्यर्थस्य विवक्षायामपुष्टार्थत्वमित्यनयोर्भेदादिति भावः । अत्र सारबोधिनीकाराः—''असंगता अधिकाः। तत्त्वं चान्वयाप्रतियोगित्वाद्भवति, प्रकृते तदभावात्। शब्दोपस्थिते पुनःशब्दानुपादानान्न पुनरुक्तिरित्यर्थः, अर्थपुनरुक्तिश्चापुष्टार्थत्वमेवेति भावः''—इत्याहुः । ''**नन्विति ।** पराशयेनेदमुक्तम्, रुद्रटो हीदमेव काव्यमसंगताख्यदोषतयोचे, तं प्रत्युच्यते । '**पुनरुक्तता वा**'—इति तु स्वेष्टदोषाशयेनोक्तम्''—इति माणिक्यचन्द्रः । ''असंबद्धश्च तद्वांश्चेति रुद्रटोक्तौ द्वौ दोषावपुष्टादस्मादभिन्नावित्याशयेनाह **नन्वसंगता** इति''—इति जयन्तभट्टः ।

व्याख्यातमिदं सविस्तरं प्रदीपे—''नन्वेतेऽर्था अपुष्टा इति सिद्धम्, परंतु अतिविततेति पुनरुक्तः, गगनपदादेव तदुपस्थितेः, मरुदुल्लासितसौरभेति विरुद्धम्, विकासात्पूर्वं सौरभाभावेन तद्विशिष्टस्य सूर्येणाप्रकाश्यत्वादिति नायं पृथगिति चेत्, न, गगनपदं न विततत्वे शक्तम्, अर्थलभ्यत्वे च न पुनरुक्तता । यदुक्तं भोजराजेन—'काव्येतिहासादावर्थवृत्त्या लब्धस्य साक्षाद्वणनमपौनरुक्त्याय'—इति । नापि विरुद्धम्, सौरभस्योपलक्षणत्वात्। यद्वा, चित्र[1]हेतुपुरस्कारेण पूर्वभावाभिधानात्। अथाधिकपदादस्य को भेदः, अ[2]प्रयोजके प्रयोजनाभावकृतोऽपि भेदो न संभवति । अत्र कश्चित्—'तत्र[3] पदार्थान्वयसमकालं दुष्टत्वप्रतिभासः, इह[4] तु तदनन्तरमिति विशेषः'—इति । तन्नातिसमीचीनम्, तथा नियमे प्रमाणाभावात् । एतावता च विशेषेण शब्ददोषत्वमेकस्यापरस्यार्थदोषत्वमिति विभागानुपपत्तेश्च । विरुद्धमतिकृदमतपरार्थादौ शब्ददोषेऽन्वयप्रत्ययोत्तरमेव दुष्टत्वप्रतिभासात् । वयं तु पश्यामः—यत्र विवक्षित एवार्थोऽन्यथाऽभिधानेऽपि दुष्यति सोऽर्थदोषः, अन्यस्तु रस[5]दोषभिन्नः शब्ददोप इति विवेकः । तथा च यत्राविवक्षितोऽप्यर्थः कथंचिदन्विततयाऽभिधीयते तत्राधिकपदत्वम्, तत्पदेन विनापि तन्निर्वाहात् । यत्र तु सोऽर्थो विवक्षित एव, परं त्वप्रयोजकत्वान्यलभ्यत्वाभ्यां न शब्देनोपात्तुमर्हस्तत्रापुष्टत्वम् । 'स्फटिकाकृति'—इत्यत्र (४१२ पृष्ठे) नाकृतिपदार्थ उपमानत्वेन विवक्षितः, तस्य[6] नैर्मल्याभावात् ।

१ चित्रहेत्विति । चित्रमत्र कार्यकारणयो. पौर्वापर्यविपर्ययलक्षणातिशयोक्तिरलकारस्तद्धेत्वभिप्रायेण कार्यस्य पूर्वभावाभिधानादित्यर्थः ॥ २ अप्रयोजके प्रयोजनशून्ये । प्रयोजनवत्यन्यलभ्ये हि न प्रयोजनाभाव. । अधिकपदे तु स इत्यस्तु भेद , न त्वप्रयोजके, प्रयोजनाभावस्योभयत्र साम्यादिति भावः ॥ ३ तत्र पदार्थेति । एव च तत्र प्रतीतेरेवानुपपत्तिरिति भाव ॥ ४ इहत्विति । अन्वयबोधोत्तर तल्लभ्यार्थस्यान्यलभ्यत्वानुसधानोत्तर तेषामनुपकारित्वग्रह इति प्रतीतावनुपपत्तिरिति भावः ॥ ५ रसदोषभिन्न इति । तस्य शब्दवाच्यत्वेनान्यथाभिधानासभवादिति भाव. ॥ ६ तस्येति । अवयवसंयोगरूपस्याकृतिपदार्थस्येत्यर्थ ॥

सदा मध्ये यासामियममृतनिस्यन्दसुरसा
सरस्वत्युद्दामा वहति बहुमार्गा परिमलम् ।
प्रसादं ता एता घनपरिचिताः केन महतां
महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितमधुरा यान्तु रुचयः ॥ २५६ ॥

'यदपि च न कृतं नितम्बिनीनाम्'—इत्यत्रापि च (४१३ पृष्ठे) रतस्य स्तनपतनावधित्वव्यतिरेक एवानुचितत्वेन विवक्षितः न तु तत्कृतिव्यतिरेकः, पूर्वार्धे तथैव क्रमात्, किं तु छन्दोनुरोधादिना द्वयमपि कथंचिदन्वितत्वेनोपात्तमित्यधिकपदत्वम् । अतिविततेत्यादौ तु अतिविततत्वादिकं वक्तुर्विवक्षितमेव[1] पर त्वर्थलभ्यत्वादिना नोपादानार्हमित्यपुष्टम् । व्यक्तं[2] च पूर्वस्य शब्ददोषत्वमुत्तरस्य चार्थदोषत्वमिति । दूषकताबीज चाशक्त्युन्नयनेन श्रोतुर्वैमुख्यम् । अत एव यमकादावदोषता, तत्रालकारान्तरारम्भेणाशक्त्यनुन्नयनात् । कर्णावतंसादिपदे च विशेषद्योतकतया तदुपादानं नाशक्त्युन्नायकमित्यदुष्टत्वम् । अत एव विशेषणदानार्थं विशेष्यप्रयोगेऽपि दोषाभावः"—इति ॥

'कष्टः' प्रतीतिक्लेशवान्, दुरूह इत्यर्थः, तमुदाहरति **सदामध्ये इति ।** स्वकाव्यस्य गम्भीरचमत्कृतार्थशालितया स्फुटार्थत्वाभावेऽपि दोषाभावसमर्थनाय कस्यचित्कवेरुक्तिरियम् । महान्तः कवयो द्वादशादित्याश्च[3], रुचयोऽभिप्रायाः प्रभाश्च, अमृतं सुधा जलं च, रसः शृङ्गारादिर्माधुर्यं च, सरस्वती वाणी नदी च, उद्दामा प्रौढा महती च, मार्गो रीतिः पन्थाश्च, परिमलं चमत्कारः सौगन्ध्यं च, घनो निबिडो मेघश्च, यद्वा, घनो गंभीरो मेघश्च, परिचिता अभ्यस्ताः संबद्धाश्च, प्रसादः सुव्यक्तत्वं स्वच्छता च । तथा च, यासां कविरुचीनां कवेरभिप्रायाणां (काव्यरूपाणां) मध्ये सदा अमृतनिस्यन्दा सुधास्राविणी चासौ सुरसा सुष्ठु रसाः शृङ्गारादयो यत्र तादृशी, उद्दामा प्रौढा, बहुमार्गा सुकुमारविचित्रमध्यमात्मकमार्गत्रयवती, वैदर्भीगौडीपाञ्चाल्याख्यरीतित्रयवतीति यावत्, एतादृशी इयं सरस्वती वाणी (कवित्वरूपा भारती) परिमलं चमत्कारं वहति दधाति; ताः एताः महतां कवीनां रुचयोऽभिप्रायाः (काव्यरूपाः) घनपरिचिताः निबिडाभ्यस्ता अत्यन्ताभ्यस्ता वा, यद्वा, गंभीरकाव्याभ्यस्ताः, स्फुरिता अनुभवारूढाः सत्यो मधुराः अभीष्टाः, यद्वा,

१ वक्तुर्विवक्षितमेवेति । अतिविततत्वं श्रमोत्कर्षाय, मरुदुल्लासितसौरभत्वमतिशयोक्त्यलकारबोधनाय, सरणित्व च विपिनादिवन्न कदाचिद्गमन किं तु प्रतिदिन निरुपाधिगमनमित्यर्थलाभायेति भाव । अविवक्षितार्थकत्व इव विशेषानाधायकार्थबोधकेऽपि तद्दोषस्वीकारे कि बाधकमिति चिन्त्यम् ॥

२ व्यक्त चेति । अविवक्षितार्थकत्व हि शब्ददोष इति व्यक्तमेव, विवक्षितार्थकत्वे तु न पद दुष्ट कि त्वर्थ एवाप्रयोजकत्वान्यलभ्यत्वाभ्या तथेत्यपि व्यक्तमिति भाव इति उद्द्योतप्रभयो स्पष्टम् ॥

३ ते चोक्ताः—"विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टाऽथ सविता भगः । धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः ॥"—इति । एतेच कौर्मेऽप्युक्ता—"धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणश्चेन्द्र एव च । विवस्वानथ पूषा च पर्जन्यश्चांशुरेव च । भगस्त्वष्टा च विष्णुश्च आदित्या द्वादश स्मृताः ॥"—इति ॥

अत्र यासां कविरुचीनां मध्ये सुकुमारविचित्रमध्यमात्मकत्रिमार्गा भारती चमत्कारं वहति, ताः गम्भीरकाव्यपरिचिताः कथमितरकाव्यवत् प्रसन्ना भवन्तु; यासामादित्यप्रभाणां मध्ये त्रिपथगा वहति, ताः मेघपरिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्तीति संक्षेपार्थः ॥

जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः
प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये ।

स्फुरितः विषयीकृतः मधुरः शृङ्गारादिरसो याभिस्ताः, महाकाव्यव्योम्नि व्योमसदृशात्यन्तापरिच्छेद्ये महाकाव्ये (काव्यमार्गे) केन प्रकारेण प्रसादं सुबोधत्वं (स्फुटतां) यान्तु गच्छन्तु, कथमितरकाव्यवत् प्रसन्नाः (सुबोधाः) भवन्तु, न कथमपीति भाव इति प्रकृतपक्षेऽर्थः ।

अप्रकृतपक्षे तु—यासाम् आदित्यप्रभाणां मध्ये सदा अमृतनिस्यन्दा जलस्राविणी चासौ सुरसा सुमधुरा (सुष्ठुस्वादा), उद्दामा महती बहुमार्गा त्रिपथगामिनी इयं गङ्गाख्या सरस्वती नदी "सरस्वती सरिद्भेदे भूवाग्देवतयोरपि । स्त्रीरत्ने चापगायां च"—इति विश्वः। परिमलं सुराङ्गनाङ्गसङ्गसंभवं सौगन्ध्यम्, यद्वा, परिगतो मलो यस्या क्रियायामिति व्युत्पत्त्या क्रियाविशेषणम्, परिमलं स्वच्छं यथा स्यात्तथा वहति; ताः एताः स्फुरितेन प्रकाशेन मधुराः मनोहराः, यद्वा स्फुरितो दृष्टो मधुरो रम्यपदार्थो याभिस्तथाभूताः महतां द्वादशादित्यानां रुचयः प्रभाः महाकाव्यव्योम्नि महाकाव्यसदृशव्योम्नि घनपरिचिताः मेघसंबद्धाः वर्षाकालीनाः सत्यः केन प्रकारेण प्रसादं स्वच्छतां यान्तु, कथमितरशरदादिकालिकप्रभावत् स्वच्छाः भवन्तु, न कथमपीत्यर्थः । शिखरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (८६ पृष्ठे) ।

कठिनत्वात् पद्यं व्याकर्तव्यमिति संक्षेपेण व्याचष्टे **अत्र यासामित्यादिना 'इति संक्षेपार्थः'**—इत्यन्तेन । प्रकृतपक्षे योऽर्थस्तमाह **यासां कविरुचीनामित्यादि । सुकुमारविचित्रमध्यमात्मकत्रिमार्गा** वैदर्भीगौडीपाञ्चाल्याख्यरीतित्रयवती । अप्रकृतपक्षे योऽर्थस्तमाह **यासामादित्यप्रभाणामिति ।** अस्य 'यथा'—इत्यादिः । एवं चात्रादित्यप्रभारूपो द्वितीयोऽर्थः उपमानम्, तेन सह वाच्यार्थस्योपमा व्यङ्ग्या । **इति संक्षेपार्थ इति ।** इत्यर्थो विवक्षित इति भावः । अत्र पद्येऽयं हि विवक्षितोऽर्थः शब्दान्तरैः कथंचिद्योजितोऽपि क्लेशेनैव प्रतीयते इत्यर्थ एवायं दुष्टः । क्लिष्टत्वादिकं तु शब्ददोषः, घटनान्तरेणार्थस्य सुखेनैव प्रतिपत्तेः । सम्यक्प्रतीतिविरहश्च दूषकताबीजम्, अतो नित्योऽयं दोष इति प्रदीपादौ स्पष्टम् ॥

'व्याहतः' "उत्कर्षो वाऽपकर्षो वा प्राग्यस्यैव निगद्यते । तस्यैवाथ तदन्यश्चेद्व्याहतोऽर्थस्तदा भवेत् ॥"—इत्युपलक्षितविरुद्धत्ववानिति प्रदीपे स्पष्टम् । एवं च निन्दित्वा पुरस्कृत्य वा तदन्यथाकरणं व्याहतत्वमिति द्विविधं व्याहतत्वं फलितम् । तत्राद्यमुदाहरति **जगतीति ।** मालतीमाधवप्रकरणे प्रथमेऽङ्के माधवस्योक्तिरियम् । ये नवेन्दुकलादयः, आदिना

मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका
नयनविषयं, जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥ २५७ ॥

अत्रेन्दुकलादयो यं प्रति पस्पशप्रायाः स एव चन्द्रिकात्वमुत्कर्षार्थमारोपयतीति व्याहतत्वम् ॥ कृतमनुमतमित्यादि ॥ २५८ ॥

चन्द्रिकापद्मादिपरिग्रहः, भावाः पदार्थाः सन्ति ते जगत्येव जयिनः उत्कृष्टाः, न तु ममेति भावः । येऽप्यन्ये मनो मदयन्ति हर्षयन्ति तेऽपि जगत्येव प्रकृतिमधुराः प्रकृत्या स्वभावेन मधुराः रमणीयाः । लोका एव तान् प्रकृतिमधुरत्वेन व्यवहरन्तु, न त्वहं व्यवहरिष्ये इति भावः । तर्हि तव किं तथा ? तदाह—मम त्वित्यादि । मम तु लोके इय मालत्येव विलोचनयोः नेत्रयोः चन्द्रिका आह्लादिका । सा च यत् नयनविषयं याता दृष्टिगोचरता गता स एक एव जन्मनि महोत्सवो न त्वन्य इत्यर्थः । मदयन्तीत्यत्र 'मदी हर्षे'—इति दैवादिकाद्धातोर्हेतुमण्ण्यान्ताल्लट् । हरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१२७ पृष्ठे) ।

अत्र पूर्वार्धे साधारणचन्द्रिकाचन्द्रकलादयः स्वं प्रत्यसारतया प्रतिपादिताः, तेनैवोत्तरार्धे चन्द्रिकात्वमुत्कर्षायारोप्यत इति व्याघातः । तदेवाह **अत्रेत्यादि । यं प्रति** माधवं प्रति । **पस्पशप्रायाः** तुच्छप्रायाः । **स एव** माधव एव । **आरोपयतीति** । मालत्यामिति भावः । **व्याहतत्वमिति** । एवंच पूर्वमसारतयोक्तायाश्चन्द्रिकाया मालत्यामुत्कर्षायारोपो व्याहत इति भावः । न चात्रानुचितार्थता, तत्र पशुकुविन्दादिपदैः स्वार्थोपस्थितिदशायामेवोपश्लोक्यमानस्य तिरस्कारावगमः, अत्र तु चन्द्रिकायाः सहजतः उपादेयत्वात् वाक्यार्थप्रतिसंधानानन्तरं चन्द्रकलादयो यं प्रतीत्याद्यर्थपर्यालोचनाविति भेदात् । अत्राहुः कमलाकरभट्टाः—"अत्र हेयोपादेयत्वविरोधो दूषकताबीजम्"—इति । प्रदीपकारास्तु—वाक्यार्थाप्रतीतिर्दूषकताबीजम्, नित्योऽयं दोष इत्याहुः । अत्र वाक्यार्थमर्यादयैव तिरस्कारोऽवगम्यते इत्यर्थदोषतैवेति चक्रवर्तिनः । शब्दस्य परिवृत्तिसहत्वादर्थदोषतैवेत्यपि बोध्यम् ।

द्वितीयं (पुरस्कृत्येत्यत्रोदाहरणं) यथा,—'देवि ! त्वन्मुखपङ्कजेन शशिनः शोभातिरस्कारिणा पश्याब्जानि विनिर्जितानि सहसा गच्छन्ति विच्छायताम् । श्रुत्वा ते परिवारवारवनितागीतानि भृङ्गाङ्गना लीयन्ते मुकुलान्तरेषु शनकैः सञ्जातलज्जा इव ॥'—इति रत्नावल्यां नाटिकायां प्रथमेऽङ्के पद्यम् । अत्र पूर्वार्धे मुखोपमानतया पङ्कजान्युत्कर्ष्य तेषामेवाग्रे विनिर्जितानीति तत्कृतापकर्षवर्णनाद्व्याहतत्वं बोध्यम्[1] । प्रमत्तोन्मत्तबालकानामुक्तौ तु नाभवन्मतयोगादिदोषः, तेषां संबन्धस्यानुद्देश्यत्वात् । प्रत्युतोन्मादादिव्यञ्जकत्वाद्गुणतैवेत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

'पुनरुक्तः'—शब्देन प्रतिपन्नत्वे (अवगतत्वे) सति पुनस्तेनैव प्रतिपादितः । अर्थेन प्रतिपन्नस्य प्रतिपादनेऽपुष्टत्वमुक्तम् । अयमाशयः—तेनैवेत्यस्य तद्वाचकेन पर्यायान्तरेणे-

---

१ एवचात्र मुखोत्कर्षाय पङ्कजत्वमारोप्य 'अब्जानि विनिर्जितानि'—इत्यादिना निन्दनमिति भाव ॥

अत्रार्जुनानेति भवद्भिरिति चोक्ते सभीमकिरीटिनामिति किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः। यथा वा,—

अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि, गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम्।
कर्णालं संभ्रमेण, व्रज कृप! समरं, मुञ्च हार्दिक्य! शङ्काम्,
ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः॥ २५९॥

त्यर्थः। तस्यैव पदस्योपादाने तु कथितपदत्वमुक्तम् (४१४ पृष्ठे)। परिवृत्तिसहत्वादर्थदोषताऽस्येति। यत्तु केचित्—पुनरुक्तलक्षणे प्रयोजनं विनेत्यपि विशेषणं देयम्, अतएव कर्णावतंसादिषु प्रयोजनं विनेत्यंशाभावान्न पौनरुक्त्यमिति वदन्ति, तदयुक्तम्, एवं सत्यस्यानित्यदोषत्वं न स्यात्, प्रयोजनस्थले पुनरुक्तत्वस्यैवाभावप्रसङ्गात्। स चायं द्विविधः, पदार्थवाक्यार्थभेदादिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्।

तयोराद्यम् (पदार्थस्य पुनरुक्तत्वम्) उदाहरति **कृतमिति**। "अरे रेऽर्जुनार्जुन! सात्यके! सात्यके! न युक्त ईदृशो मत्तातस्य सुतशोकभ्रान्त्या न्यस्तशस्त्रस्य दिवमुपगच्छतः केशाकर्षणरूपः पराभवः, अपि च"—इत्युपक्रम्य, पितृवधामर्षितस्याश्वत्थाम्न उक्तिरियम्। व्याख्यातमिदं पद्यं चतुर्थोल्लासे (१२७ पृष्ठे)।

अत्रार्जुनार्जुनेति संबोध्य यैर्भवद्भिरित्यनेन परामृश्य तेषामित्यनेन परामर्शादर्जुनस्यापि प्राप्तेः सभीमकिरीटिनामिति किरीटिपदार्थः (अर्जुनपदार्थः) पुनरुक्तः। तदेवाह **अत्रार्जुनेत्यादि। पुनरुक्त इति**। न च प्राधान्यप्रतिपत्तये पुनरुपादानमित्यदोषता, संबोधनेनैव तल्लाभात्। न च तेषामिति तत्पदार्थेऽर्जुनेऽर्जुनसाहित्यानन्वयादभवन्मतयोगोऽप्यत्रेति वाच्यम्, इष्टापत्तेः, किरीटिपदयोगार्थमादायापाततोऽन्वयसंभवाच्च। अत्र केचित्—नात्र पद्येऽयं दोषः; सभीमेत्यादौ उक्तानुक्तविस्मृतिद्वारा क्रोधातिशयव्यञ्जकत्वेन पौनरुक्त्यस्यानुगुणत्वात्। अत एवार्जुनसात्यक्योर्द्वयोरेव संबोधनेऽपि भवद्भिरिति बहुवचनं संगच्छते। न चायं वीरः, नरकरिपुणा सार्धमित्याद्युक्तेः रौद्रपरिपोषकत्वादित्याहुः। ध्वनितश्चायमर्थ उत्तरश्लोके वीरत्वकथनेन प्रदीपकृतेत्युद्द्योते स्पष्टम्॥

द्वितीयं (वाक्यार्थस्य पुनरुक्तत्वम्) उदाहरति **यथावेति। अस्त्रज्वालेति**। वेणीसंहारनाटके तृतीयेऽङ्केऽश्वत्थाम्न उक्तिरियम्। अस्त्राण्येव ज्वाला वह्निशिखाः ताभिः अवलीढः व्याप्तो योऽसौ प्रतिबलं शत्रुसैन्यमेव जलधिः समुद्रस्तस्यान्तर्मध्ये और्वायमाणे वाडवाग्नितुल्ये, सर्वधन्वीश्वराणां सकलधनुर्धरश्रेष्ठानां गुरौ, सेनानाथे दुर्योधनसेनापतौ, अस्मिन् समीपवर्तिनि, प्रसिद्धशौर्ये वा मम पितरि द्रोणाचार्ये, स्थिते विद्यमाने सति, हे कर्ण! संभ्रमेण पलायनवेगेन अलम्, हे कृप! कृपाचार्य समरं युद्धं व्रज गच्छ, हे हार्दिक्य! कृतवर्मन् (तन्नामकयादवविशेष) शङ्कां मुञ्च त्यज, न किंचिद्भयमस्तीति भावः। चापं

अत्र चतुर्थपादवाक्यार्थः पुनरुक्तः ॥

भूपालरत्न ! निर्दैन्यप्रदानप्रथितोत्सव ! ।
विश्राणय तुरङ्गं मे, मातङ्गं वा मदालसम् ॥ २६० ॥

अत्र मातङ्गस्य प्राङ्निर्देशो युक्तः ॥

धनुरेव द्वितीयं यस्य चापैकसहाये ताते पितरि (द्रोणाचार्ये) रणधुरं युद्धभारं वहति सति भयस्य कोऽवकाशोऽवसर इत्यर्थः। अत्र सेनाया जलधित्वेन पितुरौर्वत्वेन रूपणाद्बध्यघातकभावः, अस्त्रज्वालेत्यनेन प्रसिद्धवाडवापेक्षया व्यतिरेकश्च व्यज्यते, प्रसिद्धो हि जलधेरेव भक्षकः, अयं तु साग्नेरपि भक्षक इति प्रतीतेः। मम पितरीत्यनेन यस्य पुत्र ईदृशः किं वक्तव्यं तस्य माहात्म्यमिति ध्वनितम्। सर्वधन्वीश्वराणां गुरौ इत्यनेन न कोऽपि हन्तेति ध्वनितम्। "संभ्रमः साध्वसेऽपि स्यात्संवेगादरयोरपि"—इति मेदिनी। स्रग्धरा छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१२८ पृष्ठे)।

अत्र चतुर्थेत्यादि। अत्र 'अलं संभ्रमेण' 'को भयस्यावकाशः'—इत्यभिन्नार्थाविति चतुर्थपादार्थः पुनरुक्त इत्यर्थः। न च वक्तुः रौद्ररसाविष्टत्वं समाधानमाशङ्कनीयम्, वीरस्यायुक्तकारित्वावर्णनात्। दूषकताबीजं च निष्प्रयोजनद्वितीयाभिधानेन श्रोतुर्वैमुख्यम्। अत एव प्रयोजनसत्त्वेनादोषत्वादनित्योऽयं दोषः। केचित्तु अर्थप्राप्तस्यापि वचने पुनरुक्तता। तदुदाहरणमस्त्रज्वालेत्यादि। अप्रयोजकद्वितीयाभिधानमात्रस्थले त्वपुष्टार्थत्वमित्याहुरिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्। "**अत्रालमिति**। तात इत्यादेस्त्वर्थलभ्यस्य कथनान्न पौनरुक्त्यमित्याशयः। 'चतुर्थपादार्थः'—इति वृत्तिग्रन्थो मतान्तराभिप्रायेणेति ध्वनयितुमाह—**केचित्त्विति**। अस्त्रज्वालेत्यादिनाऽर्थप्राप्तस्य तात इत्यादेर्वचनेऽपि पुनरुक्तत्वमेव। यत्र त्वप्रयोजन एवार्थोऽभिधीयते तत्रैवापुष्टत्वम्, न तु सप्रयोजनस्यार्थप्राप्तस्याभिधाने इत्यर्थः। अत्र च प्रकाशविरोध एवारुचिबीजम्"—इति प्रभा॥

'दुष्क्रमः'—दुष्टः अनुचितः क्रमो यत्रेत्यर्थः। दुष्टत्वं च क्रमस्य लोकशास्त्रविरुद्धत्वम्। अस्याक्रमाद्भेदस्तु प्राक् (४९९ पृष्ठे २९ पङ्क्तौ) प्रदर्शितः। तत्राद्यमुदाहरति **भूपालेति**। राजानं प्रति कस्यचिदर्थिन उक्तिरियम्। हे भूपालेषु रत्न श्रेष्ठ "रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि"—इत्यमरः। निर्गतं दैन्यं यस्मात् (अर्थादर्थिनां) तथाविधे प्रदाने प्रकृष्टदाने, यद्वा, निर्दैन्यम् अकार्पण्यं यथा भवति तथा प्रदाने प्रथितः ख्यातः उत्सवो यस्य तादृश हे राजन् त्वं मे मह्यं तुरङ्गम् अश्वं विश्राणय देहि। मदेनालसम् आलस्ययुक्तं मातङ्गं गजं वा 'विश्राणय'—इत्यनुषङ्गः। विपूर्वः 'श्रणु दाने'—इति चौरादिको धातुः।

अत्र 'तुरङ्गं मातङ्गं वा'—इति क्रमो लोकविरुद्धः। तदेवाह **अत्र मातङ्गस्येत्यादि**। अत्र तुरङ्गभूयिष्ठं मातङ्गं देहि तुरङ्गं वेति लौकिकः क्रमः, गुरुदानाशक्तौ लघुदानौचित्यात्;

स्वपिति यावदयं निकटे जनः, स्वपिमि तावदहं, किमपैति ते ।
तदयि सांप्रतमाहर कूर्परं, त्वरितमूरुमुदञ्चय कुञ्चितम् ॥ २६१ ॥

वक्तुश्च यथास्थित एव क्रमो विवक्षित इत्यर्थदोष एवायमिति प्रदीपे स्पष्टम् । अत्राहुः सारबोधिनीकाराः—अत्रेति । मातङ्गस्य बहुमूल्यत्वेन तदलाभे तुरङ्गप्रार्थनौचित्यादिति भावः । यत्र हस्तिनामेव सुलभत्वं तत्र नेदमुदाहरणमिति मन्तव्यमिति ॥

उक्तरीत्या क्रमस्य शास्त्रविरुद्धत्वमप्यूह्यम् । यथा,—

'काराविऊण खउरं गामडलो मज्जिऊण जेमिअ अ ।
णक्खत्तं तिहिवारे जोइसिअं पुच्छिदुं चलिदो ॥'—इति ।

"कारयित्वा क्षौरं ग्रामवृद्धो मङ्क्त्वा (स्नात्वा) भुक्त्वा च । नक्षत्रं तिथिवारौ ज्यौतिषिकं प्रष्टुं चलितः ॥"—इति संस्कृतम् । 'काराविऊण'—इत्यत्र 'कावारिऊण'—इति क्वचित्पाठः । अत्र नक्षत्रादिज्ञानपूर्वकं क्षौरस्य शास्त्रेण (धर्मशास्त्रेण) विधानादयं क्रमः शास्त्रविरुद्धः (धर्मशास्त्रविरुद्धः) । दूषकताबीजं च विरोधेना[र्था]प्रतीतिः सहृदयोद्वेगो वेति नित्य एवायं दोष इति प्रदीपादौ स्पष्टम् । सरस्वतीकण्ठाभरणे १ परिच्छेदे भोजराजेन तु—"वाक्यं यत्तु क्रमभ्रष्टं तदपक्रममुच्यते" यथा—'काराविऊण खउरम्०' । अत्र क्षुरकर्मणोऽनन्तरं नक्षत्रादिप्रश्नादिदमपक्रमम्"—इत्युक्तम् ॥

'ग्राम्यः'—ग्रामसंभवः, अविदग्धोक्तिप्रतिपादितो रिरंसादिः[2] । तदुक्तम्—"स ग्राम्योऽर्थो रिरंसादिः पामरैर्यत्र कथ्यते । वैदग्ध्यवक्रिमबलं हित्वैव वनितादिषु ॥"—इति । तमुदाहरति स्वपितीति । नवोढां प्रति रिरंसोरुक्तिरियम्[3] । अयं जनः कश्चित् यावत् स्वपिति स्वापं करोति तावत् अहं निकटे त्वत्समीपे स्वपिमि लक्षणयाऽऽरमामीत्यर्थः । ते तव किम् अपैति अपगच्छति, हीयते इत्यर्थः, न काचित्क्षतिरिति भावः । अयीति संबोधनम् । तत् तस्मात् सांप्रतं इदानीं कूर्परः कफोणिः, हस्तवर्ती अस्थिप्रधानोऽवयवविशेषः, "स्यात्कफोणिस्तु कूर्परः" इत्यमरः । तम् आहर अपसारय, तथा, कुञ्चितं संकुचितम् ऊरुं सक्थि (जानूपरिभागं) त्वरितं शीघ्रम् उदञ्चय प्रसारयेत्यर्थः । "सक्थि क्लीबे पुमानूरुः"—इत्यमरः । 'तदपि संहर कूर्परमायतम्'—इति पाठे तत् तस्मात् आयतं स्पर्शरोधकं कूर्परं संहर, कुञ्चितम् ऊरुमपि त्वरितम् उदञ्चय विकासयेत्यर्थः । चन्द्रिकाकारास्तु—तत् तस्मात् कूर्परं जानुमपि सांप्रतम् उचितं यथा स्यात्तथा आहर रचयेत्यर्थ इत्याहुः । यद्वा, वेश्यां प्रत्युक्तिरियम् । अतएव 'तदयि सांप्रतमाहर रूपकम्'—इति पाठः प्राचीनपुस्तकेषु दृश्यते । अत एव च 'रूपकं दीनारादि सांप्रतम् आहर

१ 'ग्रामद्विज'—इति संस्कृत केचिदाहुः ॥ २ रिरंसा रन्तुमिच्छा ॥ ३ रिरंसोः रन्तुमिच्छो ॥

एषोऽविदग्धः ॥

मात्सर्यमुत्सार्येत्यादि ॥ २६२ ॥

अत्र प्रकरणाद्यभावे संदेहः, शान्तशृङ्गार्यन्यतराभिधाने तु निश्चयः ॥

स्वीकुरु'—इति व्याख्यातं सरस्वतीतीर्थेन । रूपमेव रूपकम्, स्वार्थे कन्, "रूपं श्लोके यशोनाटकादौ सौन्दर्यशब्दयोः । ग्रन्थावृत्तौ तथाकारे स्वभावे नाणके मृगे"—इति महीपकोशः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् (९७ पृष्ठे) ।

अयमर्थो ग्राम्य इत्याह **एष इति** । नायक इत्यर्थः । **अविदग्धः** पामरः । एवंचात्र 'निकटे तावदहं स्वपिमि'—इत्यविदग्धस्य रिरंसोक्तिः, स्वपिमीत्यस्योपगमनार्थत्वादिति भावः । दूषकताबीजं चाश्लीलवत् सहृदयहृदयवैमुख्यम् । किं चैतादृशोक्तिकवलितो विभावादिरूपोऽर्थो न रसाय पर्याप्यते, भ्रष्टमिव बीजमङ्कुरायेति प्रदीपे स्पष्टम् । विदूषकोक्तौ न दोषः, तस्य तथैवौचित्येन वैरस्याभावादित्यनित्योऽयम् । अत्रार्थस्यैव दोषः, न शब्दस्य, शब्दस्य परिवृत्तिसहत्वादिति बोध्यम् ॥

'रिरंसादिः'—इत्यादिशब्दग्राह्यस्योदाहरणं तु 'गोरपत्यं बलीवर्दो घासमत्ति मुखेन सः । मूत्रं मुञ्चति शिश्नेन अपानेन तु गोमयम् ॥'—इति बोध्यम् ॥

'संदिग्धः'—संदेहविषयः, तत्प्रयोजकरूपवानिति यावत् । एवंच प्रकरणाद्यभावात्संदिह्यमानोऽर्थः संदिग्ध इति फलितम् । तमुदाहरति **मात्सर्यमिति** । व्याख्यातमिदं पञ्चमोल्लासे (२९१ पृष्ठे) ।

अत्रेत्यादि । अत्र भूधरनितम्बानां कामिनीनितम्बानां वा सेव्यत्वं व्यञ्जनया प्रतिपिपादयिषितम्, तत् विरुद्धद्वयोपस्थित्या द्वितीयेन संदिह्यते, प्रकरणाद्यभावात् । यत्तु 'वक्तृविशेषसंदेहः'—इति व्याख्यानं सर्वमान्यानाम्, तदुत्तानताविलसितम्, वक्तुः पदवाक्यार्थत्वाभावेन तत्संदेहस्यार्थदोषत्वाभावात् किमुपदद्वया[किमुतपदद्वया]नभिधेयत्वाच्च । अत एव वृत्तिकृता वक्तृविशेषनिश्चयः (शान्तश्रृङ्गारित्वान्यतरनिश्चयः) संदेहाभावप्रयोजकत्वेनोक्तः, तन्निश्चये एकतरनितम्बस्य सेव्यत्वनिर्णयेनासंदेहात् । वन्द्यामित्यादौ (३२९ पृष्ठे) द्वितीयासप्तम्यन्तत्वाभ्यां पदे एव संदेहोऽत्र तु पदानामसंदिग्धत्वे सत्येव स इति पदसंदिग्धत्वाद्भेदः । दूषकताबीजं चोद्देश्यनिश्चयविरहः । यत्र तु संदेह एवोद्देश्यस्तत्रादोषत्वमेवेति भाव इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । **शान्तेत्यादि** । वक्तुः शान्तत्वे श्रृङ्गारित्वे वा निश्चिते निश्चय एवेति भावः ॥

---

१ रमणेच्छाकथनम् ॥ २ उद्देश्यनिश्चयविरह इति । पञ्चमोल्लासग्रन्थेनेदं विरुद्ध्यते इत्युद्द्योत ॥
३ तादृशस्थलं त्वग्रे ३२० उदाहरणानन्तरं 'पन्थिअ ! ण एत्थ'—इत्यादिना टीकाया स्फुटीकरिष्यते ॥

गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि,
प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।
परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकान्न तु भयात्,
विमोक्ष्ये शस्त्र! त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥ २६३ ॥

अत्र शस्त्रमोचने हेतुर्नोपात्तः ॥

'निर्हेतुः'—निष्क्रान्तो हेतुर्यस्मादित्यर्थः, अनुपात्तहेतुकोऽर्थो निर्हेतुरिति यावत् । तमुदाहरति **गृहीतमिति** । वेणीसंहारनाटके तृतीयेऽङ्के द्रोणाचार्ये हते शोकाविष्टस्याश्वत्थाम्नः स्वशस्त्रं प्रत्युक्तिरियम् । हे शस्त्र येन मत्पित्रा (द्रोणाचार्येण) नोचितमपि (ब्राह्मणस्य स्ववृत्तिविरोधात्) अनुचितमपि (नोचितमिति 'नैकधा' 'नारायणः' इत्यादिवत् नशब्देन सह "सह सुपा" (२।१।४)—इति सूत्रेण समासः) । त्वं परिभवभयात् क्षात्रकृतानादरभयात् गृहीतम् अङ्गीकृतम् आसीः । 'नोज्झितमपि'—इति पाठे येन पित्रा त्वं गृहीतं स्ववृत्तिविरोधेऽपि स्वीकृतम् आसीः, परिभवभयात् शस्त्रधारिभ्यस्तिरस्कारस्तद्भयात् नोज्झितं न कदाचित्त्यक्तमपीत्यन्वयः। यस्य द्रोणाचार्यस्य प्रभावात् सामर्थ्यात् तव खलु कश्चित् विषयो गोचरः (लक्ष्यः) नाभूदिति न, अपि तु सर्वोऽपि युयुत्सुर्विषयोऽभूदित्यर्थः, "द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयतः"—इति न्यायात् । तेन पित्रा त्वं सुतशोकात् सुतस्य मम मिथ्यामरणश्रवणजात् शोकात् परित्यक्तम् उज्झितम् असि, न तु भयात् । अतो हेतोः अहमपि त्वां विमोक्ष्ये त्यक्ष्यामि । क्केत्यपेक्षायामाह—यत इत्यादि । यतः यत्र भवते स्वस्ति विश्रामसुखं तत्रेत्यर्थः । यच्छोकात् तेन धनुस्त्यक्तं तच्छोकात् स्वस्यापि धनुस्त्याग उचित इति भावः । 'यत.'—इत्यत्र "आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्"—इति वार्तिकेन सार्वविभक्तिकस्तसिः । 'भवते'—इत्यत्र "नमःस्वस्ति०"—इति सूत्रेण स्वस्तियोगे चतुर्थी । "स्वस्ति स्यान्मङ्गले पुण्येऽप्याशंसायामपि क्वचित्"—इति मेदिनी। शिखरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (८६ पृष्ठे) ।

पुरा किल युद्धे अश्वत्थामनाम्नि गजे मृते 'अश्वत्थामा हतः'—इति युधिष्ठिरेणोक्तमाकर्ण्य द्रोणाचार्यः पुत्रमरणभ्रान्त्या शोकात् स्वशस्त्रं त्यक्तवान्, अथ च मारितो धृष्टद्युम्नेन, ततः पितृशोकादश्वत्थामाऽपि स्वशस्त्रं मुमुक्षुरासीदिति महाभारतीयकथाऽत्रानुसंधेया ।

अत्र यथा द्रोणाचार्यकर्तृकशस्त्रमोचने 'सुतशोकात्'—इति हेतुरुक्तस्तथाऽश्वत्थामकर्तृकशस्त्रमोचने 'पितृशोकात्'—इति हेतुर्वक्तव्यः, स च नोक्त इति निर्हेतुत्वम् । तदेवाह **अत्र शस्त्रेत्यादि** । स्वशस्त्रत्यागे हेतुर्नोपात्त इत्यर्थः । न च ततः पितृशस्त्रत्यागादहमपि विमोक्ष्ये इति अस्त्येव तदुपादानमिति वाच्यम्, तावन्मात्रस्याहेतुत्वात् । श्रमादिना पित्रा शस्त्रत्यागेऽपि वीरस्य तद्ग्रहणमेवोचितम् । न च शोकमूलकतदीयतत्त्यागो हेतुः, पितृशो-

इदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्कवदने !
यदेतस्मिन् हेम्नः कटकमिति धत्से खलु धियम्।
इदं तद् दुःसाधाक्रमणपरमास्त्रं स्मृतिभुवा
तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम्॥ २९४॥

कनिवारणाय तद्दशायामपि तद्ग्रहणस्यौचित्यात्। तस्माद्यथा तेन सुतशोकात् त्यक्तम् एवमहं पितृशोकात् त्यक्ष्ये इति पितृशोक एव तद्धेतुः, शोकाविष्टे चेतसि उत्साहस्याप्ररोहात्। स च नोपात्त इति भाव इत्युद्द्योते स्पष्टम्।

व्याख्यातमिदं प्रदीपादौ—"अत्र स्वशस्त्रत्यागे हेतुर्नोपात्तः। ननु तं विना प्रतीतेः पर्यवसानं न वा, आद्ये दोषाभावः; अन्त्ये साकाङ्क्षसंकर इति। अत्र केचित्—'उपात्तस्य परेणान्वये साकाङ्क्षत्वम्, अनुपादाने निर्हेतुत्वमिति विशेषः'—इति, तन्न, साकाङ्क्षोदाहरणे (४८३ पृष्ठे) उपेक्षितुमित्याकाङ्क्षतीत्यनेनानुपात्तसाकाङ्क्षताया एव वृत्तौ प्रदर्शनात्। तस्माद्धेतुतद्भिन्नसापेक्षतया द्वयोर्भेद इत्येव ज्यायः। यद्वा, अत्राप्रतीतिमात्रम्, तत्र तु विरुद्धा प्रतीतिः, स्त्रीरत्ने एवामर्षप्रतीतेरिति विशेषः। दुष्टिबीजं चोद्देश्यप्रतीतिविरहः। अत एव प्रसिद्धावनुपादानेऽपि न दोषः"—इति प्रदीपः। "**उपात्तस्येति**। अयमर्थः—'स्त्रीरत्नं च'—इत्यादौ (२७७ उदाहरणे) स्त्रीरत्नेऽमर्षस्यायोगात्परस्येत्येतत्साकाङ्क्षता स्त्रीरत्नस्य। तच्चोपात्तमपि उत्कर्ष चेत्यनेनान्वितत्वान्न स्त्रीरत्नेनान्वययोग्यमित्यतस्तत्र साकाङ्क्षत्वदोषः। अनुपात्तेन हेतुना साकाङ्क्षत्वे निर्हेतुत्वमिति। **प्रसिद्धाविति**। 'चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते'—इत्यादौ (२९४ उदाहरणे) निशि पद्मसंकोचादिहेतुप्रसिद्धावित्यर्थः"—इति प्रभा॥

"प्रसिद्धिविद्याविरुद्धः"—इत्यत्र प्रसिद्धिविद्यापदाभ्यां विरुद्धपदस्य प्रत्येकमन्वयः, "द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदम्०"—इति न्यायात्। तथा च प्रसिद्धिविरुद्धो विद्याविरुद्धश्चेति दोषद्वयम्। तत्र प्रसिद्धिविरुद्धो यत्रार्थे न प्रसिद्धिः स प्रसिद्धिविरुद्धः। स च द्विविधः, लोकप्रसिद्धिविरुद्धो कविप्रसिद्धिविरुद्धश्चेति। तत्राद्यम् (लोकप्रसिद्धिविरुद्धमर्थम्) उदाहरति **इदं ते इति**। हे कमलातङ्कवदने कमलानामातङ्को भयं यस्मात्तादृशं वदनं यस्यास्तथाभूते, अनेन वदनस्य चन्द्रत्वं व्यङ्ग्यम्, यद्वा, कमलानामातङ्को भयं यस्मात्स चन्द्रः तद्वत् वदनं यस्यास्तथाभूते, हे चन्द्रमुखीति यावत्, ते तव इदं केन प्रतारकेणोक्तं कथय, यत् एतस्मिन् वस्तुनि (करस्थिते कटकाकारे चक्रे) हेम्नः सुवर्णस्य कटकं कङ्कणमिति खलु धियं बुद्धिं धत्से धारयसि, निश्चयं करोषीति यावत्। तर्हि किमिदं तत्राह—इदमित्यादि। इदं प्रत्यक्षतो दृश्यमानं तत् प्रसिद्धं दुःखेन साधयितुं शक्याः दुःसाधाः दुराराध्याः (तरुणाः जितेन्द्रियाश्च) तेषाम् आक्रमणे वशीकरणे परमास्त्रभूतं स्मृतिभुवा कामेन प्रीत्या तव करकमलमूले प्रकोष्ठे विनिहितं स्थापितं चक्रमित्यर्थः। "रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः"—इत्यमरः।

अत्र कामस्य चक्रं लोकेऽप्रसिद्धम् । यथा वा,—

उपपरिसरं गोदावर्याः परित्यजताध्वगाः !
सरणिमपरो मार्गस्तावद्भवद्भिरिहेक्ष्यताम् ।
इह हि विहितो रक्ताशोकः कयाऽपि हताशया
चरणनलिनन्यासोदञ्चन्नवाङ्कुरकञ्चुकः ॥ २६९ ॥

अत्र पादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गमः कविषु प्रसिद्धो न पुनरङ्कुरोद्गमः ।

"चक्रः काके पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः"—इति मेदिनी । अपह्नुतिरत्रालंकारः । शिखरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (८६ पृष्ठे) ।

अत्र कामस्य चक्रं लोके न प्रसिद्धमिति लोकप्रसिद्धिविरुद्धोऽर्थः । तदेवाह **अत्रेत्यादि । अप्रसिद्धमिति ।** भगवतो विष्णोरेव चक्रं प्रसिद्धम्, कामस्य तु पञ्चशरत्वेनैव प्रसिद्धेः । तथा चाहामरः—"कामः पञ्चशरः स्मरः"—इति । अन्यदीयशस्त्रनिधानं त्वफलमिति भावः । अत्राहुश्चक्रवर्त्यादयः—"नच कामस्य चक्राभावादयोग्यत्वेन वाक्यदोषता, चक्रनिधानकर्तृत्वमेव स्मरस्योपन्यस्तं न तु चक्रवत्त्वम्, येन बाधः, अन्यदीयशस्त्रस्याप्यन्येन निधानसंभवात् । अन्यदीयास्त्रस्याप्यन्येन निधानमफलमिति प्रतिसंधानस्य वाक्यार्थप्रतीत्यौत्तरकालिकत्वेनार्थदोषतैव"—इति ॥

कविप्रसिद्धिविरुद्धम् (अर्थम्) उदाहरति **यथा वेति । उपपरिसरमिति ।** अशोककलिकादर्शनमूर्छितस्य कथंचिद्गृहमागच्छतः पथिकस्य तेनैव पथा व्रजतोऽन्यान् पथिकान् प्रत्युक्तिरियम् । भोः अध्वगाः पान्थाः गोदावर्याः परिसरः पर्यन्तभूमिः, "पर्यन्तभूः परिसरः"—इत्यमरः, उपपरिसरं परिसरसमीपे (तटसमीपे) सरणिं मार्गं परित्यजत, इह प्रदेशे भवद्भिः तावत् यावदशोकोऽङ्कुरितस्तावदित्यर्थः, अपरो मार्गः ईक्ष्यतां दृश्यताम्, अन्वेष्यतामिति यावत् । 'अवेक्ष्यताम्'—इति क्वचित् पाठः । तत्र हेतुमाह—इह हीत्यादि । हि यस्मात्कारणात् इह गोदावरीपरिसरे सरणौ वा हताशया हता पापजनकत्वेन निन्द्या आशा पथिकमारणेच्छा यस्यास्तथाभूतया कयाचित् मत्ततरुण्या (कन्यया) रक्ताशोकः चरणनलिनन्यासेन पादपद्माघातेन (करणेन) उदञ्चन्तः उद्गच्छन्तः (उदयं प्राप्नुवन्तो) नवाङ्कुरा एव (सर्वावयवव्यापनात्) कञ्चुकः कवचो यस्य तादृशो विहितः कृत इत्यर्थः । हताशयेति परपीडकत्वाद्दोषोक्तिः । रक्तपदेन नवपल्लवता । आदौ नदीतीरम्, तत्रापि रक्ताशोकः, तत्रापि सपुष्प इत्युद्दीपनातिशयः । "मारिते कुत्सिते हतम्"—इति कोशः । **हरिणी** छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१२७ पृष्ठे) ।

अत्र वनितायाः पादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गम एव कविप्रसिद्धो न त्वङ्कुरोद्गम इति कविप्रसिद्धिविरुद्धोऽर्थः । यद्यपि पुष्पोद्गमेन नवाङ्कुरोद्गमोपि स्यादेवेति न बाधस्तथाऽपि तथा कविवर्णनाविरहेण तद्विरुद्धः । तदेवाह **अत्रेत्यादि । पादाघातेन** पादताडनेन ।

(सुसितवसनालंकारायां कदाचन कौमुदी-
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः।
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत, येन सा
प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का, क नासि शुभप्रदः॥ २६६ ॥

कविषु प्रसिद्ध इति। तदुक्तम्—"स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियङ्गुर्विकसति, बकुलः सीधुगण्डूषसेकात्, पादाघातादशोकः, तिलककुरबकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्याम्। मन्दारो नर्मवाक्यात्, पटुमधुसहनाच्चम्पको, वक्त्रवाताच्चूतो, गीतान्नमेरुः, विकसति च पुरो नर्तनात्कर्णिकारः॥"—इति। दूषकताबीज च विरोधादर्थाप्रतीतिः। उत्पातादिना तत्प्रतीतावदोषः—इति टीकासु स्पष्टम्।

सुधासागरे तु इत्थं व्याख्यातम्—"**अत्रेत्यादि**। अयमाशयः—लोकप्रसिद्धिभ्रान्त्या प्रयुक्तं लोकाप्रसिद्धं लोकप्रसिद्धिविरुद्धमित्युच्यते। कविसंप्रदायप्रसिद्धिभ्रान्त्याऽशोकाङ्कुरोद्गमः कविसंप्रदायाप्रसिद्धो वर्णित इति कविप्रसिद्धिविरुद्धोऽर्थः। लोकस्तु पुष्पाङ्कुरोद्गमयोर्द्वयोरप्यदर्शनात्तत्रोदासीन एवेति। एवं च यत्प्रदीपकारैरुक्तम्—'यत्तूपपरिसरमिति कविसमयसिद्धोदाहरणं तदयुक्तम्, चरणन्यासेनाशोकाङ्कुरस्य कवीनामप्यसंगतेः, पुष्पोद्गम एव तेषां समयात्'—इति। तद्रिक्तं वचः, न हि श्रीवृत्तिकारैः कविप्रसिद्धेर्बलवत्त्वदर्शनायोपपरिसरमित्युदाहृतम्, किं तु कविप्रसिद्धिविरोधदर्शनायैव। न च पूर्वोदाहरणेन गतार्थता शङ्क्या, उदाहरणयोर्भेदस्य प्रतिपादितत्वात्। कथमन्यथाऽग्रे सुसितवसनेत्युदाहरणं संगच्छेत। तस्मान्महोपाध्यायानाम् (प्रदीपकाराणाम्) ईर्ष्यामात्रमत्रावशिष्यते। न हि गीर्वाणगुरवोऽपि श्रीवाग्देवतावतारोक्तिम् (मम्मटोक्तिम्) आक्षेप्तुं प्रभवन्ति, किं पुनर्मानुषा मशकाः। सुष्टूक्तं खलु देवनाथतर्कपञ्चाननैः—'य एष कुरुते मनो विपदि गौरवीणां गिरां, स वामन इवाम्बरे हरिणलाञ्छनं वाञ्छति। लिलङ्घिषति सिंहिकारमणकेसरं फेरुवत्, पतङ्ग इव पावकं नृहरिमावकं धावति॥'—इति"—इति॥

लोकविरुद्धस्यापि कविप्रसिद्धत्वेन न विरुद्धत्वमिति दर्शयति **सुसितेति**। राजानं प्रति कवेरुक्तिरियम्। हे राजन् कदाचन एकदा कौमुदीमहसि ज्योत्स्नोद्द्योते, यद्वा, कौमुदी ज्योत्स्ना महस्तेजो यस्य तस्मिन् चन्द्रे सति सुसितानि अत्यन्तधवलानि वसनानि वस्त्राणि अलंकारा आभरणानि च यस्यास्तथाभूतायां सुदृशि मृगनयनायां (नायिकायां) स्वैरं यान्त्याम् अभिसरन्त्यां सत्यां विधुश्चन्द्रः अस्तं गतोऽभूत्। तदनु तदनन्तरं केनापि केनचित्पुरुषेण भवतः कीर्तिः अगीयत गीता, येन कीर्तिगानेन हेतुना (कौमुदीवदेव प्रकाशे जाते) साऽभिसारिका मुक्ता त्यक्ता आशङ्का श्वेतवस्त्राभरणैर्लोकदृश्यत्वभयं यया

अत्रामूर्ताऽपि कीर्तिः ज्योत्स्नावत्प्रकाशरूपा कथितेति लोकविरुद्धमपि कविप्रसिद्धेर्न दुष्टम् ॥)

सदा स्नात्वा निशीथिन्यां सकलं वासरं बुधः ।
नानाविधानि शास्त्राणि व्याचष्टे च शृणोति च ॥ २६७ ॥

तथाभूता सती, 'मुक्ताशङ्कम्'–इति पाठे निःशङ्कं यथा स्यात्तथा प्रियगृहं कान्तवसतिम् अगात् गतवती, अतस्त्वं क्व कस्मिन् देशेऽवसरे वा शुभप्रदो नासि न भवसि, अपि तु सर्वत्र सुखप्रदोऽसीत्यर्थः। अर्थान्तरन्यासोऽत्रालंकारः । हरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१२७ पृष्ठे)।

अत्र कीर्तेर्धवलतागुणाश्रयत्वरूपं मूर्तत्वं ज्योत्स्नावत्प्रकाशकता च लोकविरुद्धे अपि कविसमयसिद्धे इत्यदोषः। तदेवाह **अत्रामूर्ताऽपीत्यादि। कविप्रसिद्धेरिति** । यत्र लोकस्य कवेश्च प्रसिद्ध्योर्विरोधस्तत्र कविप्रसिद्धेर्बलवत्त्वम्, तस्य काव्ये प्रधानत्वादिति भावः। **न दुष्टमिति**। एवमकीर्त्यादेर्मालिन्यादौ द्रष्टव्यम्। एवं च लोकविरुद्धस्यापि कविसमयप्रसिद्धिविरोध एव दोषः ॥

कविसमयश्चालंकारशेखरे केशवमिश्रेण दर्शितः। तथाहि–"असतोऽपि निबन्धेन सतामप्यनिबन्धनात्। नियमस्य पुरस्कारात्संप्रदायस्त्रिधा कवेः॥" असतोपीति। वस्तुगत्या यन्न भवति तदपि कविभिर्निबध्यते [इत्यर्थः]। यथा–"रत्नानि यत्र तत्राद्रौ, हंसाद्यल्पजलाशये। जलेभाद्यं नभोनद्याम्, अम्भोजाद्यं नदीष्वपि। तिमिरस्य तथा मुष्टिग्राह्यत्वं सूचिभेद्यता। शुक्लत्व कीर्तिपुण्यादौ, कार्ष्ण्यं चाकीर्त्यघादिषु। प्रतापे रक्ततोष्णत्वे, रक्तत्वं क्रोधरागयोः। ज्योत्स्नापानं चकोराणां, शेवालं सर्ववारिषु। केसराशोकयोः सत्स्त्रीगण्डूषात्पादघाततः। मासान्तरेऽपि पुष्पाणि, रोमालिस्त्रिवलिः स्त्रियाम्"। सतामपीति। पारमार्थिकमपि न निबध्यते [इत्यर्थः]। यथा–"वसन्ते मालतीपुष्पं, फलपुष्पे च चन्दने। कामिदन्तेषु कुन्दानां कुड्मलेषु च रक्तता। नारीणां श्यामता, पातस्तनयोर्यच्च वा ह्रिये॥"। नियमस्येति। यथा–"हिमवत्येव भूर्जत्वक्, चन्दनं मलये परम्। हेमन्तशिशिरौ त्यक्त्वा सर्वदा कमलस्थितिः। सामान्यग्रहणे शौक्ल्यं पुष्पाम्भश्छत्रवाससाम्। ध्वजचामरहंसानां हारस्य बकभस्मनोः। कृष्णत्वं शैलवृक्षादि (?) मेघवारिधिवीरुधाम्। भिल्लका [भिल्लानां] चासुराणां च धूपपङ्कशिरोरुहाम्। लौहित्यं धातुमाणिक्यजपारत्नविवस्वताम्। पद्मपल्लवबन्धूकदाडिमीकरजादिषु। पीतत्वं शालिमण्डूकवल्कलेषु परागके। वर्षास्वेव शिखिप्रौढिर्मधावेव पिकध्वनिः॥"–इति। अधिकं तु तत्रैवालंकारशेखरे, पञ्चदशे मरीचौ, विश्वनाथकृतसाहित्यदर्पणे सप्तमे परिच्छेदे च द्रष्टव्यम् ॥

'विद्याविरुद्धः'–इत्यत्र विद्याशब्देन शास्त्रमुच्यते, तथा च विद्याविरुद्धः शास्त्रेण विरुद्धत्ववानित्यर्थः। स चायं शास्त्रभेदाद्भिद्यते। तत्र धर्मशास्त्रविरुद्धमुदाहरति **सदा स्ना-**

ग्रहोपरागादिकं विना रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रेण विरुद्धम् ।

त्वेति । बुधः पण्डितः सदा प्रतिदिनं निशीथिन्यां रात्रौ "निशा निशीथिनी रात्रिः"–इत्यमरः । स्नात्वा सकलं संपूर्णं वासरं दिवसं दिनमभिव्याप्येति यावत्, नानाविधानि अनेकप्रकारकाणि शास्त्राणि दर्शनानि व्याचष्टे व्याकरोति, शृणोति चेत्यन्वयः । वासरमिति "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" (२।३।५)–इति सूत्रेण द्वितीया । अत्रोद्द्योतकाराः–'निशीथिन्याम् अर्धरात्रे'–इति व्याचख्युः । तच्च युक्तमेव । तथा हि–तत्रार्धरात्रशब्दो रात्रेर्मध्ययामद्वयपरः, तत्रैव स्नाननिषेधात् । तथा च ऋगाह्निकपद्धतौ भट्टोजीदीक्षितकृतायां व्यासस्मृतिः–"महानिशा तु विज्ञेया मध्ययामद्वयं निशि । तत्र स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥"–इति । एवं च रात्रिस्नाननिषेधकेषु सर्वेषु वचनेषु रात्रिशब्दो मध्ययामद्वयपर एवेति ।

अत्र निमित्तं विना रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रेण प्रतिषिद्धमिति तद्विरुद्धोऽयमर्थः । तदेवाह **ग्रहोपरागादिकमिति ।** वज्राशनिवत्समुदितप्रयोगः । आदिपदेन निमित्तमात्रसंग्रहः । तदुक्तं स्मृतिशास्त्रे:–"राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥"–इति । **धर्मशास्त्रेणेति ।** धर्मशास्त्रं स्मृतिरिति प्राक् (११ पृष्ठे) दर्शितम् । **विरुद्धमिति ।** तदुक्तम्–"रात्रौ स्नानं न कुर्वीत राहोरन्यत्र दर्शनात्"–इति । शातातपोऽप्याह "स्नानं दानं तथा श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने । आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥"–इति । उदाहरणान्तरं तु सरस्वतीकण्ठाभरणे उक्तम् । तद्यथा–'असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगे गुरोः । स्वभावशुद्धस्फटिको न संस्कारमपेक्षते ॥'–इति । अत्रानुपनीतस्य वेदाध्ययनानधिकाराद्धर्मशास्त्रविरोधः ॥

विद्याविरुद्ध इत्यत्र विद्येत्युपलक्षणम्, 'सविषाणस्तुरङ्गमः'–इत्यादौ प्रत्यक्षादिविरुद्धस्येति बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् । अतएवाहुः सरस्वतीकण्ठाभरणे १ परिच्छेदे भोजराजाः–देशविरोधो यथा–'सुराष्ट्रेष्वस्ति नगरी मथुरा नाम विश्रुता । आक्षोटनारिकेराढ्या यदुपान्ताद्रिभूमयः ॥' अत्र सुराष्ट्रेषु मथुरा नाम नास्ति, तत्पर्यन्ताद्रिभूमिषु चाक्षोटनारिकेराणामभावात् "देशोऽद्रिवनराष्ट्रादिः"–इत्ययं देशकृतः प्रत्यक्षविरोधः ॥ कालविरोधो यथा–'पद्मिनी नक्तमुन्निद्रा स्फुटत्यह्नि कुमुद्वती । मधुरुत्फुल्लनिचुलो निदाघो मेघनिस्वनः ॥' मधुर्वसन्तः । निचुलो जलवेतसः । निदाघो ग्रीष्मकालः । अत्र पद्मिन्या नक्तं, कुमुद्वत्या अह्नि, मधौ निचुलानामुन्निद्रत्वाद्यभावात् निदाघस्य चामेघदुर्दिनत्वात् "कालो नक्तं दिनर्तवः"–इति कालकृतोऽयं प्रत्यक्षविरोधः ॥ लोकविरोधो यथा–'आधूतकेसरो हस्ती तीक्ष्णशृङ्गस्तुरङ्गमः । गुरुसारोऽयमेरण्डो निःसारः खदिरद्रुमः ॥' अत्र हस्तिहयैरण्डखदिराणां केसरादिमद्भावस्य प्रत्यक्षेणानुपलम्भात् "जङ्गमः स्थावरो लो-

अनन्यसदृशं यस्य बलं बाह्वोः समीक्ष्यते ।
षाड्गुण्यानुसृतिस्तस्य सत्यं सा निष्प्रयोजना ॥ २६८ ॥

एतत् अर्थशास्त्रेण ।

विधाय दूरे केयूरमनङ्गाङ्गणमङ्गना ।
बभार कान्तेन कृतां करजोल्लेखमालिकाम् ॥ २६९ ॥

अत्र, केयूरपदे नखक्षतं न विहितमिति, एतत्कामशास्त्रेण ।

कः''—इति लोककृतोऽयं प्रत्यक्षविरोधः ॥ प्रतिज्ञाविरुद्धं यथा—'यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता । माता च मम वन्ध्याऽऽसीत्, स्मराभोऽनुपमो भवान् ॥' अत्र स्वयं वक्तुरेव 'यावज्जीवमहं मौनी'—इत्यादिपदानामुक्त्या प्रतिविरोधात् प्रतिज्ञाविरुद्धमिदमिति । एवम्,—'एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः । मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः ॥'—इत्यादावपि यथायोग्यं विरोधो द्रष्टव्यः ॥

अर्थशास्त्र(नीतिशास्त्र)विरुद्धमुदाहरति **अनन्येति** । यस्य पुरुषस्य बाह्वोः भुजयोर्बलं सामर्थ्यम् अनन्यसदृशम् अनुपमं समीक्ष्यते विलोक्यते, तस्य सा प्रसिद्धा षाड्गुण्यानुसृतिः संधिविग्रहयानासनद्वैधसंश्रयाः षड्गुणाः त एव षाड्गुण्यम्, । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् । तस्यानुसृतिः अनुसरण निष्प्रयोजनेति सत्यमित्यर्थः । ''संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः । षड्गुणाः''—इत्यमरः ।

अयमर्थो नीतिशास्त्रविरुद्धः, समर्थ प्रत्यपि षाड्गुण्योपदेशात् । तदेवाह **एतदिति । अर्थशास्त्रेणेति ।** नीतिशास्त्रेणेत्यर्थः ।' विरुद्धम्'—इति शेषः । महाबलस्यापि संध्यादिषाड्गुण्यानुसरणमर्थशास्त्रेण विहितमिति तद्विरोध इति भावः । अर्थशास्त्रं च गर्गभार्गवादिप्रणीतमिति प्राक् (११ पृष्ठे) प्रतिपादितम् । उदाहरणान्तरं तु सरस्वतीकण्ठाभरणे उक्तम् । तद्यथा—'कामोपभोगसाकल्यफलो राज्ञां महीजयः । अहंकारेण जीयन्ते द्विषन्तः, किं नयश्रिया ॥'—इति । अत्र महीजयस्य फलत्वेन कामोपभोगानामर्थशास्त्रकारैरननुमतत्वात्, शत्रुजये चाहंकारस्याहेतुत्वादर्थशास्त्रविरोधः ॥

कामशास्त्रविरुद्धमुदाहरति **विधायेति ।** अनङ्गाङ्गणं कन्दर्पविलासस्थानरूपा अङ्गना काचित् वनिता केयूरं बाहुभूषणं दूरे विधाय दूरीकृत्य कान्तेन भर्त्रा कृतां करजानां नखानामुल्लेखाः क्षतानि तेषां मालिकां पङ्क्तिं बभार दधावित्यर्थः । अनङ्गाङ्गणमित्यनेन रमणीयतातिशयः । अनङ्गाङ्गणमिति केयूरविशेषणमिति केचित् । 'अनङ्गाङ्गदम्'—इति पाठेऽनङ्गाय मदनायाङ्गप्रदमित्यर्थः, तदा केयूरविशेषणमेवेति बोध्यम् ।

अत्र केयूरस्थाने नखक्षतवर्णनं कामशास्त्रविरुद्धम् । तदेवाह **अत्रेत्यादि । केयूरपदे** बाहुभूषणस्थाने । **न विहितम्** न बोधितम् । **एतत्** केयूरपदे नखक्षतवर्णनम् । **कामशास्त्रे-**

अष्टाङ्गयोगपरिशीलनकीलनेन दुःसाधसिद्धिसविधं विदधद्विदूरे ।
आसादयन्नभिमतामधुना विवेकख्यातिं समाधिधनमौलिमणिर्विमुक्तः २७०

णेति । वात्स्यायनमुन्यादिप्रणीतेनेत्यर्थः । 'विरुद्धम्'—इति शेषः । "स्तने नखक्षतं प्रोक्तं जघनेऽपि क्वचिद्भवेत्"—इति कामशास्त्रेण विधानादर्थतः शेषेषु प्रतिषेधादिति भाव इति सुधासागरः । "नखक्षतस्य स्थानानि कक्षौ वक्षस्तथा गलः । पार्श्वौ जघनमूरू च स्तनगण्डललाटिकाः ॥"—इति वात्स्यायनोक्तस्थानभिन्नत्वात्कामशास्त्रविरुद्धमिति चन्द्रिका । नखस्थानानि तु "कक्षाकरोरुजघनस्तनपृष्ठपार्श्वहृत्कन्धरासु नखराः खरवेगयोः स्युः"—इत्युक्तानीत्युद्द्योतः । एतेन "कण्ठकुक्षिकुचपार्श्वभुजोरःश्रोणिसक्थिषु नखास्पदमाहुः"—इति रतिरहस्योक्तं भुजयोर्नखास्पदत्वमपास्तम्, प्रकाशविरुद्धत्वादुक्तबहुग्रन्थविरुद्धत्वाच्चेति दिक् ।

उदाहरणान्तरं तु सरस्वतीकण्ठाभरणे । तद्यथा—'तवोत्तरोष्ठे बिम्बोष्ठि! दशनाङ्को विराजते । पूर्णसप्तस्वरः सोऽयं भिन्नग्रामः प्रवर्तते ॥'—इति । अत्रोत्तरोष्ठे दशनाङ्कस्य कामशास्त्रकारैरननुज्ञानात्कामशास्त्रविरोधः । भिन्नग्रामाणां च पूर्णसप्तस्वरत्वानुपपत्तेः कलाशास्त्रविरोधोऽपि तदङ्गत्वात्कामशास्त्रविरोध एव ॥

योगशास्त्रविरुद्धमुदाहरति **अष्टाङ्गेति** । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः स एव धनं येषां ते समाधिधनाः योगिनस्तेषां मौलिमणिः शिरोमणिः प्रसिद्धो योगी "यमश्च नियमश्चैवमासनं प्राणसंयमः । प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं चैव समाधियुक् । एतानि कथितान्यष्टौ योगाङ्गानि मनीषिभिः ॥"—इति पठिताः यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टौ अङ्गानि यस्य तथाभूतस्य योगस्य परिशीलनं मुहुर्मुहुराचरणं तेन यत्कीलनम् अभ्यासदार्ढ्यं तेन, दुःसाधा दुष्प्रापा या सिद्धिर्मुक्तिः तस्याः सविधं समीपवर्तिनम् असंप्रज्ञातलक्षणं पुरुषमात्रविश्रान्तमनोवृत्तिरूपं योगं दूरे विदधत् दूरीकुर्वन्, तमनपेक्ष्यैवेति यावत्, अभिमताम् अभीष्टां विवेकख्यातिं प्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नत्वज्ञानरूपाम् आसादयन् प्राप्नुवन् अधुना सांप्रतं विमुक्तो मुक्तिं गत इत्यर्थः । "दुःसाधाः सिद्धयो "अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसि-

१ 'अप्यन्ययोर्नवरते कलहे च शान्ते पुष्पोद्गमे प्रवसने विरहे च योज्याः'—इत्युत्तरार्धम् ॥ २ यमनियमौ प्राक् (३६६ पृष्ठे) टिप्पणे प्रदर्शितौ । स्थिरसुखमासनम्, पद्मस्वस्तिकादिना यादृशेन देहस्थापनेन यस्य पुरुषस्यावयवव्यथाऽनुत्पत्तिलक्षणसुखं देहचलनराहित्यलक्षणं स्थैर्यं च संपद्यते, तस्य तदेव मुख्यमासनम् । श्वासनिश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः । श्रोत्र-त्वक्-चक्षुर्जिह्वा-घ्राणानां पञ्चानामिन्द्रियाणां मनःषष्ठानां स्वस्वविषयेभ्यः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादिभ्यो निवर्तनम् (आत्मरश्मित्वेन चिन्तनं) प्रत्याहारः । आधारनाभिचक्रहृदयभ्रूमध्यब्रह्मरन्ध्रादिदेशविशेषे चित्तस्थापनं धारणा । प्रत्ययस्यैकतानता ध्यानम्, तत्तु एकविषयप्रवाहः । समाधिः सम्प्रज्ञातसमाधिः, तल्लक्षणं तु—"ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहकृतिं विना । सम्प्रज्ञातसमाधिः स्यात् ध्यानाभ्यासप्रकर्षतः ॥"—इत्युक्तमिति विद्यारण्यकृते जीवन्मुक्तिविवेके स्पष्टम् ॥

अत्र, विवेकख्यातिस्ततः संप्रज्ञातसमाधिः पश्चादसंप्रज्ञातस्ततो मुक्तिर्न तु विवेकख्यातौ, एतत् योगशास्त्रेण । एवं विद्यान्तरैरपि विरुद्धमुदाहार्यम् ॥

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं, दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।
संतर्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं, कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् २७१

अत्र ततः किमिति न नवीकृतम् । (तत्तु यथा,–

द्धयः ॥"–इत्युक्ता अणिमादयस्तासां सविधं सान्निध्यं दूरे विदधत् वर्जयन्नित्यर्थः"–इति केचित् । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे) ।

अत्र मुक्तिसमीपस्थमसंप्रज्ञातयोगमनपेक्ष्यैव मोक्षो योगशास्त्रेण विरुद्धः । तथाहि–प्रथमं विवेकख्यातिः प्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नत्वज्ञानरूपा, ततो वितर्कविचाराद्यनुसारिरूपः संप्रज्ञातयोगः, पश्चात्पुरुषमात्रावलम्बनस्वरूपोऽसंप्रज्ञातयोगः, ततो मुक्तिः, न तु विवेकख्यातिमात्रत एवेति हि योगशास्त्रं तद्विरुद्धोऽर्थ इति । तदेवाह **अत्रेत्यादि । संप्रज्ञातसमाधिः** सविकल्पकसमाधिः, यत्रात्मा विषयान्तरं च भासते, आत्ममात्रं वा । **असंप्रज्ञातः** असंप्रज्ञातसमाधिः, सर्ववृत्तिनिरोधरूपः, तत्रहि स्वरूपमात्रेऽवस्थानम् । **न तु विवेकख्याताविति** । मुक्तिरित्यनुषङ्गः । **योगशास्त्रेणेति** । विरुद्धमिति शेषः । **एवं विद्यान्तरैरिति** । गजतुरगखड्गादिलक्षणशास्त्रैरपि विरुद्धमेवंरीत्या स्वयमूहनीयम्, ग्रन्थविस्तरभिया नोदाहृतमिति भावः । अत्राभिमतप्रतीतिविरहो दूषकताबीजम् । विरुद्धार्थप्रतीत्या सहृदयहृदयवैरस्यं दुष्टिबीजमित्यन्ये इति प्रदीपोद्द्योतादिषु स्पष्टम् ॥

'अनवीकृतः' भङ्ग्यन्तरेण (रीत्यन्तरेण=प्रकारान्तरेण) यन्नवत्वं तन्न प्रापितः, एकभङ्गिनिर्दिष्टोऽनेकार्थ इत्यर्थः । तमुदाहरति **प्राप्ता इति ।** वैराग्यशतके शान्तस्य भर्तृहरेरुक्तिरियम् । सकलकामदुघाः सकलकामदाः श्रियः संपदः प्राप्ताः, ततः किम्, तत्त्वज्ञानं विना सर्वमकिंचित्करमिति भावः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । विद्विषतां शत्रूणां शिरसि पदं चरणं दत्तं न्यस्तम्, तेषामाक्रमणं कृतमिति यावत् । प्रणयिनो मित्राद्याः विभवैः समृद्धिभिः संतर्पिताः तोषिताः । 'संमानिताः'–इति क्वचित्पाठः । तनुभृतां शरीरिणां तनुभिः शरीरैः कल्पं व्याप्य स्थितं जीवितं ततोऽपि किमित्यर्थः । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे) ।

अत्र 'ततः किम्'–इति पुनःपुनरुक्त्याऽनवीकृतत्वम् । तदेवाह **अत्र तत इत्यादि ।** सर्वेष्वर्थेषु 'ततः किम्' इत्येकैव भङ्गिः, भङ्ग्यन्तराभावान्न नवीकृतमित्यर्थः । अत्र पिष्टपेषणन्यायेनाशक्तिप्रकाशनेन वा सहृदयोद्वेजकत्वं दूषकताबीजमिति नित्योऽयं दोषः ॥ अथैष कथितपदे एवान्तर्भविष्यतीति चेत्, न, ततः किमित्यस्य 'एतस्मात्किम्' 'इतः किम्'–इत्यादयः पर्यायाः, तादृशपर्यायान्तरप्रयोगेऽपि भङ्गेरेकरूपतायामसांकर्यात् ।

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं, यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः, प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥ २७२ ॥)

यत्रानुल्लिखितार्थमेव निखिलं निर्माणमेतद्विधेः,
उत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यक्कारकोटिः परा ।

अयं भावः—एकप्रकारकार्थाभिधानेऽनवीकृतत्वम्, भिन्नधर्मप्रकारेणार्थाभिधाने तु नवीकृतत्वमिति । अत एवास्यार्थदोषतेति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । उक्तं च विवरणकारैरपि—"किं तत इत्यत्र 'किं तस्मात्'—इत्यादिरूपेण शब्दपरिवर्तनेऽपि उत्कर्षान्तराभावादनवीकृतत्वमिति कथितपदाद्भेदः"—इति । "अत्र वाक्यभेदान्न कथितपदेऽन्तर्भावः, तस्यैकवाक्यनिष्ठत्वात्" इति कमलाकरभट्टाः । "न चात्र कथितपदत्वमेवेति वाच्यम्, पर्यायान्तरप्रयोगेऽपि भङ्ग्येकरूपतायामसांकर्यात् । न च तथाऽप्यनेन कथितपदत्वान्यथासिद्धिः स्यादिति वाच्यम्, सत्यप्यर्थभेदे पदैकत्वदोषादर्थैक्यप्रतिभासस्य कथितपददूषकताबीजस्य भेदात्"—इति सारबोधिनी ॥

ननु नवीकृतं कीदृगित्याशङ्कायां तद्दर्शयति **तत्तु यथेति । यदि दहतीति ।** आनन्दवर्धनाचार्यप्रणीते देवीशतके पद्यमिदमिति वदन्ति, परं तु तत्रेदं नोपलभ्यते । सतां साधूनामविषादिता विषादशून्यता प्रकृतिरेव स्वभाव एव, यद्वा, प्रकृतिरेव स्वाभाविक्येव, नाश्चर्यकरीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तत्रयमाह (तत्रोपमानभूतं वाक्यार्थत्रयमुपन्यस्यति)—यदि दहतीत्यादिना । एवं च यथाऽनलोऽग्निर्यदि दहति, अत्र अग्नेर्दाहकत्वे किमद्भुतं किमाश्चर्यम्, स्वाभाविकत्वान्नाद्भुतमित्यर्थः, यदि चाद्रिषु पर्वतेषु गौरवं गुरुत्वम्, अस्तीति शेषः, किं ततः, तदपि स्वाभाविकत्वान्नाद्भुतमित्यर्थः, महोदधेः समुद्रस्य अम्बु जलं सदैव लवणं क्षारम्, अतस्तदपि स्वाभाविकत्वान्नाद्भुतम्; तथा सताम् अविषादिता प्रकृतिरेवेत्यर्थपर्यवसानं बोध्यम् । मालारूपा प्रतिवस्तूपमाऽत्रालंकारः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् (९७ पृष्ठे) ।

अत्र हि 'सतामविषादिता स्वाभाविकीति नाश्चर्याय, यथाऽनलादेर्दाहकत्वादि'—इति मालारूपा प्रतिवस्तूपमा विवक्षिता; तत्र च 'ततः किम्'—इत्यनेन 'किमद्भुतम्'—इति नवीकृतम्, सदैवेत्यनेन 'ततः किम्'—इति नवीकृतम् । अत्र वाच्यार्थबोधकाले भिन्नभिन्नप्रकारेण बोधान्नवीकृतत्वम् । एवं चात्रैक एवाश्चर्याभावरूपः पर्यवसितोऽर्थः 'किमद्भुतम्' 'किं ततः' 'सदैव' 'प्रकृतिरेव'—इति भङ्गिभेदेन (प्रकारभेदेन) उक्त इति नवीकृतत्वसत्त्वान्नानवीकृतत्वरूप दोष इति बोध्यम् ॥

'सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ता.'—इत्यत्र संनियमादिभिः चतुर्भिः परिवृत्तपदान्व-

१ "सनियमादिभिरिति । अत्र केचित्—एतन्मते परिवृत्ता इति बहुवचनमावश्यकम् । कथं वा सविशेषपरिवृत्त इति न सङ्गतम् । तस्मान्नियमादिभिश्चतुर्भि परिवृत्तपदान्वयान्नियमपरिवृत्तादिचतुष्टयम् । तै सहित इत्यनवीकृतविशेषणमित्याहु "—इत्युद्द्योत ॥

याताः प्राणभृतां मनोरथगतीरुल्लङ्घ्य यत्संपदः,
तस्याभासमणीकृताश्मसु मणेरश्मत्वमेवोचितम् ॥ २७३ ॥

अत्र 'छायामात्रमणीकृताश्मसु मणेस्तस्याश्मतैवोचिता'–इति सनियमत्वं वाच्यम् ॥

यात् सनियमपरिवृत्तादिचतुष्टयं लभ्यते, परिवृत्तिश्च सनियमानियमयोर्विशेषाविशेषयोश्च। अविशेषः सामान्यम्। तत्र सनियमपरिवृत्तः सनियमत्वेन वक्तुमुचितोऽनियमत्वेनोक्तः। तमुदाहरति **यत्रेति**। यत्र यस्मिन् चिन्तामणौ सति एतत् निखिलं सर्वमपि विधेः ब्रह्मणः निर्मीयते–इति निर्माणं जगत्, कर्मणि ल्युट्। अनुल्लिखितोऽविभावितः अर्थः प्रयोजनं यस्य तथाभूतमेवेत्यर्थः, अप्रयोजकमेवेति यावत्। 'भवति'–इति शेषः,। अनुल्लिखिताख्यमिति पाठे न उल्लिखिता निर्दिष्टाऽऽख्या नाम यस्य तथाभूतम्, फलाभावेन नामाग्रहणादित्यर्थः। केचित्तु–अनुल्लिखिताख्यम् अनिर्दिष्टनामकम्, न खलु तत्सदृशं किंचिदस्ति यस्य नाम्ना स मणिर्व्यपदिश्येतेत्यर्थ इत्याहुः। अनुल्लिखिताक्षमिति पाठे यत्रेति विषयसप्तमी, अनुल्लिखितं विषयावगाहनविमुखम् अक्षि लोचनं यस्य तथाभूतमित्यर्थः। किं च, यत्र चिन्तामणौ उत्कर्षस्य प्रतियोगिनोऽवधेः कस्यचित्कल्पनमपि परा न्यक्कारकोटिः न्यक्कारस्यावज्ञायाः परा काष्ठेत्यर्थः, सर्वोत्कृष्टतया यत्किंचिन्निरूपितोत्कर्षकथनस्यापकर्षहेतुत्वादिति भावः। केचित्तु–उत्कर्षप्रतियोगिनः प्रतिसंबन्धिनः, सदृशस्येत्यर्थः, कल्पनं कथनं परा न्यक्कारकोटिः, निरुपमत्वहानेरित्याहुः। अन्ये तु—उत्कर्षे आभिजात्यादौ यत्प्रतियोगिकल्पनमुपमानकल्पनमपि यस्य परा उत्कृष्टा न्यक्कारकोटिर्निन्दाकोटिरित्यर्थ इत्याहुः। किंच, यत्संपदः यस्य चिन्तामणेः गुणनिधानादिसंपत्तयः प्राणभृता शरीरिणां मनोरथगतीः अभिलाषसंचारान् उल्लङ्घ्यातिक्रम्य याताः, प्राणिमनोगोचरा अपि न भवन्तीत्यर्थः। तस्य मणेः चिन्तामणेः आभासेन ईषत्स्फुरणेन मणीकृता अमणयोऽपि मणित्वेन कल्पिताः येऽश्मानः पाषाणास्तेषु मध्ये अश्मत्वमेवोचितम्, अश्मत्वव्यवहार एवोचितो न तु मणित्वव्यवहार इत्यर्थः। चिन्तामणेः प्रकृतमणिगणनायां गणनमनुचितमिति भावः। एवं च चिन्तामणेराभासेनैव मणीकृतैः पाषाणैः सह चिन्तामणेर्गणने चिन्तामणेरेव वरं पाषाणत्वमस्तु, तेषां तु मणित्वमिति सोपहासान्योक्तिरियम्। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्रान्योक्तौ 'आभासमात्रेण मणीकृतेषु'–इति सनियमत्वं वक्तुमुचितम्, निन्दनीयानां मणीनां गुणान्तरव्यावर्तनेन निन्दातिशयप्रतीतेः। अनियमे तु न निन्दनीयानां मणीनां गुणान्तरव्यवच्छेदप्रत्ययः। तस्मात् 'छायामात्रमणीकृताश्मसु मणेस्तस्याश्मतैवोचिता'–इति पठनीयम्। तदेवाह **अत्र छायामात्रेत्यादि। सनियमत्वं वाच्यमिति।** सनियमोक्तौ हि कारणान्तरव्यवच्छेदेनाश्मनां निन्दातिशयः प्रतीयते। अनियमे तु तेषा-

वक्त्राम्भोजं सरस्वत्यधिवसति सदा, शोण एवाधरस्ते,
बाहुः काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्ते समुद्रः।

मश्मनां चिन्तामणितोऽपकर्षाप्रतीत्या तन्मध्यपतितस्याश्मत्वविधानं विरुध्येत, अपकृष्टमध्ये हि स्थितिरपकर्षायेति भावः। यद्यपि मणिरश्मैव तथाप्यश्मपदेनार्थान्तरसंक्रमितवाच्येन निष्प्रयोजनाश्मत्वं प्रतीयते इति बोध्यम्। अव्युत्पत्त्युन्नयनेन वैमुख्याधायकत्वमेव दुष्टिबीजम्, नित्यदोषोऽयमिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्।

अर्थविशेषस्य विवक्षितत्वेऽपि तत्प्रतिपादकपदानभिधाने न्यूनपदत्वानभिहितवाच्यत्वे दोषौ, अत एव तौ शब्दगतौ, अर्थविशेषाविवक्षायां तु अयमिति भेदः। अत एवोक्तं प्रदीपे—"न च न्यूनपदत्वेऽनभिहितवाच्यत्वे वाऽनुप्रवेश इति वाच्यम्, तादृशेऽर्थे विवक्षिते तयोरवकाशात्, अविवक्षिते त्वेतत्प्रसरति। अत एवायमर्थदोषः, विवक्षितमात्रस्य पदान्तरेणोपस्थितौ तस्य तादवस्थ्यात्। एवमितरेष्वप्यूह्यम्। यत्तु—'अर्थत्वेन विशेषण समाधानम्'—इति, तन्न, न्यूनपदादिषु त्रिषु त्रयाणां संकरप्रसङ्गात्। चण्डीदासस्तु—'शब्दोच्चारणानन्तरमेव यत्प्रतिभासः स शब्ददोषः, यस्य त्वर्थप्रत्ययानन्तरं सोऽर्थदोषः, अस्य तु अर्थप्रत्ययानन्तरमेवेत्यसावर्थदोषः, अत एवानभिहितवाच्याद्भिद्यते'—इत्याह; तच्चायुक्तम्, बहुषु स्थलेषु व्यभिचारात्, शब्दार्थविभागस्यासङ्गतत्वात्"—इति॥

अनियमपरिवृत्तमुदाहरति **वक्त्राम्भोजमिति**। [मृगयायां] पिपासितम् 'एलोशीरलवङ्गचन्दनलसत्कर्पूरकस्तूरिकाजातीपाटलकेतकैः सुरभित पानीयमानीयताम्'—इति वदन्तं विक्रमार्कं राजानं प्रति मगधस्योक्तिरियमिति बल्लाळविरचिते भोजप्रबन्धे स्पष्टम्। हे अवनिपते राजन् ते तव अस्मिन् स्वच्छं पवित्रमेव स्वच्छं निर्मलं तादृशे मानसं स्वान्तमेव मानसं सरस्तस्मिन् सति "मानसं सरसि स्वान्ते"—इति विश्वः। अन्तः अभ्यन्तरे (हृदयमध्ये) अम्बुपानस्याभिलाषः इच्छा कथं 'भवति'—इति शेषः। जलाधारतया तव

१ तादृशेऽर्थे इति। आभासस्यैवान्वयप्रतियोगित्वेन कविविवक्षिततया तद्वाचकपदसत्त्वान्न दोषः, अन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदानुपादाने एव न्यूनपदत्वादिति भावः। मात्रार्थं विनाऽप्यन्वयोपपत्त्या तस्यावश्यानपेक्षणान्नानभिहितवाच्यत्वमपीति भावः॥ २ अविवक्षिते त्विति। न चास्य विवक्षितत्वे यत्रानुल्लिखितेत्युदाहरणेऽश्मत्वौचित्ये हेत्वाकाङ्क्षाया सत्त्वेन कथं वाक्यार्थबोधः, आभासेन मणिसदृशाश्ममिलनस्यैवाश्मत्वे हेतुत्वप्रतीत्या तदाकाङ्क्षानिवृत्तेः। अत एव न निर्हेतुत्वम्, नाप्यनभिहितवाच्यत्वादि। मात्रपदं त्वत्यन्तापकर्षाय। स च कवेरविवक्षित एवेति भावः॥ ३ अत एवेति। अविवक्षितत्वादेवेत्यर्थः। विवक्षितस्य हि शब्देनाप्रतिपादने शब्ददोषत्वमिति भावः॥ ४ विवक्षितमात्रस्येति। यावानर्थो विवक्षितस्तावन्मात्रस्यानियमरूपस्य पदान्तरेण नियमवाचिमात्रादिपदभिन्नेनाभासमणीकृताश्मखिल्यादिनोपस्थितौ तस्य सनियमपरिवृत्तत्वरूपार्थदोषस्य तादवस्थ्यादित्यर्थः॥ ५ न्यूनपदादिष्विति। आदिनाऽधिकपदावाचकसंग्रहः। एवञ्च तदसंकीर्णमस्योदाहरणं न स्यादिति भावः। अत्रावाचकत्वं तृतीयश्लोके श्यामापदे बोध्यम्॥ ६ बहुष्विति। अपदस्थपदसमासामतपरार्थादिवाक्यदोषस्यार्थप्रत्ययं विना प्रतिभासाभावेन शब्ददोषत्वस्योक्तनियमव्यभिचारादित्यर्थः इत्युद्द्योतप्रभयोः स्पष्टम्॥

वाहिन्यः पार्श्वमेताः क्षणमपि भवतो नैव मुञ्चन्त्यभीक्ष्णं,
स्वच्छेऽन्तर्मानसेऽस्मिन् कथमवनिपते ! तेऽम्बुपानाभिलाषः ॥२७४॥

अत्र 'शोण एव'—इति नियमो न वाच्यः ॥

पिपासाऽनुचितेति भावः । अनौचित्यातिशयं प्रतिपादयितुमाह—वक्त्रेत्यादि । 'ते'—इत्यग्रेतनमिहापि संबध्यते । ते तव वक्त्राम्भोज वक्त्रकमलं (कर्म) सरस्वती वाण्येव सरस्वती नदीविशेषः "सरस्वती सरिद्भेदे भूवाग्देवतयोरपि । स्त्रीरत्ने चापगायां च"—इति विश्वः । सदा अधिवसति । वक्त्रमेवाम्भोजन्यं तत्रापि श्लिष्टरूपकेण वाण्यभिन्नसरस्वत्याख्यनद्यावास इति भावः । एवं सर्वत्र । वक्त्राम्भोजमित्यत्र "उपान्वध्याङ्वसः" (१।४।४८)—इति पाणिनिसूत्रेणाधारस्य कर्मत्वम् । ते तव अधरः अधरोष्ठः शोणो रक्त एव शोणो नदविशेषः[1] । "शोणः कृशानौ श्योनाके लोहिताश्वे नदे[2] पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये"—इति कोशः । ते तव बाहुः दक्षिणः दानदक्षः सव्येतरो वा स एव दक्षिणः दक्षिणदेशस्थः समुद्रः मुद्रया राजचिह्नभूतया सहित एव समुद्रो जलधिः । कीदृशो बाहुः ?—काकुत्स्थस्य श्रीरामस्य वीर्यस्मृतिः पराक्रमस्मरणं तस्याः करणे उत्पादने पटुः समर्थः, तद्बाहुसादृश्यादिति भावः । एवं समुद्रोऽपि सेतुदर्शनात् रामस्य स्वबन्धनकर्तृत्वेन रामवीर्यस्मारकत्वात्तथाभूतः । एताः वाहिन्यः सेना एव वाहिन्यो नद्यो भवतः तव पार्श्वं क्षणमपि अभीक्ष्णं निरन्तरं नैव मुञ्चन्ति नैव त्यज्यन्तीत्यर्थः । "वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्यां सेनासैन्यप्रभेदयोः"—इति विश्वः । स्रग्धरा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१२८ पृष्ठे) ।

अत्र 'शोण एव'—इत्यवधारणमनुचितम्, अन्यजलाशयव्यावृत्तेः पिपासाऽनौचित्यातिशयप्रतिकूलत्वादित्यनियमपरिवृत्तत्वम् । तदेवाह **अत्र शोण एवेति नियमो न वाच्य इति ।** वैयर्थ्यात्, प्रत्युतान्यजलाशयानात्मकत्वप्रतीतौ पिपासाऽनौचित्यातिशयाप्रतीतेरिति भावः । अधिकपदभेदो दूषकताबीजं च पूर्ववत् । यत्रान्वयप्रतियोग्यर्थापेक्षयाऽधिकार्थो न विवक्षितस्तत्राधिकपदत्वम्, प्रकृते चैवकारार्थः कवेर्विवक्षित एवेति न स दोष इति भावः । सदैव शोण इति विवक्षिते त्वस्थानपदतेति बोध्यमिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । एवकारस्य द्योतकत्वान्नाधिकपदत्वमित्यप्याहुः । प्रस्तुतोत्कर्षापकर्षयोरनुपयोगिनि स्वरूपकथने एवापुष्टत्वम्, अयं च प्रकृतापकर्षे स्वरूपकथनाभावेऽपि च भवतीति भेद इति विवरणकारा प्राहुः ॥

---

१ नदविशेष इति । नदभेद इत्यर्थः । नदाश्च सप्त । तदुक्तं देवलेन—"शोण-सिन्धु-हिरण्याख्या' कोक-लोहित-घर्घरा । शतद्रूश्च नदाः सप्त पावना परिकीर्तिता ॥"—इति । प्राक्स्रोतसो नद्यः, प्रत्यक्स्रोतसो नदाः नर्मदां विनेत्याहुः ॥ २ नदे इति । नदविशेषे इत्यर्थः ॥

श्यामां श्यामलिमानमानयत भोः ! सान्द्रैर्मषीकूर्चकैः,
मन्त्रं तन्त्रमथ प्रयुज्य हरत श्वेतोत्पलानां श्रियम्।
चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिलापट्टके,
येन द्रष्टुमहं क्षमे दश दिशस्तद्वक्त्रमुद्राङ्किताः ॥ २७९ ॥

अत्र 'ज्यौत्स्नीम्'—इति श्यामाविशेषो वाच्यः ॥

विशेषपरिवृत्तमुदाहरति **श्यामामिति**। राजशेखरकृताया विद्धशालभञ्जिकाख्यनाटिकायां तृतीयेऽङ्के मृगाङ्कावलीवियोगातुरस्य राज्ञो विद्याधरमल्लदेवस्योक्तिरियम्। 'भोः'—इत्याकाशे संबोधनम्, भोः परिजनाः (परिचारकाः) यूयं सान्द्रैः निबिडैः, मषी अक्षरविन्याससाधनं कज्जलप्रधानं द्रवद्रव्यं तस्याः कूर्चकैस्तृणविशेषादिकल्पितैर्लेपनसाधनैः, मषीयुक्ततूलिकाभिरिति यावत्, श्यामां रात्रिं श्यामलिमानं श्यामलतामानयत प्रापयत। अथशब्दो विकल्पे समुच्चये वा "अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले। विकल्पानन्तरप्रश्नकात्स्न्यारम्भसमुच्चये"—इति मेदिनी। अपीति पाठे समुच्चयोऽर्थः। मन्त्रम् अथवा तन्त्रं वैद्यादिशास्त्रोक्तमौषधं प्रयुज्य मन्त्रस्य तन्त्रस्य वा प्रयोगं कृत्वेत्यर्थः, यद्वा, मन्त्रं तन्त्रं च प्रयुज्येत्यर्थः, श्वेतोत्पलानां श्रियं शोभां 'रुचिम्'—इति पाठे दीप्तिं हरत नाशयत। चन्द्रस्यैवानयोः (श्यामाश्वेतोत्पलयोः) शोभाहेतुत्वात्तं द्वेष्टि—चन्द्रमिति। चन्द्रं च शिलापट्टके विपुलपाषाणफलके कृत्वा निधाय क्षणात् कणशः चूर्णयत। येन एवंविधकरणेन हेतुना अहं तस्याः मृगाङ्कावल्याः वक्त्रमेव मुद्राङ्कः संजातो यासु तथाभूताः दश[1] दिशो द्रष्टुम् अवलोकयितुं क्षमे शक्नोमीत्यर्थः। अन्यसंबन्धादन्यत्र समुदितं चिह्नं मुद्राङ्कः। यत्तु 'वक्त्रमेव मुद्रा चिह्नं तयाऽङ्किताः'—इति व्याख्यानं तत्तु न रुचिरम्, मुद्राङ्कयोरन्यतरवैयर्थ्यापत्तेरिति बोध्यम्। भावनोपनीतं तन्मुखं दशसु दिक्षु पश्यतो मम चन्द्रादिभिरुद्दीपकतया संतापकैः क्रियमाणं प्रतिबन्धमुक्तरीत्याऽपहरतेति भावः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्र ज्यौत्स्नीमिति। ज्योत्स्ना चन्द्रप्रकाशः, साऽस्त्यस्यामिति ज्यौत्स्नी; "अण्च" (५।२।१०३)—इतिपाणिनिसूत्रस्थेन "ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्"—इति वार्तिकेन मत्वर्थेऽण्प्रत्यये आदिवृद्धौ "टिड्ढाणञ्०"—इति सूत्रेण ङीप्। "ज्यौत्स्नी ज्योतिष्मती रात्रिर्ज्योत्स्ना चन्द्रमसः प्रभा"—इति शाश्वतः, "ज्यौत्स्नी पटोलीज्योत्स्नावन्निशोः"—इति हैमश्च। 'ज्योत्स्नीम्'—इति पाठे "संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः"—इति वृद्ध्यभावः। **"श्यामाविशेषो वाच्य इति**। श्यामायाः "श्यामा स्याच्छारिवा निशा"—इत्यमरात्

---

१ प्राची १, आग्नेयी २, दक्षिणा ३, नैर्ऋती ४, प्रतीची ५, वायवी ६, उदीची ७, ऐशानी ८, ऊर्ध्वा ९, अधरा १०, चेति क्रमेण दश दिशः ॥

कल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारै रत्नान्यमूनि मकरालय ! माऽवमंस्थाः ।
किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम याच्ञाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि२७६

अत्र 'एकेन किं न विहितो भवतः स नाम'–इति सामान्यं वाच्यम् ॥

निशासामान्यवाचितया कृष्णपक्षनिशाया अपि लाभात्, तत्र च श्यामत्वविधानस्यायुक्तत्वाददग्धदहनन्यायप्राप्तेरभावाद्विध्यनुरोधवैषम्यापत्तेरिति भावः"–इति सुधासागरः । "अत्र ज्योत्स्नीरूपरात्रिविशेषस्य विवक्षितत्वाद्विशेषत एव ज्योत्स्नीमित्यभिधातुमुचितम्, अन्यथा विशेषस्य प्रतीतौ विलम्बापत्तेः"–इति तु चन्द्रिकायामुक्तम् । वस्तुतस्तु प्रदीपोद्द्योतप्रभासूक्तम्–"अत्र ज्योत्स्नीमिति रात्रिविशेषो वाच्यः, अपरविशेषस्य स्वत एव श्यामत्वात्तत्राकाङ्क्षाविरहात् । इदमेवात्र दूषकताबीजम् । अन्यत्र विरोधादिकमपि दुष्टिबीजं द्रष्टव्यम् । विशेषनियामकप्रकरणादिसत्त्वे त्वदोषत्वम्"–इति प्रदीपः । "**तत्राकाङ्क्षाविरहादिति** । तमिस्रायाः श्यामत्वेन श्यामीकरणवैफल्यात्सामान्योपादानमयुक्तमिति भावः । **इदमेवेति** । एतत्कृतसहृदयोद्वेग एवेत्यर्थः । येन रूपेण न शक्तिस्तेन रूपेण बोधस्य कविविवक्षितत्वेऽवाचकत्वम्, प्रकृते च सामान्यरूपेणैव बोधः कविविवक्षितः, योगस्याविवक्षितत्वाद्रूढेर्ज्योत्स्नायां[1] सत्त्वाच्च नावाचकत्वन्यूनपदत्वे इति भावः"–इत्युद्द्योतः । "**अन्यत्रेति** । 'संतानं कीर्तिमातनुते'–इत्यादावसत्संताने कीर्तिजनकत्वविरोधादिकमित्यर्थः"–इति प्रभा । तत्र 'सत्संतानम्'–इति विशेषो वक्तव्य इति प्रभाशयः ॥

अविशेषपरिवृत्तम् (सामान्यपरिवृत्तम्) उदाहरति **कल्लोलेति** । भल्लटकविकृते भल्लटशतके ६२ पद्यमिदम् । हे मकरालय वारिधे त्वं कल्लोलाः महोर्मयः "अथोर्मिषु । महत्सूल्लोलकल्लोलौ"–इत्यमरः । तैः वेल्लिताः चालिताः याः दृषदः पाषाणास्तासां परुषप्रहारैः कठोरताडनैः अमूनि स्वाश्रितानि रत्नानि माऽवमंस्थाः माऽवज्ञासीः (मा तिरस्कुरु) । कुत इत्यत आह–किमित्यादि । नामेति प्रसिद्धौ । भवतः तव कौस्तुभेन कौस्तुभाख्यरत्नेन पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णोऽपि पुरुषश्रेष्ठोऽपि च याच्ञार्थं प्रसारितः करो हस्तो येन तादृशः किं न विहितः, अपि तु याचकः कृत एवेत्यर्थः । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे) ।

अत्रैकेन रत्नेनैवंविधोत्कर्षलाभादन्येषामपि रत्नानामवमाननं नोचितमित्यर्थो विवक्षितः, स च कौस्तुभेनेति विशेषतोऽभिधाने न निर्वहति, कौस्तुभस्योपकारकत्वेऽप्यन्यरत्नसामान्यावमाननिषेधायोगात्, कौस्तुभस्य रत्नसामान्यान्तर्गतत्वेनाप्रतीतेः । अतः सामान्यपरिवृत्तत्वम् । तस्मात् 'एकेन किं न विहितो भवतः स नाम'–इति पठनीयम्, तथा सति

---

१ ज्योत्स्न्यामिति । ज्यौत्स्न्यामित्यर्थः, "ज्योत्स्ना चन्द्रमसो भासि स्फुरज्ज्योतिर्निशि स्मृता"–इत्यजयकोशेन ज्योत्स्नाशब्दस्य ज्योतिष्मद्रात्रिपरत्वकथनादिति मम भाति ॥

अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः, प्रत्युत
द्रुह्यन् दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया।
उत्कर्षं च परस्य, मानयशसोर्विस्रंसनं चात्मनः,
स्त्रीरत्नं च जगत्पतिर्दशमुखो देवः कथं मृष्यते ॥ २७७ ॥

तथा प्रतीतेर्न दोष इति बोध्यम्। तदेवाह **अत्रैकेनेत्यादि**। **वाच्यं** वक्तुं योग्यम्।

व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः—"अत्र 'कौस्तुभेन'—इति विशेषतो रत्नवचनं नोचितम्, कौस्तुभमात्रस्योपकारकत्वेनान्यावमाननिषेधायोगात्। 'एकेन किं न भवतो विहितः स नाम'—इति पाठे तु भेदानवगमाद्विवक्षितनिर्वाहः। तदनिर्वाहादिकं च दूषकताबीजमिति नित्य एवायं दोषः"—इति प्रदीपः। "**निषेधायोगादिति**। वस्तुनि सत्युपकार एव स्यादिति वाक्यार्थोपपत्तावनन्तरं कौस्तुभमात्रस्योपकारकत्वेऽन्यावमाननिषेधः कथमिति प्रतीतावनुपपत्तिरिति भावः। **एकेन किं नेति**। येषामेकेनोपकृतं तदितरेषामवमाननं नोचितमिति प्रतीतेर्नानुपपत्तिरिति भावः। **अनिर्वाहादिकमिति**। विवक्षितान्यावमानानिर्वाहादिकमित्यर्थः। अन्वयित्वेन तु कवेर्विशेष एव विवक्षित इति न पूर्वोक्तिविरोधः"—इत्युद्द्योतः॥

'साकाङ्क्षः'—आकाङ्क्षया सह वर्तत इत्यर्थः। साकाङ्क्षत्वं चानुपात्तार्थाकाङ्क्षाविषयार्थकत्वम्। निर्हेतुभेदस्तु तदवसरे एवोक्तः (४६९ पृष्ठे)। साकाङ्क्षमर्थमुदाहरति **अर्थित्वे इति**। वीरचरितनाटके द्वितीयेऽङ्के सीताप्राप्तौ निराशस्य रावणामात्यस्य माल्यवत उक्तिरियम्। यत्तु 'रावणदूतस्य शौष्कलस्येयमुक्तिः'—इति चन्द्रिकोद्द्योतयोरुक्तम्, तत्तु चिन्त्यमेव। अर्थित्वे (मत्प्रेषणात्) याचकत्वे प्रकटीकृतेऽपि प्रभोः समर्थस्य (रावणस्य) फलप्राप्तिः सीतालाभो न, प्रभौ ह्यर्थिनि फलप्राप्तिरावश्यकी उचिता च, सा न जातेति भावः। न केवलं फलाप्राप्तिः किंतु वैपरीत्यमपीत्याह—प्रत्युतेत्यादि। प्रत्युत विपरीतं द्रुह्यन् (ताटकावधादिना) द्रोहं कुर्वन्, विरुद्धचरितो यज्ञादिसंरक्षको दाशरथिः दशरथपुत्रः (श्रीरामः) तया प्रार्थ्यमानया कन्यया सीतया युक्तः संयुक्तः। दाशरथिरिति पितृसंबन्धोत्कीर्तनेन स्वतः ख्यात्यभावादपकर्षसूचनम्। स्वप्रार्थितं स्वयं न लब्धं किं तु शत्रुणेति वैपरीत्यम्। (एवं सति) परस्य शत्रोः (श्रीरामस्य) मानयशसोरुत्कर्षं च आत्मनो विस्रंसनम् अवमाननं च, यद्वा, परस्योत्कर्षम् आत्मनो मानयशसोर्विस्रंसनं भ्रंशमित्यन्वयः। स्त्रीरत्नं सीताख्यं च जगतां पतिः देवो विजिगीषुः 'दिवु क्रीडा-विजिगीषा-व्यवहार-द्युति-स्तुति-मोद-मद-स्वप्न-कान्ति-गतिषु'—इति दिवादौ धातुपाठः। दशमुखो रावणः कथं मृष्यते क्षमते, न कथंचिदपीत्यर्थः। 'मृष तितिक्षायाम्'—इति स्वरितेतो दैवादिको धातुः। दशमुख इत्यनेन सकललोकविलक्षणत्वं ध्वनितम्। उद्द्योतकारास्तु—"परस्योत्कर्ष-

अत्र स्त्रीरत्नम् 'उपेक्षितुम्'—इत्याकाङ्क्षति। नहि परस्येत्यनेन संबन्धो योग्यः॥

रूपम् आत्मनः मानयशसोर्विस्रंसनं नाशरूपं च, जनके जन्याध्यवसायः, एतादृशं स्त्रीरत्नं कथं मृष्यते"—इत्यन्वयमाहुः; तच्चिन्त्यम्, तृतीयचकारस्य व्यर्थत्वापत्तेः। "चकारत्रयेण त्रयाणामेकक्रियान्वयित्वमेव कविविवक्षितम्"—इति (अस्मिन्नेव पृष्ठे) वक्ष्यमाणस्वोक्तिविरोधापत्तेश्च। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र साकाङ्क्षत्वं दर्शयति **अत्रेत्यादि** । **स्त्रीरत्नमिति** । स्त्रीरत्नमितिशब्दस्यार्थ इत्यर्थः । **उपेक्षितुमिति** । उपेक्षितुमितिशब्दस्यार्थमित्यर्थः । **आकाङ्क्षतीति** । अन्यथोपादेयस्य स्त्रीरत्नस्यामर्षायोग्यत्वे कथं 'कथं मृष्यते'—इत्यनेन द्वेषार्थकेनान्वयः स्यादिति भावः । अथ परस्येत्यनेन संबन्धात् परस्त्रीष्वमर्षो युज्यत एव, तथा च स्त्रीरत्नस्य नामर्षायोग्यत्वमित्याशङ्क्य निषेधति **नहीत्यादि**। परस्येत्यस्य उत्कर्षेण सह जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षत्वादिति भावः । न च परस्येत्यस्यानुषङ्ग इति वाच्यम्, आत्मन इत्यनेन विस्रंसनमित्यनेन च व्यवधानादनुषङ्गाप्रसक्तेः, "व्यवायान्नानुषज्येत"—इति न्यायात्[1]। तथा चात्र परस्येति पदं वा उपेक्षितुमिति वा अन्यद्वा किमपि पदं कल्प्यमिति नियमाभावाद्विवक्षितप्रतीतिविरहो दूषकताबीजमिति बोध्यम् ।

व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः—"अत्र स्त्रीरत्नमित्यस्यार्थ उपेक्षितुमित्यस्यार्थमाकाङ्क्षति, अन्यथा 'कथं मृष्यते'—इत्यनेनामर्षार्थकेनानन्वयप्रसङ्गः । नहि स्त्रीरत्ने एवामर्षः, किंतु तदुपेक्षायाम् । न च परस्येत्येतदन्तर्भाव्य तदन्वयोऽस्त्विति वाच्यम्, तस्य जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षत्वात् । न चाभवन्मतयोगसंकरः, वक्तृविवक्षितयोगस्यात्र सत्त्वात् । परंतु विवक्षित एवार्थः साकाङ्क्षतया दुष्टः । अत एव न न्यूनपदत्वान्तर्भावः । दूषकताबीजं चाभिधानापर्यवसानम्, अतो नित्य एवायम्[दोषः]"—इति प्रदीपः । "**कथं मृष्यते इति** । एतत्समुदायरूपेणामर्षार्थकेनेत्यर्थः । **तस्य जनितेति** । परस्येत्यस्योत्कर्षेण जनितान्वयबोधत्वादित्यर्थः । न चानुषङ्गः, विस्रंसनादिना व्यवधानात्, असंबद्धव्यवाये तु वैषम्यान्नानुषज्यते इत्युक्तेरिति भावः। **वक्तृविवक्षितयोगस्येति**। चकारत्रयेण त्रयाणामेकक्रियान्वयित्वमेव वक्तृविवक्षितमिति स्त्रीरत्नस्यामर्षान्वय एव वक्तृविवक्षितः, तस्मिंश्चापाततो जाते पर्यालोचनायां रत्नस्यामर्षायोग्यत्वेन प्रतीतावनुपपत्तिपरिहारायोपेक्षितुमित्यपेक्षणेन साकाङ्क्षत्वग्रह इति भावः। **अमर्षो** द्वेषः। **अत एव न न्यूनपदेति** । विवक्षितार्थबोधकानुपादाने एव तदङ्गीकारात्, यथा—'तथाभूताम्' (४११ पृष्ठे)—इत्यादावित्थमादेरिति भावः । **अभिधानापर्यवसानमिति** । प्रतीतावनुपपत्तेरिति भाव."—इत्युद्द्योतः ।

सारबोधिन्यां तु—"न्यूनपदत्वशङ्कायां न्यूनपदत्वं पुनरमर्षणक्रियोपादानान्निरस्तम् ।

१ अयं न्यायो मत्कृतलौकिकन्यायमालायां व्याख्यातः ॥

आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी, शास्त्राणि चक्षुर्नवं,
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि, पदं लङ्केति दिव्या पुरी ।
उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च, तदहो, नेदृग्वरो लभ्यते !
स्याच्चेदेष न रावणः, क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥ २७८ ॥

स्त्रीरत्नमित्यत्रामर्षणक्रियायामेव तात्पर्यं न तु क्रियान्तरे, येन तदनुपादाने न्यूनपदता स्यात् । केवलं स्त्रीरत्नामर्षणक्रियायोग्यताघटकत्वेनोपेक्षायामपेक्षणीयत्वम्, तन्न्यूनतायां च न न्यूनपदता, अन्यथा 'घटेन जलमाहर'–इत्यत्र छिद्रेतरत्वानुपादाने तथा प्रसङ्गात् । तेन विशेषणविशेष्यभावान्वये क्रियाकारकान्वये वाऽमीषां यत्किंचिदनुपादाने एव न्यूनतेति नात्र प्रसङ्ग इति"–इत्युक्तम् ॥

'अपदयुक्तः'–अपदेऽस्थाने युक्तः संबद्ध इत्यर्थः । एवं च प्रकृतार्थविरुद्धार्थकपदशालित्वमपदयुक्तत्वम् । तदुक्तं विवरणे–"यत्र यदभिधानं विवक्षितप्रतीतिविघटकं तादृशेऽनुपयुक्ते स्थाने तदभिधानमपदयुक्तता"–इति । केचित्तु–'अपदमुक्तः'–इति पठित्वा व्याचक्षते–"पदे स्थाने योऽमुक्तोऽत्यक्तः । 'आज्ञा शक्र०'–इत्यादौ च 'स्याच्चेदेष न रावणः'–इत्येतावता विच्छेदे काऽपि कान्तिरनुभवसिद्धा, 'जीवत्यहो रावणः' (३६८ पृष्ठे)–इति वत् । सोऽयमर्थोऽत्र चेन्न त्यज्यते 'क्व नु पुनः'–इत्यादिना विस्तार्यते तदा मध्यप्रवेशेनायमर्थोऽलक्षितप्रायश्चमत्कारं नावहतीत्यनुभवसिद्धम्"–इति । तन्न रुचिरम्, ईदृशेऽर्थेऽस्य पदस्य साधुत्वस्य दुर्वचत्वात्, दूषकताबीजभूतस्यानुभवस्य च संदिग्धत्वादिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ।

तमुदाहरति आज्ञेति । राजशेखरकृते बालरामायणे प्रथमेऽङ्के "आश्चर्यम्, एकोऽपि गरीयान् दोषः समग्रमपि गुणग्रामं दूषयति, तथा हि"–इत्युपक्रम्य जनकं प्रति जनकपुरोहितस्य शतानन्दस्योक्तिरियम् । यत्तु 'वीरचरितनाटके "सन्त्येव बहवो गुणास्तथापि बलवानेऽको दोषस्तानपवदति"–इति चूर्णिकामुपक्रम्य रावणदूतं प्रति शतानन्दस्योक्तिरियम्'–इति चक्रवर्ति-श्रीवत्सलाञ्छन-वैद्यनाथ-भीमसेन-नागोजीभट्टादिभिरुक्तम्; तत्तु तत्तद्ग्रन्थानवलोकनविजृम्भितमेव, तेषां सर्वेषां गड्डरिकाप्रवाह[1]न्यायेनैव प्रवृत्तत्वात्; वीरचरितेऽस्य पद्यस्यानुपलम्भाद्बालरामायणे चोपलम्भाच्चेति विचारिभिर्बोध्यम् । यस्य रावणस्य आज्ञा शक्रस्य देवेन्द्रस्य शिखामणेः मुकुटमणेः प्रणयिनी प्रिया, शिरोधार्येति यावत् । प्रणयिनीत्वेन रूपणाद्दम्पत्योरविच्छेदसूचनम् । शास्त्राण्येव नवं नूतनं चक्षुर्लोचनम्, शास्त्रदृष्टचैवाचरणादिति भावः । शास्त्राणि चक्षुरिति बहुवचनैकवचनाभ्यां सर्वशास्त्रविषयकैकसमूहालम्बनज्ञानसूचनम् । चक्षुर्नवत्वेन विषयग्रहाधिक्यमभ्रान्तत्वं च सूचितम् । तथा, भूतपतौ

१ अयं न्यायो मत्कृतलौकिकन्यायमालाया व्याख्यातः ॥

अत्र 'स्याच्चेदेष न रावणः'–इत्यत एव समाप्यम् ॥
श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता, मदेन नारी, सलिलेन निम्नगा ।
निशा शशाङ्केन, धृतिः समाधिना, नयेन चालंक्रियते नरेन्द्रता ॥ २७९ ॥

सकलप्राणिनामीश्वरे पिनाकिनि हरे भक्तिः । तथा, लङ्केति प्रसिद्धा दिव्या उत्कृष्टा पुरी पदं निवासस्थानम् । द्रुहिणो ब्रह्मा तस्यान्वये कुले चोत्पत्तिर्जन्म । तत् तस्मात् अहो आश्चर्यम्, ईदृक् उक्तगुणगणयुक्तो वरः न लभ्यते, दुर्लभ इत्यर्थः । 'क्वेदृग्वरः'–इति पाठे ईदृग्वरः क्व लभ्यते, न क्वापीत्यर्थः । एषः रावणः रावयति (पीडाजननेन) आक्रन्दयति लोकानिति तथाभूतश्चेन्न स्यात्तदा । क्व नु पुनः सर्वत्र जने सर्वे गुणाः, न क्वापीत्यर्थः । रावण एव सर्वगुणशालितयोत्कृष्टः स्यात्, जगदाक्रन्दकारित्वेन तु बलवता दोषेणायमुपेक्ष्य इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र "आश्चर्यम्, एकोऽपि गरीयान् दोषः समग्रमपि गुणग्रामं दूषयति"–इति चूर्णिकासाचिव्येन (साहाय्येन) रावणोपेक्षैव विवक्षिता, सा च 'स्याच्चेदेष न रावणः'–इत्येतावतैव संपन्ना, रावणपदस्य जगदाक्रन्दकारित्वरूपार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वात् । अतः 'स्याच्चेदेष न रावण'–इत्यत्रैव काव्यार्थसमाप्तिरुचिता । तदनन्तरं 'क्वनु पुनः'–इत्याद्यभिधानं समाधाने पर्यवस्यत् विवक्षितां रावणोपेक्षाप्रतीतिं स्थगयतीत्यपदयुक्तत्वम् । तदेवाह **अत्र स्याच्चेदेष इत्यादि । समाप्यमिति** । पद्यमिति शेषः । न त्वग्रे वक्तव्यमिति भावः ।

व्याख्यातमिदं प्रदीपे–"अत्र जगदाक्रन्दकारित्वादिना रावणस्य त्याज्यत्वं विवक्षितम्, तथा च 'स्याच्चेदेष न रावणः'–इत्यत्र 'क्व पुनः'–इत्यादि योजितं समाधाने पर्यवस्यतीति दुष्टम्"–इति । "अत्र समर्थनसहितैतद्वाक्येनान्यस्मिन्नुक्तगुणगणासंभवेन रावणादन्य ईदृग्वरो न लभ्यते इत्येवमापाततो वाक्यार्थप्रतीतिनिष्पत्तौ चूर्णिकानुसंधानेनैव दोषावतारादस्यार्थदोषता बोध्या । दुष्टिबीजं च विरुद्धप्रतीतिः, अतो नित्य एवायं दोषः । न च प्रकाशितविरुद्धान्तर्भावः, स्थानविशेषयोगमनपेक्ष्य तस्य प्रवृत्तेः, अत्र तात्पर्यविरुद्धस्यैवाभिधानाच्च । नाप्यधिकपदत्वम्, तदर्थस्यान्वितत्वात् । विरुद्धमतिकृद्भेदस्तु तत्प्रकरणे एव दर्शितः"–इत्युद्द्योतादिषु स्पष्टम् । अन्येप्याहुः–"प्रकाशितविरुद्धेऽर्थस्यानभिधानं नवा विवक्षितप्रतीतिविरोधः, अत्र तु विवक्षितप्रतीतिविरुद्धस्यैवाभिधानमित्यनयोर्भेदः"–इति ॥

'सहचरभिन्नः'–सहचरेषु समभिव्याहृतेषु, सहचरेभ्यः समभिव्याहृतेभ्यो वा भिन्नो विजातीय इत्यर्थः । विजातीयत्वं चोत्कृष्टत्वापकृष्टत्वाभ्याम् । एवं च समभिव्याहृतविजातीयार्थकत्वं सहचरभिन्नत्वम् । सहचरभिन्नमर्थमुदाहरति **श्रुतेनेति** । श्रुतेन शास्त्रेण शास्त्रश्रवणेन वा बुद्धिः अलंक्रियते–इत्यन्वयः । एवमुत्तरत्राप्यलंक्रियते–इत्यनेनान्वयो बोध्यः । "श्रुतमाकर्णिते शास्त्रे"–इति मेदिनी । व्यसनं द्यूतादि । "व्यसनं त्वशुभे, सक्तौ पानस्त्री-

अत्र श्रुतादिभिरुत्कृष्टैः सहचरितैर्व्यसनमूर्खतयोर्निकृष्टयोर्भिन्नत्वम् ॥

'लग्नं रागावृताङ्गया ॥ २८० ॥'

—इत्यत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन श्रीस्तस्मादपसरतीति विरुद्धं प्रकाश्यते ॥

प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशा-
मकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम् ।

मृगयादिषु"—इति मेदिनी । मदो यौवनादिजन्मा । निम्नगा नदी । "स्रवन्ती निम्नगाऽऽपगा"—इत्यमरः । धृतिः धैर्यम् । समाधिः धर्मचिन्ता, योगो वा । नयो नीतिमार्गः । नरेन्द्रता राजत्वम् । क्रियादीपकमत्रालंकारः । वंशस्थ वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् (२३ पृष्ठे) ।

अत्रेत्यादि । अत्र श्रुतबुद्ध्यादिभ्य उत्कृष्टेभ्यः सहचरेभ्यो व्यसनमूर्खतयोर्निकृष्टतया विजातीयत्वमिति भावः । सहचरितानां हि प्रायश एकरूपतया सर्वेषामुपादेयत्वं त्याज्यत्वं वा प्रतीयेत । तथाहि—श्रुतादिसमभिव्याहारेण मूर्खस्य व्यसनं कर्तव्यमित्यपि स्यात्, व्यसनादिसमभिव्याहारेण बुद्धिशालिनः श्रुतमपि त्याज्यं स्यादिति । एतदेवात्र दूषकताबीजम् । 'उत्कृष्टैरुत्कृष्टं भूष्यते'—इति बुद्धेर्निकृष्टानुप्रवेशेन विच्छेदो दूषकताबीजमित्यन्ये । नित्यश्चायं दोष इति प्रदीपोद्द्योतादिषु स्पष्टम् । 'विनयेन वीरता'—इति पाठो युक्त इति सरस्वतीतीर्थाः ॥

'प्रकाशितविरुद्धः'—प्रकाशितो व्यञ्जितः विरुद्धः (विवक्षितार्थस्य) प्रतिकूलोऽर्थो येन (वाक्यार्थेन) सः । तथा च प्रतिपादितविवक्षितार्थविरोधिव्यञ्जकार्थकत्वं प्रकाशितविरुद्धत्वम् । सहचरभिन्ने पदार्थस्यैव तथात्वमिति ततो भेदः । प्रकाशितविरुद्धमर्थमुदाहरति **लग्नमिति** । व्याख्यातमिदमत्रैवोल्लासे गर्भितप्रस्तावे (४४१ पृष्ठे) ।

इत्यत्रेत्यादि । अत्र 'विदितं तेऽस्तु'—इति वाक्यस्यार्थो 'लक्ष्मीस्ततोऽपसरति'—इति राजस्तुतिविरोधिनमर्थं प्रकाशयतीति प्रकाशितविरुद्धत्वमिति भावः । **तस्मात्** राज्ञः सकाशात् । **अपसरति** अपगच्छति । **प्रकाश्यते** व्यञ्जनया बोध्यते । विरुद्धप्रकाशनमेव दूषकताबीजमिति नित्यदोषोऽयम् । विरुद्धमतिकृद्भेदस्तु तत्प्रकरणे (३९४ पृष्ठे) एव प्रदर्शितः । "विरुद्धमतिकृति शब्दशक्तिमूला विरुद्धार्थप्रतीतिः, अत्र तु अर्थसामर्थ्यनिबन्धनेति भेदः"—इति सरस्वतीतीर्थाः ॥

"विध्यनुवादायुक्तः"—इति सूत्रांशे विध्यनुवादपदाभ्यामयुक्तपदं प्रत्येकमन्वेति, "द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं०"—इति न्यायात् । तेन विध्ययुक्तोऽनुवादायुक्तश्चेति दोषद्वयम् । तत्र विध्ययुक्तोऽयुक्तविधिरित्यर्थः । विधेरयुक्तत्वं चाविधेयस्यैव विधेयत्वेन (विध्यविषयस्यैव विधिविषयत्वेन), अयुक्तक्रमतया वेति द्विविधम् । तत्राद्यमुदाहरति **प्रयत्नेति** । वेणीसंहारनाटके तृतीयेऽङ्के द्रोणवधकुपितस्य शत्रून् प्रति प्रतिकर्तुमिच्छोरश्वत्थाम्नो दुर्योधनं प्रत्याश्वासनोक्तिरियम् । हे राजन् अद्य त्वं निशां रात्रिं व्याप्य शेषे निद्रास्यसी-

इयं परिसमाप्यते रणकथाऽद्य दोःशालिनाम्,
अपैतु रिपुकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः ॥ २८१ ॥

अत्र 'शयितः प्रयत्नेन बोध्यसे'—इति विधेयम्। यथा वा,—

त्यन्वयः। निशेत्यत्र पाणिन्याचार्यमते 'णिश समाधौ'—इति भौवादिकात् निश्धातोः "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" (३।१।१३५)—इति पाणिनिसूत्रेण कप्रत्यये कृतेऽदन्तत्वादेव टाप्। भागुर्याचार्यमते तु निश्शब्दात्क्विबन्तत्वेन हलन्तादपि टाप्। तदुक्तम्—"वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः। आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा॥"—इतीत्यव्ययप्रकरणे शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। निशामिति "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" (२।३।५)—इति पाणिनिसूत्रेणात्यन्तसंयोगे द्वितीया। शेषे इति 'शीङ् स्वप्ने'—इत्यादादिकात् शीधातोः "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा"—(३।३।१३१) इति पाणिनिसूत्रेण वर्तमानसामीप्ये (भविष्यति) लट् (मध्यमपुरुषैकवचनम्)। कीदृशस्त्वं?—स्तुतिभिः (वैतालिकानां=मागधानां) स्तवैः प्रयत्नेन परिबोधितः प्रबोधितः। तथा निद्रास्यसि यथैवं प्रतिबोधनीय इति भावः। अद्य भुवनम् अकेशवं श्रीकृष्णरहितम्, अपाण्डवं पाण्डवैश्च रहितम्, निःसोमकं निर्गताः सोमकाः पाञ्चालाः यस्मात्तथाभूतं च 'यतः करोमि'—इति शेषः। अद्य दोःशालिनां बाहुबलशालिनां (वीरक्षत्रियाणां) इयं रणकथा संग्रामवार्ता परिसमाप्यते। दूरतस्तु संग्राम इति भावः। "भुजबाहू प्रवेष्टो दोः"—इत्यमरः। अद्य भुवः पृथिव्याः भारः अपैतु अपगच्छतु (दूरं यातु)। कीदृशो भारः?—रिपुरूपेण काननेन वनेनातिगुरुः गरीयानित्यर्थः। 'नृपकानन०'—इत्यपि पाठः। कालान्तरकर्तव्यत्वसंभावनायाः सर्वथैव निरासाय प्रतिपादमद्येत्युक्तिः। पृथ्वी छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (६४ पृष्ठे)।

अत्र पाण्डवभयेनाद्यावधि तव (दुर्योधनस्य) निद्रा नाभूदेव, अद्य तु मया (अश्वत्थाम्ना) शमितेषु तेषु (पाण्डवेषु) निःशङ्कतया निद्राणस्त्वं वैतालिकस्तुतिभिः प्रयत्नेन बोध्यसे (बोधं लप्स्यसे) इति तात्पर्यम्। तथा च 'शयितस्त्वं प्रयत्नेन बोध्यसे इति विधिर्युक्तो न तु 'शेषे'—इति शयनस्य, यतः शयित एव बोध्यते, न तु बोधितः शेते इत्ययुक्तविधित्वम्। तदेवाह **अत्र शयित इत्यादि**। अयं भावः—शयितः प्रयत्नेन बोध्यसे इति प्रयत्नबोधनं हि शयनातिशयव्यञ्जकतया प्राधान्येन बोधनीयमिति तस्यैव विधेयत्वं युक्तं शयनविशिष्टस्य तस्य वा, न तु शयनमात्रस्य, 'बोधितः शेषे'—इति विरोधाच्चेति। विवक्षितानिर्वाहोऽत्र दुष्टिबीजम्। अत्र सुखस्वापे बोधात्परतोऽपि निद्रासंभवेन शयनेऽपि कदाचिद्विधेयताविश्रान्तिसंभवादापाततो वाक्यार्थबुद्धावपि प्रकरणादुक्तार्थतात्पर्यग्रहेण तद्बाधावतारादर्थदोषत्वं बोध्यम्। 'सुखेन शयितश्चिरादुषसि बोध्यसे मागधैः'—इति युक्तः पाठः। अविमृष्टविधेयांशे तु युक्तस्यैव विधिः, परं त्वविमर्शमात्रम्; अत्र तु अयुक्तस्यैव विधिरिति ततो

वाताहारतया जगद्विषधरैराश्वास्य निःशेषितं,
ते ग्रस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रव्रतैर्बर्हिभिः ।
तेऽपि क्रूरचमूरुचर्मवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकैः,
दम्भस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जाल्मो गुणानीहते ॥ २८२ ॥

भेदः । 'शेषे'—इत्याख्यातेन (तिङन्तेन) शयनस्यापि विधेयतावगतिर्जायते, परं तु विधेयतापर्याप्त्यनधिकरणे तत्राख्यातगम्यविधेयत्वविश्रान्तिरयुक्ता, प्रयत्नबोधपर्यन्तमेव तदौचित्यात्; तथा शयितो भविष्यसि यथा प्रयत्नेन बोध्यसे इति प्रबोधे एव तद्विश्रान्तेः विशिष्टविधौ विशेषणांशेऽपि तदवगमान्न विधेयाविमर्श इति भावः । निशां रात्रीणां शेषेऽवसाने अद्यारम्य प्रयत्नपरिबोधितो 'भविष्यसि'—इत्यध्याहार्यमिति नात्रायं दोष इत्यन्ये; एतन्मतेऽपि साकाङ्क्षत्वं दोषोऽस्त्येवेति बोध्यमिति प्रदीपोद्द्योतप्रभासु स्पष्टम् ।

"यत्तु श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यप्रमुखैरुक्तम्—ननु सुखस्वापे बोधात्परतोऽपि निद्रासंभवे शयने एव विधेयतापर्याप्तिः संभवति, किं च निशां रात्रीणां शेषेऽन्ते इत्यर्थस्यापि संभवेन नोक्तदोष इत्यस्वरसादाह वाताहारेतीति; तत्प्रामादिकम्, ईदृक्कष्टकल्पनायां चमत्काराभावात्, अचमत्कृतं च काव्यमेव न स्यात् । किं च प्रयत्नपरिबोधितो निशां शेषे इत्युक्ते निशाप्रारम्भे वैतालिकैर्बोधनं प्रतीयते, तच्चायुक्तमेव । पक्षान्तरे निःसोमकं जायते, कथा परिसमाप्यते, भारोऽपैतु—इति समभिव्याहारे प्रयत्नपरिबोधित इति विधिरसंगतः स्यात् । द्वितीयोदाहरणे विध्ययुक्तत्वमयुक्तक्रमतयेति द्रष्टव्यम्"—इति सुधासागरकारा आहुः ॥

द्वितीयमुदाहरति **वाताहारेति** । भल्लटकविकृते भल्लटशतके ८७ पद्यमिदम् । विषधरैः सर्पैः वाताहारतया वायुभक्षणव्रतधारितया आश्वास्य सर्वेषां विश्वासमुत्पाद्य जगत् निःशेषितं सर्वं नाशितम् । जगन्ति निःशेषयितुमेव वाताहारत्वमाचरितमिति भावः । ते पुनर्विषधराः अभ्रतोयकणिकापानरूपं तीव्रं व्रतं येषां तादृशैः, मेघजलबिन्दुमात्राहारैरित्यर्थः, बर्हिभिः मयूरैः ग्रस्ताः भक्षिताः । सर्पान् ग्रसितुमेव अभ्रतोयकणिकापानव्रतमाचरितमिति भावः। "अभ्रं मेघो वारिवाहः"—इत्यमरः । ते बर्हिणोऽपि क्रूरं कर्कशं (कठिनं) यच्चमूरोश्चित्रमृगस्य चर्म तदेव वसनं येषां तथाभूतैः लुब्धकैः व्याधैः क्षयं नाशं नीताः प्रापिताः । बर्हिमारणायैव चर्मधारिव्रताचरणमिति भावः । "व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः"—इत्यमरः । युक्तोऽयमर्थ इत्याह—दम्भस्येत्यादि । जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी (मूर्खः)

१ "निशीथिनी निशा निट् च श्यामा तुङ्गी तमा तमी"—इति नामनिधानकोशात् निडिति शान्तशब्दस्यापि सत्त्वादाह—निशामित्यादि ॥

अत्र वाताहारादित्रयं व्युत्क्रमेण वाच्यम् ॥

अरे रामाहस्ताभरण ! भसलश्रेणिशरण !
स्मरक्रीडाव्रीडाशमन ! विरहिप्राणदमन ! ।
सरोहंसोत्तंस ! प्रचलदल ! नीलोत्पल ! सखे !
सखेदोऽहं, मोहं श्लथय, कथय, क्वेन्दुवदना ॥ २८३ ॥

जनः (परप्रतार्यः) "जाल्मस्तु पामरे । असमीक्ष्यकारिणि च"—इति हैमः । शाठ्येन धर्माचरणं दम्भः तस्य स्फुरितं चेष्टितं (परहिंसारूपं) विदन्नपि जानन्नपि गुणान् धार्मिकत्वादीन् ईहते संभावयति 'दाम्भिकेषु'—इति शेषः । उद्द्योतकारास्तु—वाताहारतयेत्यादितृतीयान्तानि 'आश्वास्य'—इत्यत्र करणतयाऽन्वियन्तीत्याहुः । अर्थान्तरन्यासोऽत्रालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र मृगचर्मवसनं मेघतोयकणिकापानं वायुभक्षणं चेत्युत्तरोत्तरं तीव्रमिति तत्क्रमेणैव विधिर्युक्तः, तदन्यथाकरणेनायुक्तक्रमतया विध्ययुक्तत्वम् । अज्ञातस्य ज्ञापनं विधिः, स चात्र निःशेषितमिति निःशेषणस्य, ग्रस्ता इति ग्रासस्य, क्षयं नीता इति क्षयप्रापणस्य चेति बोध्यम् । तदेवाह **अत्रेत्यादि । व्युत्क्रमेण वाच्यमिति** । विपरीतक्रमेण वक्तव्यमित्यर्थः । अयं भावः—अत्रार्थान्तरन्यासरूपान्यापदेशभूतचतुर्थचरणस्वारस्येन दम्भाधिक्ये वाच्ये तीव्रतीव्रतरतीव्रतमक्रमेणैव विधिर्वाच्यः । एतेन दुष्क्रमत्वमत्र[1] स्यादित्यपास्तम् । अत एवार्थदोषोऽयम्, यथाश्रुतवाक्यार्थोपपत्तावपि चतुर्थचरणीयापदेशानुसारेण तीव्रादिक्रमेण विधौ तात्पर्यग्रहादित्याहुः । केचित्तु दम्भचेष्टाया विधेयत्वे जगन्निःशेषयितुं वाताहारः कृतः, तान् ग्रसितुमभ्रतोयकणिकाव्रतं कृतम्, तान् क्षयं नेतुं चर्मवसनं कृतमित्येवं व्युत्क्रमेणाभिधातुं युक्तमित्याहुः, तन्मतेऽविमृष्टविधेयांशतैव स्यात् । एतादृशापदेशे लोकप्रसिद्धक्रमलङ्घनेन विवक्षिताप्रतीत्या श्रोतुरुद्वेगो दुष्टिबीजमिति नित्योऽयं दोष इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ॥

'अनुवादायुक्तः'—अयुक्तानुवाद इत्यर्थः । अयुक्तत्वं चात्र विध्यननुगुणत्वम् । अनुवादश्च सिद्धस्योपन्यासः (कथनम्) इति बोध्यम् । तमुदाहरति **अरे इति** । नीलोत्पलं प्रति विरहिणः पुरूरवस उक्तिरियमिति चक्रवर्ति-महेश्वर-श्रीवत्सलाञ्छन-वैद्यनाथ-भीमसेन-नागोजीभट्टादयो वदन्ति । परंतु विक्रमोर्वशीये नोपलभ्यते । अरे हे सखे नीलोत्पल ! अहं सखेदः दैन्यसहितः अस्मि, अतः इन्दुवदना उर्वशी क्व तत् कथय, मदीयं मोहं

---

१ दुष्क्रमे क्रमस्य दुष्टत्वम्, अत्र तु क्रमस्य दुष्टत्वेन विधेरयुक्तत्वमिति भावः । प्रभाकृतस्तु—"लोकप्रसिद्धस्योत्तरोत्तरतीव्रक्रमस्य त्यागमात्रम्, न त्वत्र लौकिकक्रमेण विरोधः 'तुरङ्ग मातङ्ग वा' (४६५ पृष्ठे ३ पङ्क्तौ)—इतिवदस्तीति दुष्क्रमाद्भेद "—इत्याहु. ॥

अत्र 'विरहिप्राणदमन'—इति नानुवाद्यम् ॥

लग्नं रागावृताङ्ग्येत्यादि ॥ २८४ ॥

अत्र 'विदितं तेऽस्तु'–इत्युपसंहृतोऽपि तेनेत्यादिना पुनरुपात्तः ॥

श्लथय शिथिलं कुरु (दूरीकुरु)—इत्यन्वयः। कीदृश ?—रामायाः सुन्दर्याः हस्तस्याभरण अलंकारभूत। अनेन तदागमनस्य तत्र संभावितता ध्वनिता। भसलाः भ्रमराः "भसलश्च मिलिन्दश्च शिपुटश्च शिलीमुखः"—इति भ्रमरपर्यायेऽमराधिकपाठः। तेषां श्रेण्याः आवल्याः शरण गृहभूत, यद्वा, रक्षक। "शरणं गृहरक्षित्रोः"—इत्यमरः। अनेन शरणगमनयोग्यता ध्वनिता। स्मरक्रीडायां या व्रीडा लज्जा तच्छमन तच्छामक। उद्दीपकतया स्मरक्रीडाव्रीडाशामकत्वम्। अनेन मदनोपकारकत्वं ध्वनितम्। विरहिणां वियोगिनां ये प्राणास्तेषां दमन संत्रासक। विरहिप्राणदमनत्वं स्मरसपक्षत्वात्। सरोहंसस्य सरःश्रेष्ठस्य उत्तंस भूषण। "निर्लोभे नृपतौ हसः"—इति विश्वः। प्रचलानि (मन्दमारुतेन) चञ्चलानि दलानि पत्राणि यस्य तथाभूतेत्यर्थः। शिखरिणी छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (८६ पृष्ठे)।

अत्र विरहीत्यादि। अत्र 'विरहिप्राणदमन'—इत्यनुवादः 'कथय क्वेन्दुवदना'—इति विधिविरुद्धः। अयं भावः—अत्र विरहिणः (पुरूरवसः) स्वमोहश्लथनप्रार्थनायां विरहिप्राणदमनत्वेनानुवादो न युक्तः, विरहिविरोधित्वेन तन्मोहश्लथनायोगादिति। विधिविरुद्धत्वमेव दूषकताबीजमिति नित्यदोषोऽयम्। प्रकरणानुसंधानेनानुवादायुक्तताप्रतीतिरित्यर्थदोषतेति प्रदीपोद्द्योतविस्तारिकादिषु स्पष्टम् ॥

'त्यक्तपुनःस्वीकृतः'—"पूर्वं त्यक्तोऽनन्तरं पुनः स्वीकृतः पुनरुपात्त इत्यर्थः"—इति प्रदीपः। क्रियाकारकान्वयेन निराकाङ्क्षतया समाप्तेऽपि वाक्ये पुनः कारकान्तराभिधानं त्यक्तपुनःस्वीकृतत्वम्। तमुदाहरति **लग्नमिति**। व्याख्यातमिदं प्रागत्रैवोल्लासे गर्भितप्रस्तावे (४४१ पृष्ठे)।

अत्र विदितमित्यादि। अत्र 'न किंचिद्गणयति'—इत्यन्तेन कर्मकारकेण विदिक्रियान्वये समाप्तेऽपि 'भृत्येभ्यः'—इत्यादिना पुनः कर्मकारकाभिधानमिति त्यक्तपुन.स्वीकृतत्वम्। समाप्तपुनरात्ते तु पूर्वोक्तस्यैव कारकस्य विशेषणदानमिति भेद इति विवरणे स्पष्टम्। व्याख्यातं च प्रदीपोद्द्योतयोरपि—"अत्र 'विदितं तेऽस्तु'—इत्युपसंहृतो राजदोषः 'तेनास्मि दत्ता भृत्येभ्यः'—इत्येतावता पुनरुपात्तः। स चाप्रयोजकः, उत्प्रेक्षाया उपसंहृतेनैव निर्वाहात्। श्रीनियोगादित्यादिकं त्वदुष्टमेव, अन्यथा वाक्यैकवाक्यतोच्छेदापत्तेः। दूषकताबीजं त्वप्रयोजकत्वं सहृदयवैरस्याधानं वा। लोकेऽपि हि त्यक्तस्य भक्ष्यादेः पुनरुपादानं वैरस्यमावहति। नित्यश्चायं दोषः, त्यक्तपुनःस्वीकृते एव वाक्यार्थे विशेषणान्त-

हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः।
यथाऽस्य जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥ २८९ ॥

अत्र पुंव्यञ्जनस्यापि प्रतीतिः ॥

यत्रैको दोषः प्रदर्शितस्तत्र दोषान्तराण्यपि सन्ति, तथापि तेषां तत्राप्रकृतत्वात्प्रकाशनं न कृतम् ॥

रोपादाने समाप्तपुनरात्तम्, अत्र त्वन्य एव वाक्यार्थ इति ततो भेदः"—इति प्रदीपः। "**उपसंहृतः** उपसंहृतैकदेशः। अप्रयोजकत्वे हेतुमाह **उत्प्रेक्षाया इति। अन्यथा वाक्यैकेति।** अत एव 'येनानेन जगत्सु०' (३९९ पृष्ठे)—इत्यादौ नायं दोषः, उत्तरवाक्यस्थयत्पदार्थस्य आक्षिप्ततत्पदार्थेन नियताकाङ्क्षासत्त्वाच्च। परशुप्रकर्षार्थं तदुपादानेन 'येनानेन'—इत्यादौ न समाप्तपुनरात्तत्वम्। नापि प्रकृतोदाहरणे समाप्तपुनरात्तता, तेनास्मि दत्ता भृत्येभ्य इति श्रीनियोगाद्गदितुमिवेत्यर्थबोधोपपत्तेरिति भावः। **विशेषणान्तरोपादाने इति।** तच्च पदार्थरूपं वाक्यार्थरूपं चेत्यन्यदेतत्"—इत्युद्द्योतः ॥

'अश्लीलः'—व्रीडादिसमर्पकोऽर्थः। तमुदाहरति **हन्तुमिति।** प्रदीपे तु 'उद्यतस्य परं हन्तुम्'—इति प्रथमचरणे 'यथाऽऽशु जायते'—इति तृतीयचरणे च पाठः। हन्तुं हिंसां सुरतक्रियारूपयोनिताडनं च कर्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्यानम्रस्य निष्क्रियोन्नतस्य च विवरैषिणः परदोषान्वेषिणः स्त्रीवराङ्गमध्यान्वेषिणश्चास्य दुष्टस्य लिङ्गस्य च यथा पातोऽपचयः वीर्यत्यागजनितशैथिल्यं च जायते, तथा उन्नतिरुपचयः रागोद्रेकेण दृढता च पुनर्न जायते इत्यर्थः।

अत्र पुंव्यञ्जनस्यापि प्रतीतेरश्लीलत्वम्। तदेवाह **अत्रेत्यादि। पुंव्यञ्जनस्येति।** पुरुषावयवविशेषस्येत्यर्थः, पुरुषलिङ्गस्येति यावत्। "व्यञ्जनं लाञ्छनं श्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि"—इत्यमरः। अत्र पदपरिवृत्तिसहत्वेनार्थदोषता। तदुक्तं प्रदीपोद्द्योतयोः—"शब्दान्तरेणाप्युपादीयमानोऽयमर्थः पुंव्यञ्जनादिसाधारण्येन प्रतीतेर्व्रीडादायी"—इति प्रदीपः। "अस्यार्थदोषत्वे बीजमाह **शब्दान्तरेणापीति**"—इत्युद्द्योतः ॥

ननूक्तेषूदाहरणेषु किमुदाहृता एव दोषाः, तथा सत्यन्यलक्षणानां तेषु दर्शनादतिव्याप्तिः, अथ तत्र दोषान्तराण्यपि सम्भवन्ति, तर्हि किमिति न प्रकाशितानीत्याशङ्कायामप्रकृतत्वान्न प्रकाशितानीति समाधत्ते **यत्रैक इत्यादि। सन्तीति।** संभवन्तीत्यर्थः। यथा—'लग्नं रागावृताङ्ग्या' (४९१ पृष्ठे)—इत्यादौ। **तेषां** दोषाणाम्। **अप्रकृतत्वादिति।** दोषान्तराणामन्यदोषप्रसङ्गे वक्तुमनर्हत्वादित्यर्थः, न त्वलक्ष्यत्वात्, तथा सति तल्लक्षणगमनेऽतिव्याप्तिः स्यात्। एवं चोपधेयसांकर्येऽप्युपाधेरसांकर्याददोष इति भाव इत्यु-

---

१ अलक्ष्ये लक्षणगमनम् अतिव्याप्तिः ॥ २ उपधेयेति। उपाधेयेत्यपि पाठः। अधिकं तु प्राक् (१९६ उदाहरणे ३८६ पृष्ठे २ टिप्पणे) द्रष्टव्यम् ॥

अस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणम्।
तथैव शोभतेऽत्यर्थमस्याः श्रवणकुण्डलम् ॥ २८६ ॥
अपूर्वमधुरामोदप्रमोदितदिशस्ततः।
आययुर्भृङ्गमुखराः शिरःशेखरशालिनः ॥ २८७ ॥

अत्र कर्ण-श्रवण-शिरःशब्दाः सन्निधानप्रतीत्यर्थाः ॥

विदीर्णाभिमुखारातिकराले संगरान्तरे।
धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा विस्फुरितं तव ॥ २८८ ॥

धिना वेत्यर्थः। तत्राद्यपक्षे कर्णाभरणत्वमर्थप्राप्तम्, अन्त्ये तु पुनरुक्ततेत्यर्थः"—इति प्रभा ॥

तदुदाहरति **अस्या इति**। 'तस्याः'—इत्यपि पाठः। अस्याः कामिन्याः कर्णावतंसेन कर्णाभरणेन सर्वं विभूषणं जितम्, तथैवास्याः श्रवणकुण्डलं कर्णकुण्डलम् अत्यर्थम् अत्यन्तं शोभते इत्यर्थः। अत्रावतंसपदेनैव कुण्डलपदेनैव च कर्णाभरणोक्तावपि कर्णादिपदस्य कर्णादिस्थितिव्यञ्जकतया न पुनरुक्तत्वादिदोषः। तथाचोक्तं प्रदीपे—"अत्रावतंसस्य कर्णस्थित्यवस्था कर्णपदोपादानेनावगम्यते। तदवगत्या किं प्रयोजनमितिचेत्, वर्णनीयोत्कर्षः। कथमिति चेत्, न स्वरूपतोऽस्य विभूषणजेतृत्वम्, किं तु तत्कर्णावस्थित्येति पर्यवसानात्। एवं श्रवणकुण्डलपदेऽप्यूह्यम्"—इति। उक्तं च सारबोधिन्यामपि—"तत्रावतंसस्य कर्णस्थित्यवस्था कर्णपदेनावगम्यते, ततो वर्णनीयोत्कर्षः। स्वतो न भूषणान्तरजेतृत्वम्, अपि तु तत्कर्णसंबन्धेनेति पर्यवसानात्"—इति।

न केवलं कर्णश्रवणपदयोरेवायं महिमा, किं त्वन्येषामपीत्युदाहरणान्तरमाह **अपूर्वेति**। तथा चाहुः सारबोधिनीकाराः—"शब्दान्तरेऽप्युदाहरति **अपूर्वेति**"—इति। अपूर्वो लोकोत्तरो मधुरो हृद्यो य आमोदः गन्धपुष्पादिपरिमलः तेन प्रमोदिताः सुगन्धिताः दिशः यैः। 'मधुरालापप्रमोदित'—इति पाठे आलापो भाषणं तेन प्रमोदिताः हर्षिताः दिशो यैस्तथाभूता इत्यर्थः। भृङ्गैः भ्रमरैः मुखराः संजातशब्दाः (भ्रमरकृतगुञ्जारवयुक्ताः)। शिरःशेखरः शिरोभूषण तच्छालिनः तच्छोभिनः पुरुषा आययुः आगता इत्यर्थः। मुखरशब्दो "रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्"—इति वार्तिकेन मत्वर्थे रप्रत्यये साधुः।

अत्रापि "शिखास्वापीडशेखरौ"—इत्यादिकोशात् शेखरपदेनैव शिरोभूषणोक्तावपि शिरःपदस्य शिरःस्थितिव्यञ्जकतया न पुनरुक्तत्वादिदोषः। उक्तं च प्रदीपे—"अत्र शिरःपदादाने शेखरस्वाम्यमात्रं लभ्यते न तु तदलंकृतत्वम्। तथा च तत्प्रतीतेरदोषत्वम्"—इति। तदेतत्सर्वमाह **अत्रेति**। क्रमेणोदाहरणेष्वित्यर्थः ॥

सन्निधानादीत्यादिशब्दार्थं दर्शयन् उदाहरणान्तरमाह **विदीर्णेति**। हे राजन् आदौ विदीर्णाः विक्षताः (शरनिर्भिन्नाः) पश्चादभिमुखाः अनुकूलाः (वशतां गताः) ये अरातयः शत्रवः तैः कराले व्याप्ते भीषणे वा संगरान्तरे सङ्ग्राममध्ये तव धनुर्ज्यायाः धनुर्मौर्व्याः

अत्र धनुःशब्द आरूढत्वावगतये । (अन्यत्र तु,–

ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य विनिश्वसद्वक्त्रपरम्परेण ।
कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमा प्रसादात् ॥ २८९ ॥

इत्यत्र केवलो ज्याशब्दः ।)

प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः ।
मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयम् ॥ २९० ॥

किणो व्रणः स एव चिह्नं लिङ्गं यस्य तादृशेन दोष्णा बाहुना विस्फुरितम् 'स्फुर स्फुरणे संचलेन च'–इति तौदादिकाद्धातोर्भावे क्तः । 'विस्फूर्जितम्'–इति पाठे सम्यक् चेष्टितमित्यर्थः। "करालो दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत्"–इति "संगरो युधि चापदि । क्रियाकारे विषे चाङ्गीकारे क्लीबं शमीफले"–इति च मेदिनी ।

अत्र धनुरित्यादि । अत्र "मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः"–इत्यमरकोशात् ज्याशब्देनैव धनुर्गुणोक्तावपि धनुःशब्दप्रयोगो ज्याया आरूढत्वप्रतीतये, तया च प्रतीत्या किणस्य प्रहारकृतत्वमवगम्यते, तदवगमे च वर्णनीयोत्कर्ष इति न पुनरुक्तत्वादिदोष इति भावः । तदुक्तं चन्द्रिकायाम्—"अत्र धनुरारूढता प्रतीयते धनुःपदेन, सा च किणस्य प्रहारकृतत्वप्रतिपत्तये"–इति ॥

यत्र तु आरूढत्वप्रतीतिरूपं प्रयोजनं नास्ति तत्र न धनुःशब्दोपादानम्, किंतु केवलज्याशब्दोपादानमेव । तदेवाह **अन्यत्र त्विति** । आरूढत्वावगतिरूपप्रयोजनशून्ये स्थले इत्यर्थः । तादृशं स्थलमुदाहरति **ज्याबन्धेति** । रघुकाव्ये षष्ठे सर्गे इन्दुमती प्रति सुनन्दाया उक्तिरियम् । यस्य कार्तवीर्यस्य कारागृहे बन्धनागारे निर्जितवासवेन निर्जितदेवेन्द्रेणापि लङ्केश्वरेण रावणेन आ प्रसादात् प्रसादपर्यन्तम् उषितं स्थितमिति संबन्धः । कीदृशेन ?– ज्यायाः मौर्व्याः यो बन्धो बन्धन तेन निष्पन्दाः निष्क्रियाः (निश्चेष्टाः) भुजा यस्य तथाभूतेन । अतएव, विशेषतो निश्वसती वक्त्रपरम्परा मुखपङ्क्तिर्यस्य तथाभूतेनेत्यर्थः । पुरा किल जलकेलिलोलविलासिनीजनस्नानार्थमर्जुनभुजपरिघरुद्धेन रेवावारिप्रवाहेण स्वकृतशिवलिङ्गार्चापुष्पोपहारस्यापहाराद्रुषितं रणरसागतं रावणं युद्धे जित्वा माहिष्मत्याः पुर्याः पतिः सहस्रबाहुः कार्तवीर्योऽर्जुनो निजचापज्याबन्धेन बबन्धेति कथा श्रीमद्रामायणे उत्तरकाण्डे एकत्रिंशद्द्वात्रिंशयोः सर्गयोः स्थिताऽत्रानुसंधेया । उपजातिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (९१पृष्ठे) ।

इत्यत्रेति । अत्रारूढत्वप्रतीतिरूपप्रयोजनाभावाद्धनुःशब्दानुपादानमिति भावः ॥

उदाहरणान्तरमाह **प्राणेश्वरेति** । स्तनद्वयं (कर्तृ) प्राणेश्वरस्य दयितस्य परिष्वङ्गे आलिङ्गने ये विभ्रमाः हावभेदाः (अर्थान्नायिकायाः) तेषां प्रतिपत्तयः ज्ञानानि ताभिः यद्वा, प्राणेश्वरस्य परिष्वङ्गेण याः विभ्रमस्य प्रतिपत्तयस्ताभिः उपलक्षितम् । लसता शोभमानेन मुक्ताहारेण हसतीवेत्युत्प्रेक्षालंकारः । मुक्ताहार एव शुभ्रत्वात् स्तनद्वयस्य हास इत्यर्थः ।

अत्र, मुक्तानामन्यरत्नामिश्रितत्वबोधनाय मुक्ताशब्दः ।

सौन्दर्यसंपत्, तारुण्यं यस्यास्ते ते च विभ्रमाः ।
षट्पदान् पुष्पमालेव, कान् नाकर्षति सा सखे ! ॥ २९१ ॥

अत्रोत्कृष्टपुष्पविषये पुष्पशब्दः, निरुपपदो हि मालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभिधत्ते॥

॥ ७८ ॥ स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥ ५८ ॥

न खलु कर्णावतंसादिवज्जघनकाञ्चीत्यादि क्रियते ।

अत्र हारशब्दस्य मुक्तासंदर्भशक्तत्वेऽपि न पुनरुक्तत्वमित्याह **अत्र मुक्तानामित्यादि**। "हारशब्दस्य मुक्तासंदर्भशक्तत्वेऽपि न मुक्ताशब्दवैयर्थ्यम्, पद्मरागादिरत्नान्तरामिश्रितत्वप्रतिपादनेनोत्प्रेक्षायामुपयोगादिति भावः"—इति प्रदीपः । "**उत्प्रेक्षायामुपयोगादिति**। "हारो मुक्तावली"—इति विश्वकोशात् "मुक्ताग्रैवेयकं हारः"—इति कोशाच्च हारत्वेनैव मुक्तासंबन्धावगतौ पुनर्मुक्तापदं नियमायेत्यन्यव्यावृत्तिरिति भावः । एवं मरकतशिलेत्यादौ शिलापदं विस्तीर्णत्वप्रतिपादनायेति बोध्यम्"—इत्युद्द्योतः । यद्यप्युक्तकोशात्केवलमुक्तानामेवावली हारशब्दस्तथापि मुक्तानां बाहुल्येन प्राधान्यादाम्रवनन्यायेन मल्लग्रामन्यायेन वा रत्नान्तरमिश्रितमुक्तानामप्यावली हारशब्द इति वृत्तिप्रदीपोद्द्योतानामाशय इति न तेषां (वृत्तिप्रदीपोद्द्योतानाम्) अनुपपत्तिः ॥

उदाहरणान्तरमाह **सौन्दर्येति**। हे सखे सा वनिता कान् पुरुषान् नाकर्षति न वशीकरोति, अपि तु सर्वानित्यर्थः । केव?—षट्पदान् भ्रमरान् पुष्पमालेव । सा का?—यस्याः सौन्दर्यसंपत् सौन्दर्यातिशयः, तारुण्यं च 'अस्ति'—इति शेषः । ते ते अनुभवैकवेद्याः विभ्रमाः हावभेदाः सन्तीत्यर्थः । "षट्पदभ्रमरालयः"—इत्यमरः ।

अत्र निरुपपदान्मालाशब्दादेव पुष्पस्रक्प्रतीतेः पुष्पपदमुत्कृष्टपुष्पत्वे संक्रमितवाच्यम्। तदाह **अत्रोत्कृष्टेत्यादि**। मालाशब्दो यद्यपि पुष्पस्यैव स्रजि शक्तस्तथापि न पुष्पपदमपुष्टार्थम्, लक्षणयोत्कृष्टत्वप्रतिपादकत्वादिति भावः । अयमेव करिबृंहितन्यायः । ननु मालाशब्दस्य पुष्पस्रङ्मात्रशक्तत्वमित्यसम्यक्, रत्नमाला-शब्दमालेत्यादिप्रयोगदर्शनादिति चेत्, न, निरुपपदस्य तथात्वात् । तदाह **निरुपपदो हीति**। विशेषणरहितो हीत्यर्थः ॥

नन्वेव जितमपुष्टार्थेन, ईदृशप्रयोजनस्य सर्वत्र वक्तुं शक्यत्वात्; तथाच जघनकाञ्च्यादिपदप्रयोगप्रसङ्ग इत्यत आह **स्थितेष्विति**। स्थितत्वं चानादिप्रयोगविषयत्वम् । समर्थनं युक्तिप्रदर्शनम् । तथा च चमत्कारजनकतया स्थितेषु महाकविप्रयुक्तेष्वेव हि पदेष्वेतत्समर्थनं न तु स्वेच्छया पदमात्रे । तादृशं च कर्णावतंसादिपदमेव, न जघनकाञ्च्यादिपदम्, कविभिरप्रयुक्तत्वादित्यर्थः । अत एव प्रथमोल्लासे (११ पृष्ठे) पूर्वप्रयोगाद्यवेक्षणार्थे महाकविकाव्यविशेषेऽवेक्षणमुक्तमिति बोध्यम् ।

सूत्रं व्याचष्टे **न खल्वित्यादि**। **क्रियत इति**। प्रयुज्यते इत्यर्थः । 'महाकविभिः'—

जगाद मधुरां वाचं विशदाक्षरशालिनीम् ॥ २९२ ॥

—इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वेऽपि विवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धौ, "गतार्थस्यापि विशेष्यस्य विशेषणदानार्थं क्वचित्प्रयोगः कार्यः"—इति न युक्तम् । युक्तत्वे वा,

चरणत्रपरित्राणरहिताभ्यामपि द्रुतम् ।
पादाभ्यां दूरमध्वानं व्रजन्नेष न खिद्यते ॥ २९३ ॥

—इत्युदाहार्यम् ॥

इति शेषः । महाकविप्रयुक्तेष्वेवं समाधान न तु स्वेच्छया कर्णावतंसादिपदवज्जघनकाञ्च्यादि, करिकलभवदुष्ट्रकरभादि वा प्रयोक्तव्यमिति प्रदीपेऽपि स्पष्टम् । अत एव 'त्यज करिकलभ! त्वं प्रेमबन्धं करिण्याः'—इति महाकविप्रयोगः ॥

वामनेन तु स्वकृतकाव्यालंकाराख्यग्रन्थे २ अधिकरणे २ अध्याये १८ सूत्रे 'जगाद मधुरां वाचम्'—इत्यत्र 'गद व्यक्तायां वाचि'—इति धातुपाठात् जगादेति क्रियया उक्तार्थस्यापि वाचमिति विशेष्यस्य नानर्थक्यं मधुरां विशदाक्षरशालिनीमिति विशेषणदानार्थं तदुपादानात्, अन्यथाऽनन्वयः स्यादित्युक्तम्, तदुदाहरणं निराकरोति **जगादेत्यादिना 'न युक्तम्'**—**इत्यन्तेन । सिद्धाविति** हेतौ सप्तमी । अस्य 'न युक्तम्'—इत्यनेनान्वयः । **गतार्थस्य** पदान्तरेणोक्तार्थस्य । **इति न युक्तमिति ।** तत्र 'जगाद मधुरं विद्वान् विशदाक्षरशालि च'—इति पठनेन मधुरं विशदाक्षरशालि च यथा स्यात्तथा जगादेत्यादिरीत्या क्रियाविशेषणतया विवक्षितार्थप्रतीतिसंभवात् वाचमित्यनर्थकमेवेति भावः । एव "शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः" (१ सर्गे २९ श्लो०)—इति माघप्रयोगेऽपि बोध्यम् ॥

यत्र क्रियाविशेषणत्वं न योग्यं स्वयं तदुदाहरति **चरणत्रेति ।** एष पुरुषः चरणौ त्रायते इति चरणत्रम् उपानत् तेन यत्परित्राणं तद्रहिताभ्यामपि पादाभ्यां द्रुतं शीघ्रं 'स्फुटम्'—इति पाठे सवेगमित्यर्थः । दूरम् अध्वानं मार्गं व्रजन् गच्छन्, 'व्रज गतौ'—इति भ्वादिगणे धातुः । 'व्रजन्नेषः'—इत्यत्र 'व्रजन्नपि'—इत्यपि क्वचित्पाठः । न खिद्यते खेदं (दुःखं) न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अत्र 'व्रजन्'—इति गतिक्रियायाश्चरणत्रपरित्राणासंभवेन पादपदोपादानमावश्यकमिति पादपदस्य न गतार्थत्वम् । तदेवाह **इत्युदाहार्यमिति ।** अत्र चरणत्रेत्यादि पादविशेषणमेव, न क्रियाविशेषणार्हमिति उत्तरदेशसंयोगानुकूलपादविहरणार्थकेन व्रजधातुना उक्तार्थस्यापि पादाभ्यामित्यस्य नानर्थक्यम्, उक्तविशेषणदानार्थमुपात्तत्वादिति भावः । तथा चायं सिद्धान्तः—यत्र यदुपादानं विना विशेषणदानासंभवेन विवक्षितार्थप्रतीतिविघातस्तत्रैव गतार्थस्यापि तस्योपादानं युक्तम्, नान्यत्रेतीति विवरणादौ स्पष्टम् । एवं च 'संप्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः' (५ सर्गे ३२ श्लो०)—इति रघुकाव्ये वाचो विशेषणायोगात् 'वाचमुवाच'—इति चिन्त्यमेव ।

अत्र प्रदीपकाराः—वामनस्तु—"अपुष्टस्यापि तत्रोपादानमुचितं यत्र तद्विशेष्यते, अन्यथा कुतस्तद्विशेषणान्वयः स्यात् । यथा—'जगाद विशदां वाचं मधुराक्षरशालिनीम्'—इत्यादौ । अत्र हि वाचमित्यनुपादाने मधुरत्वादितद्विशेषणयोगः क्व प्रत्येतव्यः"—इत्याह । तन्न युक्तमुदाहृतम्, विशदं जगादेत्यादिक्रियाविशेषणत्वेनैव समीहितसिद्धेः । तस्माद्यत्र न क्रियाविशेषणत्वं योग्यं तदुदाहरणीयम्, यथा—चरणत्रपरित्राणेत्यादि । अत्र हि चरणत्रेत्यादि पादविशेषणं न क्रियाविशेषणार्हमिति प्रकाशकृत् । तदपि न युक्तमुदाहृतमिति वयम्, कर्तृविशेषणत्वेनैवोपपत्तेः । तस्मान्मदीयं पद्यमुदाहरणीयम् । यथा—'निर्वातपद्मोदरसोदराभ्यां विलोचनाभ्यामवलोकयन्ती । न केवलं यूनि मनोभवेऽपि व्यनक्ति कंचित्तपसः प्रभावम् ॥'[1] अत्र निर्वातपद्मोदरसोदराक्षीत्येवं कर्तृविशेषणत्वेनोपपत्तिरितिचेत्, सत्यम्, परंतु अक्षिपदोपादानमपेक्ष्यैव[2] । किं च सोदरत्वमात्रं नान्यविशेषणीभवितुमर्हति, यथा मधुरत्व-चरणत्रपरित्राणरहितत्वे इत्याहुः । तत्र ब्रूमः—न ह्यत्र कर्तृधर्मसंबन्धविचारः प्रकृतः, यतो न कर्तृविशेषणम्, क्वचित्कर्तरि साक्षादन्वयानर्हम्, येनापुष्टस्योपादानं संभाव्येत, किं तु क्रियाधर्मसंबन्धविचार एव । अत एव 'जगाद विशदां वाचम्'—इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वेन विवक्षितस्य विशदत्वादेर्वचनक्रियायां विशदं जगादेति साक्षादेवान्वययोग्यतया न कथंचिद्रूपान्तरेण संबन्धार्थं 'गद व्यक्तायां वाचि'—इति धात्वर्थेन गतार्थस्यात एवापुष्टस्य वाक्पदस्योपादानं युक्तम् । चरणत्रादेस्तु साक्षात्क्रियान्वयानर्हतया कथंचिद्व्रजनक्रियासंबन्धार्थं पादाभ्यामित्यपुष्टोपादानं युक्तमित्युदाहृतं प्रकाशकारैः । चरणत्रादेः कर्तृद्वारा क्रियासंबन्धाङ्गीकारे तु तस्य पादधर्मतया पादपदाक्षेपावश्यकतया द्वारद्वारान्वेषणगौरवापत्त्याऽप्रयोजकत्वं स्यात् । न स्याच्चाभीष्टसिद्धिः, चरणत्रेत्यादिपद्ये कर्तुर्व्रजनसामर्थ्यं प्रतिपाद्यते, न खलु चरणत्रादेः कर्तृविशेषणत्वे तत्सिद्ध्यति, तथा हि—चरणत्रपरित्राणरहितो व्रजन्नपि न खिद्यते इत्युक्ते चरणत्रराहित्यं कर्तरि सार्वदिकमिति संभाव्येत । तेन च खेदाभावानुकूलेन न खिद्यते इति व्रजनसामर्थ्यमपकृष्यते। चरणत्रपरित्राणरहिताभ्यां पादाभ्यां व्रजन्नपीत्यत्र चरणत्रराहित्य वर्तमानक्रियाकालिकमेव प्रतीयते । तादृशप्रतीतेश्च खेदानुगुणतया न खिद्यते इति व्रजनसामर्थ्यमुत्कृष्यते इति । सन्ति हि केचिद्भिल्लादयो ये न कदाचिदुपानत्परिधानं कुर्वन्ति, न च व्रजन्तः खिद्यन्ते, तेषामेव चरणत्रादेः कर्तृविशेषणत्वे प्रतीतिः स्यात् । तच्च नेष्टमिति ध्येयं बहुज्ञैः । यच्च सोदरत्वमात्रं नान्यविशेषणीभवितुमर्हतीति, तदप्यप्रयोजकमेव, 'निर्वातपद्मोदरसोदरेण नवप्रकारेण विलोकयन्ती'—इति पाठेऽन्यविशेषणत्वस्याभिमतप्रतीतेश्च निर्बाधत्वात् ।

१ निर्वातेति । वातसंबन्धरहितं यत् पद्मं तस्योदरं मध्यं तत्सदृशाभ्याम्, निमेषरहिताभ्यामिति यावत् । मनोभवेऽपीति । एवंविधकामिनीरूपनिजकार्यसाधनसंपत्तेरिति भावः ॥ २ अपेक्षामेव व्युत्पादयति किंच सोदरत्वेति ॥

॥ ७९ ॥ ख्यातेऽर्थे निर्हेतोरदुष्टता

यथा,—

चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते, पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥ २९४ ॥

अत्र रात्रौ पद्मस्य संकोचः, दिवा चन्द्रमसश्च निष्प्रभत्वं लोकप्रसिद्धमिति 'न भुङ्क्ते'—इति हेतुं नापेक्षते ॥

॥ ८० ॥ अनुकरणे तु सर्वेषाम् ।

तथा च कर्तृविशेषणत्वे "भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिः"—इति न्याय आपद्येत । तस्माद्वरं पादपद्मोपादानम् । एवं च श्रीवाग्देवतावतारोक्तमप्यन्यथा भवतीति न भ्रमितव्यमित्यस्माभिरसकृदावेदितं विद्वद्भिर्न विस्मरणीयमिति सुधासागरे स्पष्टम् ॥

अथ निर्हेतोरदुष्टत्वं गीतिवृत्तेनाह **ख्यातेऽर्थे इति । ख्याते** तद्धेतुकत्वेन प्रसिद्धे । यथेत्युदाहरति **चन्द्रमिति।** कुमारसंभवकाव्ये प्रथमे सर्गे पद्यमिदम् । लोला चञ्चला लक्ष्मीः चन्द्रं गता सती पद्मगुणान् सौरभादीन् न भुङ्क्ते नानुभवति । रात्रौ पद्मस्य संकुचितत्वादिति भावः । पद्माश्रिता दिवा विकसत्कमलाश्रिता सती चान्द्रमसीं चन्द्रसंबन्धिनीम् अभिख्यां परमां शोभां 'न भुङ्क्ते—' इत्यनुषङ्गः । अत्र चन्द्रस्य निष्प्रभत्वं हेतुः । उमायाः पार्वत्याः मुखं तु प्रतिपद्य प्राप्य द्विसंश्रयां चन्द्रपद्मोभयगतां प्रीतिम् अवाप । उमामुखस्योभयगतगुणशोभाश्रयत्वादिति भावः । लोलेत्यनेन चञ्चलाया अपि तादृशप्रीतिदानेनोमामुखस्योत्कर्षः सूचितः । "अभिख्या त्वभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यपि"—इति मेदिनी । उपजातिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (९१ पृष्ठे) ।

अत्र रात्रौ चन्द्रगतायाः लक्ष्म्याः पद्मगुणानुपभोगे पद्मसंकोचो हेतुः, दिवा च पद्माश्रितायाः लक्ष्म्याश्चन्द्रगुणानुपभोगे चन्द्रस्य निष्प्रभत्वं कारणम्, ते चातिप्रसिद्धेरेवावगम्येते इति न तदुपादानापेक्षेति न निर्हेतुत्वदोषः । तदेवाह **अत्र रात्रावित्यादि । हेतुं नापेक्षते इति ।** न चाशाब्दत्वम्, प्रसिद्धित एव झटिति तत्पदाध्याहारात् । एवं चेदृशे विषये हेतूपादानेऽपुष्टत्वं स्यादिति बोध्यमिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । अत्राहुः सारबोधिनीकारा अपि—"अत्र विनापि हेतूपादानं प्रतिपत्तेर्निराकाङ्क्षत्वादिति भावः"—इति ॥

अथ पदादिदोषाणामप्यदोषत्वं क्वचिदित्याह **अनुकरणे त्विति ।** संहितायां विवक्षितायां "रदुष्टताऽनुकरणे"—इति संधिसत्वान्नात्र गीत्यात्मकच्छन्दोभङ्गशङ्केति बोध्यम् । अनुकरणं नाम शब्दस्य तादृूप्येणाभिधानमिति सरस्वतीतीर्थाः । अनुकरणत्वं च स्वसदृशशब्दमात्रबोधनतात्पर्यकोच्चारणविषयत्वमित्यन्ये । व्यवहितदोषानुवृत्तये आह **सर्वेषामिति ।**

सर्वेषां श्रुतिकटुप्रभृतीनां दोषाणाम् । यथा,—

मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम् ।
पश्यैष च गवित्याह सुत्रामाणं यजेति च ॥ २९५ ॥

॥ ८१ ॥ वक्त्राद्यौचित्यवशाद्दोषोपि गुणः क्वचित्क्वचिन्नोभौ॥५९॥

वक्तृ प्रतिपाद्य-व्यङ्ग्य-वाच्य-प्रकरणादीनां महिम्ना दोषोऽपि क्वचिद्गुणः,

---

अदुष्टतेत्यनुषज्जते । सर्वेषामित्यस्य व्याख्यानमाह **श्रुतिकट्वित्यादि । दोषाणामिति ।** अदुष्टतेति संबन्धः । प्रतिपादितदूषकताबीजाभावात्, तत्र वैरस्याभावस्यानुभाविकत्वेन [1]तदतिरिक्तस्थले एव दोषत्वव्यवस्थितेर्वेति भावः ।

यथेत्युदाहरति **मृगेति ।** मृगचक्षुषं मृगनेत्राम् । सुत्रामाणम् इन्द्रम् । अत्र प्रथमार्धे शृङ्गारव्यञ्जकेऽद्राक्षमिति पदं श्रुतिकटु, तृतीयपादे "न केवला[2] प्रकृतिः प्रयोक्तव्या"—इति [3]व्याकरणविरोधात् गोपदं च्युतसंस्कृति, चतुर्थपादे "सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री"—इत्यमरकोशेन "सुत्रामाऽपि च सूत्रामा"—इति द्विरूपकोशेन च तथाऽऽम्नातमपि सुत्रामपदं काव्यादराविषयत्वादप्रयुक्तम् । परंतु परोक्तानुकरणादेतेषामदुष्टता । अनुकरणे चैषामदोषत्वबीजं प्रति[4]पादितम्, तद्वदन्यत्राप्यूह्यम् । ननु श्रुतिकटु-प्रतिकूलवर्णादीनां पुरो[5]वाद इवानुवादेऽपि स्वरूपानपायात्कथं न दोषतेति चेत्, न, तस्य शब्दस्यान्यथावक्तुमशक्यत्वेन श्रोतुर्वैमुख्याद्यभावेनादोषत्वादित्युद्द्योतादौ स्पष्टम् ॥

इदानीं वक्त्रादिमहिम्ना दोषस्यापि क्वचित् रसोत्कर्षापकर्षकारित्वाभावाद्दोषत्वाभावमात्रम्, क्वचित्तु प्रकृतरसोत्कर्षकत्वात् भाक्तो गुणव्यवहारोऽपीत्याह **वक्त्रादीति ।** वक्त्रादीनाम् औचित्यवशात् उचितस्य न्याय्यस्य भावः औचित्यं तद्वशात् तदनुसारादित्यर्थः । "अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्ये" इति यादवः । सूत्रं व्याकुर्वन् आदिशब्दार्थमाह **वक्तृप्रतिपाद्येत्यादि ।** वक्त्रादीनां स्वरूपं तृतीये उल्लासे (८३ पृष्ठे) प्रदर्शितम् । प्रतिपाद्यपदेन बोधनीयजन उच्यते, श्रोता उच्यते इति यावत् । व्यङ्ग्यपदमत्र रसरूपव्यङ्ग्यपरम् । यद्वा, वक्त्राद्यौचित्यव्यतिरिक्तस्थानीयव्यङ्ग्यपरमित्यग्रे (५०६ पृष्ठे १६ पङ्क्तौ) स्फुटीभविष्यति । **महिम्ना** माहात्म्येन । नोभाविति विवृणोति **क्वचिन्न दोषो न गुण इति ।** प्रकृतरसो-

---

१ तदतिरिक्तस्थले एवेति । दोषलक्षण तद्भिन्नत्वघटित कार्यमित्यर्थः ॥ २ केवला प्रत्ययरहिता ॥ ३ व्याकरणेति । स्पष्टमिदं "सरूपाणाम्०" (१।२।६४)—इति सूत्रे "वासरूपोऽस्त्रियाम्" (३।१।९४)—इति सूत्रे च महाभाष्ये, "पुयोगात्०" (४।१।४८)—इति सूत्रे कैयटे च, "प्रत्यय" (३।१।१)—इति "परश्च" (३।१।२)—इति च सूत्रे शब्देन्दुशेखरे चेति दिक् ॥ ४ प्रतिपादितमिति । प्रथमे स्वायत्तत्वाभावः, द्वितीयेऽर्थोऽविवक्षा, तृतीये कविसमयलङ्घनस्यानुकारिण्यप्रसक्तेरित्येतद्दोषप्रतिपादनावसरे प्रतिपादितम् । इहापि वैरस्याभावरूपमप्युक्तमिति भावः ॥ ५ पुरोवाद इवानुवादेऽपीति । अनुकार्ये इवानुकरणेऽपीति यावत् ॥

क्वचिन्न दोषो न गुणः। तत्र वैयाकरणादौ वक्तरि प्रतिपाद्ये च, रौद्रादौ च रसे व्यङ्ग्ये कष्टत्वं गुणः। क्रमेणोदाहरणम्,—

दीधीङ्वेवीङ्समः कश्चिद्गुणवृद्ध्योरभाजनम्।
क्विप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहिते न ते॥ २९६॥

त्कर्षापकर्षविरहादनुभयरूपता। तेन गुणाभावस्य दोषत्वं दोषाभावस्य वा गुणत्वं निरस्तम्, विनिगमकाभावात्, अभावस्य तारतम्यानुपपत्तेश्चेति बोध्यम्। दोषस्य गुणत्वं कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह **तत्रेत्यादि**। **तत्र** वक्त्रादिषु मध्ये। **वैयाकरणादाविति**। आदिपदात् क्रुद्धादिपरिग्रहः। वैयाकरणत्वं चात्र न व्याकरणगाढज्ञानवत्त्वमात्रम्, 'सोऽध्यैष्ट वेदान्'—इत्यत्र (३६० पृष्ठे) तादृशभट्टिकारवक्तृके श्रुतिकटुत्वदोषोदाहरणत्वानुपपत्तेः; किं तु स्ववैयाकरणत्वप्रतिपिपादयिषया प्रवृत्तत्वम्। प्रपञ्चितमिदं प्राक् 'सोऽध्यैष्ट'—इत्यत्रेत्यवगन्तव्यम्। तथा च 'वैयाकरणे वक्तरि'—इत्यस्य स्ववैयाकरणत्वं प्रतिपिपादयिषौ वक्तरीत्यर्थः। **रौद्रादाविति**। आदिपदात् वीरबीभत्सयोः परिग्रहः। **कष्टत्वम्**। अर्थस्य दुरूहत्वम्, शब्दस्य श्रुतिकटुत्वं च। **गुणइति**। गुणत्वे हेतुरग्रे तत्तदुदाहरणव्याख्यानानन्तरं प्रतिपादयिष्यते इति बोध्यम्॥

क्रमेणेति। वक्त्रादिक्रमेणेत्यर्थः। तत्र वैयाकरणे वक्तरि सति कष्टत्वरूपदोषस्य गुणत्वमुदाहरति **दीधीङ्वेवीङिति**। अस्मिन् ग्रामे कीदृशा लोका इति प्रश्नस्योत्तरमिदम्। कश्चित् पुरुषः, दीधीङ्-वेवीङिति धातुद्वयम् 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः'—इति 'वेवीङ् वेतिना तुल्ये'—इति च द्वितीयगणे धातुपाठात्, ताभ्यां समः सदृशः। 'दीधीवेवीट्समः'—इति पाठे इडिति आगमः, तैः सम इत्यर्थः। साम्यमेवाह गुणवृद्ध्योरिति। यतः गुणस्य पाण्डित्यदानशौर्यधैर्यादेः वृद्धेः समृद्धेश्च अभाजनम् अनाश्रयः। धातुपक्षे "अदेङ् गुणः" (१।१।२)—इति पाणिनिसूत्रपरिभाषितो गुणः, "वृद्धिरादैच्" (१।१।१)—इति पाणिनिसूत्रपरिभाषिता वृद्धिः, तयोरभाजनम्। "दीधीवेवीटाम्" (१।१।६)—इति सूत्रेण गुणवृद्धिनिषेधात्। यथा, आदीध्यनम्,—आवेव्यनमित्यत्र गुणनिषेधः, आदिध्यकः,—आवेव्यक इत्यत्र वृद्धिनिषेधः, भवितेत्यादौ इडागमस्य गुणनिषेध इति बोध्यम्। नैतावती परा काष्ठा, किं तु कश्चित् पुरुषः क्विप्प्रत्ययेन निभः तुल्यः सर्वतः प्राप्तलोप इत्यर्थः। क्विप्प्रत्ययोऽपि तथाभूतः, "वेरपृक्तस्य" (६।१।६७)—इति पाणिनिसूत्रेण लोपविधानादिति भावः। यत्र यस्मिन् पुरुषे सन्निहिते समीपस्थे सति ते (अन्यस्यापि) गुणवृद्धी न भवतः। क्विप्प्रत्ययेऽपि सन्निहिते परतो वर्तिनि गुणवृद्धी न भवतः, "क्ङिति च" (१।१।५)—इति पाणिनिसूत्रेण निषेधादिति भावः। यथा, लिट्—भित्—इत्यादौ "पुग-

यदा त्वामहमद्राक्षं पदविद्याविशारदम्।
उपाध्यायं तदाऽस्मार्षं समस्प्राक्षं च सम्मदम्॥ २९७॥
अन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलकक्रूरक्वणत्कङ्कण-
प्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरम्।
पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लस-
द्व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धतं धावति॥ २९८॥

न्तलघूपधस्य च" (७।३।८६)—इतिसूत्रविहितस्य गुणस्य निषेधः; मृट्—इत्यत्र "मृजेर्वृद्धिः" (७।२।११४)—इति सूत्रविहितायाः वृद्धेर्निषेधो बोध्यः।

अत्र विलम्बेनार्थप्रत्ययेऽपि वक्तुर्व्याकरणव्युत्पत्त्यतिशयप्रतीतेर्गुणत्वम्, दोषत्वाभावश्च तदवसरे एव (३२९ पृष्ठे ९ पङ्क्तौ) 'वैयाकरणादौ वक्तरि श्रोतरि वा'—इत्यादिनोपपादित इति बोध्यम्। केचित्तु पूर्वार्धे शब्दस्य श्रुतिकटुत्वरूपकष्टत्वं गुणः, उत्तरार्धे यथा क्विपः सर्वापहारी लोपस्तथा तस्यापीत्यर्थस्य दुरूहत्वरूपकष्टत्वं गुणः, वक्तुर्वैयाकरणत्वादित्याहुः॥

वैयाकरणे प्रतिपाद्ये (बोधनीयजने सति) कष्टत्वरूपदोषस्य गुणत्वमुदाहरति **यदा त्वामिति**। पदानां सुप्तिङन्तरूपाणां विद्या शास्त्रं व्याकरणशास्त्रमित्यर्थः, तत्र विशारदं निपुणम्, 'शब्दविद्याविशारदम्'—इति पाठेऽपि स एवार्थः। "विशारदः पण्डिते च धृष्टे"—इति मेदिनी। त्वाम् अहं यदा अद्राक्षं दृष्टवान्, तदा उपाध्यायं उपेत्याधीयतेऽस्मादिति उपाध्यायो गुरुस्तम् अस्मार्षं (सादृश्यात्) स्मृतवान्। सम्मदं हर्षं च समस्प्राक्षं संस्पृष्टवान् प्राप्तवानस्मीत्यर्थः। "मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसम्मदाः"—इत्यमरः।

अत्र पदविद्याविशारदं त्वाम्— इति वैयाकरणस्य संबोध्यत्वेनोक्तत्वाद्वैयाकरणः प्रतिपाद्यः (श्रोता), तस्मिन् श्रुतिकटुत्वरूपकष्टत्वं गुणः, श्रुतिकटुनानावर्णैर्वैयाकरणसामाजिकस्य वक्तृव्युत्पत्तिज्ञानेन चमत्कारात्। दोषत्वाभावश्च प्राक् (३२९ पृष्ठे ७ पङ्क्तौ) 'श्रोतुस्तेनानुद्वेगात्'—इत्यनेनोपपादित एवेति बोध्यम्। तथाचोक्तं प्रदीपकारैः—"वैयाकरणादौ प्रतिपाद्ये च तस्य गुणत्वम् तद्भावनाभावितस्य तच्छ्रवणेन प्रीत्युपचयात्"—इति॥

रसरूपव्यङ्ग्यमहिम्ना श्रुतिकटोर्गुणत्वमुदाहरति **अन्त्रप्रोतेति**। तदुक्तं प्रदीपे—"ओजस्विनि रौद्रादिरसे व्यङ्ग्ये च तस्य[1] गुणत्वम्, कठिनशब्दस्य तद्व्यञ्जकत्वात्[2]। तत्र बीभत्से यथा—"**अन्त्रप्रोतेत्यादि**"—**इति**। वीरचरितनाटके प्रथमेऽङ्के "का पुनरियम्"—इत्युपक्रम्य लक्ष्मणकर्तृकं ताटकायाः वर्णनमिदम्। का पुनरियं दर्पेण गर्वेण उद्धतम् उद्भटं यथा स्यात्तथा धावतीत्यन्वयः। यत्तूदाहरणचन्द्रिकायामुक्तम्—"अत्र प्रकृता ताटका

---

१ तस्य कष्टत्वस्य॥ २ तद्व्यञ्जकत्वादिति। तद्गतौजोगुणव्यञ्जनद्वारेति भावः—इत्युद्द्योतः॥

दर्पेण उद्धतं यथास्यात्तथा धावतीत्यन्वयः''–इति । तत्र 'प्रकृता ताटका धावती'–इत्यन्वयो न युक्तः, ताटकायास्ताटकात्वेन रूपेण प्रकृतत्वाभावात्, 'का पुनरियम्'–इत्युपक्रमादिदंत्वेनैव (पुरोवर्तित्वेनैव) प्रकारेणोपस्थितत्वाच्च, 'का पुनरियम्'–इति लक्ष्मणकृतप्रश्नस्योत्तरत्वेन ''सेयं सुकेतोर्दुहिता भार्या सुन्दासुरस्य[1] च । मारीचजननी घोरा ताटका नाम राक्षसी ॥ २६ ॥''–इत्यनन्तरस्थविश्वामित्रोक्तेश्चेति बोध्यम् । कीदृशी ?–अन्त्रैः पुरीतद्भिः अन्त्रेषु वा प्रोतानि ग्रथितानि बृहन्ति महान्ति यानि कपालानि शिरोऽस्थीनि नलकानि जङ्घास्थीनि च तान्येव क्रूरं यथा स्यात्तथा क्कणन्ति सशब्दानि कङ्कणानि करभूषणानि तत्प्रायाणि तद्बहुलानि प्रेङ्खितानि चञ्चलानि यानि भूरिभूषणानि बहुभूषणानि ग्रैवेयकाङ्गदादीनि तेषां रवैः शब्दैः (करणैः) अम्बरम् आकाशम् आघोषयन्ती समन्ताच्छब्दायमानं कुर्वती, प्रतिध्वनिव्याप्त कुर्वतीत्यर्थः । तथा, पूर्व पीतं पश्चात् छर्दितं वान्तं यत् रक्तं रुधिरं तदेव कर्दमः पङ्कस्तेन घनो व्याप्तो यः प्राग्भार उत्तरकायस्तत्र घोरं यथा स्यात्तथा उल्लसन्तौ विपुलतया व्यक्तं दृश्यमानौ व्यालोलौ वेगवशाच्चलन्तौ यौ स्तनौ तयोर्भारेण भैरवं भयंकरं वपुः शरीरं यस्यास्तथाभूता । 'प्राग्भार'–इत्यत्र 'प्राघार'–इति पाठे रक्तकर्दमस्य घनप्रावारो निरन्तरक्षरणं (अविरतधारा) तेन घोराविति स्तनविशेषणम् । पीतच्छर्दितेत्यनेन घृणातिशयो[2] व्यज्यते । ''अन्त्रं पुरीतत्''–इत्यमरः । ''कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थि स्यात् घटादेः शकले व्रजे''–इति मेदिनी । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र बीभत्सरसस्य व्यङ्ग्यत्वात्कष्टत्वं गुण इत्युदाहरणचन्द्रिकायां स्पष्टम् । इदमत्र तत्त्वम्–अत्र कष्टत्वस्य गुणत्वम्, कठिनशब्दस्य (परुषशब्दस्य) बीभत्सरसगतौजोगुणव्यञ्जनद्वारा बीभत्सरसव्यञ्जकत्वात् । दोषत्वाभावश्च प्राक् (३२९ पृष्ठे ८ पङ्क्तौ) 'उद्वेगाहेतुत्वात्'–इत्यनेनोपपादित एवेति । यत्तु चक्रवर्ति-श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यप्रभृतिभिरुक्तम्–''अन्त्रप्रोतेति । श्रीराम प्रति क्रुद्धायास्ताटकाया वर्णनमिदम् । अत्रोद्धटा वर्णा ओजो व्यञ्जयन्तः प्रकृतरौद्रबीभत्सयोरानुगुण्यमादधते''–इति, तत्र 'रौद्र'–इति न युक्तम्, रामायणे बालकाण्डे षड्विंशे सर्गे ''तं[3] शब्दमभिनिध्याय राक्षसी क्रोधमूर्छिता । श्रुत्वा चाभ्यद्रवत्क्रुद्धा यत्र शब्दो विनिःसृतः ॥ ८ ॥''–इत्यादिना ताटकायाः क्रोधस्य वर्णितत्वेऽपि प्रकृतनाटके क्रोधस्य वार्ताया अप्यभावेन रौद्ररसस्याभावात् । अत एव ''बीभत्से यथा–अन्त्रप्रोतेत्यादि''–इति प्राक् (५०२ पृष्ठे २७ पङ्क्तौ) प्रदर्शितप्रदीपोक्तेर्न न्यूनतापत्तिरिति मन्तव्यम् ॥

१ सुन्दासुरस्य जम्भासुरपुत्रस्य ॥ २ घृणा जुगुप्सा । ''घृणा तु स्याज्जुगुप्सायां करुणायाम्''–इति हैमः॥ ३ तं शब्दं श्रीरामकृत धनुर्ज्याघोष श्रुत्वा च क्रुद्धा, स शब्दो यत्र यतो विनिःसृतस्तम् अभिनिध्याय शब्दनिःसरणावधिदेशं लक्ष्यीकृत्याभ्यद्रवदिति योजना ॥

वाच्यवशाद्यथा,—

मातङ्गाः ! किमु वल्गितैः, किमफलैराडम्बरैर्जम्बुकाः !
सारङ्गाः ! महिषाः ! मदं व्रजथ किं, शून्येषु शूरा न के।
कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः पुरः
सिन्धुध्वानिनि हुङ्कृते स्फुरति यत् तद्गर्जितं गर्जितम् ॥ २९९ ॥

वाच्यमहिम्ना कष्टत्वस्य गुणत्वमुदाहरति मातङ्गा इति। तथाचोक्तं प्रदीपे—"ओजस्विनि सिंहादौ वाच्येऽपि तस्य[1] गुणत्वम्, यतो मसृणशब्दप्रयोगेणोर्जितोऽप्यर्थो मृदुवद्भासते, ऊर्जितशब्दप्रयोगे त्वौर्जित्येन। उदाहरणम्—मातङ्गा इत्यादि"—इति। हे मातङ्गाः गजाः वल्गितैः गतिविशेषैः किमु 'प्रयोजनम्'—इति शेषः। बृंहितैरिति पाठे गर्जितैरित्यर्थः। यद्यपि "बृंहितं करिगर्जितम्"—इत्यमरकोशस्तथापि "विशिष्टवाचकानां पदानां पृथग्विशेषणसमवधाने विशेष्यमात्रपरत्वम्"—इति नियमात्प्रकृते गर्जितमात्रपरत्वं बोध्यम्। हे जम्बुकाः शृगालाः अफलैः व्यर्थैः आडम्बरैः गर्जितैः किम्। "आडम्बरः समारम्भे फेरुगर्जिततूर्ययोः"—इति विश्वः। हे सारङ्गाः मृगाः, तथा, हे महिषाः अरण्यलुलायाः मदं गर्वं किं किमर्थं व्रजथ प्राप्नुथ। 'व्रज गतौ'—इति भौवादिकाद्व्रजधातोर्लट्, मध्यमपुरुषैकवचनम्। 'व्रजत'—इति लोडन्तपाठोऽप्यस्ति, तथाऽपि स न तथा रुचिर इति बोध्यम्। शून्येषु बलवद्रहितेषु स्थानेषु के न शूराः, अपि तु सर्वेऽपीत्यर्थः। तथा च शूरत्वख्यापनार्थमपि नैतदुचितमिति भावः। 'शून्येऽथ शूरा न के'—इति पाठे अथशब्दः प्रश्नार्थकः। किं तर्हि सार्थकं तत्राह—कोपेत्यादि। कोपस्य य आटोपः उद्रेकस्तेन समुद्भटा उत्कटा उत्थिताः सटानां ग्रीवारोम्णां स्कन्धकेशानां वा कोटयोऽग्रभागाः यस्य तथाभूतस्य इभारेः सिंहस्य सिन्धुध्वानिनि ध्वानो ध्वनिः (शब्दः) सोऽस्मिन्नस्तीति ध्वानि, सिन्धुः समुद्रः, स इव ध्वानि ध्वनिशालि तस्मिन्नित्यर्थः[2]; अथवा, सिन्धुरिव ध्वानः सिन्धुध्वानः[3], सोऽस्मिन्नस्तीति सिन्धुध्वानि तस्मिन्नित्यर्थः, अत्र पक्षे सिन्धुशब्देन लक्षणया सिन्धुध्वानो ग्राह्यः; उभयपक्षेऽपि मत्वर्थे इनिप्रत्ययः। "कर्तर्युपमाने" (३।२।७९)—इति सूत्रेणोष्ट्र इव क्रोशति 'उष्ट्रक्रोशी'—इत्यादिवत् सिन्धुरिव ध्वनति 'सिन्धुध्वानि'—इति णिनिप्रत्यय इति तु न वाच्यम्, हुङ्कृतस्य ध्वनधात्वर्थं प्रति कर्तृत्वासंभवात्। तथाच समुद्रध्वनिसदृशगम्भीरध्वनिशालिनीति भावः। तादृशे हुङ्कृते हुङ्कारे पुरः अग्रे स्फुरति सति यद्गर्जितं तदेव गर्जितं सफलगर्जितमित्यर्थ इति विस्तारिकासारबोधिन्युद्द्योतादिषु स्पष्टम्। चन्द्रिकाकारास्तु—तत् गर्जितं सार्थकमित्यर्थः, द्वितीयगर्जितपदस्य सार्थकत्वविशिष्टलाक्षणि-

---

१ तस्य कष्टत्वस्य ॥ २ अयम् "उपमानानि सामान्यवचनैः" (२।१।५५)—इति सूत्रेण घनइव श्यामो 'घनश्यामः'—इतिवत् कर्मधारय समासः ॥ ३ अयमपि "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" (२।१।५७)—इति सूत्रेण ५१३ उदाहरणे बिम्बमिवोष्ठो 'बिम्बोष्ठः'—इतिवत् उपमानोपमेययोः कर्मधारय एव ॥

अत्र सिंहे वाच्ये परुषाः शब्दाः ॥ प्रकरणवशाद्यथा,–

रक्ताशोक ! कृशोदरी क्व नु गता त्यक्त्वाऽनुरक्तं जनं ?
नो दृष्टेति मुधैव चालयसि किं वातावधूतं शिरः ? ।
उत्कण्ठाघटमानषट्पदघटासंघट्टदष्टच्छद-
स्तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोऽयं कुतः ? ॥ ३०० ॥

कत्वात् । सफलगर्जितत्वरूपार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वं तु न युक्तम्, गर्जितान्तरस्याफलत्वेन पूर्वमनुक्तत्वादित्याहुः । "सटा जटाकेसरयोः"–इति मेदिनी । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र सिंहरूपवाच्यौचित्यात्तदभिधाने कष्टत्वं गुणः । तदेवाह **अत्र सिंहे इति ।** अत्र सिंहे ओजस्विनि वाच्ये तन्निष्ठौजोगुणप्रकाशकाः दीर्घसमासविकटवर्णा अनुगुणा इति भावः ॥

प्रकरणमहिम्ना कष्टत्वस्य गुणत्वमुदाहरति **रक्ताशोकेति ।** कालिदासकृते विक्रमोर्वशीये चतुर्थेऽङ्के विरहिणः पुरूरवस उक्तिरियम् । एवमेव वैद्यनाथनागोजीभट्टादयोऽप्याहुः । यद्यपीदं पद्यं कतिपुचिद्विक्रमोर्वशीयपुस्तकेषु नोपलभ्यते, तथाऽप्यङ्कितपुस्तके (१२० पृष्ठे) पाठभेदरूपेणोपलभ्यत एव । हे रक्ताशोक रक्तस्तद्वर्णोऽशोको वृक्षविशेषः, रक्तानामनुरक्तानां (मादृशानां) अशोको यस्मादिति व्युत्पत्त्याऽनुरक्तशोकापनोदकश्च । अनुरक्तं जनं मद्रूपं त्यक्त्वा कृशोदरी उर्वशी क्व नु गतेत्यन्वयः । वातचालितां तदग्रशाखां दृष्ट्वा पुनराह–नो दृष्टेतीति । इतीत्यनन्तरं 'सूचयितुम्'–इति शेषः । वातेनावधूतं कम्पितं शिरः मुधैव वृथैव मिथ्यैवेति यावत्, किं कुतः चालयसि । वातावधूतस्यैव शिरसः क्रोधाद्वातव्याधिकम्पितत्वेनोक्तिः । मिथ्यात्वं समर्थयति–उत्कण्ठेत्यादि । तस्याः कृशोदर्याः पादाहतिं पादघातम् अन्तरेण विना भवतः तवायम् अदृष्टपूर्वः पुष्पोद्गमः पुष्पोदयः कुतः कथं जात इत्यर्थः, "स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियङ्गुर्विकसति, बकुलः सीधुगण्डूषसेकात्, पादाघातादशोकः, तिलककुरवकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्याम् । मन्दारो नर्मवाक्यात्, पटुमधुहसनाच्चम्पको, वक्त्रवाताच्चूतो, गीतान्नमेरुः, विकसति च पुरो नर्तनात्कर्णिकारः ॥"–इति प्रसिद्धेरिति भावः । कीदृशः पुष्पोद्गमः ?–उत्कण्ठया औत्सुक्येन घटमाना युक्ताः मिलिता वा ये षट्पदाः भ्रमरास्तेषां या घटा समूहस्तस्य यः संघट्टः गाढमिलनं यत्र, स चासौ, (अर्थात् तैरेव मकरन्दाप्राप्त्या) दष्टच्छदः खण्डितदलश्चेत्यर्थः । यद्वा, षट्पदानां या घटा समूहस्तस्य संघट्टेन निबिडसंबन्धेन परस्परोपमर्देन वा दष्टाः ख-

---

१ गर्जितान्तरस्येति । 'वल्गितादीनामफलत्वेनोक्तत्वेऽपि'–इत्यादिः ॥ २ पूर्वमिति । प्रथमचरणद्वये इत्यर्थः ॥ ३ 'पटुमृदुहसनात्'–इत्यपि पाठः ॥

अत्र शिरोधूननेन कुपितस्य वचसि ॥

क्वचिन्नीरसे न गुणो न दोषः; यथा,–

ण्डिताश्छदाः पत्राणि यस्य तथाभूत इत्यर्थः । 'घटा'–इत्यत्र 'घट संघाते'–इति चौरादिकात् घटधातोः 'अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः'–इति "ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः" (३।१।११०)–इतिसूत्रस्थवैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्युक्तरीत्या णिजभावे "घटादयः षितः"–इति गणसूत्रेण षित्वात् "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" (३ । ३ । १०४)–इति सूत्रेण स्त्रियां भावेऽङ्प्रत्ययेऽदन्तत्वाट्टाप् । अथवा 'घट चेष्टायाम्'–इति भौवादिकात् घटधातोः पूर्ववदङि टाप् । "धातवोऽनेकार्थाः"–इति न्यायेन संघातार्थकत्वम् । एवं च "घटः समाधिभेदेभशिरःकूटकुटेषु च । घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च योषिति ॥"–इति मेदिनीकोशे कूटे (समूहे) घट इति पुंस्त्वनिर्देशः प्रायोऽभिप्रायः, प्रकृते महाकविप्रयोगे घटेति स्त्रीत्वनिर्देशस्यापि दर्शनादिति बोध्यम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र मिथ्या शिरोऽवधूननेन कोपप्रकरणम्, तदौचित्यात्कष्टत्वं गुण इत्याह **अत्रेत्यादि ।** अयं भावः–अत्र प्रकरणगम्यविप्रलम्भानौचित्येऽपि प्रस्तुतशिरोधूननप्रतिपादितदर्शनापलापप्रादुर्भूतक्रोधप्रकर्षकत्वाद्दीर्घसमासविकटवर्णयोर्गुणत्वम्, तेनाङ्गस्य क्रोधस्य प्रकर्षादङ्गिनो विप्रलम्भस्यापि प्रकर्ष इति । न चास्य व्यङ्ग्यौचित्ये एव प्रवेशः, कोपस्य व्यङ्ग्यत्वादिति वाच्यम्; वक्त्राद्यौचित्यव्यतिरिक्तस्थानीयस्य व्यङ्ग्यस्य व्यङ्ग्यपदोपादानात्[1] गोबलीवर्दन्यायात् । दोषत्वाभावश्चैतेषु गुणत्वप्राप्तेः[2] स्फुट एवेति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ॥

इत्थं "दोषोऽपि क्वचिद्गुणः"–इत्यस्य सविस्तरमुदाहरणं प्रदर्श्य, संप्रति "क्वचिन्न दोषो न गुणः"–इत्यस्योदाहरणं प्रदर्शयन्नाह **क्वचिदित्यादि ।** क्वचिदिति व्याचष्टे **नीरसे इति ।** शृङ्गारादिरसशून्ये, न तु निरास्वादे इत्यर्थः, निरास्वादे काव्यताविरहादिति भावः । **न गुणो न दोष इति ।** कष्टत्वस्य पुनर्न दोषत्वं न वा गुणत्वम्, यत्र न रसो न वा प्रतिपाद्याद्यौचित्यमिति भावः । अत्रोक्तं प्रदीपादौ–"अथ नीरसे यदि विघात्यभावादस्य (कष्टत्वस्य) अदोषत्वं तदाऽन्येषामपि स्यात् । तथा च नीरसदोषोदाहरणं विरुद्धचेतेति चेत्, न, तस्योपलक्षणत्वात् दोषपरिचयमात्रार्थत्वाद्वा"–इति प्रदीपः । **"अथ नीरसे इति ।** विघात्यस्य रसस्याभावादित्यर्थः । **अन्येषामपीति ।** अश्लीलादिदोषाणां रसापकर्षकत्वान्नीरसेऽदोषत्वं स्यात् । एवं च नीरसं दोषोदाहरणमयुक्तम् । य-

---

१ व्यङ्ग्यपदोपादानादिति । व्यङ्ग्यपदेनोपादानादित्यर्थः । अतएव "व्यङ्ग्यपदेन विवक्षणाद्गोवृषन्यायात्"–इति सारबोधिनी ॥ २ दोषत्वाभावे हेतुः 'उद्वेगाभावात्'–इत्यादिना प्राक् (३२५ पृष्ठे) प्रतिपादितोऽपि पुनः संक्षेपेण प्रतिपाद्यते–गुणत्वप्राप्तेरिति ॥

शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन् व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषान्
दीर्घाघ्रातानघौघैः, पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन् यः ।
घर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्ते-
र्दत्तार्घाः सिद्धसंघैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम् ॥ ३०१ ॥

थाऽश्लीले 'साधनं सुमहद्यस्य' (३३६ पृष्ठे)—इति, तथा 'सोऽध्यैष्ट' (३६० पृष्ठे)—इत्यादि श्रुतिकटूदाहरणमपि नीरसत्वादयुक्तमिति शङ्काऽर्थः । **न तस्येति** । नीरसोदाहरणस्येत्यर्थः । मात्रपदेन तत्काव्यस्य दुष्टत्वव्यवच्छेदः"—इति प्रभा । "**उपलक्षणत्वादिति** । दोषपरिचयमात्रार्थत्वादिति भावः"—इत्युद्द्योतः ।

यथेत्युदाहरति **शीर्णघ्राणेति** । मयूरकविकृते[1] सूर्यशतके सूर्यस्तुतिरियम् । तस्य घर्मांशोः सूर्यस्य घृणयः किरणाः वः युष्माकम् अंहसा पापानां विघातं नाशं शीघ्रं झटिति विदधतु कुर्वन्त्वित्यन्वयः । स कः ?—यः एकः असहायः (साधननिरपेक्षः), अघौघैः पापसमूहैः, घ्राणं नासिका च अङ्घ्री चरणौ च पाणी हस्तौ च एषां समाहारो घ्राणाङ्घ्रिपाणि, शीर्णं विदीर्णं (विगलितं) घ्राणाङ्घ्रिपाणि येषां तान्; तथा, व्रणिभिः व्रणयुक्तैः 'घृणिभिः'—इति पाठे जुगुप्साविषयैः अपघनैः अङ्गैः (शेषावयवैः) उपलक्षितान्; उपलक्षणे तृतीया "इत्थंभूतलक्षणे" (२ । ३ । २१)—इति पाणिनिसूत्रात् । अतएव, (दुःखात्) घर्घरः बलवद्वारिध्वनिस्तद्वत् अव्यक्तः वर्णप्रतिभारहितः घोषः शब्दो येषां तथाभूतान्; तथा, दीर्घम् आघ्रातं श्वासो येषां तान्; यद्वा, अघौघैः दीर्घाघ्रातान् दृढव्यासान्; अथवा, अघौघैः दीर्घकालं व्याप्याघ्रातान् आक्रान्तान्, एवंविधान् गलत्कुष्ठिनो जनान् उल्लाघयन् नीरोगीकुर्वन् (व्याधिनिर्मुक्तान् कुर्वन्) पुनरपि घटयति भूयोऽपि नवीकरोतीत्यर्थः; घ्राणादिभिर्नूतनावयवैः संबध्नातीति यावत् । कीदृशस्य घर्मांशोः ?—अन्तः हृदये द्विगुणा बहुला घना निबिडा या घृणा कृपा तन्निघ्ना तदायत्ता निर्विघ्ना विघ्नरहिता (विघ्ननाशिनी) निरपवादा वा वृत्तिर्व्यवसायश्चित्तस्वभावो वा यस्यैवंभूतस्य । "घृणा तु स्याज्जुगुप्सायां करुणायाम्"—इति हैमः । कीदृशाः घृणयः ?—सिद्धानां ॥ देवयोनिविशेषाणां विश्वावसुप्रभृतीनां संघैः समूहैः दत्ता अर्घाः पूजोपहाराः येषां तथाभूता इत्यर्थः । "अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः"—इत्यमरः । "घर्घरो बलवद्वारिध्वानः"—इति विश्वः । "उल्लाघो निर्गतो गदात्"—इति "मूल्ये पूजाविधावर्घः"—इति चामरः । स्रग्धरा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१२८ पृष्ठे) ।

शब्दचित्रेऽस्मिन् काव्ये सतोऽपि कविनिष्ठसूर्यविषयकभावस्य न प्राधान्यमिति नीरसत्वव्यपदेशः । न च सूर्यस्य दयावीरत्वेन दयावीररसस्य[2] सत्त्वात्सरसत्वमिति वाच्यम्,

१ मयूरकवेरितिवृत्त प्राक् (६ पृष्ठे) 'पुरा किल मयूरशर्मा'—इत्यादिनाऽभिहितम् ॥ २ दयावीररसः प्राक् (१२९ पृष्ठे ५ पङ्क्तौ) निरूपित. ॥

अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषादावदुष्टौ । यथा,—

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो
यश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।

अनुप्रासमात्रलग्नत्वेन कवेस्तत्र तात्पर्याभावात्; तथा चात्रानुप्रासैकपरतया नीरसत्वात्कष्टत्वं न गुणो न दोष इति बोध्यम् । उक्तं च प्रदीपोद्द्योतयोः—"नीरसत्व चात्रानुप्रासमात्रलग्नतया रसे तात्पर्याभावात् । न चानुप्रासास्पदैकतयैव गुणत्वम्, 'सोऽध्यैष्ट वेदान्' (३६० पृष्ठे)—इत्यादावपि तदापत्तेरिति । न च परुषवर्णत्वमनुप्रासे प्रयोजकम्, येन तद्धटकतयाऽद्दोषत्वं स्यात्"—इति प्रदीपः । "रसे इति । सूर्यस्य दयावीरत्वेन दयावीररसे इत्यर्थः । न च कविनिष्ठसूर्यविषयकभावस्यौजस्व्यालम्बनकत्वेनौजस्वितया तद्गतौजोगुणव्यञ्जकत्वेन गुणत्वम्, भावेषु गुणानङ्गीकारादिति संप्रदायः"—इत्युद्द्योतः ।

अत्राहुः सारबोधिनीकाराः—"क्वचिन्न दोषत्वं नापि गुणत्वम्, यत्र न रसः न वा वक्त्राद्यौचित्यम् । तत्र नीरसे शीर्णघ्राणेत्यादौ विकटा ओजोव्यञ्जकास्ते च शृङ्गारादिरसानामेकस्याप्यभावान्नापकर्षोत्कर्षकाः प्रकृतस्य भावस्य गुणाभावादकिंचित्कराः । नन्वत्रापि दयावीरत्वेन सरसत्वम्, ओजस्विनि सूर्ये वाच्ये 'सिन्धुध्वानिनि'—इतिवत् (५०४ पृष्ठे) वाच्यौचित्यमप्यस्तीति चेत्, न, अनुप्रासमात्रलग्नकत्वेन कवेस्तत्र तथातात्पर्याभावात्, दयावीरस्य ग्रन्थकृताऽनङ्गीकृतत्वाच्च[1] । न चानुप्रासंसंपादकत्वेनैव गुणत्वम्, 'सोऽध्यैष्ट वेदान्'—इत्यत्रापि तथा प्रसङ्गात्"—इति ॥

"क्वचिन्न दोषो न गुणः"—इत्यस्योदाहरणानन्तरं दर्शयन् च्युतसंस्कृत्यसमर्थयोर्नित्यदोषत्वेन तावपहायाप्रयुक्तनिहतार्थयोः प्रतिप्रसवमाह **अप्रयुक्तेत्यादि । श्लेषादाविति ।** आदिपदग्राह्यं यमकादि । **अदुष्टाविति ।** 'न दुष्टौ'—इत्यपि पाठः । यदि च प्रयोजनानुसंधानव्यग्रता दुष्टिबीजम्, तथाऽप्यत्र न दोषता, तदलंकारत्वस्य प्रयोजनस्य प्रतीतेर्व्यग्रताया अभावादिति भावः । व्याख्यातमिद प्रदीपोद्द्योतयोः—"अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषयमकादावदुष्टाविति प्रतिपादितं प्राक् (३२८ पृष्ठे २९ पङ्क्तौ) । यदि च प्रयोजनानुसंधानव्यग्रता दुष्टिबीजम्, तथाऽप्यत्र न दोषता, तदलंकारत्वस्य प्रयोजनस्य प्रतीतेर्व्यग्रताभावात्"—इति प्रदीपः । "**यदि च प्रयोजनेति ।** 'पदार्थोपस्थितिविलम्ब एव दुष्टिबीजम्'—इत्यर्थस्यापि प्राक् (३२८ पृष्ठे २९ पङ्क्तौ) निरूपणादिति भावः । तत्पक्षेऽपि तदलंकारविषये प्रतीत्यविलम्बस्यानुद्देश्यत्वाददुष्टत्वम्"—इत्युद्द्योतः ।

तत्र श्लेषे अप्रयुक्तनिहतार्थयोरदोषत्वमुदाहरति **येनेति ।** चन्द्रकस्य कवेः पद्यमिदमिति सुभाषितावल्यां स्पष्टम् । अत्र विष्णुपक्षे—सः माधवः मा लक्ष्मीः "इन्दिरा लोकमाता मा"

---

१ अनङ्गीकृतत्वमपि प्राक् (१२९ पृष्ठे ८ पङ्क्तौ) 'परे तु'—इत्यादिना निरूपितमिति बोध्यम् ॥

यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः,
पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधवः ॥ ३०२ ॥

—इत्यमरः। तस्याः धवः पतिः विष्णुः त्वां स्वयं पायात् रक्षतु। "धवः प्रियः पतिर्भर्ता" —इत्यमरः, स कः ?—येन अनः शकटं (शकटासुरः) ध्वस्तं पातितम्। "अनः क्लीबं जले शोके मातृस्यन्दनयोरपि"—इति विश्वः। पुरा किल बाल्ये श्रीकृष्णः शकटरूपधारिणं शकटासुरं पादघातेन पातयामासेति पौराणिकी कथाऽत्रानुसंधेया। तथा, अभवेन अजन्मना, न भवः संसारो यस्मात्तादृशेन वा। "भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः"—इति मेदिनी। येन बलिं बलिनामानं दैत्यं जयतीति बलिजित् बलिजयनशीलः (स्वस्य) कायो देहः पुरा अमृतहरणप्रस्तावे स्त्रीकृतः स्त्रीरूपता प्रापितः, मोहिनीरूपतां प्रापित इत्यर्थः; असुराणाममृतपाननिरसनायेति भावः। यश्च उद्वृत्तस्य दृप्तस्य भुजङ्गस्य कालियसर्पस्य हन्ता। रवाणां शब्दानां (नाम्नां) लयो यत्र सः। नामरूपात्मकजगतो ब्रह्मणि लय इति वेदान्तविदनुमतम्। यः अगं गोवर्धनगिरिं गां पृथ्वीं च अधारयत् धृतवान्। श्रीकृष्ण-वराहरूपतया करेण दंष्ट्राङ्कुरेण चेति भावः। अमराः देवाः यस्य शशिनं चन्द्रं मथ्नातीति शशिमत् राहुस्तस्य शिरो हरतीति शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्य स्तवनीयं नाम नामधेयम् आहुः। अन्धकाः यादवास्तेषां क्षयं निवासं द्वारकारूपं गृहं कृतवान्। सर्वदः सर्वदाता, चतुर्वर्गप्रद इत्यर्थः। "क्षयो गेहे च कल्पान्तेऽपचये रुजि"—इति हैमः।

शिवपक्षे तु—स उमाधवः शिवः सर्वदा सर्वकाले त्वा स्वयं पायात्। स कः ?—ध्वस्तमनोभवेन नाशितकन्दर्पेण येन पुरा त्रिपुरनामकदैत्य[1]वधकाले बलिजितो नारायणस्य कायः अस्त्रीकृतः बाणरूपतां प्रापितः। उक्तं च महिम्नः स्तोत्रे पुष्पदन्तेन—"रथः क्षोणी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो[2][3] धनुरथो रथाङ्गे चन्द्रार्कौ रथचरणपाणिः[4] शर इति"—इति। यश्च उद्वृत्ता उद्धता ये भुजङ्गाः वासुक्यादयस्त एव हाराः वलयानि च यस्य तादृशः। यः गङ्गां भागीरथीम् अधारयत्, उत्तमाङ्गेनेति शेषः। यस्य शिरो मस्तकं शशिमत् चन्द्रयुतम्। यस्य हर इति ब्रह्मादिसंहारकत्वेन स्तुत्यं नामामरा आहुः। यः अन्धकनामकदैत्यस्य क्षयो नाशस्तत्कर्तेत्यर्थः।

प्रदीपे तु "यो गङ्गां च दधेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिपत्रप्रियः"—इति द्वितीयचरणपाठः, "सोऽव्यादिष्टभुजङ्गहारवलयस्त्वां सर्वदो माधवः"—इति चतुर्थचरणपाठश्च दृश्यते। तत्र, बर्हिपत्रप्रियः मयूरपिच्छधारकः। इष्टभुजङ्गहा भुजङ्गान् हन्तीति भुजङ्गहा गरुडः स इष्टो (वाहनतया) अभीष्टो यस्य तादृश इति विष्णुपक्षेऽर्थः। शिवपक्षे तु—बर्ही मयूरः पत्रं वाहनं यस्य स बर्हिपत्रः कार्तिकेयः प्रियो यस्य तादृशः। तथा, इष्टानि

१ त्रिपुरनामकदैत्यस्येतिवृत्तमग्रे ३४० उदाहरणे टिप्पणे स्फुटीभविष्यति ॥ २ इन्द्र ॥ ३ मेरु ॥ ४ विष्णु ॥

अत्र माधवपक्षे शशिमदन्धकक्षयशब्दावप्रयुक्तनिहतार्थौ ॥

अश्लीलं क्वचिद्गुणः, यथा सुरतारम्भगोष्ठ्याम्,

("द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु"—इति कामशास्त्रस्थितौ),

करिहस्तेन संबाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते।

उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥ ३०३ ॥

भुजङ्गानां हारवलयानि यस्य तथाभूत इत्यर्थः। "पत्त्रं तु वाहने पर्णे स्यात्पक्षे शरपक्षिणोः"—इति मेदिनी। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्र माधवपक्षे (विष्णुपक्षे) शशिमत्पदस्य राहौ अप्रयुक्तत्वम्, क्षयपदस्य गृहे निहतार्थत्वं च न दोषः, श्लेषनिर्वाहकत्वात्। तदेवाह **अत्रेत्यादि**। व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतादिषु—अत्र माधवपक्षे राहौ शशिमत्पदमप्रयुक्तम्, क्षयपदं गृहे निहतार्थम्; तथापि श्लेषालंकाराय गृहीतत्वादनयोरदुष्टत्वम्। न च श्लेषालंकारप्रयोजकतया गुणत्वमपि शङ्कनीयम्, अप्रयुक्त-निहतार्थत्वस्यालंकारेऽप्रयोजकत्वात्। एतेन निरर्थकस्यानुप्राससंपादकत्वेन क्वचिद्गुणत्वमित्यपास्तम्, नैरर्थक्यस्य तत्राप्रयोजकत्वात्, सार्थकेनापि तन्निर्वाहादिति बोध्यम्। एवमन्येष्वपि प्रतीतिविलम्बवत्सु द्रष्टव्यमिति। सरस्वतीतीर्थास्तु—अन्धकक्षयशब्दो निहतार्थः, अन्धकशब्दस्य यादवेभ्योऽपि दैत्यविशेषे, क्षयशब्दस्य निवासादपि विनाशे प्रसिद्धिबाहुल्यादित्याहुः। अत्राहुश्चक्रवर्तिनः—"अत्रालंकारकृतचारुत्वनिर्वाहकत्वेन प्रतीतिमान्थर्यस्याप्यदूषणत्वात्तौ न दुष्टाविति बोध्यम्। 'दधार हृदये गौरी देवं हिमकरालयम्'—इत्यत्र श्लेषनिर्वाहकत्वेन हिकारस्य गुणत्वमिति यत्कैश्चिदुक्तम्, तन्न युक्तम्, श्लेषनिर्वाहप्रयोजनान्तरसत्त्वेन पादपूरणमात्रप्रयोजनकत्वस्वरूपाभावात्, धर्मिसत्तायामेवोत्कर्षकत्वात्"—इति ॥

अनुचितार्थनिरर्थकावाचकानां नित्यदोषत्वेन तानपहायाश्लीलस्य प्रतिप्रसवमाह **अश्लीलमित्यादि**। अश्लीलत्वमित्यर्थः। **सुरतेति**। सुरतारम्भाय गोष्ठ्यां वार्तायामित्यर्थः। "गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्"—इति मेदिनी। **द्व्यर्थैरित्यादि**। "ताम्बूलदानविधिना[1] विसृजेद्वयस्यां द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु"—इत्यादिकामशास्त्रस्य वात्स्यायनमुन्यादिकृतस्य स्थितौ सत्यामित्यर्थः। अत्रोक्तं प्रदीपोद्द्योतयोः—"अश्लीलत्वं क्वचिद्गुणः, यथा सुरतारम्भगोष्ठ्यां 'द्व्यर्थैः पदैः०'—इति कामशास्त्रस्थितौ दोषत्वाभावे व्युत्पत्तिप्रकटनात्"—इति प्रदीपः। "गुणत्वे हेतुमाह **व्युत्पत्तीति**। उदासीनवञ्चनया स्वार्थसपत्त्या च रसोत्कर्षकत्वाद्गुणत्वं बोध्यम्" इत्युद्द्योतः।

त्रिविधेष्वश्लीलेषु व्रीडाव्यञ्जकस्याश्लीलस्य वाक्यगतस्य गुणत्वमुदाहरति **करिहस्ते-**

---

१ वयस्या सखी ताम्बूलदानरूपेण विधिना प्रकारेण विसृजेत्, तथा, द्व्यर्थैः अनेकार्थैः पदैः रहस्यं गोप्यं वस्तु योनिलिङ्गादिक पिशुनयेत् सूचयेदित्यर्थः ॥

शमकथासु,—

उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटितोदरसन्निभे।
क्लेदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरकृमेः कस्य जायते॥ ३०४॥

निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां, नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन।
रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ३०५

नेति। पुंसः वीरस्य ध्वजः केतुः "ध्वजः पूर्वदिशो गृहे। शिश्ने चिह्ने पताकायां खट्वाङ्गे शौण्डिकेऽपि च"—इति हैमः। साधनस्य सैन्यस्यान्तः मध्ये प्रविश्य उपसर्पन् इतस्ततो गच्छन् विराजते शोभते इत्यन्वयः। "साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौषधे गतौ। निर्वर्तनोपायमेढ्रदापनेऽनुगमे धने"—इति मेदिनी। कीदृशे साधनान्तः?— संबाधे नराश्वादिभिः संकटे। "संबाधः संकटे भगे"—इति विश्वः। तथा, करिणां गजानां हस्तेन शुण्डया विलोडिते सावकाशे कृते इत्यर्थः।

अत्र (पुंसः कामिनः ध्वजः लिङ्गं (शिश्नः) साधनस्य मदनमन्दिरस्य (स्त्रीवराङ्गस्य) अन्तः मध्ये प्रविश्य उपसर्पन् गतागतं कुर्वन् विराजते। कीदृशे साधनान्तः?— संबाधे सकुचिते। कथं तर्हि प्रवेशस्तत्राह—करिहस्तेनेति। करिहस्तो नाम कठिनयोनिशैथिल्यापादको बहिष्कृतमध्यमाङ्गुलीकः संयुक्ततर्जन्यनामिकारूपः। तदुक्तम्—"तर्जन्यनामिके युक्ते[1] मध्यमा स्याद्बहिष्कृता[2]। करिहस्तः समुद्दिष्टः[3] कामशास्त्रविशारदैः॥"—इति। तेन करिहस्तेन विलोडिते विकाशिते क्लेदिते वा)—इति गुप्तोऽश्लीलार्थः।

अत्र करिहस्तसंबन्धादिपदेष्वश्लीलेष्वपि "द्व्यर्थैः पदैः०"—इत्यादिना कामशास्त्रेण सुरतारम्भोपयुक्तवार्तायामश्लीलार्थस्यानुमतत्वाददोषत्वम्, गुणत्वं तु व्युत्पत्तिप्रकटनात्, उदासीनवञ्चनया स्वार्थसंपत्त्या च रसोत्कर्षकत्वाच्चेति बोध्यम्॥

शमकथास्वपि अश्लीलत्वस्य गुणत्वमित्याह **शमकथास्विति**। 'अश्लीलं गुणः'—इत्यनुषङ्गः। शमकथासु शान्तिवार्तास्वपि अश्लीलत्वं गुणः, वैराग्यहेतुघृणोत्पादनेन शान्तिपोषकत्वादिति भावः। जुगुप्साश्लीलस्य वाक्यगतस्य गुणत्वमुदाहरति **उत्तानेति**। उत्तानः वैपरीत्येन स्थितः उच्छूनः शोफवांश्च यो मण्डूकः भेकस्तस्य पाटितं विदारितं यद् उदरं तत्सन्निभे तत्तुल्ये, क्लेदिनि क्लिन्ने (स्रवन्मन्मथजले), स्त्रीव्रणे योनिरूपे (वराङ्गरूपे) कस्य अकृमेः कृमिभिन्नस्य सक्तिः आसक्तिः जायते इत्यर्थः। तदासक्तः कृमिरेवेति भावः। "उत्तानमगभीरे स्यादूर्ध्वास्यशयिते त्रिषु"—इति कोशः। अत्र शान्तिकथायां जुगुप्साश्लीलत्वं गुणः, वैराग्यहेतुघृणोत्पादनेन शान्तिपोषकत्वादिति बोध्यम्॥

अमङ्गलव्यञ्जकस्याश्लीलस्य वाक्यगतस्य भाव्यर्थसूचकतया गुणत्वमुदाहरति **निर्वाणे-**

१ युक्ते सयुक्ते, श्लिष्टे इति यावत्॥ २ "मध्यमा पृष्ठतस्तयोः"—इति पाठान्तरम्॥ ३ "करिहस्त इति प्रोक्त"—इति पाठान्तरम्॥ ४ घृणा जुगुप्सा॥

अत्र भाव्यमङ्गलसूचकम् ॥

ति । नारायणदीक्षितकृते वेणीसंहारे नाटके प्रथमेऽङ्के सूत्रधारस्योक्तिरियम् । पाण्डुतनयाः युधिष्ठिरादयः अरीणां शत्रूणां प्रशमात् कलहोपशमात् (युद्धनिवृत्तेः) शान्त्यवलम्बनाद्वा निर्वाणः शान्तो वैरं विरोध एव दहनोऽग्निर्येषां तथाभूताः सन्तः माधवेन श्रीकृष्णेन सह नन्दन्तु समृद्धा भवन्तु । 'टुनदि समृद्धौ'–इति भ्वादिगणे धातुः । तथा, सभृत्याः कुरुराजस्य धृतराष्ट्रस्य सुताः दुर्योधनादयः रक्ताऽनुरक्ता प्रसाधिता प्रकर्षेण साधिता (वशीकृता) च भूर्यैस्तादृशाः, क्षतो निवृत्तो विग्रहः कलहो येषां ते क्षतविग्रहाः खण्डितयुद्धाश्च सन्तः स्वीयप्रकृतौ तिष्ठन्तीति स्वस्थाः सुस्थिताः (सुखिनः) भवन्तु–इत्यर्थः । "निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे विनाशे गजमज्जने"–इति यादवः । "विग्रहः समरे काये"–इति, "सुस्थिते च मृते स्वस्थः"–इति च विश्वः । वेणीसंहारटीकाकर्त्रा जगद्धरेण तु 'निर्वाणवैरिदहनाः'–इति पाठं मत्वा 'निर्वाणो निस्तेजीकृतो वैर्येव दहनो यैस्ते'–इति विग्रहो दर्शितः । परंतु प्रागुक्तपाठ एव रुचिरः, 'अरीणां प्रशमात्'–इत्यनेन सह सामञ्जस्यातिशयादिति बोध्यम् । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे) ।

अत्र 'प्रशमात् नाशात् । रक्तं रुधिरं तेन प्रसाधिताऽलंकृता भूर्यैस्तादृशाः, क्षतविग्रहाः खण्डितशरीराश्च सन्तः स्वस्थाः स्वर्गस्थाः[1] (मृताः) भवन्तु'–इत्यमङ्गलार्थो व्यज्यते । इदं चामङ्गलाश्लीलत्वं भाव्यर्थसूचकतया गुणः । तदेवाह **अत्र भाव्येति** । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः–"अत्र 'प्रशमात्'–इति 'स्वस्थाः'–इति मरणार्थकत्वादश्लीले अपि भाव्यमङ्गलसूचनाद्गुणः । दुर्योधनामङ्गलस्य नायकमङ्गलत्वेन गुणत्वं बोध्यम् । एवम् "अङ्गीकृता क्वचिद्विज्ञैरश्लीलस्याप्यदोषता । प्रसिद्धपाद[2]शब्दादौ क्वचिल्लाक्षणिके तथा ॥" आदिना शिवलिङ्गादि । द्वितीयं (लाक्षणिकं) यथा–'अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम्'–इत्यादौ"–इति ।

अत्रोद्द्योतकाराः–असाध्वसमर्थानुचितार्थावाचकनिरर्थकविरुद्धमतिकृन्नेयार्थाविमृष्टविधेयांशास्तु नित्या एवेति बोध्यम् । ननु निरर्थकक्लिष्टविरुद्धमतिकृतोऽनित्याः, " दधार हृदये देवं गौरी हिमकराङ्कितम् । अत्र श्लेषोदयान्नैव त्याज्यं हीति निरर्थकम्"–इति जयदेवोक्तेः, क्लिष्टं मत्तोक्त्यादौ गुण इति प्रदीपोक्तेश्च; एवं विरुद्धमतिकृतोऽपीति चेत्, न, वृत्तनिर्वाहमात्रप्रयोजनकस्य निरर्थकस्यात्रात्मलाभाभावात् । तस्मान्निरर्थकं नित्यदोष एव । प्रकृतप्रतीतिन्यक्कारकप्रतीतिजनकं हि विरुद्धमतिकृत्, न्यक्कारकप्रतीतेर्विवक्षितत्वे

---

१ अत्र पक्षे स्वरित्यव्ययं स्वर्गवाचकम्, "स्वरव्यय स्वर्गनाक०"–इत्यमर । अत्र "खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्य "–इति वार्तिकेन वैकल्पिकविसर्गलोपान्न वैरूप्यम् ॥ २ पादशब्दस्य महाराष्ट्रभाषादावपानवायुबोधकत्वेनाश्लीलत्व प्राप्तम् ॥

अधमप्रकृत्युक्तिषु ग्राम्यो गुणः । यथा,—

फुल्लुक्करं कलमकूरणिहं वहन्ति जे सिन्धुवारविडवा मह वल्लहा दे ।
जे गालिदस्स महिसीदहिणो सरिच्छा दे किं च मुद्धविअइल्लपसूणपुञ्जा॥३०९॥

अत्र, कलम-भक्त-महिषी-दधि-शब्दा ग्राम्या अपि विदूषकोक्तौ ॥

उपहितो वा । शक्तिः पार्वती तस्याः नाथः पतिरित्यर्थः । केचित्तु—शक्तिभिः ब्राह्मी-माहेश्वरी-कौमारी-वैष्णवी-वाराही-माहेन्द्री-चामुण्डा-चण्डिकाख्याभिरष्टाभिः परिणद्धः वेष्टितो नित्ययुक्तो वा, भैरवमूर्तित्वादिति भावः । अत एव तासामेव शक्तीनां नाथ इत्याहुः। मालिनी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (११४ पृष्ठे)

अत्र नाडी—सिद्ध्यादिपदानामागममात्रप्रसिद्धत्वेनाप्रतीतत्वेऽपि वक्त्र्याः कपालकुण्डलिकायाः स्वयं परामर्शात्प्राग्वद्गुणत्वम् । तथा चाहुः कमलाकरभट्टाः—"शक्तयोऽस्य जगत्सर्वं शक्तिमांश्च महेश्वरः"—इत्यागममात्रप्रसिद्धत्वेऽपि स्वयं ज्ञातत्वाद्गुणत्वमिति ॥

नीचपात्रोक्तिषु ग्राम्यत्वस्य गुणत्वमित्याह **अधमेत्यादि ।** अधमप्रकृतीनां चेट-विट-विदूषकाणां हास्यरसप्रधानानामुक्तिषु हास्यकरीषु तथैवौचित्याद्दोषत्वाभावे हास्यपर्यवसायित्वाद्ग्राम्यो गुण इत्यर्थः । **फुल्लुक्करमिति ।** "पुष्पोत्करं कलमभक्तनिभं वहन्ति ये सिन्धुवारविटपा मम वल्लभास्ते । ये गालितस्य महिषीदध्नः सदृक्षास्ते किं च मुग्धविचकिलप्रसूनपुञ्जाः ॥"—इति संस्कृतम् । राजशेखरकृते कर्पूरमञ्जरीनामकसट्टके[1] प्रथमजवनिकान्तरे विदूषकोक्तिरियम् । यत्तु 'विद्धशालभञ्जिकायां विदूषकोक्तिरियम्—इति चन्द्रिकोद्द्योतयोरुक्तम्, तत्तु तद्ग्रन्थानवलोकनमूलकमेव । कूरशब्दो भक्ते देशी । तदुक्तमुद्द्योते—'प्राकृते देशीयमेतत्'—इति । कलमाः शालिधान्यानि तेषां भक्तम् ओदनं तन्निभं तत्तुल्यं पुष्पोत्करं कुसुमपुञ्जं ये वहन्ति ते सिन्धुवारस्य निर्गुण्डीवृक्षस्य विटपाः शाखाः मम वल्लभाः प्रियाः । शाल्योदनसादृश्यं प्रियत्वे बीजम् । तथा, ये गालितस्य निर्जलीकृतस्य महिषीदध्नः सदृक्षाः सदृशाः, किंचेति समुच्चये, तेऽपि मुग्धस्य सुन्दरस्य विचकिलप्रसूनस्य मल्लिकापुष्पस्य पुञ्जाः 'मम वल्लभाः'—इत्यनुषङ्गः । सिन्दुवारेत्यपि पाठान्तरम् । "स्यान्निकायः पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम्"—इति "सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि"—इति चामरः । "मुग्धः सुन्दरमूढयोः"—इति कोशः । "पुमान् विचकिलो मल्लीभेदे दमनकेऽपि[2] च"—इति विश्वः । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे)

अत्रेति । कलमेत्यादि प्राकृतविवरणमिति विस्तारिकासारबोधिनीसुधासागरादिषु स्पष्टम् । **विदूषकोक्ताविति ।** गुण इति संबध्यते । 'हास्यरसपरिपोषकत्वात्'—इति शेषः । तथा चात्र कलम-कूर-महिसी-दहिशब्दानामविदग्धप्रयोज्यत्वात् ग्राम्यत्वेऽपि विदूषकोक्तौ

---

१ सट्टकलक्षण तूक्त प्राक् (१७१ पृष्ठे) टिप्पणे ॥ २ 'दवणा'—इति महाराष्ट्रभाषाया प्रसिद्धे ॥

न्यूनपदं क्वचिद्गुणः। यथा,—

गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भूतरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा।
मा मा मानद! माऽति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी
सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् ॥३१०॥

हास्यरसपरिपोषकत्वाद्गुणत्वमिति भावः। "स पुनर्वेषभाषाभिर्हास्यकारी विदूषकः"—इति विदूषकलक्षणं बोध्यम् ॥

वाक्यदोषेषु प्रतिकूलवर्णोपहतलुप्तविसर्गविसंधिहतवृत्तानां नित्यदोषत्वात्तान् अपहाय न्यूनपदानित्यत्वं दर्शयति **न्यूनपदमिति**। न्यूनपदमपि क्वचिद्गुणो यत्र न्यूनतयैवाभिमतविशेषसिद्धिरित्यर्थः। यथेत्युदाहरति **गाढेति**। शंकराचार्यकृते अमरुशतके शृङ्गाररसातिरेकसीमानं प्राप्तस्य कस्यचिन्नायकस्य सुरतान्ते रतिश्रमनिमग्नां प्रेयसीमनेकधोल्लिख्य वितर्कोऽयम्। गाढालिङ्गनेन दृढपरिरम्भणेन वामनीकृतौ खर्वीकृतौ, यद्वा, कठोरत्वात्कथंचिन्नामितौ कुचौ यस्याः, (अनेन पीनोच्चकुचत्वं सूचितम्)। "खर्वो ह्रस्वश्च वामनः"—इत्यमरः। सा चासौ अत एव प्रोद्भूताः प्रकटाः रोमोद्गमाः रोमाञ्चा यस्याः सा। तथा, सान्द्रः (प्रियसंबन्धेन) निबिडो यः स्नेहरस आनन्दस्तस्यातिरेक आधिक्यं तेन विगलत् विस्रंसत् श्रीमन्नितम्बात् सुन्दरतमकटिपश्चाद्भागात् अम्बरं वस्त्रं यस्यास्तादृशी। हे मानद मानं द्यति खण्डयति मानं ददातीति च मानद इति व्युत्पत्त्या हे मानखण्डक हे सन्मानदायक च मा मां मा 'आयासय'—इति शेषः। माम् अति अत्यन्तं मा 'पीडय'—इति शेषः। अनुक्तिस्तु रसातिशयव्यञ्जनाय। अलं पूर्यतामिति क्षामाणि कृशानि (न्यूनानि) अस्पष्टानि वा अक्षराणि यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा उल्लापिनी वदन्ती। एवंभूता प्रेयसी सुप्ता किं नु, निश्चलत्वेन वर्तमानत्वादिति भावः। सुप्तेत्यादयो नायकवितर्काः। सुप्तस्यापि लोके श्वासाद्यनुभवादाह —मृतानु किमिति। किं नु मृतेत्यन्वयः। मृताऽपि बहिरनुभूयते इत्यत आह—मनसीति। मे मनसि लीना जतुकाष्ठन्यायेनैक्यं गता 'किं नु'—इत्यनुषङ्गः। ननु तादृशोऽपि पदार्थः पृथक्कर्तुं शक्यते इत्यत आह—विलीनेति। किं नु विलीना नीरक्षीरन्यायेन मिश्रीभावं गतेत्यर्थः। यद्वा, विलीना क्षारे जले लवणवन्मिश्रितेत्यर्थः। नुशब्दः सर्वत्र वितर्के। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्र 'मा मा'—इत्यत्र 'आयासय'—इति, 'माऽति'—इत्यत्र 'पीडय'—इति च न्यूनम्। न च दोषः, झटित्यध्याहारेण प्रतीतेः स्फुटत्वात्। प्रत्युत गुणः, हर्षसम्मोहातिशयप्रत्यायकत्वेन रसातिरेकव्यञ्जकत्वात्। एवं शोकादावपि गुणत्वं बोध्यमिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्। तत्र शोके यथा—'त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं

क्वचिन्न गुणो न दोषः । यथा,–

तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता, दीर्घं न सा कुप्यति,
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः ।
तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं,
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥ ३११ ॥

त्वमङ्के । इत्यादिभिः प्रियशतैरवबध्य मुग्धां तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥'–इत्यत्र 'त्यक्तवानसि'–इति क्रियापदमनुपात्तम्, अशक्यवक्तव्यत्वेन शोकातिशयपोषकत्वादिति चक्रवर्ती ॥

क्वचिदिति । न्यूनपदमित्यनुषङ्गः । **तिष्ठेदिति ।** विक्रमोर्वशीये चतुर्थेऽङ्के विरहिणः पुरूरवस उक्तिरियम् । सा उर्वशी कोपवशात् प्रभावेनान्तर्धानकरणविद्यया दैवशक्त्या वा पिहिता अन्तर्हिता (तिरोहिता) सती (अत्रैव) तिष्ठेत्–इति वितर्कः । एतदुत्तरं 'नैतद्युक्तम्, यतः'–इति शेषः पूरणीयः । यतो यस्मात्कारणात् सा उर्वशी दीर्घं चिरकालं न कुप्यति । स्वर्गायेति कर्मणि चतुर्थी "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" (२ । ३ । १४)–इति पाणिनिसूत्रात् । यत्तु "तुमर्थाच्च भाववचनात्" (२ । ३ । १५)–इति सूत्रेण चतुर्थीति कमलाकरभट्टचन्द्रिकाकारादिभिरुक्तम्, तत्तु न युक्तम्, स्वर्गशब्दस्य, सुष्ठु अर्ज्यते इति स्वर्गः, 'अर्ज अर्जने'–इति भौवादिकादर्जधातोः "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" (३ । ३ । १९)–इति पाणिनिसूत्रेण कर्मघञा, सुष्ठु ऋज्यतेऽस्मिन्निति स्वर्गः, 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु'–इति भौवादिकात् ऋजधातोः "हलश्च" (३ । ३ । १२१)–इति पाणिनिसूत्रेणाधिकरणघञा वा निष्पन्नत्वेन भावप्रत्ययान्तत्वाभावतया "तुमर्थाच्च०"–इति सूत्रस्याप्राप्तेरिति बोध्यम् । स्वर्गाय स्वर्गं गन्तुम् उत्पतिता ऊर्ध्वगमनानुकूलक्रियावती भवेत् । एतदुत्तरं 'नैतदपि युक्तं यतः'–इति शेषः पूरणीयः । यतो यस्मात्कारणात् अस्याः उर्वश्याः मनः पुनः मयि मद्विषये भावेन स्नेहेन आर्द्रं सरसम्। अत्रोक्तं चन्द्रिकाकारैः–"तेन एतदपि न'–इति शेषः । भवेदित्यनन्तरं 'नैतद्यतः'–इति शेषपूरणे पुनःशब्दार्थानन्वयप्रसङ्गात्"–इति । अस्माभिस्तु "एवं द्वितीयपादेऽपि"–इति(५१९ पृष्ठे ११पङ्क्तौ) वक्ष्यमाणप्रदीपानुरोधेन भवेदित्यनन्तरमेव शेषपूरणं कृतम्, पुनःशब्दस्य वाक्यालंकारप्रयोजनकत्वेन तदर्थानन्वयप्रसङ्गाभावादिति मन्तव्यम् । मे मम पुरोवर्तिनीं च तां प्रियाम् (ऊर्वशीं) हर्तुम् अपहर्तुं विबुधानां देवानां द्विषः शत्रवः असुरा अपि न शक्ताः, किमुतान्ये । सा चात्यन्तं नयनयोः अगोचरम् अगोचरत्वम् (अविषयत्वं) याता प्राप्तेति

---

१ फलेभ्यो यातीतिवत् । फलान्याहर्तुं यातीति तदर्थ ॥ २ इतिसूत्रेणेति । यागाय यातीति तदुदाहरणम्, यष्टुं यातीति तदर्थः ॥ ३ अगोचरमिति भावप्रधानो निर्देशः, ४६३ पृष्ठे 'नयनविषयम्'–इतिवत् ॥

अत्र पिहितेत्यतोऽनन्तरं 'नैतद्यतः'–इत्येतैर्न्यूनैः पदैर्विशेषबुद्धेरकरणान्न गुणः, उत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्वां प्रतिपत्तिं बाधते इति न दोषः॥

अधिकपदं क्वचिद्गुणः। यथा,–

यद्वञ्चनाहितमतिर्बहु चाटुगर्भं कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं ब्रवीति।
तत्साधवो न, न विदन्ति, विदन्ति किंतु, कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति ३१२

अत्र 'विदन्ति'–इति द्वितीयमन्ययोगव्यवच्छेदपरम्। यथा वा,–

कोऽयं विधिः प्रकारो दैवं वा 'वर्तते'–इति शेषः। "विधिर्ब्रह्मविधानयोः। विधिवाक्ये च दैवे च प्रकारे कालकल्पयोः"–इति कोशः। पिहितेत्यत्र "वष्टि भागुरिरल्लोपम्०"–इति प्राक् (४९९ पृष्ठे) उक्तवचनेनापेरकारलोपः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे)।

अत्र पिहितेत्यनन्तरं 'नैतद्युज्यते, यतः'–इत्येतैः पदैर्न्यूनम्, एवं द्वितीयपादेऽपि। न चात्र गुणत्वम्, विशेषबुद्धेरनुत्पादात्। नापि दोषत्वम्, तद्व्यतिरेकेणापि 'दीर्घं न सा कुप्यति'–इत्यादिप्रतीत्या 'तिष्ठेत्कोपवशात्'–इत्यादिप्रतीतीनां बाध्यत्वावगमादिति प्रदीपे स्पष्टम्। **बाध्यत्वावगमादिति**। भ्रमत्वेनावगमादित्यर्थः, वाक्यार्थबुद्धावविलम्बाच्चेत्यपि बोध्यमित्युद्द्योतः। तदेवाह **अत्र पिहितेत्यादि**। **न्यूनैः** अनुपात्तैः। **विशेषबुद्धेरिति**। वितर्करूपभावस्य न्यूनपदेनाप्रकर्षादिति भावः। **न गुण इति**। न्यूनपदत्वं न गुण इत्यर्थः। दोषोऽपि न भवतीत्याह **उत्तरेति**। 'दीर्घं न सा कुप्यति'–इत्यादिरूपेत्यर्थः। **प्रतिपत्तिः** ज्ञानम्। **पूर्वां** 'तिष्ठेत्कोपवशात्'–इत्यादिरूपाम्। **बाधते इति**। विरुद्धत्वादिति भावः। एवं चोत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्वप्रतिपत्तिविरुद्धविषया ग्राह्या, घटप्रतिपत्त्युत्तरस्याः पटप्रतिपत्तेर्घटप्रतिपत्त्यबाधकत्वात्। **न दोष इति**। दीर्घमित्याद्युत्तरवाक्यार्थावगमेनैव पूर्ववाक्यार्थस्य बाध्यत्वावगमान्न्यूनपदत्वं न दोष इति भावः। उक्तमिदं विवरणे–"अयं भावः–नैतदित्यादेरनुपादानेऽपि निषेधहेतुभूतस्य 'दीर्घं न सा कुप्यति'–इत्यादेरुक्त्यैव निषेधो वाच्यवत् प्रतीयते, अतस्तदनुपादानं न दोषाय"–इति॥

अधिकपदस्य गुणत्वमाह **अधिकेति**। **क्वचिद्गुण इति**। 'यत्र विशेषप्रतिपत्तिः'–इति शेषः। यथेत्युदाहरति **यद्वञ्चनेति**। वञ्चनायां प्रतारणायाम् आहिता स्थापिता कृता वा मतिर्बुद्धिर्येन सः, कार्ये स्वकार्ये उन्मुखस्तत्परः, खलजनः दुर्जनः बहु अनल्पं चाटुगर्भं प्रियवाक्यगर्भं कृतकं मिथ्याभूतं यत् वचनं ब्रवीति, तत् साधवः पण्डिताः न विदन्ति न जानन्ति–इति न, किन्तु विदन्ति। कथं तर्हि ज्ञात्वाऽप्युपकुर्वन्तीत्यत्राह–कर्तुमित्यादि। तथापि अस्य खलस्य प्रणयं कृतकमपि स्नेहं वृथा कर्तुं न पारयन्ति न शक्नुवन्तीत्यर्थः। 'पार तीर कर्मसमाप्तौ'–इति चौरादिको धातुः। "अस्त्री चाटुश्चटुः श्लाघा प्रेम्णा मिथ्याभिशंसनम्"–इति कोशः। वसन्ततिलका छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे)।

दोषत्वाभावमुपपादयति **अत्र विदन्तीतीति**। **अन्ययोगव्यवच्छेदपरं** साधव एव

वद वद जितः स शत्रुः, न हतो जल्पंश्च तव तवास्मीति ।
चित्रं चित्रमरोदीद्धा हेति परं मृते पुत्रे ॥ ३१३ ॥

इत्येवमादौ हर्षभयादियुक्ते वक्तरि ॥

कथितपदं क्वचिद्गुणः, लाटानुप्रासे, अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये, विहितस्यानुवाद्यत्वे च । क्रमेणोदाहरणम्,—

सितकरकररुचिरविभा विभाकराकार ! धरणिधर ! कीर्तिः ।
पौरुषकमला, कमला साऽपि तवैवास्ति नान्यस्य ॥ ३१४ ॥

विदन्ति नान्ये इत्यर्थपरम् । अत्र द्वितीयं विदन्तीति पदमन्ययोगव्यवच्छेदं प्रतिपादयन्नाधिकपदत्वेऽपि दुष्टमित्यर्थः । नञ्द्वययोगेन [“द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयतः”—इति न्यायात्] ज्ञानातिशये लब्धे पुनर्विदन्तीति पदम् ‘एते एव जानन्ति, न त्वन्यं ज्ञापयन्ति’—इति विशेषकत्वाद्गुण इति भाव इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । नन्वत्र कथमधिकपदत्वम्, द्वितीयेन ‘विदन्ति’—इति पदेन ‘एते एव जानन्ति न त्वन्यं ज्ञापयति’—इत्यर्थस्य विवक्षितत्वात्, पदस्याविवक्षितार्थकत्वे एव हि अधिकपदत्वाङ्गीकारात्—इति चेत्, न, “अधिकपदं क्वचिद्गुणः”—इत्यत्र ‘आपाततः’—इत्यादिः । तथा च आपाततो यत् अधिकपदं तत् क्वचिद्गुणो भवतीत्यर्थादुक्तशङ्काया अनुत्थितेः । अन्यथा कथं पापस्य पुण्यत्वमिव दोषस्य गुणत्वं स्यादिति बोध्यम् ॥

एवं हर्षभयादियुक्ते वक्तरि अधिकपदस्य गुणत्वमित्युदाहरति **यथा वेत्यादि** । **वद वदेति ।** स शत्रुः जितः? वद वदेति रणादागतं प्रति स्वामिनः प्रश्नः । तवास्मि तवास्मि इति जल्पन् न हतः । परं किंतु पुत्रे मृते सति चित्रं चित्रं यथा स्यात्तथा हा हेति अरोदीदित्युत्तरम् । आर्या छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्र पादचतुष्टये क्रमेण हर्ष-भय-विस्मय-विषादयुक्ता वक्तारः, हर्षादियुक्ते वक्तरि अधिकपदस्य गुणत्वम्, त्वरादिव्यक्त्या हर्षाद्यभिव्यञ्जकत्वात् । तदेवाह **इत्येवमादावि- ति । वक्तरीति ।** ‘अधिकपदत्वं गुणः’—इति शेषः । तदेतदुक्तम्—“विषादे विस्मये हर्षे दैन्ये कोपेऽवधारणे । प्रसादनेऽनुकम्पायां द्विस्त्रिरुक्तं न दुष्यति ॥”—इति सारबोधिन्यादौ स्पष्टम् । प्रदीपे तु “विस्मये च विषादे च दैन्ये चैवावधारणे । तथा प्रसादने हर्षे वाक्यमेकं द्विरुच्यते ॥”—इति पाठान्तरं दृश्यते । एवं पुनरुक्तेऽपि द्रष्टव्यम् ॥

कथितपदस्यापि त्रिषु गुणत्वमाह **कथितपदमित्यादि** । कथितपदस्यापि “शाब्दस्तु लाटानुप्रासः”—इति ११२ सूत्रेण वक्ष्यमाणे लाटानुप्रासे तन्निर्वाहकतया, प्रागुक्ते (९६ पृष्ठे) अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये ध्वनौ विशेषव्यञ्जकतया, पूर्ववाक्ये विधेयस्योत्तरवाक्ये यत्रानुवादस्तत्र च तादृशाभिमतनिर्वाहकतया गुणत्वमिति भावः ।

तत्र लाटानुप्रासे कथितपदस्य गुणत्वमुदाहरति **सितकरेति ।** हे विभाकराकार विभाकरः

ताला जाअंति गुणा, जाला दे सहिअएहिं घेप्पन्ति ।
रइकिरणाणुग्गहिआइँ होन्ति कमलाइँ कमलाइँ ॥ ३१९ ॥

सूर्यस्तत्सदृश, हे धरणिधर राजन् सितकरः श्वेतकिरणः (चन्द्रः) तस्य करवत् किरणवत् रुचिरा आह्लादिका विभा कान्तिर्यस्यास्तादृशी कीर्तिः। तथा, पौरुषकमला पराक्रमलक्ष्मीः, सा कमला प्रसिद्धा लक्ष्मीश्च तवैवास्ति, नान्यस्येत्यर्थः । 'पौरुषमेव कमलमधिष्ठानं यस्याः सा लक्ष्मीरित्यर्थः'—इति चक्रवर्तिश्रीवत्सलाञ्छनादय आहुः, तन्न, तथा सत्यर्थभेदेन 'कमला कमला'—इत्यस्य लाटानुप्रासत्वाभावापत्त्या लाटानुप्रासे कथितपदगुणत्वोदाहरणासंगतेः; अन्वयमात्रभेदे एव तस्य (लाटानुप्रासस्य) नवमोल्लासे वक्ष्यमाणत्वादित्युद्द्योतचन्द्रिकयोः स्पष्टम् । आर्या छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्र 'कर कर'—इति 'विभा विभा'—इति 'कमला कमला'—इति च लाटानुप्रासः, तन्निर्वाहकत्वात्कथितपदस्य गुणत्वमिति बोध्यम् । उद्द्योतकारास्तु—'अत्र लाटानुप्रासः'—इति प्रदीपप्रतीकमुपादाय "अत्रानुप्रासमात्रं निमित्तम्, औपम्यस्य कान्तिपदादपि निर्वाहात्"—इत्याहुः ॥

अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये ध्वनौ कथितपदस्य गुणत्वमुदाहरति **तालेति** । "तदा जायन्ते गुणाः, यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते । रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥"—इति संस्कृतम् । आनन्दवर्धनकृतपञ्चबाणलीलायां (विषमबाणलीलायां) गाथेयमिति जयन्तकृतदीपिकायां सोमेश्वरकृतसंकेते च स्पष्टम् । द्वितीयकमलपदं विकाश-सौरभ-सौन्दर्यादिमत्कमलपरम् । जघनविपुला छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१९८ पृष्ठे) ।

अत्र द्वितीयकमलपदस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वेन व्यञ्जनोपयुक्तत्वाद्गुणत्वम् । असाधारणत्वादिकमत्र व्यङ्ग्यमिति बोध्यम् । व्याख्यातमिदं प्रदीपादौ—"अत्र द्वितीयं कमलपदं सौरभादिमदर्थकतयाऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम्, तथात्वे च कथितपदत्वमेव प्रयोजकम्"—इति प्रदीपः । "**तथात्वे चेति** । पुनस्तत्पदोपादाने चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वं स्फुटमिति तदेव निमित्तम्, अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यलक्षणासाध्यविच्छित्तेः 'कमलान्युत्कृष्टानि'—इति मुख्यप्रयोगादप्रतीतेश्चेति भावः"—इत्युद्द्योतः । "अत्र द्वितीयकमलपदमुत्कर्षबोधकम् । रविकिरणानुग्रहेण कमलानि यथोत्कृष्टानि तथा सहृदयैर्गृह्यमाणा गुणा इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यलक्षणासाध्या विच्छित्तिः, कमलान्युत्कृष्टानीति मुख्यप्रयोगात्तदप्रतीतेः । ननु तटघोषान्वयपरे 'गङ्गायां गङ्गा'—इत्यत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्येऽपि विशेषावगमसंभवे विशेषे प्रतिप्रसवोऽनुचित इति चेत्, न, घोषपदोपादानेऽपि विशेषप्रतिपत्तिसंभवेन पौनरुक्त्यस्याकिंचित्करत्वात्"—इति चक्रवर्तिभट्टाचार्याः ॥

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं, गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते, जनानुरागप्रभवा हि संपदः॥ ३१६॥

पतत्प्रकर्षमपि क्वचिद्गुणः; यथा,–उदाहृते प्रागप्राप्तेत्यादौ॥ ३१७॥

समाप्तपुनरात्तं क्वचिन्न गुणो न दोषः, यत्र न विशेषणमात्रदानार्थं पुनर्ग्रहणम्, अपि तु वाक्यान्तरमेव क्रियते; यथा,–अत्रैव प्रागप्राप्तेत्यादौ॥ ३१८॥

विहितस्यानुवाद्यत्वे कथितपदस्य गुणत्वमुदाहरति **जितेन्द्रियत्वमिति**। जितानि इन्द्रियाणि येन तस्य भावः जितेन्द्रियत्वं विनयस्य नम्रतायाः कारणं भवति। विनयात् गुणप्रकर्षो गुणोत्कर्षः अवाप्यते प्राप्यते। गुणप्रकर्षेण जनः अनुरज्यते अनुरक्तो भवति। हिशब्दः प्रसिद्धौ, संपदः जनानुरागप्रभवाः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम्, जनानुरागः प्रभवो यासां तथाभूताः भवन्तीत्यर्थः। 'गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते'–इति पाठे गुणैरधिके उत्कृष्टे इत्यर्थः। अत्र जितेन्द्रियत्वाद्विनयः, तस्माद्गुणप्रकर्षः, तस्माज्जनानुरागः, तस्मात्संपदः इति पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वात्कारणमालाऽलंकार इति ५२४ उदाहरणे स्फुटीभविष्यति। अत्र पद्ये भग्नप्रक्रमत्वं दोषोऽस्त्येव, विनयस्य कारणमित्युपक्रम्य विनयादवाप्यते इत्युपसंहारादिति विभावनीयम्। वंशस्थं वृत्तम्। लक्षणमुक्तं प्राक् (२३ पृष्ठे)।

अत्र पूर्ववाक्ये जितेन्द्रियत्वेन विनयो विहितः, स एव चोत्तरवाक्ये गुणप्रकर्षार्थं निमित्तत्वेनानूद्यते, एवमुत्तरत्रापीति विहितस्यानुवाद्यत्वम्, विहितस्यानुवाद्यत्वे हि कारणमालाऽलंकारनिर्वाहकतया कथितपदस्य गुणत्वम्। अयं भावः–कारणमालाऽलंकारे पूर्वोपात्तपदेनैव विनयादिकमुपादेयम्, पदान्तरेणोपादाने तु भिन्नत्वेनावभासप्रसङ्गः स्यात्, "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते" (४४४ पृष्ठे)–इति भर्तृहरिप्रोक्तन्यायेनोपस्थितशब्दस्यापि विशेषणतया भानाङ्गीकारात्। भिन्नत्वेनावभासे चोत्तरोत्तरं प्रति पूर्वपूर्वस्य हेतुता न लभ्येतेति कारणमालाऽलकारसंपादनमेव कथितपदस्य गुणत्वे निमित्तमिति। दोषत्वाभावश्च गुणत्वेन वैरस्यरूपबीजाभावादिति बोध्यम्। एवं च सर्वत्रानुप्राससत्त्वेऽपि पृथङ्निर्देशो निमित्तभेदादिति बोध्यमिति प्रदीपोद्द्योतादिषु स्पष्टम्॥

उदाहृते इति। अत्रैवोल्लासे (३९९ पृष्ठे) इति बोध्यम्। **प्रागप्राप्तेत्यादाविति**। अत्र हि चतुर्थपादे गुरुस्मृत्या क्रोधाभावान्मसृणमेव (कोमलमेव) पदं युक्तमिति दोषत्वाभावः, गुणत्वं तु परशूत्कर्षस्य परशुस्वामिविषयकवक्तृनिष्ठविनयप्रकाशकतयेति भावः॥

समाप्तपुनरात्तस्यापि प्रतिप्रसवमाह **समाप्तपुनरात्तमित्यादि। यत्र न विशेषणेत्यादि।** प्रागप्राप्तेत्यादौ 'येनानेन'–इत्यादि न विशेषणदानमात्रार्थं किं तु वाक्यान्तरमेवावधेयम्, अतो बीजाभावान्न दोषः। न च गुणः, विशेषबुद्धेरकरणादिति प्रदीपे स्पष्टम्। अयमभिप्रायः–विशेषणस्य विशेष्यसाकाङ्क्षत्वाज्जनितान्वयबोधशिष्यापदेवृत्तिविकल्पनात्प्रतीतिविल-

अपदस्थसमासं क्वचिद्गुणः । यथा,—उदाहृते रक्ताशोकेत्यादौ ॥ ३१९ ॥

म्बो निराकाङ्क्षत्वं च विशेषणोपादाने दूषकताबीजम्, तच्च 'क्रेङ्कारः स्मरकार्मुकस्य' (४१७ पृष्ठे)—इत्यादौ स्पष्टमेव, प्रागप्राप्तेत्यादौ तु 'येनानेन'—इत्यादिवाक्यान्तरारम्भसत्त्वेन न तादृशदूषकताबीजम्, पदानामनाकाङ्क्षत्वेऽपि वाक्ययोः सर्वनाम्ना यच्छब्देनाकाङ्क्षोत्थापनात् । किंच प्रागप्राप्तेत्यादौ प्रत्युत समाप्तिरङ्गम्, यथाऽऽहुः—"स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते ॥"—इति । अत एव 'यो नववयो लास्याय वेणुस्वनः'—इति पाठे तत्रापि (क्रेङ्कार इत्यत्रापि) अदोष एवेत्युक्तं प्रागितीत्युद्द्योतसुधासागरयोः स्पष्टम् ॥

अर्थान्तरैकवाचकादीनां नित्यदोषत्वेन तानपहायापदस्थसमासप्रतिप्रसवमाह **अपदस्थेत्यादि । उदाहृते इति ।** अस्मिन्नेवोल्लासे (५०५ पृष्ठे)—इति बोध्यम् । **रक्ताशोकेत्यादाविति ।** "अत्र हि शृङ्गारे दीर्घसमासस्यानौचित्यमिति अपदस्थसमासोऽपि उद्दीपकं (रक्ताशोकं) प्रति कोपमुत्कर्षयन् विप्रलम्भमेव पुष्णातीति गुणः"—इति केचित् । अत्र प्रदीपकाराः—"अत्रापदस्थसमासत्वमेव कथमिति चिन्त्यम्, द्वितीयार्धस्यापि तत्स्थानत्वात्, तस्यापि रुष्टवक्तृकत्वात्, अन्यथा गुणत्वासंभवात्"—इत्याहुः । "**अन्यथा गुणत्वेति ।** क्रोधोन्मादपरिपुष्ट्या हि तस्य गुणत्वम्, विरहिणः पुरूरवस इयमुक्तिरिति भावः । नो दृष्टेत्यस्यापि कोपप्रकाशकत्वेन तत्स्थानत्वम्, एवं च स्थानेऽकृतत्वमात्रेणापदस्थपदतेति कश्चित्"—इत्युद्द्योतकाराः। सुधासागरकारास्तु—'चिन्त्यम्'—इति प्रदीपप्रतीकमुपादायेत्थं प्राहुः—"तत्रेयं चिन्ता—द्वितीयपादवदुत्तरार्धस्यापि समासस्थानत्वं रुष्टवक्तृकत्वं चेति सत्यम्, अतएव पूर्वं शृङ्गारप्रतिकूलस्यापि दीर्घसमासस्य रुष्टवक्तृकत्वेन गुणत्वमुदाहृतम्; प्रकृते तु तारतम्यविचारे 'नो दृष्टा'--इति क्रोधोत्पत्त्यव्यवहितोच्चारितपदेष्वेव तादृशसमासस्यावश्यकता नतु कतिचित्पदानि परित्यज्येत्यपदस्थसमासत्वम्, न पुनरस्य रुष्टवक्तृकत्वेन गुणत्वमुदाह्रियते, किं तून्मत्तपुरूरवस उक्तिरियम्, अतः स्थानौचित्याविवेकादुन्मादपरिपुष्टेवेति वाग्देवतावतारोक्तिः (मम्मटोक्तिः) अनवद्यैवेत्यसकृदस्माभिरावेदित शिष्टैर्मन्तव्यम् । उक्तानि चोन्मत्तचरितानि—"अस्थानहासस्मितनृत्यगीतक्रोधाङ्गविक्षेपणरोदनानि"—इति । एवं च यद्भास्करभट्टाचार्यैरुक्तम्—'शृङ्गारे दीर्घसमासस्यानौचित्यादस्थानत्वम्'—इति, तद्भर्स्त्रावेणैव गतमिति ध्येयम्"—इति ॥

"केचित्तु—अभवन्मतयोगस्यापि क्वचिददुष्टता । यथा—'हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते' (माघे १ सर्गे ४२ श्लो०)—इत्यत्र । तथा हि—कशिपुपदस्य स्वार्थपरत्वे पुंस्त्वान्वयो न स्यात्, "कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् "—इत्यमरेण नपुंसकानुशासनात् । शब्दपरत्वे तु प्रख्यानक्रियान्वयानुपपत्तिः, संज्ञिन एव संज्ञया व्यवह्रियमाणत्वात् । अदोषत्वं तु लक्षणया झटित्येव धर्मिप्रत्यायनात् । न च प्रयोजनाभावः, शब्दप्रसरस्यैव तत्त्वात् । एवं

गर्भितं तथैव । यथा,—

हुमि अवहत्थिअरेहो णिरंकुसो अह विवेअरहिओ वि ।
सिविणे वि तुमम्मि पुणो पत्तिहि भत्तिं ण पसुमरामि ॥ ३२० ॥

अत्र, प्रतीहीति मध्ये दृढप्रत्ययोत्पादनाय ॥ एवमन्यदपि लक्ष्याल्लक्ष्यम् ॥

'दशपूर्व रथम्'[1]—इत्यादिष्वपीत्याहुः । तन्न, लक्षणया विवक्षितान्वयोपपत्तावभवन्मतयोगताविरहात्, लक्षणातः पूर्वमन्वयानुपपत्तेर्लक्षणोत्थापकत्वेनादोषत्वात्, अन्यथा सर्वत्रैव लाक्षणिके तत्प्रसङ्गात् । किंच लक्षणैव न स्यात्, विकल्पासहत्वात् । तथाहि—असुरविशेषत्वेन लक्षणा, हिरण्यपूर्वादिशब्दवाच्यत्वेन वा; नाद्यः, प्रख्यानक्रियाया द्विकर्मकत्वेन कर्मान्तराकाङ्क्षाया अनुवृत्तेः । नान्त्यः, हिरण्यपूर्वककशिपुत्वेन ख्यातिविरहात्, हिरण्यकशिपुत्वेनैव प्रसिद्धेः । द्विरेफादिपदे तु निरूढलक्षणया जातिविशेषपुरस्कारेणैव प्रतीतिरिति न तत्र दोषः । तेनाभवन्मतयोगस्य नित्यदोषतैव"—इति चक्रवर्तिकृतविस्तारिकायां स्थितम् । वस्तुतस्तु 'हिरण्यपूर्वम्'—इत्यादौ नायं दोषः, नामनामिनोरभेदस्य सत्त्वेनेष्टयोगसंपत्तेरिति प्राक् (४३१ पृष्ठे) प्रतिपादितमित्यलम् ॥

गर्भितं तथैवेति । गर्भितमपि क्वचिद्गुणो दृढप्रत्ययहेतुत्वात्; न च दोषः, प्रतीतेरव्यवधानादित्यर्थः । यथेत्युदाहरति **हुमीति** । आनन्दवर्धनकृतविषमबाणलीलायां (पञ्चबाणलीलायां) स्मरं प्रति यौवनोक्तिरियमिति माणिक्यचन्द्रसोमेश्वरकृतयोः संकेतयोः जयन्तकृतदीपिकायां च स्पष्टम्; एवमेव सरस्वतीतीर्थकृतटीकायामपि । एतेन 'गुरुं प्रति शिष्योक्तिरियम्'—इति कमलाकरभट्टस्य कपोलकल्पितमपास्तम् । "भवाम्यपहस्तितरेखो निरङ्कुशोऽथ विवेकरहितोऽपि । स्वप्नेऽपि त्वयि पुनः प्रतीहि भक्तिं न प्रस्मरामि ॥"— इति संस्कृतम् । हे स्वामिन् अहम् अपहस्तिता त्यक्ता रेखा मर्यादा येन तथाभूतः, निरङ्कुशः अनुरोधशून्यः, उच्छृङ्खलो वा, अथ विवेकरहितः धर्माधर्मशून्योऽपि भवामि । (विशेषणत्रयस्य भिन्नार्थत्वं चिन्त्यम्) । स्वप्नेऽपि त्वयि पुनः 'प्रतीहि त्वं सत्यं जानीहि' भक्तिं न प्रस्मरामि न विस्मरिष्यामीत्यर्थः । "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" (३।३।१३१)— इति पाणिनिसूत्रेण भविष्यति लट् । 'ण पुलसिम्मि'—इति पाठे न प्रमोक्ष्यामीत्यर्थः । यादृशस्तादृशोऽपि स्वामिभक्तोऽनुग्राह्य एवेति भावः । भत्तिमित्यत्र तत्तिमिति पाठे तान्तिं चिन्तामित्यर्थः । केचित्तु—हुमीत्यत्र 'होमि'—इति पाठे भवामीति 'भम्मि'—इति पाठे भ्रमामीति च संस्कृतमिति वदन्ति, तच्चिन्त्यम्, छन्दोभङ्गापत्तेः । गाथा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्र 'प्रतीहि'—इति वाक्यगर्भितत्वं दृढप्रत्ययार्थकतया गुणः । तदेवाह **अत्र प्रतीहीतीति । दृढप्रत्ययोत्पादनायेति** । प्रतीहीति सत्यप्रतीतिपरम्, तेन स्वोक्तेरमिथ्यात्वप्रतिपादकेन

---

[1] दशरथमित्यर्थः । एवं 'दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः'—इति रघुकाव्ये ८ सर्गे २९ श्लो० ॥

॥ ८२ ॥ व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता ।
कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः॥ ६० ॥
प्रतिकूलविभावादिग्रहो, दीप्तिः पुनः पुनः ।
अकाण्डे प्रथनच्छेदौ, अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः॥६१॥
अङ्गिनोऽननुसंधानं, प्रकृतीनां विपर्ययः ।
अनङ्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः ॥ ६२ ॥

प्रतीहीत्यनेन शपथसमानशीलेन सौहार्दविषयदार्ढ्यावगमः, परत उपादाने तु प्राञ्जिण्या-त्वेन प्रतीतौ तदकिंचित्करं स्यादिति भावः। प्रतीहीत्यत्र 'त्वम्'—इत्यस्याध्याहारनियमेन वाक्यत्वमक्षतम् । एवं चास्य वाक्यदोषत्वमुपपन्नमिति मन्तव्यम् । 'परापकारनिरतैः' (४४० पृष्ठे)—इत्यत्र तु प्रसिद्धार्थस्योपदेशान्नास्त्युपपत्त्यपेक्षेति तत्र निराकाङ्क्षतैवेति बोध्यम् । एवम् 'धन्यासि' (१६२पृष्ठे)—इत्यादावपि 'सख्यः शपामि'—इति गर्भितं गुण एव, अविदग्धगोष्ठ्या शपथेनैव प्रत्यायनौचित्यादिति विस्तारिकासारबोधिन्यादिषु स्पष्टम् ॥

एवमन्यदपि लक्ष्यं दृष्ट्वा ऊहनीयमित्याह **एवमन्यदपीत्यादि** । एवमुक्तप्रकारेणैवान्यत् दोषान्तरमपि क्वचिद्गुणः, क्वचिन्न गुणो न दोषश्चेति लक्ष्यात् उदाहरणात्, लक्ष्यं दृष्ट्वेति यावत्, ल्यब्लोपे पञ्चमीयम्, लक्ष्यम् ऊहनीयमित्यर्थः । यथा—'पथिअ ! ण एत्थ सत्थरमत्थि' (१९८ पृष्ठे)—इत्यादौ स्रस्तरव्याजेन स्रस्तरं संभोगं वा श्लिष्टशब्देन याचते इति पथिकाभिप्रायसंदेहान्नायिकया तथैवोत्तरितमिति संदेहस्य विवक्षायां संदिग्धस्यादोषत्वमित्याद्यूह्यम् । यत्तु चण्डीदासप्रभृतिभिरुक्तम्—'ताणं गुणग्गहणाणम्' (२१० पृष्ठे)—इत्यादौ वचनप्रक्रमभेदस्यादोषता, प्रत्युत प्रेम्ण एकरूपत्वव्यञ्जनाद्गुणत्वमिति, तन्न रमणीयम्, एकवचनेनैव प्रेमैकरूपत्वव्यञ्जनात्प्रक्रमभङ्गस्याकिंचित्करत्वात् । अन्यथा द्विवचनोपादानेऽपि तत्प्रसङ्गादिति ध्येयमिति विस्तारिकासारबोधिनीसुधासागरादिषु स्थितम् । अभवन्मतयोगानभिहितवाच्यापदस्थपदसंकीर्णप्रसिद्धिहताक्रमामतपरार्थास्तु नित्या एवेति बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

अथ साक्षाद्रसविरोधिनो दोषानाह **व्यभिचारीति** । व्यभिचारिणां "निर्वेदग्लानि"—इत्यादिना (१३३ पृष्ठे) प्रोक्तानां व्यभिचारिभावानाम्, रसानां "शृङ्गारहास्यकरुण"—इत्यादिना (११६ पृष्ठे) प्रोक्तानां शृङ्गारादीनां च, स्थायिभावानां "रतिर्हासश्च"—इत्यादिना (१३२ पृष्ठे) प्रोक्तानां रत्यादीनां च, शब्दवाच्यता (सामान्यतो विशेषतो वा) स्वशब्देनोपादानं दोष इत्यन्वयः । व्यभिचारिणां व्यभिचारिशब्देन निर्वेदादिशब्देन वा, रसानां रसशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वा, स्थायिभावानां स्थायिभावशब्देन रत्यादिशब्देन

स्वशब्दोपादानं व्यभिचारिणो यथा,—

सव्रीडा दयितानने, सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे,
सत्रासा भुजगे, सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि।
सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ, दीना कपालोदरे,
पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः॥ ३२१॥

वोपादाने त्रयो दोषा इत्यर्थः। व्यभिचारिणां स्वशब्दानुपादाने सत्येव स्वैः स्वैरनुभावैरभिव्यक्तौ भावध्वनित्वं रसाय पर्याप्तत्वं च। अतएवोक्तं (१४० पृष्ठे)—"व्यभिचारी तथाञ्जितः"—इति। तथा, रसपदेन शृङ्गारादिपदेन वा रसोपादानेऽपि विभावादिभिरभिव्यक्तिं विना न चर्वणीयता। अत एवोक्तं (११० पृष्ठे)—"व्यञ्जितश्चर्वणीयः"—इति। 'नयननलिनीलीलाकृष्टं पिबन्ति रसं प्रियाः'—इत्यादौ 'शृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम्'—इत्यादौ च विभावादिना प्रतीतस्यैवानुवाद इति न दोष इति प्राक् (२४६ पृष्ठे) प्रतिपादितम्। तथा, स्थायिनोऽभिव्यक्ता एव रसतां प्राप्नुवन्ति न स्वपदोपात्ताः। तदुक्त (१०० पृष्ठे)—"व्यक्तः स तैः"—इत्यादि। एतत्सर्वं व्यञ्जनावृत्तेर्माहात्म्यम्, प्रमाणं तु सहृदयहृदयमेवेति ध्येयम्। एवं च स्वपदेनोपादाने तु तदुपादानकृत आस्वादापकर्ष इति दोष इति भाव इति सारबोधिन्यादिषु स्पष्टम्। सिद्धान्ते रसस्य आस्वादात्मकस्य सामाजिकनिष्ठतया अवाच्यतया च रसशब्देनात्र आस्वाद्यमानोऽनुभावादिसवलितः स्थायिभाव उच्यते, रसादिशब्दस्य 'रस्यते आस्वाद्यते'—इति व्युत्पत्त्या तत्रैव शक्तेः। निर्विशेषस्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यतायां तृतीयो दोषः। रत्यादिपदानां केवलरत्यादावेव शक्तेरिति नाभेदः। **अकाण्डे इति।** अकाण्डेऽनवसरे प्रथनच्छेदौ विस्तारविच्छेदावित्यर्थः, रसस्यैवेति भावः। **रसे इति।** रस्यते आस्वाद्यते—इति व्युत्पत्त्या रसभावादिमात्रे आस्वाद्यमाने इत्यर्थः। एतेषां स्वरूपमग्रे तत्तदुदाहरणावसरे विशेषतः स्फुटीभविष्यतीति ज्ञेयम्।

अत्र व्याचख्युश्चवर्तिभट्टाचार्याः—"**व्यभिचारीत्यादि।** वाच्यता ताटस्थ्यलक्षणया बोधनम्, ब्रह्मपदवत्। लोके यथा गोप्यानां स्तनादीनां साक्षात्प्रकाशने नोपादेयता तथाऽनुभावादिबहुव्यङ्ग्यत्वेन चमत्कारनिदानानां व्यभिचारिभावानां स्वशब्दप्रकाशनेनेत्यर्थः"—इति॥

तत्र व्यभिचारिभावस्य स्वशब्दवाच्यत्वं (दोषम्) उदाहरति **सव्रीडेति।** पार्वत्याः दृष्टिः वः युष्माकं शिवाय कल्याणायास्तु। "श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्"—इत्यमरः। दृष्टिं विशिनष्टि—सव्रीडेत्यादि। दयितानने इत्यादीनि विषयसप्तम्यन्तानि। नायकस्य (शिवस्य) सम्मुखदर्शनाद्व्रीडा। एव मातङ्गो गजस्तच्चर्माम्बरदर्शनेन कारुण्यम्, विभवाभावेन शोकोदयात्। भुजगदर्शनेन भयम्। आकाशस्थायी कथमत्रेति चन्द्रदर्शना-

अत्र व्रीडादीनाम् । 'व्यानम्रा दयितानने, मुकुलिता मातङ्गचर्माम्बरे, सोत्कम्पा भुजगे, निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि । मीलद्भ्रूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ, म्लाना कपालोदरे'—इत्यादि तु युक्तम् ॥

द्विस्मयः । विस्मयस्य स्थायित्वेऽपि चमत्कारकारित्वेनोपचाराद्रसत्वम् । पत्युरन्यस्त्रीसङ्गदर्शनादीर्ष्या । मणिस्थाने कपालदर्शनाद्दैन्यम् । नवसंगमे प्रणयिनी प्रीतियुक्ता चेत्यर्थः । व्रीडादयः प्राक् (४६ सूत्रे) व्याख्याताः । "कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थि स्यात्"—इति मेदिनी । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्र व्रीडादीनां व्यभिचारिणां शब्दवाच्यत्वं दोषः । तदेवाह **अत्र व्रीडादीनामिति ।** 'शब्दवाच्यता'—इति शेषः । अत्रेदं दूषणबीजम्—सति संभवेऽनुभावादिनाऽभिव्यक्ताविव चमत्कारास्वादयोरुत्कर्षः, तत्र वाच्यत्वे तु अगूढत्वापत्तेस्तयोरपकर्ष इति । एवं च यत्र यस्यानुभावादिना स्फुटतरं नाभिव्यक्तिसंभवः, तत्र तस्य वाच्यत्वेऽपि न तयोरपकर्ष इति स्वपदोक्तिर्न दोषः । अत एव वक्ष्यति (५४० पृष्ठे)—"न दोषः स्वपदेनोक्तावपि संचारिणः क्वचित्"—इति ८३ सूत्रम् । एवमेषामास्वाद्यत्वे एव दोषो न त्वितराङ्गतयाऽनास्वाद्यत्वेऽपीति बोध्यम् । एवं परत्राप्यास्वादाभावो दूषकताबीजमिति विवरणे स्पष्टम् । युक्तं पाठमुपदिशति **व्यानम्रेत्यादि । युक्तमिति ।** एवं पाठे तु व्रीडादीनां व्यभिचारिणां न स्वशब्देनोपादानं किं तु अनुभावैर्नम्रतादिभिरभिव्यक्तिरेवेति भावध्वनिर्भवतीति भावः । एवं चानुभावैर्व्यङ्ग्याना व्रीडादीनां प्रतीतिरतिचमत्कारकारिणीत्यत्र सहृदयहृदयमेव प्रमाणमिति ध्येयम् ।

व्याख्यातमिदं प्रदीपेऽपि—"अत्र व्रीडादयो व्यभिचारिभावाः स्वशब्देनोपात्ताः । न च स्वशब्देनोपात्तेषु व्यभिचार्यादिष्वास्वादसंभवोऽनुभूयते, किंतु अनुभावादिमुखे[1]नैव व्यक्तेषु, तस्मादास्वादानुत्पत्तिर्दोषत्वबीजमिति संप्रदायः । तत्रेदमालोचनीयम्—एतावता शब्दवाच्यताया दोषत्वमेव तावद्दुर्लभम्, दूरे पार्थक्येन, दूरतरे साक्षात्; तथाहि—अनुभावादीनामुपस्थिताविय[2]ं रसप्रतिबन्धिकाऽभिमता तदनुपस्थितौ वा, अन्त्ये[3] कारणाभावादेव आस्वादाभावो न तु वाच्यत्वकृतः, सत्येव कारणचक्रे कार्यानुत्पादस्य प्रतिबन्धकताव्यवस्थापकत्वात्, तथा च न्यूनपदत्वमनभिहितवाच्यता वा दोषः, न त्वियम् । आद्येऽनुभावादित एव रसव्यक्तिरिति किं तच्छब्देनेति वैयर्थ्यमात्रं दोषः । वयं त्वालोचयामः—अनुभावादीनामुपस्थितावेव भावादीनां शब्दवाच्यतयाऽऽस्वादोपघातः प्रतीयते इति तस्याः पृथग्दोषत्वम्, अत एवौत्सुक्यादीनां शब्दवाच्यता न दोषः, तत्रास्वादविघाताप्रतीतेः । न[4] च

१ मुख द्वारम् ॥ २ इयम् शब्दवाच्यता ॥ ३ अन्त्ये कारणाभावादिति । स्वस्वानुभावैरभिव्यक्ताविव व्यभिचारिण आस्वादकाः, शब्दवाच्यता च तदपकर्षिकैवेति भाव ॥ ४ न च वाच्यमिति । अनुभावोपादाने एव किमिति नोद्धाहृतमिति न वाच्यमित्यन्वयः ॥

रसस्य स्वशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वा वाच्यत्वम् । क्रमेणोदाहरणम्,—

तामनङ्गजयमङ्गलश्रियं किंचिदुच्चभुजमूललोकिताम् ।
नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः ॥ ३२२ ॥
आलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिक्तव्यक्तानुरागसुभगामभिराममूर्तिम् ।
पश्यैष बाल्यमतिवृत्य विवर्तमानः शृङ्गारसीमनि तरङ्गितमातनोति ॥ ३२३ ॥

वाच्यमेवमनुभावोपादानेऽपि किमिति नोदाहृतमिति, तदुपादानस्थले भावादिशब्दानां वैयर्थ्यमपीत्यसंकराभिप्रायेण तथोदाहरणात्, उदाहृते त्वनुभावाक्षेपकतया[1] वैयर्थ्याभावात् । न चैवमुक्तोदाहरणविरोधस्तत्रानुभावाद्यनुपादानादिति[2][3] वाच्यम्, 'दैवादहमत्र तया' (१०४ पृष्ठे)—इत्यादाविवाक्षेपेण तेषां प्रतीतेः । न हि व्रीडादिशब्दैः प्रतिपादिता व्रीडादय आस्वाद्यतामिव स्वानुभावाद्याक्षेपकतामप्यास्वादयितुमक्षमाः[4], बीजाभावात् । एवमग्रिमोदाहरणेष्वप्यूह्यम् । एवं च स्थिते 'व्यानम्रा दयितानने'—इत्यादिः पादत्रयपाठो युक्तः । एवं भावादिशब्देनाप्युपादाने द्रष्टव्यम्"—इति ॥

रसस्य सामान्यतो रसशब्देन वाच्यत्वं (दोषम्) उदाहरति **तामिति** । तां नायिकां नेत्रयोः गोचरे विषये कृतवतः अस्य नायकस्य निरन्तरः अविच्छिन्नः कोऽपि अनिर्वचनीयः रसः शृङ्गारः अजायतेत्यन्वयः । कीदृशीं ?—अनङ्गजयमङ्गलश्रियं कामसंबन्धिविजयमङ्गललक्ष्मीरूपाम् । तथा, किंचिदुच्चे ईषदुन्नते भुजमूले कुचसंधौ लोकिताम् अवलोकितां (दृष्टाम्)—इति केचित् । किंचिदुच्चेन भुजमूलेन लोकितामवलोकितामित्यन्ये । वस्तुतस्तु, किंचिदुच्चम् ईषदुन्नतं यद्भुजमूलं लोकितं दृष्टं यया तामित्यर्थः । "वाऽऽहिताग्न्यादिषु" (२।२।३७)—इति पाणिनिसूत्रेण लोकितेत्यस्य परनिपातः । पूर्वव्याख्याद्वये लोकितामित्यनेनैव नेत्रविषयत्वे सिद्धे 'नेत्रयोर्गोचरे'—इत्यस्य पौनरुक्त्यापत्तेः । नखक्षताद्यवलोकनाय भुजमूलस्य किंचिदौन्नत्यकारणम् । पूर्वार्धे उद्दीपनातिशयः । रथोद्धता छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१४१ पृष्ठे) ।

अत्र रसस्य सामान्यतः रसवाच्यता दोषः । अत्र रसपदोपात्ततद्रसाक्षिप्तस्वविभावानुभावव्यभिचारिभिर्व्यज्यते रसः, किं तु [रसपदवाच्यत्वात्] आस्वादापकर्ष इति भावः । एवमग्रेऽपि बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् । अत्र 'कोऽप्यजायत विकार आन्तरः'—इति पाठे तु न दोषः ॥

रसस्य विशेषतः शृङ्गारपदेन वाच्यत्वं (दोषम्) उदाहरति **आलोक्येति** । कोमलयोः

---

१ अनुभावाक्षेपकतयेति । व्रीडाद्याक्षिप्तैस्तदनुभावैर्व्यञ्जितैरेव तै रसपर्याप्ति', पर त्वास्वादोपघात इति भावः । एतदुत्तर 'न चैवमुक्तोदाहरण'—इत्यादि' 'आक्षेपेणैव तेषा प्रतीतेः'—इत्यन्तग्रन्थ' क्वचित्पुस्तके पठ्यते, सोऽग्रन्थ इत्युद्द्योतः ॥ २ एवम् उक्तप्रकारेण दोषत्वे ॥ ३ अनुभावाद्यनुपादानादिति । तथा च सामग्र्यभावादेव रसानुत्पत्तौ तदपकर्षकतया दोषोद्भावन विरुद्धमित्यर्थः ॥ ४ स्वानुभावादीति । स्वस्येति षष्ठ्याः साक्षात्परम्परासाधारण्येन स्वानुभावा रत्याद्यनुभावाश्च गृह्यन्ते—इति प्रभा ॥

स्थायिनो यथा,–

संप्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम् ।
ठणत्कारैः श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत् ॥ ३२४ ॥

अत्रोत्साहस्य ॥

कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौतदिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः ।
लीलाशिरोंऽशुकनिवेशविशेषक्लृप्तिव्यक्तस्तनोन्नतिरभून्नयनावनौ सा ॥ ३२५ ॥

(किशोरतया) मृदुतरयोः कपोलतलयोर्गण्डफलकयोरभिषिक्तः (तत्कार्यपाण्डुतादर्शनात्) प्रतिष्ठितः व्यक्तः (रोमाञ्चादिना) अभिव्यक्तः (प्रकटीभूतः) योऽनुरागो रिरंसारूपस्तेन सुभगां दर्शनीयरूपाम्, अभिराममूर्ति रमणीयतरावयवसंस्थानां (बालाम्) आलोक्य एषः बाल्यम् अतिवृत्यातिक्रम्य विवर्तमानः पुलककटाक्षादिभिश्चेष्टमानः सन् शृङ्गारसीमनि तरङ्गितं वेल्लितम् अविच्छेदारम्भं वा अविच्छिन्नखेलनं वा आतनोति करोतीति त्वं पश्येत्यर्थः । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे) ।

अत्र रसस्य विशेषतः शृङ्गारपदवाच्यत्वं दोषः । अत्र शृङ्गारपदोपात्तसंभोगशृङ्गाररसाक्षिप्तस्वविभावानुभावव्यभिचारिभिर्व्यज्यते रसः, किंतु शृङ्गारपदवाच्यत्वादास्वादापकर्ष इति भावः ॥

स्थायिभावस्य विशेषत उत्साहपदेन वाच्यत्वं (दोषम्) उदाहरति **संप्रहारे इति ।** संप्रहारे युद्धे प्रहरणैः शस्त्रैः "आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्"–इत्यमरः । परस्परं क्रियमाणानां प्रहाराणां ताडनानां श्रुतिगतैः कर्णप्राप्तैः ठणत्कारैः तादृशशब्दैः प्रहरणकरणकप्रहारजन्यठणत्कारैरित्यर्थः, 'झणत्कारैः'–इति पाठान्तरम् । तस्य प्रकृतवीरस्य कोऽप्यनिर्वचनीय उत्साहः वीररसस्थायी अभूदित्यर्थः ।

अत्रोत्साहस्य स्थायिभावस्य शब्दवाच्यत्वं दोषः । तदेवाह **अत्रोत्साहस्येति ।** 'शब्दवाच्यत्वं दोषः'–इति शेषः । अत्र 'प्रमोदस्तस्य कोऽप्यभूत्'–इति पाठे न दोषः । अत्रैव पद्ये 'स्थायिभावोऽस्य कोऽप्यभूत्'–इति चतुर्थचरणपाठे सामान्यतः शब्दवाच्यतोदाहरणं द्रष्टव्यमिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ॥

'कष्टकल्पनया व्यक्तिः'–इत्यादेरयमर्थः–अनुभावविभावयोः कष्टकल्पनया पृथक्श्लोकाद्यनुसंधेयप्रकरणादिपर्यालोचनया विलम्बेन व्यक्तिरभिव्यक्तिः, न तु 'दैवादहमत्र तया' (१०४ पृष्ठे)–इत्यादाविव झटित्याक्षेपमहिम्ना सा (व्यक्तिः)–इति । तत्रानुभावस्य कष्टकल्पनया व्यक्तिमुदाहरति **कर्पूरेति ।** शिशिररोचिषि चन्द्रे कर्पूरधूलिवत् धवलो यो द्युतिपूरः कान्तिसमुदायः तेन धौतं प्रक्षालितं (निर्मलीकृतं) दिङ्मण्डलं येन तथाभूते सति लीलया शिरोंऽशुकनिवेशस्य शिरःसंबन्धिवस्त्रनिवेशस्य या विशेषक्लृप्तिः विशेषरचना तया व्यक्ता स्त-

अत्रोद्दीपनालम्बनरूपाः शृङ्गारयोग्या विभावा अनुभावपर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पना ॥

नोन्नतिर्यस्यास्तादृशी सा नायिका तस्य प्रसिद्धतारुण्यस्य यूनः नयनावनौ नयनप्रसारणभूमौ अभूत्। दृष्टिपथमवतीर्णेत्यर्थः। वसन्ततिलका छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (७९ पृष्ठे)।

अत्र "स्तम्भः स्वेदश्च रोमाञ्चः"–इत्यादिना प्राक् (१०२ पृष्ठे) उक्तः स्तम्भादिरूपः कश्चन पुंनिष्ठस्य शृङ्गाररसस्यानुभावोऽभिमतः, स च प्रकरणाद्यनुसंधानसापेक्षतया विलम्बेन प्रतीयते इति कष्टेन गम्यः। तदेवाह **अत्रोद्दीपनेत्यादि। उद्दीपनालम्बनरूपा इति।** उद्दीपनरूपो विभावश्चन्द्रः, लीलाशिरोंऽशुकेति च, आलम्बनरूपो विभावो नायिकेत्यर्थः। **अनुभावपर्यवसायिन इति।** अनुभावं पर्यवसाययन्ति प्रकरणाद्यनुसंधानसापेक्षतया विलम्बेनावगमयन्ति ये तादृशा इत्यर्थः। अयं भावः–तादृशचन्द्रादीनामवलोकनेऽपि तस्य यूनोऽरसिकत्वे रतेरनुदयस्यापि संभवेन प्रथमं तस्य रसिकत्वमनुसंधेयम्, ततो रत्यनुभावप्रतीतिरिति विलम्ब इति। अथवा, चन्द्रोदये यूनोः परस्परावलोकने विकारो भवत्येवेति प्रतिसंधानोत्तरं रत्यनुभावप्रतीतिरिति विलम्ब इति।

प्रदीपकारास्तु—'अनुभावापर्यवसायिनः'–इति पाठं मन्यमाना एवं व्याचख्युः–"अत्र चन्द्रादय उद्दीपनालम्बनविभावाः शृङ्गारयोग्या अनुभावाप्रतीत्याऽऽस्वादापर्यवसायिनः स्थिताः। यद्यप्यंशुकनिवेशोऽनुभावत्वयोग्यः, तथाऽपि तस्य स्तनव्यक्तिप्रयोजकत्वेनोपादानान्नानुभावत्वपर्यवसानमिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु–पुंनिष्ठ एव शृङ्गारोऽत्र प्रतिपिपादयिषितः, 'अभून्नयनावनौ सा'–इत्यनेन तस्या[2] एवालम्बनत्वप्रतिपादनात्। न च पुंसि कश्चिदनुभाव उपात्तः, न च विभावैरप्याक्षेपार्ह इति कष्टेन कल्पनीयः"–इति। अत्रोद्द्योतकाराः–"लीलाशिरोंऽशुकेत्यप्युद्दीपनविभाव एव। **उद्दीपनालम्बनेति।** चन्द्रनायिके[3]ः। **अनुभावाप्रतीत्येति।** झटिति तदप्रतीत्येत्यर्थः। चन्द्रोदये यूनोः परस्परावलोकने विकारो भवत्येवेति प्रतिसंधानोत्तरं विलम्बेन तत्प्रतीतेरिति भावः। **उपादानादिति।** एव च दर्शनकार्यत्वेनाप्रतीतेर्नानुभावत्वमिति भावः। स्तनोन्नतिव्यञ्जनस्यानुभावत्वयोग्यत्वादाह **वस्तुतस्त्विति।**"–इत्याहुः ॥

एवमेव सारबोधिन्यामपि पाठद्वयमङ्गीकृत्य व्याख्यातम्। तथा हि—**शृङ्गारयोग्या विभावा इति।** उद्दीपनविभावश्चन्द्रः, आलम्बनं नायिका। **अनुभावेति।** अनुभावाप्रतीत्याऽऽस्वादापर्यवसायिनः स्थिता इत्यर्थः। 'पर्यवसायिनः'–इति पाठे 'कष्टेन'–इति शेषः। न झटिति आक्षेपका इत्यर्थः। न च स्तनोन्नतिव्यञ्जनमेवानुभावः, तस्य दर्शनकार्यत्वेना-

---

१ उपादानादिति। अयमुद्द्योतसम्मतः पाठः, बहुष्वस्मदुपलब्धप्रदीपपुस्तकेषु तु 'उपात्ते'–इत्येव पाठः। 'उपात्तस्य'–इत्यपि क्वचित्पाठः॥ २ तस्या एवेति। यद्यपि सर्वेष्वस्मदुपलब्धप्रदीपपुस्तकेषु 'तस्यैव'—इति पाठो दृश्यते, तथापि सोऽपपाठ एवेति मन्तव्यम्॥ ३ अत्र बहुवचनमाद्यर्थकम्, पूर्वोक्ते १० उदाहरणे (६५ पृष्ठे) 'ललितानि'–इतिवत्॥

परिहरति रतिं, मतिं लुनीते, स्खलति भृशं, परिवर्तते च भूयः।
इति बत विषमा दशाऽस्य देहं परिभवति प्रसभं, किमत्र कुर्मः॥ ३२६॥

अत्र, रतिपरिहारादीनामनुभावानां करुणादावपि संभवात्कामिनीरूपो विभावो यत्नतः प्रतिपाद्यः॥

प्रसादे वर्तस्व, प्रकटय मुदं, संत्यज रुषं,
प्रिये! शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु वचः।

प्रतीतेः। वस्तुतो नायकनिष्ठ एव शृङ्गारो व्यञ्जनीयः, 'नयनावनौ सा'—इत्यनेन तस्या एवालम्बनत्वेनावगतेः। न च नायकनिष्ठः कश्चिदनुभाव उपात्तः, न वा विभावेन झटित्याक्षेपगम्य इति कष्टेन कल्पना"—इति।

विभावस्य कष्टकल्पनया व्यक्तिमुदाहरति **परिहरतीति**। बतेति खेदे। "खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे बत"—इत्यमरः। विषमा कठिना दशा अवस्था (विरहावस्था कर्त्री) अस्य नायकस्य देह (कर्म) प्रसभं हठात् (बलात्कारेण) इति एवंप्रकारेण परिभवति तिरस्करोति, अत्र अस्मिन्विषये वयं किं कुर्मः, न कश्चिदुपायः स्फुरतीत्यर्थः। परिभवप्रकारमाह—परिहरतीत्यादि। रतिं वस्तुनि स्पृहां परिहरति दूरीकरोति, मतिम् अर्थावधारणं लुनीते छिनत्ति, 'स्खलति'—इति 'परिवर्तते'—इति च अन्तर्भावितण्यर्थं, (८४ पृष्ठे १७ पङ्क्तौ) शंभुरितिवत्। तथा च भृशम् अत्यन्तं स्खलयति, भूयः परिवर्तयतीत्यर्थः। केचित्तु—परिहरति त्यजति, स्खलति विपर्येति, परिवर्तते विशेषदर्शी च भवति। अत्र नायकस्यैव कर्तृत्वं न तु दशायाः, अनन्वयात्। इति एवं विषमा दशा (भ्रमविशेषदर्शनाभ्यां सुखदुःखदायित्वात्) क्षणक्षणविलक्षणाऽवस्था अस्य नायकस्य देहं प्रसभं परिभवतीत्यर्थमाहुः। पुष्पिताग्रा छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (११२ पृष्ठे)।

अत्र कामिनीरूपो नायकनिष्ठस्य विप्रलम्भशृङ्गारस्यालम्बनविभावोऽभिमतः, स च नोपात्तः; न च रतिपरिहारादिभिरनुभावैराक्षेप्तुमपि शक्यते, तेषां करुणभयानकबीभत्सेष्वपि संभवेन झटित्यनाक्षेपात्; किंतु प्रकरणाद्यनुसंधानेन विलम्बेनेति कष्टेन कल्पनीय इति दोषः। तदेवाह **अत्र रतिपरिहारादीनामित्यादि। करुणादाविति।** आदिपदेन भयानकबीभत्सयोः परिग्रहः। तथा च संशयेनैकस्यापि न निश्चय इति भावः। **विभावः** आलम्बनात्मको विप्रलम्भशृङ्गारविभावः। **यत्नतः प्रतिपाद्यः** प्रकरणाद्यनुसंधानेन विलम्बेन गम्यः। एवं च विलम्बकृत एवास्वादविघ्नः। आपाततस्तु बहूनां संगमेनैकतरविश्रान्त्यभावादास्वादविघ्न इति बोध्यमिति प्रदीपोद्द्योतादिषु स्पष्टम्॥

'प्रतिकूलविभावादिग्रहः' प्रतिकूलः प्रकृतरसादेर्विरुद्धो यो रसादिस्तद्विभावानुभावव्यभिचारिणां ग्रहो ग्रहणमुपादानमित्यर्थः। तत्र तादृशविभावव्यभिचारिणोर्ग्रहमुदाहरति **प्रसादे इति।** चन्द्रकस्य कवेः पद्यमिदमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम्। यत्तु मानवतीं मा-

निधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं,
न मुग्धे! प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥ ३२७ ॥

अत्र शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचारी उपात्तः ॥

णिहुअरमणम्मि लोअणपहम्मि पडिए गुरुअणमज्झम्मि।
सअलपरिहारहिअआ वणगमणं एव्व महइ वहू ॥ ३२८ ॥

लतीं प्रति माधवस्योक्तिरियमित्युद्द्योतचन्द्रिकयोरुक्तम्, तत्तु चिन्त्यमेव, मालतीमाधवप्रकरणेऽस्य पद्यस्यानुपलम्भात्। प्रणयकलहकुपितां नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम्। हे प्रिये प्रसादे वर्तस्व प्रसन्ना भवेत्यर्थः, मुदं हर्षं प्रकटय, रुषं कोपं संत्यज, अमृतमिव ते तव वचः (कर्तृ) शुष्यन्ति शुष्कीभवन्ति, शत्रन्तमेतत् न तु तिङन्तम्, अङ्गानि (अर्थान्मम) अवयवान् सिञ्चतु, सौख्यानां निधानम् आकरं (उत्पत्तिस्थानभूतं) मुखं क्षणम् अभिमुखं सम्मुखं स्थापय, हे मुग्धे विवेकरहिते गतः कालरूपो हरिणः प्रत्येतुं परावर्तितुं न प्रभवति न शक्नोतीत्यर्थः। काले हरिणत्वारोपेण चपलत्वं ध्वन्यते। शिखरिणी छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (८६ पृष्ठे)।

अत्र प्रकृते शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तरसस्य प्रकाश्यमानकालानित्यतारूप उद्दीपनविभावः, एतत्प्रकाशितो निर्वेदरूपः शान्तस्थाय्याख्यो व्यभिचारी च स्फुटमेव गृह्यते इति दोषः। तदेवाह **अत्रेत्यादि। शृङ्गारे इति।** 'प्रकृते'—इत्यादिः। **अनित्यतेति।** कालानित्यतेत्यर्थः। **विभाव इति।** उद्दीपनविभाव इत्यर्थः। **तत्प्रकाशित इति।** कालानित्यताप्रकाशनप्रकाशितत्वेन निर्वेदस्य प्रतिकूलता, प्रकारान्तरप्रकाशितस्त्वनुकूल एवेति बोध्यम्। **निर्वेदश्च व्यभिचारीति।** निर्वेदरूपः शान्तस्थाय्याख्यो व्यभिचारी चेत्यन्वयः। व्यभिचारित्वोक्तिश्च शृङ्गारापेक्षयेति बोध्यम्। अस्यामतपरार्थाद्भेदश्चिन्त्य इति कश्चिदिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्। वस्तुतस्तु अस्यामतपरार्थाद्भेदोऽमतपरार्थे एव (४५७ पृष्ठे) अस्माभिः प्रतिपादित इति द्रष्टव्यम्। **उपात्त इति।** एवं च विभावादिना प्रतिकूलरसस्याप्युपस्थित्या विरोधेन प्रकृतरसानास्वादप्रसङ्ग इति दोष इति भावः। सारबोधिनीकारास्तु—"**उपात्त इति।** मनागपि तयोरुपादानं वियोगातिरिक्तं सकलमेव शृङ्गाररसमुच्छिनत्तीति भावः"—इत्याहुः ॥

प्रतिकूलानुभावग्रहमुदाहरति **णिहुअरेति।** "निभृतरमणे लोचनपथे पतिते गुरुजनमध्ये। सकलपरिहारहृदया वनगमनमेवेच्छति वधूः ॥"—इति संस्कृतम्। गुरुअणेत्यत्र 'गुरूण'—इति पाठे 'गुरूणाम्'—इति संस्कृतम्। निभृतरमणे गुप्तकामुके (जारे) गुरुजनानां मध्ये लोचनपथे नेत्रमार्गे पतिते सति सकलस्य गृहकार्यस्य परिहारे त्यागे हृदयं यस्यास्तथाभूता वधूः (तेन सह रन्तुं) वनगमनमेव इच्छतीत्यर्थः। गुरुजनमध्ये इत्यनेनात्यन्तं तरलता ध्वन्यते। गाथा छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे)।

अत्र सकलपरिहारवनगमने शान्तानुभावौ । इन्धनाद्यानयनव्याजेनोपभोगार्थं वनगमनं चेत्, न दोषः ॥

दीप्तिः पुनः पुनर्यथा,—कुमारसंभवे रतिविलापे ॥

अकाण्डे प्रथनं यथा,—वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीरक्षये प्रवृत्ते, भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम् ॥

अत्र व्याजादिकं विना वनगमनं सकलपरिहारश्च शान्तानुभावः, न च व्याजः प्रतिपादित इति शृङ्गारस्य प्रकृतस्य विच्छेद इति प्रतिकूलानुभावग्रहो दोषः । इन्धनाद्यानयनव्याजेन संभोगार्थं वनगमनं यद्युच्यते तदा न शान्तानुभावग्रह इति न दोषः । तदेवाह **अत्र सकलेत्यादि** । सकलपरिहारश्च वनगमनं चेति इतरेतरद्वन्द्वसमासः । **शान्तानुभावाविति** । तेन प्रतिकूलानुभावग्रहेण प्रकृतविप्रलम्भशृङ्गाररसविच्छेद इति भावः । तयोरेव शृङ्गारानुभावत्वोपायतामाह **इन्धनेत्यादि** । **इन्धनं** काष्ठम्, आदिशब्देन कुसुमादीनां ग्रहणम् । **व्याजः** कपटः । **वनगमनं चेदिति** । निबध्यते इति शेषः । तथात्वे हि शृङ्गारे एव पर्यवसानं न तु शान्ते इति न दोष इत्यर्थः । अत्र गुरुजनसन्निधौ निभृतरमणदर्शने प्रकाशशङ्कया वैराग्यस्यापि संभवान्न निभृतेत्यादिपदादेव शृङ्गारप्रतीतिरिति बोध्यम् । तदुक्तमुद्द्योते—"न च निभृतेत्यादिस्वरसात्सकलपदस्य गृहकार्यपरत्वादेवं प्रतीतिः, तत्कर्मणस्तदानीमनौचित्यप्रतिभासेन वैराग्यहेतुत्वसंभवात्"—इति ॥

दीप्तिरित्यादि । 'पुनःपुनर्दीप्तिः' दीपितस्य (स्वसामग्रीलब्धपरिपोषस्य) अन्तरा विच्छिद्य विच्छिद्य ग्रहणम्, वेद्यान्तरसंबन्धेन धाराया विच्छेदात् । पुनःपुनर्दीप्तिस्तु अङ्गरसादीनामेव, न त्वङ्गिनः, अङ्गिनस्तु सा महाभारतादौ शान्तादेरिव न वैरस्यमावहतीति प्रतीपादौ स्पष्टम् । पुन पुनर्दीप्तिः प्रबन्धे[1] एव संभवतीत्याह **कुमारसंभवे इत्यादि** । 'चतुर्थे सर्गे'—इति शेषः । **रतिविलापे** रतिविलापप्रस्तावे । अत्र 'अथ मोहपरायणा सती' (४ स० १ श्लो०)—इत्यादिना दीपितोऽपि (दीप्तिमानीतोऽपि) करुणः 'अथ सा पुनरेव विह्वला' (४ स० ४ श्लो०)—इत्यादिना पुनर्दीपितः (दीप्ति नीतः), अथ च वसन्तदर्शनेन विच्छिन्नः, पुनरपि 'तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशम्' (४ स० २६ श्लो०)—इत्यादिना उद्दीपित इति बोध्यम् । अत्रैकस्यैव पुन.पुनरास्वादः सहृदयानां वैरस्यायेति दूषकताबीजम् । तदुक्तं प्रदीपोद्द्योतयोः—"उपभुक्तो हि पुनरुपभुज्यमानः उपभुक्तकुसुमपरिमल इव सहृदयानामास्वादापकर्षकः"—इति । तथा चाह तृतीयोद्द्योते ध्वनिकारः—"परिपाकं गतस्यापि पौनःपुन्येन दीपनम् । परस्य[2] स्याद्विरोधाय"—इति । परस्य श्रोतुः विरोधाय वैरस्यायेति तदर्थः ॥

अकाण्डे इति । अकाण्डेऽनवसरे प्रथनं विस्तारः (वर्णनम्) इत्यर्थः । उदाहरति **वेणीसंहारे इति** । 'नाटके'—इति शेषः । **अनेकवीरक्षये प्रवृत्ते इति** । भीष्मादिवीरम-

---

१ प्रबन्धलक्षण तु प्राक् (६० सूत्रे १९८ पृष्ठे) प्रदर्शितम् ॥ २ 'रसस्य'—इति त्वपपाठ एव ॥

अकाण्डे छेदो यथा,—वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के राघवभार्गवयोर्धाराधिरूढे वीररसे 'कङ्कणमोचनाय गच्छामि'—इति राघवस्योक्तौ ॥

अङ्गस्याप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनम्; यथा,—हयग्रीववधे हयग्रीवस्य ॥

अङ्गिनोऽननुसंधानम्; यथा,—रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः ॥

रणे प्रक्रान्ते इत्यर्थः। तदानीं करुणवीरादिरेवास्वाद्यते न तु शृङ्गार इति दोष इति भावः। तदुक्तमुद्द्योते—"तदा करुणस्य वीरस्य वाऽवसरो न शृङ्गारादेः, न हि शोकोत्साहवासनानिरुद्धे प्रतिपत्तृचेतसि शृङ्गारादिः पदमपि लभते, सुतरामास्वाद इति भावः"—इति ॥

छेद इति। विच्छेद इत्यर्थः। यथेत्युदाहरति **वीरचरिते इति**। नाटके इत्यर्थः। **राघवभार्गवयोः** श्रीरामपरशुरामयोः। **धाराधिरूढे** धारावाहिनि, अविच्छिन्नप्रसरतया प्रवृत्ते इति यावत्। **वीररसे** युद्धोत्साहे। **कङ्कणेति**। कङ्कणमोचनं विवाहदशमदिनोत्सवभेदः। **राघवस्योक्ताविति**। अकाण्डे हि तथोक्तिव्याजेन निर्गमनं प्रतिपादयन्ती श्रीरामस्यावीरत्वे पर्यवस्यतीति नायके श्रीरामे वीररसो नास्वाद्येतेति दोषः। तादृशे हि समाजे तथाऽऽचरणमशक्तिसंदेहापादकत्वादकीर्तिपर्यवसायीति भाव इति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्। यद्यपि अङ्किते हस्तलिखिते च वीरचरितपुस्तके 'कङ्कणमोचनाय गच्छामि'—इति पाठो नोपलभ्यते, तथाऽप्यार्थिकः फलतीति बोध्यम् ॥

"अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः"—इति व्याचष्टे **अङ्गस्येत्यादि**। **अप्रधानस्य** प्रतिनायकादेः। **हयग्रीववधे** हयग्रीववधाख्ये काश्मीरकमेण्ठकविप्रणीते नाटके। तत्र हि विष्णुः प्रधानभूतो नायकः, तद्वर्णनं परित्यज्याप्रधानस्य हयग्रीवनाम्नो दैत्यस्य जलकेलि-वनविहार-रतोत्सवादेर्नायकापेक्षया विस्तरेण वर्णनं हयग्रीवस्यैव नायकत्वं प्रत्याययति; तथा च तद्गत एव रसः प्राधान्येनास्वाद्येत न तु नायकगतः प्रधानो रस इति दोषः। यद्यपि "वंशवीर्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि"—इत्याद्युक्तेः प्रतिनायकवर्णनं नायकस्यैवोत्कर्षे पर्यवस्यति, तथाऽप्यतिशयितं वर्णनं प्रधानतिरोधायकतया दोषपदवीमवतरतीति भावः।

तदेतत्सर्वमुक्तं सारबोधिन्याम्—"हयग्रीवस्य जलकेलि-वनविहार-रतोत्सवादेर्नायकापेक्षया विस्तरेण वर्णनं हयग्रीवस्य नायकत्वमेव प्रत्याययति, न प्रतिनायकत्वमिति दोषः। न च "वशवीर्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि"—इत्यादिना विरोध इति वाच्यम्, यद्गुणवत्त्वेन रिपोर्वर्णनेन नायकोत्कर्षप्रतिपादनं तत्रैवास्य तात्पर्यात्, न तु वनविहारादावपि। अतएवाह—"तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनं च धिनोति नः"—इति"—इति ॥

अङ्गिन इति। अङ्गिनः प्रधानस्य नायकस्य नायिकाया वाऽननुसंधानमपरामर्शो विस्मरणमित्यर्थः। **रत्नावल्याम्** तन्नामकनाटिकायाम्। **बाभ्रव्येति**। बाभ्रव्यनाम्नो सिंहलेश्वरकञ्चुकिन आगमने आगमनकाले इत्यर्थः। **सागरिकायाः** रत्नावल्याख्याया

प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च, वीररौद्रशृङ्गारशान्तरसप्रधाना

मुख्यनायिकायाः। **विस्मृतिः** बाभ्रव्यागमने विजयवर्मवृत्तान्तश्रवणासक्तहृदयेन राज्ञा (नायकेन वत्सराजेन) सागरिकाया नाममात्रस्याप्यग्रहणाद्विस्मृतिः। तेन नाटिकाप्रतिपाद्यश्रृङ्गाररसो विच्छिन्नप्राय इति दोषः। व्याख्यातमिदमुद्द्योते-"**अङ्गिन इति**। प्रधानस्य प्रबन्धव्यापिन इत्यर्थः। प्रबन्धो हि नैकरसेन निर्वहति, तत्र नानारसोपादानस्य कविसमयसम्मतत्वात्; उपादानं च न प्रधानानाम्, परस्परनिराकाङ्क्षत्वात्—इत्येकस्याङ्गित्वमन्येषामङ्गत्वं रसवैचित्र्यार्थं वाच्यम्[1]। तत्र यद्यङ्गी नोपादीयते तदा वैचित्र्यं न प्रतीयत इति दोषः। **विस्मृतिरिति**। तदनुसंधानाधीना शृङ्गाररसधारा तदननुसधाने विरता स्यादिति दुष्टिबीजम्"—इति॥

"प्रकृतीनां विपर्ययः" यत्प्रकृतौ यद्वर्णनमनुचितं तत्र तद्वर्णनं प्रकृतिविपर्ययः। अमुमेव प्रकृतिविपर्ययं व्याख्यातुं तत्प्रतियोगिभूताः प्रकृतीराह **प्रकृतय इत्यादि**। **प्रकृतयो** नायकाः। नायकलक्षणं तु दशरूपके द्वितीये प्रकाशे उक्तम्—"नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियंवदः। रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रूढवंशः स्थिरो युवा॥ बुद्ध्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः। शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः॥"—इति। (नेता नायको विनयादिगुणसंपन्नो भवतीत्यन्वयः। मधुरः प्रियदर्शनः। त्यागी सर्वस्वदायकः। दक्षः क्षिप्रकारी। प्रियंवदः प्रियभाषी। रक्तलोकः अनुरक्तजनः, लोकरञ्जक इति यावत्। शुचिः नित्यकर्मरतः। यद्वा, शौचं नाम मनोनैर्मल्यादिना कामाद्यनभिभूतत्वम्। वाग्मी मितप्रस्तुतवाक्। रूढवंशः ख्यातवंशः। स्थिरः 'वाङ्मनःकर्मभिर्यश्च न चलः स स्थिरो मतः'। षोडशवर्षादारभ्य त्रिंशवर्षपर्यन्तं युवेत्युच्यते। तथा चाह भरतः—'षोडशात्त्रिंशको युवा'—इति। बुद्धिर्ज्ञानम्। उत्साहः 'कार्यारम्भेषु संरम्भ उत्साहः परिकीर्तितः'। संरम्भस्त्वरा। 'स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते'। 'प्रज्ञा तीक्ष्णमतिर्मता'। कला गीतवादनादिनैपुण्यम्। 'मानश्चित्तसमुन्नतिः'। शूरः सग्रामनिपुणः। दृढः दार्ढ्ययुक्तः। तेजस्वी अतिप्रतापः। 'शास्त्रचक्षुस्त्रयीपरः'[2]। 'आत्मवत्सर्वभूतानि यः पश्यति स धार्मिकः')। **दिव्या इत्यादि**। दिवि स्वर्गे भवाः (विद्यमानाः) दिव्याः देवतैकरूपाः (इन्द्रादयः); **अदिव्याः** मानुषैकरूपाः (वत्सराजादयः); **दिव्यादिव्याः** मानुषरूपेणाप्यवतीर्णाः देवाः (श्रीरामादयः)। अत्राहुः प्रदीपकाराः—"अत्र दिव्यत्वममर्त्यैकरूपत्वम्, अतो न पातालीयाद्यसंग्रहः। उदाहरणं श्रीमन्महेश्वरादिः। अदिव्यत्वं मर्त्यैकरूपता, यथा—माधवादेः। दिव्या-

---

१ वाच्यमिति। तदुक्तं नाटक प्रकरणे—"एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा। अङ्गमन्ये रसाः सर्वे" इत्यादि॥ २ ऋग्यजुःसामेति त्रयो वेदा मिलितास्त्रयी ज्ञेया॥

धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्ताः, उत्तमाधममध्यमाश्च;

दिव्यत्वमुभयरूपता, यथा—श्रीकृष्णादेः"—इति। त्रिविधा अप्येते धीरोदात्तादिभेदेन चतुर्धा भवन्तीत्याह **वीरेत्यादि।** इदं धीरोदात्तादिषु यथाक्रममन्वेति। तथा च वीररसप्रधानो धीरोदात्तः, रौद्ररसप्रधानो धीरोद्धतः, शृङ्गाररसप्रधानो धीरललितः, शान्तरसप्रधानो धीरप्रशान्त इति पर्यवसितोऽर्थः। एवं च क्रमेण वीररौद्रशृङ्गारशान्तरसप्रधानत्वमेतेषां लक्षणानीति फलितम्। श्रीराम-भार्गव-श्रीकृष्ण-जीमूतवाहनाः क्रमेणोदाहरणानि। धीरोदात्तादीनां लक्षणानि दशरूपके[1]ऽप्युक्तानि। तथा हि—"महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकत्थनः। स्थिरो निगूढाहङ्कारो **धीरोदात्तो** दृढव्रतः॥" (महासत्त्वः शोकक्रोधाद्यनभिभूतान्तःकरणः। अविकत्थनोऽनात्मश्लाघनः। 'वाङ्मनःकर्मभिर्यश्च न चलः स स्थिरो मतः'। निगूढाहङ्कारो विनयप्रच्छन्नगर्वः। दृढव्रतोऽङ्गीकृतनिर्वाहकः।) "दर्पमात्सर्यभूयिष्ठो मायाछद्मपरायणः। **धीरोद्धत**स्त्वहङ्कारी चलश्चण्डो विकत्थनः॥" (दर्पः शौर्यादिमदः। मात्सर्यं परोत्कर्षासहनता। मन्त्रबलेनाविद्यमानवस्तुप्रकाशनं माया। छद्म वञ्चनामात्रम्। चलोऽनवस्थितः। चण्डो रौद्रः। स्वगुणप्रशंसी विकत्थनः।) "निश्चिन्तो **धीरललितः** कलासक्तः सुखी मृदुः।" (निश्चिन्तः सचिवादिविहितयोग[2]क्षेमत्वाच्चिन्तारहितः। कलासु गीतवादनादिषु आसक्तः। सुखी भोगप्रवणः, शृङ्गाररसप्रधानत्वात्। मृदुः सुकुमाराकारः।) "सामान्यगुणयुक्तस्तु **धीरशान्तो** द्विजादिकः।" (सामान्यगुणयुक्तः विनयादिनेतृसामान्यगुणयोगी। द्विजादिक इति विप्रवणिक्सचिवादीनां प्रकरणनेतृणामुपलक्षणम्। विवक्षितं चैतत्। तेन नैश्चिन्त्यादिगुणसंभवेऽपि विप्रादीनां शान्ततैव न लालित्यम्)—इति। द्वादशविधा अप्येते उत्तमादिभेदेन प्रत्येकं त्रिधा भवन्तीत्याह **उत्तमाधममध्यमाश्चेति।** गुणोत्कर्षापकर्षतदुभयैरेते त्रयो भेदा बोध्याः। एवं च दिव्यादिभेदेन त्रिविधा अपि पुनर्धीरोदात्तादिभेदेन प्रत्येकं चतुर्विधा भूत्वा पुनः गुणोत्कर्षापकर्षतदुभयमूलकेनोत्तमादिभेदेन प्रत्येकं त्रिधा भूत्वा षट्त्रिंशद्विधाः प्रकृतयः संपद्यन्ते इति भावः। एवम्—अनुकूलो दक्षिणो धृष्टः शठश्चेति चत्वारोऽपि प्रकृतिभेदे गणनीयाः। अतएवोक्तं विद्यानाथेन प्रतापरुद्रे, विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे, धनञ्जयेन दशरूपके द्वितीयप्रकाशे च—"अथ शृङ्गारविषयाश्चत्वारो नायका इमे। अनुकूलो दक्षिणश्च धृष्टः शठ इति स्मृताः॥" "**अनुकूल** एकनिरतः"। (एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलो नायक इत्यर्थः, एकभार्योऽनुकूल इति यावत्)। "अनेकमहिलासु समरागो **दक्षिणः**"। (द्वयोस्त्रिचतुःप्रभृतिषु नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिणो नायक इत्यर्थः।) "कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः। दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो **धृष्टनायकः**॥" (कृतागाः कृतापराधोऽपि निःशङ्को गतभयः। तर्जितो निर्भर्त्सितोऽपि। दृष्टदोषः (ललाटादिषु लाक्षालक्ष्मादिभिर्नायि-

---

१ दशरूपके इति। 'द्वितीये प्रकाशे'—इति शेषः॥ २ अलब्धस्य लाभो योगः, लब्धस्य परिपालनं क्षेमः॥

तत्र रतिहासशोकाद्भुतानि अदिव्योत्तमप्रकृतिवत् दिव्येष्वपि, किं तु रतिः संभोगशृङ्गाररूपा उत्तमदेवताविषया न वर्णनीया, तद्वर्णनं हि पित्रोः संभोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम् ।

क्रोधं प्रभो ! संहर संहरेति यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति ।
तावत्स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ ३२९ ॥

कया दृष्टो निश्चितो नायिकान्तररतिरूपो दोषो यस्य तादृशोऽपीत्यर्थः) । "गूढविप्रियकृच्छठः" । (नायिकामात्रविदितविप्रियकारी शठो नायकः)—इति ।

उक्तासु प्रकृतिषु विपर्ययाभिधानाय तदौचित्यमनुवदति **तत्रेत्यादिना 'दिव्येष्वपि'—इत्यन्तेन**। तत्र उक्तासु प्रकृतिषु मध्ये। **अदिव्येति** । अदिव्याः याः उत्तमप्रकृतयस्तास्विवेत्यर्थः । **दिव्येष्वपीति**। वर्णनीयानीति शेषः । विपर्ययम् (अनौचित्यं) दर्शयति **किमित्यादि । संभोगेति** । संभोगश्चुम्बनालिङ्गनादिरूपः, न त्वन्योन्यावलोकनम्, तस्य व्रीडाद्यकारित्वादिति प्रभोद्द्योतयोः विस्तारिकायां च स्पष्टम्। यद्यपि संभोगपदेनान्योन्यावलोकनमपि मूले (११७ पृष्ठे) गृहीतम्, तथाऽप्युत्तमदेवताविषयकस्य परस्परावलोकनस्य व्रीडाद्यनुत्पादकत्वेन प्रकृते संभोगपदेन तदग्रहणमिति भावः । **उत्तमदेवताविषया** उत्तमदिव्यविषया । **न वर्णनीयेति** । भावाख्या तु वर्णनीयेति भावः । कुतो न वर्णनीया तत्राह **तद्वर्णनं हीति । पित्रोरिति** । अत्र "पिता मात्रा" (१।२।७०)—इति पाणिनिसूत्रेण विकल्पेनैकशेषः, मातापित्रोरित्यर्थः। **अनुचितमिति**। यथा—'दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका वेदनाविधुतपाणिपल्लवा । शीतलेन निरवाप तत्क्षणं मौलिचन्द्रशकलेन शूलिनः ॥'—इत्यनुचितमित्यर्थः । एवं भयं नोत्तमेषु, जुगुप्साऽप्यदिव्येष्वेवेति बोध्यम् ॥

क्रोधोत्साहविशेषावपि दिव्येष्वेव वर्णनीयावित्याह **क्रोधमिति** । कुमारसंभवे तृतीये सर्गे पद्यमिदम् । हे प्रभो शंकर क्रोधं संहर संहर निवर्तय निवर्तय, "चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम्"—इति वार्तिकेन द्वित्वम्, संभ्रमेण वृत्तिश्चापलमिति काशिका । इत्येवं मरुतां देवानां "मरुतौ पवनामरौ"—इत्यमरः । गिरः वाचः खे व्योम्नि यावत् चरन्ति प्रवर्तन्ते, तावत् तत्कालमेव भवस्य शिवस्य नेत्राज्जन्म यस्य सः भवनेत्रजन्मा "अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः"—इति वामनः, पाणिनिमतेऽपि "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" (२।२।३५)—इतिसूत्रज्ञापकात् 'कण्ठेकालः' 'चक्रपाणिः' 'ऊर्णनाभः' इतिवदयं व्यधिकरणपदो बहुव्रीहि: सूपपादः । स वह्निः मदनं भस्मैवावशेषो यस्य तादृशं चकार ददाहेत्यर्थः । माद्यतीति मदनः, मत्तस्यैवंदशौचित्यमिति भावः । इन्द्रवज्रा छन्दः । "स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः"—इति लक्षणात् ।

---

१ पूर्वं दष्टं पश्चान्मुक्तमित्यर्थं । दष्टयुक्तमिति पाठे दशयुक्तमित्यर्थ', भावे क्त. ॥

—इत्युक्तवत् भ्रुकुट्यादिविकारवर्जितः क्रोधः सद्यःफलदः, स्वर्गपातालगगनसमुद्रोल्लङ्घनाद्युत्साहश्च दिव्येष्वेव । अदिव्येषु तु यावदवदानं प्रसिद्धमुचितं वा, तावदेवोपनिबन्द्धव्यम्, अधिकं तु निबद्ध्यमानमसत्यप्रतिभासेन 'नायकवद्वर्तितव्यं, न प्रतिनायकवत्'–इत्युपदेशे न पर्यवस्येत् । दिव्यादिव्येषु उभयथाऽपि । एवमुक्तस्यौचित्यस्य दिव्यादीनामिव धीरोदात्तादीनामप्यन्यथावर्णनं विपर्ययः । तत्रभवन् भगवन्नित्युत्तमेन, न अधमेन; मुनिप्रभृतौ, न राजादौ;

उक्तवत् ईदृशः । **समुद्रलङ्घनाद्युत्साह इति ।** समुद्रलङ्घनादावुत्साह इत्यर्थः । **दिव्येष्वेवेति ।** वर्णनीय इति शेषः । अदिव्येषु वर्णनीयमाह **अदिव्येषु त्विति । अवदानं** वृत्तं कर्म, भूतपूर्वं चरित्रमिति यावत् । "अवदानं कर्म वृत्तम्"–इत्यमरः । **प्रसिद्धं** लोकप्रसिद्धम् । **उचितं** योग्यम् । **उपनिबन्द्धव्यं** निबन्धनीयम्, वर्णनीयमिति यावत् । अधिकवर्णने दोषमाह **अधिकं त्वित्यादि ।** मनुष्येषु अधिकवर्णनेऽसत्यत्वेन 'रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवत्'–इति प्रागुक्तोपदेशे (९ पृष्ठे) पर्यवसानं न स्यादित्यर्थः । उक्तं च रुद्रभट्टेन–"कुलशैलाम्बुनिधीनां न ब्रूयाल्लङ्घनं मनुष्येण । आत्मीययैव शक्त्या सप्तद्वीपावनिक्रमणम् ॥"–इति । आत्मीययेति वदता हनूमतोऽब्धिलङ्घनमर्जुनस्य देवविमानारोहणं च परमेश्वरशक्त्युपबृंहितत्वाद्देवावतारत्वेन दिव्यादिव्यप्रकृतिकत्वाच्च न दोष इति सूचितम् । एवं यद्रूपनिबन्धनेन विनेयानां बुद्धिखण्डना न जायते तादृग्वर्णनीयम् । अत एवोक्त**मधिकं त्विति ।** अत एव दशरूपके द्वितीये प्रकाशे धनंजयेनाप्युक्तम्–"यत्तत्रानुचितं किंचिन्नायकस्य रसस्य च । विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत्"–इति । यथा–छद्मना वालिवधो मायुराजेनोदात्तराघवे नाटके परित्यक्तः, वीरचरितनाटके भवभूतिना तु रावणसौहृदेन वाली रामवधार्थमागतो रामेण हत इत्यन्यथा कृतः । दिव्यादिव्येष्वपि वर्णनीयमाह **दिव्यादिव्येष्विति । उभयथापीति ।** उभयोरप्युचितं वर्णनीयमित्यर्थः । **एवमिति ।** एवं दिव्यादीनामुक्तस्यौचित्यस्यान्यथावर्णनमिव धीरोदात्तादीनामप्यौचित्यस्यान्यथावर्णनं प्रकृतिविपर्यय इत्यन्वयः । **धीरोदात्तादीनामिति ।** आदिना धीरोद्धतादीनामुत्तमादीनां च संग्रहः । इदानीमामन्त्रणौचित्यम् (संबोधनौचित्यम्)आह **तत्रभवन्नित्यादि ।** तत्रभवन् भगवन्निति उत्तमेनैव वाच्यं (प्रयोक्तव्यं) नाधमेनेत्यन्वयः । उत्तमत्वाधमत्वे गुणोत्कर्षापकर्षाभ्यामिति प्राक् (९३६ पृष्ठे) प्रतिपादितम् । तत्रभवानित्यत्र "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" (५।३।१४)–इति पाणिनिसूत्रेण सार्वविभक्तिकस्त्रल् । सुप्सुपेति समासः । "पूज्यस्तत्रभवान्"– इति सज्जनः । एवमत्रभवानित्यत्रापि । **मुनीति ।** उत्तमेनापि मुनिप्रभृतावेव वाच्यं (प्रयोक्तव्यं) न तु राजादा-

---

१ 'उपनिबद्धव्यम्'–इति निर्नकारस्त्वपपाठ एव ॥ २ कुलशैलाश्च "महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमान् ऋक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥"—इति विष्णुपुराणोक्ताः ॥

भट्टारकेति नोत्तमेन राजादौ, प्रकृतिविपर्ययापत्तेर्वाच्यम् । एवं देशकालवयोजात्यादीनां वेषव्यवहारादिकमुचितमेवोपनिबन्द्धव्यम् ॥

अनङ्गस्य रसानुपकारकस्य वर्णनं यथा,–कर्पूरमञ्जर्यां नायिकया स्वात्मना च कृतं वसन्तवर्णनमनादृत्य बन्दिवर्णितस्य राज्ञा प्रशंसनम् ॥

"ईदृशाः"–इति। नायिकापादप्रहारादिना नायककोपादिवर्णनम् ।

वित्यर्थः । **भट्टारकेतीति** । भट्टं स्वामित्वम् ऋच्छति (प्राप्नोति)–इति भट्टारकः । 'ऋ गतौ'–इति भौवादिकात् ऋधातोः "कर्मण्यण्" (३।२।१)–इति पाणिनिसूत्रेणाण् प्रत्ययः, ततः स्वार्थे "नीतौ च तद्युक्तात्" (५।३।७७)–इति सूत्रेण कन्। "भट्टारको नृपे नाट्यवाचा, देवे तपोधने"–इति मेदिनी । इतिशब्देन परमेश्वरेत्यस्यापि ग्रहणम्। भट्टारकपदं राजादावुत्तमेन न वाच्यं (प्रयोक्तव्यं), किंतु देवादावेव, अन्यथा प्रकृतिविपर्ययापत्तेरित्यर्थः। अधमेन तु राजादावेव, न मुनिदेवादाविति केचिदिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । एवं देशादिष्वपि अनुचितवर्णने विपर्ययप्रसङ्गात्तदुचितमेव वर्णनीयमित्याह **एवं देशेति**। जगज्जगदंशश्च देशः, काष्ठामुहूर्तयामदिनरात्रिपक्षमासर्तुवर्षादिरूपः कालः, शैशवादिकं वयः, स्त्रीपुंमादिका ब्राह्मणत्वादिका च जातिः, आदिशब्दाद्विद्यावित्तकुलादयः परिग्राह्याः । व्यवहारादिकमित्यादिशब्दादाकारवचनादयो ग्राह्याः। **उचितमेवोपनिबन्द्धव्यमिति**। अन्यथानिबन्धने तु प्रकृतिविपर्ययः स्यादित्यर्थः। यथा स्वर्गाङ्गनासु मानुषीवेषादिवर्णनम्, रसातलादौ मेघादिवर्णनम्, एवं वसन्ते मेघादिवर्णनम्, जरायां संभोगादिवर्णनम्, कुलवधूजातीयस्य साभिप्रायवचनादिवर्णनमनुचितमिति प्रदीपोद्द्योतादिषु स्पष्टम् ॥

'अनङ्गस्याभिधानम्'–इत्येतद्व्याचष्टे **अनङ्गस्येति**। अनङ्गस्येत्यस्य व्याख्यानं **रसानुपकारकस्येति**। अभिधानमित्यस्यार्थमाह **वर्णनमिति**। प्रशंसनमित्यर्थः। **कर्पूरमञ्जर्यामिति**। राजशेखरकविकृते कर्पूरमञ्जरीनामकसट्टके[1] इत्यर्थः। 'प्रथमजवनिकान्तरे'–इति शेषः। **नायिकयेति**। देव्या विभ्रमलेखयेत्यर्थः। **स्वात्मना च** स्वेन च (**राज्ञा** चण्डपालेन)। **प्रशंसनमिति**। 'जह किल णिवेदिदं बन्दीहिं'[2]–इत्यारभ्य विदूषकोक्तिपर्यन्तेन ग्रन्थेन बन्दिवर्णितस्य वसन्तस्य वर्णनं प्रकृतरसस्यानुपकारकमित्यनुचितमित्यर्थः ॥

ईदृशा इति। सूत्रस्य प्रतीकोऽयम्। 'एवंविधा अन्येऽप्यनौचित्यहेतवो रसदोषा भवन्ति'–इत्यर्थपरेण कारिकायाम् 'ईदृशाः'–इति पदेन एतदुक्तं भवति–अनौचित्यहेतवः सर्व एव दोषा भवन्ति, परिगणितप्रकारस्तु प्रदर्शनार्थमुक्त इतीति परिगणितादन्यदुदाहरति **नायिकापादेति**। नायिकापादाघातादिना नायकस्य कोपादिवर्णनमनुचितमित्यर्थः।

---

१ सट्टकलक्षण प्राक् (१७१ पृष्ठे टिप्पणे) उक्तम् ॥ २ "यथा किल निवेदित बन्दिभ्याम्"–इति संस्कृतम् ॥

उक्तं हि ध्वनिकृता,—

"अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम्।
औचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥"–इति।

इदानीं क्वचिददोषा अप्येते,–इत्युच्यन्ते,—

॥ ८३ ॥ न दोषः स्वपदेनोक्तावपि संचारिणः क्वचित्।

यथा,–

औत्सुक्येन कृतत्वरा, सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया,
तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताऽऽभिमुख्यं पुनः।
दृष्ट्वाऽग्रे वरमात्तसाध्वसरसा, गौरी नवे संगमे
संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा, शिवायास्तु वः ॥ ३३० ॥

अनौचित्यं रसविच्छेदहेतुः, तत्र वृद्धसम्मतिमाह **उक्तं हीति**। **ध्वनिकृता** आनन्दवर्धनेन। 'ध्वन्यालोके तृतीये उद्द्योते'–इति शेषः। **औचित्योपनिबन्धस्त्विति**। संप्रत्युपलब्धध्वन्यालोकपुस्तके तु 'प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु'–इति पाठो दृश्यते। **उपनिषत्परेति**। परा उपनिषदित्यन्वयः, परं रहस्यमित्यर्थः। "उपनिषत् वेदसारभागः, नित्यरसस्वरूपब्रह्मोपस्थापकवेदभाग इव रसोपस्थितिनिदानमिति फलिताऽर्थः"–इति केचित् ॥

प्रतिप्रसवमाह **इदानीमित्यादि**। इदानीमेषां केषांचित्क्वचिददोषत्वमपीत्याहेत्यर्थः। **संचारिण इति**। व्यभिचारिण इत्यर्थः, न तु रसस्थायिनोरपीति भावः। **क्वचिदिति**। यत्रेतर[1]विलक्षणो नानुभाव इत्यर्थः, यत्रासाधारणो नानुभावादिस्तत्रेति यावत्। एवं च येषां व्यभिचारिणां नासाधारणानुभावादिसंभवस्त एव स्वशब्देनोपादेयाः, न त्वन्येऽपीति भावः ॥

यथेत्युदाहरति **औत्सुक्येनेति**। रत्नावल्याख्यनाटिकायां प्रथमेऽङ्के मङ्गलाचरणरूपं पद्यमिदम्। नवे संगमे हसता, (हासश्च विश्वासोत्पादनायेति बोध्यम्), हरेण शिवेन श्लिष्टा आलिङ्गिता, अत एव संरोहत्पुलका उद्गतरोमाञ्चा, (प्रियकरस्पर्शेन सात्त्विकभावोदयादिति भावः), तादृशी गौरी वः शिवाय कल्याणाय अस्तु भूयात्। कीदृशी?–औत्सुक्येन (दयितसमीपगमने) उत्कण्ठया कृता त्वरा सहसागमनारम्भो यया तादृशी। त्वराया रोषभयादितोऽपि संभवेन भयादुत्कण्ठातो वेति संशयान्न निर्णय इति औत्सुक्येनेत्युक्तम्। तथा, सहभुवा सहोत्पन्नया, स्वाभाविक्येति यावत्, नवोढात्वादिति भावः, ह्रिया लज्जया व्यावर्तमाना परावर्तमाना। व्यावर्तनस्य कोपादिनाऽपि संभवात् ह्रियेत्युक्तम्। पुनः

---

१ यत्रेतरविलक्षण इति। इदमुपलक्षणम्, यत्रानुभावविभावादिकृतः परिपोषः प्रकृतरसाननुगुणत्वादनपेक्षितस्तत्रेत्यपि बोध्यमिति केचित्, तादृशोदाहरणं तु चिन्त्यमित्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

अत्रौत्सुक्यशब्द इव तदनुभावो न तथाप्रतीतिकृत्। अत एव 'दूरादुत्सुकम्'–इत्यादौ व्रीडाप्रेमाद्यनुभावानां विवलितत्वादीनामिवोत्सुकत्वानुभावस्य सहसाप्रसरणादिरूपस्य तथाप्रतिपत्तिकारित्वाभावादुत्सुकमिति कृतम् ॥

॥ ८४ ॥ संचार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणावहा ॥ ६३ ॥

तैस्तैः तत्कालोचितैः बन्धुवधूजनस्य भ्रातृजायादेः वचनैः आभिमुख्यं (प्रियस्य) सम्मुखत्वं नीता प्रापिता । तथा, अग्रे वरं श्रेष्ठं पतिं च दृष्ट्वा आत्तो गृहीतः साध्वसरसो भयरसो यया तथाभूतेत्यर्थः । अत्र साध्वसस्य विकृतवरदर्शनादिरूपविभावानुभावमुखेन परिपोषः प्रकृतशृङ्गाररसप्रतिकूलप्राय इति तस्य स्वपदाभिधानम्, तेन नवोढास्वाभाव्यकृतसाध्वसलाभः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (१६ पृष्ठे) ।

अत्रौत्सुक्यस्य संचारिणः स्वशब्दवाच्यता न दोषः, असाधारणानुभावाभावेनानुभावव्यङ्ग्यत्वासंभवात् । व्याख्यातमिदं विवरणेऽपि–"अत्रौत्सुक्यस्य नैकोऽपि तादृशोऽसाधारणोऽनुभावादिरस्ति, येन उपात्तेन औत्सुक्यमसंशयं प्रतीयेत, येऽपि च त्वरादयः, ते नासाधारणाः, गुरुजनगञ्जनभयादिनाऽपि तेषां संभवात्, इति स्वशब्देनोपादीयते"–इति। तदेवाह **अत्रेत्यादिना । औत्सुक्यशब्द इव** औत्सुक्यशब्दवत् । **तदनुभावः** तस्यौत्सुक्यस्य त्वरारूपः (सहसाप्रसरणादिरूपः) अनुभावः । **न तथाप्रतीतिकृदिति** । नौत्सुक्यमसंदिग्धं प्रतिपादयितुमीष्टे इत्यर्थः । भयादिसाधारणत्वादिति भावः । तथा च त्वरारूपानुभावस्य रोषभयादितोऽपि संभवेन भयादौत्सुक्याद्वेति संशयात्तस्यौत्सुक्यव्यञ्जनाक्षमत्वेन औत्सुक्यस्य स्वपदेनोपादानं न दोषः । दोषत्वाभावबीजं तूक्तं प्राक् (५२७ पृष्ठे) । 'सव्रीडा दयितानने' (५२६ पृष्ठे)–इत्यत्र तु व्रीडादीनामसाधारणानुभावसत्त्वादनुभावमुखेनैवोपादानं युक्तं न तु स्वशब्देनेति स्वशब्दोपादानं दोष इति बोध्यम् । उक्तमर्थं कव्यन्तरप्रयोगेण द्रढयति **अत एवेत्यादि । अतएव** त्वरारूपानुभावस्यौत्सुक्यव्यञ्जनाक्षमत्वादेव । **इत्यादाविति** । प्राक् (११४ पृष्ठे) उक्ते पद्ये इत्यर्थः । तत्रामरुकविनौत्सुक्यमेव शब्देनोपात्तमिति भावः । तदेवाह **व्रीडाप्रेमाद्यनुभावानामित्यादि ।** व्रीडाप्रेमादयो व्रीडाप्रेमादिरूपाः संचारिणः (व्यभिचारिभावाः) तेषां येऽनुभावास्तेषामित्यर्थः । **उत्सुकत्वानुभावस्य** उत्सुकत्वमौत्सुक्यरूपो व्यभिचारिभावस्तस्य योऽनुभावस्तस्य । **तथाप्रतीतीति** । असंदिग्धप्रतिपत्तीत्यर्थः । **कृतमिति** । उपात्तमित्यर्थः । एवं चात्र त्वरारूपानुभावस्य रोषभयादिसाधारणस्यौत्सुक्यरूपव्यभिचारिभावप्रतिपादनाक्षमत्वादेव परमरसिकोऽमरुकविः 'दूरादुत्सुकमागते'–इति श्लोके व्रीडादीन् व्यभिचारिभावान् विवलितत्वादिरूपानुभावमुखेनैव प्रतिपादयन् औत्सुक्यं केवलं स्वशब्देनैवोपात्तवानिति भाव इति प्रदीपादिषु स्पष्टम् ॥

प्रतिकूलविभावादिग्रहस्यादोषत्वमाह **संचार्यादेरिति** । आदिपदेनानुभावविभावयोः

बाध्यत्वेनोक्तिर्न परमदोषः, यावत् प्रकृतरसपरिपोषकृत् । यथा,–

'क्काकार्यं, शशलक्ष्मणः क्क च कुलम्'–इत्यादौ ॥ ३३१ ॥

अत्र, वितर्कादिषु उद्गतेष्वपि चिन्तायामेव विश्रान्तिरिति प्रकृतरसपरिपोषः ॥

(पाण्डु क्षामं वदनं, हृदयं सरसं, तवालसं च वपुः ।
आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि ! हृदन्तः ॥ ३३२ ॥

परिग्रहः । विरुद्धस्य प्रकृतरसविरोधिरसाङ्गभूतस्य संचार्यादेः व्यभिचार्यादेः बाध्यस्योक्तिः बाध्यत्वेनोक्तिः गुणावहा भवतीत्यर्थः । यदि स्वभावत एव बाध्यत्वं न तदा विरोध इत्यन्यथा व्याचष्टे **बाध्यत्वेनेति** । तथा निर्देष्टव्यं यथा बाध्यतावगमः स्यादित्यर्थः । **गुणपदं** विवेचयति **न परमित्यादि । परम्** केवलम् । **यावदित्यादि** । प्रत्युत प्रकृतरसपरिपोषकृत्तया गुण इत्यर्थः । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः–"प्रकृतविरुद्धं व्यभिचार्यादि बाध्यत्वेनोच्यते तदा दूरे दोषत्वम्, प्रत्युत प्रकृतरसपरिपोषकतया गुणत्वम्"–इति प्रदीपः। "**बाध्यत्वेनेति** । यथा बाध्यत्वेनावगमस्तथा चेदुच्यते इत्यर्थः"–इत्युद्द्योतः ॥

तत्र विरुद्धस्य व्यभिचारिणो बाध्यत्वेनोक्तौ गुणावहत्वमुदाहरति **क्काकार्यमिति** । चतुर्थोल्लासे (१९० पृष्ठे) व्याख्यातमिदं पद्यम् ।

अत्र हि प्रतिचरणं पूर्वभागोक्तानां शमाङ्गसंचारिणां वितर्कादीनाम्, उत्तरभागप्रतिपादितानां च शृङ्गाराङ्गसंचारिणामौत्सुक्यादीनां यथोत्तरं बाधकतया चरमोक्ताया चिन्तायामेव बाधकत्वं पर्यवसन्नमिति (विपक्षजयात् सैनिकोत्कर्षद्वारा राज्ञ इव) चिन्तोत्कर्षद्वारा शृङ्गारस्यैवोत्कर्षः । स चोत्कर्षः वितर्कादीनां बाध्यतयोक्तावेव भवतीति गुणत्वम्। तैश्च बाध्यमानैः शान्तस्य प्रतीत्यनुदयात् प्रकृतशृङ्गाररसास्वादविघातो नास्तीति न दोषत्वमिति बोध्यम् । तदेवाह **अत्र वितर्कादिष्वित्यादि । विश्रान्तिः** पर्यवसानम् । **प्रकृतरसपरिपोष इति** । भावशबलतापरिपोष इत्यर्थः, रसपदेनात्र 'रस्यते आस्वाद्यते'–इति व्युत्पत्त्या रसादीनां भावशबलतान्तानां ग्रहणादिति भावः ।

व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः–"अत्र चतुर्षु पादेषु पूर्वभागप्रतिपाद्यानां शमाङ्गानां (शान्तसंचारिणां) शृङ्गारविरोधिनां वितर्कमतिशङ्काधृतीनामुत्तरभागप्रतिपाद्याभिरभिलाषाङ्गभूताभिरौत्सुक्यस्मृतिदैन्यचिन्ताभिस्तिरस्कारपुरःसरं चिन्तायामेव पर्यवसानमिति भावशबलतापरिपोषकत्वाद्गुणत्वम्"–इति प्रदीपः । "**भावशबलतेति** । विपक्षजयाद्राज्ञ इव ततः शृङ्गारस्योत्कर्ष इति भावः । स्त्रीरत्नरूपालम्बनविभावबलादान्तरालिकहेतूपनिपातेनाविर्भूतानामपि मत्यादीनां बाधिकाभिरौत्सुक्यस्मृतिदैन्यचिन्ताभिः पूर्वानुरागावस्थानुभवादभिलाषस्य गाढता, तेन पूर्वानुरागप्रकर्ष इति तात्पर्यम्"–इत्युद्द्योतः ॥

तृतीयोद्द्योते ध्वनिकारोक्तमन्यथा समर्थयितुमाह **पाण्ड्विति** । अत्र 'मालतीं प्रति लवङ्गिकाया उक्तिरियम्'–इति महेश्वरेणोक्तम्, तच्चिन्त्यमेव, मालतीमाधवप्रकरणेऽस्य

—इत्यादौ साधारणत्वं पाण्डुतादीनामिति न विरुद्धम् ॥)

सत्यं मनोरमा रामाः, सत्यं रम्या विभूतयः ।
किंतु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोलं हि जीवितम् ॥ ३३३ ॥

पद्यस्य सर्वथाऽनुपलम्भात् । हे सखि तव पाण्डु शुभ्रं क्षामं कृशं च वदनम्, सरसं सानुरागम् अन्तरससहितं च हृदयम्, अतएव अलसम् आलस्ययुक्तं (बाह्यक्रियायामक्षमं) वपुः शरीरं च (वदनादित्रय कर्तृ) नितान्तमित्यतिशयार्थकं सर्ववाक्यान्वयि । हृदन्तः हृदयमध्ये क्षेत्रियरोगम् आवेदयति ज्ञापयतीत्यन्वयः। क्षेत्रमत्र शरीरम्, "इदं शरीर कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते"—इति श्रीमद्भगवद्गीतायां त्रयोदशेऽध्याये श्रीकृष्णवचनात् "क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः"—इति मेदिनीकोशाच्च । क्षेत्रे शरीरे भवः क्षेत्रियः, देहान्तरे चिकित्स्य इत्यर्थः, असाध्य इति यावत्, देहपर्यन्तस्थायीति फलति । "क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः" (५।२।९२)—इति पाणिनिसूत्रेण निपातितम्, "क्षेत्रियं क्षेत्रजतृणे परदाररतेऽपि च । अन्यदेहचिकित्स्येऽर्हेऽसाध्यरोगे च जायते ॥"—इति विश्वः । तुल्ययोगिताऽत्रालंकारः । आर्या छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् (३ पृष्ठे) ।

अत्र पाण्डुत्वादीनां रोगानुभावतया करुणरसोचिततया च विरुद्धत्वेऽपि विप्रलम्भशृङ्गारे समारोपात् (समावेशात्) अङ्गभावप्राप्त्या (उत्कर्षकत्वलाभेन) दोषत्वाभाव इति ध्वनिकारः, तदयुक्तम्, तेषामुभयसाधारण्याद्विरोधस्यैवासिद्धेरिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् । तदेवाह **इत्यादावित्यादि । साधारणत्वमिति** । करुणविप्रलम्भोभयसाधारणत्वमित्यर्थः । अत्र सारबोधिनीकाराः—"अत्र व्याधेः करुणरसोचितस्य शृङ्गाराङ्गत्वेन समारोपोऽदोषत्वे हेतुरिति ध्वनिकारः, तन्न, करुण इव शृङ्गारप्रकर्षेऽपि पाण्डुतादीनामनुभावानामुचितत्वात् । अत एव "व्याध्युन्मादापस्मारजाड्यप्रसरणादिभिर्विप्रलम्भोऽभिनेतव्यः"—इति भरतः, तेनात्र विरोध एव नास्तीत्यलं तत्समर्थनप्रयासेनेत्याह **इत्यादावि- ति**"—इत्याहुः । इदमत्र तत्त्वम्—पाण्डुत्वाद्यनुभावपोषितस्य रोगस्य करुणाङ्गतया (करुणरससंचारितया) विरुद्धत्वेऽपि विप्रलम्भे समावेशात् अङ्गभावप्राप्त्या दोषत्वाभाव इति ध्वनिकृन्मतम् । एतदयुक्तम्, पाण्डुत्वादीनां (व्याध्युन्मादेत्यादिभरतोक्त्या) रोगस्य विप्रलम्भसाधारणतया विरोधस्यैवासिद्धेरिति प्रकाशकृन्मतम्—इति ॥

'संचार्यादेः'—इत्यादिपदग्राह्यस्य विरुद्धस्य विभावस्य बाध्यत्वेनोक्तौ गुणावहत्वमुदाहरति **सत्यमिति** । रामाः रमण्यः मनोरमाः रम्याः—इति सत्यम्, विभूतय ऐश्वर्याण्यपि रम्या इति सत्यम्, किं तु परंतु जीवितं जीवनं हि मत्ताङ्गनायाः तरुण्याः अपाङ्गभङ्गः कटाक्षः तद्वत् लोलं चञ्चलम्, अस्थिरमित्यर्थः । तद्वल्लोलतया जीवितस्यानुपादेयं सर्वमिति भावः । अत्र सत्यमित्यर्धाङ्गीकारे इति बोध्यम् ।

—इत्यत्राद्यमर्धं बाध्यत्वेनैवोक्तम्। जीवितादपि अधिकमपाङ्गभङ्गस्यास्थिरत्वमितिप्रसिद्धभङ्गुरोपमानतयोपात्तं शान्तमेव पुष्णाति; न पुनः शृङ्गारस्यात्र प्रतीतिस्तदङ्गाप्रतिपत्तेः। न तु विनेयोन्मुखीकरणमत्र परिहारः, शान्तशृङ्गारयोर्नैरन्तर्यस्याभावात्; नापि काव्यशोभाकरणम्, रसान्तरादनुप्रासमात्राद्वा तथाभावात्॥

अत्र पूर्वार्धे रामा इति विभूतय इति च पुरुषनिष्ठशृङ्गारस्य विभावः[1], अपरार्धे जीवितस्य लौल्यं शान्तस्य विभावः। अनयोर्विरुद्धत्वेऽपि पूर्वार्धस्य बाध्यत्वेनैवोक्तत्वान्न दोषत्वम्, अपि तु गुणत्वम्, शान्तपरिपोषकत्वात्, सर्वाः रामादयः सत्येव जीविते तत्सौकर्यार्थमुपादेयाः, जीवितं चातिभङ्गुरमिति किंकृतं तासामुपादेयत्वम्, अतो रम्यत्वेऽपि निष्फला एवेति पर्यवसानादिति बोध्यम्। तदेवाह **इत्यत्राद्यमर्धं बाध्यत्वेनैवोक्तमिति**। नन्वेवं पूर्वार्धप्रतिपाद्यस्य बाध्यत्वेऽपि मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गेत्यनुभावेन स्त्रीनिष्ठशृङ्गारस्य प्रतीत्या विरोधोऽस्त्येव, न च तत्र न शृङ्गारप्रतीतिरिति वक्तुं शक्यम्, तदुपादानवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्याशङ्क्य तं विरोधं परिहरति **जीवितादपीत्यादिना 'तदङ्गाप्रतिपत्तेः'—इत्यन्तेन**। इतिशब्देनाधिकास्थिरत्वपरामर्शः, इति अधिकास्थिरत्वेन प्रसिद्धः सकलजनप्रसिद्धो यो भङ्गुरः (अपाङ्गभङ्गः) तस्य उपमानतयोपात्तम् उपादानमित्यर्थः। तदनुपमानत्वे सामान्यवचनस्य (साधारणधर्मवाचकस्य लोलमित्यस्य) समस्ततयोपादानं न स्यात्, उपमानेन सामान्यवचनस्य समासात्, "उपमानानि सामान्यवचनैः" (२।१।५५)—इति पाणिन्यनुशासनात्। उपात्तमित्यत्राविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वाद्भावे क्तप्रत्यय इति सारबोधिन्युद्द्योतादौ स्पष्टम्। प्रभाकृतस्तु—"जीवितादप्यधिकमपाङ्गभङ्गस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धं भङ्गुरोपमानतयोपात्तम्"—इति प्रदीपस्थं प्रकाशपाठमुपादाय "प्रसिद्धमतो भङ्गुरोपमानतया भङ्गुरं च तत् उपमानं च तत्तयोपात्तं बोधितम् अपाङ्गभङ्गरूपमुपमानमित्यर्थः"—इति व्याचख्युः। **शान्तमेव पुष्णातीति**। यथाऽपाङ्गभङ्गोऽस्थिरस्तथा जीवितमिति जीविते क्षणस्थायित्वप्रत्ययः, तत्प्रत्यये त्वपाङ्गभङ्गादीनां निष्फलत्वावगतिः शान्तमेव रसं पुष्णातीत्यर्थः। एवं च शान्तरसपरिपोषकत्वेन नापाङ्गभङ्गोपादानस्य वैयर्थ्यमिति भावः। ननु शान्तशृङ्गारयोर्द्वयोरपि रसत्वेनात्रैकेनापरस्य बाधने किं विनिर्गमकमित्यपेक्षायामाह **न पुनः शृङ्गारस्यात्र प्रतीतिरिति**। तत्र हेतुमाह **तदङ्गाप्रतिपत्तेरिति**। शृङ्गारयोग्यविभावाद्यकरणादित्यर्थः। अयं भावः—अत्र अपाङ्गभङ्गस्य(कटाक्षस्य) नानुभावतयोपादानं रतिकार्यत्वेनानुक्तेः, किं तु चञ्चलत्वसाधर्म्येणोपमानतयैवेति। एवं चायमत्र विरोधपरिहारः—शृङ्गारस्यानुभावाद्यप्रतीत्या न तावन्मात्रेण शृङ्गारप्रतीतिरिति न विरोधः, प्रत्युत अपाङ्गभङ्गस्योपमानतयोपादानमपाङ्गभङ्गस्य प्रसिद्धभङ्गुरत्वं तदातिशय्यं चोपस्थापयत् शान्तमेवोपकरोति। तथाहि—भङ्गुरत्वोपमायां प्रसिद्धभङ्गुरस्यैवोपमानतानियमेन, उपमानस्य आतिशय्यनियमेन[2] च तस्योपमानतयोपादानादेव प्रसिद्धभङ्गुरत्वतदातिशय्ये उपस्थिते भवतः—इति।

---

१ विभाव इति। रामा इत्यालम्बनविभावः, विभूतय इत्युद्दीपनविभाव इति भावः॥ २ एकतरपक्षे प्रमाणम्॥

॥८५॥ आश्रयैक्ये विरुद्धो यः, स कार्यो भिन्नसंश्रयः ।
रसान्तरेणान्तरितः, नैरन्तर्येण यो रसः ॥ ६४ ॥

वीरभयानकयोरेकाश्रयत्वेन विरोध इति प्रतिपक्षगतत्वेन भयानको निवेश-

---

"श्रृङ्गाराङ्गविभावादिमत्त्वाद्भवत्येवात्र श्रृङ्गारप्रतीतिः, परंतु तया गुडजिह्विकान्यायेन[1] शिष्या अभिमुखीकृत्य शान्ते निवेश्यन्ते इत्यदोषता; यद्वा, काव्यशोभानिमित्तमेव[2] तदु[3]-पादानम्, अतोऽदोषता"—इति द्विविधं ध्वनिकारसमाधानम्[4], तत्राद्यं दूषयति **न त्विति । विनेयेति ।** विनेयाः शिष्यास्तेषामुन्मुखीकरणमभिमुखीकरणमित्यर्थः । **नैरन्तर्यस्य** अ-व्यवधानस्य । **अभावादिति ।** विरोधेनेति शेषः । एवं च श्रृङ्गारोद्बोधे शान्तोद्बोधो दुर्घट इति भावः । उक्तकाव्ये च श्रृङ्गारासंभव इत्युक्तम् । एवं प्रथमं समाधानं दूषयित्वा, संप्रति द्वितीयमपि दूषयति **नापीति । काव्यशोभाकरणमिति ।** 'अत्र परिहारः'—इति शेषः । काव्यशोभायामुपपादकमाह **रसान्तरादिति ।** शान्तरूपादित्यर्थः । ध्वनिकारा-भिमतश्रृङ्गारापेक्षया शान्तस्य रसान्तरत्वम् । **अनुप्रासमात्राद्वेति ।** मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गेति कोमलानुप्रासमात्राद्वेत्यर्थः । अत एव चित्रकाव्येऽलंकारादेव चारुत्वप्रत्यय इति बोध्यम् । मात्रपदेन विभावादिव्यङ्ग्यरसादिव्यवच्छेदः । **तथाभावात् ।** काव्यशोभासत्त्वात् ॥

इदानीं रसविरोधं संक्षिप्य तत्परिहारोपायमाह **आश्रयैक्ये इति ।** "रसयोरविरो-धोपायान्तरमाह"—इति प्रदीपोद्द्योतयोरुक्तम् । "एवं रसाङ्गानां विरोधं समर्थ्य रसयोर्वि-रोधं समर्थयति"—इति सारबोधिन्यामुक्तम् । "रसशब्देनात्र प्रकरणे स्थायिभाव उपल-क्ष्यते"—इति एतदुल्लाससमाप्तौ मूलकृदेव वक्ष्यति । रसानां विरोधो द्विधा, दैशिकः का-लिकश्च, तत्राद्यं समाधत्ते **भिन्नसंश्रय इति ।** अत्राश्रयसंश्रयशब्दौ आलम्बनाधारोभय-परौ, तेनालम्बनैक्येन विरोधे भिन्नालम्बनतया निवेश्यः, आधारैक्येन च विरोधे भिन्नाधा-रतया निवेश्य इत्यर्थः । द्वितीयं समाधत्ते **रसान्तरेणेति ।** 'यो रसः'—इत्यत्र 'विरुद्धः'-—इत्यनुषज्यते, नैरन्तर्येण अव्यवधानेन तु यो रसो विरुद्धः स रसान्तरेण अन्तरितः व्यवहितः 'कार्यः'—इति पूर्वेणान्वयः ।

कारिकायाः प्रथमार्धं व्याचष्टे **वीरभयेति ।** तत्रेत्यादिः । **प्रतिपक्षगतत्वेन** वर्णनीय-नायकादेर्यः प्रतिपक्षः शत्रुस्तद्गतत्वेन । **निवेशयितव्यः** वर्णनीयः । 'तथा सति दूरे तस्य दोषत्वं प्रत्युत वीररसपरिपोष'—इति शेषः । भयानकस्य प्रतिपक्षगतत्वेनोपन्यासे नायक-

---

१ अयं हि न्यायो मत्कृतलौकिकन्यायमालाया व्याख्यातः ॥ २ काव्यशोभानिमित्तमिति । श्रृङ्गा-रस्य सकलजनमनोभिरामत्वादङ्गसमावेशः काव्यशोभातिशयं पुष्णातीति भावः ॥ ३ मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गे-त्यस्योपादानम् ॥ ४ ध्वनिकारसमाधानमिति । तृतीये उद्द्योते—इति शेषः । तदुक्तं ध्वनिकारेण—"वि-नेयानुन्मुखीकर्तुं काव्यशोभार्थमेव वा । तद्विरुद्धरसस्पर्शस्तदङ्गानां न दुष्यति ॥ ३० ॥"—इति ॥

यितव्यः। शान्तशृङ्गारयोस्तु नैरन्तर्येण विरोध इति रसान्तरमन्तरे कार्यम्।

वीररसपरिपुष्टिरिति भावः। उक्तमिदमुद्द्योते—"उत्साहातिशयवान् वीरः, नहि तत्र भयसंभवः, प्रतिपक्षे तु भयनिबन्धो नायकपराक्रमातिशयायेति वीरस्य परिपोषः। तदीयभयं तु तत्र व्यभिचारि। एवं प्रतिपक्षे शोकोपनिबन्धोऽपि द्रष्टव्यः"—इति। उदाहरणं यथा,—

'आहूताऽपि पदं ददाति न पुरो, न प्रार्थिताऽपीक्षते,
साकूतं परिभाषिताऽपि बहुशः किंचिन्न चाभाषते।
आश्लिष्टाऽपि न सम्मुखानि रचयत्यङ्गानि, मूढाशया
कोपोद्रेकवशंवदेव तरुणी श्रेणी यदीयद्विषाम्॥'—इति।

कस्यचिद्राज्ञो वर्णनमिदम्। यदीयद्विषां यस्य प्रकृतस्य राज्ञः संबन्धिनां द्विषां शत्रूणां श्रेणी पङ्क्तिः (कर्त्री) कोपोद्रेकस्य कोपातिशयस्य वशंवदा अधीना कुपितेति यावत्, तरुणीव युवतीव मूढाशया मूढः किंकर्तव्यतामूढ. (भयात्, तरुणीपक्षे कोपात्) आशयोऽन्तःकरणं यस्यास्तादृशी सती आहूताऽपि पुरः अग्रे पदं न ददाति नागच्छति। प्रार्थिताऽपि नेक्षते नावलोकयति। साकूतं साभिप्रायं यथास्यात्तथा बहुशः परिभाषिताऽपि किंचित् किंचिदपि नाभाषते। आश्लिष्टाऽपि सन्निधिं प्रापिताऽपि, तरुणीपक्षे आलिङ्गिताऽपि, अङ्गानि हस्त्यश्वादीनि, तरुणीपक्षे मुखादीनि, संमुखानि न रचयतीति श्लोकार्थः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। अत्र भयानकस्य प्रतिपक्षगतत्वेनोपन्यासात् नायकवीररसपरिपुष्टिरिति बोध्यम्। न चात्र शृङ्गारभयानकयोरपि विरोध इति वाच्यम्, "अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तौ यौ"—इत्यादिना (५४९ पृष्ठे) वक्ष्यमाणक्रमेण द्वयोरप्यन्याङ्गत्वात्, शृङ्गारस्य राजगतत्वेन भयस्य सेनागतत्वेन व्यधिकरणत्वाच्च[1]। यद्यप्याश्रयभेदेनेव[2] एकाश्रयावपि[3] वीरभयानकौ क्वचिदनुभूयेते, तथाऽपि न तथा वर्ण्येते इति भिन्नाश्रयतयैव निवेशनीयौ। एवमन्येषामप्यूह्यमिति प्रदीपे स्पष्टम्।

कारिकायाः द्वितीयार्धं व्याचष्टे **शान्तशृङ्गारयोस्त्विति। नैरन्तर्येणेति।** निर्गतमन्तरं व्यवधानं याभ्यां (शान्तशृङ्गाराभ्यां) तौ निरन्तरौ तयोर्भावो नैरन्तर्यं तेन, अव्यवहितत्वेनेत्यर्थः, अव्यवधानेनेति यावत्। **अन्तरे** मध्ये। **कार्यं** निवेशनीयम्। व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्द्योतयोः—"यस्य तु येन रसेन नैरन्तर्येण विरोधः सोऽविरोधिना रसान्तरेणान्तरितो निबद्धव्यः"—इति प्रदीपः। **"सोऽविरोधिनेति।** कालव्यवधानेनाविरोधेऽपि

१ व्यधिकरणत्वाच्चेति। समासोक्त्यलकारविधया द्विट्सेनायामपि शृङ्गारप्रतीतिरिति न वाच्यम्, इवेन तस्यास्तिरस्कारात्। तत्सादृश्येन तथा प्रतीतिर्यद्यनुभवारूढा तदाऽन्याङ्गत्वेनैव विरोधपरिहार इति बोध्यमित्युद्द्योते स्पष्टम्॥ २ 'यद्यप्यालम्बनभेदेन'—इति पाठ इत्युद्द्योतः॥ ३ एकाश्रयावपीति। ब्राह्मणेन सह युद्धप्रसङ्गादावित्यर्थः॥